Ἐμοὶ[1] τῆς τῶν βίων ἅψασθαι μὲν γραφῆς

MENI SE DOGODILO DA SAM SE PRIHVATIO PISANJA OVIH

συνέβη δι' ἑτέρους, ἐπιμένειν δὲ καὶ φιλοχωρ

ŽIVOTOPISA ZBOG DRUGIH, ALI DA SAM USTRAJAO I

εῖν ἤδη καὶ δι' ἐμαυτόν,ὥσπερ ἐν ἐσόπτρῳ τῇ ἱσ

RADO OSTAO PRI TOM POSLU SADA I ZBOG SEBE, POKU

PLUTARH

BIBLIOTEKA FONTES

USPOREDNI ŽIVOTOPISI III

τορίᾳ πειρώμενον ἁμῶς γέ πως κοσμεῖν καὶ ἀ

ŠAVAJUĆI NEKAKO POMOĆU POVIJESTI KAO U OGLEDA

φομοιοῦν πρὸς τὰς ἐκείνων ἀρετὰς τὸν βίον.

LU UREDITI SVOJ ŽIVOT I UČINITI GA SLIČNIM VRLINA

οὐδὲν γὰρ ἀλλ' ἢ συνδιαιτήσει καὶ συμβιώσει

MA OVDJE OPISANIH. JER ONO ŠTO NASTAJE NIJE NIŠTA

τὸ γινόμενον ἔοικεν, ὅταν ὥσπερ ἐπιξενούμενον

DRUGO NEGO BLISKO OPĆENJE I ZAJEDNIČKO ŽIVLJENJE

ἕκαστον αὐτῶν ἐν μέρει διὰ τῆς ἱστορίας ὑποδε

KAD POZDRAVLJAJUĆI DOBRODOŠLICOM I PRIMAJUĆI

χόμενοι καὶ παρα λαμβάνοντες ἀναθεωρῶμεν

SVAKOGA OD NJIH REDOM KROZ POVIJEST KAO DA NAM

τὰ κυριώτατα καὶ κάλλιστα ὅσσος ἔην οἷός τε,

JE GOST PROMATRAMO »KAKO LI JE I KOLIK«,UZIMAJUĆI

B I B L I O T E K A F O N T E S

Urednici: ALBERT GOLDSTEIN i BOŽE ČOVIĆ
Glavni urednik: ZDRAVKO ŽIDOVEC
Odgovorni urednik: DRAGAN MILKOVIĆ

Naslov izvornika
PLUTARCHUS
VITAE PARALLELAE
Ed.Cl.Lindskog et K.Ziegler
Leipzig, I–IV, 1964–1980
Bibliotheca Teubneriana

Izdavač
ITRO AUGUST CESAREC
OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST, Zagreb, Prilaz JA 57
Za izdavača: DRAGAN MILKOVIĆ
Recenzenti: KAJETAN GANTAR i ZLATKO PLEŠE
Korektori: MARIJA KALAZIĆ i NEVENKA VIDEK
Likovna oprema: NENAD DOGAN
Tehnički urednik: FRANJO PROFETA

ISBN 86-393-0081-X
ISBN 86-393-0104-2
Tisak: Grafički zavod Hrvatske
Radnička cesta Đure Đakovića 210, Zagreb 1988.

PLUTARH

USPOREDNI ŽIVOTOPISI

III

Prijevod i bilješke
ZDESLAV DUKAT

AUGUST CESAREC ZAGREB

OBJAVLJIVANJE OVE KNJIGE POTPOMOGNUTO JE DOTACIJOM IZ FONDA ZA SUFINANCIRANJE DRUŠTVENO VRIJEDNE KNJIGE RSIZ-a ZA KULTURU SRH

ALEKSANDAR

(356–323. pr. n. e)

1. Pišući u ovoj knjizi[1] životopis kralja Aleksandra i Cezara[2] koji je oborio Pompeja, zbog mnoštva djela koja treba obraditi neću dati nikakav drugi uvod osim što ću zamoliti čitaoce da ne zamjeraju ako ne ispripovijedim sve njihove glasovite podvige ili ne obradim iscrpno svaki od njih, nego većinu njih sažeto. Ta ja ne pišem povijest nego životopise; a ni kod najznamenitijih djela nema uvijek očitovanja vrline ili opačine, nego kakva sitna stvar, riječ ili šala često bolje otkrije značaj nego bitke s tisućama mrtvih, najveće vojne sile i opsade gradova. I tako, upravo kao što slikar[3] nastoji postići sličnost s onim koga slika usredsređujući se na lice i izraz očiju kojima se otkriva značaj, a vrlo malo pažnje posvećuje ostatku njegove osobe, i meni treba dozvoliti da prodrem u ono što otkriva dušu ljudi o kojima pišem i da kroz to prikažem život svakog od njih ostavivši drugima da opišu njihove velike bitke.

2. Da je Aleksandar po ocu bio potomak Heraklov preko Karana, a po majci Eakov preko Neoptolema,[4] prihvaćeno je bez pogovora. A pripovijeda se da se Filip, posvećen u misterije na Samotraki[5] istovremeno kad i Olimpijada, on još momčić,[6] a ona siroče bez roditelja,[7] zaljubio u nju[8] i zaručio uz pristanak njezina brata Arimbe.[9] Međutim, noć uoči one u koju su mladi supruzi bili zaključani u ložnicu[10] usni nevjesta da je uz grmljavinu grom udario u njezinu utrobu, da se od tog udarca zapalila silna vatra, zatim da se stala cijepati u plamenove koji su posvuda obilazili, a onda se ugasila. Filip[11] je pak u potonje vrijeme poslije vjenčanja vidio u snu sama sebe kako stavlja pečat na utrobu svoje žene; a urezani grb na pečatu imao je, kako je mislio, lik lava. Dok su drugi gataoci gledali na to viđenje sumnjičavo[12] držeći da treba da Filip točnije pripazi na svoje bračne odnose, Aristandar Telmisijac[13] reče da mu je žena trudna jer se ništa prazno ne zapečaćuje i da je trudna čedom žestoke i divlje ćudi. Štaviše, vidjeli su jednoć i zmiju kako leži ispružena uzduž tijela Olimpijade dok je ova spavala;[14] pa kažu da je to najviše oslabilo Filipov ljubavni žar, tako da više i nije često odlazio da spava s njom, bilo da se uplašio da bi ona mogla na njega baciti kakve vradžbine ili čini ili je odbijao njezin zagrljaj u uvjerenju da ona opći s nekim višim bićem.

Ali ima o tome i druga priča koja kaže da su sve žene ondje[15] bile obuzete orfičkim obredima i dionskim orgijastičkim svetkovinama od vrlo davnih vremena – nazivane Klodonama i Mimalonama[16] – te da su u mnogome činile isto što Edonke[16a] i Tračanke oko gore Hema,[16b] od kojih

je čini se, potekla upotreba riječi *thrēskeuein*[17] za pretjerana i neumjerena bogoslužja, a Olimpijada, više od ostalih zanesena božanskom opsjednošću i izražavajući božansko nadahnuće na odveć barbarski način, uzimala je u svoje svečane bakhantske ophode velike pitome, zmije koje su često izazivale zaprepaštenje kod muškaraca izranjajući iz bršljana i mističkih svetih košarica[18] i ovijajući se oko štapova i vijenaca žena.

3. Pa kad je ipak[19] poslije one čudnovate pojave[20] poslao Herona Megalopoljanina u Delfe, kažu da je on Filipu donio proroštvo od Apolona koji mu je naložio da žrtvuje Amonu i u najvećoj mjeri štuje tog boga; ali mu je rekao da će izgubiti ono oko[21] kojim je, primaknuvši ga pukotini na vratima, osmotrio boga u liku zmije kako dijeli postelju s njegovom ženom. Štaviše, Olimpijada je, ispraćajući Aleksandra, kako veli Eratosten,[22] na vojnu i otkrivši njemu jedinome tajnu njegova začeća, poticala neka mu naumi budu dostojni njegova rođenja. Drugi opet vele da je to odbila od sebe i govorila: »Neće li Aleksandar prestati da Heru čini ljubomornom na mene?«[23]

Bilo kako bilo, Aleksandar se rodio početkom mjeseca hekatombejona,[24] makedonsko ime kojega je lois, šestoga dana, onoga istoga u koji je bio spaljen hram Artemide Efeške;[25] zato je Hegesija Magnezijac[26] dometnuo primjedbu dovoljno ledenu[27] da ugasi onaj požar: nikakvo čudo, rekao je naime, da je izgorio Artemidin hram kad je ona bila zauzeta kao primalja oko Aleksandrova poroda. Ali svi magi[28] koji su se zadesili na boravku u Efezu, smatrajući nesreću u vezi s hramom znakom druge nesreće, trčali su unaokolo udarajući se po licu i vičući da je onaj dan rodio zlu kob i veliku nesreću Aziji. Filipu pak, koji je upravo osvojio Potideju,[29] istovremeno stigoše tri vijesti: prva da su Iliri u velikoj bitki bili potučeni od Parmeniona,[30] druga da je on na olimpijskim igrama pobijedio u utrci konja[31] i treća o Aleksandrovu rođenju. Kad se zbog toga, kako je prirodno, radovao, još su mu više gataoci podizali dobro raspoloženje objavljujući da će dječak, čije se rođenje podudarilo s tri pobjede,[32] biti nepobjediv.

4. Aleksandrovu vanjštinu najbolje prikazuju kipovi Lisipa,[33] jedinoga koga je Aleksandar smatrao vrijednim da ga kiparski prikaže. Ta i ono što su kasnije mnogi od dijadoha[34] i njegovih prijatelja najviše oponašali, istezanje vrata lagano nagnuta ulijevo i čeznutljiv pogled, taj je umjetnik točno uhvatio. Apeles pak, slikajući ga kako drži munju, nije uspio pogoditi boju njegove kože, nego ga je prikazao odveć tamnoputim i crnomanjastim. Jer bio je, kako kažu, bjeloput; a bjelina njegove kože naginjala je rumenilu, osobito na prsima i na licu. A da mu je koža vrlo ugodno isparavala i da su mu usta i sve tijelo sadržavali miomiris[35] tako da je njegova odjeća bila njime natopljena, pročitali smo u Aristoksenovim[36] *Sjećanjima*.

Uzrok je tome možda njegov temperament koji je bio veoma vruć i vatren; miomiris, naime, nastaje djelovanjem topline na vlažne sokove, kako misli Teofrast.[37] Iz tog razloga proizvode suha i žarka područja svijeta najveći dio mirodija i najbolje od njih; jer sunce uklanja vlagu koja

kao izvor trulenja leži na površini tijela. Aleksandra je pak, kako se čini, toplina njegova tijela učinila sklonim piću i naprasitim.

Još dok je bio dječak, njegova se suzdržljivost pokazivala u tome što je, premda nagao i žestok u drugome, prema tjelesnim užicima bio čvrst i predavao im se s velikom umjerenošću, dok mu je slavoljublje održalo duh ozbiljnim i uzvišenim i u poodmakloj dobi. Jer nije se zadovoljavao slavom iz svakog izvora niti od svake vrste, kao Filip koji se razmetao svojim govorničkim umijećem kao kakav sofist[38] i pobjede svojih kola u Olimpiji kovao na novcima,[39] nego kad su ga oni oko njega iskušavali[40] bi li se htio ogledati u utrci na olimpijskim igrama – bio je, naime, brzonog – reče: »Da, ako mi kraljevi budu protivnici«. A čini se da je uopće bio nenaklonjen soju atleta;[41] u svakom slučaju, ako je priredio veoma mnogo natjecanja ne samo za tragičke pjesnike, svirače na fruli i svirače na liri nego i za kazivatelje epskih pjesama[42] kao i lovove svake vrste i borbe štapovima, nije se potrudio da postavi nagrade bilo za šakanje, bilo za pankratij.[43]

5. Kad je jednom ugošćivao poslanike perzijskog kralja koji su došli za Filipove odsutnosti i sprijateljio se s njima, tako ih je osvojio svojom prijaznošću i time što im nije postavio nijedno djetinjasto ni beznačajno pitanje, nego se raspitivao o duljini putova i o karakteru putovanja u unutrašnjost zemlje, pa o samome kralju, kakav je ratnik i u čemu je snaga i moć Perzijanaca, da su se oni čudili i držali da mnogo spominjana Filipova umješnost nije ništa prema unutrašnjem porivu njegova sina da čini velika djela. Kad je god bilo javljeno da je Filip ili osvojio slavan grad ili pobijedio u kakvoj glasovitoj bitki, nije bio baš jako veseo dok je slušao, nego je govorio svojim vršnjacima: »Dječaci, sve će prije mene osvojiti moj otac; a meni neće ostaviti nikakvo veliko ni sjajno djelo da ga s vama izvedem«. Jer kako nije žudio za užitkom ni za bogatstvom, nego za vrsnoćom i za slavom, smatrao je da koliko više primi od oca, toliko će manji biti uspjesi što ih sam postigne. Smatrajući zato da se uvećavanjem blagostanja troše na njegova oca prilike za velika dostignuća, želio je da od njega preuzme ne državu koja pruža bogatstvo, raskoš i uživanje nego bojeve, ratove i častoljubiva djela.

U nastojanju oko njegova obrazovanja bilo ih je, kako je prirodno, mnogo takozvanih hranitelja, odgajatelja[44] i učitelja, a nad svima je stajao Leonida,[45] čovjek stroga značaja i rođak Olimpijadin, koji sam nije izbjegavao naslov odgajatelja jer je ta služba priskrbljivala lijep i ugledan posao, ali drugi su ga ljudi zbog njegova ugleda i srodstva s Aleksandrom nazivali njegovim skrbnikom i profesorom.[46] Onaj, međutim, koji je sebi prisvajao ulogu i naslov odgajatelja bio je Lisimah,[47] rodom Akarnanijac, koji nije imao nikakve uglađenosti, ali je kako je sebe nazivao Feniksom,[48] Aleksandra Ahilejem, a Filipa Pelejem, bio veoma cijenjen i zauzimao drugo mjesto.

6. Kad je Tesalac Filonik doveo Bukefala[49] nudeći ga Filipu na prodaju[50] za trinaest talenata[51] pa su sišli u ravnicu da iskušaju konja, činilo se da je bijesan i sasvim neukrotiv jer nije dopuštao nikome da ga

uzjaši i nije se podvrgavao glasu nikoga iz Filipove okoline, nego se propinjao na sve, pa kad Filipa obuze zlovolja i naredi da ga odvedu, smatrajući ga posvema divljim i neobuzdanim, Aleksandar, koji je bio nazočan, reče: »Kakva konja gube zato što ga zbog nedostatka vještine i zbog strašljivosti ne mogu ukrotiti!« Filip isprva ostade šuteći; ali kad je Aleksandar opetovano prigovarao i pokazivao žestoko uzbuđenje, reče: »Zar ti prekoravaš starije misleći da sam više znaš ili da možeš bolje ukrotiti konja?« »Ovoga bih u svakom slučaju bolje uzjahao nego drugi što su«, reče Aleksandar. »Ali ako ne uzmogneš, kojoj ćeš se kazni podvrći zbog svojega prenagljivanja?« »Zeusa mi«, reče, »ja ću platiti kao kaznu onoliko koliko konj vrijedi.« Kad je nastao smijeh, pa pošto su se obojica složila oko iznosa o koji se klade, pritrčavši smjesta konju i prihvativši uzdu, okrene ga prema suncu jer je, kako se čini, opazio da konja jako uznemiruje to što vidi sjenu kako pada preda nj i titra oko njega. Pošto ga je tako primirio i pogladio, kad vidje da je pun žestine i da brekće, odbacivši mirno ogrtač i vinuvši se na konja, čvrsto ga zajaši. I pritegavši malo žvale uzdama bez udaranja i trzanja, obuzda ga; ali kad je vidio da se konj oslobodio nemira i da gori od želje za trkom, popustivši uzdu, pogna ga sad već oštrijim glasom i služeći se udarcima noge. Filip i njegova družba bili su isprva u smrtnome strahu i bez riječi; ali kad je Aleksandar, okrenuvši na pravi način, dojahao natrag ponosan i radostan, svi drugi zaklicaše, a za oca se pripovijeda da je čak malo zaplakao od veselja i, kad je Aleksandar sjahao, da je rekao poljubivši ga u glavu: »Sine, traži kraljevstvo sebi ravno; ta Makedonija za tebe nije dovoljno prostrana«.[52]

7. Videći da je njegova narav nepopustljiva jer se odupro svakom pokušaju prisile, ali da se razboritim razlozima lako daje voditi putem dužnosti, sam je pokušavao da ga većma uvjerava nego da mu naređuje i, budući da se nije sasvim pouzdavao u njegovo usmjeravanje i usavršavanje od učitelja muzike[53] i općeg obrazovanja,[54] smatrajući da je to posao od odveć velika značenja i, po Sofoklu,[55]

zadatak uzdā mnogih a i kormilā,

posla po najslavnijeg i najučenijeg[56] od filozofa, Aristotela, plativši mu lijepu i doličnu nagradu za podučavanje. Grad Stagirićana,[57] odakle je bio Aristotel, a koji je on razorio, opet izgradi i vrati u nj građane koji su se razbjegli ili su bili prodani kao robovi.

Kao mjesto za školu i podučavanje odredi im, dakle, svetište nimfa kod Mijeze[58] gdje do danas pokazuju Aristotelova kamena sjedišta i sjenovita šetališta. Čini se[59] da Aleksandar nije primio samo poduku iz etike i politike nego je postao dionikom i tajnih i dubljih učenja koja ti filozofi[60] ne iznose pred široko slušateljstvo nazivajući ih akroamatičkim i epoptičkima.[61] Kad je, naime, već prešao u Aziju i doznao da je neke rasprave o tome Aristotel izdao u knjigama, napiše mu on jedno veoma otvoreno pismo o filozofiji, a ovo je njegov prijepis:[62] »Aleksandar pozdravlja Aristotela. Nisi ispravno postupio izdavši svoja akroamatička učenja; ta čime ćemo se mi isticati među drugim ljudima ako budu učenja

u kojima sam bio izobražen zajednička svojina sviju? Ja bih se radije isticao poznavanjem onoga što je najbolje[62a] nego svojom moći. Zbogom!« Umirujući, međutim, njegovo častoljublje, Aristotel u svoju obranu u vezi s tim učenjima odgovori da i jesu i nisu izdana: jer uistinu njegova je rasprava o metafizici, za podučavanje ili učenje potpuno beskorisna, napisana uglavnom kao podsjetnik za one koji su već upućeni u to.

8. Čini mi se, štaviše, da je i [63] naklonost prema liječništvu Aleksandru usadio u prvom redu Aristotel;[64] on[64a] se, naime, nije zadovoljio samo teorijom, nego je i priskakao u pomoć prijateljima u bolesti i propisivao im neke terapije i načine življenja, kako se dade razabrati iz njegovih pisama.[65] A bio je i po prirodi prijatelj znanosti i književnosti i ljubitelj čitanja. I kako je *Ilijadu* smatrao i nazivao poputninom ratne vrline, uzeo je sa sobom Aristotelovo izdanje koje zovu »izdanjem iz kovčežića«,[66] a držao ju je uvijek položenu zajedno sa svojim bodežom pod uzglavljem, kako izvješćuje Onesikrit,[67] a kad u unutrašnjosti Azije nije mogao nabaviti drugih knjiga, naložio je Harpalu[68] da mu ih pošalje. Tako mu Harpal posla knjige Filistove, mnogo Euripidovih, Sofoklovih i Eshilovih tragedija i Telestove i Filoksenove ditirambe.[69] Dok se Aristotelu u početku divio i volio ga, kako sam kaže, ne manje nego svog vlastitog oca, jer ovome duguje to što živi, a onome što živi produhovljeno;[70] kasnije postade prema njemu sumnjičaviji; ne toliko da bi mu učinio kakvo zlo, ali njegove ljubezne pažnje nisu više imale negdašnji žar i toplinu što je postalo dokaz otuđenja. Ipak, prirođeno mu od početka i s odrastanjem sve veće oduševljenje i žudnja za filozofijom nije iščezla iz srca, kako posvjedočuje štovanje iskazivano Anaksarhu,[71] pedeset talenata[72] poslanih Ksenokratu[73] i tako snažno pokazano zanimanje za Dandamisa i Kalana.[74]

9. Dok je Filip vojevao protiv Bizantija,[75] Aleksandar, tek šesnaestogodišnjak, ali ipak ostavljen u Makedoniji kao regent i čuvar kraljevskog pečata, podloži Majđane[76] koji su se bili odmetnuli i, zauzevši njihov grad, istjera barbare pa, naselivši onamo izmiješano stanovništvo,[77] nazva ga Aleksandropolisom.[78] Nazočan kod Heroneje,[79] uze učešća u bitki s Helenima i pripovijeda se da je prvi jurnuo među redove tebanske svete čete.[80] Još se i u naše dane pokazivao pokraj Kefisa[81] stari hrast nazivan Aleksandrovim hrastom, pod kojim je u ono vrijeme podigao šator, a nije daleko ni groblje Makedonaca.[82]

Zbog tih uspjeha, kako je i prirodno, Filip je veoma zavolio sina, tako da se čak veselio kad su Makedonci Aleksandra nazivali kraljem, a Filipa vrhovnim zapovjednikom. No neredi u njegovoj kući zbog toga što su njegovi brakovi[83] i njegove ljubavne veze na neki način prenosili na kraljevinu smutnje ženskih odaja izazivali su mnoge uzajamne optužbe i oštre razmirice, koje je neugodna narav Olimpijade, žene krajnje ljubomorne i mrzovoljne, još većma raspirivala podbadajući Aleksandra. Najotvoreniju izazvao je, međutim, Atal na svadbi Kleopatre koju je Filip sasvim mladu uzeo za ženu[84] zaljubivši se u tu djevojku kad mu je već bila prošla dob za takvo što.[85] Atal, naime, koji je bio djevojčin ujak,

opivši se pri piću, stade pozivati Makedonce da od bogova ištu da se od Filipa i Kleopatre rodi zakonit nasljednik prijestolja.[86] Nato Aleksandar, razjaren i uz riječi: »A ja sam u tvojim očima, nitkove kopile?«, baci na nj svoj pehar. Filip s isukanim mačem pođe na nj, ali na sreću obojice, od jarosti i vina posrnuvši pade. A Aleksandar, rugajući mu se, reče: »I taj se, ljudi, spremao da prijeđe iz Evrope u Aziju, a prevalio se pokušavajući prijeći s jedne ležaljke na drugu.« Poslije te vinske svađe uzme Olimpijadu, pa je smjesti u Epir, dok je sam boravio u Iliriji.

Uto dođe k Filipu Korinćanin Demarat[87] koji je bio gostinski prijatelj njegove kuće i zato je smio pred njim otvoreno govoriti što misli. Poslije prvih pozdrava i izmjene ljubeznosti, kad ga je Filip upitao kako stoji sa slogom među Helenima, odvrati: »Baš ti, Filipe, sasvim dobro priliči da se brineš o Heladi gdje si svoju vlastitu kuću ispunio tolikim razdorom i nevoljama.« Došavši tako k sebi, Filip posla po Aleksandra i vrati ga natrag pošto ga je uspio nagovoriti Demaratovim posredovanjem.

10. No kad je Piksodar, satrap[88] Karije, nastojeći da se preko rodbinske veze uvuče među Filipove saveznike, htio svoju najstariju kćer dati za ženu Filipovu sinu Arideju[89] i u vezi s tom stvari poslao Aristokrita[90] u Makedoniju, opet jednom do Aleksandra stadoše dopirati govorkanja njegovih prijatelja i majke i sumnjičenja da Filip sjajnim brakom i odličnim vezama nastoji uvesti Arideja u kraljevsku čast. Jako uzrujan tim pričama, Aleksandar pošalje tragičkoga glumca Tesala[91] u Kariju da razloži Piksodaru da treba da svoje zamisli o rodbinskoj povezanosti prenese na Aleksandra okanivši se nezakonita sina, pa još i takva koji nije pri pameti. I Piksodaru se taj plan sviđao mnogo više od ranijega. Ali Filip, doznavši za to, pođe u Aleksandrovu sobu uzevši sa sobom od njegovih prijatelja i pouzdanika Parmenionova sina Filotu,[92] pa ga žestoko izgrdi i strogo ukori da je podlac i nedostojan svoga visokog položaja ako se zadovoljava time da postane zet čovjeku koji je samo Karijac i robuje barbarskom kralju.[93] Što se pak Tesala tiče, pisa Korinćanima neka ga vezana negvama predaju višoj vlasti. A od ostalih Aleksandrovih drugova progna iz Makedonije Harpala i Nearha,[94] kao i Erigija[95] i Ptolemeja;[96] njih je Aleksandar kasnije, pozvavši ih natrag, okružio najvećim počastima.

Kad je Pausanija,[97] zlostavljen na poticaj Atala i Kleopatre i ne postigavši pravde kod Filipa, ovoga ubio, najveći se dio krivnje svalio na Olimpijadu jer da je razjarena mladića još podgovarala, a jedan je dio sumnjičenja pogodio i Aleksandra. Pripovijeda se, naime, kad ga je Pausanija sreo poslije one uvrede i oplakivao svoju sudbinu, da je Aleksandar njemu citirao jampski trimetar iz *Medeje:*[98]

I oca, i mladoženju, i nevjestu.

No ipak, pronašavši sukrivce[99] zavjere, kazni ih i razljuti se na Olimpijadu zbog njezina okrutna postupka s Kleopatrom za njegova odsustva.[100]

11. Tako, dakle, preuzme Aleksandar u dobi od dvadeset godina[101] kraljevsku vlast okruženu velikom zavisti, ljutom mržnjom i opasnostima

sa svih strana.[102] Jer niti su barbari i susjedna plemena htjeli trpjeti ropstvo, čeznući za svojim djedovskim kraljevstvima, niti je, što se Helade tiče, Filip dobio vremena da je, pošto ju je oružjem svladao,[103] sapne i ukroti, nego ju je, samo izmijenivši i uzburkavši situaciju, ostavio u veliku kolebanju i uzrujanosti zbog nenaviklosti na novonastalo stanje. Dok su se Makedonci[104] plašili te krizne situacije i smatrali[105] da Aleksandar treba da se potpuno okani helenskih država i da više ne primjenjuje ondje silu, te da nastoji barbare, koji su se odmetnuli, blagošću opet pridružiti sebi i liječiti u zametku njihove buntovničke težnje, on sam krene od suprotnih procjena da bi poduzetnošću i smjelošću stekao sigurnost i spas svog položaja uvjeren da će, ako se bude vidjelo da ma kako malo popušta od svog ponosa, svi neprijatelji navaliti na nj. Burkanju barbara, dakle, i tamošnjim ratovima učini kraj brzo prodrijevši s vojskom sve do rijeke Istra,[106] gdje u velikoj bitki pobijedi i Sirma, kralja Tribalaca;[107] doznavši pak da su se Tebanci pobunili, a da su Atenjani u dosluhu s njima, odmah povede vojsku kroz Termopile[108] rekavši da hoće Demostenu, koji ga je prezrivo nazvao dječakom dok je bio kod Ilira i Tribalaca, a momčetom kad je došao u Tesaliju, pod zidovima Atene pokazati da je odrastao muškarac.[109]

Primaknuvši se Tebi[110] i nudeći joj još jednu priliku da se pokaje za ono što je uradila,[111] zatraži izručenje Feniksa i Protita[112] i oglasi pomilovanje za sve koji prijeđu na njegovu stranu. Ali kad su Tebanci iznijeli protuzahtjev da im preda Filotu i Antipatra[113] i oglasili da se oni, koji žele pomoći oslobađanju Helade, svrstaju uz njih, pokrene svoje Makedonce na rat. Tebanci su sa svoje strane, međutim, hrabrošću i odlučnošću nadmašili svoje mogućnosti, premda su stajali nasuprot mnogostruko brojnijim neprijateljima; ali kad ih je makedonska posada, napustivši Kadmeju,[114] napala odostrag, većina ih opkoljenih pade u boju, a grad bi zauzet i, opljačkan, sravnjen sa zemljom prvenstveno zato što je Aleksandar očekivao da će Heleni, prestravljeni tako strašnom kaznom i pokunjivši se iz straha, ostati mirni, a i zato što se pretvarao da to čini da bi udovoljio tužbama saveznika; i Fočani, naime, i Platejci potužiše se na Tebance.[115] Odvojivši svećenike, gostinske prijatelje Makedonaca, potomke Pindarove[116] i one građane, koji su glasali protiv odmetnuća, prodade u ropstvo ostale kojih je bilo oko trideset tisuća:[117] poginulih je pak bilo preko šest tisuća.[118]

12. Među mnogim onim teškim jadima koji su tada snalazili grad, provališe neki Tračani u kuću Timokleje,[119] žene velika ugleda i visoka morala, pa dok su oni grabili njezinu imovinu, njihov vođa, pošto je na silu obljubi i obeščasti, stade je ispitivati nema li negdje skrivena zlata i srebra. Ona potvrdi da ima i, odvevši ga samoga u vrt i pokazavši na zdenac, reče da je, dok je grad bio zauziman, svojim rukama pobacala onamo najvrednije predmete. Dok se Tračanin[120] naginjao i razgledao to mjesto, gurne ga prišavši mu odostrag i ubije ga nabacavši mnogo kamenja. Kad je Tračani vezanu privedoše pred Aleksandra, ponajprije vanjštinom i hodom pokaza se osobom visoka dostojanstva i uzvišena duha slijedeći bez straha i drhtanja one koji su je vodili; a zatim, kad ju

je kralj upitao koja je, odgovori ona da je sestra Teagena koji se borio protiv Filipa za slobodu Helade i pao kod Heroneje vršeći svoju zapovjedničku dužnost. Zadivivši joj se i na njezinu odgovoru i na njezinu djelu, Aleksandar naredi da otiđe slobodna sa svojom djecom.

13. S Atenjanima se izmiri premda su oni nemalo žalili nesreću Tebe;[121] jer iako su bili zauzeti svetkovanjem misterija,[122] zbog tuge[123] je napustiše, a Tebancima, koji su pobjegli u njihov grad, pružahu svaku moguću susretljivost.[124] Ali bilo[125] da je već nasitio svoj gnjev, kao što biva kod lavova, bilo da je želio najsurovije i najsumornije djelo izgladiti čovječnim, ne samo da otpusti gradu svaku krivnju nego čak naloži[126] neka posvete svu potrebnu pažnju svojim poslovima jer će vladati Heladom ako se njemu nešto dogodi. Pripovijeda se da ga je kasnije[127] ipak opetovano rastužila nesreća Tebanaca i učinila ga blažim prema mnogima. Uopće, i nedjelo što ga je počinio prema Klitu pri vinu[128] i plašljivost što su je Makedonci pokazali prema Indijcima,[129] čime kao da su pohod ostavili nedovršenim i njegovu slavu nepotpunom, pripisivao je osvetoljubivoj srdžbi Dionisovoj.[130] A od preživjelih Tebanaca nije bilo ni jednoga koji, kad mu je kasnije pristupio i zamolio ga za nešto, nije to od njega ishodio. Toliko o događajima u vezi s Tebom.

14. A kad su se Heleni okupili u skupštinu na Istam[131] i izglasali zaključak da se s Aleksandrom povede vojna na Perziju, on bî proglašen njihovim vođom. Kako su nato mnogi državnici i filozofi dolazili k njemu i čestitali mu, očekivao je da će i Diogen Sinopljanin,[132] koji je boravio u Korintu, učiniti isto. Ali kako je ovaj mirovao u Kraneju[133] ni najmanje se ne obazirući na Aleksandra, pođe Aleksandar sam k njemu; zateče ga kako leži na suncu. I malo se pridigne videći tolike ljude gdje se primiču i upre pogled ravno Aleksandru u lice. A kad ga ovaj, pozdravivši i obrativši mu se, upita nije li mu slučajno štogod potrebno, odgovori Diogen: »Da; pomakni mi se malo sa sunca.« Pripovijeda se da su dojam na Aleksandra i divljenje prema oholosti i veličini toga čovjeka koji se usudio da ga prezre bili toliki da je na odlasku rekao onima iz svoje pratnje, koji su ismijavali Diogena i šalili se na njegov račun: »No doista, da nisam Aleksandar, želio bih da sam Diogen.«

Hoteći upitati boga o uspjehu svoga pohoda, pođe u Delfe;[134] i kako su baš slučajno bili zlosretni dani[135] kad nije bilo dopušteno davati proroštva, najprije posla poziv svećenici koja je proricala.[136] A kad je ona odbila da dođe i isticala zakon kao svoje opravdanje, pa je on, popevši se sam k njoj, stao vući k hramu, a ona, kao da je svladana njegovom žestinom, izustila: »Ti si nepobjediv, sinko«, Aleksandar, čuvši to, reče da ne treba više nikakva drugog proroštva, nego da ima od nje odgovor proročišta koji je želio.

Kad je pak pošao na svoj pohod,[137] čini se da je bilo i drugih znakova od božanstva; a između ostalih Orfejev je kip u Libetri[138] (a bio je načinjen od čempresovine) oblio obilan znoj.[139] Dok su se svi plašili toga znamenja, Aristandar[140] reče Aleksandru neka se ne boji jer će izvesti djela

dostojna pjesme i glasovita koja će mnogo znoja i truda tražiti od pjesnika i glazbenika da ih opjevaju.

15. Što se tiče brojnog stanja njegove vojske, oni koji navode najmanji broj spominju trideset tisuća pješaka i četiri tisuće konjanika, a oni koji navode najveći, četrdeset tri tisuće pješaka i pet tisuća konjanika.[141] Kao sredstva za putne troškove za te trupe Aristobul izvješćuje da Aleksandar nije imao više od šezdeset talenata. Duris spominje opskrbu za samo trideset dana, a Onesikit veli da je k tome dugovao i dvjesto talenata.[142] Ali premda je kretao s tako malim i mršavim sredstvima, nije stupio na brod prije nego što je, ispitavši imovno stanje svojih družbenika,[143] jednome dao imanje, drugome selo, trećemu prihode od kojeg seoceta ili luke. Kad je već iscrpio i porazdijelio gotovo sva krunska dobra,[144] upita ga Perdika: »Ali sebi, kralju, što ostavljaš?« A kad on odgovori: »Svoje nade«, reče Perdika: »Pa i mi, dakle, koji s tobom polazimo na vojnu, dijelit ćemo ih s tobom.« A kad je Perdika otklonio dodijeljeni mu posjed, neki od Aleksandrovih prijatelja učiniše isto.[145] Ali onima koji su primali i, štaviše, tražili, kralj je gorljivo udovoljavao i tako dijeleći iscrpio većinu onoga što je posjedovao u Makedoniji. S takvim zanosom i u takvu raspoloženju prijeđe Helespont.[146]

Iskrcavši se zatim kod Ilija,[147] prinese žrtvu paljenicu Ateni a ljevanicu tamošnjim herojima.[148] Ahilejev pak nadgrobni stup, pošto se namazao uljem i zajedno s družbenicima protrčao gol pokraj njega, ovjenča nazvavši Ahileja sretnim što je u životu stekao vjerna prijatelja,[149] a poslije smrti velikoga glasnika svoje slave.[150] I dok je tako išao naokolo i razgledao po gradu, kad ga netko upita želi li vidjeti Aleksandrovu[151] liru, reče da za nju vrlo slabo mari, ali da bi rado vidio Ahilejevu, na kojoj je on opijévao slavna djela vrsnih junaka.[152]

16. Kako su u međuvremenu[153] Darijevi[154] vojskovođe skupili veliku vojsku[155] i postrojili je uz prijelaz preko rijeke Granika,[156] bilo je praktički nužno boriti se, kao na dverima Azije, istovremeno i za ulaz i za carstvo; a jer se većina makedonskih časnika plašila dubine rijeke i neravnih i krševitih suprotnih obala kojih se nije bilo moguće dohvatiti bez borbe, a neki su smatrali da treba sačuvati stari običaj u vezi s tim mjesecem (u toku mjeseca desija,[157] naime, makedonski kraljevi nisu običavali izvoditi vojsku na ratne pohode), Aleksandar im doskoči naredbom da se taj mjesec računa kao drugi artemisij.[158] A kad Parmenion[159] nije pristajao da se bije odlučna bitka s obrazloženjem da je već kasno, Aleksandar se, rekavši da bi Helespont pocrvenio od stida[160] bude li se, prešavši preko njega, plašio Granika, baci u riječnu maticu s trinaest konjaničkih eskadrona.[161] Kako je jahao ususret strelicama i strmenitim položajima prekrivenim pješacima i konjanicima, i to kroz maticu rijeke koja je vukla ljude za sobom i pjenila se oko njih, učinilo se da vojsku vodi mahnit i bezuman, a ne razborit zapovjednik. Pa ipak, ustrajavši u pokušaju prelaženja rijeke i jedva i teškom mukom domogavši se suprotne obale, vlažne i kliske od mulja, odmah bi prisiljen da se bori bez reda i da se sukobljava pojedinačno s napadačima prije nego što su se njegove trupe,

što su prelazile rijeku, mogle svrstati u bilo kakav bojni raspored. Jer neprijatelji su ih žestoko pritiskivali uz glasnu viku i, nagoneći konje na konje, udarali kopljima, a kad su im se koplja polomila, mačevima. Kako su se mnogi natisnuli na Aleksandra – isticao se, naime, malenim štitom i perjanicom na kacigi u kojoj je sa svake strane bilo zataknuto pero neobične bjeline i veličine – bi pogođen kopljem pod zglob na oklopu ali ne bî ranjen. A kad Resak[162] i Spitridat,[163] dva perzijska zapovjednika, istovremeno navališe na nj, uganuvši se jednome, prvi udari kopljem Resaka[164] koji je bio zaštićen oklopom, a kad se ono slomilo, prihvati se mača. Dok su se oni nosili, Spitridat, zaustavivši konja postrance i podigavši se zajedno s konjem, zamahne svom snagom na Aleksandra barbarskom sabljom; perjanica se odlomi skupa s jednim perom, a kaciga jedva jedvice odolje udarcu, tako da je široka oštrica sablje dotakla prednje vlasi na glavi. A dok se Spitridat opet izdizao da zada drugi udarac, preduhitri ga Crni Klito[165] proburazivši ga po sredini konjaničkim kopljem. Istovremeno pade i Resak od udarca Aleksandrova mača.

Uto, dok je trajao taj opasan i naporan konjanički boj, makedonska falanga prijeđe rijeku, te se sraziše obje pješačke vojske.[166] Perzijanci,[167] međutim, ne pružiše niti snažan niti dugotrajan otpor, nego, okrenuvši leđa, pobjegoše svi osim helenskih najamnika; ovi, skupivši se na jednome brežuljku, zatražiše od Aleksandra jamstvo da će ih poštedjeti. Ali on, više vođen bijesom nego razumom,[168] navalivši prvi, izgubi konja udarena mačem među rebra (to nije bio Bukefal, nego jedan drugi); većinu je onih koji su poginuli i bili ranjeni[169] upravo ondje zadesila pogibao i smrt jer su se tukli s ljudima očajnicima koji su umjeli boriti se.

Pripovijeda se da je od barbara palo dvadeset tisuća pješaka i dvije i po tisuće konjanika.[170] Aristobul kaže da su od Aleksandrovih ljudi ukupno bila trideset četiri mrtva, od kojih devetorica pješaka.[171] Aleksandar stoga naredi da se postave njihovi[172] kipovi u bronci, a izradio ih je Lisip.[173] Želeći učiniti Helene dionicima te pobjede,[174] posla napose Atenjanima tri stotine od zarobljenih štitova, a zajednički za sve naredi da se na pobjedni plijen ispiše veoma častoljubiv natpis: »Aleksandar, sin Filipov, i svi Heleni osim Lakedemonjana,[175] od barbara koji obitavaju u Aziji«. Čaše, grimizne haljine i predmete te vrste što ih je uzeo od Perzijanaca posla gotovo sve svojoj majci.

17. Taj je boj unio veliku promjenu u situaciju Aleksandru u prilog[176] tako da je u podložništvo primio čak i Sard,[177] bedem[178] barbarskog gospodarstva u primorju, i pridodao ostatak zemlje svojim osvajanjima. Samo se Halikarnas[179] i Milet[180] opriješe i, pošto ih zauze na juriš[181] i podvrgne sebi svu zemlju oko njih, dvoumio se u pogledu budućih ratnih operacija. Često ga je obuzimala živa želja da u sukobu s Darijem stavi sve na kocku, a često mu je opet padalo na pamet da se najprije izvježba i ojača osvajanjem primorskih krajeva i njihovim bogatstvom, pa da onda pođe u unutrašnjost protiv kralja. Ima pak u Likiji,[182] blizu grada Ksanta,[183] vrelo za koje kažu da je baš tada bez ikakva vidljiva uzroka šiknulo uvis i prelilo se, pa iz svoje dubine izbacilo mjedenu ploču s

utisnutim starinskim slovima smisao kojih je bio da će perzijska vlast prestati postojati kad je sruše Heleni. Osokoljen tim proroštvom, požuri Aleksandar da očisti[184] primorje sve do Fenikije i Kilikije.[185] Njegov je brz prolaz kroz Pamfiliju postao za povjesničare tema koja je dopuštala potresnu i bombastičnu obradu;[186] kažu, naime, kako je po nekoj božanskoj volji pred Aleksandrom uzmaknulo[187] more koje se, inače uzburkano, neprestano valjalo s pučine i samo ponekad otkrivalo ispod stijena i klisura planinskih padina letimičan pogled na uske i vjetru izložene puteljke.[188] Pokazuje to i Menandar[189] zbijajući u jednoj komediji šalu s tim nevjerojatnim događajem:

> *Kako li je već to aleksandrovito! I ako budem tražio nekoga,*
> *sam od sebe taj će k meni doći; i, očito, ako bude trebalo*
> *proći neko mjesto morem, ono će mi biti prohodno.*[190]

Sam Aleksandar, međutim, u svojim pismima[191] bez ikakva spominjanja nekog takvog čuda kaže da je išao putem zvanim Klimaks[192] i prošao njime pošto je krenuo iz Faselida.[193] To je i bio razlog što je u tome gradu proveo više dana; kako je tom prilikom opazio i kip preminula Teodekta[194] (koji je bio rodom Faseliđanin), postavljen na trgu; jednom poslije večere povede pripit k njemu bučni, raspojasani ophod i nabaca na nj mnogo vijenaca uzvraćajući tako u šali počašću ne lišenom ljupkosti za upoznavanje vrijednosti tog čovjeka i njegovih djela posredstvom Aristotela i filozofije.

18. Poslije toga razbije one od Pisiđana[195] koji mu pružiše otpor[196] i podloži sebi Frigiju;[197] zauzevši i grad Gordij,[198] za koji se priča da je postao sjedištem drevnog Mide,[199] vidje kola o kojima se mnogo govorilo,[200] čvrsto vezana[201] drenovim likom i ču o tome priču, u koju vjeruju barbari, da je onome tko razriješi čvor suđeno da postane kraljem svega svijeta.[202] Većina autora, dakle, kaže, kako su krajevi čvora bili skriveni i zapleteni mnogo puta između sebe zamršenim zavojima, da je Aleksandar, ne znajući kako da ga razriješi, rasjekao uzao mačem i da su se iz njega tako rasječena pomolili mnogi završeci.[203] Ali Aristobul veli da ga je on sasvim lako razvezao izvadivši iz rude drveni klin koji je držao skupa jarmeni remen i onda pažljivo izvukavši jaram.[204]

Pošavši odande, pošto je podložio Paflagonce[205] i Kapadočane[206] i čuo za konac Memnona,[207] onoga između Darijevih vojskovođa u priobalnom pojasu za koga se smatralo vjerojatnim da će Aleksandru zadati obilje neprilika i nebrojene poteškoće i smetnje, još se većma ohrabri za pohod u unutrašnjost. A već je i Darije silazio iz Suze k obali[208] ponesen brojnošću svojih trupa (vodio je, naime, vojsku od šest stotina tisuća ljudi[209]) i nekim snom[210] koji ga je ohrabrivao, a koji su mnogi protumačili više tako da mu ugode nego prema onome što bi se moglo očekivati.[211] Usnilo mu se, naime, da makedonsku falangu proždire oganj, a da ga Aleksandar poslužuje odjeven u haljinu što ju je on sam obično nosio ranije, dok je još bio kraljevski vrhovni skoroteča;[212] a zatim da je, otišavši u Belov hram,[213] iščezao. Time je, kako se čini, od božanstva bilo dano naslutiti da će djela Makedonaca postati sjajna i slavna, a da će Aleksandar

zavladati Azijom kao što je njome zavladao Darije postavši od vrhovnog skoroteče kraljem, ali da će ubrzo u slavi završiti život.

19.• Darije se još više osmjeli ocijenivši kao kukavičluk[214] Aleksandrovo dugo zadržavanje u Kilikiji. Ali to je zadržavanje bilo posljedica bolesti, za koju jedni kažu da ga je snašla od iscrpljujućih napora,[215] a drugi od toga što se kupao u ledenoj rijeci Kidnu.[216] Bilo kako bilo, nijedan drugi od liječnika nije imao hrabrosti da se prihvati liječenja, nego su se, smatrajući da je pogibao prejaka a da bi se dala nadvladati bilo kakvim liječenjem, plašili optužbi Makedonaca u slučaju neuspjeha; ali Akarnjanin Filip[217] vidio je doduše da je kralj u teškom stanju, no uzdajući se u njegovo prijateljstvo i držeći nedopustivim da ne podijeli s njime opasnost u kojoj je bio liječeći ga do krajnjih mogućnosti i stavljajući na kocku svoj život, pripremi lijek i nagovori ga neka ga odvažno popije ako mu je stalo do toga da povrati snagu za rat. U međuvremenu, međutim, Parmenion posla pismo iz tabora savjetujući mu da se čuva Filipa, jer se on dao nagovoriti od Darija obećanjem velikih darova i braka s njegovom kćeri[218] da ubije Aleksandra. Pročitavši pismo i ne pokazavši ga nikome od prijatelja, Aleksandar ga stavi pod svoje uzglavlje. A kad je došao određeni čas, pa Filip ušao s kraljevim družbenicima noseći lijek u peharu, Aleksandar mu predade pismo, a sam primi lijek pripravno i bez ikakva znaka sumnje, tako da je prizor bio zadivljujući i dostojan kazališne pozornice: jedan je čitao,[219] a drugi pio, pa onda obojica istovremeno pogledaše jedan drugoga, ali ne sličnih čuvstava, nego Aleksandar licem vedrim i blistavim od radosti pokazivaše svoju srdačnost i pouzdanje u Filipa, dok je ovaj, izvan sebe zbog te klevete, sad zazivao bogove za svjedoke i pružao ruke prema nebu,[220] sad padao na bolesnikovu ležaljku i zaklinjao Aleksandra da ne bude zabrinut i da sluša svog liječnika. Jer isprva lijek, svladavši tijelo, kao da je potisnuo i učinio da potonu u dubinu njegove tjelesne moći tako da ga je i glas izdao i zamjećivanje mu je postalo nejasno, pa i sasvim oslabilo budući da je pao u nesvijest. Međutim, kako ga je ubrzo Filip vratio svijesti i on se oporavio, pokaza se Makedoncima; jer se nisu dali izvući iz potištenosti sve dok ne ugledaju svog Aleksandra.

20. A bijaše u Darijevoj vojsci neki Makedonac Aminta[221] koji je pobjegao iz Makedonije, a dobro je poznavao Aleksandrovu narav. Taj čovjek, vidjevši da se Darije sprema udariti na Aleksandra u uskim planinskim klancima, stade ga moliti neka ostane ondje gdje je da bi mogao biti odlučnu bitku sa svojim brojnim snagama protiv malobrojnih neprijatelja na širokim i prostranim ravnicama. A kad je Darije odgovorio da se boji da ga neprijatelji ne preduhitre bijegom i da Aleksandar ne umakne, reče Aminta: »Doista, kralju, u pogledu toga budi spokojan; ta poći će on na tebe i vjerojatno već ide«. Tim riječima Aminta nije uspio uvjeriti Darija,[222] nego on, podigavši se, krene u Kilikiju,[223] a Aleksandar istovremeno u Siriju na njega. Ali promašivši u noći[224] jedan drugoga, opet se vratiše natrag; Aleksandar veseleći se povoljnoj prilici i žureći da se susretne s neprijateljem u klancima, dok je Darije hitao da ponovo

zauzme prijašnji položaj[225] i izvuče vojsku iz klanca. Tad je, naime, uvidio da se na svoju štetu ubacio u kraj zbog mora, planina i rijeke Pinara[226] koja je tekla po srijedi neprikladan za konjaništvo i sav ispresijecan, te je pružao prednost malobrojnijoj vojsci njegovih neprijatelja. A nije samo mjesto za bitku bilo dar sretne sudbine Aleksandru nego je njegova taktička vještina bila još vrednija za pobjedu od onoga što je potjecalo od sreće; jer iako je bio brojčano toliko slabiji od barbara, nije im dao prilike da ga opkole,[227] a sam je, natkrilivši svojim desnim krilom neprijateljsko lijevo i došavši mu s boka,[228] natjerao u bijeg barbare koji su bili svrstani sučelice njemu boreći se u prvim redovima tako da je bio ranjen mačem u bedro,[229] kako tvrdi Hares, od Darija (njih su se dvojica, naime, sukobili jedan s drugim), ali Aleksandar, javljajući Antipatru pismom[230] o toj bitki, nije rekao tko je bio taj koji ga je ranio, nego je napisao da je bio ranjen bodežom u bedro, ali da od te rane nije bilo nikakvih ozbiljnih posljedica.

Izvojevavši sjajnu pobjedu i sasjekavši više od sto deset tisuća neprijatelja,[231] Darija ipak ne uhvati jer je, bježeći, imao prednost od četiri ili pet stadija,[232] ali se vrati iz gonjenja zarobivši kraljeva kola i luk;[233] i zateče Makedonce kako odnose i odvlače iz barbarskog tabora drugo bogatstvo u golemim količinama, premda su Perzijanci došli u bitku bez dodatne opreme i najveći dio prtljage[234] ostavili u Damasku,[235] i nađe da su Darijev šator odabrali za nj[236] prepun blistave svite, pokućstva i mnogoga blaga. Smjesta, dakle, skinuvši oružje, Aleksandar pođe da se okupa rekavši: »Pođimo oprati znoj od bitke u Darijevoj kupelji«. A netko od njegovih družbenika reče: »Zeusa mi, ne, nego u Aleksandrovoj; jer dobra pobijeđenih treba da budu pobjednikova i da se nazivaju po njemu«. A kad ugleda velike zdjele, vjedra, kade i posude za pomasti, sve od zlata i neobično izrađene, dok je sva nastamba nekako božanstveno mirisala mirisnim travama i uljima, pa kad prijeđe odande u šator dostojan divljenja visinom i prostranošću, te raskošnošću postelje, stola i same večere, obazrijevši se na svoje družbenike, izusti: »To bi, dakle značilo kraljevati«.[237]

21. Dok se prihvaćao večere, reče mu netko da među zarobljenicima odvode Darijevu majku, ženu i dvije neudate kćeri[238] koje su se, ugledavši Darijeva kola i luk, stale udarati o prsa i jadikovati misleći da je on poginuo. Poslije podulje šutnje Aleksandar, uzbuđen više njihovom nesretnom nego svojom sretnom sudbinom, posla stoga Leonata[239] sa zapoviješću da im javi da niti je Darije mrtav, niti treba da se boje Aleksandra; ta s Darijem on ratuje za vrhovništvo, a one će imati sve što su smatrale da im pripada i za Darijeva kraljevanja. Ako su se te riječi ženama učinile uljudne i plemenite, još su se većma čovječnima pokazali njegovi postupci. Dao im je, naime, dopuštenje da pokopaju sve Perzijance koje žele služeći se pritom odjećom i ukrasima iz plijena, a od posluge i štovanja što su ih imale ne oduze baš ništa, nego su, štaviše, uživale veće apanaže nego ranije. Ali najplemenitija i najkraljevskija milost od njega tim odličnim i čednim ženama u njihovu zarobljeništvu bilo je to što niti su čule, niti naslutile, niti doživjele išta sramotna, već

su život provodile kao da su bile čuvane ne u neprijateljskom taboru, nego u posvećenim i neoskvrnjenim djevojačkim sobama, u tajnosti i skrivene očima drugih. Pa ipak, pripovijeda se barem da je Darijeva žena bila nadaleko najpristalija od sviju kraljica, kao što je i sam Darije bio najljepši i najstasitiji[240] od svih muškaraca, a kćeri su bile nalik na svoje roditelje.

No Aleksandar, kako se čini,[241] smatrajući svladavanje sebe kraljevskijim od pobjeđivanja neprijatelja, niti se dotakao ovih, niti je obljubio neku drugu prije svoje ženidbe osim Barsine.[242] Ova pak, postavši udovicom poslije Memnonove smrti, bî zarobljena u Damasku. Kako je primila helenski odgoj i bila prijazne naravi, a jer je njezin otac Artabaz bio sin kraljevske kćeri, Aleksandar je obljubi na poticanje Parmenionovo, kako kaže Aristobul, neka se veže s tom lijepom i odličnom ženom. A za druge zarobljenice, videći kako se odlikuju ljepotom i stasom, Aleksandar u šali reče da Perzijanke zaslijepljuju oči.[243] I pokazujući nasuprot njihovim tjelesnim čarima ljepotu svog samosvladavanja i trijeznoće, prolazio je kraj njih kao da su beživotni kipovi izloženi za razgledanje.[244]

22. Štaviše, kad je Filoksen,[245] zapovjednik trupa u primorju, pisao da je kod njega neki Teodor Tarenćanin[246] koji ima na prodaju dva dječaka izvanredne ljepote i pitao da li da ih kupi,[247] veoma ozlojeđen vikao je Aleksandar opetovano svojim prijateljima pitajući kakvu je to ikada sramotnu stvar Filoksen kod njega razabrao da trati svoje vrijeme pribavljajući mu takve sramne stvorove. A samom Filoksenu u pismu, dobro ga izgrdivši, naredi neka tog Teodora skupa s njegovom robom pošalje đavola. A prekori i Hagnona[248] koji mu je obijesno pisao da želi Krobila, koji je na glasu[249] u Korintu, kupiti pa ga dovesti k njemu.[250] Nadalje, doznavši da su Makedonci Damon i Timotej, vojnici pod Parmenionovim zapovjedništvom, silovali ženske nekakvih plaćenika, pisao je Parmenionu naloživši mu, ako im se to dokaže, da ih kazni i smakne kao divlje zvijeri rođene na propast ljudskog roda. A o sebi je doslovce u tom pismu napisao: »Jer što se mene tiče, ne bi se moglo otkriti ne samo da sam vidio Darijevu ženu niti je poželio vidjeti, nego niti razgovor da sam prihvaćao kad se govorilo o njezinoj ljepoti«. A običavao je govoriti da je najviše na temelju sna i spolnog općenja bio svjestan da je smrtnik, misleći time da se i umor i naslada rađaju po prirodi iz jedne te iste slabosti.

Bio je i potpun gospodar svog želuca i to je pokazao na mnoge načine, a osobito onime što je rekao Adi[251] koju je nazvao svojom majkom i učinio kraljicom Karije. Jer kad mu je ona, iskazujući svoje prijateljstvo, svakodnevno slala mnoga jela i poslastice, a najzad mu poslala kuhare i pekare koji su bili na glasu kao najvještiji, odgovori joj da mu nitko od njih nije potreban; on, naime, ima bolje kuhare koje mu je dao njegov odgojitelj Leonida: za doručak noćni marš, a za večeru laki doručak. »A taj je isti čovjek«, reče »običavao dolaziti pa otvarati moje sanduke za posteljinu i odjeću pazeći da ne bi moja majka unutra za mene stavila nešto luksuzno ili suvišno«.

23. I vinu je bio manje sklon nego što se općenito mislilo.[252] A to se mišljenje pojavilo zbog vremena što ga je razvlačio uza svaku čašu više

pričajući nego pijući, uvijek držeći kakav dugačak govor, i to samo kad je imao obilje slobodna vremena. Jer kod poslova nije ga, kao druge vojskovođe, moglo zaustaviti ni vino, ni san, ni igra, ni seks, ni predstava. Dokazuje to njegov život koji je, premda je bio sasvim kratak, ispunio najvećim brojem najvećih podviga. U danima dokolice od rata, pošto je najprije ustao i žrtvovao bogovima, odmah je doručkovao sjedeći;[253] zatim je provodio dan u lovu, sređujući poslove, presuđivajući kakve sporove među vojnicima ili čitajući. Ako je bio s vojskom na putu a nije mu se žurilo, putujući vježbao se ili u strijeljanju ili u penjanju i silaženju s kola u pokretu. Često je radi razonode lovio i lisice i ptice, kako se može doznati iz kraljevskog dnevnika.[254] Kad bi zakonačio i polazio da se okupa ili namaže uljem, raspitivao se kod predstojnika pekara i kuhara je li sve za večeru u redu. I lijegajući za stol već kasno i za mraka, počinjao bi večerati, a zadivljujuća je bila njegova briga i nadgledanje kod stola da se ništa ne podijeli nejednako niti zanemarujući nekoga; vrijeme određeno za piće, kako je spomenuto, razvlačio bi dugo radi razgovora. I premda je u pogledu drugoga bio od svih kraljeva najugodniji za društvo i nije mu nedostajalo nijednog oblika umiljatosti, tada[255] bi postajao neugodan svojom razmetljivošću i ponašajući se odveć poput hvalisava vojničine, jer ne samo da se davao sam zavesti na hvastanje, nego je i laskavcima dopuštao da ga jašu,[255a] uslijed čega su tankoćutniji među prisutnima dolazili u veoma neugodan položaj jer nisu htjeli niti natjecati se s laskavcima, niti zaostajati u pohvalama Aleksandru. Jedno se, naime, činilo sramotnim, a drugo je imalo svoje opasnosti. Poslije pića, okupavši se, spavao bi, često do podneva; a ponekad bi i čitav dan proveo u spavanju.

Sam je i u izboru jela bio u svakom slučaju suzdržljiv tako da, razašiljući svakome od svojih družbenika najrjeđe voće i ribe što su mu ih dopremali od mora, često sebi jedinome ništa nije ostavio; večere mu ipak uvijek bijahu velebne i trošak za njih, koji se povećavao zajedno s njegovim uspjesima, dotjerao je do iznosa od deset tisuća drahmi.[256] Ondje se zaustavio i to je bila propisana granica izdataka za one koji su ugošćivali Aleksandra.[257]

24. Poslije bitke kod Isa,[258] poslavši u Damask,[259] zaplijeni novac, prtljagu, djecu i žene Perzijanaca. I najveći dio plijena dobiše tesalski konjanici[260] zato što su se osobito istakli u bitki; Aleksandar je hotimice poslao upravo njih jer je želio da se obogate plijenom; ali i ostala se vojska napunila obiljem. Okusivši tada po prvi put zlato i srebro, žene i barbarski način življenja, Makedonci su poput pasa, dohvativši se traga, hitali i tragali za bogatstvom Perzijanaca.

Pa ipak,[261] Aleksandar odluči najprije zagospodariti priobaljem.[262] Što se Kipra tiče, dakle, tamošnji kraljevi[263] odmah dođoše predajući mu otok, a tako i Fenikiju[264] osim Tira. A dok je opsijedao Tir sedam mjeseci[265] nasipima i ratnim strojevima, te s tristo lađa s mora,[266] vidje u snu Herakla[267] kako mu pruža desnu ruku sa zida i zove ga. Mnogima pak od Tiraca ukaza se u snu Apolon govoreći da odlazi k Aleksandru: ne sviđa mu se, naime, ono što se radi u gradu.[268] Nato oni, kao da su

boga zatekli na djelu kao prebjega k neprijateljima, okružiše njegov golemi kip užadi i prikovaše ga za postolje[269] nazivajući ga aleksandrovcem.[270] A Aleksandar u snu vidje drugu viziju. Učinilo mu se da mu se satir, ukazavši mu se, podruguje izdaleka, a zatim, kad ga je htio uhvatiti, izmakao bi mu; najzad, pošto ga je mnogo salijetao i trčao naokolo za njim, dobi ga u ruke. Gataoci su mu, rastavivši ime,[271] rekli prilično uvjerljivo: »Tvoj će biti Tir«. A i izvor neki pokazuju kod kojega je Aleksandar usnio da je vidio satira.

Zavojštivši usred opsade na Arape[272] koji obitavahu uz planinu Antilibanon,[273] dođe u životnu opasnost zbog svog odgajatelja Lisimaha;[274] ovaj je, naime, pošao s njime govoreći da nije ni slabiji ni stariji od Feniksa.[275] Ali kad se približio planinskim krajevima i, ostavivši konje, nastavio napredovanje pješice, pa su ostali već jako odmakli naprijed, a on nije mogao podnijeti da ostavi Lisimaha koji je klonuo i umorio se – ta već je nadolazila večer a neprijatelji su bili blizu – nego ga je hrabrio i napola nosio, ne opazi da se s malobrojnim pratiocima odvojio od vojske i da mu je noćiti u dubokoj tami i žestokoj studeni u nepogodnu kraju. Ugleda u toj nevolji u daljini razasute brojne vatre neprijatelja kako gore. Pouzdavajući se u svoju okretnost i navikao uvijek hrabriti svoje Makedonce u njihovoj nevolji time što je i sam podnosio teškoće, pritrči onima čija je vatra bila najbliža. Udarivši bodežom dvojicu barbara koji su sjedili oko vatre i ugrabivši ugarak, vrati se noseći ga svojima. Upalivši veliku vatru, jedne od neprijatelja odmah uplaši tako da su pobjegli, a druge, koji su navalili, natjeraše u bijeg i provedoše noć bez daljnjih opasnosti. To je, dakle, izvještaj Haresov.

25. Opsada grada imala je pak ovakav ishod. Kad je Aleksandar velikom dijelu vojske dao odmor od mnogih prijašnjih bojeva, a sam je s nekolicinom malobrojnih navaljivao na gradske zidine kako neprijatelji ne bi imali ni časa mira, gatar Aristandar prinosio je žrtvu klanicu; i ugledavši žrtvena znamenja, s velikim pouzdanjem navijesti prisutnima da će grad sigurno biti osvojen onoga mjeseca. A kad je nastalo podrugivanje i smijeh (jer bio je to zadnji dan toga mjeseca), vidjevši kralj da je gatalac u neprilici i kako je uvijek revno pružao podršku njegovu gatanju, naredi da se taj dan ne računa kao trideseti nego kao dvadesetosmi u mjesecu;[276] i pošto je dao znak trubljom, stade udarati na zidine snažnije nego što je u početku bio naumio. Kad se razvio žestok juriš i niti vojnici u taboru nisu ostali ondje nego su trčali u hrpama i pomagali napadačima, Tirci se više ne uzmogoše održati; i Aleksandar zauze grad onoga istoga dana.

Poslije toga, dok je opsijedao Gazu, najveći grad Sirije,[277] grumen zemlje što ga je odozgo ispustila ptica pade mu na rame. A ptica, pošto je sjela na jedan od ratnih strojeva, nepažnjom se zaplete u mrežu tetiva koje su služile za namatanje užadi.[278] I znamenje se ispuni po Aristandrovu proroštvu: Aleksandar bude ranjen u rame,[279] ali osvoji grad.[280] Odašiljući velik dio plijena Olimpijadi,[281] Kleopatri[282] i prijateljima, posla i svom odgajatelju Leonidi pet stotina talenata tamjana i sto talenata mrčine smole[283] u sjećanje na nadu kojom ga je nadahnuo u dječačkoj dobi. Kad

je, naime, Aleksandar jednom pri žrtvi zagrabio objema rukama kâda i spalio bogu na čast, Leonida mu, kako se čini, reče: »Kad postaneš gospodarom zemlje mirodija,[284] Aleksandre, tako ćeš bogato kaditi; sad pak štedljivo upotrebljavaj ono što imaš«. Zato mu tada Aleksandar napisa: »Poslali smo ti u obilju tamjana i mrčine masti da prestaneš tvrdičiti prema bogovima«.

26. Kad mu je bio donesen nekakav kovčežić, od kojega se onima koji preuzeše Darijevo blago i prtljagu[285] ništa ne učini skupocjenijim, upita prijatelje koja bi od dragocjenosti po njihovu mišljenju bila najprikladnija da se u nj pohrani; kad mnogi spomenuše mnoge stvari, on sam reče da će ondje pohranjenu čuvati *Ilijadu*. To je posvjedočilo nemalo vjerodostojnih pisaca.[286] A ako je istina što kažu Aleksandrijci[287] na temelju Heraklidova[288] autoriteta, čini se da mu Homer nije bio nimalo beskoristan pratilac na vojni, niti takav koji nije ništa korisna pridonio. Kažu, naime, da je, postavši gospodarom Egipta,[289] želio utemeljiti velik i mnogoljudan helenski grad[290] pa mu ostaviti svoje ime i po savjetu graditelja gotovo je već odmjerio i opasao zidom mjesto određeno za nj. Tada noću, dok je spavao, usni čudesno priviđenje: učini mu se da je starac jako sijede kose i časne pojave, stavši uza nj, izgovorio ove epske stihove:[291]

U moru šumnom veoma imade nekakav otok
Baš pred Egiptom samim a Faros[292] *zovu ga ljudi.*

Stoga odmah čim je ustao pođe na Faros koji je u to vrijeme još bio otok malo poviše kanopskog ušća Nila a sada je nasipom[293] povezan s kopnom. Pa kad ugleda mjesto izvanredno povoljna položaja[294] (jer to je dugačak jezičac zemlje koji prevlakom osrednje širine razdvaja veliko jezero[295] i more koje završava prostranom lukom), rekavši da je na koncu konca Homer, koji je i u drugome divljenja vrijedan, sad i veleuman graditelj, naredi da se tlocrt grada iscrta prilagođivan profilu zemljišta. Nije bilo pri ruci krede, pa su zato, uzimajući ječmena brašna, opisali na crnoj zemlji ravnice kružno područje, na krakove čijeg su se unutarnjeg luka nastavljale ravne crte počinjući od onoga što bi se moglo nazvati okrajcima tog područja i jednolično sužujući širinu tako da su činile lik kabanice.[296] Kad se kralj oduševio nacrtom, iznenada ptice s rijeke i jezera, neizmjerna broja i najrazličitijih vrsta i veličine, sliježući se nalik na oblake na to mjesto, ne ostaviše ni mrvicu ječmenog brašna tako da je Aleksandar bio zbunjen znamenjem.

Kad ga, međutim, gataoci[297] osokoliše neka bude miran (jer grad što ga osniva bit će pun obilja i hranitelj ljudi raznoraznih naroda), naredivši da se nadzornici radova prihvate posla, sam krene u Amonovo[298] svetište do kojega je put bio dug, pun brojnih muka i teškoća, a krio je dvije opasnosti: nestašicu vode, zbog čega je putnik kroz nekoliko dana bez nje,[299] i drugu vjetar južnjak,[300] ako udari na putnike kroz beskrajno dubok pijesak kako se pripovijeda da se davno dogodilo i s Kambisovom[301] vojskom, kad je vjetar uzvitlao silan pijesak i svu ravnicu poplavio pješčanim valovima, te zasuo i uništio pedeset tisuća ljudi. Na sve to

pomišljali su gotovo svi, ali bilo je teško Aleksandra odvratiti od nečega čega se poduhvatio. Jer sudbina popuštajući njegovim nasrtajima, učinila mu je naum upornim, a žestina njegova duha uzdizala je njegovu želju za borbom toliko da je čak ni stvari nisu mogle pobijediti, te je silom svladavala ne samo neprijatelje nego i prostor i vrijeme.

27. U svakom slučaju, u pomoć što ju mu je pružio bog u neprilikama koje su ga zadesile za vrijeme tog putovanja povjerovalo se više nego u kasnija proroštva; čak su na neki način ta proroštva dobila vjerodostojnost na temelju te pomoći. Jer kao prvo, obilna kiša[302] s neba i postojani pljuskovi umirili su svaki strah od žeđi, uklonili suhoću pijeska koji je postao vlažan i kompaktan, a zrak su učinili ugodnim za disanje i čišćim. Zatim, kad su bili zasuti pijeskom putokazi za vodiče, te putnici lutali i bili razdvajani zbog nepoznavanja puta, gavrani,[303] pojavivši se, preuzeše vodstvo ekspedicije leteći sprijeda i požurujući putnike kad su ih slijedili, a sačekujući ih kad su zaostajali i išli polaganije; ono pak što je bilo najčudnije, kako kaže Kalisten, svojim su glasovima dozivali one koji su zalutali noću i grakćući ih vraćali na trag puta.

Kad je Aleksandar, prošavši pustinju, došao u oazu, predstojnik Amonova svetišta[304] obrati mu se pozdravom od onoga boga u ime njegova oca;[305] nato ga Aleksandar upita[306] nije li mu izmakao neki od ubojica njegova oca. A kad mu je predstojnik svetišta naložio neka ne govori tako – ta on nema smrtna oca – promijenivši oblik pitanju, Aleksandar upita da li je kaznio sve Filipove ubojice; zatim upita o svojoj vlasti: da li mu bog dopušta da postane gospodarom svih ljudi? Kad je bog dao odgovor i da mu to dopušta i da je Filip u potpunosti osvećen, Aleksandar podari bogu sjajne zavjetne darove, a svećenika obdari novcem.

To piše o odgovorima proročišta većina pisaca; sam pak Aleksandar u pismu majci[307] da je dobio neka tajna proroštva[308] koja će po svom povratku otkriti njoj jedinoj. Neki [309] opet tvrde da je predstojnik svetišta, hoteći pokazati svoju prijaznost tako da mu se obrati helenski s »Drago dijete!«,[310] na kraju riječi jezičnom pogreškom umjesto »n« izustio »s«, a da je Aleksandra ta omaška u izgovoru obradovala i razglasila se priča da mu se bog obratio sa »Sine Zeusov!«[311] Pripovijeda se da je, poslije duga slušanja učenja filozofa Psamona u Egiptu, prihvatio od njegovih izreka osobito onu da su svi ljudi pod kraljevskom vlašću boga;[312] jer ono što u svakome pojedincu vlada i gospoduje božansko je; ali, pripovijeda se nadalje, da je još većma filozofskim ono što je sam mislio i rekao o tome, da ako je i bog zajednički otac sviju,[313] a ono ipak on čini osobito svojima najbolje među njima.

28. Općenito uzevši, prema barbarima držao se preuzetno i kao onaj koji je potpuno uvjeren u svoje božansko rođenje i rod, ali pred Helenima je umjereno i nešto rjeđe isticao svoju božanstvenost;[314] jedino pišući Atenjanima o Samu[315] kaže: »Ja vam taj slobodan i slavan grad ne bih dao; ali zadržite ga jer ste ga dobili od onoga koji se tada nazivao gospodarom i ocem mojim«, misleći time na Filipa. No kasnije,[316] pogođen strelicom i trpeći veliku bol,[317] reče: »To, prijatelji moji, što

ovdje teče je krv, a ne Ihor kakav u žilama blaženih bogova teče«.[318] A kad mu je jednom, kad je nastala grmljavina i svi se prepali, prisutni sofist Anaksarh[319] rekao: »Ne bi li i ti mogao tako nešto, sine Zeusov?«, nasmijavši se, Aleksandar odgovori: »Ne želim zadavati straha svojim prijateljima na što me nagoniš ti koji kudiš moju večeru zato što vidiš da se za mojim stolovima poslužuju ribe a ne satrapske glave«. Jer se stvarno priča da je Anaksarh, kad je kralj poslao Hefestionu na dar malenu ribicu, izrekao spomenute riječi ponizujući i izrugujući se onima, koji uz velike napore i opasnosti idu za slavom, zato što u zadovoljstvima i užicima imaju malo ili ništa više od ostalih. Već iz izrečenoga, dakle, jasno je da se Aleksandra nije nimalo dojmilo niti ga je navelo na oholost[320] vjerovanje u njegovu besmrtnost, nego se njime poslužio da sebi podloži druge.[321]

29. Vrativši se iz Egipta u Fenikiju,[322] prinosio je bogovima žrtve i priređivao svečane ophode i natjecanja ditirampskih[323] i tragičkih korova koja su bila sjajna ne samo opremom nego i visokom razinom nadmetanja. Dužnost korega[324] obavljali su, naime, kraljevi Kipra isto onako kao u Ateni oni koje su pojedina plemena[325] birala ždrijebom: takmičili su se međusobno zadivljujućim častoljubljem. Najžešće su se pak između sebe nadbijali Nikokreont iz Salamine[326] i Pasikrat iz Sola.[327] Njima je, naime, ždrijeb dodijelio da budu koregi najglasovitijim glumcima, Pasikrat Atenodoru[328] a Nikokreont Tesalu,[329] uz koga je živo pristajao i sam Aleksandar. Svoju pristranost ipak nije pokazao sve dok glasovima sudaca nije Atenodor bio proglašen pobjednikom. Ali tada, kako se govori, odlazeći iz kazališta, reče da povlađuje odluci sudaca, ali da bi on rado ustupio dio svoga kraljevstva samo da ne vidi Tesala pobijeđena.

No kad je Atenodor, globljen[330] od Atenjana što nije nastupio na Dionizijskom festivalu,[331] molio kralja da napiše pismo u njegovu korist, on to, doduše, ne učini, ali namiri globu svojim novcem. A kad je Likon[332] iz Skarfe veoma uspješno nastupao u kazalištu[333] i ubacio u komediju stih koji je sadržavao molbu za deset talenata,[334] nasmijavši se, dade mu ih.

Kad je Darije poslao pismo[335] njemu i prijateljima moleći ga da primi deset tisuća talenata[336] kao otkupninu za zarobljenike, da zadrži svu zemlju onkraj Eufrata i uzme jednu od njegovih kćeri za ženu, pa da mu bude prijatelj i saveznik, Aleksandar saopći tu stvar svojim družbenicima. Pa kad je Parmenion rekao:[337] »Ja bih prihvatio te prijedloge da sam Aleksandar«, odvrati Aleksandar: »I ja bih, Zeusa mi, da sam Parmenion«. A Dariju otpisa da mu neće uzmanjkati nikakve ljubeznosti ako dođe k njemu; ako pak ne dođe, da će Aleksandar sam odmah krenuti na nj.[338]

30. Ubrzo se, međutim, pokaja zbog tog odgovora jer je Darijeva žena umrla pri porodu;[339] bila je očigledna njegova žalost što je izgubio nemalu priliku da pokaže svoju dobrotu. Pokopa stoga ženu ne štedeći nikakva velikog troška.[340] Jedan od eunuha komornika imenom Tirej, umakavši iz tabora i odjahavši k Dariju, otkri mu smrt njegove žene. A kad je on, udarivši se po glavi i zaplakavši, rekao: »Jao zlog duha

Perzijanaca[341] ako je sestra i žena njihova kralja[342] ne samo postala za života zarobljenicom nego i poslije smrti počiva bez kraljevskog ukopa!«, prihvativši, komornik reče: »Ne, kralju, bar što se ukopa tiče i svake dolične počasti, ni u čemu ne možeš okriviti zlog duha Perzijanaca. Jer niti je gospodarici Statiri[343] za njezina života, tvojoj majci i djeci nedostajalo išta od prijašnjih dobara i štovanja osim sreće da gledaju tvoje svjetlo koje učinio gospodar Ormuzd[344] da ponovno zasja, niti je ona poslije svoje smrti ostala lišena kojeg pogrebnog ukrasa, nego je čak bila počašćena suzama neprijatelja. Ta Aleksandar je poslije pobjede isto tako plemenit kao što je strašan u bitki.«

Kad je to čuo, Darija uzrujanost i bol navedoše na besmisleno sumnjičenje; i odvevši eunuha dublje u svoj šator, reče mu: »Ako i ti nisi zajedno sa sudbinom Perzijanaca na makedonskoj strani, nego sam ti još ja, Darije, gospodar, reci mi, štujući veliko svjetlo Mitre[345] i kraljevsku desnicu, ne oplakujem li ja sada najmanji od Statirinih jada, a nisam li, dok je bila živa, trpio još bolnije zlo i ne bi li moja nesreća bila većma primjerena mojoj časti da sam se sreo s okrutnim i divljim neprijateljem?[346] Ta kakva časna veza može postojati između mlada čovjeka i neprijateljeve žene kad ona vodi do tolikih počasti?« Dok je on to još govorio, Tirej, bacivši se njemu do nogu, stade ga zaklinjati neka ne govori tako i time čini i nepravdu Aleksandru i sramotu mrtvoj sestri i ženi, niti neka sebe ne lišava najveće utjehe u svom padu, naime svijesti da je poražen od čovjeka nadmoćna ljudskoj prirodi, nego neka se divi Aleksandru što je pokazao veću suzdržljivost prema ženama Perzijanaca nego hrabrost prema Perzijancima. Istovremeno dok se komornik kleo strašnim zakletvama da je rečeno istina i navodio druge crte samosvladavanja i velikodušnosti kod Aleksandra, Darije, izašavši k svojim pratiocima i podigavši ruke prema nebu, pomoli se: »Bozi mojih pradjedova i moga kraljevstva, o da mi iznad svega udijelite milost da uspostavim opet državu Perzijanaca u blagostanju u kojem je preuzeh, pa da je takvu i ostavim te da, nadvladavši Aleksandra, uzmognem uzvratit mu za sva dobročinstva koja od njega primih u nesreći svojih najmilijih! Ako je pak sada došlo suđeno vrijeme uslijed zavisti bogova i promjenljive kobi da dođe kraj perzijskoj moći, ne sjeo nijedan drugi čovjek na Kirovo[347] prijestolje osim Aleksandra!« Da se to tako dogodilo i bilo rečeno, potvrđuje većina povjesničara.[347a]

31. Aleksandar je pak, potčinivši sebi svu zemlju ovkraj Eufrata, nastupao protiv Darija[348] koji se spuštao iz unutrašnjosti prema moru s milijun vojnika.[349] I netko od njegovih družbenika reče mu kao stvar kojoj se treba smijati da se čeljad što je išla za vojskom podijelila u dvije grupe; svakoj od njih na čelu je bio vojskovođa, a jednoga su nazivali Aleksandrom, drugoga Darijem; započevši međusobne čarke grudama od zemlje, nastaviše zatim borbu šakama, a najzad raspaljeni željom za bojem, prihvatiše se kamenja i štapova a mnoge je od njih bilo i teško smiriti. Čuvši to, Aleksandar zapovjedi da se vođe pobiju u dvoboju; i onoga zvana Aleksandrom naoruža sam, a Darija Filota. Vojska je bila promatrač gledajući u ishodu neko znamenje budućih događaja. Poslije žestoke

borbe pobijedi onaj koga su nazivali Aleksandrom i primi na dar dvanaest sela i pravo da nosi perzijsku haljinu.[350] Tako barem izvješćuje Eratosten.[351]

Nego do velike bitke s Darijem nije došlo kod Arbele,[352] kako piše većina autora,[353] nego kod Gaugamele.[354] Kažu da to u njihovom jeziku znači »Devina kuća«[355] jer je jedan od drevnih kraljeva, [356] umakavši neprijateljima na hitroj devi, ondje nju trajno smjestio odredivši za njezino zbrinjavanje prihod od nekoliko sela. U mjesecu boedromionu,[357] oko početka atenskih misterija,[358] došlo je do pomračenja mjeseca,[359] a jedanaeste noći poslije pomračenja, dok su obje vojske bile jedna drugoj na pomolu, Darije je držao svoje trupe pod oružjem[360] prolazeći kroz redove pri svjetlu zublji, dok je Aleksandar, u vrijeme kad su njegovi Makedonci počivali, sam sa svojim gatarom Aristandrom boravio pred šatorom obavljajući neki tajni obred[361] i žrtvujući bogu Strahu.[362] Stariji pak od njegovih družbenika, a najvećma Parmenion, gledajući ravnicu između gore Nifata[363] i Gordijejskih planina[364] svu osvijetljenu barbarskim vatrama, dok je iz neprijateljskog tabora dopirao neki neodređen žagor izmiješanih glasova i buka[365] kao s neizmjerne pučine, začudivši se njihovu mnoštvu i porazgovorivši međusobno kako bi velik i težak zadatak bio suzbiti toliku ratnu bujicu ako se pobiju pri punom danjem svjetlu, pristupiše kralju kad je bio gotov sa žrtvom pa ga pokušavahu nagovoriti neka napadne neprijatelje noću[366] i prikrije tminom najstrašniji aspekt budućeg boja. A kad im je on izrekao poznate riječi: »Ja pobjedu ne kradem!«, nekima se učinilo da im je dao djetinjast i budalast odgovor šaleći se pred tolikom opasnošću, a nekima opet da je i u sadašnjoj situaciji pun samopouzdanja i da ispravno ocjenjuje budućnost, ne dajući u slučaju poraza Dariju izgovor da se opet ohrabri za nov pokušaj okrivljujući ovaj put noć i tminu kao što je za prethodne[367] poraze okrivljavao planine, klance i more. Jer je smatrao da se Darije neće okaniti daljnjeg ratovanja zbog nedostatka oružja ili ljudi pri tako velikoj vojnoj snazi i tako prostranoj zemlji, nego samo ako se odrekne svog ponosa i nade, otriježnjen potpunim porazom pri punom danjem svjetlu.

32. Pošto su ti ljudi otišli, pripovijeda se da je Aleksandar, legavši u svom šatoru, preostali dio noći proveo utonuo u dublji san nego što mu je bio običaj, tako da su se njegovi časnici, došavši ujutro, čudili i na svoju vlastitu inicijativu izdali zapovijed da vojnici najprije doručkuju; tada, kako je vrijeme tjeralo, Parmenion, ušavši u šator i stavši uz njegovu ležaljku, zovne ga dva ili tri puta po imenu; pa kad se najzad probudio, kažu da ga je upitao što mu bi da je spavao kao da je pobjednik a ne kao onaj koji kani biti najveću od svih bitaka, a Aleksandar da mu je nato rekao sa smiješkom: »Pa što? Ne čini li ti se da smo već pobijedili kad smo se riješili tumaranja i gonjenja Darija, koji izbjegava bitku, po prostranoj i opustošenoj zemlji?«[368] Ne samo prije bitke nego i za vrijeme same borbe pokazao se velikim i pribranim u svojim proračunima punim samopouzdanja. Jer u bitki je lijevo krilo pod Parmenionom[369] bilo odbačeno natrag i poremećeno kad je baktrijsko konjaništvo[370] velikom žestinom i silom udarilo na Makedonce, a Mazej[371] poslao konjanike da

zaobiđu falangu, pa napadnu one koji su čuvali makedonsku prtljagu.[372] Zato i Parmenion, veoma uznemiren jednim i drugim, odasla Aleksandru glasnike da ga izvijeste da su tabor i prtljaga izgubljeni ako hitno pozadini ne pošalje snažno pojačanje s čela.[373] Desilo se, međutim, da je baš u taj čas davao trupama oko sebe znak za napad; a kad je čuo ono što mu je bilo dojavljeno od Parmeniona, reče da on nije pri zdravoj pameti i da je izgubio sposobnost logičnog zaključivanja, te da je u svojoj smetenosti zaboravio da će kao pobjednici prisajediniti prtljagu neprijatelja svojoj, a poraženi ne smiju brinuti ni za svoja dobra, ni za svoje robove, nego kako da časno i slavno umru boreći se.

To poručivši Parmenionu, stavi na glavu kacigu, a ostalo je naoružanje imao na sebi još kad je došao iz svog šatora, naime sicilsku[374] potkošulju vezanu pojasom, a povrh nje dvostruko pleten laneni oklop[375] od plijena kod Isa. Kaciga mu je bila željezna, ali je blistala kao čisto srebro, rad Teofila,[376] a uz nju bio je pričvršćen ogrljak[377] isto tako od željeza, optočen dragim kamenjem; imao je mač čudesno tvrda kaljenja i lakoće, poklon kralja Kitijaca,[378] jer je navikao da se u bitkama većinom služi mačem. Nosio je i plašt odveć fine izradbe u odnosu na ostalo naoružanje; bio je, naime, djelo Helikona Starijeg,[379] a znak počasti Aleksandru od grada Rođana[380] koji mu ga darovaše; i njega je nosio u bitkama. Dok je jahao uzduž redova poravnavajući mjestimice falangu, hrabreći ili savjetujući svoje čete ili pregledajući ih, imao je drugoga konja štedeći Bukefala koji je već gubio snagu, ali kad je polazio u akciju, dovodili su mu njega i, uzjahavši, odmah je započinjao napad.

33. Održavši tom prilikom veoma dug govor Tesalcima i ostalim Helenima,[381] kad ga oni ohrabriše vičući neka ih vodi na barbare, pošto prebaci konjaničko koplje u lijevu ruku, desnom zazove bogove, kako veli Kalisten, moleći im se, ako je doista potekao od Zeusa,[382] da pomognu Helenima i da im dadu jakosti. A gatalac Aristandar, odjeven u bijelu halju i noseći na glavi zlatan vijenac, pokazivao je, jašući uzduž redova, orla koji je neprestano lebdio iznad Aleksandrove glave i upravljao svoj let ravno na neprijatelje, tako da je one koji su ga gledali obuzela velika srčanost, te se poslije uzajamna sokoljenja i poticanja pješačka falanga stala kotrljati poput bujice za konjanicima koji su se punim trkom zaletjeli na neprijatelje. Ali prije[383] nego što su se prvi redovi srazili, barbari uzmaknuše i nastade silno gonjenje, pri kojem je Aleksandar satjerivao pobijeđene prema središtu gdje je bio Darije. Ugledao ga je, naime, izdaleka gdje se pomalja kroz duboke redove kraljevskog eskadrona[384] postrojene ispred njega, lijep i visok čovjek koji je stajao na visokim bornim kolima, zaklonjen brojnim i blistavim konjanicima svrstanima u gustom poretku i postrojenima da dočekaju neprijatelja. Ali kad ugledaše Aleksandra, strašna izbliza i kako one, što su bježali, nagoni među one, koji su pružali otpor, najveći ih se dio prestravi i raspršи. A najhrabriji i najodličniji, dajući se ubijati pred svojim kraljem i padajući jedni preko drugih, ometali su Makedonce u njihovu gonjenju zapličući se u svojim posljednjim trzajima među njih i njihove konje.

A Darije, sad kad mu je sav užas bitke bio pred očima i kad su trupe

postrojene pred njim da ga zaštite bile snažno bacane na nj tako da nije bilo lako okrenuti kola i probiti se van, nego su kotači, zapleteni među tako velikim brojem palih, zapinjali, a konji se, zaustavljani i zakrivani mnoštvom mrtvaca, propinjali i izmicali kontroli vozača, ostavi kola[385] i oružje i, uzjahavši kobilu koja se, kako kažu, tek oždrijebila, pobježe. Pa ipak, mislilo se da ne bi bio umakao da nisu opet od Parmeniona došli konjanici[386] koji su Aleksandra zvali natrag navodeći da je ondje još na okupu brojna vojna sila i da neprijatelji ne uzmiču. Ta uopće okrivljuju Parmeniona[387] da je u toj bitki bio mlitav i nedjelotvoran bilo zato što mu je starost[388] već oduzimala nešto od odvažnosti ili zato što je, kako tvrdi Kalisten, bio zavidan i kivan na samovolju i aroganciju Aleksandrove moći. U svakom slučaju,[389] tada kralj, ozlovoljen pozivom da se vrati, vojnicima ne reče istinu, nego dade zatrubiti na uzmak uz izgovor da želi zaustaviti pokolj i zato što je mrak; ali jašući prema ugroženom dijelu svoje vojske, začuje putem da su neprijatelji potpuno potučeni i da bježe.

34. Pošto je ta bitka dobila takav ishod, činilo se da je perzijska vlast posvema satrta;[390] Aleksandar, proglašen kraljem perzijskog carstva,[391] prinosio je bogovima veličanstvene žrtve i prijatelje darivao[392] bogatstvom, prijestolnim gradovima satrapa i pokrajinama. Nastojeći da zadobije naklonost Helena,[393] pisa im da su tiranide[394] ukinute i da oni sada uživaju slobodu, a napose Platejcima obeća da će im ponovno sagraditi grad[395] jer su njihovi preci svoju zemlju stavili Helenima na raspolaganje za boj za njihovu slobodu.[396] Dio plijena posla i Krotonjanima u Italiji,[397] odajući tako počast revnosti i hrabrosti atlete Faila koji je za medskih ratova, kad su ostali italski Heleni digli ruke od Helade, s lađom što ju je opremio na svoj trošak otplovio na Salaminu da ima nekog udjela u općoj opasnosti.[398] Tako je naglašeno milostiv bio Aleksandar prema svakoj pokazanoj vrlini i tako odan čuvar i prijatelj plemenitih djela.[399]

35. Prošavši kroz babilonsku zemlju koja mu se odmah sva podložila,[400] najviše se zadivi provaliji kod Egbatane[401] i potoku nafte[402] koji je bio tako obilan da je tvorio jezero nedaleko od provalije; nafta je u svakom drugom pogledu slična asfaltu,[403] ali je tako osjetljiva na vatru da, paleći se od samog zračenja oko plamena prije nego je vatra i dodirne, često plamenom obuhvati i zrak što je između njih. Da pokažu njezinu narav i snagu, barbari poprskaše usku ulicu koja je vodila Aleksandrovoj rezidenciji neznatnom količinom te tvari; stavši zatim na udaljeniji kraj ulice, primakoše svoje luči ovlaženim mjestima; već se, naime, smračivalo. A čim su se zapalile prve kapljice, vatra je pojurila u nemjerljivom trenu vremena i brzinom je misli stigla do drugoga kraja, te je sva ulica bila jedan oganj. A bio je neki Atenofan Atenjanin, jedan od onih koji su kralja obično posluživali dok se kupao, mazali uljem i dosjetkama mu odvraćali misli od briga. Kad je tada[404] u kupaonici uz Aleksandra stajao momak smiješno priprosta lica, ali koji je veoma ljupko pjevao – zvao se Stefan – onaj Atenofan reče: »Ne bi li, kralju, htio da iskušamo tu tekućinu na Stefanu? Ako se, naime, primi njega i ne ugasi, rekao bih svakako da je njezino djelovanje nepobjedivo i strašno«. A kad se začudo

i momak spremno ponudio za pokus, čim je dotakao tekućinu i stao se njome mazati, izbije iz njegova tijela tolik plamen i obuhvati ga čitava oganj da je Aleksandar zapao u posvemašnju nepriliku i strah; i da nisu slučajno bili prisutni mnogi poslužitelji držeći u rukama sudove vode za kupanje, pomoć ne bi stigla prije nego što bi on izgorio. Ali i ovako s mukom ugasiše vatru koja je zahvatila čitavo dječakovo tijelo i poslije svega on je bio u veoma jadnom stanju.

Prirodno je, dakle, da neki koji nastoje spasiti realnost mita[405] tvrde da je to[406] bio Medejin otrov kojim je namazala u tragediji[407] prikazani vijenac i ogrtač.[408] Jer nije vatra sijevnula iz njih samih niti sama od sebe, nego kad je plamen bio stavljen blizu njih, došlo je do brzog privlačenja i spajanja nevidljiva za osjetila.[409] Jer ognjene zrake, kažu, i strujanja, dolazeći izdaleka, u drugim tijelima proizvode samo svjetlo i toplinu, ali u onima koja su suha i šupljikava ili su dovoljno vlažna i nauljena oni se skupljaju, žestoko planu i brzo preoblikuju onu tvar. Bilo je mnogo rasprave o porijeklu nafte, . . .,[410] ili da prije tekućina koja hrani plamen istječe iz tla koje je uljevito i ognjorodno. Tlo je babilonsko, naime, veoma ognjevito[411] tako da zrna ječma često iskaču iz zemlje i odskakuju od nje kao da od upale tlo kuca,[412] a ljudi za vrućeg razdoblja spavaju na mijehovima napunjenima vodom.[413] Tako je Harpal,[414] ostavši kao upravitelj te zemlje i zanesen mišlju da ukrasi kraljevske dvorove i šetališta grčkim biljkama, s drugima uspio, ali bršljan tlo nije održalo, nego ga je uvijek usmrtilo jer nije mogao izdržati temperaturu tla.[415] Takve će, međutim, digresije moji mrzovoljni čitaoci možda manje grditi ako ne budu premašivale mjeru.[416]

36. Postavši gospodarom Suze,[417] Aleksandar nađe u kraljevskom dvoru četrdeset tisuća talenata kovana novca,[418] a pored toga neopisivo mnoštvo pokućstva i skupocjenosti. Kažu da se ondje našlo pet tisuća talenata[419] grimiza iz Hermione[420] koji je, premda je ondje pohranjen ležao već stodevedeset godina, još čuvao svježinu i živost boja. A uzrok tome vele da je upotreba meda pri bojadisanju grimiznocrvenom, a bijela maslinova ulja pri bojadisanju bijelom bojom;[421] kod tih[422] se, naime, tkanina poslije protoka tako duga vremena može vidjeti njihov sjaj čist i blistav. Dinon,[423] štaviše, tvrdi da su perzijski kraljevi osim ostaloga dali dopremati i vodu iz Nila i Dunava, pa je pohranjivali u svoju riznicu kao neku vrst potvrde veličine njihova carstva i sveobuhvatnosti njihova gospodstva.[424]

37. Budući da je u Perziju[425] bilo teško ući zbog gorovita zemljišta i jer su je branili najvrsniji Perzijanci (Darije je, naime, bio pobjegao), nađe se Aleksandru ondje za vodiča onamo ne odveć dugim putem naokolo dvojezičan čovjek[426] rođen od oca Likijca i majke Perzijanke; za njega kažu da je bio onaj na koga je Pitija mislila prorekavši, kad je Aleksandar još bio dijete, da će mu vuk[427] biti vodič u pohodu na Perzijance.[428] Ondje, dakle, dođe do velikog pokolja zarobljenika;[429] jer Aleksandar sam piše da je dao stanovnike[430] poklati smatrajući da mu je to na korist; i kažu da je ondje[431] našao kovana novca isto tako mnogo kao u Suzi, a pored toga

da je trebalo deset tisuća zaprega mazgi i pet tisuća deva da se odande otpremi drugo pokućstvo i blago.

Ugledavši velik kip Kserksa, srušen mnoštvom onih koji su se bezobzirno gurali u dvore, Aleksandar zastade i prozbori mu kao da je živ: »Da li da prođemo kraj tebe ostavivši te da ležiš zbog one vojne na Helene[432] ili da te opet podignemo zbog tvoje duševne veličine i vrline u drugim prilikama?«, a najzad, pošto se nadugo zadubio u svoje misli i šutio, prođe mimo kipa. Hoteći pak osvježiti svoje vojnike (jer bilo je zimsko doba), provede ondje četiri mjeseca.[433] I pripovijeda se da je,[434] kad je Aleksandar prvi put sjeo pod zlatni baldahin na kraljevskom prijestolju, Korinćanin Demarat, čovjek dobronamjeran i Aleksandru prijatelj po ocu, staračkl briznuo u suze i rekao da su lišeni velike radosti oni Heleni koji su umrli prije nego su vidjeli Aleksandra kako sjedi na Darijevu prijestolju.

38. Potom, baš kad je namjeravao krenuti na Darija, desilo se da je pristao sudjelovati u jednoj pijanki i zabavi svojih družbenika tako da i žene,[435] došavši u veselo društvo k svojim ljubavnicima, piju s njima. A najuglednija među njima, Tais,[436] milosnica Ptolemeja koji je kasnije postao kraljem,[437] rodom iz Afrike, dijelom dosjetljivo hvaleći Aleksandra, dijelom šaleći se s njime, kako je pijanka odmicala, osjeti se pobuđenom da izrekne govor primjeren navadi njezina rodnoga grada, ali odviše zamašan za osobu njezina staleža. Reče, naime, da je za svoja mučna lutanja Azijom obeštećena toga dana time što banči u ponositim perzijskim kraljevskim dvorima; ali bi joj još veće bilo zadovoljstvo da u bančenju spali dom Kserksa koji je sažgao Atenu tako da sama upali vatru pred kraljevim očima da se posvuda među kraljevim ljudima pronese glas da su ženskice iz Aleksandrove pratnje teže kaznile Perzijance uime Helade nego svi oni njezini slavni vojskovođe na kopnu i moru. Kad je po svršetku toga njezinoga govora nastao buran pljesak i kraljevi ga družbenici kao za okladu pozivahu na djelo, zaveden njihovim željama i skočivši na noge, kralj pođe pred ostalima s vijencem na glavi i zubljom u ruci. Oni koji su ga slijedili uz razuzdanu dernjavu opkoliše dvor, dok su ostali Makedonci, doznavši za to, pritrčavali s bakljama puni veselja. Jer nadali su se da je palež i uništenje kraljevske palače čin čovjeka koji je usmjerio svoju pažnju na prilike kod kuće i ne namjerava ostati među barbarima.[438] Jedni autori tvrde da se to tako dogodilo, dok drugi kažu da je urađeno smišljeno;[439] bilo kako bilo, svi se slažu da se Aleksandar ubrzo pokajao i izdao naredbu da se vatra ugasi.[440]

39. Po prirodi veoma darežljiv, još se više prepuštao toj osobini kako mu je imetak rastao. A poklone mu je pratila ljubeznost s kojom jedinom darovatelj uistinu poklonom čini veselje. Spomenut ću nekoliko slučajeva. Zapovjednik Peonjana Ariston,[441] kad je ubio jednog neprijatelja[442] i pokazao mu njegovu glavu, reče: »Kod nas se, kralju, ovaj poklon nagrađuje zlatnim peharom«. A Aleksandar reče nasmijavši se: »Da, praznim, ali ja ću tebi nazdraviti punim čista vina«. Jedan od makedonske momčadi gonio je mazgu natovarenu kraljevskim zlatom; a kad je ova

klonula pod teretom, sam je nosio breme podigavši ga na ramena. Kralj, dakle, vidjevši ga kako se veoma muči i doznavši za cio slučaj, reče mu baš kad je ovaj kanio spustiti teret na zemlju: »Ne sustani, nego prevali još ostatak puta do svog šatora odnijevši to k sebi!« I uopće, većma se jedio na one koji nisu htjeli primati poklone nego na one koji su ih sami tražili. Tako je i Fokionu[443] napisao pismo[444] da ga ubuduće neće smatrati prijateljem ako bude odbijao njegova dobročinstva. Serapionu[445] opet, jednome od mladića koji su se s njime igrali lopte, ništa nije davao zato što ovaj nije ništa tražio. Kad je, dakle, Serapion došao na loptanje, dobacivao je loptu drugima, a kad mu je kralj rekao: »A meni ne daješ?«, odvrati Serapion: »Ta ne tražiš je!«, našto mu kralj, prasnuvši u smijeh, dade mnogo darova. Na nekog Proteja,[446] međutim, jednoga prilično duhovita šaljivca i druga u piću, učinilo se da se naljutio; kad su ga molili za oproštenje njegovi prijatelji, a i on sam u suzama, izjavi da su opet prijatelji; nato reče ovaj: »U tom slučaju daj mi, kralju, najprije neko jamstvo!« Zato naredi da mu se dade pet talenata.[447] Kakvo su izvještačeno držanje običavali pokazivati njegovi prijatelji[448] i tjelesni stražari[449] prema bogatstvima što im je dijelio jasno je iz pisma[450] Olimpijade koje mu je napisala: »U drugome pogledu[451] čini dobro svojim prijateljima i iskazuj im časti; ali kako je sada, činiš ih sve ravnima kraljevima i opskrbljuješ ih obiljem prijatelja dok sebe njih lišavaš«. Premda mu je Olimpijada često tako pisala, on je držao njezina pisma u tajnosti osim što, kad je jedanput Hefestion, kako mu je bio običaj, zajedno čitao jedno tek otvoreno pismo, kralj mu ne uskrati, nego, skinuvši svoj prsten, pritisne njegov pečat na Hefestionove usne. Pa onda, sinu Mazeja,[452] najutjecajnijeg čovjeka na Darijevu dvoru, premda je već imao satrapiju, nastojao je pridodati drugu, još veću. Ovaj, međutim, otklanjajući reče: »Kralju, ranije je postojao jedan Darije a ti si sada mnoge učinio Aleksandrima«. Parmenionu, štaviše, dade Bagoasovu[453] kuću u Suzi[454] u kojoj se priča da se našlo odijela u vrijednosti od tisuću talenata.[455] Antipatru opet pisa nalažući mu da drži tjelesne stražare jer da se protiv njega pletu urote.[456] Majci je također poklonio mnogo toga i poslao mnogo darova, ali nije dopuštao da se miješa u njegove poslove ili upliće u zapovijedanje vojskom; a kad ga je zbog toga prekoravala, podnosio je strpljivo oštre riječi. Samo jednom, pročitavši dugačko Antipatrovo pismo protiv nje, reče da Antipatar ne zna da jedna majčina suza izbriše deset tisuća pisama.

40. Kad je vidio da je njegova okolina zapala u pretjeranu raskoš i vulgarnu preuzetnost u načinu života i rastrošnosti tako da je Hagnon Tejanin nosio srebrne čavle na svojim vojničkim polučizmama, Leonat[457] je prah[458] za svoje tjelovježbe dao dovoziti na mnogo deva iz Egipta, Filota je za lov imao lovačke mreže od sto stadija,[459] da na kupanje i mazanje tijela više njih ide upotrebljavajući mirhu[459a] nego maslinovo ulje, a da u svojoj pratnji imaju masere i sobare, Aleksandar ih ukori blago i na miran način jednog filozofa riječima da se čudi da sad, kad su prošli kroz tolike i tako teške bojeve, nemaju na pameti da oni koji su se utrudili slađe spavaju od onih za koje su se utrudili drugi i da ne vide, uspoređujući sa životom Perzijanaca svoj, da je živjeti raskošno najropskija stvar, a

naporno raditi najkraljevskija. »Pa ipak«, kazao je »kako bi netko sam mogao otimariti svoga konja ili izglačati svoje koplje ili kacigu ako je svoje ruke odvikao od dodirivanja svoga vlastitog tijela?« »Ne znate li«, reče »da je konac i savršenstvo naše pobjede da ne radimo isto što i pobijeđeni?« Stoga se još više naprezao na vojnim pohodima i u lovovima trpeći mnoge nevolje i stavljajući život na kocku tako da mu je i spartanski poslanik, koji se našao uza nj kad je obarao velika lava, rekao: »Doista si se dično, Aleksandre, borio s lavom o kraljevstvo«.[460] Taj je lovački prizor prikazao kao zavjetni dar Krater[461] u Delfima davši izraditi mjedene figure lava, pasa i kralja u borbi s lavom, te sebe kako pritječe u pomoć; a jedne je izradio Lisip,[462] a druge Leohar.[463]

41. Tako se, dakle, Aleksandar izlagao pogibelji vježbajući sebe, a ujedno potičući i druge na vrlinu; ali njegovim prijateljima, sad zbog bogatstva i uobraženosti željnima života u raskoši i u miru, bila su tegotna njegova duga lutanja i vojne i pomalo su dotjerali dotle da su ga ogovarali i ružno govorili o njemu. On je u početku pokazivao prema tome sasvim obzirno držanje običavajući govoriti da je sudbina kralja da o njemu loše govore dok on čini dobro. A ipak, najsitnije pažnje koje je iskazivao svojim prisnim prijateljima bile su znaci velike dobrohotnosti i poštovanja. Navest ću neke od takvih.

Peukesti[464] je zamjerio u pismu što je drugima pisao da ga je ugrizao medvjed, a njemu to nije dojavio. »Nego sada barem«, reče »napiši mi kako si i nisu li te neki od onih s kojima si zajedno lovio ostavili na cjedilu, da ih kaznim«. Hefestionu, koji je bio poslom odsutan, pisao je da je, dok su se zabavljali loveći jednog ihneumona,[465] Krater, naletjevši na Perdikino koplje, bio ranjen u bedro. Kad se Peukesta sretno oporavio od neke bolesti,[466] pisao je njegovu liječniku Aleksipu izražavajući mu svoju zahvalnost. Za Kraterove je bolesti, usnivši neko priviđenje, i sam prinio određene žrtve za njegovo ozdravljenje i njemu je naredio da žrtvuje. Pisao je i liječniku Pausaniji, koji je htio Krateru prepisati čemeriku,[467] dijelom izražavajući svoju uznemirenost, a dijelom savjetujući mu kako će upotrijebiti taj lijek. Efijalta i Kisa, koji su mu prvi dojavili Harpalovo[468] odmetnuće i bijeg, dade staviti u okove uvjeren da su čovjeka krivo potvorili. Kad je slao kući bolesne i ostarjele vojnike,[469] pa Euriloh iz Ege dade sebe upisati među bolesne, a zatim, kad je bilo otkriveno da mu nije ništa, prizna da je zaljubljen u Telesipu[470] te da, kako ona polazi u pravcu mora, želi poći s njom, upita Aleksandar kojeg je staleža to žensko čeljade. Čuvši da je od slobodnih hetera,[471] reče: »Nas imaš, Euriloše, kao ortake u svojoj ljubavi; ali vidi kako da ili riječima ili darovima nagovorimo[472] Telesipu budući da je rođena slobodna«.

42. A zadivljujuće je kod njega da je nalazio vremena da u dopisivanju s prijateljima zalazi i u takve pojedinosti kao što je pisao naređujući da se potraži Seleukov[473] rob koji je odbjegao u Kilikiju, hvaleći Peukestu što je uhitio Kraterova slugu Nikona[474] i Megabizu[475] o njegovu poslužitelju koji je potražio utočište u hramu[476] nalažući mu neka ga, ako bude mogao, uhvati pošto ga izmami izvan hrama, ali u hramu

neka ga ne dira. Pripovijeda se također da je u početku, kad je sudio za djela koja su povlačila smrtnu kaznu, ruku stavljao na jedno uho dok je govorio tužitelj zato da ga sačuva čistim i nepristranim za tuženika.[477] Ali kasnije mnoštvo optužbi[478] učini da je otvrdnuo navevši ga da zbog istinitih povjeruje i u lažne. I osobito kad se o njemu počelo rđavo govoriti, posve ga je ostavio razbor i bio je okrutan i neumoljiv[479] jer mu je bilo više stalo do njegova dobra glasa[480] nego do života i kraljevstva.

No sada[481] krene na Darija da se ponovno pobije s njim; ali čuvši da je on postao Besovim[482] sužnjem, otpravi Tesalce kući[483] podijelivši im povrh najamničke plaće još dvije tisuće talenata.[484] Uslijed mučna i dugotrajna gonjenja Darija (u jedanaest dana prevalio je, naime, na konju tri tisuće i tristo stadija[485]) bila je većina konjanika iscrpljena i to najviše zbog nedostatka vode.[486] Upravo tada[487] dođoše mu ususret neki Makedonci noseći na mazgama u mijehovima vodu iz rijeke; ugledavši Aleksandra u jadnu stanju od žeđi budući da je već bilo podne, brzo napuniše kacigu pa mu je donesoše. Na njegovo pitanje za koga je nose, rekoše: »Za naše sinove; ali dok si nam ti živ, izrodit ćemo druge ako i izgubimo ove«. To čuvši, uze kacigu u ruke; ali kad se obazre i vidje oko sebe konjanike kako su sagnuli glave i upiljili poglede u vodu, vrati je ne popivši, ali pohvalivši one ljude: »Ta ako se ja sam napijem«, reče »ovi će klonuti duhom«. A kad konjanici vidješe njegovo samosvladavanje i duševnu veličinu, povikaše neka ih odvažno vodi i stadoše bičevima tjerati konje: jer niti su umorni, niti žedni, niti uopće sebe smatraju smrtnim ljudima dokle god imaju takva kralja.

43. Svi su, dakle, bili podjednako puni dobre volje; ali kažu da ih je bilo samo šezdeset[488] koji su s Aleksandrom upali u tabor neprijatelja. Gazeći ondje doista preko mnogo odbačena srebra i zlata[489] a prolazeći mimo brojnih putnih kola koja su bezglavo jurila bez vozača, išli su u potjeru za onima što su bili najdalje odmakli u bijegu misleći da je Darije među njima. Jedva ga najzad pronađoše gdje leži u kolima, sav po tijelu izboden kopljima,[490] na izdisaju.[491] Ipak, zatraži još da se napije i, napivši se svježe vode, reče Polistratu koji mu je dade: »Čovječe, to je vrhunac svih mojih nesreća da ti ne mogu uzvratiti za dobro koje si mi učinio; ali Aleksandar će te nagraditi za tu ljubeznost, a bogovi Aleksandra za njegovu blagost prema mojoj majci, ženi i djeci; i njemu preko tebe pružam ovu svoju desnicu. Uz te riječi uzevši Polistrata za ruku, preminu.[492] Kad je Aleksandar došao, bilo je vidljivo da mu je žao zbog toga što se dogodilo i, odriješivši kabanicu,[493] baci je na tijelo i pokri ga. I našavši kasnije[494] Besa, dade ga rastrgati[495] tako da je svaku polovicu njegova tijela pričvrstio za dva uspravna stabla, savinuta jedno prema drugome, pa zatim pustio oba da, vinuvši se svom žestinom da se isprave, svako povuče za sobom pripadajući mu dio tijela. Tada Darijevo tijelo, kraljevski opremljeno, posla njegovoj majci[496] a brata mu Eksatra[497] primi među svoje družbenike[498].

44. Sam pak s jezgrom svoje vojske[499] spusti se u Hirkaniju;[500] ugledavši morski zaljev[501] koji mu se ne učini manjim od Ponta,[502] ali voda

slađom od svega ostalog mora,[503] ne dobi nikakvih pouzdanih obavještenja o njemu, nego po nagađanjima zaključi da je to odljev Meotidskog jezera.[504] Pa ipak, prirodnjacima[505] istina nije ostala nepoznatom, nego su mnogo godina prije Aleksandrove vojne utvrdili da od četiri zaljeva koji se usijecaju u kopno od vanjskog mora[506] ovaj je najsjeverniji, nazivan podjednako Hirkanskim ili Kaspijskim morem.[507]

Ondje[508] neki barbari ugrabe Aleksandrova konja[509] neočekivano nabasavši na one što su ga vodili. On to ne primi nimalo suzdržano, nego, poslavši im glasnika, zaprijeti da će ih sve pobiti skupa sa ženama i djecom ako mu konja ne pošalju natrag. A kad oni dođoše vodeći konja, a također predajući svoje gradove njemu u ruke, postupi sa svima ljubezno i dade otkupninu za konja onima koji su ga ugrabili.

45. Odande[510] krenuvši u Partiju[511] i budući dokon, odjene po prvi put barbarsku nošnju[512] bilo zato što se htio zbližiti s domaćim običajima u uvjerenju da zajedništvo navada i krvi mnogo pridonosi oplemenjivanju srdaca ljudi, bilo da je to bio pokušaj da se klanjanje ničice[513] kradom uvede među Makedonce navikavajući ih malo pomalo da podnesu promjene i izmjene u njegovu načinu življenja. Ipak nije usvojio poznatu medsku nošnju koja je bila posvema barbarska i besprimjerena i nije prihvatio ni hlače,[514] ni kaftan,[515] ni tijaru,[516] nego nešto po sredini između perzijske i medske[517] baš ih vješto spojivši u jednu koja je bila suzdržanija od jedne, a gizdavija od druge.[518] Isprva ju je nosio samo u saobraćanju s barbarima i kod kuće s družbenicima, a zatim se davao vidjeti u njoj mnoštvu kad je izjahivao ili održavao audijencije. Taj je prizor Makedoncima bio neugodan, ali kako su se divili njegovim drugim vrlinama, smatrali su da treba da mu oproste neke stvari koje su služile njegovu zadovoljstvu i taštini; on pak, uza sve drugo, zadobivši onomadne[519] ranu strijelom u golijen, od koje su smrskani komadići goljenične kosti izletjeli van, a onda opet kamenom pogođen u vrat[520] tako da mu se na oči navukla magla koja se zadržala ne baš kratko vrijeme, ipak se nije prestajao neštedice izlagati opasnostima, nego je, štaviše, prešavši rijeku Oreksartu,[521] za koju je sam mislio da je Tanais,[522] i nagnavši Skite u bijeg, ustrajao goneći ih sto stadija[523] premda je trpio od dijareje.[524]

46. Da ga je ondje[525] došla posjetiti Amazonka[526] kaže većina pisaca među kojima je Klitarh, Poliklit, Onesikrit, Antigen i Istro; ali Aristobul, kraljevski meštar ceremonija Hares, Ptolemej, Antiklid, Filon Tebanac i Filip Teangeljanin, pa još uz njih Hekatej Eretrijac, Filip Halkiđanin i Duris Samljanin[527] kažu da je to čista izmišljotina. I čini se[528] da Aleksandar svjedoči njima u korist. Naime u pismu Antipatru, detaljno opisujući sve, kaže i to da mu je Skit[529] nudio kćer za ženu, ali ne spominje Amazonku. A pripovijeda se da je mnogo godina kasnije Onesikrit čitao Lisimahu,[530] tada već kralju,[531] četvrtu knjigu svoje povijesti u kojoj je pisao o Amazonki; Lisimah nato reče blago se nasmiješivši: »A gdje sam ja tada bio?« Međutim, niti bi naše nevjerovanje u tu priču umanjilo naše udivljenje prema Aleksandru, niti bi ga vjerovanje u nju uvećalo.

47. Bojeći se da ne bi Makedonci iscrpljeni klonuli u nastavku pohoda, ostavi glavninu vojske na mjestu,[532] a sa sobom uze u Hirkaniju najbolje trupe,[533] dvadeset tisuća pješaka i tri tisuće konjanika; pridobije ih govoreći im da ih sada barbari gledaju licem u lice, ali ako odu pošto su samo uzbunili Aziju, oni će odmah navaliti na njih kao na žene. Pa ipak, otpustio je one koji su željeli otići, uzevši ih za svjedoke da su, dok on nastoji osvojiti sav naseljeni svijet za Makedonce, oni njega ostavili na cjedilu da nastavi vojevanje sa svojim prijateljima i s dobrovoljcima. To je gotovo istim riječima napisano u njegovu pismu Antipatru;[534] a osim toga, kažu, da su, kad je to rekao, svi zavikali neka ih vodi u koji god dio svijeta hoće; kad su svi tako dobro primili njegovo iskušavanje, nije više bilo teško povesti naprijed glavninu vojske, nego je bez teškoća pošla za njim.

U tim prilikama još se više i svojim načinom života prilagođavao domaćem življu i nastojao zbližiti s makedonskim običajima smatrajući da će miješanjem i zajedništvom te dobrom voljom prije uspostaviti svoj autoritet nego silom, budući da je mahom bio daleko. Zato je i odabrao trideset tisuća dječaka[535] pa zapovijedio da uče helenski i da primaju makedonski vojnički odgoj postavivši im za to brojne nadglednike. I Roksanom[536] se oženi iz ljubavi ugledavši je u njezinoj mladenačkoj ljepoti kako pleše na nekoj gozbi uz piće, a učinilo se da se taj brak dobro uklapa u njegovu politiku stapanja. Barbare je, naime, ispunilo pouzdanjem to zajedništvo putem braka i veoma zavolješe Aleksandra zato što se, pokazavši se u tome izvanredno suzdržanim, nije bez zakonske sankcije usudio dotaći žene koja je jedina ovladala njegovim osjećajima.

Kad je vidio da od njegovih najvećih prijatelja Hefestion[537] povlađuje njegovoj politici i zajedno s njime mijenja svoje životne navike, dok se Krater[538] ustrajno drži djedovskih običaja, preko prvoga saobraćao je s barbarima, a preko drugoga s Helenima i Makedoncima; i uopće je prvoga najviše volio, a drugoga najviše cijenio, smatrajući i uvijek govoreći da je Hefestion prijatelj Aleksandrov, a Krater prijatelj kraljev. Zato su njih dvojica, gajeći prikrivenu uzjamnu antipatiju, često dolazili u sukob. A jednom, na pohodu u Indiju, čak su se dohvatili isukanim mačevima i, dok su jednom i drugom pritjecali u pomoć prijatelji, Aleksandar, dojahavši, javno izgrdi Hefestiona nazivajući ga bezumnim i mahnitim ako ne shvaća da bez Aleksandra nije nitko i ništa; a žestoko je, naravno, ukorio i Kratera. Zatim pozvavši ih zajedno i izmirivši, zakune se Amonom i ostalim bogovima da njih voli najviše od svih ljudi; ali ako opet čuje da se svađaju, da će ih obojicu ubiti ili barem onoga koji je počeo svađu. Kažu zato da otada ni u šali nisu jedan protiv drugoga išta rekli ili uradili.

48. Parmenionov sin Filota[538a] uživao je velik ugled među Makedoncima; smatralo se da je hrabar i izdržljiv, a darežljiv i druželjubiv kao nitko poslije Aleksandra. U svakom slučaju pripovijeda se, kad je jedan od prisnih prijatelja zaiskao od njega novaca, zapovjedio je da mu ga dadu; a kad je njegov nadstojnik rekao da nema, odgovori Filota: »Što kažeš? Zar nemaš ni čašu ni haljinu?« Ali preuzetnom razmetljivošću,[538b]

obiljem bogatstva[539] i načinom života bio je nametljiviji nego što to priliči običnu čovjeku, a osobito u to vrijeme njegovo oponašanje veličajnosti i uzvišenosti nije bilo nimalo uspješno, nego neukusno i neuvjerljivo, a lišeno šarma; navukao je na sebe sumnjičenje i zavist tako da mu je i Parmenion jednom rekao: »Sine moj, budi mi manji heroj!« Štaviše, pred samim je Aleksandrom već vrlo dugo vremena bio napadan. Kad je, naime, u Damasku bilo zarobljeno Darijevo blago poslije njegova poraza u Kilikiji,[540] pošto je u tabor bilo dopremljeno mnoštvo ljudstva, našla se među zarobljenicima i jedna ženskica rodom iz Pidne[541] a vrlo pristale vanjštine; ime joj je bilo Antigona.[542] Ona pripadne Filoti: i kao što obično čini mlad čovjek pred ljubavnicom, pa još uz vino, slobodno govoreći pun slavoljublja i hvalisavosti razlagao joj je da su najveća djela izvršili on i njegov otac, a Aleksandra je prezirno nazivao balavcem koji, zahvaljujući njihovim naporima, uživa vladarski naslov. Kad je žena to ispričala nekome od znanaca, a ovaj, kako to obično biva, drugome, dođe priča Krateru do ušiju; i uzevši žensku, uvede je potajno k Aleksandru. On joj pak, čuvši njenu pripovijest, naredi neka nastavi sa svojim susretima s Filotom i sve što bude od ljubavnika doznala neka dojavljuje dolazeći k njemu.

49. Filoti, međutim, nije bilo poznato da se tako na nj vreba pa je, sastajući se s Antigonom, znao izvaliti mnogu ljutitu i oholu riječ i nedoličan govor protiv kralja. Ali Aleksandar, premda je do njega doprlo jako svjedočanstvo protiv Filote, ustrajao je u šutnji i suspregao se bilo zato što se pouzdavao u Parmenionovu odanost prema njemu ili što se plašio ugleda i moći njih dvojice.[543] U međuvremenu[544] Makedonac po imenu Limno[544a] iz Halestre,[545] pletući urotu protiv Aleksandra, pozove Nikomaha,[546] jednoga od mladića čiji je bio ljubavnik, na suučešće u pothvatu. Kad ovaj nije prihvatio, nego je otkrio taj pokušaj svom bratu Kebalinu, ovaj, otišavši k Filoti, zatraži da ih uvede pred Aleksandra jer imaju saopćiti stvari prijeke i važne. Ali Filota, iz kojegmudrago razloga (razlog je, naime, nepoznat), ne odvede ih tvrdeći da je kralj zauzet važnijim poslovima. I tako ih odbije dvaput. Nato se oni, postavši sada sumnjičavi prema Filoti, obrate drugome,[547] pa odvedeni od njega k Aleksandru najprije ispričaše o Limnovoj uroti, a zatim postepeno otkriše da je Filota dvaput odnemario njihovu molbu. I baš je to jako razdražilo Aleksandra; a kad je onaj koji je bio poslan po Limna ovoga ubio jer se Limno branio od hapšenja,[548] Aleksandar se još više uznemiri smatrajući da mu je izmakao dokaz o uroti. I kako je bio ogorčen na Filotu, prizva k sebi one koji su tog čovjeka odavno mrzili[549] a sada su otvoreno govorili da je od kralja bilo lakomisleno što je mislio da se Limno, čovjek iz Halestre, poduhvatio tako smiona djela sam za sebe; ne, nego on je pomagač ili, prije, obično oruđe poslano od nekoga moćnijeg,[550] a istragu o uroti treba provesti među onima kojima je najviše bilo u interesu da ona ostane skrivena. Kad je kralj širom otvorio uši takvim riječima i sumnjičenjima, stadoše oni sad iznositi tisuću razloga protiv Filote. Potom uhapšen, on bi podvrgnut ispitivanju, pri čemu su kraljevi družbenici nadzirali mučenje,[551] a Aleksandar je slušao izvana iza razastrte

zavjese; a baš tada i kažu da je rekao, kad je Filota Hefestionu upućivao jadikujuće i ponizne riječi i molbe: »Ti takav slabić i kukavica, Filota, upuštaš se u tako zamašne pothvate?« Poslije Filotine smrti, poslavši odmah u Mediju, dade ubiti Parmeniona[552] koji je mnogo surađivao s Filipom, a bio je jedini ili barem onaj koji se, od starijih Aleksandrovih prijatelja, najviše založio za prijelaz u Aziju;[553] od trojice sinova što mu se rodiše doživio je na tom pohodu da pogibiju dvojice[554] vidi ranije, a s trećim je zajedno bio ubijen.

Ti postupci[555] učiniše Aleksandra predmetom straha za mnoge od njegovih prijatelja, a najviše za Antipatra;[556] i potajice posla on k Etoljanima[557] izmjenjujući s njima jamstva.[558] Etoljani se, naime, bojahu Aleksandra zbog razaranja Enijade[559] jer je, doznavši za to, rekao da neće sinovi Enijade nego on kazniti Etoljane.

50. Ne mnogo kasnije[560] desi se i umorstvo Klitovo[561] koje je, za one koji naprosto znaju neposredne okolnosti, još okrutnije od Filotina; ipak, uzimajući u obzir podjednako i uzrok i vrijeme,[562] nalazimo da taj čin nije bio namjeran, nego po nekoj kraljevoj nesreći, jer je njegov gnjev i pijanstvo pružilo priliku Klitovu zlom duhu.[563] A dogodilo se ovako. Došli su neki ljudi s obale mora donoseći kralju helensko voće. A on, zadivivši se njegovoj svježini i ljepoti, pozva Klita želeći da mu ga pokaže i podijeli s njime. Slučajno se ovaj upravo spremao prinijeti žrtvu, ali, ostavivši je, dođe; i tri ovce, posvećene ljevanicama za žrtvu,[564] pođoše za njim. Doznavši za to, kralj to saopći gataocima Aristandru i Kleomenu. A kad oni rekoše da je to loše znamenje, naredi da se najvećom brzinom prinese žrtva pokajnica za Klita. Jer i sam je dva dana prije toga usnio čudan san: učiniło mu se, naime, da vidi Klita kako sjedi s Parmenionovim sinovima u crnoj odjeći, a oni su svi već bili mrtvi. Ali prije nego što su žrtve za Klita bile prikazane, dođe on na večeru kod kralja koji je žrtvovao Dioskurima.[565] Pošto je nastalo neobuzdano pijančevanje,[566] pjevali su se stihovi nekog Praniha ili, kako neki kažu, Pijerona,[567] spjevani da izvrgnu ruglu i ismiju zapovjednike nedavno potučene od barbara.[568] A kad su stariji gosti[569] bili zlovoljni i grdili i pjesnika i pjevača, a Aleksandar i oni oko njega slušali s uživanjem i naređivali pjevaču neka nastavi, Klito, koji je već bio pijan, a po naravi strastven u srdžbi i prkosan, najviše se ljutio tvrdeći da nije lijepo pred barbarima i neprijateljima vrijeđati Makedonce koji su mnogo bolji od onih koji im se smiju čak i ako ih je zadesila nesreća. A kad je Aleksandar nato izjavio da Klito sam sebe brani nazivajući kukavičluk nesrećom, podigavši se, on reče: »Pa ipak, taj moj kukavičluk spasio je tebe, potomka bogova, od Spitridatova mača[570] kad si već okretao leđa[571] i krvlju si Makedonaca i ovim ranama postao tako velik i moćan da se namećeš Amonu[572] odrekavši se Filipa«.[573]

51. Sasvim razjaren, Aleksandar tad reče: »Misliš li ti, nitkove, to o nama svaki put govoriti i nekažnjeno unositi neslogu među Makedonce?« »Ne«, odvrati Klito »ni sada ne uživamo nekažnjeno, Aleksandre, jer ubiremo takvu plaću za svoje napore, nego nazivamo blaženima one koji

su već mrtvi što nisu doživjeli da vide kako se Makedonci šibaju medskim šibama i kako molimo Perzijance za pristup svome kralju«. Dok je tako Klito neustrašivo govorio i tako izazivao prosvjede i pogrde onih oko Aleksandra, stariji pokušavahu suspreći metež. A Aleksandar, okrenuvši se Ksenodohu Kardijcu i Artemiju Kolofonjaninu,[574] reče: »Ne čini li vam se da Heleni među Makedoncima šeću kao polubogovi među zvijerima?« Kako pak Klito nije popuštao, nego je tražio od Aleksandra neka otvoreno kaže ono što želi reći[575] ili neka ne zove na večeru ljude slobodne i takve koji otvoreno kažu ono što misle, nego neka živi među barbarima i robovima koji će se ničice klanjati njegovu perzijskom pojasu i bjelkastoj haljini, ne mogući više suspreći svoj gnjev, Aleksandar baci jednu od jabuka što su ležale na stolu i pogodi Klita, te stane tražiti svoj bodež. Ali kako ga je jedan od tjelohranitelja, Aristofan, dospio prije ukloniti, a ostali ga opkolili i molili,[576] skočivši stade vikati zovući makedonski[577] hipaspiste[578] (a to je bio znak velike uzrujanosti)[579] i naredi trubaču da trubi,[580] te ga udari šakom držeći da ovaj oklijeva i da mu se neće. Taj je, istina, kasnije stekao velik ugled što se zahvaljujući najviše njemu, nije sva vojska uzbunila. A Klita, koji se nikako nije htio okaniti, prijatelji[581] s mukom izguraše iz dvorane.

Ali on kroz druga vrata ponovo uđe veoma prezrivo i drsko recitirajući ove jampske stihove[582] iz Euripidove *Andromahe*:[583]

O jao! Heladom što se loše upravlja!

I tako najzad, zgrabivši koplje od jednoga od svojih tjelesnih stražara, Aleksandar probode Klita koji je išao prema njemu i odmicao zavjesu pred vratima. No čim je Klito pao zastenjavši i zakrkljavši, isti čas kralja ostavi njegov bijes. I došavši k sebi i vidjevši svoje prijatelje kako stoje zanijemivši, prije nego su se oni snašli izvuče koplje iz mrtvaca i, kad je već zamahnuo da si ga zatjera u grlo, zadržan bî od tjelohranitelja koji ga uhvatiše za ruke i silom ga odvukoše u njegovu sobu.

52. Kako je tu noć i sljedeći dan[584] proveo gorko plačući i kako je, otupio od krikova i jadanja, ležao šutke ispuštajući teške uzdisaje, njegovi prijatelji, uplašivši se toga što je zašutio, uđoše silom. I na riječi ostalih nije se osvrtao, ali kad ga je gatalac Aristandar[585] podsjetio na prikazu u snu što ju je vidio u vezi s Klitom i na znamenja uvjeravajući ga da je sve to već odavno bilo sudbinom određeno, učinilo se da popušta. Stoga dovedoše k njemu filozofa Kalistena, koji je bio rođak Aristotelov, i Abderićanina Anaksarha. Od njih dvojice Kalisten je nastojao taktičnim i blagim načinom ublažiti kraljevu patnju upotrebljavajući aluzije i okolišajući tako da izbjegne da mu zada bol, ali Anaksarh, koji je u filozofiji od početka išao vlastitim putem i stekao glas da prezire i omalovažava svoje drugove po struci, čim je ušao, poviče: »To je Aleksandar u koga sada sav svijet upire pogled; a on se bacio na zemlju plačući poput roba, ustrašen zakonom i prijekorom ljudi, premda njemu dolikuje da im bude zakon i mjera pravednosti budući da je pobijedio da vlada i da bude gospodar, a ne da poput roba bude podložan pukome mnijenju. Zar ne znaš«, reče »da do Zeusa sjede Pravda i Pravičnost da

svaki čin vladarev bude pravičan i pravedan?«[586] Posluživši se nekim takvim razmatranjima, olakša Anaksarh kraljevu patnju, ali mu značaj učini većma uobraženim i bezakonim, a sebe čudesno omiljenim, dok mu saobraćanje s Kalistenom, koje mu zbog njegove strogosti ni inače nije bilo ugodno, još većma omrazi.

Pripovijeda se da je jednom uz večeru za vrijeme raspravljanja o klimi i temperaturi zraka Kalisten, koji je dijelio mišljenje onih koji su tvrdili da je ondje hladnije i zime jače nego u Heladi, dok mu se Anaksarh žestoko suprotstavljao, reče: »Pa ti svakako moraš priznati da je ovdje hladnije nego tamo; ta ondje si cijele zime nosio spartansku kabanicu,[587] a ovdje ležiš za stolom[588] s tri prostirača prebačena preko sebe«. Dakako da je i to[589] doprinosilo Anaksarhovoj razdraženosti.

53. Ostale sofiste i laskavce grizlo je što su Kalistena veoma cijenili mladi zbog njegove rječitosti, a što se ne manje dopadao starijima[590] zbog svog života koji je bio uredan, dostojanstven i nezavisan i potvrđivao je razlog koji se navodio za njegov polazak na put; da je pošao na Aleksandrov dvor[591] iz žarke želje da vrati u domovinu svoje sugrađane i ponovo napuči svoj rodni grad.[592] A osim što su mu mnogi zavidjeli zbog njegova ugleda, i sam je davao klevetnicima poneku priliku odbijanjem većine poziva, a u društvu je svojom mrzovoljnošću[593] i šutnjom stvarao dojam da ne odobrava i da mu se ne sviđa ono što se zbiva, tako da je i Aleksandar rekao ciljajući na njega:

Mudraca mrzim kad sebi nije mudar on.[594]

Pripovijeda se, štaviše, da je u prisustvu velikog broja uzvanika na kraljevoj večeri, pozvan da uz čašu izrekne pohvalu Makedoncima, održao tako ljeporjek govor na tu temu da su gosti ustavši pljeskali i bacali na nj vijence; Aleksandar, međutim, reče da, po Euripidu, kad za svoje riječi dobiješ

Baš zgodnu temu, lako je krasno besjediť;[595]

»Nego pokaži nam«, reče »svoju sposobnost optužbom protiv Makedonaca da postanu još bolji pošto razaberu u čemu griješe«. I tako je Kalisten, započevši svoju palinodiju,[596] održao dug i veoma otvoren govor protiv Makedonaca i, pokazavši da je razdor među Helenima postao uzrokom porasta Filipove moći, rekao:

Nesloga kada zavlada, i nitkov se domogne časti.[597]

Time pobudi kod Makedonaca žestoku i duboku mržnju, a Aleksandar reče da Kalisten nije Makedoncima dao dokaz svoje vještine nego svoje zlonamjernosti.

54. To, dakle, kaže Hermip[598] da je Strebo, Kalistenov rob-čitač[599] ispričao Aristotelu, a da je Kalisten, osjetivši kraljevo otuđivanje od njega, na odlasku od njega dvaput mu ili triput rekao:[600]

Mrtav je i Patròklo a òd tebe mnogo je bolji.[601]

Ne čini se, dakle, da je Aristotel neumjesno rekao da je u rječitosti Kalisten bio moćan i velik, ali da nije imao zdrave pameti.[602] Ali bar što

se tiče klanjanja ničice,[603] odbivši to odlučnošću pravog filozofa i izloživši jedini javno ono zbog čega su se potajno ljutili svi najodlučniji i najstariji Makedonci, izbavio je od velike sramote Helene, a od još veće Aleksandra, odvrativši ga od toga da ustraje uz pozdrav klanjanjem ničice; ali je sebe upropastio jer se činilo da je kralja više prisilio nego uvjerio.

Hares Mitilenjanin[604] kaže da je jednom na gozbi Aleksandar, ispivši pehar, pružio ga jednome od svojih prijatelja; a ovaj, primivši ga, ustao je okrenut licem prema žrtveniku[605] i, ispivši, po prvi puta ničice se poklonio Aleksandru, zatim ga poljubio i legao ponovo k stolu. Kako su to radili svi gosti po redu, Kalisten, uzevši pehar, dok kralj nije obraćao pažnju, ispije pa mu priđe da ga poljubi,[606] ali kad Demetrije s nadimkom Fidon[607] reče: »Kralju, ne daj da te poljubi! Ovaj ti se, naime, jedini nije ničice poklonio«, Aleksandar odbi poljubac, a Kalisten glasno poviče:[608] »Dobro, dakle. Otići ću siromašniji za jedan poljubac«.

55. Dok je tako raslo zahlađenje između njih,[609] najprije je Hefestion naišao kod Aleksandra na vjerovanje sa svojom pričom[610] da je Kalisten prekršio obećanje premda mu je obećao pokloniti se ničice; zatim su ljudi poput Lisimaha[611] i Hagnona[612] uporno tvrdili da taj sofist hoda naokolo umišljajući sebi da će ukinuti tiraniju[613] i da odasvud mladi ljudi[614] trče k njemu i iskazuju mu štovanje kao jedinome slobodnom među tolikim desecima tisuća. Stoga i kad je bila otkrivena urota Hermolaja i njegovih drugova[615] protiv Aleksandra, pomislilo se da u optužbama Kalistenovih napadača ima istine jer je, kažu, Hermolaju, kad mu je nabacio pitanje kako bi čovjek postao najvećma glasovit, Kalisten rekao: »Ako ubije najglasovitijega« i da je Hermolaja, podbadajući ga na čin, pozivao da se ne plaši zlatne ležaljke,[616] nego da ima na umu da prilazi čovjeku podložnu i bolestima i ranama.[617] Pa ipak, nijedan od Hermolajevih suučesnika ni na najstrašnijim mukama ne okrivi Kalistena. Štaviše, i sam Aleksandar u pismu[618] što ga je odmah poslao Krateru, Atalu i Alketi kaže da dječaci na mukama priznaju da su to sami preduzeli i da nitko drugi nije za to znao. Ali u kasnijem pismu[619] Antipatru, optuživši i Kalistena, kaže: »One dječake Makedonci su kamenovali,[620] a tog sofista kazniti ću ja, kao i one koji su mi ga poslali i one koji u svojim gradovima prijazno dočekuju[621] ljude koji meni rade o glavi«, otkrivajući u tim pismima barem svoje namjere prema Aristotelu; Kalisten je, naime, bio othranjen kod njega zbog rodbinske veze budući da je bio sin Heroje, Aristotelove bratučede.[622] Što se njegove smrti[623] tiče, jedni kažu da ga je Aleksandar dao objesiti, drugi da je bio bačen u negve i umro od bolesti, dok Hares veli da je poslije uhićenja bio držan sedam mjeseci u uzama da bi mu bilo suđeno pred vijećem[624] u Aristotelovoj nazočnosti, ali da je otprilike u vrijeme kad je Aleksandar bio ranjen u Indiji[625] umro od toga što je postao predebeo i ušljiv.[626]

56. To se, međutim, dogodilo kasnije.[627] U međuvremenu Demarat Korinćanin,[628] koji je već dobrano zašao u godine, žarko poželi poći gore[629] k Aleksandru; i promotrivši ga, reče da su velika zadovoljstva bili lišeni Heleni koji su umrli prije nego su vidjeli Aleksandra kako sjedi na

Darijevu prijestolju.[630] Ali nije se zadugo naužio kraljeve naklonosti prema sebi, nego, umrijevši od slabosti, dobio veličanstven sprovod i vojska u sjećanje na nj naspe nadgrobni humak velika opsega, a visok osamdeset lakata;[631] njegove pak ostatke preveze do morske obale sjajno ukrašen četveropreg.

57. Kaneći sad preko planina prijeći u Indiju,[632] kad vidje da mu je vojska množinom plijena već pretrpana i nepokretna, u svanuće, kad su kola već bila natovarena, prvo spali ona koja su pripadala njemu, zatim i ona svojih družbenika, a poslije toga naredi da se zapale i ona njegovih Makedonaca. I pokaza se da je odluka o toj stvari bila veći i opasniji posao od samog izvršenja. Jer samo je malobrojne učinila zlovoljnima, dok je većina njih uz viku i bojnu ciku s oduševljenjem nužne predmete dijelila s onima koji su ih trebali, a time što su sami spaljivali i uništavali ono što je bilo preko potrebe ispunili su Aleksandra poletom i odlučnošću. No sad je bio i objekt velika straha i neumoljiv kaznitelj[633] onih koji se ogrešuju o njegove zapovijedi. Tako je, naime, i nekog Menandra,[634] jednoga od svojih družbenika, koga je postavio zapovjednikom jedne posade, kad je odbio da ostane ondje, dao smaknuti, a Orsodata, jednoga od barbara koji su se odmetnuli, ustrijeli vlastitom rukom.

Kad je ovca ojagnjila janje koje je oko glave imalo nešto što je oblikom i bojom bilo nalik na tijaru s mudima na obje strane glave, Aleksandar, kome se zgadilo čudovišno znamenje, dade se očistiti od Babilonaca[635] koje je običavao voditi sa sobom radi takvih stvari; a u razgovoru s prijateljima reče da se ne uznemiruje zbog sebe nego zbog njih da ne bi poslije njegove smrti božanstvo njegovu moć prenijelo na čovjeka bezvrijedna i nemoćna. Pa ipak, bolje znamenje svojom pojavom učini kraj njegovoj potištenosti. Jer Makedonac, koji je bio postavljen da nadzire one kojima je na brizi bila kraljevska oprema,[636] po imenu Proksen, kopajući mjesto za kraljev šator uz rijeku Okso,[637] otkri vrelo uljevite i masne tekućine; kad su uklonili površinski sloj, onda odmah šikne čisto i prozirno ulje očito nimalo različito od ulja niti mirisom niti okusom i posvema nerazlučiva[638] sjajnošću i uljevitošću, i to na tlu koje nije podnosilo masline. Pripovijeda se[639] doista da sam Okso ima tako izvanredno mekanu vodu da se koža po površini masti pri kupanju u njoj. Ipak, da je pravo čudo koliko je Aleksandar bio obradovan jasno je iz onoga što piše Antipatru,[640] gdje to ubraja među najveća znamenja što mu ih je udijelilo božanstvo.[641] Gataoci[642] to, međutim, smatrahu predznakom vojne slavne, ali mukotrpne i teške; jer ulje, rekoše, bog je ljudima dao kao pomoć u naporima.[643]

58. I zaista, mnoge ga opasnosti zadesiše u bitkama i dopade veoma teških rana,[644] ali najveće gubitke njegovoj vojsci naniješe nedostatak najnužnijega i nepovoljne vremenske prilike.[645] No on sam, živo želeći nadvladati sudbinu smjelošću i silu hrabrošću, vjerovao je da nijedno mjesto nije neosvojivo za srčane niti dovoljno utvrđeno za plašljivce.[646] Pripovijeda se da je, kad su se vojnici obeshrabrili opsijedajući Sisimitrinu stijenu,[647] koja je bila nepristupačna i vrletna, upitao Oksijarta[648] kakav je

karakterom čovjek taj Sisimitra. A kad je Oksijart rekao da je najveći kukavica na svijetu, Aleksandar je kazao: »Tvoje riječi znače upravo da je hridina za nas osvojiva; jer njezin zapovjednik nije čvrst«. I doista, osvojio je stijenu zaplašivši Sisimitru. Kad je opet navalio na drugu, podjednako vrletnu,[649] poticao je mlađe Makedonce i, obrativši se jednome kome je ime bilo Aleksandar, reče: »Pa tebi barem priliči da se junački držiš već zbog tvog imena«.[650] A kad je mladić pao sjajno se boreći, nemalo ga je to ražalostilo. Pa opet, kad su Makedonci oklijevali da navale na utvrdu zvanu Nisa[651] (jer je ispred nje tekla i duboka rijeka), zaustavivši se na obali usklikne: »Ta zašto ja jadnik nad jadnicima ne naučih plivati?«[652] i odmah je htjede sa štitom u ruci pokušati prijeći. A kad su,[653] pošto je prekinuo bitku, došli k njemu poslanici[654] opsijedanih gradova da ga mole za njegove uvjete, najprije se zapanjiše vidjevši ga u oružju pokrivena krvlju i prašinom; zatim, kad mu je netko donio jastuk, naredi da ga uzme, te sjedne na nj najstariji od poslanika; zvao se Akufis. Zadivivši se stoga njegovoj blagosti i prijaznosti, Akufis ga upita što želi da oni čine da bi mu bili prijatelji, a kad je Aleksandar kazao: »Ako tebe učine tvoji zemljaci svojim glavarom, a meni pošalju stotinu svojih najvrsnijih ljudi«,[655] nasmijavši se, odgovori Akufis: »Ali, kralju, bolje ću vladati ako ti pošaljem najgore ljude umjesto najboljih.«

59. Za Taksila[656] se pripovijeda da je držao u Indiji područje veličinom ništa manje od Egipta, s dobrim pašnjacima i u najvećoj mjeri rodno krasnim plodovima,[657] a da je bio veoma[658] mudar čovjek i da je pozdravivši Aleksandra, rekao: »Što nam treba ratova i međusobne borbe, Aleksandre, ako nisi došao da nam otmeš niti vodu niti potrebnu hranu, jedine stvari za koje se razumni ljudi moraju uporno boriti? Što se pak tiče ostaloga takozvanog bogatstva i imanja, ako sam ja u tome bolji, pripravan sam činiti ti dobro, ako sam pak slabiji, neću se kratiti da ti iskazujem zahvalnost za dobro što ga od tebe budem primao.« Obradovavši se i stisnuvši mu desnicu, Aleksandar mu reče: »Zar ti možda misliš da će poslije tako ljubeznih riječi naš sastanak proći bez borbe? Ne, nećeš ti steći prednost nada mnom: jer ja ću se dobročinstvima nadbijati s tobom i borit ću se do kraja da me ne nadmašiš svojom plemenitošću«. Pa primivši mnoge darove[659] i davši još više, na koncu mu darova tisuću talenata u kovanu novcu.[660] Zbog toga su njegovi prijatelji bili jako uvrijeđeni, ali on time učini da su mnogi barbari bili prema njemu susretljiviji.[661]

A jer su[662] najbolji borci među Indijcima kao najamnici obilazili gradove krepko ih braneći i nanoseći Aleksandru mnogo štete, pošto je sklopio u jednom gradu s njima sporazum, kad su odlazili, on ih putem na prepad sve poubija. I taj je čin poput mrlje na njegovim ratnim podvizima, jer je u svim drugim slučajevima u ratovanju postupio u skladu s običajima i kao pravi kralj. Ne manje muke od najamnika zadadoše mu filozofi[663] grdeći one od domaćih kraljeva koji su pristajali uza nj i potičući na bunu slobodne narode. Stoga i mnoge od njih povješa.

60. O borbama s Porom Aleksandar je sam u svojim pismima[664] opisao kako su se zbile. Kaže, naime, da je, rasporedivši slonove na

suprotnoj obali rijeke Hidaspa, koja je tekla između oba tabora, Por neprekidno držao na oku prijelaz. On je sam dan za danom u svom taboru dizao veliku buku i galamu[665] navikavajući barbare da se ne plaše; onda je jedne olujne noći, kad nije bilo mjeseca, s dijelom pješadije[666] i najboljom konjicom[667] pošao uz rijeku podalje od neprijatelja i onda prešao na nevelik otočić.[668] Kako se ondje u potocima slijevala žestoka kiša, a brojne munje i gromovi udarali u vojsku, premda je vidio da neki vojnici ginu spaljivani od gromova, pošavši s otočića stade se primicati suprotnoj obali. No Hidaspo je, tutnjeći i nabujavši od oluje, izrovao duboku vododerinu i velik dio riječne bujice jurio je onuda; a dno između dviju riječnih struja ljudima nije pružalo sigurno uporište jer je bilo iskidano i klizavo. To je bilo ono mjesto gdje kažu da je uskliknuo: »O Atenjani, da li biste uopće mogli povjerovati kakvim se opasnostima izlažem zato da steknem slavu u vašim očima?« No to je Onesikritova priča,[669] a Aleksandar sam veli da su, napustivši splavi, u oružju prelazili vododerinu sve do prsiju u vodi,[670] a kad je prešao, odjaše na čelu svoje konjice dvadeset stadija ispred pješaka računajući[671] da će, ako neprijatelji napadnu svojim konjaništvom, biti daleko nadmoćan, a ako pokrenu svoju falangu,[672] pravovremeno će mu se pridružiti njegovi pješaci; dogodilo se ono prvo. Jer pošto je natjerao u bijeg tisuću neprijateljskih konjanika[673] i šezdeset bornih kola koja ga napadoše, zarobi sva kola, a od konjanika pobije četiri stotine. A sad Por, shvativši da je Aleksandar sam prešao rijeku, pođe na nj s čitavom svojom vojskom[674] osim nekolicine koju ostavi da sprečava prijelaz Makedonaca preko rijeke.[675] Aleksandar pak, uplašivši se slonova i brojnosti neprijatelja, sam jurne na lijevo krilo, a Kenu zapovjedi da napadne desno.[676] Kad su oba krila bila natjerana u bijeg, potisnute čete uzmicale su s obiju strana prema slonovima[677] i ondje se zgrtale tako da su se sad izmiješale u borbi; jedva oko osme ure[678] neprijatelji posustaše. To je, dakle, opis što ga je u svojim pismima dao sam tvorac pobjede.

Većina povjesničara[679] slaže se da je Por, za pedalj nadmašujući visinu od četiri lakta,[680] izgledao na svom slonu zbog svoje velike visine i veličine kao običan čovjek na konju.[681] A ipak njegov je slon bio najveći; i pokazao je zadivljujuću inteligenciju i brigu za kralja[682] odbijajući i odbacujući natrag napadače dok je Por još bio pri punoj snazi, a kad je opazio da je njegov gospodar klonuo od mnoštva sulica i rana, uplašivši se da ne sklizne s njega, meko klekne na zemlju i, surlom ih lagano hvatajući, izvlačio je svako koplje iz njegova tijela. Kad je pak uhvaćena Pora[683] Aleksandar upitao kako da s njime postupa, reče on: »Kraljevski«; na novo pitanje nema li što drugo reći, odgovori on: »Sve je rečeno onim 'Kraljevski'«. Nato Aleksandar ne samo da mu dopusti da vlada svojim prijašnjim kraljevstvom s naslovom satrapa nego mu priključi i nezavisna područja naroda koje je sebi podložio,[684] na kojima kažu da je bilo petnaest plemena,[685] pet tisuća gradova znatne veličine, a sela veliko mnoštvo; a pokori i drugo, triput toliko područje na kojem satrapom postavi Filipa,[686] jednoga od svojih družbenika.

61. Poslije bitke s Porom uginuo je i Bukefal;[687] ne odmah nego kasnije, kako kaže većina pisaca,[688] od rana od kojih su ga liječili, a kako veli Onesikrit,[689] zato što je onemoćao od starosti; uginuo je, naime, kad je imao trideset godina.[690] To veoma ražalosti Aleksandra koji je smatrao da je izgubio ništa manje nego druga i prijatelja; i utemeljivši grad njemu na spomen pokraj rijeke Hidaspa, nazva ga Bukefalijom.[691] A pripovijeda se da je, izgubivši i psa imenom Peritu[692] koga je othranio i volio;osnovao grad s istim imenom. Sotion[693] kaže da je to doznao od Potamona Lezbljanina.[694]

62. Makedoncima je, međutim, boj s Porom otupio hrabrost i učinio da odustanu od još dubljeg napredovanja u Indiju.[695] Jer pošto jedva potisnuše neprijatelja koji je protiv njih postrojio samo dvadeset tisuća pješaka i dvije tisuće konjanika,[696] žestoko se suprotstaviše Aleksandru koji ih je nagonio da prijeđu i rijeku Gangu,[697] o kojoj doznaše da joj je širina trideset i dva stadija[698] a dubina sto hvati,[699] dok joj je suprotna obala pokrivena množinom ljudi pod oružjem, konja i slonova. Pričalo se, naime,[700] da ih čekaju kraljevi Gandarida i Prasijaca[701] s osamdeset tisuća konjanika, dvjesta tisuća pješaka, osam tisuća bornih kola i šest tisuća ratnih slonova. U tome nije bilo pretjerivanja. Jer Sandrokot,[702] koji je postao kraljem ne mnogo kasnije, darovao je Seleuku pet stotina slonova[703] i s vojskom od šest stotina tisuća preplavio svu Indiju podjarmljujući je.

Isprva je, dakle, Aleksandar ležao u svom šatoru, zatvorivši se u nj od zlovolje i ljutine,[704] ne osjećajući nikakvu zahvalnost[705] za postignute uspjehe ako ne prijeđe Gangu, nego smatrajući povlačenje priznanjem poraza. Ali kad su ga zaklinjali i prijatelji tješeći ga prikladnim utjehama, i vojnici jaukanjem i vikom prilazeći njegovim vratima, pokoleban u svojoj odlučnosti stade dizati tabor pribjegavajući mnogim prevarantskim i mudrijaškim smicalicama radi što veće slave. Davši, naime, izraditi veće i oružje,[706] i jasle za konje i teže žvale, ostavi ih i porazbaca. A podigne i žrtvenike bogovima koje sve do danas kraljevi Prasijaca,[707] kad prelaze rijeku,[708] pobožno štuju i na njima prinose žrtve na helenski način. Sandrokot kao momčić vidje Aleksandra,[709] pripovijeda se da je kasnije često znao reći da je Aleksandru za dlaku izmaklo da osvoji onu zemlju[710] jer je njezin kralj[711] bio omražen i preziran zbog podlosti i niska porijekla.

63. Odande[712] krenuvši sa željom da vidi vanjsko more[713] i sagradivši mnogo čamaca na vesla i splavi,[714] pustio je da ga rijeke[715] lagano nose. Ali plovidba nije bila neradna, pa ni bez ratova, jer je pristajao kod gradova i, iskrcavši se, sve bi ih pokoravao.[716] No kod grada naroda zvana Malijci,[717] za koje kažu da su najbojovniji od Indijaca, umalo ne bi sasječen. Jer pošto je strelicama stanovnike rastjerao sa zidina, popevši se prvi prislonjenim ljestvama na zid,[718] kad se ljestve slomiše, a barbari stajahu dolje uza zid, bio je odozdo ranjavan; kako je bio s malim brojem pratilaca, zguri se pa se baci posred neprijatelja i srećom se dočeka na noge. Budući da je mahao oružjem,[719] učini se barbarima da se pred njim kreće neka sjajna prikaza. Stoga se u prvi čas raspršiše i pobjegoše; ali kad vidješe da je on samo s dvojicom tjelesnih stražara,[720] potrčaše na

njega, te ga jedni izbliza ranjavahu mačevima i kopljima premda se on branio, dok jedan, stavši malo podalje, odapne s luka strijelu[721] tako ga jako i s tolikom silom napevši da je, probivši oklop, ona zapela o rebrene kosti na prsima. Kad je on od snage udarca ustuknuo i klonuo na koljena, onaj što ga je pogodio zatrči se na nj s isukanom sabljom, ali Peukesta i Limnej postaviše se preda nj; od rana kojih dopadoše Limnej pogibe, ali Peukesta izdrža, a Aleksandar ubije onog barbarina. No kako je sam primio mnogo rana, a najzad bio udaren toljagom po vratu, osloni se o zid upirući i dalje pogled u svoje neprijatelje. U tom času ga Makedonci okružiše, zgrabiše ga već nesvjesna onoga što se zbivalo oko njega i odnesoše ga u njegov šator. I odmah se taborom pronese glas da je mrtav; no otpilivši s mnogo teškoća i napora strelicu koja je bila drvena[722] i skinuvši tako najzad oklop, stadoše izvlačiti šiljak koji se zabio u jedno rebro. A pripovijeda se da je bio širok tri prsta a dug četiri.[723] Zato ga je vađenje šiljka u nesvijesti dovelo do pred sama vrata smrti, ali se ipak oporavi i, izvukavši se iz opasnosti, premda još slab i za dugo pod posebnim, od liječnika propisanim načinom života i liječenja,[724] čuvši izvana buku Makedonaca koji su ga željeli vidjeti, uze haljinu i iziđe pred njih. I pošto prinese žrtve bogovima, opet se ukrca na brod i zaplovi niz rijeku podvrgavajući sebi mnogo zemlje i velike gradove.[725]

64. Uhvativši desetoricu gimnosofista[726] koji su najviše nagovorili Sabu[727] da se odmetne i zadali najviše nevolja Makedoncima, kako su bili na glasu s domišljatosti i sažetosti svojih odgovora, postavi im teška pitanja izjavivši da će prvoga ubiti onoga, koji ne odgovori ispravno, a zatim redom na isti način ostale; a jednome, onom najstarijem, zapovjedi da bude sudac. Prvi, dakle, upitan da li misli da ima više živih ili umrlih, reče: živih; jer umrlih više nema. Drugi, upitan da li zemlja ili more hrani veće životinje, reče zemlja; jer more je samo njezin dio. Treći, upitan koja je najlukavija životinja, reče: ona koju čovjek dosad nije otkrio. Četvrti, upitan s kojeg je razloga potaknuo Sabu na pobunu, odgovori: želeći da dostojno živi ili dostojno umre. Peti, upitan što misli da je prije nastalo, dan ili noć, reče: dan za jedan dan prije, a kad se kralj začudio, dodade da na zakučasta pitanja i odgovori treba da budu zakučasti. Prešavši na šestoga, upita kako da čovjek postane najvećma voljen. »Ako bude svemoćan«, odgovori on »a da ne ulijeva strah«. Od preostale trojice jedan, upitan kako bi tko od ljudi mogao postati bogom, odgovori: da uradi nešto što čovjeku nije moguće učiniti. Drugi, koji je bio upitan što je jače, život ili smrt, odgovori: život zato što podnosi tolika zla. A posljednji upitan kako dugo je za čovjeka dobro da živi, odgovori: sve dok ne pomisli da je smrt bolja od života. Okrenuvši se tada onome koga je odredio sucem, naloži mu da izrekne svoj sud. A kad je ovaj rekao da su odgovarali jedan gore od drugoga, reče: »Ti ćeš, dakle, prvi umrijeti kad tako sudiš«. »To ne može biti, o kralju«, reče sudac »ako nije laž ono što si rekao da ćeš prvoga ubiti onoga koji odgovori najlošije«.[728]

65. Te, dakle, otpusti obdarivši ih;[729] a k onima koji su u najvećoj slavi i sami živjeli u miru posla Onesikrita moleći ih da dođu do njega.

Onesikrit je bio filozof, jedan od učenika kinika Diogena. I tvrdi da mu je Kalan[730] veoma arogantno i grubo[731] zapovjedio da skine haljinu[732] pa gol sluša njegove riječi; inače da s njime neće razgovarati niti ako je došao od samog Zeusa;[733] a Dandamis[734] je, kaže, bio blaži i, saslušavši sve o Sokratu, Pitagori i Diogenu, reče da mu se čini da su ti ljudi lijepih prirodnih darova, ali da su život proživjeli u preveliku respektiranju zakona.[735] Drugi,[736] međutim, kažu da Dandamis nije rekao ništa drugo nego samo ovoliko: »Zbog čega je Aleksandar prevalio tolik put ovamo?« Kalana je ipak Taksil nagovorio da dođe k Aleksandru. Pravo mu je ime bilo Sfines;[737] ali kako je pri susretu pozdravljao na indijskom jeziku s »Kale!« umjesto »Zdravo!«,[738] nazvaše ga Heleni Kalanom. Za njega se pripovijeda da je Aleksandru izložio znameniti obrazac vladavine. Bacivši na zemlju između njih dvojice suhu i smežuranu kožu, zagazi na jedan njezin kraj; a ona, pritisnuta na jednome mjestu, podiže se ostalim svojim dijelovima. I idući naokolo po rubu kože i pritiskujući dio po dio, pokazivao je da se događa to isto sve dok, stavši na sredinu, ne samo i nju čvrsto zadrži, nego se i svi ostali dijelovi tako umire.[739] Ta je slika htjela biti ilustracija potrebe da Aleksandar najviše vrši pritisak na sredinu svoje države a ne da luta daleko od nje.

66. Njegovo spuštanje rijekama k moru odnijelo je sedam mjeseci.[740] Uplovivši lađama u Okean[741], zaplovi prema otoku koji sam nazva Skilustis, a drugi Psiltukis.[742] Iskrcavši se ondje, prinese žrtvu bogovima[743] i razgleda prirodu mora i morske obale dokle je bila dostupna. Pomolivši se potom da nijedan čovjek poslije njega ne prekorači krajnje međe njegova vojnog pohoda, krene natrag. I lađama naloži da pođu naokolo morem držeći Indiju s desne strane pošto je postavio Nearha zapovjednikom a Onesikrita vrhovnim kormilarom;[744] sam pak,[745] putujući pješice kroz zemlju Orićana,[746] zapadne u krajnju stisku i izgubi mnoštvo ljudi tako da iz Indije nije doveo ni četvrtinu za boj sposobnih. A ipak, imao je isprva stodvadeset tisuća pješaka i oko petnaest tisuća konjanika. Ali i teške bolesti, i loša prehrana, i pasja žega, i ponajviše glad ubijala ih je u veliku broju dok su prolazili kroz neobrađenu zemlju ljudi koji su kukavno tavorili[747] posjedujući samo malen broj kržljavih ovaca jer su, navikle da jedu morsku ribu, imale neukusno i smrdljivo meso. Teškom mukom stoga prošavši tom zemljom za šezdeset dana[748] i dohvativši se Gedrozije, odmah je imao svega u obilju budući da su se za to pobrinuli obližnji satrapi i kraljevi.[749]

67. Pustivši, dakle svoje trupe da se ondje[750] oporave, hitro prođe u sedmodnevnu neprekidnu bančenju[751] kroz Karmaniju. Njega je sama polagano vozilo osam konja, dok se on bez prestanka danju i noću gostio sa svojim družbenicima na postolju učvršćenu na povišenoj, istaknutoj, pravokutnoj skeli; a slijedila su kola bez broja, jedna s grimiznim i vezenim baldahinima, druga zasjenjena od sunca granama drveća koje su stalno bile održavane svježim i zelenim, a u njima su se vozili ostali njegovi prijatelji i najviši časnici, ovjenčani i pijući. Nisi mogao vidjeti ni štita, ni kacige, ni sarise;[752] vojnici su se čitavim putem, zahvaćajući

peharima, rogovima za piće i teriklijama[753] iz velikih sudova i vrčeva, napijali međusobno, jedni idući naprijed i stupajući, drugi ležeći na zemlji. A obilje glazbe, svirala i frula, pa pjesama i udaranje u žice, te bakhičko potcikivanje žena ispunili su svako mjesto. Nered i tumaranje amo-tamo tog putovanja pratile su i zabave bakhičke razuzdanosti kao da je sam bog[754] prisutan i prati orgijanje. A kad je Aleksandar došao u kraljevski dvor Gedrozije,[755] opet pusti vojsku da se krijepi svetkujući. Pripovijeda se[756] da je jednom pripit promatrao natjecanje zborova u plesu i pjevanju, a da je njegov ljubljenik Bagoas pobijedio u plesu i, pošavši kazalištem u svečanoj opravi, sjeo uza nj; a Makedonci, vidjevši to, stali su pljeskati i vikati tražeći neka ga poljubi sve dok mu nije, zagrlivši ga, dao strastven cjelov.

68. Kad je onamo[757] k njemu došao Nearh, obradovavši se i saslušavši pojedinosti o plovidbi, poželi živo da i sam, pošto zaplovi s velikim brodovljem[758] niz Eufrat, zatim oplovi Arabiju i Afriku, uplovi kroz Heraklove stupove[759] u unutrašnje more.[760] I brodovi sviju vrsta budu sagrađeni kod Tapsaka[761] a odasvud su skupljani mornari i kormilari. Ali teškoće na povratku, njegovo ranjavanje kod Malijaca i gubici njegove vojske, za koje je bilo javljeno da su znatni, izazvali su sumnju u njegov siguran povratak, potakli pokorene narode na odmetnuće i uzrokovali veliku nepravičnost, gramzljivost i nasilje kod zapovjednika vojske i satrapa;[762] i uopće, nemiri i želja za prevratom proširiše se posvuda. A u tim prilikama čak i protiv Antipatra stvorivši svoju zajedničku protustranku, Olimpijada i Kleopatra[763] podijeliše njegovo namjesništvo između sebe, pri čemu je Olimpijada preuzela Epir, a Kleopatra Makedoniju.[764] Čuvši to, Aleksandar reče da je njegova majka pametnije izabrala: ta Makedonci ne bi podnijeli da im kraljuje žena.

Zbog tih razloga[765] posla Nearha opet na more[766] odlučivši ispuniti ratovima sva primorska područja[767] dok je sam, vraćajući se[768] iz unutrašnje Azije, kažnjavao svoje nevaljale vojskovođe.[769] Jednoga od Abuletovih[770] sinova, Oksijarta, ubije vlastitom rukom proburazivši ga sarisom[771] a kad mu Abulet nije pribavio potrebnu opskrbu, nego mu je donio tri tisuće talenata u novcu, Aleksandar naredi da novac bace pred konje. Kad ga nisu ni dotakli, uz uzvik: »Pa kakva nam je onda korist od tvoje opskrbe?« baci Abuleta u zatvor.[772]

69. U Perziji[773] ponajprije podijeli ženama novac kao što su to običavali njihovi kraljevi; kad bi god došli u Perziju, davali su svakoj po zlatnik. Kažu da iz tog razloga neki nisu često dolazili onamo, a Oho[774] nije zbog tvrdičenja došao ni jednom, učinivši tako sebe strancem u vlastitoj domovini. Zatim, našavši Kirov grob opljačkan,[775] dade smaknuti počinitelja tog nedjela, premda je krivac bio jedan od najuglednijih Makedonaca iz Pele[776] imenom Pulamah.[777] Pošto je pročitao natpis na grobu, naredi da se ispod toga ispiše na helenskome. A glasio je ovako: »O čovječe, tko god da jesi i odakle god dolaziš, jer znam da ćeš doći, ja sam Kir koji sam za Perzijance osvojio njihovu državu. Nemoj mi stoga uskratiti ovo malo zemlje što pokriva moje tijelo!« Te su se riječi duboko dojmile Aleksandra jer je pomislio na nestalnost i promjenjivost sudbine.

Ondje[778] je i Kalan, pošto je kratko vrijeme trpio od bolova u trbuhu, zatražio da mu se pripremi lomača. Došavši k njoj na konju, nakon što se pomolio, posvetio i bacio u vatru nešto odrezane svoje kose,[779] penjući se na lomaču, pozdravljao je prisutne Makedonce i pozivao ih da onaj dan provedu ugodno i probanče zajedno sa svojim kraljem, a njega reče da će za kratko vrijeme vidjeti u Babilonu.[780] Poslije tih riječi,[781] legavši i pokrivši se, ne pomaknu se ni kad se vatra približavala, nego u položaju u kome je legao ostade i dalje sretno[782] žrtvovavši sebe po drevnom običaju[783] tamošnjih mudraca. Isto uradi mnogo godina poslije jedan drugi Indijac iz pratnje Augusta Cezara u Ateni;[784] i sve do danas pokazuje se ondje njegov grob koji nazivaju »Indijčevim grobom«.

70. A Aleksandar, vrativši se od pogrebne lomače i skupivši mnoge svoje prijatelje i časnike na večeru, predloži natjecanje u ispijanju čista vina i kao nagradu pobjedniku vijenac.[785] Onaj, dakle, koji je najviše popio, Promah, dotjera do četiri vrča;[786] i uzevši nagradu za pobjedu, vijenac vrijedan jedan talent,[787] poživi još samo tri dana. A od ostalih, prema Haresu, četrdeset i jedan umre od opijenosti[788] jer ih je od pića obuzela ledena hladnoća.

Upriličujući u Suzi vjenčanje svojih družbenika[789] i sam uzimajući za ženu Darijevu kćer Statiru,[790] dijelio je[791] najodličnije žene najodličnijima, a priredio je zajedničku svadbenu gozbu za Makedonce koji su već ranije zaključili brak.[792] Kažu da je na toj gozbi svakome od devet tisuća pozvanih bio darovao zlatan pehar za žrtvu ljevanicu, a uza sav ostali čudesni sjaj u kome se pokazao, sam je kralj isplatio vjerovnicima dugove svojih gostiju dužnika, što je iznosilo ukupno devet tisuća osamsto sedamdeset talenata.[793] Budući da je Antigen Jednooki[794] dao sebe lažno upisati kao dužnika i doveo k stolu gdje se novac isplaćivao nekoga koji je tvrdio da mu je taj iznos pozajmio, isplati mu[795] novaca, a kad se potom[795a] njegova prevara otkrila, kralj ga, razljutivši se, istjera iz dvorane i oduzme mu časnički čin. No taj je Antigen bio izvrstan vojnik; i još dok je bio mlad, za Filipove opsade Perinta,[796] kad ga je katapultna strijela pogodila u oko, nije dopustio onima koji su mu je htjeli izvaditi da to učine niti je uzmaknuo iz boja prije nego što je potisnuo one s kojima se borio i zatvorio neprijatelje u njihove zidine. Zato i sada nije nimalo lako podnosio svoju sramotnu kaznu, nego je bilo jasno da će od tuge i očaja skončati. Stoga kralj, uplašivši se toga, odbaci svoju srdžbu i naredi mu neka zadrži novac.

71. Kad je trideset tisuća dječaka,[797] koje je ostavio da vježbaju i uče, doseglo muževnu krepkost i stasitu vanjštinu, pa još k tome pokazalo zamjernu okretnost i lakoću, sam se Aleksandar obradovao, ali Makedonce[798] obuze potištenost i strah da će sad kralj njima posvećivati manje pažnje. Pa još kad je slabe i osakaćene poslao k moru,[799] rekoše da je to uvreda i pogrda; pošto je ljude potpuno iskoristio u svakodnevnoj službi, sad ih je sramotno gurati od sebe i dobacivati ih njihovim rodnim gradovima i roditeljima ne više onakve kakve ih je uzeo. Zato su tražili da ih sve otpošalje i da sve Makedonce smatra beskorisnima kad već ima

te mlade plesače ratničkih plesova[800] s kojima će poći osvajati sav svijet. Razljutivši se na te riječi i obasuvši ih u srdžbi grdnjama,[801] Aleksandar ih otjera, te stražarenje prepusti Perzijancima i od njih sastavi sebi tjelesnu stražu i redarstvo; pa kad Makedonci vidješe gdje ga oni prate, a da su sami isključeni i prezreni, poče ih obuzimati pokunjenost; promislivši još jednom tu stvar, zaključiše da su maltene pomahnitali od ljubomore i bijesa. Došavši najzad k pameti, bez oružja i samo u donjoj haljini[802] pođoše k njegovu šatoru uz viku i jadanje predajući mu se na milost i pozivajući ga neka s njima postupa kao s nevaljalcima i nezahvalnicima. Ali on ih nije puštao k sebi premda je već omekšavao. Oni, međutim, ne otiđoše, nego dva dana i noći tako prostajaše kukajući i nazivajući ga svojim gospodarom. A trećega, izašavši pred njih i videći ih jadne i ponizne, dugo je plakao; zatim, blago ih ukorivši i prijazno im prozborivši, otpusti za službu nesposobne[803] bogato ih obdarivši[804] i napisavši Antipatru[805] da na svim javnim igrama i u kazalištima oni treba da imaju pravo da sjede u prvim redovima s vijencima na glavama.[806] Također odredi da djeca u njegovoj službi poginulih, koja su tako postala siročad, dobiju trajnu potporu.[806a]

72. Kad je došao u Ekbatanu[807] u Mediji i obavio hitne poslove, opet se bavio kazališnim predstavama[808] i svetkovinama jer mu je iz Helade došlo tri tisuće vještaka.[809] Ali tih se dana desilo da je Hefestion imao vrućicu; a kako kao mlad čovjek i vojnik nije podnosio točno propisan način života, nego je, čim je njegov liječnik Glauko[810] otišao u kazalište, sjeo za doručak te pojeo kuhana pijetla i ispio velik hladnik[811] vina, pozli mu i poslije kratka vremena umre. Aleksandar svoju bol zbog toga gubitka nije podnio nimalo razumno,[812] nego je odmah naredio da se u znak žalosti ostrižu svi konji i mazge,[813] a da se gradovima uokol poruše kruništa bedema; nesretnog liječnika dade razapeti,[814] a za dugo vremena učini u svom taboru kraj zvuku frule i svakoj glazbi sve dok iz Amonova svetišta[815] ne dođe božja poruka koja je nalagala da Hefestiona štuju kao heroja i da mu prinose žrtve. Služeći se ratom kao olakšanjem za svoju bol, krene u nj kao u lov i hajku na ljude i svlada narod Kosejana[816] te pokla sve za oružje sposobno. To je nazvao posmrtnom žrtvom za heroja Hefestiona.[817] Namjeravajući za njegov grob[818] i pokop i za njihovo ukrašavanje potrošiti deset tisuća talenata,[819] a umjetničkom domišljatošću i veličajnošću nadmašiti troškove, poželi od graditelja najviše Stasikrata[820] jer je u svojim inovacijama obećavao veličanstvenost, smionost i razmetljivost. Taj mu je, naime, pri ranijem susretu[821] rekao da je od sviju planina trački Atos[822] najpodesniji da dobije izgled i obličje ljudskog lika; ako, dakle, Aleksandar naredi, on će mu od Atosa izraditi najtrajniji i najuočljiviji spomenik koji će lijevom rukom obujmljivati grad od deset tisuća stanovnika, a desnom prikazivati kao žrtvu ljevanicu rijeku koja se obilnim tokom izlijeva u more. Tu zamisao,[823] istina, Aleksandar odbije, ali sad je provodio vrijeme sa svojim graditeljima smišljajući mnogo čudnije i skuplje projekte.

73. Dok je išao dalje u pravcu Babilona,[824] Nearh mu reče (opet je, naime, došao[825] uplovivši u Eufrat preko velikog mora[826]) da su ga susreli neki Haldejci[827] savjetujući neka se Aleksandar drži daleko od Babilona.[828] Ali ovaj na to ne obrati nikakvu pažnju, nego nastavi put; i kad je stigao do gradskih zidina, ugleda mnogo gavranova kako se međusobno bore i tuku,[829] a neki od njih padoše do njegovih nogu. Zatim, kad mu je stigla prijava protiv Apolodora, vojnog zapovjednika Babilona,[830] da je dao prinijeti žrtvu[831] da bi doznao njegovu sudbinu, pozove gataoca Pitagoru. Kad ovaj nije nijekao da je to učinjeno, upita ga kako je izgledala žrtva. A pošto gatalac reče da jetra nije imala režnjeve,[832] usklikne: »O jao, izgleda da je to teško znamenje!« i Pitagori ne učini ništa nažao.[833] Žalio je što nije poslušao Nearha i većinu je svog vremena provodio izvan Babilona šatorujući ili ploveći naokolo Eufratom. Ali uznemirivala su ga mnoga znamenja. Tako najvećeg i najljepšeg od lavova što ih je držao napadne pitom magarac i ubije ga udarcem kopita. Pa opet, kad se Aleksandar svukao[834] radi mazanja uljem i igre loptom, u času kad je trebalo da se opet obuče, mladići koji su se s njime loptali ugledaše čovjeka kako sjedi šuteći na kraljevu prijestolju noseći kraljevski dijadem i dugu kraljevsku haljinu. Upitan tko je, dugo je vremena bio bez riječi i najzad, došavši k sebi, reče da se zove Dionizije[835] i da je rodom Mesenjanin; zbog neke krivnje i optužbe dopremljen ovamo s morske obale, proveo je mnogo vremena u lancima; ali upravo mu je sada pristupio Serapis[836] pa mu skinuo okove i doveo ga ovamo s naredbom da uzme haljinu i dijadem, te sjedne na prijestolje i šuti.[837]

74. Čuvši to, Aleksandar dade ukloniti tog čovjeka[838] kao što su ga upućivali gataoci; ali sam je klonuo duhom i već je izgubio vjeru u naklonost bogova, a prema prijateljima je postao sumnjičav. Najviše se plašio Antipatra i njegovih sinova,[839] od kojih je Ijola bio vrhovni vinotoča, a Kasandar[840] je tek nedavno došao u Babilon i, kad je ugledao neke barbare kako se ničice klanjaju Aleksandru, budući da je bio odgojen na helenski način i tako nešto nikad ranije nije vidio, nasmije se odveć nepromišljeno.[841] Ali Aleksandar se razbjesni i, zgrabivši ga čvrsto objema rukama za kosu, žestoko tresne njegovom glavom o zid. Drugom prilikom, kad je Kasandar htio nešto reći na optužbe što su ih neki[842] iznosili protiv Antipatra, presiječe ga rekavši: »Što veliš? Da su ti ljudi prešli tolik put, a da im nije bila nanesena nepravda, nego samo da iznose lažne optužbe?«, a kad je Kasandar odvratio da je baš to znak lažne optužbe što su otišli daleko od dokaza, nasmijavši se, Aleksandar reče: »To su oni čuveni sofizmi Aristotelovih učenika[843] kojima dokazuju i crno i bijelo; ali ćete gorko požaliti ako se pokaže da ste ovim ljudima nanijeli i najmanju nepravdu«. Uopće kažu da se strah tako usadio u Kasandrovu dušu i tako duboko ukorijenio u njoj da je mnogo godina kasnije, već kao kralj Makedonije i gospodar Helade,[844] šećući u Delfima naokolo i razgledajući likove, iznenada pogođen pogledom na Aleksandrov lik protrnuo i zadrhtao čitavim tijelom i jedva se uspio opet pribrati od omaglice koja ga je uhvatila.[845]

75. Kad se, dakle, Aleksandar prepustio znacima božanske volje postavši u mislima smeten i veoma prestrašen, nije bilo nijedne, ma kako sićušne neobične i čudnovate pojedinosti da je nije uzimao kao čudo i loše pretkazanje; kraljevski je dvor bio pun žrtava, očišćavanja i gatanja tako da, ako je istina da je nevjerovanje u božanske stvari i njihovo preziranje strašna stvar, strašno je i praznovjerje jer je ono, poput vode koja se uvijek slijeva naniže, ispunjavalo ludošću Aleksandra koji je postao plijenom svojih strahova. Pa ipak, kad su mu bila donijeta proroštva od boga[846] u vezi s Hefestionom, odloživši svoju bol, opet se vrati žrtvama i pijankama. Kad je priredio sjajnu gozbu Nearhu, pa zatim poslije kupke kao obično kanio poći spavati, na molbu Medija[847] pođe k njemu da banči; i pošto je ondje pio čitav sljedeći dan,[848] poče ga tresti vrućica, ali niti zato što je ispio Heraklov ibrik[849] niti jer je bio pogođen iznenada prodornom boli u leđima kao udarcem koplja – neki pisci misle da treba da pišu takve stvari kao da sastavljaju tragičan i dirljiv završetak velike drame. Aristotel pak[850] kaže da se, tresen strašnom groznicom i jako ožednjevši, napio vina; nato je pao u bunilo i umro tridesetog dana mjeseca dezija.[851]

76. U dvorskom dnevniku[852] ovakav je opis njegove bolesti. Osamnaestog dana mjeseca dezija[853] spavao je zbog vrućice u kupalištu. Sljedećeg dana, poslije kupke, prešao je u spavaću sobu i proveo je dan kockajući se s Medijem. Zatim, kad je već bilo kasno, pošto se okupao i prinio žrtve bogovima,[854] na brzinu je nešto pojeo i cijelu je noć imao vrućicu. Dana dvadesetog, okupavši se, opet je prinio uobičajene žrtve; i dok je ležao u kupalištu, posvetio se Nearhu i njegovim časnicima slušajući o njihovoj plovidbi[855] i o velikome moru. Dana dvadesetprvoga, pošto ga je proveo kao i prethodni dan, temperatura mu se pojačala, noću mu je pozlilo i sljedećeg dana groznica mu je bila vrlo jaka. Zato je, davši premjestiti svoju postelju, ležao kraj velikog bazena[856] dok je razgovarao sa svojim časnicima[857] o tome kako da ispražnjena časnička mjesta u jedinicama popune prokušanim ljudima. Dana dvadesetčetvrtoga u jakoj groznici dade se odnijeti k žrtvi te je prinese, a najvišim časnicima naloži da borave u predvorju dvora a da tisućnici i petostotnici[858] noćivaju vani.[859] Davši se prenijeti u palaču na drugoj obali[860] dana dvadesetpetoga, malo je odspavao, ali groznica nije popustila. Kad su viši časnici došli k njemu, nije mogao govoriti, a isto tako dvadesetšestoga; stoga su Makedonci povjerovali da je mrtav[861] i, došavši k vratima palače, vikali su i prijetili kraljevim družbenicima sve dok ne slomiše njihov otpor; i pošto su im vrata bila otvorena, samo u jednostavnim haljinama,[862] jedan po jedan, prođoše pokraj ležaljke. Tog dana Piton i Seleuk, odaslani u Serapisov hram, upitaše da li da prenesu Aleksandra onamo;[863] ali bog odgovori neka ga ostave tamo gdje je. Dana dvadesetosmoga predvečer[864] umre.

77. Najveći dio tog izvještaja naveden je doslovce tako u dvorskom dnevniku. Što se tiče sumnje u trovanje, u prvi se mah ona nije pojavila ni kod koga,[865] ali pet godina kasnije, na podnesenu prijavu Olimpijada je dala posmicati mnogo ljudi, a pepeo već pokojnoga Ijole[866] dade rasuti u more tvrdeći da je on ulio otrov u piće. Oni, međutim,koji tvrde da je

Aristotel[867] savjetovao Antipatru da izvrši to nedjelo i da je uopće samo preko njega pribavljen otrov spominju nekog Hagnotemisa koji je ispričao da je to čuo od kralja Antigona;[868] otrov je, kaže, bila ledeno hladna voda s neke stijene u Nonakridi[869] a nju, pokupivši je kao sitnu rosu, pohraniše u magareće kopito: nijedna je, naime, druga posuda nije mogla držati, nego bi je njezina hladnoća i jetkost skrhala. Većina pak pisaca drži da je ta priča o otrovu potpuno izmišljena; a ne baš slab im je dokaz[870] to što zbog svađe Aleksandrovih vojskovođa,[871] koja je potrajala mnogo dana, njegovo tijelo, premda je ležalo zanemareno na vrelim i zagušljivim mjestima, nije pokazalo nikakav trag takvog razornog djelovanja, nego je ostalo čisto i svježe.

Roksana je onda baš bila trudna[872] i zbog toga su joj Makedonci iskazivali štovanje; ali ljubomorna na Statiru,[873] zaludi je prijetvornim pismom da dođe, a kad je došla, dade je ubiti zajedno sa sestrom, a njihova mrtva tijela dade baciti u bunar i zasuti zemljom sa znanjem i uz pomoć Perdike.[874] On je, naime, odmah došao do najveće moći vukući sa sobom Arideja[875] kao statista[876] kraljevske vlasti; ovaj je bio sin Filipov od jedne beznačajne i lake žene imenom Filine, a bio je umno zaostao zbog tjelesne bolesti; ta ga nije zadesila prirodnim putem niti sama od sebe, nego kažu doista da je kao dječak pokazivao ljubak i veoma plemenit značaj, ali onda mu je Olimpijada, naškodivši mu opojnim sredstvima, uništila razum.[877]

Bilješke

[1] Plutarh cjelinu od dva životopisa, po jednoga Grka i Rimljanina, naziva knjigom; vidi tako *Demosten* 3, *Periklo* 2. No u Dionovu životopisu, u glavi 1, naziva to »spisom«, a u glavi 2. »pripoviješću«. Za povezivanje po dvaju vidi *Marko Katon* 1.

[2] Oktavijana Augusta Plutarh naziva naprosto Cezarom (npr. *Aleksandar* 69, *Periklo* 1), a Gaja Julija Cezara opisnom dopunom uz Cezar, npr. *Numa* 19: »Cezar koji je pobijedio Pompeja« (slično je Marko Antonije u *Demetrije* 1 nazvan »Antonije samovladar«, a Scipion Afrički u *Tiberije Grakho* 1 »Scipion koji je pobijedio Hanibala«). Ali u *Brutu* 1, gdje je iz konteksta jasno o kome se radi, »Cezar« je Gaj Julije.

[3] Za usporedbu slikara i biografa vidi i Kimon 2.

[4] Karan, u osmom koljenu potomak Heraklova praunuka Temena, preselio je iz Arga u Edesu. Smatran je pretkom Aleksandrova oca Filipa II (382–336), sina Aminte, makedonskoga kralja od 395. god. do smrti. Karan je nepoznat Herodotu (knjiga 8, glava 137. i dalje) koji započinje s Perdikom. Prvi se put Karan pojavljuje kod povjesničara Teopompa, a čini se da je bio izmišljen da bi povezao makedonsku i argivsku dinastiju. Neoptolem (»Mladi Ratnik«), zvan i Pir (»Ridokosi«), sin Ahilejev, bio je na povratku iz Troje odbačen s pravca puta, pa je pristao u zemlji Mološana gdje je osnovao dinastiju Pirovića (Pirijada).

[5] Otok Samotraka, sjeverno od Imbra, bio je glasovit po mističkom kultu bogova Kabirā, božanstava hthoničke (podzemne) naravi, koji su uvećavali plodnost i štitili moreplovce. Njihovo je štovanje uključivalo inicijaciju (Herodot 2,51), ali se malo zna o njoj i o kultu uopće.

[6] Filip je rođen 382. god. i bio je talac u Tebi od 368. do 365. god. U samotračke je misterije vjerojatno bio posvećen negdje između 365. i 361. jer je gornja granična dob za »momčića« (grč. *meirákion*) bila 21 godina. To što Plutarh Marija naziva »momčićem« kod Numancije god. 134. (*Marije* 3), iako su mu bile oko 23 godine, objašnjava se time što je Marije tada prvi put služio u vojsci, a to se normalno događalo u ranijoj dobi.

[7] Poslije smrti Olimpijadina (?–316) oca, epirskoga kralja Neoptolema, Ariba joj je postao skrbnikom. U času vjenčanja s njom Filip je imao 24 godine.

[8] Posrijedi su nesumnjivo bili i politički razlozi jer je Filip želio ojačati svoj položaj u Epiru, a Ariba se zacijelo nadao da će proširiti svoju moć preko granica Molosije.

[9] Ariba joj je stvarno bio stric.

[10] Nevjestu bi pokrivenu velom odvodili u ložnicu koju je onda mladoženja zaključavao. Pred vratima je pjevao djevojački zbor pjesmu zvanu epitalamij, a vrata je čuvao kum.

[11] Tako je i Periklova majka sanjala da rađa lava: *Periklo* 3. Lav je, dakako, simbol hrabrosti i plemenitosti kao i kraljevske moći. Oba Aleksandrova pretka, Heraklo i Ahilej, u epu imaju epitet »lavljega srca« (*Ilijada* 5, 639, *Odiseja* 11, 267, *Teogonija* 1007).

[12] Priča je zacijelo izmišljena. Teško je zamisliti da bi se neki vrač usudio bacati sumnje na Olimpijadu šest mjeseci nakon vjenčanja. Kad su se kasnije ona i Filip razišli, lako je bilo izmisliti stvari te vrste.

[13] Telmisijci iz Likije (Mala Azija) bili su na glasu po svojoj vještini da tumače neobična znamenja, a Aristandra Aleksandrov rimski biograf Kurcije Ruf naziva »najvještijim od vračeva« (*peritissimus vatum*). Pratio je Aleksandra u Aziju i davao proroštva prije gotovo svih važnijih događaja. Prema Kurciju Rufu, samo je jednom pogriješio. Spominje se da je na rijeci Tanaisu odbio da proroštvo izmijeni po Aleksandrovoj želji i događaji su mu

dali za pravo. Poslije Klitove smrti 327. god. on se više ne spominje kod Aleksandrovih biografa. Najvjerojatnije je umro od starosti, iako ima i drugih nagađanja.

[14] Sasvim je moguće da je Filip vidio takav prizor jer Ciceron (*O proricanju* 2, 135) spominje da je Olimpijada držala zmiju miljenicu. Kasniji su autori, dakako, priču ukrasili. No nije nemoguće niti da žena poput Olimpijade doista vjeruje u to da je bog u liku zmije (Dionis) bio Aleksandrov otac, pa je tako nešto možda i sama kazala. Ali i ako je bilo tako, navodno Aleksandrovo vjerovanje u vlastito božansko porijeklo nije još ni izdaleka dokazano. Unatoč prilično proširenu poznavanju egipatskog Amona u tadašnjoj Grčkoj sasvim je nevjerojatno da bi zmija bila povezana s njime prije Aleksandrove posjete Sirahu (glava 26). Za zmiju bi nesumnjivo držali da predstavlja Dionisa.

[15] U Makedoniji. Orfizam je bio tajna religija o kojoj imamo samo vijesti dvojbene pouzdanosti.

[16] Prvo je ime starije, a porijeklo mu je nepoznato. Drugo je po planini Mimasu u Trakiji. Oba su makedonski nazivi za bakhantkinje.

[16a] Edonida je dio Trakije koji je osvojio Filip.

[16b] Hem (danas Balkan) dijelio je Trakiju od donje Mezije.

[17] Plutarh očigledno izvodi *thrēskeúein* (»štovati, obožavati«) od *Thrêissai* (»Tračanke«).

[18] Košarice od vinove loze, posvećene Dionisu, nosili su na glavi za njegove svetkovine.

[19] Tj. unatoč navedenu objašnjenju o zmiji. Plutarh očevidno slabo vjeruje u onu prvu verziju.

[20] Prizora sa zmijom, a ne sna koji je Aristandar protumačio. Filip hoće znati što znači pojava zmije u Olimpijadinu krevetu.

[21] Izgubio ga je pogođen strelicom u bitki kod Metone god. 354.

[22] Eratosten iz Kirene, nevjerojatno opsežna znanja, ali od protivnika podrugljivo nazivan *Bêta* (drugo slovo grčkog alfabeta, dakle: »Drugorazredni«). Živio je od oko 296. do oko 214. god. Od 246. god. ravnatelj knjižnice u Aleksandriji. Pisao o matematici, astronomiji, komediji, najbolje o geografiji, a najvažniji mu je rad sveobuhvatna kronološka povijest u kojoj se trudio da utvrdi književne i političke datume.

[23] Kao zakonitu suprugu Zeusa Amona.

[24] Tj. oko 20. srpnja 356. god. To je vjerojatno točan datum. Ako su se neparne olimpijade održavale u srpnju, a parne u kolovozu (tako misle Beloch i Sealey), onda su igre na 106. olimpijadi završile 28. kolovoza 356. god. Parmenionova pobjeda desila se vjerojatno u kolovozu. Atički mjesec hekatombejon odgovara otprilike našem srpnju. Sinkronizam je, dakle, samo prilično približan.

[25] Na ruševinama prethodnoga izgrađeno je više hramova Artemide u Efezu. Ovdje se radi o onome što ga je zapalio Herostrat da sebi osigura slavno ime.

[26] Rođen u gradu Magneziji na Sipilu; živio između 300? i 250. god. Pisao i povijest Aleksandra. Bio je glavni predstavnik jedne vrste retoričkog »azijanizma«: kratkih, isprekidanih rečenica i neprirodnog reda riječi. Ciceron ga osobito kritizira (*Brut* 286, *Govornik* 226).

[27] Grč. *psykhría*, lat. *frigus*, poznata stilska mana: »banalnost, plitkoća« ili »neukusnost, afektacija« kao ovdje. Rugajući se afektiranoj retorici Hegesije, Plutarh uvodi igru riječi u vezi s doslovnim značenjem pridjeva *psykhrós* (kao Aristofan, *Aharnjani*, 138. i dalje, i Horacije, *Satire* 2, 5, 41, prije njega).

[28] Svećenička kasta što su je perzijski kraljevi Ahemenidi (Ahemenovići) preuzeli od Međana. Bez njih nije se mogla prinijeti žrtva, a često su bili pozivani da tumače snove; čuvali su i kraljevske grobove i održavali svetu vatru. Ali njihovo je prisustvo u Efezu vrlo sumnjivo. Kako ih ne spominju drugi pisci koji pripovijedaju o istom događaju, vjerojatno je da je Plutarh izmislio taj detalj.

[29] Rano god. 356. osvojio je Filip Pidnu, a onda uz pomoć Olinćana zauzeo Potideju koju je predao njima.

[30] Nakon pada Potideje sklopiše Atenjani savez s kraljevima Trakije, Peonije i Ilirije protiv Filipa (prijedlog o savezu bio je podnesen atenskoj skupštini 26. srpnja). Parmenion je napao te kraljeve dok su još prikupljali vojsku i zacijelo se misli na tu pobjedu. Ona je vjerojatno bila u kolovozu.

[31] Utrka konja bila je jedna od glavnih disciplina na olimpijskim igrama i mnoge Pindarove ode upućene su pobjednicima u njoj. Plutarh govori o utrci kola, ali novci što ih je Filip

kovao u spomen na tu pobjedu pokazuju lik gola dječaka kao jahača s pobjedničkom vrpcom oko glave.

[32] Potideja, Ilirija, Olimpija.

[33] Lisija iz Sikiona, kipar iz druge polovice 4. st. Ciceron ga spominje (*De orat.* 3, 7, 26) kao jednog od najvećih majstora grčkoga kiparstva (skupa s Mironom i Poliklitom). Njegov je rad prijelomna točka u povijesti grčke skulpture: uveo je realizam, upotrebu dubine i vitkije figure manjih glava. Kažu da je izradio oko 1500 kipova, ali sačuvano je samo nešto kopija. Bio je Aleksandrov dvorski kipar.

[34] Aleksandrovi vojskovođe i časnici koji su poslije njegove smrti podijelili i »naslijedili« golemu državu (*diádokhos* znači u grčkome »nasljednik«).

[35] Ugodan miris tijela često se povezivao s božanstvom.

[36] Aristoksen iz Tarenta, rođen između 375. i 360. god., pridružio se u Ateni Aristotelovoj školi, ali se razočarao u očekivanju da ga naslijedi na njezinu čelu. Poznat je osobito kao pisac o harmoniji i ritmu, ali bio je i značajan biograf. Sačuvani su fragmenti njegovih *Životopisa* dok su fragmenti *Sjećanja* vema raznovrsni i većinom beznačajni.

[37] Teofrast iz Eresa na Lezbu (372/369–288/285) pridružio se Aristotelu između 348. i 345. god., postao njegov najmiliji učenik i naslijedio ga 323. god. na čelu Likeja. Pisao je o botanici i povijesti filozofije, ali najpoznatiji su mu *Karakteri*, portreti tipova što podsjećaju na Aristotelovu *Nikomahovu etiku*. Bio je glavni Plutarhov izvor za znanstvene podatke i on ga citira pedesetak puta.

[38] »Sofist« kod Plutarha uvijek ima pejorativno značenje.

[39] Kad je god. 348. razorio Olint, zamijenio je njegov novac zlatnicima s Apolonovom glavom na aversu a dvopregom na reversu. Taj su čuveni novac imitirali čak u Galiji i Britaniji.

[40] Na drugome mjestu (*Moralia* 179d) Plutarh kaže da je sam Filip poticao Aleksandra da sudjeluje u utrci. Njegovo je odbijanje protumačio kao dokaz da je filozof (*Moralia* 331b).

[41] Tako u anegdoti u Plutarhovim *Moralia* 180a: ugledavši u Miletu brojne kipove pobjednika u igrama u Olimpiji i Delfima, rekao je Aleksandar: »Pa gdje su bile tolike tjelesine kad vam je barbarin opsijedao grad?« U glavi 34. počašćuje Aleksandar uspomenu atleta Faila, ali ne zbog njegovih pobjeda, nego zato što je sudjelovao u pobjedi nad Kserksom.

[42] Rapsodi, recitatori Homera i drugih epskih pjesnika. Usput su ih i tumačili, ali, sudeći prema sudu starih (vidi npr. Platonovog *Iona*), vrlo plitko i naivno.

[43] Pankratij je bila kombinacija šakanja (boksa bez rukavica) i rvanja. Po Aleksandrovu dolasku u Egipat zabilježena su brojna gimnastička i muzička natjecanja. Od tragičkih glumaca koji su sudjelovali spominju se Tesal i Atenodor (glava 29); povjesničar Hares (fragment 4.) u opisu vjenčanja u Suzi spominje svirače na fruli i kitari i rapsode. Jedini atlet s tih takmičenja za koga znamo bio je Dioksip, pobjednik u pankratiju na olimpijskim igrama.

[44] Jedan natpis iz 2. st. pr. n. e. spominje »kraljevskog skrbnika« kao službeni naslov. Odgajatelj (pedagog) stvarno je bio samo pratilac i nadziratelj djece, veoma nisko na društvenoj ljestvici, često rob. Zato sljedeći komentar o Leonidi.

[45] Glavni Aleksandrov učitelj. Primjeri njegova »stroga značaja« navedeni su u glavama 22. i 25. Unatoč tome, stoici su mu predbacivali da nije iz Aleksandra istjerao nadutost.

[46] Tako naziva Plutarh svog učitelja Amonija (npr. *Moralia* 70e).

[47] Nije identičan s kasnijim dijadohom, pobjednikom nad Antigonom kod Ipsa.

[48] *Ilijada* 9, 168 i dalje; Feniks je Ahilejev učitelj i odgojitelj.

[49] Naziv glasovite rase tesalskih konja koje su obilježavali žigošući ih glavom vola kao znakom na ramenu. No Aleksandrov je Bukefal dobio to ime vjerojatno zato što je na čelu imao bijelu mrlju istog oblika.

[50] Prema povjesničaru Diodoru Sicilskome, konja je Filipu poklonio Korinćanin Demarat. Rimski pisac Aulo Gelije kaže da je Demarat za nj platio Filoniku 13 talenata (što je bio ogroman iznos).

[51] Nečuvena cijena za konja! 1 talent imao je kupovnu vrijednost od otprilike 3000 današnjih američkih dolara. Najviša zabilježena kupovina za konja poslije ove bila je 120.000 sestercija (oko 4 talenta) koliko je Dolabela platio za znamenitoga konja Gneja Seja. Prosječna je cijena bila između 3 i 12 mina.

[52] Neki su u toj opaski vidjeli začetak proročanstva da će onaj koji uzjaši Bukefala vladati svijetom (*Pseudo-Kalisten* 1, 15).

[53] Tj. čitanja, jednostavne aritmetike i glazbe.

[54] To opće obrazovanje, koje je prethodilo stručnim studijima, sadržajno je variralo, ali je općenito obuhvaćalo »sedam slobodnih umijeća«: gramatiku, retoriku, dijalektiku (to je »tropuće«, *trivium*), te geometriju, aritmetiku, astronomiju i teoriju glazbe (to je »četveropuće«, *quadrivium*). Plutarh u svojim etičkim spisima (*Moralia*) smatra da mladić plemenita roda mora imati potpuno »opće obrazovanje« (on ga, kao i u Aleksandrovu životopisu, naziva »krugolikim, običnim«), ali da filozofija treba da bude težište obrazovanja.

[55] Iz jedne izgubljene tragedije.

[56] Plutarh ovdje daje tradicionalnu, ali nehistoričnu karakteristiku Aristotela koji je u to vrijeme, god. 343/2, podučavao na Lezbu i nikako još nije bio ugledan kao kasnije. Razlozi za Filipov poziv bili su gotovo sigurno političke prirode: Aristotel je bio zet atarnejskog tiranina (ovdje vladara u dobrome smislu) Hermije, a s njim je Filip sklopio 342. ili 341. god. savez želeći da mu on posluži kao most za planirani napad na Perziju. No, zacijelo je Filip bio također osvjedočen o Aristotelovim sposobnostima. Osim toga, filozofov je otac bio liječnik Filipova oca.

[57] Stagira (isprva Stagiros) bila je grad na poluotoku Halkidici, između Amfipola i Akanta. Osnovali su je Andrani i Halkiđani 655/4. god., razorio Filip 350. god. Bila je beznačajan gradić, a njezine je stanovnike bio glas da su tupavi. Često se spominje Aristotelova uloga pri obnovi Stagire, dok je neki pripisuju Aleksandru. Možda se ovaj zauzeo kod oca za grad.

[58] Mijeza je bila susjed Stagire.

[59] O sadržaju poduke ne znamo gotovo ništa, a svakako ništa pouzdano. Ono što slijedi samo je Plutarhovo osobno mišljenje. Ipak, kako je Aleksandar uvijek imao uza se nekoliko filozofa, vjerojatno je filozofija zauzimala u podučavanju značajno mjesto.

[60] Naime peripatetici.

[61] Rimski pisac Aulo Gelije suprotstavlja akroatička (ne akroamatička) učenja egzoteričkima. Potonja su pristupačna širem auditoriju, a mogu se naučiti iz knjiga, dok se prva mogu naučiti samo slušanjem učitelja. Time ona nalikuju na obrede inicijacije: epopt je onaj koji je prošao inicijaciju, koji je posvećen u mističke tajne. Drugi je naziv za potonja učenja bio »ezoterička«.

[62] Premda se to pismo s identičnim sadržajem, a i Aristotelov odgovor koji Plutarh prepričava, citira i kod drugih starih pisaca (Aula Gelija), oboje su nesumnjivo neautentični, a očigledna im je svrha da uzdignu filozofa iznad vladara.

[62a] Najviše dobro?

[63] I prema liječništvu kao i prema filozofiji.

[64] Aristotelov otac Nikomah bio je osobni liječnik makedonskoga kralja Aminte II.

[64a] Aleksandar, ne Aristotel.

[65] U 41. glavi.

[66] Vijesti o tom izdanju što ga je Aleksandar navodno nosio u skupocjenoj kutijici za lijekove izrađenoj od slonovače i zlata, što ju je našao u Darijevoj riznici (glava 26.), kao i vijesti o autoru tog izdanja kontradiktorne su ili barem nesuglasne.

[67] Onesikrit s Egine, učenik kinika Diogena, pratio je Aleksandra u Aziju i zapovijedao dijelom njegova brodovlja.

[68] Harpal je bio jedan od Aleksandrovih prijatelja iz djetinjstva, prognan 337. god., ali pozvan iz progonstva poslije Filipove smrti. Nesposoban za aktivnu službu, nadzirao je ratnu blagajnu. Kasnije je bio upravitelj financija u Ekbatani i potom u Babilonu, gdje je živio u kraljevskom sjaju i rasipao novac grčkim heterama (otmjenim kurtizanama visokog stila). Po Aleksandrovu povratku iz Indije pobjegao je s 6000 najamnika i 5000 talenata u Atenu (u proljeće 324. god.). Unatoč obilnu podmićivanju nije uspio nagovoriti Atenjane na rat. Kad je bilo zatraženo njegovo izručenje, pobjegao je na Kretu, gdje ga je ubio jedan njegov časnik.

[69] Sirakužanin Filist pomogao je Dioniziju Starijem da postane tiranin, zapovijedao njegovom mornaricom i upravljao Sirakuzom. Napisao je povijest Sicilije u najmanje 12 knjiga oponašajući Tukidida. Telest iz Selinunta i Filoksen s Kitere bili su znameniti pjesnici ditiramba, lirske zborske književne vrste iz koje je najvjerojatnije (bar prema

Aristotelu) nastala tragedija. Telest je pobijedio na pjesničkom nadmetanju u Ateni 402/1. god.; Filoksen je bio poznat po uvođenju tzv. nove glazbe i po ocjeni pjesništva tiranina Dionizija I (Starijeg) da je ono »žalosno« (ili »jadno«).

[70] Reminiscencija na Aristotelovu opasku o državi »koja je nastala radi življenja, a postoji radi dobra življenja« (*Politika* 1, 1, 8).

[71] Vidi glavu 28. Anaksarh iz Abdere, iz Demokritove škole, pratio je Aleksandra u Aziju. Poslije kraljeve smrti smaknuo ga je Nikokreont, tiranin Salamine na Kipru.

[72] Prema jednoj procjeni, 278.000 zlatnih francuskih franaka iz vremena uoči I svjetskog rata.

[73] Ksenokrat iz Halkedona (396–314), na čelu Platonove Akademije od god. 339. Odbio je pratiti kralja u Aziju, ali mu je posvetio i poslao svoju raspravu o kraljevskoj vlasti (u 4 knjige; kraljeve dužnosti po načelima Akademije).

[74] Dandamis i Kalan bili su indijski mudraci; vidi glavu 65.

[75] God. 340. Prethodno nije uspio osvojiti Perint uglavnom zbog pomoći Perzijanaca i Bizantijaca Perinćanima.

[76] Jedno od najmoćnijih tračkih plemena, na gornjem Strimonu, odvojeni od Peonjana planinom Kerkinom. Majđani su višekratno ratovali s Makedonijom i kasnije su bili saveznici Rimljana protiv Makedonaca. Konačno su ih pokorili Rimljani god. 29.

[77] Bila je to, dakle, vojnička kolonija (naseobina).

[78] To je moglo biti samo s Filipovim odobrenjem, inače bi se moralo smatrati pobunom protiv kralja. U to su vrijeme Filip i Aleksandar još bili u dobrim odnosima. Grad je ležao u podnožju gore Pangeja.

[79] Znamenita bitka odigrala se 7. metagejtniona (*Kamilo* 19), vjerojatno 2. kolovoza 338. god. Povjesničar Diodor Sicilski potvrđuje da su Makedonci probili protivnički bojni red najprije na onom krilu gdje se nalazio Aleksandar (on je zapovijedao lijevim krilom).

[80] Odabrana četa od 300 ljudi, formirana 378. god. i održavana na državni trošak. Budući da su je tradicionalno sačinjavali parovi povezani homoseksualnom ljubavlju, borili su se veoma srčano i požrtvovno i imali znatnog udjela u tebanskim pobjedama kod Tegire (375) i Leuktre (371) gdje su stvarno bili tvorci sjajnog uspjeha Tebanaca.

[81] Rijeka što teče Fokidom i Beotijom i ulijeva se u Kopajsko jezero. Ne valja je miješati s istoimenom rječicom u Atici.

[82] Otkopano u novije vrijeme.

[83] Svi su ti brojni »brakovi« bili samo političke veze.

[84] To je vjenčanje bilo 337. god. za žive Olimpijade, od koje se Filip radi Kleopatre razveo.

[85] Kleopatru, kojoj je, čini se, ranije ime bilo Euridika, dala je kasnije Olimpijada pogubiti. Vjenčanjem s Kleopatrom, koja je bila visoka roda, zakomplicirao je Filip pitanje nasljeđivanja.

[86] Neće biti da je ciljao na govorkanja o Olimpijadi i zmiji, nego prije na to da Aleksandar, kao sin »barbarke« Olimpijade, nije bio čiste makedonske krvi. Unatoč Plutarhovoj tvrdnji da je to bio brak iz ljubavi, prije će biti da je Filip postupao na poticaj utjecajne grupe plemića na čelu s Atalom i njegovim tastom Parmenionom koji nisu bili voljni vidjeti »barbarkina sina« kao Filipova nasljednika.

[87] Demarat je bio jedan od prvaka promakedonske stranke. Borio se i kod Granika uz Aleksandra.

[88] Perzijski namjesnik.

[89] Mlađi i slaboumni Aleksandrov polubrat, nezakonit sin Filipa i plesačice Filine, smaknut 317. god. Činjenica da se Aleksandar zabrinuo da bi Filip mogao slaboumnom Arideju dati prednost pred njime pokazuje kako je labavo bilo njihovo izmirenje i kako je nesigurnim osjećao Aleksandar svoj položaj.

[90] Možda tragički glumac nazočan na svadbi u Suzi god. 324.

[91] Vođa glumačke trupe, pobijedio na natjecanju o Dionizijama 347. i 340. i o Lenejama 347. god. Glumci su u to vrijeme imali neobično važnu ulogu u diplomaciji.

[92] Vidi glavu 48. Moguće je da je Filota obavijestio kralja o Aleksandrovu postupku. Značajno je da on jedini od Aleksandrovih prijatelja nije bio prognan.

[93] Plutarhovo objašnjenje nije uvjerljivo. Filip je zacijelo Aleksandrov čin smatrao veleizdajom, što potvrđuje njegov postupak prema Tesalu i Aleksandrovim prijateljima.

[94] Premda rodom Krećanin, nastanio se u Amfipolu i nazivao se Makedoncem. Imao je

mnogo visokih funkcija za Aleksandra, a proslavio se kao zapovjednik brodovlja god. 326. i kao pisac putopisa kroz Indiju koji su kasniji pisci obilato koristili.

[95] Rodom Mitilenjanin, zapovijedao je konjicom u sve tri velike bitke Aleksandrove, a kasnije dijelom najamnog konjaništva. Imao je i druge ugledne funkcije i podvige. Umro je god. 327. od nepoznata uzroka.

[96] Daleki rođak kraljevske kuće. Obnašao je razne časti, ali nikad nije bio među prvim vojskovođama. Poslije kraljeve smrti odabrao je Egipat kao svoju »satrapiju«, igrao vješto i lukavo svoju ulogu u ratovima dijadoha (Aleksandrovih nasljednika), 395. proglasio se kraljem i osnovao po njemu nazvanu dinastiju. Napisao je izgubljenu *Aleksandrovu povijest* kojom su se služili kasniji pisci, osobito Arijan. Popisu prognanih Arijan dodaje Laomedonta, Erigijevog brata.

[97] Pausaniju je negdje oko 344. kao mladića Atal teško uvrijedio, a on od Filipa nije uspio dobiti zadovoljštinu. Zato je na smrt izbo Filipa bodežem na svadbi kraljeve kćeri Kleopatre i Aleksandra od Epira god. 336. Pausaniju je vjerojatno sasjekla Aleksandrova tjelesna straža, a nije bio kako izvješćuje jedan anonimni autor, razapet na križ. Zbog dviju Kleopatri Plutarh je pogrešno mislio da je uvreda neposredno prethodila osveti. Diodor i Aristotel pripisuju zločin posve osobnim motivima, ali nije vjerojatno da bi Pausanija nakon punih osam godina bez ikakva dodatnog poticaja odlučio ubiti Filipa. Službena verzija učinila je odgovornima tri linkestijska princa (Linkesti su bili narod na zapadnoj granici Makedonije). Kasnije je Aleksandar optužio Darija da se hvalisao da je podmitio Pausaniju da umori Filipa. Neki danas sumnjaju na Olimpijadu, ali ona je u to vrijeme bila u Epiru i nije mogla biti neposredno umiješana. Naprotiv, postoje uvjerljivi razlozi za vjerovanje da je Aleksandar imao u tome svoje prste. Plutarha cijela stvar, dakako, zanima samo koliko se tiče Aleksandra.

[98] *Medeja* 288. Tamo Euripid aludira na umorstvo Kreonta, Jasona i Kreuse; Aleksandar misli Atala, Filipa i Kleopatru.

[99] Linkestijci Heromen i Arebej bili su smaknuti bez suda. Prijašnji kralj Aminta III nestaje; po jednoj vijesti dao ga je umoriti Aleksandar. Atal je po njegovu nalogu ubijen u Maloj Aziji. On se upustio u spletkarenje s Atenjanima, a onda pokušao pokazati svoju lojalnost Aleksandru poslavši mu Demostenovo pismo(vidi *Demosten* 23).

[100] Filipova žena, dakako ne kćerka. Po jednima su Kleopatru prisilili da se objesi pošto su joj u naručju ubili malo žensko dijete. Po drugima Olimpijada ih je dala žive ispeći nad zapaljenim kotlom.

[101] Kako je Filip bio po svoj prilici ubijen u lipnju 336. god., Aleksandar u tom času još nije imao punih 20 godina (vidi glavu 3).

[102] Tako mu se ispunila želja: vidi glavu 5.

[103] Usredsređujući svoje zanimanje potpuno na Aleksandrovu odlučnost u skladu sa svojim ciljevima u pisanju njegova životopisa, Plutarh sasvim izostavlja Aleksandrov prvi pohod u Grčku 336. god. kad ga je tesalska liga priznala tagom (vrhovnim vojvodom), članovi amfiktionijskog saveza vođom, a vijeće korintske lige vođom i vrhovnim zapovjednikom s neograničenim ovlaštenjima. Tako je primio izraze podaništva od sviju grčkih država osim Sparte. Ujedno je bio imenovan glavokomandujućim pohoda na Perziju na mjesto Filipa.

[104] Aleksandrovi savjetnici.

[105] Ne treba sumnjati da je Aleksandar – tipično – zanemario savjet svojih savjetnika (prvenstveno Antipatra?), premda se Plutarh trudi da naglasi Aleksandrovu smjelost i strateški smisao.

[106] Danas Dunav. Aleksandar je stvarno prešao Istar i pobijedio Gete.

[107] Tribalijci su nastavali današnju Bugarsku, a pritisak Kelta potisnuo ih je prema Makedoniji.

[108] »Vrata Grčke«.

[109] Vidi *Demosten* 23. gdje se kaže da je Demosten nazvao Aleksandra »dječakom i margitom«, dakle »imbecilom.«

[110] U rujnu 335. god.

[111] Neki smatraju da je taj detalj, koji ostali pisci ne spominju, Plutarh izmislio da bi opravdao Aleksandrov nečovječni postupak prema Tebi. No zacijelo je on pričekao neko vrijeme s napadom da vidi hoće li se Tebanci predati. Zato se Plutarhova vijest većinom prihvaća kao istinit podatak.

[112] Na Filipov zahtjev bili su prognani iz Tebe, a kad su se vratili, postali su glavni podstrekači pobune. Ništa se podrobnije o njima ne zna. Moguće je da su dvojica bila od beotarha, najviših dostojanstvenika beotskog saveza.

[113] Neki noviji autori zabacuju Plutarhovu verziju s obrazloženjem da Antipatar nije bio kod Tebe. No za Filotu znamo da je bio zapovjednik makedonske posade u Tebi, a Antipatar ili mu je bio zamjenik ili su njega tražili naprosto kao jednoga od vodećih Aleksandrovih vojskovođa. Moguće je i da se radi o nekom drugom Antipatru. U svakom je slučaju očigledno da tebanski zahtjev nije bio ozbiljno mišljen.

[114] Tebanska tvrđa (citadela, akropola) u kojoj je (kao i u Korintu i Halkidi) Filip poslije bitke kod Heroneje ostavio svoju posadu.

[115] Mržnja Fokiđana na Tebance potjecala je još od svetog rata 374. god., a Plateju su oni razorili god. 357. Aleksandar se držao kao da se radi o pohodu predstavnika korintske lige protiv Tebanaca koji su se pobunili protiv nje a ne protiv Makedonaca. Drugi pisci spominju na Aleksandrovoj strani još Tespijce i Orhomenjane. Tako je on tobože prepustio predstavnicima lige da kazne odmetnike, tj. izručio je Tebance njihovoj mržnji. Odgovornost za sve bila je, dakako, Aleksandrova jer se on lako mogao usprotiviti zahtjevima saveznika, ali je bez sumnje želio zaplašiti ostale Grke.

[116] Povjesničar Arijan kaže da je »Aleksandar poštedio kuću pjesnika Pindara i Pindarove potomke iz poštovanja prema Pindaru« koji je bio najveći lirski pjesnik Grčke. Drugi, međutim, podsjećaju da je Pindar spjevao jednu pohvalnu pjesmu za Aleksandra I Makedonskog, što bi po grčkom shvaćanju obvezivalo potomke pohvaljenoga na zahvalnost za »dobročinstvo«. Filip je kao mladić bio talac u Tebi – odatle »gostinski prijatelji«. No kako su svećenici i gostinski prijatelji pod posebnom zaštitom bogova, to bi mogao biti Aleksandrov motiv.

[117] Neki danas sumnjaju u tu brojku (npr. i u Tiru se navodi isti broj!), ali s obzirom na veličinu Tebe ona je prilično vjerojatna.

[118] Razorenje Tebe pada u god. 335.

[119] Sestra Teagena koji je kod Heroneje zapovijedao hoplitskom falangom (formacijom teške pješadije) i ondje pao.

[120] Plutarhova omaška. Na jednome mjestu u *Etičkim spisima* (*Moralia* 259d–260d ili *Ženske vrline* 24) pripovijeda on istu anegdotu, ali tamo veli da je vođa tih Tračana bio Makedonac, »imenjak kralja«, dakle zvao se Aleksandar, te da je zapovijedao odjelom tračke konjice. Ovdje mu očito takvi detalji nisu bili važni jer nije Timokleja predmet piščeva zanimanja nego kralj Aleksandar.

[121] Atenjani su poslali Tebancima određene količine oružja, a na Demostenov su prijedlog izglasali odluku da im se pođe u pomoć, ali nisu ništa uradili. Aleksandar je tražio izručenje 8 ili 10 vodećih atenskih političara, ali je na molbe Demada i Fokiona odustao od toga. Jedino je Haridem bio prognan i otišao je na perzijski dvor. Pa ipak, očito je da su još neki istaknuti ljudi u to vrijeme napustili Atenu: Efijalt i Trasibul bore se na perzijskoj strani kod Halikarnasa, a istaknuti vojskovođa Hares bio je kod Sigeja 334. god., a dvije godine kasnije predao je Mitilenu na Lezbu makedonskom admiralu Hegelohu.

[122] Radilo se o eleusinskim misterijima koji su se slavili od 15. do 23. beodromiona (rujan/listopad).

[123] Prema Arijanu, bilo je to iz panična straha: Atenjani su dovlačili svoju imovinu u grad očekujući da će ih Makedonci opsjesti.

[124] Unatoč zaključku »zajedničkog vijeća« da nijedan grčki grad ne pruži Tebancima zaklona.

[125] Prema legendi, gnjev lavova gasi se pošto proliju krv. Istu usporedbu vidi u *Demostenu* 23. Razlozi koje Plutarh navodi za Aleksandrovu blagost bacaju zanimljivo svjetlo na piščevu psihologiju, ali ne daju dostatno objašnjenje Aleksandrovog postupka. Premda se Aleksandar zacijelo divio Ateni, jači razlog morao je biti da bi opsada Atene bila dugotrajna i mučna jer su Atenjani imali premoć na moru i mogli se nadati djelotvornoj pomoći Perzije morem. I Filip je poslije Heroneje smatrao uputnim da sklopi mir s Atenom iako je imao u rukama 2000 atenskih zarobljenika. Grčki su gradovi bili trenutno zaplašeni, ali nisu bili ni u kom slučaju prijateljski raspoloženi prema Makedoniji. Osim toga, situacija u Ateni nije tražila primjenu sile jer je promakedonska

stranka bila na vlasti, dok je vojevanje u Aziji, gdje je Parmenion pretrpio niz poraza u toku god. 335, zahtijevalo hitnu intervenciju.

[126] Ta je Aleksandrova primjedba (vidi i *Fokion* 17) vrlo sumnjiva.

[127] Oslobodio je tebanske ambasadore kod Darija, uhvaćene poslije bitke kod Isa, premda je zadržao atenske i spartanske. Plutarh u *Etičkim spisima* izvješćuje da je Aleksandar pustio na slobodu tebanske najamnike a zadržao atenske i tesalske. Ipak, za Aleksandrova života Teba nije bila obnovljena.

[128] Vidi glavu 50. i dalje.

[129] Vidi glavu 62.

[130] Dionis je bio zaštitnik Tebe jer mu je majka Semela, kći Kadma, osnivača grada.

[131] Tj. u Korint, za vrijeme Aleksandrova p r v o g dolaska u Grčku god. 336, prije događaja opisanih u glavama 11–13. koji su se zbili 335. god.

[132] Znameniti kinik (zvahu ga Pas, grč. *Kýōn*, odatle »kinik«), rođen u Sinopi na Crnome moru, odakle je, prognan zbog proturanja krivotvorena novca, došao u Atenu gdje je proveo veći dio života, ali je posjetio i Korint. Anegdota o njegovu susretu s Aleksandrom nesumnjivo je fikcija, jedna od mnogih legendi koje su nastale o Diogenu. Plutarh tu anegdotu spominje još na dva mjesta u *Etičkim spisima*, a ukupno se u grčkoj literaturi navodi 22 puta! Diogen je uvijek moralni pobjednik nad Aleksandrom, koji se ponekad naziva »Velikim kraljem«, što je očigledan anakronizam. Kod Diogena Laertija tvrdi se da su Diogen i Aleksandar umrli istoga dana, ali je vjerojatnije da je Diogen umro nešto kasnije.

[133] Jedno od najljepših predgrađa Korinta (na istoku od grada) sa šumarkom čempresa i vježbalištem; ondje je, blizu gradskih vrata, bio Diogenov grob.

[134] Općenito se smatra da je ova anegdota, a ako je Aleksandar i bio u Delfima, svakako Pitijin odgovor izmišljotina, nastala najvjerojatnije poslije Aleksandrove smrti da se opravda njegov tradicionalni epitet.

[135] To su bila tri posljednja dana u mjesecu, dani mrtvih, te od sredine studenoga do sredine veljače kad je proročište bilo zatvoreno.

[136] Pitiji, koja je predstavljala boga (Apolona) i njegovo proročište. »Proricala« nije baš najpreciznija oznaka za postupak kojim su dobivani odgovori proročišta.

[137] U rano proljeće 334. god.

[138] Grad i okrug u Pijeriji (južna Makedonija) podno Olimpa. Bila je povezana s mitom o Orfeju i tvrdilo se da je on ondje bio pokopan.

[139] Znojenje kipova, koje je Teofrast tumačio kondenzacijom pare, bilo je često spominjano kao nadnaravni znak. Uz ostalo, pojavilo se, prema povjesničaru Diodoru Sicilskom, i prilikom Aleksandrova dolaska u Tebu.

[140] U pučkom i anonimnom *Romanu o Aleksandru*, jednom od najproširenijih djela svjetske književnosti, Aristandra zamjenjuje legendarni vrač Melampo.

[141] Brojevi sežu od 30.000 do 43.000 pješaka i od 4.000 do 5.500 konjanika. Najvjerodostojniji su navodi Diodora i Arijana: 32.000 pješaka i 5.100 konjanika. Veće su brojke dobivene zacijelo tako što je pribrojeno 10.000 ljudi pod Parmenionom ranije poslanih u Aziju. Za njih, međutim, nije sigurno da su se 334. god. pridružili Aleksandru.

[142] Neki sumnjaju u te brojke. No zbog velikih troškova za Filipove ratove nema sumnje da je Aleksandar naslijedio prilično ispražnjenu blagajnu; a ni dugovi nisu nevjerojatni. Aleksandar je bez sumnje vrlo slabo stajao s novcem sve dok nije zaplijenio perzijsku riznicu u Damasku. U prvoj godini rata on je otpustio brodovlje bar djelomično zbog nedostatka sredstava, a nametnuo je doprinose Prijeni i vjerojatno i drugim gradovima. Aristobul je služio pod Aleksandrom u Aziji i napisao memoare kojima se, kako se čini, služio povjesničar Arijan. Duris sa Sama živio je krajem 4. stoljeća i sastavio sjećanja na Aleksandra i njegove nasljednike (dijadohe). Onesikrit s Egine zapovijedao je dijelom flote i opisao pohod na Aziju. Dvjesto talenata odgovara vrijednosti 112.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.

[143] »Družbenici«, niže nazvani i »prijatelji«, činili su uzak krug pouzdanika iz kojeg je Aleksandar birao satrape, zapovjednike vojski i ljude za posebne zadatke i funkcije. Među njima bilo je i nekoliko Grka i samo jedan orijentalac (vidi glavu 47).

[144] Priča da je Aleksandar razdijelio svu svoju imovinu (ili čak »većinu«: vidi niže u istoj glavi) očigledno je romantično pretjerivanje. Ali nema razloga sumnjati da je svojim

časnicima podijelio obilne darove. O takvom jednom za Ptolemeja svjedoči i sačuvani natpis.

[145] Ali na jednome mjestu u *Etičkim spisima* (342d) sam Plutarh veli da je to učinio jedino Perdika.

[146] Aleksandar je ostavio Parmeniona da nadgleda prebacivanje glavnine trupa iz evropskog Seta u azijski Abid, dok je sam otplovio sa 60 brodova iz Elajona u Ahejsku luku nedaleko Troje.

[147] Drugo ime za Troju.

[148] Drugi pisci spominju od bogova još Zeusa, a od heroja Herakla, Ahileja, Ajanta i druge, pa i Prijama, mitskog trojanskog kralja koga je ubio Neoptolem, navodni Aleksandrov predak. Ova je potonja žrtva trebala umilostiviti pokojnika prema Neoptolemovu rodu. U Aleksandrovoj posjeti Troji jedni vide romantiku mladosti, drugi, trijezniji, efektnu propagandu.

[149] Patrokla.

[150] Homera. Neki stari autori navode da je Hefestion ovjenčao Patroklov grob označivši tako da je odnos između njega i kralja sličan onome između Patrokla i Ahileja.

[151] Tj. Parisovu (drugo mu je ime bilo Aleksandar).

[152] *Ilijada* 9, 189.

[153] God. 334.

[154] Darije Kodoman, zadnji perzijski kralj, vladao je od god. 336.

[155] Procjene starih pisaca jako se razlikuju: od 40.000 do 600.000. Nema sumnje da je perzijska vojska bila manja od makedonske. Začudo, Perzijanci su postrojili konjicu ispred pješadije. Neki misle da je to bilo zato što im je cilj bio da ubiju Aleksandra, drugi da se naprosto radilo o »vojničkoj etiketi«.

[156] Rječica koja izvire u gori Idi, teče Frigijom i Malom Azijom i ulijeva se u Propontidu (danas Mramorno more).

[157] Desije ili dajsije odgovarao je atičkom targelionu (svibanj/lipanj). Tako i *Kamilo* 19, pogrešno *Arat* 53, gdje se neispravno izjednačuje s antesterionom (veljača/ožujak). Spomenuti je običaj zacijelo u vezi s potrebom da se u to vrijeme obavi žetva.

[158] Artemisije je bio ispred desija (ili dajsija).

[159] Parmenion je predlagao prijelaz u zoru kad im se neprijatelji, za koje se pretpostavljalo da su utaboreni podalje od rijeke, neće moći suprotstaviti. Kod Diodora to se i događa i Aleksandar prelazi Granik u zoru bez otpora neprijatelja. No Aleksandar je zacijelo uočio propagandnu vrijednost prelaska rijeke nasuprot perzijskom suprotstavljanju i ometanju, pri čemu njegova brojčana nadmoć nije ostavljala sumnje u ishod.

[160] Kod Arijana Aleksandar primjećuje da bi on pocrvenio od stida ako bi ga, pošto je prešao Helespont, zadržao Granik.

[161] Osam eskadrona Aleksandrovih »družbenika«, četiri eskadrona izvidnika i Peonjani. Izvidnici su po jednima bili Makedonci, po drugima Tračani.

[162] Resak ili Rojsak bio je god. 344. satrap Lidije i Jonije. Naslijedio ga je njegov brat Spitridat.

[163] Diodor ga pogrešno naziva Darijevim zetom zamijenivši ga zacijelo s netom ubijenim Mitridatom.

[164] Ta se zgoda različito opisuje. Kod Arijana Resak (Rojsak) sabljom udara Aleksandra po glavi našto ga ovaj ubija kopljem. Kod Diodora Spitridat prvi navaljuje i gine od Aleksandrova koplja koje se ipak lomi na njegovu oklopu. Resak dojaši i udara Aleksandra po kacigi, a Klito mu (kao i kod Arijana) odsijeca ruku.

[165] Tako su ga zvali za razliku od »Bijelog« Klita, zapovjednika pješadije. Bio je brat Aleksandrove dadilje Lanike i čovjek izuzetne hrabrosti. Zapovijedao je kraljevskim eskadronom konjice sastavljene od Aleksandrovih »družbenika« i sudjelovao u sve tri velike bitke. God. 330. zajedno s Hefestionom bio je imenovan zapovjednikom konjaništva, a zimi 328/7. designiranim satrapom Baktrije i Sogdijane, ali ga je preduhitrila smrt. O tome vidi glavu 50. i dalje.

[166] Stvarno su pješaci bili isključivo grčki najamnici, a Perzijanci samo konjanici.

[167] To su zapravo perzijski konjanici; vidi prethodnu bilješku.

[168] Aleksandar se itekako vodio razumom: želio je jednom zauvijek izbiti grčkim najamnicima iz glave pomisao da se dadu u službu Perzijancima. Karakteristično i tipično,

Plutarh zauzima čovjekoljubivo gledište da je to Aleksandar uradio u bijesu. I Arijan potvrđuje taj masakr.

[169] Radi se o Makedoncima.

[170] Drugi povjesničari navode druge brojke.

[171] U prvom je napadu izginulo oko 25 Aleksandrovih »družbenika«, a osim njih više od 60 konjanika i 30 pješaka. Ti vjerojatniji podaci potječu od Arijana. Ili Aristobul ne navodi ostale gubitke ili se Plutarh na njih ne osvrće.

[172] Plutarh ne piše pažljivo i griješi: kipovi palih družbenika bili su podignuti u Diju u Makedoniji. Tu je znamenitu skupinu Metel Makedonski prenio u Rim poslije konačnog poraza Makedonije god. 148.

[173] Lisip iz Sikiona bio je jedini kipar kome je Aleksandar dopustio da izradi njegov portret.

[174] To je bio vješt diplomatski gest prema Grcima: premda je samo grčka konjica sudjelovala u bitki i pobjedu su stvarno izvojevali Makedonci, Aleksandar naglašava svoju ulogu vođe korintske lige. Arijan navodi identičan natpis, ali na 300 ratnih odora (ne štitova) što ih je Aleksandar poslao Atenjanima.

[175] Lakedemonjani su odbili da pošalju delegate na kongres u Korint god. 337. i nisu bili članovi korintske lige. Zato ih Aleksandar izrijekom isključuje. Arijan spominje da je i preživjele (2.000 od 20.000) grčke najamnike Aleksandar poslao na težak prisilni rad u Makedoniju zato što su prekršili odluku lige i pomagali Perzijancima.

[176] Tako i rimski pisac Justin: »Poslije pobjede velik dio (Male) Azije odmetne se k njemu«. Treba reći da Plutarh, koga ne zanimaju povijesne činjenice kao takve nego samo koliko otkrivaju osobni razvoj Aleksandrove ličnosti, jako potcjenjuje perzijski otpor osvajaču što ga spominje Arijan. Također, sve do 34. glave ne govori ništa o ukidanju oligarhija i uvođenju demokratskog uređenja.

[177] »Čak i« zbog njegovih jakih utvrđenja. To središte lidijske satrapije predao je perzijski zapovjednik bez borbe; isto je bilo u Efezu, Magneziji i Tralesu.

[178] Značenje riječi u izvorniku nije jasno. Neki prevode: »ponos, ukras«.

[179] Glavni i najveći grad Karije, domovina povjesničara Herodota i glavna baza perzijske mornarice odakle su dominirali južnim prilazom Egejskom moru. Obranu je vješto vodio Memnon, kako iscrpno opisuju Diodor i Arijan. Dvije od tri gradske tvrđave (citadele) držale su se još dvanaest mjeseci pošto je grad već pao.

[180] Velik trgovački centar u Joniji. Kao i u Halikarnasu, i ovdje je otpor bio posljedica prisustva velikog broja najamnika.

[181] Opsada i zauzimanje tih gradova zadržali su Aleksandra sve do konca jeseni god. 334.

[182] Zemlja južno od Frigije; bila je pod osobitom zaštitom Apolona.

[183] Grad na istoimenoj rijeci.

[184] Od Perzijanaca.

[185] Čudan je taj redoslijed: Kilikija je mnogo bliža i zato su neki tumačili da Plutarh ne misli Fenikiju na području današnje države Libanon, nego grad Fojniku (ili Feniku; danas Finike) u Maloj Aziji. No vjerojatnije je da se Plutarh ne osvrće na geografske finese: on hoće reći – a tako je i bilo – da je Aleksandar tada odlučio likvidirati sve obalne baze Perzijanaca, pa i Fenikiju s gradom Tirom. Tek kad neutralizira perzijsku mornaricu (pretežno feničku), namjeravao se upustiti u odlučni obračun s Darijem. U međuvremenu je, međutim, došlo do bitke kod Isa, ali to nije bilo po Aleksandrovoj želji i planu. Plutarh ne tvrdi da je Aleksandar stvarno očistio obalu, nego samo da je on to namjeravao i dao se na to.

[186] Smatra se da od Kalistena, povjesničara koji je Aleksandra pratio u Aziju, potječe tvrdnja da se i more poklonilo velikom zavojevaču. Zreli je Plutarh kritičan prema takvoj ekstravagantnoj retorici kakvu još možemo naći u njegovim ranim radovima (npr. u govorima u spisu *O Aleksandrovoj sretnoj sudbini*). Pamfilija je krševita oblast na južnoj obali Male Azije preko puta Kipru. U antici bila je poznata kao zloglasno sjedište brojnih gusara.

[187] Da ga propusti.

[188] Prijevod je prema komentaru J. R. Hamiltona, Oxford 1969. Tradicionalni je tekst nejasan. Prema Arijanu, nema puta uz tu obalu osim kad puše sjeverni vjetar. »Ali tada, poslije jakih južnih vjetrova, zapuhaše sjeverni vjetrovi i učiniše njegov prolaz lakim i brzim, ne bez božanske intervencije, kako su to tumačili i on i njegovi pratioci« (*Anabaza* I, 26, 1).

[189] Menandar iz Atene (342–290), najslavniji pjesnik takozvane nove atičke komedije. Ne baš osobito uspješan za života, ogromnu je slavu i utjecaj stekao poslije smrti. Napisao je oko 100 komedija i donedavna bio poznat samo preko svojih rimskih nasljedovatelja Plauta i Terencija. U novije je vrijeme, međutim, na papirusima otkriven znatan dio njegova rada, pa i jedna gotovo potpuna komedija *Diskolos* (»Namćor«).

[190] Neki drže da je taj citat iz izgubljene Menandrove komedije *Laskavac* u kojoj se ismijavala Aleksandrova neumjerenost (poznato je da je bio nagao, koleričan i sklon vinu). Prijevod je u prozi; izvornik je u trohejskim osmercima.

[191] Plutarh ovdje i kasnije spominje ukupno tridesetak Aleksandrovih pisama koja on smatra autentičnima i najpouzdanijim izvorom informacija. Danas su mišljenja o njihovoj autentičnosti podijeljena; dok je za neka očigledno da su krivotvorena, za druga je moguće da zaista potječu od Aleksandra, no za najveći broj stvar je nejasna.

[192] Prema Hamiltonu (vidi bilj. 188): put se zvao Klimaks (= Ljestve), ne planina, kako to stoji u većini prijevoda.

[193] Grad u Likiji.

[194] Teodekt je došao u Atenu i isprva bio retor, ali je postao slavan svojim tragedijama kojima je osvojio 8 pobjeda na natjecanjima tragičkih pjesnika, od toga 7 na svetkovini Velikih Dionizija. Općenito se smatralo da je bio Aristotelov učenik i osobno poznavao Aleksandra budući da je umro, kako se mislilo, god. 334. u dobi od 41 godine. U novije je vrijeme utvrđeno da je prva Teodektova pobjeda bila 365. ili 368. god. Zato se datum njegova rođenja mora pomaći do oko 390. god., a datum smrti do oko 349. god., pa ga Aleksandar nije mogao osobno susresti. To objašnjava prijevod završetka ove glave.

[195] Pisidija je ležala sjeverno od Pamfilije. Njene su stanovnike smatrali poludivljacima.

[196] Arijan spominje osobito njihove vođe Temara i Sagalara.

[197] Ušao je u Frigiju Askanijskim jezerom (na međi Frigije i Mizije) i u pet dana dopro do glavnoga grada Kelena koji se predao.

[198] Na rijeci Sangariju; ondje mu se pridružio Parmenion i susrela ga pojačanja iz Grčke.

[199] Mida je poznato ime iz priče; sin frigijskoga kralja Gordija. Uza nj se vezuje poznati folklorni narativni motiv iz naše narodne pripovijetke *U cara Trojana kozje uši*, a također i drugi takav: zauzvrat za neku uslugu poželio je od bogova da se sve što dotakne pretvara u zlato, pa je umalo umro od gladi. Po jednoj verziji (Arijanovoj), Midu su Frigijci izabrali za kralja ispunjavajući neko proročanstvo, po drugoj (Justinovoj) bio je to njegov otac Gordije. Stvarno, čini se da je Mida bila službena titula frigijskih kraljeva (kao Minos na Kreti ili kraljica Karnaka u Etiopiji).

[200] Na tim su kolima po predaji Mida i njegovi roditelji ušli u grad. Svi se povijesni izvori slažu da su pripadala Gordiju, osnivaču grada. Bila su smještena u hramu Zeusa Kralja na gradskoj citadeli (akropoli, tvrđi).

[201] Za rudo.

[202] Svi su ostali povijesni izvori složni i eksplicitni da će razrešivač čvora postati kralj Azije (tj. perzijskog carstva). Izraz »svega svijeta« (ekumene) mogao je umetnuti Plutarh. Postoji mišljenje (Fritz Schachermeyr) da se izvorno proroštvo odnosilo na kralja F r i g i j e, a da ga je izmijenio povjesničar i Aleksandrov pratilac Kalisten.

[203] Tu verziju navodi većina antičkih pisaca, a smatra se da ona potječe od Kalistena preko Klitarha. Neki danas drže da je Aristotelova verzija (iz slijedeće rečenice) ona prava jer je presijecanjem čvora Aleksandar stvarno »varao« razriješivši čvor na neispravan način. No i izvlačenje klina (prema Aristotelu) bilo je »varanje«, samo možda nešto manje očigledno. Istinu je zacijelo rekao jedan moderni učenjak da se nitko ne može uistinu nadati da će doznati što se stvarno dogodilo u Gordiju jednako kao što nitko ne može reći koju su pjesmu pjevale Sirene u *Odiseji*. Unatoč žrtvi bogovima epizoda s čvorom nesumnjivo nije bila nimalo odlučna za Aleksandrove planove i namjere, a svakako ga nije ona potakla da osvoji perzijsko carstvo kako misli jedan moderni autor.

[204] Jaram je jarmenim remenom bio vezan za rudo tako da je tegleća marva preko jarma i remena vukla kola; drveni klin (čivija) držao je na rudo nataknuti kolut u kosom položaju tako da se taj nije mogao micati ni naprijed ni natrag.

[205] Paflagonija je bila sjeverno od Galatije, između Bitinije i Ponta (crnomorskog priobalja). Glavni joj je grad bila Sinopa. U Ankiri je Aleksandar primio poslanstvo Paflagonaca koji mu se podložiše i zamoliše ga neka ne ulazi u njihovu zemlju. Oni su bili »dodijeljeni« Kalasu, satrapu Frigije.

[206] Kapadokija je ležala između Ponta i Kilikije. Aleksandar je primio predaju Kapadočana na obje strane rijeke Halis, imenovao im satrapom Sabiktu i požurio ka Kilikijskim vratima koja je zaposjeo bez borbe.

[207] Rodom Rođanin, brat Mentora i šurjak Artabaza. Poslije Artabazove neuspjele pobune 353. god. pobjegao je, čini se, s njime u Makedoniju i ostao ondje sve dok zahvaljujući Mentorovu utjecaju na perzijskoga kralja nije bio pozvan natrag. Čini se da nije naslijedio svoga brata kao vrhovni zapovjednik zapadne obale Male Azije, nego je taj položaj stekao poslije briljantne obrane Halikarnasa. God. 336. uspješno je vodio operacije protiv Parmeniona i Atala, ali ili nije pokušao ili nije uspio spriječiti Aleksandrov prelazak preko Helesponta. God. 334. zagovarao je taktiku spaljene zemlje i prenošenje rata u Grčku. Odbijanje tog plana od perzijskih prvaka dovelo je do katastrofe kod Granika. Poslije imenovanja vrhovnim zapovjednikom zauzeo je Hij i većinu gradova na Lezbu, a u času smrti (u proljeće 330. god.) opsijedao je Mitilenu. Moderni autori veoma različito ocjenjuju njegovu ulogu i značenje: gledišta se kreću od mišljenja da Memnonova smrt nije Aleksandru mnogo značila do mišljenja da je ona u tom trenutku bila najsretniji slučaj u Aleksandrovu životu. Istina će biti u Arijanovu sudu da je ta smrt bila »najteži udarac nadama Perzije u tom razdoblju.« I Diodor spominje olakšanje što ga je osjetio Aleksandar.

[208] Poslije Memnonove smrti Darije je napustio plan o prenošenju rata u Grčku i, kako nije mogao naći za nj odgovarajuću zamjenu, bio je prisiljen da sam stane na čelo vojsci. Suza je bila zimska rezidencija perzijskih kraljeva; ležala je na istočnoj obali rijeke Hoaspa.

[209] I drugi autori navode iste ili slične brojke koje su, dakako, posve nemoguće. Prave brojke morale su biti Makedoncima poznate, ali su zacijelo zatajene u propagandne svrhe. Jedan noviji autor procjenjuje perzijske snage kod Isa na 40.000 do 50.000 ljudi, ali njegovo obrazloženje nije sasvim uvjerljivo.

[210] Nešto drugačiju verziju sna navodi rimski pisac Kurcije Ruf.

[211] To je Plutarhova vlastita interpretacija na temelju kasnijeg ishoda rata. Spomenuti Kurcije Ruf kaže da su neki gatari predviđali da će Aleksandar osvojiti perzijsko carstvo, a drugi da će Darije biti pobjednik.

[212] Tako se obično prevodi perzijska riječ u izvorniku koja otprilike znači vrhovnog upravitelja kraljevskih pošta. Na jednome mjestu u *Etičkim spisima* Plutarh Darija naziva »robom i vrhovnim skorotečom«, a grčki ga pisac Elijan (1. st. n. e.) također naziva robom. Darije je stvarno bio pranećak Artakserksa I premda nije pripadao vladajućoj kraljevskoj kući.

[213] Babilonski bog Bel predstavljao je, prema francuskom povjesničaru Masperou, Riječ u haldejskom Trojstvu.

[214] Unatoč Amintinu savjetu: vidi slijedeću glavu.

[215] Aleksandar je dugo i naporno jahao da spasi grad Taras i nesumnjivo je bio umoran, što ne isključuje mogućnost da je navukao prehladu u Kidnu. Arijan navodi obje verzije, ostali autori samo drugu.

[216] Rijeka Kidno izvire u planini Tauru, protječe gradom Tarsom i ulijeva se u Sredozemno more. Bila je poznata po hladnoći svoje vode.

[217] Bio je s Aleksandrom od djetinjstva, pa mu je bio prijatelj koliko i liječnik. Događaj Plutarh opisuje da pokaže kako se Aleksandar pouzdavao u prijatelje, ali nema razloga da sumnjamo u tu anegdotu koju navode i svi sačuvani povijesni izvori iz antike.

[218] Kurcije Ruf spominje 1000 talenata i brak s Darijevom sestrom, rimski prevodilac anonimnog (pseudo-Kalistenovog) *Romana o Aleksandru* dio kraljevstva i ruku Darijeve sestre, Justin »goleme novce«. Arijan samo kaže da je Filip bio podmićen, a Diodor niti toliko.

[220] Taj je detalj, čini se, dodao sam Plutarh jer ga nitko osim njega ne spominje. Kurcije Ruf veli da je Filip »pokazao više ogorčenja nego straha«.

[221] Antiohov sin. Pobjegao je jer Aleksandra nije volio i bojao ga se. Neki misle da ga se bojao zbog svog prijateljstva s bivšim kraljem Amintom koji je prilikom Aleksandrova uspona na prijestolje bio smaknut. Moguće je da je bio Parmenionov podzapovjednik u Aziji 336. god., pa je dezertirao doznavši za Atalovu sudbinu. Poslije Granika pobjegao je iz Efeza k Dariju noseći mu, navodno, pismo Aleksandra Linkestijca (vidi bilj. 97). Zapovijedao je grčkim najamnicima kod Isa, pobjegao s 4000 ljudi na Kipar, pa u Egipat

i ondje zaglavio. Kurcije Ruf pripisuje taj savjet Timondi, zapovjedniku grčkih najamnika.

[222] Opozicija je dolazila iz redova perzijskog plemstva koje se bojalo njegove izdaje. Uz to su bili ljubomorni na Grke i nisu shvatili prednosti njegova savjeta. Uvelike su se opirali prepuštanju zemlje neprijatelju (usporedi opoziciju Memnonu kod Granika), možda zbog prihoda od nje koje bi tako izgubili.

[223] Darije se utaborio u Sohima, jugoistočno od gorja Amana, gdje bi na prostranim ravnicama mogao dovesti do puna izražaja svoju brojčanu nadmoć, osobito u konjaništvu. Tu je čekao Aleksandra, ali kako ovaj zbog bolesti nije dolazio, Darije je odlučio da krene protiv njega u Kilikiju. Pošao je na sjever i prošao Amanskim gorjem kroz Amanska vrata (klanac Bogče ili Toprak Kalessi); onda je skrenuo na jug prema Isu gdje je masakrirao Aleksandrove bolesnike. U međuvremenu je Aleksandar, doznavši u Malu da je Darije u Sohima, obalnim putem napustio Kilikiju. Prošao je kraj Isa, rijeke Pinara i Jonina stupa, te došao u Mirijandar namjeravajući ići na Sohe kroz Bejlanski klanac (Sirijska vrata). U Mirijandru mu javiše da mu je perzijska vojska za leđima. Provjerivši to, pošao je na sjever na Darija koji se nerazborito spustio prema jugu zauzevši položaj na uskoj ravnici uz sjevernu obalu rijeke Pinara. Arijan daje točan i detaljan izvještaj o svim tim manevrima.

[224] Plutarh možda misli da su se obje vojske mimoišle krećući se sasvim blizu jedna drugoj. Stvarno Darije je išao oko 30 milja istočnije od obalskog puta od kojeg ga je dijelilo i gorje Aman.

[225] Misli na grad Sohi. U stvarnosti, Darije je odlučio slijediti Aleksandra čiji povratak nije očekivao.

[226] Razdvaja Kilikiju od Sirije i ulijeva se u zaljevu Isa u Sredozemno more.

[227] Aleksandar je Parmenionu na lijevom krilu dao strog nalog da se ne udaljuje od mora jer se činilo vjerojatnim da će brojčano nadmoćni Perzijanci zaobići (natkriti) makedonski bojni red. Makedonsko desno krilo nije dosizalo do gorskog ruba i tu je Aleksandar postavio konjicu, strijelce i neprocjenjive Agrijanijce u obliku kuta sučelice Perzijancima u gorskim udubinama.

[228] Aleksandrov je plan bio u velikoj mjeri identičan Darijevu: sastojao se u tome da, dok Parmenion drži lijevo krilo, udari s konjicom sastavljenom od njegovih družbenika na Kardake lijevo od Darijevih grčkih najamnika, da se probije kroz njih i onda napadne najamnike s boka i odostrag.

[229] To je rana povijesna činjenica. Primio ju je dok se pokušavao probiti do Darija.

[230] Nema dobra razloga da sumnjamo u autentičnost tog pisma.

[231] Otprilike isti broj navode i ostali stari izvori.

[232] Oko 1 km.

[233] Arijan spominje još Darijev štit i kaftan (perzijsku gornju haljinu dugih i širokih rukava), Kurcije Ruf samo taj kaftan.

[234] »Prtljaga« obuhvaća u helenističko doba i ljude, dakle znači »komoru«.

[235] Malo poslije bitke osvojio ga je Parmenion.

[236] Prema Kurciju Rufu, to je bio običaj da pobjednik održi primanje u šatoru pobijeđena kralja.

[237] Neki prevodioci uzimaju da te riječi znače da je Aleksandar užívao u raskoši i smatrao se najzad kraljem. No kako je on pokazivao sažaljenje prema Dariju i njegovu uvjerenju da se kraljevanje sastoji samo u bogatstvu, a uz to se nije dao iskvariti perzijskom raskoši sve do mnogo kasnije, adekvatnijim se čini navedeni prijevod. »Dakle« u smislu »valjda«.

[238] Neki stari povjesničari dodaju i sina. Darijeva se majka zvala Sisigambris, žena Statira (Statejra), kćeri Statira (Statejra) i Dripetis.

[239] Po drugoj verziji, Aleksandar je u pratnji Hefestiona sam posjetio zarobljenu kraljevsku obitelj slijedećeg jutra. Plutarhova je vjerodostojnija. Leonat je bio u srodstvu s kraljevskom kućom. Po jednoj vijesti bio je odgojen zajedno s Aleksandrom i jedan je od onih koji su ubili Filipova ubojicu Pausaniju. Zato je kralju zacijelo bio intiman prijatelj. U ono je vrijeme bio jedan od »družbenika«. God. 332/1. bio je imenovan tjelohraniteljem, ali sve do Indije nije ga zapalo samostalno zapovjedništvo. Priča da se narugao perzijskom običaju padanja ničice pred kraljem (kod Arijana) mogla bi biti istinita. Možda je to zaustavilo njegovo napredovanje u hijerarhiji. Najznačajnije mu je djelo bilo što je pomogao spasiti Aleksandra u gradu Mali (glava 63). Za to i druga djela

primio je zlatnu krunu (Arijan). Poslije toga uspon mu je bio brz, zapovijedao je dijelom vojske za marša kroz Gedroziju i pobijedio Orićane. Poslije Aleksandrove smrti bio je, vjerojatno, postavljem zajedno s Perdikom, kao jedan od prvih vojskovođa, za staratelja Roksaninu još nerođenu djetetu. Dobio je važnu satrapiju Frigiju, ali Antipatar ga je zamolio da mu pomogne u lamijskom ratu i on je pao kod Kranona 322. god. Bio je hrabar i vojnički veoma sposoban, ali razmetljiv i nestalna karaktera. Želio je postati kraljem i nije mogao čekati. Zacijelo se ne bi dugo održao u borbama Aleksandrovih nasljednika. O njemu vidi i glavu 40.

[240] Veličina i stasitost bile su kod Grka povezane s pojmom ljepote.

[241] Plutarhovo osobno mišljenje.

[242] Plutarh se drži proširene ali pogrešne tradicije da je ta Barsina bila Memnonova žena, kći Artabazova, zarobljenika u Damasku. Premda je Memnonov brat Mentor zaista imao ženu Barsinu, u Damasku je bila zarobljena istoimena starija Darijeva kći kojom se Aleksandar oženio u Suzi na Parmenionov savjet kako bi dobio nasljednika (sličan mu je savjet Parmenion dao još prije početka pohoda). Aleksandar je dao da Barsina i njezina sestra uče grčki jer se očito od početka namjeravao njome oženiti.

[243] Herodot V, 18.

[244] Platon, *Fedon* 87B.

[245] Bila su u to doba 4 Makedonca tog imena. Ovaj je Filoksen zajedno s Kojranom bio imenovan nadzornikom ratne blagajne poslije Harpalova bijega 333. god. Kasnije je bio skupljač poreza u Maloj Aziji, a obavljao je još neke odgovorne zadatke. Nije potpuno jasna njegova funkcija u ono vrijeme: po jednima bio je namjesnik nad maloazijskim Grcima (Jonijom) poput Antipatra u Grčkoj, po drugima nadzornik nad morskim vezama između Grčke i Male Azije, a manje je vjerojatno da je on identičan s istoimenim satrapom Karije.

[246] O njemu nije poznato ništa. Događaj se morao zbiti poslije 331. god. kad je Filoksen pošao u Joniju.

[247] Misli se: za Aleksandra.

[248] Bio je s otoka Teja. Pridružio se Aleksandru nešto prije 337. god. i čini se da je pripadao među družbenike. Vidi i glave 40. i 55.

[249] Tj. svojom ljepotom ili slično.

[250] Na dar.

[251] Ada je bila sestra čuvene Artemizije, žene Mauzolove, graditeljice Mauzoleja i kraljice Karije, koju je naslijedila, nesumnjivo u znak zahvalnosti što je pomogla kod osvajanja Halikarnasa.

[252] Drugi antički izvori pobijaju to Plutarhovo mišljenje (u *Etičkim spisima* on na jednome mjestu indignirano poriče da je Aleksandar bio odan piću). Već za Aleksandrova života i poslije njegove smrti kolale su anegdote i pričice o njegovoj sklonosti opijanju, pa se čak njegova prerana smrt pripisivala piću. Već je Filip mnogo pio, a Arijan veli da je u vrijeme Klitova umorstva Aleksandrovo opijanje postalo »barbarskije«. Danas postoje i hipoteze da su mnoge uočljive crte njegova karaktera, kao naglost, koleričnost, prgavost, odavale tipična pijanca.

[253] Makedonski običaj. Grci (i kasnije Rimljani) za stolom su ležali na počivaljkama.

[254] Čini se da su postojali neki Kraljevski dnevnici (ili Dnevnik) koje su o Aleksandrovim djelima vodili Diodor iz Eritreje i Eumen iz Kardije (o potonjem vidi životopis). Ali ni o naravi, ni o obliku, ni o autentičnosti tih dnevnika mišljenja današnjih autora se ne slažu. Po nekima, oni uopće nisu postojali, nego su kasnije pisci takvo nešto naknadno sastavili prema babilonskim kronikama.

[255] Kad je bio pod utjecajem pića.

[256] 9000 predratnih zlatnih francuskih franaka.

[257] Toliko su otprilike stajale i gozbe perzijskog kralja i Aleksandar je vjerojatno smatrao da kao novi Veliki kralj treba da preuzme od Darija taj običaj.

[258] U studenome 333. god.

[259] Parmeniona.

[260] Teško naoružana konjica u jačini od 1800 ljudi, ojačana do 2000 kod Gaugamele. U svim velikim bitkama zapovijedao joj je Parmenion i bila je raspoređena na lijevo krilo s važnim zadatkom da zadrži neprijatelja dok Aleksandar probojem na desnome ne ostvari

pobjedu. Mogu se smatrati Parmenionovim slavnim trupama; s njime su bili u raznim pohodima.

[261] Unatoč privlačnosti golemih blaga što su ih čekala u Perziji.

[262] Plutarh ne spominje stratešku važnost Tira i propagandnog i političkog efekta što bi ga imalo njegovo osvajanje.

[263] U to je vrijeme Kiprom, rascjepkanim na gradove-državice, vladalo 9 kraljeva iz 9 najvećih gradova. Njihovih 120 izvrsno uvježbanih brodova (zajedno s 80 feničkih) dalo je Aleksandru premoć na moru za opsade Tira i bitno pridonijelo njegovoj pobjedi i padu Tira.

[264] Predali su se Arad, Marat, Biblos i Sidon. Plutarh je ovdje veoma kratak.

[265] Od siječnja do kolovoza 332. god. Tako i drugi izvori koji detaljno opisuju tok opsade.

[266] Okrugao broj. Stvarno 223 trireme (troveslarke, lađe s 3 reda vesala, a to su bile ratne lađe) plus jedan makedonski brod s pedeset vesala.

[267] Tj. feničkog Melkarta. Aleksandar je sumnjao u dobre namjere Tiraca, pa je zatražio da ga puste u grad da žrtvuje Heraklu. Prema Arijanu Tirci odgovoriše da ne bi u grad pustili ni Perzijance ni Makedonce. Ima i drugih verzija njihova odgovora. Možda su Tirci smatrali da bi to značilo priznanje Aleksandra za njihova kralja ako bi ga pustili da žrtvuje u gradu. No najvjerojatnije je da je otpor Tiraca bio u vezi s općim strateškim planom perzijske vrhovne komande.

[268] Prema drugoj verziji, jedan od građana pripovijeda taj san u narodnoj skupštini (Diodor). Po Kurciju Rufu, Tirci su Apolonov kip zlatnim lancima prikovali za postolje i vezali ga uz Heraklov žrtvenik »da taj bog zadrži Apolona«. James G. Frazer spominje mnoge slučajeve, antičke i novovjeke, prikivanja kipova »da ne pobjegnu«. On također ukazuje na običaje Rimljana da pozivaju bogove čuvare napadnutoga grada da im se priključe.

[269] Diodor kaže da je kip bio »od mjedi, veoma velik«. Dodaje da su ga Kartažani zaplijenili u Geli god. 405. i poslali u Tir.

[270] Tj. Aleksandrovim pristašom.

[271] Taj se san spominje samo kod kasnobizantskog učenjaka Eustatija i u pučkom i anonimnom (pseudo-Kalistenovom) *Romanu o Aleksandru*: »tvoj Tir« se u dorskom dijalektu kaže *sa Tyros*, a to zajedno daje *satyros*, »satir«.

[272] Ta je ekspedicija stvarna. Aleksandar je želio spriječiti napadaje domaćih stanovnika na Makedonce koji su skupljali drvo za gradnju brodova u Sidonu.

[273] Istočniji od dva paralelna planinska lanca koji se protežu od sjeverozapada prema jugoistoku i zatvaraju dolinu Kelesirije (ili Kojlosirije, »Šuplje Sirije«) zapadno od Damaska. Najviši vrh Antilibanona dosiže gotovo 3300 m.

[274] Vidi 5. glavu.

[275] Ahilejev odgojitelj i pratilac pod Trojom u Ilijadi.

[276] Umetnuo je, dakle, »prestupni dan« 28. i nesumnjivo je namjeravao nastaviti s daljnjim umetanjem interkalarnih dana sve dok grad ne padne. »Trideseti« je posljednji dan u »punome« mjesecu (od 30 dana) i u tzv. »šupljemu« kad se preskakao 29. dan. Čini se da se ovdje radilo o takvom šupljem mjesecu, jer je logično da je Aleksandar dodao jedan dan a ne dva. Cijela epizoda pokazuje Aleksandrovu podršku prijateljima i njegovu pobožnost.

[277] Gaza je bila stara fenička naseobina (kolonija), a ležala je oko 2 1/2 milje (4 km) od mora u vrlo plodnu kraju dobro opskrbljenu vodom. Arijan za nju kaže da je »zadnji grad na rubu pustinje kad ideš iz Fenikije u Egipat«. Sva ostala sirijska Palestina prešla je Aleksandru, ali Gaza pod eunuhom Batisom (ili Betisom) držala se dva mjeseca, rujan i listopad 332. god.

[278] Gotovo sigurno radilo se o jednoj vrsti katapulta koji se napinjao uvijanjem (namatanjem) povjesma od ženske kose ili životinjskih mišićnih tetiva. Takvi se katapulti za bacanje kamenja prvi put spominju u Aleksandrovoj vojsci pred Tirom, a imao ih je i kod Gaze. Arijan ih spominje, ali ne govori ništa o ptici. Kurcije Ruf veli da se ptica zalijepila na kuli namazanoj bitumenom i sumporom, što je neuvjerljivije.

[279] Kod Arijana od katapulta, kod Kurcija Rufa strijelom (ali on spominje i ranu od kamena na nozi).

[280] Cijela je posada (po Kurciju 10.000 ljudi) pala u borbi, a žene i djeca prodani su u

ropstvo. Kasnije je Aleksandar grad ponovo napučio susjednim plemenima.
Plutarh ne spominje pokušaj atentata na Aleksandra od jednog Arapina koji se pretvarao da se predaje, niti da je Aleksandar navodno vukao Batisovo tijelo oko zidova grada kao u *Ilijadi* Ahilej Hektorovo. Antička svjedočanstva o obje pojedinosti dosta su uostalom problematična.

[281] Olimpijadi je slao poklone još nakon bitke kod Granika. Jedan natpis u Delfima svjedoči vjerojatno o Olimpijadinim posvetnim darovima iz god. 331.

[282] Aleksandrova sestra i žena kralja Aleksandra Epirskog.

[283] Mirhe, mirisne smole što se dobiva iz stabla mirte ili mrče. Preračunato radi se o oko 13 tona tamjana i 2 1/2 tone mirtine masti. Za žrtve spaljivale su se velike količine miomirisa. Herodot kaže da su Heldejci (Babilonjani) žrtvovali po tisuću talenata na velikom oltaru u Babilonu kad su slavili svetkovinu »Zeusa« (vjerojatno Marduka ili Baala/Bela).

[284] Teofrast spominje Siriju i osobito Arabiju kao glavna snabdjevališta tamjanom.

[285] Vjerojatno trupe što ih je poslao u Damask (vidi glavu 24).

[286] Od tih mi možemo identificirati samo Onesikrita (glava 8).

[287] Jedan suvremeni autor misli da Plutarh ovdje ima na umu lokalnu povijest Aleksandri, koja je uključila djelo Heraklida (za koga on drži da je bio Heraklid Pontski).

[288] Nije jasno koji bi to Heraklid imao biti. Po Hamiltonu, možda Heraklid Lembo, činovnik koji je radio u Oksirinhu, a živio u Aleksandriji god. 170. pr.n.e. Napisao je »povijest« i (možda) jednu knjigu o Homeru.

[289] Mazak, perzijski satrap Egipta, kako nije imao vojske, a Egipćani su bili prema njemu neprijateljski raspoloženi, predao je zemlju Aleksandru kad je ovaj stigao do Peluzija na granici. Aleksandar je nastavio put uzvodno uz Nil do Memfisa gdje je bio krunjen kao faraon (možda 14. studenog 332. god.). Zatim se vratio na obalu Sredozemnog mora.

[290] Plutarh (kao i Arijan) stavlja osnivanje Aleksandrije prije posjete Amonu. Ta verzija vjerojatno potječe od Ptolemeja. Vjerojatnije je, međutim, da je Aleksandar osnovao grad poslije povratka iz Amonova svetišta (verzija Klitarhova i možda Kalistenova): Aleksandar je morao dobiti mišljenje božanstva prije utemeljenja grada, a to je dobio od Amonovog proročišta (pseudo-Kalistenov *Roman o Aleksandru* I, 30); Ptolemej vjerojatno nije bio u Sivahu i pogrešno tvrdi da se Aleksandar vratio u Memfis jer to putovanje po svoj prilici i nije bilo moguće; najzad, svetkovina rođenja Aleksandrije (7. travnja) dan je osnutka grada.

[291] *Odiseja* 4, 354–355. Prijevod je Maretića i Ivšića.

[292] Geograf Strabon daje izvrstan opis Farosa i Aleksandrije onoga vremena. Faros je manje od milje udaljen od obale, oko dvadeset milja (»malo poviše«) zapadno od kanopskog (najzapadnijeg; najistočnije je peluzijsko) ušća Nilove delte, blizu ribarskog naselja Rakotide.

[293] Velika luka na istočnoj strani i Luka sretnog povratka (*Eunostos*) na zapadnoj bile su razdvojene gatom (lukobranom) dugim sedam stadija (oko 1200 m). On je predstavljao most do zapadne strane otoka i do Cezarova je vremena služio i kao nosač za akvadukt.

[294] Omeđen Sredozemnim morem sa sjevera, a Mareotičkim jezerom s juga, rashlađivan cijelo ljeto sjeverozapadnim vjetrovima, a zdrave klime zbog vode s obiju strana; podizanje vodostaja Nila sprečavalo je stvaranje močvara i zamuljivanje luke. Diodor ističe i povoljan obrambeni položaj.

[295] Mareotičko.

[296] Hlamida, vojnička kabanica ili ogrtač tesalskog ili makedonskog porijekla, postala je dio odjeće atenskih efeba (mladića od 18 do 20 godina), četverouglast odjevni predmet zaobljena ruba i uska ovratnika (četverouglasta ili okrugla). Usporedba Aleksandrije s hlamidom bila je standardna (Diodor, Strabon, Plinije).

[297] Osobito Aristandar (prema Arijanu). Ječam je simbol obilja hrane, a dolazak mnoštva ptica znak budućeg prosperiteta grada. Vjerojatno su stvarno upotrijebili brašno jer je to, po Kurciju Rufu, bio stari makedonski običaj pri utemeljivanju novih gradova.

[298] Amon (ispravnije Amūn), izvorno mjesni bog (egipatske) Tebe, s dizanjem XVIII-te (tebanske) dinastije postao je nacionalno božanstvo i identificiran je sa sunčanim božanstvom Amon-Ra. Božanstvo koje se ovdje spominje, Ammon, samo je, po jednom autoru, Amon preseljen u (oazu) Sivah s imenom nešto modificiranim da bi značilo (ili sugeriralo) boga pijeska. Oaza Sivah udaljena je oko 400 milja (oko 650 km) od Tebe.

Proročište je bilo dobro znano Grcima (preko njihove naseobine Kirene) bar od Pindarova vremena i postalo je takmac Dodoni i Delfima, najuglednijim grčkim proročištima.

O Aleksandrovoj posjeti svetištu u Sivahu postoji ogromna literatura. Stari pisci navode za to različite motive: 1) njegovu »čežnju« (?), 2) želju da nadmaši dostignuća svojih prethodnika, 3) želju da dozna nešto potanje o svojoj vezi s Amonom, 4) želju da pita Amona o mjestu gdje da sagradi Aleksandriju. Noviji pisci smatraju najvjerojatnijim da je Aleksandar išao onamo zato da bude proglašen »Sinom Amonovim« i da je unaprijed znao da će ga svećenik pozdraviti kao takva. Uz to, zacijelo je želio osigurati zapadnu granicu Egipta, a privlačili su ga i opasnost i teškoće, kako Plutarh sugerira.

[299] Ovo je mjesto u izvorniku nejasno i mogući su i drukčiji prijevodi, npr.: »jer se prolazi pustinjom devet dana« (oaza je devet dana hoda udaljena od Aleksandrije). Aleksandar je pošao zapadno do Paretonija (danas Mersa Maturh) prešavši 200 milja, a onda skrenuo na jugozapad karavanskim putem do oaze Sivah, koji postoji i danas.

[300] Nedostatak vode i opasnost od južnog vjetra spominju i svi antički izvori koje posjedujemo.

[301] Sin Kira Velikog, osnivač perzijske države. God 525. izvršio je napad na Egipat, ali se njegova vojska od 50.000 ljudi izgubila u pustinji. O tome pripovijeda i povjesničar Herodot (III, 26).

[302] I tu kišu posvjedočuju svi antički izvori. Arijan i Diodor također je pripisuju božanskoj pomoći.

[303] Ptice kao vodiči poznato su opće mjesto (topos). Međutim, Ptolemej, sin Lagov, kasniji vladar Egipta, napisao je da su vojsku do Sivaha i natrag vodile dvije zmije koje su govorile ljudskim glasom. Danas jedni misle da su te zmije u vezi s pričama o Olimpijadi i zmiji, drugi ih povezuju s kultom Amona, treći s kultom Sarapisa, sinkretičkoga grčko-egipatskog božanstva preko koga su Ptolemejevići nastojali ostvariti stapanje grčke i egipatske tradicije i kulture.

[304] Doslovno: prorok.

[305] Prijeporno je da li je svećenik pozdravio Aleksandra kao Amonova (= Zeusova) sina ili je to bio sadržaj odgovora proročišta. Strabon je osobito uziman kao potvrda potonje verzije. No vjerojatnija je prva jer je prirodno da svećenik pozdravi Aleksandra okrunjena za faraona kao Amonova sina. To je bila i Kalistenova verzija koja očito izjednačuje Amona i Zeusa.

[306] Kod mnogih starih pisaca nije jasno da li je Aleksandar sam ušao u hram, ali Kalisten (kod Strabona) nedvojbeno kaže da jest. No problematična je povijesnost kraljeva pitanja i svećenikova odgovora (Arijan samo veli da je Aleksandar bio zadovoljan onime što je čuo). Moguće je da su i pitanje i odgovor razglasili ili svećenik ili sam Aleksandar. Ali danas većina autora drži da je i pitanje i odgovor izmislio Klitarh na temelju toga što je znao da je Aleksandar dobio odgovore koje je želio.

[307] Gotovo svi učenjaci priznaju autentičnost tome pismu.

[308] Vjerojatno mu je svećenik objasnio njegovu spiritualnu vezu s Amonom.

[309] Misli se da su kasniji pisci bili uznemireni mogućim svećenikovim nepoznavanjem grčkog jezika. No sasvim je vjerojatno da je svećenik znao grčki jer je postojao redovit saobraćaj između Sivana i Grčke. Nije vjerojatno da je omaška u pozdravnim riječima znak diskreditiranja veze Aleksandra s Amonom, kako misle neki. Naprotiv, takva bi se omaška u antici smatrala povoljnim znamenjem.

[310] Grč. *paidíon*.

[311] Grč. *paî Diós*.

[312] Neki to danas uzimaju kao prvi slučaj konstatiranja bratstva svih ljudi u antici. No vjerojatnije je da se radi o romantičnom uljepšavanju. Psamon (inače nepoznat) samo je varijacija imena Amona prema pustinji oko oaze (grč. *psámmathos* znači »pijesak«).

[313] Adaptacija česte homerske fraze »otac ljudi i bogova«.

[314] Plutarh u svim spisima izražava samo prezir prema kultu vladara, apoteozu vladara smatra efemernom glupošću koja ne donosi slave (*Moralia* 360 c-d). Ulagivanje tog tipa Atenjana Demetriju Poliorketu naziva »najčudovišnijom zamisli« i »apsurdnim dodvoravanjem«. I Plutarh je, kao i povjesničari Arijan i Kasije Dion, bio pod utjecajem svog (negativnog) stava prema ondašnjem kultu rimskog cara i vidio je, kao i oni, u prošlim situacijama prilike svog vremena, što uvijek nije bilo nimalo slično. U ovoj glavi Plutarh

s odobravanjem prikazuje Aleksandrov – kako on misli – realističan stav prema deifikaciji. U *Etičkim spisima* govori o navodnom Aleksandrovom porijeklu od Amona kao o »pjesničkom ulagivanju« (*Moralia* 330f–331c).

[315] Ako je autentično, to pismo baca svjetlo na Aleksandrov karakter pri kraju života. Napisano je bilo vjerojatno početkom 323. god. kao odgovor na proteste Atenjana protiv dekreta o prognanicima iz prethodne godine, jer su prema njemu atenski kleruhi (naseljenici) morali odseliti sa otoka Sama.

[316] Plutarh griješi u kronologiji. Ranu od strijele zadobio je Aleksandar za opsade Masage, glavnoga grada Asakenijaca, krajem 327. god.

[317] Radilo se zapravo o sasvim trivijalnoj rani.

[318] *Ilijada* 5, 340. *Ihor* je eterična, vodljikava tekućina, krv bogova.

[319] Rodom iz Abdere, sljedbenik atomista Demokrita; pratio je Aleksandra na njegovu pohodu i 323. god. nagovorio ga da uđe u Babilon. Naši ga izvori prikazuju kao laskavca, možda iz želje peripatetičara da im posluži kao kontrast prema Kalistenu. Ali Anaksarh je bio učitelj skeptika Pirona i nema razloga da vjerujemo da je bio manje idealista od Kalistena.

Obje anegdote navodi Atenej u *Gozbi sofista* 6, 250f pozivajući se na Satia. Prema Diogenu Laertiju, opaska o satrapskim glavama bila je uperena protiv Nikokreonta, kralja Salamine na Kipru, ali je vjerojatnije da je naknadno izmišljena da objasni njihovo kasnije neprijateljstvo. Nikokreont je došao na glas svojom okrutnošću: Anaksarha je dao smrviti u mužaru.

[320] Kako su držali stoici: smatrali su ga zaslijepljenim iluzijom veličine i krivili njegova učitelja Leonidu što mu je nije izbio iz glave. Tako misli Diogen Babilonski (1. pol. 2. st. pr.n.e), pa Panetije, no nesumnjivo je takav sud mnogo stariji. I peripatetičar Teofrast držao je da je Aristotel Aleksandra dobro odgojio, ali da su ga kasnije iskvarili uspjesi, te je postao okrutan tiranin. U carskom Rimu o Aleksandru nepovoljno sude gotovo svi, a osobito Livije i Seneka.

[321] I Arijan naginje tome da Aleksandrovu tvrdnju da je Amonov sin smatra samo zgodnim sredstvom da impresionira svoje podanike.

[322] U Tir, gdje je ponovo žrtvovao Heraklu i priredio atletska i književna natjecanja.

[323] Ditiramb je lirska pjesma koju je pjevao zbor od 50 izvodilaca. Po Aristotelu, iz ditiramba se razvila tragedija.

[324] Koregi su bili bogati građani kojima je bila dužnost da o svom trošku uvježbaju i opreme kor (zbor) za dramske predstave.

[325] Atičke *file*.

[326] Budući da je – prema Arijanu – za vrijeme opsade Tira Pnitagora bio kralj kiparske Salamine, mora da je Nikokreont naslijedio svog oca 332/1. god.

[327] Njegov sin Nikoklo pratio Aleksandra.

[328] Pobjednik na Dionizijama 342. i 329. god., a možda i na Lenejama 342. god. Nastupio je 324. na svadbenoj svečanosti u Suzi.

[329] Vidi glavu 10.

[330] Podložnost umjetnika globama te vrste zapisana je u Eubejskom zakonu (oko god 290) i regulirana je vrlo detaljnim odredbama.

[331] Najveća Dionisova svetkovina, često nazivana Velikim ili Gradskim Dionizijama. Održavala se od 8. do 15. elafeboliona (ožujak/travanj).

[332] Slavan komički glumac iz Skarfe u istočnoj Lokridi. Bio je na čelu glumačke družine u to vrijeme. I on je nastupio u Suzi 324. god.

[333] Naime pred Aleksandrom.

[334] 55.600 predratnih zlatnih francuskih franaka.

[335] Arijan spominje dva Darijeva poslanstva: prvo poslije bitke kod Isa, u kojem nudi prijateljstvo i savezništvo i traži oslobođenje perzijskih zarobljenika, i drugo za vrijeme opsade Tira, u kojem nudi ruku jedne od svojih kćeri, svu zemlju zapadno od Eufrata i 10.000 talenata. Tako i Diodor, te moderni povjesničari. Pismo koje citira Plutarh očito je ono drugo koje se podudara s podacima kod Arijana (vjerojatno je Kalisten bio njihov zajednički izvor).

[336] 55,600.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.

[337] Ta anegdota, koju spominju i Diodor, Kurcije Ruf i Arijan, vjerojatno potječe od Kalistena koji je Parmeniona prikazao u negativnu svjetlu u bitki kod Gaugamele (glava

33). Njezinu autentičnost možda potvrđuje glava 21. u kojoj Parmenion potiče Aleksandra da se oženi »Barsinom«, tj. Statirom, kako bi dobio zakonita nasljednika.

[338] To je završetak jednog i inače arogantnog pisma: »i naredi mu da dođe (k njemu) ako želi u njega naći kakvu ljubeznost« (Arijan 2, 25, 3).

[339] Darijeva je žena bila zarobljena kod Isa u studenome 333. god. Da je umrla pri porodu nedvojbeno je istina i njezinu smrt treba staviti u proljeće 332. god. malo poslije poslanstva Aleksandru za opsade Tira. Pogrešnim datiranjem poslanstva Plutarh je njezinu smrt premjestio u ovo vrijeme.

[340] Aleksandrova je bol bila tolika da su se javljale sumnje u njezine motive. Prema Kurciju Rufu, pokopao ju je po perzijskom pogrebnom ceremonijalu.

[341] Ovdje Plutarh ispravno označuje glavnu karakteristiku perzijske religije, postojanje načela dobra i zla u stalnom međusobnom sukobu. Prvo (otjelovljeno u Ahuri Mazdi, grč. Ormuzdu) je Zaratuštra nazivao bogom (*theós*), drugo (Ahriman) demonom (*daímōn*). Ideja da je čitav narod vođen ili zaveden svojim demonom rijetka je, ali se ponegdje javlja, npr. u *Etičkim spisima* 324b, gdje »veliki demon Rimljana« stalno pruža podršku rimskome narodu.

[342] Njihov se otac Arsan (ili Arsam) i sam oženio svojom sestrom Sisigambis. Raniji vladar Darije II Oho, djed Sisigambis, oženio se svojom polusestrom Parisatidom.

[343] Njezino se ime spominje samo u ovoj glavi.

[344] Tj. Ahura Mazda. Na vrhu iranskog panteona stajalo je nebo čije je ime *Djaoš* etimološki potpuno podudarno s grčkim Zeus. Češće je nazivano *Ahura* (»Gospodar«) ili *Mazda* (»Mudri«). S vremenom je manifestacija najviše moći sjedinjena u *Ahura-Mazdah*, (»Mudri Gospodar«). Zaratuštri je on jedini bog, ali već u doba Darija I on je bio samo »najviši od bogova«.

[345] Sunčani bog, bog pravde i otkupljenja, vrlo staro (indo-) iransko božanstvo. Spominje se još u arhivima države Mitanni u II mileniju.

[346] Darije misli: njegova nesreća ne bi u tom slučaju povukla za sobom obeščašćenje njegove žene. To se vidi iz slijedeće rečenice.

[347] Kir Veliki srušio je carstvo Međana i doveo na prijestolje ahemenidsku dinastiju.

[347a] Arhijan, *Anabaza* 4, 20.

[348] U lipnju ili srpnju 331. god.

[349] Takve brojke, kao i kod Arijana i Diodora, čista su propaganda. Justin ponavlja brojeve iz bitke kod Isa (400.000 plus 100.000). Kurcije Ruf, međutim, navodi mnogo skromnije brojke: 200.000 pješaka i 45.000 konjanika. Jedan je moderni autor (Marsden) računanjem došao do broja od 34.000 konjanika, što ne može biti daleko od stvarnosti, ali on ne bez razloga smatra beznadnim procjenjivanje pješadije.

[350] Perzijska je odjeća bila bogatija od makedonske, pa ju je preuzeo i Aleksandar.

[351] Eratosten iz Kirene (276?–196?), upravitelj aleksandrijske biblioteke i autor brojnih djela s raznih područja.

[352] Arbela je bila asirski grad jugoistočno od Ninive.

[353] Arijan kaže da je općenito bila proširena priča da je bitka bila kod sela Gaugamele, premda je Arbela, kao velik grad, preotela slavu pozornice velike bitke. Ta je promjena u korist Arbele, kako se čini, počela s Kalistenom, pa Strabon, prema njemu, upućuje na Amonovo proročanstvo Aleksandru da će pobijediti kod Arbele iako drugdje ispravno navodi Gaugamelu.
Mjesto gdje se bitka točno odigrala zvalo se Tell Gomel, ali njegov je precizan položaj prijeporan.

[354] Seoce udaljeno 20 milja od grada Arbele.

[355] Stvarno značenje imena Gaugamela glasi »pasište deva«.

[356] Darije I, sin Histaspov. Neprijatelji su bili Skiti.

[357] Boedromion je odgovarao drugoj polovici rujna i prvoj listopada.

[358] Eleusinski su misteriji počinjali 15. boedromiona.

[359] Pomračenje je bilo noću između 20. i 21. rujna: bitka se, dakle, odigrala 1. listopada 331. god. (vidi *Kamilo* 19).

[360] To žestoko kritizira (s vojnoga gledišta) Arijan: »Ako išta, a ono je to pogoršalo tadašnji položaj Perzijanaca« (3, 11, 1 i dalje).

[361] U 9. glavi Cezarova životopisa isti grčki izraz označava ritual boginje Dore (*Bona Dea*).

[362] Nitko drugi ne spominje Aleksandrovo žrtvovanje bogu Fobu (Strahu), ali to nije razlog

da ovdje čitamo »Febu« kao u većini rukopisa. Fob je bio smatran sinom Aresa i Afrodite i imao je svoje hramove, npr. u Sparti. Aleksandar mu je žrtvovao zato da ne obuzme njegovu vojsku. Kod Kurcija Rufa Aleksandar se molio Jupiteru i Minervi Pobjednici (Zeusu i Ateni).

[363] Antički pisci (npr. Strabon) većinom smještaju taj planinski lanac u južnu Armeniju. Plinije ga povezuje s gorjem Taurom. Plutarh ga očigledno stavlja mnogo južnije.

[364] Gordi su današnji Kurdi. Gordijske planine dio su Tura na jugozapadu Armenije, danas gorje Čudi.

[365] Neki čitaju (sa Schmiederom) u izvorniku »štropot«, naime od oružja. Te se dvije imenice češće kod Plutarha javljaju zajedno.

[366] Kod Arijana Parmenion predlaže noćni napad, kod Kurcija Rufa daje isti savjet u Aleksandrovu ratnom vijeću. U oba slučaja Aleksandrov je odgovor isti. Je li to slučaj kad je, prema Kalistenu (glava 33), Parmenion bio povrijeđen Aleksandrovom aroganci-jom – ako je to stvarno bila arogancija, a ne samopouzdanje pred opasnošću? Da li je Parmenion skriven iza »nekih« koji su Aleksandrov odgovor smatrali »djetinjastim i budalastim«?

[367] Naime kod Isa.

[368] Aleksandar je od početka težio odlučnoj bitki koja bi dovela do smrti ili zarobljavanja Darija. Vođenje neke vrste partizanskog rata protiv Perzijanaca bilo bi dugotrajno i skupo. »Izbjegavanje bitke« ima prizvuk kukavičluka.

[369] Kao uvijek, Parmenion je zapovijedao čitavim lijevim, defanzivnim krilom. Imao je, prema Marsdenovoj procjeni, oko 3000 konjanika i 6000 pješaka ne računajući falangu. Mazejeva je konjica bila daleko brojnija: Marsden je procjenjuje na 14.000 ljudi (vidi bilj. 371).

[370] Tom jedinicom od 8000 konjanika zapovijedao je Beso na perzijskom lijevom krilu (Arijan). Kurcije Ruf je također stavlja na perzijsko desno krilo i kaže da je napala makedonsku prtljagu. Baktrija je na sjeveroistoku Perzije. Konjaništvo joj je bilo elitni rod vojske.

[371] Satrap Sirije i Mezopotamije, Darijev zet. Poslije bitke povukao se u Babilon koji je predao Aleksandru. Kralj ga je primio uz velike počasti i postavio ga za satrapa Babilona. Razlog je bila njegova vještina i hrabrost u bitki gdje umalo nije razbio Parmeniona.

[372] Razni autori navode različite brojke i pripadnike različitih naroda: 2000 Kadušana (Kurda) i 1000 Skita (Diodor), 1000 konjanika (Kurcije Ruf), velik odjel Perzijanaca (Polien), »neke Indijce i perzijske konjanike« (Arijan), itd. Opis bitke na ovom je mjestu zbrkan i nejasan. Ovu i slijedeću glavu nazvao je jedan istaknuti suvremeni povjesničar (Tarn) – ne bez razloga, ali ipak pretjerano – »najvećom zbrkom besmislica napisanom na grčkom jeziku«. Prema Arijanu, Parmenionova je poruka vratila Aleksandra iz potjere za Darijem.

[373] Plutarh spominje (u 33. glavi) i drugu Parmenionovu poruku. Tako i Kurcije Ruf koji kao prvoga glasnika spominje Polidamanta. Većina modernih autora zabacuje slanje poruke.

[374] Vezom ukrašena donja haljina.

[375] I Kurcije Ruf kaže da je ovom prilikom Aleksandar nosio oklop, što je inače rijetko činio. Na poznatom mozaiku iz Pompeja (bitka kod Isa ili kod Gaugamele) oklop se jasno vidio.

[376] Inače nepoznat izrađivač oružja.

[377] Štitnik za vrat.

[378] Pumation, kralj Kitiona na Kipru, Zenonova rodnog mjesta.

[379] Sin Akesa, rodom s Kipra. I otac i sin bili su slavni po svom raznobojnom vezu primjerak kojega je bio položen kao zavjetni dar u Delfima.

[380] Rođani su se predali Aleksandru i poslali mu 10 trijera (troveslarki, ratnih lađa) za opsade Tira. Vjerojatno su mu tom prilikom predali i plašt. Zadržali su svoj oligarhijski ustav, ali su morali primiti posadu. Diodorova tvrdnja da su je istjerali poslije Aleksandrove smrti prima se danas s dosta sumnje.

[381] »Ostali Heleni« znače grčko savezničko konjaništvo (s Peloponeza, iz Ahaje, Ftije, Maleje, Lokride i Fokide) kojim je zapovijedao Erigije. I grčko i tesalsko konjaništvo pod vodstvom Filipa nalazilo se sasvim na kraju lijevoga krila. Kako je Aleksandar zapovijedao makedonskim desnim krilom, govor koji se ovdje spominje morao je održati

nešto prije početka navale. Ponekad, međutim, naziv »Heleni« obuhvaća i Makedonce, pa treba gledati prema kontekstu koga Plutarh na pojedinom mjestu misli pod tim imenom.

382 Jedan suvremeni povjesničar drži da je tu molitvu izmislio Kalisten budući da je to jedini slučaj da jedan autoritativni antički pisac bilježi da je Aleksandar nazvao sebe »potomkom Zeusovim«. Ali kako je Aleksandar nesumnjivo odobravao Kalistenovu »otmjenu laž« (Hamilton), te kako bi izmišljanje takve molitve učinilo Kalistena lašcem u očima tisuća onih koji su čuli Aleksandra, teško se složiti s tim mišljenjem. Značajno je, nadalje, da se kralj ovdje obraća s molitvom grčkim trupama i treba imati na umu da su se, kad je ovaj dio Kalistenove kronike bio objavljen – bilo je to poslije Parmenionove smrti – grčka savezničkа konjica i mnogi od Tesalaca već bili vratili kući nakon otpuštanja iz vojske, pa bi opasnost da to pobijaju očevici morala biti veoma stvarna.

383 Plutarh ovdje simplificira povijesni tok događaja: on ignorira početni perzijski pokušaj da s boka zaobiđu makedonsko desno krilo, što je dovelo ondje do teških borbi i do slanja pojačanja tim perzijskim trupama iz lijevog središta fronte; baš je taj manevar otvorio prolaz slijeva prema Dariju kud je Aleksandar usmjerio napad. Aleksandrovu taktiku minuciozno opisuje Arijan (*Anabaza* 3, 14, 1-3).

384 Perzijska konjička garda u jačini od 1000 ljudi okruživala je Darija u središtu perzijskog bojnog reda gdje je bilo normalno mjesto za perzijskoga kralja (Kurcije Ruf pogrešno navodi da je on zapovijedao lijevim krilom).

385 Nijedan drugi antički pisac ne spominje napuštanje kola, ali Arijan bilježi zarobljavanje kola i Darijeva oružja.

386 Za prvu vijest vidi glavu 32. Jednako događaje prikazuju Arijan i Kurcije Ruf. Ali Diodor veli da je Aleksandar odviše odmakao s potjerom pa ga glasnik nije mogao dostići, te se Parmenion sam izvukao iz teškoća. No da je poruka s traženjem pomoći doprla do Aleksandra gotovo je sigurno.

387 Čini se da je jasno da je Kalisten u prvom redu odgovoran za nepovoljan prikaz Parmeniona. Budući da je on očigledno pisao onako kako je Aleksandar želio, to se s pravom naziva »službenom verzijom«. Sastavljen je bez sumnje poslije Parmenionova umorstva kao protuteža mogućoj neprijateljskoj reakciji na umorstvo. Vjerojatno je Kalisten nanizao seriju Parmenionovih »rđavih« savjeta: svaki pojedinačno nije bio implauzibilan, ali cio niz kao cjelina vidljivo je tendenciozan. Moguće je, naravno, da su tu temu utkali kasniji pisci i da Kalisten nije odgovoran za sve slučajeve kad Aleksandar odbacuje Parmenionov savjet. Jedva da treba reći da je Parmenionov doprinos pobjedi bio bitan. Arijan i Diodor komentiraju herojstvo Tesalaca. Diodor čak hvali vješto vodstvo Parmeniona, možda kao odgovor njegovim ocrniteljima.

388 Parmenion je u to vrijeme već bio blizu sedamdesetoj.

389 Plutarh se – a to je karakteristično – ne pokušava opredijeliti između tih dviju verzija.

390 Kod Granika susreo se Aleksandar samo s dijelom perzijske vojske, kod Isa je nepogodan, uzak teren onemogućio Dariju da razvije sve svoje snage. Kod Gaugamele, međutim, na bojnom polju koje su odabrali sami Perzijanci, Aleksandar je potukao najveću vojsku što ju je Darije bio u stanju prikupiti kroz dvije godine. Ta mu je pobjeda otvorila put do »živčanih središta kraljevstva«. Teške borbe koje su Makedonce čekale u Baktriji i Sogdijani poslije Gaugamele malo je tko mogao predvidjeti. Sve se činilo gotovim.

391 U izvorniku »kraljem Azije«, ali to znači perzijsko kraljevstvo: kod Arijana pretendent na prijestolje Beso naziva se Artakserksom i uzima naslov »kralja Azije«.

392 U glavi 39. Parmenion dobiva kuću Bagoasovu, a Olimpijada se u pismu Aleksandru tuži zbog njegove darežljivosti.

393 Aleksandar je svoj položaj ostentativno označivao kao vođu *(hegemón)* korintske lige i, povezujući svoju pobjedu s davnima kod Salamine i Plateje, isticao panhelenski karakter rata.

394 Misli se: kod Grka u Maloj Aziji čijim se osloboditeljem Aleksandar nazivao. Istovremeno postojale su u Grčkoj promakedonske tiranide u više gradova (Sikionu, Peleni, Meseni) koje su imale Antipatrovu podršku.

395 Misli se na odlučujuću suhozemnu bitku iz god. 479. koja se odigrala na području Plateje. Unatoč svečanoj zakletvi Grka poslije bitke da su Platejci nepovredivi, Plateja

je bila razorena od lakedemonskog saveza 427. god. i stanovnici su prebjegli u Atenu. Obnovljena god. 386, ponovo je bila razorena od Tebanaca god. 373. Filip II je obećao da će je obnoviti i kaže se da je to navodno učinio poslije heronejske bitke 338. god. ali 335. ponovo čujemo za odluku (poslije razorenja Tebe) da se »obnove Orhomen i Plateja«. Još 330. god. zatičemo Platejce u Ateni; dakle ni tada još nije bilo ništa urađeno.

[396] Godine 479. Vidi *Aristid* 11.

[397] Trostruki olimpijski slavodobitnik Failo vjerojatno se u tom času zatekao u Grčkoj jer Herodot ne spominje slanje poslanstva u južnu Italiju nego samo Gelonu na Siciliju (a moderni povjesničari sumnjaju i u to). Kroton se nigdje ne spominje na memorijalnim građevinama na atenskoj Akropoli i u Delfima gdje se nabrajaju savezнички gradovi u ratu. Ali se u Delfima nalazio njegov stup s epigramom u kome se, uz Failove atletske pobjede, spominje i ta lađa. Jedan kasni epigram (*Antologija Palatina*, apendiks 297) pripisuje mu skok oko 18 metara, što je zacijelo bio troskok.

[398] Vidi Herodotovu povijest VIII 47. Drugi prevode: da ima nekog udjela (ili učešća) u toj borbi.

[399] Aleksandrovi su motivi bili manje dezinteresirani nego što to pretpostavlja dobrodušni Plutarh.

[400] Poslije Gaugamele Aleksandar nije slijedio Darija koji je pobjegao u Međiju, nego je produžio glavnom cestom za Babilon koji mu je Mazej predao.

[401] To ne može biti Ekbatana, ljetna rezidencija perzijskih kraljeva, jer je ona ležala sjeveroistočno od medijske visoravni. Zato jedni te riječi izbacuju, a drugi pokušavaju s raznim konjekturama od kojih nijedna ne zadovoljava. Mora da se ispod tog imena skriva neki drugi, nama nedokučiv toponim.

[402] Geograf Strabon spominje postojanje nafte u Babiloniji i Suzijani, a rimski pisac Plinije također blizu Babilona i u Partiji.

[403] »Zemljana smola«; spominju ga Herodot i Strabon.

[404] Taj incident (bez imena ljudi i mjesta) spominje i Strabon (16, 1, 15). W.W. Tarn, jedan od najvećih autoriteta za povijest Aleksandra, zabacuje tu priču budući da se goruća nafta ne može gasiti vodom. Ali kako i Plutarh i Strabon navode da su prisutni upotrijebili veliku količinu vode, mogla bi biti istinita. Drugi ugledni povjesničar F. Schachermeyr prihvaća je bez ograda.

[405] Tj. nastojeći naći realistično, racionalno objašnjenje mita.

[406] Nafta. I Plinije tako objašnjava Medejin otrov. Stoici su nastojali racionalistički tumačiti mit i Plutarh je zacijelo u stoičkim spisima naišao na to objašnjenje. Povezivanje Medeje s naftom nametalo se i zato što je nafta uvezena u Italiju iz Medije (dijela Irana). Za rimskog cara Septimija Severa spominje se upotreba »medske vatre« za centralno grijanje i zagrijavanje vode u termama (javnim kupalištima).

[407] U Euripidovoj *Medeji*, stih 949. i 1156. i dalje, gdje se opisuje strašno djelovanje »otrova« na Glauku, kćer korintskoga kralja Kreonta.

[408] Grč. *péplos*, glavni gornji ženski odjevni predmet. Ovdje se zapravo radilo o vjenčanom velu, kopreni ili prevjesu.

[409] Cio odlomak dobar je primjer Plutarhova interesa za prirodne znanosti.

[410] Tu je praznina u tekstu. Riječ »nafta« lako je dopuniti po smislu, ali nedostaje bar još jedna teorija o porijeklu nafte (bilo... bilo...).

[411] To spominje i Strabon za Suzijanu (i govori također o ponašanju posijanih ječmenih zrna). Ne spominje u vezi s time Babiloniju, ali kaže da se ondje proizvodi ječam krupniji no igdje.

[412] Kao žile kucavice u tijelu, osobito kod nekih bolesti.

[413] U *Etičkim spisima* (*Moralia* 649f) Plutarh veli da se za mnoge trgovce govorilo da su to radili.

[414] Aleksandrov namjesnik u Babilonu i kasniji odmetnik. U *Etičkim spisima* kaže Plutarh da je Harpal postupao po Aleksandrovim naređenjima. Ondje se navodi Teofrast kao izvor i on doista spominje tu anegdotu u jednom botaničkom djelu.

[415] U *Etičkim spisima* pripisuje to Plutarh tome što su i bršljan i zemljište »ognjeviti«, pa njihovo združivanje stvara previsoku temperaturu. Teofrast kaže da zemlja ne podnosi bršljan »zbog temperature zraka«.

[416] Plutarh na više mjesta uvodi znanstvene ili pseudoznanstvene digresije: *Koriolan* 11,

Emilije 14, *Lisandar* 12, *Nikija* 23, itd. Obično se zbog njih ispričava kao ovdje, ali u *Dionu* 21 i *Timoleontu* 14 opravdava njihovu relevantnost.

[417] Suza je bila stara prijestolnica države Elam, a glavno sjedište vlasti za perzijskih Ahemenovića (Ahemenida) i njihova zimska prijestolnica. Ležala je na istočnoj obali rijeke Hoaspa, udaljena 400 milja od Babilona (Aleksandar je tu udaljenost prešao u tri tjedna). Suza se predala Filoksenu koga je Aleksandar poslao odmah poslije bitke kod Gaugamele (Arijan). U Babilonu je Aleksandar ostao malo više od mjesec dana, a onda je pošao u Suzu.

[418] 22,740.000 predratnih zlatnih francuskih franaka. Slične iznose navode i drugi pisci, samo u raznim metalima.

[419] Preko 180.000 kg.

[420] Plinije ne spominje Hermionu, lučki grad u Argolidi, kao izvor najboljega grimiza, ali to se može izvesti iz jedne opaske grčkog pisca Alkifrona. Rimski arhitekt Vitruvije spominje miješanje *ostruma*, ekstrakta grimiza, s medom, ali ne i upotrebu maslinova ulja.

[421] Nije jasno kakav bi to bio bijeli grimiz (poznate su nijanse crvena, rumena, tamnoljubičasta i indigo ili modra).

[422] Grimizom obojenih (uz primjesu meda, odnosno ulja).

[423] Možda rođen u Kolofonu, otac povjesničara Klitarha. Napisao je povijest istočnih carstava u 3 »ustroja« (*syntaksis*), svaki od nekoliko knjiga. Plutarh se njime obilno služio kao dopunom i korekcijom Ktesijina *Života Artakserksova* (vidi životopis). Sačuvani su samo fragmenti koji se ne daju datirati. Živio je pod Darijem II Ohom.

[424] Perzijsko carstvo preuzelo je od asirskoga i babilonskoga pretenziju na vlast nad svijetom ne priznajući nijednu drugu velevlast. Faktički je svoje prethodnike opsegom i znatno nadmašio, pa ga mnogi smatraju prvom stvarnom svjetskom velesilom kakve su kasnije bile Aleksandrova država, Rimsko carstvo, država Karla Velikog, Džingiskanova država, Otomansko carstvo, itd.

[425] Perzija je bila jezgrena zemlja ahemenidskog carstva. Aleksandar je poslao Parmeniona s teško naoružanim trupama glavnom cestom, a sam je s odabranim četama zašao u bregove. Tzv. Perzijska (ili Suzijska) vrata držalo je 40.000 pješaka i 700 konjanika pod satrapom Ariobarzanom (brojke su iz Arijana i zacijelo su »službene«; Diodor i Kurcije Ruf navode 25.000 odnosno 300). Ne uspjevši s frontalnim napadom, Aleksandar se povukao oko 4 milje na zapad i tad se jedan od zarobljenika primio toga da ga dovede obilaznim i teškim putem prema sjeveru do položaja iza leđa Perzijancima.

[426] Nitko drugi ne spominje majku Perzijanku (samo oca Likijca ili ništa, kao Arijan), ali ga i Diodor naziva »dvojezičnim čovjekom koji je znao perzijski jezik«. Likija je mala pokrajina s jakim grčkim elementom u stanovništvu, a leži između Karije i Pamfilije.

[427] *Lýkos* prema *Lýkios*, Likijac. Igra riječi.

[428] Neki misle da je igra riječi još bila pojačana time što je vodič bio odjeven u vučju kožu. Proroštvo, koje spominju još Kurcije Ruf i Polijen, nesumnjivo je izmišljotina (Arijan ne spominje Likijca nego samo »zarobljenike« i Aleksandrov usiljeni marš kroz planine).

[429] Neki drže da je do pokolja došlo kod Perzijskih vrata. Ali nijedan pisac ne govori o pokolju zarobljenika. Budući da je ovdje priča o Likijcu završena, a u slijedećoj se rečenici govori o blagu zarobljenu u Perzepolu, mnogi zaključuju da je iz teksta ispao početak opisa zauzeća Perzepola (glavnoga grada pokrajine Perzije iako je to ime grada barem kasnijeg porijekla ako već nije apokrifno), pa bi se radilo o pokolju žitelja grada što ga opisuju Diodor i Kurcije Ruf.

[430] U izvorniku samo: te ljude (koje?). Vidi prethodnu bilješku.

[431] U Perzepolu. Tekst je nejasan.

[432] God. 480/479.

[433] Kronologija ovdje nije sasvim jasna. Ako je Plutarh u pravu, Aleksandar, koji je u Perzepol došao početkom veljače 330. god., mora da je krenuo dalje krajem svibnja. To je malo teško uskladiti sa Strabonom, ali nije nemoguće (Hamilton). U područje južno od Hindukuša stigao je u ožujku ili početkom travnja 329. god. To znači da je išao kroz dubok snijeg (zimi 330/329), o čemu izvješćuje Arijan.

[434] O Demaratu vidi glavu 9, o ovoj anegdoti glavu 56. Ona se u nešto drukčijem obliku ponavlja u Agesilajevu životopisu, glava 15. Tamo je mjesto događaja Suza, a to se slaže i s Diodorom i Kurcijem Rufom.

[435] Radi se o heterama, otmjenim kurtizanama.
[436] Znamenita atenska kurtizana po kojoj je Menandar nazvao jednu svoju komediju. Po antičkom autoru Ateneju, postala je ona Ptolemejevom ljubavnicom tek poslije Aleksandrove smrti, ali je vjerojatnije da je to bila već sada. Rodila mu je dva sina, Leontiska i Laga i kćer Eirenu (Irenu). Lago se već 308/7. god. spominje na natpisima kao pobjednik u utrci dvokolica na arkadskoj svetkovini Likeje, a to je mogao biti samo odrastao čovjek.
[437] U Egiptu, poslije Aleksandrove smrti.
[438] Reakcija Makedonaca mora da je bila neugodno iznenađenje za Aleksandra.
[439] O tome postoje i danas različita mišljenja. Arijan i Strabon (prema Ptolemeju, odnosno Aristobulu) zastupaju »službeno« gledište da je Aleksandar htio kazniti Perzijance za paljenje grčkih hramova 480/479. god., a to je u vezi s panhelenskim karakterom vojne i simbolizira njezin konac. Možda je trebalo da to bude i moralni udarac Dariju, kako misle neki. Drugi više naginju prvom gledištu: Aleksandar je već provodio novu politiku prema Perzijancima, a takvo bi »osvetničko ratovanje« već tada bilo neumjesno. I ako je svjesno dao spaliti palaču, zašto bi se onda tako brzo premislio i pokajao? To nikako ne pristaje Aleksandrovu karakteru koji se na taj način nikada nije kolebao.
[440] Slijedeće četiri glave (39–42) sadrže niz anegdota koje treba da osvijetle razne aspekte Aleksandrova karaktera. Plutarh nastavlja s izlaganjem povijesnih događaja oko polovice 42. glave.
[441] Zapovjednik Peonjana, konjaničkog odjela sa sjevernih granica Makedonije koji je izveo velika djela u sve tri bitke. Poslije Gaugamele više se ne spominje: ili ih je Aleksandar poslao kući (iz Baktrije?) ili izmiješao s tzv. suličarima.
[442] Bio je to Satropat, konjički zapovjednik, poslan prije Gaugamele da uhvati kontakt s Aleksandrovim trupama. Drugi ovaj incident stavljaju u drugo vrijeme (tako Kurcije Ruf), ali čini se da je Plutarh u pravu. Arijan kaže da je četiri dana prije pomračenja bila konjanička bitka u kojoj su Peonjani nanijeli neprijatelju teške gubitke. Ta anegdota dobro ilustrira tip ljudi kojima je Aleksandar zapovijedao.
[443] Znameniti atenski političar i vojskovođa, inače osobni prijatelj Aleksandrov. O njemu vidi njegov životopis gdje se pripovijeda i ta anegdota.
[444] Danas se smatra da je Plutarhu ovdje izvor bio (izgubljeni) povjesničar Hares. O autentičnosti ovog pisma kao i ostalih spomenutih u glavama 39. do 42. teško je donijeti konačan sud.
[445] Neki zabacuju i ime i pričicu kao anakronizam i izmišljotinu. Drugi oboje smatraju dokazom postojanja Sarapisova kulta već u Aleksandrove dane. Aleksandar je očito držao grupu profesionalnih loptača. Atenej spominje ime jednoga od njih.
[446] Jedan od trojice sinova Lanike, Aleksandrove dadilje, i nećak »Crnoga« Klita. Poznat po izdržljivosti u piću: spominje se jedno takvo takmičenje između njega i Aleksandra u zadnjim danima ovoga.
[447] 27.800 predratnih zlatnih franaka.
[448] Plutarh ovdje prijateljima zacijelo naziva Aleksandrove »družbenike«.
[449] Tjelesni stražari mogu označavati 1) kraljevsku pješačku gardu, četu tzv. hipaspista, isprva štitonoša, kasnije lako naoružanih, specijalnih pješadijaca, ili 2) nekolicinu visokih časnika, tzv. tjelohranitelja, koji su činili Aleksandrov osobni štab.
[450] I o autentičnosti tog pisma mišljenja su podijeljena.
[451] Osim u davanju poklona.
[452] O Mazeju vidi 32. glavu s bilješkama. Imao je najmanje tri sina: Artibol i Hidarno predali su se zajedno s njim u Babilonu, a Antibel tek pošto je Darije postao Besov zarobljenik. Kurcije Ruf spominje i Brohubela ako taj nije identičan s Antibelom.
[453] Vjerojatno egipatski eunuh i svemoćni hilijarh (kod Perzijanaca nešto kao veliki vezir u Otomanskome carstvu) koji je otrovao Artakserksa II Oha 338. i njegova sina Arsana 336. god. Na prijestolje je doveo Darija III koji je smjesta dao otrovati njega.
[454] Konrad Ziegler ovdje čita: »(jednu) od izvanrednih (ili čudesnih, neobičnih) Bagoasovih kuća« mjesto »Bagoasovu kuću u Suzi«.
[455] 5,560.000 predratnih zlatnih franaka.
[456] Plete ih, naime, Olimpijada koja je bila u otvorenu neprijateljstvu s Antipatrom. Arijan veli da su Aleksandra neprestano zasipali uzajamno optužujućim pismima (ona o Antipatru da je »prekomjerno arogantan«, on o njoj da je »tvrdoglava oštrokondža i da

se u sve plete«). Izvukavši deblji kraj, Olimpijada se našla prinuđenom da se 331. god. povuče u Epir.

[457] Njegova se sklonost istočnjačkoj raskoši i kraljevskom sjaju spominje i u leksikonu Sudi. Atenej i Elijan opisuju ekstravagancije Aleksandrovih pratilaca i luksuz kraljeve sobe za audijencije. Polijen to tumači Aleksandrovom željom da impresionira barbare. Ton je i kod Ateneja i kod Elijana neprijateljski prema Aleksandru. Oni prah (pijesak) pripisuju Perdiki i Krateru, a mreže Leonatu i Menelaju. Kod Plutarha je ton sasvim drukčiji. Vjerojatno je slijedio druge izvore. Kod njega je Aleksandar filozof na djelu: »ukori ih blago i na miran način jednog filozofa«.

[458] Pustinjski prah ili vrlo sitan pijesak kojim su rvači posipali protivnika (namazana uljem i zato klizava) da bi ga lakše pograbili. Najsitniji je dolazio iz Nila.

[459] Oko 18 kilometara! Sasvim nemoguća brojka.

[459a] Vidi bilj. 283.

[460] Naime: tko će biti kralj.

[461] Stvarno je Krater poginuo u jesen 321. god. prije nego je dospio ostvariti svoj naum. Učinio je to njegov istoimeni sin. Krajem prošlog stoljeća to je znamenito djelo nađeno u Delfima. Općenito se danas smatra da je lov bio u rezervatu u Sidonu. Spartanski je poslanik u toj prigodi bio Eutiklo koji je bio kao »napola uhapšenik« u Aleksandrovu taboru. Kurcije Ruf i drugi spominju i kasniji lov u Sogdijani (ima i kod Plutarha lapsus da se prizor odigrao u Sogdijani). Miješanje obiju zgoda može se objasniti sličnošću grčkih naziva Sirija i Asirija (u kojoj je Sogdijana).

[462] Plinije spominje među njegovim djelima »*Aleksandrov lov* koji je posvećen u Delfima«.

[463] Znameniti (atenski?) kipar koji je osim ostalog izradio u zlatu i bjelokosti kipove Aminte, Filipa, Olimpijade i Aleksandra za Filipejon u Olimpiji.

[464] Peukesta se prvi put istakao kad je pomogao spasiti Aleksandra kod grada Malija (vidi glavu 68). Za to je bio nagrađen zlatnom krunom i, premda je bio designirani satrap Perzije, bio je počašćen time što je uvršten u tzv. kraljeve tjelohranitelje. Kao satrap Perzije prihvatio je perzijsku nošnju i naučio perzijski jezik, čime je sebi priskrbio Aleksandrovo odobravanje i negodovanje drugih makedonskih odličnika. Bio je nazočan u Babilonu 323. god. za Aleksandrovih zadnjih dana. Poslije kraljeve smrti zadržao je Perziju kao satrapiju. Spomenuti događaj moderni povjesničari stavljaju u god. 324. ili 323, nakon što je Peukesta preuzeo svoju satrapiju.

[465] Vrst egipatske lasice. U Egiptu je bila posvećena boginji Mut.

[466] Da li je to bio onaj ugriz medvjeda? Plutarh bi to možda eksplicitnije kazao.

[467] Upotrebljavala se za čišćenje i povraćanje, kao lijek protiv ludila i slaboumnosti. Kao ni o Aleksipu, ni o Pausaniji ne znamo ništa.

[468] O Efijaltu i Kisu ne znamo ništa. Harpal je bježao dvaput, 333. i 324. god. Aleksandrovo iznenađenje upućuje na zaključak da se radilo o prvom bjekstvu.

[469] Iz grada Opisa god. 324. Vidi i 71. glavu.

[470] Iz Egā. Priču o Telesipi pripovijeda Plutarh dvaput u *Etičkim spisima* (*Moralia* 180f–181a i 339c-d), ali na oba mjesta zaljubljeni se zove Antigen iz Pelene. Za sličnu zbrku između Antigena i Atarije vidi 70. glavu.

[471] Kurtizana. Slobodna znači da je takva rođena, od slobodnih roditelja; nije, dakle, bila ropkinja.

[472] U *Moralia* 181a (vidi gore bilj. 470) kaže se: »Nećemo li, dakle, Antigene, nagovoriti Telesipu neka ostane s nama? Budući, naime, da je slobodna, ne možemo je siliti.« Prema tome mjestu, neki i ovdje dodaju »da ostane«.

[473] Budući kralj Sirije i osnivač dinastije Seleukovića. Spominje se prvi put 326. god. kad zapovijeda hipaspistima protiv Pora; nazvan je »družbenikom«. Kasnije se u Suzi oženio kćeri Spitamena, najtežeg Aleksandrovog protivnika u Baktriji. Za razliku od drugih makedonskih vojskovođa, nije se razveo poslije Aleksandrove smrti. Neki ovo pismo stavljaju u god. 324/323.

[474] Inače se ne spominje.

[475] Drugi je oblik tog perzijskog imena Megabiks. Nosili su ga uškopljeni svećenici Artemide Efeške. Ovaj je Megabiz bio Efežanin, a građani Prijene posebno su ga odlikovali 334/333. god. zbog njegove uloge pri dovršavanju hrama Artemide Polijade. Taj je hram Aleksandar posvetio god. 334.

[476] Artemide Efeške. Hram je kod starih naroda pružao azil (utočište) bjeguncima i

progonjenima: dok su bili u njemu, nitko ih nije smio silom odvući. Jedino je rješenje bilo ostaviti ih tada da umru od gladi kao što su Spartanci učinili s kraljem Pausanijom, pobjednikom kod Plateje, zazidavši sve otvore na hramu u koji se sklonio.

[477] Ili »koji se ne obazire na klevete (ili ih ne sluša)«. Drugo je značenje pridjeva u izvorniku: »kome nema prigovora, besprijekoran«.

[478] Koje je morao saslušati (a bile su uperene protiv drugih).

[479] To osobito vrijedi za Aleksandrove kasnije godine.

[480] Plutarh nastoji naći ispriku za Aleksandrovo nesumnjivo kasnije okretanje prema većoj strogosti. Za Aleksandrovu brigu za dobar glas i slavu vidi i glavu 5.

[481] Plutarh se vraća naraciji poslije podulje digresije. »Sada«, naime, znači kraj svibnja ili početak lipnja 330. god. Poslije Gaugamele Darije je pobjegao u Međiju i kod Ekbatane skupio 6000 pješaka i 3000 konjanika (Arijan; Diodor i Kurcije Ruf navode veće brojke). Poslije nekih neumjesnih misli o otporu Darije je odlučio pobjeći u Baktriju preko Raga (blizu današnjeg Teherana) i kroz Kaspijska vrata.

[482] U Tabama, istočno od Kaspijskih vrata, Aleksandar je od Babilonca Bagistana doznao da su Darija zatočili satrap Baktrije Beso, Nabarzan i satrap Arahozije i Drangijane Barsaent.

[483] Aleksandar je Tesalce i ostale grčke saveznike poslao kući iz Ekbatane. No mnogi su Tesalci ostali da mu i dalje služe i konačno su se vratili kući poslije prijelaza preko Hindukuša. Aleksandar je, naime, doznao za Antipatrovu pobjedu kod Megalopola i više mu grčki saveznici nisu trebali kao taoci. Otada je smatrao završenom svoju ulogu »vrhovnog vojskovođe s potpunim ovlaštenjima« korintske lige.

[484] 11,120.000 predratnih francuskih franaka u zlatu. Svaki od 2000 konjanika dobio je po 1 talent povrh plaće. Prema Diodoru i Kurciju Rufu, i pješaci su primili svaki po 1000 mina.

[485] 660 km.

[486] Pompejev marš protiv Albanaca opisuje Plutarh vrlo sličnim izrazima: vidi *Pompej* 35. Neki prihvaćaju tu vijest (koja se ne slaže s Arijanom), drugi je zabacuju. Vjerojatno je Aleksandar za 11 dana stigao iz Ekbatane u Rage (danas Rei, oko pet milja jugoistočno od Teherana). Tu se odmarao pet dana (Arijan) i doznao o Darijevu hapšenju, što je obnovilo njegove nade da će ga sustići. Darije je bio umoren blizu Damaghana ili Šadruda. Aleksandar je prevalio 210 (do Damaghana) ili 250 milja (do Šadruda) za (vjerojatno) manje od 7 dana, ali teško za 5, kako računaju neki. U svakom slučaju to je bio izvanredan podvig jer je bila sredina ljeta, a velik dio područja kojim su išli bezvodna pustinja.

[487] Ta zgoda, »jedno od najdivnijih Aleksandrovih djela« (Arijan), javlja se u dvije verzije, a smješta u velik broj raznih mjesta. Umjesto verzije s vodom za sinove (tako i Kurcije Ruf) ima druga u kojoj se makedonski sinovi ne spominju, a Aleksandar vodu iz kacige izlijeva na zemlju (Arijan, Polijen, Frontin). Mjesta odigravanja još su Gedrozijska pustinja (Arijan), blizu rijeke Oksa u Sogdijani (Kurcije Ruf), Afrika, tj. put u Sivah (Frontin), a Arijan primjećuje da tu zgodu drugi stavljaju među Parapamisade. Polijen ne spominje nikakvo mjesto.

[488] Ta brojka neće biti daleko od stvarne. Na završno gonjenje pošlo je 500 pješaka na konjima (Arijan) i, kako je Aleksandar u bjesomučnoj noćnoj jurnjavi prešao nekih 50 milja, mora da su mnogi putem otpali. Kurcije Ruf navodi smiješnu brojku od blizu 3000.

[489] Darije je napustio Ekbatanu sa 7000 talenata iz svoje medske riznice.

[490] Doslovno: »pun kopalja«, ali zacijelo Plutarh misli na r a n e od kopalja (tako kaže i rimski pisac Justin: »mnogim ranama izboden«). Darija su izranili Nabarzan i Barsaent prije nego što su pobjegli. Diodor netočno veli da ga je ubio Beso.

[491] Arijan samo kaže da je Darije od rana malo potom umro, prije nego što ga je Aleksandar vidio. Diodorov je prikaz isti, ali on dodaje da neki kažu da je Aleksandar zatekao Darija na životu. Po Justinu, živa ga je našao »jedan od vojnika« koga Kurcije Ruf također naziva Polistratom.

[492] Tih pojedinosti nema kod Arijana, ali imaju ih Diodor i Kurcije Ruf.

[493] Jedino kod Plutarha. U *Moralia* 332f to mu služi da ilustrira Aleksandrovo filozofsko ponašanje: »ne prinese žrtvu niti zapjeva pobjedničku pjesmu što je pri kraju dugotrajan rat, nego svoju kabanicu«, itd. Jedan moderni povjesničar vidi u tom pokrivanju

kabanicom »simboliziranje ničeg manjeg nego pokušaja da se učini kraj trajnom sukobu Istoka i Zapada«. To je možda odveć sofisticiran zaključak.

[494] U proljeće 329. god.

[495] Poslije Darijeva umorstva pobjegao je Beso u Baktriju gdje je uzeo uspravnu tijaru (znak kraljevskog dostojanstva) i ime Artakserksa. Kad nije uspio taktikom spaljene zemlje sjeverno od Hindukuša usporiti Aleksandrovo napredovanje, pobjegao je preko rijeke Oksa u Sogdijanu a pristaše mu se razbježaše. Ljeti 329. god. uhitiše ga sogdijski velikaši Spitamen i Datafern i ponudiše Aleksandru da mu ga izruče. Prema manje pouzdanoj Ptolemejevoj verziji, uhvatio ga je Aleksandar osobno kad su Sogdijci pobjegli. Prava verzija potječe od pouzdanijeg Aristobula.
Besa išibaše i poslaše u Baktru gdje mu je slijedeće godine (328) suđeno zbog umorstva Darija. Osuđen na odsijecanje nosa i ušiju – kazna Darija I za njegove takmace – poslan bude u Ekbatanu da ga smaknu u skupštini Međana i Perzijanaca. Po Kurciju Rufu, to je trebalo učiniti na mjestu gdje je Darije izdahnuo, ali kasnije veli da je bio poslan u Ekbatanu. Po jednima, bio je predan Darijevu bratu Oksijatru da ga osakati i smakne. Jedni pisci (Justin, Kurcije Ruf) tvrde da je bio razapet, ali Diodor, slažući se donekle s Plutarhom, veli da mu je tijelo bilo rasječeno i komadi razbacani. Način egzekucije kod Plutarha podsjeća na način kako je Tezej smaknuo razbojnika Sinisa koji je (po mitu) na isti način ubijao putnike. Možda je to zato izmišljotina koja treba da pokaže kako Aleksandar slijedi herojske obrasce. Najvjerojatnije je Beso bio nabijen na kolac, što je bio perzijski način smaknuća.

[496] U Perzepol gdje su bile kraljevske grobnice.

[497] Zvao se Oksijatro. Bio je poznat po hrabrosti i kod Isa se dobro borio. Ostao je do kraja vjeran bratu. Bio je jedini istočnjak primljen među »družbenike«.

[498] O tzv. družbenicima vidi 15. glavu.

[499] Po svoj prilici 20.000 pješaka i 3.000 konjanika koji se spominju u 47. glavi. Aleksandar je svoju vojsku podijelio na troje: Erigija s prtljagom poslao je glavnom cestom, Kratera je poslao protiv Tapurijaca (Arijan) ili ga je ostavio da štiti Partiju (Kurcije Ruf), a sam je krenuo u Hirkaniju. Pridružili su mu se ponovo kod Zadrakarte.

[500] Na jugoistoku od Kaspijskog mora, okružena planinama.

[501] Kaspijsko more. Mišljenje da je ono zaljev Okeana (»vanjskog mora«) nalazi se još kod Hekateja; Herodot ga odbacuje tvrdeći da je ono jezero, a ispravno gledište nalazimo kod Aristotela (u *Meteorologiji*) i u *Novinama Aleksandrova carstva* (Diodor 18, 5, 2–6, 3) vjerojatno iz 324/323. god. Premda je veliki geograf Klaudije Ptolemej u 2. st. n. e. ponovo iznio ispravno gledište, »teorija o zaljevu« prevladavala je sve do 14. stoljeća. Plutarh ovdje iznosi mišljenje svog vremena, a to je u biti Eratostenova geografija.
Aleksandar je zacijelo usvajao Aristotelovo mišljenje, ali kad je otkrio da je Perzijski zaljev zaljev, posumnjao je u geografiju svog učitelja i zamislio je ekspediciju koja će istražiti da li je Kaspijsko more povezano s Okeanom. To nije ostvario, a Patroklo, admiral Seleuka i Antioha I, došao je na nesreću do zaključka da je ono zaljev. To je usvojio Eratosten i tako je to postalo standardno mišljenje.

[502] Ponta Euksina, Crnog mora.

[503] Budući da je Sredozemno more bilo u antici more *par excellence*, neki prevode: »od Sredozemnog mora«. Mišljenje o niskom salinitetu Kaspijskog mora potječe od povjesničara Poliklita, vjerojatno posredstvom Klitarha. Stvarno je njegov salinitet (13 promila) znatno veći nego kod Sredozemnog mora. Doduše, nešto je niži na sjeveru kod utoka Volge, ali o tome Aleksandar nije mogao ništa znati. Misli se da je Poliklit pod »Kaspijskim morem« mislio Aralsko more (ili jezero) čiji je salinitet stvarno znatno niži (10,7 promila), a na mjestima utoka rijeka Oksa i Jaksarta voda je sasvim pitka. Kasniji pisci (Kurcije Ruf, Diodor) nisu znali ništa o Aralskom moru, pa su podatke prenijeli na Kaspijsko koje nikako nije pitko. No Aleksandar je mogao znati za Aral od horazmijskoga kralja Farasmana koji ga je posjetio u Baktri i pripovijedao mu o rijeci Jaksartu koja utječe u »veliko more«, naime Aralsko, na kome je ležalo njegovo kraljevstvo (Arijan).

[504] Meotidsko jezero je Azovsko more. Smatralo se zapravo da je to uspor (zaostala voda nakon prelijevanja) Meotidskog jezera (češće: Meotidske bare ili močvare).
Gledište da su Meotidsko jezero i Kaspijsko more povezani nalazi se i kod Kurcija Rufa i Strabona koji oštro kritizira »neke Aleksandrove udvorice« zbog spajanja obiju voda

(11, 7, 4). Ako je *Meteorologija* nastala prije Aleksandrova pohoda, on je mogao biti pod utjecajem Aristotelova mišljenja da su Meotida i Kaspijsko more u podzemnoj vezi. Pri tome je svoju ulogu imala i zbrka nastala time što su Jaksarta smatrali Tanaisom (danas Don). Zbrku je vjerojatno prouzročilo to što je Aristotel držao da se Tanais (Don) grana od Araksa (koji utječe u Kaspijsko more), pa je došlo do miješanja sličnih imena Araksa i Jaksarta (pritok Aralskog jezera, danas Sir Darja; Okso je danas Amu Darja).

[505] Jonskim geografima, možda prvenstveno Hekateju.

[506] Okean, koji po antičkom shvaćanju okružuje svijet. Geografija je i ovdje Eratostenova, reproducirana kod Strabona. Ostala su tri zaljeva Perzijski, Arabijski i Sredozemno more. Ista 4 zaljeva nabraja Plutarh u *Etičkim spisima* 944 b-c.

[507] Strabon je izjednačenje Tanaisa i Jaksarta smatrao »doskočicom« Aleksandrovih pratilaca da mu povećaju prestiž: kako je Tanais bio smatran granicom Evrope i Azije, moglo se tvrditi da je Aleksandar osvojio i Aziju. No Strabon je hiperkritičan i odviše voli kritizirati svoje prethodnike. Poliklit je zaključivao: ako Jaksart/Tanais utječe u »Kaspijsko more«, ono mora da je Meotidsko jezero (Azovsko more) u koje, kako je opće poznato, utječe Tanais/Don. Budući da je Strabon »znao« da je Kaspijsko more zaljev Okeana, mogao se lako izrugivati Poliklitovoj »naivnosti«.

[508] Cio incident treba da pokaže Aleksandrovu »filantropiju«. Mjesto zbivanja kod Arijana je na području Uksija, između Suze i Perzepola, kod Diodora i Kurcija Rufa kod Marda, zapadno od Hirkanije. Kod njih dvojice Aleksandar prelazi s riječi na djela. Kod Arijana kao i kod Plutarha prijetnja je bila dovoljna.

[509] Bukefala.

[510] Iz Zadrakarte, glavnoga grada Hirkanije, gdje je proveo 15 dana poslije ekspedicije protiv Marda (Arijan). Kod Kurcija također kreće iz Zadrakarte (= Arve) u Partiju, premda tu (i kod Diodora i Justina) odlazak slijedi poslije Amazonkine posjete.

[511] Partija (ili Partijana), stepska zemlja južno od Hirkanije, istočno od Medije, kolijevka kasnije moćne partske države dinastija Arsakida i Sasanida.

[512] Usvajanje mješovite odjeće kao i uvođenje perzijskog načina pozdravljanja proskinezom (klanjanjem ničice: vidi 54. glavu) očigledno je politička mjera sračunata na pridobivanje pokorenih naroda i osobito najuglednijih Perzijanaca.

[513] Proskineza, padanje ničice pred kraljem (i dodirivanje tla čelom) bio je perzijski način pozdravljanja, Grcima nepojmljiv.

[514] Vrećaste (poput dimlija) istočnjačke hlače, ponekad od kože, često zajedno s kaftanom i tijarom spominjane kao tipična perzijska nošnja.

[515] Prsluk od vune, često grimizne boje, s dugim rukavima.

[516] Čunjasto perzijsko pokrivalo za glavu, vrst turbana (čalme); nosilo se osobito u svečanim prigodama. Kraljevska je tijara bila visoka i uspravna i naokolo ukrašena dijamantima. Kod običnih Perzijanaca bila je mekana i padala je na jednu stranu. Za Besa, baktrijskog satrapa, Arijan veli »da tijaru nosi uspravno« i da tvrdi da je kralj Azije.

[517] Medska nošnja, već zastarjela u Aleksandrovo doba, bila je luksuznija, bogatija od perzijske. Budući da u *Moralia* 330a Plutarh kaže da je Aleksandar zabacio medsku nošnju i prihvatio jednu mješavinu perzijske i makedonske, neki i ovdje čitaju »makedonske«.

[518] Skromnija od medske, gizdavija od perzijske. Redoslijed je ovdje obrnut od uobičajenog u grčkome.

[519] Odnosi se na niže spomenuti prijelaz preko Jaksarta.

[520] To ga je zadesilo malo prije prijelaza preko Jaksarta, u Sogdijani. Kurcije kaže da je bio tako udaren »da se stropoštao, a mrak mu je pao na oči i nije bio pri sebi« prilikom opsade inače nepoznata grada Memaceni.

[521] To je Aristobulov ispravan oblik imena rijeke koju kasniji pisci nazivaju i brkaju s Tanaisom (Donom). To je današnja Sir Darja. Izvire u masivu Imaosa i ulijeva se u Kaspijsko more.

[522] Vidi 44. glavu i bilj. 504. i 507.

[523] Oko 18 km. U *Etičkim spisima* 341c, u prikazu iste epizode, Plutarh spominje 150 stadija, ali čest je slučaj da u *Životopisima* ne reproducira doslovno pojedinosti iz *Moralia*.

[524] Proljeva ili dizenterije. Arijan bolest pripisuje tome što je pio pokvarenu vodu. Ta epizoda, ovdje umetnuta iako kronološki ne pripada ovamo, treba da ilustrira Aleksan-

drovu vrlinu, hrabrost i ustrajnost koju pokazuje ne dajući se omesti ni ranama ni bolešću.

[525] U Hirkaniji? Ili na Oreksartu? Iz Aleksandrovog pisma doznajemo za ponudu braka s kćerkom skitskoga kralja, a to je bilo u Baktriji (Arijan, Kurcije Ruf).

[526] Kraljica Amazonki Talestris, zacijelo fiktivna osoba.

[527] O Klitarhu znamo samo da je bio sin povjesničara Dinona i da je radio u Aleksandriji. Čini se da je napisao Aleksandrovu povijest u najmanje 12 knjiga, vjerojatno krajem 4. st. pr. n. e. Mnogo su ga čitali, ali i kritizirali kao povjesničara i kao stilista. Nije bio s Aleksandrom, nego se služio djelima i usmenim izvještajima onih koji su sudjelovali u pohodu. Od njega je sačuvano 36 fragmenata. Čini se da je vrlo pozitivno prikazao Aleksandrov lik. Poliklit je bio iz ugledne obitelji u Larisi u Tesaliji. Za njega mnogi drže da je bio djed makedonskoga kralja Antigona Dosona. Bio je na pohodu i napisao je barem 8 knjiga Aleksandrove povijesti. Sačuvano je 10 fragmenata. Zanimala ga je osobito geografija i prirodoznanstvo. Jedan fragment (3.) pokazuje njegovo odlično razumijevanje ekonomike perzijskog carstva.

Onesikrit je bio iz Astipaleje na otoku Kosu. Bio je glavni kormilar Aleksandrove flote, dakle iskusan pomorac. Aleksandra je prikazao kao »filozofa u oružju« na kinički način. Manje ga je, čini se, zanimala ratna i politička povijest. Predbacivali su mu da se u spisima ulaguje kralju. Neki drže da je njegovo djelo bilo »svjesno napisani roman« bez historiografskih pretenzija. O Antigenu se ne zna ništa.

Istro je pripadao krugu učenjaka i pjesnika Kalimaha. Čini se da je rođen u Pafu na Kipru i da je isprva bio rob. Više je antikvar (opisuje starine) nego povjesničar. Mnogo je pisao, osobito o atenskim starinama i mitovima. Sačuvano je nešto fragmenata.

Aristobul, zvan »čovjek iz Kasandrije«, u kojoj se nastanio nakon njezina osnutka 316. god., možda je bio iz Fokide u srednjoj Grčkoj. Uz Ptolemeja, glavni je izvor Arijanu. Bio je na pohodu, nije obavljao vojničke funkcije nego razne civilne (popravljanje Kirova groba i sl.). Vjerojatno je pisao oko 295. god. Pisao je suzdržano, trijezno, bez senzacionalizma i retorike. Opisuje ono što je sam vidio. No njegov je portret Aleksandra bio sumnjivo povoljan. Od njega imamo nešto fragmenata.

Za Haresa znamo da je bio iz Mitilene na Lezbu i da je bio dvorski meštar ceremonija: predstavljao je one koji su dolazili u audijencije. Od njegovih *Priča o Aleksandru* u barem 10 knjiga imamo 19 beznačajnih fragmenata. Njime su se služili Aristobul, Duris i Klitarh. O vrijednosti njegova djela postoje jako divergentna mišljenja.

Ptolemej, kasniji egipatski kralj, »nikada (koliko znamo) nije nikome protuslovio«.

Antiklid je prvi Atenjanin koji je pisao o Aleksandru. Živio je možda u 3. st. pr. n. e. Bio je, čini se, više antikvar nego povjesničar kao Istro. Pisao je i o drugim temama.

O Filonu, Hekateju i Filipu Halkiđaninu ne znamo ništa.

Filip iz Teangela u Kariji napisao je kroniku Karije u 3. st. iz koje imamo 3 veća odlomka.

Duris Samljanin naslijedio je svog oca Skeja kao tiranin na Samu, a studirao je kod Teofrasta u Ateni. Napisao je više djela među kojima *Makedoniká*. Bio je istaknut predstavnik »tragičkog«, patetičnog stila koji hoće u čitalaca izazvati emocije.

[528] Plutarhova dedukcija na temelju pisma Antipatru (*argumentum ex silentio*). Jedan suvremeni autor veli da je »nevjerovanje u Amazonke moderni fenomen«. Ali Plutarh ne sumnja zato što one nisu postojale, nego zato što je njihovo postojanje slabo posvjedočeno. O njima piše u *Tezeju* 27. Čak ni Arijan i Strabon ne sumnjaju u njihovu historičnost, ali ne vjeruju da su postojale u Aleksandrovo doba.

[529] Kralj Skita.

[530] Lisimah (?–282), kralj Trakije poslije Aleksandrove smrti. Neko je vrijeme vladao i Makedonijom.

[531] Poslije pobjede nad Ptolemejem 306. god. kod Salamine na Kipru Antigon je uzeo naslov kralja, a 305. slijedili su ga u tome ostali »dijadosi« (Aleksandrovi nasljednici), uključivo i Lisimaha.

[532] Vjerojatno u Partiji, premda ništa nije bilo rečeno o napredovanju u Hirkaniju.

[533] »Najbolje trupe« mogle bi biti »jezgra (ili cvijet) vojske« iz 44. glave.

[534] To ne mora, ali može biti ono pismo što ga je Aleksandar napisao stigavši do rijeke Jaksarta.

[535] O njihovu dolasku u Suzu god. 324. vidi 71. glavu. Prema Diodoru oni su trebali biti

protuteža makedonskoj falangi poslije pobune kod Hifasisa (pogrešno nazvanoga Gangesom) i kasnijih nereda i ismijavanja Amona. Kurcije kaže da je prije polaska u Indiju Aleksandar u njima htio imati istovremeno taoce i vojnike.

[536] Ime Roksane znači »Mala zvijezda«, a bila je kći baktrijskog velikaša Oksijarta. Zarobljena je na Sogdijskoj stijeni zvanoj i Arijamazova stijena. Vjenčanje je naslikao Aetije i tu je sliku kasnije u Italiji vidio i opisao Lukijan. U *Etičkim spisima* Plutarh veli da je brak s Darijevom kćeri Statirom imao političke motive, a s Roksanom da je Aleksandar sklopio brak iz ljubavi. Svi izvori tvrde da ga je osvojila njezina ljepota i s time se slažu moderni povjesničari. (Jedino Tarn tvrdi da Aleksandar nikad nije volio nijednu ženu osim svoje majke!) Ali ovdje Plutarh vidi, bez sumnje ispravno, u braku s Roksanom i emotivnu angažiranost, ali i političke motive: nadao se da će tako primiriti baktrijske velikaše i privesti kraju dugotrajne borbe. No dvojbeno je da bi to trebalo biti simboličko sjedinjenje Evrope i Azije, kako tvrdi jedan suvremeni autor.

[537] Bio je Aleksandrov vršnjak, odrastao zajedno s njime i očito mu je bio najmiliji prijatelj. Moguće je da je obojicu u mladosti povezivala i pederastička veza. To bi objasnilo neobičnu Aleksandrovu reakciju na Hefestionovu smrt. Više zgoda pokazuje njegov privilegiran položaj među makedonskim vođama na očigledno nezadovoljstvo drugih. Tako se 331. god. Demosten nastojao preko njega izmiriti s Aleksandrom. Sve do Gaugamele nije obavljao neke važnije vojne funkcije. Ondje je, boreći se kao hipaspist pod Nikanorom, bio ranjen. Poslije Filotine smrti dijelio je s Klitom zapovjedništvo nad konjaništvom »družbenika«. Istakao se u kasnijim bojevima u Baktriji, Sogdijani i Indiji. Za njega je Aleksandar 324. god. uspostavio čast hilijarha (velikog vezira). Razlog je vjerojatno bilo njegovo povladivanje politici stapanja naroda i umijeće da saobraća s Azijcima. Negativne crte kod njega vide se u odnosu prema Krateru i Eumenu, te u ulozi što ju je imao u smrti Filote i Kalistena (glave 49. i 55.). U Suzi se oženio Dripetidom, Statirinom sestrom.

[538] Krater je bio možda najbolji vojnik u Aleksandrovoj vojsci i jedan od »družbenika«. Naglo se penjao u vojničkim častima, a poslije smrti Parmeniona postao je Aleksandrov zamjenik i samostalno vodio operacije u Baktriji s vidljivim uspjehom. God. 325. zapovijedao je na povratku trupama koje su se vraćale iz Indije preko Perzije dok je Aleksandar išao Gedrozijom. Oženio se Darijevom nećakinjom Amastridom. God. 324. vodio je veterane u Makedoniju. Poginuo je 321. god. u borbi s Eumenom. Bio je kralju odan i lojalan, iako nije odobravao njegovo prihvaćanje perzijskih običaja. Bio je veoma omiljen kod običnih vojnika.

[538a] Najstariji Parmenionov sin, brat Nikanora i Hektora. Tazbinstvom je bio povezan s nekoliko uglednih makedonskih obitelji. U 10. glavi Plutarh je rekao da je Filota bio Aleksandrov prijatelj od djetinjstva, no mora da je od njega bio znatno stariji. Zapovijedao je konjicom družbenika, a nije vjerojatno čak ni za Parmenionova sina da bi dobio taj položaj u ranim dvadesetim godinama. Jednom ili dvaput imao je i samostalne vojne zadatke. Njegova hrabrost i ratna vještina bile su izvan sumnje, ali i njegova strast prema sportu i luksuzu bila je na glasu čak i među makedonskim odličnicima. Uz to je bio neuobičajeno ponosan na svoju obitelj, a naginjao je i hvalisanju.

[538b] U *Etičkim spisima* (339b) Plutarh stavlja u opreku njegovu nepobjedivost u boju s njegovim robovanjem užicima, ženama i novcu.

[539] Kod Kurcija (6, 11, 1–4), makedonski časnik Bolon poslije Filotina uhićenja podsjeća vojnike koliko ih je puta Filota istjerivao iz njihova konačišta da načini mjesta za svoju služinčad. No mišljenje je novijih komentatora da taj odlomak treba uzeti s rezervom.

[540] To je bilo Parmenionovo djelo god. 333, neposredno poslije bitke kod Isa (listopad 333. god.). Vidi glavu 24.

[541] Grad u Makedoniji, u termajskom zaljevu.

[542] U *Etičkim spisima* naziva je Plutarh Antigonom iz Pele (prijestolnice Makedonije) i primjećuje da ju je zarobio Autofradat na Samotraki.

[543] Oca i sina, Parmeniona i Filote. Vjerojatno su i jedno i drugo Plutarhova nagađanja. U *Moralia* 339f začudo primjećuje da je Aleksandar svoje sumnje u Filotu krio sedam godina! To valjda znači »od početka kraljevanja«, pretpostavljajući da ga oduvijek nije trpio, ako to nije retoričko pretjerivanje. Posredstvom Arijana doznajemo da su Ptolemej i Aristobul spominjali izvještaj o Filotinoj izdaji poslan kralju u Egipat, ali da

Aleksandar nije htio povjerovati u to zbog njihova duga prijateljstva i naklonosti što ju je Filota pokazao prema njemu i Filipu.

[544] U Fradi, glavnom gradu Drangijane, god. 330. Grad se kasnije zvao Proftasija (zbog otkrivene urote?), a misli se da je to moderni Farah. I prema izvorima je jasno i moderni se povjesničari slažu da je optužba protiv Filote bila bez ikakvih dokaza. Misli se da je Aleksandar već otprije bio odlučio ukloniti Filotu i njegova oca Parmeniona, te da je samo čekao zgodnu priliku. Ta mu se ukazala kad je Filota ponešto olako shvatio prijavu urote protiv Aleksandra koja je, čini se, stvarno postojala. Filota u to zacijelo nije bio upleten, ali su njegovi neprijatelji iskoristili njegovu neopreznu šutnju o njoj. Aleksandar je s karakterističnom brzinom i bezobzirnošću uništio navodne »Limnove nalogodavce«. Osobito se mučno doima Parmenionova smrt.

[544a] Kod drugih pisaca zove se Dimno.

[545] Grad u Makedoniji na ušću Aksija (Vardara).

[546] Po Diodoru je i on bio urotnik. Kurcije se slaže s Plutarhom.

[547] To je bio paž Metron (Kurcije Ruf), nadzornik oružarnice. Diodor kaže: »jedan od kraljevskih paževa«.

[548] Prema drugima, sam se probo pred Aleksandrom; po Kurciju ne odavši ništa, po Diodoru otkrivši »sve«.

[549] Kurcije govori o vijeću Aleksandrovih prijatelja (bez navođenja imena) koje je kralj sazvao radi saslušanja Nikomaha. Tu je Krater govorio protiv Filote i uvjerio ostale. Pripreme za njegovo hapšenje izveli su Krater, Leonat, Hefestion, Keno, Erigije i Perdika.

[550] Filote, možda i Parmeniona.

[551] Antički se izvori uglavnom slažu da je bila primijenjena tortura. Neki moderni povjesničari sumnjaju u to, ali bila je upotrijebljena i kod urote paževa i protiv Kalistena (vidi Arijan, *Anabaza* 4, 14, 3).

[552] On je bio ostavljen da nadzire Mediju. Neki su noviji povjesničari tražili razna opravdanja za smaknuće staroga generala, ali nakon svega moramo se složiti s Tarnom da je to bilo »očigledno umorstvo«. Protiv njega nije bilo nikakve optužbe. Na tvrdnju (Tarn) da se poredak u makedonskoj državi osnivao »na zakonu džungle« odgovorio je Badijan primjerom Aleksandra Linkestijca koji nije bio smaknut, iako pod sumnjom da je počinio veleizdaju, kao i da su od mnogih časnika, kojima se gubi trag, neki sigurno preživjeli Aleksandra. Ali Parmenion nije bio tek »neki časnik«, nego Aleksandrov zamjenik, utjecajan, bogat i moćan. On nije mogao naprosto nestati. Aleksandar nije mogao riskirati njegovo odmetnuće i zato ga je trebalo umoriti prije nego što dozna za Filotinu smrt.

[553] To se nigdje drugdje ne spominje. I on i Antipatar predlagali su da se Aleksandar najprije pobrine za nasljednika.

[554] Najmlađi Hektor umro je od iscrpljenosti dok se spasavao s broda koji se izvrnuo na Nilu, a Nikanor, koji je vodio Hipaspiste u sve tri velike bitke, umro je od bolesti na putu iz Hirkanije u Baktriju.

[555] Uza sve to, sin Parmenionove žene iz ranijeg braka, Aleksandar od Linkestide, jedini preživjeli član kraljevske kuće, bio je sada osuđen i smaknut, očito jer je mogao poslužiti kao pretendent na krunu. Na njega se sumnjalo da je bio upleten u umorstvo Filipa, ali on je priznao Aleksandra i ostao među družbenicima. Zapovijedao je tračkom konjicom, ali je kratko prije Isa (jesen 333. god.) bio uhapšen pod sumnjom da se urotio s Perzijancima da ubije Aleksandra i držan je u pritvoru.

[556] I ovdje se Plutarh drži logičkog a ne kronološkog slijeda. Pregovori o kojima se govori dalje u tekstu bili su 324. god. poslije proglašenja *Dekreta o prognanicima* po kojem su Etoljani morali predati Enijadu. No iako je Antipatar mogao imati svoje mišljenje o Aleksandrovu prisvajanju božanskog porijekla i njegovom drukčijem shvaćanju monarhije (na azijatski način), teško da bi on postao nelojalan. Pregovore što ih je kao regent vodio s Etoljanima o Enijadi neprijatelji su lako mogli prikazati zlonamjerno.

[557] Radi se o etolskom savezu, jednom od malo stvarnih vojnički značajnih faktora u tadašnjoj Grčkoj.

[558] O savezništvu.

[559] Grad u Akarnaniji, u susjedstvu Etolije. Etoljani su bili na glasu sa svoje okrutnosti. Stvarno su ih i sami Grci smatrali poludivljacima.

[560] Zapravo čitave dvije godine kasnije, u jesen 328. god. Umorstvo se dogodilo u Marakandi (danas Samarkand) u Sogdijani.

[561] Neposredno prije toga odstupio je zbog starosti Artabaz, satrap važne pokrajine Baktrije (ili Baktrijane); Klito mu je bio određen za nasljednika ali još nije bio preuzeo svoju novu dužnost.

[562] Klitovo izazivanje i činjenicu da se to dogodilo na pijanki.

[563] To nema veze s platonovskim »demonom«. Radi se o tadašnjem pučkom vjerovanju da svatko na rođenju dobije svog »demona«, dobra ili zla, koji ga prati čitav život. Tako u *Cezaru* 69: veliki demon (duh) Cezarov i zli duh (demon) Brutov.

[564] Već su ih polili vinom i mlijekom kako se činilo sa žrtvenim životinjama prije klanja.

[565] Aleksandar je propustio svoju godišnju žrtvu Dionisu i umjesto toga žrtvovao je Dioskurima. Razlog nije poznat. Kod Arijana i Kurcija ima aluzija na sličnost između Aleksandra i Dionisa.

[566] Iz svih je izvještaja jasno da su obojica previše popili. Arijan spominje barbarski način na koji je Aleksandar pio. Vino je dovelo na površinu latentni antagonizam između njih dvojice.

[567] Inače nepoznati minorni pjesnici koji su pratili Aleksandra.

[568] Poraz je stvaran. Potkraj 329. god. Aleksandar je poslao čete protiv Spitamena koji je opsijedao Marakandu; dijelom uslijed podijeljena zapovjedništva makedonska je vojska bila gotovo potpuno uništena.

[569] Filipovi ljudi. Svađa je bila osobna, ne politička, ali se politički motivi ne mogu isključiti. Nema sumnje da su Klitovi postupci bili motivirani i njegovim stavom prema Aleksandrovoj »politici stapanja«, kao i da su takve stavove dijelili mnogi stariji Makedonci.

[570] U bitki na rijeci Graniku (glava 16). Klito je to očito mnogo spominjao. Kod Kurcija nije to činio u ovoj prilici, ali zato mnogo puta ranije.

[571] Bježeći kao kukavica, implicira Klito.

[572] Kao njegov tobožnji sin. I kod Kurcija Rufa podrugljivo spominje Klito Amona.

[573] Vidi 27. i 28. glavu.

[574] Ništa se o njima ne zna. Nije vjerojatno da su oni donijeli voće.

[575] Smisao je: neka govori glasno, a ne šapuće susjedima. To da Aleksandar ne bi mogao pred Makedoncima ponoviti svoju uvredljivu opasku kao i da se kralju naređuje što da radi bilo je veoma teška provokacija.

[576] Naime da se okani srdžbe i svađe.

[577] Problem makedonskog jezika zbog oskudnih je ostataka još neriješen: da li je to bila samo jedna varijanta dorskog dijalekta ili Grcima nerazumljiv poseban jezik. Značajno je da Tukidid (3, 94) opisuje Etoljane (koji su bili blizu Makedoniji, ali ipak nesumnjivo Grci) kao »sasvim nerazumljive po jeziku«.

[578] Četa koja je još služila kao zaštita Aleksandrovu životu u miru, a to je učinila i u Opisu kad se veći dio vojske pobunio. Kad je vidio da mu je nestao bodež, Aleksandar je posumnjao da se radi o izdaji i možda je stvarno povikao da je izdan poput Darija (Arijan, Kurcije).

[579] Obično je govorio tzv. općim grčkim *(koinē)*.

[580] Na makedonskim je gozbama bio i trubač da trubom dade znak za žrtvu ljevanicu poslije jela.

[581] Aristotel (kod Arijana) spominje Ptolemeja. I kod njega se Klito vraća i onda ga Aleksandar ubija. Kurcije Ruf je tipično neprijateljski raspoložen prema Aleksandru koji kod njega na Klita vreba i probada ga kad ovaj najzad odlazi.

[582] Vjerojatno je u Plutarhovu izvoru bilo navedeno više stihova, pa odatle ovdje plural. Neki su mislili da je tu praznina u tekstu. Euripid je bio u Makedoniji dobro poznat: umro je kao gost kralja Arhelaja u Peli.

[583] Stih 693.

[584] Drugi izvori kažu: tri dana.

[585] Drugi ne spominju Aristandra. Ovo je, čini se, pokušaj da se s Aleksandra skine krivnja. Kurcije čak piše o zaključku Makedonaca da je Klito bio opravdano ubijen.

[586] Ovo izvrtanje drevnog mita pored Plutarha oštro kritizira i Arijan. Herodot (3,31) spominje zakon po kojem je pravo sve što god uradi kralj Perzije.

[587] Tzv. tribon: kratka kabanica, kraća i uža od običnijeg himationa, od prosta sukna, ali ne tako topla; bijaše odjeća siromaha, a od Sokrata i filozofa (osobito stoika i kinika).
[588] Za dnevnih obroka.
[589] Znači da je bilo i drugih razloga za svađu.
[590] Oni su osobito zamjerali Aleksandrovu »orijentalizmu«.
[591] Jedno mjesto iz *Etičkih spisa*, pa kazivanje Diogena Laertija da je Aristotel Kalistena ostavio 335/4. god. u Peli (prijestolnici Makedonije) kad je odlazio u Atenu da otvori svoju školu, potiču na zaključak da je Kalisten od početka pohoda bio s Aleksandrom.
[592] Olint koji je Filip razorio 347. god.
[593] Čini se da je Kalisten bio nezgodne naravi. Arijan kaže da je bilo nečega seljački prostačkog u njegovu karakteru. On ne odobrava njegovu grubost i aroganciju i smatra da je Aleksandra opravdano ljutila »otvorenost u nevrijeme i glupava arogancija«.
[594] Navodno stih iz Euripidove *Medeje*; ali ga nema u tekstu koji je došao do nas.
[595] Euripidove *Bakhe* 266–267, ali je Aleksandar izostavio riječi »kad mudar čovjek dobije baš«, itd. Valjda zato što ne smatra Kalistena mudrim, kako je i rekao?!
Taj incident, koji spominje i Filostrat, mora da se dogodio kasnije, poslije Kalistenova odbijanja proskineze (pozdrava klanjanjem ničice). Znači da je i tu materijal izložen logičkim a ne povijesnim slijedom. Prisutnost Kalistena poslije Klitova ubojstva znači da su tad još među njima odnosi bili dobri. Pitanje proskineze mora da ih je pokvarilo. Pri kraju Kalistenova života mora da se dogodio i drugi incident koji spominje Atenej, kad je Kalisten odbio da nazdravi Aleksandru čistim vinom (Grci su vino pili pomiješano s vodom u raznim omjerima, a piti čisto vino bilo je »barbarski« običaj). Plutarh hoće da ovdje pokaže odsutnost mudrosti u Kalistena. Ali zgoda se može i mnogo mračnije i zlokobnije tumačiti: odlučivši da likvidira Kalistena kao glavnu prepreku proskinezi, Aleksandar namjerno potiče »bezazlenog antikvara« (Brown) da se sam diskreditira u očima Makedonaca.
[596] Zapravo: proricanje pjesme, kao što stari liričar Stesikor umjesto pokudne pjesme o Heleni sastavlja pohvalnu.
[597] Poslovica u heksametru koja se ponekad pripisuje Kalimahu. Plutarh je citira još triput: *Nikija* 11, *Sula* 30, *Moralia* 479a.
[598] Herimp iz Smirne, biograf iz kasnog 3. st. pr. n. e., učenik glasovitog Kalimaha, ali pod jakim utjecajem peripatetičke škole. Napisao je opsežno djelo o filozofima, pjesnicima i zakonodavcima. On je jedini izvor za ovu zgodu.
[599] Rob izvježban za čitanje.
[600] Nezamislivo je da bi Kalisten višekratno citirao kralju sljedeći stih i ostavio čitav. Zato neki misle da je to rekao ili Strebu ili sam sebi, iako se to tekstom teško dade opravdati. Najvjerojatnije je da je peripatetička tradicija ostavila traga na toj priči.
[601] Ahilej Prijamovu sinu Likaonu u *Ilijadi* 21, 107. Prijevod je Maretića i Ivšića.
[602] Diogen Laertije, životopisac filozofa, opisuje (5, 5) kako je Aristotel prekorio Kalistena zbog previše slobodna govora pred Aleksandrom citirajući *Ilijadu* 18, 95:

Bit ćeš kratkovječan, o sine moj, kako i veliš (prijevod Maretić-Ivšić).

Ima i drugih takvih vijesti iz antike.
[603] U Perziji položajem niži pozdravljao je pretpostavljenoga padajući ničice pred njim i klanjajući mu se, a to su svi Perzijanci činili pred svojim kraljem. Isprva je to značilo stilizirano prinošenje desne ruke ustima i odbacivanje poljupca kažiprstom i palcem, a kasnije samounižavanje poklecanjem na jedno koljeno. Premda se držalo da su Perzijanci obožavali kraljeve, proskineza nije bila kultni čin nego socijalna gesta. Grci i Makedonci tako su se klanjali samo bogovima i zato su prirodno zaključili da Perzijanci kralja smatraju bogom. Tako Kurcije Ruf, a očito i Plutarh. Moguće je, dakle, tvrditi da je Aleksandar kanio uvesti proskinezu kao element obožavanja svoje osobe. Drugi pak drže da je to trebao biti samo dio dvorskog ceremonijala. Mišljenja o stvarnim kraljevim namjerama danas su podijeljena: Aleksandar je želio obožavanje; ono je bilo u interesu politike stapanja naroda; htio je time učiniti kraj zavjerama i urotama; imamo pouzdane vijesti da se Kalisten opirao deifikaciji; deifikacija je bila potrebna da kralj uspostavi svoju autokraciju. Svim se tim mišljenjima može staviti prigovor. Nesumnjivo je i Aleksandar vidio u proskinezi smiješan i barbarski običaj, ali je najvjerojatnije htio izjednačiti pokorene narode i učiniti da ga prihvate kao pravog Velikog kralja. Zacijelo

nije kanio uvesti teokratsku vladavinu, a vrlo je vjerojatno da je proskineza bila samo dio ceremonija u formalnim prilikama.

[604] Vidi bilj. 527.

[605] Značenje te kultne kretnje vrlo je sporno. Neki vide u tome naknadni rimski utjecaj, drugi misle da je to bio dio ceremonije obožavanja kralja (pa se proskineza izvodila pred slikom i odnosila se na kraljevog »demona« ili *fravašija*, a ne pred samim Aleksandrom), treći misle da je žrtvenik (u izvorniku zapravo »ognjište«) bio mjesto gdje se čuvala perzijska vječna vatra i da proskineza samo znači Aleksandrovo usvajanje istočnjačkih običaja, četvrti opet misle da je to naprosto dio procedure na grčkim pijankama, peti drže da je iskazivanje obožavanja vječnoj vatri značilo priznavanje Aleksandrova božanstva.

[606] Ako je to točno, onda Kalisten ovdje još nije »obilježeni čovjek«. Je li on slučajno postao »vođa opozicije«?

[607] Sin Pitonaksov, jedan od Aleksandrovih laskavaca.

[608] Tipično za Kalistenovu aroganciju i nedostatak takta.

[609] Aleksandra i Kalistena.

[610] Zbog svoje simpatije prema Aleksandrovoj politici Hefestion je bio pravi čovjek za to. Da nije lagao, ostaje dvojbeno. Plutarhovo očito nevjerovanje u Hefestionovu tvrdnju dijele i mnogi noviji povjesničari.

[611] To neće biti kasniji dijadoh a tadašnji tjelohranitelj (jer je taj bio Kalistenov učenik), nego istoimeni Aleksandrov učitelj.

[612] O Hagnonu vidi glavu 22.

[613] Arijan pripovijeda anegdotu kako je Filota pitao Kalistena koga su Atenjani najviše počastili, a on je odgovorio: Harmodija i Aristogitona, ubojice tirana, te spomenuo Atenu kao grad gdje takvi mogu uvijek naći utočište. Ta priča – dio slike o Filoti kao urotniku – nije nimalo vjerodostojna. Kurcije Ruf s rezervom spominje priču da je Kalisten sa simpatijama slušao paževe.

[614] Hermolaj je bio na glasu po svom zanimanju za filozofiju i zato je pratio Kalistena. Uloga paževa, koje je uveo Filip, bila je da poslužuju kralja u lovu i čuvaju noću.

[615] Tzv. urotu paževa Kurcije i Arijan pripisuju Hermolajevu osobnom motivu: bio je išiban zato što je preduhitrio kralja u lovu na vepra. Ipak u govoru na suđenju Hermolaj (kod Arijana i Kurcija) kao razloge urote navodi Aleksandrove postupke: smaknuće Filote i Parmeniona, ubojstvo Klita, nošenje perzijske odjeće, proskinezu, itd. Nema sumnje da samo osveta za šibe nije mogla navesti Hermolaja na misao da ubije Aleksandra i da su bili prisutni i politički motivi, poput onih u Klitovim riječima. Za to govori i kažnjavanje Kalistena kome se moglo pripisati učešće samo u uroti političke naravi. Očito je opozicija Aleksandrovoj orijentalizaciji bila sve jača. Urota paževa bila je god. 327.

[616] Aleksandar kao Veliki kralj? Misli o sebi kao o božanstvu?

[617] Namjera im je bila da ga ubiju u snu.

[618] Smatra se autentičnim. Početkom 327. god. poslao je tu trojicu i Poliperhonta u Paraitakenu protiv pobunjenika Katana i Austana u Baktriji. Poliperhont je operirao u Bubakeni, a ona trojica zajedno. Teško da bi krivotvoritelj mogao sve to znati.

[619] Autentičnost mu je prijeporna.

[620] Tako i kod Arijana. Kamenovanje je bilo makedonski običaj.

[621] Atenjane.

[622] To potvrđuje i leksikon Suda.

[623] Prva je verzija Aristobulova, druga Ptolemejeva. Kako je Ptolemej htio opravdati Aleksandra tobožnjom Kalistenovom krivnjom, vjerojatnija je prva. No moguće je da to nije bilo izvršeno odmah. Ptolemej spominje da je i protiv Kalistena bila primijenjena tortura.

[624] Pred skupštinom korintske lige. Bio bi vjerojatno optužen za urotu protiv *hegemona* (vođe) u Aleksandrovoj osobi.

[625] U Maliji 325. god. Urota je bila u Baktri 327. god. Zato se riječi u rukopisima »u Maliji [ili] Oksidrakiji« smatraju neautentičnima, jer takvu grešku nije mogao načiniti Plutarh koji je sastavio poseban spis o Aleksandrovim ranama. Krajem god. 327. zadobio je Aleksandar dvije (beznačajne) rane (Arijan, Kurcije Ruf).

[626] Nije moguće da je Hares držao da je Kalisten bolovao od imaginarne bolesti ftirijaze (»ušljivosti«) od koje je navodno umro Sula (*Sula* 36). Haresova je verzija bila kasnije

znatno prerađivana, pa je kod nekih autora Kalisten bio držan u željeznu kavezu. Arijan (4, 14, 3) spominje i druge verzije Kalistenove smrti.

627 Kalistenova smrt mora da je bila krajem 327. god.

628 Vidi glavu 12.

629 Od morske obale u unutrašnjost kontinenta. Demarat se borio kod Granika: dakle je morao od početka biti s Aleksandrom.

630 Umetnuto iz glave 37? Čitava ova glava, neuobičajeno zbrkana i bez logičkog slijeda, ovamo je vještački umetnuta da pokaže poslije kažnjavanja neprijatelja kako je Aleksandar plemenito postupao s prijateljima. Kontrast je i između načina kako su umrli obojica, Kalisten i Demarat.

631 Oko 38 metara.

632 Krajem proljeća 327. god. Aleksandar je napustio Baktru. Polijen navodi spaljivanje plijena kao jedan od Aleksandrovih odličnih poteza i smješta ga također u vrijeme prije pohoda na Indiju. Kurcije ga s manje vjerojatnosti stavlja u Partiju prije ulaska u Baktriju i hvatanja Besa.

633 U glavi 42. rekao je Plutarh da je Aleksandar postojao »okrutan i neumoljiv« (?) kad je bio zle volje.

634 Ni o njemu ni o Orsodatu ne znamo ništa.

635 Babilonski svećenici koje su Grci i Rimljani (krivo) nazivali Haldejcima. Ovi su kasnije opomenuli Aleksandra da ne ulazi u Babilon.

636 Doslovno: posteljina i pribor za jelo.

637 Tako i Arijan i Kurcije Ruf. Rijeka Okso (danas Amu Darja) razgraničavala je Baktriju od Sogdijane. Strabon spominje otkriće petroleja blizu rijeke Oha, a zbog sličnosti imena vjerojatno se radi o istom slučaju.

638 Od ulja.

639 Nema drugih svjedočanstava o tome.

640 Atenej (2, 42f) spominje da je Aleksandar pisao o otkriću »ulja« u Aziji; možda je imao pred sobom to pismo.

641 Nesumnjivo Amon.

642 Arijan spominje samo Aristandra.

643 Možda reminiscencija na Platona, *Meneksen* 238a: »a poslije toga nastanak ulja, pomagača u naporima, proizvede [tj. naša zemlja] za potomstvo«.

644 U *Etičkim spisima* dao je Plutarh popis brojnih Aleksandrovih rana, od kojih je najozbiljnija bila ona što ju je zadobio među Malijcima (glava 63).

645 Ako Plutarh ovdje ima na umu neko određeno razdoblje, vjerojatno je to situacija zimi 328/7. god. koju opisuje Arijan (4, 21, 10).

646 Arijan se također osvrće na Aleksandrovu smjelost i samopouzdanje pri opsadi Horijenove stijene: Oksijart kaže Horijenu: »... nema, naime, toga što Aleksandar ne bi mogao silom osvojiti« (*Anabaza* 4, 21, 7).

647 Također nazivana Horijenovom stijenom. Naziv »stijena« označuje ovdje strmenite i izolirane stjenovite brežuljke koji u Aziji nisu rijetki, a predstavljaju izvrsne tvrđave (utvrde, utvrđenja). Sisimitra je bio jedan od malih poglavica u istočnoj Sogdijani (Paraitakeni), a »stijena« je ležala na rijeci Vakš južno od Faisabada.

648 Roksanin otac i jedan od baktrijskih velikaša. Treba ga razlikovati od Darijeva brata Oksijatra. Kod Kurcija, čini se, postoje dva čovjeka, Oksart (na ovome mjestu) i Oksijart (kasnije). Kod Arijana Horijen (Sisimitra) traži od Aleksandra da k njemu pošalje Oksijarta. Kod Kurcija Aleksandar ga šalje da nagovori Sisimitru na predaju. Pobjegao je s Besom i Spitamenom preko rijeke Oksa u Nautaku. Poslije Besove smrti nastavio je s otporom i predao se tek kad su mu bile zarobljene žena i kćeri. Krajem 326. god. postavljen je za satrapa Parapamisadā i to je ostao i poslije Aleksandrove smrti (Diodor).

649 Stijena Aorno, danas Pir-Sar, sjeveroistočno od Pešavara na Indu. Opsadu opisuju Arijan, Diodor i Kurcije Ruf.

650 Očekuje se da mladić u svakom slučaju bude hrabar, ali to što se zove Aleksandar obavezuje ga na još veću hrabrost.

651 Nisa je ležala u Svatu, između rijeka Kofen i Ind; po tradiciji osnovao ju je Dionis. Danas neki misle da su Nišani bili iranski imigranti, a drugi da su bili potomci Darijevih grčkih vojnika. Drugi izvori ne spominju ovu opsadu.

652 Diodor, međutim, implicira da je Aleksandar znao plivati (17, 97, 2).

[653] Radi se o drugoj zgodi, što se iz teksta ne vidi. Neki su mislili da je u tekstu nešto ispalo.

[654] Akufis i tridesetorica vodećih ljudi.

[655] Aleksandar je Akufisa imenovao hiparhom (namjesnikom, upraviteljem; kao perzijski satrap) na mjesto 300 vladajućih aristokrata.

[656] Vladar velikoga grada Taksile (Takšasila) i okolnog teritorija između Inda i Hidaspa. Grad je ležao dvadesetak milja sjeverozapadno od današnjeg Ravalpindija, na mjestu križanja triju velikih trgovačkih putova iz Baktrije, Kašmira i dolinom Gange (Gangesa) i bio je središte hinduističke učenosti u sjevernoj Indiji, kamo su se stjecali učenjaci svih vrsta i staleža radi poduke, osobito iz medicine. Taksil je vladarev službeni naslov. Njegovo osobno ime navodi Kurcije: Omphis, tj. Āmbhi (kod Diodora iskvareno Mophis). Tako je Por vladar Pauravā, a Abisar, Sophyta i Phegela vladari su zemalja Abhisara (Kašmir), Saubhūta, odnosno Bhagala. Kad je Aleksandar bio u Sogdijani (328 /7. god.), Taksil mu je poslao poslanstvo izražavajući podložnost kako bi dobio od kralja potporu protiv svojih neprijatelja Pora i Abisara, vladara Kašmira, i pomogao Hefestionu da premosti Ind.

[657] Taksila je ležala u prostranoj plodnoj dolini dugoj 11 milja i širokoj 5, na blizu 600 metara nadmorske visine.

[658] Taj je razgovor, skraćen naveden u *Etičkim spisima* 181c. Opaža se u njemu kinička tendencija, pa ga neki pripisuju Onesikritu. Nema sumnje da je izmišljen.

[659] Kurcije spominje zlatne krune Aleksandru i njegovoj pratnji i 80 talenata srebrna novca.

[660] 5,560.000 predratnih zlatnih franaka. Kurcije još spominje zlatno i srebrno stolno posuđe, perzijsku odjeću i 30 osedlanih konja.

[661] Ta je obilna darežljivost nesumnjivo bila motivirana politički a ne sentimentalno. Taksil je doveo 5000 ljudi da ratuju u Aleksandrovoj vojsci. To i darovi pokazuje da je postao vazalni kralj.

[662] To se desilo za opsade Masage u zemlji Asakena (danas Svat), istočno od rijeke Gureja. Arijan se slaže s Plutarhom i Diodorom da je Aleksandar sklopio sporazum s najamnicima, ali kaže da ih je pobio kad su se spremali pobjeći premda su pristali da mu služe. Jedan moderni autor misli da je mogla biti posrijedi neka strašna greška ili nesporazum, možda zbog slabog tumača i Aleksandrove rastuće nestrpljivosti.

[663] Misli se na brahmane u Sindu. Oni su inspirirali pobune Musikana i Samba. Da je Plutarh miješao »gimnosofiste« (askete) i brahmane vidi se u 64. glavi. I ovaj je događaj umetnut po logičkoj a ne kronološkoj vezi.

[664] Pismo je vjerojatno autentično. To se zbivalo u proljeće 326. god. Aleksandar se vjerojatno utaborio ili kod Džheluma, gdje moderna željeznička pruga (Grand Trunk) iz Taksile za Ravalpindi prelazi preko Hidaspa, ili kod Haranpura, nekih 40 milja južno od Džheluma. Prema Arijanu, Aleksandar je prešao rijeku oko 150 stadija (oko 23 km) od svog tabora gdje je nasuprot obali bio prostran, šumovit otok. Danas neki predlažu Džalalpur, točno 23 km (17 1/2 milja) uzvodno od Harnapura, neko mjesto 13 milja uzvodno od Džheluma.

[665] Videći da je zbog slonova nemoguće forsirati prijelaz jer se nenavikli konji plaše, Aleksandar je fingirao prijelaz više puta na više mjesta. Poru je najzad dosadilo da svaki put izvodi slonove i zadovoljio se time što je postavio po obali izviđače.

[666] S hipaspistima, Klitovim i Kenovim pješačkim pukom, strijelcima i Argijanijcima. Meleagar, Atal i Gorgija bili su porazmješteni s najamničkom pješadijom na potezu od glavnog tabora do mjesta prelaženja. Oni su trebali prijeći rijeku pošto Aleksandar, prešavši, prođe kraj njih drugom obalom. Krater je ostao u taboru s dva pješačka puka i 5000 Indijaca.

[667] S eskadronom družbenika, četiri konjanička puka (uključivo baktrijsku, sogdijsku i skitsku konjicu) i strijelcima na koljenima, ukupno 5.300 ljudi. Najamnička je konjica vjerojatno prešla rijeku s pješadijom u međupostajama i uzela učešća u bitki. Krater je zadržao svoj konjički puk i nešto domaće konjice.

[668] Izvori ga dijelom nazivaju velikim, dijelom malenim.

[669] Ako je to Aleksandar ikad rekao, to je moralo biti mnogo ranije jer u onom času nije mogao misliti na takve stvari. Neki taj uzvik pripisuju Aleksandrovoj želji da pridobije atensko i grčko javno mnijenje, a drugi – Onesikritovoj retorici!

[670] Tako i Arijan (5, 13, 3).

[671] Arijan iscrpnije navodi Aleksandrove razloge da odjaši naprijed s konjicom. Ako Indijci

navale punom snagom, on će ih pobijediti konjicom ili zadržati do dolaska pješadije; ako pak Indijci pobjegnu, konjica će im nanijeti najteže gubitke. No Aleksandar je morao zacijelo računati i s ispadom Porove konjice, a nije mogao očekivati da će pobijediti čitavu Porovu vojsku sa slonovima samo svojom konjicom. 20 stadija iznosi oko 3700 metara.

672 Plutarh se izražava grčkim terminima. Misli se, svakako, na pješadiju.

673 Vodio ih je Porov sin poslan da spriječi Aleksandrovo iskrcavanje na drugu obalu. U izvorima nalazimo razne podatke o snazi Porove konjice i kola: Ptolemej je naveo 2000 konjanika i 120 kola, Aristobul samo 60 kola, Kurcije 4000 konjanika i 100 kola (pod vodstvom Porova brata). Arijan potvrđuje Plutarhove navode o Porovim gubicima. Kola su zbog debela mulja bila beskorisna.

674 U 62. glavi, možda na temelju Aleksandrova pisma, navodi se da je bilo 20.000 pješaka i 2.000 konjanika. Kod drugih starih autora brojke su mnogo veće (npr. Diodor: 50.000 pješaka, 3.000 konjanika, preko 1.000 kola i 130 slonova).

675 Par slonova i nešto pješadije. Por je ispravno ocijenio da je Aleksandar glavna opasnost.

676 Radi se o indijskom lijevom, odnosno desnom krilu. Neke nejasnoće postoje samo u pogledu Kenova položaja: da li je imao napasti čelom ili odostrag. Arijanova verzija zapovijedi govori u korist potonje alternative.

677 Oni su bili u središtu bojnog reda.

678 Oko 10 sati navečer. Podatak navodi samo Plutarh. S druge strane, on ne mari spomenuti da je Krater prešao rijeku kod Haranpura i nastavio gonjenje Indijaca koji su bježali.

679 Arijan, Diodor, Kurcije Ruf, Suda, pseudo-Kalistenov roman, anonimni latinski *Aleksandrov itinerarij*, prijevod pseudo-Kalistena na latinski od (nepoznatog) Julija Valerija, *Epitoma Metz.*

680 Ako se računaju atičke mjere, dobivamo nemoguće brojke. Ali Tarn je uvjerljivo dokazao da je postojao kraći, makedonski lakat. Pedalj je imao 231 mm. Po tome Por bi imao nešto preko 2 m, što je velika visina u odnosu na prosječnog Grka onog vremena.

681 Razmjer između njega i slona bio je isti kao između obična čovjeka i konja; dok običan čovjek na slonu izgleda sitniji, kod Pora to nije bio slučaj.

682 U *Moralia* 970d Plutarh navodi ovaj slučaj kao primjer životinjske inteligencije. Time se kasnije poslužio i Elijan.

683 Ova znamenita zgoda spominje se triput u Plutarhovim *Etičkim spisima*, kod Arijana i u jednom govoru retora Temistija.

684 Porovo je područje ležalo između Hidaspa (Džheluma) i Akesina (Čenaba). Priključio mu je zemlju Glause (ili Glauganike) s 37 gradova i mnogo sela, zemlju »lošeg« Pora i drugih nezavisnih plemena uz rijeku Hidraot, te zemlju Katejana istočno od nje (sve po Arijanu). Poslije pobune na Hifasisu (danas Beas) dao mu je svu zemlju do te rijeke, a prije nego što se spustio Indom proglasio je Pora kraljem svega što je dotada osvojio u Indiji: 7 plemena i preko 2000 gradova. Već je prije uvećao Taksilovo kraljevstvo dodajući mu svu zemlju do Džheluma. Želio je da između oba *radže* (kralja) bude ravnoteža snaga.

685 Strabon navodi 9 plemena i 5000 gradova. Arijanove su brojke umjerenije.

686 Filipova je satrapija obuhvaćala izvorno teritorij između Inda i Hidaspa, ali u jesen 326. god. on se naziva satrapom i zemlje zapadno od Inda prema Baktriji. Mora biti da je preuzeo Nikanorovu satrapiju. Kasnije je njegova satrapija obuhvaćala i područje Malijaca i Oksidraka sve do mjesta ulijevanja Akesina u Ind. God. 325. ubili su ga njegovi najamnici, pa je kao privremena mjera određeno da Taksil i Eudam upravljaju njegovom satrapijom (Arijan).

687 Vidi glavu 6.

688 Strabon, Diodor, Aulo Gelije, Kurcije Ruf.

689 Vjerojatno je vijest došla do naših izvora (Arijana) preko Aristobula.

690 Aristobul (kod Arijana) također navodi (vjerojatno točno) da je Bukefal imao 30 godina. Kako konji žive 28–32 godine, a najbolja dob za prodaju kod njih je 7 godina, znači da ga je Aleksandar pripitomio baš nekako u toj najranijoj dobi.

691 Tako je naziva i Strabon; kod Arijana i Diodora ime glasi Bukefala. Poslije pobjede Aleksandar je osnovao još jedan grad, Nikeju. Točan položaj obaju gradova prijeporan.

692 Subjekt je svakako Aleksandar. Ime Perita možda dolazi od makedonskog mjeseca

peritija (veljače) u kome ga je valjda Aleksandar dobio. Imao je još jednog psa, Trijaku. Stari pisac Poluks prenosi vijest povjesničara Teopompa da je Perita bio indijski pas kupljen za 100 mina.

693 Peripatetički pisac. Živio je vjerojatno (vidi slijedeću bilješku) za cara Tiberija.

694 Ugledan retoričar iz Mitilene na Lezbu, rođen god. 75. pr. n. e.; 47. i 45. god. bio poslanik Cezaru i 25. god. Augustu. Djelovao je u Rimu i mnogo pisao, među ostalim o Aleksandru. Umro je početkom Tiberijeve vladavine u dobi od oko 90 godina. Od njega imamo samo oskudne fragmente.

695 Odmah poslije pobjede nad Porom naredio je Aleksandar izgradnju brodovlja na Hidaspu. Danas se većinom smatra da je kanio nastaviti put Gangesom do Istočnog Okeana. To se temelji na njegovoj izjavi kod Arijana da nije daleko do Gangesa i Istočnog Okeana. Moguće je ipak da su njegovi ciljevi bili manje točno određeni i da je namjeravao napredovati sve dok bude nailazio na otpor. Aleksandar je osvojio čitavo Petorječje (Pendžab) od Inda do Hidaspa. Bio je rujan 326. god.

696 Možda ima pisma u 60. glavi.

697 Sigurno je da je Aleksandar znao za Ganges (vjerojatno od indijskih vladara) i da ga je spomenuo u govoru na Hidaspu. Diodor i Kurcije Ruf kažu da je indijski vladar Fegej rekao Aleksandru da do Gangesa, širokog 32 stadija, ima 12 dana hoda (stvarna je udaljenost 250 milja ili oko 400 km) kroz pustinju, te da preko njega žive Prasijci (ili Tabrasijci kod Diodora) i Gandaridi.

698 Oko 5 km. Kod Diodora širina je 30 stadija. Megasten (kod Strabona) navodi 100 stadija.

699 1850 metara.

700 Diodor i Kurcije navode nešto manje brojke: 20.000 konjanika, 200.000 pješaka, 4.000 slonova i 2.000 bornih kola.

701 Gandaridi se samo ovdje povezuju s Prasijcima (ili Praisijcima; ime znači Istočnjaci). Prasijci su žitelji velikoga kraljevstva Magadha s glavnim gradom Pataliputrom blizu Patne na Gangesu. Gandaridi (možda ogranak naroda Gandhara?) pomiješani su s plemenom Gandarida na ušću Gangesa, a to je možda dovelo do miješanja Hifasisa (danas Beas) s Gangesom. Rimski pisac Justin izvješćuje da je Aleksandar stvarno pobijedio Prasijce i Gandaride.

702 To je češći oblik u rukopisima, iako moderni izdavači preferiraju oblik Androkot. To je Čandragupta, osnivač dinastije Maurija i djed slavnoga kralja i pjesnika Aśoke. Justin, te džinistička i brahmanska tradicija kažu da je bio skromna porijekla, ali je vjerojatnija budistička predaja da je njegov otac bio glavar Maurija. Čandragupta je uništio makedonske posade i srušio zadnjeg vladara dinastije Nanda u Pataliputri. Budisti stavljaju početak njegove vladavine u 322. god., džaini u 312. Čini se da je Justin bliži prvom datumu. Svakako je Čandragupta postao kraljem Prasijaca poslije Aleksandrove smrti (323. god.).

703 Seleuk zvani Nikator ili Pobjednik (358–280), kralj Sirije od 312. god. Osvojio je dio Indije. Spomenuto darivanje vjerojatno potječe iz god. 304. Broj je svakako pretjeran: u indijskim zapisima 500 znači »velik i značajan broj«, a najveći zabilježeni broj slonova jednoga kralja je 150. Slonovi su imali važnu ulogu u pobjedi koalicije nad Antigonom i Demetrijem Poliorketom kod Ipsa 301. god.

Kao Seleukov poslanik kod Čandragupte je višekratno boravio Megasten koji je gotovo jedini izvor podataka o Indiji istočno od Hifasisa za Grke. Njegove vijesti nalazimo kod Strabona i Apijana. Po njima između obje dinastije sklopljen je sporazum koji je trajao 120 godina, a povezali su se i rodbinski: Seleukova kći ili nećakinja udala se za Čandraguptu ili za njegova sina Bindusaru. Prije toga Seleuk i Čandragupta bili su u ratu (Apijan), ali je Seleuk zbog rata s Antigonom brzo pristao na mir. Plinije spominje 600.000 pješaka, 30.000 konjanika i 9.000 slonova kao Čandraguptinu vojnu silu, a kako se njegova država protezala do Bengalskog zaljeva na istoku i do Majsora na jugu, izraz »svu Indiju« nije pretjeran.

704 Plutarh ne spominje govore Aleksandra i Kena (kod Arijana i Kurcija). Kad su Makedonci odbili poslušnost, Aleksandar se zatvorio u šator i bez uspjeha čekao da se oni predomisle. Onda je izišao i žrtvom pitao bogove da li da prijeđe rijeku. Žrtva je bila nepovoljna. Arijan ništa ne govori o tješenju družbenika niti o molbama vojnika.

705 Prema vojnicima.

706 O tom i drugome čime je Aleksandar želio stvoriti sliku o Makedoncima kao divovima

izvješćuju i drugi pisci, premda se očito radi o izmišljotini (bilo Aleksandrovih pjesnika ili kasnijih putnika).

[707] Čandragupta i njegovi nasljednici. To je nepotvrđena i sumnjiva vijest.

[708] Plinije kaže da Aleksandar jest prešao Hifasis i podigao žrtvenike na istočnoj obali. To vjerojatno nije točno, ali nije ni nemoguće da je Aleksandar prešao rijeku samo da pokaže da ga ona nije zaustavila.

[709] Mnogi moderni autori drže da je Čandragupta sreo Aleksandra i razgovarao s njime. U to vrijeme on je bio bjegunac iz Magadhe nakon neuspjela pokušaja obaranja tadašnjeg vladara.

[710] Magadhu. Misli time da bi došlo do bune naroda da je samo Aleksandar produžio svoj marš.

[711] Dhana Nanda, deveti i zadnji iz dinastije Nanda. Diodor i Kurcije kažu da mu je otac bio siromašan brijač koji je uzurpirao prijestolje uz pomoć kraljice koju je zaveo.

[712] Plutarhovo sažimanje daje pogrešnu sliku. Aleksandar se vratio na Hidasp i popravio Nikeju i Bukefaliju, oštećene kišom. U Bukefaliju je krenuo početkom studenoga 326. god.

[713] Indijski ocean za razliku od unutrašnjeg, tj. Sredozemnog mora.

[714] Arijan (prema Nearhu) navodi brojku od 800, Diodor i Kurcije 1000.

[715] Hidasp (danas Džhelum), Akesin (danas Čenab) i Ind. Ostale su dvije rijeke Petorječja (Pendžaba) Hidraot (danas Ravi) i Hifasis (danas Beas) koji utječe u Hesidar (danas Sutledž).

[716] Diodor spominje predaju Siba i vojne operacije protiv Agalaseja sjeverno od točke spajanja Hidaspa i Akesina.

[717] Malijci (Malave) i Oksidraci (Šudrake, Kšudrake) bili su nezavisna plemena sjeverno od mjesta spajanja Akesina i Hidraota. Njihove udružene snage imale su po Diodoru 80.000 pješaka, 10.000 konjanika i 700 bornih kola, što jedan današnji autor smatra »daleko pretjeranim«.

[718] To je bilo drugi put da se on penje na neprijateljski zid (prvi put kod Arijana 6, 7, 5). Učinio je to jer je mislio da Makedonci zabušavaju.

[719] I Arijan spominje sjaj Aleksandrova oružja.

[720] Svi se izvori slažu da je jedan bio Peukesta, ali kao drugoga navode razna imena, najčešće Leonata, no on nije poginuo jer su obojica za to djelo dobila zlatne vijence u Suzi. Neki navode 3, 4 ili više imena.

[721] Plutarh (u *Etičkim spisima*) i Kurcije Ruf kažu da je bila dugačka oko 1 metar.

[722] U toj zemlji obično bi metalni šiljak nasadili na trstiku.

[723] »Prst« je iznosio 20 1/2 mm. Zanimljivo je da u *Etičkim spisima* Plutarh navodi veće dimenzije: 4×5 prsta.

[724] Po Arijanu, Aleksandar je otplovio u glavni tabor na mjestu spajanja Hidraota i Akesina da uvjeri Makedonce da je živ i zdrav. Kod Kurcija iz istog je razloga zaplovio već sedam dana poslije ranjavanja.

[725] Osobito kraljevstva Musikana i Oksikana (Portikana). Iz greciziranih imena nije moguće razabrati o kome se radilo.

[726] »Nagomudrih« kod naših starijih prevodilaca. Grčki pisci uglavnom ne razlikuju brahmane od asketa (iz 65. glave). Ali Nearh kod Strabona veli da se indijski »sofisti« dijele na brahmane, koji prate kralja kao savjetnici, i »ljude koji slijede prirodu«. I Megasten (kod Strabona) razlikuje brahmane i garmane (šramane, budističke askete). Razgovor s gimnosofistima u izvorima se javlja u dvije glavne verzije: ovoj od deset pitanja i drugoj od devet koja se nalazi osobito u *Romanu o Aleksandru* u više varijanti. Za razliku od Onesikritova izvještaja (glava 65), zajednički izvor obiju verzija pokazuje jaku kiničku obojenost i slika je moćnog i beskrupuloznog vladara i mudraca licem u lice, omiljen tip anegdote kod kinika. Cijela epizoda sasvim je sigurno nehistorijska.

[727] Sambova je buna povijesna činjenica. Bio je imenovan satrapom indijskih brđana, ali čuvši da je njegov neprijatelj Musikan zadržao svoje kraljevstvo, pobjegao je preko Inda. Njegovi rođaci predali su se u Sindimani (Sihvan?). Po Diodoru i Kurciju, osim brahmana krivih za pobunu bilo je smaknuto 80.000 Indijaca.

[728] Ključ za epilog poznati je logički paradoks *Lažac* ili *Krećanin*. O cijelom razgovoru i o tom završetku vidi Pseudo-Kalisten, *Roman o Aleksandru*, Novi Sad 1980, str. 230–232.

[729] Prema nekima, obdario ih je – odjećom!

[730] Vidi glavu 69.
[731] Mandanis (Dandamis) prekorava zbog toga Kalana. Razgovor Onesikrita s gimnosofistima ili je sasvim izmišljen ili bar pretežno. U osnovi mu je »dobra kinička doktrina« i on ne odražava indijsku filozofiju.
[732] Onesikrit je nosio makedonsku kabanicu (hlamidu), makedonski bijeli šešir (kausiju) i visoke čizme (krepide).
[733] Kalan hoće reći: od samog Zeusa, a ne samo od njegova sina. Očito je Onesikrit Aleksandra prikazao Indijcima kao Zeusova sina.
[734] Druga je verzija imena Mandanis.
[735] Hoće reći da su grčki filozofi robovi konvencija jer ne hodaju goli niti žive jednostavnim životom kao gimnosofisti. Iscrpniji opis razgovora kod Strabona (15, 1, 65).
[736] Možda Nearh (koji je bio u lošim odnosima s Onesikritom); svakako ne Megasten.
[737] Odnosno valjda Sphines prema starogrčkom izgovoru. Čini se da su od indijskog pozdrava Grci razumjeli riječ *kaljāṇa* (»sretno«), pa je shvatili kao ime i grecizirali kao *Kalanos*. Drugi misle da se pod tim krije neko indijsko ime.
[738] Grčki: *kháirein*.
[739] U Rimskom govoru (§ 18) Elije Aristid ima sličan »primjer« u razgovoru vidioca Oibarasa i Kira Velikog. Vjerojatno je obojici izvor bio Ktesija, liječnik na perzijskom dvoru i pisac jedne (izgubljene) perzijske povijesti.
[740] Nije sasvim jasno kojih bi to sedam mjeseci bilo. Po Aristobulu (kod Strabona) Aleksandar je otišao iz Bukefalije početkom studenoga 326. god., a stigao u Patalu sredinom srpnja 325., što on naziva vremenom od 10 mjeseci. Kod Plinija se navodi 5 mjeseci, ali možda za kraće putovanje.
[741] Sredinom ljeta 325. god.
[742] Po Arijanu Kilutá. Bila su dva otoka: Kilutá u delti i jedan bezimeni 200 stadija (35 km) dalje u Oceanu.
[743] Po Arijanu, žrtvovao je na oba otočića prema nalogu što ga je dobio svojevremeno od Amona, a onda na moru Posejdonu u znak zahvalnosti i iz ponosa što je stigao do granice svijeta.
[744] Između njih dvojice odnosi su bili veoma loši.
[745] Put kroz pustinju izabrao je Aleksandar, prema Nearhu, ne samo zato da snabdijeva mornaricu hranom i vodom, nego i zato da nadmaši Kira i Semiramidu koji su pri sličnim pokušajima po pričanju stradali. Ujedno je (prema Arijanu) htio uspostaviti svoju reputaciju kao izvršitelj nadljudskih djela, koja je trpjela zbog događaja na Hifasisu. Tako je i u oazu Sivah išao takmičeći se s Perzejem i Heraklom. Samo Nearh (kod Arijana) navodi da Aleksandar nije znao kakve ga teškoće očekuju – očit pokušaj da s njega spere krivnju.
[746] Plutarh nema jasne predodžbe o geografiji onog područja. Nevolja je Aleksandra zadesila u Gedrozijskoj pustinji a ne kod Orićana. Strabon u opisu satrapije Arijane navodi od istoka prema zapadu uz obalu Orićane, Ihtiofage i Karmanijce. Gedrozija leži prema unutrašnjosti od Ihtiofaga. Veličina gubitka procjenjuje se različito i kod antičkih i kod novijih autora. Sigurno je samo da su bili ogromni i da je krivnja bila na Aleksandru.
[747] Misle se Ihtiofazi, Ribojeđe. Opis ovaca navode i drugi autori.
[748] U Puru, glavni grad Gedrozije, stigao je 60 dana poslije odlaska iz područja Orićana, tj. u studenom 325. god.
[749] Fratafern, satrap Partije, i Stasanor, satrap Arije i Drangijane. Po Diodoru i Kurciju, učinili su to na Aleksandrov nalog, po Arijanu samoinicijativno. Astasp, satrap Karmanije, propustio je da to učini; kasnije je bio smaknut zbog sumnje u izdaju.
[750] U Puri.
[751] Kurcije daje detaljan opis proslave koja je trebala oponašati Dionisov trijumfalni ophod poslije pobjede nad Indijcima. Ali Arijan sve to odbacuje izričito kao legendu, a većina se modernih autora slaže s njim. Legenda se valjda rodila iz proslave u Karmaniji u čast pobjede u Indiji i sretna (!) prolaska Gedrozijskom pustinjom. Karmanija je između Gedrozije (na istoku) i stare Perzije ili Perside (na zapadu).
[752] Sarisa je dugačko makedonsko koplje.
[753] Teriklije su posude nazvane po Korinćaninu Teriklu koji je radio u Ateni u vrijeme komediografa Aristofana.
[754] Dionis.

[755] Očigledna Plutarhova omaška: treba da stoji »Karmanije«.

[756] Aleksandrove homoseksualne sklonosti? Opis te zgode nalazi se i kod Atenjana. Neki misle da je sve to izmislio peripatetičar Dikearh (možda da ocrni Aleksandra? Ali u to doba takvo nešto nije bilo zazorno!).

[757] U prosincu 325. god. Nearh je došao u Harmoziju (danas Hormuzd) i sreo se s Aleksandrom poslije petodnevna puta kopnom.

[758] O Aleksandrovim planovima na zapadu postoje različita nagađanja i vijesti starih autora, a neke su bile zabilježene – prema Diodoru – u njegovim *Sjećanjima* nađenima poslije kraljeve smrti, koja je Perdika izložio skupštini vojnika radi usvajanja ili odbacivanja. Tu se navodi gradnja 1000 brodova u Fenikiji, Siriji, Kilikiji i na Kipru, pohod na Kartagu i sjevernoafrička plemena, na Hispaniju i Siciliju. O autentičnosti toga (i drugoga) danas se mnogo raspravlja.

[759] Gibraltar.

[760] Sredozemno more.

[761] Grad u Siriji blizu Eufrata.

[762] Bilo je raznih pobuna, ali satrapi su uglavnom ostali lojalni. Pa ipak doznajemo za smaknuće trojice: Astaspa, Orksina i Autofradata uz pogubljenje Abulita i Oksatra (68. glava). Značajno je da su dva smaknuta »zbog sumnji«. Očito se Aleksandar veoma plašio pobune. U to je vrijeme u Mediji bilo suđeno četvorici vojnih zapovjednika, a barem trojica bila su pogubljena – navodno zbog pljačkanja grobova i nasilja nad stanovništvom. Jedan današnji autor veli da »očito nije pretjerano govoriti o kraljevanju terora« jer razlog za sva ta smaknuća nije mogla biti navodna Aleksandrova briga za dobru upravu, kako navode neki stari pisci.

[763] Noviji autori zabacuju Plutarhovu vijest. Nema sumnje da se Kleopatra povukla u Makedoniju da izbjegne dominaciju strašne majke. Nema znakova da je pokušala ukloniti Antipatra u Makedoniji. Ostala je ondje, kao i Olimpijada u Epiru, do Aleksandrove smrti.

[764] Prema Plutarhu izgledalo bi kao da je to bilo 324. god. Stvarno se Olimpijada, nadvladana od Antipatra, povukla 331. god. u Epir. Ondje je njezina kći Kleopatra bila regent poslije odlaska muža u južnu Italiju 334. i njegove pogibije.

[765] Planova o istraživanju ili, vjerojatnije, nebrojenih teškoća?

[766] Trebalo je da plovi uzvodno Pasitigrisom i pridruži se kralju u Suzi.

[767] Tekst je ovdje nejasan; u prijevodu je naveden najvjerojatniji smisao.

[768] Aleksandar je napredovao u unutrašnjost do Pasargada. Izraz »spuštajući se, vraćajući se« implicira obratan smjer, od unutrašnjosti prema moru. Možda je krivnja i na Plutarhovu nesnalaženju u geografiji.

[769] Plutarh u njih ubraja i satrape. O egzekucijama je već bilo govora u ovoj glavi.

[770] Abulit (kod Plutarha Abulet) upravljao je Suzijanom za Darija. Poslije predaje Aleksandru, ovaj ga je potvrdio kao satrapa. Sin mu se zvao Oksatr, a Plutarh ga miješa s Roksaninim ocem; bio je postavljen za satrapa Paraitakene.

[771] Premda Aleksandar nikad nije upotrebljavao makedonsko koplje sarisu, smaknuća su vjerojatno točna jer ih spominje i Arijan.

[772] Sasvim je nevjerojatno da bi Aleksandar tražio snabdijevanje od satrapa daleke Suzijane. Vjerojatno je, kako misle moderni autori, da je tražio »žrtvenog jarca« za nedaće na zlosretnom putu kroz Gedroziju.

[773] U Pasargadama.

[774] Artakserkso III Oho (358–338). Vijest je nepotvrđena i sumnjiva.

[775] U kraljevskom parku u Pasargadama, prijestolnici Perzije, bio je grob Kira Starijeg (Velikog). Zadatak da ga obnovi izvršio je Aristobul. Njegov opis groba (kod Strabona) prije i poslije pljačke dobro se podudara s ostacima Mešed mādēr i Sulēimana. Prema Onesikritu, grob je imao 10 katova, prema *Romanu o Aleksandru* 12!

[776] Plutarhova vijest ne može biti točna jer magi (perzijski svećenici), nasljedni čuvari groba ni pod torturom nisu kao krivce označili ni sebe ni ikoga drugoga (Aristobul kod Arijana). Isto vrijedi za slične priče kod Kurcija. Arijan samo kaže da je satrap Perzije Orksin (krivac prema Kurciju) bio smaknut zbog pljačkanja kraljevskih grobova i hramova i bezrazložnih pogubljenja Perzijanaca.

[777] Nepoznata osoba.

[778] Kalan se razbolio u Pasargadama i njegov je pogreb obavljen blizu granice Perzije i Suzijane. Taj se događaj duboko dojmio svih prisutnih i opisuje ga većina antičkih pisaca.
[779] Redovna i simbolička predradnja prije žrtve. Označava posvećivanje čitava tijela.
[780] Arijan veli da na to nitko nije obraćao pažnje sve dok ih nije podsjetila Aleksandrova smrt u Babilonu.
[781] Po drugima on se b a c i o u vatru.
[782] Doslovno: »s dobrim znamenjima«.
[783] Prema Onesikritu (kod Strabona), bolest su gimnosofisti smatrali veoma ponižavajućom i zato su se ubijali da joj se uklone.
[784] Među mnogim poslanstvima koja su došla Augustu na otok Sam zimi god. 20. pr. n. e. bilo je i jedno od indijskoga kralja Pora ili Pandiona. S njim je, prema Strabonu i Kasiju Dionu, bio i jedan gimnosofist imenom Zarmanohegas ili Zarmarus. On je otišao u Atenu, dao se posvetiti u eleusinske misterije i zatim se spalio.
[785] Prema Ateneju i Elijanu, Aleksandar je najprije održao atletsko i glazbeno natjecanje, a takmičenje u piću dodao je u čast Kalanu i sklonosti Indijaca prema vinu. Elijan tvrdi da je ona Indijcima urođena.
[786] 13 litara.
[787] Prema Ateneju i Elijanu, pobjednik je dobio 1 talenat, drugoplasirani 30 mina, a treći 10.
[788] Tridesetpetero je umrlo odmah, a šestorica kasnije u svojim šatorima.
[789] Petodnevna svečanost u travnju 324. god. Vjenčanje je trebalo simbolizirati stapanje obaju naroda: velik broj »družbenika« oženio se perzijskim ženama kojih su se gotovo svi oslobodili poslije kraljeve smrti. Čini se da taj Aleksandrov potez nisu baš svi oduševljeno pozdravili, a i sam Plutarh ne spominje ništa u tom smislu.
[790] Najstarija Darijeva kći. Prema Aristobulu (kod Arijana), uzeo je i Parisatidu, mlađu kćer Artakserksa Oha, vjerojatno da se srodi s obje perzijske kraljeve loze.
[791] Hares kod Ateneja kaže da su 92 »družbenika« uzela Perzijanke. Elijan navodi 90, a Plutarh u *Etičkim spisima* 100. Arijanov je broj 80. Hares kao glavni komornik i očevidac zacijelo je najpouzdaniji svjedok.
[792] Po Arijanu, njih 10.000.
[793] Pedesetak milijuna predratnih francuskih zlatnih franaka. Arijan i Justin spominju 20.000 talenata, Kurcije i Diodor slažu se s Plutarhom.
[794] Budući da je kasniji kralj Antigon bio jednook, neki misle da se radi o njemu. Jedini je problem što on za opsade Perinta nije bio »još mlad« (rođen je vjerojatno između 387. i 380. god.).
[795] Naravno, Aleksandar. Gramatička konstrukcija rečenice je nespretna.
[795a] U izvorniku na ovome mjestu sintaktička veza nije jasno naznačena.
[796] Ljeti 340. god.
[797] Vidi glavu 47.
[798] To potvrđuje Arijan. Zaboljelo ih je i što je kralj preuzeo perzijsku nošnju, Peukestino učenje perzijskoga, vjenčanje u Suzi, a osobito uključivanje perzijskih četa u makedonske konjaničke eskadrone.
[799] Prema Kurciju Rufu, vojnici su tražili sami da ih pošalje kući bojeći se da će Aleksandar prenijeti prijestolnicu u Aziju. Sasvim drugi razlog navodi Justin: mlađi »veterani« poželjeli su da se vrate kući. Plutarh smješta pobunu u Suzu. Stvarno se to dogodilo u Opisu (Arijan). Poslao ih je »k moru« zato da se ukrcaju za Grčku i Makedoniju.
[800] Nitko drugi ne spominje mlade Perzijance u ovoj prilici. Arijan i Justin kažu da su buntovnici pozivali Aleksandra da se bori uz pomoć svog »oca« misleći Amona – primjedba koja je morala Aleksandra razbjesniti.
[801] Plutarh, za razliku od Arijana, ne spominje hapšenje i pogubljenje 12 kolovođa; Arijan i Diodor kažu da je Aleksandar predao zapovjedništvo nad vojskom Perzijancima. Kad su Makedonci došli da se pokaju, Aleksandar je odmah izišao pred njih. Također, Plutarh ne spominje gozbu niti Aleksandrovu molitvu bogovima za slogu i zajedništvo vlasti Makedonaca i Perzijanaca. On samo usput aludira na Aleksandrov dug i strastven govor Makedoncima.
[802] Bez oružja, u znak predaje. Tako se i Fimbrijini vojnici predaju Suli (*Sula* 25).
[803] Oko 10.000.
[804] Platio im je i vrijeme puta kući kao dio službovanja i još povrh toga svakome dao po 1 talenat. Krater je bio određen da ih vodi.

[805] Moguće je da je to pismo autentično, iako se drugdje ne spominje.
[806] Tzv. proedrija dodjeljivala se kao posebna počast odličnim strancima, poslanicima i istaknutim sugrađanima.
[807] U kasno ljeto 324. god. Ekbatana (danas Hamadan) stara je prijestolnica i riznica medskih kraljeva. Onamo je Darije pobjegao poslije Gaugamele. Kasnije je postala ljetnom rezidencijom partskih kraljeva.
[808] Popraćenima natjecanjem u piću.
[809] Ne »umjetnika« jer su nesumnjivo obuhvaćali atlete i glumce; Arijan veli da je Aleksandar pribavio 3000 izvođača za atletska i književna natjecanja u posmrtnu počast Hefestionu. Kratko poslije Aleksandrova pogreba su ovi također nastupili.
[810] Kod Arijana Glaukija.
[811] Psikter, mjedena posuda u kojoj se vino rashlađivalo vodom a ponekad se iz nje i pilo. Psikter iz kojeg su pili Alkibijad i Sokrat u Platonovu *Simpoziju* imao je oko 2,3 litre.
[812] Za Hefestionove odnose s Aleksandrom vidi 47. glavu. I Arijan kaže da se svi pisci slažu da je Aleksandrova bol bila velika.
[813] Isto su učinili u Tesaliji na vijest o smrti Pelopide: *Pelopida* 33. Rušenje kruništa Elijan naziva »barbarskim«. Po nekima, Aleksandar je sebi odrezao kosu, valjda oponašajući Ahileja u *Ilijadi*. To pretjerano iskazivanje boli u skladu je s Aleksandrovim drugim postupcima iz tog razdoblja.
[814] Po nekima zato što je Glauko navodno Hefestionu dao pogrešnu dozu lijeka, po drugima zato što mu nije zabranio piće. Možda su oboje službene verzije da se opravda kralja.
[815] Po Diodoru i Justinu, Hefestion je imao biti štovan kao bog. Po Arijanu, kao i kod Plutarha, kao heroj.
[816] Kosejani su bili razbojničko pleme u krševitim planinama Luristana, jugozapadno od Ekbatane. Ostali su nezavisni od Perzijanaca čiji su im kraljevi čak plaćali danak. Aleksandar je preduhitrio njihovu taktiku partizanskog ratovanja neočekivanom brzinom napada usred zime. Za 40 dana potpuno ih je porazio, ali samo Plutarh spominje pokolj.
[817] Žrtve herojima razlikovale su se od žrtava bogovima.
[818] Trebao je biti pokopan u Babilonu, a to je i učinjeno unatoč Aleksandrovoj smrti. Prema Diodoru, nadgrobni je spomenik imao oblik zigurata. I po Arijanu stajao je 10.000 talenata, po Diodoru i Justinu 12.000.
[819] 55,600.000 zlatnih franaka iz predratnog razdoblja (do 1914. god.).
[820] Svi drugi izvori kažu da je arhitekt bio Dinokrat. Vjerojatno se kod Plutarha radi o *lapsusu memoriae*.
[821] Vjerojatno 332/1. kad je Aleksandar povjerio Dinokratu izradu tlocrta Aleksandrije.
[822] Najistočniji od tri poluotoka koji se protežu od Halkidike u Egejsko more. Kserkso ga je dao prokopati godine 480.
[823] U *Etičkim spisima* Aleksandar primjećuje da je dovoljno da Atos bude podsjetnik na preuzetnost jednoga kralja; Kavkaz, Tanais i Kaspijsko more svjedočit će o njegovim djelima.
[824] U proljeće 324. god.
[825] Naime prema Diodoru i Kurciju prethodne je godine trebalo da plovi Eufratom, po Arijanu trebao je stići do Suze. Nedavno je stigao s brodovljem u Babilon.
[826] Oceana.
[827] Imali su neko Belovo proroštvo (Arijan) ili su blizinu kraljeve smrti pročitali iz zvijezda (Diodor). Aleksandar je bio sumnjičav prema Haldejcima, a i oni su mu predlagali čudne stvari. No Arijan i Diodor slažu se da je Aleksandar pokušavao postupiti po njihovu savjetu, ali da je na kraju ipak morao ući u Babilon.
[828] Prema Arijanu, Haldejci su ga osobno zaklinjali neka ne ide prema Babilonu. Bilo je to u proljeće 323. god.
[829] Borba ptica smatrala se predznakom katastrofe. Tako već u *Odiseji* 2, 150 i dalje.
[830] Po nekima, prijava je potekla od Pitagore, po drugima od Apolodora!
[831] Tj. tražio je odgovor od bogova.
[832] Isto loše znamenje u *Piru* 30 i *Agesilaju* 9, te kod Ksenofonta, *Heleniká* 3, 4, 15. Nepostojanje režnja bilo je najgori znak (npr. Ciceron, *O proricanju* 2, 32).
[833] Ustvari, pohvalio je njegovu otvorenost. Pitagora je kasnije prorekao smrt Perdike 321. god. i Antigona kod Ipsa 301.god.
[834] Neki ističu da je to bio čin za koji se gubi glava, sjesti na prijestolje kralja Perzije. Drugi

misle da je incident u vezi sa svetkovinom Saka kad je osuđeni kriminalac bio u ulozi kralja kroz vrijeme do smaknuća.

[835] Nepoznat i Diodoru i Arijanu.

[836] Vidi 76. glavu. Diodor i Arijan ne spominju Sarapisa, grčko-egipatsko sinkretističko božanstvo u ptolemejskom Egiptu.

[837] Druge predznake bliske Aleksandrove smrti navodi Arijan (*Anabaza* 7, 18–24).

[838] I Diodor veli da je bio smaknut po savjetu gatalaca. Aristobul kod Arijana kaže da je bio podvrgnut mučenju da kaže »istinu«, ali ne govori ništa o njegovoj daljnjoj sudbini.

[839] Moderni se autori ne slažu o naravi odnosa između Aleksandra i Antipatra. Svakako je situacija bila komplicirana.

[840] O Ioli (točnije: Iolaju) vidi glavu 77. Kasandar je bio stariji sin, rođen 355. god. Čini se da je bio kod oca sve do kraja 324. kad je bio poslan u Babilon, možda u vezi s optužbama protiv Antipatra ili s njegovim premještanjem's položaja regenta Makedonije.

[841] Teško je vjerovati da se Kasandar mogao tako netaktično ponijeti, osobito kad je bio u delikatnoj misiji i morao ostaviti dobar dojam na Aleksandra.
Isti postupak Poliperhonta, odnosno Leonata u Baktri, opisuju Kurcije Ruf, odnosno Arijan. Svakako je sigurno da Kasandar nije bio prijateljski dočekan. Njegova je mržnja protiv Aleksandrove obitelji povijesna činjenica.

[842] Po nekim modernim autorima Tračani i Iliri, po drugima Grci (koji su mrzili Antipatra).

[843] Tj. Antipatar i njegov krug.

[844] Kasandar, Seleuk, Lisimah i Ptolemej uzeli su kraljevski naslov 305. god. (iako ga Kasandar, kako se kaže u Demetrijevu životopisu, nije običavao upotrebljavati), pošto je to Antigon učinio godinu dana ranije poslije velike pomorske pobjede svog sina Demetrija kod Salamine na Kipru (*Demetrije* 17–18).

[845] Taj incident, koji drugi ne spominju, morao se dogoditi između 305. god. kad je Kasandar uzeo naslov kralja i ljeta 304. kad je Demetrije osvojio srednju Grčku.

[846] Od Amona.

[847] Medije, Tesalac iz Larise, pratio je Aleksandra kao osobni prijatelj jer se ne spominje da je igdje zapovijedao vojskom. God. 323. očito je uživao Aleksandrovu milost i njegovi su ga neprijatelji nazivali predvodnikom laskavaca.

[848] Gozba s Nearhom bila je 16. dezija, prvo bančenje s Medijem noću između 16. i 17. dezija. Prema dvorskom *Dnevniku* između toga i slijedećeg bančenja Aleksandar je spavao i večerao. Pijančevanje je onda potrajalo do duboko u noć 17. na 18. dezija.

[849] Čaša u obliku goleme zdjele, posvećena Heraklu. Imala je 6,5 litara. Po Diodoru, Aleksandar je popio velike količine čista vina Heraklu u čast.

[850] Plutarh pobija dramatske verzije kraljeve bolesti (koje potječu od Klitarha). Aristobul je opet pobijao da je opijanje izazvalo Aleksandrovu smrt. Danas mnogi drže da je Aleksandar osjetio početke malarije i nastojao bolest suzbiti pićem.

[851] Ovdje se kaže da je umro zadnjega dana dezija, a u 76. glavi, prema službenom *Dnevniku*, 28. dezija. Vjerojatno je to bio »šuplji« mjesec od 29 dana, a autor prvog datuma, Aristobul, računa po grčkoj praksi večer kao početak slijedećeg dana (29-og) dok *Dnevnik* to ne čini, nego i večer računa kao 28. dan.
Prema *Romanu o Aleksandru* kralj je umro 4. dana egipatskog mjeseca *pharmouthija*, što bi bilo 13. lipnja, a misli se da to odgovara i 29. danu dezija. No prema jednoj babilonskoj pločici astronomskog dnevnika, nađenoj 1955. god., kralj je umro »mjeseca II, babilonskog dana 29«, a to je 10/11. lipnja. Zato se kao dan smrti mora uzeti 10. lipnja 323. god.

[852] Tzv. *Kraljevski dnevnik* koji citira i Arijan u vezi s događajima uoči Aleksandrove smrti. U biti se obje verzije slažu. Danas ima sumnji u autentičnost nekih citata iz tog *Dnevnika*. Moguće je da on i nije bio službeni dokument. Vidi i 23. glavu.

[853] 31. svibnja po julijanskom kalendaru.

[854] Radi se o redovnoj jutarnjoj žrtvi.

[855] Tj. o njihovoj plovidbi iz Indije. Arijan ima posve drugi izvještaj: 20. dezija Aleksandar je objašnjavao Nearhu i ostalima detalje njihove predstojeće plovidbe. To je i vjerojatnija verzija.

[856] Znači da ih je bilo više.

[857] Prema Arijanu, opet je raspravljao o predstojećoj plovidbi, a tako i 23. dezija koji Plutarh preskače.

[858] Zapovjednici jedinica od po tisuću, odnosno pet stotina vojnika.
[859] Tj. izvan dvora.
[860] Tj. natrag preko Eufrata, iz kraljevskog vrta u dvor. Tako kaže Arijan koji je već spomenuo da je Aleksandar bio iz Nebukadnezarove palače prenesen sa zapadne obale u kraljevske vrtove.
[861] Obični su vojnici vjerojatno sumnjali da časnici od njih kriju Aleksandrovu smrt.
[862] Tj. bez oružja i oklopa.
[863] Egipćani u Memfisu štovali su Ozirisa u obliku svetog bika Apisa kao Oziris-Haija, od čega grčko Osorapis. Ptolemej I ili netko iz njegova kruga spojio je s tim kultom grčke elemente i tako stvorio novo božanstvo Sarapisa (ili Serapisa). Da li je već za Aleksandra postojao taj kult i hram Sarapisa (u ranijoj formi) u Babilonu ili ga je možda čak i sam Aleksandar uveo još prije Ptolemeja još je prijeporno, ali ovo potonje gledište ima sve više pristaša nasuprot gornjem tradicionalnom.
[864] 10. lipnja 323. god. Napunio je 33 godine života, a vladao je 12 godina i 8 mjeseci.
[865] Arijan i Plutarh kategorički odbacuju priče o trovanju, a Diodor i Kurcije Ruf očito ne vjeruju u njih. Jedino ih Justin i romaneskna tradicija prihvaćaju. Dokazi su ovdje nemogući, ali je vrlo vjerojatno da je Olimpijada proširila klevetu, a njezinu je širenju pogodovalo to što se znalo da Antipatar ne odobrava Aleksandrovu politiku (Aleksandar je kanio na mjestu regenta Antipatra zamijeniti Kraterom). Iolaj kao glavni vinotoča imao je mnogo prilika da otruje kralja. No u antici medicina nije uvijek mogla ustanoviti uzrok nagle i nenadane smrti, pa se o trovanju govorkalo i kod smrti vrlo starih ljudi (August, Tiberije).
[866] Antipatrov stariji sin, Aleksandrov vrhovni vinotoča. Zvao se zapravo Iolaj.
[867] To je očito naknadna izmišljotina. Većina starih izvora ne spominje Aristotela.
[868] O Hagnotemisu ne znamo ništa. Antigon je uzeo naslov kralja 306. god., ali je od Hagnotemisa mogao dobiti tu informaciju i ranije.
[869] Mnogi navode da je otrov bila ledena voda rijeke Stiks, pritoke Kratisa, u sjevernoj Arkadiji. Voda nije otrovna, ali je vrlo hladna, no u antici su vjerovali u njezinu otrovanost (pa su se njom i zaklinjali; tako već kod Homera). Nonakrida je bila gradić u Arkadiji.
[870] Prema vijesti kod Kurcija, leš je ležao 7 dana bez traga trulenja ili čak promjene boje, ali sam Kurcije u to ne vjeruje. Kod Elijana ostao je netaknut čak 30 dana i to zbog neke vizije gatara Aristandra.
[871] Glavni vojskovođe, podržani od konjice, zalagahu se da Roksanino dijete, ako bude sin, naslijedi Aleksandra. Pješadija vođena Meleagrom podržavala je »Filipov rod« i Arideja kao Filipa III. Stvar je već bila blizu građanskog rata kad se našao kompromis da prijestolje dijele Filip III i Roksanino dijete ako bude sin.
[872] Bila je u 7. mjesecu, a rodila je u kolovozu sina koji je bio nazvan Aleksandrom.
[873] Vidi 70. glavu. Njenom se mlađom sestrom Dripetidom oženio u Suzi Hefestion.
[874] Perdika je jako zagovarao prava Roksanina sina. Bio je odlična porijekla, možda u rodu s kraljevskom kućom. Obavljao je razne časničke dužnosti u svim bitkama i u Indiji. Nagli je uspon Perdike počeo potkraj Aleksandrova života. Poslije smrti Hefestiona i odlaska Kratera postao je zapovjednik konjice družbenika i neslužbeni »veliki vezir« (hilijarh). Njegov je odnos s Kraterom prijeporan. Svakako je Perdika imao vrhovnu vlast u Aziji i kontrolu nad Aridejem dok je Kratera lamijski rat zadržao u Grčkoj.
[875] Bio je oko 30 godina star. Malo se zna o njemu. Njegova mati Filina bila je iz Larise u Tesaliji i negdje je nazivaju »plesačicom«, drugdje »droljom«. Aridej je bio odgojen kao princ kraljevske krvi. Ali njegova je slaboumnost dobro zasvjedočena.
[876] Tj. kao nijemo lice na pozornici.
[877] Nema nikakve druge potvrde Olimpijadine krivnje. To može lako biti Kasandrova propaganda. Njemački povjesničar Niebuhr odavno je opazio da početak Cezarova životopisa nedostaje zbog izgubljena jednog ili više listova u arhetipskom rukopisu. Ziegler je 1935. gotovo nedvojbeno dokazao da se taj gubitak proteže i na konac *Aleksandra*: usporedba s drugim životopisima čini malo vjerojatnim da bi Plutarh završio detaljima o Arideju a da ništa ne kaže o sudbini Roksane i Olimpijade (obje je 14 godina kasnije Kasandar dao smaknuti).

CEZAR

(100–44. pr. n. e.)

1. Kad[1] od Kornelije, kćerke negdašnjeg samoslikara Cine,[2] Sula, pošto je gospodar situacije u Rimu,[3] niti obećanjima niti prijetnjama nije uspio rastaviti Cezara,[4] zaplijeni njezin miraz. Razlog Cezarovoj mržnji na Sulu bilo je Cezarovo srodstvo s Marijem.[5] Jer Julija, sestra Cezarova oca, bila je udata za starijeg Marija s kojim je rodila mlađeg Marija, dakle, Cezarovog bratića. Štaviše, kad ga je Sula zbog zauzetosti velikim brojem posmicanih u početku previdio, Cezar ne samo da se nije time zadovoljio, nego je izašao pred narod natječući se za svećeničku čast premda još nije bio ni potpun mladić[6]; kad je zbog prikrivena Sulina protivljenja propao na izborima, a ovaj je razmišljao da li da ga dade smaknuti, pa kad su neki rekli da nema smisla ubijati takva dječaka, reče im da nisu pri pameti ako u tom dječaku ne vide mnogo Marijā.[7] Kad je ta izjava bila dojavljena Cezaru, on se neko vrijeme krio lutajući sabinskim područjem,[8] zatim, dok je zbog bolesti bio noću premještan u drugu kuću, naleti na Suline vojnike koji su pretraživali one krajeve i uhićivali ljude koji su se ondje krili. Kad je podmitio njihovog vođu Kornelija s dva talenta,[9] ovaj ga pusti i on, smjesta sišavši k moru, otplovi u Bitiniju kralju Nikomedu.[10] Provevši kod njega kratko vrijeme, otplovi natrag,[11] ali ga kod otoka Farmakuse[12] uhvate gusari koji su tada već velikim brodovljima i nebrojenim lađicama[13] držali u vlasti more.

2. Najprije, dakle kad su gusari zatražili za nj otkupninu od dvadeset talenata,[14] nasmije se što ne znaju tko im je zarobljenik te sam obeća da će im dati pedeset;[15] potom, pošto je razaslao ljude iz svoje pratnje u razne gradove da namaknu novac i ostao s jednim prijateljem i dva poslužitelja među Kiličanima,[16] najkrvoločnijim ljudima, s takvim se prezirom odnosio prema njima da je, kad bi god počivao, slao k njima s nalogom da šute. Trideset i osam dana posve je bezbrižno sudjelovao u njihovim igrama i tjelovježbama kao da ti ljudi nisu njegovi tamničari nego kraljevski tjelohranitelji. I kako je pisao pjesme i neke govore, uzimao ih je za slušaoce i one, koji se nisu divili, u lice je nazivao neobrazovanima i barbarima, a često im uz smijeh zaprijetio da će ih sve povješati. A oni su se zabavljali pripisujući njegov smion način govora nekoj naivnosti i dječačkoj zaigranosti. Ali kad stiže otkupnina iz Mileta i on, plativši je, bi pušten, odmah opremivši brodove posadom, zaplovi iz miletske luke na gusare; zatekavši ih još usidrene kod onog otoka, većinu njih dobije u svoje šake. Njihov novac uze kao svoj plijen, a njih baci u zatvor u

Pergamu,[17] pa osobno pođe namjesniku pokrajine Azije Juniju[18] smatrajući da njemu kao pretoru[19] prinadleži da kazni uhvaćenike. Ali kako je pretor bacao čeznutljive poglede na njihov novac (ta nije ga bilo malo) i neprestano ponavljao da će na miru razmotriti njihov slučaj,[20] Cezar ga ostavi pa otiđe u Pergam i, izvevši razbojnike iz zatvora, sve ih dade razapeti na križ kao što im je više puta navijestio na otoku kad su oni mislili da se šali.

3. Nato Cezar, kako je Sulina moć već gasnula i prijatelji od kuće zvali da se vrati, otplovi na Rod[21] da studira kod Apolonija,[22] sina Molonova, ugledna učitelja govorništva i na glasu kao čestita čovjeka po karakteru, čiji je učenik bio i Ciceron. Pripovijeda se da je i Cezar po prirodi bio izvanredno nadaren za političko govorništvo i da je svoju darovitost marljivo usavršavao, s mnogo žara i brige, tako da je bez pogovora zauzimao drugo mjesto; prvoga se okanio jer je uložio sav trud da bude prvi utjecajem i snagom oružja, te zbog vojne i državničke djelatnosti, kojima je stekao najvišu vlast u državi, nije dosegao vještinu u govorništvu kojoj ga je prirodni dar upućivao. Zato sâm kasnije u svom odgovoru na Ciceronovog *Katona*[23] otklanja usporedbu između dikcije vojnika i rječitosti govornika koji je prirodno darovit i ima mnogo vremena da se posveti svojoj struci.

4. Vrativši se u Rim, optuži Dolabelu[24] zbog globljenja u pokrajini i mnogi mu gradovi Helade pribaviše svjedoke. Dolabela je, istina, bio oslobođen, ali Cezar, zauzvrat za usrdne napore Helade njemu u korist, preuze njezino zastupanje pred sudom kad je gonila Publija Antonija[25] zbog podmitljivosti pred Markom Lukulom, pretorom[26] Makedonije. I tu njegova rječitost pokaza takvu snagu da je Antonije uputio priziv na pučke tribune u Rimu pod izlikom da on nema jednaka prava u Heladi protiv Helena. A u Rimu stekne veliku i sjajnu popularnost svojom rječitošću kao pravozastupnik pred sudom; i kod običnog naroda nailazio je na veliku naklonost zbog svoga ljubeznog postupanja pri pozdravljanju i saobraćanju jer je bio uslužniji nego što bi se to očekivalo od njegove dobi. Osim toga, njegove večere, te sjaj njegova stola i uopće načina života povećavao mu je malo pomalo politički utjecaj. Isprva su zavidljivci mislili da će taj ubrzo nestati čim prestane trošenje, pa se zato nisu mnogo obazirali na to što taj utjecaj kod mnoštva buja; a opaziše prekasno, kad je već postao velik i teško savladiv i smjerao izravno potpunom prevratu u državi, da nijedan začetak ne treba smatrati preneznatnim a da ga trajanje ne bi ubrzo učinilo velikim; zbog prezira kojim je u početku bio praćen stekao je Cezar takvu prednost da ga ništa nije moglo omesti. U svakom slučaju, prvi za koga se čini da je posumnjao u ono što se krije iza Cezarove politike i uplašio se toga kao nasmiješene morske površine, te uočio moćan značaj skriven iza te ljubezne i vedre vanjštine, Ciceron, rekao je da u svim njegovim tajnim zamislima i u svem političkom djelovanju uopće nazire tiransku namjeru. »Ali kada«, dodao je »vidim kako mu je izvanredno pažljivo raspoređena kosa na glavi i kako se jednim prstom češka po glavi,[27] ne čini mi se opet mogućim da bi taj čovjek

zasnovao u glavi tako strašan zločin kao što je rušenje rimskog ustavnog poretka«. To je, međutim, bilo kasnije.

5. Prvi dokaz narodne sklonosti primi kad je, ušavši u nadmetanje s Gajem Popilijem za vojnički tribunat, bio izabran; a drugi i još očevidniji, kad je poslije smrti Marijeve žene Julije, kao njezin nećak, njoj na Forumu održao sjajan pohvalni govor,[28] a u pogrebnoj se povorci usudio izložiti Marijeve slike koje su tada bile prvi put viđene poslije Suline vladavine, jer su Marije i njegove pristaše bili proglašeni državnim neprijateljima. Kad su na to neki digli viku na Cezara, narod uzvrati glasnim protupovicima dočekavši ga pljeskom i zadivivši mu se što kao iz Hada opet dovodi Marijeve počasti natrag u grad. U slučaju smrti starijih žena drevna je tradicija u Rimu bila da im se održi nadgrobni govor; ali kako to za mlade nije bio običaj, Cezar je bio prvi koji je to učinio prilikom smrti svoje žene;[29] i to mu donese mnogo simpatija i pribavi mu još više naklonosti puka, tako da su ga voljeli kao čovjeka blaga i puna osjećaja.

Pokopavši ženu, pođe kao kvestor u Hispaniju[30] s Vetusom, jednim od pretora, koga nikad nije prestao poštovati i čijeg je sina opet, kad je sam bio pretor, učinio svojim kvestorom. Odsluživši tu službu, oženi se po treći put[31] Pompejom imajući već iz braka s Kornelijom kćer koja se kasnije udala za Pompeja Velikog. Kako je neštedice trošio novac i, kako se mislilo, kupovao prolaznu i kratkotrajnu slavu za visoku cijenu – a u stvarnosti je kupovao najveće za najmanje – pripovijeda se da je još prije preuzimanja bilo koje magistrature dugovao tisuću i tri stotine talenata.[32] Pa kad je bio postavljen za nadzornika Apijeve ceste,[33] potrošio je na nju i goleme iznose svoga novca, a opet je za svoga edilstva[34] pribavio tri stotine i dvadeset parova gladijatora, dok je drugim izdacima i rasipnošću za kazališta, svečane ophode i javne gozbe nadmašio častoljubive pokušaje svojih prethodnika, tako da je narod doveo u takvo raspoloženje da je svatko tražio nove službe i nove časti kojima bi mu uzvratio.

6. Kako su u gradu postojale dvije stranke, veoma moćna Sulina i marijevska koja je, tada u veoma jadnu stanju, bila zaplašena i raspuštena, hoteći ovu ojačati i vezati uza se, kad su njegovi ambiciozni potezi bili na vrhuncu, tajno dade izraditi slike Marija i Pobjede kako nosi pobjedne znakove, a njih dade noću prenijeti na Kapitolij pa ih ondje postaviti. U osvit dana one, koji su ugledali sve to kako blješti od zlata i kako je izrađeno izvanrednim umijećem (a posve su bili jasni natpisi o Marijevim uspjesima nad Cimbrima),[35] obuze zapanjenost zbog odvažnosti onoga koji je to postavio (a dobro se znalo tko je to) i vijest o tome, brzo se proširivši, okupi sav Rim da to vidi. Ali neki vikahu da Cezar smjera tiranidi oživljavajući časti koje su bile pokopane zakonima i senatskim odlukama i da je taj postupak iskušavanje da li je narod čije je osjećaje prema sebi unaprijed umekšao, pripitomljen njegovim častoljubivim potezima i da li mu dopušta da se igra i pokušava s novotarijama. No marijevci se hrabreći jedni druge, iznenada pojaviše u začuđujućem broju i pljeskom ispuniše Kapitolij; a mnogima su i suze tekle od radosti dok

su gledali Marijev lik i pohvalama su visoko uzdizali Cezara kao onoga koji je više no itko dostojan rodbinske veze s njim. Ali kad se senat sastao da raspravi o tome, Lutacije Katul, tada najugledniji čovjek u Rimu, ustavši i optuživši Cezara, izreče poznate riječi: »Ne više podzemnim lagumima, Cezare, nego ratnim strojevima osvajaš državu.« Cezar, međutim, obranivši se od toga, uvjeri senat, čime su njegovi poštovaoci bili još većma poneseni i pozivali ga neka u svome ponosu ne popušta ni pred kime; ta narodu će biti po volji ako nadvlada svu opoziciju i postane prvi čovjek u državi.

7. Kad uto umre[36] i vrhovni svećenik Metel i svećenička čast postade predmetom borbe, premda su kandidati bili Isaurik[37] i Katul, najugledniji ljudi i najvećma utjecajni u senatu, Cezar ne uzmaknu pred njima, nego se predstavi narodu kao njihov protukandidat. Budući da je naklonost birača bila očito ravnomjerno podijeljena, Katul, kao najodličniji Cezarov protivnik, više se plašeći nesigurnosti ishoda pošalje k njemu nastojeći ga nagovoriti da za mnogo novaca odustane od svoje slavoljubive namjere. Ali Cezar odgovori da će se boriti do kraja makar morao uzajmiti još novaca.

Kad je došao dan izbora i majka ga ne bez suza ispraćala do vrata, zagrlivši je, on joj reče: »Majko, danas ćeš svog sina vidjeti ili kao vrhovnog svećenka ili kao prognanika«. Kad su glasovi bili porazdijeljeni i nastala živa borba, Cezar nadvlada i izazva kod senata i optimata strah da će povesti narod do krajnjih granica drskosti. Stoga su Pizon i Katul predbacivali Ciceronu što je poštedio Cezara kad im je za Katilinine urote[38] dao priliku da ga zgrabe. Katalina, naime, naumivši ne samo oboriti ustavni poredak nego uništiti čitav sustav vlasti i ispreturati cijelu državu, sam bî prognan[39] pošto se spotakao već o manje dokaze protiv sebe prije nego što su njegovi krajnji planovi bili otkriveni, a Lentulu i Cetegu, koje je ostavio u gradu da preuzmu i nastave urotu – a da li im je Cezar potajno davao neku podršku i pomoć nije jasno[40] – u senatu bi krivnja jasno i uvjerljivo dokazana. I kad je Ciceron kao konzul pitao svakog senatora za mišljenje o kazni, svi osim Cezara tražili su smrt, a Cezar, ustavši, održi veoma promišljen i pažljivo sročen govor o tome da smaknuti bez suda ljude velika ugleda i odlična roda[41] nije rimski običaj, a niti je pravedno, osim u krajnjoj nuždi. No kad bi u uzama bili držani u zatočeništvu u nekim od gradova Italije koje Ciceron sam odabere sve dok rat protiv Katiline ne bude uspješno završen, kasnije će u miru i bez žurbe izreći svoj sud o svakome od njih pojedinačno.

8. To se mišljenje učinilo tako čovječnim i govor u njegovu podršku bio je izrečen tolikom snagom[42] da su mu se pridružili ne samo oni koji su se dizali da govore poslije Cezara nego su i mnogi koji su govorili prije njega odustali od svog mišljenja i priključili se njegovu sve dok ne dođoše na red Katon i Katul. Kad su mu se oni suprotstavili mladenačkim žarom, a Katon je ujedno svojim govorom protegao sumnju i na Cezara i žestoko ga napao,[43] ti su ljudi bili predani krvniku, a na Cezara, kad je izlazio iz senata, mnogi se od mladih ljudi, koji su tada Ciceronu služili

kao tjelesna straža, zaletješe odasvud s golim mačevima pa mu zaprijetiše. Ali pripovijeda se da ga je Kurion, ovivši oko njega svoju togu, izveo iz senata, a sam je Ciceron, kad su mladići pogledali u nj očekujući znak, odmahnuo glavom bilo iz straha od naroda ili jer je takvo umorstvo smatrao posvema nezakonitim i suprotnim pravdi.

Ne znam zašto to Ciceron, ako je bilo istina, nije zabilježio u spisu o svome konzulatu;[44] no kasnije su ga optuživali da tada nije iskoristio najbolju priliku da se Cezar ukloni, nego se pobojao naroda koji je Cezaru bio privržen preko svake mjere i koji je stvarno, nekoliko dana kasnije, kad je Cezar ušao u senat i branio se od sumnjičenja protiv sebe, a nato bio izložen buri negodovanja, videći da sjednica senata traje duže nego obično, došao vičući i opkolio vijećnicu tražeći Cezara i zahtijevajući od senata da ga pusti. Zato i Katon, uplašivši se najvećma prevratničkoga gibanja siromašnih koji su uspaljivali svu svjetinu nadama što su ih polagali u Cezara, nagovori senat neka im raspodijeli mjesečni obrok žita, uslijed čega su ostali državni izdaci bili uvećani za godišnji trošak od sedam milijuna i petsto tisuća drahmi;[45] no ta politička mjera ipak očigledno ugasi velik strah koji je tada vladao i skrši najveći dio Cezarove moći, te je raspršio baš u pravi čas, jer je on bio izabran za pretora za iduću godinu;[46] zbog te svoje službe još je više pobuđivao strah.

9. Međutim, nikakav se nered nije dogodio zbog Cezarove preture, ali neugodan mu se slučaj desi u njegovoj obitelji. Publije Klodije bio je čovjek patricijskoga roda i ugledan po bogatstvu i rječitosti, ali po drskosti i bezobrazluku nije zaostajao ni za kime od onih koji su bili na glasu po sramotnu ponašanju. On se zaljubi u Cezarovu ženu Pompeju, a ni ona mu nije bila nesklona. Ali ženske su prostorije bile savjesno čuvane, a Cezarova im je majka Aurelija, razborita žena, bdijući nad mladom ženom, činila sastajanje teškim i opasnim. Ima u Rimljana božica koju nazivaju Bona,[47] a kod Helena Ginekija. Frigijci je svojataju i tvrde da je bila majka kralja Mide, Rimljani kažu da je šumska nimfa udata za Fauna, a Heleni da je jedna od Dionisovih majki koje se ne smiju spomenuti po imenu. Stoga, kad je slave, pokrivaju sjenice granama loze i postavljaju svetu zmiju pokraj boginje u skladu s mitom.[48] Nijednome muškarcu nije dopušteno da pristupi svetim obredima niti da se nađe u kući dok se slave ti sveti misteriji; nego pripovijeda se da žene same za sebe obavljaju bogoslužje koje se u mnogočemu podudara s orfičkim.[49] Kad je, dakle, blizu vrijeme te svetkovine, konzul ili pretor u čijoj će se kući ona održati sam odlazi i sve muško s njime, dok žena, preuzevši kuću, uređuje je. I najvažniji se dio obavlja noću kad su noćne svetkovine izmiješane sa šalom i ujedno ima mnogo glazbe.

10. Kako je tada Pompeja slavila tu svetkovinu, Klodije, još golobrad i misleći da će zbog toga ostati neprimijećen, uzevši odjeću i pribor kitarašice, pođe Cezarovoj kući vanjštinom nalik na mladu ženu. I našavši vrata otvorena, sretno bi uveden od služavke koja je bila njegova suučesnica, ali kad je ona otrčala k Pompeji da joj kaže i vrijeme je prolazilo, Klodije ne izdrža čekajući ondje gdje ga je služavka ostavila,

nego, dok je tumarao po kući koja je bila velika i izbjegavao svjetla, naiđe na nj jedna Aurelijina pratilja te ga stane kao žena ženu pozivati na igre, a kad on nije htio, stade ga vući na sredinu sobe i pitati tko je i odakle. Kad je pak Klodije odgovorio da čeka Pompejinu Abru – a to je bilo ime one služavke – glas ga izdade našto Aurelija prekine mistične obrede božićine i pokri obredne predmete a sama je, naredivši da se zaključaju vrata, obilazila s bakljama kuću tražeći Klodija. Nađoše ga u sobi djevojke koja ga je uvela u kuću, gdje je potražio zaklon; i kad vidješe tko je on, žene ga kroz vrata istjeraše iz kuće. Tada odmah noću žene, otišavši kući, otkriše sve svojim muževima i idućeg se jutra proširi gradom vijest da je Klodije počinio svetogrđe[50] za koje duguje zadovoljštinu ne samo onima koje je uvrijedio nego i gradu i bogovima. Stoga jedan od pučkih tribuna podigne protiv Klodija sudsku optužbu zbog bezboštva, a najutjecajniji senatori udružiše se protiv njega svjedočeći osim o drugim njegovim besramnostima i o preljubu sa sestrom koja je bila udata za Lukula. Ali narod, postavivši se protiv njihovih nastojanja, branio je Klodija i bio mu je od velike koristi kod sudaca koji su bili zaplašeni i u strahu od svjetine. Cezar se pak odmah razvede od Pompeje, ali kad je bio pozvan kao svjedok pred sud, reče da ne zna ništa o tome što se govori protiv Klodija. Kako se taj njegov iskaz učinio čudnim, tužilac ga upita: »Pa što si se onda razveo od žene?« »Zato«, reče »što sam smatrao da na moju ženu ne smije niti sumnja pasti«.

Jedni kažu da je Cezar time rekao ono što je mislio, a drugi da je podilazio narodu koji je bio odlučan da spasi Klodija. U svakom slučaju, on bude oslobođen zato što je većina sudaca svoju presudu napisala nečitljivim slovima da se niti izloži opasnosti od svjetine ako ga osudi, niti zasluži prezir optimata ako ga oslobodi.

11. Dobivši odmah poslije preture Hispaniju kao svoju pokrajinu,[51] Cezar se, kako mu je bilo teško nagoditi se s vjerovnicima koji su mu ometali odlazak i bili vrlo bučni, zateče za pomoć Krasu, najbogatijemu od Rimljana, koji je trebao Cezarovu odlučnost i žestinu za svoju politiku protiv Pompeja. I tek kad je Kras preuzeo najnezgodnije i najdosadnije njegove vjerovnike i položio jamčevinu od osamsto trideset talenata,[52] tek je tada Cezar mogao otići u svoju pokrajinu.[53]

Pripovijeda se da je prelazeći Alpe prolazio kraj nekog barbarskog gradića s vrlo malim brojem stanovnika i jadna izgleda, a njegovi pratioci uz smijeh i šalu rekli: »Zar možda i ovdje ima kakva častoljubiva nadmetanja za službe i takmičenja za prva mjesta kao i uzajamne zavisti moćnika?« Cezar je tada sasvim ozbiljno kazao: »Što se mene tiče, volio bih biti prvi kod ovih nego drugi u Rimu.« Na sličan način opet, kad je u Hispaniji bio besposlen i čitao neku od povijesti Aleksandra, nadugo se duboko zamislio, a onda, kažu, i zaplakao; a kad ga je jedan od prijatelja, začudivši se, upitao za razlog, on da je rekao: »Ne čini li se vama da je dovoljan razlog za tugu što je Aleksandar u mojoj dobi već bio kralj tolikim narodima, a ja još nisam postigao nikakav sjajan uspjeh?«[54]

12. U svakom slučaju, čim je stigao u Hispaniju, odmah se bacio na posao tako da je u nekoliko dana skupio deset kohorti uz onih dvadeset

što su se otprije tamo nalazile i zavojštio na Kalajce i Luzitance, te ih pobijedi i dopre sve do vanjskog mora pokoravajući narode koji prije nisu bili podložni Rimljanima. Završivši uspješno rat, nije ni u miru lošije upravljao uspostavljajući slogu među gradovima, a osobito liječeći svađe između dužnika i vjerovnika. Odredio je, naime, da vjerovnik uzima godišnje dvije trećine dužnikovih prihoda, a da jedna ostaje na raspolaganju vlasniku imetka sve dok se tako ne namiri dug. S velikim ugledom zbog te uprave otiđe iz pokrajine postavši sam bogat, a učinio je od njihovih vojnih pohoda i bogatima svoje vojnike; oni ga proglasiše imperatorom.

13. Kako je trebalo da oni koji polažu pravo na trijumf borave izvan grada, a da oni koji se natječu za konzulat borave kao kandidati u gradu, našavši se u takvoj dilemi, a kako je stigao na sam početak konzulskih izbora, posla senatu molbu da mu se dozvoli da se u odsutnosti preko prijatelja natječe za konzulat. No kad je Katon osujetio tu stvar isprva ustrajući na zakonu, a onda, kad je vidio da je Cezar pridobio mnoge senatore, tako što je sve raspoloživo vrijeme toga dana utrošio na govor, Cezar se odluči odreći trijumfa i držati se konzulata. I ušavši u grad, odmah se prihvati ostvarivanja političke mjere kojom je zavarao sve ljude osim Katona. Ta je mjera bila izmirenje Pompeja i Krasa, najmoćnijih ljudi u gradu; izradivši da dođe do njihova susreta, od razmirice privede ih prijateljstvu i, združivši snagu obojice u sebi djelom koje je imalo privid čovjekoljublja, neopazice izvede ustavni prevrat. Jer nije, kako većina misli, sukob između Cezara i Pompeja doveo do građanskih ratova, nego prije njihovo prijateljstvo kad su se udružili ponajprije da sruše vladavinu aristokracije; a tek onda, pošto su to postigli zavadili su se međusobno. Katonu, koji je često unaprijed najavljivao što će se iz toga izleći, ostajao je tada samo glas gunđala i zabadala, a kasnije mudra ali ne sretna savjetodavca.[55]

14. Cezar, međutim, podržavan i štićen prijateljstvom s Pompejem i Krasom, uđe u natjecanje za konzulat; trijumfalno izabran[56] zajedno s Kalpurnijem Bibulom i nastupivši službu stade predlagati zakone koji nisu priličili konzulu nego najradikalnijem pučkom tribunu uvodeći diobu zemlje i mjesečne raspodjele žita da ugodi svjetini. Oporba optimata u senatu pruži mu odavno traženi izgovor te, povikavši i pozvavši bogove za svjedoke da ga protiv njegove volje tjeraju pred narodnu skupštinu da od nužde traži naklonost puka zbog drskosti i tvrdoglavosti senata, hitro pohita preda nj; i postavivši sebi s jedne strane Krasa, a s druge Pompeja, upita ih odobravaju li oni te zakone. Kad ovi izjaviše da odobravaju, pozove ih da mu pomognu protiv onih koji mu prijete s mačem u ruci. Oni to obećaše; a Pompej još dodade da će protiv mačeva uz mač donijeti i štit. Kad su aristokrati čuli te goropadne i djetinjaste riječi, to ih veoma uvrijedi jer nije bilo u skladu s visokim poštovanjem što ga je Pompej uživao niti je dolikovalo strahopočitanju prema senatu; ali puk je uživao.

Nastojeći se još više dokopati Pompejeva utjecaja, Cezar svoju kćer

Juliju, koja je bila zaručena za Servilija Cepiona, zaruči za Pompeja, a Serviliju reče da će mu dati Pompejevu kćer, koja također nije bila slobodna, nego je bila obećana Sulinu sinu Faustu. A malo kasnije Cezar se oženi Kalpurnijom, kćerkom Pizona, a Pizona dade odrediti za konzula za sljedeću godinu premda je i tu Katon žestoko prosvjedovao i vikao da je nepodnošljivo da se ženidbom podvodi najviša vlast u državi i da preko žena ljudi jedan drugome pomažu do pokrajina, vojski i moći.

Cezarov pak drug u konzulatu, Bibul, kad nije ništa postigao nastojeći spriječiti usvajanje onih zakona, nego je skupa s Katonom često bio u opasnosti da bude ubijen na Forumu, zaključa se u kuću pa tako provede ostalo vrijeme svojeg konzulovanja. A Pompej napuni odmah poslije ženidbe Forum naoružanim ljudima i dade da narod izglasa one zakone, te da se Cezaru kao prolazniku odobri uprava čitavom Galijom s obje strane Alpa pridodavši k tome Ilirik s četiri legije na pet godina.[57] Katona, koji se, dakako, pokušao protiviti tim odlukama, Cezar dade odvesti u zatvor očekujući da će se on prizvati na pučke tribune; ali kad je on bez riječi otišao, Cezar, videći ne samo da su najmoćniji ljudi nezadovoljni nego da ga i pučanstvo, iz poštovanja prema Katonovim vrlinama, slijedi šutke i oborene glave, sam krišom zamoli jednoga od pučkih tribuna da oslobodi Katona.

Od ostalih je senatora sasvim malen broj dolazio s Cezarom u vijećnicu; ostali su se, zlovoljni držali po strani. Kad je Konsidije, veoma star senator, rekao da drugi ne dolaze zato što se boje oružja i vojnika, Cezar mu reče: »Što onda i ti iz istoga straha ne ostaješ kod kuće?« A Konsidije odgovori: »Jer moja starost čini da se ne moram bojati; ta vrijeme života koje mi još preostaje tako je kratko da ne traži osobit oprez«. Ali najsramotniji čin Cezarova konzulata po općem je mišljenju bio izbor za pučkog tribuna onoga Klodija[58] koji se ogriješio o njegov brak i o tajne noćne obrede. A bio je izabran radi obaranja Cicerona; i Cezar nije pošao na svoju vojnu dok nije strančarskim spletkarenjem s Klodijem nadvladao Cicerona i istjerao ga iz Italije.[59]

15. To se, dakle, pripovijeda da se dogodilo prije Cezarovih galskih ratova. A razdoblje ratova koje je vodio i vojni kojima je pokorio Galiju, kao da je započeo iznova i krenuo drugačijim putem i života i novih dostignuća, dokazalo je da kao ratnik i vojskovođa ne zaostaje ni za kime od onih koji su polučili najviše divljenja u vještini vođenja vojski i pokazali se u njoj najvećima. Da bilo tko s njime usporedi ljude poput Fabija, Scipiona i Metela, bilo ljude njegova doba bilo malo prije njega kao Sulu, Marija, oba Lukula[60] ili čak samog Pompeja čija je slava, tada u punom cvatu zbog najraznovrsnijih ratničkih vrlina, dosizala do nebesa, Cezarova ih djela nadmašuju; jednoga nepogodnošću krajeva u kojima je ratovao, drugoga prostranstvom zemlje koju je stekao, trećega mnoštvom i snagom neprijatelja koje je pobijedio, četvrtoga neobičnošću i vjerolomnošću značajeva koje je svakodnevnim saobraćanjem smirio i pridobio, petoga plemenitošću i blagošću prema zarobljenicima, šestoga poklonima i uslugama prema svojim suborcima, a sve time što je bio najviše bitaka i uništio najviše protivnika. Jer premda nije proteklo ni punih deset

godina kako je počeo ratovati u Galiji, na juriš je osvojio preko osam stotina gradova, podložio tri stotine naroda, u uređenim bitkama u više navrata ogledao se ukupno s tri milijuna ljudi od kojih je milijun uništio u rukopašnoj borbi prsa o prsa, a isto toliko drugih žive uhvatio.

16. Odanost i revnost vojnika u njegovoj službi bila je tolika da su oni, koji se u prethodnim bojevima nisu ničime isticali među drugima vojnicima, postajali nepobjedivi i nesavladivi u suočavanju sa svakom opasnošću samo za slavu Cezarovu. Takav je, na primjer, bio Acilije koji u pomorskoj bitki kod Masalije,[61] pošto mu je, kad se uspeo na neprijateljski brod, desna ruka bila odsječena mačem, nije pustio štit iz druge, nego je, udarajući neprijatelja njime u lice, sve natjerao u bijeg i ostao gospodarom te lađe; takav je bio i Kasije Sceva koji je u bitki kod Durahija, oka izbijena strijelom, jednim kopljem probodena ramena, drugim bedra, a na štit primivši udarce sto i trideset hitaca, stao pozivati neprijatelje da će im se predati. A kad su mu dvojica prišla, jednome mačem odsiječe rame a drugoga udarcem u lice natjera u bijeg dok se on sam spasi kad su ga pravodobno okružili drugovi.[62] U Britaniji, kad su neprijatelji udarili na najistaknutije centurione koji su zapali u neko mjesto močvarno i puno vode, neki vojnik pred očima samog Cezara koji je promatrao bitku protisne se u središte kreševa i, pošto je pružio mnogo zamjernih dokaza svoje smjelosti, spasi one centurione kad su barbari udarili u bijeg, a sam se, prelazeći ono mjesto s mukom i poslije sviju, baci u muljevitu vodu i jedva uspije prijeći, malo plivajući malo koračajući. Kad su mu Cezar i njegova pratnja, puni udivljenja i s radosnim poklicima pošli ususret, on se, sasvim utučen i u suzama, baci Cezaru pred noge moleći za oproštenje zbog toga što je izgubio štit. A u Africi[63], uhvativši Cezarovu lađu na kojoj se vozio Granije Petron, imenovan kvestorom, Scipion ostale zarobi, a kvestoru objavi da mu daruje život. Na to Granije reče da je kod Cezarovih vojnika običaj da život poklanjaju a ne da takav poklon primaju, pa sam sebe usmrti udarcem mača.

17. Takvu odrešitost i slavoljublje Cezar je posijao i othranio u svojim ljudima u prvome redu tako što je, neštedice dijeleći priznanja i počasti, pokazivao da ne gomila bogatstvo iz svojih ratova za vlastitu raskoš niti za nekakav lagodan život, nego da je ono, brižno čuvano, pohranjeno kod njega kao zajednička nagrada za junaštvo i da njegov udio u bogaćenju nije ništa veći od onoga što ga daje zaslužnim vojnicima; kao drugo, postigao je to time što se drage volje izlagao svakoj opasnosti i što nije izmicao nikakvome naporu. Tome što je volio opasnosti nije se zbog njegova slavoljublja nitko čudio; ali zapanjivalo je to što je ustrajao u naporima za koje se činilo da prelaze snagu njegova tijela jer je bio mršava tjelesnog ustrojstva, a koža mu je bila bijela i nježna i trpio je od bolova u glavi, te bio podložan napadima padavice od kojih ga je prvi, kako se pripovijeda, zadesio u Kordubi.[64] No on, daleko od toga da svoje slabo zdravlje uzme kao izgovor za mekoputan život, potraži tome lijeka u vojevanju; iscrpljujućim marševima, jednostavnim načinom života i

pohođenjem teškoća suzbijao je tu svoju nevolju i održavao tijelo otpornim na njezine napade. San je većinom provodio u kolima ili nosiljkama uključujući tako početak u akciju, a za dana je išao nadgledati utvrđena uporišta, gradove i šancima utvrđene postaje, dok je kraj njega sjedio rob, navikao da zapisuje što bi mu Cezar za putovanja diktirao, a odostrag stajao vojnik s mačem. A tako je brzo putovao da je na prvom odlasku iz Rima u Galiju stigao do Rodana u sedam dana.

Jahanje mu je k tome od djetinjstva bilo lako; bio je, naime, navikao jahati svom brzinom držeći ruke straga i prekrižiti ih na leđima. A za vojevanja u Galiji izvježbao se da u jahanju diktira pisma i da dvojicu pisara drži istovremeno zaposlene; a Opije tvrdi i više njih. Pripovijeda se štaviše da je Cezar prvi smislio saobraćanje s prijateljima putem pisama budući da nije mogao čekati na osobni susret kod hitnih stvari zbog velike zaokupljenosti poslovima i zbog veličine grada. Kao dokaz ravnodušnosti prema načinu ishrane navodi se i sljedeća zgoda: kad je kod večere u Mediolanu[65] njegov gostoprimac Valerije Leont poslužio šparge začinjene mirisnim uljem umjesto običnim maslinovim, prekori prijatelje koji su izražavali nezadovoljstvo: »Bilo bi dovoljno ne jesti ono što se kome ne sviđa; no onaj koji dokazuje da je ovako nešto nedostatak odgoja, ni sam ga nema«. Jednom na putu, stjeran nevremenom u seosku kućicu siromašna čovjeka, ustanovio je da kuća nema više od jedne sobe koja jedva može primiti jednog čovjeka; rekavši prijateljima da počasna mjesta treba ustupati najjačima, ali prijeko potrebna najslabijima, naloži Opiju[66] da ondje legne na počinak; a sam je s ostalima spavao pod nadstrešnicom pred vratima.

18. Nego da sažmemo: prvi od svojih galskih ratova vodio je protiv Helvećana i Tigurinaca[67] koji su, spalivši svojih dvanaest gradova i četiri stotine sela, napredovali onim dijelom Galije koji je bio pod rimskom vlašću kao nekoć Cimbri i Teutoni; a nije se činilo da za njima zaostaju ni smjelošću ni brojnošću jer ih je ukupno bilo tristo tisuća, od toga stotinu i dvadeset tisuća ratnika. Ne sam Cezar, nego Labijen, kojeg je na njih poslao, skršio je Tigurince na rijeci Araru, a kad su Helvećani neočekivano napali Cezara dok je vodio vojsku u prijateljski grad,[68] on, preduhitrivši ih, nađe zaklon u utvrđenu uporištu. I pošto je ondje skupio i razvrstao svoje trupe, kad mu dovedoše konja, reče: »Njime ću se poslužiti poslije pobjede za gonjenje, ali sada pođimo na neprijatelje!« i pješice povede navalu. Nakon duge i teške borbe, potisnuvši helvećansku borbenu silu, na najveće teškoće naiđe kod njihova šanca i kola jer otpor nisu pružali samo ratnici nego i njihove žene i djeca, braneći se do smrti; bili su sasječeni tako da je bitka jedva završila do ponoći. Lijepu pobjedu Cezar dopuni još ljepšim djelom naselivši barbare koji su živi umakli iz bitke i prisilivši ih da ponovo preuzmu svoju zemlju koju su napustili i gradove koje su uništili, a preživjelih je bilo preko sto tisuća. A učinio je to iz straha da Germani, prešavši Ren, ne zaposjednu zemlju koja je postala nenapučenom.

19. Svoj je drugi rat, upravo radi zaštite Kelta, poveo protiv Germana,[69] premda je ranije u Rimu njihova kralja Ariovista učinio

saveznikom.[70] Ali oni su bili nepodnošljivi susjedi Cezarovih podanika; činilo se da ne bi mirno ostali gdje jesu, nego da bi posegli za Galijom i zaposjeli je kad bi im se samo ukazala prilika. Videći da njegovi časnici naginju strahu, a osobito oni koji su kao mladići iz uglednih obitelji došli k njemu u namjeri da vojevanje učine prilikom za lagodan život i bogaćenje, sabra ih[71] u skupštinu pa im naredi da se pokupe i ne izlažu opasnosti preko volje kad su tako nemuževni i mekoputni, ali reče da će on samo s desetom legijom poći na barbare; jer niti će se ovi boriti bolje od Cimbara, niti je on lošiji vojskovođa od Marija. Na to mu deseta legija posla poslanike izražavajući svoju zahvalnost, dok su ostale legije grdile svoje časnike i čitava vojska, sad puna žara i oduševljenja za borbu, pođe za Cezarom na put od nekoliko dana sve dok se najzad ne utabori na udaljenosti od dvjesto stadija[72] od neprijatelja.

Već je i sam Cezarov dolazak u velikoj mjeri pomrsio Ariovistu planove. Jer kako nije očekivao da će Rimljani napasti Germane, a činilo se da ne bi mogli izdržati ni njihovu navalu, čudio se Cezarovoj smjelosti i vidio da mu je vojska pokolebana. Njihov žar još su više oslabila proročanstva svetih žena koje su običavale proricati promatrajući virove rijeka i tražeći znakove u vrtlozima i pljuskanju njihovih voda; one im nisu dopuštale da zameću bitke prije nego što zasja mjesec mlađak. Budući da je Cezar to doznao i vidio da Germani miruju, zaključi da je dobro napasti ih dok su tako malodušni, a ne mirno sjedeći čekati dok ne dođe njihovo vrijeme. Zato ih, napadajući njihove zaklone i brežuljke na kojima su taborovali, razdraži i potakne da siđu, pa u bijesu zametnu odlučan boj. I kako su bili sjajno potučeni, progoneći ih čitave četiri stotine stadija sve do Rena, Cezar napuni svu tu ravnicu leševima i plijenom. Ariovist dospije prijeći Ren s malobrojnim pratiocima; a kažu da je njegovih poginulih bilo na broj osamdeset tisuća.

20. Poslije toga uspjeha ostavi Cezar vojsku da prezimi[73] kod Sekvanaca[74] a sam, hoteći posvetiti pažnju zbivanjima u Rimu, siđe u Galiju ovkraj Pada[75] koja je bila dio dodijeljene mu pokrajine; jer rijeka zvana Rubikon odvaja ostalu Italiju od Cisalpinskke Galije. Smjestivši se ondje, nastavljao je politiku stjecanja popularnosti jer od mnogih koji su došli k njemu svakome dade što je dotični zatražio i sve je otpravljao natrag tako da su nešto već dobili, a drugome se nadali. I za svo preostalo vrijeme ratovanja po Galiji naizmjence je sad pokoravao neprijatelje oružjem sugrađana, sad novcima zaplijenjenim od neprijatelja osvajao i sebi podvrgavao sugrađane, a da Pompej nije ništa primjećivao.

Ali kada doču da su se Belgi, najmoćnije keltsko pleme koje je zapremalo trećinu čitave keltske zemlje, odmetnuli i skupili neznano mnoštvo desetina tisuća naoružanih ljudi, smjesta se vrati pa krene onamo velikom brzinom;[76] udarivši na neprijatelje dok su pustošili Gale, saveznike Rima, uništi one koji su se najviše držali na okupu i bili najbrojniji natjeravši ih u bijeg; budući da su se u borbi pokazali veoma sramotno Rimljani su mogli preko leševa prelaziti i duboka jezera i rijeke. Oni odmetnici koji su obitavali uz Ocean podložili su se bez borbe protiv najdivljijih i najratobornijih od naroda u onim krajevima, Nervljana,[77]

Cezar zavojšti, na što oni, nastanjeni u gustim šumama, obitelji i imovinu pohraniše u najdublje njene dijelove, najdalje od neprijatelja, sami, u vrijeme kad je Cezar podizao šanac i nije očekivao bitku, iznenada nasrnuše, njih šezdeset tisuća, njegovu konjicu natjeraše u bijeg, a sedmoj i dvanaestoj legiji, opkolivši ih, pobiše sve centurione. I da se nije Cezar, zgrabivši štit[78] i probivši se kroz borce pred sobom, bacio na barbare i da nije deseta legija na znak da je on u opasnosti trkom sišla s visova i probila redove barbara, čini se da nitko od Rimljana ne bi preživio; ovako pak, obodreni smjelim Cezarovim ispadom, izdržavši bojni napor iznad svojih snaga, ne samo da Nervljane natjeraše u bijeg nego ih, dok su se branili, na mjestu sasjekoše; jer kažu da ih se od šezdeset tisuća spasilo pet stotina, a samo trojica od četiri stotine njihovih senatora.

21. Doznavši za te uspjehe, senat izglasa zaključak da se petnaest dana[79] bogovima prinose žrtve te da se svetkuje i ne radi; toliko nije bilo određeno ni za jednu dotadašnju pobjedu.[80] Jer opasnost koja se ukazala bila je velika kad se istovremeno pobunilo toliko naroda a zato što je Cezar bio pobjednik pobjedu je sjajnijom činila naklonost mnoštva prema njemu. Cezar pak sam, sredivši prilike u Galiji, opet je zimovao[81] u krajevima ovkraj Pada nastojeći za sebe pridobiti glavni grad. Nisu, naime, samo kandidati za magistrature bili izabirani služeći se njegovom novčanom potporom i podmićujući narod njegovim novcem i radili sve za što se moglo očekivati da će uvećati njegovu moć nego se sabrala kod njega u Luki[82] i većina najuglednijih i najutjecajnijih ljudi kao Pompej, Kras, namjesnik Sardinije Apije i prokonzul Hispanije Nepot tako da je ondje bilo sto dvadeset liktora i više od dvjesta senatora.

Održavši savjetovanje, odlučiše ovako: trebalo je da Pompej i Kras budu izabrani za konzule a da se Cezaru dodijeli novac i još pet godina zapovjedništva u njegovoj pokrajini; no to se razumnim ljudima činilo najnelogičnijim. Jer oni koji su od Cezara primali toliko novaca nagovarali su senat da mu daje novac kao da ga nema; štaviše, prisiljavali su ga, premda je senat uzdisao zbog svojih zaključaka, doduše u odsutnosti Katona koji je bio namjerno uklonjen s puta dodjeljivanjem misije na Kipru[83], te Favonija, revnog nasljedovatelja Katonova, ali kako svojim protivljenjem nije ništa mogao postići, izjurio je kroz vrata vijećnice i vikao mnoštvu. No na to nitko nije obraćao pažnju jer su se jedni ustručavali zbog Pompeja i Krasa a većina je bila željna ugađati Cezaru i mirovala je živeći od nada koje je u nj polagala.

22. Vrativši se opet svojim trupama u Galiji,[84] Cezar zatekne velik rat jer su dva brojna plemena Germana upravo prešla Ren radi stjecanja zemlje; jedni se zvahu Usipeti a drugi Tenteriti.[85] O boju koji je zametnuo s njima Cezar je napisao u svojim *Komentarima*[86] da su ga barbari, pregovarajući s njime, za primirja napali na putu i sa svojih osam stotina natjerali u bijeg njegovih pet tisuća konjanika budući da ih Rimljani nisu očekivali; zatim su, kaže, poslali k njemu druge poslanike opet ga nastojeći zavarati, ali ih on zadrži pa povede vojsku na barbare smatrajući da je protiv takvih vjerolomnika i kršitelja primirja dobra vjera ludost.

Ali Tanuzije[87] kaže da je Katon, kad je senat izglasavao svetkovine i žrtve u čast Cezarove pobjede, izrazio mišljenje da ga treba izručiti barbarima da bi se grad očistio od krivnje zbog kršenja primirja i da tako treba okrenuti kletvu na krivca.

Od onih koji su prešli Ren četiri je stotine tisuća bilo sasječeno a one malobrojne, kojima se uspjelo vratiti, primiše Sugambri, germansko pleme. To uzevši kao povod za napad na njih, a i inače težeći za slavom da bude prvi čovjek koji je s vojskom prešao Ren, poče rijeku premošćivati[88] premda je bila veoma široka i baš na tome mjestu nabujala, nemirna i silovita toka i premda je deblima i granama drveća koje je nosila niz vodu udarala i otkidala potporne stupove mosta. Ali Cezar je to drvlje hvatao branama od velikih trupaca pobodenih preko toka rijeke i zauzdao jarmom srljajuću struju pa je svoj most – prizor koji je prelazio sve što se moglo vjerovati – doveo do dovršenja u deset dana.

23. Prebacivši vojsku, kako mu se nitko nije odvažio suprotstaviti, nego je i vodeće germansko pleme Sveba[89] odbjeglo u duboke i šumovite dubodoline, Cezar popali neprijateljsku zemlju, donese ohrabrenja stalnim prijateljima Rima, pa se opet povuče u Galiju nakon što je proveo u Germaniji osamnaest dana.

Njegova vojna protiv Britanaca[90] bila je glasovita po svojoj smionosti; prvi je, naime, zašao s brodovljem na zapadni Ocean i zaplovio kroz Atlantsko more vozeći vojsku radi ratovanja; i odlučivši zaposjesti otok nevjerojatne veličine koji je mnogobrojnim povjesničarima pružio mnogo razloga za prepirku jer su navodno i njegovo ime i priča o njemu izmišljeni a on niti je postojao niti postoji, proširi rimsku prevlast izvan granica nastavanog svijeta. Pošto je dvaput[91] preplovio na otok sa suprotne obale Galije i mnogim bitkama učinio prije mnogo zla neprijatelju nego koristi svojim ljudima – ničega, naime, vrijedna uzimanja nije bilo u ljudi koji su živjeli u bijedi i siromaštvu – završi rat ne onako kako je želio, nego uze od kralja taoce i odredi danke pa otplovi s otoka.

I zatekne pismo od prijatelja iz Rima koje su mu baš kanili poslati prijeko brodom a obavještavalo ga je o smrti njegove kćeri; umrla je u porodu u Pompejevoj kući. I velika je bol obuzela Pompeja, a velika i Cezara; i njihovi su se prijatelji veoma uznemirili osjećajući da je rodbinska veza koja je još održavala mir i slogu u inače rastrzanoj državi sada bila prekinuta; jer i novorođenče, ne proživjevši mnogo dana, umre odmah poslije majke. Unatoč protivljenju pučkih tribuna, mnoštvo podiže Juliju i odnese je na Martovo polje – ondje ona leži pokopana.[92]

24. Kako je Cezarova vojska već bila tako velika da ju je morao rasporediti u mnoga zimovališta, dok se sam, kao što mu je bio običaj, uputio prema Italiji, još se jednom pobuni sva Galija;[93] velike su vojske obilazile unaokolo napadajući rimske šance i nastojeći uništiti zimovališta. Najbrojniji i najjači od buntovnika pod Abrioriksom[94] satrše Koru i Titurija s njihovom vojskom, a legija pod zapovjedništvom Ciceronovim, opkoljena i opsijedana od šezdeset tisuća Gala, za malo je izbjegla da bude

uništena na juriš premda su svi vojnici bili ranjeni i borili se tako žestoko da su nadilazili svoje snage.

Kad to bî javljeno Cezaru koji je bio daleko, on se brzo vrati i, skupivši u svemu sedam tisuća ljudi, požuri da izvuče Cicerona iz opsade. Ali njegovo približavanje ne ostade neprimjećeno, te mu opsjedatelji pođoše ususret da ga odsijeku prezirući malobrojnost njegove vojske. No on ih je zavaravao stalno izbjegavajući bitku; pa i kad bi našao mjesto prikladno da se malobrojni bore s brojnima, utvrđivao bi tabor i suzdržavao svoje ljude od svake borbe, te ih silio da povisuju šanac i dograđuju vrata tabora kao da se boje, postigavši tom svojom strategijom da ga neprijatelji omalovaže sve dok, kad su u svojoj preuzetnosti stali navaljivati u raštrkanim grupicama, on ne provali iz tabora pa ih natjera u bijeg i mnoge od njih uništi.

25. Brojne pobune u tom dijelu Galije smiri taj uspjeh a i to što je Cezar u toku zime obilazio na sve strane i budno pazio na buntovna gibanja. Iz Italije su, naime, kao nadoknada za izgubljene došle tri legije budući da mu je Pompej posudio dvije svoje, a jedna je bila novo unovčena u Cispadanskoj Galiji. Ali u udaljenijim krajevima[95] počeli su se pokazivati zameci najvećeg i najopasnijeg od tamošnjih ratova što su ih odavno potajno sijali i gajili najutjecajniji ljudi najbojovnijih plemena; snagu su izvukli iz mnoštva mladih ljudi, skupljenih pod oružjem, iz velika bogatstva zgrnuta na jedno mjesto, iz jakih gradova i iz napadaču teško dostupnih krajeva. U ono zimsko vrijeme i smrznute rijeke, i šume zatrpane snijegom, i ravnice zimskim bujicama pretvorene u jezera i negdje staze zametene dubokim snijegom koje je bilo nemoguće razaznati, a negdje opet velika nesigurnost kretanja kroz močvare i vodene tokove koji su promijenili pravac, sve je to naizgled činilo Cezaru nemogućim poduzimanje mjera protiv ustanika. Pobunilo se zato mnogo plemena, ali najistaknutiju ulogu u pobuni imali su Arveni i Karuntini,[96] a za sveopće ravnanje ratnim operacijama bio je izabran Vercingetoriks[97] čijeg su oca ubili Gali jer im se činilo da smjera tiranidi.

26. On je, dakle, podijelivši svoje snage na mnogo dijelova i postavivši im na čelo mnoge časnike, predobio svu okolnu zemlju, sve do razvođa rijeke Arar, namjeravajući, kako se u Rimu sastavljao savez protiv Cezara, uzbuniti ratom svekoliku Galiju. I da je to učinio malo kasnije, kad se Cezar zapleo u građanski rat, Italija bi postala plijenom straha ne manje živa od onoga što su ga izazvali Cimbri. Ali ovako Cezar, čovjek od prirode obdaren da se svim ratnim okolnostima služi na najbolji način, a napose njegovim presudnim trenucima, krene čim je doznao za pobunu; napredovao je istim putovima kojima je već ranije prošao i silinom i brzinom marša za tako oštre zime pokazao barbarima kako nesavladiva i nepredobitna vojska ide na njih. Ta gdje je bilo nevjerojatno da bi se onuda probio njegov glasnik ili pismonoša za mnogo vremena, ondje se moglo vidjeti njega s čitavom vojskom kako istovremeno uništava zemlju i razara utvrđena mjesta, podvrgava sebi gradove i prihvaća one koji su prelazili na njegovu stranu sve dok protiv njega ne zarati i narod

Heduanaca[98] koji je dotada sebe nazivao braćom Rimljana, ali koji se sada pridružio buntovnicima, što je izazvalo veliku malodušnost u Cezarovoj vojsci. Stoga Cezar, uklonivši se iz onih krajeva, prođe zemljom Lingonaca[99] hoteći se dohvatiti područja Sekvanaca koji su bili prijatelji i stajali su kao brana Italije prema ostaloj Galiji. A kad ondje neprijatelji udariše na nj i opkoliše ga mnogim desetinama tisuća, on se odluči na odlučujuću bitku i u cjelini dobije boj nadvladavši barbare nakon dugotrajne borbe i uz veliko krvoproliće; ali čini se da je u početku pretrpio i neuspjeh jer Arverni pokazuju kratak mač obješen u hramu za koji govore da je plijen uzet od Cezara. A on, kad ga je kasnije i sam vidio, nasmiješi se i, premda su ga prijatelji poticali da ga skine, ne dopusti to smatrajući ga svetim.

27. Međutim, većina barbara koji su tada umakli potraže zaklon, zajedno sa svojim kraljem, u gradu Aleziji. I dok je Cezar opsijedao taj grad koji se smatrao neosvojivim zbog veličine njegovih zidina i broja branilaca, zadesi ga izvan grada pogibao prevelika a da bi se dala riječima iskazati. Jer skupi se sve što je bilo najmoćnije od naroda pa pod oružjem dođe k Aleziji[100] tri stotine tisuća ljudi; a broj ratnika u samome gradu nije bio manji od sto sedamdeset tisuća, tako da je Cezar, uhvaćen između dvije tako velike neprijateljske sile i opsijedan od obje, bio prisiljen podići dva zida, jedan prema gradu, a drugi prema pridošloj vojsci, znajući da je njegova stvar posve propala ako se neprijateljske vojske spoje.

Zbog mnogih je razloga i posve prirodno opasnost u koju je Cezar zapao kod Alezije izišla na glas jer je pružila primjer smjelosti i vještine kao nijedan od ostalih njegovih bojeva, a najvećma bi se čovjek morao zadiviti da je Cezar neopazice od onih u gradu zametnuo boj i nadvladao tolike desetine tisuća onih izvan grada, pa štaviše i neopazice od onih Rimljana koji su čuvali zid prema gradu. Jer ovi nisu doznali za pobjedu sve dok se iz Alezije nije začulo naricanje muškaraca i lelek žena koje su se udarale u prsa kad su ugledale na drugoj strani zlatom i srebrom ukrašene štitove, mnogo krvlju poprskanih oklopa, pa još galske čaše i štitove koje su Rimljani nosili u svoj tabor. Tako je brzo tolika vojska, poput prikaze ili sna, nestala i bila raznesena, pri čemu je najveći dio boraca pao u boju. Oni pak koji su držali Aleziju, zadavši nemalo muka sebi i Cezaru, najzad se predadoše. Vrhovni vođa čitavog rata Vercingetoriks, stavivši na sebe svoje najljepše oružje i ukrasivši svoga konja, izjaha kroz gradska vrata; načinivši krug oko Cezara koji je sjedio siđe s konja i odbaci sa sebe oružje, te sjede Cezaru uz noge i tu ostade nepokretan sve dok nije bio predan na čuvanje za trijumf.[101]

28. Odavno je već Cezar bio odlučio oboriti Pompeja kao, dakako, i ovaj njega; jer nakon što je Kras, koji je sa strane čekao kao protivnika pobjednika iz sukoba njih dvojice[102], zaglavio među Partima, preostalo je onome, da bi postao najveći, da obori onoga koji je to bio, a ovome, da mu se to ne dogodi, da pravovremeno ukloni onoga koga se bojao. Taj je strah obuzeo Pompeja tek nedavno jer je dotada omalovažavao Cezara ne smatarajući teškim zadatkom opet srušiti onoga koga je sam uzdigao, ali Cezar je od početka stvorio takav plan da se poput atleta daleko odmakne

od svojih protivnika i, izvježbavši se u keltskim ratovima, da sebi uvježba vojsku i uveća slavu svojim djelima uzdigavši se kao ravnopravan takmac Pompejevim uspjesima uzimajući kao izgovore dijelom one što mu ih je pružao sam Pompej, a dijelom tadašnje prilike i loše stanje državne uprave u Rimu[103] zbog kojega su natjecatelji za magistrature, javno postavljajući novčarske tezge, bestidno podmićivali svjetinu, dok je narod za plaću silazio na Forum da se nadmeće u korist svoga platiše, ali ne glasačkim kamenčićima, nego strelicama, mačevima i praćkama. A često su se razišli okaljavši govornicu krvlju i leševima prepuštajući grad bezvlađu da ga nosi kao more brod bez kormilara, tako da su razumni ljudi bili zadovoljeni ako stvari ne dovedu do većeg zla nego što je samovlašće pored takve ludosti i tolike bure. I mnogo ih je bilo koji su se već usuđivali javno govoriti da ništa osim samovlašća ne može izliječiti državu i da taj lijek treba prihvatiti kad ga bude nudio najblaži od liječnika ciljajući na Pompeja. A kad je čak i Pompej, premda je na riječima hinio da otklanja tu čast, stvarno činio više nego itko drugi da bude imenovan diktatorom, Katon, prozrevši ga, nagovori senat neka ga imenuje konzulom utješivši ga zakonitijim oblikom vlasti da ne bi sebi silom prokrčio put do diktature. Oni mu izglasaše i produljenje uprave pokrajina; imao ih je dvije, Hispaniju i čitavu Afriku, kojima je upravljao šaljući iz Rima legate i uzdržavajući ondje trupe za koje je iz javne blagajne primao tisuću talenata svake godine.[104]

29. Na to Cezar preko zastupnika zatraži konzulat i isto takvo produženje uprave u svojim pokrajinama. Kako je, međutim, isprva Pompej šutio, Marcelo i Lentul su se tome protivili jer su i inače mrzili Cezara i onome što je bilo nužno pridometali ono što nije bilo nužno samo radi njegova ponižavanja i sramoćenja. Tako su Neokomljanima, naseobini koju je nedavno Cezar utemeljio u Galiji, uskraćivali građansko pravo;a Marcelo je za svoga konzulovanja jednog od tamošnjih senatora, kad je došao u Rim, dao išibati, dodajući da na nj stavlja te oznake da pokaže da nije Rimljanin i naredio da se vrati kući pa ih pokaže Cezaru. Ali poslije Marcelova konzulata, budući da je Cezar sada pustio da svi iz javnog života obilno crpe od njegova galskog bogatstva – pučkog tribuna Kuriona oslobodio je silnih dugova, a konzulu Paulu dao tisuću i pet stotina talenata[105] od kojih je on i baziliku na Forumu, znamenit zavjetni dar, sagrađenu na mjestu Fulvijeve,[106] još većma ukrasio – Pompej, uplašivši se tog saveza, stade otvoreno i sam i preko prijatelja raditi na tome da se Cezaru imenuje nasljednik u njegovu zapovjedništvu i, šaljući k njemu, tražio je da mu vrati vojnike posuđene za borbe s Keltima.[107] Ovaj ih otpremi obdarivši svakog čovjeka s dvjesto i pedeset drahmi.[108] Ali časnici, koji su doveli te vojnike Pompeju, proširiše u mnoštvu priče o Cezaru koje nisu bile ni razborite ni istinite, a samog su Pompeja upropastile ispraznim nadama da Cezarova vojska tobože čezne za njime i da, dok on jedva održava pod kontrolom prilike u gradu zbog zavisti kao gnojne rane države, tamo stoji vojska spremna da mu služi i koja će, ako samo kroči u Italiju, odmah prijeći na njegovu stranu; tako im je, tvrdili su, mrzak postao Cezar zbog mnoštva svojih vojni i tako ih je

sumnjičavima prema njemu učinio strah od samovlašća. Svime time hranila se Pompejeva taština; a zanemario je da sebi pribavi vojnike kao da se ne boji, nego je govorima i odlukama senata svladavao Cezara, kako se njemu činilo, iako je glasanjem postizao samo da se odbiju Cezarovi zahtjevi za koje ovaj nije nimalo mario; pripovijeda se da je jedan od centuriona, koje je Cezar poslao u Rim, stojeći pred vijećnicom i doznavši da senat neće Cezaru odobriti produženje uprave njegovom provincijom, rekao udarivši rukom po balčaku svoga mača: »Ali ovaj će mu odobriti«.[109]

30. Pa ipak, Cezarov je zahtjev imao sjajan izgled obrane zakonitosti. On je, naime, tražio da i Pompej, ako on položi oružje, učini isto, pa da onda obojica, postavši obični građani, nastoje naći neke naklonosti u svojih sugrađana; jer oduzimajući njemu njegovu vojsku, a potvrđujući Pompeju posjedovanje njegove, dok jednoga optužuju, drugoga čine tiraninom. Kad je Kurion u ime Cezara iznio te prijedloge u narodnoj skupštini, burno se pljeskalo; a neki su i vijence bacali na nj kao da je pobjednički atlet. A Antonije, koji je bio pučki tribun, iznese pred mnoštvo pristiglo Cezarovo pismo o tim pitanjima i pročita ga usprkos konzulima. Ali u senatu Scipion, Pompejev tast,[110] podnese prijedlog da Cezar bude proglašen javnim neprijateljem ako do određena dana ne položi oružje. A kad su konzuli postavili pitanje da li senat smatra da Pompej treba da raspusti vojsku, a onda opet treba li da to učini Cezar, za prvo su glasali vrlo malobrojni, a za drugo svi osim nekolicine; ali kad je opet Antonije postavio pitanje smatraju li senatori da obojica treba da polože svoje zapovjedništvo, svi se jednodušno priključiše tom mišljenju. No kako je Scipion silovito ustrajao na svome prijedlogu, a konzul Lentul vikao da protiv razbojnika treba oružja a ne glasova raspustiše senat, a senatori se preodjenuše u žalobnu odjeću zbog nastala razdora.

31. Ali kad od Cezara dođoše pisma u kojima se činilo da on zauzima umjereniji stav (tražio je, naime, da mu se dade Cisalpinska Galija i Ilirik s dvjema legijama sve dok se ne bude natjecao za svoj drugi konzulat, a odrekao se svega ostaloga) a i govornik Ciceron, upravo došavši iz Kilikije[111] i radeći na izmirenju, nastojao je smekšati Pompeja, ovaj je pristajao na sve, ali je ustrajao na tome da se Cezaru oduzmu vojnici. Ciceron je nastojao nagovoriti Cezarove prijatelje na popuštanje i nagodbu na temelju spomenutih pokrajina i samo šest tisuća vojnika, a kad se Pompej dao sklonuti i odobravao te uvjete, konzul Lentul nije pristajao, nego je čak sramotno istjerao Antonija i Kuriona iz senata[112] izruživši ih i tako pribavivši Cezaru najprikladniju izliku i to takvu koja je najvećma razdraživala njegove vojnike pokazujući im ljude odlične i na visokim položajima koji su morali pobjeći iz grada na unajmljenim kolima i u odjeći robova. Jer tako se iz straha opremivši ukradoše se iz Rima.

32. Tada s Cezarom nije bilo više od tri stotine konjanika i pet tisuća legionara; jer ostalu su vojsku imali dovesti oni koje je u tu svrhu poslao. Videći, međutim, da početak njegova poduhvata i prvi korak u tome ne traže zasad većih snaga, nego da više treba iskoristiti pogodan trenutak pokazujući zadivljujuću poduzetnost i brzinu – jer lakše će izazvati strah

nenadanim dolaskom nego nadvladati napadajući punom snagom – naredi svojim časnicima i centurionima da samo s mačevima bez ostala oružja zaposjednu Arimin,[113] velik grad u Galiji, izbjegavajući prolijevanje krvi i gungulu koliko to god mogu, a te trupe povjeri Hortenziju.[114]

On sam provede dan u javnosti prisustvujući promatranju vježbi gladijatora; no malo prije večeri okupavši se i obukavši se uđe u svečanu blagovaonicu i zadrža se kratko s uzvanicima na večeri. Kad se već smrkavalo ustade, pošto se ljubezno obratio gostima i pozvao ih da ga čekaju jer će se vratiti, dok je malom broju prijatelja ranije rekao neka pođu za njim, ali ne svi istim putem nego svatko drugim. Sam pak, popevši se u unajmljeni dvopreg, poveze se najprije nekim drugim putem a zatim skrenu prema Arminu. Kad je došao do rijeke koja odvaja Cisalpinsku Galiju od ostale Italije (zove se Rubikon) i utonuo u svoje misli, kako se približavao strašnome koraku, uspori brzinu uznemirujući se zamršenošću onoga u što se upuštao; onda, zastavši na svome putu, dugo je u tišini u sebi promišljao naginjući sad jednoj sad drugoj odluci i njegova je volja prošla nebrojene obrate; mnogo je o svojoj nedoumici raspravljao i s nazočnim prijateljima među kojima je bio i Azinije Polion, važući kolikim će nevoljama za sve ljude biti početak njihov prijelaz preko rijeke i koliku će slavu taj prijelaz namrijeti potomstvu. Najzad, u nekom grču strasti, kao da se otrgnuo od proračunavanja budućnosti, te izrekavši rečenicu koja je obično *motto* ljudima koji se upuštaju u nemoguće pothvate i neobične pustolovine: »Neka kocka bude bačena!«, požuri prema prijelazu; i prevaljujući sad ostatak puta trkom, prije dana uleti u Arimin i zaposjedne ga.[115] Pripovijeda se da je noć prije prijelaza Rubikona imao jeziv san: činilo mu se da ima rodoskvrni odnos s vlastitom majkom.[116]

33. Poslije zauzeća Arimina kao da su se širom otvorila vrata rata istovremeno po svem prostranstvu kopna i mora i kao da su Cezarovim brisanjem granice između pokrajina ujedno bili ispreturani i zakoni i države; ne bi čovjek pomislio da to Italijom, kao negda, u prepasti obilaze muškarci i žene, nego da sami gradovi, dižući se, srljaju u bijegu jedni preko drugih, dok Rim, preplavljen rijekama onih koji su bježali i selili iz okolnih naselja ne dajući se lako uvjeriti autoritetom magistrata ni suspreći glasom razuma, u silnom talasanju i bibanju valovlja umalo nije sam sebe izvrnuo naglavce. Jer strasti u sukobu i nasilnički neredi vladali su posvuda. Ta ni oni što se radovahu nisu mirovali, nego su, kao što je prirodno u velikom gradu, na mnogo mjesta nalijetali na one uplašene i nezadovoljne i, puni pouzdanja u budućnost, stalno zapadali u svađe s njima dok je Pompej, i sam zahvaćen zaprepaštenjem, bio objektom napada sa svih strana: jedni ga pozivahu na račun što je uzdigao Cezara na svoju štetu i na štetu svoje prevlasti, a drugi ga optuživahu što je dozvolio Lentulu da uvrijedi Cezara kad je bio spreman na popuštanje i nudio razumnu nagodbu. Favonije ga je pozivao da udari nogom o zemlju zato što je jednom u senatu, razmećući se, rekao da se ne treba gnjaviti ni brinuti oko priprema za rat; ta on će, kad rat navali, udarivši nogom o tle Italiju ispuniti vojskama.[117]

Pa ipak, i tada su Pompejeve snage bile brojnije od Cezarovih; ali nitko nije dopustio da se taj čovjek služi vlastitim razumom, nego on, vjerujući pod utjecajem lažnih i zastrašujućih vijesti da je rat već tu i da posvuda bjesni, popusti i dade se povući općom plimom, pa izda proglas o ratnom stanju[118] i napusti grad naloživši senatu da ga slijedi i da ne ostane itko kome su domovina i sloboda draže od tiranije.

34. Konzuli, dakle, pobjegoše ne prinijevši prije odlaska ni uobičajene žrtve; pobježe i većina senatora uzimajući, nekako kao da pljačkaju, od svega ono što bi im se našlo pod rukom kao da je tuđe. Bilo ih je i koji su prije žestoko zastupali Cezarovu stvar, a sada izgubiše glavu od straha drugih i, premda za to nije bilo nikakve potrebe, prepustiše se zamahu one velike bujice. Ali najžalosniji prizor pružao je pod naletom tako velikog nevremena grad; ličio je na lađu u kojoj su njezini kormilari očajavali, nošenu kamo je god bila bačena. No premda je njihovo odseljenje bilo tako tužno, zbog Pompeja su ljudi izbjeglištvo smatrali svojom domovinom i napuštali Rim smatrajući ga Cezarovim taborom;[119] čak i Labijen,[120] jedan od Cezarovih najboljih prijatelja i njegov legat, čovjek koji se s njime najoduševljenije borio u svim keltskim ratovima, pobjegavši od njega tada dođe k Pompeju.

No Cezar posla Labijenu njegov novac i prtljagu; protiv Domicija pak, koji je držao Korfinij[121] s trideset kohorti pod svojim zapovjedništvom, pođe s vojskom i utabori se blizu njega. Domicije, izgubivši svaku nadu u svoj položaj zatraži otrov od svog liječnika koji je bio rob; i uzevši ono što mu je bilo dano, ispije u namjeri da umre. Ali malo potom, čuvši da Cezar sa zarobljenicima postupa sa začuđujućom blagošću, stade sam nad sobom naricati i predbacivati sebi svoju prenaglu odluku. Ali kad ga liječnik obodri da je popio uspavljujući a ne smrtonosni napitak, ustavši prepun radosti, pođe k Cezaru i, prihvativši pruženu mu desnicu,[122] opet odbjegne k Pompeju. Kako su te vijesti dopirale do Rima, činile su ljude vedrijima i neki se bjegunci vratiše.

35. Cezar preuze Domicijeve trupe i druge koje je zatekao po gradovima gdje ih je Pompej unovačivao. Kako mu je sad vojska postala brojna i zastrašujuća, krene protiv samog Pompeja. Ali ovaj ne sačeka njegov dolazak, nego, pobjegavši u Brundizij, posla najprije konzule s vojskom u Dirahij[123] a sam malo kasnije, kad se Cezar približio, otplovi kako će biti podrobno izloženo u njegovu životopisu.[124] Cezaru, koji ga je htio odmah progoniti, nedostajalo je brodova; zato se vrati u Rim postavši u šezdeset dana bez prolijevanja krvi gospodarom Italije.

Kad je grad našao mirnijim nego što je očekivao i u njemu mnoge senatore, s njima porazgovara pomirljivo i susretljivo[125] pozivajući ih da pošalju Pompeju ljude radi primjerenih uvjeta sporazuma; ali ga nitko ne posluša bilo iz straha od Pompeja koga su napustili, bilo jer su smatrali da to Cezar ne misli ozbiljno, nego se samo služi lijepim riječima. Kad je pučki tribun Metel pokušavao spriječiti Cezara da uzima novac iz državnih rezervi i citirao neke zakone,[126] Cezar reče da nije isto doba za oružje i za zakone: »A ti, ako si nezadovoljan onim što se događa, sada

se makni s puta; jer u ratu nema mjesta slobodi govora; kad pak položim oružje poslije postignuta sporazuma, onda ti istupi pred narod i drži mu govore. I to«, reče »govorim popuštajući u svojim pravima; jer meni pripadaš i ti i svi koje sam uhvatio a pristali ste uz meni neprijateljsku stranku.« To rekavši Metelu, pođe k vratima državne blagajne i, kako se nisu mogli pronaći ključevi, dade pozvati bravare i naredi im da izbiju bravu; a kad mu se Metel opet opirao i neki mu povlađivali, Cezar, podigavši glas, zaprijeti mu da će ga dati smaknuti ako mu ne prestane dodijavati. »I zacijelo, mladi čovječe«, reče »dobro znaš da mi je to bilo neugodnije reći nego učiniti.« Na te riječi ne samo da je Metel, uplašivši se, otišao, nego su Cezaru lako i brzo stavljali na raspolaganje sve potrebno za rat.[127]

36. Cezar zatim pođe na vojnu u Hispaniju[128] odlučivši da najprije odande istjera Pompejeve legate Afranija i Varona i da stavi pod svoju vlast tamošnje trupe i pokrajine pa da tek onda krene na Pompeja ne ostavljajući nikakva neprijatelja iza leđa. I premda mu je život često zapao u opasnost zbog zasjeda, a vojska najviše uslijed gladi, ne prestade goniti, izazivati na boj i opkopima okruživati te ljude prije nego silom ne postade gospodarom njihovih tabora i njihovih trupa. Zapovjednici pak na brzinu pobjegoše k Pompeju.

37. Kad se vratio u Rim, Cezara je njegov tast Pizon stao poticati da pošalje k Pompeju ljude s prijedlozima za nagodbu, ali se Isaurik, da ugodi Cezaru, odupre tome. Postavljen tako od senata za diktatora,[129] vrati kući prognanike[130] i povrati građanska prava djeci onih koji su stradali za Sule i ublaživanjem kamata olakša položaj zaduženih, te poduze još neke mjere te vrste, ne baš brojne, i nakon jedanaest dana odrekne se samovlašća i, proglasivši konzulima sebe i Servilija Isaurika, posveti se samo vojni.

Žureći se, ostavi za sobom ostale svoje trupe, a sa šesto odabranih konjanika i pet legija, u vrijeme zimskog suncostaja,[131] početkom mjeseca januarija (to bi bio atenski posideon), zaputi se na pučinu; prešavši Jonsko more, zauzme Orik i Apoloniju,[132] a brodove posla natrag po vojnike koji su zaostali na maršu. No oni, dok su bili na putu, budući da su već prošli vrhunac tjelesne čilosti i bili iscrpljeni mnoštvom ratova, rogoborili su protiv Cezara: »Kamo i kojem će nas krajnjem cilju dovesti taj čovjek tjerajući nas naokolo i postupajući s nama kao da smo neistrošene stvari bez duše? I željezo gubi snagu od udaraca, i štit i oklop se štede nakon toliko vremena služenja. Zar čak ni po našim ranama Cezar ne dolazi do zaključka da zapovijeda smrtnim ljudima i da smo smrtni samo po izdržljivosti da podnosimo bol i trpimo? Pa zimsko doba i vjetar na moru ni bogu nije moguće svladavati; a ipak taj čovjek se izlaže pogibli ne kao da goni neprijatelje nego kao da bježi pred njima.« S takvim su riječima bez žurbe išli u Brundizij. Ali čim dođoše onamo pa nađoše da je Cezar već otplovio, brzo opet promijeniše ton pa stadoše sebe grditi nazivajući se izdajicama imperatora a grdili su i svoje časnike što nisu ubrzali marš. Sjedeći po uzvisinama, upirali su pogled prema moru i Epiru izglédajući lađe koje su ih imale prevesti k njemu.

38. U Apoloniji, kako sa sobom nije imao vojnu silu ravnu da se mjeri s neprijateljem, dok su one s druge strane mora kasnile, nalazeći se u neprilici i veliku uzbuđenju,[133] Cezar zamisli pogibeljan plan da, krišom od sviju, ukrcavši se u čamac veličine dvanaesteroveslarca, zaplovi prema Brundiziju dok je neprijatelj kružio morem s golemim brodovljima. Noću, dakle, prerušivši se pomoću odijela roba, ukrca se i, pruživši se na palubi kao netko za koga nitko ne mari, nije se micao. Dok je rijeka Aoj nosila lađu dolje prema moru, jutarnji lahor, koji je u to doba dana obično činio mjesto gdje se rijeka ulijeva u more mirnim, potiskujući daleko morske vlaove, ugušio je snažan vjetar s mora koji je puhao u toku noći; rijeku koja je bješnjela protiv plime mora i udaranja valova iz suprotna smjera, a ujedno bila uzburkana jer su je potiskivali i velika tutnjava i žestoki virovi, kormilaru je bilo nemoguće svladati; zato naredi mornarima da okrenu namjeravajući zaploviti natrag. Opazivši to, Cezar mu otkrije tko je i, uhvativši za ruku kormilara koga je pogled na nj prestravio, reče: »Hajde, dobri čovječe, budi odvažan i ne boj se ničega! Voziš Cezara i Cezarova je sudbina na tvome brodu«.[134] Zaboraviše mornari nevrijeme i prilegoše uz vesla ulažući sav svoj žar u nastojanju da svladaju rijeku. Ali kako je to bilo nemoguće, pošto je lađa primila mnogo vode i izložila se opasnostima na ušću rijeke, dopusti vrlo nevoljko kormilaru da okrene natrag. A kad se vratio, vojnici mu u gomilama dolažahu ususret veoma mu zamjerajući i ogorčeni što ne vjeruje da je i samo s njima kadar pobijediti, nego se uzrujava i stavlja život na kocku zbog onih koji su izočni kao da se ne pouzdaje u nazočne.

39. Poslije toga Antonije otplovi s vojskom iz Brundizija; ohrabren, Cezar je izazivao na bitku Pompeja koji se smjestio na povoljnu mjestu i obilno se opskrbljivao i kopnom i morem, dok on sam isprva nije uživao u obilju, a kasnije ga je veoma pritisla i nestašica najnužnijeg živeža.[135] No vojnici su sjekli neki korijen i, miješajući ga s mlijekom, jeli.[136] Jednom čak i hljepčiće od njega napraviše i, pritrčavajući neprijateljskim predstražarnicama, ubacivahu ih unutra i razbacivahu naokolo pridomećući da sve dok iz zemlje raste takvo korijenje neće prestati opsijedati Pompeja. Pompej pak nije dopuštao ni da se hljepčići ni te riječi rasturaju po vojsci. Njegovi su vojnici, naime, bili malodušni plašeći se divljine i tvrdoće neprijatelja jer su u njima vidjeli divlje zvijeri.

Stalno su se vodile čarke oko Pompejevih utvrđenja; i u svima je Cezar nadvladavao osim u jednoj u kojoj je, kad je nastao velik bijeg njegovih, došao u opasnost da izgubi tabor. Jer kad je Pompej napadao, nitko nije ostao na svome mjestu, nego se i jarci oko tabora ispunjahu ubijanima i kod vlastitih su šanaca i opkopa padali tjerani u bezglav bijeg. Premda je Cezar, presrećući bjegunce, nastojao da ih natjera da se okrenu natrag, ništa nije postizao pa ni uzimanjem bojnih znakova što su ih njihovi nosioci odbacivali, tako da su neprijatelji zaplijenili trideset i dva. Sam pak umalo ne zaglavi. Položivši, naime, ruku na krupna i snažna čovjeka koji je bježao kraj njega, naredi mu da stane i okrene se prema neprijateljima; ali ovaj, obuzet panikom pred prijetećom opasnošću, zamahne mačem da ga udari, ali ga preduhitri Cezarov štitonoša odsje-

kavši mu ruku kod ramena. Cezar je do te mjere izgubio svaku nadu da je, kad Pompej bilo iz neka opreza ili voljom slučaja nije okrunio svoje veliko djelo, nego se, zatvorivši bjegunce u njihov šanac, povukao, rekao svojim prijateljima odlazeći: »Danas bi pobjeda bila na strani naših neprijatelja da su imali pobjednika«.[137] Pa pošavši sam u svoj šator i legavši, provede onu noć, najmučniju od sviju, u besplodnim razmišljanjima prekoravajući se zbog lošeg vođenja vojske jer se, premda se pred njim pružala bogata ravnica i cvjetajući makedonski i tesalski gradovi, propustivši da prenese rat onamo zavukao ovamo uz more kojim vladaju neprijatelji, više sam opsijedan nestašicom najnužnije opskrbe nego što je oružjem opsijedao Pompeja. Pošto se tako nabacakao po ležaljci obuzet očajničkim mislima o tegobnosti i bezizlaznosti svoga sadašnjeg položaja, podigne ujutro vojsku odlučivši da je povede u Makedoniju protiv Scipiona; jer ili će odvući za sobom Pompeja na mjesto gdje će se morati boriti bez mogućnosti da se kao sada opskrbljuje morem ili će nadvladati Scipiona ostavljena sama.

40. Cezarov odlazak osokoli Pompejevu vojsku i časnike oko njega da uzastopce slijede Cezara za koga su smatrali da je pobijeđen i da bježi. Sam je Pompej, međutim, bio preoprezan a da bi u jednoj bitki stavio na kocku toliko toga i, izvrsno snabdjeven svime za vođenje dugotrajna rata, smatrao je najboljim da pomalo satire i otupljuje kratkotrajnu bodrost neprijatelja koja neće dugo potrajati. Jer najbojovniji je dio Cezarove vojske imao iskustvo i smionost neodoljivu u bojevima, ali duga putovanja, česta taborovanja, bojevi oko utvrđenih mjesta i bdijenja na straži izmarala su ih zbog starosti; postali su tromi za napore gubeći žar uslijed bolesti. Bilo je rečeno i da je u Cezarovoj vojsci vladala neka vrst kužne bolesti izazvana čudnim načinom prehrane. I što je bilo najvažnije, kako Cezar nije bio jak novcem ni dobro opskrbljen hranom, činilo se da će se njegova vojna sila za kratko vrijeme raspasti sama od sebe.

41. Pompeju, koji se iz tih razloga nije htio upuštati u bitku, povlađivao je jedino Katon iz želje da se štede životi građana; on je barem, vidjevši neprijatelje pale u bitki, a bilo ih je na broj oko tisuću, otišao zastrijevši glavu i briznuvši u plač. Ali svi su ostali prekoravali Pompeja što izbjegava bitku nazivajući ga Agamemnonom i kraljem kraljeva ciljajući time na to da on ne želi odložiti svoju samovladu, nego se diči što ima toliko visokih zapovjednika ovisnih o njemu koji neprestano zalaze u njegov šator. A Favonije, praveći se da govori slobodno kao Katon, jadikovao je poput mahnita da im ni ove godine neće biti moguće kušati tuskulanskih smokava zbog toga što Pompej voli zapovijedati.[138] Afranije pak (ta nedavno je došao iz Hispanije gdje se pokazao lošim vojskovođom), ocrnjivan da je za novce izdao svoju vojsku, pitao je zašto ne zametne bitku s trgovcem koji je od njega kupio pokrajine. Ganjan svim tim navaljivanjem Pompej je protiv volje tražio bitku idući za Cezarom.

Cezar je ostali dio puta prevalio sa znatnim teškoćama jer mu nitko nije htio ništa prodavati, nego ga svi prezirahu zbog nedavna poraza; ali

kad osvoji tesalski grad Gomfe, ne samo da opskrbi vojsku hranom, nego je i neočekivano oslobodi bolesti. Namjerili su se, naime, na obilje vina i, napivši ga se po volji i zatim bančeći i bučeći putem, pijanstvom otjeraše od sebe svoju nevolju i riješiše je se zahvaljujući promjeni svoga tjelesnog stanja.

42. A kad se obje vojske, stigavši u kraj oko Farsala, ondje utaboriše, Pompej se opet vrati svom ranijem rasuđivanju; a k tome mu se ukazaše zlokobne utvare i prikaze u snu. Činilo mu se, naime, da vidi sebe u kazalištu kako mu Rimljani plješću. Ali oni oko njega bili su tako puni samopouzdanja i s takvim nadama očekivali pobjedu da su se Domicije, Spinter i Scipion svađali o Cezarovu čast vrhovnog svećenika nadmećući se međusobno, a mnogi su slali u Rim ljude da im unajme i unaprijed zauzmu kuće prikladne za konzule i pretore očekujući da će odmah poslije rata obnašati te magistrature.[139] Najnestrpljivije od sviju iščekivali su bitku konjanici izvanredno urešeni sjajem oružja, uhranjenim konjima i osobnom ljepotom, preuzetni i zbog svog mnoštva jer ih je bilo sedam tisuća protiv Cezarovih tisuću. Ni broj pješaka nije bio podjednak, nego je četrdeset i pet tisuća stajalo nasuprot dvadeset i dvije.

43. Skupivši svoje vojnike i obznanivši im da je blizu Korfinije[140] koji mu dovodi dvije legije, a daljnjih je petnaest kohorti pod Kalenom smješteno kod Megare i Atone, Cezar ih upita da li žele čekati na njih ili sami zametnuti odlučnu bitku. A oni podigoše viku moleći ga da ne čeka, nego da radije smišlja i manevrira da se što prije pobiju s neprijateljima. Kad je vršio smotru i očišćenje vojske i prinio prvu žrtvu, gatalac mu odmah reče da će u slijedeća tri dana doći do odlučujuće bitke s neprijateljima. A kad ga Cezar upita vidi li po žrtvama i kakvo povoljno znamenje o ishodu, odgovori gatalac: »Ti bi sam bolje mogao odgovoriti na to. Jer bogovi objavljuju veliku promjenu i preokret sadašnjeg stanja u njemu suprotno tako da očekuj lošiju sudbinu ako smatraš da ti je u sadašnjim prilikama dobro; a ako smatraš da ti je loše, bolju.« Onu pak noć uoči bitke, dok je obilazio straže oko ponoći, viđena bi na nebu plamena zublja za koju se učini da je, prenesena preko Cezarova tabora sjajna i žarka, pala u Pompejev tabor.[141] A u toku jutarnje straže opaziše i paničan metež kod neprijatelja. Ipak, Cezar nije očekivao da će se pobiti baš toga dana, nego je stao dizati tabor u namjeri da pođe dalje prema Skotusi.[142]

44. Ali kada, nakon što su šatori već bili srušeni, dojahaše izvidnice javljajući mu da neprijatelji silaze u ravnicu da se pobiju, veoma se obradova; pomoli se bogovima i poreda svoje legionare u tri bojna reda. Zapovjedništvo nad središtem povjeri Domiciju Kalvinu, dok je od oba krila lijevo vodio Antonije, a desno on sam namjeravajući da se bori zajedno s desetom legijom. Uto, videći da se neprijateljski konjanici svrstavaju nasuprot tom krilu i uplašivši se njihova sjaja i mnoštva, naredi da šest kohorti iz posljednjeg reda neopazice unaokolo dođe k njemu i postavi ih iza desnoga krila uputivši ih što treba da čine kad neprijateljski konjanici napadnu. Pompej je sam vodio desno krilo, Domicije lijevo,

dok je središtem zapovijedao Pompejev tast Scipion. Ali njegovi se konjanici svi natisnuše na lijevom krilu namjeravajući opkoliti desno neprijateljsko i potpuno poraziti čete oko samog vrhovnog zapovjednika; mislili su, naime, da se nijedan stroj legionara, koliko god bio dubok, neće moći njima oduprijeti, nego da će neprijatelj kad toliko konjanika istovremeno izvrši juriš, biti sasvim skršen i satrt.[143]

No u trenutku kad su oba vojskovođe imali dati znak za napad, Pompej zapovjedi svojim legionarima da dočekuju navalu neprijatelja stojeći naperenih kopalja i ostajući u zbijenu poretku sve dok ovi ne budu na kopljomet. Cezar kaže da je i u tome on učinio pogrešku pogrešno ocijenivši kako sraz do koga dolazi iz trka i zaletom dobiva i na snazi udaraca i raspaljuje srčanost, što sve opet potpiruje zajednički zanos.[144] A kad je Cezar sam kanio pokrenuti bojni red svojih legionara i već išao naprijed u akciju, ugleda najprije jednog od svojih centuriona, čovjeka njemu odana i iskusna u ratu, kako hrabri svoje podređene i poziva ih na takmičenje u srčanosti. Obrativši mu se po imenu, reče: »čemu nam se nadati, Gaju Krasinije,[145] i kako stoji s našim samopouzdanjem?« Tad Krasinije, ispruživši desnicu, jakim glasom odgovori: »Pobijedit ćemo sjajno, Cezare; a mene ćeš danas pohvaliti ili živa ili mrtva«. To rekavši, prvi se trkom baci među neprijatelje povukavši za sobom svojih sto i dvadeset vojnika. Ali kad je probio prvi red i napredovao dalje sijekući mnoge i silom se probijajući, bi zaustavljen udarcem mača u usta tako da mu je vršak izišao na zatiljak.[146]

45. Kad su se tako pješaci srazili po sredini i borili, Pompejeva konjica ponosno se primicala da opkoli Cezarovo desno krilo razvijajući svoje eskadrone; i prije nego što su mogli navaliti, istrče kohorte odande kamo ih je Cezar postavio, ali ne bacajući svoja koplja kao obično niti ubadajući njima bedra i golijeni neprijatelja dok su ih držali u ruci, nego nišaneći njima u oči i ranjavajući ih u lice poučeni od Cezara da tako rade jer je on očekivao da će ljudi, slabo upoznati s ratovima i ranama, a mladi i gizdavi zbog svoje mladenačke ljepote, najviše zazirati od takvih rana i da neće izdržati na svome mjestu bojeći se trenutačne opasnosti a istovremeno i kasnijeg unakaženja. A to se doista i desilo; jer nisu podnosili uvis uperena koplja niti su se usuđivali gledati željezo pred svojim očima, nego su odvraćali glave i zakrivali ih da poštede svoja lica; a najzad, pošto su tako sami sebe smeli, okrenuše najsramotnije u bijeg upropašćujući time sve. Jer pobjednici nad konjanicima odmah stadoše opkoljavati pješadiju i sjeći je udarajući joj s leđa.

Kad Pompej s drugog krila vidje svoje konjanike raspršene u bijegu, nije više bio isti čovjek niti je imao na umu da je on Pompej Veliki, nego najviše nalik onome kome je bog oduzeo pamet bez riječi ode brzo u svoj šator; sjedeći ondje, napeto je iščekivao što će budućnost donijeti sve dok, kad je nastao sveopći bijeg, neprijatelji ne stadoše navaljivati na šanac i boriti se s braniocima. Tada kao da je došao k sebi i izustivši, kako kažu, samo: »Pa valjda ne i u moj šator?«, svuče bojnu i vojvodsku odjeću i, presvukavši se u takvu koja priliči bjeguncu, iskrade se van. Ono što mu

se kasnije dogodilo i kako je, predavši se Egipćanima, bio umoren, izlažemo u njegovu životopisu.[147]

46. Ali Cezar, došavši u Pompejev tabor, kad vidje neprijatelje gdje leže već mrtvi i druge koji su još ginuli, reče uz težak uzdah: »To su htjeli, na to su me silom natjerali zato da ja, Gaj Cezar, pošto sam uspješno okončao najveće ratove, budem čak osuđen od njihovih sudova da sam se odrekao svojih trupa.«[148] Azinije Polion kaže da je te riječi Cezar u onom trenutku izrekao latinski a poslije ih zapisao na helenskome; od poginulih, nastavlja on, većina su bili logorski sluge pobijeni prilikom zauzimanja tabora dok vojnika nije palo više od šest tisuća. Većinu zarobljenih Cezar je uvrstio u svoje legije; mnogima od uglednih podijeli i pomilovanje, a jedan je od tih bio Brut koji ga je poslije ubio; pripovijeda se da je bio uznemiren što ga nije bilo vidjeti, a kad je zdrav i čitav došao k njemu, da se osobito obradovao.[149]

47. Od mnogih znamenja koja su pretkazivala pobjedu kao o najznamenitijem izvješćuje se o onome u Tralesu.[150] U hramu Pobjede stajao je, naime, Cezarov kip i tlo je oko njega bilo po prirodi tvrdo i odozgo je bilo popločeno tvrdim kamenom; ipak kažu da je iz njega uz postolje kipa iznikla palma.[151] A u Pataviju Gaj Kornelije, čovjek na glasu kao gatalac, sugrađanin i znanac povjesničara Livija, slučajno je onoga dana sjedio promatrajući ptice. I najprije, kako veli Livije,[152] razabra čas bitke i prisutnima reče da je događaj u toku i da ljudi polaze u akciju. I opet promotrivši i razabravši znakove, skoči u oduševljenju vičući: »Pobjeđuješ, Cezare!« A kad su slučajno nazočni bili zapanjeni, skine s glave vijenac[153] i uz zakletvu reče da ga neće ponovo staviti na glavu prije nego što stvarni događaj ne posvjedoči njegovu vještinu. U svakom slučaju Livije uporno tvrdi da se to tako zbilo.

48. Pošto je Tesalcima dao slobodu kao spomen na svoju pobjedu, Cezar stade goniti Pompeja; dohvativši se Azije, učini i Knidane slobodnima za ljubav Teopompu, skupljaču legendi, a svim stanovnicima Azije otpusti trećinu poreza. Stigavši u Aleksandriju malo poslije Pompejeve smrti, odvrati s grozom lice od Teodota[154] dok mu je ovaj pružao njegovu glavu, a kad primi i njegov prsten pečatnjak, zaplaka nad sudbinom toga čovjeka;[155] a svim njegovim drugovima i dobrim znancima koje je, dok su lutali zemljom, kralj dao pohvatati, učini mnogo dobra i pridobije ih za sebe. Rimljanima je pisao u Rim da je najveće i najugodnije zadovoljstvo što mu ga je pružila pobjeda bilo da svakodnevno spasava ponekoga od sugrađana koji su se borili protiv njega.

Što se tiče rata u Egiptu, neki kažu da nije bio potreban, nego da je posljedica Cezarove ljubavi prema Kleopatri[156] i da mu je donio same opasnosti bez ikakve slave, dok drugi optužuju kraljeve dvorjane i najviše eunuha Potina koji je imao najveći utjecaj na dvoru[157] i nedavno je smaknuo Pompeja[158] a istjerao s dvora Kleopatru[159] i sad je potajno radio o glavi Cezaru; i zbog toga kažu da je Cezar otada provodio dio noći u pijankama da može bdjeti nad svojom sigurnošću; a Potin je bio

nepodnošljiv i u javnim postupcima jer je mnogo toga govorio i radio iz zavisti i radi vrijeđanja Cezara. Tako je, odmjeravajući vojnicima najlošije i najstarije žito, naređivao neka se pomire s time i budu zadovoljni budući da jedu tuđe, a za večere je upotrebljavao drveno i glineno posuđe s obrazloženjem da je sve zlatno i srebrno Cezar uzeo za naplatu nekog duga.[160] Jer otac tadašnjega kralja dugovao je Cezaru sedamnaest milijuna petsto tisuća drahmi,[161] dio čega je Cezar ranije otpustio njegovoj djeci, ali sad je tražio isplatu deset milijuna za uzdržavanje svoje vojske. A kad ga je Potin poticao da sada otiđe i bavi se svojim velikim poslovima, a kasnije će svoj novac dobiti uz zahvalnost, Cezar odgovori da najmanje od svega treba Egipćane za savjetnike, pa potajice posla po Kleopatru sa sela.

49. I ona se, uzevši sa sobom od prijatelja samo Sicilijanca Apolodora i ukrcavši se u malen čun, primakne kraljevskim dvorima u sumračje; a kako je bilo nemoguće da drukčije ostane neprimijećena, zavukavši se u vreću za nošenje posteljine ispruži se u njoj, a Apolodor je, svezavši vreću užetom, odnese Cezaru u sobu. Pripovijeda se da je tom prvom domišljatošću Kleopatre Cezar bio osvojen jer se pokazala smionom koketom i, podlegavši šarmu daljnjeg općenja s njom, izmiri je s bratom na temelju jednakog zajedničkog učešća u kraljevskoj vlasti. Zatim, kad su se svi gostili u ime pomirenja, rob, Cezarov brijač, koji zbog plašljivosti kojom je nadmašio sve ljude ništa nije ostavljao neistraženo, nego je sve prisluškivao i u sve radoznalo zabadao nos, doznade da zapovjednik egipatske vojske Ahila i eunuh Potin kuju urotu protiv Cezara. Zatekavši ih na djelu, Cezar stražom opkoli svečanu blagovaonicu i Potina pogubi; ali Ahila, pobjegavši u svoj tabor, zaplete Cezara u rat neugodan i težak za onoga koji se branio s malom pratnjom tako velika grada i vojske.[162] Ponajprije se Cezar suočio s opasnošću što su mu presjekli dovod vode; neprijatelji su, naime, pregradama zatvorili vodovodne kanale; kao drugo, kako je neprijatelj nastojao da ga odsiječe od njegova brodovlja, bio je prisiljen da odbije opasnost pomoću vatre[163] koja, šireći se iz dokova i pustošeći uništi i veliku biblioteku;[164] a kao treće, kad je došlo do bitke kod Farosa,[165] skoči Cezar s nasipa u čamčić i pođe upomoć svojim borcima, ali kad su prema njemu sa svih strana zaplovili Egipćani, bacivši se u more, jedva im i uz velike teškoće umakne plivajući. A pripovijeda se da tada, držeći u ruci mnogo spisa,[166] nije ih htio ispustiti premda je bio gađan strelicama i prekrivan morem, nego je plivao jednom rukom dok je drugom držao spise iznad vode; onaj pak čamčić bi potopljen odmah kako je zaplovio.[167] No najzad, kad je i kralj prešao neprijateljima, Cezar, udarivši na njih i zametnuvši bitku, pobijedi, a neprijatelja mnogo izgibe i sam kralj nestade. Ostavivši Kleopatru kao kraljicu Egipta – a ona malo potom rodi od njega sina koga su Aleksandrijci nazivali Cezarionom – krene u Siriju.

50. Prešavši odatle u Aziju,[168] dozna da je Domicije, poražen od Mitridatova sina Farnaka, pobjego s malobrojnom pratnjom s Ponta, a da Farnak, obilato iskorištavajući svoju pobjedu i držeći Bitiniju i Kapadoki-

ju, smjera da osvoji takozvanu Malu Armeniju[169] i da diže na ustanak tamošnje kraljeve i četverovlasnike. Zato Cezar odmah krene na nj s tri legije i, srazivši se u velikoj bitki kod grada Zele, vojsku mu potpuno uništi, a njega kao bjegunca istjera iz Ponta. I javljajući o brzini i žestini bitke u Rim nekom prijatelju Amantiju napisa tri riječi: »Dođoh, vidjeh, pobijedih«. U latinskome te riječi, imajući isti nastavak, daju veoma snažan dojam kratkorječivosti.[170]

51. Prešavši zatim Italiju, pođe u Rim krajem godine u kojoj je po drugi put bio izabran za diktatora[171] premda ta služba nikad ranije nije bila cjelogodišnja; za sljedeću godinu bude određen za konzula. I o njemu se pronese glas kad se njegovi vojnici pobuniše i ubiše dvojicu bivših pretora, Koskonija i Galbu, a on ih je ukorio samo time što im se obratio s »Građani!«[172] umjesto s »Vojnici!«, a svakome je podijelio po tisuću drahmi i ždrijebom porazdijelio mnogo zemlje u Italiji. Ocrnjivahu njega i zbog Dolabelina[173] mahnitanja, Amantijeva srebroljublja, Antonijeva pijanstva i zato što je Kornificije pregradio i iznova namjestio Pompejevu kuću jer mu tobože nije bila dovoljno prostrana. Te su stvari izazivale zlovolju Rimljana. Ali Cezar je zbog političke situacije, premda mu to nije bilo nepoznato niti mu je bilo po volji, bio prisliljen da se koristi uslugama takvih pomagača.

52. Kako su poslije bitke kod Farsala Katon i Scipion pobjegli u Afriku i ondje uz pomoć kralja Jube[174] sabrali znatne snage, Cezar odluči zaratiti protiv njih; i oko zimskog suncostaja, prešavši na Siciliju i hoteći odmah izbiti iz glava svojih časnika svaku nadu u otezanje i gubljenje vremena, postavi svoj šator na morskom žalu; čim je zapuhao povoljan vjetar, ukrca se te zaplovi s tri tisuće pješaka i nekoliko konjanika. Iskrcavši se neprimijećeno, zaplovi natrag plašeći se za veći dio svoje vojske; i susrevši ih kad su već bili na moru, sve ih odvede u svoj tabor.

Doznavši da neprijateljima ulijeva samopouzdanje nekakvo staro proroštvo da Scipionovu rodu pripada da uvijek pobjeđuje u Africi, teško je reći da li podrugujući se u šali neprijateljskom zapovjedniku Scipionu ili ozbiljno želeći znamenje privući na svoju stranu – bio je, naime, i kod njega neki čovjek, inače beznačajan i neznatan, ali iz obitelji Afrikanaca (zvao se Scipion Salustion) – ovoga je stavljao u bitkama na čelo kao da je zapovjednik vojske jer je često bio prisiljavan da napada neprijatelje i rado je prihvaćao borbu. Nije, naime, bilo u obilju ni žita za ljude ni krmiva za tovarnu stoku, nego su morali pred konje stavljati morsku travu ispravši slanu vodu i primiješavši malo poljske krme. Numiđani su, naime, pojavljujući se posvuda u veliku broju i velikom brzinom, držali zemlju pod kontrolom; i kad su jednom Cezarovi konjanici bili dokoni (zadesio se, naime, kod njih neki Afrikanac koji je pokazivao kako pleše a istovremeno divljenja dostojno svira a oni su, sjedeći, uživali pošto su konje povjerili robovima), iznenada ih opkolivši, neprijatelji navališe i jedne ubiše a zajedno s drugima, koji su bezglavo jurili u tabor, upadoše onamo. I da nije sam Cezar, a s njime Azinije Polion, hitajući u pomoć iz šanca, zaustavio bijeg, rat bi bio završen. Drugom prilikom i u drugoj

bitki neprijatelji su u kreševu stekli prednost, a pripovijeda se da je u njoj Cezar, uhvativši za vrat orlonošu, okrenuo ga i rekao mu: »Tamo su neprijatelji«.

53. Ipak, Scipion se tim uspjesima ohrabri da riskira odlučujuću bitku; i ostavivši Afranija i Jubu utaborene zasebno u malom razmaku, sam poče utvrđivati tabor onkraj jezera kod grada Tapsa da bude cijeloj vojsci polazište za napad i zaklonište. Ali dok je on bio zabavljen time, Cezar, prošavši neshvatljivom brzinom šumovitim krajem koji je pružao skrivena mjesta prikladna za napad, jedne je neprijatelje zaobilazio u krugu, a druge napadao frontalno. Natjeravši ove u bijeg, posluži se povoljnom prilikom i zamahom dobre sreće uz čiju pomoć zauze prvom navalom Afranijev tabor, a prvom navalom uništi i tabor Numiđana pošto je Juba pobjegao; tako u malom dijelu jednog dana postavši gospodarom triju tabora i pobivši pedeset tisuća neprijatelja, sam ne izgubi ni pedeset vlastitih ljudi.[175]

Jedni daju takav izvještaj o toj bitki; a drugi tvrde da Cezar nije osobno sudjelovao u akciji, nego da ga je, kad je svrstavao i raspoređivao vojsku, spopala njegova uobičajena bolest;[176] a on, čim je opazio da započinje, prije nego ga potpuno obuzme i smuti bolest jer su mu se već od nje remetila ćutila, dade se odnijeti u jednu obližnju kulu gdje je ostao mirovati. A od ljudi konzulskog ili pretorskog ranga koji su pobjegli iz bitke jedni se sami ubiše u trenutku zarobljavanja a mnoge uhvaćene Cezar dade pogubiti.

54. Častoljubljem tjeran da Katona uhvati živa, žurio je prema Utiki; čuvajući, naime, taj grad, on nije sudjelovao u bitki. A doznavši da se sam skončao,[177] očigledno se ozlojedio premda nije poznato zbog čega. U svakom slučaju rekao je: »Katone, zavidim ti na tvojoj smrti; jer ti si mi pozavidio na mogućnosti da ti sačuvam život.« Međutim govor što ga je napisao protiv mrtva Katona ne čini se da je bio znakom blagosti niti pomirljiva raspoloženja. Ta kako bi ga poštedio živa kad je protiv njega izlio toliku žuč kad on više nije ništa osjećao? A ipak, iz obzirna postupka prema Ciceronu, Brutu i desecima tisuća drugih koji su se borili protiv njega dade se zaključiti da taj govor nije sastavio iz mržnje nego iz političkog častoljublja iz sljedećeg razloga. Ciceron je napisao pohvalu Katonu i tom je spisu dao naslov *Katon*: i mnogi su ga žudno čitali kao što je prirodno jer ga je sastavio najsposobniji govornik o najplemenitijoj temi. To je Cezara vrijeđalo jer je Ciceronovu pohvalu mrtvome Katonu smatrao svojom optužbom. Stoga napiše spis u kome je skupio mnoštvo zamjerki Katonu; a naslov je toj knjižici bio *Antikaton*. I oba su spisa imala mnogo revnih čitalaca kako zbog Cezara tako i zbog Katona.

55. Ali da se vratimo glavnom toku događaja, kad je Cezar iz Afrike došao natrag u Rim, najprije održi pred narodom pompozan govor tvrdeći da je podložio toliku zemlju da će ona svake godine davati javnoj blagajni dvjesto tisuća atičkih medimna[178] žita i tri milijarde litara maslinova ulja. Zatim proslavi trijumfe nad Egiptom, Pontom i Afrikom,[179] ne zbog pobjede nad Scipionom nego, dakako, pred kraljem Jubom. Tada bi i

Jubin sin, još maleno dijete, pronesen u trijumfalnoj povorci, najsretniji sužanj što ga je ikad bilo jer je, rođen kao barbarin i Numiđanin, bio uvršten među najučenije helenske povjesničare. Poslije trijumfā obdari vojnike velikim darovima a narod je častio gozbama i predstavama pogostivši ih jednom sve istovremeno na dvadeset i dvije tisuće trosjeda a priredbe s gladijatorskim i pomorskim bitkama dade u čast svoje kćeri Julije koja je odavno bila mrtva.

Kad je poslije predstava bilo izvršeno prebrojavanje stanovništva,[180] umjesto ranijih tristo i dvadeset tisuća izračunato bi da ih ima ukupno sto i pedeset tisuća. Tako je velika nevolja bila što ju je počinio građanski rat i tako je velik dio rimskog naroda bio uništen, da se i ne računaju i katastrofe koje su zadesile i ostalu Italiju i pokrajine.

56. Pošto je to bilo obavljeno, imenovan konzulom po četvrti put zavojšti na Hispaniju protiv Pompejevih sinova[181] koji su još bili mladi, ali su skupili vojsku začuđujuće brojnu i pokazivali smionost koja ih je činila vrsnima za vođe tako da su Cezara opasali krajnjom opasnošću. Velika se bitka zametne kod grada Munde[182] u kojoj je, vidjevši svoje potiskivanje i kako pružaju slab otpor, trčeći kroz borbene jedinice i redove vikao ne stide li se uzeti ga i predati u ruke tim dječacima. Najzad, uz mnogo velika truda suzbivši neprijatelje, uništi ih trideset tisuća, ali izgubi i tisuću svojih najboljih boraca. Odlazeći poslije bitke, reče prijateljima da je već često bìo boj za pobjedu, ali sada prvi put za svoj život. U toj je bitki pobjedu izvojevao na praznik Bakhov[183] na koji pripovijeda se da je Pompej Veliki pošao u rat;[184] u međuvremenu su protekle četiri godine. A od Pompejevih sinova mlađi pobježe,[185] ali glavu starijega za par dana donese Didije.[186]

To je bio posljednji rat što ga je Cezar poveo; i trijumf proslavljen zbog pobjede u njemu povrijedi Rimljane više nego išta. Kako nije nadbio tuđe vojskovođe i barbarske kraljeve, nego je zatro sinove i rod najmoćnijeg Rimljanina, žrtve prevrtljive sudbine, nije bilo lijepo što Cezar slavi trijumf nad nesrećama domovine dičeći se djelima za koja se ni pred bogovima ni pred ljudima nije mogao opravdati drukčije nego da ih je izvršio prisiljen nuždom, a to još premda ranije nikada nije slao niti glasnika niti službeni izvještaj o nekoj pobjedi u građanskom ratu, nego je obzirno odbijao od sebe takvu slavu.

57. Pa ipak, Rimljani prigibahu glavu pred sretnom sudbinom toga čovjeka i prihvaćahu uzdu i, smatrajući samovladu odahnućem od građanskih ratova i njihovih nevolja, imenovaše ga doživotnim diktatorom; to je po općem priznanju bila tiranida jer je samovlašće uz element neodgovornosti dobilo i element trajnosti; prve je časti Ciceron predložio u senatu i, unatoč svemu, njihova veličina nije bar prelazila mjeru ljudskoga, ali drugi dodavahu pretjerane počasti[187] i natjecahu se u tome jedan s drugim učinivši tako Cezara mrskim i nesnosnim i za najblaže građane zbog pretjeranosti i neumjesnosti izglasavanih počasti a smatra se da su u tom nadmetanju ne manje od Cezarovih udvorica uzeli učešća oni koji su ga mrzili da bi imali što više izgovora za atentat na nj i da bi se

činilo da imaju najbolje razloge za napadaj na njegov život. Jer barem u svakom drugom, pogledu, pošto su građanski ratovi bili dovršeni, on se pokazivao neporočnim; i svakako nije se činilo neumjesnim izglasati odluku o podizanju hrama Blagosti kao zahvalnicu za njegovo milostivo postupanje. Ta oprostio je mnogima koji su se borili protiv njega a nekima je podijelio i magistrature i časti kao Brutu i Kasiju; obojica su tada bili pretori. Nije zanemario srušene Pompejeve kipove, nego ih je opet dao postaviti, našto je Ciceron primijetio da Cezar, postavljajući Pompejeve kipove, učvršćuje vlastite.[188] Kad su njegovi prijatelji smatrali da treba da ima tjelesnu stražu i mnogi su se nudili za to, ne pristade rekavši da je bolje jednom umrijeti nego stalno iščekivati smrt. A u nastojanju da se okruži naklonošću ljudi kao najljepšom i najsigurnijom zaštitom, opet je pridobivao narod gozbama i dijeljenjem žita a vojsku novoosnovanim naseobinama od kojih su najznamenitije bile Kartaga i Korint kojima se desilo da su u jedno te isto vrijeme skupa bile i ranije osvojene i sada obnovljene.[189]

58. Što se tiče moćnika, jednima je obećavao konzulate i preture u bliskoj budućnosti a druge je umirivao raznim drugim službama i počastima usađujući svima nade jer je žarko želio da ljudi dobrovoljno prihvaćaju njegovu vlast tako da je, kad je konuzl Maksim umro, za jedan preostali dan njegove službe imenovao konzulom Kaninija Revilija.[190] Kad su, kao što je običaj, mnogi dolazili čestitati i ispratiti ga u senat, Ciceron reče: »Žurimo da ne bi prije istekao njegov konuzlat!«

Kako njegovu prirodnu sklonost velikim pothvatima i njegovo slavoljublje mnogobrojni uspjesi nisu skrenuli na uživanje s mukom postignutoga, nego su, rasplamćujući ga i potičući na buduća dostignuća, rađali u njemu planove za još veća djela i strast za novom slavom kao da je potrošio onu koju je već stekao, taj njegov prirođeni poriv nije bio ništa drugo nego nadmetanje sa samim sobom kao da je to netko drugi i neko rivalstvo između onoga što je uradio i onoga što je još namjeravao uraditi pa je naumio i spremao se na Parte[191] a pošto njih pokori, kroz Hirkaniju uz Kaspijsko more i preko Kavkaza obišavši Pont Euksin, provaliti u Skitiju[192] pa nakon što pregazi zemlje što graniče s Germanijom i samu Germaniju, vratiti se kroz Galiju u Italiju i tako zatvoriti taj krug rimskog carstva omeđen sa svih strana Okeanom.[193] U toku te vojne namjeravao je prokopati korintsku prevlaku i taj je posao već povjerio Anijenu, a Tiber odmah ispod grada uhvatiti u dubok kanal i tok mu okrenuti prema Circaju[194] tako da utječe u more kod Teracina,[195] čime dobiva siguran i ujedno lak put za one koji radi trgovine dolaze u Rim; k tome odvrativši vodu močvara kod Pomentina i Secija,[196] stvoriti ravnicu koja bi mogla dati zaposlenja mnogim desetinama tisuća ljudi, a tamo gdje je more najbliže Rimu pomoću nasipa povući gatove dok je zamuljena i za pristajanje opasna mjesta obale u Ostiji mislio je očistiti i urediti luke i sidrišta pouzdana za velika brodovlja. I sve je to bilo u pripremanju.

59. No domišljato je proučio i dovršio preuređivanje kalendara i ispravljanje nepravilnosti u računanju vremena[197] a to se pokazalo da je

od najveće koristi. Jer ne samo da je u vrlo drevna vremena odnos mjesečeve godine pema sunčevoj zapao kod Rimljana u posvemašnju zbrku[198] tako da su žrtve i svetkovine, malo pomalo odstupajući, najzad pale u suprotna godišnja doba, nego i u to vrijeme ljudi općenito uopće nisu mogli izračunati sunčevu godinu[199] a svećenici, koji su jedini znali pravo vrijeme, iznenada su i na svačije iznenađenje umetali prijestupni mjesec koji zvahu mercedonijem a za nj se pripovijeda da ga je prvi umetnuo kralj Numa iznašavši tako malen i kratkovjek lijek za pogrešku u pogledu zvjezdanih i sunčevih ciklusa, kako je zabilježeno u njegovu životopisu.[200] Ali Cezar je postavio problem pred najbolje filozofe i matematičare i od već postojećih metoda sastavljena bi jedna posebna i sasvim točna metoda ispravljanja grešaka[201] i Rimljani, služeći se njom sve do danas, čini se da su u manjoj pogreški zbog nejednakosti mjesečeve i sunčeve godine od sviju ostalih.[202] Pa ipak, čak je i to davalo povoda za prigovaranje onima koji su nenavidjeli Cezaru i osjećali se tlačenima njegovom moći. U svakom slučaju govornik Ciceron, kako se čini, kad je netko rekao da sutra izlazi zviježđe Lira, odvrati: »Uistinu, po dekretu,« podrazumijevajući da su ljudi prisiljeni i to prihavćati.

60. Ali najotvoreniju i najsmrtonosniju mržnju prema njemu izazvala je njegova žudnja za kraljevskom vlašću, za mnoštvo prvi uzrok mržnji a za one koji su ovu odavno nosili u sebi ona je postala najčasniji izgovor. No ipak ljudi koji su tu čast htjeli pribaviti Cezaru proširili su po narodu neko predviđanje da Rimljani mogu osvojiti Partiju samo ako ih u ratu bude vodio kralj a inače ona im je nedostižna; i kad je Cezar dolazio iz Albe u grad, usudiše se pozdraviti ga kao kralja. Kad je nato narod bio zbunjen, osjetivši se nelagodno, on odgovori da mu je ime Cezar a ne kralj; i kad je potom nastala opća šutnja, on prođe ne baš vedar niti dobre volje. Štaviše, u senatu, kad su mu bile izglasane neke pretjerane počasti, kako je slučajno sjedio iznad zborišta i konzuli i pretori su mu se primakli a istovremeno slijedio ih je sav senat, on ne ustade njima ususret, nego odgovori kao da saobraća s privatnim osobama da njegove počasti treba prije ograničavati nego proširivati. I to povrijedi ne samo senat nego i narod koji je osjećao da je u osobama senatora sramotno ponižen grad i strašno potišteni odmah se raziđoše kućama svi koji nisu morali ostati tako da se i on, postavši svjestan svoje pogreške, odmah okrenuo da pođe kući i stade vikati svojim prijateljima odgrnuvši haljinu s vrata da je pripravan pružiti svoje grlo svakome koji hoće a kasnije se ispričavao bolešću: da kod onih koji su njom pogođeni osjetila ne ostaju postojana kad se oni, ustajući, obraćaju mnoštvu, nego se brzo potresaju i zamagljuju od vrtoglavice pa vode u nesvjesticu i neosjetljivost. To ipak nije bilo tako, nego ga, kad je i te kako bio voljan ustajući primiti senatore, zadrža jedan prijatelj a više laskavac, Kornelije Balbo, rekavši: »Zar zaboravljaš da si ti Cezar i ne smatraš li primjerenim da oni tebi kao višemu iskazuju poštovanje?«

61. Tim se uvredama pridruži i nedostojan postupak prema pučkim tribunima. Bila je, naime svetkovina Luperkalija[203] o kojoj mnogi pišu da

su je u davna vremena slavili pastiri i da ima neke veze s arkadskim Likejama.[204] Tada mnogi odlični mladići i magistrati goli trče gore-dolje gradom udarajući za šalu i smijeh one koji im se nađu na putu čupavim bičevima. I mnoge žene visokih magistrata namjerno im idu ususret te pružaju kao djeca učitelju u školi ruke udarcima uvjerene da će, ako su trudne, to pomoći da imaju lak porod a ako su bez djece, da zatrudne. To je Cezar promatrao sjedeći na zborištu na zlatnoj kurulskoj stolici ukrašen trijumfatorskim odličjima. Antonije je bio jedan od trkača u svetoj trci; bio je, naime, konzul. Kad je, dakle, dotrčao na Forum i mnoštvo se razmaknulo da mu načini prolaz on je nosio dijadem upleten u vijenac od lovora pa ga pruži Cezaru;[205] i nastade pljesak ne baš jak nego mlak i očito naručen. Ali kad je Cezar odbio dijadem, sav narod zaplješće. I kad mu ga je ponovno ponudio, zapljeskaše malobrojni, a kad ga nije prihvatio, opet svi. Kad pokus tako nije uspio, Cezar ustade naredivši da vijenac odnesu na Kapitolij,[206] ali tad je bilo vidjeti njegove kipove ovjenčane kraljevskim dijademom. I dva pučka tribuna, Flavije i Maril, prišavši, strgoše dijademe i, pronašavši one koji su prvi put Cezara pozdravili kao kralja, povedoše ih u zatvor. Narod je išao za njima plješćući i nazivao je dvojicu tribuna Brutovima jer je Brut bio onaj koji je prekinuo nasljeđivanje kraljevske vlasti i prenio vlast sa samovlade na senat i narod.[207] Nato Cezar, veoma razjaren oduze Marilu i Flaviju tribunsku čast a vrijeđajući u optužbama protiv njih ujedno i narod, često je njih dvojicu nazivao Brutima i Kumljanima.[208]

62. U toj situaciji mnoštvo se okrene prema Marku Brutu za koga se držalo da po očevoj lozi potječe od starijeg Bruta a po majčinoj od Servilijā, druge ugledne kuće, a bio je zet i nećak Katonov. Njegove vlastite porive da sruši samovlašće otupljivale su počasti i izrazi naklonosti što ih je primao od Cezara. Jer ne samo da mu je bio pošteđen život kod Farsala poslije Pompejeva bijega i ne samo da je svojim zagovorom izbavio mnoge od svojih prijatelja, nego je Cezar imao i veliko povjerenje u njega. Dobio je i jednu od tada najuglednijih pretura[209] a za tri godine trebalo je da bude konzul pri čemu mu je bila davana prednost pred Kasijem koji mu je u tome bio suparnik. Pripovijeda se da je Cezar rekao da Kasije s većim opravdanjem traži tu službu, ali on ipak ne bi mogao mimoići Bruta.[210] Jednom, također, kad su neki potvarali Bruta pred njim a urota se već kovala, Cezar nije htio slušati, nego reče opadačima dotakavši se rukom svoga tijela; »Brut će sačekati kraj ove navorane kože,«[211] podrazumijevajući da je Brut svojim vrlinama dostojan da vlada, ali da radi vlasti on ne bi postao nezahvalan zlotvor. Oni pak koji su čeznuli za promjenom i upirali oči samo u njega ili prvenstveno u njega nisu se usuđivali s njime razgovarati, nego su noću prekrivali govornicu i pretorsku stolicu na kojoj je sjedio dok je sudio natpisima od kojih je većina bila ovakva: »Spavaš, Brute«, i »Ti nisi Brut«. Kad je Kasije opazio da ti natpisi pomalo uzbuđuju Brutov osjećaj časti, salijetao ga je još više nego prije i podbadao jer je i sam imao neke osobne razloge da mrzi Cezara a te smo naveli u Brutovu životopisu. Uostalom, i Cezaru je bio sumnjiv tako da je jednom čak rekao prijateljima: »Što mislite, što hoće Kasije? Meni se, naime, baš

ne sviđa previše jer je odveć blijed.« A opet se pripovijeda, kad je do njega doprla potvora protiv Antonija i Dolabele da spremaju prevrat, da je rekao: »Ne bojim se baš tih debelih i dugokosih, nego više onih blijedih i mršavih.« Mislio je na Kasija i Bruta.[212]

63. No čini se da usud nije tako neočekivan kako je neizbježan jer kažu da su se pojavila iznenađujuća znamenja i prikaze. Svjetla na nebu, noćne tutnjave koje su odasvud odjekivale i osamljene ptice koje su se spuštale na Forum možda nisu vrijedne spomena pri tako zamašnu događaju; ali filozof Strabon[213] izvješćuje[214] da se pojavilo mnoštvo ljudi u plamenu kako nasrću a da je rob jednog vojnika izbacio iz svoje ruke silan plamen i da se činilo onima koji su to gledali da on gori, ali kad je plamen prestao, čovjek je bio nepovrijeđen; a kad je, kažu, sam Cezar prinosio žrtvu, nije se pokazalo srce žrtvene životinje a to je bilo smatrano zastrašujućim čudom; jer po zakonima prirode ne bi mogla nastati životinja bez srca. A od mnogih moguće je čuti i kako pripovijedaju da je neki gatalac unaprijed upozorio Cezara neka se u onaj dan mjeseca marta koji Rimljani nazivaju idama[215]čuva velike opasnosti; kad je pak došao taj dan, Cezar, idući u senat, pozdravi gataoca pa mu u šali reče: »Evo, došle su martovske ide,« a ovaj mu tiho odgovori: »Da, došle su, ali nisu prošle.« A dan uoči toga, dok je večerao kod Marka Lepida, slučaj je htio da je Cezar potpisivao pisma, kao što je običavao, ležeći za stolom; a kako je razgovor skrenuo na pitanje kakva je smrt najbolja, preduhitrivši sve, Cezar usklikne: »Neočekivana.« Poslije toga, dok je spavao, kao što mu je bio običaj, pokraj žene, svi se prozori i vrata odjednom širom otvoriše i on, zbunjen tim štropotom i svjetlom sijajućeg mjeseca primijeti da Kalpurnija spava dubokim snom, ali da u snu izgovara nerazumljive riječi i neartikulirane uzdisaje; a sanjala je da ga oplakuje držeći ga umorena u naručju.

Drugi opet tvrde da nije to bilo priviđenje što ga je imala njegova žena; nego na Cezarovoj je kući zaključkom senata bio postavljen zabat, kako veli Livije, i to je bilo ono što se Kalpurniji učinilo u snu da je ugledala kako se kida pa se jadala i plakala. U svakom slučaju, kad se razdanilo, molila je Cezara, ako je moguće, neka ne iziđe, nego neka odloži sjednicu senata; a ako nimalo ne mari za njezine snove, neka pokuša razaznati budućnost drugim oblicima gatanja i žrtvama. A i on se, kako se čini, nalazio u nekoj lošoj slutnji i strahu. Jer nikada ranije nije zamijetio kod Kalpurnije nikakva ženskog praznovjerja a tada je vidio da je veoma uznemirena. Pa kad su mu i gataoci, prinijevši mnoge žrtve, rekli da su znamenja nepovoljna, odluči da pošalje Antonija pa da raspusti senat.

64. Ali uto Decim Brut s pridjevkom Albin, u koga je Cezar imao povjerenja tako da ga je čak zapisao kao svoga drugog oporučnog nasljednika[216] a bio je član Brutove i Kasijeve urote, uplašivši se da će Cezar, ako izmakne taj dan, doznati za zavjeru, stade se izrugivati gataocima i prekoravati Cezara što navlači na sebe okrivljavanja i klevete senata ako se ovome učini da se s njime obijesno postupa; skupili su se na njegov

zahtjev i voljni su, reče, glasati kao jedan čovjek da Cezar bude proglašen kraljem izvan italskih pokrajina te da nosi dijadem kad ide u neki drugi dio zemlje ili na more; ali ako im sada kad tamo sjede rekne neka otiđu a neka opet dođu kad bude Kalpurnija slučajno imala bolje snove, kakve će govore držati njegovi zavidnici? Ili tko će moći podržati dokazivanje njegovih prijatelja da to nije ropstvo i tiranida? Nego ako je svakako odlučio, reče Albin, izgovoriti se religioznim razlozima za taj dan, bolje je, reče Albin da pođe osobno i obrati se senatu pa tako odloži sjednicu. Dok je to govorio, Brut je Cezara stao voditi uhvativši ga za ruku. I tek je malo odmakao od vrata kad nečiji tuđi rob, želeći susresti Cezara, kako to nije uspijevao od mnoštva i od guranja oko njega, protisnuvši se u kuću, predade sebe Kalpurniji zatraživši da ga čuva sve dok se Cezar ne vrati jer mu ima odati važne stvari.

65. A Artemidor, rodom Kniđanin, učitelj helenske filozofije i preko toga bolje se upoznavši s nekima iz Brutove družine tako da je doznao i većinu onoga što su oni radili, dođe noseći u malenu svitku ono što je kanio prijaviti, ali videći da Cezar svaki svitak prima i predaje ljudima iz svoje pratnje, prišavši sasvim blizu, reče: »Ovo, Cezare, pročitaj sam i brzo; jer tu su zapisane važne stvari i tiču se tebe.« Primivši to, Cezar je, međutim, od mnoštva onih koji su mu pridolazili ususret bio spriječen da pročita iako je više puta uznastojao i, držeći u ruci zadržavajući kod sebe jedino to, uđe u senat. Neki opet tvrde da mu je netko drugi predao taj svitak a da mu Artemidor uopće nije mogao prići, nego da je u toku cijelog puta bio potiskivan u stranu.

66. Istina, to nije prvi put da se takve stvari događaju same od sebe; međutim, mjesto koje je poslužilo kao pozornica tome mučnome umorstvu i kamo se tada sabrao senat, budući da sadrži Pompejev kip i da ga je posvetio Pompej kao dodatni ukras svojem kazalištu, učinilo je posvema jasnim da je to djelo neke božanske sile koja je izvršenje čina zvala i vodila onamo. Pa kažu i da je Kasije, pogledavši u Pompejev kip prije nego što je prešao na djelo, šutke njega zazvao premda mu inače nikako nije bilo strano Epikurovo učenje;[217] ali kritični čas, kako se čini, kad je strašno djelo već bilo neposredno pred njim, usadio mu je božansko nadahnuće i zanos na mjesto ranijih hladnih proračuna.

Antonija je, međutim, koji je bio odan Cezaru i tjelesno snažan, vani zadržavao Brut i Albin[218] namjerno razvezavši dugačak razgovor a kad je Cezar ušao, senat je ustao u znak počasti a neki od Brutovih suurotnika postaviše se iza njegova stolca dok mu ostali pođoše ususret kao da namjeravaju podržati molbu Tilija Cimbra za prognana brata i molili su zajedno s njime Cezara prateći ga sve do njegova sjedala. A kad je, sjednuvši, i dalje odbijao njihove molbe i, kad su ga sve nasilnije salijetali, pokazivao srdžbu prema svakome pojedinačno, Tilije, zgrabivši objema rukama njegovu togu, potegne je od vrata nadolje; a to je bio ugovoreni znak urotnika za napad. Prvi ga Kaska udari mačem po vratu, ali rana nije bila smrtonosna, pa niti duboka, nego je, kako je i prirodno, ovaj bio zbunjen na početku čina velike odvažnosti tako da je čak Cezar, okrenuvši

se, uhvatio bodež i zadržao ga. Gotovo istovremeno kriknuše obojica, udareni latinski: »Prokleti Kaska, što to radiš?« a onaj što je zadao udarac helenski bratu: »Brate, pomaži!«

Kad je tako započelo, one koji nisu bili upućeni u urotu ispunjala je prepast i užas zbog onoga što se zbivalo i nisu se usuđivali niti bježati, niti pomagati Cezaru, čak niti glasa od sebe davati. Dok je od onih koji su se pripremali za umorstvo svaki pokazao goli mač, Cezar, opkoljavan uokrug i nailazeći na udarce i željezo koje ga je gađalo u lice i u oči kamo je god okrenuo pogled, tjeran ovamo-onamo kao divlja zvijer, zaplitao se među ruke sviju; jer trebalo je da svi zadaju udarac žrtvi i okuse umorstvo. Stoga mu i Brut zadade udarac u prepone. A pripovijedaju neki, dok se Cezar branio od drugih i, glasno vičući, izmicao tijelo sad ovamo sad onamo, kad je vidio Bruta s isukanim mačem, povukao je haljinu preko glave i klonuo, bilo slučajno bilo gurnut od ubilaca, k podnožju na kojem je stajao Pompejev kip. I to je podnožje jako omastila krv tako da se činilo da se sam Pompej podigao radi osvete nad svojim neprijateljem koji se svali njemu pred noge i trzao se od mnoštva rana. Pripovijeda se da ih je zadobio dvadeset i tri; a mnogi urotnici raniše jedan drugoga kad su toliki ljudi uprli da zadaju udarac jednome tijelu.

67. Kad je Cezar bio ubijen, premda je Brut istupio naprijed da nešto kaže o tom činu, senat, ne izdržavši, izjuri kroz vrata i, bježeći, ispuni narod smetenošću i bespomoćnim strahom tako da su jedni zaključavali kuće, drugi ostavljali mjenjačke stolove i dućane pa trkom odlazili dijelom na ono mjesto da vide ono što se dogodilo, dijelom odande pošto su to vidjeli. Antonije pak i Lepid,[219] najbliži Cezarovi prijatelji, iskravši se, potražiše zaklon u kućama drugih. Ali Brut i njegovi suurotnici, onakvi kakvi su bili, još topli od umorstva, pokazujući gole mačeve, pođoše svi zajedno, čvrsto sjedinjeni, iz vijećnice na Kapitolij, ne nalik na bjegunce, nego veoma vedri i puni pouzdanja, pozivajući mnoštvo u slobodu i prihvaćajući u svoje redove najodličnije ljude na koje su nailazili. Neki nastaviše uspon s njima i umiješaše se među njih kao da su dionici njihova djela i prisvajahu sebi njihovu slavu a među njima su bili Gaj Oktavije i Lentul Spinter. Ovi, međutim, kasnije platiše kaznu za svoje razmetanje kad ih Antonije i mladi Cezar[220] dadoše smaknuti i niti se naužiše slave za koju su umrli jer drugi nisu vjerovali u njihovo suučesništvo. Ta čak ni oni koji su ih kaznili nisu nad njima kaznu izvršili za ono što su učinili nego za ono što su htjeli da su učinili.

Sljedećeg dana Brut siđe s Kapitolija i održa govor koji je narod slušao niti izražavajući nezadovoljstvo zbog onoga što je bilo učinjeno, niti to odobravajući, nego su svojom šutnjom očitovali da Cezara žale a Bruta poštuju a senat, nastojeći provesti opću amnestiju i izmirenje, izglasa Cezaru božanske počasti i ne izmijeni ni u najsitnijoj pojedinosti ništa od onoga što je on odredio dok je vladao, dok Brutu i njegovim pristašama podijeli pokrajine i iskaza im dolične počasti tako da su svi mislili da se stanje u državi smirilo i opet došlo u najbolju ravnotežu.

68. Ali kad je poslije otvaranja Cezarove oporuke bilo ustanovljeno da je on svakom rimskom građaninu ostavio značajan dar[221] i kad su

ugledali tijelo, doneseno na Forum,[222] posve unakaženo ranama, nije mnoštvo više moglo održavati red niti disciplinu, nego, nagomilavši oko mrtvaca klupe, pregrade i stolove s Foruma, potpališe i sažgaše ga a onda, uzevši goruće ugarke, potrčaše kućama ubojica da ih spale dok su drugi obilazili posvuda gradom tražeći te ljude da ih uhvate i rastrgaju. Ali im nijedan ne dođe ususret, nego su se svi dobro zabarikadirali. No neki Cina, jedan od Cezarovih prijatelja, slučajno je prethodne noći usnio, kako kažu, čudnu prikazu: učinilo mu se u snu da ga Cezar poziva na večeru i, kad se on ispričavao, da ga je poveo za ruku makar on nije htio, nego se otimao. A kad ču da se na Forumu spaljuje Cezarovo tijelo, digavši se, pođe onamo da mu iskaže počast premda je zbog noćne vizije imao zle slutnje a uz to tresla ga groznica. I kad ga ugledaše, netko iz mnoštva reče njegovo ime drugome koji ga je pitao, ovaj opet trećemu i odmah prostruji svjetinom da je taj čovjek jedan od Cezarovih ubojica; bio je, naime, među urotnicima neki Cina,[223] njegov imenjak, i, uzevši da je to on, jurnuše na njega i rastrgaše čovjeka među sobom.[224] Uplašivši se toga više nego ičega, Brut i Kasije nemnogo dana poslije povukoše se iz grada. A što su uradili i što im se desilo prije nego su umrli, zabilježeno je u Brutovu životopisu.

69. U vrijeme svoje smrti Cezar je bio napunio pedeset i šest godina nadživjevši Pompeja ne mnogo više od četiri godine, dok od vlasti i moći, za kojom je išao čitav život kroz tolike opasnosti, jedva je na kraju stekavši, nije ubrao ništa osim sama imena i slave koja je budila zavist kod sugrađana. Ipak, njegov veliki duh zaštitnik, čiju je pomoć uživao čitav život, pratio ga je i poslije smrti kao osvetnik njegova umorstva goneći preko čitave zemlje i mora ubojice i tragajući za njima sve dok nijedan od njih nije ostao, nego su bili kažnjeni i oni koji su na bilo koji način ili se rukom dotakli čina ili uzeli učešća u njemu samo u mislima.

Od događaja ljudskog reda najčudnije je ono što se dogodilo Kasiju: jer poslije poraza kod Filipa ubio se onim istim kratkim mačem koji je upotrijebio protiv Cezara; a od događaja božanskog reda bila je velika zvijezda repatica (pokazala se, naime, kroz sedam noći poslije Cezarova umorstva a zatim je nestala) i pomračenje sunčevih zraka. Kroz cijelu onu godinu njegov je kolut izlazio blijed i bez sjaja a od njega je na zemlju silazila slaba i neznatna toplina tako da je zrak strujao mračan i težak zbog slabosti sunčeva zagrijavanja koje je prolazilo kroza nj, dok su plodovi, napola zeleni i nedozreli, uvenuli i osušili se zbog hladnoće atmosfere. Ali prikaza Cezara koja se ukazala Brutu pokazala je više nego išta da umorstvo bogovima nije bilo po volji; a bila je ovakva. Namjeravajući prevesti vojsku iz Abida na drugi kontinent,[225] odmarao se noću, kako je običavao, u šatoru ne spavajući nego razmišljajući o budućnosti; pripovijeda se, naime, da je taj čovjek od sviju vojskovođa imao najmanju potrebu za snom i od naravi najdulje je ostajao budan; i učini mu se da je zamijetio neki štropot kod vrata i, kad je pogledao u svjetlo luči koje se već gasilo, ugleda strašnu prikazu čovjeka natprirodne veličine i odbojne vanjštine. Isprva prestravljen, kad vidi da prikaza niti što radi niti govori nego šuteći stoji kraj ležaljke, upita tko je. A sablast mu

odgovori: »Tvoj sam zao duh, Brute; vidjet ćeš me kod Filipa.« Tad mu Brut neustrašivo odvrati: »Vidjet ću te«; i natprirodni posjetilac odmah otide. U kasnije vrijeme, međutim, kod Filipa, kad je Brut bio protivnik Antoniju i Cezaru, pobijedivši u prvoj bitki one koji su bili svrstani nasuprot njemu, natjera ih u bijeg i rastjera pljačkajući Cezarov tabor, a kad je imao zametnuti drugu bitku, posjeti ga opet ta utvara ne rekavši ništa, ali Brut, shvativši svoj usud, baci se strmoglavce u opasnost. Ne pade ipak u bitki, nego, kad je nastao bijeg, pobjegavši na neki obronak i prislonivši goli mač o prsa, dok mu je, kako kažu, ujedno i jedan prijatelj pomogao povećati snagu udarca, umrije.[226]

Bilješke

[1] O vjerojatnosti da su prve glave Cezarova životopisa izgubljene vidi bilj. 877. uz Aleksandrov.

[2] Lucije Kornelije Cina (?–83), konzul 87.–84., pristaša Marija koga je pozvao iz progonstva. Cina nije bio diktator nego je god. 86. bio konzul bez druga kad je Fimbrija umorio drugoga konzula Valerija Flaka. No poslije Sulina odlaska na istok Cina je imao faktički apsolutnu vlast u Rimu.

[3] To je bilo god. 82. kad se vratio iz Azije. Vidi *Pompej* 9.

[4] Njom se Gaj Julije Cezar oženio kad mu je bilo svega 17 godina. Cezar se rodio 12. srpnja (jula) 100. a pao od ruke urotnika 15. ožujka (marta) 44. Dok se npr. Pompej rastao od Antistije a Marko Pizon od Anije, obojica na zahtjev Sule, Cezar je odbio da se razvede od Kornelije.

Gledište Theodora Mommsena, po kome je Cezar najveći genij što ga je Rim rodio (odjeke vidi u Senčevim bilješkama uz prijevod njegova životopisa) danas je napušteno i o njemu se sudi mnogo trijeznije (npr. Ronald Syme, *Rimska revolucija*).

[5] Velikog Marija. Vidi njegov životopis.

[6] Imao je tek 17 godina.

[7] »Da u Cezaru ima mnogo Marijā « (Svetonije, *Divus Iulius* 1).

[8] Sjeverno od Lacija (u kojem leži Rim), između Tibera i Apenina.

[9] Toliko je Sula plaćao za glavu proskribiranoga. Prema jednom preračunavanju, to odgovara vrijednosti od blizu 11.000 zlatnih predratnih francuskih franaka (kupovne vrijednosti oko god. 1914).

[10] Bitinija, na sjeveroistoku Male Azije. Tada je ondje vladao Nikomed III, koji je kraljevao od 92. do 75. i oporučno ostavio svoje kraljevstvo Rimljanima. Cezar je, tada 19 godina star, služio pod pretorom Azije Markom Termom god. 81. i 80. Ovaj ga je poslao u Bitiniju da skupi brodovlje i pomogne njime u opsadi Mitilene.

[11] Prema Svetoniju (*Divus Iulius* 4), bilo je to na putu iz Rima na Rod poslije god. 77. kad je Cezar pao gusarima u ruke.

[12] Otočić u Egejskome moru nasuprot Miletu.

[13] U vrijeme svoje najveće moći gusari su, kako Plutarh spominje u Pompejevu životopisu, raspolagali s 1000 brodova.

[14] Blizu 110.000 zlatnih predratnih franaka.

[15] Blizu 280.000 zlatnih predratnih franaka.

[16] Kilićani, maloazijski narod, obitavao između Taura i Sredozemnog mora. Pretežno su se bavili gusarstvom. Pobijedio ih je Pompej god. 67.

[17] Pergam, grad u maloazijskoj Miziji.

[18] Plutarh ga označuje samo imenom roda kome je pripadao Brut.

[19] Stvarno bio je prokonzul.

[20] Htio je zadržati mogućnost da im proda slobodu.

[21] Ondje je bila znamenita Eshinova govornička škola. Prema Svetoniju (*Divus Iulius* 4) to putovanje, na kome su ga zarobili gusari, poduzeo je poslije neuspjela sudskoga gonjenja Dolabele koje se spominje u slijedećoj glavi.

[22] Ciceron (*Brut* 12) naziva tog znamenitog govornika Molonom.

[23] Spis se zvao *Antikaton*.

[24] God. 77. Dolabela je bio konzul 81. a onda prokonzul u Makedoniji kojoj je pripadala i Tesalija s Epirom.

[25] Drugi sin govornika Marka Antonija i stric trijumvirov, Ciceronov drug u konzulatu god. 63.
[26] Stvarno prokonzul.
[27] Češkati se jednim prstom bilo je znak razmažena snoba.
[28] God. 68.
[29] God. 68. Bila je to njegova druga žena Kornelija, kći Cine.
[30] God. 67.
[31] Prva mu je žena bila Kosucija, kći bogata rimskog viteza.
[32] Više od 7 milijuna predratnih zlatnih francuskih franaka.
[33] Apijeva je cesta vodila u Kapuu i Brundizij.
[34] God. 66.
[35] Vidi *Marije* 11–22.
[36] God. 63.
[37] Publije Servilije Bacija potukao je kao prokonzul Kilikije isaurijske gusare i za to dobio pridjevak Isaurik.
[38] God. 63., one iste kad je bio izabran za vrhovnog svećenika.
[39] Vidi *Ciceron* 10–22.
[40] Neki je Lucije Vetije čak bio obećavao da će Katilini donijeti pismo od samog Cezara. No Cezar se pozivao na Ciceronovo svjedočanstvo izgovarajući se da je Vetiju samoinicijativno koješta priopćio o uroti.
[41] Zakon Gaja Grakha zabranjivao je osobito da se rimski građanin pogubi »iniussu populi« (bez naloga naroda).
[42] Vidi *Katon Mlađi* 22.
[43] Vidi *Katon Mlađi* 23.
[44] Nije sačuvan.
[45] Približno oko 7 milijuna zlatnih franaka. Vidi *Katon Mlađi* 26.
[46] Za god. 62.
[47] »Dobra«. Njezinu svetkovinu slavile su žene 1. svibnja (maja).
[48] Ne zna se na koji mit misli Plutarh. Koliko znamo, kult Dobre nije imao nikakve veze s Dionisom.
[49] Razmjerno se malo zna o orfičkim obredima jer su bili tajni. Sekta orfičara pojavila se u Ateni oko 600. a ime je uzela od mitskog pjesnika Orfeja i štovali su uglavnom tračkog boga Dionisa Bakha a obredi su bili povezani s predodžbama o zagrobnom životu. Pripadnici orfičara živjeli su po strogim pravilima o postu i molitvi a obredi su se sastojali od pjevanja, molitava i žrtava.
[50] Klodijevo svetogrđe i suđenje su opisani u *Ciceronu* 28. i 29.
[51] God. 61. Zapravo je Cezar dobio na upravu samo onostranu Hispaniju koja je obuhvaćala Luzitaniju i Betiku (danas Portugal i Andaluzija).
[52] Preko četiri i po milijuna zlatnih franaka.
[53] Svetonije (*Divus Iulius* 7) i Dion Kasije (37, 52, 2) povezuju tu anegdotu primjerenije s Cezarovom kvesturom u Hispaniji god. 67. kad je bio 33 godine star a u toj je dobi umro Aleksandar Veliki.
[54] Aleksandar je umro sa 33 godine. Cezar je tada imao 40.
[55] Vidi *Pompej* 47.
[56] To je bilo god. 60. Konzulat je obavljao god. 59.
[57] To je bilo protuzakonito: prokonzuli su dobivali samo jednogodišnja ovlaštenja.
[58] Klodije je bio patricij a kao takav nije mogao postati pučki tribun. Zato se dade posiniti od 20-godišnjeg Publija Fonteja premda je sam bio 35-godišnjak.
[59] Vidi *Ciceron* 30. i 31.
[60] Veliki Lucije Licinije Lukul, pobjednik nad Mitridatom (vidi njegov životopis), i njegov brat Marko.
[61] Opisao je to Cezar u *Građanskom ratu* 2, 4–7.
[62] Vidi Cezar, *Građanski rat* 3, 53.
[63] Publije Kornelije Scipion Nazika (94–46), Pompejev tast i vrhovni zapovjednik pompejevskih trupa poslije Farzala.
[64] Za vrijeme njegove propreture.
[65] Današnji Milano.
[66] Opije se putem razbolio.

[67] Tigurini su obitavali na području današnjeg Züricha i Schaffhausena u Švicarskoj. Vidi Cezar, *Galski rat* 1, 2–29.
[68] Vodio ih je u Bibrakt (današnji Autun).
[69] Vidi Cezar, *Galski rat* 1, 30–53.
[70] Učinio je to u svojstvu konzula.
[71] Vidi Cezar, *Galski rat* 1, 40.
[72] 37 km. Problematična brojka.
[73] Zimu 58/57.
[74] Područje Sekvanaca kasnije su Rimljani nazvali Petim lionskim. Obuhvaćalo je današnju Franche-Comté i Bresse.
[75] Vidi Cezar, Galski rat 1, 54: »sam je otputovao u ovostranu Galiju da održava skupštine (ili sastanke).«
[76] Cezar je svoje vojevanje protiv Belga god. 57. sam opisao u *Galskome ratu* 2. 1–33.
[77] Nervljani su nastavali današnju Flandriju i Hainaut.
[78] »Istrgnuvši štit jednom od novounovačenih vojnika« (Cezar, *Galski rat* 2, 25, 2).
[79] Prije Cezara najduže se slavio Pompejev uspjeh u ratu s Mitridatom, 12 dana.
[80] »Što se prije tog vremena nije dogodilo nikome« (Cezar, *Galski rat* 2, 35, 4).
[81] God. 57/56.
[82] U travnju (aprilu) 56.
[83] Vidi *Katon Mlađi* 34.
[84] God. 55. Plutarh mimoilazi Cezarovo vojevanje u Galiji god. 56. poslije sastanka u Luki. Cezar ga opisuje u *Galskom ratu* 3.
[85] Usipeti je Cezarov naziv (Plutarh ih naziva Usipijcima) a Tenterićane Cezar zove Tenkterima (Galski rat 4, 1). Prvi su obitavali između Berkela i Lipe, drugi između Lipe i Rura.
[86] *Galski rat* 4, 13.
[87] Tanuzije Gemin, prijatelj Ciceronov, autor jednih *Anala*.
[88] Vidi Cezar, *Galski rat* 4, 16–19.
[89] Svebi su obitavali između Elbe (Labe) i Vistule (Visle).
[90] Na Britance je Cezar zavojštio zato što je znao da oni stalno pomažu Galima.
[91] Jedanput god. 55. (*Galski rat* 4, 20–36) i ponovno 56. (*Galski rat* 5, 1–22).
[92] Vidi *Pompej* 53.
[93] Vidi Cezar, *Galski rat* 5, 24–51.
[94] Cezar ga naziva Ambioriksom.
[95] Plutarh mimoilazi događaje iz god. 53. koje je Cezar opisao u 6. knjizi *Galskog rata*. 7. knjiga potpuno je posvećena ratu koji se ovdje opisuje (iz god. 52.).
[96] Cezar ih naziva Karnutima (ili Karnućanima). Obitavali su na području Chartresa.
[97] Plutarh ga naziva Vergentoriksom. Vercingetoriks je Cezarov naziv.
[98] Heduanci su živjeli na području današnjeg Autuna.
[99] Područje Langresa.
[100] Danas to je grad Alice.
[101] Poslije trijumfa Vercingetoriks je bio smaknut.
[102] Vidi *Pompej* 53.
[103] Vidi *Pompej* 54.
[104] Oko 5,560.000 zlatnih franaka. Vidi *Pompej* 55.
[105] Oko 8,340.000 zlatnih franaka.
[106] Bazilika Paula Emilija, također nazivana *Regia Pauli*. Podignuta je na mjestu bazilike Emilije ili Fulvije, izgrađene 179.
[107] Vidi glavu 25.
[108] 225 zlatnih franaka.
[109] Vidi *Pompej* 58.
[110] Pompej se oženio Kornelijom, mladom udovicom Publija Krasa. Vidi *Pompej* 54.
[111] Ondje je bio prokonzul.
[112] 7. siječnja (januara) 49.
[113] U Umbriji, danas Rimini. Ležao je na međi Cisalpinske Galije i »prave Italije« (*Italia propria*).
[114] Sin znamenitoga govornika Hortenzija.
[115] Vidi *Pompej* 60.

[116] Prema Svetoniju (*Divus Iulius* 7), Cezar je taj san usnio kao kvestor u Hispaniji god. 67. Tumači snova rekoše mu da njegova majka znači Zemlju, opću roditeljku, koja će mu postati podložnom.
[117] Vidi *Pompej* 57.
[118] Ili o izvanrednome stanju. To je značilo da prijeti neposredna opasnost, vanjska ili unutrašnja. Ono je impliciralo opću mobilizaciju.
[119] Vidi *Pompej* 61.
[120] On je iz nepoznata razloga pao u nemilost kod Cezara.
[121] Grad u Samniju.
[122] To je značilo obećanje vjernosti.
[123] Danas Drač.
[124] Glava 62.
[125] Cezar daje sažetak svoga govora senatorima u *Građanskom ratu* 1, 32.
[126] U državnu blagajnu bili su još za ratova s Galima položeni novci koji su se po zakonu smjeli upotrijebiti opet samo za rat s Galima. Ključeve od blagajne čuvali su konzuli.
[127] Vidi *Pompej* 62.
[128] Vidi Cezar, *Građanski rat* 1, 34–86.
[129] God. 48.
[130] Pozvao je natrag sve prognanike osim Klodijeva ubojice Milona.
[131] God. 48. Rimski je kalendar u to vrijeme odmakao daleko ispred sunčevih obrtaja.
[132] Dva grada u Iliriji.
[133] Trideset lađa poslanih da prevezu trupe uhvatio je i zaplijenio Bibul.
[134] Vidi Dion Kasije 41, 46, 3.
[135] Pompejeva je vojska uništila sve što nije mogla potrošiti.
[136] Vidi Cezar, *Građanski rat* 3, 48.
[137] Vidi *Pompej* 65. Svetonije (*Divus Iulius* 36) kaže još jasnije: »Rekao je da Pompej nije znao pobijediti.«
[138] Vidi *Pompej* 67.
[139] Vidi *Pompej* 67. i Cezar, *Građanski rat* 3, 82.
[140] To je greška: zvao se Kornificije.
[141] Vidi *Pompej* 68.
[142] Skotusa je grad u Tesaliji. Bilo je to 9. kolovoza (augusta) 48.
[143] Vidi *Pompej* 69.
[144] *Građanski rat* 3, 92.
[145] U Cezarovoj verziji te epizode (*Građanski rat* 3, 91 i 99), on se zvao Krastin.
[146] Vidi *Pompej* 71.
[147] Glave 77.–80.
[148] »To su htjeli: poslije takvih podviga ja, Gaj Cezar, bio bih osuđen da nisam potražio pomoć vojske« (Svetonije, *Divus Iulius* 30).
[149] Iz ljubavi prema Brutovoj majci Serviliji naložio je Cezar da Bruta u bitki poštede: ako ga uhvate, neka ga dovedu preda nj, a ako se ne bude dao, neka ga puste da uteče.
[150] Grad u maloazijskoj Kariji na rijeci Meandru.
[151] Vidi Cezar, *Građanski rat* 3, 105.
[152] U izgubljenoj 111. knjizi svog povjesničkog djela, od koje nam je sačuvan sažetak.
[153] Vijenac koji je stavio na glavu radi gatanja.
[154] To je bio učitelj govorništva Teodot koji je u egipatskom kraljevskom vijeću savjetovao Ptolemeju da dade umoriti Pompeja.
[155] Vidi *Pompej* 80.
[156] Sestra i žena malog Ptolemeja XII bila je njegova suvladarka.
[157] Vidi *Pompej* 77.
[158] Potin nije sam ubio Pompeja nego se poslužio Septimijem, Salvijem i Ahilom.
[159] Kleopatra je pobjegla u Siriju gdje se naoružavala protiv svog brata.
[160] Za Cezarova konzulata god. 59. Ptolemej XI Aulet bio je proglašen »prijateljem i saveznikom« rimskog naroda. Da bi stekao tu čast, obećao je platiti 6000 talenata rimskoj državi, ali sav iznos nije još bio isplaćen.
[161] Vrijednost drahme jednom je prilikom bila procijenjena na 0,90 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[162] Cezar je u Egiptu imao samo 3000 pješaka i 800 konja. Ahila je raspolagao s 20.000 ljudi.

[163] U nevolji Cezar je spalio 72 potpuno naoružana aleksandrijska broda pored onih koji su ležali u brodarnicama.
[164] U Muzeju što ga je 283. osnovao prvi Ptolemej. Biblioteka je mogla izgorjeti samo djelomično.
[165] Otočić pred Aleksandrijom povezan s kopnom gatom koji je luku dijelio u dva dijela.
[166] Možda se radilo o njegovim komentarima o građanskom ratu.
[167] Vidi *Dion Kasije* 42, 40.
[168] U srpnju 47.
[169] Malom Armenijom vladao je kralj Dejotar.
[170] *Veni, vidi, vici.* Prema Svetoniju (*Divus Iulius* 37), riječi su bile nošene na natpisu u Cezarovu pontskom trijumfu.
[171] Senat je Cezara imenovao diktatorom za godinu 47. neposredno poslije bitke kod Farsala. Marka Antonija uzeo je za svog *magistra equitum*, zapovjednika konjaništva.
[172] Zapravo: »Kviričani«, što znači »građani«. Vidi Apijan, *Građanski rat* 2, 93.
[173] Publije Kornelije Dolabela Ciceronov zet, na glasu zbog pljački. Bio je Cezarov pristaša, ali je bunio narod u Rimu protiv Antonija i senata obećavajući nov zakon o dugovima.
[174] Juba je bio kralj Numidije i dijela Mauritanije.
[175] U travnju 46.
[176] Padavica.
[177] Vidi *Katon Mlađi* 65.
[178] Atički medimno iznosio je oko 52 litre.
[179] Plutarh ne spominje Cezarov prvi i najsjajniji galski trijumf.
[180] Prema Svetoniju (*Divus Iulius* 41), to nije bio potpun popis svih stanovnika nego samo provjera broja siromašnih koji su primali pomoć u žitu od države.
[181] Zvali su se Gnej i Sekst.
[182] Grad u Hispaniji Betici, južno od Kordobe.
[183] 17. svibnja (maja) 45.
[184] God. 49.
[185] To je bio Sekst koji je nastavio rat na moru i bio pobijeđen tek od Oktavijana Augusta.
[186] Zapovjednik Cezarova brodovlja. Pobijedio je Gneja Pompeja kod Kartije. Ovaj uteče, ali ga Cezenije Lenton stiže i ubije.
[187] Cezaru u čast mjesec kvintil u kome se rodio nazvan je julijem.
[188] Vidi *Ciceron* 40.
[189] Oba su bila razorena 146. i obnovljena 44.
[190] Kvint Fabije Maksim, negdašnji Cezarov legat, iznenada je umro zadnjeg dana službe. Revilije (ili Rebilije) je bio konzul samo pola dana, od zadnjeg dana prosinca u 1. sat popodne do ponoći. No svejedno, Kaninije Revilije otada je pripadao uglednoj skupini bivših konzula. Ili je Cezar time želio usrećiti još jednog čovjeka ili je, kako misle neki, htio izvrgnuti ruglu konzulsku čast.
[191] Htio je osvetiti Krasa.
[192] Skitija je bila u današnjoj južnoj Rusiji, ali nepoznato je točno područje i granice.
[193] Plutarh još ima pred očima Eratostenov geografski sustav (Eratosten je živio oko god. 200. pr.n. e.) i zamišlja da onkraj Skitije i Partije počinje veliki Ocean. Aleksandrijski geograf Ptolemej (oko 150. n.e.) još nije objavio svoja djela.
[194] Circeji, primorski grad u južnome Laciju.
[195] Teracin, luka na kraju Apijeve ceste.
[196] Pontinske močvare.
[197] Rimska je godina imala oko 360 dana a mjeseci između 21 i 35. Vidi bilj. 201.
[198] Drevni je kalendar bio prema mjesečevoj godini koja je za 11 dana kraća od sunčeve.
[199] U to je vrijeme rimski kalendar bio više od dva mjeseca ispred sunčane godine. Cezarova je reforma stupila na snagu god. 46.
[200] Glava 18.
[201] Reformom kalendara Cezar se bavio u svojstvu vrhovnog svećenika koji je po Numinoj odredbi trebao određivati datume svetkovina. Pomagao mu je najviše aleksandrijski matematičar Sosigen. Prestupni se mjesec dotada umetao svake druge godine poslije svetkovine Terminalija 23. veljače (februara). Prestupni je mjesec imao naizmjence 23 ili 22 dana. Tako su godine brojale redom 355, 378, 355 i 377 dana, odnosno četiri godine zajedno 1465 dana, a to je za jedan dan više od četiri sunčane godine. Da se

ukloni ta greška, godine su se povezivale u skupine od po 24, od kojih je 8 posljednjih imalo manji broj prestupnih dana. Čuvanje kalendara bilo je na brizi svećenika koji su objavljivali na februarske none da li će godina biti prestupna i koliko će se dana umetati.

[202] Kroz osam godina bili su zanemarivani prestupni mjeseci. Cezar je zato godini 46. dodao dva koji su ukupno imali 67 dana. Godine 45. počela je primjena julijevskoga kalendara. Po tome je kalendaru godina imala 365 dana a svaka četvrta 366, kao i u nas. Prestupni se dan i dalje umetao poslije 23. veljače.

[203] Svetkovina u čast Panu i Faunu koja se slavila 15. veljače (februara) a žrtvovao se vuk.

[204] U najmanju ruku zajedničko je povezivanje oba naziva s riječju za »vuka« u latinskom odnosno grčkom.

[205] Lovorov je vijenac bio amblem trijumfatora i u tom smislu u Antonijevu postupku nije bilo ničega nezakonitog. Dijadem potječe od orijentalnih kraljeva i potpuno je stran rimskim ustanovama. Carevi su ga prihvatili veoma kasno.

[206] Kao posvetni dar Jupiteru.

[207] Vidi *Publikola* 1–9.

[208] *Brutus* u latinskom znači »glup« (vidi *Publikola* 3) a stanovnici maloazijske Kume bili su na glasu kao glupani (vidi Strabon 622).

[209] Gradsku preturu.

[210] Vidi *Brut* 7.

[211] Vidi *Brut* 8. i 9.

[212] Vidi *Brut* 8. i 9.

[213] Mi ga danas znamo kao geografa a radi se o istoj osobi.

[214] Vjerojatno u svojim *Povijesnim komentarima* koji se spominju u *Lukulu* 28. nisu sačuvani.

[215] 15. ožujka (marta).

[216] Cezarovi pravi nasljednici bili su njegov nećak Gaj Oktavije u tri četvrtine ostavine te Lucije Pinarije i Kvint Pedije zajedno u jednoj četvrtini. Ako bi i koji od tih otpao svojevoljno ili smrću, onda bi Decim Brut bio »drugi nasljednik«.

[217] Sljedbenici filozofa Epikura (314–270) nisu vjerovali ni u božansku promisao ni u besmrtnost duše ni u nadnaravnu pomoć.

[218] Gaj Trebonije, kako veli sam Plutarh u *Brutu* 17. Vidi Apijana, *Građanski rat* 2, 117, i Ciceronovo pismo *Ad familiares* 10, 28.

[219] Antonije je bio konzul a Lepid zapovjednik konjaništva (magister equitum).

[220] Oktavijan, kasniji August.

[221] Po Cezarovoj oporuci svaki je građanin imao dobiti 300 sestercija (oko 75 zlatnih franaka) a vrtove preko Tibera ostavio je rimskom narodu.

[222] Trebalo je biti spaljeno na Martovu polju.

[223] Pjesnik i pučki tribun Gaj Helvije Cina bio je žrtva umjesto urotnika pretora Kornelija Cine.

[224] Vidi *Brut* 20.

[225] U Evropu. Abid je na azijskoj obali Helesponta (današnjih Dardanela).

[226] Vidi *Brut* 36, 48 i 52.

FOKION

(402/1–318. pr. n. e.)

1. Govornik Demad,[1] koji je u Ateni bio moćan zbog svoje susretljive politike prema Makedoncima i Antipatru,[2] primoravan da predlaže u pismenu obliku i zagovara mnoge mjere u neskladu s dostojanstvom i moralnim načelima svoga grada, običavao je govoriti da zaslužuje oproštenje zato što upravlja brodskom olupinom od države[3]. Ako to i zvuči odveć prkosno iz usta jednog govornika, moglo bi se učiniti istinitim ako se prenese na državničku djelatnost Fokionovu.[4] Ta Demad je sam bio brodolom svoga grada budući da su mu i život i politička aktivnost bili tako razuzdani da je Antipatar rekao za nj već stara da od njega, kao od žrtvene životinje pošto je žrtveni obred završen, ostaje samo jezik i trbuh;[5] ali Fokionovu je vrlinu, za koju se može reći da joj je dopalo kao protivnik vrijeme teško i puno nasilja, sudbina Grčke učinila pomračenom i slavom neobasjanom. Ta ne treba baš slušati Sofokla kad prikazuje vrlinu slabom u stihovima u kojima kaže:

Al' tko ti, kralju, strada, pamet rođena
Tom nikada ne ostaje, već gubi se.[6]

Ipak, sudbini se u suprotstavljanju valjanim ljudima mora priznati toliko moći da zasipajući neke od njih zlobnim pogrdama i klevetama umjesto dužnim počastima i zahvalnošću slabi vjeru u krepost.

2. A ipak čini se da se narod baš u vrijeme kad ga sreća prati više ogrešuje o čestite ljude dajući se ponijeti uspjesima i moći;[7] ali često se dešava i suprotno. Jer nesreće čine ćud ljudi ogorčenom, razdražljivom i sklonom da brzo plane, a njih mrzovoljnima prema svemu što čuju i otresitima te se na svaku riječ, na svaku oštriju rečenicu narogušuju; ako netko kori njihove pogreške, čini im se da im predbacuje njihovu nesreću, a ako govori iskreno, da ih prezire. I kao što med nadražuje ranjene i čirova pune dijelove tijela,[8] tako često istinite i trijezne riječi ujedaju i razdražuju one koji su u nevolji ako ih ne prožima prijaznost i popustljivost kao što je bez sumnje pjesnik[9] ono što je ugodno nazvao *menoeikés* zato što ono p o p u š t a onom dijelu d u š e[10] koji osjeća ugodu i ne bori se s njime niti mu se odupire. Ta i upaljeno oko počiva s najviše ugode na zasjenjenim i tamnim bojama a odvraća se od onih koje sjaje i bliješte, i grad je, kad ga zadese nepovoljne prilike, zbog svoje slabosti plašljiv i osjetljiv tako da ne podnosi iskren govor onda kad je najpotrebnije jer situacija inače ne pruža mogućnosti za popravljanje počinjenih pogrešaka.

Stoga je političko djelovanje u takvu gradu na svaki način opasno; on, naime, povlači za sobom u propast onoga koji govori tako da mu ugodi a još prije ga upropašćuje ako mu ne ugađa.

Kao što se, po kazivanju matematičara, sunce ne kreće istim gibanjem kao nebo a niti izravno suprotnim i protivnim, nego putanjom kosom i lagano nagnutom[11] opisuje meku, lijepo svedenu i zatvorenu krivulju kojom održava čitav svijet i daje mu najbolju mješavinu topline,[12] tako i u upravljanju državom odveć izravan kurs koji se u svemu protivi narodnim željama tvrd je i krut kao što je opet opasno i vodi u propast dati se vući za sobom pogreškama mnoštva i njima popuštati; ali razborito vodstvo i ravnanje ljudima, koje im popušta i čini po volji dok ga oni slušaju a onda zauzvrat traži od njih ono što je državi probitačno – jer ljudi se u osnovi rado pokazuju državi korisnima u mnogome pogledu ako se samo kroz sve vrijeme s njima ne postupa despotski i nasilno[13] – spasonosno je premda naporno i mučno budući da zahtijeva spoj dostojanstvenosti i popustljivosti a to je teško ostvariti; ali ako se taj spoj postigne, to je najskladnije i najmilozvučnije stapanje svih ritmova i suglasja[14] kojim kažu da i bog ravna svemirom ne primjenjujući silu nego uvjeravanjem i razborom privodeći u život ono što mora biti.[15]

3. Ta su načela potvrdila svoju istinitost i u slučaju Katona Mlađeg. Ta i njegov značaj nije bio takav da je mogao uvjeriti svjetinu niti joj omiljeti a niti se u svom političkom djelovanju odlikovao popularnošću; dapače, Ciceron veli da je on propao na konzulskim izborima zato što se ponašao kao da živi u Platonovoj državi a ne u Romulovu izmetu,[16] ali meni se čini da se njemu dogodilo isto što i plodovima dozrelima u pogrešno doba. Kao što ih, naime ljudi gledaju s uživanjem i divljenjem, ali se njima ne poslužuju, tako je i Katonov starinski način, pojavivši se stoljećima prekasno posred iskvarenih života i izopačenih moralnih zasada, uživao velik prestiž i slavu, ali se nije mogao uklopiti u ljudske potrebe zbog masivnosti i zamašnosti vrline koja je bila u potpunu nerazmjeru s prilikama u kojima je živio. Jer kako se on nije prihvatio političkog djelovanja u času kad mu je domovina već bila klonula prema padu kao što je bilo s Fokionom, nego se borila s velikim nevremenom i uzburkanim valovljem, premda je samo mogao dohvatiti jedra i užad i stati do utjecajnijih od sebe a sam je bio otisnut od kormila i kormilarenja, ipak je zametnuo žestok boj sa sudbinom. Jer ona je, istina, dobila u vlast i oborila ustavni poredak krivnjom drugih, ali tek teškom mukom, polagano i poslije duga vremena te pošto je samo malo uzmanjkalo da se ovaj ne održi zahvaljujući Katonu i Katonovoj vrlini; s tom vrlinom uspoređujemo Fokionovu ne zbog opće sličnosti jer se kod obojice radi o valjanim ljudima i državnicima; ima, naime, zaista razlika između hrabrosti i hrabrosti kao između Alkibijadove i Epaminondine, pa između oštroumnosti i oštroumnosti kao između Temistoklove i Aristidove, i između pravednosti i pravednosti kao između Numine i Agesilajeve. Ali vrline one dvojice[17] pokazuju sve do krajnjih i nerazlučivo sitnih finih razlika jednu osobitost, oblik i zajedničku obojenost značaja te su bili u podjednakoj mjeri stopljena prijaznost sa strogošću, hrabrost s opreznoš-

ću, brižnost za druge s osobnom neustrašivošću, pažljivo čuvanje od sramotnoga usklađeno jednako s odlučnim stremljenjem prema pravičnosti; stoga je potreban veoma istančan um kao oruđe da razlučimo i utvrdimo razlike među njima.

4. O Katonovu odličnu porijeklu postoji općenita suglasnost, kako će kasnije[18] biti spomenuto; ali sudim da niti Fokionovo nije bilo posvema neugledno niti nisko. Jer da je, kako tvrdi Idomenej,[19] bio sin izrađivača tučaka,[20] ne bi Glaukip, sin Hiperidov,[21] u govoru[22] u kojem je iznio protiv njega nebrojene pogrde što ih je prikupio prešutio njegov neplemenit rod niti bi Fokion proveo tako otmjen život niti stekao tako trijezan odgoj[23] da je još kao dječak dobio poduku od Platona a kasnije, u Akademiji, od Ksenokrata[24] i da se od sama početka u svome ponašanju ugledao u najodličnije uzore. Ta jedva da je Fokiona kada koji Atenjanin vidio da se nasmijao ili zaplakao ili da se, kako izvješćuje Duris,[25] okupao u javnoj kupelji[26] ili da je ruku držao izvan svog ogrtača ako bi slučajno imao ogrtač na sebi.[27] Izvan grada barem i na vojnama uvijek je hodao bos i bez gornje haljine[28] ako studen nije bila pretjerana i nepodnošljiva tako da su već njegovi vojnici u šali govorili da je znak oštre zime ako je Fokion odjenuo ogrtač.

5. Premda je značajem bio izvanredno prijazan i ljubezan, izrazom lica činio se nedruželjubivim i mrkim tako da mu se netko tko s njime nije bio prisan ne bi lako obratio. Kad je stoga jednom i Hares[29] govorio o njegovim namrgođenim obrvama pri čemu su se Atenjani smijali, Fokion mu reče: »Nikakva vam jada nisu zadale te obrve; ali smijeh ovih ljudi stajao je grad već mnogo suza.« Isto je tako i Fokionov govor bio spasonosan upotrebljivošću svojih sretnih iznašašća i misli premda je sadržavao kratkorječivost koja je bila prilično zapovjedna, stroga i neugodna. Jer kao što je Zenon[30] običavao govoriti da filozof treba da umače svoje riječi u smisao prije nego ih izgovori, tako je Fokionov govor u najmanje riječi krio najdublji smisao. I čini se da je s toga gledišta Sfećanin Polieukt[31] rekao da je najbolji govornik Demosten a najsilniji Fokion.[32] Ta kao što je najvredniji novac onaj koji u najmanjem opsegu ima najveću kupovnu moć, tako bi se moglo pokazati da je vještina govorenja u tome da se u malo riječi iskaže mnogo. Doista, kažu da je jednom Fokion, dok se punilo kazalište, šetao iza pozornice[33] zadubljen u misli; kad mu je jedan od prijatelja rekao: »Izgleda, Fokione, da o nečemu razmišljaš«, on odvrati: »Da, Zeusa mi, razmišljam ne bih li mogao izostaviti nešto od govora što ga kanim održati Atenjanima.« Kad bi Fokion ustajao da govori, Demosten, koji je duboko prezirao ostale govornike, običavao je tiho reći prijateljima: »Evo noža za podrezivanje mojih govora.«[34] No to možda treba pripisati Fokionovu značaju;[35] jer samo riječ ili mig čestita čovjeka ima uvjerljivost ravnu tisućama dosjetki i rečeničnih perioda.

6. Kao mlad čovjek Fokion se prijateljstvom povezao s vojskovođom Habrijom[36] i pratio ga, što mu je bilo od velike koristi za vojno iskustvo a u nekim je sučajevima uspijevao popraviti njegovu narav koja je bila

neuravnotežena i neumjerena. Jer premda je Habrija inače bio trom i težak u odlučivanju, u samim bojevima gorio je od žestine i zapadao u vatru te se s najvratolomnijima upuštao u preveliku pogibao baš kao što je zacijelo i život skončao na Hiju zaletjevši se svojom troveslarkom kao prvi u redove neprijatelja i nastojeći silom iznuditi iskrcavanje.[37] Fokion, dakle, koji se pokazivao istovremeno i opreznim i poduzetnim, raspaljivao je Habriju kad je ovaj oklijevao i opet uklanjao neumjesnu jarost njegove žestine. Stoga ga je Habrija, koji je bio dobrodušan i pošten čovjek, volio i unapređivao na sve odgovornije dužnosti i na sve više časničke položaje čineći ga poznatim Helenima i upotrebljavajući ga na zadacima koji su zahtijevali najveću ozbiljnost. Tako je i u pomorskoj bitki kod Naksa[38] Fokionu pribavio nemalu slavu i ime; povjerio mu je, naime, zapovjedništvo nad lijevim krilom na kojem je i boj bio žestok i odluka brza. Kako je to bila prva pomorska bitka u koju su se Atenjani upustili protiv Helena vlastitim snagama od zauzeća svoga grada[39] i postigli u njoj uspjeh, to je Habriji donijelo ogromnu popularnost i učinilo da su obratili pažnju na Fokionove zapovjedničke sposobnosti. Pobjeda je pala u vrijeme svetkovanja velikih misterija[40] i stoga je Habrija svake godine o svetkovini šesnaestog boedromiona[41] častio narod vinom.

7. Kad ga je potom Habrija poslao da utjera savezničke doprinose od otočana[42] i ponudio mu za to dvadeset lađa, pripovijeda se da je Fokion rekao, ako ga šalje da ratuje, da mu treba veća vojna sila, ali ako ide k saveznicima, da mu je dovoljan jedan brod; i pošto je otplovio na vlastitoj troveslarki i raspravio stvar s gradovima, zahvaljujući obzirnosti i prostodušnosti pokazanoj pri susretu s njihovim poglavarstvima vratio se natrag s mnogo brodova koji su prevozili novac poslan od saveznika Atenjanima. Ne samo da je Habriji za njegova života neprestano iskazivao pažnju i poštovanje, nego se i poslije njegove smrti plemenito brinuo za njegovu porodicu i osobito je želio njegova sina Ktesipa učiniti valjanim čovjekom a kad je vidio da je hirovit i neodgojen, ipak nije sustao u nastojanju da popravi i prikrije njegove sramotne postupke. Kažu da je samo jednom, kad mu je na nekoj vojni mladić dosađivao i gnjavio ga neumjesnim pitanjima i savjetima kao da sve zna bolje i dijeli s njime zapovjedništvo, uskliknuo: »Habrijo, Habrijo, doista skupo ti otplaćujem dug prijateljstva strpljenjem što ga imam s tvojim sinom!«

Videći da su u njegovo vrijeme ljudi koji su se bavili državnim poslovima kao zdrijebom razlučili generalštab[43] i govornicu i jedni samo govorili pred narodom i izrađivali prijedloge skupštinskih zaključaka[44] – a među tima bili su Eubul,[45] Aristofont,[46] Demosten, Likurg[47] i Hiperid[48] – dok su Diopit,[49] Menestej,[50] Leosten[51] i Hares[52] uzdizali sebe kao vojskovođe i zapovjednici u ratu, htio je Fokion preuzeti u svoj cjelovitosti i obnoviti na oba područja političko naslijeđe Perikla, Aristida i Solona. Jer svaki od tih ljudi pokazivao se po Arhilohu[53] kao

Oboje: i da služiti zna Enijàlija boga,
I ljupkih Muza dar dobro da poznaje on.[54]

Također je vidio da je Atena istovremeno božica ratnog i državničkog umijeća i da je štuju u oba ta svojstva.

8. Usvojivši takve nazore, usmjeravao je svoju političku djelatnost prema miru i spokojstvu a ipak službu stratega[55] obnašao je više puta ne samo od svojih suvremenika nego i od svojih prethodnika premda se nije prijavljivao i natjecao, ali niti ju je izbjegavao niti joj se uklanjao kad ga je grad pozivao. Općenito se, naime, priznaje da je primio dužnost vrhovnoga vojskovođe četrdeset i pet puta a da niti jednom nije bio nazočan kod izbora, nego su ga uvijek birali izočna i slali po njega da preuzme službu tako da su se ljudi ne baš velike pameti čudili narodu zato što mu se Fokion usprotivio češće nego itko i nikada nije ništa rekao niti uradio da mu ugodi, a ipak, baš kao što se za kraljeve misli da im njihovi laskavci služe tek poslije pranja ruku prije jela,[56] tako je narod upotrebljavao svoje duhovite i vesele vođe da se zabavi, ali kad se radilo o vrhovnom zapovjedništvu, uvijek su, trijezneći se i uozbiljujući, zvali svoga najstrožeg i najrazboritijeg građanina i onoga koji se jedini ili svakako više od ostalih suprotstavljao njegovim željama i težnjama. Ta kad je u skupštini bilo pročitano proroštvo iz Delfa koje je objavljivalo da je, dok su svi Atenjani složna mišljenja, jedan čovjek mišljenja suprotna gradu, Fokion, istupivši, reče im neka ne traže dalje jer on je taj koga traže: ta on je jedini kome se ne sviđa ništa od onoga što oni rade. A kad je jednom, izlažući pred narodom svoje mišljenje, nailazio na nepodijeljeno odobravanje i vidio da svi podjednako usvajaju njegovo razlaganje, reče okrenuvši se prijateljima: »Ta nije mi valjda neopazice izmakla neka rđava riječ?«

9. Kad su Atenjani tražili dobrovoljne priloge[57] za neku javnu žrtvu i ostali su prilagali, na opetovane pozive Fokion reče: »Tražite od ovih bogataša! Jer ja bih se stidio da vama dadem prilog a da nisam isplatio ovoga«, pokazavši lihvara Kalikla. A kad oni ne prestajahu s galamom i zviždanjem, reče im ovu basnu: »Kukavica polazio u rat, ali kad zakriještaše gavrani, ostade mirovati odloživši oružje. Podigavši ga zatim, iznova pođe, a kad su oni opet stali graktati, ponovno stade i najzad reče: 'Grakćite vi najjače što možete, ali moga mesa nećete okusiti.'«[58] Onda opet jednom, kad su ga Atenjani poticali neka ih povede na neprijatelje a jer on nije htio, nazivali ga nemuževnom kukavicom, reče: »Niti ćete vi mene učiniti ludo odvažnim niti ja vas kukavicama. Uostalom, znamo se dobro.« Kad je jednom za kritična položaja grada narod bio veoma grub prema Fokionu i zahtijevao da položi račun o svom zapovjedništvu, odvrati on: »Dajte najprije da vas spasim, pametnjakovići!«[59] Kad su u toku ratovanja bili ponizni i plašljivi, a pošto je nastao mir, postajali preuzetni i predbacivali Fokionu da im je uskratio pobjedu, reče im on: »Vaša je sreća što imate vojskovođu koji vas poznaje; inače biste odavno propali.«[60] Kad Atenjani nisu htjeli arbitražom riješiti spor s Beoćanima nego ratom, savjetovao im je da se bore riječima, u čemu su jači, a ne oružjem, u čemu su slabiji. Kad mu opet nisu dopuštali da govori i odbijali da ga slušaju, reče: »Mene vi možete natjerati da radim ono što neću, ali nećete me prisiliti da protiv svoga uvjerenja govorim ono što ne treba.« A kad mu je Demosten, jedan od govornika koji su mu bili politički protivnici kazao: »Ubit će te Atenjani, Fokione, ako pomahnita-

ju«, odgovori mu on: »A tebe kad budu pri zdravu razumu.« I opet, videći kako Sfećanin Polieukt za žege savjetuje Atenjanima neka ratuju s Filipom a onda od silna soptanja i znojenja, jer je bio zaista odveć debeo, opetovano željno guta vode, reče: »Pametno je da izglasate rat davši se nagovoriti od ovoga; jer što mislite da će on tek uraditi u oklopu i sa štitom kad neprijatelji budu blizu, kad je u životnoj opasnosti od gušenja dok vam govori unaprijed smišljen govor?« Kad je Likurg u narodnoj skupštini sasuo na nj mnoštvo pogrda a pogotovo mu predbacio što je Fokion savjetovao izručenje desetorice građana koje je tražio Aleksandar,[61] reče on samo: »Ja sam ovome narodu podijelio mnogo dobrih i korisnih savjeta, ali oni me ne slušaju.«

10. Bio je neki Arhibijad[62] s nadimkom Lakonoljub[63] jer je puštao bradu prekomjerne duljine,[63a] nosio stalno spartansku kratku i prostu kabanicu i imao mrk izraz lica; kad se jednom u vijeću protiv Fokiona dizala bura negodovanja, on je pozivao toga čovjeka radi svjedočenja i podrške onome što je govorio. Ali kad ovaj, digavši se, dade Atenjanima savjet posve po njihovoj želji, uhvativši ga za bradu, Fokion mu reče: »Arhibijade, pa što se prethodno nisi obrijao?«[64] Kako je denuncijant Aristogiton[65] bio u skupštinama ratoborno raspoložen i podjarivao narod na ratne pothvate a na novačenje došao oslonjen o štap i povezanim objema nogama, Fokion, ugledavši ga izdaleka s govornice, poviče:[66] »Zapiši i šepava zlikovca Aristogitona!« Stoga je bilo čuditi se kako je i zašto jedan tako osoran i neljubazan čovjek stekao nadimak Dobri.

Ali ako i jest teško, nije, mislim, nemoguće da isti čovjek, kao i isto vino, bude istovremeno ugodan i opor upravo kao što su opet drugi pojedinci, koji su naizgled umilni, u ophođenju najneugodniji i čak najopasniji. Pa ipak, vele da je Hiperid jednom rekao narodu: »Ne pitajte, ljudi Atenjani, da li sam gorak nego da li sam plaćen da to budem«, kao da mnoštvo osjeća strah i odbojnost samo prema onima koje njihova lakomost čini omraženima i dosadnima a ne većma prema onima koji zloupotrebljavaju moć da bi udovoljili svojoj obijesti, zavisti, srdžbi ili svadljivosti. Fokion, dakle, iz neprijateljstva nije nikome od svojih sugrađana nanio zla niti je koga od njih smatrao neprijateljem; nego bio je tek tvrd, nepopustljiv i neumoljiv samo koliko je trebalo da se uspješno odupre onima koji su se suprotstavljali njegovim rodoljubivim naporima, dok se inače u životu prema svima pokazivao dobrodušnim, susretljivim i prijaznim tako da čak ni svojim protivnicima nije uskraćivao pomoć kad bi ih zadesila nesreća i podupirao ih je ako su pred sudom bili u opasnosti. Kad su mu prijatelji zamjerali što je pred sudom obranio jednog nevaljalca, on odgovori da čestitima pomoć nije potrebna. A kad je denuncijant Aristogiton, pošto je bio osuđen, poslao k njemu i zamolio ga da dođe do njega, poslušavši ga pođe u tamnicu; kad su ga prijatelji nastojali u tome spriječiti, reče: »Pustite me, dragi moji; ta na kojem bi se mjestu čovjek radije susreo s Aristogitonom?«

11. Pa i saveznici i otočani, smatrajući svako atensko brodovlje poslano pod vodstvom kojega drugog vojskovođe neprijateljskim, zatvarali

su svoja utvrđenja, zagrađivali luke i dopremali s polja u gradove stoku, robove, žene i djecu; ali ako im je Fokion bio vođa, sami su ga vodili k sebi dolazeći mu ovjenčani vijencima daleko ususret na vlastitim brodovima i radujući se.

12. Kad se Filip uvlačio na Eubeju,[67] prebacivao iz Makedonije onamo trupe i pomoću tirana nastojao eubejske gradove dobiti u svoje ruke[68] a Eretrijac Plutarh[69] pozivao Atenjane i molio ih neka spase otok od makedonskog osvajanja, Fokion bude poslan kao vojskovođa s nevelikom vojskom u uvjerenju da će mu se žitelji otoka spremno priključiti. Ali našavši sve puno izdajica, rastrovano i potkopano podmićivanjem, zapade u veliku pogibao i, zaposjevši jedan brežuljak koji je dubokom vododerinom bio odvojen od ravnice oko Tamine, držao je ondje na okupu i pod čvrstim nadzorom najbolje ljude svoje vojske. A što se tiče nedisciplinirani h i bezvrijednih brbljavaca koji su bježali iz njegova tabora i odlazili kući, naredi časnicima neka na njih ne obraćaju pažnju; jer i u taboru će im zbog svoje nedisciplине biti beskorisni i smetati borcima, i u Ateni će zbog svoje nečiste savjesti manje galamiti na njega i zacijelo neće protiv njega podnositi denuncijacije narodu.

13. Kad su se neprijatelji primicali, zapovijedivši svojima neka pod oružjem mirno čekaju dok on ne završi sa žrtvovanjem, zadržao se pri tome više vremena nego obično bilo zato što su žrtveni znaci bili nepovoljni, bilo jer je želio neprijatelje privući bliže. Stoga kao prvo Plutarh, misleći da se Fokion iz kukavičluka ustručava zametnuti boj, izjuri naprijed sa svojim plaćenicima; a potom konjanici, vidjevši njega, ne izdržaše, nego izjahaše smjesta na neprijatelje navaljujući bez reda i raštrkani. Pošto su prvi bili potučeni, svi se raspršiše i Plutarh pobježe; neki od neprijatelja, doprijevši do kolja oko atenskog tabora, pokušavahu ga posjeći i uništiti držeći se već potpunim pobjednicima. Kako je u međuvremenu žrtva bila dovršena, Atenjani, provalivši iz tabora, razbiše ih i većinu poubijaše dok su bježali oko taborskih vrata a Fokion naredi svojoj falangi[70] neka se zaustavi radi dočekivanja i prihvaćanja onih koji su bili raspršeni pri prethodnu bijegu a sam s odabranom momčadi udari na neprijatelje. U žestokoj bitki koja je nastala svi se Atenjani iskazaše boreći se hrabro i nepoštedno, ali najviše se odlikovaše Talo, sin Kinejin, i Glauko, sin Polimedov, čije je mjesto bilo uza samog vojskovođu. No i Kleofan se pokazao izvanredno vrijednim u toj bitki. Pozivajući, naime, konjanike natrag s bijega i potičući ih glasnim povicima neka pohitaju u pomoć vrhovnome zapovjedniku u nevolji, postiže da oni, vrativši se, potvrde pobjedu teške pješadije.

Potom Fokion istjera Plutarha iz Eretrije[71] i, zaposjevši Zaretru, tvrđavu izvanredno pogodno smještenu ondje gdje se širina otoka, s obje strane stiskana morem, sužuje do uzana jezičca, pusti sve zarobljene Helene u strahu da ne bi govornici u Ateni silom nagnali narod da u nastupu bijesa prema njima postupi surovo.[72]

14. Pošto je Fokion, obavivši to, otplovio natrag, ubrzo saveznici poželješe njegovo poštenje i pravednost a ubrzo i Atenjani spoznaše što

znači iskustvo i snaga toga čovjeka. Jer Molos, koji ga je zamijenio u vođenju operacija, tako je vodio rat da je čak sam neprijateljima živ pao u ruke. Budući da je sad Filip, gajeći velike nade, pošao na Helespont[73] sa svom svojom vojskom očekujući da se jednim udarcem domogne Herzoneza, Perinta[74] i Bizantija, kako su Atenjani bili odlučili da ovima priteknu u pomoć, govornici se napregnuše da postignu da Hares bude odaslan kao vojskovođa i on, otplovivši, nije uradio ništa dostojno vojne sile kojom je zapovijedao niti su gradovi htjeli primati njegovo brodovlje u svoje luke, nego je, sumnjiv svima, lutao naokolo utjerujući novac od saveznika i preziran od neprijatelja te se atenski narod, podjarivan od svojih govornika, ljutio i kajao što je Bizanćanima poslao pomoć; tada Fokion, ustavši, reče da se ne treba srditi na saveznike zato što pokazuju nepovjerenje nego na vojskovođe koji ne ulijevaju povjerenje: »Jer ovi čine da se vas plaše i oni koji se bez vaše pomoći ne mogu spasiti.«

Kako su se te riječi duboko dojmile naroda i on je promijenio svoje mišljenje, naredi Fokionu neka uzme sa sobom drugu vojsku pa pođe u pomoć saveznicima na Helespontu; i to je u najvećoj mjeri donijelo prevagu u korist spasa Bizantija. Jer slava je Fokionova već bila velika; a kad se i Leont, vrlinom prvi među Bizanćanima i prisan Fokionov prijatelj iz Akademije,[75] ujamčio za nj kod svojih sugrađana,[76] ne dopustiše mu da se utabori izvan grada, kako je htio,[77] nego otvorivši gradska vrata primiše Atenjane i izmiješaše se s njima a ovi se zbog ukazana im povjerenja pokazaše ne samo besprijekornima i suzdržanima svojim ponašanjem uopće nego i punima najvećeg žara u bojevima. Tako Filip tada bude istjeran s Helesponta i njegov prestiž doživje težak udarac jer je dotada bio smatran neodoljivim i nesavladivim a Fokion mu čak ote nekoliko lađa i povrati gradove u kojima je on držao svoje posade a također je, iskrcavši se na mnogo mjesta u njegovoj zemlji, pustošio je i zalijetao se u unutrašnjost sve dok ne dopade rane od onih koji su pohitali da je brane pa otplovi natrag kući.

15. Kako su ga Megarani potajno zvali da im pomogne,[78] Fokion, bojeći se da ne bi Beoćani, doznavši unaprijed za to, preduhitrili Atenjane slanjem pomoći, sazove skupštinu u zoru i, obznanivši Atenjanima poziv Megarana, čim oni izglasaše odgovarajuću odluku, dade smjesta zatrubiti trubom i povede građane pod oružjem ravno iz skupštine. Kad ga Megarani primiše s oduševljenjem, utvrdi Niseju[79] i podigne dva duga zida od Megare do pristaništa poput krakova i spoji time grad s morem tako da je bio zavisan o Ateni a nije se više morao brinuti zbog neprijateljskog napadaja kopnom.[80]

16. Iako su odnosi s Filipom već bili jako zaoštreni[81] i u Fokionovoj su odsutnosti drugi vojskovođe bili izabrani da vode rat, kad se vratio s plovidbe po otocima, Fokion ponajprije uznastoja nagovoriti narod da prihvati ponuđene Filipove uvjete za nagodbu jer je ovaj bio miroljubivo raspoložen i veoma se plašio opasnosti rata; i kad mu se suprotstavio jedan od onih što su se običavali povlačiti oko velikog sudišta[82] denuncirajući ljude i rekao: »Ti se, Fokione, usuđuješ odvraćati Atenjane od rata sad

kad već drže oružje u rukama?«, odvrati on: »Da, i to premda znam da bi za rata ti bio pod mojim zapovjedništvom, dok sam u slučaju mira ja pod tvojim.« Kako ih, međutim, nije mogao nagovoriti, nego je nadvladao Demosten sa svojim gledištem preporučujući Atenjanima neka bitku zametnu tako daleko od Atike koliko je samo moguće,[83] reče Fokion: »Dragi moj, ne gledajmo gdje da se borimo nego kako da pobijedimo.[84] Jer samo će u tom slučaju rat biti daleko, ali poraženima uvijek je svaka strahota blizu.« A kad je došao poraz[85] i bukači i izazivači nemira u gradu vukli su Haridema[86] na zborište i zahtijevali da on bude postavljen za stratega, uplašiše se najodličniji građani;[87] i uz podršku areopaškog vijeća[88] teškom mukom uspješe molbama i suzama u narodnoj skupštini proturiti zaključak da se grad povjeri Fokionovu vodstvu.

On je inače smatrao da Filipovu politiku ljubeznih ponuda treba prihvaćati; ali kad je Demad podnio pismeni prijedlog da grad uzme učešća u općem miru i na od Filipa predloženu kongresu Helena,[89] Fokion nije pristajao na to dok se ne vidi kakve će Filip zahtjeve postaviti Helenima; kritičnost trenutka dovela je do toga da njegovo mišljenje nije prevladalo, ali čim je vidio da se Atenjani kaju zbog svog postupka jer je trebalo da Filipu pribavljaju lađe troveslarke i konjanike,[90] reče on: »Toga sam se i bojao kad sam se protivio vašem učešću; ali kad ste već pristali na nagodbu, ne treba da gunđate i budete potišteni nego da se prisjećate da su i vaši pređi spasili i svoj grad i Helene sad zapovijedajući sad slušajući zapovijedi, ali postupajući časno u oba slučaja.« Poslije Filipove smrti[91] nije dopuštao narodu da prinosi žrtvu zahvalnicu za dobru vijest; ta ružno je, reče, radovati se tome a osim toga vojna sila koja je bila kod Heroneje postrojena protiv njih[92] umanjena je sada samo za jednog čovjeka.[93]

17. Kad je Demosten sipao uvrede na Aleksandra koji je već maršira na Tebu,[94] reče Fokion:

»Zašto sad, nesretniče, divljaka dražiti želiš[95] koji posiže za velikom slavom? Ta zar želiš pri toliku požaru koji bjesni u susjedstvu zapaliti i naš grad? Ali što se mene tiče, čak i da Atenjani žele poći u propast, ja to neću dozvoliti jer imajući to u vidu i trpim dužnost stratega.« Kad je Teba bila razorena[96] a Aleksandar tražio izručenje Demostena, Likurga, Hiperida i Haridema a skupština upirala pogled u Fokiona, pozivan više puta po imenu on ustade; i postavivši kraj sebe jednog od svojih prijatelja s kojim je uvijek bio najvećma prisan, imao u nj najviše povjerenja i najvećma ga volio, prozbori: »Dotle su ti ljudi doveli grad da bih, ako bi čak netko tražio mog Nikokla,[97] ja, što se mene tiče, preporučio da ga predate. Ta smatrao bih svojom osobnom dobrom srećom da mogu sam umrijeti za sve vas. Sažalijevam«, reče, »ljudi Atenjani, i one što su iz Tebe pobjegli ovamo, ali je dovoljno da Helada mora oplakivati Tebu. Stoga je i za njih i za vas bolje da nastojimo sklonuti i molbama umekšati pobjednika nego da se borimo.«

Pripovijeda se, kad je Aleksandar primio prvi zaključak atenske skupštine, da ga je bacio i odjurio okrenuvši poslanicima leđa; ali drugi,[98] koji mu je donio Fokion, primio je jer je slušao od starijih da se Filip

divio tom čovjeku; i ne samo da je pristao da ga pusti preda se i saslušao njegovu molbu nego je štaviše posluhnuo njegove savjete. A Fokion mu je savjetovao, ako teži za mirom, neka učini kraj ratu; ako pak za slavom, neka ga prenese k barbarima i odvrati svoje oružje od Helena.[99] I izrekavši i mnogo toga u skladu s Aleksandrovom naravi i htijenjem tako ga promijeni i ublaži da je opomenuo Atenjane neka pažljivo prate razvoj prilika jer ako se njemu nešto dogodi, njima pripada vrhovništvo u Heladi.[100] A neslužbeno učinivši Fokiona svojim prijateljem i gostom, iskaza mu time čast koliku su uživali malobrojni od onih koji su stalno bili s njime. Duris bar veli da je Aleksandar, postavši velikim kraljem pošto je svladao Darija,[101] izostavio u pismima riječ pozdrava s izuzetkom onih koja je pisao Fokionu: samo se njemu, kao Antipatru,[102] običavao obraćati s »Budi zdravo!«[103] A o tome izvješćuje i Hares.

18. Što se zgode s novcem tiče, postoji općenito slaganje da mu je Aleksandar poslao sto talenata[104] na dar. Kad je novac bio dopremljen u Atenu, upita Fokion donosioce zašto zaboga Aleksandar kraj toliko živih Atenjana njemu jedinome nudi tako velik poklon. Kad oni odgovoriše: »Zato što sudi da si jedino ti častan i čestit čovjek«, on odvrati: »Neka onda pusti ne samo da se to uvijek o meni misli nego da takav i budem.« Ali kad su glasnici, dopративši ga do kuće, vidjeli veliku jednostavnost jer je njegova žena mijesila kruh a on prao noge sam izvlačeći vodu iz zdenca, još su više navaljivali i srdili se govoreći da je nepodnošljivo što će on kao kraljev prijatelj živjeti tako kukavno. Stoga Fokion, ugledavši na ulici siromašna starca gdje ide u prljavu, prostu ogrtaču, upita ih smatraju li ga lošijim od tog čovjeka. Kad su ga oni molili neka ne bogohuli, Fokion reče: »A ipak taj čovjek živi od manjega nego ja i to mu je dovoljno. I uopće«, zaključi, »ako se ne budem služio tolikim zlatom, posjedovat ću ga uzalud, ako se pak budem njime služio, navući ću na sebe a ujedno i na njega klevete građana.« Tako se zlato opet vrati iz Atene pokazavši Helenima da je čovjek kome tolik iznos novca nije potreban bogatiji od onoga koji mu ga nudi. Kad se Aleksandar ozlovoljio i uzvratio Fokionu pismom da ne smatra prijateljima one koji od njega ništa ne žele, Fokion niti tada ne primi novac nego zaište od njega neka pusti na slobodu sofista Ehekratida, Imbranina Atenodora[105] i dvojicu Rođana, Demarata[106] i Spartona, koji su pod nekakvim optužbama bili uhapšeni i utamničeni u Sardu.[107] Te ljude, dakle, Aleksandar odmah oslobodi.[108] A kad je slao Kratera u Makedoniju,[109] naredi da od četiriju gradova u Aziji, Kija, Gergita,[110] Milase[111] i Eleje,[112] preda Fokionu jedan koji on izabere naglašavajući još jače da će se ljutiti ako Fokion ne primi.[113] Ali Fokion odbije tu ponudu a Aleksandar ubrzo umre.[114] Kuću Fokionovu u Meliti[115] pokazuju još i sada ukrašenu brončanim pločicama ali inače jednostavnu i priprostu.

19. Od žena kojima se ženio o prvoj nemamo nikakva izvješća osim da joj je brat bio kipar Kefisodot,[116] ali glas što ga je među Atenjanima uživala druga zbog trijeznosti i skromnosti nije bio manji nego Fokionov zbog poštenja. Kad su jednom Atenjani prisustvovali izvođenju novih

tragedija, glumac koji je imao igrati kraljicu tražio je od priređivača predstave[117] velik broj raskošno odjevenih pratilja; kad mu ih ovaj nije htio dati, ljutio se i puštao je gledaoce da čekaju ne hoteći izići na pozornicu. A priređivač predstave Melantije,[118] gurajući ga pred gledaoce, vikao je: »Ne vidiš li da Fokionova žena uvijek izlazi s jednom služavkom a ti se razmećeš i kvariš nam žene?«[119] Kako se njegov glas jasno čuo, dočeka ga gledalište s pljeskom i burnim odobravanjem. A sama ta žena, kad joj je neka gošća iz Jonije pokazala nakit od zlata i draga kamenja na ogrlicama i đerdanima, reče joj: »Meni je nakit Fokion koji je već dvadesetu godinu strateg u Ateni.«[120]

20. Kad se njegov sin Foko želio o Panatenejama[121] natjecati kao akrobat na konju,[122] on mu dozvoli ne iz težnje za pobjedom, nego da mu od tog truda i vježbanja tijela bude bolji; jer i inače mladić je bio sklon piću i neuredan u svojim navikama. Kad je pobijedio i mnogi ga tražili da mu prirede pobjednu gozbu,[123] Fokion, otklonivši ostale pozive, dopusti tu počast samo jednome. Budući da je, došavši na večeru, vidio uz ostalu sjajnu pripravu i posude s mirišljivim vinom za pranje nogu, koje su donosili uzvanicima kad su ulazili, pozvavši sina, reče mu: »Nećeš li, Foko, spriječiti svog druga da ti ne kvari pobjedu?« Štaviše, hoteći mlada momka potpuno otrgnuti od takva načina življenja, odvede ga u Lakedemon i uključi ga u odgoj mladih u takozvanoj spartanskoj stezi.[124] To ražalosti Atenjane koji su mislili da Fokion zazire od domaćih običaja i prezire ih. Kad mu je Demad rekao: »Zašto da ne pokušamo, Fokione, nagovoriti Atenjane da prihvate lakonsko ustavno uređenje? Ako ti želiš, ja sam spreman to predlagati i zagovarati«. »Da, zaista«, odvrati Fokion, »pristajalo bi ti da u mirisu tolike pomasti i noseći takvu finu i skupu gornju haljinu preporučuješ Atenjanima zajedničko blagovanje i uznosiš Likurga.«

21. Kad je Aleksandar pisao Atenjanima tražeći da mu pošalju troveslarke[124a] i govornici se tome protivili a vijeće pozivalo Fokiona da govori, on reče: »Kažem da ili budete jači oružjem ili budete prijatelji onima koji su jači.« Piteji,[125] koji se tada baš počinjao obraćati Atenjanima govorima a već je bio brbljav i drzak, Fokion reče: »Nećeš li zašutjeti ti koji si tek novokupljeni rob naroda?«[126] A kad je Harpal,[127] utekavši s mnogo novca[128] od Aleksandra iz Azije, pristao u Atici i oni koji su običavali trgovati svojim utjecajem s govornice strčali se i natjecali se prodajući mu svoje usluge, on njima kao meku baci mrvice svoga velikog bogatstva i raspe na sve strane, dok Fokionu posla svoje pouzdanike nudeći mu sedam stotina talenata,[129] stavljajući ujedno njemu jedinome na raspolaganje i sve ostalo i zajedno s time i sebe sama. A kad mu Fokion oštro odgovori da će Harpal požaliti ako ne prestane podmićivanjem kvariti grad, ovaj, postiđen, u onaj čas odustane od svojih pokušaja, ali kad su malo kasnije Atenjani vijećali o njegovu slučaju, vidio je da mu oni koji su od njega primili novac okreću leđa i čak ga optužuju da ih ne bi otkrili, dok Fokion, koji nije htio ništa uzeti, uz opću je korist istovremeno uzimao donekle u razmatranje i njegovu sigurnost. Pohita

stoga ponovno da mu se dodvorava, ali koliko je god obilazio oko njega, morao se uvjeriti da je on poput tvrđave neosvojiv zlatom, no uspjevši učiniti svojim prisnim drugom i prijateljem Fokionova zeta Harikla, iznese ovoga na zao glas pouzdavajući se u nj u svemu i upotrebljavajući ga za sve.

22. Osobito kad je umrla kurtizana Pitonika[130] koju je Harpal strastveno ljubio i ona ga učinila ocem kćerkice, poželjevši podići joj nadgrobni spomenik uz velik trošak, povjeri brigu oko toga Hariklu. Ta je Hariklova usluga sama po sebi bila nedostojna, ali potpuna se sramota pokaza tek kad je grob bio dovršen. On se, naime, još i sada može vidjeti u Hermeju[131] na putu iz grada u Eleusinu a nema ništa vrijedno trideset talenata[131a] koliko tvrde da je Hariklo zaračunao Harpalu za taj posao. A ipak, poslije Harpalove smrti,[132] prihvativši djetešce, Hariklo i Fokion posvetiše mu svu potrebnu brigu. Kad je, međutim, Hariklu bilo suđeno zbog njegovih veza s Harpalom[133] i on molio Fokiona da mu bude od pomoći i da zajedno s njime uđe u sudnicu, Fokion ne htjede rekavši: »Ja sam te, Hariklo, učinio sebi zetom samo za čestite stvari.«

Kad je Asklepijad, sin Hiparhov, prvi donio Atenjanima vijest o Aleksandrovoj smrti, Demad im je preporučivao neka ne obraćaju pažnju na to; ta odavno bi već sav svijet bio pun zadaha po lešu; a Fokion, videći narod u prevratničkom zanosu, nastojao ga je umirivati i susprezati. Kad su mnogi skakali na govornicu i vikali da Asklepijad javlja istinu i da je Aleksandar mrtav, Fokion reče: »Pa dobro, ako je danas mrtav, bit će mrtav i sutra i prekosutra tako da se možemo u miru posavjetovati a time i uz veću sigurnost.«[134]

23. Kad je Leosten u svojoj naglosti zapleo grad u lamijski rat[135] na veliko nezadovoljstvo Fokionovo pa ga podsmješljivo pitao kakvo je dobro učinio gradu za tolike godine dok je bio strateg, Fokion odgovori: »Ne baš maleno: da se građani mogu pokapati u vlastitim grobnicama.«[136] Kad se opet Leosten silno junačio i razmetao u narodnoj skupštini, reče Fokion: »Tvoji su govori, mladi čovječe, poput čempresa: veliki su i visoki, ali ne donose pravog ploda.« Kad se na to podigao Hiperid pa ga upitao: »Kada ćeš, dakle, Fokione, savjetovati Atenjanima rat?«, odvrati on: »Kad god budem vidio da mladići ne napuštaju svoje mjesto u bojnom redu, da bogati daju svoj doprinos za ratne troškove i da govornici drže svoje lopovske prste daleko od državnoga novca.«

Kad su se mnogi divili vojnoj sili što ju je Leosten skupio i pitali Fokiona što mu se čini, kakve su pripreme što ih je izvršio grad, on reče: »Dobre na kratku stazu;[137] ali plašim se rata na dugu stazu budući da grad nema drugog novca, lađa niti teške pješadije.« Događaji su mu davali za pravo. Isprva je, naime, Leosten postigao sjajne uspjehe pobijedivši Beoćane u bitki i stjeravši Antipatra u Lamiju; kažu da je tada grad, ponesen velikim nadama, čak neprekidno svetkovao i prinosio bogovima žrtve zahvalnice za dobre vijesti, ali Fokion je, kad su mislili da mu najzad mogu dokazati da je u krivu i pitali ga ne bi li volio da je on izveo sve te podvige, odgovorio: »Dakako, ali ipak volim što sam dao savjet koji sam

dao.« I opet, kad su radosne vijesti iz tabora dolazile jedna za drugom u pismenom i usmenom obliku, kažu da je rekao: »Pa kad ćemo najzad prestati pobjeđivati?«

24. Kad su poslije Leostenove pogibije oni koji su se bojali da Fokion, poslan kao strateg, ne učini kraj ratu, udesili da neki čovjek iz nižih slojeva, digavši se u skupštini, rekne da kao Fokionov školski drug i prijatelj preporučuje neka ga štede i čuvaju za važnije stvari jer nemaju drugoga takvog a neka pošalju k vojsci Antifila[138] i Atenjanima se taj prijedlog sviđao, Fokion, istupivši, izjavi da niti je ikada s tim čovjekom išao u školu, niti mu je ikada bio znanac ili prisan prijatelj: »Ali sada«, reče, »od današnjega dana primam te za prijatelja i pouzdana druga; ta savjetovao si ono što je meni od koristi.«

Kad su se Atenjani bili čvrsto odlučili na vojnu protiv Beoćana,[139] isprva se protivio; i kad su mu prijatelji govorili da će ga Atenjani pogubiti ako im se zamjeri, on reče: »S nepravom ako činim ono što im je na korist; ali s pravom ako se ogrešujem o njih.« No kako je vidio da ne popuštaju nego i dalje viču, naredi glasniku neka objavi da svaki čovjek mlađi od šezdeset godina, uzevši opskrbu za pet dana, odmah iz skupštine pođe za njim, pa kad nastade velika galama i stariji su ljudi skakali na noge i bučno prosvjedovali, Fokion reče: »Nema u tome ništa strašno; jer ja, vaš vojskovođa u osamdesetoj godini, bit ću s vama.« I tako ih privremeno zaustavi i učini da promijene mišljenje.

25. No kako im je obalno područje pustošio Mikion,[140] koji se s brojnim Makedoncima i plaćenicima iskrcao kod Ramnunta[141] i zalijetao se u unutrašnjost, izvede Fokion Atenjane protiv njega. Ali budući da su mu pritrčavali ovaj odavde onaj odande, miješali se u zapovjedništvo i savjetovali mu neka ovdje zaposjedne brežuljak, tamo neka naokolo pošalje konjanike, Fokion reče: »O Heraklo, kako mnogo vidim vojskovođa a kako malo vojnika!« A kad je postrojio teško naoružane pješake za borbu, jedan od njih istupi daleko ispred ostalih, ali uplašivši se neprijateljskog vojnika koji se postavljao sučelice njemu, uzmakne natrag na svoje mjesto, našto mu Fokion rekne: »Ne stidiš li se, mladi čovječe, što si napustio dva mjesta, ono na koje te je rasporedio tvoj zapovjednik i onda opet ono na koje si sam sebe rasporedio?« Kad je, međutim, udario na neprijatelje i razbio ih na juriš, ubio je samog Mikiona i mnoštvo drugih. I helenska vojska u Tesaliji pobijedi u bitki Leonata[142] koji se zajedno sa svojim Makedoncima dovedenima iz Azije združio s Antipatrom i Leonat pade pri čemu je helensku falangu[143] vodio Antifil a konjanike Tesalac Menon.

26. Kad je malo potom Krater prešao iz Azije s jakim snagama[144] i došlo ponovno do otvorene bitke kod Kranona,[145] Heleni podlegoše iako njihov poraz nije bio težak niti gubici veliki, ali oni, iz neposluha prema vođama koji su bili blagi i neiskusni a ujedno i zato što im je Antipatar napastovao gradove, raspršivši se, najsramotnije izdadoše stvar slobode. Kad je stoga Antipatar poveo svoje trupe ravno na Atenu, Demosten i Hiperid udaljiše se iz grada[146] a Demad, iako nije bio u stanju platiti niti

dio globe što ju je dugovao gradu na temelju svojih osùda (sedam je, naime, puta bio osuđen zbog nezakonitih postupaka a kako je izgubio građanska prava, bio je lišen prava da javno govori),[147] našavši tada puta do pomilovanja, podnese prijedlog zaključka da se k Antipatru radi sklapanja mira pošalju poslanici s neograničenim ovlaštenjima.[148] No kako se narod bojao i zvao Fokiona te govorio da ima povjerenja samo u njega, on reče: »Ali da ste imali povjerenja u mene kad sam vam davao savjete, ne bismo sada vijećali o takvim stvarima.« Pošto je tako zaključak bio usvojen, poslan bî k Antipatru koji je taborovao u Kadmeji[149] i pripremao se da bez odlaganja ide u Atiku. I prvo što je iskao od njega bilo je da Antipatar zaključi ugovor o miru ostajući ondje gdje je bio. A kad je Krater napomenuo da »nije u redu što nas Fokion pokušava nagovoriti da ostajući u zemlji saveznika i prijatelja nju oštećujemo[150] premda nam je moguće uzdržavati se od neprijateljske«, uhvativši ga za desnicu, Antipatar reče: »Treba Fokionu učiniti taj ustupak.« Ali što se tiče utvrđivanja ostalih mirovnih uvjeta, naredi Atenjanima da to prepuste njemu baš kao što je to u Lamiji Leosten zahtijevao od njega.

27. Kad se, dakle, Fokion vratio u Atenu i Atenjani od nevolje pristali na Antipatrove uvjete, on ponovno pođe u Tebu s ostalim poslanicima kojima su Atenjani pridodali filozofa Ksenokrata. Jer tolik je bio prestiž, ugled i slava Ksenokratove vrline da se mislilo da se svako nasilje, okrutnost i srdžba koji obitavaju u ljudskoj duši moraju samom Ksenokratovom pojavom preobratiti u strahopoštovanje pred njim i u želju da mu se iskazuje počast. Ali u ovom je slučaju ispalo upravo obrnuto zbog neke bezobzirnosti i mržnje prema svemu dobru u Antipatra. Ponajprije, naime, Ksenokrata nije niti pozdravio premda se porukovao s ostalim poslanicima; na to kažu da je ovaj primijetio da je Antipatar u pravu što se pred njim jedinim stidi svojih surovih namjera prema njihovu gradu; a zatim, kad je započeo svoj govor,[151] nije ga Antipatar htio pustiti da govori, nego ga je, srdito mu upadajući u riječ, natjerao da zašuti. Na Fokionovo pak izlaganje odgovori da će mu Atenjani biti prijatelji i saveznici ako izruče Demostena i Hiperida, ako se vrate svome starom ustavu s imovinskim cenzusom,[152] ako prime posadu[153] u Munihiju[154] i ako k tome još plate ratne troškove i odštetu.

Ostali poslanici izraziše zadovoljstvo tim uvjetima smatrajući ih čovječnima osim Ksenokrata; on, naime, reče da je Antipatrov postupak prema njima za robove bio umjeren, ali za slobodne ljude nepodnošljiv. Kad je Fokion ustrajno molio da ih poštedi posade, priča se da je Antipatar rekao: »Mi ti želimo, Fokione, u svemu izlaziti ususret osim u onome što će upropastiti i tebe i nas.«[155] Drugi pak tvrde da to nije bilo tako, nego da je Antipatar upitao da li se Fokion ujamčuje, u slučaju da on popusti Atenjanima u pitanju posade, da će njegov grad poštivati mir i da neće opet izazivati neprilike; budući da je on šutio i oklijevao s odgovorom, Kalimedont »Jelenak«, čovjek osoran i mrzitelj demokracije, kažu da je rekao skočivši: »Ako ovaj sada, Antipatre, bude izbrbljao neku takvu besmislicu, zar ćeš mu vjerovati i odustati od onoga što si odlučio?«[156]

28. Tako Atenjani primiše makedonsku posadu kojom je zapovijedao Menil, čovjek čestit i Fokionov prijatelj. Ali u tom su zahtjevu vidjeli izraz preuzetnosti i više uvredljivo razmetanje pobjednika silom nego što su to zaposijedanje nalagale potrebe situacije. A jad zbog tog događaja nemalo je povećao čas u kome je do njega došlo. Jer posada je bila uvedena dana dvadesetog beodromiona[157] kad su se slavile misterije za kojih se Ijakho[158] svečano ispraćuje iz grada u Eleusinu tako da je remećenje svetog obreda navelo većinu nazočnih na uspoređivanje držanja božanskih sila u ranija vremena s onim u sadašnjosti. U davnini bi se naime, u danima najvećeg blagostanja mistična viđenja i glasovi pojavili ispunjajući neprijatelje prepašću i stravom,[159] dok sada, za vrijeme istih svetkovina, bogovi ravnodušno gledaju najbolnije patnje Helade i obeščašćuje se za njih najsvetije i najradosnije vrijeme koje je za budućnost postalo danom sjećanja na najveće nevolje. Doista, par godina prije toga dodonske[160] su svećenice objavile gradu »neka čuva Artemidine rtove«[161] da ih ne zaposjednu tuđinci, a sada, u dane onog svetkovanja, kad su bojali vrpce kojima se obavijaju mistični kovčežići,[162] umjesto grimizne pokazala se blijedožuta i mrtvačka boja;[163] što je pak najznačajnije, svi su predmeti za običnu upotrebu, bojani skupa s tim vrpcama, poprimali svoju prirodnu svježinu nijanse. Kad je jedan zaređenik prao prasence[164] u luci Kantaru,[165] golema je riba zgrabila životinju i proždrla joj donji dio tijela sve do trbuha, čime im je bog očigledno navijestio da će biti lišeni donjih dijelova grada uz more a sačuvat će gornji grad.

Zahvaljujući Menilu, posada nije učinila stanovništvu ništa nažao; ali od onih više od dvanaest tisuća koji su zbog siromaštva izgubili građanska prava oni koji su ostali u Ateni držali su da trpe groznu i nezasluženu sudbinu, dok su oni koji su zbog toga ostavili grad i preselili u Trakiju, gdje im je Antipatar pribavio zemlju i grad, bili nalik na ljude opsadom istjerane s rodna ognjišta.

29. Štaviše, Demostenova smrt u Kalauriji i Hiperidova kod Kleone, o čemu sam pisao drugdje,[166] samo što ne ispuni Atenjane strastvenom čežnjom za Aleksandrom i Filipom. I to je bilo isto kao što je u kasnije vrijeme, poslije Antigonove smrti[167] i kad su oni koji su ga ubili stali tlačiti i mučiti narod, seljak u Frigiji, kopajući na svom dobru, na nečije pitanje: »Što to radiš?« uzdahnuvši rekao: »Tražim Antigona«; mnogima je sada dolazilo da to kažu dok su se sjećali kako je velikodušnost i plemenita obzirnost te dvojice kraljeva činila lakim ublaživanje njihova gnjeva, dok je Antipatar, premda je svoju moć nastojao licemjerno prikrivati izrazom lica obična čovjeka, priprostim plaštom i jednostavnim načinom življenja, bio zato još omraženiji samosilnik i tiranin nevoljnim podanicima. Fokion je, međutim, ipak, obrativši se molbom Antipatru, i mnoge izbavio progonstva i prognanicima izradio da nisu, kao ostali ljudi u izgnanstvu, bili protjerani van Helade onkraj Keraunijskoga gorja i rta Tenara,[168] nego su smjeli boraviti na Peloponezu a jedan je od tih bio i denuncijant Hagnonid. Vodeći brigu o gradskim poslovima s blagošću i uz poštivanje zakona, Fokion je neprestano zadržavao na službenim položajima obrazovane i kulturne ljude, dok je usijane glave i nemirnjake, koji su venuli u

zaborav već zbog same činjenice što nisu imali vlasti niti su mogli bučiti, naučio da vole selo i uživaju u poljodjelstvu. A kad je ugledao Ksenokrata kako plaća doseljeničku glavarinu,[169] htio ga je unijeti u popis punopravnih građana; ali on odbije rekavši da ne bi želio uzeti učešća u ustavnom uređenju protiv čijeg se uvođenja borio kao poslanik.[170]

30. Kad je Menil nudio Fokionu novaca na dar, odgovori mu da niti je on bolji od Aleksandra[171] niti da postoji jači razlog da čovjek, koji ih nije htio primiti onda, prihvati sada. A kad ga je Menil molio neka uzme bar za svog sina Foka, odvrati Fokion: »Ako se Foko promijeni postavši razborit, bit će mu dovoljna očevina; a kakav je sada, ništa mu nije dostatno.« Kad je Antipatar želio da Fokion učini za nj nešto nedolično, odgovori mu on nešto oštrije rekavši: »Ta ne može Antipatar u meni imati istovremena i prijatelja i ulizicu.« A kažu da je sam Antipatar rekao da od dvojice prijatelja što ih ima u Ateni, Fokiona i Demada, jednoga nije mogao nagovoriti da išta primi od njega, a drugome nije mogao dovoljno nadavati. I doista, Fokion je kao zaslugu pokazivao svoje siromaštvo u kojem je ostario pošto je toliko vremena bio strategom Atenjanima i naužio se prijateljstva kraljeva, dok se Demad i mimo zakona gizdao svojim bogatstvom. Tako premda je tada u Ateni vrijedio zakon da stranac ne može biti članom kazališnog kora jer inače oprematelj kora plaća kaznu od tisuću drahmi, Demad, izvevši kor od stotinu članova sve samih stranaca, istovremeno donese u kazalište i svoju globu za svakoga od njih, po tisuću drahmi[172] od glave. A kad je ženio sina Demeju, reče mu: »Kad sam se ja, sinko, vjenčavao s tvojom majkom, niti susjed nije to opazio; a za tvoju svadbu novčane priloge daju i kraljevi i knezovi.«

Kako su Atenjani dosađivali Fokionu neka nagovori Antipatra da ukloni posadu, bilo zato što nije očekivao da će uspjeti bilo što je vidio da je narod iz straha trijezniji i discipliniraniji u vođenju javnih poslova, neprestano je odbijao da se primi te poslaničke dužnosti, ali ga je nagovorio da ne utjeruje od grada dužne novce nego da oteže i odlaže naplatu. Atenjani se stoga sa svojim molbama okrenu Demadu. On se od srca rado prihvati tog zadatka i sa sinom se otputi u Makedoniju stigavši onamo, kako se čini, voljom nekoga zlog duha upravo u času kad je Antipatra već srvavala bolest a Kasandar,[173] preuzevši vlast u svoje ruke, našao pismo što ga je Demad pisao Antigonu[174] u Aziju pozivajući ga neka se iznenada pojavi u Heladi i Makedoniji koje vise o staroj i truloj niti, kako je podrugljivo nazvao Antipatra. Kad, dakle, Kasandar vidje Demada da je došao, uhiti ga i najprije mu pogubi sina primakavši ga tako blizu njemu da su sprijeda nabori očeve haljine uhvatili krv od smaknuća i napunili se njom, a onda dade i njega ubiti obasuvši ga pogrdama i zlostavljanjem zbog nezahvalnosti i izdaje.

31. Kad je Antipatar preminuo pošto je imenovao Poliperhonta[175] vrhovnim vojskovođom[176] a Kasandra njegovim zamjenikom, Kasandar, smjesta se odvojivši i prigrabivši vlast, posla svom brzinom Nikanora da zamijeni Menila na čelu posade naredivši mu neka preuzme Munihiju prije nego se dozna za Antipatrovu smrt. Pošto se to zbilo i za par dana

Atenjani doznali da je Antipatar umro,[177] krivili su i psovali Fokiona da je on to ranije doznao i prešutio Nikanoru za ljubav. Fokion, međutim, nije nimalo mario za te optužbe, nego je pri susretima i razgovorima s Nikanorom ovoga i u drugome činio blagonaklonim i prijaznim prema Atenjanima a napose nagovorio ga je da priredi narodu neke igre pri kojima ne samo da je preuzeo počast voditelja igara nego i troškove za njih.

32. U međuvremenu je i Poliperhont, koji je osobno vršio starateljstvo nad kraljem[178] i nastojao politički osujetiti Kasandra, poslao pismo građanima Atene u kojem je napisao da im kralj vraća njihovo demokratsko uređenje i da naređuje da svi Atenjani po djedovskom običaju sudjeluju u političkom životu. Bio je to manevar uperen protiv Fokiona. Gledajući, naime, kako se doskora ispostavilo, dobiti podršku grada za vlastite ciljeve, Poliperhont se nije nimalo nadao u uspjeh ako ne bude Fokion izagnan; a on će, računao je, morati u izgnanstvo čim građani lišeni političkih prava preplave gradsku upravu i govornicu opet zaposjednu demagozi i denuncijanti.

Kako su te izjave pomalo izazivale uzbuđenje među Atenjanima, Nikanor, hoteći im se obratiti,[179] pošto se vijeće sastalo u Pireju,[180] iziđe preda nj oslonivši se na Fokiona za svoju osobnu sigurnost. Ali kad je Derkil, vojni zapovjednik[181] tog područja, pokušao da ga uhapsi, on, doznavši pravovremeno za to, odjuri odande i bilo je očigledno da će poduzeti odmazdu protiv grada. Fokion pak, kome se zamjeralo da je toga čovjeka pustio umaći a nije ga zadržao, reče da ima povjerenja u Nikanora i da ne očekuje nikakva zla od njega; ali ako se i prevari, njemu je draže da se pokaže da on trpi nepravdu nego da je čini. Taj se postupak kod čovjeka koji snosi odgovornost samo za sebe pri razmatranju može činiti izljevom poštenja i plemenitosti; ali ako netko na kocku stavlja spas otadžbine pa još to čini dok je na čelu vojsci i državi,[182] ne znam ne ogrešuje li se pri tome o važniju i svetiju dužnost pravičnosti prema sugrađanima. Jer ne može se čak reći niti to da je strah od uvlačenja grada u rat naveo Fokiona na to da se suzdrži od hvatanja Nikanora a da su mu tvrda vjera i pravičnost samo poslužile kao izlika da navede ovoga da iz osjećaja časti ostane mirovati i da ne čini Atenjanima nikakvo zlo; dapače, čini se da se on stvarno čvrsto pouzdao u Nikanora; jer unatoč tome što su ga mnogi opominjali i optuživali Nikanora da sprema napad na Pirej, da prebacuje plaćenike na Salaminu[183] i podmićuje neke od stanovnika Pireja, nije on tome poklonio nikakvu pažnju niti povjerovao, štaviše, kad je Filomel iz općine Lampstre podnio prijedlog skupštinskog zaključka da svi Atenjani budu pod oružjem i čekaju zapovijedi od svog stratega Fokiona, nije se na to niti osvrnuo sve do trenutka kad je Nikanor, izvevši trupe iz Munihije, stao opkopom i jarkom opasavati Pirej.

33. U toj situaciji Fokion, koji je sad želio povesti Atenjane u boj, bio je izložen burnim izrazima negodovanja i prijezira a Poliperhontov je sin Aleksandar došao s vojskom tobože da građanima pritekne u pomoć protiv Nikanora, ali stvarno da grad, ako bude mogao, zaskoči sad kad se iznutra sam okrenuo protiv sebe. Jer prognanici, koji su zajedno s

njime upali u zemlju, odmah su se našli u gradu i, pošto su se zajedno s njima sjurili onamo i stranci i građani lišeni građanskih prava, skupi se šarolika skupština bez ikakva reda u kojoj, skinuvši Fokiona s njegove časti, izabraše druge strategе. Da nije Aleksandar bio viđen kako se sam sastaje na dogovor s Nikanorom uz gradski zid i to svojim opetovanim ponavljanjem izazvalo sumnju Atenjana, ne bi grad izmakao prijetećoj opasnosti.[184] Štaviše, kako je govornik Hagnonid[184a] smjesta stao napadati Fokiona i optuživati ga za izdaju, Kalimedont i Hariklo,[185] uplašivši se, otiđoše iz grada a Fokion i oni od njegovih prijatelja koji mu ostadoše vjerni uputiše se k Poliperhontu. Iz odanosti Fokionu s njima pođoše Platejanin Solon[186] i Korinćanin Dinarh[187] za koje se držalo da su Poliperhontu prisni prijatelji. Kako se Dinarh razbolio, zadržaše se više dana u Elateji.[188] Za to vrijeme na nagovor Hagnonidov a Arhestratov pismeni prijedlog narod posla poslanstvo da optuži Fokiona. I jedni se i drugi sastadoše istovremeno s Poliperhontom, koji je putovao s kraljem, blizu Farige, nekog sela u Fokidi koje je ležalo u podnožju gore Akrurija koju sada zovu Galata.[189]

Postavivši ondje zlatan baldahin i smjestivši poda nj kralja i prijatelje,[190] zapovijedi da Dinarha, čim je stupio preda nj, uhvate i udare na muke a zatim smaknu,[191] Atenjanima pak dade riječ. A kad su oni u vijeću podizali galamu i viku optužujući jedni druge i Hagnonid, istupivši, rekao: »Sve nas strpajte u željezni kavez pa pošaljite natrag Atenjanima da ondje položimo račun«, kralj se nasmija, ali Makedonci i stranci, koji su stajali oko vijeća a nisu imali što raditi, željeli su slušati i namigujući poticali su poslanike neka ondje iznose svoje optužbe. Ali pri tome nije bilo nikakve nepristranosti, nego je Poliperhont opetovano prekidao Fokiona u riječi sve dok se ovaj, udarivši štapom o zemlju, nije povukao i zašutio. Štaviše, kad je Hegemon[192] rekao da mu je Poliperhont svjedok da je on uvijek narodu dobro mislio a Poliperhont mu srdito odgovorio: »Prestani govoriti laži protiv mene pred kraljem«, kralj, skočivši, htjede kopljem udariti Hegemona. No Poliperhont brzo obujmi kralja rukama i tako bi vijeće raspušteno.

34. Kad je Fokiona i njegove drugove opkolila straža, oni od njegovih prijatelja koji su slučajno stajali podalje, čim to vidješe, zastriješe lice i potražiše spas u bijegu. Fokiona i ostale odvede Klito[193] natrag u Atenu tobože da im se sudi a stvarno već osuđene na smrt. I način njihova povratka bio je slika tuge jer su ih na kolima vozili kroz Kerameik[194] do kazališta;[195] dovevši ih, naime, onamo, Klito ih je ondje držao zatvorene sve dok arhonti ne sabraše skupštinu u kojoj ne uskratiše učešće niti robu, niti strancu, niti osobi lišenoj građanskih prava, nego svima, muškarcima i ženama, širom otvoriše pristup na govornicu i u kazalište. Pošto je bilo na glas pročitano kraljevo pismo u kome je rekao da se uvjerio da su ti ljudi izdajice, ali kako su Atenjani slobodni i nezavisni, da on njima prepušta izricanje osude, i pošto je Klito uveo uhapšenike, najčestitiji građani pri pogledu na Fokiona zastriješe glave, poniknuše pogledom pa zaplakaše a jedan, ustavši, odvaži se te reče, budući da je kralj stavio narodu u ruke donošenje presude u predmetu od tolika značaja, da je

pravo da robovi i stranci napuste skupštinu. Ali kad to mnoštvo ne otrpje nego poviče da treba kamenovati pristaše oligarhije i neprijatelje demokracije, nitko više ne pokuša reći nešto u prilog Fokionu, a on sam teškom mukom i jedva uspjevši da ga se čuje, reče: »Da li nas hoćete nepravedno ili pravedno pogubiti?« Kad neki odgovoriše da hoće pravedno, upita: »Pa kako ćete o tome donijeti odluku ako me ne saslušate?« Ali kako ga više uopće nisu slušali, reče pristupivši bliže: »Ja priznajem da sam kriv i predlažem za sebe smrtnu kaznu[196] za moju političku djelatnost; ali ove, ljudi Atenjani, zašto ćete ih pogubiti kad nisu ništa krivi?« A kad mnoštvo odgovori: »Zato što su tvoji prijatelji«, Fokion, odstupivši, ne progovori više ni riječi a Hagnonid glasno pročita pripremljeni prijedlog skupštinskog zaključka po kome je trebalo da narod dizanjem ruke glasa o tome da li smatra te ljude krivima, pa ako ih osude, da im smrt bude kazna.

35. Pošto je prijedlog zaključka bio pročitan, neki su zahtijevali dopunu odredbom da Fokion prije pogubljenja bude stavljen na muke te već naređivahu neka se donese kotač i pozovu krvnici. Ali Hagnonid, videći da je i Klito protiv toga i kako je sâm takav postupak smatrao barbarskim i odvratnim, reče: »Kad uhvatimo onog nitkova Kalimedonta, ljudi Atenjani, mučit ćemo ga; ali za Fokiona ja ne predlažem ništa takvo.« Tad mu jedan od čestitih građana dovikne: »Pravo činiš; jer ako Fokiona razapnemo na mučila, što da uradimo s tobom?« Pošto bi prijedlog zaključka usvojen i glasanje dizanjem ruku obavljeno, nitko ne ostade sjediti, nego svi ustadoše a većina se čak ovjenča vijencima i tako osudiše te ljude na smrt. Bili su s Fokionom Nikoklo, Tudip, Hegemon i Pitoklo; Demetriju Faleraninu,[197] Kalimedontu, Hariklu i nekolicini drugih smrtna bi kazna izrečena u odsutnosti.

36. Kad su, dakle, poslije raspuštanja skupštine osuđenike vodili u zatvor i ostali su koračali jadikujući i plačući dok su ih prijatelji i rođaci grlili, a Fokionov je izraz lica bio isti kao onda kad su ga kao stratega ispraćali iz skupštine, ljudi su se divili spokojnosti i duševnoj veličini toga čovjeka. Njegovi su ga pak neprijatelji, trčeći uza nj, grdili; a jedan mu je čak, prišavši, pljunuo u lice. Pripovijeda se da je na to Fokion, pogledavši prema arhontima, izustio: »Neće li netko učiniti kraj nepristojnostima ovoga čovjeka?« Kad se Tudip, našavši se u zatvoru i videći kako cijede kukutu, zlovoljio i oplakivao svoju nesretnu sudbinu što nedostojno gine s Fokionom, reče mu ovaj: »Pa zar nisi zadovoljan što umireš skupa s Fokionom?« Kad ga je neki od prijatelja upitao ima li neku poruku za sina Foka, odgovori: »Svakako; poručujem mu neka ne zlopamti Atenjanima.« Kad ga je opet Nikoklo, najodaniji od njegovih prijatelja, molio neka pusti da on ispije otrov prije njega, Fokion mu odvrati: »Teška mi je i bolna tvoja molba, Nikoklo; ali budući da ti nikada u životu nisam uskratio nikakvu uslugu, dopuštam ti i to.« Pošto su već svi ostali ispili, ponestade otrova a krvnik reče da neće cijediti drugi ako mu se ne plati dvanaest drahmi[198] kolika je cijena potrebne količine. Kako je otezanje potrajalo neko vrijeme, Fokion, pozvavši jednog od prijatelja, reče mu

neka dade tom čovjeku taj malen iznos kad čovjek u Ateni čak niti umrijeti ne može a da ne plati.

37. Bio je dvanaesti dan mjeseca munihiona[199] i konjanici, idući u ophodu u čast Zeusu, prolazili su mimo zatvora; jedni od njih skinuše s glave vijence[200] a drugi sa suzama u očima upriješe pogled u tamnička vrata. Svima kojima srce nije posvema ogrubjelo niti bilo zaslijepljeno bijesom i mržnjom ukazalo se najbezbožnijim što se nije pričekalo da prođe onaj dan i tako očuvalo čistim od javna pogubljenja grad koji je svetkovao. Pa ipak, njegovi neprijatelji, kao da je njihova pobjeda još nepotpuna, ishodiše odluku da se i tijelo Fokionovo otpremi van državnih granica i da nijedan Atenjanin ne smije zapaliti vatru za njegovu pogrebnu lomaču. Stoga se nijedan prijatelj ne usudi dotaći njegova tijela, nego neki Konopion, koji je običavao za plaću obavljati takve usluge, otpremivši leš dalje od Eleusine, uze vatru s megarskog područja pa ga spali. A Fokionova žena,[201] koja je zajedno sa služavkama bila ondje nazočna, naspe mu na tome mjestu kenotaf[202] i izli na nj žrtve ljevanice a onda, stavivši kosti u njedra i odnijevši ih noću svojoj kući, zakopa ih kraj ognjišta uz riječi: »Tebi, drago ognjište, povjeravam ove ostatke čestita čovjeka; ti ih vrati grobnici njegovih otaca kad jednom Atenjani dođu k pameti.«

38. I doista, pošto je proteklo kratko vrijeme i tok događaja poučio Atenjane kakva je zaštitnika i čuvara trijeznosti i pravednosti narod izgubio, podigoše mu brončan kip i pokopaše njegove kosti na državni trošak.[203] Štaviše, od njegovih tužilaca Hagnonida sami osudiše pa smaknuše a Epikura i Demofila, koji su utekli iz grada, pronađe Fokionov sin te ih kazni.

Za tog sina[204] kažu da ni inače nije postao ozbiljan čovjek a jednom, dok je bio zaljubljen u robinjicu koja je živjela u javnoj kući, slučajno je bio nazočan pri predavanju Teodora Bezbošca[205] u Likeju,[206] koji je ovako razlagao: »Ako nije sramotno otkupiti voljena čovjeka, nije isto tako niti voljenu ženu; što vrijedi za druga vrijedi i za drúgu«;[207] primijenivši to zaključivanje na svoju strast, budući da ga je držao valjanim, on, kažu, otkupi svoju ljubavnicu.

No Fokionova sudbina ponovno podsjeti Helene Sokratove[208] jer su osjetili da su grijeh i nesreća za Atenu bili potpuno jednaki u oba slučaja.

Bilješke

[1] Demad (?–318), isprva običan mornar, proslavio se kasnije svojim govorništvom koje je stavio u službu Makedonije. Bio je smaknut na zapovijed Antipatrova sina Kasandra, kako se niže u tekstu opisuje.
[2] Antipatar (?–319), koga je Aleksandar Veliki imenovao regentom Makedonije prilikom svog odlaska na istok. Pobijedio je Atenjane i Etoljane u lamijskom ratu god. 322. kod Kranona u Tesaliji.
[3] Vidi Plutarhove *Upute za javnu upravu* 6.
[4] Fokion se rodio 402. a bio pogubljen 317.
[5] Utroba se nije spaljivala nego pekla i jela a jezik se žrtvovao Hermu.
[6] *Antigona* 563–564. Prijevod K. Raca.
[7] Paradoks koji treba da pobudi znatiželju. Ali Plutarh ga dalje ne razvija.
[8] Plutarh se rado razmeće medicinskim znanjem.
[9] Homer.
[10] Ili »koji ugađa srcu«. Kao često, i ovdje je Plutarhova etimologija zgodno pogrešna. Homer upotrebljava pridjev *menoeikés* kao ukrasni epitet za dobre stvari koje postoje u takvu obilju da »zadovoljuju dušu«.
[11] Elipsom.
[12] Plutarh rado upotrebljava usporedbe iz astronomije. U *Etičkim spisima* aluzije na sunce osobito su česte.
[13] Duboka humanost biografa-filozofa izbija uvijek u njegovim refleksijama o politici.
[14] Platonovska misao.
[15] Prema Plutarhu, i sam Had zadržava duše u podzemlju čarom svoje govorničke vještine.
[16] Vidi Ciceron, *Pisma Atiku*, 2, 1, 8. Ali Ciceron tamo ne govori o Katonovu neuspjehu na izborima za konzula.
[17] Fokiona i Katona.
[18] U njegovu životopisu.
[19] Idomenej iz Lampsaka, povjesničar i filozof epikurovac, sastavio je oko 344. djelo *O demagozima*. Njegova je zloba bila glasovita.
[20] Za mužare.
[21] Glaukip, slavni suparnik Demostenov. Prirodno je da je, dijeleći patriotske nazore svog oca, mrzio Fokiona kao suradnika s Makedoncima.
[22] Vjerojatno se radilo o političkom pamfletu u obliku govora.
[23] Poduka retora i sofista bila je veoma skupa.
[24] Ksenokrat (396–314), učenik sokratovca Eshina a zatim Platona. Naslijedio je 339. Speusipa na čelu Akademije.
[25] Duris sa Sama (350?–280?), učenik Teofrastov, povjesničar i neko vrijeme tiranin Sama.
[26] Javna su kupališta bila središta raspusnosti.
[27] Držao se stroge trijeznosti starih poput Eshina, Demostenova protivnika.
[28] Kinički i stoički filozofi nosili su samo ogrtač bez donje haljine (tunike). Zanatlije i robovi imaju samo jednu donju haljinu.
[29] Hares, atenski vojskovođa, čija se vojna djelatnost proteže od 367. do 334. Sudjelovao je u savezničkom ratu i bitki kod Heroneje. Njegova se moralnost smatrala osrednjom.
[30] Zenon iz Kitija (362?–260?), osnivač stoicizma.
[31] Politički prijatelj Demostenov, razuzdan ali omiljen govornik. Od njega nije sačuvano ništa.

[32] Suptilna opreka tipična za čar Plutarhova stila, ali koja ne govori mnogo.
[33] Narodne skupštine održavale su se čas na Pniksu, čas u Dionisovu kazalištu.
[34] Vidi *Demosten* 10.
[35] To je objašnjenje sasvim u skladu s Plutarhovim moralizatorskim tendencijama, ali slabo s onim što znamo o Demostenu.
[36] Habrija (?–357), izvrstan vojskovođa koji se odlikovao 378. kad je bio poslan Tebi u pomoć protiv Agesilaja. Pao je kao žrtva svoje prevelike hrabrosti pri opsadi Hija.
[37] To je bilo 357. kad su se Hij, Rod i Bizantij pobunili protiv Atene. Habrija nije htio napustiti svoj brod kad se još mogao spasiti.
[38] Ili 376. kad su Atenjani potukli spartansku mornaricu i povratili prevlast na moru, ili 371. kad su osvojili Naks.
[39] God. 404. na koncu peloponeskog rata.
[40] Radi se o eleusinskim velikim misterijima.
[41] Mjesec boedromion odgovara otprilike našem rujnu.
[42] Radi se o otocima koji su bili u podaničkom savezništvu s Atenjanima, ali čije je podložništvo od završetka peloponeskog rata bilo problematično.
[43] Generalštab ili uredovna zgrada stratega nije bila samo mjesto vojnog zapovjedništva nego i upravno i političko središte.
[44] To je bila dužnost pučkih vođa odnosno, po grčkom terminu, demagoga čiji naziv u to vrijeme još nije imao pejorativna primisla.
[45] Slavan po svojim sposobnostima kao financijski stručnjak. Protivnik Demostenov.
[46] Govornik iz općine Kolit, suvremenik Demostenov.
[47] Likurg (396–323), govornik i čestit državnik, stalno izabiran za stratega. Upravljao je atenskim financijama.
[48] Veliki govornik, neprijatelj Makedonaca, smaknut 322. na Antipatrov nalog kad je i Demosten izvršio samoubojstvo.
[49] Diopitovu je vojnu djelatnost Demosten branio protiv Makedonaca i njihovih simpatizera u Ateni u govoru *O prilikama na Herzonezu*. Njegov sin bio je slavni komediograf Menandar.
[50] Menestej (?–325), sin vojskovođe Ifikrata s kojim se zajedno odlikovao u savezničkom ratu 356.
[51] Leosten (?–322), junak lamijskog rata.
[52] O Haresu vidi bilj. 29.
[53] Arhiloh (714?–676?) s Para, liričar i utemeljitelj jampske (podrugljive) poezije. Od njega imamo samo fragmente.
[54] Enijalije je pridjevak boga rata Aresa. Stih je elegijski dvostih. Prijevod prama K. Racu.
[55] Kolegij desetorice stratega obavljao je vojno zapovjedništvo, ali su stratezi imali i široke upravne i političke ovlasti.
[56] Zašto baš prije jela (poslije pranja ruku a prije započinjanja s jelom? tek pošto je započeo ručak?), nije jasno. Aluzija je nerazumljiva.
[57] Vidi *Alkibijad* 10.
[58] Valjda uspoređujući Atenjane s gavranima.
[59] Smatra da najprije treba sačekati kraj rata a onda tražiti od njega polaganje računa.
[60] Vojskovođa koji bi se dao voditi od njihove hvastave razmetljivosti odveo bi ih u rat u kojem bi beskorisno izginuli. Fokion oponaša lakonski stil.
[61] Vidi glavu 17.
[62] Inače nepoznat.
[63] Obožavalac Lakonaca.
[63a] Oponašajući Spartance (Lakonce).
[64] Zato što njegovo ponašanje nema u sebi ništa spartanskoga premda njih oponaša, napose svojom bradom.
[65] Znamenit denuncijant (doušnik, potkazivač). Sačuvana su dva govora protiv njega koje rukopisna tradicija pripisuje Demostenu. Vidi *Demosten* 15.
[66] Pisaru.
[67] God. 350.
[68] Njegova je uobičajena metoda bila da uništi demokraciju svugdje kamo je dopro.
[69] Plutarh, tiranin Eretrije, pozvao je Atenjane u pomoć protiv svog suparnika Halkide koga je podupirao Filip.

[70] Teško naoružanoj, hoplitskoj pješadiji.
[71] Taj neočekivani postupak teško je razumjeti kad znamo da je Plutarhov zahtjev za pomoć bio osnovni razlog za atensku intervenciju. Neki ovdje čitaju: Klitarha.
[72] Da ih ne poubijaju kao 427. kad je Kleon ishodio zaključak o pogubljenju svih Mitilenjana.
[73] God. 340.
[74] Grad u Trakiji na Propontidi.
[75] Leont je bio govornik koji je obavljao mnoge diplomatske misije za svoje sugrađane kod Atenjana.
[76] To je bilo 339.
[77] Bio je običaj da se trupe ne puštaju u grad makar bile i prijateljske.
[78] Protiv stranke koja je htjela grad izručiti Filipu. Ne zna se kad je to bilo (možda 344/343).
[79] Luka Megare udaljena od grada oko 1,5 km.
[80] Atenjani su već jednom bili gospodari Megare, od 461. do 445. Njihove intervencije čak i pod zapovjedništvom najdobronamjernijih vojskovođa nikad nisu bile sasvim nekoristoljubive.
[81] God. 340.
[82] Helijeje.
[83] Sasvim razložito rasuđivanje. Fokionov odgovor promašuje bit problema kao i većina njegovih izreka kojima se Plutarh divi.
[84] Dakako, nemoguće je odvajati Demostenov savjet i potrebu da se pobijedi.
[85] Kod Heroneje 38. gdje je Filip pobijedio grčku savezničku vojsku i učinio faktički kraj nezavisnosti Grčke.
[86] Govornik protumakedonske stranke. Jedan od onih čije je izručenje tražio kasnije Aleksandar. Pobjegao je Dariju koji ga je 333. dao smaknuti da ga kazni zbog njegova otvorena govora.
[87] Tj. imućni građani koji su se bojali avantura.
[88] U kritičnim trenucima Areopag je uvijek ponovno dobivao svoje političko značenje.
[89] Filip je sazvao kongres svih Grka u Korint i ondje je uspostavljen tzv. istamski savez kojem su pripadale sve državice osim Sparte. Kongres je Filipu povjerio vodstvo u pohodu na Perziju.
[90] Za vojnu protiv Perzije. Ta je atenska pomoć stvarno bila samo simbolička i Filipu do nje nije bilo stalo. Štaviše, volio je da pobijedi bez Atenjana.
[91] God. 336. Vidi *Demosten* 22.
[92] I pobijedila ih.
[93] Opet paradoks pod vidom opće istine.
[94] Razorio ju je do temelja s izuzetkom Pindarove kuće. Pobio je 6000 Tebanaca a 30000 prodao u ropstvo.
[95] *Odiseja* 9, 494. Odiseju to govori jedan pratilac kad on izaziva Kiklopa Polifema. Prijevod Maretića i Ivšića.
[96] God. 335.
[97] Taj će Nikoklo kasnije umrijeti zajedno s njime. Vidi glavu 36.
[98] Odavde se ne vidi niti sadržaj niti datum tog zaključka.
[99] To je bila politika koju je zagovarao govornik Isokrat.
[100] Vidi *Aleksandar* 13.
[101] Čijim se zakonitim nasljednikom Aleksandar smatrao.
[102] Regentu Makedonije u njegovu odsustvu.
[103] Oponašao je orijentalnu nadutost i napustio Filipovu učtivu ljubeznost. »Budi zdravo!« grčki: *Khaírein.*
[104] Oko 471.500 zlatnih dinara ili 556.000 zlatnih francuskih franaka.
[105] Zapovjednika najamnika u Darijevoj službi.
[106] Nije identičan s Korinćaninom istog imena, prijateljem Filipa i Aleksandra.
[107] Negdašnja prijestolnica Lidije, kasnije sjedište satrapa Lidije.
[108] To je bilo neposredno poslije bitke kod Granika 334. a ova je prethodila osvojenju Sarda.
[109] Krater, jedan od najboljih Aleksandrovih vojskovođa (?–321). God. 324. vodio je Aleksandrove veterane natrag u Makedoniju. Plutarh i ovdje slabo mari za kronologiju događaja. Njemu je stalo samo da pokaže nekoristoljubivost svog junaka.
[110] Grad u Troadi, istočno od gore Ide, blizu rijeke Granika.

[111] Grad u Kariji, blizu Marmare.
[112] Grad na obali Elide u Maloj Aziji, luka Pergama.
[113] Hoće da postupa s Fokionom kao Artakserkso s Temistoklom.
[114] 21. travnja 323.
[115] Kotar na sjeverozapadu Atene. Vidi i *Temistoklo* 22.
[116] Kipar Kefisodot, zvan Stariji da bi se razlikovao od Praksitelova sina, izradio je 371. za Atenjane kip Mira s Plutom, bogom bogatstva, u naručju.
[117] Koreg, uvježbavatelj kora koji je snosio troškove njegova uvježbavanja. Ta se obaveza, koja je pogađala sve imućne građane, zvala liturgijom.
[118] Inače nepoznat.
[119] Dokazna snaga tog argumenta baš nije osobita jer Fokion i nije bio kralj.
[120] Podsjeća na poznati odgovor Kornelije, majke Tiberija i Gaja Grakha.
[121] Velike su se Panateneje slavile svake 4 godine u mjesecu hekatombejonu (kraj srpnja). Trajale su 6 dana i obuhvaćale nadmetanja razne vrste: u trčanju, rvanju, šakanju, trčanju štafete, utrkama konja i kola, regatama.
[122] Grč. *apobat*: skače u trku s kola ili konja na konja. Za to je trebalo mnogo vještine.
[123] Pobjede na Panatenejama slavile su se gozbama kao i one na Dionizijama.
[124] Grč. *agogê*. Vidi *Agesilaj* 1.
[124a] Ratne lađe. Ne zna se kad je to bilo.
[125] Govornik poznat po svom neprijateljstvu prema Demostenu.
[126] Pučke vođe (demagoge) Fokion smatra robovima naroda.
[127] Vidi *Demosten* 25.
[128] 5000 talenata (oko 27,800.000 zlatnih franaka).
[129] Oko 3,000.000 zlatnih dinara ili 3,792.000 zlatnih franaka.
[130] Po imenu očito grčkog porijekla. Inače nepoznata.
[131] Vidi Pausanija 1, 37, 5.
[131a] Oko 141.400 zlatnih dinara.
[132] Harpal, čije je izručenje tražio Antipatar, pobjegao je na Kretu i ondje bio umoren.
[133] To je bio drugi proces. U prvome glavni optuženi bili su Demosten i Demad.
[134] Apsurdna misao jer je trebalo iskoristiti vjerojatne smutnje u Makedoniji.
[135] Tako nazvan po tvrđavi Lamiji na jugoistoku Tesalije gdje su trupe združenih Grka neko vrijeme opsijedale Antipatra. Trajao je od 323. do 322.
[136] Umjesto u tuđini.
[137] Trčanje na kratku stazu bilo je od jednog kraja stadiona do drugog u dužini od 185 m. Trčanje na dugu stazu iznosilo je 10 ili po drugima 12 puta trčanja do drugoga kraja i natrag.
[138] Inače nepoznat.
[139] Beoćani su u to vrijeme bili na strani Makedonaca.
[140] Inače nepoznat makedonski vojskovođa.
[141] Ramnunt je atička općina (dema) na malom, kamenitom poluotočiću na istočnoj obali Atike, 60 stadija udaljena od Maratona.
[142] Jedan od Aleksandrovih visokih časnika.
[143] Bojni poredak izvorno makedonske pješadije, kasnije i grčke. Kod Plutarha znači svaki bojni red uopće.
[144] Vidi 18. glavu.
[145] Kranon je grad u Tesaliji blizu Larise.
[146] Oba su zaglavila nasilnom smrću.
[147] Bio je osuđen zbog podmitljivosti.
[148] To znači da narod nije mogao odbiti ratifikaciju onoga što takvi poslanici zaključe.
[149] Citadeli Tebe.
[150] Beotiju. Armija se snabdijeva od pučanstva bilo ono prijateljsko ili neprijateljsko.
[151] Svaki je član poslanstva po redu govorio.
[152] Po tom cenzusu građanska su prava imali samo građani s najmanje 2000 drahmi imovine. Po reformi koju je tražio Antipatar od 21.000 odraslih muškaraca u Ateni 12.000 je izgubilo građanska prava.
[153] Makedonsku.
[154] Munihija, mala atenska luka nasuprot Pireju, imala je utvrdu koja je služila kao pirejska

citadela. Po svom položaju između Pireja na zapadu i Falerona na istoku smatrala se ključem atenske obale.

[155] Budući da je Fokion djelovao u suglasju s Makedoncima i njihovim interesima.

[156] Plutarh se trudi da umanji Fokionovu popustljivost prema neprijatelju.

[157] 20. rujna.

[158] Mistično ime boga Dionisa u eleusinskim misterijama.

[159] Vidi *Temistoklo* 15.

[160] Dodona, grad u Epiru, nekoć znamenit po svom Zeusovom proročištu.

[161] Artemida je bila zaštitnica Munihije.

[162] Ijakhovi kovčežići (kolijevke).

[163] To, dakle, nije bila prirodna pojava.

[164] Žrtvu za Demetru, glavno božanstvo u eleusinskim misterijima.

[165] Jedna od triju luka Pireja.

[166] Vidi *Demosten* 28–30.

[167] Kralj Azije Antigon, otac Demetrijev, pao je u bitki kod Ipsa 301. protiv koalicije ostalih dijadoha Lisimaha, Seleuka, Kasandra i Ptolemeja.

[168] Keraunijsko se gorje proteže uzduž obale Epira. Rt Tenar je u Lakoniji.

[169] Bio je rodom iz Halkedona.

[170] Vidi glavu 27. Misli: uzeti učešća kao punopravan građanin s punim građanskim pravima.

[171] Vidi glavu 18.

[172] Oko 790 zlatnih dinara.

[173] Kasandar (355–297), sin Antipatra, gospodar Atene od 318. do 307.

[174] Antigon je bio izravan suparnik Kasandru.

[175] Poliperhonta, jednog od Aleksandrovih visokih časnika, Antipatar je imenovao regentom Makedonije, ali ga je pobijedio i istisnuo Kasandar.

[176] U izvorniku »hilijarhom«, tj. tisućnikom. To je bio prvi doglavnik perzijskoga kralja, nešto poput velikog vezira. Ovdje se misli funkcija vrhovnog zapovjednika ili regenta. Poliperhonta Plutarh naziva Polisperhontom.

[177] God. 319.

[178] Filipom Aridejom, sinom Filipa i neke tesalske plesačice, Aleksandrovim polubratom. Bio je slabouman. Vojska ga je proglasila kraljem 323. a smaknula Olimpijada (Aleksandrova majka) 317. Drugi je kralj bio malo dijete Aleksandar, sin Aleksandra Velikog i Roksane. Nalazio se u Epiru kod Olimpijade. Vidi *Eumen* 3.

[179] Da im izloži Poliperhontove planove zastupajući Kasandrove interese.

[180] Vjerojatno iz razloga sigurnosti.

[181] Kraljevih trupa, Poliperhontov čovjek.

[182] Kao strateg i arhont. Vrhovni vojni i upravni nosilac vlasti u Ateni.

[183] Da bi odatle mogao napasti Atenu koju od Salamine dijeli morski kanal.

[184] Opasnosti da ga Nikanor zauzme.

[184a] Identičan s denuncijantom iz glave 29.

[185] Hariklo, revan pristaša Antipatrov, sad se priključio Kasandru.

[186] Inače nepoznat.

[187] Jedan od glavnih Antipatrovih agenata na Peloponezu.

[188] Grad u Fokidi koji dominira ulazom u Termopile.

[189] Do te promjene imena moglo je doći još u 3. st. pr. n. e.

[190] Kraljeve prijatelje. To su dvorjani a radi se o službenom naslovu koji su imali.

[191] Da bi se održao na vlasti, Poliperhont je bio prisiljen postupati s Antipatrovim prijateljima kao sa svojim neprijateljima.

[192] Jedan iz Fokionove grupe i optužen poput njega zbog izdaje, tj. zbog simpatija prema Kasandru a ne prema Poliperhontu.

[193] Klito je za lamijskog rata zapovijedao Antipatrovim brodovljem a potom Poliperhontovim u Bizantiju. God. 318. potukao ga je i ubio Antigon.

[194] Sjeverna četvrt Atene (gradski kotar) nazvan po lončarskim radnjama u njoj. Pregradni zid dijelio ju je na unutarnji i vanjski Kerameik.

[195] Ondje se skupština često sastajala.

[196] U slučajevima kad kazna nije bila propisana zakonom predlagao ju je tužitelj a optuženi

je mogao staviti svoj protuprijedlog. Sud je tada odlučivao između oba prijedloga. Fokion se odrekao te pogodnosti kao i Sokrat na drugi način u svoje vrijeme.

[197] Demetrije iz Falerona (345–283), slavan govornik, pisac i političar, učenik Aristotelove filozofske škole. Kasandar će mu slijedeće godine (317) povjeriti upravu i nadzor u Ateni (s naslovom epimeleta) i on će to s dosta uspjeha obavljati do 307.

[198] Oko 9,5 zlatnih dinara.

[199] Početak svibnja 318.

[200] U znak žalosti jer su vijenci bili amblem svetkovanja.

[201] Vidi 19. glavu.

[202] Grobni humak koji je prazan.

[203] Nemoguće je utvrditi kad je to bilo.

[204] Vidi glave 20. i 30.

[205] Filozof kirenaičke škole koji se nastanio u Ateni za vrijeme uprave Demetrija Faleranina.

[206] Gdje je nekoć Aristotel poučavao. Bilo je to vježbalište posvećeno Apolonu Likejskom.

[207] Heteru.

[208] God. 399.

KATON MLAĐI

(95–49. pr. n. e.)

1. Katonov[1] je rod dugovao početak svog ugleda i slave njegovom pradjedu Katonu, čovjeku kome je njegova vrlina pribavila najviše prestiža i utjecaja među Rimljanima, kako je navedeno u njegovu životopisu, ali njegova je praunuka smrt obaju roditelja ostavila siročetom zajedno s bratom Cepionom[2] i sestrom Porcijom. Imao je po majci i polusestru Serviliju.[3] Sva su ta djeca bila othranjena i živjela kod Livija Druza,[4] njihova ujaka po majčinoj strani, koji je u to vrijeme bio jedan od vodećih ljudi u državi; bio je, naime, veoma rječit a inače čovjek izvanredno trijezan koji ni za kojim Rimljaninom nije zaostajao po moralnoj uzvišenosti.

Pripovijeda se da je Katon još od samog djetinjstva pokazivao u govoru, izrazu lica i u svojim dječjima zabavama značaj nepokolebiv, nesalomiv i čvrst u svemu. S energijom kakvu čovjek ne bi očekivao od njegove dobi davao se na ostvarivanje svojih težnji i dok je bio otresit i osoran prema udvoricama, još je više njegova nadmoć dolazila na vidjelo prema onima koji su ga htjeli prestrašiti. Bilo je izvanredno teško navesti ga na smijeh premda bi gdjekad opustio crte svoga lica da omekšaju u smiješak a ni srdžba se nije u njega javljala brzo ni lako, ali kad bi se jednom razljutio, bio je neumoljiv.

Kad je došlo vrijeme učenju, bio je spor i trom u shvaćanju, ali kad je jednom shvatio, držao je to čvrsto usađeno u sjećanju. A to je i inače po naravi tako da prirodno nadarenima stvari brzo padaju na pamet, dok dulje pamte oni koji su s trudom i naporom nešto primili u sebe;[5] jer svaka naučena pojedinost kao da se nekako usijeca u njihovu dušu. Čini se da je i Katonova nesklonost da se dade uvjeriti učinila njegovo učenje napornijim; jer naučiti naprosto znači dopustiti da ti se nešto radi i brzo se dati uvjeriti prirodno je kod onih koji su manje sposobni pružati otpor. Stoga se mladi ljudi lakše daju uvjeriti od staraca a bolesni od zdravih i uopće kod kojih je sposobnost da sumnjaju slabija, njih je lakše pridobijati. Kažu ipak da je Katon bio poslušan svome nadziratelju[6] i da je radio sve što mu se stavljalo u zadatak premda je za sve tražio da mu se kaže razlog i pitao za svrhu. A nadziratelj mu je bio obrazovan i pripravniji na objašnjavanje nego na ćuškanje. Ime mu je bilo Sarpedon.

2. Još dok je Katon bio dječak, italski su saveznici Rima ulagali napore da dobiju rimsko građansko pravo;[7] i neki Pompedije Silon,[8] čovjek vješt ratu i s najvećim ugledom a prijatelj Druzu, odsjedne kod

njih na nekoliko dana kroz koje se zbližio s djecom. »Hajde«, rekao je, »molite za nas svog ujaka da nam pomogne u našoj borbi za građansko pravo.« Cepion, nasmiješivši se, kimne glavom, a kad Katon nije ništa odgovorio nego je uporno i mrko gledao u gosta, Pompedije reče: »A što nam ti, mladiću, veliš? Zar se ne možeš zauzeti za svoje goste kod ujaka kao tvoj brat?« Kako Katon ne izusti ni riječi nego se po šutnji i izrazu lica činilo da odbija molbu, Pompedije, podigavši ga iznad prozora, reče da će ga pustiti ako pristane ili će ga baciti kroz prozor a ujedno učini ton svoga glasa grubljim i, držeći dječaka tako da je visio na ručicama, zanjiše ga više puta nad ponorom. Ali kako je Katon to izdržao dugo vremena bez prepasti i bez straha, spustivši ga, Pompedije mirno reče prijateljima: »Kakve li sreće za Italiju da je ovaj još dječak; a da je čovjek, mislim da u narodnoj skupštini ne bismo dobili jedan jedini glas.«[9]

Drugi put, kad je jedan njegov rođak za rođendan pozvao Katona i druge dječake na večeru, djeca su se sama zabavljala igrom u zasebnom dijelu kuće izmiješani mlađi i stariji a igrali su se suda, optužbi i odvođenja osuđenih u zatvor. Tako je jedan od osuđenih dječaka lijepe vanjštine, odveden od jednoga od starijih u sobu i zaključan, stao zvati Katona u pomoć. Brzo shvativši što se događa, Katon dođe do vrata i, odgurnuvši u stranu one koji su stajali pred njim i pokušavali ga spriječiti, izvede dječaka; i u srdžbi ode kući a i ostali ga dječaci slijediše.

3. Bio je tako čuven da su, kad je Sula pripremao posvećenu dječačku trku na konjima što je zovu »Troja«[10] i, skupivši i podučavajući za predstavu dječake odlična porijekla, odredio dvojicu vođa, dječaci jednoga prihvatili zbog majke (bio je, naime, sin Metele, Suline žene),[11] ali drugoga, Seksta,[12] koji je bio Pompejev nećak, nisu puštali da ih vodi i nisu htjeli niti vježbati pod njegovim vodstvom niti ga slijediti, a kad ih je Sula upitao koga hoće, svi povikaše: »Katona!« i sam Sekst, popustivši, prepusti čast njemu kao priznato boljemu.

Slučajno je Sula bio njima[13] prijatelj preko njihova oca i ponekad ih je i dao dovesti k sebi i pozabavio se njima premda je veoma malobrojnima ukazivao toliku ljubeznost zbog težine i dostojanstva svog autoriteta i moći. Držeći to velikom stvari kako kao čast tako i u pogledu njihove sigurnosti, Sarpedon je neprestano dovodio Katona da pozdravi Sulu u njegovoj kući koja je tada izgledala posve kao pravi pakao zbog velikog broja onih koji su bili dovođeni onamo i stavljani na mučila. Bio je tada Katon u svojoj četrnaestoj godini; vidjevši kako se iznose glave ljudi koji su bili na glasu kao ugledni i kako prisutni krišom uzdišu, upita svog nadziratelja zašto tog čovjeka netko ne ubije. A kad je ovaj rekao: »Jer ga se, dijete moje, boje više nego što ga mrze«, Katon nato odvrati: »Pa što nisi meni dao mač da oslobodim domovinu ropstva ubivši njega?« Čuvši te riječi a ujedno ugledavši njegov pogled i izraz na licu pun srdžbe i bijesa, tako se uplaši da ga je ubuduće pomno nadzirao i pazio na nj da se ne bi odvažio na kakvu vratolomiju.

Još kad je bio malen dječačić, onima koji su ga pitali koga najviše voli odgovori: »Svoga brata«; a na pitanje koga poslije njega odgovori jednako: »Svoga brata« a isto tako i treći put sve dok nakon mnogo takvih

odgovora onaj koji ga je pitao nije odustao. Kad je došao u muževnu dob, još je većma učvrstio tu naklonost prema bratu. Ta kad je već imao dvadeset godina, bez Cepiona ne bi večerao, ne bi na put pošao, ne bi izišao na Forum. Ali kad je brat upotrebljavao mirisavo ulje, Katon je otklanjao; i inače je u načinu života bio strog i ozbiljan. Barem kad je Cepion budio divljenje trijeznošću i umjerenošću, priznavao je da ima te vrline u usporedbi s drugim ljudima: »Ali«, govorio je, »kad svoj život uspoređujem s Katonovim, čini mi se da se nimalo ne razlikujem od Sipija«, spominjući jednoga od onih koji su bili čuveni po raskošnosti i mekoputnosti.

4. Kad je Katon primio svećeničku službu Apolonovu,[14] preselivši se u zasebnu kuću i preuzevši svoj dio očevine koji je iznosio sto i dvadeset talenata,[15] još više pojednostavi svoj način življenja pa uzevši sebi za druga stoičkog filozofa Antipatra iz Tira, posveti se osobito etičkim i političkim doktrinama[16] i, ako je kao s nekim nadahnućem prionuo uz svaku vrlinu, osobito je bio zanesen onim oblikom dobrote koji se sastoji u strogoj pravičnosti koja se ne da sklonuti na blagost ili milost. Vježbao se i u onoj vrsti rječitosti koja djeluje na mnoštvo da u političkoj filozofiji, kao u veliku gradu, treba gajiti i određen borbeni element. Pa ipak, nije svoje vježbe obavljao zajedno s drugima niti ga je ikada itko čuo kako besjedi,[17] nego i jednome od drugova koji mu reče: »Zamjeraju ti ljudi šutnju, Katone«, odgovorio je: »Samo neka ne zamjeraju ništa mome životu. A besjediti počet ću kad budem imao da kažem stvari koje nije bolje prešutjeti.«

5. Porcijevu baziliku, kako su je zvali, posvetio je Katon Stariji kad je bio cenzor.[18] Pučki su tribuni uobičajili ondje obavljati svoje poslove pa kako se smatralo da jedan stup smeta njihovim stolicama, odlučiše da ga uklone ili premjeste. To Katona po prvi put, i protiv njegove volje, dovede na Forum; on im se, naime, usprotivi i pobudi divljenje pruživši dokaz svoje rječitosti i odrešitosti. Jer u njegovu govoru nije bilo ničega mladalačkog niti kićenog, nego je bio neposredan, stvaran i opor. Pa ipak, ljupkost koja je osvajala uho prelijevala se preko trpkosti misli i primjesa njegova značaja davala je njegovoj strogoj dostojanstvenosti neku draž i nasmiješenost koja nije bila bezosjećajna. Glas mu je bio dovoljno jak i prodoran da dopre do ušiju mnoštva naroda a imao je snagu i jedrinu nesalomivu i neiscrpivu; jer često bi govorio čitav dan a da nije sustao.

Tada, dakle, dobivši svoj spor, ponovno se zatvori u šutnju i vježbu punu odricanja; također, čeličio je tijelo krepkim tjelovježbama privikavajući se na podnošenje i žege i snijega gologlav i na putovanje pješice, bez prijevozna sredstva, u svako doba godine. Oni prijatelji koji su mu se pridruživali na odlascima u inozemstvo služili su se konjima i često im se Katon priključio razgovarajući naizmjence sa svakim od njih premda je on hodao a oni jahali.[19] U bolesti pokazivao je zadivljujuću strpljivost i samosvladavanje; kad ga je, naime, tresla groznica, provodio bi čitav dan sam ne puštajući nikoga k sebi sve dok ne bi osjetio nesumnjivo poboljšanje i kretanje bolesti na bolje.

6. Kod večerā bacao je kocku za biranje porcija; pa ako bi izgubio a prijatelji ga poticali neka ipak bira prvi, govorio je da to nije u redu jer nije po volji Veneri.[20] U početku bi, također, ispivši jednom poslije večere, odlazio od stola, ali kako je vrijeme prolazilo, dopuštao je sebi piće u najvećoj mjeri tako da je često uz vino dočekao zoru. Njegovi su prijatelji obično govorili da je uzrok tome državnička i javna djelatnost kojom je Katon bio zaokupljen cijele dane i, kako mu je ona priječila da se bavi znanstvenim radom, noću i uz piće družio se s filozofima. I zato, kad je neki Memije u društvu primijetio da se Katon opija cijele noći, prihvativši, Ciceron mu reče: »A ne kažeš i to da se povazdan kocka?«[21]

I uopće, Katon je smatrao da treba da udari upravo suprotnim putem od ondašnjeg načina življenja i običaja držeći da su oni loši i da ih treba mijenjati pa je tako, videći da je u modi grimiz pretjerano živa crvenila, sam nosio zagasiti.[22] Također, često bi poslije doručka izlazio u javnost bos ili bez tunike[23] ne zato što bi neobičnošću tog postupka išao za tim da postane poznat nego navikavajući sebe da se stidi samo onoga što je stvarno sramotno a da se ne obazire na mišljenje ljudi u drugim stvarima. I kad mu je pripalo od bratića Katona naslijeđe vrijedno stotinu talenata,[24] sve je pretvorio u novac pa pozajmljivao beskamatno svakome od prijatelja kome je zatrebalo.[25] A neki su čak zalagali kod državne blagajne zemljišta i robove koje je on sam njima u tu svrhu nudio kao jamstvo za zajmove.[26]

7. Kad je smatrao da mu je vrijeme za ženidbu – a do tada nije održavao intimne odnose ni sa jednom ženom – zaruči se s Lepidom koja je ranije bila u zarukama sa Scipionom Metelom,[27] ali je tada bila slobodna jer ju je Scipion odvrgao i raskinuo zaruke. Pa ipak, uoči vjenčanja Scipion, opet se pokajavši, poduze sve i sva pa dobije djevojku. Katon je, silno time razdražen i razjaren, bio spreman i na sud ići,[28] ali kad njegovi prijatelji to spriječiše, iz gnjeva i mladenačke žestine dade se na jampsko pjesništvo[29] sasuvši mnogo grdnji na Scipiona poslužívši se pritom zajedljivim stilom Arhiloha,[30] ali izbjegavši njegove nepristojnosti i djetinjarije. Oženi se pak Atilijom, kćeri Seranovom,[31] i s njom je prvom imao odnos iako ne jedino s njom kao što Lelije, Scipionov prijatelj;[32] nego ovaj je bio sretniji jer u toku svog dugog života upozna samo jednu ženu, onu kojom se odmah u početku i oženio.

8. Kako je u toku bio rat s robovima koji nazivahu Spartakovim ratom,[33] Gelije[34] je bio zapovjednik vojske a Katon je kao dobrovoljac učestvovao u njegovu pohodu zbog brata; jer njegov je brat Cepion bio vojnički tribun. Tu nije imao prilike da upotrijebi svoj žar i izvježbanu vrsnoću koliko je želio jer rat nije bio dobro vođen; ali bez obzira na to, kako je pokazivao stegu, samosvladavanje, smjelost u svemu i proniclji-vost usred velike mekušnosti i raskoši onih koji su vojevali na toj vojni, vladalo je mišljenje da ni u čemu ne zaostaje za starijim Katonom. Štaviše, Gelije mu odredi odličja za hrabrost i istaknute počasti koje on ne htjede primiti niti dopustiti tvrdeći da nije uradio ništa vrijedno počasti. Tako i na temelju toga bio je smatran čudakom, jer i kada je bio prihvaćen zakon

da oni koji se natječu za magistrature ne smiju imati nomenklatora,[35] kad se kandidirao za vojničkog tribuna, on je bio jedini koji se pridržavao tog zakona;[36] i stavio je to sebi samome u zadatak da pozdravlja i oslovljuje po imenu one koje susreće, ali takvo se ponašanje nije mililo niti onima koji su mu povlađivali jer koliko su jasnije razabirali ispravnost njegovih postupaka, sve ih je više jedilo što im je bilo teško da ga nasljeduju.

9. Izabran za vojničkog tribuna, poslan bi u Makedoniju k pretoru Rubriju.[37] Pripovijeda se, kako je tada njegova žena bila sva u tuzi i suzama,[37a] da joj je jedan od Katonovih prijatelja, Munacije,[38] rekao: »Budi spokojna, Atilijo; ovoga ću ti ja čuvati.« »Dakako da hoće«, uskliknuo je, kažu, Katon i, kad su odmakli dan puta, rekao mu je odmah poslije večere: »Hajde, Munacije, održi obećanje Atiliji ne odvajajući se od mene ni danju ni noću!« Nato naredi da se u istu sobu postave dvije počivaljke i tako je Munacije uvijek spavao čuvan – u šali – od Katona.

U svojoj je pratnji imao petnaest robova, dva oslobođenika i četvoricu prijatelja. Dok su oni jahali na konjima, on je uvijek išao pješice priključujući se u razgovoru naizmjence svakome od njih.[39] A kad su stigli u tabor, kako je bilo više legija, imenovan od pretora zapovjednikom jedne, smatrao je beznačajnim i bezvrijednim poslom pokazivanje vlastite vrsnoće, jer ona je samo vrsnoća jednog pojedinca, pa je iznad svega imao ambiciju da svoje podređene učini njemu sličnima, ali svome autoritetu nije oduzeo element straha nego mu je pridodao element razložitosti; uvjeravajući njime i podučavajući svoje ljude u svemu, čemu su slijedila odlikovanja i kazne, teško bi bilo reći je li učinio svoje ljude većma miroljubivima ili ratobornima i da li većma revnima ili pravičnima; tako su se pokazivali strašni neprijateljima a blagi saveznicima, plahi da čine zlo, ali puni žive želje da zasluže pohvale. Ono pak, čemu je Katon posvetio najmanje brige, to je posjedovao u najvećoj mjeri, naime ugled, privrženost, prekomjerno štovanje i popularnost kod svojih vojnika. Jer dijeleći dobrovoljno napore koje je nametao drugima i čineći sebe sličnijim vojniku nego zapovjedniku i odijevanjem, i načinom života, i ponašanjem za vrijeme marša a značajem, ponosnom samosviješću i rječitošću nadilazeći one koji su imali naslove imperatora i vrhovnih zapovjednika, neopazice je svime time usadio svojim ljudima osjećaj naklonosti prema njemu. Iskrena, naime, želja da se postigne vrlina izrasta samo iz posvemašnje odanosti i poštovanja prema onome tko je pokazuje; oni pak koji hvale vrle ljude a da ih ne vole poštuju jedino njihov ugled, ali niti se dive njihovoj vrlini niti je nastoje nasljedovati.

10. Doznavši da Atenodor s nadimkom Kordilion,[40] koji je posjedovao duboko poznavanje stoičkog učenja, boravi u Pergamu a kako je već bio starac i uvijek se najpostojanije odupirao svakom bliskom poznanstvu i prijateljstvu s vojskovođama i kraljevima, Katon, smatrajući beskorisnim slati mu glasnike ili pisati pisma a imajući po zakonu odobreno odsustvo u trajanju od dva mjeseca, otplovi u Aziju[40a] k tom čovjeku oslanjajući se na vlastite vrline da mu neće izmaći plijen u lovu. Sastavši se s Atenodorom, pobivši njegove prigovore i odvrativši ga od njegova čvrsta

opredjeljenja, dovede ga natrag u tabor sa sobom prepun radosti i ponosa smatrajući da je ostvario plemenitije i sjajnije osvajanje nego što su narodi i kraljevstva što su ih tada Pompej i Lukul pokoravali obilazeći naokolo sa svojim armijama.[41]

11. Još dok je bio u vojsci, njegov brat, koji je išao u Aziju, razboli se u Enu[42] u Trakiji. I odmah stiže Katonu pismo; premda je morem bješnjela žestoka oluja i nije bilo nijednog broda dovoljno velikog, uzevši sa sobom samo dva prijatelja i tri roba u malenu teretnu lađu, zaplovi iz Tesalonike;[43] i za dlaku izbjegavši utapljanje, nekom nepredvidivom srećom spasi se baš kad je Cepion preminuo i smatralo se da je Katon taj udarac podnio s više strastvene boli nego filozofskog mira s obzirom ne samo na njegov plač, grljenje mrtvaca i tešku tugu, nego i na trošak za pogreb i nastojanje da s tijelom budu spaljeni miomirisi i skupocjena odjeća i da na trgu u Eni bude podignut spomenik od tesana mramora s Tasa,[44] koji je stajao osam talenata.[45]

Zato su neki kritizirali te stvari cjepidlačarski ih stavljajući nasuprot Katonovoj skromnosti u ostalome a da nisu opažali koliko je uz nepopustljivost i krutost toga čovjeka prema slastima, strahovima i bestidnim traženjima u njega nježnosti i osjećajnosti. Štaviše, za pogrebne obrede i gradovi su mu i vladari slali mnogo toga u počast pokojniku a od toga on novce ne primi ni od koga a miomirise je i nakit primao, ali plaćajući njihovu vrijednost pošiljaocima. Nadalje, kad nasljedstvo pripade njemu i Cepionovoj kćerkici, ništa od onoga što je utrošio za pogreb ne zatraži natrag pri diobi imovine i, premda je tako postupio onda i postupao kasnije, našao se jedan koji je napisao da je on istresao pokojnikov pepeo u sito i prosijao ga tražeći zlato koje je došlo u vatru zajedno s mrtvim tijelom.[46] Tako se taj pisac pouzdavao u neodgovornost i nekažnjivost ne samo svoga mača nego i svoga pera.

12. Kad je došao kraj Katonovoj vojnoj službi, ispraćen bi ne s dobrim željama, što obično biva, niti s pohvalama nego sa suzama i neizmjernim zagrljajima pri čemu su vojnici prostirali svoje ogrtače da po njima korača i ljubili mu ruke, što su ondašnji[47] Rimljani činili jedva kojemu od svojih imperatora.[48] Zaželjevši prije nego se posveti političkoj djelatnosti proputovati Azijom da je prouči i da se vlastitim očima uvjeri o običajima, načinu života i sredstvima svake pokrajine a istodobno da udovolji molbi Galaćanina Dejotara,[49] gostinskog prijatelja njegova oca, da ga posjeti, ovako rasporedi svoje putovanje. U osvit dana poslao bi naprijed svog pekara i kuhara onamo gdje je kanio stati. Ovi bi ušli u dotični grad sasvim skromno i mirno pa ako se ondje ne bi našao neki Katonov obiteljski prijatelj ili znanac, priređivali bi mu prihvat u gostionici ne uznemirujući nikoga; a ako ne bi bilo gostionice, onda bi, obrativši se gradskim vlastima, dobivali konačište zadovoljavajući se onim koje im je bilo dano. Ali često su bili primani s nepovjerenjem i prijezirom zato što nisu podizali buku ni prijetili u saobraćanju s poglavarstvima, a u tim bi ih slučajevima Katon zaticao neobavljena posla i još bi više sam pobuđivao omalovažavanje kad bi ga vidjeli i kad bi, sjedeći bez riječi na

prtljazi, izazivao sumnju da je čovjek niska društvenog statusa i vrlo plah. No ipak, pozivajući onda k sebi magistrate, običavao im je govoriti: »Bijednici, popravite tu svoju negostoljubivost! Neće svi ljudi koji vam dođu biti Katoni. Ublažite svojom ljubeznom pažljivošću moć onih koji samo traže izgovor da silom uzmu ono što im nije pruženo dragovoljno.«

13. U Siriji pripovijeda se da mu se dogodilo i nešto smiješno. Ulazeći, naime, u Antiohiju, ugleda s vanjske strane oko gradskih vrata mnoštvo ljudi poredanih s obje strane puta među kojima s jedne strane bijahu zasebno mladići u svečanu ruhu a s druge dječaci uredno postrojeni, dok su neki imali bijelu odjeću i vijence jer su bili svećenici ili magistrati. Katon, pomislivši od svega da to može biti samo počasni doček što mu ga grad priređuje, ljutio se na svoje naprijed poslane ljude što to nisu spriječili, pa naredi prijateljima da sjašu i pješice pođe s njima naprijed. Ali kad su bili blizu, onaj koji je sve raspoređivao i razmještao svjetinu u redove, čovjek već postariji, držeći u ruci štap i vijenac, pođe Katonu ususret ispred ostalih i, čak i bez pozdrava, upita gdje je ostao Demetrije i kad će doći. Taj je Demetrije bio Pompejev kućni rob; ali tada kad su tako reći oči cijelog svijeta bile uprte u Pompeja, Demetrije je primao počasti preko zasluga poradi svoga velikog utjecaja na Pompeja. Katonovi prijatelji prasnuše u takav smijeh da se nisu mogli pribrati još kad su koračali kroz mnoštvo, ali Katon, u tom času sasvim zbunjen, reče samo: »Jadna li grada!« a drugo ne izusti ništa, a s vremenom kasnije se običavao i sam tome smijati i kad je to pripovijedao i kad se toga prisjećao.[50]

14. No ipak, sam Pompej učini da se ti ljudi postide što su se iz neznanja tako nemarno ponašali prema Katonu. Jer čim je, došavši u Efez,[51] Katon pošao k njemu da ga pozdravi kao starijega, ugledom daleko ispred njega i zapovjednika tada najvećih vojnih snaga, Pompej, ugledavši ga, ne sačeka i ne dopusti da mu Katon priđe dok on sjedi, nego skočivši kao pred nekim od njemu nadređenih, pođe mu u susret i dade mu desnicu. I mnoge pohvale izreče o njegovim vrlinama još u samom Katonovom prisustvu dok mu je iskazivao svoju prijaznost i prijateljski ga pozdravljao, a još više kad se ovaj povukao tako da su svi bili postiđeni i sada su Katonu posvećivali pažnju diveći mu se zbog osobina zbog kojih su ga prije prezirali i pažljivo su promatrali njegovu blagost i duševnu veličinu. A doista nije bilo tajnom da je Pompejeva pažnja prema njemu bila više iz vlastita interesa nego iz prijateljstva pa razabraše da mu se Pompej divi prisutnu, ali mu je laknulo kad je Katon otišao. Jer ostale mlade ljude koji su dolazili k njemu Pompej je zadržavao pokazujući živu želju i čeznuće za njihovim društvom, ali Katona nije ništa takva zamolio nego, kao da mora polagati račun za svoje zapovjedništvo dok je Katon bio nazočan, sav ga sretan otpremi, a ipak Katon je bio gotovo jedini od onih koji su plovili za Rim kome je preporučio svoju ženu i djecu iako je istina da su ovi bili u rodbinskim vezama s Katonom.[52]

Kao posljedica svega toga gradovi su se natjecali u slavljenju i ukazivanju pažnje Katonu te je bilo pozivanja i večera na kojima je

naređivao prijateljima neka paze na nj da ne bi nehotice potvrdio Kurionove riječi. Kurion, naime, nezadovoljan strogošću Katona koji mu je bio blizak prijatelj, upitao ga je da li ima volje poslije služenja vojske obići razgledajući Aziju. A kad je ovaj potvrdio da je još i te kako voljan, odvrati Kurion: »To je dobro jer ćeš nam se odanle vratiti ugodniji i pitomiji«,[53] što je otprilike značenje riječi koju je upotrijebio.[54]

15. Ali Dejotar Galaćanin posla po Katona budući da je već bio postariji čovjek[55] a želio mu je preporučiti svoju djecu i svoju obitelj, no kad je došao, donoseći mu raznovrsne darove, napastujući ga i moleći na svaki način tako ga je razdražio da je, premda je stigao kasno uvečer i samo ondje proveo noć, Katon sljedećega dana oko treće ure[56] krenuo. Međutim, odmakavši dan puta, nađe u Pesinuntu[57] opet još više darova gdje čekaju na nj od onih što ih je ostavio tamo i pismo Galaćanina gdje ga moli, ako nije voljan da ih uzme, neka to barem prijateljima dopusti jer u svakom slučaju zbog njega zaslužuju da prime dobročinstvo a Katonova vlastita sredstva ne dostaju u toj mjeri. Ali Katon čak ni na te riječi ne popusti premda je vidio da su neki od njegovih prijatelja već omekšavali i da potiho mrmljaju protiv njega, nego, izjavivši da se može naći mnoštvo opravdanja za svako primanje darova, ali njegovi će prijatelji dijeliti s njime samo ono što on stekne časno i pošteno, pošalje poklone natrag Dejotaru.

Kad je kanio krenuti za Brundizij,[58] mišljahu njegovi prijatelji da Cepionov pepeo treba ukrcati na drugu lađu, na što on, rekavši da će se radije rastati sa životom nego s tim pepelom, zaplovi. I doista, pripovijeda se da mu je prijelaz igrom slučaja bio veoma pogibeljan premda su ostali putovali s malo teškoća.

16. Vrativši se u Rim, veći dio vremena bio je kod kuće s Atenodorom ili ga je proveo na Forumu pomažući prijateljima.[59] Premda mu je bio otvoren put ka kvesturi,[60] nije se prije prijavio kao kandidat nego što je pročitao zakone o toj službi i raspitao se kod upućenih o svim pojedinostima pa stvorio sebi neku predodžbu o ovlaštenjima i nadležnosti te magistrature. Stoga, čim je bio uveden u tu službu, odmah je uveo veliku promjenu među pomoćnicima i pisarima pri državnoj blagajni koji, imajući stalno u rukama državne isprave i odgovarajuće zakone pa onda dobivajući kao pretpostavljene mlade ljude a ti su uslijed neiskustva i neznanja upravo trebali druge da ih podučavaju i upućuju, nisu takvim pretpostavljenima prepuštali nikakvu moć nego su sami bili magistrati sve dok Katon, sa svojom mladenačkom energijom stavši na čelo te službe, ne samo po imenu i časti magistrat nego i po umnosti, dostojanstvu i rasuđivanju, nije zaključio da s pomoćnicima treba postupati kao s pisarima, što oni i jesu, sad obličujući ih za njihove zloporabe, sad poučavajući ih kad griješe zbog neiskustva. Ali kako su bili drski i ulagivali se dodvoravanjem ostalim kvestorima a s njime se upustili u rat, zato Katon prvoga među njima, našavši ga krivim zbog kršenja povjerenja u jednoj ostavini, istjera iz službe kod državne blagajne a drugoga zbog pronevjera stavi pred sud. Kao branitelj ovome pojavi se cenzor Lutacije

Katul,[61] čovjek koji je svojom službom stekao velik prestiž, ali najvećim dijelom zahvaljujući svojoj vrlini jer se smatralo da pravičnošću i trijeznošću nadilazi sve Rimljane; a bio je i hvalitelj Katonova načina života i blizak mu znanac. Kad je, dakle, izgubivši parnicu zbog utemeljenosti tužbe, stao otvoreno tražiti oslobođenje za svog branjenika, Katon je kušao da ga spriječi u tome, a kad je ovaj još više ustrajao, reče mu: »Bila bi sramota da tebe, Katule, koji si cenzor i moraš prosuđivati naš život, iz suda izbacuju naši sudski podvornici.« Kad je Katon to izustio, Katul pogleda u nj kao da će mu odgovoriti, ali ne reče ništa, nego bilo iz srdžbe, bilo od stida ode bez riječi u velikoj neprilici. Međutim, onaj čovjek ipak ne bi osuđen, nego kako je broj osuđujućih glasova bio za jedan veći od oslobađajućih a Marko Lolije, jedan od Katonovih drugova u službi, bio je izostao sa sudske rasprave zbog bolesti, Katul posla k njemu moleći ga da pomogne onom čovjeku; i on, donesen u nosiljci poslije suđenja, dade oslobađajući glas.[62] Bez obzira na to, Katon toga više nije htio upotrijebiti kao pisara niti mu je isplatio plaću a niti je uopće dao Lolijev glas uračunati u konačan zbroj.

17. Ponizivši tako pisare i učinivši ih pokornima te ravnajući poslovima kako je sam želio, za kratko vrijeme učini kvesturu časnijom od senata tako da su svi govorili i osjećali da je Katon kvesturu zaodjenuo dostojanstvom konzulata. Jer otkrivši u prvom redu stare dugove mnogih građana državnoj blagajni i državne blagajne mnogima, istovremeno je spriječio da grad trpi i čini nepravdu potražujući strogo i neumoljivo dužne iznose a brzo i spremno vraćajući dugove tako da je narod bio pun poštovanja videći gdje plaćaju oni koji su mislili da će prevariti a drugi primaju isplatu onoga što više nisu očekivali. Zatim, premda su mnogi podnosili kvestorima spise na neprimjeren[63] način a prijašnji su kvestori običavali primati lažne odluke[64] na molbu onih kojima su željeli ugoditi, ništa takvo nije se moglo dogoditi a da promakne Katonu, nego, štaviše, kad je jednom posumnjao da li je jedna odluka postala pravomoćna,[65] premda su mnogi svjedočili da jest, ne povjerova im nego su konzuli, došavši, prisegli na njezinu valjanost. Kako je bilo mnogo onih kojima je onaj zloglasni Sula za ubijene proskribirane ljude dao nagradu u visini od dvanaest tisuća drahmi[66] i svi su te ubojice mrzili kao proklete i okaljane zločinom ali im se nitko nije usuđivao osvećivati, Katon ih je ipak pozivao kao svakoga od onih što imaju državni novac stečen nepravičnim sredstvima pa od njih utjerivao taj iznos istovremeno ih grdeći strastvenom rječitošću zbog njihova zločinačkog i bezbožnog djela. Pošto im se to dogodilo, odmah su bili napadnuti sudskom tužbom,[67] dovođeni pred sud već unaprijed, moglo bi se reći, osuđeni te kažnjavani na opću radost sviju koji su smatrali da se time zatire svaki trag ondašnjoj tiraniji i da se pred očima ljudi kažnjava Sula osobno.

18. A osvajao je mnoštvo i neprekidnom i neumornom brigom za svoje dužnosti. Jer niti je tko od njegovih drugova u službi prije Katona dolazio u prostorije državne blagajne niti je poslije njega odlazio. A nije propustio nijednu skupštinu niti sjednicu senata jer se bojao i brižno pazio

na one koji su spremno i ugađajući ljudima izglasavali otpust dugova i poreza ili podjeljivanje kojekakvih darova. Tako pokazujući državnu blagajnu nedostupnom potkazivačima i čistom od njihovih prljavština ali punom novaca, poučavao je ljude da grad može biti bogat bez nošenja nepravde građanima. Premda se u početku nekima od svojih drugova u službi učinio nemio i neugodan, kasnije su ga veoma cijenili jer je preuzeo na svoja pleća umjesto sviju omrazu zbog toga što nije činio usluge državnim novcem niti donosio rđave odluke i jer im je omogućivao obranu od onih koji su kod njih pokušavali silom ostvarivati svoje zahtjeve, budući da su mogli reći: nemoguće je jer se Katon ne slaže.

Zadnjega dana njegova roka službe, ispraćen gotovo od svega građanstva kući, začu da su mnogi prijatelji i utjecajni ljudi zaskočili Marcela[68] u prostorijama državne blagajne i zaokupili ga nastojeći da ga natjeraju da upiše u registre otpis nekih dugova. A bio je Marcelo Katonu prijatelj iz djetinjstva i, kad je bio zajedno s njime, izvrstan kvestor. Ali kad je bio sam, dao se zavesti osjećajem stida pred onima koji su ga molili i bio je sklon učiniti svaku uslugu. Smjesta se vrativši i našavši Marcela natjerana kako upisuje otpusnicu, Katon zatraži od njega pločice za pisanje i izbriše upisano, dok je ovaj šutke stajao kraj njega; pošto je to učinio, odvede ga iz kvesture i dovede kući a da mu on nije ništa progovorio ni tada ni kasnije nego mu je ostao blizak i dobar prijatelj sve do kraja.

Pa niti kad je položio svoju kvestorsku službu nije ostavio državnu blagajnu bez svoga brižljivog nadzora, nego su ondje svakodnevno bivali njegovi robovi prepisujući upravne spise a sam je kupio za pet talenata[69] knjige s obračunima javnih poslovanja od Sulina vremena do njegove kvesture te ih je uvijek imao u rukama.

19. U senat je ulazio prvi a napuštao ga posljednji; i često je, dok su se drugi senatori polako skupljali, sjedeći mirno čitao zaklanjajući knjigu togom.[69a] Nikada nije otišao iz grada ako je bila zakazana senatska sjednica. A kad su kasnije Pompej i njegovi prijatelji vidjeli da je uvijek nemoguće nagovoriti ga da pristane uz nezakonite postupke što su ih nastojali provesti a da ga je vrlo teško prisiliti na to, udešavali su da ga izvuku iz senata nekim zagovaranjima prijatelja pred sudom, obraničkim sudovanjem ili poslovnim pitanjima. Prozrevši ubrzo njihov naum, odbije sve i učini to pravilom da se ne prihvaća nikakva drugog posla dok senat zasijeda. Jer ne prihvativši se bavljenja poslovima grada niti radi slave, niti radi stjecanja imetka, niti slučajno i stjecajem okolnosti, kao neki, drugi, nego izabravši politički rad kao pravi zadatak valjana čovjeka, smatrao je da općem dobru treba da posvećuje više pažnje nego pčela mednom saću i zato se pobrinuo da mu veze i prijatelji u svakome mjestu šalju akte, edikte, presude i najvažnije odluke iz pokrajina.

Suprotstavivši se jednom prilikom demagogu Klodiju[70] koji je poticao nemire i nerede kao uvod u velike promjene i klevetao pred narodom svećenike i svećenice među kojima je i Fabija, sestra Ciceronove žene Terencije, bila zapala u opasnost, tako postidje Klodija da ga prisili da se potajno ukloni iz grada, a kad mu je Ciceron zahvaljivao, reče mu da treba

da bude zahvalan gradu a ne njemu jer radi grada on sve i radi i politički djeluje. Taj mu slučaj donese velik ugled tako da je jedan govornik na suđenju gdje je izišao samo jedan svjedok rekao sucima da nije u redu obazirati se na svjedočenje jednoga jedinog svjedoka čak niti ako je taj Katon, a mnogi su već, govoreći o stvarima koje su bile čudne i nevjerojatne, znali reći kao da navode poslovicu da to ne bi bilo vjerojatno niti da to Katon kaže. Kad je pak jedan pokvaren i rasipan čovjek u senatu držao govoranciju o štedljivosti i umjerenosti, Amnej reče ustavši: »Čovječe, tko će to izdržati da večeravaš kao Lukul, gradiš kao Kras, a govoriš nam kao Katon?«[71] I druge su ljude, koji su bili pustopašni i razvratni, ali u svojim govorima uzvišeni i strogi, za porugu nazivali Katonima.

20. Premda su ga mnogi pozivali da preuzme pučki tribunat, smatrao je da nije pravo utrošiti silu tako značajne i moćne magistrature, kao što niti jak lijek, na nenužne stvari. I istovremeno, kako je bio slobodan od javnih poslova, uzevši sa sobom knjige i filozofe, krene u Lukaniju[72] gdje je posjedovao imanja koja su omogućivala ne baš nedostojan provod; a onda, susrevši putem cijelo mnoštvo tovarne marve s prtljagom i pratiocima te doznavši da se Metel Nepot vraća u Rim spreman da se natječe za pučki tribunat,[73] zastade bez riječi i poslije kratke stanke naredi svom društvu neka se okreću natrag. A kad su mu se prijatelji začudili, reče: »Ne znate li da se Metela već sama po sebi treba bojati zbog njegove lude zaslijepljenosti? A sada, došavši po Pompejevoj želji, survat će se u političku situaciju poput iznenadne oluje ispreturajući sve. Stoga nije čas za dokolicu i boravak na ladanju, nego treba tog čovjeka pobijediti ili časno umrijeti boreći se za našu slobodu.« Ipak, po savjetu prijatelja dođe najprije na svoja dobra i provede ondje nedugo vremena, zatim se vrati u grad, a kako je stigao uvečer, odmah u zoru siđe na Forum da se suprotstavlja Metelu. Snaga te službe, naime, više je u sprečavanju nego u djelovanju;[74] i ako svi tribuni osim jednoga glasaju za nešto, odlučujuća je uloga onoga koji neće da dade svoj pristanak ili dopuštenje.[75]

21. Isprva je, međutim, oko Katona bio samo malen broj njegovih prijatelja; ali kad njegova namjera postade općenito poznatom, za kratko vrijeme svi čestiti i odlični ljudi sjatiše se oko njega s poticajima i ohrabrenjima smatrajući da on ne prima milost[76] nego da najveću uslugu čini domovini i najuglednijima od građana jer je često odbio tu službu kad ju je mogao dobiti bez ikakve muke a sada ne bez opasnosti po sebe izlazi na borilište zato da se bori za slobodu i ustavni poredak. Još se pripovijeda, kako su se mnogi u svom žaru i odanosti gurali k njemu došavši od njih u opasnost, da je jedva kroz mnoštvo uspio izići na Forum. Proglašen tribunom zajedno s drugima uključivši i Metela,[77] kako je vidio da se izbor konzula kupuje,[77a] izgrdi narod; i završavajući svoj govor, zakune se da će sudski goniti podmititelja tko on god bio izuzevši jedino Silana[78] zbog srodstva. Katonova sestra Servilija, naime, imala ga je za muža. Zato njega ostavi na miru, ali optuži Lucija Murenu da je novcem postigao da postane konzul uz Silana. A kako je po nekom

zakonu tuženi mogao uvijek postavljati čovjeka da motri na tužitelja tako da ne bude nikakve tajne oko toga kako on skuplja materijal i priprema se za optužbu, onaj koga je Murena postavio Katonu, prateći ga i motreći, kad je vidio da ovaj ništa ne radi zaplotnjački niti nezakonito, nego da čestito i obzirno stupa izravnim i pravičnim putem optužbe, tako se divio Katonovu ponosnu značaju da bi, pristupivši mu na Forumu ili dolazeći mu kući, pitao Katona da li se kani toga dana baviti stvarima u vezi s onom optužbom; pa ako bi ovaj odgovorio odrečno, čovjek je odlazio vjerujući mu na riječ.

Kad se suđenje održavalo, Ciceron, tada konzul[79] i jedan od Mureninih odvjetnika, mnogo se zbog Katona podrugivao i podsmijevao stoičkim filozofima i onome što se nazivalo njihovim »paradoksima« tako da su se suci smijali. Stoga kažu da je Katon, nasmiješivši se, rekao onima što stajahu pokraj njega: »Ljudi, kakva li mi šaljivčinu imamo za konzula!« I pošto je Murena bio oslobođen optužbe, nisu se kod njega pojavila prema Katonu čuvstva zlobna ili nerazborita čovjeka; jer i kao konzul tražio je njegov savjet u najvažnijim stvarima i inače ukazivao mu je štovanje i povjerenje. A razlog za to bio je u samome Katonu koji je na zborištu i u senatu bio oštar i strašan u obrani pravde, ali poslije je njegovo ponašanje prema svima bilo dobrohotno i prijazno.

22. Prije nego je nastupio svoju tribunsku službu, dok je još Ciceron bio konzul, i u drugim je brojnim sukobima podupro autoritet njegove funkcije, a osobito je u mjerama poduzetim u vezi s Katilinom,[80] koje su se pokazale u najvećoj mjeri važnima i slavnima, doveo stvari do uspješna završetka. Katilina sam, naime, koji je nastojao unijeti potpun i poguban prevrat u rimsku državu i poticao ujedno bune i ratove, pošto mu Ciceron javno dokaza krivnju, pobježe iz grada, ali Lentul, Ceteg i mnogi drugi s njima, preuzevši urotu i predbacujući Katilini kukavičluk i sitničarenje u poduzetnosti, sami smjerahu grad do temelja razoriti vatrom i srušiti imperij[80a] pobunama podložnih naroda i vanjskim ratovima. Ali kad su njihove pripreme izišle na javu i Ciceron iznio stvar na raspravu u senatu,[81] kao prvi govornik Silan je izrazio mišljenje da ti ljudi treba da budu kažnjeni najtežom kaznom a oni koji su slijedili za njim redom su iznosili isto mišljenje sve do Cezara. Cezar pak, ustavši, budući da je bio vješt govornik i budući da je svaku promjenu i nemir u državi kao građu za svoje vlastite planove volio raspirivati radije nego da dopušta gasiti ih, izloživši mnogo zavodljivih i čovjekoljubivih razloga, nije pristajao da se ti ljudi pogube bez suđenja nego je tražio da ih se drži u zatočeništvu te je tako izmijenio mišljenje senata, koji se pobojao naroda, da je i Silan zatajio svoje mišljenje i rekao da niti on nije mislio na smrt nego na zatočenje; jer to je za Rimljanina »najteže« od svega.

23. Kad je nastao takav obrat i svi su senatori požurili prema blažim i čovječnijim postupcima, Katon, ustavši da izrekne svoje mišljenje, odmah započe govor pun srdžbe i strastvene žestine grdeći Silana zbog promjene mišljenja i žestoko napadajući Cezara da pod demokratskom krinkom i čovjekoljubivim govorom pokušava srušiti državu i da nastoji

uplašiti senat u situaciji u kojoj bi trebalo da se sam plaši i da bude zadovoljan ako se sam izvuče iz toga nekažnjen i čak prost od sumnje jer je tako otvoreno i drsko nastojao izvući državne neprijatelje, dok za svoju domovinu, tako veliku i lijepu, koja je dospjela na rub propasti, priznaje da ne osjeća sažaljenja nego roni suze i jadikuje nad onima koji ne bi trebalo da žive niti da su se uopće rodili, ako će njihova smrt osloboditi grad velikih opasnosti i krvoprolića.

Kažu da je to jedini govor od sviju što ih je Katon izrekao koji se čuva zahvaljujući tome što je konzul Ciceron onima od pisara koji su se odlikovali brzinom pisanja unaprijed dao upute za upotrebu znakova koji u malo kratkih crta sadrže značenje mnogo pismena a zatim je te pisare rasporedio u razne dijelove vijećnice.[82] Jer do tog vremena Rimljani nisu upotrebljavali niti poznavali brzopis nego kažu da su tada u tome učinili prve korake. U svakom slučaju, Katon odnese prevagu i promijeni mišljenje senatora tako da su one ljude osudili na smrt.

24. Ako pak ne treba izostaviti sitne naznake značaja kada kao da ocrtavamo sliku duše, pripovijeda se da je tom prigodom, kad je Cezar vodio veliku i tešku polemiku s Katonom koja je zaokupila pažnju čitavog senata, izvana bila Cezaru donesena neka malena pločica. Katon je pokušao da to izloži sumnjičenju i tvrdio je da to ima neke veze s urotom[83] pa je zahtijevao neka se pročita što je na pločici napisano, našto ju je Cezar pružio Katonu koji je stajao blizu njega. A kad je ovaj pročitao ono što je bilo razbludno pisamce njegove sestre Servilije napisano Cezaru u koga je bila strastveno zaljubljena pošto ju je on zaveo, dobaci je Katon Cezaru i, kažu, reče: »Drži, pijanico!« te opet nastavi započeti govor.

Čini se uopće da je ženskadija bila prava nesreća za Katona. Ta mu je, naime, sestra došla na loš glas zbog odnosa s Cezarom; a ponašanje druge Servilije, također Katonove sestre, bilo je još nepriličnije. Jer udana za Lukula, ugledom prvog čovjeka u Rimu, i rodivši mu dijete, bi istjerana iz kuće zbog razvrata.[84] A što je bilo najveća sramota, niti Katonova žena Atilija ne ostade čista od takvih zastranjenja, nego, premda je od nje imao dvoje djece, bio je prisiljen da je otjera zbog razuzdana vladanja.

25. Potom se oženi Filipovom[85] kćeri Marcijom koja je bila na glasu uzorna žena o kojoj je bilo najviše govora; i ta je strana u njegovu životu kao u drami najzagonetnija i najnejasnija. Dogodilo se pak to na ovaj način, kako izvješćuje Traseja[86] pozivajući se na autoritet Munacija, druga i životnog suputnika Katonova. Među mnogim obožavaocima i poštovaocima Katonovim bilo ih je koji su od drugih bili istaknutiji i odličniji a među njima je bio i Kvint Hortenzije,[87] čovjek sjajna ugleda i uzorna karaktera, koji, ne želeći biti Katonu samo znanac i drug nego se na ovaj ili onaj način sroditi i združiti s čitavom njegovom obitelji i rodom, prihvati se da ga nagovori da svoju kćer Porciju, udatu za Bibula[88] kome je rodila dvoje djece, sad opet dade njemu da mu kao plemenita plodotvorna njiva izrodi djecu. Jer po mišljenju ljudi takav je postupak, govorio je, apsurdan, ali po prirodnom je zakonu častan i dobar za državu

da žena u punom cvatu i mladosti i naponu snage ne ostane neaktivna ugasivši svoju sposobnost rađanja niti da, rađajući više djece no što je dovoljno, opterećuje i osiromašuje muža koji ih više ne želi, dok nasljednička zajednica među valjanim ljudima čini vrlinu obilnom i široko rasprostranjenom u njihovim obiteljima i grad se tako iznutra učvršćuje obiteljskim vezama. A ako je Bibul ljubavlju potpuno vezan uza svoju ženu, on će mu je vratiti pošto mu rodi dijete i tako će zajedništvom djece postati još bliskije povezan srodstvom i sa samim Bibulom i sa Katonom.

Kad je Katon odgovorio da mu je Hortenzije drag i da visoko cijeni rodbinsku vezu s njime, ali da smatra apsurdnim razgovarati o braku kćeri udate za drugoga, Hortenzije, promijenivši taktiku, bez oklijevanja, zbacivši masku, zatraži ženu samoga Katona zato što je još dovoljno mlada da rađa, dok Katon ima dovoljno nasljednikā. I ne može se reći da je on tako postupao zato što bi znao da Katon zanemaruje Marciju; ta kažu da je baš tada bila od njega trudna. Katon, međutim, videći ozbiljnost i žarku želju Hortenzijevu, ne usprotivi se nego reče da treba da i Marcijin otac Filip dade svoj pristanak na to. Kad mu se, dakle, obratiše, Filip odobri, ali ne htjede drukčije zaručiti Marciju nego u nazočnosti i uz sudjelovanje samog Katona pri zarukama.[89] To, međutim, ako se i dogodilo u kasnije vrijeme,[90] učinilo mi se zgodnim unaprijed spomenuti kad sam već načeo pitanje žena Katonove obitelji.

26. Kad su Lentul i njegovi sukrivci bili pogubljeni a Cezar se obzirom na optužbe i okrivljavanja upućena senatu protiv njega zatekao narodu i uzbunjivao i okupljao oko sebe mnoge nezdrave i pokvarene elemente u državi, Katon, uplašivši se, nagovori senat da pridobije siromašnu svjetinu bezemljaša obuhvativši je besplatnim dijeljenjem žita za koje je godišnji trošak iznosio tisuću i dvjesto pedeset talenata,[91] jer je tim čovjekoljubivim i dobronamjernim činom očigledno bila raspršena prijeteća opasnost. Tada Metel, požurivši se da preuzme svoja tribunska ovlaštenja, stade sazivati burne skupštine i podnese prijedlog zakona da Pompej svom brzinom s vojskom pođe u Italiju[92] i preuzme očuvanje grada s obrazloženjem da mu prijeti opasnost od Katiline. Ali to je bila samo divna izlika a cilj i svrha zakonskog prijedloga bila je predati situaciju Pompeju u ruke i izručiti mu vrhovnu vlast. Kad se senat sastao i Katon nije, kako je običavao, žestoko napao Metela, nego mu je mnogo toga posavjetovao pomirljivo i umjereno a na koncu pribjegao i molbama te pohvalio Metelov rod da je uvijek bio privržen aristokraciji,[93] Metel, još većma zanesen i prezrevši Katona smatrajući ga popustljivcem i plašljivcem, udari u obijesne prijetnje i drske govore u namjeri da sve provede uz inat senatu. Ali tada Katon promijenivši i držanje i ton i riječi, zaključi svoj nov, žestok govor izjavom da, dok je on živ, Pompej neće s vojskom ući u grad, što sve dovede senat do uvjerenja da nijedan od njih dvojice nije pravo pri sebi niti misli trijezno, ali da je Metelova politika ludilo koje u prekomjernoj opakosti vodi ravno u propast i rasulo svega, dok je Katonova zaneseno buncanje u borbi za dobro i pravdu.

27. Kad je narod imao glasati o tom zakonu, kao podrška Metelu na Forumu su bili postrojeni naoružani stranci, gladijatori i sluge i onaj dio

naroda koji je u svojoj nadi u promjene čeznuo za Pompejem bio je ondje u veliku broju a jaka je bila i podrška Cezara koji je tada bio pretor, a što se Katona tiče, prvi građani više su dijelili njegovo ogorčenje i osjećaj uvrijeđenosti nego što su mu se pridruživali u borbi i velika su potištenost i strah vladali u njegovoj kući tako da su neki od njegovih prijatelja, ne uzimajući nikakvu hranu, probdjeli svu noć jedni s drugima u besplodnim raspravama o njemu a žena i sestre kukajući i plačući. Njega pak sama, pošto je porazgovarao sa svima i utješio ih, probudio je iz duboka sna jedan od drugova u službi, Minucije Termo; i siđoše na Forum u pratnji malog broja ljudi, ali su ih mnogi susretali i poticali neka se čuvaju. Kad se, dakle, Katon zaustavio te ugledao hram Dioskura[94] okružen naoružanim ljudima i gladijatore kako stražare na njegovim stepenicama[95] a gore samog Metela kako sjedi s Cezarom, okrenuvši se prijateljima reče: »Drska li kukavice koji je protiv jednog i golorukog čovjeka okupio toliku vojsku!« Istovremeno je s Termom koračao ravno naprijed. I oni koji su zaposjeli stube razdvojiše se pred njima da prođu, ali ne propustiše nikoga drugog osim što je Katon jedva doveo gore Munacija; i stupajući ravno naprijed baci se onako kako je došao na sjedište između Metela i Cezara tako da prekine njihovo dogovaranje. I oni se nađu u neprilici a čestiti građani, ugledavši lice, samopouzdanje i samosvijest Katonovu i diveći joj se, priđoše bliže i poklicima osokoliše Katona neka se samo drži a jedni druge neka ostanu i budu složni te ne čine izdaje prema slobodi i čovjeku koji se bori za nju.

28. Tada, kad je pisar uzeo u ruke zakonski prijedlog a Katon mu nije dao da ga čita, pa onda ga uzeo Metel i stao čitati, Katon mu ga istrgne a Termo, jer je Metel znao zakonski prijedlog napamet i počeo ga govoriti naizust, stavio mu ruke na usta i nije mu dao do riječi sve dok Metel, videći da ti ljudi vode borbu u kojoj on ne može nadvladati i da narod popušta i okreće se prema boljemu, naredi da iz podaljega dotrče naoružani ljudi uz zastrašujuću viku. Kad se to dogodilo i svi se raspršili, Katona, koji je jedini ostao i bio zasipan kamenjem i štapovima odozgo,[96] ne ostavi Murena, koga je on optužio i stavio pred sud, nego, zaklonivši ga svojom togom[97] i vičući onima koji su ga gađali neka prestanu, najzad samoga Katona, nagovarajući i obuhvaćajući rukama odvede u hram Dioskura.

A kad Metel ugleda prostor oko zborišta[98] prazan i svoje protivnike u bijegu preko Foruma, potpuno uvjeren da je odnio prevagu naredi svojim oružnicima neka otiđu i, istupivši na doličan način, pokuša provesti prihvat zakonskog prijedloga. Ali njegovi protivnici, brzo se sabravši s bijega, ponovno pođoše prema njemu podigavši puni samopouzdanja glasnu viku tako da njegove pristaše obuze smetenost i strava jer su mislili da ovi, nabavivši odnekud oružje, navaljuju na njih i nitko se ne odupre, nego svi pobjegoše sa zborišta. Kad se tako oni raspršiše a Katon istupi i narod dijelom pohvali dijelom ohrabri, većina se njih postavljahu pripravni da na svaki način svrgnu Metela i senat, sabravši se, smjesta izdade zapovijed da se Katonu pomaže i do kraja vodi borba protiv onog zakona uvjeren da on uvodi u Rim razdor i građanski rat.

29. Sâm Metel bio je nepopustljiv i preuzetan, ali videći da su mu pristaše potpuno zaplašeni Katonom i da ga smatraju nepobjedivim i nesavladivim, iznenada uskoči na Forum i, skupivši narod, izreče dug govor pun mržnje protiv Katona a napose vičući da bježi od njegove tiranije i zavjere protiv Pompeja zbog koje će se grad brzo pokajati što ne poštuje tako velika čovjeka, odmah krene u Aziju da te optužbe iznese pred njim. Katonova je zato slava bila velika što je pučkom tribunatu skinuo nemali teret i na neki način u Metelovoj osobi srušio Pompejevu moć. Ali još veće štovanje steče ne dopustivši da senat ostvari svoju namjeru da Metela proglasi nečasnim[99] i skine s tribunske časti nego se usprotivi i uvjeri ih neka to ne čine. Jer većina je to smatrala znakom čovječnosti i umjerenosti, ne pogaziti nogama niti zlostaviti neprijatelja potpuno nadvladana a razboritim se ljudima činilo ispravnim i probitačnim ne razdražiti Pompeja.

Poslije toga Lukul, vrativši se s vojne[100] dovršenje i slavu koje smatralo se da mu je oteo Pompej, dođe u opasnost da ostane bez trijumfa jer je Gaj Memije[101] protiv njega u narodu stvorio uspješnu stranku i poveo parnice na sudu više da ugodi Pompeju nego iz osobna neprijateljstva. Ali Katon, koji je s Lukulom bio povezan najužim srodstvom, jer je ovaj imao njegovu sestru Serviliju za ženu, i kako je držao taj pokušaj sramotnim, suprotstavi se Memiju i izloži se time mnogim klevetničkim optužbama.[102] Najzad, premda je došlo dotle da se tražilo da bude lišen svoje službe pod osvadom da protiv Rimljana primjenjuje tiransku vlast,[103] u toj mjeri nadvlada da je prisilio samog Memija da odustane od sudskih postupaka i da pobjegne od daljnje borbe. Lukul, međutim, proslavivši trijumf, još se jače veza Katonovim prijateljstvom imajući u njemu jak branik i zaštitu protiv Pompejeve moći.

30. A Pompej, vrativši se s velikim prestižom s vojne[104] i kako su ga sjaj i toplina dočeka doveli do uvjerenja da nema ničega što ne bi mogao na svoju molbu postići kod svojih sugrađana, pošalje unaprijed zahtjev[105] da senat odgodi konzulske izbore zato da on može osobno nazočan poduprijeti Pizonovu kandidaturu.[106] Dok je većina senatora bila sklona da mu iziđe u susret, Katon, koji nije smatrao odgađanje izbora najvažnijom stvari nego je želio u zametku presjeći Pompejev pokušaj i očekivanja, usprotivi se i promijeni stav senata tako da su zahtjev odbili. To je Pompeja nemalo smelo; i smatrajući da će mu Katon biti velik kamen spoticanja ako mu ne postane prijateljem, pošalje po Munacija, Katonova druga; pa kako su u Katona bile dvije nećakinje za udaju, zatraži stariju sebi za ženu a mlađu za sina. Neki, međutim, kažu da se prosidba nije odnosila na nećakinje nego na Katonove kćeri. Kad je to Munacije saopćio Katonu, njegovoj ženi i sestrama, žene su bile oduševljene tim srođivanjem zbog Pompejeve veličine i ugleda, ali Katon, ni trenutka ne zastavši niti razmislivši nego čak se žacnuvši, odgovori: »Idi, Munacije, idi i reci Pompeju da Katona nije moguće uhvatiti pomoću žena nego da on visoko cijeni Pompejevu dobronamjernost i, ako on bude postupao pravično, pružit će mu prijateljstvo pouzdanije od svakog srodništva, ali neće izručiti taoca Pompejevoj slavi na štetu domovine.«

Na te riječi žene su bile zlovoljne a i Katonovi su prijatelji kudili njegov odgovor kao i odveć grub i preuzetan. Potom je, međutim, Pompej, nastojeći pribaviti konzulat jednome od svojih prijatelja,[107] slao novac po tribusima[108] i podmićivanje je bilo opće poznato budući da se novac u tu svrhu odbrojavao u Pompejevim vrtovima. Stoga, kad je Katon svojim ženama rekao da bi dio sramote za takve postupke neminovno pao na njega da se srodio s Pompejem, one priznaše da je prosudio pametnije od njih odbivši prosidbu.[109] Ali ako treba suditi po kasnijim događajima, čini se da je Katon u potpunosti pogriješio ne prihvativši Pompejevo srodstvo nego dopustivši da se on umjesto toga okrene Cezaru i sklopi brak[110] koji, združivši Pompejevu i Cezarovu moć, umalo ne upropasti rimsku državu i ne uništi ustavni poredak, a ništa od toga možda se ne bi bilo dogodilo da nije Katon, pobojavši se sitnih Pompejevih pogrešaka, njemu dopustio da počini najveću posluživši kao oslonac moći drugoga.

31. To je, međutim, još bilo stvar budućnosti. Kad je u međuvremenu došlo do svađe Lukula s Pompejem oko odredbi na Pontu[111] (jer su i jedan i drugi tražili da njegove budu na snazi) i Katon je pritekao u pomoć Lukulu kome je očigledno bila nanošena nepravda, Pompej, podlegavši u senatu i tražeći naklonost naroda, pozivao je vojsku na diobu zemlje.[112] A kad je i tada Katon, usprotivivši se, omeo prihvaćanje tog zakona, tada se Pompej čvrsto uhvati Klodija, tada najdrzovitijega od pučkih tribuna, i pribavi sebi podršku Cezara, za što je sve Katon bio na neki način odgovoran. Jer Cezar, vraćajući se sa svoje propreture u Hispaniji,[113] htio se natjecati za konzulat a istovremeno je tražio trijumf. Ali kako su po zakonu kandidati za magistrature morali biti osobno prisutni,[113a] dok su oni koji su namjeravali ući u grad u trijumfalnoj povorci morali ostati izvan gradskih zidina, tražio je da mu se dozvoli da se preko drugih natječe za konzulat. Premda su mnogi bili voljni da mu se to dopusti, Katon se usprotivi; i kad je opazio da su senatori spremni da Cezaru ugode, potroši Katon čitav bogovetni dan držeći govor i spriječi zaključak senata. Cezar se zato odreče trijumfa, uđe u grad i odmah se uhvati Pompeja i konzulata.[114] Izabran za konzula, zaruči s njime Juliju i sada, pošto se njih dvojica složiše jedan s drugim protiv države, jedan je predlagao zakone koji su odobravali dodjelu i razdiobu zemlje siromašnima a drugi je svojom nazočnošću pružao zakonskim prijedlozima podršku. Lukul i Ciceron, svrstavši se uz drugog konzula Bibula,[115] protivili su se tome a najviše se protivio Katon koji je već naslućivao da prijateljstvo i savez između Cezara i Pompeja nije sklopljen ni radi kakve zakonite svrhe a govorio je da se ne plaši podjele zemlje nego nagrade koju će za to zatražiti oni koji ugađaju mnoštvu i namamljuju ga tom mekom.

32. Govoreći tako, imao je uza se jednodušan senat i od ljudi izvan senata podržavao ga je nemali broj iz nezadovoljstva zbog čudna ponašanja Cezarova; jer političke mjere koje su najdrskiji i najbezobzirniji pučki tribuni običavali poduzimati da uđu u volju mnoštvu, to je on primjenji-

vao pod autoritetom konzulske vlasti u sramotnim i ponižavajućim pokušajima da se dodvori narodu;[116] uplašivši se, dakle, opozicije, pribjegavali su on i Pompej sili i najprije na samog Bibula, dok je silazio na Forum, istresoše košaru izmeta, zatim, napavši njegove liktore, polomiše im svežnjeve prutića;[117] a najzad, kad je i streljivo letjelo i mnogi bili ranjavani,[118] pobjegoše svi ostali senatori trkom s Foruma a posljednji odlazio je Katon korak po korak, okrećući se i pozivajući građane za svjedoke nasilja. Ne samo da je bio prihvaćen zakon o podjeli zemlje, nego je bila dodana i klauzula kojom se tražilo da se čitav senat zakune da će doista potvrditi taj zakon i u slučaju njegova kršenja podržavati ga, određujući teške novčane kazne protiv onih koji se ne zakunu.[119] Pod prisilom svi se stoga zakleše imajući na umu sudbinu Metela[120] u prošlosti za koga je narod dopustio da bude prognan iz Italije zato što se nije htio zakleti na sličan zakon.[121] Zbog toga i Katona žene kod kuće usrdno i sa suzama zaklinjahu neka popusti i zakune se, a isto tako usrdno zaklinjahu ga i prijatelji i bliski poznanici. Ali onaj koji je najviše pridonio da ga nagovore i navedu na zakletvu bio je govornik Ciceron koji ga je opominjao i objašnjavao mu da je možda čak i krivo misliti da pojedinac treba da jedini odbija pokoriti se općoj volji i da je, s druge strane, u nemogućnosti da se išta izmijeni u stvari koja je gotova, zanemarivanje vlastitog probitka potpuno nerazumno i ludo; a najgore će biti zlo ako se, prepustivši i žrtvovavši zavjerenicima grad za koji ulažu sve svoje napore, prividno sa zadovoljstvom riješi borbi za njegovu obranu; jer ako i Katon ne treba Rima, ipak Rim treba Katona, a trebaju ga i svi njegovi prijatelji; a među njima i Ciceron reče da ga on treba više od sviju jer je žrtva spletaka Klodija koji ga izravno napada zaštićen pučkim tribunatom. Tim i takvim razlozima i molbama umekšavajući Katona kod kuće i na Forumu, kažu da su ga na jedvite jade natjerali i istupio je da se zakune zadnji od sviju izuzevši Favonija,[122] jednoga od svojih prisnih prijatelja i bliskih znanaca.

33. Ponesen tim uspjehom, Cezar predloži još jedan zakon da se gotovo čitava Kampanija porazdijeli među bezemljaše i siromašne. Nitko ne rekne ni riječi protiv toga osim Katona. A njega Cezar dade odvući s govornice u zatvor, ali on nije nimalo popuštao u svom govoru bez ustezanja i obzira, nego je, dok je išao, raspravljao o tom zakonu i preporučivao da se prestane s takvim zakonodavstvom. Pratio ga je senat sav utučen i najbolji dio naroda u zlovoljnoj i ogorčenoj šutnji tako da Cezaru nije promaklo kako im to teško pada. Ali ga je ipak dao voditi dalje tvrdoglavo ustrajući i očekujući da će Katon pribjeći molbi i prizivu na narod. Ali kad je bilo očigledno da i ne pomišlja da učini tako nešto, podliježući stidu i sramoti zbog svog postupka, sam potajno posla jednoga od pučkih tribuna nagovorivši ga neka ovoga izbavi iz ruku liktora. No ipak, tim zakonima i drugim uslugama ukrotivši svjetinu, Cezarovi prijatelji dadoše Cezaru izglasati upravu Ilirikom i čitavom Galijom[123] s četiri legije na pet godina, premda je Katon upozoravao narod da sam sebi svojim glasovima ustoličuje tiranina kao u svojoj citadeli, dok Publija Klodija, protuzakonito ga prebacivši iz redova patricija među pučane,[124]

izabraše za pučkog tribuna,[125] čovjeka koji je, da postigne Ciceronov izgon kao svoju nagradu, upotrebljavao sav svoj politički utjecaj da im ugađa, a za konzule[126] Kalpurnija Pizona, koji je bio otac Cezarove žene, i Aula Gabinija,[127] čovjeka iz Pompejeva naručja, kako tvrde oni koji su znali njegov značaj i životne navike.

34. Ali premda su tako čvrsto prigrabili vlast i premda su dio građanstva učinili sebi pokornim iz zahvalnosti a dio iz straha, ipak su se bojali Katona. Jer i kad su uspijevali prevagnuti protiv njega, bilo je to teško i s naporom a i ne bez sramote jer su morali pokazati da jedva silom proturaju svoje mjere, što im je bilo neugodno i mučno. A Klodije se nije niti nadao da će oboriti Cicerona dok je Katon prisutan, nego, budući da je u prvom redu smišljao kako da to izvede, dao je poslati po Katona i iznio mu svoj prijedlog: da njega smatra najčestitijim od Rimljana spreman je i činom dokazati; jer premda mnogi teže da im se dodijeli povjereništvo na Kipru i kod Ptolemeja[128] i mole da budu poslani, on smatra jedino Katona dostojnim toga i stoga mu sa zadovoljstvom nudi tu uslugu. A kad se Katon proderao da je to zamka i uvreda a ne usluga, Klodije mu reče oholo i prezirno: »Dobro, dakle, ako nećeš milom, ići ćeš protiv volje«, i pošavši odmah pred narod, dade odobriti zakon o Katonovu slanju u povjerenstvo. Štaviše, kad je Katon polazio, ne dade mu niti lađu, niti vojnika, niti pomoćnike osim jedino dva pisara od kojih je jedan bio kradljivac i ništarija a drugi Klodijev klijent.[129] I kao da mu je natovario malen posao s Kiprom i Ptolemejem, još mu naloži da i prognanike iz Bizantija[130] vrati kući hoteći da sebi na što je moguće dulje vrijeme makne Katona s puta dok je on pučki tribun.[131]

35. Primoran takvom prisilom, Katon posavjetuje Cicerona, koga su nastojali otjerati, neka ne izazove stranački razdor niti grad uvali u oružane obračune i krvoproliće nego, prepustivši se okolnostima, neka ponovno[132] postane spasiocem domovine a poslavši Kanidija, jednoga od svojih prijatelja, naprijed na Kipar,[133] pokušavao je nagovoriti Ptolemeja neka prepusti svoje kraljevstvo bez oružana otpora obećavajući mu da neće živjeti u nestašici novca i časti; jer Rimljani će mu dati čast svećenika boginje u Pafu.[134] Sam je pak provodio vrijeme na Rodu spremajući se[135] i čekajući na odgovore.

U međuvremenu egipatski kralj Ptolemej, koji je zbog svađe s građanima i u srdžbi napustio Aleksandriju,[136] na plovidbi u Rim u nadi da će ga Pompej ili Cezar opet vojnom silom ustoličiti u njegovoj prijestolnici poželjevši da se sretne s Katonom, posla mu glasnika očekujući da će Katon doći k njemu. Ali kako je Katon upravo tada bio pod liječenjem čišćenjem, poruči Ptolemeju neka dođe ako hoće, a kad je došao, niti mu pođe ususret, pa niti ustade, nego ga pozdravi kao bilo kojega od posjetilaca i ponudi mu da sjedne, što je sve zbunjivalo kralja koji se čudio suprotnosti između uznositosti i strogosti Katonova značaja i građanske jednostavnosti njegove opreme. Ali kad je počeo i razgovarati s Katonom o svojoj situaciji, čuo je riječi pune mudrosti i bezobzirne otvorenosti jer je Katon kudio njegov postupak i objašnjavao mu kakvu

je sreću napustio a kakvom se ropskom ulagivanju, naporima, podmitljivosti i lakomosti moćnika u Rimu izlaže, koju bi jedva mogao nasititi da čitav Egipat pretoči u novac, savjetujući mu neka plovi natrag i izmiri se s građanima a on je spreman i otploviti zajedno s njime i pomoći mu pri izmirenju; našto kralj, Katonovim riječima doveden k svijesti kao poslije napada mahnitosti ili ludila i razabirući iskrenost i pronicljivost govornikovu, odluči okoristiti se njegovim rasuđivanjem, ali kad ga prijatelji ponovno odvratiše, čim je stigao u Rim i došao k vratima jednog magistrata, stade uzdisati zbog svoje pogrešne odluke što je prezreo ne riječi valjana čovjeka nego proročko upozorenje božanstva.

36. Ali kiparski se Ptolemej na Katonovu sreću sam ubije otrovom. Kako se pričalo da je ostavio mnogo blaga, Katon odluči da osobno plovi u Bizantij a na Kipar posla svog nećaka Bruta jer se nije potpuno pouzdavao u Kanidija. Onda, izmirivši prognanike s građanima Bizantija i ostavivši taj grad u slozi, otplovi na Kipar. Kako je bilo mnogo kraljevski bogate opreme, kao pehara, stolova, dragog kamenja i grimizne odjeće, koju je trebalo prodajom unovčiti, Katon, hoteći u svemu postupati s najvećom točnošću, svemu podići cijenu do najviše moguće, pri svemu biti glavom nazočan i doći na konačnu procjenu, nije imao povjerenja niti u one koji su bili vični tržištu, nego, sumnjajući podjednako u sve, pomoćnike i izvikivače, kupce i prijatelje, najzad sam se nasamu dogovarajući s kupcima i navodeći ih na kupnju, uspijevao je rasprodati većinu robe. Zato je sve prijatelje uvrijedio jer su mislili da nema pouzdanja u njih a najprisnijega od njih, Munacija, razbjesnio je gotovo nepomirljivim gnjevom tako da se Cezar, kad je pisao svoj pogrdni spis protiv Katona,[137] s osobitom jetkošću naročito zadržao na tom dijelu svoje optužbe.

37. Međutim, Munacije izvješćuje da je njegov gnjev nastao ne zbog Katonova nepovjerenja prema njemu nego zbog njegove bezobzirnosti a i zbog određene njegove, Munacijeve, ljubomore prema Kanidiju. Sam je, naime, Munacije također izdao spis o Katonu, kojega se Traseja najviše držao. Munacije kaže da je na Kipar stigao poslije ostalih i našao da se nitko nije pobrinuo za njegov smještaj a kad je došao Katonu na vrata, da je bio odbijen jer je Katon u kući s Kanidijem bio nečim zaokupljen, njegov je pak odmjereni prigovor naišao na neodmjeren odgovor da je pretjerana privrženost, kako kaže Teofrast, često uzrokom nastanku mržnje: »Ta i ti si«, rekao je, kaže Munacije, Katon, »zlovoljan jer zbog velike privrženosti misliš da ti iskazujem manje časti no što ti pripada. A Kanidija upotrebljavam više od ostalih i zato što sam ga iskušao i zato što imam povjerenja u njega jer došao je prvi a pokazuje se nepodmitljivim.« To što je, međutim, bilo razgovor samo između njih dvojice Katon je, veli Munacije, ispričao Kanidiju. Doznavši za to, on više nije dolazio Katonu za stol, nije ga posjećivao niti je dolazio na savjetovanje kad je bio pozivan. A kad je Katon prijetio da će, kao u slučaju neposluha, uzeti zaloge,[138] on je, ne obrativši na to pažnju, otplovio i dugo se vremena ljutio na Katona; zatim kad je Marcija (jer je još živjela s Katonom)[139]

porazgovarala s mužem o tome, a desilo se da je Barka[140] obojicu pozvao na večeru, Katon, koji je ušao poslije ostalih koji su već zauzeli svoja mjesta na ležaljkama uza stol, upitao je, kaže Munacije, gdje da se smjesti. Pa kad je Barka odgovorio neka legne gdje hoće, ogledavši se naokolo, Katon je rekao da će leći uz Munacija; i obišavši okolo legao je kraj njega; ali više nije bilo nikakvih znakova prijateljstva u toku večere. Marcija je, međutim, veli Munacije, opet molila Katona neka mu piše uz obrazloženje da hoće nešto s njime porazgovoriti a on je došao u zoru u njegovu kuću i Marcija ga je zadržala sve dok ostali posjetioci nisu otišli[141] a onda ga je Katon, ušavši i zagrlivši ga objema rukama, poljubio i obasuo nježnošću. To sam, dakle, opširnije ispripovijedio držeći da takve pojedinosti ne bacaju manje svjetla na pokazivanje i upoznavanje značaja od velikih djela izvršenih pod vedrim nebom.[142]

38. U Katona se skupilo nešto manje od sedam tisuća talenata[143] srebra pa on, plašeći se duljine plovidbe, pribavi mnogo posuda od kojih je svaka sadržavala dva talenta i pet stotina drahmi[144] te o svaku priveže dugačko uže na čijem je kraju bio pričvršćen velik komad pluta zato da bi ono, ako se lađa razbije, držalo posudu potonulu u dubinu i označavalo njezino mjesto. Novac, međutim, osim vrlo malog dijela, sretno bi prevezen a račune o upravljanju čitavom ostavštinom imao je brižljivo zapisane u dvjema knjigama od kojih se nijedna nije sačuvala, nego je jednu nosio njegov oslobođenik imenom Filargir kojemu se, kad je zaplovio iz Kenhreje,[145] brod izvrnuo pa ju je izgubio skupa s teretom broda, a drugu je Katon sam sretno sačuvao do Korkire[146] gdje je postavio svoj šator na gradskom trgu; ali kako su mornari zbog hladnoće palili mnoge vatre u toku noći, zapališe se šatori i knjizi se zametne svaki trag. Bili su tu, istina, upravitelji kraljevskih dobara spremni da začepe usta Katonovim neprijateljima i klevetnicima, ali ta je stvar Katona ipak grizla u drugom pogledu. Razljutio se sam na sebe jer mu je jako bilo stalo do toga da može predočiti te račune ne kao dokaz da se u nj može imati povjerenja nego kao primjer savjesne točnosti drugima.

39. Rimljanima njegov dolazak brodovima[147] nije promakao, nego svi magistrati i svećenici, čitav senat i velik dio naroda pođoše mu u susret na rijeku[148] tako da su obje obale bile prekrivene ljudstvom i njegova plovidba do grada ni po prizoru što ga je pružala, ni po sjaju nije nimalo zaostajala za trijumfom. Pa ipak, nekima se činilo nezgodnim i svojeglavim što on, premda su tu bili prisutni konzuli i pretori, nije izišao da ih pozdravi niti je zaustavio lađu, nego, vozeći se mimo obale uz pljusak vesala na kraljevoj lađi šesteroveslarki,[149] nije stao prije nego se brodovlje usidrilo u pristaništu. No svejedno, kad su novac prenosili preko Foruma, narod se divio njegovoj množini a senat je, sastavši se, uz dolične pohvale izglasao da se Katonu podijeli izvanredna pretura[150] i da mu se odobri da igre gleda u grimizom obrubljenoj togi.[151] Te časti, međutim, Katon otkloni, ali nagovori senat da udijeli slobodu upravitelju kraljevskih dobara posvjedočivši njegovu brižnost i pouzdanost. Konzul je tada bio Filip, otac Marcijin, i na neki način dostojanstvo i moć te službe prešli

su na Katona jer Filipov drug u službi[152] nije ukazivao manje štovanja Katonu zbog njegove vrline nego što je činio Filip zbog njegove rodbinske veze.

40. Ali kad je Ciceron, vrativši se iz progonstva[153] u koje ga je otjerao Klodije i imajući velik utjecaj u senatu, u Klodijevu odsustvu silom uklonio i uništio tribunske pločice[154] koje je Klodije izložio na Kapitoliju ispisavši na njima sve što je uradio kao pučki tribun, pa kad se senat sastao da razmotri tu stvar i Klodije je optuživao Cicerona a ovaj rekao, budući da je Klodije postao pučkim tribunom nezakonito,[155] da sve što je uradio i napisao u toj funkciji treba da bude bezvrijedno i ništavno, protuslovio mu je Katon dok je Ciceron još govorio i najzad, ustavši, rekao da u potpunosti smatra da nije bilo ničega zdravog niti dobrog u Klodijevu političkom djelovanju, ali ipak, ako se poništava sve što je on kao pučki tribun radio, onda treba poništiti i sav njegov, Katonov, rad na Kipru i njegovo poslanstvo nije bilo izvršeno na zakonit način jer mu ga je dao izglasati nezakonit magistrat, nego, smatra on, Klodijev izbor za pučkog tribuna nije bio nezakonit poslije njegova prijelaza iz patricija u pučanski stalež, što zakon dopušta, a ako je pak on bio, kao i drugi, loš magistrat, uputno je da polaže račun o onome što je učinio krivo a ne da se poništava magistratura koja je i sama bila žrtvom njegovih krivih postupaka. Zbog toga govora Ciceron se razljutio na Katona i za dugo vremena prestao je njegov prijateljski saobraćaj s njime; kasnije se ipak izmiriše.[156]

41. Poslije toga Pompej i Kras, sastavši se s Cezarom koji je prešao Alpe,[157] sporazumno odlučiše da se zajednički natječu za drugi konzulat a kad budu ustoličeni u toj službi, da dadu Cezaru izglasati produljenje zapovjedništva za još toliko vremena[158] a sebi najveće pokrajine, novac i vojne snage. A to je bila urota za podjelu vrhovne vlasti i rušenje ustavnog poretka.[159] I premda se mnogo vrsnih ljudi tada spremalo da se natječu za konzulat, vidjevši onu dvojicu gdje se pojavljuju kao kandidati, svi odustadoše a samo Lucija Domicija,[160] muža svoje sestre Porcije, Katon nagovori neka se ne povuče niti popusti jer borba nije za magistraturu nego za slobodu Rimljana. I doista, među dijelom građana koji su još bili razumni kolalo je mišljenje da se ne smije dopustiti da konzulska vlast postane prevelika i preteška združivanjem moći Pompejeve i Krasove, nego da je jednome od njih dvojice treba oduzeti. I pridruživahu se Domiciju potičući ga i hrabreći neka se drži svoje kandidature; jer mnogi od onih koji sada iz straha šute bit će prilikom glasanja uza nj.

Pobojavši se upravo toga, Pompejevi pristaše postaviše Domiciju zasjedu kad je u zoru uza zublje silazio na Martovo polje.[161] I prvi od zubljonoša,[162] koji je stao pred Domicijem, sruši se od udarca mrtav; poslije njega ostali u pratnji, ranjavani, udare u bijeg osim Katona i Domicija. Ovoga je, naime, Katon zadržavao premda je sam bio ranjen u ruku i sokolio ga je neka ostane i sve dok diše neka ne napusti borbu za slobodu protiv tirana koji jasno pokazuju kako će upotrebljavati konzulsku vlast kad kroče prema njoj preko takvih zločina.

42. Ali kad Domicije ne htjede dočekati opasnost nego pobježe u zaklon svoje kuće a za konzule su bili izabrani Pompej i Kras,[163] Katon ne sustane, već sam istupi natječući se za pretora u želji da ima neko uporište u svojoj borbi protiv njih i da se magistratima ne suprotstavlja kao običan građanin. Ali Pompej i Kras, uplašivši se i toga sudeći da će zbog Katona pretura postati ravnopravnim takmacem konzulatu, najprije iznenada i bez znanja mnogih sazvaše senat pa dadoše izglasati da izabrani pretori odmah nastupe službu ne sačekavši da proteče zakonom propisano vrijeme kroz koje se moglo sudski goniti one koji su se poslužili podmićivanjem. Zatim, pošto su tim zaključkom oslobodili podmićivanje odgovornosti, izvedoše naprijed svoje vjerne sluge i prijatelje kao kandidate za preturu dajući sami novac za glasove, stojeći sami postrance dok su glasovi bili predavani. Ali kad je Katonova vrlina i slava pokazivala prevagu i protiv takvih smicalica jer je iz strahopoštovanja većina smatrala velikom sramotom prodati Katona svojim glasovima gdje bi bilo dično da ga grad sebi kupi za pretora, i kad je prvi tribus,[164] pozvan na glasanje, izabrao njega, iznenada Pompej, slagavši da je čuo grmljavinu, najsramotnije raspusti skupštinu (jer bilo je uobičajeno smatrati takav događaj[165] lošim znamenjem i ne donositi nikakve odluke pošto bude dan takav znak s neba).

Pa opet pribjegavši obilnu podmićivanju, postigoše da za pretora bude izabran Vatinije[166] mjesto Katona istjeravši najbolje građane[167] s Martova polja. I doista, pripovijeda se da su oni koji su tako glasali suprotno zakonima i pravdi odmah poput odbjeglih robova brzo otišli kućama, dok je ostalim građanima, koji su se okupljali i davali oduška svome ogorčenju, kad je jedan pučki tribun ondje na mjestu improvizirao skupštinu, Katon, podigavši se, kao da je od bogova nadahnut, pretkazao sve što će se dogoditi i uznastojao podbosti građane protiv Pompeja i Krasa za koje reče da zločini za koje su svjesni da su krivi i politika koje su se prihvatili objašnjavaju njihov strah od ishoda izbora koji bi dao premoć Katonu. I najzad, kad je odlazio kući, isprati ga toliko mnoštvo koliko nije ispratilo niti sve izabrane pretore zajedno.

43. Kad je sada Gaj Trebonije[168] podnio prijedlog zakona o dodjeli pokrajina konzulima tako da jedan[169] ima pod svojom uprvom Hispaniju i Afriku a drugi[170] Siriju i Egipat, da ratuju s kime hoće i da vrše osvajanja napadajući pomorskim i kopnenim snagama, ostali su izgubili nadu u otpor i pokušaje da to spriječe pa su čak odustali i od toga da prosvjeduju, a Katonu, koji se popeo na govornicu i želio govoriti, dadoše dva sata vremena za govor. Kad je potrošio to vrijeme u dugačkim izlaganjima, dokazivanjima i proricanjima, nisu mu više dopuštali da besjedi, a kako se on inatio, jedan ga službenik, prišavši mu, povuče dolje s govornice. A kad je i dolje stojeći vikao i nalazio ljude koji su ga slušali i dijelili njegovo nezadovoljstvo, opet ga službenik uhvati i povede te ga izvede s Foruma. I tek što ga je pustio, i opet, okrenuvši se, požuri prema govornici vičući iza sve snage i pozivajući građane da ga brane. Kako se to ponavljalo više puta, Trebonije, sav bijesan, naredi neka ga vode u

zatvor; ali mnoštvo je išlo za njim slušajući što je govorio dok je išao tako da se Trebonije uplaši te ga pusti.

I na taj način Katon potroši taj dan; ali sljedećih dana njegovi protivnici, zaplašivši jedne od građana, druge pridobivši uslugama i mitom, spriječiše oružanom rukom jednoga od pučkih tribuna, Akvilija, da izađe[171] iz vijećnice a samog Katona, koji je vikao da je bila grmljavina, izbaciše iz Foruma ranivši nemalo ljudi, dok su neki čak poginuli, pa silom iznudiše prihvaćanje tog zakona tako da su mnogi, udruživši se u svom gnjevu, gađali Pompejeve kipove. Ali Katon, došavši, zapriječi to; a kad je opet bio predlagan zakon o Cezarovim pokrajinama i trupama, Katon se obrati ne više narodu nego Pompeju svečano ga uvjeravajući i opominjući da on time što uzima Cezara na svoja pleća sada ne zna kad će ga ovaj početi tištati i nadjačavati i neće imati mogućnosti da ga se otrese niti snage da ga i dalje nosi nego će se skupa s njime srušiti na grad i tada će se prisjetiti Katonovih upozorenja shvaćajući da u njima nema ništa manje Pompejeva probitka nego poštenja i pravde. Slušajući opetovano te savjete, Pompej nije za njih mario niti se na njih osvrtao ne vjerujući u Cezarovu promjenu zbog pouzdanja u svoju sretnu sudbinu i moć.

44. Izabran za pretora za sljedeću godinu,[172] po općem mišljenju nije toliko pridonio dostojanstvu i značajnosti te službe dobro je obavljajući koliko joj je toga oduzeo i sramotio je često dolazeći na zborište bos ili bez tunike[173] i takav vodeći postupke u kojima se istaknutim ljudima radilo o glavi. Neki još tvrde da je čak poslije ručka i pića obavljao javne poslove; ali to su neistinite priče.[174] Kako je pak narod bio kvaren mitom ljudî koji su voljeli vlast i služili se potkupljivanjem mnoštva kao nekim običnim poslom, hoteći posvema iskorijeniti tu bolest iz grada, nagovori senat da donese zaključak da izabrani magistrati,[175] ako ih nitko ne optužuje, moraju obavezno osobno doći pred zakletvom vezani sud pa polagati račun o svom izboru. To je veoma ozlovoljilo kandidate za službe a još više najamničku rulju. Zato izjutra, kad je Katon izišao na zborište,[176] u gomili ga napavši, vikali su, psovali, gađali ga tako da su svi pobjegli sa zborišta a sam Katon, izguran mnoštvom i vučen za njim naokolo, jedva se uhvati za govornicu. Ondje ustavši, neustrašivim i samosvijesnim svojim izrazom lica odmah prevlada ned metežom i zaustavi dernjavu a rekavši ono što je dolikovalo i saslušan u miru potpuno prekine nered. Kad ga je senat zbog toga hvalio, reče: »Ali ja vas ne mogu hvaliti što ste pretora ostavili u opasnosti i niste mu pritekli u pomoć«.

Što se tiče kandidata za magistrature, svaki se od njih sada nalazio u mučnoj nedoumici s jedne strane bojeći se podmićivati a s druge plašeći se da će izgubiti magistraturu ako se drugi posluži time. Odlučiše stoga sastavši se zajedno položiti svaki po sto dvadeset i pet tisuća drahmi[177] a zatim se svi natjecati za službe časno i pošteno; onaj pak koji prekrši dogovor i posluži se podmićivanjem gubi svoj novac. Sporazumjevši se tako, izaberu za čuvara pologa, obraničkog suca i svjedoka Katona i, donoseći njemu novac, htjeli su ga pohraniti kod njega; taj dogovor čak

napisaše kod njega, koji umjesto novca prihvati jamce, ali novce ne primi. Kad je došao dan određen za izbore, Katon, stavši kraj tribuna koji je predsijedao izborima[178] i pripazivši na glasanje, izjavi da je jedan od pologodavaca kršio riječ i naloži mu da ostalima isplati ugovoreni novac. Ali oni, pohvalivši njegovu čestitost i diveći joj se, poništiše dosuđenu kaznu jer su smatrali da već imaju dovoljnu zadovoljštinu od krivca; no kod ostalih građana taj je Katonov postupak izazvao više zlovolje i omraze nego išta drugo zato što su držali da je sebi prisvojio ovlaštenja senata, sudova i magistrata.

Nijedna, naime, vrlina slavom i pouzdanjem što ih stvara ne izaziva više zavisti nego pravednost jer moć i povjerenje prate je poglavito kod priprostog mnoštva. Oni pravedne ne samo časte kao što časte hrabre i ne dive im se samo kao što se dive mudrima, nego ih i vole, uzdaju se u njih i vjeruju im. Dok se kod hrabrih i mudrih plaše onih prvih a drugima ne vjeruju, smatrajući pored toga da se oni ističu prirođenom osobinom a ne snagom volje jer drže hrabrost nekom žestinom a mudrost krepčinom duše, dotle nepravednost prati najveća sramota kao opačinu za koju nema opravdanja zato što pravedan može biti svatko čim to ushtjedne.[179]

45. Zato su i svi veliki ljudi ratovali s Katonom osjećajući da njegovi postupci obličuju njih; a Pompej, smatrajući Katonov veliki ugled zatorom svoje vlastite moći, uvijek je dražio neke ljude da ga grde a među tima bio je i demagog Klodije koji se opet zavukao pod Pompejevo okrilje i derao se u sav glas protiv Katona da je utajio mnogo blaga s Kipra i da je neprijatelj Pompeju zato što je ovaj odbio da se oženi njegovom kćeri. Ali Katon je govorio da je s Kipra prikupio toliko novca, ne dobivši niti jednog konja ili vojnika, koliko Pompej nije donio iz tolikih ratova i trijumfa uzmutivši sav nastanjeni svijet a da nikada nije Pompeja izabrao za tazbinsku vezu ne zato što ga smatra nedostojnim nego jer vidi razliku između njihovih političkih gledišta: »Ja sam se, naime, sa svoje strane odrekao pokrajine kad mi je bila nuđana poslije preture, a ovaj, uzevši ih, jedne sam drži a druge daje drugima; a sad je, eto, čak posudio Cezaru šest tisuća legionara za upotrebu u Galiji; a to niti je Cezar tražio od vas niti je Pompej dao s vašim odobrenjem, nego su sada tako ogromne vojske, oružje i konji uzajamni pokloni običnih građana.[180] I premda ima naslove imperatora i vrhovnog zapovjednika,[181] drugima je predao vojske i pokrajine a sam se smjestio pokraj grada[182] upravljajući strankama kod izbora kao da ravna cirkuskim igrama i smišlja nemire iz kojih – što nam nije promaklo – putem anarhije nastoji sebi pribaviti samovlašće.«

46. Takvim se riječima Katon branio od Pompeja. Marko Favonije pak bio mu je drug i revan nasljedovatelj kao što izvješćuju da je Faleranin Apolodor[183] to postao Sokratu u ono davno vrijeme a bio je impulzivan i lako se dao zanijeti raspravom koja na nj nije djelovala malo pomalo i blago, nego bi ga uhvatila poput čista vina i odveć mahnito. On je izgubio na izborima za edila, ali Katon, koji je bio prisutan opazi da su glasačke tablice ispisane istim rukopisom; i otkrivši prijevaru, tada prizivom na pučke tribune poništi izbore a kasnije, kad je Favonije bio izabran,

Katon, brinući se i za obavljanje drugih dužnosti te službe, također je upravljao kazališnim igrama[184] dajući glumcima vijence ne zlatne nego od divlje masline kao u Olimpiji a umjesto raskošnih darova Helenima je davao blitve, salate, rotkve i krušaka, Rimljanima pak po vrč vina, svinjetine, smokava, krastavaca i naramke drva, pri čemu su se jedni smijali praktičnoj jednostavnosti tih poklona, drugi su je poštovali gledajući kako Katonova strogost i oporost postupno prelazi u dobroćudno veselje.[185] A najzad je Favonije, umiješavši se sam u svjetinu i sjedeći među gledaocima, pljeskao Katonu i dovikivao mu neka daruje i časti uspješne glumce pa pozivao gledaoce neka mu se priključe kao da je svoja službena ovlaštenja prenio na Katona. Međutim, u drugom je kazalištu Kurion, Favonijev drug u službi, priređivao predstave raskošno; ali ljudi ga ostaviše pa prijeđoše ovamo i spremno sudjelovahu u igri u kojoj je Favonije igrao ulogu obična građanina a Katon ravnatelja igrama. A Katon je to radio podsmijevajući se tadašnjoj praksi i nastojeći pokazati da se kod igre treba igrati i popraćati predstavu nenametljivom ljupkošću radije nego izvještačenošću i raskoši ulažući veliku brigu i ozbiljan trud u tričarije.

47. Kad su se Scipion, Hipsej i Milon[186] natjecali za konzulat[187] ne samo uobičajenim i u političkom životu već duboko uvriježenim nezakonitim sredstvima, podmićivanjem i kupovanjem glasova, nego su upotrebom oružja i krvoprolićima izravno gurali državu u građanski rat svojom vratolomnom nasrtljivošću i ludošću pa su neki tražili da Pompej predsijeda konzulskim izborima, Katon se isprva tome usprotivio govoreći da ne smije Pompej pružati sigurnost zakonima nego zakoni Pompeju, ali kako je bezvlađe trajalo dugo vremena i tri su vojske[188] danju zaposijedale Forum te je malo uzmanjkalo da zlo ne postane nezadrživo, odluči da treba stvari staviti Pompeju u ruke dobrovoljnom milošću senata prije nego nastupi krajnja nužda i da upotrebom najumjerenijih neustavnih mjera kao lijekom za očuvanje najviših državnih interesa treba da oni sami uvedu samovladu radije nego da dopuste da strančarski razdor završi u samovlašću.[189] Predloži stoga u senatu Katonov rođak Bibul da treba Pompeja izabrati kao jedinog konzula;[190] jer ili će stanje biti povoljno kad ga on dovede u red, ili će, ako već treba da država robuje, robovati najmoćnijem građaninu.[191] Ustavši, Katon protiv svakog očekivanja povladi tom prijedlogu i podupre ga rekavši da je bilo koja vlada bolja od bezvlađa a on također očekuje da će Pompej postupiti u nastalim prilikama na najbolji mogući način i očuvati povjerenu mu državu.

48. Pošto je Pompej tako bio izabran konzulom, zamoli Katona da dođe k njemu u predgrađe.[192] A kad je došao, primivši ga s ljubeznim pozdravom i porukovavši se, pošto mu prizna svoju zahvalnost, pozove ga da mu bude savjetnikom i prisjednikom u vlasti.[193] Ali Katon odgovori da niti je isprva govorio iz neprijateljstva prema Pompeju niti ovo sada iz želje da mu omili, nego u oba slučaja na korist državi; privatno će mu zato biti savjetnikom kad ga bude zvao, ali ako ga ne bude zvao, svakako će javno reći svoje mišljenje. I kako je rekao tako je i radio. Tako na

prvome mjestu, kad je Pompej predlagao nove zakonom određene globe i teške kazne za one koji su već podmitili narod, potakne ga Katon neka zanemari ono što je bilo i pažnju posveti budućemu; jer nije lako odrediti gdje će se zaustaviti istraživanje prijašnjih prijestupa, a ako kazne budu određivane poslije izvršenih nedjela, nastat će nepodnošljiva situacija za one koji onda kad su počinjali svoja zlodjela nisu kršili zakon po kojemu su kažnjavani.[194] Zatim, kad se sudilo mnogim istaknutim ljudima pa i nekim Pompejevim prijateljima i rođacima, videći da on popušta i daje se umekšati u mnogim slučajevima,[195] žestoko ga izgrdi i uznastoja da ga razbudi. Štaviše, kad je Pompej, pošto je zakonom sam zabranio držanje uobičajenih pohvalnih govora ljudima kojima se sudi,[196] sastavivši pohvalni govor Munaciju Planku,[197] osobno ga uručio na suđenju, Katon, začepivši sebi uši rukama (jer slučajno je bio porotnik), sprečavao je čitanje svjedočenja.[198] Planku uspje njegovo izuzeće iz porote poslije govora optužbe i obrane, no unatoč tome bio je osuđen. I uopće Katon je bio nerješiva neprilika za optuženike jer niti su ga htjeli ostaviti da bude porotnik u njihovu slučaju niti su se usuđivali tražiti izuzeće.[199] Nemalo ih je, naime, bilo osuđeno zato što je traženje njegova izuzeća otkrilo da nemaju pouzdanja u pravednost svoje stvari; a neki su doživjeli i predbacivanje svojih kudilaca da je velika sramota neprihvaćanje Katona kao porotnika kad im je bio predložen.

49. Kako je Cezar, sam posvetivši se svojim trupama u Galiji i zaokupljen oružjem, ipak upotrebljavao darove, novac i osobito prijatelje za uvećanje svog utjecaja u Rimu pa su sada Katonova upozorenja izvlačila Pompeja iz njegova ranijeg nepovjerenja jer mu se već počela prisnivati prijeteća opasnost, ali kako je još uvijek bio pun krzmanja i neodlučna oklijevanja da je spriječi ili napadne, dade se Katon na to da se natječe za konzulat da bi mogao smjesta Cezara lišiti njegove oružane sile ili da iznese na vidjelo njegove spletke.[200] Ali obojica njegovih sunatjecatelja bili su prihvatljivi kandidati a Sulpicije[201] je stvarno izvukao mnogo koristi iz Katonova ugleda i utjecaja u gradu; stoga se smatralo da postupa na nezgodan pa čak nezahvalan način; no Katon tome nije ništa zamjerao: »Ta što ima zaboga«, rekao je, »čudna u tome ako netko ne ustupa drugome ono što smatra najvećim od svih dobara?« Nagovorivši ipak senat da donese zaključak da natjecatelji za službu sami vrše izbornu agitaciju u narodu a ne da snube birače preko drugih niti da stupaju u dodir s građanima preko posrednika koji za njih obilaze naokolo, još je više ljutio običan svijet zato što im je ne samo oduzeo mogućnost da dobiju novaca nego i da čine uslugu[202] prouzročivši tako da narod istovremeno ostane bez novca i časti. Pored toga, kako ni on sam nije bio uvjerljiv u kortešovanju za sebe, nego je volio u ponašanju očuvati dostojanstvo svog načina življenja više nego zadobiti službu obavljajući uobičajena rukovanja a kako niti svojim prijateljima nije dopustio da rade ono čime se svjetini podilazi i osvaja je, izmakne mu magistratura.

50. Premda takav neuspjeh donosi ne samo propalim kandidatima nego i njihovim prijateljima i rođacima utučenost i tugu uz priličnu

posramljenost kroz mnogo dana, Katon je podnio taj događaj tako bezbrižno da je, namazavši se uljem, pošao na loptanje na Martovu polju a poslije ručka opet, kao što je bio njegov običaj, sišavši na Forum bos i bez tunike[203] prošetao se sa prisnim poznanicima. Ali Ciceron mu zamjera što se, premda su prilike tražile za konzulsku službu čovjeka poput njega, nije potrudio niti je uznastojao da omili narodu prijaznim ophođenjem, nego je i za budućnost potpuno izgubio volju i odrekao se natjecanja premda se iznova kandidirao za pretora.[204] Katon je odgovorio da je preturu izgubio ne zato što bi to željela većina nego jer su glasači bili pod prinudom ili podmićeni, dok kod glasanja za konzule, gdje nije bilo nikakve prljavštine, razabrao je da se u narodu zamjerio svojom naravi koju pametan čovjek ne mijenja da bi ugodio drugima niti je voljan, zadržavajući je jednakom, opet doživjeti jednaku nezgodu.

51. Kad je Cezar udario na ratničke narode i svladao ih uz velike pogibli a mislilo se da je Germane napao čak nakon zaključena mira[205] i pobio ih tri stotine tisuća, svi su ostali tražili da narod prinosi žrtve zahvalnice za dobru vijest, ali Katon je zahtijevao da Cezara izruče onima protiv kojih je počinjeno bezakonje i da ne okreću protiv sebe krivnju za taj zločin odnosno neka ne dopuste da ona padne na grad. »No ipak«, reče, »žrtvujemo [206] zato što kaznu zbog ludosti i bezumlja ne okreću protiv njegovih vojnika a opet štede naš grad.« Nato Cezar napisa pismo pa ga posla senatu; a kad je bilo pročitano, puno pogrda i optužbi protiv Katona, ustavši, on pokaza ne iz srdžbe niti svadljivosti nego kao poslije hladna razmišljanja i pripreme da su optužbe protiv njega nalik na psovke i dosjetke te da su čista djetinjarija i lakrdijanje s Cezarove strane a zatim prijeđe na razmatranje Cezarove politike od samog početka te, napavši Cezarove planove od sama njihova začetka i razotkrivši sav njegov naum ne kao neprijatelj nego kao da je suurotnik i suučesnik i razloživši senatorima da im se nije bojati sinova Germana ili Kelta nego, ako zdravo misle, njega samog, tako obrati mišljenje slušatelja i razdraži ih da su se Cezarovi prijatelji kajali što su, pročitavši pismo u senatu, pružili Katonu priliku da ga pobije pravednim razlozima i istinitim optužbama. U tim okolnostima nikakva mjera ne bi prihvaćena nego samo bude rečeno da bi bilo dobro da se Cezaru dade nasljednik.[207] A kad su Cezarovi prijatelji tražili neka i Pompej jednako položi oružje i preda svoje pokrajine ili neka to niti Cezar ne učini, Katon je vikao: sada ono dolazi što im je davno nagoviještao i taj čovjek najzad pribjegava otvorenu nasilju upotrebljavajući moć što ju je stekao obmanjujući i varajući državu, ali izvan vijećnice Katon ipak nije postizavao ništa budući da je narod sve vrijeme želio da Cezar bude najveći a senat, koji je Katon imao pod svojim utjecajem, bojao se naroda.[208]

52. Ali kad bi zauzet Arimin[209] i stizale vijesti da Cezar s vojskom ide na Rim, tada su svi, i puk i Pompej, upirali pogled u Katona: ta on je jedini od početka predvidio i prvi javno pretkazao Cezarove namjere. Katon stoga reče: »Pa da je bar netko od vas, ljudi, povjerovao onome što sam ja predviđao i savjetovao, niti biste sada bili u strahu od jednog

jedinog čovjeka, niti biste polagali nade u jednog jedinog čovjeka.« A kad je Pompej rekao da je Katon govorio više kao prorok a on postupao više[210] kao prijatelj, posavjetuje Katon da senat prenese vlast na Pompeja; jer onima koji su izazvali velike nevolje dužnost je da ih i zaustave. Pompej, međutim, kako nije imao trupe u pripremi a vidio je da su oni što ih je unovačio bezvoljni, ostavi Rim a Katon, odlučivši da ga slijedi i bježi zajedno s njime, skloni mlađeg sina u sigurnost kod Munacija[211] u Brutiju a starijega je držao uza se. Kako su pak njegovo domaćinstvo i njegove kćeri trebali nekoga da se brine za njih, uze natrag Marciju, sada udovicu s velikim imetkom; jer Hortenzije na umoru[212] ostavi nju kao nasljednicu.[213] U pogledu toga Cezar je najviše obasipao Katona pogrdama[214] predbacujući mu gramzljivost i mešetarenje brakom. Jer što mu je trebalo da odstupa ženu do koje mu je stalo osim ako nije u početku ženskicu podmetnuo Hortenziju kao mamac i posudio mu je dok je bila mlada da je može bogatu uzeti natrag? Uz optužbe, međutim, dobro pristaju Euripidovi stihovi:[215]

I prije svega groze! Grozom držim to
Kad kukavstvo, Heràklo, prišiva ti tko.[216]

Jer optuživati Katona zbog ružne lakomosti slično je kao karati Herakla zbog kukavičluka. Ali da li zbog drugih razloga možda brak nije bio u redu, to je stvar za istraživanje. Oženivši se, naime, Marcijom i povjerivši joj domaćinstvo i kćeri, Katon sam pođe za Pompejem.

53. Ali od toga dana pripovijeda se da Katon više nije podšišao kosu niti ostrigao bradu niti stavio vijenac na glavu nego je sve do kraja, podjednako u pobjedi i porazu, očuvao jedno isto držanje puno tuge, utučenosti i potištenosti zbog nesreće domovine. Dobivši tada ždrijebom Siciliju,[217] prijeđe u Sirakuzu a doznavši da je od neprijatelja u Mesanu stigao Azinije Polion[218] s vojskom, posla k njemu tražeći od njega razlog njegovu dolasku. Kad je Polion zauzvrat zatražio od Katona razlog promjene prilika u državi i čuvši da Pompej, potpuno napustivši Italiju, taboruje kod Dirahija, reče ovaj da ima mnogo nedosljednoga i nejasnoga u božanskim namislima ako je Pompeja, nepobjediva u prilikama u kojima niti je postupao zdravo niti pravično, sada kada želi spasavati domovinu i bori se za slobodu napustila njegova dobra sreća. Što se, međutim, Azinija tiče, Katon reče da je on u mogućnosti da ga istjera sa Sicilije, ali kako Aziniju dolazi u pomoć druga vojska, on ne želi uništiti otok uvlačeći ga u rat nego otplovi posavjetovavši Sirakužanima neka se priključe pobjedničkoj strani čuvajući tako svoju sigurnost.

Stigavši k Pompeju, uvijek je imao samo jedno na umu, zavlačiti rat nadajući se izmirenju i ne želeći da država u borbi izvuče deblji kraj doživjevši najveću nesreću od svojih vlastitih ruku, da joj željezo odredi sudbinu. Nagovori Pompeja i njegovo ratno vijeće na odluke nadahnute tim načelima, da neće pljačkati Rimljanima podložnoga grada niti ubijati Rimljanina osim na bojnome polju; to je Pompejevoj stranci donijelo znatan ugled i navelo mnoge da joj se pridruže pozdravljajući njegovu pravičnost i blagost.

54. Odaslan u Aziju da ide na ruku onima koji su ondje skupljali brodove i vojnike, povede sa sobom sestru Serviliju i njezino malo dijete što ga je imala s Lukulom. Pošla je, naime, za njim otkako je bila udovica i učinila je kraj mnogim ružnim pričama o svojoj raspuštenosti[219] stavivši se pod Katonov nadzor i dragovoljno dijeleći njegova lutanja i način života. Ali Cezar se nije uzdržao od ružna klevetanja Katona[220] obzirom na nju.[221]

U drugom pogledu Pompejevi zapovjednici u Aziji nisu, kako se čini, uopće trebali Katona i on, pridobivši za svoju stvar Rođane i ostavivši ondje Serviliju i njezino djetešce, vrati se k Pompeju oko kojega je već bila sjajna kopnena i pomorska sila. Učinilo se da se ondje s osobitom jasnoćom Pompej izdao u pogledu svojih namjera. Jer naumio je povjeriti Katonu zapovjedništvo nad brodovima; a bilo je ne manje od pet stotina ratnih brodova, liburnijskih[222] pak, izviđačkih i nepokrivenih[223] lađa veliko mnoštvo; ali ubrzo razabravši ili upozoren od prijatelja da je jedan glavni cilj sve Katonove političke djelatnosti: osloboditi domovinu, i ako postane gospodarom tako jake pomorske sile, onoga će istoga dana kad bude Cezar pobijeđen Katon zatražiti da i Pompej odloži oružje i pokorava se zakonima, premisli se, premda se o tome već porazgovorio s Katonom, i imenuje Bibula zapovjednikom mornarice. Ipak nije imao prilike primijetiti da je Katonova revnost uslijed toga otupjela; štaviše, kad je prije jedne bitke pred Dirahijem sam Pompej nastojao potaći svoje jedinice i tražio da svaki od najviših časnika nešto kaže i ohrabri ljude, pripovijeda se da su vojnici slušali nehajno i u tišini, ali kad je Katon poslije sviju s iskrenim zanosom, govoreći sve što je primjereno trenutku mogao izvući iz filozofije, razložio o slobodi, vrlini, smrti i slavi i na kraju svrnuo govor na zaziv bogova kao prisutnih očevidaca njihove borbe za domovinu, nastade, kažu, takva bojna vika i takvo oduševljeno gibanje u vojsci da su svi zapovjednici puni nade požurili da se suoče s opasnošću. A kad su nadvladali i porazili neprijatelje, oduze im Cezarov dobri duh potpunu pobjedu iskoristivši Pompejev oprez i nepouzdavanje u svoju sretnu sudbinu. To je, međutim, zabilježeno u Pompejevu životopisu.[224] Ali dok su se svi ostali radovali i veličali svoj uspjeh, Katon je plakao nad svojom domovinom i jadikovao zbog zlosretnog i kletog vlastoljublja videći mnoge valjane građane pale jedne od ruke drugih.

55. Kad je Pompej, progoneći Cezara, kretao s vojskom u Tesaliju, ostavivši kod Dirahija mnogo oružja i opskrbe te rođaka i prijatelja, zapovjednikom i čuvarem svega imenovao je Katona s petnaest kohorata[225] vojnika jer se istovremeno pouzdavao u toga čovjeka i bojao ga se. U slučaju poraza smatrao je, naime, da će mu on biti najsigurniji oslonac, a ako bi pobijedio, da mu Katonova prisutnost neće dopustiti da iskoristi prilike kako je unaprijed namislio. Mnogi istaknuti ljudi bili su također ostavljeni odbačeni s Katonom u Dirahiju.

Kad je došlo do poraza kod Farsala[226], Katon čvrsto odluči da će, ako je Pompej mrtav, one koji su bili s njime prebaciti u Italiju a sam će živjeti u progonstvu, što je dalje moguće od Cezarove tiranije; ako se pak Pompej spasio, na svaki će mu način očuvati svoje jedinice. Tako, dakle,

prešavši na Korkiru[227] gdje je bila mornarica, htio je prepustiti zapovjedništvo Ciceronu kao bivšem konzulu, dok je on bio samo bivši pretor, ali kad Ciceron ne prihvati, nego se spremao da otplovi u Italiju, vidjevši da mladi Pompej[228] iz svojeglavosti i neumjerene samosvijesti u nevrijeme hoće kažnjavati sve koji se spremaju otploviti pa da kani dići ruku na Cicerona kao prvoga, nasamu ga opomene i smiri tako da je nesumnjivo Cicerona spasio od smrti a pribavio osobnu sigurnost ostalima.

56. Nagađajući da će Pompej Veliki izmaći u Egipat ili Afriku[229] i trudeći se da mu se pridruži, Katon zaplovi sa svom svojom družinom pošto je najprije onima koji nisu imali volje nastaviti vojevanje dopustio da ostanu i otiđu. Dohvativši se Afrike i ploveći uz obalu namjeri se na Seksta, mlađeg od Pompejevih sinova,[230] koji mu javi očevu smrt u Egiptu. Sve je to, dakako, teško pogodilo, ali nitko poslije Pompejeve smrti a dok je tu bio Katon nije želio slušati drugoga vođu. Zato i Katon iz sažaljenja prema tim hrabrim ljudima koji su pružili dokaz svoje vjernosti i stideći se da ih ostavi same i bespomoćne u stranoj zemlji, prihvati zapovjedništvo i pođe obalom u Kirenu; primiše ga premda su par dana prije toga zaključali vrata svoga grada pred Labijenom.[231] Doznajući ondje da je Pompejeva tasta Scipiona lijepo primio kralj Juba[232] i da je Atije Var,[233] koga je Pompej imenovao namjesnikom Afrike,[234] zajedno s vojskom uz njih, krene odande pješice u zimsko doba skupivši mnogo magaraca koji su nosili vodu i goneći mnogo stoke pa k tome još kola i vodeći ljude koje zovu psilima[235] a liječe ujede zmija isisavanjem ustima otrova a bajanjem opčinjaju i umrtvljuju. Premda je marš trajao sedam dana, Katon je vodio na čelu ne poslužívši se niti konjem niti tovarnim marvinčetom. A večerao je u sjedećem položaju[236] još od onog dana kad je saznao za poraz kod Farsala; i taj je znak žalosti dodao ostalima, da ne liježe osim za spavanje.[237] Dočekavši kraj zime u Libiji, povede svoju vojsku dalje;[238] a bilo ih je nešto manje od deset tisuća.

57. Stvari su stajale loše sa Scipionom i Varom jer su se zbog svoje razmirice i svađe dodvoravali i ulagivali Jubi[239] koji je bio nepodnošljiv svojom prkosnom ohološću i nadutošću zbog bogatstva i moći; kad se imao prvi put sastati s Katonom, stavio je svoju stolicu između Scipionove i Katonove. Katon ipak, kad vidje taj raspored, uzevši svoju stolicu premjesti je na drugu stranu stavljajući tako Scipiona u sredinu premda mu je bio neprijatelj i izdao je nekakvu knjigu u kojoj je bilo pogrda na Katonov račun. Pa opet to Katonu nimalo ne računaju u zaslugu iako ga kritiziraju što je na Siciliji pri šetnji držao Filostrata[240] u sredini iz poštovanja prema filozofiji. Ali u vrijeme o kojem govorimo Katon je stvarno stao na kraj Jubi, koji samo što nije Scipiona i Vara učinio svojim satrapima, i izmirio je njih dvojicu.[241] I premda su svi tražili da on zapovijeda i prvi su se Scipion i Var odricali zapovjedništva i predavali ga njemu, reče da neće kršiti zakone za koje ratuju s onim koji ih krši niti će sebe propretora staviti iznad prisutna prokonzula. Prokonzulom je, naime, bio imenovan Scipion i u većini je vojnika njegovo ime budilo pouzdanje da će biti uspješni ako Scipion bude imao zapovjedništvo u Africi.[242]

58. Kad je, međutim, Scipion, preuzevši zapovjedništvo, odmah htio, ugađajući Jubi, sve za oružje sposobne Utičane[243] pobiti a grad do temelja srušiti s obrazloženjem da pristaje uz Cezara, Katon to nije dopustio, nego zaklinjanjem i glasnom vikom u ratnom vijeću te zazivajući boga da ga usliši, teškom ih mukom spasi od te okrutnosti; i s jedne strane na njihovu molbu a s druge na Scipionov zahtjev prihvati se toga da će čuvati stražu nad gradom da se niti protiv volje niti svojevoljno ne priključi Cezaru. Mjesto je, naime, bilo u svakom pogledu povoljno i održati se u njemu mogao tko ga je god držao; a još ga je više ojačao Katon. Jer dao je u nj dopremiti golemo obilje žita, dotjerivao je zidine podižući kule i kopajući ispred grada snažne šance s palisadom. Za oružje doraslim Utičanima odredi opkope za boravište pošto mu predadoše oružje a ostale je držao u gradu na okupu ulažući velike napore da im Rimljani ne čine nepravdu niti nanose zlo. Mnogo oružja, opskrbe i žita posla onima u taboru i uopće držao je grad kao opskrbno skladište za rat. Ali ono što je savjetovao ranije Pompeju a sada Scipionu, ne davati prilike za bitku čovjeku iskusnu u ratovanju i vještu nego protiv njega upotrebljavati vrijeme koje čini da sahne energija koja je snaga svake tiranije, to je Scipion iz tvrdoglave svojeglavosti prezirao; i jednom je Katonu u pismu napisao predbacujući mu kukavičluk što nezadovoljan samo time da sam sjedi u gradu i među zidinama niti drugima ne dopušta da izvode svoje zamisli smjelošću koliko je prilike omogućuju. Na to Katon odgovori da je pripravan, uzevši sa sobom legionare i konjanike što ih je sam doveo u Afriku, prijeći u Italiju prisiljavajući tako Cezara da promijeni plan ratovanja i okrene se od Scipiona i Vara protiv njega. A kad je Scipion i to ismijavao, bilo je posve jasno da je Katon veoma žalio što je prepustio zapovjedništvo, uvjeren da niti će Scipion dobro voditi rat niti će se, ako ga protiv svakog očekivanja posluži sreća, u času pobjede prema sugrađanima vladati umjereno. Stoga je Katonovo mišljenje i bilo, a nije ga niti krio pred prijateljima, da nije moguće imati dobrih nada u ishod rata zbog neiskustva i naprasitosti zapovjednika, a ako nekim sretnim slučajem Cezar bude srušen, on neće ostati u Rimu nego će pobjeći od Scipionove surovosti i osvetljivosti, jer je ovaj već tada mnogima upućivao strašne i preuzetne prijetnje.

Njegova su se strahovanja, međutim, ispunila potpunije nego što je očekivao; u jednu kasnu večer dođe netko krenuvši iz tabora tri dana ranije s viješću da je kod Tapsa[244] bila velika bitka u kojoj je njihova stvar potpuno propala, da je Cezar zaposjeo njihove tabore[245] a Scipion i Juba s malobrojnima umakli, dok je ostala vojska uništena.

59. Kad su te vijesti iznenada banule, grad, kao što je prirodno noću i za rata, samo što nije bio izvan sebe kad ih je doznao i jedva se uspijevao zadržati unutar zidina, ali tada Katon, izišavši, kako je svakoga susretao kako trči i viče, zadržavajući ga i umirujući, uklanjao je prepast i poremećenost od straha govoreći da poraz možda nije tolik kolik je javljen nego je u pričanju bio preuveličan i tako smiri uzbunu; a s osvitom dana izdade proglas da se u Jupiterovu hramu skupe tri stotine koje su činile njihov senat a bili su to Rimljani koji su poslom bili u Libiji kao trgovci

i novčari, kao i prisutni senatori iz Rima sa svojom djecom. Još dok su se oni okupljali, istupivši spokojno i sabrana držanja kao da se nije dogodilo ništa izvanredno, držeći u rukama knjigu čitao je. Bio je to popis ratnih strojeva, oružja, žita, lukova, ljudi pod oružjem. A kad se sabraše, počinjući obraćanjem trima stotinama i izloživši nadugo pohvalu njihovoj gorljivosti i odanosti što su ih očitovali pokazavši se izvanredno predusretljivima i sredstvima, i osobno, i savjetima, pozove ih neka ne upropaste svoje dobre izglede nastojeći svaki sam sebi pojedinačno omogućiti bijeg ili umaknuće. Jer ako ostanu zajedno i kao neprijatelje Cezar će ih manje prezreti, i poštedjet će ih ako budu molili. Štaviše, poticao ih je neka razmišljaju o svom budućem postupku ne prekoravajući niti jedan niti drugi, nego, ako se budu okretali prema sretnijoj strani, on će njihovu promjenu lojalnosti pripisati nuždi; ako se pak budu suočavali s prijetećim zlom i prihvaćali opasnost u obrani slobode, neće ih samo pohvaliti nego će se i diviti njihovoj vrlini i stavit će im se na raspolaganje kao vođa i suborac sve dok ne iskušaju do krajnosti sudbinu svoje domovine a ta nije Utika niti Hadrumet[246] nego Rim i često se već oporavljala svojom veličinom i od težih katastrofa. Pored toga, imaju mnogo dobrih izgleda za spas i sigurnost a glavni je taj što ratuju protiv čovjeka koga odvlače u raznim smjerovima potrebe trenutka, jer Hispanija se odmetnula k mladome Pompeju a sam Rim još nije potpuno prihvatio uzdu na koju je tako nenaviknut pa se ljuti na nedostojan postupak s njim i spreman je da se složno digne na svaku promjenu u situaciji; ne treba, međutim, niti bježati od opasnosti nego naučiti pouku od svog neprijatelja koji ne štedi svoj život samo zato da čini najveće nepravde, ne onako kao što u njihovu slučaju nesigurnosti rata završavaju pri uspjehu najsretnijim životom a pri neuspjehu najslavnijom smrću. No ipak, oni sami za sebe treba da razmišljaju a zauzvrat za prijašnju hrabrost i gorljivost on im se pridružuje moleći se da im ono što odluče bude na korist.

60. Poslije takva Katonova govora bilo ih je i takvih kojima su njegove riječi samo povratile samopouzdanje, ali većina, pred njegovom neustrašivošću, plemenitošću i čovječnošću umalo zaboravivši sadašnje nevolje, uvjereni da je on jedini nepobjedivi vođa i nadmoćan svakoj sudbini, molili su ga neka raspolaže njihovim životima, imetkom i oružjem kako sam odluči; jer bolje je umrijeti slušajući njega nego spasavati se izdavši takvu vrlinu kakva je njegova.

A kad je netko rekao da treba izglasati slobodu robovima i većina mu povladila, Katon reče da to neće učiniti; to, naime, nije zakonito niti pravično, ali ipak, ako njihovi gospodari sami budu oslobađali oružju dorasle, on ih prima. Kako je bilo mnogo obećanja da će to učiniti, naredivši da se sačini popis onih koji su to voljni, Katon se udalji. I malo potom došla su mu pisma od Jube i Scipiona: Juba, skriven s malim brojem ljudi u planini, pitao je što je Katon odlučio činiti; jer ako ostavi Utiku, Juba će ga čekati, a ako bude dao opsijedati, doći će s vojskom u pomoć; a Scipion, usidren kod nekog rta nedaleko Utike, iščekivao je isto tako Katonovu odluku.

61. Katon stoga odluči zadržati donosioca pisama sve dok ne bude siguran u stav triju stotina. Jer Rimljani senatorskog reda bili su gorljivo uza nj i, spremno oslobađajući robove, naoružavahu ih; ali što se tiče triju stotina, kako im je najveći dio imetka bio u robovima jer su se bavili brodarenjem i novčarstvom, Katonove riječi ishlapiše ne zadržavši im se dugo u pamćenju; kao što, naime, šupljikava tijela lako primaju toplinu i brzo je opet ispuštaju hladeći se kad se vatra ukloni, slično tome oni su se, gledajući Katona, palili i zagrijavali, ali kad su to sami sa sobom raspravljali, strah od Cezara potisnuo je stid pred Katonom i vrlinom. »Ta tko smo«, govorili su, »mi i tko je onaj čije zapovijedi odbijamo izvršavati? Nije li to Cezar u čijim se rukama usredotočila sva moć Rima? A nitko od nas nije Scipion niti Pompej niti Katon. Nego u vrijeme kad su svi ljudi od straha ponizniji no što bi trebalo, u to vrijeme mi započinjemo iz Utike, boreći se za slobodu Rima, rat protiv onoga pred kim je Katon s Pompejem Velikim bježeći napustio Italiju? I pustit ćemo na slobodu robove da se bore protiv Cezara mi koji imamo samo onoliko slobode koliko nam on bude htio dati? Nego dok je sad još vrijeme, nesretnici, spoznavši što smo, umekšavajmo molbama pobjednika i šaljimo ljude da ga mole!«

To je bilo ono što su savjetovali najumjereniji od tri stotine; ali većina je radila o zlu rimskim senatorima u nadi da će, ako te pohvataju, ublažiti Cezarov gnjev protiv njih samih.

62. Naslućujući njihovu promjenu mišljenja, Katon ih nije prekorio, ali ipak napisa Scipionu i Jubi neka se drže daleko od Utike jer trima stotinama nije vjerovati pa otpremi pismonoše. Tad oni od konjanika koji umakoše iz bitke, a bio ih je priličan broj, dojahavši do Utike, poslaše ka Katonu tri čovjeka, koji, međutim, nisu donosili jednodušno mišljenje sviju. Jedni su, naime, bili skloni otići k Jubi, a drugi priključiti se Katonu, dok je treće bilo strah i da uđu u Utiku. Čuvši to, Katon naloži Marku Rubriju neka drži na oku tri stotine mirno primajući upisivanje onih koji oslobađaju robove i ne vršeći nikakav pritisak, a sam, uzevši sa sobom senatore, iziđe iz Utike i susretne se s vođama konjanika moleći ih neka ne zapuste tolik broj ljudi rimskih senatora i neka ne izaberu sebi Jubu za zapovjednika umjesto Katona, nego neka spasavaju sebe zajednički i spasavaju druge došavši u grad koji se silom ne može zauzeti a ima žita i druge opskrbe za dugi niz godina. Kad su ih to i senatori molili sa suzama u očima, zapovjednici konjanika stadoše raspravljati sa svojim konjanicima a Katon, sjevši na neki humak s drugim senatorima, čekao je njihov odgovor.

63. Uto Rubrije, došavši, sav je bijesan optuživao tri stotine zbog velikog nereda i meteža jer se odmeću i stvaraju zbrku po gradu. A na to ostale obuzme potpun očaj te udariše u suze i kuknjavu, dok ih je Katon pokušavao hrabriti i poručio trima stotinama neka ustraju. Tada dođoše predstavnici konjanika uz neumjerene uvjete: rekoše da niti trebaju Jubu kao najmodavca niti se plaše Cezara ako im je Katon vođa, nego da je veoma opasno biti zatvoren u gradu s Utičanima, prevrtljivim feničkim

narodom; jer ako sada i jesu mirni, kad Cezar navali, izdat će i pridružit će mu se pri napadu. Ako, dakle, bilo tko želi njihovu pomoć u ratu ili njihovu prisutnost, pošto najprije istjera ili pobije sve Utičane, tada neka ih zove u grad čist od neprijatelja i barbara. Te je uvjete Katon smatrao strašnim divljaštvom i barbarstvom, ali im je dao blag odgovor da će se posavjetovati s trima stotinama.

Tako vrativši se u grad, nađe ljude koji više nisu izmišljali izgovore i varke iz stida pred njime nego su se otvoreno ljutili što ih netko sili da ratuju s Cezarom kad oni to ne mogu i neće. A neki su čak mrmljali zbog senatora da ih treba zadržati u gradu dok se Cezar primiče. Ali Katon prijeđe preko toga kao da nije čuo; ta i bio je nagluh; no kad netko, prišavši mu, javi da konjanici odlaze, uplašivši se da tri stotine ne poduzmu protiv senatora potpuno očajničke korake, ustavši pođe pješice s prijateljima; i ugledavši ih gdje su već odmakli, pohita za njima uzevši konja. A oni, ugledavši ga veseli kako im prilazi, i primiše ga prijazno i pozvaše neka se spasi s njima. Tada kažu da je Katon stvarno zaplakao moleći za senatore i ispružajući ruke, okrećući čak konje nekih konjanika i hvatajući njihovo oružje sve dok ih ne privolje da ostanu bar onaj dan omogućivši siguran bijeg tim ljudima.[247]

64. Kad je, dakle, tako došao s njima do grada i neke postavio na gradska vrata a drugima predao citadelu na čuvanje, pobojaše se tri stotine da ne budu kažnjeni za svoju promjenu mišljenja; i poslavši Katonu, molili su ga neka svakako dođe k njima. Ali senatori, okruživši ga, ne dopuštahu i rekoše da neće predati svog skrbnika i spasitelja nevjerama i izdajicama. Jer tada se, kako se čini, podjednako u svih ljudi što su se zadesili u Utici najjasnije pokazalo da zapažaju Katonove vrline, čeznu za njima i dive im se jer su bili uvjereni da se doista ništa dvoličnoga niti prijevarnoga nije uvuklo u njegove postupke.

Ali taj čovjek, koji je već odavno odlučio da se ubije, mučio se silnim mukama i trpio brige i bol radi drugih da bi se mogao rastati sa životom spremivši sve u sigurnost. Doista, nije bilo nikakve tajne u pogledu njegova nagnuća za smrću premda ništa nije govorio o tome. Pošto je, dakle, smirio senatore, posluša tada poziv triju stotina; i dođe k njima sam a oni mu izražavahu zahvalnost i moljahu ga neka im u svakom drugom pogledu vjeruje i koristi se njima, ali ako nisu Katoni i ne mogu slijediti njegov uzvišeni duh, neka ima sažaljena za njihovu slabost; a pošto su sada odlučili poslati k Cezaru i moliti ga za milost, prva i najusrdnija njihova molba bit će za njega; ako pak ne privole Cezara, neće primiti milost niti ako je njima bude nudio, nego će se sve dok dišu boriti za nj.

Nato Katon, pohvalivši njihovu dobru volju, reče da treba da radi svog spasa šalju k Cezaru što brže, ali za nj neka ne mole; jer molba je za pobijeđene a traženje milosti za one koji su počinili nešto krivo; on pak ne samo da je ostao nepobijeđen čitava života nego je i sada pobjednik u onoj mjeri koliko je to želio i nadvladava Cezara na području časnog i pravednog; Cezar je taj koji je raskrinkan i pobijeđen; jer što se tiče

neprijateljskih djela protiv domovine koja je odavno nijekao, sad je u njima zatečen i ona su mu dokazana.

65. Poslije takva razgovora s trima stotinama udalji se; i doznavši da je Cezar sa svom svojom vojskom već na putu, reče: »Gle! Ide na nas kao da smo ljudi.« I okrenuvši se prema senatorima, potaknu ih neka ne čase časa nego neka se spasavaju dok su još konjanici ovdje. I dade zatvoriti ostala gradska vrata a na jednima jedinima, koja su vodila k moru, dijelio je lađe svojim podređenima i nastojao održavati red, zaustavljao nanošenje nepravdi, otklanjao metež i onima bez sredstava davao poputninu. A kad se Marko Oktavije[248] s dvije legije utaborio u blizini i, šaljući ka Katonu, tražio da razgraniče vlast u pokrajini, njemu ne odgovori ništa a prijateljima reče: »I onda se čudimo da je naša stvar izgubljena kad vidimo da je vlastoljublje još uz nas dok smo na samom rubu propasti?«

Uto čuvši da konjanici odlazeći već plijene i robe dobra Utičana kao ratni plijen, trkom pohita k njima i od prvih na koje se namjerio stade to oduzimati, našto ostali, svaki pojedini od njih, brže bolje pobacaše i odložiše opljačkano pa onda svi odoše od stida šuteći i oborena pogleda. Onda Katon, skupivši Utičane u grad, zamoli ih neka ne podbadaju Cezara protiv one tri stotine nego neka zajednički, uzajamno se podržavajući, nastoje oko spasa sviju. Zatim opet, uputivši se k moru, nadgledao je tamo ukrcavanje i grlio se s prijateljima i milogostima koje je uspio nagovoriti da odu i ispraćao ih. Svog pak sina ne uspje nagovoriti da pođe na brod a nije ni smatrao da ga smije odvraćati od privrženosti ocu. No bio je neki Statilije, čovjek mlad po godinama, ali je želio biti čvrst u svojoj odluci i nasljedovati Katonovu hladnokrvnost. Katon je zahtijevao od njega neka otplovi; ta bio je opće poznat po svojoj mržnji na Cezara; no kako nije htio popustiti, Katon pogleda na stoičara Apolonida i peripatetičara Demetrija te reče: »Vaš je zadatak da učinite da splasne ta naduta oholica i da ga dovedete u sklad s onim što je njemu na korist.« Sam pak, nastavivši ispraćati ostale i snabdijevajući potrebne sredstvima, provede u tome tu noć i najveći dio sljedećeg dana.

66. Kad se Lucije Cezar, rođak onog drugog Cezara, u namjeri da pođe k ovome kao poslanik uime triju stotina, obratio na Katona da mu pomogne sastaviti uvjerljiv govor da se njime posluži u njihovu korist »jer za tebe sama meni je časno i pasti Cezaru pred koljena i uhvatiti ga za ruke«, sam mu Katon nije dopuštao da to čini. »Ta ja«, reče, »kad bih se htio spasavati Cezarovom milošću, trebalo bi da sam idem k njemu. Ali ne želim dugovati zahvalnost tiraninu za njegove nezakonite čine. A nezakonito čini spasavajući kao gospodar one nad kojima nema nikakva prava na vlast. Razmotrimo, međutim, zajednički, ako želiš, kako da ishodiš milost za tri stotine.« Pošto je to obavio s Lucijem, preporuči mu kad je odlazio svog sina i prijatelje; i ispravivši ga i oprostivši se s njim, vrati se kući i, okupivši sina i prijatelje, porazgovori o mnogome drugom a osobito zabrani mladiću da se prihvaća politike; jer činiti to dostojno Katona nije više moguće u nastalim prilikama, a činiti to drugačije bilo bi sramotno. I već predvečer uputi se u kupelj.

Sjetivši se Statilija dok se kupao i glasno povikavši, reče: »Apolonide, jesi li otpremio Statilija spustivši ga s visina njegova ponosa? I zar je otplovio mene niti ne pozdravivši?« »Ta otkuda?«, reče Apolonid; »premda smo naširoko porazgovarali; ali on je gord i nepokolebljiv i tvrdi da se ne miče i da će raditi sve što i ti budeš radio.« Kažu da se na to Katon osmjehnuo i rekao: »Pa dobro, to ćemo odmah vidjeti.«

67. Okupavši se, večerao je u veliku društvu sjedeći kao što je uobičajio poslije one bitke;[248a] nije, naime, lijegao osim kad je spavao;[249] a bili su s njime na večeri njegovi prisni prijatelji i magistrati Utike. I poslije večere razvio se uz piće duhovit i ugodan živ razgovor pri kojem su se filozofske rasprave redale jedna za drugom sve dok raspravljanje nije došlo do takozvanih stoičkih paradoksa, naime da je jedino dobar čovjek slobodan a da su svi nevaljali ljudi robovi. Tada doista, kao što je i bilo za očekivati, kad je peripatetičar prigovorio, Katon, žestoko se oborivši na nj, povišenim i ogrubjelim glasom razvi veoma iscrpno svoju tezu s iznenađujućom strastvenošću tako da nikome nije promaklo da se odlučio osloboditi sadašnjih nevolja učinivši kraj svome životu. Kad je stoga poslije njegova govora nastala tišina i utučenost kod sviju, nastojeći ih opet obodriti i ukloniti njihove sumnje, Katon ponovno stade nabacivati pitanja o sadašnjoj situaciji i izražavati brige kao da je u strahu za one koji plove a i u strahu za one koje put vodi kroz barbarsku i bezvodnu pustinju.

68. Tako završivši zajedničku večeru i prošetavši se s prijateljima poslije večere uobičajenom šetnjom i izdavši časnicima straže odgovarajuće naredbe, otišavši sad u svoju sobu pošto je privukao u zagrljaj sina i svakog od prijatelja s više nježnosti nego inače, opet pobudi sumnje o svojim nakanama. A kad je ušao i legao, uze u ruke Platonov dijalog *O duši*;[250] i kad je prošao veći dio rasprave i podigao pogled poviše svoje glave, kako ne vidje obješen svoj mač (uklonio ga je, naime, njegov sin još dok je Katon večerao), pozvavši slugu, upita tko ga je uzeo. Kako je ovaj šutio, opet se vratio knjizi; i malo poslije, kao bez hitnje i žurbe nego samo kao da onako traži mač, naredi sluzi da ga donese. Ali kako se to oteglo a nitko ga nije donosio, pošto je pročitao knjigu, pozove sluge jednog po jednog i oštrijim glasom zaište mač; a kad jednoga čak udari šakom po ustima, okrvavi sebi ruku ljuteći se i vičući sada glasno da ga sin i sluge goloruka predaju neprijatelju u šake sve dok najzad njegov sin s prijateljima ne utrča i, pavši mu oko vrata, jadikovao je i zaklinjao ga. Ali Katon, ustavši, dobaci mu strašan pogled i reče: »Kada i gdje sam ja to bio stavljen pod skrbništvo zbog dokazana ludila a da to nisam opazio, da me nitko ne upućuje niti pokušava razuvjeriti u stvarima u kojima se smatra da sam donio lošu odluku, nego mi se prijeći da upotrebljavam vlastitu moć rasuđivanja i razoružava me se? Zašto, plemeniti dječače, ne vezuješ svog oca i ne iskrećeš mu ruke na leđa dok me Cezar, došavši, ne nađe nesposobna čak i da se branim?[250a] Ta za se bar ne trebam mača gdje mi je moguće umrijeti i zadržavši dah kratko vrijeme i jedanput udariti glavom o zid«.

69. Kad je to Katon rekao, mladić iziđe jecajući i svi ostali također; a Demetriju i Apolonidu, jedinima koji su ostali, reče govoreći im već blažim tonom: »Zacijelo ste i vi odlučili silom zadržavati na životu čovjeka mojih godina[251] i sjedeći uza me šutke čuvati stražu ili ste možda došli s objašnjenjem da nije strašno niti sramotno za Katona da čeka spasenje od neprijatelja kad nema drugog načina da se spasi? Zašto me, dakle, ne pokušavate uvjeriti u to i obratiti me na to učenje da, odbacivši ona dobra prijašnja uvjerenja i razloge koji su bili dio samoga našeg života i postavši mudriji zahvaljujući Cezaru, budemo za to njemu zahvalni? Pa ipak, ja svakako o sebi nisam donio nikakve odluke; ali kad odlučim, moram biti u stanju da ono što odlučim i provedem. Zato imajte hrabrosti i otiđite te naložite mome sinu neka ne pokušava svog oca prisiliti na ono na što ga ne može nagovoriti.«

70. Demetrije i njegov drug na to ništa ne odgovoriše, nego ih obliše suze te polako iziđoše. Po malom djetetu poslan bi Katonu u sobu mač; i uzevši ga, izvuče ga iz korica i ogleda. Kad vidje da je šiljak oštar i oštrica još u dobrom stanju, reče: »Sad sam svoj«,[252] mač položi, ponovno nastavi čitati svoju knjižicu i pripovijeda se da ju je dvaput cijelu pročitao.[253] Zatim zaspi tako dubokim snom da su ga oni vani mogli čuti[254] a oko ponoći pozove dvojicu od svojih oslobođenika, liječnika Kleanta i Butu čijim se uslugama najviše služio u političkim poslovima. I Butu posla k moru da razvidi da li su svi sretno isplovili pa da ga obavijesti; a liječniku pruži ruku da mu je poveže jer se upalila od udarca što ga je zadao robu. I to učini sve bolje raspoloženima jer su mislili da je voljan živjeti. Domala dođe Buta javljajući da su ostali otplovili, samo je Kras još ostao zbog nekog posla, ali da i on samo što se nije ukrcao, a da na moru bjesni velika oluja i jak vjetar. Čuvši to, Katon duboko uzdahne iz sažaljenja prema putnicima i opet posla Butu k moru da mu javi ako netko, odbačen natrag[255] olujom, nešto nužno treba.

Već su počinjale ptice pjevati i Katon opet malo utonu u san. A kad se Buta vratio i obavijestio ga da je luka veoma mirna, naredi mu neka zaključa vrata i baci se na počivaljku kao da će još preostali dio noći počivati. Ali kad je Buta izišao, trgnuvši mač iz korica, zabije ga sebi ispod prsa, ali kako mu je zbog upale zamah ruke bio odveć lagan, ne skonča sebe odmah, nego u samrtnoj borbi pade s počivaljke i izazva štropot srušivši nekakav geometrijski stolić što je stajao blizu njega tako da sluge, čuvši, kriknuše i sin i prijatelji odmah utrčaše. Vidjevši ga okrvavljena i gdje su mu gotovo sva crijeva ispala ali otvorenih očiju i živa, bi im strašno a liječnik, prišavši pokušavao je crijeva, koja su ostala nepovrijeđena, natrag namjestiti a ranu zašiti. Kad se, međutim, Katon osvijesti i shvati što se zbiva, odgurne liječnika, rukama rastrgne crijeva i ponovno otvori ranu te preminu.

71. Prije nego bi čovjek pomislio da su svi u kući mogli doznati za tu dramu na vratima su već bile one tri stotine a malo kasnije skupio se narod Utike nazivajući u jedan glas Katona svojim dobročiniteljem,

spasiocem, jedinim čovjekom koji je bio slobodan, jedinim koji je ostao nepobijeđen. I to su nastavili i kad je bilo javljeno da se Cezar približava; pa niti strah od pobjednika, niti želja da mu se ulaguju, niti međusobna svađa i razdor nisu otupili njihovu želju da iskažu poštu Katonu. Sjajno opremivši tijelo, priredivši mu veleban sprovod i pokopavši ga uz more gdje sada stoji njegov kip s mačem u ruci, tek tada obratiše svoje misli na spasavanje sebe i svoga grada.

72. Kad je doznao od ljudi koji su došli k njemu da Katon ostaje u Utici i ne bježi nego ispraća druge, dok se on sam, njegovi prisni prijatelji i njegov sin bez straha kreću naokolo, Cezar je smatrao veoma teškim razaznati namjeru tog čovjeka, ali jer je najviše vodio računa o njemu, napredovao je sa svojom vojskom najvećom žurbom. A kad je čuo za njegovu smrt, pripovijeda se da je rekao samo ovoliko: »Katone, zaviđam ti na tvojoj smrti; jer i ti si meni pozavidio na mogućnosti da ti poštedim život.« Stvarno, naime, da je Katon dopustio da mu Cezar poštedi život, ne bi se toliko smatralo da je okaljao svoju slavu koliko bi uvećao Cezarovu. Ali što bi se dogodilo, nesigurno je; premda se nagađa da bi Cezarov postupak bio blaži.

73. Katon je umro[256] proživjevši četrdeset osam godina. Njegovu sinu Cezar nije učinio ništa nažao, no pripovijeda se da je bio lakomislen i ne bez prigovora u odnosima sa ženama. Primivši u Kapadokiji gostoprimstvo Marfadata, čovjeka iz kraljevske obitelji,[257] koji je imao prekrasnu ženicu, i provodeći s njima više vremena nego što je bilo pristojno, trpio je poruge onih koji su ovako pisali o njemu:

Sutra Katon putuje poslije dana trideset,[258]

i

Porcije i Màrfadat, dva druga, Duša jedna baš.[259]

Duša[260] zvala se, naime, Marfadatova ženica. Pa još:

Plèmenit je, sjajan Katon: Dušu ima kraljevsku.[261]

Ali sve je takvo ogovaranje izbrisao i uklonio svojom smrću. Jer boreći se kod Filipa[262] protiv Cezara[263] i Antonija u obranu slobode, pa kad se bojni red počeo savijati, ne ocijenivši primjerenim niti da pobjegne niti da se sakrije nego se, izazivajući neprijatelje, pokazivao pred njima i sokolio one koji su ostajali s njime na svome mjestu, tako pade zadivivši protivnike svojom hrabrošću.

A Katonova kći, još manje zaostavši i u razboritosti i u hrabrosti (bila je, naime, žena Bruta koji je ubio Cezara), učestvovala je u samoj uroti i dala je život na način dostojan svoga plemenitog roda i vrline, kako je zabilježeno u Brutovu životopisu.[264] Statilija pak, koji je onda ustvrdio da će slijediti Katonov primjer,[265] kad se htio sam ubiti, spriječiše filozofi, ali kasnije, pokazavši se Brutu najvjernijim i najkorisnijim, pogibe kod Filipa.[266]

Bilješke

[1] Katon se rodio god. 95. a izvršio samoubojstvo 46.
[2] Kvint Servilije Cepion, sin drugog muža Katonove majke.
[3] Servilija, kći Cepionova, udana najprije za Marka Junija Bruta a potom za Decima Junija Silana. Imala je sestru istog imena koja se udala za Lukula.
[4] Marko Livije Druz (?–91). Unatoč patricijskom porijeklu bio je pučki agitator. Kao pučki tribun 91. uznemirivao je senat i bio ubijen. Budući da je obećao građansko pravo savezničkim italskim gradovima, njegova je smrt izazvala tzv. savezнički rat (90–88).
[5] Vidi Aristotel, *O pamćenju* 1, 1, 2, 24.
[6] Grč. pedagogu. To je bio rob koji je dječake pratio u školu i učio ih pristojnosti. Nema nikakve veze s pedagogijom. Na nekim mjestima (npr. *Aleksandar* 5) ostavljeno je ipak zbog konteksta »odgajatelj«.
[7] Njihovu je uzrujanost još povećala nespretnost konzula god. 95. koji su ih čak istjerali iz grada.
[8] Poglavar plemena Marsa. Bio je pobijeđen i pao u borbi s Metelom Pijom god. 88. U *Mariju* 33. pogrešno je nazvan Publijem Silonom.
[9] Ta zgoda mora da je bila god. 91. kad su Katonu bile 4 godine. Ona dakako ne znači da je Katon već imao izgrađeno mišljenje o javnim poslovima. Istu zgodu pripovijeda i rimski povjesničar Valerije Maksim 3, 1, 2.
[10] Vidi Vergilije, *Eneida* 5, 533 i dalje. Te su igre zacijelo starije od Sulina vremena. Ime im dolazi, kako se čini, od neke stare imenice *troia* koja znači »okretanje«. Pogrešnom etimologijom vezano je uz ime grada Troje.
[11] Kći Kvinta Cecilija Metela Pija (?–63), konzula sa Sulom god. 80. i vrhovnog svećenika.
[12] Inače nepoznat.
[13] Katonu i njegovu polubratu Cepionu, koga Plutarh i ovdje i drugdje nemarno naziva njegovim bratom.
[14] Sula je kao potomak jednog od sibilinskih decemvira koji su 212. organizirali igre u čast Apolona osobito bio odan Apolonovu kultu. Moguće je da je za njegove diktature svećeništvo Apolonovo dobilo poseban sjaj.
[15] Oko 565.800 predratnih zlatnih jugoslavenskih dinara ili 760.000 predratnih zlatnih francuskih franaka prema uobičajenu preračunavanju. Preuzeo je čitavu očevinu jer mu je Cepion bio polubrat: vidi bilj. 13.
[16] Stoičke filozofije.
[17] Za vježbu. No te su deklamatorske vježbe bile uobičajene i Ciceron ih je prakticirao čitava života.
[18] To je bila najstarija bazilika u Rimu. Katon Stariji sagradio ju je 184. Vidi *Katon Stariji* 19.
[19] Znači da je hodao veoma brzo.
[20] Venerinim hicem nazivali su pri kockanju najviši mogući broj bodova kad se na sve 4 kocke okrene 6.
[21] Ta bi optužba, naime, bila još besmislenija od one prve.
[22] Jarko crveni bio je deset puta skuplji.
[23] Poput stoika. Tunika je donja haljina.
[24] Oko 556.000 zlatnih franaka.
[25] Znak ravnodušnosti prema zaradi u to vrijeme veoma rijetke: uobičajeni postotak kamata bio je 33% ili više. Stariji se Katon ne bi prepoznao u svom potomku.

[26] Neki sumnjaju da ta čudna velikodušnost nije možda ipak prikrivala neku financijsku operaciju.
[27] Kvint Cecilije Metel Scipion, sin Scipiona Nazike i posinak Metela Pija, konzul s Pompejem god. 52, zapovijedao pompejevcima u Africi poslije Farsala. Pobijeđen kod Tapsa, ubio se sam malo potom.
[28] Parnica bi bila skandal a ne bi mogla dovesti ni do kakva rezultata jer se brak u to vrijeme više nije ozbiljno shvaćao. Pogotovo je to bio slučaj sa zarukama.
[29] Jampski stihovi smatrani su najprikladnijim oblikom za pjesničku invektivu.
[30] Arhiloh s otoka Para (714?–676?), prvi pjesnik jampske poezije ili bar jampskog trimetra. Prema jednoj sumnjivoj tradiciji, Likamb mu je uskratio svoju kćer s kojom je Arhiloh bio zaručen. Arhiloh je zato sastavio tako strašan pamflet u stihovima da se čitava obitelj povješala!
[31] Sekst Atilije Seran Gavijan, kvestor 63. Kao pučki tribun 57. on se protivio pozivanju Cicerona iz progonstva natrag u Rim.
[32] Bila su dva Gaja Lelija, otac prijatelj Scipiona Afričkog Starijeg a sin Mlađeg. Vjerojatno se radi o potonjemu čije je prijateljstvo sa Scipionom Emilijanom Ciceron učinio besmrtnim u spisu *O prijateljstvu.* Bio je konzul 140.
[33] 73–71. Vidi *Kras* 8 i dalje.
[34] Lucije Gelije Publikola, konzul 72. s Kornelijem Lentulom Klodijanom. Oba su konzula bila potučena od Spartaka.
[35] To je bio rob koji je išao pred gospodarom po ulici i kazivao mu imena ljudi koje su sretali da bi ih ovaj mogao pozdraviti po imenu kao da ih dobro poznaje i tako im se ulaskati.
[36] Međutim, Ciceron u govoru *Za Murenu* 36, 77, predbacuje Katonu upravo to da ima nomenklatora. Plutarh ovdje manje piše Katonov životopis a više hagiografiju stoičkog mudraca.
[37] Oko 67.
[37a] Zbog Katonova odlaska.
[38] Ne zna se o kojem se članu te znamenite obitelji radi.
[39] Vidi glavu 5.
[40] Grbavac. Bio je rođen u Tarsu u Kilikiji a postao je knjižničar kraljevske knjižnice u Pergamu.
[40a] Malu.
[41] Retoričko pretjerivanje. Radilo se o ratu protiv Mitridata.
[42] Blizu ušća Hebra.
[43] Solun.
[44] Tas je otok u Egejskom moru pred tračkom obalom, nasuprot ušću Nesta.
[45] Oko 37.000 zlatnih dinara ili 44.480 zlatnih franaka.
[46] Bio je to Gaj Julije Cezar a njegov se (izgubljeni) spis zvao *Antikaton.* Vidi *Cezar* 54.
[47] Polemika protiv Plutarhu suvremenih Rimljana!
[48] Ovdje to znači careve.
[49] Dejotar, četverovlasnik (tetrarh) Galatije, primio je od senata titulu kralja kao nagradu za svoje usluge u ratu s Mitridatom. Pristao je uz Pompeja, ali Cezar mu je oprostio. Kasnije je bio optužen za navodno suučesništvo u pokušaju trovanja Cezara a obranio ga je Ciceron svojim govorom koji je sačuvan. Umro je 42.
[50] Ista se zgoda prepričava u *Pompeju* 40.
[51] Najveći od 12 jonskih gradova u Maloj Aziji na obali mora.
[52] Radi se o Pompejevoj trećoj ženi Muciji. Po povratku on se razveo od nje.
[53] Za Malu Aziju smatralo se da Rimljane čini finijima ali i mekušnijima.
[54] Radi se o lat. *mansuetior.* Plutarh traži grčki ekvivalent.
[55] Ne zna se godina njegova rođenja. U procesu u kojem ga je Ciceron branio tužitelj je bio njegov vlastiti unuk koji bi, po Ciceronovim riječima, morao »braniti njegovu starost«.
[56] Oko 9 sati izjutra.
[57] Značajan grad na jugozapadu Galatije, poznat osobito po Kibelinu hramu.
[58] Danas Brindisi, u Kalabriji, na jadranskoj obali. Ondje je završavala Apijeva cesta. To je bila luka ukrcavanja za put u Grčku i Aziju.
[59] Na sudu.
[60] Kandidirao se 66. i obavljao tu službu 65.

[61] Kvint Lutacije Katul (?–61), konzul 78, cenzor 65.
[62] Kad se glasovi raspolove, tuženi se oslobađa krivnje. Nije baš sigurno da je Katonov postupak u tom slučaju i sasvim zakonit.
[63] Nezakonit. U čemu se ta nezakonitost sastojala, odavde nije jasno.
[64] Magistrata.
[65] Da li je prošla kroz senat.
[66] Oko 9.580 zlatnih dinara ili 10.800 zlatnih franaka.
[67] Pitanje je u kojoj su mjeri ti postupci bili ozbiljni i na koju su kaznu bili osuđivani ti nitkovi.
[68] Njegovog druga u službi.
[69] Oko 23.575 zlatnih dinara ili 27.800 zlatnih franaka.
[69a] Mirnodopska haljina rimskog građanina.
[70] Vidi Ciceronov životopis.
[71] Vidi *Lukul* 40.
[72] Pokrajina okružena Kampanijom i Samnijem sa sjevera, Apulijom i Tarentskim zaljevom s istoka, Brutijem s juga i Tirenskim morem sa zapada.
[73] Kvint Cecilije Metel Nepot, pučki tribun 62, pretor 60, konzul 57, podržavao je Pompeja protiv aristokracije.
[74] Svaki je tribun svojim vetom mogao onemogućiti ma koju službenu radnju magistrata (i drugih tribuna).
[75] Od god. 457. pučkih je tribuna bilo 10.
[76] Izbor za magistrature smatrao se milošću koju narod iskazuje kandidatu.
[77] God. 63.
[77a] Mitom.
[78] Decim Junije Silan je zajedno s Lucijem Licinijem Murenom bio izabran za konzula za sljedeću godinu.
[79] God. 63.
[80] Vidi *Ciceron* 14.
[80a] Rimsku državu.
[81] Vidi *Ciceron* 19. i *Cezar* 4–5.
[82] Radi se o jednoj vrsti stenografije a ti su se znaci zvali *notae Tironianae*, Tironovi znaci, po Ciceronovu učenom slobodnjaku Tironu.
[83] Katilininom. Vidi *Brut* 5. gdje je ta zgoda jasnije opisana.
[84] Vidi *Lukul* 38.
[85] Lucije Marcije Filip, konzul 56, oženio se Oktavijevom majkom Atijom.
[86] Publije Traseja Peto, muž Arije i svekar Helvidija Priska. Prigrlio je stoicizam i napisao Katonov životopis. Smaknuo ga je Neron 66.
[87] Kvint Hortenzije Hortal (114–50), veliki govornik aristokratske stranke, Ciceronov suparnik, ponos azijanizma u retorici, konzul god. 69.
[88] Marko Kalpurnije Bibul (?–48), konzul 59. skupa s Cezarom.
[89] Očigledno je – a bilo je to i pravno nužno – da se Katon razveo od Porcije jer se Hortenzije ne bi njome mogao oženiti niti bi njezin otac pristao na to.
[90] Vjerojatno 56.
[91] Prema nekim procjenama, oko 5,893.750 zlatnih dinara ili oko 7 milijuna zlatnih franaka. Vidi *Cezar* 8.
[92] Upravo je dovršio rat s Mitridatom i vraćao se kući (god. 62).
[93] Meteli su bili plebejski rod ali veoma slavan. Predak im je bio Lucije Cecilije Metel, pobjednik nad Kartažanima 251. Kvint Cecilije Metel, konzul 109, morao je u progonstvo Marijevim spletkama. Njegov je sin bio konzul sa Sulom 80. Stariji brat Metela Nepota, Kvint Cecilije Metel Celer, konzul 60, bio je jedan od najvatrenijih pristaša aristokratske stranke.
[94] Taj je hram bio na Forumu, blizu Juturnina jezera, i senat se ondje često sastajao. Dioskuri su Kastor i Poluks (Polideuk).
[95] Stepenice hrama vodile su do platforme s koje su se govornici često obraćali narodu.
[96] Ako su se svi raspršili, tko je onda »odozgo zasipao kamenjem i štapovima«? Cijeli opis pati od zbrkanosti.
[97] Mirnodopska gornja haljina rimskog građanina.
[98] Tj. oko platforme ispod hrama Dioskura iz bilj. 95.

[99] Tj. da ga liši građanskih prava.
[100] God. 66. Morao je čekati 3 godine prije no što mu je bio odobren trijumf. Vidi *Lukul* 37.
[101] Gaj Memije Gemel, pučki tribun 66, pretor 58, bio je protjeran u Mitilenu na otoku Lezbu zbog izbornih podmićivanja i ondje je umro. Njemu je pjesnik Lukrecije posvetio svoj spjev *O prirodi*.
[102] Na temelju Plutarhova teksta nemoguće je rekonstruirati kronološki tok događaja. Uostalom, ovdje vidimo da Katon nije bio neosjetljiv na male obiteljske usluge i obzire.
[103] Ovdje izvorni tekst sadrži nejasnoće. Prijevod usvaja najšire prihvaćenu interpretaciju.
[104] God. 62.
[105] Iskrcao se u Brundiziju i prije trijumfa nije smio ući u Rim. Trijumf je proslavio 30. rujna 60.
[106] Marko Kalpurnije Pizon, usvojen od Marka Pupija. Bio je konzul god. 61. Ne treba ga miješati s Cezarovim tastom Lucijem Kalpurnijem Pizonom, konzulom 58.
[107] Lucije Afranije. God. 61. bio je izabran za konzula za iduću godinu. Vidi *Pompej* 44.
[108] Plemenima na koja je bilo podijeljeno pučanstvo Rima i po kojima se glasalo.
[109] Vidi *Pompej* 44.
[110] God. 59. oženio se Cezarovom kćeri Julijom.
[111] Gdje je Pompej zamijenio Lukula.
[112] Vidi *Lukul* 42. i *Pompej* 46.
[113] Ljeti god 60.
[113a] Kod izbora.
[114] Vidi *Cezar* 13.
[115] Marko Kalpurnije Bibul (?–48), kurulski edil 65, pretor 62, konzul 59. Za građanskog rata zapovijedao je Pompejevom mornaricom u Jadranskome moru.
[116] Vidi *Cezar* 14.
[117] Fasce, snopiće pruća s umetnutom sjekiricom, oznake dostojanstva tzv. viših magistrata.
[118] Vidi *Pompej* 48.
[119] Vidi *Cezar* 14.
[120] Kvint Cecilije Metel Numidski, konzul 109, pobjednik nad Jugurtom, cenzor 102, prognan 100. Marijevim spletkama i zahvaljujući odanosti svog sina (koji je za to dobio pridjevak Pijo = Lojalni) pozvan natrag 99.
[121] God. 100. Vidi *Marije* 29.
[122] Marko Favonije (?–42), edil 52, pretor 49. Dobio je nadimak »Katonov majmun«. Rekao je da će prisjeći samo poslije Katona.
[123] Cisalpinskom i Transalpinskom.
[124] Dao se usvojiti od pučanina (koji je, uzgred, bio od njega mlađi!). To nije bilo nezakonito, ali jest bilo izigravanje zakona. Samo su plebejci (pučani) mogli biti pučki tribuni.
[125] Plutarhova je kronologija nesigurna. U prethodnoj je glavi Klodije već bio pučki tribun.
[126] Za godinu 58.
[127] Aulo Gabinije (?–48), pučki tribun 66, dao je izglasati Pompeju zapovjedništvo u ratu s gusarima. Konzul 58, prokonzul Sirije 57. God. 54. poslan u progonstvo zbog malverzacija.
[128] Mlađi brat Ptolemeja XI Auleta (Frulaša), egipatskoga kralja. Sam je bio kiparski kralj od 80. Jednim je plebiscitom bilo odlučeno da otok postane rimska pokrajina.
[129] Pravni štićenik.
[130] Bizantij, rimski saveznik protiv Mitridata, bio je smatran nezavisnim. Možda je neki unutrašnji prevrat otjerao pristaše rimske stranke u progonstvo.
[131] Još smo u god. 58.
[132] Kao god. 63. kad je kao konzul spriječio Katilininu urotu.
[133] Vidi *Brut* 11.
[134] Drevni Paf na zapadu Kipra, 1800 m od morske obale, bio je slavan po Afroditinu hramu. Svećenica Afrodite imala je vjersko vrhovništvo nad čitavim otokom.
[135] Za odlazak.
[136] Prijestolnicu Egipta. Smijenila ga je i zamijenila vlastita kći Berenika koju je on po svom povratku dao pogubiti. Sam je umro 51. poslije vladavine prepune okrutnosti.
[137] Vidi glavu 11.

[138] Kad se uredno pozvani senator ne pojavi na sjednici senata, plijenili su mu dio kućnog namještaja. To se nazivalo uzimanjem zaloga.
[139] Vidi glavu 25.
[140] Katonov prijatelj.
[141] Klijenti koji su došli izjutra pozdraviti patrona i ljudi koji su dolazili po savjete, najčešće pravne.
[142] U javnosti.
[143] Oko 33,000.000 zlatnih dinara ili blizu 39,000.000 zlatnih franaka.
[144] 11.250 zlatnih franaka.
[145] Korintska luka na Saronskom zaljevu.
[146] Danas Korfu (Krf).
[147] God. 56.
[148] Tiber.
[149] Golema lađa sa šest redova vesala.
[150] Imao je 38 godina a minimalna je zakonska dob za preturu bila 40.
[151] To je toga preteksta rimskih magistrata.
[152] Gnej Kornelije Lentul.
[153] God. 57, poslije 16 mjeseci odsutnosti. Vidi *Ciceron* 30–33.
[154] Sadržavale su izvještaj njegove aktivnosti kao pučkog tribuna.
[155] Kao patricij, on nije mogao postati pučki tribun. Zato se dao usvojiti od jednog plebejca. Ciceron je osporio zakonitost tog usvojenja. Vidi glavu 33.
[156] Vidi *Ciceron* 34.
[157] U Luki 56. Vidi *Pompej* 51. i *Cezar* 21.
[158] Daljnjih 5 godina.
[159] To je bila obnova prvog triumvirata iz god. 60.
[160] Lucije Domicije Ahenobarbo (?–48), konzul 54, pao kod Farsala.
[161] Gdje su se obavljali izbori.
[162] Kako su se izbori obavljali rano ujutro, bio je još sumrak. Ispred svakog išao je rob sa zubljom.
[163] Za god. 55.
[164] Pretore su birale centurijatske komicije (skupštine) a ne tribunske. Zbog važnosti što su je Rimljani pridavali znamenjima svake vrsti, glasanje prve centurije izvučene ždrijebom povlačilo je za sobom obično i glasove ostalih. Plutarh ovdje miješa dvije vrste rimskih izbornih skupština.
[165] Grmljavinu.
[166] Publije Vatinije, kvestor 63, pučki tribun 59, pretor 55, zatim Cezarov časnik u Galiji i u građanskom ratu.
[167] Optimate, pristaše stranke imućnih.
[168] Gaj Trebonije (?–43), pučki tribun, zatim Cezarov časnik u Galiji, pretor 48, konzul 45. Bio je jedan od Cezarovih ubojica.
[169] Pompej.
[170] Kras.
[171] Proveo je u vijećnici svu noć; bojao se da ujutro neće moći izići na Forum.
[172] God. 54.
[173] Donje haljine.
[174] Kako to Plutarh zna?
[175] Naime, izabrani za iduću godinu, koji još nisu nastupili službu.
[176] Da obavlja dužnosti pretora.
[177] Oko 98.750 zlatnih dinara ili 112.500 zlatnih franaka.
[178] Centurijatskim komicijama koje su birale magistrate koji su imali imperij (autoritet vlasti, pravo da naređuju, hapse itd.) predsijedao je jedan od konzula, diktator ili intereks (međukralj). Plutarh ovdje pravi zbrku.
[179] Isto je, naravno, i kod kukavičluka. Cijelo je to umovanje sporne vrijednosti.
[180] Katon ne priznaje vlast Cezarovu i Pompejevu: smatra ih običnim građanima.
[181] Pompej.
[182] U svojoj albanskoj vili.
[183] Najzaneseniji Sokratov prijatelj koga su ostali nazivali Opsjednutim (ili Mahnitim).
[184] To je u očima svjetine bila glavna dužost edila koji su pri tome imali ogromne troškove.

[185] Vidi glavu 1.
[186] Scipion je Pompejev tast. Publije Plaucije Hipsej bio je pučki tribun 54. i Pompejev prijatelj. Milon je poznati Ciceronov štićenik.
[187] Za god. 52. Neredi su spriječili izbore u Rimu. Vidi *Pompej* 54.
[188] Trojice konzulskih kandidata.
[189] Drugi ovdje čitaju (ispravljajući tekst): »završi u anarhiji«.
[190] To je bilo poslije Klodijeva umorstva u sukobu s Milonovim robovima.
[191] Pompeju.
[192] Valjda u vilu kod Albe.
[193] Dakle kao neka vrst drugog konzula.
[194] Zakoni ne smiju imati retrogradno (unatražno) djelovanje jer će posljedica biti posvemašnja pravna nesigurnost.
[195] Očigledno u korist optuženih.
[196] Ne radi se o obrambenim nego o pohvalnim, svjedočkim govorima koji se nisu držali predmeta parnice a bujali su retorikom.
[197] Tit Munacije Planko Bursa, pučki tribun 52, osuđen na progonstvo zbog sudjelovanja u nemirima iste godine. Cezar mu je vratio sva građanska prava i politički ga rehabilitirao. Kod Mutine (Modene) borio se pod Antonijevim zapovjedništvom.
[188] Trojice konzulskih kandidata.
[189] Drugi ovdje čitaju (ispravljajući tekst): »završi u anarhiji«.
[200] Radilo se o izborima za godinu 51.
[201] Servije Sulpicije Ruf, slavni pravnik, prijatelj Cicerona koji mu je ipak bio protivnik u Mureninoj parnici 63. Katon je svim silama podupirao Sulpicija i ovaj je 52. bio izabran za konzula zajedno s Klaudijem Marcelom. Pridružio se Cezaru koji ga je imenovao prokonzulom Ahaje god. 46. ili 45. Umro je 43. pred Mutinom u Antonijevu taboru kamo ga je senat poslao u poslaničkoj misiji.
[202] Podjeljivanje magistratura smatralo se uslugom ili milošću što je narod iskazuje izabranome.
[203] Donje haljine.
[204] Bezuspješno.
[205] Vidi Cezar, *Galski rat* 4, 12–15, i *Cezar* 22.
[206] Bogovima žrtvu zahvalnicu.
[207] Vidi *Cezar* 30. i *Pompej* 58.
[208] Koji je bio Cezaru veoma sklon.
[209] God. 49. Cezar je, prešavši Rubikon, zaposjeo Arimin (danas Rimini). Vidi *Cezar* 32. i *Pompej* 60.
[210] Previše. Drugi tumače: više, tj. nego Cezar. Tekst nije jasan.
[211] Katonov prijatelj, spominjan u glavama 37. i dalje.
[212] God. 50. Vidi glavu 25.
[213] Ostavi njoj svoj imetak.
[214] U svom pamfletu *Antikaton*. Vidi glavu 11.
[215] *Mahniti Heraklo* 713–714.
[216] Jampski trimetri.
[217] U svojstvu propretora.
[218] Gaj Azinije Polion (76. pr. n. e. – 4. n. e.), govornik, pjesnik i povjesničar, prisan prijatelj Cezarov a kasnije pristaša Oktavijana Augusta. Osnovao je prvu javnu knjižnicu u Rimu.
[219] Vidi glavu 24.
[220] U svom *Antikatonu*. Vidi glavu 11.
[221] Misli li Plutarh na rodoskvrnu vezu?
[222] Male, brze i okretne lađe Liburnjana.
[223] Bez palube.
[224] Glava 65. Vidi i *Cezar* 39.
[225] Kohorta je deseti dio legije čiji su ukupni efektivi varirali prema okolnostima mjesta i vremena. U to vrijeme kohorta je imala oko 360 momaka.
[226] 9. kolovoza 48.
[227] Korfu (Krf).

[228] Gnej Pompej, stariji sin Pompeja Velikog i Mucije. Nastavio je borbu protiv Cezara u Hispaniji, bio potučen kod Munde 45. i smaknut malo potom.
[229] Misli se rimska pokrajina Afrika koja nije obuhvaćala Egipat.
[230] Sekst Pompej borio se skupa sa svojim bratom kod Munde. Poslije Cezarove smrti 44. skupio je veliko brodovlje i zaposjeo Siciliju. Bio je potučen i smaknut od Oktavijana 35.
[231] Tit Labijen, pučki tribun 63, glavni Cezarov podzapovjednik u galskim ratovima. God. 49. pridružio se Pompeju iz nepoznatih razloga i poginuo 45. kod Munde. Sad je bježao od Farsala. Vidi *Cezar* 34.
[232] Numidski kralj Juba, vjeran Pompejev saveznik. Ubio se 46. poslije poraza kod Tapsa.
[233] Publije Atije Var, propretor Afrike. S Jubom potukao je Cezarova pobočnika Kuriona i poginuo kod Munde.
[234] Naime rimske pokrajine Afrike.
[235] Vidi Herodot 4, 173.
[236] U antici uza stol se normalno ležalo.
[237] A ne uz jelo, kako je bio običaj.
[238] Tekst te rečenice nije siguran. Neki autori misle da ovdje postoji praznina u tekstu. Libija znači rimsku pokrajinu Afriku.
[239] Svaki je htio privući kralja na svoju stranu.
[240] Filostrat, egipatski filozof, izopačen sljedbenik Akademije. Vidi *Antonije* 80.
[241] Scipiona i Vara.
[242] Uspomena na sjajne pobjede dvojice Scipiona Afričkih potakla je to praznovjerje.
[243] Utika, fenička naseobina starija od Kartage, saveznica Rimljana od početka 3. punskog rata, ležala je na obali mora, oko 27 milja (40 km) sjeverozapadno od Kartage.
[244] Taps u Bizaceni (danas Tunis). Bitka se odigrala 6. travnja 46. U njoj je zaglavilo 50.000 pompejevaca.
[245] Scipion se utaborio zasebno i odvojio od svojih saveznika. Vidi *Cezar* 53.
[246] Glavni grad Bizacene, smješten malo poviše Tapsa na uzvisini Malti.
[247] Senatorima.
[248] Marko Oktavije, konzul 54. Pridružio se Pompeju. Kasnije je kod Akcija zapovijedao središtem Antonijeve vojske (brodovlja).
[248a] Farsalske.
[249] Vidi glavu 54.
[250] *Fedon.*
[250a] Ovdje je sintaksa izmiješana od »da me Cezar, došavši, nađe nesposobna čak i da se branim« i od »sve dok Cezar ne dođe pa me nađe nesposobna čak i da se branim«.
[251] Tako stara. Bilo mu je 48 godina.
[252] Pripadam samo sebi. Više se ne mora brinuti za spas drugih.
[253] Čitalo se na glas pa su ga zacijelo čuli.
[254] Zacijelo po hrkanju.
[255] Prema obali odnosno luci.
[256] God. 46. Među Ciceronovima sačuvano je samo jedno njegovo pismo Ciceronu (*Ad div.* 15, 5). Vidi glavu 23.
[257] Kapadokija je ostala nezavisnom kraljevinom sve do god 17. kad je umro njezin zadnji kralj Arhelaj.
[258] Nije jasno o kojem se stihu radi u ovom i slijedeća dva citata. Možda je to stari latinski saturnijski stih.
[259] Prijevod K. Raca.
[260] Psiha.
[261] Prijevodi su u trohejskom katalektičkom osmercu (naglašeni su neparni slogovi). I ovaj je prijevod od K. Raca.
[262] God. 42.
[263] Oktavijana Augusta.
[264] Glave 13. i 53.
[265] Vidi glavu 66.
[266] Vidi *Brut* 51.

AGIS

(floruit 244–241, umro 241. pr. n. e.)

1. Nije neumjesna niti neosnovana pretpostavka nekih autora da se na slavoljubive ljude odnosi priča o Iksionu kako je zagrlio oblak mjesto Here i tako se rodili Kentauri.[1] Ta i oni, sjedinjujući se sa slavom kao s nekim prividom vrline, ne proizvode ništa autentično niti priznata roda, nego su im djela nečista porijekla i mješanci kako ih porivi zanose sad ovamo sad onamo dok slijede želje i strasti kao što Sofoklovi pastiri govore o svojim stadima:

Prem gospodari, njima robujemo mi,
I, premda šute, slušati ih moramo.[2]

A to se stvarno događa državnicima koji svoju politiku prilagođuju željama i nagonima svjetine robujući joj i slijedeći je zato da bi se zvali pučkim vođama i vladarima. Kao što potkormilari, premda vide prije kormilara što se zbiva naprijed, okrenu se njima i čine ono što im ovi naređuju, tako su državnici, ako oči upiru samo prema slavi, sluge mnoštva i imaju samo ime vladaoca.

2. Ta onaj čija je čestitost savršena i potpuna ne bi uopće trebao slave osim koliko ona daje pristup velikim djelima povjerenjem u nj što ga ulijeva ljudima; ali čovjeku još mladu i častoljubivu treba dopustiti da se pohvali i podiči i slavom ako ona potječe od plemenitih djela. Jer vrline, koje niču i klijaju u toj dobi i u svom se pravilnom razvoju, kako kaže Teofrast, potvrđuju pohvalama za uspjehe, uvećavaju se i unaprijedak poticane samosviješću. No pretjeranost je posvuda opasna a u slučajevima političkog častoljublja ona je pogubna; odvodi, naime, u otvorenu mahnitost i bezumlje one koji se domognu velike moći kad neće priznati da je ono što je časno slavno, nego dobrim smatraju ono što je slavno. Kao što je, dakle, Fokion rekao Antipatru kad je ovaj od njega tražio neku nečasnu uslugu: »Ne može ti Fokion biti istovremeno i prijatelj i ulizica«, to ili nešto slično tome treba reći mnoštvu: »Ne možete u istoj osobi imati i vladara i slugu.« Jer baš na takve se slučajeve dade primijeniti ono što se desilo zmiji za koju basna kaže da joj je rep, pobunivši se protiv glave, tražio da je naizmjence on vodi umjesto da stalno slijedi glavu, pa kad je dobio vodstvo, sam se zlo proveo idući bez pameti a glavu je razbio jer je bila prisiljena protiv prirode slijediti dio tijela slijep i gluh. To vidimo da se dogodilo mnogim državnicima koji su svoje političko djelovanje usmjeravali u svemu po volji drugih; učinivši, naime, sebe ovisnima o

svjetini koja nepromišljeno srlja ovamo onamo, niti su se kasnije više uzmogli pribrati niti stati neredu na put.

Te opaske o slavi koja potječe od naklonosti mnoštva, koliku ona ima moć, nadošle su mi da ih iznesem na temelju onoga što je zadesilo Tiberija i Gaja Grakha koji su, po rođenju najplemenitijih naravi, najplemenitije odgojeni i prihvativši najplemenitija politička načela, bili upropašteni ne toliko neumjerenom željom za dobrim glasom koliko strahom od rđava a taj strah nije nastao iz nečasna motiva. Jer stekavši veliku simpatiju sugrađana, bilo ih je stid da je ostave neotplaćenu kao novčani dug; i tako, natječući se neprestano da izvrsnim političkim djelima nadmaše ukazivane im počasti i, čašćeni sve više zbog svojih političkih usluga te na taj način raspalivši jednaku revnost u ljubeznostima kod sebe prema narodu i kod naroda prema sebi, neopazice prihvatili su se pothvata u kojima više nije bilo časno da ustraju a već je bilo sramotno da se zaustave.

To ćeš, međutim, sam prosuditi iz mog pripovijedanja; a s njima usporedimo par lakonskih[3] pučkih vođa, kraljeva Agisa i Kleomena. Jer i oni, nastojeći uzdići narod kao i Grakhi i uvodeći opet, nakon što je već proteklo mnogo vremena, časno i pravedno državno uređenje, isto tako navukoše na se mržnju moćnika koji se nisu htjeli odreći svoje uobičajene lakomosti. Ti Lakonci, istina, nisu braća, ali im je politika što su je usvojili bila srodna i bratska a otpočeli su to ovako.

3. Kad se po prvi put u grad uvukla težnja za srebrom i zlatom i stjecanje bogatstva slijedile lakomost i škrtost a njegovu upotrebu i uživanje raskoš, mekoputnost i rasipništvo, izgubi Sparta većinu svojih plemenitih osobina i ponižena nedostojno je životarila sve do onih vremena kad su joj kraljevima bili Agis i Leonida, Agis od kraljevske loze Euripontovića i sin Eudamidin, potomak u šestom koljenu Agesilaja koji je zakoračio u Aziju i postao najmoćnijim od Helena; Agesilajev je, naime, sin bio Arhidam koji je kod Mandurije u Italiji pao od ruke Mesapljana;[4] Arhidamov je stariji sin bio Agis a mlađi Eudamida koji je stekao kraljevsko dostojanstvo kad je Agisa, koji nije ostavio djece, Antipatar ubio kod Megalopola;[5] Eudamidin je sin bio Arhidam, Arhidamov još jedan Eudamida a Eudamidin Agis[6] o kome je ovo napisano; Leonida pak, sin Kleonimov, bio je od druge kraljevske loze Agisovića, potomak u osmom koljenu Pausanije koji je u bitki kod Plateje pobijedio Mardonija.[7] Pausanija je imao sina Plistoanaksa a Plistoanaks Pausaniju poslije čijeg je bijega iz Lakedemona u Tegeju[8] kraljem postao njegov stariji sin Agesipol a kad je ovaj umro bez djece, mlađi sin Kleombrot. Od Kleombrota rodio se opet drugi Agesipol i Kleomen a od tih Agesipol niti je dugo vladao niti je imao djece, dok je Kleomen, postavši kraljem poslije Agesipola, Akrotata, starijeg od svojih sinova, izgubio još za života a ostavio je mlađeg sina Kleonima, ali nije on postao kraljem nego Arej,[9] unuk Kleomenov i sin Akrotatov; a kad je Arej pao kod Korinta,[10] njegov sin Akrotat dobi kraljevsko dostojanstvo. Pogibe i taj pobijeđen u bitki kod Megalopola od tiranina Aristodema ostavivši trudnu ženu; kad se rodilo muško djetešce, dobi za skrbnika Leonidu, sina Kleonimova,[11] a zatim, kako je dijete umrlo prije muževne dobi, kraljevsko dostojanstvo

prijeđe na Leonidu koji se nikako nije mogao prilagoditi običajima svojih zemljaka. Jer premda je iskvarenošću državnog uređenja sve podjednako zahvatilo propadanje, kod Leonide je bilo odveć vidljivo napuštanje tradicionalog načina življenja jer se dugo vremena povlačio po satrapskim dvorovima i dodvoravao Seleuku[12] posve neprimjereno prenoseći tamošnju nadutost u helenske odnose i vladavinu osnovanu na zakonu.

4. Agis je pak nadarenošću i uzvišenošću duha tako daleko nadvisivao ne samo Leonidu nego gotovo sve kraljeve koji su vladali poslije velikog Agesilaja da je, premda još nije napunio dvadeset godina i premda je bio othranjen posred bogatstva i raskoši žena, svoje majke Agesistrate i bake Arhidamije, koje su bile najimućnije u Sparti, odlučno okrenuo leđa užicima i, odbacivši sa sebe izvanjski ukras za koji se činilo da najviše pristaje ljupkosti njegova lika te skinuvši i izbjegavši svu rastrošnost, ponosio se kratkim spartanskim ogrtačem; ustrajno se pridržavao spartanskih običaja u pogledu objeda, kupelji i načina života i govorio da mu nimalo ne treba kraljevska moć ako njome ne bi mogao obnoviti stare zakone i tradicionalnu stegu.

5. Početak propadanja i kvarenja zahvatio je državu Lakedemonjana gotovo u isto vrijeme kad ju je njihovo uništenje atenske prevlasti[13] napunilo zlatom i srebrom. Pa ipak, kako je Likurg[14] odredio broj domaćinstava koji se nasljednim slijedom održavao i otac je ostavljao svoje naslijeđeno zemljište sinu, taj je red i jednakost kako-tako omogućavao državi da se oporavi od drugih svojih grešaka. Ali kad postade eforom[15] neki moćan čovjek, ali svojeglav i teške naravi, po imenu Epitadej, zavadivši se sa sinom, podnese pismeni prijedlog zakona koji je dopuštao čovjeku da kuću i zemlju još za života dade ili oporukom namre kome hoće. On, dakle, predloži taj zakon udovoljivši svojoj osobnoj osvetoljubivosti; ali drugi, prihvativši ga i potvrdivši iz lakomosti, uništiše svoju najbolju ustavnu odredbu. Jer moćnici su sad stali bezobzirno sebi stjecati nasljedstva istjerujući zakonske nasljednike s njih; i pošto se ubrzo bogatstvo usredotočilo u rukama malobrojnih, gradom zavlada siromaštvo, donoseći sa sobom nedostatak slobodna vremena za plemenite ciljeve, i bavljenje stvarima nedostojnim slobodnih građana uz zavist i mržnju na imućne. Tako ne ostade više od sedam stotina starih spartanskih obitelji[16] a od tih je možda samo stotinjak posjedovalo zemlju i naslijeđene čestice; ostala je svjetina tavorila u gradu bez sredstava i bez građanskih prava[17] boreći se u vanjskim ratovima lijeno i bezvoljno, ali vrebajući stalno neku zgodnu priliku za promjenu situacije i preokret u gradu.

6. Zato je Agis, držeći to časnom zadaćom, a to je ona i bila, da uvede jednakost među sugrađane i da im opet popuni broj, iskušavao raspoloženje ljudi. Mladi mu se zaista brzo i preko njegova očekivanja odazvaše opasavši se za borbu u obranu vrline, mijenjajući ujedno poput haljine svoj način života radi stjecanja slobode.[18] Ali većini starijih, koji su preduboko ogrezli u iskvarenosti, bivalo je kao robovima koje poslije bijega vode gospodaru: drhtali su od straha na Likurgovo ime pa su grdili

Agisa što jadikuje nad tadašnjim prilikama i čezne za drevnim ugledom Sparte. No Libisov sin Lisandar, Ekfanov sin Mandroklida a također i Agesilaj odobriše kraljeve težnje i podržaše ga. Lisandar je bio najuvaženiji od građana a Mandroklida je bio najsposobniji diplomat u Heladi i sjedinjavao je u sebi tu diplomatsku oštroumnost i lukavost sa smionošću; a Agesilaja, koji je bio kraljev ujak i moćan govornik, ali inače mekoputan i lakom na novac, otvoreno je tjerao i poticao sin Hipomedont koji se proslavio u mnogim ratovima i zbog naklonosti mladih bio je veoma utjecajan; ali razlog koji je stvarno naveo Agesilaja da uzme učešća u kraljevu nastojanju bilo je mnoštvo dugova kojih se nadao riješiti promjenom državnog uređenja. Čim ga je, dakle, pridobio, odmah se Agis zajedno s njime prihvatio toga da nagovori na svoje zamisli svoju majku koja je bila Agesilajeva sestra a mnoštvom je štićenika, prijatelja i dužnika imala velik utjecaj u državi i uzimala je znatnog udjela u vođenju javnih poslova.

7. Ali čuvši za mladićeve namjere, ona se isprva zaprepasti i stade ga odvraćati od njih smatrajući da nisu niti izvedive niti probitačne; ali kad joj Agesilaj razloži da će kraljeve zamisli biti uspješne i da će njihovo ostvarenje biti korisno a sam kralj zamoli majku da žrtvuje svoje bogatstvo za slavu i opravdana nastojanja svog sina jer se on blagom ne može izjednačiti s drugim kraljevima – ta sluge satrapa i robovi nadglednika Ptolemejevih i Seleukovih imaju veće posjede nego svi kraljevi Sparte zajedno! – ali ako, zasjenivši njihovu raskoš razboritom suzdržljivošću, jednostavnošću i velikodušnošću, uspostavi jednakost i zajedništvo dobara među svojim sugrađanima, steći će ime i slavu istinski velika kralja, tada žene, ushićene mladićevim častoljubljem, tako temeljito promijeniše mišljenje i obuze ih tolik kao neki zanos za plemenitim da su se pridružile u tjeranju i požurivanju Agisa, slale po svoje prijatelje i pozivale ih da pomažu a razgovarale i s drugim ženama jer su znale da Lakedemonjani uvijek slušaju svoje žene i da im dopuštaju da se više miješaju u javne poslove nego što se njima samima dopušta da se miješaju u domaće.

Bio je u to vrijeme dio spartanskog bogatstva u rukama žena i to učini Agisovu zadaću mučnom i teškom. Jer žene su mu se usprotivile ne samo zato što su gubile raskoš koju su, u nepoznavanju pravih vrednota, držale srećom, nego i zato što su vidjele da im se ograničuje poštovanje i utjecaj što su ih uživale kao plodove svoga bogatstva. I obrativši se Leonidi, pozivahu ga neka kao stariji obuzdava Agisa i sprečava njegova nastojanja. Leonida je, međutim, bio voljan pomagati bogatima, ali, bojeći se naroda koji je bio željan prevrata, nije se ni u čemu otvoreno suprotstavljao Agisu, nego je potajno gledao osujetiti i uništiti njegovo djelo sastajući se s vlastima i klevećući ga da siromasima nudi imetak bogatih kao cijenu za tiranidu za kojom teži i da razdiobom zemlje i oprostom dugova u velikom broju kupuje sebi tjelesne stražare a ne Sparti građane.

8. Pa ipak, izradivši da Lisandar bude postavljen za efora, Agis odmah[19] preko njega predloži vijeću staraca[20] zakon čije su glavne odredbe bile da se dužnicima otpuste dugovi a da, pošto se zemlja iznova podijeli,

od one između udoline kod Pelene i Tajgeta, Maleje i Selasije budu diobom načinjene četiri tisuće petsto čestica a od one izvan tih međa petnaest tisuća; pa da se ta potonja zemlja raspodijeli među one perijeke[21] koji mogu nositi oružje a ona unutar međa među same Spartance; da se broj ovih popuni perijecima i strancima koji su bili othranjeni kao slobodni a inače su pristala tijela i po dobi u cvijetu mladosti; i neka se punopravni građani rasporede za petnaest zajedničkih stolova[22] s po četiri stotine i dvije stotine ljudi te da žive načinom života svojih predaka.

9. Kad je zakonski prijedlog[23] u pismenu obliku bio podnesen a mišljenja staraca nisu se slagala, Lisandar se, sazvavši narodnu skupštinu, sam obrati svojim sugrađanima a Mandroklida i Agesilaj molili su ih da ne dopuste gaženje ugleda Sparte zbog nekolicine koja im se podruguje, nego neka se prisjete ranijih proroštava, koja su im savjetovala da se čuvaju ljubavi prema novcu jer je pogubna za Spartu, kao i onih koja su im nedavno bila donesena od Pasifaje.

A postojalo je u Talami Pasifajino svetište i proročište koje je uživalo štovanje[24] a za nju izvješćuje neki da je bila jedna od Atlantida i rodila Zeusu Amona a neki da je Prijamova kći Kasandra umrla u Talami i prozvana Pasifajom jer je svima davala proroštva.[25] Filarh pak veli da je Amiklinu kćer po imenu Dafnu, kad je pobjegla Apolonu koji ju je htio obljubiti i pretvorila se u biljku toga imena,[26] taj bog počastio i od njega je primila proročko umijeće. Govornici u skupštini spomenuše, dakle, da i njezino proroštvo naređuje Spartancima da postanu opet svi jednaki prema zakonu što ga je u početku postavio Likurg. Istupivši naprijed poslije sviju, kralj Agis nakon kratka govora reče da daje najveći prilog novom ustavnom poretku što ga nastoji uspostaviti: jer ponajprije on polaže u zajedničko vlasništvo svoj imetak koji je obuhvaćao mnogo obradive zemlje i pašnjaka ne računajući šest stotina talenata u novcu;[27] a to isto čine i njegova majka i baka i prijatelji i rođaci koji su bili najbogatiji od Spartanaca.

10. Narod je, dakako, bio zapanjen mladićevom velikodušnošću i prepun radosti što se nakon nekih tristo godina pojavio kralj dostojan Sparte;[28] ali tad se Leonida više nego ikad najupornije odupro. Računajući da će biti prisiljen učiniti isto što i Agis a da neće steći istu zahvalnost od sugrađana, nego da će, ako svi jednako polože svoj imetak, počast za to biti iskazivana jedino onome koji je to prvi učinio, upita Agisa smatra li da je Likurg bio čovjek pravedan i vrijedan štovanja, a kad je Agis to potvrdio, reče: »Pa gdje je, dakle, Likurg dopustio ukidanje dugova ili strance uvrstio među punopravne građane, on koji uopće nije mislio da država može ostati zdrava ako ne istjeruje strance?«

Ali Agis odgovori da se ne čudi Leonidi što, othranjen u tuđini i imajući djecu iz braka s kćeri satrapa, ne zna da je Likurg dugove i zajmove protjerao iz države zajedno s novcem a da su mu stranci po gradovima manje smetali od ljudi koji se nisu prilagodili spartanskom vladanju i načinu življenja; ta i one je tjerao ne iz neprijateljstva prema njima osobno, nego bojeći se da njihove životne navike i ponašanje,

zarazujući građane, ne izazovu u njih želju za raskoši, mekoputnošću i pretjeranim stjecanjem; jer Terpandar,[29] Tales[30] i Ferekid,[31] koji su zacijelo bili stranci, u Sparti su primili osobite počasti budući da su u svojim pjesmama i filozofiji uvijek zastupali ista načela kao i Likurg. »A ti hvališ«, reče Agis, »Ekprepa koji je kao efor glazbeniku Frinisu[32] sjekirom odsjekao dvije od devet žica[33] i one koji su u Timotejevo[34] vrijeme učinili isto, a mene grdiš što nastojim iz Sparte ukloniti raskoš, rasipnost i razmetljivost kao da Ekprep i njegovi nasljednici nisu pazili da pretjerana bujnost i kićenost u glazbi ne dotjera dotle dokle su dotjerale naše životne navike i ponašanje čija je neumjerenost i pogrešnost učinila da naš grad nije u slozi i skladu sam sa sobom.«

11. Nato je puk pristao uz Agisa, dok su bogati zaklinjali Leonidu da ih ne napusti te, moleći i nagovarajući starce, koji su imali potpuno ovlaštenje da podnose skupštini zakonske prijedloge,[35] uspješe da je zakon bio jednim glasom većine u vijeću staraca odbačen. Ali Lisandar, koji je još bio efor, pokrene protiv Leonide zakonski postupak po nekom starom zakonu koji Heraklovićima[36] ne dopušta da imaju djecu sa ženom strankinjom i određuje smrtnu kaznu za onoga koji ode iz Sparte da živi negdje drugdje.[37] Uputivši druge da šire te optužbe protiv Leonide, sam sa svojim drugovima u službi pođe da motri na tradicionalno znamenje s neba.

A radi se o ovome: svake devete godine efori, odabravši vedru noć bez mjeseca, šutke sjede promatrajući nebo. Preleti li zvijezda s jednoga kraja na drugi, presuđuju da se njihovi kraljevi ogrešuju o božanstvo i privremeno ih lišavaju vlasti sve dok iz Delfa ili Olimpije ne stigne proroštvo pritječući u pomoć kraljevima čija je krivica tako utvrđena.

Izjavivši da mu je bilo dano to znamenje, Lisandar pozove Leonidu pred sud i pribavi svjedoke da mu se rodilo dvoje djece od Azijatkinje koju mu je za ženu dao neki od Seleukovih namjesnika, ali kako je ona bila njime nezadovoljna i nije ga trpjela, vratio se protiv volje kući i preuzeo kraljevsko dostojanstvo za koje nije bilo izravnog nasljednika. Istovremeno s pokretanjem sudskog postupka nagovori[38] Kleombrota, koji je bio Leonidin zet i kraljevskog roda, da zahtijeva kraljevsku čast. Uplašivši se, Leonida se kao pribjegar zakloni u hram Atene od Mjedene kuće a kao pribjegarka ocu se pridružila njegova kći ostavivši Kleombrota. A kad na poziv suda nije došao, oduzevši mu glasanjem kraljevsku čast, predadoše je Kleombrotu.

12. Uto odstupi Lisandar pošto mu je isteklo vrijeme službovanja. Novopostavljeni efori oslobodiše Leonidu pribjegarskog utočišta i podigoše tužbu protiv Lisandra i Mandroklide da su protuzakonito dali izglasati ukidanje dugova i preraspodjelu zemlje. U opasnosti nagovore oni kraljeve neka se, složivši se, ne obazru na odluke efora; jer ta ustanova vlasti, rekoše, izvodi svoju snagu iz nesloge kraljeva dajući svoj glas onome koji iznosi bolji prijedlog kad god je onaj drugi u sukobu s javnim dobrom; ali dok donose odluke složno, njihova je vlast nerazrešiva i za efore bi bilo protuzakonito da se bore protiv kraljeva jer kad se kraljevi

glože, pravo je efora da budu posrednici i da odlučuju o sporu, ali ne da se upliću dok su kraljevi složni. Davši se oba kralja time uvjeriti i sišavši s prijateljima na trg, ukloniše efore iz njihovih stolica a umjesto njih imenovaše druge od kojih jedan bijaše Agesilaj. Naoružavši mnoge od mladića i oslobodivši one koji su bili u zatvoru, utjeraše strah svojim protivnicima koji su mislili da će kraljevi mnoge od njih smaknuti. Ali nitko ne pogibe od njihove ruke, štaviše, kad je Agesilaj nakanio ubiti Leonidu koji se namjeravao ukloniti u Tegeju i poslao ljude da ga napadnu na putu, Agis, doznavši to, posla druge, njemu odane koji Leonidu, uzevši ga pod svoju zaštitu, otpremiše sigurna u Tegeju.

13. Dok je kraljevima tako pothvat dobro napredovao i nitko im se nije pokušavao oprijeti niti ih spriječiti, jedan čovjek, Agesilaj, izvrne i pokvari sve upropastivši najplemenitiju i duhom najspartanskiju zamisao najsramotnijom bolešću pohlepe. Budući da je, naime, posjedovao izvanredno mnogo dobre zemlje a dugovao goleme iznose, kako niti je mogao isplatiti dugove, niti je htio žrtvovati svoju zemlju, uvjeri Agisa da bi istovremeno provođenje obiju reformi bio velik prevrat za državu, ali ako bi posjednici bili prije pridobiveni otpustom svojih dugova, kasnije bi rado i s mirom prihvatili podjelu zemlje. To je bilo i Lisandrovo mišljenje jer je i njega Agesilaj zavarao, i snijevši na trg dužničke obveznice, koje u Sparti nazivaju klarijama, i stavivši ih sve na jednu hrpu, zapališe. A kad se plamen vinuo u vis, bogataši i vjerovnici odoše veoma ogorčeni a Agesilaj, kao da im se još i ruga, reče da nikada nije vidio sjajnije svjetlosti niti čistije vatre od one.

Ali kad je mnoštvo zatražilo da se odmah i zemlja dijeli i kraljevi izdavali odredbe za to, Agesilaj, ubacujući stalno nekakve poslove i navodeći izgovore, zatezao je s vremenom sve dok Agisu nije bilo ići na vojnu budući da su Ahejci, koji su im bili saveznici, poslali po pomoć iz Lakedemona. Očekivalo se, naime, da će Etoljani provaliti kroz Megaridu na Peloponez; i da to spriječi, Arat, strateg ahejskog saveza, skupljao je vojsku i obratio se zato pismom eforima.

14. Ovi odmah poslaše Agisa ponesena željom za slavom i žarom svojih bojnih drugova. Kako su, naime, većinom bili mladi i siromašni i kako su bili sigurni od dugova i oslobođeni od njih a nadali su se da će im, kad se vrate s vojne, biti podijeljena zemljišta, njihova je privrženost Agisu bila zadivljujuća; i bili su neobičan prizor gradovima putujući Peloponezom bez nanošenja štete, mirno i gotovo bez buke tako da su se Heleni divili i pitali kakva je ono morala biti stega lakonske vojske koja je imala za zapovjednika Agesilaja ili znamenitog Lisandra ili davnog Leonidu gdje prema momku gotovo najmlađemu u cijeloj vojsci pokazuju toliko poštovanje i strah. A zaista i mladić sam, ponoseći se svojom jednostavnošću, radinošću i time što nije bio odjeven ni naoružan ništa sjajnije od jednostavna vojnika bio je za mnoštvo vrijedan da ga se gleda i nasljeduje; jer bogatima se, dakako, njegove novotarije nisu sviđale budući da su se bojali da ne postanu početak općega gibanja i uzor narodu posvuda po Heladi.

15. Sastavši se Agis kod Korinta s Aratom koji je još premišljao o otvorenoj bitki s neprijateljem pokaza i velik žar i odvažnost koja nije bila mahnita ni nepromišljena. Reče mu, naime, da po njegovu mišljenju treba se upustiti u odlučnu bitku a ne, zapustivši vrata Peloponeza, puštati da rat uđe na poluotok, ali da će učiniti ono što se Aratu čini najboljim; jer Arat je i stariji i strateg Ahejaca a on, Agis, nije došao da im naređuje i zapovijeda, nego da zajedno s njima vojuje i pomaže im.

Baton Sinopljanin[39] tvrdi da Agis sam nije želio bitku premda ju je Arat naređivao; ali Baton nije pročitao ono što je Arat o tome napisao[40] braneći se da je smatrao boljim, pošto su seljaci već prikupili gotovo sav urod, pustiti neprijatelje neka prođu nego bitkom sve staviti na kocku.

Kad je, dakle, Arat odustao od bitke i raspustio saveznike pohvalivši njihovu spremnost da pomognu, Agis, koji je pobudio opće divljenje, krene s vojskom natrag u Spartu gdje su već bile velike smutnje i obrati.

16. Kad se, naime, Agesilaj, koji je bio jedan od efora, riješio onoga što ga je prije suzdržavalo, nije se libio nikakva nasilja samo ako mu je donosilo novaca, nego je protivno uobičajenom kalendarskom rasporedu radi doprinosâ za zajedničko blagovanje uvrstio trinaesti mjesec u godini kad vrijeme za to još nije bilo došlo i stao ih je utjerivati.[41] Štaviše, u strahu od onih kojima je nanio nepravdu i omražen od sviju, držao je naoružane pratioce i silazio u zgradu vlade pod njihovom zaštitom. Što se kraljeva tiče, htio je da se čini da jednoga potpuno prezire a da Agisa drži u nekoj časti više zbog njihova srodstva nego zbog njegova kraljevskog dostojanstva. A proširio je glas da će i slijedeće godine opet biti efor.

Zato njegovi neprijatelji, brže se prihvativši opasna posla i složivši se, otvoreno dovedu iz Tegeje Leonidu na vlast a da je čak i puk bio zadovoljan vidjevši to; ljutili su se, naime, jer su bili prevareni time što zemlja nije bila podijeljena. Agesilaja izbavi i spasi sin Hipomedont moleći građane a bio je svima mio zbog svoje čestitosti; od kraljeva Agis potraži utočište u hramu Atene od Mjedenog doma a Kleombrot se zakloni kao pribjegar u Posejdonovo svetište;[42] činilo se, naime, da je Leonida većma ogorčen na njega i, pustivši po strani Agisa, pođe s vojnicima na onoga; i optuživao ga je u gnjevu da se, premda mu je bio zet, urotio protiv njega, oteo mu kraljevsku čast i pomogao da ga istjeraju iz domovine.

17. Kleombrot nije imao što da odgovori, nego je sjedio u neprilici i bez riječi; ali Hilonida, Leonidina kći, koja je ranije podijelila s ocem nepravdu koja mu je bila nanijeta te, kad je Kleombrot preuzeo kraljevsko dostojanstvo, ostavivši ga, brinula se za oca u njegovoj nesreći dijeleći s njime sudbinu pribjegara dok je bio u gradu a u progonstvu žalila ga i bez prestanka bila ogorčena na Kleombrota, tada, promijenivši se opet zajedno s obratom njegove sudbine, bî viđena s mužem kako sjedi kao pribjegarka ogrlivši njega rukama i privijajući sa svake strane po jedno od njihove djece. A kad su se svi čudili i ronili suze zbog dobra srca i nježne ljubavi ženine, dotakavši se svoje neuređene haljine i kose, ona reče: »Nije meni, oče, ovakav lik i izgled pribavilo moje sažaljenje prema

Kleombrotu, nego mi je od tvojih nevolja i tvog progonstva tuga ostala stalan drug i životni pratilac. Da li da, dakle, sada kad ti kraljuješ u Sparti i pobjednik si nad svojim neprijateljima, provedem svoj život u ovoj bijedi ili da, uzevši sjajnu i kraljevsku haljinu, potom vidim kako ubijaš muža moga djevojaštva? A on, ako ne izmoli svoj spas i ne nagovori te suzama djece i žene, podnijet će težu kaznu za svoje zle naume nego što ti želiš, vidjevši prije svoje smrti mrtvu mene, njemu najdražu. Jer s kakvim obrazom treba da živim pred drugim ženama ja čije molbe nisu pobudile smilovanja ni u muža ni u oca? Ne, i žena i kći postadoh da trpim sa svojima nesreću i sramotu. Ako je moj muž i imao kakvo prikladno opravdanje, ja mu ga oduzeh ostavši tada uz tebe i posvjedočivši protiv njega za ono što je učinio. Ali ti mu činiš lakom obranu od njegova zločina pokazujući da je kraljem biti tako velika stvar i vrijedna boriti se za nju da je poradi nje pravedno i zetove ubijati i za djecu ne mariti.«

18. Tako se jadajući, Hilonida položi lice na glavu Kleombrotovu pa pogledom izobličenim i ugaslim od tuge zaokruži po prisutnima. A Leonida, porazgovorivši s prijateljima, naloži Kleombrotu da ustane i bježi a kćerku je molio neka ostane i neka ga ne ostavi jer je on toliko voli i njoj je za ljubav poštedio njezina muža. Ali je ne nagovori, nego, kad joj je muž ustao, jedno dijete položivši njemu u naručje, drugo uzevši, pa bacivši se ničice pred žrtvenik boga,[43] pođe zajedno s njim tako da bi Kleombrot, da nije bio sasvim iskvaren strašću za ispraznom slavom, zbog te žene smatrao taj izgon većom srećom za sebe od kraljevske časti.

Odstranivši Kleombrota i istjeravši službujuće efore te postavivši druge, Leonida odmah stade raditi Agisu o glavi. I najprije ga je nastojao nagovoriti da napusti svoje pribježište i da dijeli s njime kraljevsku čast uvjeravajući ga da su mu sugrađani oprostili; ta dao se, mlad i častoljubiv, s drugima zavarati od Agesilaja. Ali kako je Agis i dalje bio sumnjičav i nije se micao sa svog mjesta, prestade Leonida s pokušajima varanja i prenemaganja, ali ne Amfar, Demohar i Arkesilaj: uobičajili su ići k njemu na razgovor. I ponekad su ga čak, uzevši ga sa sobom odvodili na kupanje iz svetišta i, pošto se okupao, vraćali ga natrag u svetište. Bili su mu svi dobri znanci, ali Amfar je, posudivši nedavno od Agestride skupocjenih haljina i čaša, spletkario protiv kralja i žena iz njegove obitelji da ih ne bi morao vratiti. I pripovijeda se da se on najviše odazvao Leonidi i podjario protiv Agisa efore od kojih je i sam bio jedan.

19. Budući da je Agis sve vrijeme provodio u svetištu osim što je običavao prigodice otići na kupanje, odlučiše ga ondje pograbiti kad bude izvan svetišta. I sačekavši dok se okupao, pođoše mu ususret i pozdraviše ga te pođoše s njime razgovarajući i šaleći se kao s mladim drugom. A kako je put imao postrani odvojak prema zatvoru, kad su, idući, došli do njega, Amfar, stavivši na temelju svoje službene vlasti ruku na Agisa, reče: »Vodim te k eforima, Agise, da odgovaraš za svoje političke postupke.« A Damohar, koji je bio snažan i krupan, prebaci kralju ogrtač oko vrata i stane ga vući. I kako su ga ostali po dogovoru gurali odostrag a nije bilo nikoga da mu pritekne u pomoć na pustoj cesti, strpaše ga u

zatvor. Odmah je ondje bio Leonida s mnogo plaćenika i opkoli zgradu a efori uđoše k Agisu i, pozvavši onamo one od staraca koji su im bili istomišljenici, narediše Agisu da opravda svoja djela kao da mu zakonito sude. A kad se mladić nasmija njihovu licemjerju, zaprijeti mu Amfar da će se kajati zbog toga i odgovarati za svoju bezobzirnost; jedan pak drugi efor, kao da čini Agisu ustupak i pokazuje mu način da izbjegne krivnju, upita ga da li je učinio to što je učinio prisiljen od Lisandra i Agesilaja. A kad je Agis odgovorio da ga nitko nije prisilio, nego da je, ugledajući se u Likurga i povodeći se za njim, pošao u politici istim putem kao i on, isti ga efor opet upita da li se kaje za ono što je učinio. A kad je mladić odvratio da se ne kaje za svoje provedene zamisli niti bi se kajao i da vidi da će morati podnijeti ono najgore, osudiše ga na smrt i narediše krvnikovim pomoćnicima da ga vode u tzv. Dehadu; to je prostorija u zatvoru gdje davljenjem pogubljuju osuđenike na smrt. A Demohar, videći da se krvnikovi pomoćnici ne usuđuju pograbiti Agisa a isto tako da se prisutni plaćenici odvraćaju i izbjegavaju da to učine držeći da je suprotno božanskim i ljudskim zakonima staviti ruku na kraljevu osobu, zagrozivši im se i izgrdivši ih, sam odvuče Agisa u prostoriju za smaknuća. Već su, naime, mnogi doznali za hapšenje i digla se kod vrata graja i mnogo zublji a došle su i Agisova majka i baka vičući i moleći da kralj Spartanaca bude saslušan i suđen pred građanima. Zato su efori najviše i požurili sa smaknućem bojeći se da će im ga noću oteti ako ih dođe još više.

20. Dok je išao ususret smrti od konopca, ugledavši jednoga od krvnikovih pomoćnika gdje plače i duboko je potresen, Agis mu reče: »Čovječe, prestani me oplakivati! Ta premda ginem ovako protiv zakona i pravde, meni je bolje nego mojim ubojicama.« I to rekavši, pruži bez oklijevanja vrat omči. A Amfar, izišavši na vrata i podigavši Agesistratu koja je pala ničice preda nj s obzirom na njihovo dobro poznanstvo i prijateljstvo, reče da Agis neće pretrpjeti nikakvu nasilnu niti nepopravljivu kaznu; pozove i nju neka uniđe k sinu ako želi. A kad je zamolila da i njezina majka bude s njom, Amfar reče da nema zapreke; i primivši obje i naredivši da se opet zaključaju vrata zatvora, najprije predade krvniku Arhidamiju koja je već bila veoma vremešna i ostarjela je okružena najvećim štovanjem svojih sugrađana, a kad je ona bila mrtva, naredi Agesistrati da uđe. A kad je, ušavši, ugledala sina gdje leži na zemlji a majku gdje visi mrtva o užetu, sama je s krvnikovim pomoćnicima skide i, položivši je uz Agisa, uredi i pokri; zatim bacivši se na sina i izljubivši mu lice reče: »Tvoja te, sine, obzirnost, blagost i čovječnost upropastila a i nas također.« Tad Amfar, koji je s vrata gledao i slušao što se zbiva, uniđe i gnjevan reče Agesistrati: »Ako si, dakle, bila istog mišljenja kao i tvoj sin, istu ćeš sudbinu doživjeti.« I Agesistrata, dižući se prema omči, reče: »Samo da to bude Sparti na korist.«

21. Kad je vijest o tom bolnom događaju bila objavljena u gradu i kad su tri tijela bila iznesena radi ukopa, strah građana nije bio tako velik da ih spriječi da otvoreno ne pokažu žalost zbog onoga što se dogodilo a

mržnju prema Leonidi i Amfaru jer su smatrali da ništa strašnije ni bezbožnije nije učinjeno u Sparti otkako Dorani nastavaju Peloponez. Ta na kralja Lakedemonjana, kako se čini, niti neprijatelji u bitkama, kad su ga sretali, nisu lako dizali ruku, nego su obično odustajali iz straha i strahopoštovanja prema njegovu dostojanstvu. Zato, premda je bilo mnogo bojeva Lakedemonjana s Helenima, do vremena Filipa Makedonskog samo je jedan bio ubijen u borbi, naime Kleombrot, pogođen kopljem kod Leuktre.[44] A što Mesenjani kažu da je i Teopomp[45] pao od Aristomenove[46] ruke, Lakedemonjani tvrde da nije poginuo, nego samo bio ranjen. O tome postoje, dakle, neki sporovi. Ali Agis je svakako bio prvi kralj u Lakedemonu ubijen od efora a ipak poduzeo je djelo plemenito i dostojno Sparte, štaviše, bio je u dobi kad se ljudima pogreške obično praštaju, ali njegovi su ga prijatelji mogli koriti s većim pravom nego njegovi neprijatelji jer je spasio život Leonidi a ostalima povjerovao, krotak i blag u najvećoj mjeri kakav je već bio.

Bilješke

[1] Iksion se zaljubio u Heru i napastovao ju je pa mu je Zeus podmetnuo oblak u njezinu liku. Za kaznu Iksion je u podzemlju bio razapet na kotač koji se neprestano vrtio velikom brzinom.
[2] Iz izgubljene tragedije.
[3] Lakedemonskih, spartanskih. Lakedemon (Sparta) leži u pokrajini Lakoniji na Peloponezu.
[4] God. 338.
[5] God. 330.
[6] God. 244. postao kraljem.
[7] God. 479.
[8] God. 395. prekasno je (po jednima namjerno, po drugima nehotice) došao u pomoć Lisandru kod Halijarta pa je bio osuđen na smrt; vidi *Lisandar* 30.
[9] Vidi *Pir* 26.
[10] God. 265. u borbi s makedonskim kraljem Antigonom Gonatom.
[11] Leonida II, spartanski kralj od oko 256. do oko 236.
[12] Seleuk I, osnivač sirijskoga kraljevstva, umro je 280. Seleuk II postao je kraljem tek 246. Nije jasno radi li se o Seleuku I ili o njegovu nasljedniku Antiohu koji se ovdje naziva imenom prvoga kralja dinastije, što se nalazi i drugdje kod antičkih pisaca.
[13] God. 404.
[14] Likurg je lakedemonsko zemljište podijelio na 9000 čestica koje nisu smjele biti otuđene. Vidi *Likurg* 8.
[15] Petorica efora (doslovno: nadzirateljі) bili su birani na godinu dana. Njihova su ovlaštenja bila brojna i nedovoljno točno određena, što im je davalo veliku moć (veću i od kraljevske).
[16] Zvanih Spartijati.
[17] Nisu mogli sudjelovati pri tradicionalnom zajedničkom blagovanju, sisitijama, jer nisu mogli za njih plaćati.
[18] Prilikom oslobođenja, robovi su mijenjali haljinu kao simboličko mijenjanje statusa.
[19] Bilo je to god. 243.
[20] Gerusiji. Funkcijom odgovarala je senatu u Rimu.
[21] Perijeci su bili prijašnje stanovništvo koje su Spartanci pokorili. Bili su slobodni, ali bez građanskih prava.
[22] Za javno zajedničko blagovanje koje opet postaje obavezno.
[23] Grč. *retra* »rijek«. Vidi u Likurgovu životopisu.
[24] U Elidi, na granici s Mesenijom, blizu mora.
[25] Od grč. *pâsi* »svima« i *phaínō* »otkrivam«. Sumnjiva etimologija; grčki pridjev *pasiphaés* znači »svima vidljiv«.
[26] Grč. *dáphnē* »lovor«.
[27] Po jednoj procjeni 33 milijuna predratnih zlatnih francuskih franaka.
[28] Osnivanje dinastije Agisovića (Agi/ja/da) stavljalo se u god. 500. Ovo se događalo god. 244.
[29] Terpandar s Lezba, iz 2. polovice 7. stoljeća, navodno je dodao još jednu žicu grčkoj liri; smatrahu ga ocem grčke glazbe.
[30] Tales Krećanin (ne jonski matematičar, astronom i filozof prirode istoga imena!), lirski pjesnik, donio je u Spartu pean i ratničku poskočicu.

[31] Ferekid s otoka Sira (ne iz Sirije!), živio oko god. 600, bio je smatran Pitagorinim učiteljem.
[32] Frinis iz Mitilene na Lezbu (480–?); u svojim ga je komedijama ismijavao Aristofan.
[33] Vjerojatno na lutnji. Lira je imala 7 žica.
[34] Timotej iz Mileta (446–357), smioni inovator u glazbi. Pretpostavlja se da je on povećao broj žica lire na 11. Sačuvan je njegov nom *Perzijanci*.
[35] Narodna je skupština, koja se sastajala jednom mjesečno, mogla glasati samo o zakonskim prijedlozima koje joj je podnosilo vijeće staraca (gerusija).
[36] Spartanski su kraljevi obiju loza svoje porijeklo izvodili od Herakla.
[37] Plutarh ovdje spaja odredbe dvaju različitih zakona: vidi *Likurg* 27.
[38] Lisandar.
[39] Pisao je povijest Perzije, Atike, Efeza i drugo.
[40] U svojim *Sjećanjima;* vidi *Arat* 3.
[41] Doprinosi za zajedničke objede plaćali su se mjesečno. Obično je godina od 354 dana imala 12 mjeseci po 29 i 30 dana naizmjence a unutar perioda od 9 godina prema određenom se rasporedu umetao tri puta trinaesti mjesec da se izjednači lunarna i sunčana godina. Dodavši preko rasporeda trinaesti mjesec'u godini čiji je broj dana, prirodno, ostao isti, Agesilaj je doprinose povećao za 1/12.
[42] Na rtu Tenaru; vidi *Kleomen* 12.
[43] U rukopisima stoji »božice«, ali se prema smislu (ranije je bilo rečeno da se radi o Posejdonovu svetištu) ovdje obično ispravlja izvornik kao u prijevodu.
[44] God. 371. Bio je to Kleombrot I; vidi *Pelopida* 23.
[45] Spartanski kralj od 770. do 720. Navodno je uveo instituciju efora i priveo uspješnom kraju prvi mesenski rat.
[46] Mesenski junak za koga se tvrdilo da se odmetnuo od Sparte god. 685. Kronologija ne dopušta da bi on ubio Teopompa. Možda se radi o Aristodemu, junaku prvog mesenskog rata. Njegova smrt po predaji se stavlja u god. 723, ali to nije moguće provjeriti ni precizno utvrditi.

KLEOMEN

(260–219. pr. n. e.)

1. Poslije Agisove smrti[1] nije Leonida dospio uhititi brata mu Arhidama koji je odmah pobjegao; ali njegovu ženu s netom rođenim djetetom, odvevši je iz njezine kuće, silom udade za svog sina Kleomena koji još nije sasvim dorastao za ženidbu, ali Leonida nije htio da ona bude dana za ženu kome drugome. Bila je, naime, Agisovićka, baštinica velikog imetka svog oca Gilipa a mladenačkom je svježinom i ljepotom nadvisivala ostale Helenke i imala izvrsnu narav. Stoga se, kako kažu, jako upela moleći neka je ne prisile na taj brak, no kad se sjedinila s Kleomenom, i dalje je doduše mrzila Leonidu, ali samome je mladom čovjeku bila dobra i nježna žena, dok je on od prvoga dana života s njom bio u nju strasno zaljubljen i na neki je način suosjećao s odanošću svoje žene prema Agisovoj uspomeni tako da ju je često pitao o prošlim događajima i s pažnjom slušao kad je ona pripovijedala o planovima i odlukama što ih je Agis stvorio.

A bio je Kleomen i častoljubiv i velikodušan i ne manje od Agisa po naravi sklon suzdržanosti i jednostavnosti, ali u njega nije bilo one prevelike obzirnosti i blagosti Agisove, nego mu je priroda pridala neki žalac strastvenosti i žestinom praćen nagon prema onome što se uvijek čini lijepim. Najljepšim mu se pak činilo vladati voljnim podanicima, a lijepim opet svladavati ih kad su nepokorni prisiljavajući ih da se poprave.

2. Dakako, prilike u gradu nisu mu se sviđale jer su građani bili očarani neradom i uživanjem, kralj nije nimalo mario ni za kakve državne poslove ako ga samo nitko nije uznemirivao u dokoličarenju u obilju i u raskošnu življenju po njegovoj želji, dok su javni interesi bili zanemarivani jer je svatko, ostajući u svojoj kući, k sebi vukao svoj osobni dobitak; što se pak tiče vježbanja i suzdržanosti mladih pa izdržljivosti i jednakosti, nije bilo neopasno čak i spominjati ih sada kad je Agis bio mrtav.

Pripovijeda se da je Kleomen još kao momčić pohađao i filozofska predavanja kad je Sfero Boristenjanin[2] doputovao u Spartu i ozbiljno se bavio omladinom i efebima.[3] Sfero je postao jedan od najznačajnijih učenika Zenona iz Kitija[4] i čini se da je zavolio Kleomenovu muževnu narav i da je uz to uspalio njegovo slavoljublje: Kažu da je onaj stariji Leonida,[5] upitan kakvim mu se pjesnikom čini Tirtej,[6] rekao: »Dobar u poticanju mladića da ginu.« Ispunjani, naime, zanosom iz njegovih pjesama, u bitkama nisu štedjeli svojih života; stoičko pak učenje ima nešto opasno i pogibeljno za žestoke i vatrene naravi, ali kad se izmiješa

s dubokim i blagim značajem, ono ga usmjerava k njemu primjerenu dobru.[7]

3. Kad je poslije Leonidine smrti[8] Kleomen preuzeo kraljevsko dostojanstvo i vidio da su se do tog vremena građani posve izrodili, bogati zanemarujući opće dobro u korist vlastita uživanja i gramzljivosti, puk zbog svoga lošeg stanja izgubivši svaku volju za rat i napustivši svako nastojanje oko starog spartanskog odgoja, te da je on kralj samo po imenu, dok je sva vlast u rukama efora, odmah naumi preinačivati i mijenjati postojeći poredak, pa kako je imao prijatelja Ksenara koji mu je nekoć bio ljubavnik – a Lakedemonjani nazivaju tu vrst veze »nadahnjivanjem« – iskušavao ga je ispitujući kakav je Agis bio kralj i na koji je način i s kojim suradnicima pošao onim svojim putem. Isprva se Ksenar nerado sjećao tih događaja pričajući i razlažući po redu kako su se zbili; ali kad je bilo očito da Kleomen s prevelikim uzbuđenjem prati pripovijedanje, da ga prekomjerno dira spominjanje Agisovih reformi te da o njima želi slušati opet i opet iznova, ispsuje ga u srdžbi Ksenar da nije zdrave pameti i najzad odustane od razgovora i posjeta njemu, ali nikome ne ispriča razlog njihovoj svađi, nego samo reče da je on Kleomenu poznat.

Tako Kleomen, budući da se Ksenar opro, smatrajući da je i raspoloženje ostalih Lakedemonjana jednako, stade sam u glavi sastavljati svoj plan. Držeći da bi u ratu prije nego u miru mogao izvesti promjenu tadašnjeg stanja, zaplete državu u rat s Ahejcima[9] koji su sami davali povoda tužbama. Arat, naime, najmoćniji čovjek među Ahejcima, od početka je želio Peloponez ujediniti u savez država i to je bio cilj što ga je nastojao ostvariti za svojih brojnih vrhovnih zapovjedništava[10] i dugotrajne političke djelatnosti jer je držao da će Peloponežani samo tako biti sigurni od navala izvanjskih neprijatelja. A kako su, pošto su uza nj pristali gotovo svi ostali, preostajali još Lakedemonjani, Eliđani i oni od Arkađana koji su slušali Lakedemonjane, čim je umro Leonida, stade[11] uznemiravati Arkađane i pljačkati osobito one koji su bili uz granicu Ahaje iskušavajući tako Lakedemonjane i preziruć Kleomena kao mlada i neiskusna.

4. Nato efori najprije pošalju Kleomena da zaposjedne Atenin hram kod Belbine. To je mjesto ključ za upade u Lakoniju a o nj je onda tekao spor s Megalopoljanima. Kad je Kleomen zaposjeo i utvrdio to mjesto, Arat se ništa ne prituži protiv njega, nego noću povede vojsku pa se pokuša domoći Tegeje i Orhomena.[12] Kako su se, međutim, oni koji su mu trebali izdati ta mjesta prestrašili, Arat se povuče misleći da je ostao neopažen, ali Kleomen mu posla podrugljivo pismo pitajući ga tobože kao prijatelja kome je to obnoć krenuo. A kad mu on odgovori da je, čuvši da Kleomen kani utvrditi Belbinu, pošao da to spriječi, Kleomen mu otpisa da vjeruje da je tako; »ali one zublje i ljestve, piši mi, ako ti nije teško, zašto su te pratile«. A kad se Arat nasmijao dosjetki i zapitao kakav je čovjek taj mladić, reče Damokrat, lakedemonski prognanik: »Ako smjeraš nešto protiv Lakedemonjana, vrijeme ti je da se požuriš dok tom pjetliću ne izrastu ostruge.«

Poslije toga, kad je Kleomen s nekolicinom konjanika i tristo pješaka taborovao u Arkadiji, efori mu, bojeći se rata, naložiše da se povuče odande. Kad je, međutim, poslije njegova povlačenja Arat zauzeo Kafiju, opet pošalju efori Kleomena. Kad je on osvojio Metridij i pljačkajući upao na argivsko područje, Ahejci krenuše protiv njega s dvadeset tisuća pješaka i tisuću konjanika pod Aristomahom kao vrhovnim zapovjednikom. Kleomen ih susrete kod Palantija i ponudi bitku, ali Arat, uplašivši se te smjelosti, ne dopusti svom vojskovođi da pokuša sreću, nego ode uz predbacivanja Ahejaca a porugu i prijezir Lakedemonjana kojih nije bilo ni pet tisuća na broj. Pošto mu je time silno poraslo samopouzdanje, Kleomen je pred sugrađanima pokazivao svoju samosvijest i podsjećao ih na jednog od njihovih davnih kraljeva[13] koji je ne bez razloga rekao da Lakedemonjani pitaju ne koliko ima neprijatelja nego gdje su.

5. Kad je pošao u pomoć Eliđanima na koje su zavojštili Ahejci i napao ih kod gore Likeja dok su se već povlačili, svu im vojsku natjera u bijeg i raspr̀i a mnoštvo ih poubija i živih pohvata tako da je i o Aratu među Grke pronio glas da je poginuo, ali Arat, poslužívši se prilikom na najzgodniji način, odmah poslije tog poraza pođe na Mantineju te protiv svakog očekivanja grad zauze i zaposjede, pa kako je to Lakedemonjane potpuno obeshrabrilo i protivili su se daljnjem Kleomenovu ratovanju, naumi on pozvati iz Mesene Agisova brata Arhidama kome je kraljevsko dostojanstvo pripadalo po drugoj lozi,[14] misleći da će oslabiti moć efora ako joj kraljevska bude protutežom i ako bude potpuna.[15] Ali oni koji su ranije smaknuli Agisa, doznavši za to i uplašivši se da ne budu kažnjeni kad se Arhidam vrati, primiše ga, doduše, kad je potajno stigao u grad i pridružiše se uspostavi njegova kraljevskog dostojanstva, ali ga odmah ubiše bilo protiv volje Kleomenove, kako misli Filarh, ili što su ga prijatelji nagovorili pa im je žrtvovao tog nesretnika. Najviše, naime, krivnje pada na te prijatelje jer se smatralo da su prisilili Kleomena.

6. Pa ipak, odlučivši odmah izvesti promjene u državi, Kleomen podmiti efore da mu odobre vojni pohod. Pridobio je i velik broj drugih sugrađana preko majke Kratesikleje koja ga je neštedimice podupirala i dijelila njegovo častoljublje pa čak kažu da je, premda se nije željela ponovno udavati, zbog sina uzela muža koji je bio ugledom i utjecajem prvi među građanima. Izvevši, dakle, vojsku, Kleomen zaposjedne Leuktru, utvrđenje na području Megalopola; a kad su Ahejci pod Aratovim zapovjedništvom hitro došli saveznicima u pomoć protiv njega, svrstavši čete pod samim gradom, dio Kleomenove vojske pretrpje mu poraz. Ali jer Arat nije dozvolio Ahejcima da prijeđu neku duboku jarugu, nego je zaustavio gonjenje Lakedemonjana, Megalopoljanin Lisijad, srdit, krene sa svojim konjanicima i, goneći neprijatelje do mjesta puna loze, jaraka i zidova, kako mu se bojni poredak prekinuo i raspao, zapadne u teškoće; opazivši to, Kleomen posla protiv njega Tarenćane i Krećane u boju s kojima Lisijad pade dok se uporno branio. Ohrabrivši se potom, Lakedemonjani uz viku navale na Ahejce i natjeraju cijelu

vojsku u bjegstvo. Od mnoštva poginulih, tijela ostalih Kleomen je sporazumno izručio a Lisijadov leš posla k vratima Megalopola pošto je naredio da ga odnesu k njemu te ga ukrasio grimiznom haljinom i stavio mu vijenac. To je bio onaj Lisijad koji se odrekao tiranide, vratio sugrađanima slobodu i priveo svoj grad ahejskoj ligi.

7. Poslije toga Kleomen, kome je samosvijest sada jako porasla i bio je uvjeren da će, ako bude ratovao s Ahejcima držeći situaciju u Sparti u svojim rukama, lako pobijediti, stade razlagati majčinu mužu da treba poslije uklanjanja efora imetak građana učiniti zajedničkim i Spartu, pošto u njoj zavlada jednakost, probuditi i dovesti do prevlasti u Heladi. Kad se Megistonooj dade uvjeriti, Kleomen od drugih prijatelja pridruži svojoj stvari dvojicu ili trojicu.

A po slučaju je u one dane i jedan efor, spavajući u Pasifajinu hramu, usnio čudan san; činilo mu se da na onom mjestu gdje efori obično sjede obavljajući službu stoji samo jedna stolica a četiri su uklonjene i, dok se on čudio, da je dopro glas iz svetišta koji je govorio da je tako za Spartu bolje. Dok je efor pripovijedao Kleomenu to priviđenje, ovaj se najprije uznemiri misleći da ga ovaj iskušava jer nešto sumnja, ali kad se uvjerio da pripovjedač ne laže, vrati mu se hrabrost. I uzevši sve građane za koje je slutio da će se najviše protiviti njegovu državnom udaru, zauze gradove Hereju i Alseju koji su pripadali ahejskoj ligi, dopremi živežne namirnice Orhomenjanima pa se utabori kod Mantineje i uopće, iscrpivši Lakedemonjane dugim marševima ovamo onamo, ostavi na njihovu molbu većinu u Arkadiji a sam s plaćenicima krene u Spartu. I putem saopći svoj naum onima za koje je vjerovao da su mu najvećma skloni te je napredovao polako da efore zaskoči kod večere.[16]

8. Kad je grad već bio blizu, posla Euriklida u objedovaonicu efora kao da od njega donosi nekakvu vijest iz vojske a Terikion i Febis te još dvojica od onih koji su bili othranjeni s Kleomenom a nazivaju ih motacima[17] pratili su ih s nekoliko vojnika. Još dok je Euriklid razgovarao s eforima, ovi, pritrčavši s isukanim mačevima, stadoše ih udarati. Prvi od njih, Agilej, kako dobi udarac, pošto je pao i učinio se mrtav jer je mirno ležao, pribere se i odvuče iz te prostorije pa neopazice otpuže u neku malu građevinu; bio je to hram Straha, inače uvijek zaključan, ali tad se slučajno desio otvoren. Uvuče se unutra i zaključa vrata. Ostala četvorica zaglaviše kao i ne više od desetorice od onih koji su im pritrčali u pomoć. Tko je bio miran, toga nisu ubili niti sprečavali one koji su htjeli otići iz grada. Poštedjeli su i Agileja kad je idućeg dana izišao iz hrama.

9. A nema u Lakedemonjana samo hram Straha nego i Smrti, Smijeha i drugih takvih čuvstava. Strah pak štuju ne kao one demone čiju srdžbu odvraćaju od sebe smatrajući ga štetnim, nego držeći da se strahom u najvećoj mjeri održava država.[18] Zato i efori, nastupajući službu, upućivahu građanima proglas, kako kaže Aristotel, da obriju brkove i da poštuju zakone kako ne bi osjetili njihovu strogost. Brijanje brkova isticali su, mislim, da mlade priuče na posluh i u najmanjim sitnicama. I hrabrošću stari, po mome mišljenju, nisu držali odsustvo

straha nego strah od prijekora i bojazan od beščasnosti. Ta oni koji su najveći kukavice pred zakonima najsmioniji su u ratu; i patnje se najmanje plaše oni koji se boje da ne dođu na zao glas. Zato je s pravom rekao pjesnik:

Jer gdje strah je, i stid bit će ondje,[19]

pa Homer:

Štovan si od mene ti, mili svekre, i meni si strašan,[20]

i opet:

Šutke u strahu od svojijeh vođa.[21]

Jer većini se najčešće događa da osjeća stid prema onima prema kojima osjeća i strah. Zato i jesu Lakedemonjani svetište Straha podigli uz objedovaonicu efora pošto su toj službi dali gotovo samovladarska ovlaštenja.

10. Kad svanu dan, Kleomen objavi popis od osamdeset građana koji su trebali otići u progonstvo i dade ukloniti stolice efora osim jedne na kojoj je sam namjeravao sjediti obavljajući javne poslove. Sazvavši zatim skupštinu, opravda svoje postupke. Reče da je Likurg ustanovio u državi mješovitu vlast kraljeva i vijeća staraca i dugo se njome tako upravljalo a da nije bilo potrebe za nekom drugom vlašću, ali kasnije, kad se otegao rat s Mesenijom, kraljevi su, kako nisu zbog vojevanja imali vremena da sami obavljaju sudske poslove, birali između svojih prijatelja neke i ostavljali ih građanstvu kao svoje zamjenike nazivajući ih eforima[22] i stvarno su se ovi isprva ograničavali na to da budu pomoćnici kraljevima, ali zatim, pomalo privlačeći k sebi moć, neopazice se uspostaviše kao posebna ustanova vlasti. Dokaz je tome što sve do tadašnjeg vremena, kad bi efori pozivali kralja pred sebe, on bi odbijao da se odazove prvom i drugom pozivu, nego tek kad bi ga pozvali treći put, ustavši, išao bi pred njih; i prvi koji je ojačao tu novu vlast i proširio joj ovlaštenja, Asterop, postao je eforom mnogo pokoljenja poslije toga. Dok su, dakle, efori ostajali umjereni, reče Kleomen, bolje je bilo trpjeti ih, ali kad su svojom samovoljno prisvojenom vlašću stali rušiti starinski oblik vladavine tako da su istjerivali jedne od kraljeva a bez suda ubijali druge te prijetili onima koji su čeznuli da opet vide uspostavljeno najljepše i najbožanstvenije ustavno uređenje u Sparti, to nije više bilo podnošljivo. Da je, dakle bilo moguće bez krvoprolića osloboditi Lakedemon njihovom krivnjom uvezenih prokletstava, raskoši i rasipnosti, dugova i zajmova kao i zala starijih od tih, smatrao bi sebe najsretnijim od svih kraljeva što je poput liječnika bezbolno izliječio svoju domovinu; ali ovako se s njime slaže o nužnosti nasilja Likurg koji je, premda nije bio niti kralj niti predstavnik vlasti nego je kao običan građanin želio vršiti ovlaštenja kraljevske vlasti, došao na trg s oružanom pratnjom tako da je kralj Haril, obuzet strahom, potražio utočište kod žrtvenika; ali kako je on bio čovjek čestit i domoljubiv, ubrzo se pridružio Likurgovoj djelatnosti i prihvatio je promjenu ustavnog uređenja, ali Likurgov je primjer zaista posvjedočio

da je teško izvesti promjenu ustavnog poretka bez nasilja i straha; ovima se on, reče Kleomen za sebe, poslužio s najvećom umjerenošću ograničivši se na to da ukloni one koji su se opirali spasenju Lakedemona. Za sve ostale reče da svu zemlju čini zajedničkim dobrom i dužnike oslobađa dugova a namjerava izvršiti izbor i prosuđivanje stranaca da najbolji među njima, postavši Spartanci, doprinose oružjem spasu države »i da prestanemo gledati kako nam je Lakonija plijen Etoljana i Ilira zbog nedostatka ljudi da je brane.«

11. Zatim najprije sam predade svoj imetak u zajedničko vlasništvo, za njim njegov očuh Megistonooj i svaki od ostalih njegovih prijatelja a onda i svi ostali građani, dok je zemlja bila razdijeljena. Kleomen dodijeli zemljišnu česticu i svakome od onih što ih je prognao i obeća da će ih vratiti kući čim se prilike srede. Popunivši broj građana najvrsnijima od perijeka,[23] poveća broj teško naoružanih pješaka na četiri tisuće pa pošto ih je naučio da umjesto kratkim kopljem objema rukama barataju sarisom[24] i da štit nose o ramenu a ne za dršku,[25] posveti se odgoju mladeži, takozvanoj drevnoj stezi, što mu je najvećim dijelom pomogao urediti Sfero koji se tada nalazio u Sparti tako da su vježbališta i zajednička blagovanja opet brzo stjecali dolični ugled pa ako je to nekolicina i činila pod silu, većina se drage volje podvrgavala jednostavnom načinu života drevne Lakonije. Pa ipak, ublažujući nemilo ime samovlašća, pridruži sebi u kraljevskoj časti brata Euklida. I to je bio jedini slučaj da se dogodilo da Spartanci imaju dva kralja od iste kraljevske loze.

12. Doznavši da Ahejci i Arat misle da se ne može očekivati da on, zato što mu je zbog reformi položaj nesiguran, iziđe iz Lakedemona i ostavi grad uzdrman tolikim potresima, pomisli da bi bilo baš dično i korisno pokazati neprijatelju odanost svoje vojske. Provalivši stoga na područje Megalopola, nakupi silan plijen i žestoko pohara zemlju. Na kraju uhvati Dionisove umjetnike[26] koji su putovali iz Mesene i, podigavši kazalište na neprijateljskom zemljištu te priredivši kazališne igre za nagradu od četrdeset mina,[27] ostade ondje čitav jedan dan kao gledalac ne toliko što mu je trebalo predstava nego kao da se ruga neprijateljima i tim znakom prijezira prema njima pokazuje veličinu svoje nadmoći nad njima. Ta inače od helenskih i kraljevskih vojski jedino spartanska nije imala u svojoj pratnji ni lakrdijaša ni čudotvoraca ni plesačica ni kitarašica, nego je bila čista od svake razuzdanosti, lakrdijašenja i vašarskog razmetanja jer dok je većinom mladež vježbala a stariji ih podučavali, za dokolice im je zabavom bila šala i izmjena zgodnih dosjetki po lakonskom običaju. A kakvu korist pruža ta vrst razonode, navedeno je u Likurgovu životopisu.[28]

13. Kleomen je sam svima bio učiteljem stavljajući im pred oči kao primjer trijeznosti svoj jednostavan i priprost život bez ikakve razmetljivosti i ničim se ne izdižući nad većinu; a to mu je dalo i odlučujući utjecaj u ophođenju s ostalim Helenima. Jer susrećući se s drugim kraljevima, ljudi se ne bi toliko snebivali zbog bogatstva i raskoši koliko su se gnušali

njihove oholosti i nadutosti kako su neugodno i osorno postupali s onima koji su dolazili pred njih; ali kad su ljudi dolazili Kleomenu, koji je također bio kralj i nosio taj naslov, pa su onda vidjeli da oko njega nema niti grimiznih haljina niti skupih plašteva a niti namještaja od skupocjenih malih ležaljki i nosiljki kao i da svojim posjetiocima ne odgovara preko mnoštva glasnika i vratara ili kratkim otpisima do kojih se s mukom i jedva dolazi, nego da im sam dolazi u susret u haljini koju je slučajno imao na sebi da im stisne desnicu razgovarajući s onima koji su nešto željeli od njega i posvećujući im vrijeme radosno i ljubezno, bivali su očarani i potpuno osvojeni tim postupkom i govorili da je on jedini pravi Heraklov potomak.

U obične dane večeravao je u prostoriji s tri ležaljke veoma jednostavno i spartanski a ako bi primao poslanike ili goste, dodavale bi se još dvije ležaljke a sluge bi stol nešto sjajnije opremale, ali ne bogato začinjenim umacima niti slatkišima, nego obilnijim jelima i boljim vinom. I doista je prekorio jednoga od prijatelja čuvši da je, ugošćujući strance, iznio pred njih samo crnu juhu i ječmeni kruh kako je običaj na zajedničkom blagovanju: »ne treba, naime«, reče, »u tim stvarima i pred strancima biti odviše strog Spartanac.« Pošto bi stol bio pospremljen, unosio se tronogi stolić s mjedenim vrčom punim vina, dvije srebrne staklenice od po dvije mjerice[29] i sasvim malen broj srebrnih čaša iz kojih je pio tko je htio a protiv volje nikome se nije prinosila čaša.[30] Slušanja glazbe niti je bilo niti se tražilo; sam je, naime, usmjeravao piće razgovorom sad postavljajući pitanja sad pripovijedajući a u riječima mu nije bilo dosadne ozbiljnosti nego ugodne i profinjene šale. A pravi lov na ljude u koji su se upuštali ostali kraljevi mameći ih i podmićujući novcem i darovima smatrao je nezgrapnim i nepoštenim; saobraćanjem i razgovorom koji budi naklonost i povjerenje pridobijati i uza se vezivati svoje posjetioce bilo je u njegovim očima najljepši postupak i kralja najdostojniji jer jedina razlika koju je vidio između prijatelja i plaćenika bila je što se onaj stječe taktičnošću i razlozima, ovaj novcem.

14. Najprije ga, dakle, pozvaše da im pomogne Mantinejani i, pošto je noću upao u grad i oni zajedno s njime istjerali ahejsku posadu, predadoše se njemu u ruke. Vrativši im njihove zakone i ustavni poredak, Kleomen još istoga dana ode u Tegeju. Malo potom, prošavši obilaznim putom kroz Arkadiju, siđe do grada Fere u Ahaji hoteći se ili pobiti s Ahejcima ili ozloglasiti Arata da bježi i prepušta mu zemlju. Jer premda je strateg tada bio Hiperbat, svu je vlast u ahejskoj ligi imao Arat. A kad Ahejci iziđoše sa svom svojom vojskom i utaboriše se u Dimi kod Hekatombeja,[31] činilo se da se Kleomen, kad je došao protiv njih, nije dobro ulogorio između grada Dime koji mu je neprijateljski i ahejske vojske, ali on Ahejce, smiono ih izazivajući, prisili da se pobiju i, pobijedivši ih jurišem i natjeravši njihovu falangu u bijeg, mnoge od njih ubije u boju a mnoge žive uhvati. Pošavši zatim na Langon[32] i istjeravši ahejsku posadu, vrati grad Eliđanima.

15. Kad su Ahejci bili tako razbijeni, Arat, navikao da bude strateg svake druge godine, odreče se tog zapovjedništva i odbi njihove pozive i

molbe ne baš dično prepustivši drugome kormilo državnog broda koji kao da se nalazio u nesavladivoj oluji i odrekavši se svoga utjecajnog položaja. Isprva se, međutim, činilo da Kleomen ahejskim poslanicima postavlja umjerene uvjete, ali kad su mu poslali drugo poslanstvo,[33] naloži im da mu predaju vrhovno zapovjedništvo dodajući da se o drugim pojedinostima neće s njima prepirati, nego će im odmah vratiti i zarobljenike i osvojena mjesta. Kako su Ahejci bili voljni prihvatiti nagodbu pod tim uvjetima i pozvali Kleomena u Lernu gdje su namjeravali držati skupštinu, desi se da je on, poslije usiljenih marševa i napivši se u zao čas vode, izbacio mnogo krvi i izgubio glas. Stoga posla natrag Ahejcima najuglednije zarobljenike i, odgodivši sastanak, vrati se u Lakedemon.

16. To upropasti stvar Helade koja se još nekako i mogla izvući iz nastalih neprilika i izbjeći makedonsku oholost i lakomost. Arat je, naime, bilo zbog nepovjerenja ili straha od Kleomena ili zaviđajući njegovu neočekivanu uspjehu i držeći da je nepodnošljivo da njemu koji je trideset i tri godine bio na prvom mjestu uništi slavu i moć mladi skorojević i da preuzme vrhovništvo u državi koju je on izgrađivao i kojom je upravljao toliko vremena, najprije pokuša silom odvratiti Ahejce i omesti njihove miroljubive namjere, ali kako se oni nisu osvrtali na nj jer su se prepali Kleomenove odvažnosti, nego su, štaviše, držali pravednim zahtjev Lakedemonjana da obnove na Peloponezu tradicionalni poredak,[34] poduzme Arat čin koji nije dolikovao nikome od Helena a za nj je bio najsramotniji i najnedostojniji od njegovih vojničkih i državničkih djela: pozove u Heladu Antigona i napuni Peloponez Makedoncima koje je sam kao mlado momče istjerao s Peloponeza oslobodivši Akrokorint[35] i navukavši podozrenje i neprijateljstvo svih kraljeva a upravo je o tom Antigonu izrekao nebrojene ružne stvari u *Sjećanjima* što ih je ostavio. Pa ipak sam kaže da je podnio mnoge nevolje i izvrgao se mnogim opasnostima za Atenjane da im grad oslobodi makedonske posade. Te je iste Makedonce potom pod oružjem uveo u svoju vlastitu domovinu i k svome ognjištu sve do u ženske odaje;[36] ali jednog Heraklovog potomka i kralja Spartanaca i čovjeka koji je baštinjeno državno uređenje kao olabavjelu harmoniju nastojao opet privesti k onom trijeznom i dorskom Likurgovu zakonu i životu nije smatrao vrijednim da bude imenovan vrhovnim zapovjednikom Sikionjana i Tritejana,[37] nego se, zaziruć od spartanskog ječmenog kruha i kratkog ogrtača i od onoga najstrašnijeg za što je optuživao Kleomena, od ukidanja bogatstva i ispravljanja siromaštva, bacio skupa s čitavom Ahajom na zemlju pred dijademom i grimizom i makedonskim i satrapskim naredbama da se ne bi činilo da vrši Kleomenove naloge, prinoseći žrtve Antigonu i pjevajući peane sam s vijencem na glavi u pohvalu čovjeku čije je tijelo već bilo sasvim sagnjilo od trulosti.

Ali to ne pišem želeći optuživati Arata – ta u mnogome bio je pravi Helen i velik čovjek – nego sažalijevajući slabost ljudske naravi koja niti kod tako znamenitih i u pogledu vrline izuzetnih značajeva ne može proizvesti besprijekornu plemenitost.

17. Kad su Ahejci ponovno došli u Arg na sastanak a Kleomen sišao onamo od Tegeje, pobudilo je to kod ljudi jaku nadu da će doći do sporazuma. Ali Arat, koji se već dogovorio s Antigonom o najvažnijim točkama, bojeći se da će Kleomen postići sve svoje ciljeve ili prijaznošću prema narodu ili i silom, zatraži od njega da sam uđe k Ahejcima pošto primi tri stotine talaca ili da, došavši s vojskom do vježbališta Kilabirija izvan grada, ondje pregovara s njima. Čuvši to, Kleomen ustvrdi da se s njim postupa nepravično: jer trebalo mu je to odmah onda unaprijed reći a ne sada kad je došao do njihovih gradskih vrata pokazivati prema njemu nepovjerenje i tjerati ga. Napisavši o tome Ahejcima pismo najveći dio kojega bio je optužba protiv Arata a pošto je i Arat njega mnogo izružio pred narodom, Kleomen brzo digne tabor i posla Ahejcima glasnika da im objavi rat, ali ne u Arg nego u Egij i to, kako veli Arat,[38] zato da predusretne njihove pripreme.[39]

Među Ahejcima nastalo je gibanje i gradovi lige naumiše se odmetnuti jer se puk ponadao podjeli zemlje i ukinuću dugova,[40] dok su pravi građani na mnogo mjesta bili kivni na Arata a neki od njih i srditi što dovodi Makedonce na Peloponez. Stoga Kleomen, ushićen tim novostima, provali u Ahaju; i najprije zauzme Pelenu iznenadnim prepadom i istjera ahejsku posadu; a potom pridobi za sebe Fenej i Pentelej. A kad Ahejci, uplašivši se neke izdaje koja se pripremala u Korintu i Sikionu, odaslaše svoju konjicu i najamnike iz Arga da paze na te gradove a sami, sišavši[41] u Arg, stadoše slaviti nemejske igre,[42] Kleomen, ponadavši se da će, kao što se desilo, izazvati veću zabunu ako se iznenada pojavi pred gradom punim svjetine koja je svetkovala i gledalaca, povede obnoć vojsku pod gradske zidine i zaskoči područje Aspide koje je dominiralo kazalištem a bilo je teško osvojivo i nepristupačno, pa tako prestravi ljude da nitko nije ni pomislio na obranu, nego su primili posadu, dali dvadeset talaca i postali saveznici Lakedemonjana a Kleomen je dobio vrhovno zapovjedništvo.

18. To nemalo uveća njegovu slavu i moć. Ta niti negdašnji kraljevi Lakedemonjana unatoč ustrajnu nastojanju nisu uzmogli čvrsto uza se vezati Arg a najvještiji vojskovođa svog vremena, Pir, premda je uspio silom prodrijeti u grad, nije ga mogao osvojiti, već je zaglavio i velik mu je dio vojske izginuo.[43] Odatle i divljenje za oštroumnost i promišljenost Kleomenovu; oni pak koji su ga ranije ismijavali kad je govorio da se u ukidanju dugova i izjednačavanju imetka poveo za Solonom i Likurgom sad su bili potpuno uvjereni da je to uzrok promjene Spartanaca. Jer prije su bili u tako jadnu stanju i nesposobni da sami sebi pomognu da su Etoljani, upavši u Lakoniju, odveli pedeset tisuća robova i to je bilo onda kad kažu da je neki od starijih Spartanaca primijetio da su neprijatelji učinili korist Sparti olakšavši njezin teret.[44] No pošto je proteklo tek malo vremena, prihvativši negdašnje običaje i učinivši prve korake tragom onog drevnog spartanskog odgoja, pokazivali su Likurgu, kao da im je on suvremenik i kao da surađuje s njima u provođenju te politike, mnogo dokaza hrabrosti i poslušnosti vlastima obnavljajući prevlast Lakedemona u Heladi i ponovno stječući Peloponez.

19. Kad je bio zauzet Arg i odmah zatim prešli Kleomenu Kleona i Flijunt, Arat je upravo vodio u Korintu istragu protiv onih za koje se govorilo da pristaju uz Spartu; smeten neočekivanošću te vijesti i opazivši da grad naginje Kleomenu a želi se osloboditi Ahejaca, sazove građane u vijećnicu a onda, prokravši se krišom sve do gradskih vrata, zajahavši ondje konja što su mu ga doveli, pobjegne u Sikion. A jer su Korinćani kao za okladu jurili Kleomenu u Arg, Arat tvrdi da su im pocrkali svi konji a da je Kleomen Korinćane izgrdio što nisu njega [45] uhvatili, nego su ga pustili da pobjegne; međutim došao je, kaže Arat, k njemu Megistonooj donoseći zahtjev od Kleomena da preda Akrokorint – imao je, naime, ahejsku posadu – i nudeći mu mnogo novaca; ali da je on odgovorio da ne upravlja on političkim prilikama nego prije one njime; to piše Arat.

Kleomen pak, krenuvši iz Arga i predobivajući usput Trezenjane, Epidaurane i Hermionjane, dođe u Korint; i citadelu okruži šancem jer je Ahejci nisu htjeli ostaviti s Aratovim prijateljima i nadstojnicima imanja, pozvavši ih k sebi, naloži da uzmu na čuvanje njegovu kuću i dobra pa paze na njih i upravljaju njima. Onda opet posla k Aratu Mesenjanina Tritimala tražeći da Ahejci i Lakedemonjani zajedno čuvaju Akrokorint a obećavaju mu sa svoje strane dvostruk iznos novčane potpore od onog što ga je primao od kralja Ptolemeja.[46] Ali kako Arat nije htio niti čuti o tome, nego je Antigonu poslao svog sina zajedno s drugim taocima i nagovorio Ahejce da izglasaju zaključak da se Akrokorint preda Antigonu, tada Kleomen, provalivši na područje Sikiona, pohara ga a dobra Aratova po izglasanu zaključku Korinćana primi na dar.

20. Kad je Antigon s velikom vojskom prešao Geranijski gorski lanac,[47] smatrao je Kleomen da treba šančevima i utvrdama čuvati ne Istam nego Onejsko gorje[48] i da treba Makedonce iscrpljivati pozicionom borbom radije nego upustiti se u bitku s uvježbanom falangom. I izvodeći taj plan, stavi Antigona u nepriliku. Ta niti je imao pripremljeno dovoljno hrane niti je bilo lako forsirati proboj dok je Kleomen bdio ondje ušančen; a kad se pokušao noću provući kroz Lehej,[49] bi istjeran i izgubi nešto vojnika tako da se Kleomen sasvim ispuni samopouzdanjem a njegovi ljudi, poneseni pobjedom, dadoše na večeru, dok se Antigon obeshrabri ograničen nuždom na teško izvodljive zamisli. Kanio se, naime, povući prema rtu Herejonu i odande vojsku brodovima prebaciti u Sikion, a to je zahtijevalo mnogo vremena i posebne pripreme. Ali već pod večer dođoše iz Arga morem neki Aratovi prijatelji pozivajući ga da se vrati onamo jer se Argivci namjeravaju odmetnuti od Kleomena. Začetnik odmetništva bio je Aristotel; i bez teškoća nagovori mnoštvo ljutito što Kleomen nije proveo ukinuće dugova kojem su se nadali. Uzevši, dakle, od Antigona tisuću petsto vojnika, Arat otplovi u Epidaur.[50] Ali Aristotel ga ne sačeka, nego sa sugrađanima navali na posadu u citadeli; a uza nj je bio Timoksen koji mu je došao u pomoć s Ahejcima iz Sikiona.

21. Doznavši za to noću o drugoj straži,[51] Kleomen pozove Megistonooja i u srdžbi naredi mu da odmah pođe u pomoć posadi u Arg; on je,

naime, bio taj koji je Kleomenu najviše zajamčio vjernost Argivaca i spriječio ga da protjera sumnjivce. Poslavši, dakle Megistonooja s dvije tisuće vojnika, sam je pazio na Antigona i hrabrio Korinćane da u Argu nije ništa ozbiljno, nego je samo nekolicina ljudi izazvala nekakav nered. Ali kad je Megistonooj, upavši u Arg, poginuo u borbi a posada odolijevala teškom mukom i slala Kleomenu poruku za porukom, pobojavši se da će neprijatelji, zagospodarivši Argom i zatvorivši prolaze, sami nesmetano pustošiti lakonsko područje i opsijedati Spartu koja je ostala bez obrane, odvede vojsku od Korinta i isti čas izgubi taj grad jer je Antigon ušao u nj i smjestio posadu; a Kleomen, navalivši na Arg, pokuša se preko zidina ubaciti u grad i zato pregrupira vojsku poslije marša pa razvalivši svodove pod Aspidom,[52] uspne se po njima i združi s posadom u citadeli koja se još odupirala Ahejcima, čak zaposjedne, prislonivši ljestve, neke unutarnje dijelove grada i očisti ulice od neprijatelja naredivši Krećanima da se posluže svojim strijelama. Ali kad ugleda Antigona gdje s uzvisina silazi s falangom u ravnicu a njegovi se konjanici već u veliku broju zalijeću u grad, izgubi nadu u pobjedu; i sabravši oko sebe sve svoje čete, siđe nesmetano iz citadele i udalji se uz zidine ostvarivši najveća dostignuća u najkraće vrijeme i malo je uzmanjkalo pa da jednim pohodom postane gospodarom cijelom Peloponezu, ali je isto tako brzo opet sve izgubio. Jer jedni od onih koje je vodio odmah se povukoše a drugi malo kasnije predadoše Antigonu svoje gradove.

22. Poslije takva ishoda vojne, kad je poveo vojsku kući, već navečer, kod Tegeje, dođoše neki ljudi iz Lakedemona javljajući mu novu i ne manju nesreću od one na oružju, naime da mu je umrla žena zbog koje i onda kad mu je vojevanje teklo sasvim uspješno on nije mogao izdržati na mjestu operacija, nego se stalno vraćao u Spartu budući da je toliko ljubio Agijatidu i izvanredno je cijenio. To ga stoga teško pogodi i duboko zaboli kao što je prirodno za mlada čovjeka kad izgubi izuzetno lijepu i razboritu ženu; pa ipak, ne ponizi niti žrtvova boli svoj ponos i veličinu svog duha, nego, zadržavajući glas, držanje i izraz kakav je obično bio u njega, izdavao je naređenja časnicima i brinuo se za sigurnost Tegejana. S osvitom dana siđe u Lakedemon i, pošto se kod kuće s majkom i djecom utješio u svojoj boli, odmah se predade razmišljanjima o cjelokupnoj situaciji.

Kako je egipatski kralj Ptolemej, nudeći mu pomoć, tražio da dobije za taoce njegovu majku i djecu, dugo vremena stidio se reći to majci i često je, ušavši k njoj i zaustivši da joj kaže, prešutio tako da je ona stala nešto naslućivati i raspitivati se kod njegovih prijatelja nema li nešto što joj on hoće saopćiti, ali se ustručava. Kad joj Kleomen, prikupivši hrabrost, najzad reče, prasnu ona u glasan smijeh i kaza mu: »To li je ono što si često puta naumio da mi kažeš a onda izgubio hrabrost? Požuri da me što brže staviš na brod i otpremiš onamo gdje smatraš da će ovo tijelo biti najkorisnije Sparti prije nego se od starosti ne raspadne beskorisno sjedeći ovdje.«

Pa kad je sve bilo spremno, dođoše pješice na Tener a isprati ih vojska pod oružjem; i kad je došao čas da se Kratesikleja ukrca na lađu,

odvede Kleomena sama u Posejdonov hram i, zagrlivši i izljubivši njega koji je bio shrvan bolom i uzrujan, reče mu: »Hajde, kralju Lakedemonjana, da nas, kad izidemo van, nitko ne vidi kako plačemo ili činimo nešto nedostojno Sparte. Ta samo je to u našoj moći; a sudbina će nam ispasti onako kako bog dade.« To rekavši i davši licu smiren izraz, pođe na lađu držeći Kleomenovo djetešce i naredi kormilaru da isplovi svom brzinom. A kad stiže u Egipat i dozna da Ptolemej prima poruke i poslanstva od Antigona a o Kleomenu doču da se on, premda mu Ahejci predlažu sporazum, zbog nje boji bez Ptolemeja učiniti kraj ratu, poruči mu neka radi ono što dolikuje i koristi Sparti i neka zbog jedne starice i dječačića ne strepi stalno od Ptolemeja. Tako pripovijedaju da se ona ponijela u svojoj nesreći.

23. Pošto je Antigon osvojio Tegeju i opljačkao Orhomen i Mantineju, Kleomen, stiješnjen u samu Lakoniju, dade slobodu onima od helota[53] koji su položili po pet atičkih mina[54] i tako skupi pet stotina talenata[55] pa naoružavši ih dvije tisuće na makedonski način kao protutežu Antigonovim »Bijelim štitovima«,[56] naumi pothvat velik i za sve neočekivan. Megalopol ne bijaše tada sam za sebe[57] nimalo manji niti slabiji od Lakedemona a imao je podršku Ahejaca i Antigona koji je bio utaboren uz njegove bokove i činilo se da su ga Ahejci i pozvali najviše nastojanjem Megalopoljana. Nakanivši ugrabiti taj grad – jer nema riječi koja bi bolje pristajala brzini i neočekivanosti tog djela[58] – pošto je naredio svojim ljudima da uzmu živeža za pet dana, Kleomen povede vojsku prema Selasiji kao da kani pustošiti područje Arga; odande se spusti na područje Megalopola i, nakon što su mu ljudi povečerali kod Retija, odmah krene putem kroz Helikunt na sam grad; kad više nije bio daleko, odasla Panteja s dva lakedemonska odjela naredivši mu da zaposjedne srednji dio između dviju kula onog zida Megalopola za koji je doznao da je najslabije branjen, dok ga je on polako slijedio s ostalom vojskom. A kad Pantej nađe nebranjeno ne samo ono mjesto nego i velik dio zida i odmah ga je dijelom porušio dijelom prokopao prolaz kroza nj a poubijao sve stražare na koje je naišao, Kleomen se požuri da mu se pridruži i bio je sa svojom vojskom u gradu i prije nego su Megalopoljani opazili.

24. Tek što je stanovnicima katastrofa postala očevidnom, jedni smjesta žurno bježahu iz grada uzimajući sa sobom ono od imetka što bi im dopalo ruku a drugi se okupljahu s oružjem i premda, odupirući se neprijatelju i napadajući ga, nisu imali snage da ga izbace iz grada, ipak su sugrađanima koji su bježali omogućili siguran odlazak tako da u gradu nije bilo uhvaćeno više od tisuću ljudi, dok su svi ostali skupa s djecom i ženama dospjeli umaći u Mesenu. A spasi se i većina onih koji su pritjecali u pomoć i borili se za grad, dok ih sasvim malen broj bude zarobljen, među njima i Lisandrida i Tearida, najugledniji i najutjecajniji ljudi u Megalopolu. Zato ih i vojnici, čim ih uhvatiše, odvedoše Kleomenu. A Lisandrida, kad izdaleka ugleda Kleomena, poviče: »Sad ti je, kralju Lakedemonjana, moguće steći najveću slavu izvršivši djelo još sjajnije i dostojnije kralja od prethodnog.« Naslutivši njegovu molbu,

Kleomen reče: »Što hoćeš time reći, Lisandrida? Ta valjda ne preporučuješ da vam vratim grad?« A Lisandrida odgovori: »Baš to hoću reći i savjetujem ti da ne uništiš tako velik grad, nego da ga napuniš prijateljima i saveznicima vjernima i pouzdanima vrativši Megalopoljanima njihovu domovinu i postavši spasitelj takq znatna naroda.« Malo pošutjevši, Kleomen odvrati: »Teško je povjerovati da će to biti tako, ali neka kod nas uvijek više pobjeđuje ono što nam je na slavu nego na korist.« I rekavši to, posla u Mesenu njih dvojicu sa svojim glasnikom nudeći Megalopoljanima da im vrati grad pod uvjetom da mu budu saveznici i prijatelji pošto se odvoje od Ahejaca.

Međutim, unatoč tako dobronamjernoj i čovječnoj Kleomenovoj ponudi, Filopemen ne dopusti Megalopoljanima da pogaze vjeru zadanu Ahejcima, nego istjera Lisandridu i Tearidu iz Mesene optužujući Kleomena da ne ide za tim da vrati građanima grad, već da dobije građane zajedno s gradom.[59] To je bio onaj Filopemen koji je kasnije postao prvim u Ahejaca i stekao najveću slavu među Helenima, kako je zapisano napose u njegovu životopisu.

25. Kad je to bilo javljeno Kleomenu koji je grad očuvao nedirnut i neoštećen tako da nitko nije neopazice uzeo ni najmanju stvar, planuvši tada svom žestinom i ljutinom, opljačka dobra, kipove i slike otpremi u Spartu a većinu najznamenitijih dijelova grada do temelja razori i uništi pa onda krene kući u strahu od Antigona i Ahejaca. Ali oni ne poduzeše ništa. Upravo su, naime, održavali savjetovanje u Egeju; a kad je Arat popevši se na govornicu, dugo vremena plakao zastrijevši ogrtačem lice pa jer su se ljudi čudili i tražili neka govori, rekao da je Kleomen zatro Megalopol, odmah se skupština raziđe a Antigon, pošto je pokušavao poći u pomoć, ali mu se vojska sporo kretala iz zimovnika, izdade novu zapovijed da ostanu na svojim mjestima a sam produži u Arg vodeći sa sobom nevelik broj vojnika.

Zato se i drugi Kleomenov poduhvat učinio činom pogibeljnim i bezumnim, ali je stvarno bio izveden velikom promišljenošću, kako veli Polibije.[60] Znajući, naime, da su Makedonci raštrkani po gradovima u svojim zimovnicima a da Antigon nema mnogo najamnika uza se u Argu gdje zimuje s prijateljima, Kleomen provali u argivsko područje računajući da će Antigona, od stida razjarena na borbu, svladati ili, ako se ne usudi upustiti u borbu, da će ga omraziti kod Ahejaca. A to se i dogodilo. Jer kad je Kleomen pustošio njihovu zemlju i temeljito je pljačkao, Argivci, uzrujani, skupljahu se pred kraljevim vratima i dizahu viku tražeći neka se bori ili neka svoje vodstvo prepusti boljima; ali Antigon, kako je i trebalo da radi razuman vojskovođa, smatrajući sramotom izlaganje besmislenoj opasnosti i žrtvovanje svoje sigurnosti a ne trpljenje uvreda proste rulje, ne iziđe iz grada, nego ostade kod svojih prijašnjih odluka. A Kleomen, doprijevši s vojskom do samih gradskih zidina i počinivši nasilja i štete, povuče se bez smetnje.

26. Malo potom opet, čuvši da Antigon napreduje prema Tegeji da odande provali u Lakoniju, brzo skupivši svoje vojnike i mimoišavši

neprijatelje drugim putem, u osvit dana osvane pred Argom harajući ravnicu i ne sijekući usjeve, kao drugi, srpovima i sabljama, nego obarajući ih velikim daskama obrađenima u obliku širokih, plosnatih mačeva[61] tako da su vojnici, služeći se njima kao u igri, u prolazu bez napora zatrli i uništili urod. Kad su, međutim, došavši do vježbališta Kilarabide,[62] pokušali da ga zapale, Kleomen ih spriječi smatrajući da je i ono što je učinio u Megalopolu bilo više u ljutini nego njemu na čast.

Kad se pak Antigon najprije odmah povukao u Arg a onda zaposjeo stražama sve planine i gorske prijevoje, Kleomen, pretvarajući se da ne mari za to i da prezire njegove postupke, posla k njemu glasnika tražeći ključeve Herejona[63] da bi mogao boginji prinijeti žrtvu prije nego se udalji. Tako se našalivši i podrugnuvši te prinijevši boginji žrtvu pred zaključanim hramom, odvede vojsku u Flijunt;[64] odande se, pošto je istjerao posadu iz Oligirta,[65] spustio mimo Orhomena ne samo ulivši građanima srčanosti i smionosti, nego i pokazujući se neprijateljima kao vješt vođa i čovjek dostojan da upravlja velikim djelima. Jer on je sredstvima jednoga grada ratovao istovremeno s makedonskom silom, svim Peloponežanima i obiljem kraljevih izvora opskrbe, i ne samo da je očuvao Lakoniju netaknutu, nego se, pustošeći neprijateljsku zemlju, činio čovjekom nesvakidašnje sposobnosti i duševne veličine.

27. Ali onaj koji je prvi nazvao novac žilom tetivom[66] djelatnosti čini se da je to rekao osobito s obzirom na ratne djelatnosti. I Demad je, kad su jednom Atenjani tražili da se njihove troveslarke spuštaju u more i popunjavaju posadama, ali nisu imali novaca, rekao: »Prvo pokvasi a onda mijesi!«[67] A pripovijeda se i da je stari Arhidam[68] pred početak peloponeskog rata, kad su saveznici zahtijevali da svakome točno odredi ratni doprinos, rekao da se rat ne hrani unaprijed točno određenim obrocima.[69] Kao što, naime, atleti uvježbana tijela vremenom svojom težinom obaraju i nadvladavaju one koji su samo skladni i vješti, tako je i Antigon, crpeći uvijek iznova iz velike svoje ratne zalihe, izmarao i nadrvavao Kleomena koji je s mukom pribavljao oskudnu plaću najamnicima i opskrbu građanskim vojnicima. S druge strane, vrijeme je bilo na Kleomenovoj strani jer su prilike kod kuće požurivale Antigona. Za njegove su se, naime, odsutnosti barbari zalijetali i pustošili Makedoniju a baš tada je velika ilirska vojska provalila sa sjevera i zbog njezina pljačkanja Makedonci su pozvali Antigona natrag. I malo je nedostajalo da se dogodi da to njihovo pismo stigne k njemu prije odlučne bitke; da je stiglo, smjesta bi otišao zadugo se oprostivši od Ahejaca. Ali sudbina, koja u jednom trenu[69a] odlučuje o najzamašnijim stvarima, pokazala je toliku odlučujuću[69b] prevagu i moć pravoga trenutka na tezulji da su se, čim je završila bitka kod Selasije i Kleomen izgubio vojsku i grad, odmah ondje našli poslanici koji su pozivali Antigona. A to je Kleomenovu nesreću učinilo najvećma žaljenja vrijednom. Jer da se suzdržao samo dva dana i zavlačio odluku izbjegavajući bitku, ne bi niti trebalo da se bije, nego bi se poslije odlaska Makedonaca izmirio s Ahejcima pod svojim uvjetima; ali ovako, kako sam rekao, zbog pomanjkanja novca stavivši sve

na kocku ratne sreće, bî prisiljen, kako potvrđuje Polibije,[70] postaviti se s dvadeset tisuća vojnika protiv trideset tisuća.

28. I pokazavši se izvanrednim vojskovođom uz vatrenu podršku svojih sugrađana, pa i uz besprijekornu borbenost svojih najamnika, ipak bi potisnut zbog boljeg naoružanja Makedonaca i masivnosti njihove teškonaoružane pješačke falange. Filarh kaže da je bilo i izdaje koja je najviše upropastila Kleomenovu stvar.[71] Jer kad je Antigon naredio Ilirima i Akarnjanima da krišom zaobiđu i opkole Kleomenovo drugo krilo kojim je zapovijedao Kleomenov brat Euklida a zatim je stao svrstavati ostalu svoju vojsku za bitku, Kleomen, promatrajući s osmatračnice, kako nigdje nije vidio ilirske i akarnanske trupe, uplaši se da ih Antigon nije upotrijebio za takav neki manevar pa pozove Damotela koji je zapovijedao kriptijama[72] te mu naloži da motri i istražuje kako stvari stoje u pozadini i na bokovima njegova bojnog reda. Ali kako mu je Damotel – bio je, naime, kako se pripovijeda, prethodno novcem podmićen od Antigona – rekao neka za to ne brine jer je ondje sve u redu, nego neka obrati pažnju na one koji zameću boj sprijeda i njih suzbija, pouzdavši se u to, Kleomen krene na Antigona i, odbacivši nasrtajem svojih Spartanaca makedonsku falangu, on ju je, dok je uzmicala za oko pet stadija,[73] slijedio potiskujući je i pobjeđujući. Zatim, kad je drugo, Euklidino krilo bilo opkoljeno, zastavši i vidjevši opasnost, reče: »Propade mi, predragi brate, propade ti koji si bio plemenita srca, uzor spartanskim dječacima i opjevan od spartanskih žena.« Kad su tako Euklida i njegove čete bili uništeni i pobjednički se neprijatelji odande stali okretati protiv Kleomena, videći da su mu vojnici pokolebani i da nemaju hrabrosti da se suprotstave, pobrine se za svoj spas. Kažu da su mnogi od najamnika izginuli a Lakedemonjani, kojih je bilo šest tisuća, svi osim dvije stotine.

29. Kad je došao u grad,[74] građanima koji su mu došli ususret posavjetuje da prime Antigona a za sebe reče da će, živ ili mrtav, raditi ono što će biti Sparti na korist. Videći da žene pritrčavaju onima koji su umakli s njime, uzimaju s njih oružje i prinose im piće, sâm uđe u svoju kuću a kad mu je mlada robinja, koju je držao kod sebe a bila je slobodna staleža kad ju je uzeo sa sobom iz Megalopola poslije ženine smrti, prišla i htjela ga njegovati kako joj je bio običaj kad se vraćao s vojne, nije mogao podnijeti ni da se napije premda je ožednio ni da sjedne premda je bio umoran, nego, kako je bio u oklopu, naslonivši ruku poprijeko o jedan od stupova i položivši čelo na lakat te odmorivši se tako za kratko vrijeme i preletjevši u mislima sve moguće planove, krene s prijateljima u Gitij.[75] I ukrcavši se na brodove pripremljene baš za tu svrhu, isplovi odande.

30. Antigon pak, zauzevši grad prvom navalom i postupivši čovječno prema Lakedemonjanima te ne pogazivši dostojanstvo Sparte niti se ogriješivši o nj nego vrativši joj i zakone i ustav[76] i prinijevši žrtvu bogovima, povuče se odande treći dan po svom dolasku jer je doznao da Makedonijom bjesni velik rat i da barbari pustoše zemlju. A već ga je i bolest srvala koja je dovela do nagla propadanja i neprekidna gubljenja tekućine.[77] Ali ne klone, nego sačuva snage za bojeve kod kuće da okruni

slavnom smrću sjajnu pobjedu i velik pokolj barbara budući da je, kako je vjerojatno i kako veli Filarh, od same vike na bojnom polju doživio izljev krvi; a u školama[77a] moglo se čuti da je, kličući od radosti poslije pobjede: »Sretna li dana!«, umro izbacivši veliku količinu krvi i pavši u visoku vrućicu. To, dakle, o Antigonu.

31. A Kleomen, ploveći od Kitere[78] na drugi otok, Egijaliju, zaustavi se ondje. Kako je kanio odatle prijeći u Kirenu,[79] jedan od prijatelja po imenu Terikion, čovjek koji je u obavljanju poslova pokazao širok duh a u govoru je uvijek bio ponešto uznosit i razmetljiv, uzevši ga nasamo, reče mu: »Najljepšu od svih smrti, onu u boju, propustili smo; pa ipak, svi su nas čuli gdje govorimo da će Antigon nadvladati kralja spartanskog samo mrtva. Ali smrt koja je na drugome mjestu po slavi i vrlini još nam stoji kao otvorena mogućnost. Kamo nerazmišljajući plovimo na bijegu od zla koje nam je blizu i na putu prema onom koje je daleko? Ta ako nije sramotno da potomci Heraklovi[80] robuju Filipovim i Aleksandrovim, uštedjet ćemo dugu plovidbu ako se predamo Antigonu koji po svoj prilici onoliko nadmašuje Ptolemeja koliko Makedonci Egipćane. Ako pak ne smatramo dostojnim da budemo pod vlašću onih koji su nas svladali oružjem, zašto sebi činimo gospodarem onoga koji nas nije pobijedio da se pokažemo gorima od dvojice umjesto od jednoga bježeći od Antigona a dodvoravajući se Ptolemeju? Ili ćemo reći da smo radi tvoje majke došli u Egipat? Lijep bi joj zaista i zavisti vrijedan prizor pružio[81] kad bude predstavljala Ptolemejevim ženama svoga sina koji je od kralja postao zarobljenik i bjegunac. Nećemo li se, dok smo još gospodari svojim mačevima i možemo vidjeti Lakoniju, oslobodivši se ovdje jarma sudbine, opravdati pred onima koji su kod Selasije pali za Spartu, nego ćemo životariti u Egiptu zapitkujući koga je Antigon ostavio kao satrapa Sparte?«

Kad je tako rekao Terikion, Kleomen odgovori: »Težeći za najlakšim od svih ljudskih čina, nesretniče, i za onim koji svakome stoji na raspolaganju, za umiranjem, smatraš da si hrabar dok bježiš sramotnijim bijegom od onog prethodnog? Ta i bolji ljudi od nas već se predadoše neprijateljima kad ih je iznevjerila sreća ili natjeralo njihovo mnoštvo;[82] ali onaj koji pred mukama i nevoljama i pred prijekorima i javnim mnijenjem ljudi odustaje od borbe podliježe vlastitoj slabosti. Jer svojevoljno izabrana smrt ne smije biti bijeg od aktivnosti nego aktivnost. Ta sramotno je i živjeti i umirati samo sebi; a na to nas ti sad pozivaš trudeći se da se riješiš sadašnjih nevolja premda time ne postižeš ništa lijepo ni korisno. Ja, međutim, mislim da niti ti niti ja ne smijemo napustiti nade u spas domovine; a kad one nas napuste, vrlo će nam lako biti umrijeti budemo li to željeli.«

Ništa ne odvrativši na to, kad mu se ukazala prva prilika da se odvoji od Kleomena, skrenuvši uzduž obale, Terikion se ubije.

32. Zaplovivši s Egijalije, Kleomen pristane u Africi i u pratnji kraljeva odličnika stiže u Aleksandriju. Kad ga je Ptolemej ugledao, ukaza mu u početku uobičajenu i umjerenu prijaznost; ali kad se

Kleomen, pružajući dokaza o svojoj duševnoj snazi, pokazivao umnim čovjekom i kad je u svakodnevnom saobraćanju njegov lakonski način i jednostavnost zadržavao ljupkost što je pribavlja slobodan duh, pa kad nigdje nije sramotio svoj plemenit rod niti savijao leđa pred udarcima udesa, nego se ukazivao vrednijim slušanja od dvorjana koji su kralju u razgovoru samo nastojali ugađati i dodvoravati se, obuze Ptolemeja težak stid i kajanje što je zanemario takva čovjeka i prepustio ga Antigonu koji je tako stekao toliku slavu i ujedno moć, pa je Kleomena, nastojeći ga opet pridobiti počastima i ljubeznim ophođenjem, ohrabrivao da će ga s lađama i novcem poslati u Heladu i vratiti na prijestolje. Davao mu je i godišnju potporu od dvadeset četiri talenta.[83] Uzdržavajući od toga sebe i svoje prijatelje na priprost i skroman način, Kleomen je najveći dio trošio na dobre usluge i davanja prognanicima iz Helade koji su bili u Egiptu.

33. Stariji Ptolemej, međutim, umrije[84] prije nego što je izvršio obećanje da će poslati Kleomena u Heladu; a kako je dvor odmah zapao u veliku raspuštenost, pijano ponašanje i vladavinu žena, ni za Kleomenovu stvar nije se marilo. Jer samome kralju tako iskvariše duh žene i piće da je u svojim najtreznijim i najradinijim trenucima svetkovao svetkovine[85] i s talambasom u ruci po dvoru prosio milodare[86] a najvažnijim državnim poslovima upravljala je kraljeva ljubavnica Agatokleja i njezina majka, svodnica Enanta. Pa ipak, u početku se učinilo da je i od Kleomena bilo neke koristi. Budući da se, naime, Ptolemej plašio svog brata Maga koji je preko majke[87] imao jak utjecaj na vojsku, uzimao je Kleomena k sebi i davao mu mjesto u tajnom vijeću gdje je raspravljao o tome da makne brata. Ali Kleomen, premda su svi poticali kralja da to učini, jedini mu savjetova da ne čini toga rekavši da bi, kad bi bilo moguće, prije trebalo roditi kralju više djece za sigurnost i trajnost vođenja državnih poslova. A kad je Sosibije, najmoćniji među kraljevim prijateljima, rekao da odanost najamnika nije pouzdana dok Mago živi, Kleomen ga pozove neka se ne brine zbog toga; ta više od tri tisuće najamnika jesu Peloponežani privrženi njemu pa ako im samo namigne, pripravno će s oružjem stati na njegovu[88] stranu. U to vrijeme te su riječi Kleomenu pribavile nemalo povjerenja u njegovu odanost kralju i visoko mišljenje o njegovoj snazi, ali kasnije, kad je Ptolemejeva slabost pojačala njegov kukavičluk i, kao što obično biva kad se ni o čemu ne razmišlja zdravo, kad mu se najsigurnijim činilo svega se bojati i nikome ne vjerovati, one su kod dvorjana izazivale strah od Kleomena zbog njegova utjecaja na najamnike; i bilo je čuti mnoge gdje govore: »To je lav koji se šeće među tim ovcama.« I takva je stvarno bila ćud što ju je pokazivao među kraljevim ljudima gledajući s mirnim prijezirom i sa strane što se događa.

34. U tim je prilikama odustao od traženja lađa i vojske; ali doznavši da je Antigon umro[89] i da su se Ahejci zapleli u rat s Etoljanima a da ga situacija živo traži i zove budući da je Peloponez zapao u smutnju i razdor, zahtijevao je da ga pošalju samo s njegovim prijateljima, ali nije mogao nikoga nagovoriti jer ga kralj nije htio niti saslušati, nego je među ženama

bio zabavljen bakhantskim ophodima i pijančevanjem, a Sosibije, u koga je bila sva vlast i prvi glas pri odlučivanju, smatrao je da je Kleomen, ako ostane, težak za obuzdavanje i opasan, ali pušten da će se prihvatiti kakva smiona pothvata jer je čovjek velikih djela i bio očevidac slabosti egipatskog kraljevstva. Ta niti ga darovi nisu mogli ublažiti, nego je baš kao sveti bik Apis, premda živi u obilju i obasipan je raskoši, obuzet čežnjom za životom koji mu je u naravi, nesputanim trkom i skakanjem, i očito mu je nepodnošljivo provođenje vremena u vlasti svećenika, pa se tako ni njemu[90] nije sviđalo ništa od naslade,

...Nego se u srcu svome izjedao milom[91]

kao Ahilej

Ostajuć' ondje a bijaše željan i cike i rata.[91]

35. Dok su stvari s njime tako stajale, dođe u Aleksandriju Mesenjanin Nikagora koji je mrzio Kleomena, ali se pretvarao da mu je prijatelj; nekad je Kleomenu prodao lijepo imanje i zbog kraljeve zauzetosti ratom, kako se čini, nije za nj dobio novac. Ugledavši stoga tada njega kako se iskrcava iz svoje trgovačke lađe, Kleomen ga – jer je slučajno šetao kejom u luci – srdačno pozdravi i upita kakav ga povod vodi u Egipat. A kad mu Nikagora prijazno odzdravi i reče da kralju vodi lijepe bojne konje, nasmijavši se, Kleomen reče: »Volio bih da si radije došao sa sviračicama na sambuki[92] i razvratnim dječacima jer to je sada kralju najpreče.« Tada se Nikagora nasmiješi, ali nekoliko dana kasnije, podsjetivši Kleomena prodanog imanja, zamoli ga da mu bar sada plati ugovorenu cijenu rekavši da mu ne bi došao dodijavati time da nije pretrpio znatne gubitke pri prodaji tovara; a kad mu Kleomen odgovori da mu ništa nije preostalo od onoga što mu je dao Ptolemej, Nikagora, ozlovoljen, saopći Sosibiju onu Kleomenovu podrugljivu primjedbu. A ovaj prihvati čak i to s veseljem, ali tražeći neku težu optužbu da razjari kralja, nagovori Nikagoru neka napiše i ostavi za sobom pismo optužujući Kleomena da je odlučio, ako od kralja dobije troveslarke i vojnike, zaposjesti Kirenu. To, dakle, napisavši, Nikagora otplovi; a kad je Sosibije odnio četiri dana poslije toga pismo Ptolemeju kao da ga je upravo primio[93] i razjario mladića, odluči ovaj odvesti Kleomena u jednu veliku kuću, i dajući mu ondje i dalje svu ostalu opskrbu, priječiti mu izlaženje.

36. Bilo je i to mučno Kleomenu, ali njegove nade u budućnost postadoše mu još jadnije uslijed ove zgode. Ptolemej, sin Hrisermov, koji je bio prijatelj kralju, sve je vrijeme bio u prijateljskim odnosima s Kleomenom, bili su veoma prisni i otvoreno su govorili jedan pred drugim. Taj, dakle, sada kad ga je Kleomen zamolio da dođe k njemu, dođe i porazgovori s njime odmjerenim tonom nastojeći da razbije njegove sumnje i da opravda kralja, ali vraćajući se iz kuće i ne opazivši da ga je odostrag Kleomen slijedio sve do vrata, ljuto prekori stražare što nemarno i lakomisleno stražare nad velikom divljom zvijeri koju je teško čuvati. Čuvši to vlastitim ušima i povukavši se natrag prije nego što je Ptolemej opazio njegovu prisutnost, Kleomen to ispripovijedi svojim prijateljima.

Odmah svi, odbacivši nade što su ih prije gajili, u nastupu srdžbe odluče, pošto se osvete Ptolemeju za uvredu i naprasitost, umrijeti dostojno Sparte umjesto da čekaju dok ih kao žrtvene životinje ne utove pa onda rasijeku na komade; ta bilo je nepodnošljivo da Kleomen, koji se nije htio nagoditi s Antigonom, čovjekom ratu vještim i poduzetnim, mirno sjedi čekajući kad bude kralj božjak imao vremena da odloži talambas i prestane s bakhantskim ophodom da bi ga ubio.

37. Pošto tako odlučiše a kralj Ptolemej po slučaju krenu za Kanopu, najprije proširiše glas da je kralj Kleomena oslobodio zatočeništva; zatim, kako je postojao neki običaj da kralj onima koje je kanio osloboditi iz zatvora šalje večeru i gostinske darove, prijatelji, pripravivši mnogo takvoga, poslaše Kleomenu izvana zavaravajući tako stražare koji su mislili da je to kralj poslao. I Kleomen je, naime, prinosio žrtve i obilno im dijelio od toga te se, stavljajući im vijence na glave i legavši za stol, gostio s prijateljima. Pripovijeda se da je prešao na djelo brže nego što je bio odlučio jer je doznao da je jedan njegov sluga koji je bio upućen u stvar proveo noć vani kod žene koja mu je bila ljubavnica. I uplašivši se prijave, kako je bilo podne i vidio je da stražari spavaju od pića, obukavši halju[94] i rasparavši šav na desnom ramenu,[95] s golim mačem iskoči napolje praćen prijateljima koji su bili jednako naoružani a bilo ih je trinaest. Hipita, koji je bio hrom, pridruži im se pun volje u prvom naletu, ali kad vidje da zbog njega sporije napreduju, zatraži da ga ubiju i ne upropašćuju svoj poduhvat čekajući beskorisna čovjeka. No desilo se da je neki Aleksandrijac vodio konja pokraj vrata kuće; oduzevši mu konja i popevši Hipitu na nj, jurnuše trkom ulicama i stadoše pozivati svjetinu na slobodu. Ali u njih, kako se čini, bilo je dovoljno hrabrosti da hvale Kleomenovu smjelost i da joj se dive, ali nitko se ne odvaži poći za njim i pomoći mu.

Na Ptolemeja Hrisermova, međutim, dok je izlazio iz dvora, udariše odmah trojica i ubiše ga; a kad je drugi Ptolemej, koji je bio čuvar grada, upravio prema njima kola kojima se vozio, srnuvši mu ususret, oni raspršiše njegove sluge i tjelesne stražare a njega, svukavši ga s kola, ubiše. Zatim produžiše prema citadeli namjeravajući razvaliti vrata gradskog zatvora i okoristiti se mnoštvom zatvorenika. Ali ih stažari pretekoše dobro se ogradivši tako da je Kleomen, osujećen i u tom pokušaju, jurio i tumarao gradom a da mu se nitko nije priključio, nego su svi bježali od njega i plašili ga se. Tako, dakle, odustavši od svog nauma i rekavši prijateljima: »Doista nije čudo da žene vladaju ljudima koji bježe od slobode«, pozove sve da završe život dostojno njega i svojih djela. I Hipitu prvog na njegovu molbu udari jedan od mlađih a zatim svaki od ostalih mirno i bez straha ubije sam sebe osim Panteja koji je bio prvi pri zauzeću Megalopola.[96] Njemu, koji je Kleomenu bio ljubavnik jer je bio najljepši u svojoj mladenačkoj dobi i najdarovitiji od mladića za spartanski odgoj, naredi kralj da tek onda umre kad vidi njega i ostale da su pali. Kad su već svi ležali, prilazio je Pantej jednom po jednom i, dotičući ih bodežem, nastojao utvrditi nije li još u kome ostala iskra života. A kad je, ubovši Kleomena u gležanj, vidio da mu se lice trznulo,

poljubi ga i zatim sjede kraj njega; i kad je najzad nastupio konac, zagrlivši mrtvaca, ubije se na njegovu tijelu.

38. Kleomen je, dakle, pošto je šesnaest godina bio kralj Sparte i pokazao se takvim čovjekom kakva sam ga opisao, tako skončao. A kad se glas o njegovoj smrti proširio po svem gradu, Kratesikleja, premda je bila žena plemenita duha, odbacila je svoj ponos pred veličinom nesreće i, zagrlivši Kleomenovu dječicu, protužila. A starije od djece, kad to nitko nije mogao očekivati, odskočivši od nje, baci se strmoglavce s krova; i teško bi ozlijeđen, ali ne umrije, nego ga podigoše dok je on vikao i ljutio se što mu priječe da završi život.

Ptolemej pak, čim je doznao za sve to, naredi da Kleomenovo tijelo, ušiveno u kožu, bude obješeno[97] a da njegova dječica, majka i žene što su bile s njom budu pobijeni. Među ovima bila je i Pantejeva žena, veoma lijepa i plemenita izgleda. Još kad su njih dvoje bili tek vjenčani u najstrastvenijoj ljubavi, pogodi ih nesreća. Kako je htjela odmah isploviti zajedno s Pantejem,[98] roditelji je ne pustiše, nego su, silom je zaključavši, pazili na nju; ali malo kasnije, dobavivši sebi konja i malen iznos zlatna novca, noću uteče i, pohitavši brzo na rt Tener,[99] ondje se ukrca na lađu koja je plovila u Egipat; i preveze se svome mužu te provede život s njime u stranoj zemlji bezbrižno i veselo. Ona je sada držala za ruku Kratesikleju dok su je vojnici izvodili, pridržavala joj je haljinu i poticala je neka bude hrabra premda ova ni sama nije uzdrhtala pred smrću, nego je samo jednu milost tražila, da umre prije dječice. Ali kad dođoše do mjesta gdje su se obično obavljala smaknuća, pogubiše najprije krvnici dječicu Kratesikleji naočigled a zatim nju a da je u tolikoj boli izustila jedino ovo: »O djeco, kamo ste to došli?« A Pantejeva žena, opasavši se haljinom, krepka i stasita kakva je bila, dotjerivala je šutke i spokojno svaku od umirućih i pokrivala ih je kako je već mogla. Najzad, uredivši poslije sviju sebe i spustivši opet haljinu do zemlje te ne dopustivši nikome drugome da joj priđe ili je takne osim onome kome je bilo određeno da je pogubi, junački završi život a da nije trebalo nikoga da je poslije smrti uredi i pokrije. Tako ostade kod nje u smrti čednost duše i ona sačuva do kraja brigu za tijelo kojom ga je pazila za života.

39. Tako je, dakle, Lakedemon, ravnopravno stavivši u nadmetanje s tragedijom svojih žena onu muškaraca, pokazao da ni u krajnjoj nevolji sudbina ne može oskvrnuti vrlinu. Nekoliko dana kasnije oni koji su čuvali Kleomenovo tijelo obješeno na križ ugledaše golemu zmiju kako se ovija oko njegove glave i krije mu lice tako da nijedna ptica lešinar ne može doletjeti. Zbog toga obuze kralja praznovjeran strah i dade time povoda ženama za razne obrede očišćenja u uvjerenju da je preminuo čovjek bogovima drag i izuzetan po naravi. A Aleksandrijci mu se i klanjahu dolazeći često na ono mjesto i pozdravljajući Kleomena kao heroja[100] i sina bogova sve dok oni mudriji ne učiniše kraj tome objašnjenjem, kao što se u istrunulim govedima legu pčele i u konjima ose a magarci u istome stanju proizvode muhe, da ljudska tijela, kad se moždani sokovi sliju i skrute, izlučuju zmije. I zato što su to razabrali stari su dovodili zmije više nego bilo koju drugu životinju u dublju vezu

Bilješke

[1] Oko godine 241.
[2] Boristen je bio grad na istoimenoj rijeci, današnjem Dnjepru.
[3] U Ateni efebi su bili mladići s napunjenih 18 godina i položenom građanskom zakletvom: time su postajali vojni obveznici.
[4] Zenon, živio od oko 345. do oko 265, osnivač stoičke filozofske škole. Kitij je bio grad na Kipru.
[5] Iz termopilske bitke.
[6] Tirtej (?–668. pr. n. e.), atenski (?) pjesnik koji je navodno razbudio srčanost Lakedemonjana u drugom mesenskom ratu svojim borbenim koračnicama.
[7] Misli stoičku postojanost.
[8] God. 235. Kleomen je tada imao oko 24 godine.
[9] S ahejskim savezom, u to vrijeme moćnim političkim i vojnim činiocem na sjeveru Peloponeza.
[10] Strategija.
[11] Arat.
[12] Jedan od gradova u Arkadiji udruživanjem kojih je nastao Megalopol, središte Arkadije.
[13] Agisa II (427–398); vidi Plutarhova *Moralia* 190c i 215d.
[14] Sin Agisov umro je kao dječak; govorkalo se da ga je otrovao Kleomen.
[15] Tj. ako budu opet dva kralja.
[16] Podvečer, kad oko njih više nema naroda.
[17] Sinovi Spartanaca i helotkinja (državnih ropkinja u Sparti). Spartanci su ih othranjivali skupa sa svojom djecom. Bili su po statusu heloti, ali su ih kasnije oslobađali pa su ponekad čak postajali punopravni građani.
[18] To je strah od zakona i vlasti. Zato se hram nalazio blizu uredske zgrade efora.
[19] Anapestički stih, vjerojatno od Stasina s Kipra; vidi Platon, *Eutifron* 12a.
[20] Govori u *Ilijadi* 3, stih 172, Helena Prijamu. »Štovan« implicira stid a »strašan« strah. Daktilski ili epski heksametar (šestomjer).
[21] *Ilijada* 4, 431.
[22] Grčki: »nadziratelj, nadglednik«.
[23] Perijecima su nazivali stanovnike područja koja su graničila s Lakedemonom.
[24] Dugo makedonsko koplje.
[25] Visio je o lijevom ramenu da lijeva ruka može podupirati desnu pri upotrebi koplja.
[26] Glumce i glazbenike.
[27] Oko 3160 predratnih zlatnih jugoslavenskih dinara ili oko 3600 zlatnih predratnih francuskih franaka prema uobičajenu preračunavanju.
[28] Glava 12.
[29] Grč. kotila = 0,3 litre.
[30] Obično bi birali stoloravnatelja koji je svakome određivao koliko čaša mora ispiti.
[31] Vidi *Arat* 39.
[32] Hekatombej je u Ahaji a Langon u Elidi.
[33] Ovdje tekst u izvorniku nije sasvim jasan.
[34] Tradicionalno prvenstvo Sparte.
[35] Vidi *Arat* 16. i dalje.
[36] Vidi *Arat* 49.
[37] Stanovnici Sparti posve inferiornih peloponeskih gradova.

[38] U svojim (izgubljenim) *Sjećanjima*. Vidi o svemu *Arat* 39.
[39] Objavu rata poslao je u mjesto gdje nije bilo ahejskih vođa kako bi tom formalnošću stekao pravo da započne ratne operacije prije nego ga oni predusretnu. O tom sasvim nekorektnom postupku Plutarh izvješćuje bez ikakva čuđenja.
[40] Gledali su u njemu društvenog reformatora premda je u stvarnosti mnogo motiva njemu priječilo da u inozemstvu postupi kao kod kuće.
[41] Kretanje iz unutrašnjosti prema moru i morskoj obali Grci redovno shvaćaju kao spuštanje, silaženje (što ono zapravo i jest); tako i obrnuto.
[42] Potkraj god. 224.
[43] Vidi *Pir* 32.
[44] Heloti ili državni robovi bili su zbog svojih čestih pobuna stalna prijetnja sigurnosti Sparte.
[45] Arata.
[46] Ptolemej III Euerget, egipatski kralj 247–222, davao mu je 6 talenata, ali je prestao s time kad je Arat počeo šurovati s Antigonom. Vidi i *Arat* 41.
[47] Uzduž zapadne obale Megaride.
[48] Kod Korinta, između tvrđave Soligije i Kenhreje, glavne korintske luke, koja je ležala na Saronskom zaljevu.
[49] Jedna od korintskih luka.
[50] U Saronskom zaljevu. Taj grad, slavan po Aklepijevu hramu, geografski je pripadao Argolidi, ali politički bio je posve nezavisan od Arga.
[51] O ponoći. Noć je bila podijeljena na 4 straže čije se trajanje mijenjalo prema dobi godine.
[52] Vjerojatno vodovodne. Inače je pristup Aspidi izvana bio nemoguć. Aspida (Štit) bila je gradska tvrđa (citadela, akropola) u Argu.
[53] Državnih robova.
[54] Jedna mina vrijedila je sto drahmi, dakle 90 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[55] Jedan talent vrijedio je oko 5560 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[56] Elitne trupe, isto toliko hrabre koliko i nedisciplinirane.
[57] Bez okolnih mjesta.
[58] Zauzimanja Megalopola.
[59] Vidi *Filopemen* 5.
[60] 2, 64, 2.
[61] Takvima su se služili Tračani.
[62] Vježbalište udaljeno oko 300 koraka od Arga.
[63] Herina hrama s božičinim kipom od Poliklita, na putu u Mikenu.
[64] Na sjeveroistoku Peloponeza. Područje Flijunta graničilo je sa Sikionijom, Arkadijom i Argolidom.
[65] U Arkadiji.
[66] Dakle odlučujućom polugom. Rekli bismo možda »žila kucavica«.
[67] Tijesto za kruh.
[68] Arhidam II, spartanski kralj 469–427, otac velikog spartanskog kralja Agesilaja.
[69] Vidi *Kras* 2.
[69a] Ili: »za dlaku«.
[69b] Drugi prevode: »tolišnu, tako sićušnu«.
[70] 2, 65, 2 i 7. Bitka kod Selasije odigrala se u lipnju 221.
[71] Povjesničar iz 4. st. pr. n. e.
[72] Kriptije, lov na helote, barbarski i surov način privikavanja mladih Spartanaca na ratnički život i održavanje helota (državnih robova) u pokornosti.
[73] Oko 1 km.
[74] Spartu.
[75] Luka Sparte.
[76] Dakako, one od prije Kleomenovih reformi.
[77] Narav bolesti prema Plutarhovu opisu nije jasna. Moguće je shvatiti je kao sušicu uz nekakav neprekidan katar.
[77a] Filozofskima? (misle neki).
[78] Otok južno od Lakonije.
[79] U sjevernoj Africi.
[80] Spartanski su kraljevi tvrdili da potječu od Herakla.

[81] Kleomen.
[82] Perzijski namjesnik pokrajine ili pokorene zemlje.
[83] Oko 113.160 zlatnih dinara ili 133.440 zlatnih francuskih franaka.
[84] Ptolemej III Euerget (Dobročinitelj: nadimak je bio ironičan) umro je god. 200. a naslijedio ga je Ptolemej IV Filopator (Ocoljub).
[85] Izrazom koji u izvorniku stoji na ovome mjestu obično se označuju mistički kultovi Dionisa i Reje Kibele.
[86] Kao kakav sajamski svirač. Tekst izvornika ovdje međutim nije jasan i mogući su i drukčiji prijevodi.
[87] Bila je to Berenika.
[88] Kleomenovu.
[89] God. 220.
[90] Kleomenu.
[91] Ilijada 1, 491. i 492. Prijevod K. Raca.
[92] Instrument veoma sličan našoj (i grčkoj) harfi, veoma proširen u Egiptu.
[93] Ptolemej više nije mogao poslati po Nikagoru i provjeriti njegove tvrdnje.
[94] Kod pića haljina se odlagala.
[95] Da mu ruka bude slobodna.
[96] Vidi glavu 23.
[97] Vjerojatno na križ: vidi glavu 39.
[98] Kad je Kleomen polazio u Egipat.
[99] Danas rt Matapan, najjužnija točka Peloponeza.
[100] Misli se: heroja poput mitskih junaka grčke sage Herakla, Tezeja, Ahileja, Ajanta, Odiseja i drugih.

TIBERIJE GRAKHO

(rođen oko 170, umro 132. pr. n. e.)

1. Mi pak, pošto smo ispripovijedili prethodnu pripovijest, moramo promotriti nesreće od tih ne manje kod rimskog para uspoređujući s Agisovim i Kleomenovim život Tiberija i Gaja Grakha. Ovi bijahu sinovi Tiberija[1] Grakha u koga je, premda je bio cenzor i dvaput konzul i proslavio dva trijumfa, bio još sjajniji ugled zbog njegove vrline. Stoga je poslije smrti Scipiona koji je pobijedio Hanibala[2] bilo zaključeno da je dostojan uzeti njegovu kćer iako mu nije bio prijatelj nego protivnik. Pripovijeda se da je jednom uhvatio na svojoj postelji par zmija a da gataoci, razmotrivši to čudo, nisu dopustili da ih obje ubije niti obje pusti, nego da treba drukčije postupiti sa svakom od njih rekavši da muška, ako bude ubijena, nosi smrt Tiberiju a ženska Korneliji. Tako Tiberije, koji je volio svoju ženu a također je smatrao da mu kao starijem većma priliči umrijeti jer je ona bila još mlada, ubije mušku zmiju a pusti žensku; zatim da je, nastavlja priča, malo vremena potom umro[3] ostavivši dvanaestero djece što mu ih rodi Kornelija.

Kornelija, preuzevši brigu nad djecom i kućom, pokaza se tako promišljenom, tako dobrom majkom i tako velikodušnom da se ljudima učinilo da Tiberije nije nikako donio lošu odluku kad je izabrao da umre mjesto takve žene koja je odbila i kralja Ptolemeja[4] kad joj je nudio da podijeli s njom krunu i snubio je za brak i, ostajući udovicom, izgubi ostalu djecu, ali preživjele, jednu od kćeri[5] koja se udala za Scipiona Mlađeg[6] i dva sina o kojima je ovo napisano, Tiberija i Gaja, othrani tako brižno da se činilo, premda su po općem priznanju bili najobdareniji od Rimljana, da u pogledu vrline duguju više odgoju nego prirodi.

2. Kako su, kao što unatoč sličnosti Dioskura na njihovim kipovima i slikama postoji određena razlika u obličju između šakača i trkača,[7] tako i uz jaku podudarnost kod one dvojice mladića u pogledu hrabrosti i razboritosti a uz to i darežljivosti, rječitosti i velikodušnosti tako reći izbile i očitovale se velike razlike u javnom djelovanju i političkim nazorima, ne čini mi se zgorega prije ostaloga njih izložiti.

Ponajprije, dakle, izrazom lica, pogledom i kretnjama Tiberije je bio blag i staložen a Gaj nagao i strastven tako da je i narodu jedan govorio stojeći mirno na jednom mjestu, dok je drugi bio prvi od Rimljana koji je počeo šetati na govornici i koji je, dok je govorio, skinuo togu s ramena kao što izvješćuju da je Kleon Atenjanin odgrnuo ogrtač i pljesnuo se po bedru, što je bila novost kod jednog javnog govornika.[8] Zatim, Gajev je

govor ulijevao stravu i bio strastven do pretjeranosti a Tiberijev ugodniji i većma je izazivao suosjećanje slušalaca; i stil je Tiberijev bio čist i brižljivo izrađen a Gajev pun uvjeravanja i blještav. Tako je i u načinu življenja i kod stola Tiberije bio jednostavan i trijezan a Gaj, premda suzdržan i strog u usporedbi s drugima, u odnosu na svog brata ekstravagantan i istančan pa su mu ljudi poput Druza[9] predbacivali što je kupio srebrne dupine[10] uz cijenu od tisuću dvjesto pedeset drahmi[11] za svaku funtu.[12] Prema razlici u govoru i po ćudi bio je jedan razborit i blag, drugi opor i razdražljiv tako da je, dajući se često zanijeti srdžbom i protiv boljeg uvjerenja, povisivao glas, vrijeđao i gubio jasnu nit svoga govora. Stoga se kao sredstvom protiv takvih ispada poslužio inteligentnim slugom Licinijem koji mu je, stojeći za vrijeme Gajevih govora iza njega s malenom pištaljkom za pravilno ugađanje glasa, kad bi opazio da mu glas postaje opor i da se lomi od ljutnje, tiho davao ton a Gaj je odmah, popuštajući u žestini strasti i glasa, postajao smiren i pokazivao da se dade lako prizvati natrag u normalno raspoloženje.

3. Takve su, dakle, otprilike bile razlike između njih; ali muževno držanje pred neprijateljima, pravičnost prema podložnima, brižljivost u vršenju funkcija vlasti i suzdržljivost u užicima bili su jednaki u obojice.[13] Tiberije je, međutim, bio deset godina stariji; to je učinilo da je političko djelovanje svakoga od njih dvojice palo u drugo vrijeme i nemalo uzrokovalo da se izjalove njihovi pothvati jer nisu zajedno došli u napon snage niti su mogli povezati svoje sile koje bi udružene postale velike i neodoljive. Treba stoga govoriti zasebno o svakome od obojice a prvo o starijem.

4. Tiberije je, dakle, odmah čim je izišao iz djetinjstva bio tako poznat da su ga ocijenili dostojnim svećeničke službe takozvanih augura više zbog njegovih vrlina nego zbog odlična roda, a to je očito pokazao Apije Klaudije, bivši konzul i cenzor, koji je bio izabran prvakom senata[14] i uznositošću duha daleko je nadvisivao svoje suvremenike. Na zajedničkoj gozbi augura,[15] obrativši se Tiberiju prijateljskim riječima, sam mu predloži da se oženi njegovom kćeri. A kad je Tiberije radosno pristao i tako bile obavljene zaruke, Apije, ušavši u svoju kuću, odmah s vrata zovnu ženu vičući jakim glasom: »Antistija, zaručio sam našu Klaudiju!« A ona, začudivši se, reče: »Kakva je to žurba ili kakva hitnja? E da si joj našao za mladoženju Tiberija Grakha!«[16] Nije mi nepoznato da taj događaj neki[17] pripisuju ocu braće Grakha i Scipionu Afričkom,[18] ali većina izvješćuje onako kako to mi opisujemo a Polibije[19] kaže da su poslije smrti Scipiona Afričkog njegovi rođaci, odabravši između sviju Tiberija, njemu dali Korneliju jer ju je otac ostavio neudatu i nezaručenu.

Mladi pak Tiberije, vojujući u Africi pod Scipionom Mlađim,[20] koji je imao za ženu njegovu sestru, i dijeleći s vrhovnim zapovjednikom njegov šator, ubrzo upozna njegovu narav koja je brojnim velikim primjerima poticala na nadmetanje u vrlini i želju za oponašanjem isto takvim djelima, a ubrzo je bio prvi među mladićima zaptom i hrabrošću; prvi se popeo na zidine jednog neprijateljskog grada, kako kaže Fanije[21]

koji pripovijeda da se popeo zajedno s Tiberijem i skupa s njime učestvovao u tom junačkom podvigu. Dok je bio u vojsci, Tiberije je uživao veliku naklonost drugih, a kad je odlazio, veoma su žalili za njim.

5. Poslije te vojne[22] kao izabrani kvestor ždrijebom bude određen da u ratu protiv Numancije[23] prati konzula Gaja Mancina,[24] čovjeka koji nije bio loš, ali je bio najzlosretniji od Rimljana kao vojskovođa. Stoga posred neočekivanih nesreća i nepovoljnih događaja ne samo da je još većma bljesnula Tiberijeva pronicljivost i hrabrost, nego i, što je iznenađivalo, veliko strahopočitanje i poštovanje prema svome zapovjedniku koji uslijed svojih nevolja nije više ni sam pravo znao da li je vrhovni vojskovođa. Potučen, naime, u velikim bitkama, pokuša se povući noću ostavivši svoj tabor; ali kad Numantinci opaze njegov pokušaj pa odmah zauzmu tabor i udare na njegove ljude koji su bježali te poubijaju one u zadnjim redovima, dok svu vojsku opkole i potisnu na nezgodna mjesta odakle nisu mogli umaći, Mancin, izgubivši nadu da se može silom probiti do spasa, posla glasnike da pregovaraju o primirju i nagodbi s njima; ali Numantinci odgovoriše da ne vjeruju nikome osim jedinome Tiberiju i zatražiše da im pošalje njega. Tako su prema njemu osjećali i zbog sama mladića – ta bio je na najvećem glasu u numantinskoj vojsci – ali i sjećajući se njegova oca Tiberija koji je, zarativši na Hispance[25] i podloživši mnoge od njih, sklopio s Numantincima mir za koji je učinio da ga je rimski narod uvijek s točnošću i lojalnošću čvrsto držao. Tako Tiberije, poslan i sastavši se s tim ljudima, dijelom postigavši ustupke dijelom sam na njih pristavši, sklopi primirje i tako očigledno spasi život dvadeset tisuća rimskih građana ne računajući služinčad i nevojno osoblje koje je slijedilo vojsku.

6. Numantinci sve zatečeno u opkopu prisvojiše i opljačkaše a među time bile su i Tiberijeve pločice sa zapisima i računima njegove kvestorske službe, pa kako mu je do njih bilo veoma stalo da ih dobije natrag, vrati se u grad kad je vojska već bila dosta odmakla, praćen trojicom ili četvoricom drugova. Pozvavši pred grad glavara Numantinaca, tražio je da mu donesu njegove spise da ne bi svojim neprijateljima dao povoda za klevetu ne mogući se opravdati za svoju upravu. Obradovavši se, dakle, prilici da mu iskažu uslugu, Numantinci ga pozovu da dođe u grad; a dok je on stajao premišljajući, pristupiše mu te se s njime rukovahu i usrdno ga moljahu da ih više ne smatra neprijateljima, nego da postupa s njima kao s prijateljima i da ima u njih povjerenje. Tiberije, dakle, odluči da tako učini jer mu je bilo jako stalo do tih pločica kao i zato što je bio u strahu da ne razdraži Numantince ako se njima učini da im ne vjeruje. A kad je ušao u grad, najprije mu priredišе doručak i obratiše mu se svim mogućim molbama da nešto pojede sjedeći zajedno s njima; zatim mu vratiše pločice i zatražiše da od ostalih stvari uzme što god hoće. A on, uzevši samo tamjan koji se upotrebljavao za javne žrtve, ode srdačno se oprostivši od tih ljudi i iskazavši im svoje prijateljstvo.

7. Ali kad se vratio u Rim, počeše sve te njegove pregovore osuđivati i optuživati kao strašno poniženje za grad premda su se rođaci i prijatelji

spasenih vojnika, koji su činili velik dio pučanstva, hrpimice okupljali oko Tiberija svaljujući sramotu zbog onoga što se dogodilo na vrhovnog zapovjednika a tvrdeći da je zahvaljujući Tiberiju spasen život tolikim građanima. Oni, međutim, koji su bili zlovoljni zbog nagodbe s neprijateljima tražili su da se postupa po ugledu na pretke: ti su doista gole bacili neprijateljima same vojskovođe koji su se zadovoljili time što su ih Samnićani pustili žive, a one koji su učestvovali i sudjelovali kod sklapanja primirja, kao kvestore i vojničke tribune, isto tako izručiše neprijateljima prebacujući na njih krivnju zbog prekršene zakletve i kršenja sporazuma.[26] U toj je prilici doista narod i najvećma pokazao naklonost i privrženost Tiberiju. Izglasaše, naime, zaključak da konzula gola i vezana predaju Numantincima, dok sve ostale poštediše radi Tiberija. A čini se da mu je pomogao i Scipion koji je tada bio najmoćniji i najutjecajniji čovjek u Rimu; ali ga svejedno ne optuživahu ništa manje[27] što nije spasio Mancina i što se nije potrudio da bude potvrđen sporazum o primirju s Numantincima što ga je zaključio njegov rođak i prijatelj Tiberije. Čini se da je zapravo razdor između njih dvojice nastao prvenstveno uslijed Tiberijeva častohleplja i zbog podbadanja prijatelja i sofista. Ali taj se razdor svakako nije izvrgao ni u šta nepopravljivo niti ozbiljno. Čini mi se, štaviše, da Tiberije nikako ne bi zapao u velike nevolje koje je doživio da je u vrijeme njegove političke djelatnosti u Rimu bio nazočan Scipion Afrički; ali ovako, on je već bio kod Numancije[28] i vodio ondje rat kad je Tiberije započeo agitaciju za svoje agrarne zakone iz sljedećeg razloga.

8. Od zemljišta svojih susjeda što su ga osvojili u ratu Rimljani su dio prodavali a dio, učinivši ga zajedničkim dobrom, davali na obrađivanje građanima bez imetka i sredstava uz plaćanje nevelike zakupnine u korist državne blagajne. Kako su pak bogataši počeli nuditi veće zakupnine i tako istjerivati siromašne, donesen bi zakon koji nije dopuštao posjedovanje više od pet stotina jutara[29] zemlje. I za kratko vrijeme taj propis zaustavi gramzljivost bogatih i pomože siromasima koji su mogli ostajati na zemlji na posjedima što su ih dobili u zakup i obrađivati česticu koju je svaki posjedovao od početka. Ali kad su kasnije njihovi bogati susjedi stali prenositi pod izmišljenim imenima zakupe na sebe i, najzad, otvoreno držali najveći dio zemlje pod vlastitim imenima, siromasi, istisnuti sa svog zemljišta, niti su više imali volje za vojnu službu a zapuštali su podizanje djece tako da je ubrzo sva Italija osjetila nestašicu slobodna pučanstva a napunila se skupinama stranih robova kojima su bogataši težili svoja imanja pošto su istjerali slobodne građane. Stoga Scipionov drug Gaj Lelije[30] pokuša ispraviti to loše stanje; ali kad se moćnici usprotiviše, uplašivši se njihova burnog negodovanja i odustavši, dobi nadimak »Mudri« ili »Obazrivi«; činilo se, naime, da riječ *sapiens* ima oba značenja. No Tiberije se, izabran za pučkog tribuna, odmah odlučno prihvati iste stvari potaknut, kako veli većina pisaca, retoričarom Diofanom i filozofom Blosijem od kojih je Diofan bio prognanik iz Mitilene a drugi, rođeni Italac iz Kume, bio je u Rimu blizak prijatelj Antipatra iz Tarsa[31] i ovaj ga je počastio posvetivši mu neke svoje

filozofske rasprave. Neki pak dio krivnje pripisuju i Tiberijevoj majci Korneliji koja je često predbacivala svojim sinovima što je Rimljani još zovu Scipionovom punicom a još ne majkom dvojice Grakha. Drugi opet prebacuju odgovornost na nekog Spurija Postumija, Tiberijeva vršnjaka i takmaca za ugled u sudskom govorništvu, jer je Tiberije, vrativši se s vojni, pošto je ustanovio da ga je ovaj daleko pretekao prestižom i utjecajem i postao predmetom općeg divljenja, poželio, kako se čini, nadmašiti ga prihvativši se jedne smione političke mjere koja je pobudila kod ljudi velika očekivanja. Ali njegov je brat Gaj napisao u nekoj knjižici[32] da je Tiberije, putujući kroz Etruriju na putu za Numanciju i videći nenastanjenost zemlje i dovedene barbarske robove kako je obrađuju i pasu stada, tada prvi put zamislio političko djelovanje koje je za njih obojicu bilo izvor nebrojenih nevolja. Ali najvećim dijelom Tiberijev je žar i revnost uspalio sam narod pozivajući ga natpisima na trijemovima, zidovima i spomenicima da vrati siromašnima javnu zemlju.

9. Ipak, zakon nije sastavio sam, nego je za savjetnike uzeo one od građana koji su bili prvi vrlinom i ugledom, među kojima su bili vrhovni svećenik Kras, tumač zakona Mucije Scevola koji je tada bio konzul i Tiberijev tast Apije Klaudije. I čini se da zakon protiv tolike nepravde i gramzljivosti nikad nije bio napisan blaže i popustljivije. Jer ljudima koji bi bili trebali biti kažnjeni zbog neposlušnosti i uz plaćanje kazne ustupiti zemlju čije su plodove protuzakonito uživali, njima je samo naložio da napuste nepravedno stečene posjede pošto prime odštetu za njihovu vrijednost i da dopuste da ih preuzmu oni od građana kojima je trebalo pomoći. No premda je to ispravljanje zala bilo tako obzirno, narod se, pustivši da prošlost padne u zaborav, zadovoljavao time da ubuduće bude siguran od takvih nepravdi, ali bogati i imućni, koji su iz gramzljivosti mrzili taj zakon a iz ljutnje i svadljivosti njegova donosioca, pokušavahu odvratiti narod da ga ne potvrdi tvrdeći da Tiberije preraspodjelu zemlje uvodi radi rušenja ustavnog poretka i radi općeg prevrata.

No ne postigoše ništa; jer Tiberije je, boreći se za plemenit i pravičan prijedlog rječitošću sposobnom da uljepša i lošiju stvar, bio strašan i nesavladiv kad je, stavši na govornicu, dok se narod natiskivao oko nje, govorio u prilog siromašnih da i divlje zvijeri koje nastavaju Italiju imaju svaka i spilju i ležaj i rupu, a oni koji se bore i umiru za Italiju imaju svoj dio zraka i svjetla i ničega drugog, nego bez kuće i kućišta potucaju se s djecom i ženama dok vojskovođe lažu pozivajući u bitkama svoje vojnike da brane od neprijatelja grobove i svetišta; jer nitko od njih nema djedovski žrtvenik, nitko od tolikih Rimljana grobnicu predaka, nego se bore za tuđu raskoš i bogatstvo, oni koje nazivaju gospodarima svijeta a nemaju ni grudu zemlje koja je njihova.

10. Riječima poput tih, koje su iz uzvišena duha i iskrena osjećaja silazile u uši narodu zanesenu i oduševljenu za nj, nije se mogao oduprijeti od njegovih protivnika. Okanivši se, stoga, pobijanja, obrate se oni Marku Oktaviju, jednome od pučkih tribuna, mladu čovjeku ozbiljna značaja i poštenu a Tiberijevu drugu i dobru znancu. Zbog toga je isprva

Oktavije iz obzira prema Tiberiju nastojao da ostane po strani; ali kako su ga molili i zaklinjali mnogi utjecajni ljudi, davši se tako reći natjerati, stade se suprotstavljati Tiberiju i učini da njegov zakon bude odbijen. Kod pučkih je tribuna odlučujuća moć u rukama onoga koji uloži veto; jer odlukom većine njih ne postiže se ništa ako se samo jedan usprotivi. Razdražen time, Tiberije povuče svoj obzirni zakon i predloži nato drugi ugodniji za mnoštvo a stroži prema krivcima jer je naprosto određivao da se uklone sa zemlje koju su stekli kršeći ranije zakone.

Bijahu stoga gotovo svakodnevno nadmetanja s govornice između njega i Oktavija u kojima, premda su se uzajamno upinjali s najvećom ozbiljnošću i tvrdokornošću, kažu da nijedan nije o drugome rekao ništa ružno niti je pala ijedna riječ jednoga protiv drugoga neprimjerena zbog srdžbe. Jer ne samo, kako se čini, »u bakhičkom zanosu«,[33] nego i u častoljubivu nadmetanju i nastupima ljutnje plemenita narav i razborit odgoj obuzdava i dovodi u red moć mišljenja. Pa čak kad je Tiberije vidio da Oktavije pada pod udar tog zakona i da drži velike površine javnog zemljišta, zamoli ga da se okani svog protivljenja obećavajući da će mu platiti vrijednost zemlje iz vlastitih sredstava premda njihovo stanje nije baš bilo sjajno. Kako Oktavije nije prihvatio tu ponudu, Tiberije ediktom zabrani svim drugim magistratima da obavljaju svoju službu sve dok se ne obavi glasanje o njegovu zakonsku prijedlogu; također udari svoj osobni pečat na vrata Saturnova hrama[34] da kvestori ne bi mogli iz državne blagajne uzimati nikakav novac niti ga u nju unositi i dade proglasiti kaznu za pretore koji se ne pokore ediktu tako da su svi magistrati, uplašivši se, prestali vršiti upravne poslove iz svoje nadležnosti. Nato bespravni posjednici obukoše žalobnu odjeću i stadoše, sažaljenja vrijedna i ponizna izgleda, obilaziti trgom, ali su potajno radili Tiberiju o glavi i najmili ubojice da ga umore tako da je i on, što je svima bilo dobro poznato, pripasao mač kakav upotrebljavaju razbojnici a Rimljani ga nazivaju *dolon*.

11. Kad je došao određeni dan i Tiberije pozvao narod na glasanje, ugrabiše bogataši glasačke žare i zavlada velika smutnja. No kako su ipak Tiberijevi pristaše bili brojčano dovoljno jaki da silom iznude odluku i stali se okupljati radi toga, Manlije i Fulvije, bivši konzuli, pavši na koljena pred Tiberija te primajući ga za ruku i lijući suze, molili su ga neka odustane. A kad ih je on, shvaćajući predstojeću opasnost koja samo što već nije nastupila i iz poštovanja prema tim ljudima, upitao što žele da čini, odgovoriše da nisu ovlašteni da daju savjet u tako kritičnoj situaciji, nego ga pozivahu neka povjeri stvar senatu, na što se on dade nagovoriti.

Ali kako senat na svojoj sjednici nije došao ni do čega zbog jakog utjecaja bogatih u njemu, pribjegne Tiberije mjeri nezakonitoj i nedoličnoj, lišavanju Oktavija njegove funkcije, ne nalazeći drugi način da provede glasanje o zakonu. I najprije ga javno zamoli obraćajući mu se ljubeznim riječima i primajući ga za ruke, neka popusti i ugodi narodu koji je tražio samo svoje pravo a za velike će muke i opasnosti dobiti tek malenu naknadu. Ali kad je Oktavije odlučno odbio tu molbu, Tiberije,

napomenuvši da nije moguće da obojica kao kolege s jednakim ovlastima a različita stava u zamašnim pitanjima bez otvorena rata do kraja roka službovanja vrše svoju funkciju, reče da vidi kao jedini lijek za to da jedan od njih dvojice prestane obavljati svoju službu; i zatraži od Oktavija da stavi narodu na glasanje prvo njegov slučaj; ako tako odluče građani, on će se odmah povući u život obična građanina. Ali kako Oktavije to nije bio voljan, reče da on stavlja na glasanje njegov slučaj ako Oktavije, razmislivši, ne promijeni mišljenje.

12. I ostavivši stvar na tome, raspusti skupštinu; a kad se sutradan narod sabrao, stupivši na govornicu, opet pokuša nagovoriti Oktavija; ali kako je ovaj nepokolebiv, predloži Tiberije zakon kojim se Oktaviju oduzima tribunska čast i odmah pozva građane da o tome glasaju. Budući da je bilo trideset i pet tribusa,[35] kad ih je sedamnaest odglasalo i trebalo je da im se pridruži još samo jedan pa da Oktavije postane običan građanin, narediv̌ši da se prekine glasanje, ponovno stade moliti Oktavija i zagrli ga i poljubi naočigled narodu zakljinjući i moleći ga da ne dopusti da bude osramoćen i da ne natovari njemu, Tiberiju, odgovornost za tako težak i mučan politički čin.

Kažu da Oktavije, slušajući te molbe, nije ostao sasvim nedirnut i tvrdokoran, nego da su mu se i oči napunile suzama i da je šutio dugo vremena. Ali kad je svrnuo pogled na bogataše i posjednike koji su se sjatili oko njega, čini se da se, žacnuvši se i pobojavši da ne dođe među njima na zao glas, ne baš nemuževno izložio svakoj opasnosti i rekao Tiberiju neka učini što hoće. Kad je, dakle, tako zakon bio izglasan, Tiberije naloži jednome od svojih oslobođenika da odvuče Oktavija s govornice; kao pomoćnicima služio se, naime, vlastitim oslobođenicima i to je prizor nasilnog odvlačenja Oktavija učinilo još žalosnijim. Štaviše, narod je nasrnuo na nj i, premda su bogataši pritrčali i raširili ruke oko njega, Oktavije se jedva spasi istrgnuvši se i pobjegavši gomili a njegovu vjernom sluzi, koji je stajao ispred njega i štitio ga, izbiše oči protiv volje Tiberija koji je, opazivši što se zbiva, u velikoj žurbi dotrčao da smiri gungulu.

13. Nato je zemljišni zakon bio izglasan a tri čovjeka izabrana za razlučivanje i razdiobu javne zemlje, sam Tiberije, njegov tast Apije Klaudije i Tiberijev brat Gaj Grakho koji nije bio nazočan nego je pod Scipionom ratovao protiv Numancije. Pošto je Tiberije tu stvar izveo u miru bez ičijeg otpora i k tome na Oktavijevo mjesto kao tribuna dao izabrati ne jednoga od uglednih ljudi, nego nekog Mucija, svog štićenika,[36] aristokrati, zlovoljni na sve što je Tiberije poduzimao i plašeći se njegove rastuće moći, nabacivahu se u senatu na nj uvredama ne davši mu uobičajeni šator na državni teret da mu posluži pri diobi zemlje kad ga je tražio premda su drugi takav često dobili za manje važne svrhe, a za dnevni mu trošak odrediše samo devet sestercija[37] na prijedlog Publija Nazike[38] koji se potpuno predao svojoj mržnji na Tiberija; bio je, naime, veleposjednik javne zemlje i ogorčavalo ga je što je bio prisiljen da je napusti.

Ali narod se sve više raspaljivao; i kad je jedan Tiberijev prijatelj iznenada umro i na njegovu lešu izbile neke sumnjive pjege, sjatiše se na njegov pokop vičući da je bio umoren, podigoše njegov odar na ramena i ostadoše uz lomaču[39] do kraja a učinilo se da njihove sumnje na trovanje nisu bile neosnovane. Leš se, naime, raspuknu i obilje pokvarenih sokova procuri tako da ugasiše plamen lomače; i kad su donijeli novi plamen, opet nije leš htio gorjeti prije nego ga prenesoše na drugo mjesto i nakon mnogo truda najzad ga se vatra primi. Povrh toga, Tiberije, još većma raspaljujući mnoštvo, obuče žalobnu odjeću i, izvevši svoju djecu, zamoli narod da se brine za njih i njihovu majku pokazujući time da je sam očajao o svom životu.

14. Kad je poslije smrti Atala Filometora[40] Eudem Pergamljanin donio u Rim kraljevu oporuku u kojoj je njegovim nasljednikom bio određen rimski narod, Tiberije, nastojeći pridobiti naklonost puka, smjesta predloži zakon da kraljev novac, dopremljen u Rim, pripadne onim građanima koji su dobili česticu državne zemlje za uređenje zemljišta i početne troškove obrađivanja. Što se pak tiče gradova koji su pripadali Atalovu kraljevstvu, reče da senat uopće nije nadležan da o njima raspravlja, nego da će on sam narodu predložiti odgovarajuću odluku. Time se najviše zamjerio senatu; i Pompej,[41] ustavši, reče da je Tiberijev susjed i da tako zna da mu je Pergamljanin Eudem darovao krunu i grimiz pergamskih kraljeva u uvjerenju da će on biti kralj u Rimu, a Kvint Metel predbaci Tiberiju da su građani, kad se god on kao cenzor poslije večere vraćao kući, gasili svjetla bojeći se da se ne bi činilo da prekomjerno provode vrijeme u društvenim zabavama i uz piće, dok njemu noću osvjetljavaju put najdrskiji i najnezgodniji pučani;[42] Tit Anije pak, čovjek niti osobito karakteran niti razborit, ali smatran nenadmašnim u riječanjima putem pitanja i odgovora, izazivao je Tiberija neka položi sudski polog[43] da je doista sramotom obilježio svog druga u službi koji je po zakonima bio sakrosanktan i nepovrediv. A kad je to izazvalo gromoglasno povlađivanje mnogih senatora, istrčavši iz zbornice, Tiberije sazove narod i, naredivši da dovedu Anija, htjede ga optužiti. Ali ovaj, kako je i rječitošću i ugledom jako zaostajao za Tiberijem, pribjegne svojoj osobitoj vještini i zatraži od Tiberija da mu prije rasprave nešto kratko odgovori. Kad je Tiberije pristao da mu Anije postavi pitanje i nastala tišina, reče Anije: »Ako ti meni hoćeš oduzeti čast i baciti me u blato a ja pozovem u pomoć nekoga od tvojih drugova u službi i on se uspne na govornicu da mi pomogne a ti se razbjesniš, hoćeš li ga lišiti njegove funkcije?« Kažu da se na to pitanje Tiberije tako smeo da je ostao šuteći premda je bio najspremniji na riječi i najneustrašiviji u svom samopouzdanju.

15. Tog, dakle, dana raspusti skupštinu; ali opazivši da je od njegovih političkih postupaka onaj s Oktavijem odveć uzrujao ne samo moćnike nego i mnoštvo (ta činilo se da je visoko i časno dostojanstvo pučkih tribuna, brižno čuvano do onog dana, bilo uništeno i pogaženo), održi pred narodom dug govor od kojega nekoliko odlomaka dokazivanja

ne bi bilo neumjesno ovdje izložiti da se dobije predodžba o snazi, dostovjernosti i oštroumnosti toga čovjeka. Tribun je, reče, svet i nepovrediv jer je posvećen narodu i narod zastupa. Ako, dakle, promijenivši ponašanje, narodu nanosi štetu, umanjuje njegovu moć i otima mu pravo da glasa, sam je sebe lišio svoje časti ne ispunjavajući uvjete pod kojima ju je primio; jer inače će trebati dopustiti tribunu i da sruši Kapitolij i da zapali brodarnicu. I ako to čini, on je loš tribun; ali ako razara moć naroda, nije tribun. Nije li to, dakle, čudovišno da tribun može uhititi konzula a da narod ne može lišiti tribuna njegove vlasti kad je upotrebljava protiv onih koji su mu je povjerili? Ta i konzula i tribuna podjednako bira narod. Pa svakako i kraljevska čast, uz to što obuhvaća svaku postojeću vlast, posvećena je najsvečanijim svetim obredima pred licem božanstva; a ipak je grad izagnao Tarkvinija kad je činio zlo i zbog zloupotrebe jednog čovjeka srušen bi tradicionalni oblik vlasti pod kojom je Rim bio i utemeljen. Pa onda, što ima u Rimu tako sveto i časno kao djevice koje održavaju i čuvaju vječnu vatru?[44] Ali ako jedna od njih prekrši svoje zavjete, biva živa zakopana; jer ogrešujući se o bogove, one ne zadržavaju svoju nepovredivost koju njima duguju. Nije, dakle, pravo niti da tribun, koji nanosi narodu štetu, i dalje posjeduje nepovredivost koju je primio od naroda; jer on razara upravo onu moć koja je izvor njegove. A doista, ako je pravo da je primio tribunsku čast glasovima većine tribusa, kako da to ne bude još više ako je nje jednoglasno lišen? Ništa, najzad, nije tako sveto i nepovredivo kao zavjetni predmeti posvećeni bogovima; ali nitko nije nikada spriječio narod da ih upotrebljava, pomiče i premješta po svojoj volji. Bilo mu je, dakle, slobodno da tribunsku čast kao zavjetni posvećeni predmet prenese na drugoga. A da sama služba nije nepovrediva niti neoduziva jasno je po tome što je se često njezini nosioci pod zakletvom odriču i na vlastitu molbu bivaju oslobođeni nje.

16. Takve su, dakle, bile glavne točke Tiberijeva opravdanja. A jer su njegovi prijatelji, videći prijetnje i neprijateljsko roćenje protiv njega, mislili da treba nastojati da dobije drugi tribunat[45] za sljedeću godinu, stade Tiberije novim zakonima iznova pridobivati mnoštvo skraćujući vrijeme vojne službe, dajući pravo priziva na narod protiv sudskih odluka, pridodajući sucima, koji su tada bili samo iz senatorskog staleža, jednak broj sudaca iz viteškog staleža i nastojeći odsada na svaki način oslabiti moć senata više iz srdžbe i želje za oporbom nego iz promišljene težnje za pravičnošću i općom koristi. A kad su u toku glasanja[46] Tiberijevi prijatelji opazili da njihovi protivnici pobjeđuju (nije, naime, sav narod bio prisutan[47]), najprije otezahu s vremenom vrijeđajući njegove drugove u službi; zatim raspustiše skupštinu odredivši da se sastane sutradan. Onda se Tiberije, sišavši na trg, stade najprije ponizno i sa suzama u očima obraćati ljudima zaklinjući ih a zatim, izjavivši da se boji da će mu neprijatelji noću provaliti u kuću i ubiti ga, pobudi u ljudima slično raspoloženje tako da se velik broj njih utaborio oko njegove kuće i proveo ondje noć na straži.

17. U osvit dana dođe čovjek koji je nosio ptice po kojima se gatalo[48] i baci pred njih hranu. Ali one ne izidoše iz kaveza osim jedne jedine premda je čovjek veoma snažno potresao kavez; a niti ona jedina ne dotače hranu, nego, podigavši lijevo krilo[49] i protegnuvši nogu, pobježe natrag u kavez. To podsjeti Tiberija znamenja koje mu se ukazalo ranije. Imao je kacigu koju je nosio u bitkama, izvanredno ukrašenu i prekrasnu; zmije, uvukavši se neopazice u nju, izlegoše jaja i izvališe mlade. Stoga se Tiberije još više uznemiravao zbog onog ptičjeg znamenja. No ipak krene van doznavši da se narod okuplja gore po Kapitoliju; i prije nego što je izišao, spotakne se o prag udarivši se tako žestoko da mu je pukao nokat na nožnom palcu i krv potekla iz obuće. A kad je pošao par koraka, ugledaše na krovu, s lijeve strane, gavrane kako se bore; i premda je onuda, kako je prirodno, prolazilo mnogo ljudi, kamen što ga je gurnuo jedan od gavranova padne baš Tiberiju na nogu. To učini da se zaustaviše i oni najsmioniji od njegovih pratilaca; ali Kumljanin Blosije, koji je bio nazočan, reče da bi bilo sramota i poniženje ako se Tiberije, sin Grakha, unuk Scipiona Afričkog, branič rimskog naroda, uplašivši se gavrana, ne bi odazvao pozivu svojih sugrađana; tâ pak sramota neće biti samo predmet ismijavanja njegovih neprijatelja, nego će oni to iskoristiti i kao priliku da ga ozloglase kod naroda da je najzad pokazao da se ponaša kao tiranin i da postupa kako mu se svidi. Istovremeno pritrčavahu mnogi od njegovih prijatelja koji su bili na Kapitoliju potičući ga neka se požuri jer da je situacija tamo povoljna. I doista, prvi je susret bio za Tiberija sjajan, jer čim se pojavio, podigli se odmah oduševljeni poklici a dok se penjao na Kapitolij, srdačno su ga dočekivali i postavljali se oko njega da mu se ne bi mogao približiti nitko nepoznat.

18. Ali kad je Mucije počeo ponovno prozivati tribuse na glasanje, nijedna od uobičajenih formalnosti nije se mogla održati zbog nereda koji je nastao među onima na rubu mnoštva gdje je nastalo obostrano guranje između Tiberijevih pristaša i protivnika koji su se nastojali silom probiti i pomiješati među ostale. Uto Fulvije Flak, član senata, stavši na uočljivo mjesto, kako je bilo nemoguće glasom doseći da ga Tiberije čuje, dade rukom znak da mu nasamu želi nešto reći. I kad je Tiberije naredio da se mnoštvo razmakne, s mukom se uspevši i približivši, dojavi mu da na sjednici senata bogataši, ne mogući nagovoriti konzula da nešto poduzme, sami snuju na svoju ruku ubiti Tiberija imajući za to pod oružjem mnoštvo svojih robova i prijatelja.

19. Kad je, dakle, Tiberije izvijestio o toj zavjeri one koji stajahu oko njega, ovi odmah potpasaše tunike i, lomeći koplja kojima su liktori zadržavali svjetinu, dijelili su među sobom njihove komade da se brane od napadača. Kad su se oni udaljeniji čudili i pitali što se događa, Tiberije se rukom uhvati za glavu hoteći tako dati vidljiv znak o prijetećoj opasnosti jer njegov glas nisu mogli čuti oni koji su pitali. Ali njegovi protivnici, vidjevši to, potrčaše u senat javljajući da Tiberije traži krunu i da je znak toga doticanje glave rukom. Svi se na to uznemiriše a Nazika zatraži od konzula da pritekne državi u pomoć i da sruši tiranina. Kad je

ovaj blago odgovorio da neće pribjeći nikakvu nasilju niti ubiti ikoga od građana bez suda, a ako bi narod po Tiberijevu nagovoru ili pod prisilom izglasao nešto nezakonito, da on to neće priznati valjanim, Nazika, skočivši, reče: »Ako, dakle, najviši magistrat izdaje državu, slijedite me svi koji ste voljni braniti zakone!« I pokrivši uz te riječi glavu rubom svoje halje, krene na Kapitolij. Svaki od senatora koji su išli za njim, omotavši togu oko ruke, gurao je u stranu one koji su im stajali na putu pri čemu im se zbog njihova dostojanstva nitko nije suprotstavljao, nego su bježali i gazili jedni preko drugih.

Ljudi pak iz pratnje senatora donosili su od kuće toljage i batine; a sami senatori, uzimajući komade i noge stolaca koje je svjetina polomila bježeći, išli su gore na Tiberija udarajući istovremeno one koji su se sprijeda poredali na njegovu obranu i nastade bezglav bijeg i ubijanje tih; a dok je sam Tiberije bježao, zgrabi ga netko za odjeću. Ostavivši togu i bježeći u tunici, posrne i padne među tijela nekih od onih koji su ležali ispred njega. Dok se dizao, prvi koji ga otvoreno udari u glavu nogom stolice bio je Publije Saturej, jedan od njegovih drugova u službi; drugi si je udarac prisvajao Lucije Ruf koji se time dičio kao nekim plemenitim djelom. Od ostalih izgiboše preko tri stotine zatučenih štapovima i kamenjem, ali nijedan željezom.

20. Izvješćuju da je to od ukinuća kraljevstva bila prva buna u Rimu ugušena krvlju i ubijanjem građana; ostale, premda niti neznatne niti podignute zbog neznatnih stvari, bile su riješene uzajamnim ustupcima aristokrata iz straha pred narodom a naroda iz strahopoštovanja prema senatu. Mislilo se da bi čak i u ovom slučaju Tiberije bez teškoća popustio da su upotrijebili kod njega nagovaranje, a još bi lakše uzmakao da napadači nisu pribjegli ubijanju i ranjavanju; ta njegovih pristaša nije bilo više od tri stotine. Ali čini se da je zavjera protiv njega nastala zbog srdžbe i mržnje bogatih prije nego zbog razloga kojima su se izgovarali; i jak je dokaz tome divljačko i nezakonito zlostavljanje njegova leša. Ne dopustiše, naime, njegovu bratu da pokupi njegovo tijelo i da ga noću zakopa, nego ga skupa s drugim mrtvacima baciše u rijeku. I to nije bilo sve, nego jedne od njegovih prijatelja bez suda prognaše a druge uhitiše i posmicaše; među ovima zaglavi i retoričar Diofan. Nekog pak Gaja Vilija zatvoriše u kavez u koji ubaciše otrovnice i druge zmije i tako usmrtiše. Kumljanin Blosije bi doveden pred konzule pa, ispitivan o onome što se dogodilo, prizna da je sve uradio na Tiberijev nalog. A kad mu je Nazika rekao: »A da ti je Tiberije naredio da spališ Kapitolij?«, najprije odvrati da Tiberije ne bi dao takav nalog; a kad su ga često mnogi isto pitali, reče: »Pa dobro! Da je čovjek poput Tiberija naredio takvu stvar, i za mene bi bilo pravo da to uradim; jer Tiberije to ne bi zapovijedio da to nije u interesu naroda.« On, dakle, izmakavši optužbi, ode kasnije Aristoniku[50] u Aziju pa kad je njegova stvar propala, sam se ubije.

21. Međutim senat, želeći umiriti narod, kad je već dotle došlo, nije se više protivio podjeli državne zemlje i predložio je da puk izabere novog člana za diobu na mjesto Tiberija. Glasanjem izabraše Publija Krasa koji

je Grakhu bio rođak; jer njegova je kći Licinija bila udata za Gaja Grakha. Pa ipak, Kornelije Nepot[51] tvrdi da se on nije oženio kćerkom Krasa nego Bruta[52] koji je proslavio trijumf nad Luzitancima; ali većina pisaca izvješćuje onako kao i mi. A jer je narod bio ogorčen zbog Tiberijeve smrti i očigledno je čekao priliku za osvetu, a kako je već Naziki prijetilo i sudsko gonjenje, senat u strahu za nj izglasa da ga se pošalje u Aziju premda ondje nije za nj imao nikakva posla. Jer ljudi pri susretima ne skrivahu svoje neprijateljstvo prema njemu, nego bješnjahu i derahu se na nj gdje bi se god namjerili na nj nazivajući ga prokletnikom i tiraninom koji je ubojstvom nepovredive i posvećene osobe oskvrnuo mjesto najsvetije u gradu i ono koje najviše pobuđuje svetu jezu i strahopočitanje. Tako Nazika potajno napusti Italiju premda je za nju bio vezan najvažnijim vjerskim dužnostima: bio je, naime, najviši i prvi od svećenika. Lutajući i potucajući se neslavno po tuđini, za kratko vrijeme preminu u Pergamu. Ne treba se čuditi da je narod tako zamrzio Naziku kad je i Scipion Afrički, od koga čini se da Rimljani nisu nikoga opravdanije niti više zavoljeli, zamalo proigrao i izgubio naklonost naroda zato što je, ponajprije, doznavši u Numiciji za Tiberijevu smrt, glasno citirao Homera:

Ì drugi pogini tako tko učini takovo štogod!,[53]

a zatim jer je, kad su ga Gaj i Fulvije u skupštini pitali što misli o Tiberijevoj smrti, dao nepovoljan odgovor o njegovu političkom djelovanju. Nato ga narod omete u govoru, što nisu ranije nikad učinili; a sam se Scipion zbog toga dao zavesti da se loše izrazi o narodu. Pojedinosti o tome zabilježene su u Scipionovu životopisu.[54]

Bilješke

[1] Tiberija Sempronija Grakha.
[2] Umro je god. 183. pr. n. e.
[3] Po drugi put bio je konzul godine 163. Godina njegove smrti nije poznata. Istu priču s komentarom donosi Ciceron u djelu *O proricanju* 1, 18, 36 i 2, 29, 62.
[4] Vjerojatno se radi o Ptolemeju VI Filometoru (Materoljupcu) koji je vladao Egiptom od 181. do 146. God. 164. učinio je službeni posjet Rimu da dobije podršku senata protiv svog odmetničkog brata Euergeta II. Bio je vraćen na prijestolje i vladao je pod rimskom zaštitom. Bračna je ponuda vjerojatno imala političke primisli.
[5] Zvala se po obitelji Sempronija, kako je bio rimski običaj.
[6] Scipiona Emilijana, mlađeg Afrikanca.
[7] Kastor je bio na glasu kao jahač a Polideuk (Poluks) kao šakač.
[8] Vidi *Nikija* 8.
[9] Marko Livije Druz, pučki tribun zajedno s Gajem Grakhom god. 122. i konzul 111. Iako pristaša aristokracije, bio je za reforme, ali bez revolucije i bez ikakve demagogije.
[10] Vjerojatno su to bili stolići s nogama u obliku dupina.
[11] Oko 1100 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[12] Rimska funta (libra) imala je 327 grama.
[13] Prema kasnijem prikazu samog Plutarha, teško da je Gaj u tome bio dorastao Tiberiju.
[14] Prvak senata bio je senator koji je imao pravo da prvi iznese svoje mišljenje o predmetu rasprave. Obično je to bio najstriji bivši konzul. Cenzori su, doduše, mogli imenovati prvakom senata koga su htjeli, ali u praksi su se koristili tim pravom u veoma ograničenim okvirima.
[15] Vjerojatno prilikom primanja Tiberija među augure.
[16] Bilo mu je tada 20 godina.
[17] Starijemu.
[18] Livije 38, 57.
[19] 31, 27.
[20] Rat koji je završio razorenjem Kartage 146. Taj je rat prethodio Tiberijevoj ženidbi.
[21] Gaj Fanije, povjesničar, zet Scipionova prijatelja Lelija.
[22] Prilično dugo poslije: god. 137.
[23] Keltiberski grad na jednom brežuljku odakle je dominirao gornjim dijelom doline rijeke Dura. To je bio posljednji ostatak nacionalnog otpora Hispanaca rimskim zavojevačima.
[24] Konzul 137.
[25] 180. do 179.
[26] God. 321. pr. n. e. Bio je to poznati kaudinski jaram ispod kojega su morali proći poraženi Rimljani. Senat se tada istakao svojom podlošću i licemjerjem.
[27] Vjerojatno od Tiberija i njegovih prijatelja.
[28] Senat je odbio da ratificira sporazum iz 137. Rat je trajao od 134. do 133. kad je Scipion osvojio Numanciju a iste je godine bio ubijen Tiberije.
[29] Rimsko jutro *(iugerum)* imalo je 25 ari.
[30] Gaj Lelije bio je prijatelj mlađeg Scipiona Afrikanca kao njegov otac starijega. Često se pojavljuje kao lice u Ciceronovim dijalozima.
[31] Stoički filozof, učitelj znamenitog Panetija. Njegovo zrelo doba pada oko god. 144.
[32] Vjerojatno političkom pamfletu u obliku pisma (epistule); vidi i Ciceron, *O proricanju* 2, 29, 62.

[33] Vjerojatno aluzija na Euripidove *Bakhe* 310–311:

. . jer niti u bakhičkom zanosu
ona koja je baš razumna neće propasti.

U izvorniku su jampski trimetri; ovaj je prijevod u prozi.

[34] Ondje je bila državna blagajna.

[35] Rimljani su bili podijeljeni na 35 tribusa (kotara).

[36] Klijenta; to su bili ljudi imovno i politički zavisni o svom patronu.

[37] Oko 1 i po predratni zlatni francuski franak (ili dvadeset engleskih penija ili 40 američkih centi).

[38] Publije Kornelije Scipion Nazika Skorpion, sin i unuk znamenitih pravnih stručnjaka i vrhovni svećenik kao i njegov otac.

[39] Mrtvaci se spaljivahu.

[40] Atal III Filometor, pergamski kralj od 138. do svoje smrti 133, oporučno je ostavio svoju kraljevinu Rimljanima.

[41] Kvint Pompej, konzul 142.

[42] Ta je Tiberijeva mjera predostrožnosti u onoj situaciji bila lako razumljiva.

[43] Svota novca koju bi obje parnične stranke položile kod suda a ona koja izgubi parnicu gubila je svoj polog. Time su se sprečavale lakomislene i bezrazložne tužbe.

[44] Vestalke.

[45] Kao tribun bio je siguran od neprijateljskog gonjenja.

[46] Jedni misle da se radilo o glasanju o novim zakonima, drugi o tribunima za sljedeću godinu, što je vjerojatnije.

[47] Dio naroda bio je žetvom spriječen da dođe na glasanje.

[48] Kokoši. Njihov je dobar apetit bio dobro znamenje i obrnuto.

[49] Lijeva je strana uvijek nepovoljno znamenje.

[50] Aristonik (?–129. pr. n. e.), nezakoniti sin pergamskog kralja Eumena II. Kad je 133. njegov polubrat Atal III oporučno ostavio Pergam Rimu, pokuša se Aristonik domoći prijestolja, ali bude pobijeđen i zarobljen od Rimljana god. 130. te 129. smaknut.

[51] U izgubljenom životopisu.

[52] Decim Junije Brut, konzul 138, pobjednik nad Luzitancima (današnji Portugalci) god. 137.

[53] Atenine riječi o Egistu u *Odiseji* 1, 47. Prijevod Maretića i Ivšića.

[54] Jedan od Plutarhovih izgubljenih životopisa.

GAJ GRAKHO

(153–121. pr. n. e.)

1. U početku se Gaj Grakho, bilo bojeći se svojih neprijatelja bilo nastojeći navući na njih mržnju naroda, povukao s Foruma i provodio život u miru sam za sebe kao netko tko je zasada u poniženu položaju i ubuduće kani živjeti u istoj ravnodušnosti prema javnim poslovima tako da je čak izazvao protiv sebe zamjerke nekih koji su mislili da je on bio nezadovoljan Tiberijevom politikom i da je odlučio da je odbaci. A bio je još posvema mlado momče; jer od brata bio je devet godina mlađi a onaj je umro kad još nije napunio tridesetu. Ali jer je, kako je vrijeme prolazilo, pomalo počeo pokazivati značaj kome je bila tuđa lijenost, mekušnost, piće i stjecanje novca i jer je po tome što je svoj govornički dar pripremao kao krila za uzlet u političkom životu bilo očito da neće ostati pri mirovanju pa je obrambenim govorom za Vetija, jednoga od svojih prijatelja protiv koga se vodio sudski postupak, kod naroda oko sebe izazvao oduševljeni zanos od uživanja i ushićenja, pokazao da su ostali govornici prema njemu poput djece, aristokrate opet jednom poče obuzimati strah i mnogo je bilo govora među njima o tome da neće dopustiti da Gaj dođe do tribunata.

Slučajno se, međutim, desilo da ga je ždrijebom zapalo da ide na Sardiniju kao kvestor konzula Oresta;[1] to je učinilo zadovoljstvo njegovim neprijateljima a Gaju nije bilo krivo. Budući da je volio rat i bio izvježban za vojevanje ništa slabije nego za parnice, k tome još se grozio same pomisli na javnu djelatnost i govornicu a nije se mogao oteti pozivu naroda i svojih prijatelja, bio je sasvim zadovoljan tim odlaskom iz grada. Pa ipak, vlada prošireno uvjerenje da je on bio žestok demagog i mnogo pohlepniji od Tiberija za ugledom kod svjetine. Ali to nije istina; čini se, naprotiv, da se više od neke nužde nego po vlastitu izboru upleo u politiku. A govornik Ciceron također izvješćuje[2] da se Gaju, baš kad je otklonio svaki službeni položaj i izabrao da živi mirnim životom, brat ukazao u snu i obratio mu se ovim riječima: »Kako to kasniš, Gaju? Nema ti mogućnosti da umakneš, nego jedan nam je obojici život dosuđen i jedna smrt kao zastupnicima interesa naroda.«

2. Došavši, dakle, na Sardiniju, davao je Gaj u svakom pogledu dokaza o svojoj vrsnoći i veoma je nadmašivao ostale mlade ljude u bojevima s neprijateljima, u pravičnu postupanju s podanicima i u odanosti i poštovanju prema svom zapovjedniku a suzdržanošću, priprostim načinom življenja i radinošću nadilazio je i starije. Kad je na Sardiniji

zavladala oštra i istovremeno nezdrava zima i vrhovni zapovjednik zatražio od gradova odjeću za svoje vojnike, poslaše oni poslanike u Rim moleći oslobođenje od ispunjenja tog zahtjeva. Kad je senat udovoljio njihovoj molbi i naredio zapovjedniku vojske da od druguda nađe sredstava da oblači svoje vojnike a on je bio u neprilici i vojnici su se zlopatili, obišavši gradove, Gaj učini da su sami od sebe poslali odjeću i pomogli Rimljanima. Dojavljeno u Rim i smatrano uvodom u demagošku politiku, to je uznemirivalo senat. Tako prvo, kad su došli iz Afrike poslanici kralja Micipse[3] i izjavili da je kralj, da ugodi Gaju Garkhu, poslao žito rimskom zapovjedniku na Sardiniju, senatori ih, zlovoljni, otjeraše; a zatim donesoše odluku da se pošalje zamjena vojnicima na Sardiniji a da Orēst ostane ondje misleći da će i Gaj zbog svoje službe ostati s njime. Ali on, kad vijest o tome doprije do njega, u nastupu srdžbe odmah otplovi i njegova mu nenadana pojava u Rimu pribavi ne samo optužbu neprijatelja, nego se i većini naroda činilo neobičnim što je on kao kvestor napustio svoje mjesto prije svoga pretpostavljenog. Pa ipak, kad je protiv njega podignut prigovor kod cenzora, zatraživši riječ tako preokrene raspoloženje svojih slušalaca da je otišao ostavivši dojam da mu je bila učinjena najveća nepravda. Reče da je u vojsci odslužio dvanaest godina, dok ostali služe samo deset i to u slučajevima ozbiljne potrebe, a kao kvestor ostao je kod svog zapovjednika tri godine premda mu je zakon dopuštao da se poslije godine dana vrati u Rim; reče da je jedini od onih koji su pošli na vojnu, ponijevši punu kesu, donio je kući praznu, dok su drugi, popivši vino što su ga ponijeli, došli u Rim sa žarama od vina punima srebra i zlata.

3. Nato pokrenuše opet protiv njega tužbe i sudske postupke da je poticao saveznike na otpadništvo i da je bio učesnikom zavjere otkrivene u Fregeli.[4] Ali on se opravda od svake sumnje i, pokazavši se čistim od krivnje, odmah se stane natjecati za pučki tribunat[5] premda su svi ugledni ljudi bez izuzetka bili protiv njega, ali se iz čitave Italije slijevala u Rim tolika svjetina i podržavala ga pri izborima da mnogi nisu imali gdje da se smjeste na stan a kako Martovo polje nije moglo primiti toliko mnoštvo, glasovi birača odjekivali su s krovova i crijepom pokrivenih vrhova kuća. Aristokrati su ipak toliko uspjeli izvršiti pritisak na narod i razočarati Gajeve nade da nije bio izabran kao prvi, kako je očekivao, nego tek četvrti. Ali čim je preuzeo svoju službu, odmah je bio prvi od sviju tribuna jer je u govorništvu bio jak kao nijedan drugi a osjećaji su ga tjerali da govori slobodno oplakujući bratovu sudbinu. Koristeći, naime, svaku izliku, navodio je narod na to podsjećajući ga na ono što se dogodilo s Tiberijem i uspoređujući to s postupcima njihovih predaka jer su ovi zaratili protiv Falerijaca zbog uvrede nanijete nekom tribunu Genuciju i osudili na smrt Gaja Veturija zato što se jedini nije uklonio s puta pučkom tribunu koji je išao preko Foruma. »A pred vašim su očima«, rekao je, »ovi ljudi štapovima zatukli Tiberija i njegovo mrtvo tijelo vukli s Kapitolija posred grada da ga bace u rijeku; oni pak od njegovih prijatelja koje su pohvatali bili su posmicani bez suda. A ipak, drevni je običaj u nas, ako se netko ne odazove na sud a tužen je za djelo

koje povlači smrtnu kaznu, da ga trubač, došavši mu u zoru pred vrata, trubom poziva i da prije nego se to ne učini suci ne glasaju o njegovu slučaju. Tako su oprezni i obazrivi bili kad se radilo o presudama.«

4. Takvim riječima potresavši narod (a imao je i jak glas i bio veoma jedar govornik), predloži dva zakona, jedan koji nije dopuštao, ako narod nekom magistratu oduzme njegovu službu, da taj vrši drugu službu; drugi, ako je neki magistrat prognao građanina bez suda, davao je narodu pravo osude takve zloupotrebe vlasti. Od tih zakona jedan je izravno činio nečasnim Marka Oktavija koga je Tiberije svrgao s časti tribuna a drugi je pogađao Popilija; on je, naime, kao pretor prognao Tiberijeve prijatelje. I Popilije doista, ne sačekavši osudu, pobježe iz Italije; ali onaj drugi zakonski prijedlog povuče sam Gaj rekavši da tu uslugu čini Oktaviju na molbu svoje majke Kornelije. Narod se zadivi i dade svoj pristanak štujući Korneliju ne manje zbog njezinih sinova nego zbog njezina oca pa joj kasnije dapače podiže mjeden kip s natpisom: »Kornelija, majka Grakhā.« Spominje se i mnogo toga što je Gaj u njezinu obranu retorički i u sudskom stilu rekao jednome od svojih neprijatelja: »Zar ti«, rekao mu je, »vrijeđaš Korneliju, onu koja je rodila jednog Tiberija?« A kako je uvreditelj bio na lošem glasu zbog neprirodna bluda, reče mu drugom prilikom: »S kakvim obrazom uspoređuješ sebe s Kornelijom? Jesi li ti rodio djecu kao ona? A uistinu svi Rimljani znaju da je ona duže vrijeme živjela bez muškarca nego ti, tobožnji muškarac.« Takve je gorčine bilo u njegovim govorima a mnogo toga tome slična može se naći u njegovim spisima.

5. Od zakona koje je predlagao nastojeći ugoditi narodu i skršiti senat jedan, koji se ticao osnivanja naseobina, dijelio je siromašnima javnu zemlju, drugi, koji se odnosio na vojsku, određivao je da se vojnicima odjeća dobavlja na javni trošak i da im se u tu svrhu ništa ne smije odbijati od plaće te da se ne smiju novačiti mlađi od sedamnaest godina; zakon o saveznicima davao je Italcima jednako biračko pravo kao rimskim građanima. Zakon o žitu određivao je za siromašne nižu tržišnu cijenu žita. Najzad bio je tu zakon o sudovima kojim je najviše okrnjio moć senata; jedino su, naime, senatori dotada presudama odlučivali u parnicama i zato su ulijevali strah narodu i vitezovima;[6] ali Gajev zakon pridruži broju od tri stotine članova senata tri stotine novih[7] iz viteškog staleža i donošenje presuda učini zajedničkim ovlaštenjem svih šest stotina. Predlažući taj zakon kažu da je Gaj pokazao i u drugome osobitu ozbiljnost a posebno u tome što je, dok su se svi pučki govornici prije njega okretali licem prema senatu i onom dijelu Foruma koji se nazivao Komicij,[8] tada kao prvi održao govor narodu okrenuvši se prema drugom dijelu Foruma i nastavio otada ubuduće tako činiti pokrenuvši tako malom izmjenom i preinadžbom držanja tijela zamašnu stvar i promijenivši u nekoj mjeri ustavno uređenje od aristokratskog u demokratsko jer time je dao na znanje da govornici treba da se obraćaju puku a ne senatu.

6. A jer je narod ne samo prihvatio taj zakon, nego je i Gaju povjerio odabir sudaca iz viteškog staleža, došla je njemu u ruke neka vrst

samovladarske sile tako da je i senat dopuštao da on sudjeluje u njegovu vijećanju. Sudjelovao je pak u vijećanju predlažući uvijek nešto dostojno tog visokog upravnog tijela; tako je, na primjer, predložio veoma umjerenu i plemenitu odluku u pogledu žita što ga je propretor Fabije poslao iz Hispanije a Gaj je nagovorio senat da, prodavši žito, pošalje utržak natrag hispanskim gradovima i još da ukori Fabija što svoju upravu čini za svoje podanike tlačiteljskom i nesnosnom; i time steče veliku slavu i omiljenost u pokrajinama.

Podnese i pismeni prijedlog za osnivanje naseobina, izgradnju cesta i podizanje javnih žitnica preuzevši upravu i nadzor nad svim tim poslovima i ne pokazujući nikakav zamor pri izvršavanju tako raznovrsnih i zamašnih pothvata nego izvodeći začuđujućom brzinom i zalaganjem svaki pojedini od njih kao da obavlja samo taj jedini tako da su i oni koji su ga najviše mrzili i bojali ga se bili zapanjeni njegovom uspješnošću i djelotvornošću u tim djelima. A mnoštvo se divilo i samome prizoru gledajući kako za sobom vuče mnoštvo poduzetnika, majstora, poslanika, magistrata, vojnika i učenih ljudi susrećući ih prijazno, čime je, održavajući svoje dostojanstvo kroz ljubeznost i ukazujući svakome udvornost koja ga je išla, pokazivao da su klevetnici oni koji su ga otvoreno nazivali čovjekom koji samo izaziva strah, sasvim neuljudnim ili nasilnim. Tako je on bio vještiji pučki vođa u svakodnevnom saobraćanju i djelovanju nego u svojim govorima s govornice.

7. Najviše je uznastojao oko gradnje cesta pobrinuvši se kako za njihovu korisnost tako i za ono što stvara ugodan dojam i ljepotu. Vodile su, naime, kroz krajeve ravno bez skretanja i bile popločene tesanim kamenom a podloga im je bila od nabijena pijeska. Udubine u zemljištu bile su zatrpavane a vododerine i jaruge što ih presijecahu premošćivane, pa kako su obje strane bile jednake i odgovarajuće visine, djelo je kao cjelina pružalo ravnomjeran i lijep izgled. Povrh toga, pošto je svaku cestu podijelio na milje (a rimska milja ima nešto manje od osam stadija),[9] postavio je kamene stupove za oznaku razmaka. Druge je kamenove porazmjestio s obje strane ceste u manjim razmacima da jahačima bude lako s njih uzjahivati ne trebajući stremenodrže.

8. Budući da ga je narod zbog toga veličao i bio spreman da mu pokaže svaki mogući znak svoje naklonosti, reče im jednom držeći javni govor da će zatražiti od njih uslugu koju će, ako mu je učine, cijeniti više od svega, a ako mu je odbiju, nimalo im neće zamjeriti. Kad je to rekao, opće je mišljenje bilo da će zatražiti konzulat i to je kod sviju pobudilo očekivanje da će se istovremeno natjecati za konzulat i za tribunat. Ali kad je došao čas izbora konzula i svi su bili u napetom iščekivanju, vidješe ga kako vodi Gaja Fanija dolje na Martovo polje i podupire zajedno sa svojim prijateljima njegovu kandidaturu. I on bi izabran za konzula a Gaj po drugi put za tribuna premda nije istakao svoju kandidaturu niti vršio agitaciju, nego je to bila želja naroda.

No kad vidje da mu senat otvoreno pokazuje svoje neprijateljstvo a da je Fanijeva naklonost prema njemu ohladnjela, ponovo poče nastojati

da veže uza se naklonost mnoštva predlažući da se pošalju naseobine u Tarent i Kapuu i pozivajući Latine na dioništvo u rimskom građanskom pravu. Ali senat, plašeći se da Gaj ne bi postao posve nenadvladiv, učini nov i neobičan pokušaj da odvrati puk od njega upotrebljavajući protiv njega demagošku taktiku kod naroda i ugađajući željama mnoštva mimo svih moralnih načela. Jedan od Gajevih drugova u službi bio je, naime, Livije Druz, čovjek koji niti po rođenju niti po odgoju nije bio gori ni od koga od Rimljana, dok se značajem, rječitošću i bogatstvom mogao uspješno mjeriti s onima koji su zbog takvih osobina bili najvećma poštovani i utjecajni. Njemu se, dakle, obrate najodličniji pozivajući ga neka napadne Gaja i udruži se s njime protiv njega ne pribjegavajući nasilju niti dolazeći u sukob s pukom, nego vršeći svoju službu tako da mu ugađa i čineći mu ustupke ondje gdje bi bilo časno izvrgavati se njegovoj mržnji.

9. Stavivši, dakle, u tu svrhu svoja tribunska ovlaštenja u službu senata, Livije izradi prijedloge zakona koji su smjerali na ono što niti je bilo časno niti korisno nego samo na jedno, da nadmaše Gaja pružanjem užitaka i ugađanjem puku, veoma se trudeći u tom nadmetanju kao u kakvoj komediji.[10] Time senat i pokaza posve očevidno ne da nije zadovoljan Gajevim političkim mjerama, nego da njega želi na svaki način uništiti ili poniziti. Jer kad je Gaj predložio da se utemelje dvije naseobine i da u njih uđu najotmjeniji građani, optuživahu ga da gramzi za naklonošću naroda; ali kad je Livije predložio da ih se osnuje dvanaest i da se u svaku pošalju po tri tisuće onih koji su bez sredstava za život, podupriješe ga. Na Gaja su bili srditi tvrdeći da se ulaguje narodu zato što je razdijelio javnu zemlju siromašnima od kojih je svakome odredio da plaća zakupninu u javnu blagajnu, ali kad je Livije predlagao da se ukine i ta zakupnina za podijeljenu zemlju, to im se svidjelo. Pa nadalje, kad je Gaj predlagao da se Latinima dade jednako pravo glasa kao rimskim građanima, to ih je vrijeđalo, ali kad je Livije iznio prijedlog zakona da se niti na vojnim pohodima nitko od Latina ne smije kažnjavati šibanjem,[11] pružili su mu svoju podršku. A doista i sam je Livije u svojim javnim govorima uvijek isticao da taj i taj prijedlog podnosi u dogovoru sa senatom koji je u brizi za puk; i to je stvarno i bila jedina korist od njegove političke djelatnosti. Jer narod je postao pitomiji prema senatu; i dok je ranije njegove najuglednije članove gledao sumnjičavo i s mržnjom, Livije ukloni i ublaži to sjećanje na negdašnje nepravde i zlovolju jer je tvrdio da potican uputama senatora uvodi mjere koje ga čine omiljenim kod puka i njemu ugađa.

10. Ali najveće je jamstvo vjerovanju u Druzovu dobronamjernost prema narodu i u njegovu pravičnost bilo to što on očigledno nikad nije ništa predlagao niti za sebe niti sebi na korist. Jer i kao utemeljitelje naseobina slao je druge a nije se miješao u upravljanje novcem, dok je Gaj sebi dodjeljivao većinu takvih poslova i najvažnije od njih. I kad je Gaj, pošto je Rubrije, jedan od njegovih drugova u službi, podnio zakonski prijedlog da se iznova napuči Kartaga koju je razorio Scipion, otplovio u

Afriku ždrijebom izabran da nadgleda obnovu grada, Livije, pojačavši svoje napade na nj u njegovoj odsutnosti, nastojao je pridobiti narod i privući ga k sebi osobito ocrnjujući Fulvija. Taj je Fulvije bio Gajev prijatelj i bio je izabran zajedno s njime kao povjerenik za podjelu zemlje; a bio je čovjek nemiran i senat ga je otvoreno mrzio a i drugi su ga sumnjičili da izaziva neprilike sa saveznicima i podjaruje Italce na odmetnuće. Premda se to govorkalo bez dokaza i istraživanja, sam je Fulvije tim sumnjičenjima povećavao vjerodostojnost jer ponašanje niti mu je bilo razborito niti miroljubivo. Ta je veza više no išta drugo upropaštavala Gajev položaj jer je dio mržnje protiv Fulvija padao i na nj. I kad je Scipion Afrički umro bez ikakva vidljiva uzroka i činilo se da su se na lešu pojavili nekakvi tragovi udaraca i nasilja, kako sam opisao u njegovu životopisu,[12] sumnjičili su najviše Fulvija jer mu je bio neprijatelj i onoga ga je dana grdio s govornice, ali se sumnja protegla i na Gaja. I tako strašno nedjelo, drsko počinjeno na prvom i najvećem Rimljaninu, nije bilo kažnjeno a čak nije bila provedena niti istraga; puk se, naime, usprotivio i spriječio sudski postupak pobojavši se da Gaj ne potpadne pod optužbu ako se bude istraživalo tko je kriv za umorstvo. To se, međutim, dogodilo prije događaja o kojima se ovdje govori.[13]

11. U Africi pak, pri osnivanju naseobine na mjestu Kartage, a Gaj ju je nazvao Junonijom, tj. na helenskome Herejom, kažu da su se pojavile mnoge smetnje poslane od božanstva. Glavnu zastavu, naime, zahvati udar vjetra i, premda se zastavnik svom snagom pripio uz nju, slomi je na komade a žrtve što su ležale na žrtvenicima vihor razaspe i razbaca preko graničnih kočića zacrtanih međa grada, na same pak kočiće udariše vukovi, počupaše ih i odnesoše daleko. Sredivši usprkos svemu i uredivši sve za svega sedamnaest dana, Gaj se vrati u Rim jer je doznao da Livije Druz pritješnjuje Fulvija i da situacija zahtijeva njegovu prisutnost. Jer Lucije Opimije,[14] pripadnik optimatske[15] stranke i utjecajan u senatu, koji je ranije propao sa svojom kandidaturom za konzula kad je Gaj kao kandidata doveo i tako preporučio Fanija a ovaj na izborima pobijedio Opimija, tada je imao pomoć i podršku mnogih, te se očekivalo da će postati konzulom a da će kao konzul oboriti Gaja budući da je njegova moć u nekom pogledu već slabila i narod već postao zasićen popularnih političkih mjera zato što je onih koji su mu se ulagivali samo da mu uđu u volju bilo mnogo a senat im je dragovoljno popuštao.

12. Vrativši se u Rim, ponajprije se s Palacija preseli u kraj niže Foruma smatrajući demokratskijim da stanuje upravo ondje gdje živi velik broj ljudi niska društvenog položaja i siromaha; zatim objavi svoje preostale zakonske prijedloge namjeravajući ih staviti na glasanje. Ali kako se oko njega odasvud okupljala svjetina, nagovori senat konzula Fanija da istjera iz grada one koji nisu Rimljani. Kad je, dakle, izdan taj neuobičajeni i čudni proglas da se nitko od saveznika i prijatelja Rima ne smije pojaviti u gradu u te dane, izda Gaj protiv toga edikt u kojem je optuživao konzula i obećavao pomoći saveznicima ako ostanu. Pomogao, međutim, nije, nego, videći kako jednoga od njegovih gostinskih prijatelja

i dobrih znanaca odvlače Fanijevi liktori, prođe pokraj njega i ne priteče mu u pomoć bilo što se bojao pokazati da mu moć već opada, bilo što nije htio, kako je rekao, sam pružiti svojim neprijateljima povod za čarku i okršaj koji su oni tražili.

Štaviše, desi mu se da je navukao i gnjev svojih drugova u službi zbog sljedećeg razloga. Trebalo je da narod promatra na Forumu borbe gladijatora i većina magistrata postavili su uokrug tribine pa su ih izdavali za novac. Gaj im naloži da ih sruše da bi siromasi s tih mjesta mogli bez plaćanja promatrati priredbu. Ali kako nitko nije obraćao pažnju na taj nalog, sačekavši noć uoči predstave i uzevši sa sobom sve radnike što ih je imao na plaći, sruši tribine i sutradan pokaza narodu ono mjesto ispražnjeno; time se po mišljenju puka ponio kao čovjek na svome mjestu, ali svoje je drugove u službi uvrijedio te su ga smatrali drskim i nasilnim. Držalo se da ga je to stajalo i trećeg tribunata jer premda je dobio većinu glasova, njegovi su kolege krivotvorno i prijevarno proglasili rezultate i imenovanje za službu. To je, ipak, sporno. Ali njega jako pogodi njegov neuspjeh a k tome kažu da je svojim neprijateljima koji su likovali rekao prkosnije nego što je trebalo da se smiju sardoničkim[16] smijehom ne razabirući kolik ih je mrak obavio kao posljedica njegovih političkih mjera.[17]

13. Kad su njegovi neprijatelji, postigavši da Opimije postane konzul, stali ukidati većinu Gajevih zakona i zadirati u uređenje naseobine u Kartagi dražeći ga da im, izazvavši gnjev, pruži priliku da ga ubiju, prvo se vrijeme on svladavao, ali kako su ga podjarivali prijatelji a osobito Fulvije, dade se opet na to da okupi pristaše za opoziciju konzulu. Kažu da se i njegova majka pridružila tim buntovničkim mjerama unajmljujući potajno iz tuđine i šaljući u Rim ljude tobože kao žeteoce; jer o tome vele da postoje nejasne natuknice u njezinim pisamcima[18] sinu. Drugi pak kažu da je Kornelija bila veoma nezadovoljna tim Gajevim postupcima.

Onoga, dakle, dana kad je Opimije namjeravao ukinuti Gajeve zakone, već od sama svitanja Kapitolij su zaposjele obje stranke. A kad je konzul prinio žrtvu, jedan od njegvih liktora, Kvint Antilije, prenoseći na drugo mjesto utrobu žrtvenih životinja, reče Fulviju i onima oko njega: »Dajte mjesta poštenima, vi loši građani!« Neki tvrde da je uz te riječi pružio golu ruku kao da čini uvredljivu kretnju. U svakom slučaju Antilije bi smjesta izboden dugačkim pisaljkama za koje kažu da su bile načinjene baš za tu svrhu. To umorstvo smete mnoštvo, ali kod vođa dviju stranaka izazva oprečna raspoloženja. Gaj je bio veoma zlovoljan i grdio je svoje pristaše što su neprijateljima pružili razlog da ih optuže koji su oni već odavno željeli, a Opimije, kao da je dobio odlučujuću priliku, bio je izvan sebe od radosti i podjarivao je narod na osvetu.

14. Kako je upravo tada počeo pljusak, skupština bi raspuštena; ali u osvit sljedećeg dana konzul, sazvavši senat u vijećnici, obavljao je tekuće poslove dok su drugi golo tijelo Antilijevo, položivši ga na ležaljku, nosili naumice preko trga pored vijećnice uz naricanja i tužaljku a Opimije, premda je znao što oni rade, pretvarao se da je iznenađen tako

da su i senatori izišli pred vijećnicu. Pošto je ležaljka bila postavljena na sredinu Foruma, senatori stanu jadikovati nad onim što su nazivali strašnim i teškim zločinom, ali puk je samo obuzimala mržnja i dobacivao je optimatima da su, umorivši svojom rukom na Kapitoliju Tiberija Grakha koji je bio pučki tribun, čak i njegovo mrtvo tijelo bacili u stranu, a liktor Antilije, koji je možda pretrpio više nego što je pravo, ali je sam pružio najviše povoda da mu se to dogodi, leži izložen na Forumu a oko njega stoji rimski senat naričući i sudjelujući u pokopu najmljena čovjeka zato da se uništi onaj još jedini preostali koji se zauzima za narod. Vrativši se nato u vijećnicu, senatori izglasaše i naložiše konzulu Opimiju neka spasava državu kako god može i neka obori tirane.[19]

Kad je, dakle, konzul naredio senatorima da uzmu svoje oružje i poručio svakom pripadniku viteškog staleža da u zoru dovede dva potpuno naoružana roba, Fulvije je provodio protupripreme i skupljao svjetinu, ali Gaj, odlazeći s Foruma, zastade pred kipom svog oca i, zagledan u nj dugo vremena, ne izusti ni riječi, nego ode zaplakavši i zajecavši. Kod mnogih koji to vidješe pobudi taj prizor sažaljenje prema Gaju; i koreći sebe da ga ostavljaju na cjedilu i izdaju, dođoše njegovoj kući i prenoćiše uz vrata, doduše ne poput onih koji su čuvali Fulvija. Jer ovi provedoše noć u buci pljeska i klicanju pijući i hvališući se, dok se sam Fulvije prvi opio i govorio i radio mnoge prostote nedostojne njegove dobi; a Gajevi prijatelji, osjećajući da se radi o općoj nesreći domovine, mirujući i razmišljajući, provodili su vrijeme naizmjence držeći stražu i odmarajući se.

15. U svitanje dana Fulvija njegovi prijatelji probudiše teškom mukom iz pijana sna pa se onda naoružaše ratnim trofejima po kući što ih je stekao pobijedivši za svoga konzulovanja Gale i uz mnogo prijetnje i viku krenuše da zaposjednu aventinski brežuljak. Gaj se, međutim, ne htjede naoružati, nego iziđe u togi kao da ide na Forum pripasavši samo ispod odjeće malen mač, a kad je izlazio, na vratima njegova žena, bacivši se na koljenima preda nj i obujmivši jednom rukom muža a drugom njihova sinčića, reče: »Ne ispraćam te, Gaju, kao tribuna i zakonodavca na govornicu kao ranije niti u slavan rat da mi, ako i pretrpiš zajedničku sudbinu sviju nas, barem ostaviš dičnu tugu, nego se izlažeš Tiberijevim ubojicama plemenito nenaoružavši se da više zla pretrpiš nego učiniš, ali tvoja smrt zajedničkoj stvari neće biti ni na kakvu korist. Gora strana već je gospodar situacije; nasiljem i željezom kroje pravdu. Da je tvoj brat pao pred Numancijom, po uglavcima primirja bilo bi nam vraćeno njegovo mrtvo tijelo, ali ovako možda ću i ja ponizno moliti neku rijeku ili more da mi pokaže tvoje tijelo što ga je čuvala. Ta kakvo se pouzdanje može još imati bilo u zakone bilo u bogove poslije Tiberijeva umorstva?« Dok je Licinija tako jecala, nježno se oslobodivši njezina zagrljaja, Gaj šutke pođe sa svojim prijateljima. A ona, nastojeći da se uhvati za rub njegove haljine, sruši se na pod i ostade ondje dugo vremena bez riječi sve dok je sluge onesviještenu ne podigoše i odniješe k njezinu bratu Krasu.

16. Kad su se svi sabrali na okup, posla Fulvije, davši se nagovoriti od Gaja, mlađega od svojih sinova s glasničkom palicom[20] na Forum. Bio

je to mladić veoma lijepe vanjštine; i sada, ustavši pristojno i s mnogo poštovanja, sa suzama u očima uputi pomirljive riječi konzulu i senatu. Većina prisutnih doista nije bila nenaklonjena izmirenju, ali Opimije reče da ne valja pokušavati nagovoriti senat služeći se glasnicima, nego da građani koji treba da polažu račun moraju, sišavši i predavši se suđenju, na taj način nastojati umilostiviti gnjev vlasti; a mladiću naredi neka se ne vraća osim radi prihvaćanja tih uvjeta ili nek se uopće ne vraća. U toj situaciji Gaj je, kako kažu, htio ići i pokušati nagovoriti senat; ali kako se nitko drugi od njegovih prijatelja nije slagao s time, Fulvije posla opet sina da iznese u njihovo ime prijedloge slične prijašnjima. No Opimije, nestrpljiv da zametne bitku, odmah dade mladića uhititi i staviti pod stražu a onda krene na Fulvijeve ljude s mnogo teško naoružanih pješaka i kretskih strijelaca koji su najviše doveli u pometnju njihove protivnike gađajući ih i ranjavajući. Kad nastade bijeg, Fulvije potraži pribježište u jednom napuštenom javnom kupalištu i ondje domala bude pronađen i usmrćen zajedno sa starijim sinom, ali Gaja nije nitko vidio da se bori, nego se, veoma utučen onime što se dogodilo, povukao u Artemidin hram; hoteći se ondje ubiti, spriječen bi od najodanijih pratilaca, Pomponija i Licinija; kako su, naime, bili nazočni, oni mu oduzeše mač i sklonuše ga opet na bijeg. Pripovijeda se da se tada, prignuvši koljeno i ispruživši ruku prema božici, pomolio da rimski narod, zauzvrat za tu svoju nezahvalnost i izdaju, nikad ne prestane robovati; jer očigledno je većina prešla protivnicima čim je bio izdan proglas o amnestiji.[21]

17. Dok je, dakle, Gaj bježao a neprijatelji jurili za njim i dostizali ga kod drvenog mosta, ona dvojica prijatelja, potakavši ga neka ide dalje, sami se suprotstaviše njegovim progoniteljima i, boreći se ispred mosta ne propustiše nijednoga da prođe sve dok ne padoše mrtvi. Gaja je na bijegu pratio samo jedan kućni rob po imenu Filokrat i, premda su svi koji su to gledali poticali Gaja kao na utrci da brže trči, nitko mu nije pomogao niti mu je čak htio dati konja kad ga je tražio; jer progonitelji su mu već bili za petama. On ih ipak za malo preteče umakavši u sveti gaj Erinija[22] i ondje pogibe pošto Filokrat usmrti njega a zatim ubi sam sebe. Kako pak neki vele, obojicu neprijatelji uhvatiše žive i, jer je sluga obujmio gospodara, nitko ovoga nije mogao udariti prije nego je Filokrat podlegao mnogim udarcima. Gajevu glavu kažu da je netko drugi odsjekao i nosio, ali da ju mu je oduzeo jedan Opimijev prijatelj, Septumulej; u početku bitke bio je, naime, izdan proglas da će donosiocima Gajeve i Fulvijeve glave biti isplaćeno toliko zlata koliko glave teže. Tako Septumulej donese Opimiju Gajevu glavu nataknutu na koplje i, kad su je stavili na donesenu vagu, težila je sedamnaest i po funti[23] jer se Septumulej i u ovoj prilici pokazao bezbožnikom i nitkovom; izvadio je, naime, mozak i ulio na njegovo mjesto rastopljeno olovo. Oni pak koji donesoše Fulvijevu glavu ne dobiše ništa – bili su, naime, odviše neznatni. Tijela i te dvojice i ostalih ubijenih bila su bačena u rijeku a bilo ih je tri tisuće; i njihovu imovinu prodadoše u korist državne blagajne. Njihovim ženama zabraniše da pokazuju tugu za njima a Gajevoj Liciniji oduzeše i miraz. Ali najokrutniji bio je njihov postupak

prema Fulvijevu mlađem sinu koji niti je digao ruku na aristokrate niti je bio među onima koji su se borili, nego su ga, kad je prije bitke došao radi sklapanja primirja, uhitili i poslije bitke ubili. No ipak, ono što je puk uvrijedilo više od toga i od svega drugoga bilo je što je Opimije podigao hram Slozi;[24] to se, naime, osjećalo kao hvalisanje i razmetanje i čak na neki način slavljenje trijumfa pri pokolju tolikih građana. Stoga noću ispod natpisa na hramu netko dopisa ovaj stih:

Djelo bezumlja stvori hram Sloge.

18. Taj pak Opimije, koji se za konzulovanja prvi poslužio diktatorskim ovlaštenjima i smaknuo bez suda uz tri tisuće drugih građana Gaja Grakha i Fulvija Flaka od kojih je jedan bio bivši konzul i proslavio je trijumf a drugi vrlinom i ugledom prvi među ljudima svoje dobi, taj Opimije nije se mogao suzdržati od novčane zloupotrebe, nego se, kad je bio poslan kao poslanik Numiđaninu Jugurti, dao od njega podmititi;[25] i najsramotnije osuđen zbog primanja mita, u beščasnosti je dočekao starost mržen i pogrđivan od naroda koji je, doduše, postao ponizan i plašljiv u vrijeme onih događaja, ali je uskoro jasno pokazivao koliko je žalio Grakhe i čeznuo za njima. Jer postavivši im kipove, smjestili su ih na vidljivo mjesto i, posvetivši mjesta na kojima su bili ubijeni, odlazili su onamo donoseći prvijence plodova godišnjih doba, čak mnogi ondje svakodnevno prinašahu žrtve i na koljenima se klanjahu njihovim sjenama kao da pohađaju svetišta bogova.

19. I za Korneliju, međutim, kažu da je, kao što je druge svoje nesreće podnijela plemenita i uzvišena duha, tako i o posvećenim mjestima rekla da njezini pokojnici imaju dostojne grobove. Ona je svoje dane provodila na rtu Mizenu i nimalo nije promijenila svoj uobičajeni način življenja. Imala je mnogo prijatelja i, rado primajući goste, uvijek ih je dobro častila jer je oko nje uvijek bilo Helena i obrazovanih ljudi a svi su kraljevi primali od nje poklone i slali ih njoj. Svojim je posjetiocima i društvu bila najugodnija kad je pripovijedala o životu i životnim navikama svoga oca Afrikanca, ali najdivnija je bila kad bi, bez tuge i suza spominjala svoje sinove pričajući onima koji su je pitali o njihovoj bolnoj sudbini i djelima kao da govori o ljudima iz davnine. Stoga su neki i pomislili da je od starosti i veličine nevolja pomjerila pameću i postala neosjetljiva na svoje nesreće, dok su, međutim, uistinu baš ti bili neosjetljivi na to od kolike su koristi plemenita narav i čestit rod i odgoj ljudima da svladaju svoje boli i da, premda sudbina često nadvladava vrlinu koja se čuva od zala, u nesrećama ne može joj oduzeti snagu da ih podnosi sa spokojnom razboritošću.

Bilješke

[1] God. 126. pr. n. e.
[2] *O proricanju* 1, 56.
[3] Stariji sin Masinise i kralj Numidije od 148. do 118.
[4] Fregela, volščanski grad, koji se odmetnuo od Rimljana, bio je 125. zauzet i sravnjen sa zemljom od pretora Lucija Opimija.
[5] Za godinu 123, deset godina nakon što je Tiberije bio izabran na istu funkciju.
[6] Stalež ispod senatorskoga, određen imovinskim kriterijem.
[7] Naime sudaca.
[8] Mjesto gdje su se održavali izbori.
[9] Oko 1500 metara.
[10] Vjerojatno aluzija na demagoge koji se nadmeću u Aristofanovim *Vitezovima*.
[11] Budući da rimske građane nije bilo dopušteno šibati, Livijev je zakon praktično Latinima priznavao taj status bar u tom pogledu.
[12] Nije sačuvan.
[13] Scipion Emilijan Afrički Mlađi umro je 129, šest godina prije nego što je Gaj postao pučki tribun.
[14] Konzul 121.
[15] Aristokratske, bogataške.
[16] Grčevit smijeh od ljutine ili očajanja. Naziv se obično izvodi od neke otrovne biljke sa Sardinije koja ja izazivala takve posljedice kod onoga tko bi je pojeo. Drugi pomišljaju na žrtve semitskom bogu Sardonu (Sandonu, Molohu).
[17] Vjerojatno aluzija na smijeh već osuđenih prosaca u *Odiseji* 20, 346 i dalje: smijeh zaslijepljenih ljudi čija je sudbina već zapečaćena, čega oni nisu svijesni.
[18] Ciceron, *Brut* 58, 211.
[19] To je čuveni *senatus consultum ultimum: Caveant consules* (ili: *videant consules*) *ne quid respublica detrimenti capiat* (»Neka paze konzuli da država ne pretrpi kakvu štetu!«). Tim se »krajnjim senatskim zaključkom« izbjegavalo imenovanje diktatora a konzulima davala faktički gotovo neograničena ovlaštenja.
[20] Znak miroljubivih namjera.
[21] O toj amnestiji za prebjege iz pučke stranke ranije još nije bilo spomena.
[22] Furija, Srda, boginja krvne osvete.
[23] Rimska je funta imala 327 grama.
[24] Zapravo je obnovio hram Konkordije (Sloge) što ga je podigao još Kamilo: vidi *Kamilo* 42.
[25] Vidi Salustije, *Jugurta* 16.

Usporedba Agisa i Kleomena s Grakhima

1. Pošto smo i ovo pripovijedanje priveli kraju, preostaje nam da uspoređujući damo cjelovit pregled života te četvorice. Za Grakhe nisu se niti oni koji inače o njima sasvim loše govore i mrze ih usudili poreći da ih je od svih Rimljana priroda najviše obdarila vrlinom i da su odgoj i obrazovanje što su ih primili bili izvrsni; ali očito su Agis i Kleomen stekli krepču narav od njihove utoliko što su, premda nisu primili pravo obrazovanje a odgojeni su bili prema običajima i načinu življenja koji su starije od njih već odavno iskvarili, ipak od sebe stvorili vođe u jednostavnosti i suzdržanosti. Osim toga, Grakhe je, u vrijeme kad je Rim imao najsjajniji i najveći ugled i bio pun oduševljenja za junačkim djelima, spriječio osjećaj stida da napuste ono što je bilo poput nasljeđa otačke i djedovske vrline; Agis pak i Kleomen, iako rođeni kao sinovi otaca koji su se opredijelili za načela suprotna njihovima i iako su zatekli domovinu u bijednu stanju i rastrovanu, nisu dopustili da to otupi njihov polet za plemenitim. Štaviše, najveći je dokaz da su Grakhi prezirali bogatstvo i nisu marili za novac činjenica da su za vrijeme obavljanja javnih službi i u svom političkom djelovanju očuvali sebe čistima od nepoštenih dobitaka; Agis bi se, međutim, čak veoma naljutio da su ga pohvalili što nije uzeo ništa tuđe, on koji je svojim sugrađanima dao svoj vlastiti imetak koji je u novcu, bez drugih dobara, iznosio šest stotina talenata. Pa koliko je podlošću, dakle, smatrao nepoštenu dobit onaj koji je lakomost vidio i u tome da netko na pošten način posjeduje više od drugoga?

2. Nadalje, poduzetnost i smionost njihovih novina svakako su se jako razlikovale svojom veličinom. Jer politička djelatnost Rimljana[1] ograničavala se na gradnju cesta i utemeljivanje gradova i najodvažnije Tiberijevo djelo bilo je vraćanje narodu javnog zemljišta a Gajevo što je sudovima dao mješovit karakter pridodavši im tri stotine sudaca iz viteškog staleža; dok se prevrat Agisa i Kleomena, potaknut mišlju da liječiti i kirurški odstranjivati mane pomalo i dio po dio nije ništa bolje, kako veli Platon,[2] od odsijecanja glave Hidri,[3] usmjerio na to da jednovremeno ukloni sva zla i da uvede promjenu sposobnu da preobrati stanje u državi. Premda je možda bliže istini reći da je taj prevrat izagnao promjenu koja je stvorila sva zla, vraćajući državi njezin pravi oblik i obnavljajući je u njemu. Jer i to bi se moglo kazati da su se politici Grakha suprotstavljali najveći Rimljani, dok su novine koje je pokušao Agis a dovršio Kleomen imale najljepši i najveličajniji uzor, drevne nepisane

zakone o umjerenosti i jednakosti za koje je njima bio jamac Likurg a njemu[4] pitijski Apolon. Ali najvažnije je da političke mjere Grakha nisu nimalo povećale moć Rima, dok je posljedica Kleomenovih djela bila da je Helada kroz kratko vrijeme vidjela Spartu gospodaricom Peloponeza i kako vodi s tada najmoćnijim silama borbu za prevlast a cilj je te borbe bio osloboditi Heladu ilirskih i galskih četa pa je dovesti opet pod vlast Heraklovih potomaka.

3. Mislim da i način kako su ti ljudi umrli pokazuje neku razliku u njihovoj vrlini. Jer Grakhi su poginuli boreći se sa sugrađanima a onda bježeći pred njima; a od dvojice Helena Agis je umro maltene dobrovoljnom smrću zato da ne ubije nijednog svog sugrađanina, dok je Kleomen, pošavši da se osveti za uvrede i nepravde, kad mu se za to nije pružila povoljna prilika, junački sam sebi zadao smrt. Ali opet, razmatrajući sa suprotnoga gledišta njihove zasluge, Agis nije pokazao nikakvo djelo dostojno velikog vojskovođe jer je prerano zaglavio a s Kleomenovim se brojnim sjajnim pobjedama može usporediti Tiberijevo zauzimanje gradskog zida u Kartagi, što nije bilo baš neznatno djelo, i primirje što ga je uspio izraditi u Numanciji, kojim je izbavio dvadeset tisuća vojnika koji nisu imali druge nade u spas a i Gaj je pokazao veliku hrabrost i ratujući u Italiji i na Sardiniji tako da bi obojica postali takmaci prvim rimskim vojskovođama da nisu zaglavili prije vremena.

4. Političke pak djelatnosti čini se da se Agis prihvatio odveć mlitavo, osujećen od Agesilaja i ne održavši obećanje sugrađanima o ponovnoj podjeli zemlje, i uopće napustivši i neizvršivši ono na što se odlučio i što je najavio uslijed bojažljivosti koja se dade objasniti njegovom mladošću; Kleomen je, naprotiv, poduzeo ustavnu promjenu odveć vratolomno i nasilno ubivši nezakonito efore premda ih je zbog svoje vojne nadmoći lako mogao pridobiti za sebe ili otjerati iz grada kao što je otjerao mnoge druge. Jer primjenjivati željezo bez krajnje potrebe nije znak niti dobra liječnika niti dobra državnika nego nesposobnosti kod obojice a u slučaju ovog potonjeg pristupa tome i nepravičnosti skupa s okrutnošću. Nijedan od Grakha, međutim, nije započeo bratoubilačko klanje, nego za Gaja kažu da niti pod udarcima nije pribjegao obrani, već je, premda je bio izvrstan u ratu, ostao posve neaktivan u borbi sa sugrađanima. Ta pošao je od kuće nenaoružan i povukao se kad je počela bitka i uopće vidjelo se da više pazi na to da ne nanese neko zlo drugima nego da ga sam ne pretrpi. Stoga i bijeg Grakha ne smijemo smatrati znakom kukavičluka nego uviđavnosti. Jer trebalo je ili da uzmaknu pred napadačima ili da se, oprijevši se, brane nanoseći im zlo da ga sami ne pretrpe.

5. Od optužbi protiv Tiberija najteža je bila da je svog druga u službi skinuo s tribunske časti i što se sam po drugi put natjecao za tribunski način; Gaju su pak neopravdano i lažno pripisivali umorstvo Antilija; jer Antilije je bio ubijen protiv Gajeve volje i na njegovo veliko nezadovoljstvo. Što se pak tiče Kleomena – da ostavimo po strani njegovo ubijanje efora – oslobodio je sve robove bez razlike a kraljevao je stvarno sam i tek po imenu s drugom po dostojanstvu odabravši svog brata Euklida iz iste

kraljevske kuće, dok je Arhidama, kome je pripadalo pravo da zajedno s njime kraljuje jer je bio iz druge kraljevske dinastije, nagovorio da se vrati iz Mesenije a kad je ovaj poginuo, učvrstio je sumnju da je sam krivac njegove smrti ne provevši istragu o njegovu umorstvu. A ipak je Likurg, koga se Kleomen pravio da oponaša, dragovoljno predao kraljevsku vlast sinu svog brata Harilu i, bojeći se da ne bi, ako bi momčić umro na neki drugi način, neka optužba pala na njega, pošto je proveo mnogo vremena na lutanju po tuđini, nije se vratio prije nego što je Haril dobio sina da ga naslijedi na vlasti.[5] Ali s Likurgom ne može se usporediti nijedan drugi Helen; a da su Kleomenove političke mjere sadržavale prevelike novotarije i nezakonitosti, razloženo je. I doista oni koji su skloni da kude njihov značaj, okrivljuju dvojicu Helena da su bili odveć tiranskoga duha i skloni zapodijevanju sukoba a dvojicu Rimljana da su po naravi bili neumjereno častohlepni premda im njihovi zavidnici nisu mogli predbaciti ništa drugo; naprotiv, složno su priznavali da su Grakhi, raspaljeni borbom s onima koji su im se suprotstavljali i razdraženošću suprotnom njihovoj naravi kao zapusima vjetra, dopuštali da država dođe u kritičan položaj. Jer što bi doista bilo plemenitije ili pravednije od njihove prvotne zamisli da bogataši, nastojeći pomoću nasilja i svojim premoćnim položajem u državi da agrarni zakon bude osujećen, nisu obojici nametnuli borbu, jednome zato jer se bojao za svoj život, drugome jer je htio osvetiti brata ubijena bez suda, bez senatskog zaključka i čak bez odluke nekog magistrata?

Po onome što je rečeno razabireš,[6] dakle, i sam razliku između njih; a ako treba da iznesem svoje mišljenje o svakom pojedinačno, držim da je Tiberije bio po vrlini prvi od sviju, da je mladi Agis počinio najmanje grešaka, a da je odlučnošću u djelovanju i smionošću Gaj nemalo zaostao za Kleomenom.

[1] Braće Grakha.
[2] *Država* IV 426 A.
[3] Svaki put kad bi Heraklo odsjekao jednu od glava čudovišta hidre iz Lerne, narasle bi dvije nove.
[4] Vidi *Likurg* 13.
[5] Vidi *Likurg* 3.
[6] Autor se obraća onome kome je posvetio životopise (Sosiju Senecionu?).

DEMOSTEN

(384–322. pr. n. e.)

1. Autor pohvalne pjesme Alkibijadu za njegovu pobjedu u utrci kola u Olimpiji,[1] bio to Euripid, kakvo je prevladavajuće mišljenje, ili netko drugi, tvrdi, Sosije,[2] da je prvi uvjet čovjekovoj sreći da se rodi u »slavnu gradu«; ali po mome mišljenju, ako se radi o posjedovanju istinske sreće čija se bit sastoji u značaju i moralnim osobinama, ništa nije važnije što je netko iz neugledne i neznatne domovine, nego ako je rođen od ružne i malene majke. Ta bilo bi smiješno pretpostaviti da Ijulida, koja je malen dio nevelikog otoka Keja, i Egina,[3] za koju je neki od Atičana predlagao da je kao krmelj skinu Pireju s oka[4] rađaju dobre glumce i pjesnike a da ne bi bile u stanju othraniti čovjeka pravična, zadovoljna malim, razborita i velikodušna. Jer prirodno je da druga umijeća, usmjerena prema dobiti ili slavi, venu u neslavnim i beznačajnim gradovima, a da vrlina, kao snažna i žilava biljka, pušta korijenje na svakome tlu gdje nailazi na plemenitu narav i trudoljubiv duh. Stoga i mi, ako zaostajemo mišljenjem i načinom življenja kakvi oni treba da budu, to ćemo s pravom pripisati ne malešnosti svoje domovine,[5] nego samima sebi.

2. Ipak, onome koji se prihvatio sastavljanja povijesti na temelju čitanja mnogih djela koja nisu pri ruci niti ih je moguće naći kod kuće nego su u tuđini i razasuta po drugim narodima, stvarno je potrebno kao prvo i iznad svega da živi u gradu uglednu,[6] prijatelju lijepih umijeća i mnogoljudnom da bi mogao u obilju imati na raspolaganju raznovrsne knjige i da bi po čuvenju i raspitivanju mogao doći do svih onih pojedinosti koje piscima promiču a čuvaju se s uočljivijom vjernošću u sjećanju ljudi,[7] da ne objavljuje djelo kome nedostaju brojni bitni podaci. Kako ja živim u malenu gradu i rado u njemu boravim kako ne bi postao još manjim a dok sam se zadržavao u Rimu i raznim dijelovima Italije nisam imao slobodna vremena da se vježbam u latinskom jeziku zbog svojih političkih dužnosti[8] i zbog onih koji su kod mene učili filozofiju, kasno i u odmakloj dobi počeo sam se baviti rimskom književnošću. I tu mi se događalo nešto čudno ali istinito. Nisam, naime, toliko preko riječi dolazio do razumijevanja i poimanja stvari koliko sam preko stvari nekako posjedovao iskustvo koje mi je omogućivalo da pratim i značenje riječi[9]. Zamjećivati pak ljepotu i živost latinskog izražavanja, stilske figure, skladnost i ostale jezične ukrase bilo bi po mome mišljenju lijepo i ne bez čara; ali izobrazba i vježbanje potrebni da se dopre do toga nisu laki za čovjeka poput mene, nego su primjereniji za one koji imaju više slobodna vremena i koji su dovoljno mladi da udovoljavaju težnjama te vrste.

3. Pišući zato u svojoj petoj knjizi usporednih životopisa o Demostenu i Ciceronu,[10] razmotrit ćemo u svjetlu njihovih djela i političke djelatnosti njihove naravi i prirodne sklonosti jedne u odnosu na druge[11] a pustit ćemo po strani kritičko omjeravanje njihovih govora i izjašnjavanje o tome koji od njih posjeduje više miline ili snage. »Jer beskorisna je na suhu snaga dupinova«, kako veli Ijon[12] a to je u svemu pretjerani Cecilije[13] smetnuo s uma kad se preuzetno upustio u objavljivanje svoje *Usporedbe Demostena i Cicerona*.[14] Ali da je primjena načela »Upoznaj sebe sama!« na dohvat ruke svakome,[15] možda bi ono bilo smatrano božanskom naredbom.

Čini se, naime, da je božanstvo, oblikujući od početka Demostena i Cicerona na isti način, usadilo im u narav mnoge sličnosti kao što je slavohleplje, u državničkom radu ljubav prema slobodi, odsutnost odvažnosti u opasnosti i ratovima, a združilo je kod njih i mnoge slične mijene sudbine. Jer po mome mišljenju ne bi se moglo naći drugu dvojicu govornika koji su od neslavna i neznatna početka postali moćni i veliki, došli u sukob s kraljevima i tiranima,[16] svaki izgubio kćer, bili prognani iz domovine, vratili se iz progonstva u slavlju, ponovno pobjegli i bili uhvaćeni od neprijatelja a život završili istovremeno kad su njihovi sugrađani prestali biti slobodni; stoga, ako bi došlo do nadmetanja između prirode i sudbine kao između dvojice umjetnika, teško bi bilo odlučiti da li je ova te ljude učinila sličnijima karakterom ili ona životnim okolnostima. Ali najprije treba govoriti o starijemu.

4. Demostenov otac Demosten pripadao je, kako izvješćuje Teopomp, odličnim građanima a nadimak mu je bio Nožar zato što je imao veliku radionicu i robove koji su bili vještaci u tom poslu.[17] Ali u pogledu onoga što je govornik Eshin kazao[18] o Demostenovoj majci da je bila kći nekog Gilona prognana iz grada[19] pod optužbom za izdaju i da je bila barbarka,[20] ne mogu reći je li to kazao istinu ili klevetu i laž.[21] Umrijevši, Demostenov je otac ostavio sedmogodišnjeg sina u imućnim prilikama (ukupni mu je imetak, naime, bio procijenjen na gotovo petnaest talenata[22]), ali ga oštetiše skrbnici pronevjerivši dio imovine a ostatak zanemarivši[23] tako da su i njegovi učitelji ostali bez plaće.[24] I čini se da iz tog razloga nije prošao višu naobrazbu kakva dolikuje sinu slobodnih roditelja[25] a također i zbog tjelesne slabosti i nježnosti zbog čega majka nije dopuštala da se napreže a njegovi ga odgajatelji nisu htjeli tjerati na to. Jer od početka bio je veoma mršav i bolježljiv i pripovijeda se da su mu dječaci nadjenuli pogrdni nadimak Batal za porugu zbog njegova tjelesnog ustrojstva. Taj je Batal, kako neki tvrde, bio jedan mekušast svirač frule[26] i Antifan je napisao igrokaz u kojem ga je izvrgavao ruglu.[27] Neki pak spominju Batala kao pjesnika razbludnih i vinskih pjesama. A čini se da se također jedan dio tijela koji nije pristojno imenovati u to vrijeme kod Atenjana nazivao batalom. Nadimak pak Argas (jer kažu da su Demostenu nadjenuli i taj pridjevak) dobio je ili zbog ponašanja koje je bilo divlje i osorno – neki, naime, pjesnici zmiju nazivaju *argas* – ili zbog načina na koji je govorio jer je bio neugodan slušaocima; Argas je bilo također ime pjesnika loših i dosadnih pjesama.[28] I toliko o tome.

5. Za Demostenovu strastvenu želju za govorništvom kažu da joj je početak bio ovakav. Kako je trebalo da govornik Kalistrat besjedi pred sudom u postupku u vezi s Oropom,[29] rasprava je bila željno očekivana zbog vrsnoće govornika čija je slava bila tada u najvećem procvatu i zbog okolnosti slučaja koji je bio razvikan. Čuvši, dakle, Demosten svoje učitelje i odgajatelje kako se dogovaraju da se nađu na suđenju, usrdnim molbama nagovori svog nadziratelja[30] da ga povede na slušanje. Ovaj pak, budući da je bio u poznanstvu sa službenicima koji su otvarali vrata sudnice, uspje pribaviti mjesto na kojem će dječak, sjedeći neopažen,[31] moći slušati one koji govore. Kako se za Kalistrata taj dan pokazao uspješnim i on je pobudio izvanredno divljenje, u Demostenu se javi želja da se nadmeće s njegovom slavom videći kako ga mnoštvo ispraća i slavi, ali još se većma zadivi snazi njegova govorništva za koje je razabrao da je po prirodi kadro sve svladavati i krotiti. Pustivši stoga ostale nauke i dječačke zabave, sam je sebe trudoljubivo vježbao deklamacijama u nadi da će i on postati jedan od govornika. Uzeo je također Iseja[32] da mu bude učiteljem u govorničkom umijeću, premda je Isokrat[33] u to vrijeme držao predavanja, bilo zato, kako tvrde neki, što kao siroče nije mogao Isokratu platiti određeni honorar od deset mina,[34] bilo zato što je Isejev način govorenja držao djelotvornijim i prilagodljivijim za svaku upotrebu. Ali Hermip[35] tvrdi da je naišao na neka anonimna *Sjećanja* u kojima je bilo zabilježeno da je Demosten bio Platonov učenik i odatle izvlačio najviše koristi za svoje govorništvo[36] a navode i Ktesibijine[37] riječi prema kojima je Demosten izučio retoričke sustave Isokrata i Alkidamanta[38] dobivši ih potajno od Sirakužanina Kalije[39] i nekih drugih.

6. Bilo kako bilo, postavši punoljetnim,[40] Demosten se poče parničiti sa svojim skrbnicima i sastavljati govore protiv njih koji su iznalazili mnoga izmotavanja i ponavljanja postupka,[41] ali Demosten, koji se tako uvježbao, da upotrijebim Tukididov izraz, ne bez opasnosti[42] niti ljenčareći, da je dobio parnicu premda nije uzmogao povratiti niti malen dio očevine,[43] no ipak, kako je stekao dovoljno samopouzdanje i iskustvo u govorenju i okusio slast slave i moći koje prate sudska nadmetanja, poduhvati se istupanja pred narodom i bavljenja javnim poslovima. I baš kao što kažu da se Orhomenjanin Laomedont[44] po savjetu liječnika bavio trčanjem na duge staze[45] braneći se od neke bolesti slezene pa onda, naprezanjem tako ojačavši svoje tjelesno ustrojstvo, ušao u nadmetanja za vijence[46] i postao jedan od vrhunskih dugoprugaša, tako se desilo i Demostenu, koji se isprva prihvatio govorništva radi popravljanja svojih imovinskih prilika, da je, stekavši sad na taj način vještinu i snagu u javnome djelovanju kao u velikim igrama za pobjednički vijenac, bio na prvome mjestu među sugrađanima koji su se nadmetali s govornice.

Pa ipak, kad se prvi put obraćao narodu, prekidali su ga galamom i ismijavali ga zbog nenaviklosti na njegov stil jer im se njegov govor, zbrkan zbog dugih i zapletenih rečenica i učinjen neprirodnim eliptičnim zaključivanjem,[47] činio odveć jetkim i umarajućim. Bila je, kako se čini, u njega i neka slabost glasa, nejasnost govora i kratkoća daha koja je ometala razumijevanje smisla onoga što je govorio isprekidanošću rečeni-

ce. Najzad, kad se okanio skupštine i tumarao Pirejem obuzet potištenošću, Eunom iz općine Trije,[48] već veoma star, ugledavši ga, izgrdi ga zato što, premda ima govornički dar najsličniji Periklovu,[49] iz nedostatka odvažnosti i iz mlitavosti izdaje sama sebe jer niti se smjelo suočuje sa svjetinom, niti osposobljuje svoje tijelo za borbu s govornice, nego dopušta da ono s nemara vene.

7. Kažu opet da je drugi put, kad se, pretrpjevši neuspjeh, vraćao kući sav smušen i snužden, za njim pošao glumac Satir,[50] koji mu je bio prisan prijatelj, i dopratio ga do kuće. Kad se Demosten njemu jadao što, premda je najtrudoljubiviji od sviju govornika i gotovo do kraja iscrpio tjelesnu snagu za taj poziv, ne nalazi naklonosti kod naroda nego se slušaju pijanci, mornari[51] i neuki ljudi i oni zaposijedaju govornicu, a njega zanemaruju, rekao je, kažu, Satir: »Istinu veliš, Demostene, ali ja ću brzo izliječiti uzrok tome ako mi samo htjedneš napamet odrecitirati neki monolog od Euripida ili Sofokla.« Kad je Demosten izgovorio taj govor, Satir, ponovivši ga poslije njega, tako ga je, kažu, vješto oblikovao i izdeklamirao s tako primjerenim izražavanjem ćudi i raspoloženja da se Demostenu učinilo da je to tekst posve različit od njegova. Uvjerivši se koliko ukrasa i čara pridodaje govoru način na koji ga govornik izgovara, zaključio je, vele, da malo ili nimalo koristi nema u vježbanju ako se zanemaruje izgovor i izražajnost. Poslije toga sagradio je, kažu, podzemnu radnu sobu koja se čuva još i u naše vrijeme[52] i, silazeći onamo svakog dana bez izuzetka, dotjerivao je svoju izražajnost i naprezao glas a često bi ondje provodio neprekidno dva ili tri mjeseca brijući sebi jednu polovicu glave[53] zato da bi ga stid pred ljudima zadržavao da ne iziđe ma kako silno on to želio.

8. I ne samo to, nego je i svoje susrete s ljudima izvana, razgovore i poslove uzimao za osnovu i polazište za svoj marljiv rad. Jer čim ih se riješio, silazio je u radnu sobu i glasno po redu izlagao sve što je učinio zajedno s opravdanjima za te postupke. Pa nadalje, kad bi se desio nazočan prilikom kakvih govora, ponavljajući ih u sebi svodio bi ih na rečenice i rečenične periode i unosio raznorazne ispravke i izražajne promjene u govore koje su drugi izrekli protiv njega ili koje je on sam izrekao protiv nekoga drugog. Uslijed toga pratio ga je glas da nije prirodno obdaren nego da se njegova vještina i snaga sastoje u mučnu radu. A čini se da je tome jak dokaz i činjenica da nije bilo lako čuti Demostena da govori po trenutnu nadahnuću, dapače, premda ga je često puta narod u skupštini pozivao po imenu, nije htio istupiti kao govornik osim ako slučajno o predmetu rasprave nije porazmislio i pripremio se. Zbog toga podsmijevahu mu se i mnogi drugi od pučkih vođa a napose je Piteja,[54] rugajući se, rekao da njegove dosjetke zaudaraju po stijenu lojanice.[55] Njemu je, međutim, Demosten jetko uzvratio: »Samo što meni i tebi, Piteja, stijen ne umije reći isto.«[56] Pred ostalima nije to uopće poricao i nije priznavao niti da je svoje govore u cijelosti napisao niti da ih je besjedio nenapisane. Štaviše, izjavljivao je da je pravi prijatelj narodu onaj koji se pripravlja za svoje govore; jer takvo pripremanje znak je

poštovanja prema narodu, dok nehaj prema tome što će mnoštvo misliti o njegovu govoru pokazuje čovjeka oligarhijskih sklonosti i takva koji se više oslanja na silu nego na uvjeravanje. Kao dokaz nedostatku odvažnosti da kao govornik improvizira uzima se i to što je Demad, kad su Demostena galamom omeli, često ustao pa bez priprave uzeo riječ braneći ga a Demosten nije nikada Demadu učinio takvu uslugu.

9. Pa kako ga je onda, mogao bi tkogod reći, Eshin[57] nazivao čovjekom najčudesnije smionosti u riječima?[58] Kako to da se on jedini digao da protuslovi kad je Bizanćanin Piton[59] izlijevao bujicu besramnosti protiv Atenjana ili, kad je Lamah iz Smirne,[60] autor govora u pohvalu kraljeva Aleksandra i Filipa u kojem je izrekao mnogo uvreda na račun Tebanaca i Olinćana, čitao taj sastav u Olimpiji, kako je Demosten, istupivši i nabrojivši uz povijesne dokaze koliko su dobara Tebanci i Halkiđani učinili Grčkoj[61] i opet kolikim su zlima uzrokom postali makedonske ulizice, tako okrenuo raspoloženje nazočnih da se sofist toliko uplašio graje što se digla protiv njega da se iskrao sa svečanog skupa?

No premda se čini da nije ocijenio za sebe prikladnima ostale Periklove osobine, opet je živo nasljedovao i oponašao njegovo promišljeno baratanje glasom i odmjereno držanje pa odbijanje da govori brzo i o svakoj temi kako mu padne na um držeći da je njegova veličina odatle potekla, jer nikako nije težio za slavom zbog trenutačnih okolnosti niti je bio voljan često prepuštati svoj utjecaj na milost i nemilost slučaju. Jer bar što se tiče odvažnosti i smionosti, u govorima što ih je izrekao bilo je toga više nego u onima koje je napisao, ako se treba iole pouzdavati u Eratostena,[62] Demetrija Faleranina[63] i komičke pjesnike. Od spomenutih, Eratosten veli da je na mnogo mjesta u svojim govorima Demosten zapadao u bakhantski zanos a Faleranin kaže da se jednom, kao u nadahnuću, pred narodom zakleo onom znamenitom prisegom u stihu:

Da zemlje, vrela, rijeka mi i potoka![64]

Od komediografa, jedan[65] ga naziva ispraznim vjetropirom a drugi, ismijavajući njegovu upotrebu antiteza, kaže ovako:

A. Preuze kako uze.[66]
B. S oduševljenjem bi
Demosten za se preuzeo izraz taj.[67]

Osim ako i to, Zeusa mi, nije Antifanova[68] šala o Demostenovu govoru o Halonezu u kojem je on savjetovao Atenjanima da otok od Filipa »ne uzimaju nego preuzimaju«.[69]

10. Međutim, svi su se slagali u ocjeni da je Demad,[70] kad se služio samo svojim prirođenim darom, bio nepobjediv i da je, govoreći bez priprave, nadmašivao Demostenove promišljene pripreme. Ariston Hijanin[71] izvješćuje i o nekom Teofrastovom[72] sudu o toj dvojici govornika. Upitan, naime, kakvim mu se govornikom čini Demosten, rekao je: »Dostojnim Atene«, a o Demadu: »Predobrim za Atenu«. A isti filozof

saopćuje da je Polieukt Sfećanin, jedan od tadašnjih političkih vođa u Ateni, izjavio da je Demosten najveći govornik ali Fokion najsposobniji jer u najmanje riječi iskazuje najviše značenja. I doista, kažu da je i sam Demosten, kad se god Fokion[73] uspinjao na govornicu da mu odgovori, običavao kazati svojim prisnim prijateljima: »Evo ustaje nož za podrezivanje mojih govora.«[74] Nejasno je, međutim, da li je Demosten imao taj osjećaj pred Fokionom zbog njegova govorništva ili zbog njegova života i slave smatrajući da pojedinačna riječ ili mig čovjeka koji uživa povjerenje ima više snage od veoma velika broja dugačkih i složenih rečenica.

11. Protiv svojih tjelesnih nedostataka primijenio je ovakve vježbe, kako izvješćuje Demetrije Faleranin govoreći da je o njima slušao od samog Demostena kad je već bio star: nejasnoću i račlanje[75] u govoru svladavao je silom i pažljivo raščlanjivao riječi na slogove uzimajući u usta oblutke i istovremeno recitirajući monologe a glas je jačao tako što je besjedio u trku ili pri penjanju stepenicama i izgovarao neke govore ili stihove na dušak; štaviše, imao je, reče, kod kuće veliko zrcalo i svoje je vježbe izvodio stojeći pred njime.

Pripovijeda se, kad je k njemu došao čovjek koji ga je molio da mu pomaže zagovorom na sudu[76] i naširoko mu raspredao kako je od nekoga dobio batina, da je Demosten rekao: »Ma hajde, ti nisi pretrpio ništa od onoga što opisuješ.« A kad je onaj čovjek podigao glas i povikao: »Ja, Demostene, nisam ništa od toga pretrpio?«, on je, kažu, rekao: »Zeusa mi, sad čujem glas čovjeka koji je žrtva nepravde što ju je pretrpio.« Tako je važnim za postizanje uvjerljivosti smatrao dizanje glasa i način govornikova kazivanja. Njegov se način besjeđenja, međutim, začudo sviđao mnoštvu, ali uglađeniji su njegovo oblikovanje glasa smatrali vulgarnim, nemuževnim i mekoputnim a jedan je od tih i Demetrije Faleranin. Hermip pak tvrdi da je Esion,[77] upitan za mišljenje o negdašnjim govornicima i onima njegova vremena, rekao da bi se čovjek, slušajući one prve, zadivio s kakvom ozbiljnošću i veličajnošću govore narodu, ali Demostenovi su govori, kad ih se čita, daleko nadmoćni razrađenošću i snagom.[78] Dakako, da njegovi napisani govori sadrže mnogo trpkosti i gorčine, tko bi to i spominjao? No u svojim spremnim odgovorima u zgodnoj prilici znao je biti i duhovit. Kad je, tako, Demad rekao: »Zar da Demosten mene uči, krmača Atenu?«, on mu odvrati: »Ta je Atena nedavno bila zatečena u Kolitu[79] kako bludniči.«[80] Kradljivcu s nadimkom Mjedeni, kad je pokušavao da i on nešto rekne o njegovim probdjevenim noćima i noćnu pisanju, odgovorio je: »Znam da te jedi moja upaljena svjetiljka. Ali vi, ljudi Atenjani, ne čudite se krađama koje se događaju kad imamo mjedene tatove a glinene zidove kuća.«[81] Ali premda bismo imali više takvoga da kažemo, ovdje ćemo stati; ostale crte njegova značaja i njegove moralne osobine dužni smo razmatrati na njegovim djelima i državničkoj djelatnosti.

12. Na bavljenje javnim poslovima, dakle, dao se poslije izbijanja fočanskog rata,[82] kako sam veli[83] i kako se može razabrati iz njegovih *Filipika*.[84] Jer neke od njih nastale su kad su Fočani već bili uništeni a

najranije se dotiču događaja najuže povezanih s tim ratom.[85] I kad se pripremio da drži govor u postupku protiv Midije,[86] očevidno je da je bio napunio trideset i dvije godine a da još nije imao političkog utjecaja niti slave. A čini mi se da je strah zbog toga i bio glavni razlog što se za novac okanio svog neprijateljstva prema tome čovjeku:

Nije bo mekana srca ni blaga bio taj čovjek,[87]

nego žestok i silovit pri odmazdi. Ali videći da nije lak zadatak i da prelazi njegove snage da obori čovjeka poput Midije, dobro zaštićena i bogatstvom, rječitošću i prijateljima, popusti onima koji su posredovali za nj. Ta ne čini mi se da bi same tri tisuće drahmi[88] ublažile Demostenovo ogorčenje da je očekivao i imao mogućnosti da ga nadvlada.

Ali kad je jednom za plemenitu osnovu svoje političke djelatnosti uzeo obranu prava Helena protiv Filipa i dostojno se borio za nju, ubrzo je stekao ugled i smionom se otvorenošću svojih govora uzdigao do tolike viđenosti da su mu se Heleni divili, s poštovanjem se odnosio prema njemu veliki kralj[89] a i kod Filipa se o njemu vodilo više računa nego o bilo kojem narodnom vođi,[90] pa čak i oni kojima je bio mrzak priznavali su da imaju posla s glasovitim protivnikom.[91] Jer i Eshin[92] i Hiperid[93] tako su se izrazili o njemu i onda kad su ga optuživali.

13. Iz tog razloga ne znam kako je Teopompu palo na pamet da kaže za Demostena da je bio nepostojana karaktera i da nije bio u stanju ustrajati dugo vremena niti uz istu politiku niti uz iste ljude. Jer kad je jednom u početku prigrlio jednu stranku i političku liniju, očito je da je ostao uz nju do kraja i ne samo da je za života nije promijenio, nego je i život žrtvovao samo da je ne promijeni. Nije, naime, bio poput Demada koji je rekao opravdavajući promjenu svojih političkih nazora da je često govorio u protuslovlju sa samim sobom, ali nikada u protuslovlju s probitkom grada, niti poput Melanopa[94] koji se, iako je bio politički protivnik Kalistratov,[95] ipak često dao od njega novcem navesti da promijeni političko stanovište a običavao je govoriti narodu: »Taj je čovjek, istina, moj neprijatelj, ali neka prevlada dobrobit grada!«, a niti kao Mesenjanin Nikodem[96] koji je, pošto je ranije pristajao uz Kasandra[97] a zatim opet zagovarao Demetrijeve[98] interese, rekao da ne postupa u suprotnosti sam sa sobom: ta uvijek je korisno slušati one koji su na vlasti, – tako ne možemo to i o Demostenu reći da je bio čovjek koji je skretao sa svog puta i okretao se prema vjetru bilo riječju ili činom, nego je, dapače, kao po jednoj nepromjenljivoj glazbenoj ljestvici politike održao jedan isti ton[99] u politici do kraja. A filozof Panetije[100] veli da je među njegovim govorima većina nadahnuta mišlju da jedino dobro zaslužuje po sebi da ga odabiremo, kao na primjer *O vijencu, Protiv Aristokrata,*[101] *O oprostu od poreza*[102] i *Filipike;* u svima njima ne nastoji voditi građane prema onome što je najugodnije ili najlakše ili najunosnije nego na mnogo mjesta misli da sigurnost i opstanak treba stavljati na drugo mjesto poslije onoga što je časno i dolično tako da bi, da je uzvišenost njegovih načela i plemenitost govorā pratila hrabrost ratnika i neporočnost u svakome drugom postupku, zasluživao da ga svrstavaju ne među govornike poput

Merokla,[103] Polieukta, Hiperida i njihovih suvremenika, nego više zajedno s Kimonom, Tukididom[104] i Periklom.

14. U svakom slučaju, iznijet je sud da se od ljudi njegova vremena Fokion, premda je bio na čelu političke struje koja ne zaslužuje preporuke nego je pokazivala simpatije prema Makedoncima, ipak zbog hrabrosti i pravednosti nije ni u kom slučaju pokazao lošijim od Efijalta, Aristida i Kimona. Demosten pak, koji nije zasluživao povjerenja kad je bio pod oružjem,[105] kako veli Demetrije,[106] niti je bio posve čvrst prema primanju novca, već se, premda je ostao nepotkupljiv za Filipovo i makedonsko zlato, prema onome koje je pritjecalo odozgo iz Suze i Ekbatane[107] pokazao pristupačnim i podmitljivim, bio je izvanredno sposoban u hvaljenju vrline predaka, ali ne tako dobar u njihovu nasljedovanju. Jer sebi suvremene govornike (ne računam ovamo Fokiona) nadmašio je i svojim ponašanjem u životu. Očito je da je on u najvećoj mjeri u raspravljanju s narodom pokazao otvorenu iskrenost, protivio se njegovim željama i udarao po njihovim manama, kako se dade razabrati iz njegovih govora. Pa i Teopomp[108] izvješćuje, kad su Atenjani htjeli da Demosten bude zastupnik optužbe protiv nekoga pa su, kad je on odbijao, burno negodovali, da je on rekao ustavši: »Vi ćete, ljudi Atenjani, u meni imati savjetnika ako to i ne želite, ali denuncijanta niti ako želite.« Štaviše, njegovo držanje u Antifontovu slučaju[109] bilo je po duhu izrazito aristokratsko;[110] ovoga je, naime, pošto ga je skupština pustila na slobodu, Demosten uhitio pa ga izveo pred areopaško sudište[111] i, ne obazrijevši se na uvredu time nanesenu narodu, dokazao mu da je obećao Filipu da će zapaliti brodarnice; i pošto ga vijeće predade krvnicima, taj čovjek bude smaknut. Optužio je i svećenicu Teoridu[112] da je, uz mnoge druge lakomislenosti, i robove učila varanju; i zatraživši za nju smrtnu kaznu, dade je pogubiti.[113]

15. Pripovijeda se također da je govor kojim se poslužio Apolodor da ishodi osudu stratega[114] Timoteja zbog duga[115] za nj napisao Demosten isto kao i one u Apolodorovim parnicama protiv Formiona i Stefana zbog kojih je s pravom došao na loš glas.[116] Jer i Formion se na sudu protiv Apolodora borio govorom što ga je napisao Demosten, koji je naprosto iz jedne iste nožarnice prodavao parničarima bodeže da ih upotrijebe jedan protiv drugoga.[117] Štaviše, od svojih je političkih govora one protiv Androtiona, Timokrata i Aristokrata napisao za druge[118] da ih besjede kad još nije stupio u javni život; jer čini se da je te govore sastavio u dobi od dvadeset sedam ili dvadeset osam godina;[119] s onim pak protiv Aristogitona[120] sam je nastupio na sudu kao i s onim *O oprostu od poreza,* kako sam veli, poradi Habrijina sina Ktesopa, ali, kako kažu neki, zato što je snubio mladićevu majku. Njom se ipak nije oženio nego je za ženu uzeo neku Samljanku, kako izvješćuje Demetrije Magnežanin u spisu *O imenjacima.*[121] Što se tiče govora protiv Eshina *O nesavjesnom poslanstvu,* neizvjesno je da li ga je besjedio;[122] pa ipak, Idomenej[123] tvrdi da je Eshin izmakao osudi za svega trideset glasova. Ali ne čini se da je to točno ako treba zaključivati po govorima *O vijencu* što ih je svaki od obojice napisao.

Jer nijedan od njih ne spominje javno ni određeno da je taj spor dospio na sud. To će, međutim, bolje prosuditi drugi.

16. Demostenov je politički stav bio jasan još i dok je trajao mir jer nijedan postupak Makedonca nije propuštao bez prijekora nego je pri svakome uzbunjivao Atenjane i podjarivao ih protiv njega. Zato se i kod Filipa najviše govorilo o njemu; i kad je u poslanstvu desetorice[124] došao u Makedoniju, Filip je sve saslušao, ali s najviše je pomnje odgovorio na njegov govor.[125] Ipak, u pogledu ostalih znakova počasti i ljubezne pažnje nije se prema Demostenu ponio jednako kao prema ostalima, nego je većma nastojao pridobiti ljude poput Eshina i Filokrata.[126] Kad su zato ovi hvalili Filipa i kao najvrsnijega u govorništvu i kao najpristalijega pa i, Zeusa mi, kao najizdržljivijega druga u piću, primoravali su time Demostena da se zajedljivo podruguje da je prvo lijepa pohvala za sofista, drugo za ženu a treće za spužvu, ali nijedno za kralja.

17. Kad je situacija stala naginjati prema ratu budući da Filip nije bio u stanju mirovati a Atenjane je podbadao Demosten, ponajprije potakne Atenjane na vojnu protiv Eubeje koju su tamošnji tirani predali Filipu u ropstvo;[127] i pošto na temelju prijedloga zaključka što ga je on izradio prijeđoše na otok, istjeraše odande Makedonce.[128] Kao drugo, dođe u pomoć Bizanćanima i Perinćanima[129] kad su Makedonci vodili rat protiv njih i, nagovorivši narod neka se okani svoje mržnje na te ljude i zaboravi što su im jedni i drugi skrivili u savezničkom ratu,[130] posla im trupe zahvaljujući kojima se spasiše. Zatim kao poslanik pregovarajući s Helenima i podjarujući ih, složi ih gotovo sve protiv Filipa tako da se sabralo petnaest tisuća pješaka a konjanika dvije tisuće bez građanske vojske[131] i spremno su uplaćivali novac za njihovu plaću. To je i bila prilika u kojoj Teofrast veli da je, kad su saveznici zahtijevali da im se točno utvrde doprinosi, pučki vođa Krobil[132] kazao da se rat ne hrani na obroke.[133] Kako je sad Helada bila puna napetosti u očekivanju budućnosti i okupljali su se po narodima i gradovima Eubejani, Ahejci, Korinćani, Megarani, Leukađani i Korkirani,[134] preostajala je Demostenu najvažnija od svih borbi da pridobije Tebance za savezništvo jer im je zemlja graničila s Atikom a vojska bila spremna za boj i u to vrijeme oni su uživali glas najboljih vojnika u Heladi.[135] Ali nije bilo lako Tebance, koje je Filip tek nedavno uslugama iskazanima za fočanskog rata[136] pripitomio, navesti da promijene stranu a pogotovo zato što su sitne pogranične zadjevice između njihovih dvaju gradova stalno iznova obnavljale njihove međusobne ratne razmirice.

18. Kad je, međutim, Filip, dajući se ponijeti uspjehom u vezi s Amfisom,[137] iznenada upao u Elateju[138] i zaposjeo Fokidu na zaprepaštenje Atenjana od kojih se nitko nije usuđivao uspeti na govornicu niti je znao što treba reći, nego je u javnosti vladala posvemašnja smetenost i šutnja, Demosten, istupivši jedini, savjetovao je da se drže Tebanaca i, potakavši u narodu hrabrost i podigavši mu duh nadama kao što je običavao, odaslan bi zajedno s drugima kao poslanik u Tebu.[139] A poslao je i Filip,

kako veli Marsija,[140] Makedonce Amintu i Klearha,[141] Tesalca Daoha[142] i Trasideja[143] da govore protiv Atenjana.

Tebanci, istina, nisu gubili iz vida svoj probitak, ali je svaki od njih imao pred očima ratne strahote jer su rane iz fočanskog rata[144] još bile svježe; ali govornikova snaga, kako veli Teopomp,[145] raspaljujući njihovu hrabrost i potpirujući njihovo slavoljublje, zasjeni sve drugo tako da su, odbacivši i strah i razborito promišljanje, i osjećaj zahvalnosti,[146] puštali da ga njegove riječi ponesu oduševljenjem za ono što je plemenito. Tako se velikim i slavnim pokazao govornikov uspjeh da je Filip smjesta preko glasnika tražio mir, dok se Helada uspravila i spremila da pripravno dočeka budućnost skupa s Demostenom kome nisu samo atenski stratezi bili na službu izvršavajući njegove naloge nego i beotarsi[147] a ravnao je u to vrijeme svim tebanskim skupštinama ne manje nego atenskima[148] voljen od obaju naroda i vršeći najvišu vlast ne protuzakonito niti nezasluženo, kako izjavljuje Teopomp,[149] nego i s punim pravom.

19. Ali čini se da se neki vrhunaravni usud u mijeni stvari, vodeći u onome trenutku slobodu Grčke koncu, suprotstavljao njihovim naporima i objavljivao mnoge znakove onoga što će doći a među njima bila su i strašna proročanstva[150] što ih je obznanjivala Pitija kao i jedno drevno proroštvo svečano naviještano iz sibilinskih knjiga:[151]

O da daleko budem od bitke na Termodòntu,
Poput orla u oblaku ì gornjem zraku da smotrim,
Pobijeđeni plače a pobjednik propada posve.[152]

Za Termodont kažu da je bio malena rječica kod nas u Heroneji, koja se ulijeva u Kefis.[153] Ali ja ne znam ni za jednu vodu tekućicu koja sada nosi takvo ime, no naslućujem ipak da se rijeka koju sada zovu Hemon onda nazivala Termodont; jer on teče pokraj Heraklejona gdje su Heleni taborovali; i zaključujem da je rijeka promijenila taj naziv[154] napunivši se poslije bitke[155] krvlju i leševima. Duris,[156] međutim, tvrdi da Termodont nije bio rijeka, nego da su neki vojnici, postavljajući šator i kopajući opkop, našli malen kameni kipić na kome je natpis naznačivao da je to Termodont[157] a nosio je u naručju ranjenu Amazonku. U vezi s time kazivalo se, vele, i drugo proroštvo koje je glasilo:

Čekaj bitku kod Termodònta, precrna ptico!
Ondje ljudskoga mesa u obilju imati ti ćeš.[158]

20. Kako, međutim, s time stvarno stoji, teško je presuditi; ali što se tiče Demostena, pripovijeda se da je imao potpuno pouzdanje u helensko oružje i da, sav blistajući ponesen snagom i oduševljenjem tolikih ljudi željnih boja s neprijateljima, nije dopuštao niti da se obraća pažnja na proroštva[159] niti slušaju proricanja, nego je čak Pitiju sumnjičio zbog simpatija prema Filipu podsjećajući Tebance na Epaminondu a Atenjane na Perikla uz tvrdnju da su njih dvojica smatrali stvari te vrste izlikama za kukavičluk pa su zato slijedili samo svoj razbor.[160] Sve do te točke bio je on valjan čovjek, ali u bitki, ne pokazavši nikakvo djelo niti

dično niti u skladu sa svojim riječima, otišao je ostavivši svoje mjesto, najsramotnije utekavši i bacivši oružje,[161] ne postidjevši se, kako reče Piteja,[162] niti natpisa na štitu ispisana zlatnim slovima: »S dobrom srećom!«[163]

Neposredno poslije svoje pobjede Filip, dakle, prepustivši se prekomjernoj radosti i obišavši u bančenju poginule, pijan je deklamirao početak skupštinskog zaključka što ga je predložio Demosten, dijeleći ga na stope i nogom udarajući ritam:

»Demòsten, sin Demòstenov, Peanjanin, to reče«;[164]

ali otrijeznivši se i pojmivši veličinu boja u koji je bio uvučen, drhtao je pred vještinom i moći toga govornika koji ga je prisilio da stavi na kocku[165] u malenu djeliću jednoga dana svoju državu i život. Slava je Demostenova doprla sve do perzijskoga kralja; i on posla pisma satrapima primorskih oblasti s nalogom da Demostenu daju novaca i da od svih Helena najviše na nj obraćaju pažnju jer je kadar odvući i zadržati Makedonca smutnjama što ih izaziva po Heladi.[166] Tome je, međutim, kasnije Aleksandar ušao u trag našavši u Sardu[167] neka Demostenova pisma i dopise kraljevih vojskovođa koji su otkrivali iznos novca što su mu ga dali.[168]

21. U ono pak vrijeme kad je Helene zadesila katastrofa,[169] govornici protivne stranke, gazeći Demostena nogama, spremahu mu polaganje računa i tužbe;[170] ali narod ne samo da ga je oslobodio od njih nego mu je i dalje iskazivao počasti i pozivao ga kao rodoljubiva građanina da ponovno uzme učešća u javnom životu tako da mu, kad su kosti palih kod Heroneje bile dopremljene i pokapane, povjeriše da proslovi pohvalni nadgrobni govor tim ljudima,[171] jer svoju nesreću nisu podnosili potišteno i nemuževno, kako s mnogo tragičkog patosa piše Teopomp,[172] nego su osobitom počašću i odlikovanjem svome savjetodavcu jasno pokazivali da se ne kaju zbog svojih ranijih odluka. Govor,[173] dakle, održa Demosten, ali na prijedloge zaključaka što ih je podnosio nije potpisivao svoje ime nego naizmjence svoje prijatelje izbjegavajući svoje kao zlosutno i zlokobno[174] sve dok se opet ne ohrabri Filipovom smrću. Zaglavio je[175] preživjevši samo za kratko svoj uspjeh kod Heroneje; i čini se da je to ono što je proroštvo nagovijestilo svojim posljednjim stihom:

Pobijeđeni plače a pobjednik propade posve.[176]

22. Demosten je potajno bio obaviješten o Filipovoj smrti i, nastojeći unaprijed uliti Atenjanima pouzdanje u budućnost, pojavi se u vijeću vedra izraza lica izjavljujući da je usnio san[177] na temelju kojega očekuje neku veliku sreću za Atenjane; i nedugo potom stigoše ljudi s viješću o Filipovoj smrti. Atenjani smjesta stadoše prinositi žrtve zahvalnice za dobru vijest i izglasaše vijenac za Pausaniju.[178] I Demosten se pokaza u javnosti u sjajnoj haljini i s vijencem na glavi premda je tek šest dana proteklo od smrti njegove kćeri, kako veli Eshin[179] grdeći ga zbog toga i optužujući zbog mržnje prema vlastitoj djeci, a sam[179a] je bio nemuževan i mekušast ako je žalovanje i jadikovke smatrao znacima nježne i osjećajne duše a osuđivao podnošenje takvih udaraca bez tuge i spokojno.

Što se mene tiče, ne bih rekao da je bilo dično od Atenjana što su nosili vijence i prinosili žrtve prigodom smrti kralja koji je posred svojih uspjeha tako blago i čovječno postupio s njima za njihovih poraza;[180] jer osim što je zazorno, i nedostojno je čovjeku za života iskazivati počasti i učiniti ga čak svojim počasnim sugrađaninom,[181] a kad padne od tuđe ruke, ne znati susprezati svoje radosti, nego dapače nogama gaziti mrtvaca i pjevati nad njim pobjedne pjesme kao da su sami uradili junačko djelo; ipak, Demostena hvalim zato što je, ostavivši kućne nevolje, suze i jadikovke ženama, postupao onako kako je mislio da je na korist gradu i smatram osobinom državničkog i muževnog duha uvijek se ravnati prema dobru zajednice te, nalazeći snage za podnošenje domaćih jada i briga u javnoj dobrobiti, čuvati svoje dostojanstvo daleko više nego što to čine glumci kad igraju uloge kraljeva i tirana, jer ove u kazalištima ne vidimo niti da plaču niti da se smiju prema vlastitome nagnuću nego onako kako zahtijeva sadržaj radnje.

Osim toga, ako nam je dužnost da ne puštamo da onaj koga je pogodila nesreća neutješno leži u svojoj boli nego da mu se obraćamo riječima koje ga rasterećuju i da mu misli svraćamo na ugodnije stvari kao oni koji bolesne na očima pozivaju neka odvraćaju pogled sa sjajnih i odveć žarkih boja na blijede i meke, odakle bi čovjek izvukao bolju utjehu za svoje kućne jade nego njihovim stapanjem s općom dobrobiti domovine u sreći postižući tako da ono što je bolje izbriše ono lošije? Ako sam se dao zavesti da reknem te stvari, bilo je to zato što sam vidio da je Eshin tim govorom mnoge umekšao i dirnuo do sažaljenja.[182]

23. Gradovi, kojima je Demosten raspaljivao žar, opet se združivahu. I Tebanci, kojima je pomogao opskrbiti se oružjem, napadoše makedonsku posadu[183] i pobiše mnoge od njih a Atenjani se pripremahu da zajedno s njima započnu rat. Demosten je govornicom suvereno vladao i pisao kraljevim vojskovođama u Aziji nastojeći s one strane pokrenuti rat protiv Aleksandra koga je nazivao djetetom i šmokljanom.[184] Kad se, međutim, Aleksandar, sredivši unutrašnju situaciju u svojoj zemlji,[185] osobno s vojskom pojavio u Beotiji, splasnula je hrabrost Atenjana i ugasio se Demostenov zanos a Tebanci, ostavljeni od njih, pobiše se sami i izgubiše svoj grad.[186] Kako je među Atenjanima zavladala velika uzrujanost, Demosten, izabran zajedno s drugima za poslanika, bi odaslan k Aleksandru.[187] Ali uplašivši se kraljeve srdžbe, od Kiterona[188] vrati se natrag i napusti poslanstvo.[189] Tada Aleksandar smjesta uputi u Atenu zahtjev da mu izruče desetoricu narodnih vođa, kako kažu Idomenej i Duris, a osam, kako veli većina najuglednijih pisaca, i to Demostena, Polieukta, Efijalta, Likurga, Merokla, Demona, Kalistena i Haridema.[190]

To je i bila zgoda kad je Demosten narodu kazao basnu o ovcama kako su izručile svoje pse vukovima[191] a pripovijedivši je sebe i svoje drugove usporedio je sa psima koji se bore u obranu naroda, Aleksandra je pak nazvao makedonskim vukom samotnjakom.[192] K tome još je rekao: »Kao što vidimo kako trgovci, noseći naokolo malo pšenice u zdjelici kao uzorak, prodaju svu količinu što je imaju za prodaju, tako vi, predajući

nas, neopazice izručujete ujedno i sve vas.« To je, dakle, izvještaj Aristobula Kasandrijca.[193]

Dok su Atenjani vijećali[194] i bili u neprilici što da učine, Demad, uzevši pet talenata od ljudi čije se izručenje tražilo, pristade da pođe kao poslanik kralju i moli ga za njih bilo zato što se pouzdavao u njegovo prijateljstvo, bilo što je očekivao da će ga naći sita kao lava zasićena krvava plijena. U svakom slučaju, Demad[195] ga nagovori i izmoli pomilovanje za te ljude te ga izmiri s gradom.

24. Poslije Aleksandrova odlaska[196] ta je stranka visoko dizala glavu a Demosten se držao povučeno. Za bune Spartanca Agisa za kratko se opet i on pokrenuo, ali onda kad se Atenjani nisu pridružili ustanku a Agis pao i Lakedemonjani bili satrti,[197] on se opet pokunjio.

U to vrijeme došla je pred sud na rješavanje tužba zbog vijenca upućena protiv Ktesifonta, koja je bila podnesena za Herondina arhontstva, nešto prije bitke kod Heroneje, ali je odluka o njoj bila donesena deset godina kasnije za arhonta Aristofonta[198] a izazvala je buke kao nijedan drugi politički proces ne samo zbog slave govornika nego i zbog savjesna držanja sudaca, jer premda su Demostenovi sudski gonitelji tada bili na vrhuncu moći i djelovali u interesu Makedonaca, oni ne žrtvovaše svoju nezavisnost osudom Ktesifonta, nego ga oslobodiše tako odlučno da Eshin nije dobio niti petinu njihovih glasova.[199] On stoga odmah ode iz grada i proživje ostatak života kao učitelj retorike na Rodu i u Joniji.[200]

25. Nedugo potom Harpal,[201] utekavši od Aleksandra, dođe iz Azije u Atenu svjestan da ga je njegova rasipnost dovela do zločinstva i u strahu od kralja koji je sad već bio veoma strog prema prijateljima. Kako je potražio utočište kod atenskog naroda i predavao se njemu u ruke skupa s novcem i brodovima, jedni govornici odmah upriješe lakome poglede u njegovo bogatstvo, pritjecahu mu u pomoć i nagovarahu Atenjane da prime i spase pribjegara. Demosten pak isprva im je savjetovao neka Harpala tjeraju i čuvaju se da ne uvale grad u rat bez neminovna i pravična povoda;[202] par dana kasnije, međutim, kad su popisivali blago,[203] Harpal, vidjevši da se Demosten oduševio čašom barbarske[204] izradbe i da ogleda rezbarije na njoj i njezin oblik, pozva ga da odmjeri težinu zlata u njoj odvagnuvši je rukom. Kad se Demosten zadivio njezinoj masivnosti i upitao koliko teži, nasmiješivši se, Harpal reče: »Za tebe će težiti dvadeset talenata«;[205] i čim je nastala noć, posla mu čašu zajedno s dvadeset talenata. A bio je Harpal doista vješt tome da otkrije značaj čovjeka strasno zaljubljena u zlato po izrazu njegova lica i radosnu šibanju očima.[206] Jer Demosten ne odolje napasti, nego, svladan mitom kao mjesto koje je primilo neprijateljsku posadu, priđe na Harpalovu stranu i slijedećeg se dana pojavi u skupštini brižljivo sebi omotavši vrat vunenim povezačama; i kad su ga poticali neka ustane i govori, davao je migom znak da je izgubio glas. A šaljivci su objašnjavali da je državnika noću uhvatila ne grlobolja nego srebrobolja.[207] Kasnije, kad je cijeli narod doznao da je on bio podmićen i nije mu dopuštao da im se obrati i opravda ma da je to želio nego su davali oduška svojoj srdžbi i vikali protiv njega,

ustavši, netko se naruga riječima: »Zar nećete, ljudi Atenjani, saslušati onoga koji drži čašu?«[208]

Tada, dakle, otpraviše Harpala iz grada i, u strahu da ne budu pozivani na odgovornost zbog novaca što su ih govornici razgrabili, provodili su odlučnu istragu te su, obilazeći, pretraživali kuće osim one Kalikla, sina Arenidova.[209] Ta je, naime, bila jedina u kojoj ne dopustiše premetačinu jer se netom oženio i mlada je žena bila u kući, kako izvješćuje Teopomp.

26. No Demosten, ne uzmičući, predloži zaključak da areopaško vijeće istraži stvar i da oni koje ono nađe krivima budu kažnjeni.[210] Kako je, međutim, on bio među prvima koje je vijeće osudilo, dospje pred redovni sud,[211] no kad je bio osuđen na novčanu kaznu od pedeset talenata i zbog neplaćanja bačen u zatvor, tvrdi[212] da je, ne mogući od stida zbog optužbe što mu je pripisaše i zbog tjelesne slabosti podnositi utamničenje, utekao a da jedni od čuvara nisu opazili a drugi su mu štaviše pružili mogućnost da ostane neopažen.[213] Bilo kako bilo, pripovijeda se da je, kad je bio u bjegstvu nedaleko od grada, opazio da ga slijede neki od sugrađana njegovih protivnika i htio se sakriti a kad ga oni zovnuše po imenu i priđoše mu blizu pa ga stadoše moliti neka uzme od njih opskrbu za put izjavivši da u tu svrhu donose od kuće novac i da su samo radi toga pošli za njim, a ujedno ga pozivahu neka bude hrabar i neka se ne žalosti zbog onoga što se dogodilo, Demosten se, kažu, još više rasplakao i rekao: »Kako, da mi ne bude teško ostaviti grad u kome su neprijatelji takvi kakve u drugome ni prijatelje nije lako naći?«[214]

Svoje je progonstvo podnio mlitavo boraveći većinom u Egini[215] i Trezenu[216] i bacajući suzne poglede prema Ateni tako da su njegove izreke koje se spominju lišene plemenitosti i nisu u skladu s njegovom prkosno neustrašivom ranijom političkom djelatnošću. Pripovijeda se, naime, kad se udaljavao iz grada, da je rekao ispruživši ruke prema Akropoli: »O moćna zaštitnice grada, zašto uživaš u trima najnemogućijima od zvjeradi, sovi, zmiji i narodu?«[217] Štaviše, kad su mu dolazili mladi ljudi i provodili vrijeme u njegovu društvu, odvraćao ih je od bavljenja politikom govoreći, da su mu u početku otvorena stajala dva puta, jedan na govornicu i u narodnu skupštinu a drugi ravno u propast pa da je mogao unaprijed znati jade koji prate političku djelatnost, bojazni, mržnje, klevete i stranačke borbe, pošao bi onim koji vodi ravno u smrt.

27. Ali dok je on još boravio u spomenutome progonstvu, umrije Aleksandar a Heleni se opet stadoše udruživati,[218] dok je Leosten izvodio junačka djela i opsadnim zidom zatvarao Antipatra koga je opsijedao u Lamiji.[219] Stoga govornik Piteja i Kalimedont »Jelenak«,[220] pobjegavši iz Atene, pristadoše uz Antipatra i, putujući unaokolo s njegovim prijateljima i poslanicima, odvraćahu Helene od odmetanja i pridruživanja Atenjanima; Demosten pak, pridruživši se poslanicima iz Atene, ulagao je najveće napore pomažući im u nastojanju da svi gradovi složno udare na Makedonce i zajednički ih izbace iz Helade. Filarh[221] je naveo da je u Arkadiji čak u narodnoj skupštini došlo do uzajamna vrijeđanja Piteje i

Demostena kad je jedan zastupao stvar Makedonaca, drugi Helena. Pripovijeda se da je Piteja kazao, kao što držimo da svakako mora biti neko zlo u kući u koju se unosi magareće mlijeko,[222] da tako nužno mora biti bolestan grad u koji pristiže atensko poslanstvo; a Demosten je, kažu, okrenuo tu usporedbu protiv njega rekavši da se i magareće mlijeko daje radi obnove zdravlja i da Atenjani dolaze da donesu spas bolesnima.

Oduševljen time, atenski narod izglasa zaključak da se Demosten pozove natrag kući iz progonstva. Prijedlog zaključka podnio je Demon iz općine Peanije, sin Demostenova bratića;[223] i na Eginu bude poslana troveslarka po njega. Kad se od Pireja uspinjao prema gradu, nijedan arhont niti svećenik nije izostao s dočeka, nego su mu i svi ostali građani zajedno dolazili u susret i primali ga sa srdačnom dobrodošlicom. To je i bila zgoda u kojoj Demetrije Magnežanin veli da je Demosten, uzdigavši ruke prema nebu, nazvao sebe sretnim zbog onog dana jer se vraća iz izgnanstva časnije od Alkibijada; njega, naime, sugrađani dočekuju zato što su se dali od njega uvjeriti a ne zato što ih je na to silom nagnao. Kako je njegova novčana kazna bila još na snazi (jer nije bilo dopušteno pomilovanjem ukidati globu), na lukav se način dovinuše kako da zaobiđu zakon. Budući da je bio običaj da kod žrtve Zeusu Spasitelju[224] plaćaju novcem onima koji su opremali i ukrašivali njegov žrtvenik, sada prepustiše Demostenu da to uradi i namakne uz cijenu od pedeset talenata a to je upravo bio iznos njegove novčane kazne.

28. Pa ipak, nije se za dugo naužio svoga povratka u domovinu, nego, kako je helenska stvar ubrzo bila skršena, u mjesecu metagitnionu[225] došlo je do bitke kod Kranona,[226] u boedromionu[227] makedonska je posada ušla u Munihiju[228] a u pijanepsionu[229] zaglavio je Demosten na sljedeći način.

Kad je bilo javljeno da se Antipatar i Krater[230] približavaju Ateni, Demosten i njegovi pristaše preduhitriše ih umakavši krađom iz grada a narod ih na Demadov prijedlog osudi na smrt.[231] Kako su se raspršili kuda koji, Antipatar posla naokolo ljude da ih pohvataju a ovima je vođa bio Arhija nazvan »Lovcem prognanika«.[232] Za njega, rodom Turijca,[233] govorilo se da je nekoć bio tragički glumac a ima i vijest da mu je učenikom bio Eginjanin Polo[234] koji je glumačkim umijećem sve nadmašio. Ali Hermip ga uvrštava među učenike retoričara Lakrita;[235] Demetrije[236] opet tvrdi da je pripadao Anaksimenovoj[237] školi. Taj, dakle, Arhija, odvukavši govornika Hiperida, Aristonika[238] iz Maratona i Himereja, brata Demetrija Faleranina, koji su potražili utočište u Eakovu svetištu[239] na Egini, posla ih Antipatru u Kleonu;[240] ondje budu smaknuti a kažu da je Hiperidu bio prethodno i jezik odsječen.[241]

29. Pošto je doznao da Demosten kao pribjegar sjedi u Posejdonovu svetištu na Kalauriji,[242] prešavši malim barkama na otok i iskrcavši se s tračkim suličarima, nastojao ga je nagovoriti da ustane pa pođe s njime k Antipatru uvjeravajući ga da mu se neće dogoditi nikakvo zlo. Ali upravo prethodne noći imao je Demosten u snu neobično viđenje. Činilo mu se da se kao tragički glumac nadmeće s Arhijom, ali da je unatoč uspjehu

kod gledalaca koje je osvojio zbog nedostatka scenske opreme i sredstava za predstavu podlegao.[243] Zato, pošto mu je Arhija izrekao mnogo ljubeznih riječi, pogledavši u njega onako kako je baš sjedio, reče: »Arhijo, nikada me nisi uvjerio svojom glumom a niti ćeš me sada svojim obećanjima.« A kad je Arhija srdito počeo prijetiti, reče: »Sad govoriš ono što se govori s makedonskog tronošca,[244] a čas prije si glumio. Pričekaj, dakle, trenutak da nešto pismeno poručim svojima kod kuće.« I rekavši to, povuče se u unutrašnjost hrama; uzevši svitak papirusa kao da će pisati, prinese olovku ustima i, zagrizavši u nju kao što je običavao pri razmišljanju i pisanju, zadrža se tako neko vrijeme a onda se zastre pa obori glavu. Suličari koji stajahu uz vrata ismijavahu ga misleći da se boji i nazivahu ga mlitavcem i strašljivcem, no Arhija, pristupivši mu, zvao ga je da ustane i, ponavljajući iste riječi kao ranije, opet mu je obećavao pomirenje s Antipatrom. Ali Demosten, osjetivši da je otrov već prodro u tijelo i da ga svladava, otkri glavu i ustremivši pogled u Arhiju, reče: »Sad ti je već čas da glumiš Kreonta iz tragedije[245] i baciš ovo tijelo nepokopano. A ja, dragi Posejdone, još živ izlazim iz toga svetišta; dok Antipatar i Makedonci niti tvoj hram nisu ostavili neokaljanim.«[246] To rekavši i zatraživši da ga netko podupre jer se već tresao i posrtao, čim je izašao van i prošao kraj žrtvenika,[247] pade i zastenjavši ispusti dušu.

30. Za otrov Ariston[248] tvrdi da ga je uzeo iz olovke, kako je bilo spomenuto; ali neki Papo,[249] od koga je Hermip preuzeo svoj opis,[250] veli da je, kad je on pao uza žrtvenik, na svitku papirusa bio nađen ispisan početak pisma: »Demosten Antipatru« i ništa drugo; kako je brzina njegove smrti izazivala čuđenje, pripovijedali su, kaže, Tračani koji su stajali uz vrata da je otrov, uzevši ga iz nekakve krpice, stavio u usta i progutao; oni su sami pomislili da je ono što je gutao zlato;[251] a robinjica koja ga je posluživala na Arhijina je pitanja rekla da ima već dugo vremena otkako je Demosten nosio tu vrećicu kao amajliju protiv neprijatelja.[252] Pa i sam Eratosten[253] veli da je Demosten čuvao otrov u šupljoj narukvici; a ta je narukvica bila onaj ukras što ga je nosio oko ruke. Što se tiče ostalih koji su pisali o tome, a njihov je broj veoma velik, njihove proturječne verzije nije od potrebe potanko izložiti; osim što Demostenov rođak Demohar[254] tvrdi da nije otrov nego da ga je providnost bogova, u želji da mu iskaže počast, istrgla okrutnosti Makedonaca brzim i bezbolnim skončanjem. A preminuo je šesnaestog dana mjeseca pijanepsiona,[255] na najsjetniji dan Tezmoforija[256] koji žene provode posteći u hramu božice.[257]

Tome je čovjeku malo kasnije atenski narod, iskazujući mu zasluženu počast, podigao mjedeni kip[258] i donio zaključak da se najstariji od njegova roda hrani o državnom trošku u pritaneju.[259] I na podnožju njegova lika bio je napisan znameniti natpis:

Da ti, Demòstene, snaga ravna bijaše umu,
Ne bi makedonski mač helenski svladao rod.[260]

Jer oni koji kažu da je sam Demosten sastavio te stihove na Kalauriji u času kad se spremao uzeti otrov govore potpunu besmislicu.[261]

31. Malo prije nego će svratiti u Atenu, pripovijeda se da se zgodilo ovakvo nešto.[262] Vojnik koga je njegov pretpostavljeni zvao na neko saslušanje metne malo zlata što ga je imao u ruke Demostenovu kipu. Stajao je isprepletenih prstiju a do njega je rasla nevelika platana. Mnogo je lišća s nje, bilo da ga je vjetar slučajno nabacao ili zato što je sam ostavljač tako sakrio zlato, napadalo i ležalo na zlatu te je ono ostalo neopaženo dugo vremena. Kad ga je taj čovjek, vrativši se, opet našao i proširio se glas o toj zgodi, mnogi su se šaljivci, uzevši za temu Demostenovu nepodmitljivost, međusobno natjecali epigramima.[263]

Što se pak Demada tiče, on se nije dugo vremena naužio svojeg rastućeg prestiža kad ga pravda, osvetnica Demostenova, odvede u Makedoniju čijim se stanovnicima sramotno ulagivao, da ga oni po zasluzi smaknu jer im je i prije bio mrzak a tada je pao pod optužbu kojoj se nije moglo umaći. Izišlo je, naime, na vidjelo njegovo pismo kojim je pozivao Perdiku[264] neka pruži ruku za Makedonijom i spasi Helene jer ona ionako visi o truloj i staroj niti misleći time Antipatra. Kad ga Korinćanin Dinarh[265] optuži zbog toga, Kasandar,[266] razbjesnivši se, dade mu sina zaklati u njegovu naručju a zatim naredi da tako pogube i njega te je sada u svojoj krajnjoj nesreći mogao naučiti da izdajice prvi prodaju sami sebe, što on nije povjerovao kad mu je to Demosten često unaprijed nagovještao.

Evo si, dakle, dobio, Sosije,[267] potpun obećani Demostenov životopis sastavljen na temelju onoga što sam doznao iz pismenih ili usmenih izvora.

Bilješke

[1] Vidi *Alkibijad* 11.
[2] Sosije Senecion, Plutarhov rimski prijatelj kome je, kako se čini, posvetio životopise (ili bar većinu njih). Vidi i *Tezej* 1.
[3] Kej i Egina, dva kikladska otoka najbliža južnoj točki Atike, prvi zapadno (u Saronskom zaljevu), drugi istočno od rta Suniona. Ijulis je glavni grad Keja. Odatle su potekli Simonid i Bakhilid, znameniti lirski pjesnici. Na Egini rodio se komediograf Aristofan i slavni glumac Polo (vidi 28. glavu).
[4] To su riječi Perikla: Aristotel, *Retorika* 3, 101. Vidi *Periklo* 8.
[5] Plutarhova je domovina beotski gradić Heroneja gdje je bio državni činovnik a uz to bavio se i književnošću.
[6] Neke praznine u Plutarhovoj obaviještenosti dadu se doista objasniti udaljenošću u kojoj je živio od središta duhovnog života Atene, Aleksandrije i Rima.
[7] Misli valjda: »Ljudi u veliku gradu«.
[8] Plutarh malo pretjerava s važnošću svoje političke misije u Rimu, koja mu je stvarno ostavljala dosta slobodna vremena za različite posjete i susrete.
[9] Stvarno Plutarhovo je poznavanje latinskoga bilo nezadovoljavajuće i on često griješi pri prijevodima s tog jezika. Ali radilo se i o nekoj vrsti koketerije uobičajene u Grka onog vremena da se trvdi da je njegovo znanje latinskog nedovoljno. Uzgred, on nikada ne citira rimske pisce.
[10] Jedna od rijetkih opaski koju posjedujemo u vezi s kronološkim redoslijedom Plutarhovih životopisa.
[11] Plutarhova je originalnost u tome što tumači javnu djelatnost pojedinca njegovim privatnim habitusom.
[12] Ijon s Hija, lirski, elegijski i tragički pjesnik, umro 422. pr. n. e. Citat je u izvorniku u jampskom trimetru.
[13] Cecilije iz Kalakte na Siciliji, grčki retor, prijatelj Dionizija Halikarnaškog. Sastavio je raspravu *O uzvišenom*. Živio je u Rimu za Augustova principata.
[14] Plutarh se uzdržava od povlačenja paralele između govorničkog umijeća obojice smatrajući da za to nije kompetentan. Uspoređivanje Demostena i Cicerona bilo je inače omiljena tema kako u antici tako i u novom vijeku. Cecilijevo je djelo izgubljeno.
[15] Bilo je urezano na pročelju Apolonova hrama u Delfima.
[16] Demosten s Filipom, Ciceron s Antonijem.
[17] 32 ili 33. Imao je pored toga i radionicu za umjetno stolarstvo s 20 robova.
[18] *O vijencu* 171.
[19] Atene.
[20] Gilon je bio u odsutnosti osuđen na smrt zato što je neprijateljima izručio grad Nimfej na Pontu. Pobjegao je na kimerski Bospor, u Pantikapu na Tauridi (danas Kerč). Ondje se oženio ženom Skićankom koja mu je rodila dvije kćeri. Mlađa Kleobula bila je Demostenova majka.
[21] Eshinovi su navodi određeni i precizni i nema nikakva razloga da sumnjamo u njihovu točnost.
[22] Prema jednom preračunavanju, oko 83.400 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[23] Po njegovoj punoljetnosti oni su mu vratili samo vrijednost od 70 mina, tj. jedan talent i 1000 drahmi: danas oko 3.500 američkih dolara.
[24] To tvrdi Demosten u svom prvom sudskom govoru protiv Afoba, jednoga od skrbnika.

[25] Pa ipak, u govoru *O vijencu* 78 Demosten tvrdi da je stekao odgoj i naobrazbu prema svome društvenom statusu.
[26] Batal je nadimak a pravo mu je ime bilo Tigran.
[27] Antifan s Roda, predstavnik srednje atičke komedije i Demostenov suvremenik, napisao je prema antičkim vijestima 260 komedija (sve su izgubljene).
[28] I to je bio nadimak.
[29] Kalistrat iz atičke općine Afidne morao je ostaviti Atenu oko 363. pod prijetnjom osude na smrt. Vratio se bez dopuštenja i bio smaknut. Orop je bio grad na granici Atike i Beotije. Atenjani su istjerali njegove stanovnike koji se uspješe vratiti 366. i zatražiše zaštitu Tebanaca. I poslije sporazuma s Atenjanima Tebanci zadržaše Orop čekajući na arbitražni postupak. Kad ga niti poslije toga nisu htjeli napustiti, u Ateni je došlo do sudskog postupka protiv vojskovođe Habrije koga su optužili da je u dosluhu s Tebancima. Kalistrat ga je branio i obranio. Pojedinosti o suđenju nisu poznate.
[30] Grčki mu je naziv pedagog, ali to je zapravo bio rob koji je dijete pratio u školu i na izlascima i učio ga pristojnosti. Nema veze s pedagogom u današnjem smislu.
[31] Da bi smio ući u sudnicu, morao je imati 20 godina. Stvarno je Demostenu bilo tek 15 ili 16 godina.
[32] Isej (420–348) iz Halkide na Eubeji uvršten je u kanon desetorice uzornih atičkih govornika. Imao je retorsku školu u Ateni. Ostavio je 11 govora, sve u nasljednim parnicama. Možda ga je vještina u postupcima te vrste učinila prikladnim učiteljem za Demostena koji se najprije spremao za sudsko nadmetanje sa skrbnicima.
[33] Isokrat (436–338), briljantan govornik brižljivo izbrušena stila, po Ciceronu »otac govorništva«, osobito je vješto razvijao opće misli. Slabost pluća onemogućavala mu je govoričke nastupe u skupštini i na sudu pa se posvetio pohvalnom govorništvu i podučavanju.
[34] Ili 1000 drahmi. Imao je po stotinu učenika odjednom.
[35] Hermip iz Smirne, Demostenov suvremenik, peripatetički filozof, u obliku životopisa sastavio je jednu grčku književnu povijest.
[36] Platonov je utjecaj vrlo slab kod tipičnog čovjeka akcije poput Demostena koji je bio prilično ravnodušan prema teoretskom umovanju.
[37] Ktesibija iz Halkide, učenik filozofa Menedema. Njegovo zrelo doba pada oko 280.
[38] Alkidamant iz Eleje, učenik Gorgije i suparnik Isokrata. Posvetio se demonstrativnom (pohvalnom) govorništvu.
[39] Inače nepoznat pisac; ne valja ga miješati s istoimenim povjesničarom tiranina Agatokla.
[40] Napunivši 20 godina.
[41] Demosten je dobio parnicu protiv svog skrbnika Afoba. Nato je ovaj tužio Demostenova svjedoka Fana da je tobože lažno svjedočio. Ako bi to uspio dokazati, Demostenov bi uspjeh iz prve parnice postao iluzoran. Ali Demosten je branio i obranio Fana. Da izbjegne kaznu od 10 talenata, Afob je prividno prenio na druge većinu svog imetka i kad je Demosten zaposjeo njegovu zemlju, istjerao ga je s nje Onetor, Afobov zet, koji se pojavio kao tobožnji hipotekarni vjerovnik Afobov.
[42] Plutarh citira po sjećanju. Tukidid (1, 18) kaže: »Oni (tj. Atenjani i Lakedemonjani) postali su iskusniji u ratovanju budući da su vježbali posred opasnosti.«
[43] Do presudom određene naknade štete nikada nije došlo. Afob je triput bio osuđen da plati 10 talenata, ali ih nije platio. Ako je Demosten i povratio dio očevine, on je bio jako malen i neznatan. Pojedinosti su nam nepoznate.
[44] Inače nepoznat. Postojala su dva Orhomena, jedan u Beotiji a drugi u Arkadiji.
[45] Misli se da se trčanje te vrste sastojalo u optrčavanju stadiona više puta bez prekida (po jednima 6 puta, po drugima 24 puta). Dužina stadiona u Olimpiji iznosila je 185 metara.
[46] Aluzija na vijence što ih je Demosten dobio za svoje diplomatske uspjehe u više navrata. Drugi prevode: »u časnija (ili uglednija) natjecanja«.
[47] Radi se o tzv. entimemi ili eliptičnom silogizmu (po Aristotelu, govornikovu silogizmu). U njemu se izostavlja jedna premisa jer je lako razumljiva, npr. Ciceron veli o kćeri: »Bila je ljudske naravi, dakle smrtna«, ili »Pompej je združio u sebi poznavanje ratnog umijeća, hrabrost, ugled i sreću: Pompej je, dakle, velik vojskovođa.«
[48] Gradić u Atici.
[49] O Periklovu govorništvu vidi *Periklo* 8.
[50] Satir iz Olinta, znamenit komički glumac.

[51] Aluzija na govornika Demada koji je ranije bio mornar.
[52] Danas nema više traga toj prostoriji. Pogrešna tradicija identificira je s tzv. Lisikratovim pobjednim spomenikom ili »Demostenovom svjetiljkom«. Taj je spomenik podigao Lisikrat kao koreg u spomen na svoju pobjedu na pjesničkom nadmetanju 335.
[53] Naime brade. Obrijana brada davala je muškarcu, po sudu starih, ženskast izgled.
[54] Piteja, govornik i predstavnik promakedonske stranke, slavan po svojoj duhovitosti. Ništa od njegovih govora nije sačuvano.
[55] Prema Stobeju, Demosten je bdio cijelu noć uoči dana kad je trebalo da govori. Ciceron veli (*Čavrljanja u Tuskulu* 4, 19): »Tko nije čuo za Demostenova bdijenja? Tvrdio je da je nezadovoljan ako bi se ponekad neki radnik dao na posao ranije izjutra od njega.« U svakom slučaju, spavao je što je manje bilo moguće.
[56] Tj. ti pripremaš svoje govore s isto toliko truda kao i ja, ali s mnogo manje uspjeha.
[57] Eshin (390–314), znameniti Demostenov protivnik, govornik velikog talenta, čiji je karakter bio bez razloga nipodaštavan.
[58] Aluzija na *O vijencu (Protiv Ktesifonta)* 152: »O ti najbeskorisniji od ljudi u onome što je veliko i ozbiljno, ali najdivniji u smionosti riječi!«
[59] Piton iz Bizantija, učenik Isokratov, poslan od Filipa kao poslanik atenskoj skupštini 343. Vidi Demosten, *O vijencu* 136.
[60] Drugi čitaju: »Lamah Mirinjanin«. Inače je nepoznat. To je bilo god. 324.
[61] Kao zborište čitave Grčke, olimpijske su igre bile dobra prilika retoričarima da pokazuju svoje umijeće. Beotski patriotizam čini Plutarha osjetljivim prema Demostenovoj pohvali Tebancima.
[62] Eratosten iz Kirene (276–196), aleksandrijski bibliotekar, poznati poligraf.
[63] Demetrije iz Falerona (348?–283?), učenik Teofrastov, slavan govornik i pisac. Kasandar ga je 317. postavio nadzornikom (epimeletom) Atene. Premda je njegova uprava bila osjećana kao tiranska, postao je tako popularan da su mu podigli 360 kipova. Kad se 307. približio Demetrije Poliorket, pobjegao je u Egipat gdje je pridonio osnivanju aleksandrijske biblioteke.
[64] Jampski trimetar: metrički naglasci na parnim slogovima. Iz Plutarhovih *Etičkih spisa* 845b proizlazi da je to zapravo Antifanov stih koji parodira prestrastven način Demostenov.
[65] Radi se o Timoklu, pjesniku tzv. srednje komedije.
[66] Smisao: »Moj je gospodar zakonski preuzeo u posjed (dobra svog oca)... koja je bio (faktički) već posjedovao (= uzeo u posjed).«
[67] Jampski trimetri.
[68] Komediograf srednje komedije.
[69] Halonez je bio otočić u Egejskom moru uz obalu Tesalije, istočno od Skijata i Peripata. God. 343. Filip, koji ga je oteo Atenjanima, obećao je da će ga vratiti. Govor koji Plutarh spominje nije Demostenov nego njegova suvremenika Hegesipa, protivnika Makedonije poput Demostena. Citirani se izraz nalazi u glavi 5. tog govora. U nekim rukopisima na kraju ove glave stoji: »Naprosto stvar slogova«, što je uzeto iz Eshinovog govora *O vijencu* 7. Većina autora smatra taj dodatak neautentičnim.
[70] Govornik, pristaša promakedonske stranke (?–318), poznat kako po svom talentu tako i po potkupljivosti i razvratnu životu.
[71] Stoik, učitelj Eratostena.
[72] Teofrast (372–287), učenik Aristotelov i njegov nasljednik na čelu peripatetičke škole. Upućen u sve znanosti, ostavio je mnoštvo djela, od kojih su osobito poznati sačuvani *Karakteri*. Kao mnogi peripatetičari, jako se zanimao za povijest.
[73] Fokion (402–317), vojskovođa i državnik, na glasu po neporočnosti i pravičnosti. Premda uspješan u ratovima, bio je zagovornik mira. Vidi njegov životopis.
[74] Vidi *Fokion* 5, *Upute o javnoj upravi* 7, a citira te riječi i Stobej.
[75] Nesposobnost da se izgovori »r«. Vidi i *Alkibijad* 1. Ciceron veli (*O govorniku* 1, 61, 260): »Kako je toliko mucao da nije mogao izgovoriti prvo slovo svog umijeća (tj. retorike), usavršio je svoj organ do te mjere da je govorio, kako se činilo, razgovjetnije od ikoga.«
[76] Nije bilo pravozastupnika i svatko se branio sam, ali je mogao uzeti profesionalnog govornika koji bi uzimao riječ poslije njega, ali isključivo u ime svog zastupnika.
[77] Nepoznat govornik onog vremena.

[78] Sjedinjavao je, dakle, suprotne kvalitete: rad i prirođenu snagu. Ali u načinu na koji je govorio Demosten je bio mnogo manje suzdržan od Eshina koji se više držao manire negdašnjih govornika.

[79] Atički gradić.

[80] Aluzija na Demadov raskalašeni način življenja. Smisao je valjda ovaj: krmača je simbol tebanske gluposti (npr. Pindar, *6. olimpijska,* 5. strofa) a Atena atičkog genija. Demad je Demostena optuživao zbog sklonosti Beoćanima. Zato to znači: »Zar će Tebanac učiti Atenjanina govorničkoj vještini?«

[81] Glinene je zidove bilo lako probiti, a tatove su nazivali probijateljima glinenih zidova.

[82] Fočanski ili sveti rat trajao je od 357. do 346. Fočani su uzurpirali zemljište posvećeno Apolonu. Atenjani su stali na njihovu stranu. Na kraju se umiješao Filip i Makedonci što je dovelo do uništenja Fočana. Demosten je 354. održao svoj prvi govor o simorijama (društvima oprematelja brodova).

[83] *O vijencu* 18.

[84] U Plutarhovo su vrijeme pod tim nazivom razumijevali četiri *Filipike* u užem smislu, tri olintska govora, govore o miru, Halonezu i Herzonezu. Danas se smatra dokazanom neautentičnost četvrte *Filipike* i govora o Halonezu.

[85] Prvu je *Filipiku* govorio 351. a četvrta se stavljala u godinu 341.

[86] Oko god. 350. Taj govor Demosten nije nikada govorio. Kao koreg, Demosten je u kazalištu dobio naočigled sviju pljusku od bogatog Atenjanina Midije. Tužio ga je sudu zbog svetogrđa a Midija se branio da je to samo obična uvreda.

[87] *Ilijada* 20, 467. Radi se o Ahileju. Prijevod Maretića i Ivšića.

[88] Oko 2700 predratnih zlatnih francuskih franaka.

[89] Perzijski.

[90] U pseudo-Plutarhovu Demostenovu životopisu (u *Životopisima desetorice govornika*), glava 6, čitamo: »Pročitavši govore što ih je Demosten besjedio protiv njega, Filip je iskreno priznao da bi, da ih je čuo, sam glasao za rat imenujući govornika vrhovnim zapovjednikom. Uspoređivao ga je s vojnikom... a Isokrata s atletom.«

[91] Aluzija na neautentično dvanaesto Eshinovo pismo i Hiperidov govor protiv Demostena (4, 16–18).

[92] Kod pseudo-Eshina kaže se: »Nikakvo čudo da je Demostenov talent nadvladao vaše zakone i moje govore.«

[93] Hiperid (396–322), jedan iz kanona desetorice atičkih govornika. Pripadao je protumakedonskoj stranci, ali je u Harpalovoj aferi optužio Demostena.

[94] Melanop je sudjelovao u raznim atenskim poslanstvima u Spartu (371), u Egipat i u Kariju.

[95] Vidi bilj. 29.

[96] Inače nepoznat.

[97] Kasandar (355–297), sin Antipatra, osporio je Poliperhontu vrhovništvo nad Makedonijom i 306. uzeo naslov kralja. Osvojivši Atenu, postavio je ondje kao »nadzornika« (epimeleta) Demetrija Faleranina.

[98] Demetrije Poliorket (337–283), sin Antigona, kralj Azije poslije smrti svog oca. God. 307. vratio je Atenjanima demokraciju.

[99] U Grčkoj su muzici bila tri roda ili vrste nazivani dijatonskim, kromatskim i enharmonijskim, od kojih je svaki imao svoju glazbenu ljestvicu. Zamišljalo se da pjevač prelazi od jedne vrste na drugu. To Demosten, u metaforičkom smislu, nije nikada činio. I bez mijenjanja vrste moglo se modulirati ton unutar iste vrste; Plutarh veli da Demosten čak nije niti tako mijenjao ton u politici.

[100] Panetije s Roda (?–111. pr. n. e.), stoičar, prijatelj Scipiona Emilijana (Mlađeg). Sastavio je raspravu *O dužnostima* kojom se Ciceron inspirirao u svome spisu *De officiis.*

[101] Govor protiv Aristokrata potječe iz godine 352. Haridem iz Oreja na Eubeji, pustolov čas u službi Atene, čas njezinih neprijatelja, bio je u tom trenutku na njenoj strani protiv Filipa. Govornik Aristokrat predložio je zaključak da se njegov eventualni ubojica može uhapsiti u svim gradovima saveznicima Atene. Demosten dokazuje da je takav zaključak suprotan zakonima i štetan za državu a da je Haridem običan izdajica.

[102] Iz godine 356. Demosten napada Leptinov zakon kojim se ukida svako oslobođenje od dužnosti liturgija (javnih dužnosti povezanih s troškovima).

[103] Govornik protumakedonske stranke čije je izručenje tražio Aleksandar (vidi niže glavu 23).

[104] Ovdje se vjerojatno radi o političaru, suparniku Periklovu, a ne o povjesničaru.

[105] Zgodan eufemizam.

[106] Faleranin.

[107] Suza je bila zimovalište a Ekbatana ljetna rezidencija perzijskih kraljeva.

[108] Povjesničar Teopomp gotovo redovno pokazuje neprijateljstvo prema Ateni i njezinim pučkim vođama.

[109] Vidi Demosten, *O vijencu* 132 i dalje.

[110] Tj. držanje čovjeka koji sebe stavlja iznad zakona.

[111] Antifont nije bio neposredno izručen jedanaestorici od areopaškog vijeća nego ga je ono predalo narodnom sudištu helijeji u skladu sa zakonima. Jedanaestorica su imala zadatak da izvršavaju sudske odluke.

[112] Čini se da je ta Teorida ista osoba kao Teorida s Lemna koja je, prema drugim izvorima, bila osuđena na smrt na temelju procesa zbog bezboštva a napose zato što se bavila magijom i bacanjem uroka.

[113] U sačuvanim Demostenovim govorima nema nikakve aluzije na taj slučaj.

[114] Najviši vojni dostojanstvenik u Ateni.

[115] Proces se vodio god. 362. Apolodor, sin bankara Pasiona, utužio je od Timoteja predujam što mu ga je odobrio njegov otac u iznosu od 4500 drahmi. Danas je sporno Demostenovo autorstvo toga govora.

[116] Atenski bankar i puškar Pasion na umoru je (god. 370) ostavio dva sina, Apolodora i malodobnog Pasikla. Zakup tvornice i banke prepustio je oslobođeniku Formionu. Po isteku zakupa – a u to vrijeme postao je i Pasiklo punoljetan – Formion podnosi račun i dobiva razrešnicu od nasljednika Pasionovih. Nastavivši poslove za svoj račun, Formion se obogatio. Apolodor, kome je pošlo loše, tužio ga je sudu tražeći polovicu od 10 talenata za koje navodno Formion nije podnio račun. Demostenovim govorom *Za Formiona* ovaj je god. 350. dobio parnicu. Sad Apolodor pokuša zaobilaznim putem tuživši zbog lažna svjedočenja Formionova svjedoka Stefana i od Demostena dobi govor *Protiv Stefana I.* Sačuvan je i govor *Protiv Stefana II,* ali čini se da nije Demostenov.

[117] Da ta ingeniozna usporedba ne potječe od bezazlenog Plutarha, mogli bismo u njoj vidjeti aluziju na zanat Demostenova oca (kaže jedan komentator).

[118] Prva dva za Diodora god. 355/354, drugi 353/352, a treći za Eutikla. Androtion je predložio da se atenskome vijeću dodijeli zlatan vijenac a Timokrat je predložio zakon povoljan za dužnike državnog erara.

[119] Rođen 384, Demosten je za parnice protiv Androtiona imao tek 30 godina.

[120] Kažnjen beščašćem (atimijom) kao dužnik državi, Aristogiton je ipak uzimao riječ u narodnoj skupštini i Likurg i Demosten sudski su ga gonili zbog toga. Dva govora protiv njega sačuvana pod Demostenovim imenom čini se da nisu autentični.

[121] Ciceronov suvremenik Demetrije iz Magnezije sastavio je djelo *O istoimenim pjesnicima i piscima* čiji naslov Plutarh netočno citira.

[122] Danas se smatra da ga je besjedio i to godine 344/343. Poslanstvo o kojem je riječ krenulo je iz Atene 3. munihiona (travnja) 366. da primi Filipovu zakletvu na mir (Filokratov).

[123] Idomenej iz Lampsaka, učenik i prijatelj Epikurov (Epikur je umro god. 270).

[124] God. 346. to je poslanstvo sklopilo tzv. Filokratov mir.

[125] Eshin pak tvrdi (*O poslanstvu* 37–38) da je Filip najiscrpnije odgovorio na njegov govor a da je Demosten iz zbunjenosti proslovio sasvim kratko i nije dobio nikakva odgovora.

[126] Filokrat je bio vođa poslanstva i nagovorio je narod da pristane na pregovore s Filipom.

[127] Atena je izgubila Eubeju 404. poslije peloponeskog rata. God. 342. Filip je usidrio svoju flotu na obalama Haloneza, otočića podjednako udaljena od Herzoneza i Eubeje i stao pomagati tiranima da dođu na vlast u dva najznačajnija grada na Eubeji, Oreju i Eretriji. U *3. filipiki* iz 341. Demosten upozorava Atenjane na eubejsku opasnost.

[128] God. 340. pod zapovjedništvom Fokiona.

[129] God. 340. Demostenovim nastojanjem dođe do sklapanja saveza između Atene, Bizantija i više gradova na Helespontu (Abid), otocima (Eubeja i Korkira) i kontinentu. Filip je opsjeo Perint, luku na Propontidi, a onda istovremeno i Bizantij. Dva brodovlja,

poslana iz Atene pod zapovjedništvom Haresa i Fokiona, osujetiše Filipov napad na Bizantij god. 339.

130 Vidi *Govor o prilikama na Herzonezu* i *3. filipiku*. Savezнički rat od 357. do 355. započeo je odmetništvom atenskih saveznika Roda, Hija, Kosa i Bizantija a završio atenskim priznanjem njihove nezavisnosti.

131 To je vojska sastavljena od građana za razliku od najamničke.

132 Krobil je nadimak govornika Hegesipa »Kukmice«, možda zbog zastarjela načina na koji se češljao.

133 Kao robovi koji dobivaju 4 mjerice žita na mjesec. U Agesilajevu životopisu ta se izreka stavlja u usta spartanskom kralju Arhidamu. Vidi i *Kras* 2 i bilješku.

134 Nabrajanje preuzeto iz Demostenova govora *O vijencu* 237.

135 Tebanska je hegemonija završila 362. Epaminondinom smrću, ali njihov je prestiž potrajao i dalje.

136 Filip je kao tebanski saveznik završio fočanski (ili prvi sveti) rat. Tebanci su ga započeli.

137 God. 339. amfiktionijsko je vijeće povjerilo Filipu da kazni Lokrane iz grada Amfise blizu Delfa zato što su obradili zemljište posvećeno delfijskom bogu. To je bio drugi sveti rat i završio je razorenjem Amfise.

138 Filip je prošao Termopile i zaskočio Elateju, fočanski grad koji je bio ključ za ulaz iz Tesalije u Beotiju. U Ateni je zavladala uzrujanost da ne bi Tebanci, tradicionalni neprijatelji Atenjana, propustili Makedonce. Demosten ih je snažnim govorom umirio i ohrabrio.

139 Poslanstvo je imalo 10 članova, ali prvi i najugledniji bio je Demosten.

140 Marsija iz Pele, brat dijadoha Antigona i suučenik Aleksandra Velikog. Napisao je izgubljenu povijest Makedonije od mitskog doba do utemeljenja Aleksandrije 331.

141 Neki čitaju »Kleandra« a iza njega stoji u nekim rukopisima »Kasandra«. Identitet sve trojice Makedonaca predmet je sporova. Svakako, Kasandar nije identičan s Antipatrovim sinom, kasnijim kraljem Makedonije.

142 U govoru *O vijencu* Demosten u glavi 295. spominje tog Daoka zajedno s Kinejom i Trasidejem kao Filipova agenta koji je zavarao svoje tesalske zemljake i uvalio ih u makedonsko ropstvo.

143 Umjesto tog imena (vidi prethodnu bilješku) neki čitaju »Dikearha«, ličnost inače nepoznata.

144 To je prvi sveti ili fočanski rat 357–346. u kojem su Atenjani pomagali Fočanima a Filip Tebancima. Završio je uništenjem Fočana.

145 Teopomp (378–305?) s Hija, Aleksandrov štićenik, sastavio je nastavak Tukididove povijesti i povijest vladavine Filipa i Aleksandra.

146 Strah i osjećaj zahvalnosti što su ih morali osjećati prema Filipu; razborito promišljanje odnosi se na njegove snage i njihove izglede na uspjeh.

147 Beotarsi su bili dostojanstvenici koje su birali beotski gradovi i oni su činili vijeće konfederacije (saveza) koje je ravnalo ratnim operacijama. Beotarsi su sami u vrijeme rata zapovijedali trupama svoga grada i, premda su u načelu odgovarali četirima vijećima Beoćana, uživali su veliku slobodu djelovanja.

148 Eshin (*Protiv Ktesifonta* 145) optužuje Demostena da je atenski suverenitet prenio u Tebu.

149 Kako se čini, Teopomp nije bio nepristran kad se radilo o Filipovim neprijateljima, ali niti Plutarh nije takav prema njemu.

150 Ne znamo točno kako su glasila. Eshin (*Protiv Ktesifonta* 130) veli da su bogovi upozoravali Atenjane i da im nisu mogli dati jasnijih znakova osim da progovore ljudskim govorom.

151 Sibile su bile više nego polumitske skitalačke proročice, pod čijim su imenom kolala sumnjiva proroštva. Izvorska ih je voda dovodila u stanje nadahnutosti.

152 Epski (daktilski) heksametri (šestomjeri).

153 Rijeka koja protječe Fokidom i Beotijom i utječe u Kopajsko jezero. Ima rijeka ista imena u Atici.

154 Izvodeći ime Hemon, grč. *Haímōn*, od *haîma* »krv«.

155 Radi se o bitki kod Heroneje 7. metagitniona 338 (sredinom kolovoza).

156 Duris (oko 300) tiranin Sama. Sastavio je povijest Makedonije u dvadeset i nešto knjiga započinjući sa smrću Filipova oca Aminte.

[157] Tj. bog rijeke Termodont koja teče Kapadokijom i natapa ravnicu Temiskiru gdje su, po predaji, živjele Amazonke. Danas se naziva Tenneh. Vidi *Tezej* 27.

[158] Epski (daktilski) heksametri (šestomjeri).

[159] Prema Eshinu (*Protiv Ktesifonta* 130), Aminijad je savjetovao da se prije započinjanja rata s Filipom pita proročište u Delfima. Demosten se usprotivio s obrazloženjem da je Pitija na Filipovoj strani. Da je postojao odgovor proročišta, Eshin bi ga zacijelo citirao. Plutarh, dakle, pretjerava.

[160] Epaminonda (?–362), slavni tebanski vojskovođa, pao u bitki kod Mantineje gdje je pobijedio. Prije ulaska Tebe u rat s Lakedemonjanima proroštva su bila proturječna. Epaminonda je povoljna stavio desno od žrtvenika (desna je strana sretna) a nepovoljna lijevo. Tad je vojnicima rekao: »Ako ćete slušati svoje zapovjednike i hrabro ići na neprijatelje, evo proroštava koja gledaju na vas (ona zdesna). Ako se bojite, uzmite ona druga« (*Epaminondine izreke* 8). U *Periklu* 6 spomenuto je da je Anaksagora usadio Periklu racionalističku filozofiju.

[161] Mnogi misle da je izvještaj o kukavičkom držanju Demostena u bitki kod Heroneje jedna od šala kakve su grčki komediografi iznosili na pozornicu o mnogim velikim ljudima svog vremena. Tako ima anegdota da je Demosten na bijegu zapeo o trn i, misleći da ga je neprijatelj uhvatio, stao vikati u sav glas neka ga pusti. Zaista je teško vjerovati da bi njemu bilo povjereno da proslovi nadgrobno slovo palima da se u toj istoj bitki tako loše ponio.

[162] Govornik, Demostenov protivnik.

[163] Ta se formula dobre kobi, uz ostalo urezivala na početak zaključaka narodne skupštine u Ateni.

[164] Početak skupštinskog zaključka kojim je Filipu objavljen rat. Nogom je udarao ritam jer te riječi čine jampski trimetar. Peanija je atička općina.

[165] Vjerojatno aluzija na znamenite Cezarove riječi pri prijelazu preko Rubikona (*Cezar* 32).

[166] Filip se spremao da napadne Perziju u Aziji.

[167] Glavni grad Lidije, pao pod perzijsku vlast poslije Krezova poraza. Predao se Aleksandru poslije prijelaza Granika 334.

[168] Filostrat (*Životi sofista* 538) govori o 50 talenata što ih je prema Demadovoj optužbi Demosten primio od velikoga kralja, ali Filostrat o tome govori samo kao o fiktivnom predmetu za sudski govor.

[169] Kod Heroneje.

[170] Svaki je magistrat po isteku roka službe morao položiti račun o svom radu. Prije izdavanja odrešnice, logisti, koji su morali verificirati njegov izvještaj, javno su pitali: »Tko želi dići tužbu?« Ako se netko javio, započela bi parnica. Vidi Demosten, *O vijencu* 248. i 249.

[171] U govoru *O vijencu* 258. Demosten se diči da mu je dodijeljena ta počast.

[172] Vidi bilj. 149.

[173] Nadgrobni je govor izgubljen. Moderna filološka kritika smatra neautentičnim govor koji nam je sačuvan pod imenom Demostena i s naslovom »Nadgrobni«.

[174] O tome govori i Eshin u govoru *Protiv Ktesifonta* 157. i 159.

[175] God. 336. Ubio ga je njegov tjelohranitelj, makedonski plemić Pausanija. Vidi *Aleksandar* 10.

[176] Epski (daktilski) heksametar (šestomjer).

[177] Prema Eshinu (*Protiv Ktesifonta* 77), Demosten, kome je Haridem javio Filipovu smrt, hinio je da su mu je u snu objavili Zeus i Atena.

[178] Filipova ubojicu.

[179] *Protiv Ktesifonta* 77–78.

[179a] Naime Eshin.

[180] Poslije bitke kod Heroneje Filip je bez otkupnine pustio atenske zarobljenike a gradu je nametnuo veoma umjerene uvjete mira.

[181] Čak su Atenjani na svetkovini na kojoj je Filip bio umoren kralju predali zlatan vijenac uz zaključak skupštine: »Ako se netko uroti protiv Filipova života i skloni se u Atenu, bit će izručen kralju.«

[182] U *Utjehi svojoj ženi* prigodom smrti njihove kćeri Timoksene, stare 2 godine, Plutarh primjećuje da zakoni njihove domovine zabranjuju oplakivanje djece umrle u nježnoj dobi jer ona prelaze u sretniji život.

183 Smještenu u Kadmeji poslije Heroneje. Pobuna je bila 335.
184 Eshin (*Protiv Ktesifonta* 160) kaže da je Demosten Aleksandra nazivao Margitom. To je bilo ime komičkog junaka epske parodije pripisivane Homeru. Margit znači zvekana, budalu.
185 Makedoniji.
186 U listopadu 335. Aleksandar je osvojio i razorio do temelja Tebu. U ropstvo je prodao 30.000 stanovnika.
187 To je bilo prije a ne poslije razorenja Tebe. Bilo je i poslanstvo poslije njezina razorenja, ali u njemu Demosten nije sudjelovao.
188 Kiteron je planina u Beotiji blizu granice Atike.
189 Vidi Eshin, *Protiv Ktesifonta* 161.
190 O Polieuktu vidi glavu 10, o Meroklu 13, o Demonu 27. Efijalt je možda onaj koji je kasnije sudjelovao u obrani Halikarnasa protiv Aleksandra. Likurg (399?–320) bio je izvrstan upravitelj javnim financijama i kroz 12 godina stalno biran za stratega. Bio je uvršten u kanon 10 atičkih govornika. Sačuvan je samo njegov govor protiv Leokrata gdje daje crnu sliku prilika u Ateni poslije Heroneje. Ne zna se da li je Haridem bio najamnički čctovođa čas u službi Atene, čas njezinih protivnika. Istoimeni govornik bio je prognan iz Atene i sklonio se kod Darija III koji ga je pogubio 333. Ništa nije poznato o Kalistenu.
191 Ezopova basna versificirana od Babrija (93); Fedro, *Dodatak* 4.
192 Aristotel (*Historia animalium* 8, 5) govori o vukovima kao osobito okrutnim ako love ne u čoporu nego samostalno.
193 Napisao je povijest Aleksandra poslije bitke kod Isa. Pratio je kralja u Indiji.
194 O Aleksandrovu zahtjevu.
195 Vidi *Fokion* 17.
196 Na istok.
197 Agis II, sin Arhidama III, kralj Sparte od 338. U savezništvu s perzijskim kraljem protiv Aleksandra (333) operirao je najprije po maloazijskim obalama i na Kreti protiv Makedonaca a početkom 330. započeo rat u Grčkoj. Poslije nekih uspjeha na Peloponezu ljeti 330. bude potučen od Antipatra i padne u bitki.
198 336. Ktesifont je predložio da se Demostenu dodijeli zlatan vijenac za javne zasluge a Eshin ga je tužio zbog protuzakonita prijedloga. Stvar se rješavala 330. Tužba je bila podnesena za Friniha, arhonta 337/336, a prethodne je godine arhont bio Heronda. Aristofontov se arhonat stavlja u 330/329.
199 To je povlačilo kaznu od 1000 drahmi i zabranu da ubuduće podnosi tužbe atenskom sudu.
200 Umro je na Samu 314.
201 Harpalu je Aleksandar povjerio upravu nad Babilonom i čuvanje kraljevskog blaga u Ekbatani. Misleći da će kralj zaglaviti u Indiji, Harpal je nemilice trošio. Doznavši za Aleksandrov povratak, skupio je 30 lađa, 6000 najamnika i 5000 talenata i 324. pobjegao u Atenu.
202 U raspravi *O lažnome stidu* 5 Plutarh pripovijeda da se, upravo kad su Atenjani primali Harpala, u luci (Pireju) pojavio Aleksandrov pobočnik Filoksen. Narod se uzruja a Demosten usklikne: »Pa što će ovi uraditi pred licem sunca kad ne mogu podnijeti čak niti pogled na jednu svjetiljku?«
203 Po mišljenju nekih, radilo se o izložbi njegova blaga koju je organizirao sam Harpal.
204 Perzijske.
205 110.000 zlatnih francuskih franaka vrijednosti oko 1914.
206 Drugi prevode: »po vlažnu pogledu«. Pojedinosti koje je Plutarh izmislio da plastičnije ocrta Demostenovu lakomost.
207 Prema Kritolaju (kod Aula Gelija, *Atičke noći* 11, 9), to je bilo rečeno kad se Demosten prigodom rasprave o nekom zahtjevu Milećana najprije žestoko protivio a onda dopustio da oni kupe njegovu šutnju.
208 Na gozbama čaša je išla od ruke do ruke i onaj koji ju je držao nije smio biti prekidan dok ne otpjeva ili izgovori nešto.
209 Kako se čini, bio je bankar.
210 Efijaltovom reformom 461. areopaško je vijeće izgubilo sve čisto sudske nadležnosti, ali je sačuvalo svoj prestiž i preuzimalo specijalne zadatke.

[211] Porotni sud helijeju.
[212] U drugome od dvaju pisama (glava 17) koja su pod njegovim imenom došla do nas.
[213] Čini se da atenski zatvori nikad nisu bili naročito dobro čuvani i nadzirani.
[214] Prema pseudo-Plutarhovim *Životopisima desetorice govornika* (865E) i Fotiju (*Biblioteka* 265), plemenitost je Demostenova a izreka Eshinova: Demosten je u času odlaska u progonstvo dao svome protivniku talent.
[215] Otok u Saronskom zaljevu između Argolide i Atike, god. 429. osvojen od Atenjana.
[216] Grad u jugoistočnoj Argolidi preko puta Egine.
[217] Sova i zmija bile su posvećene Ateni, zaštitnici grada Atene.
[218] Aleksandar je umro u Babilonu 323, između 24. travnja i 24. lipnja. 19 naroda iz Tesalije, srednje Grčke i s Peloponeza združiše se u savez protiv Makedonaca.
[219] Gradić u Tesaliji po kome se rat prozvao lamijskim. Leosten, prognan iz Atene, pribjegao je na Filipov dvor. Pratio je Aleksandra u Aziju, ali se odmetnuo s 50.000 najamnika. Poslije kraljeve smrti preuzeo je zapovjedništvo nad savezničkim grčkim jedinicama, pobijedio Antipatra kod Herakleje nedaleko Termopila i zatvorio ga u Lamiju na ulasku u Tesaliju.
[220] Kalimedont, govornik aristokratske stranke, nazvan »Jelenak« (ili »Morski rak«) zbog sklonosti sladokustvu.
[221] Filarh, rođen vjerojatno u Naukratisu u Egiptu, umro je u 2. pol. 3. st. pr. n. e. Sastavio je povijest u 28 knjiga od Pirove provale na Peloponez do smrti Kleomena III, kralja Sparte, dakle od 272. do 220.
[222] Magareće mlijeko propisivalo se kao sredstvo za jačanje.
[223] Taj je Demon bio sin Demomela, Demostenova bratića.
[224] Iako ne isključivo ali najčešće je Zeus dobivao pridjevak Spasitelj.
[225] Od 15. kolovoza do 12. rujna. Danas se smatra da je do bitke došlo 6. kolovoza 322. Antipatar i Krater razbili su Grke i učinili kraj lamijskome ratu.
[226] Blizu Larise, glavnog grada Tesalije. Leosten je bio smrtno ranjen pred Lamijom. Grke je vodio njegov zamjenik Antifil.
[227] Rujan–listopad.
[228] Između Pireja i Falerona.
[229] Listopad–studeni.
[230] Antipatar je bio regent Makedonije a Krater jedan od najboljih Aleksandrovih vojskovođa. Poslije bitke kod Kranona postao je Antipatrovim zetom. Bio je potučen i pao u bitki s Eumenom u Kapadokiji godinu dana kasnije.
[231] Prema Korneliju Nepotu (*Fokionov životopis* 2) bili su osuđeni samo na izgon.
[232] Prema Arijanu, umro je u bijedi i općem preziru.
[233] Turiji su grad u Lukaniji, utemeljen od Atenjana sredinom 5. st. na mjestu negdašnjeg Sibarisa.
[234] Prema Lukijanovoj *Nekromantiji* 16, Polo je bio rođen na rtu Sunionu. Prema Aulu Geliju (7, 6), osobito se odlikovao u glumljenju strasti i njihovih obrata.
[235] Lakrit iz Faselije u Pamfiliji, Isokratov učenik, pristajao je uz promakedonsku stranku. Pod Demostenovim je imenom sačuvan govor nekog Androda protiv Lakrita u kojem tužitelj traži od njega 3000 drahmi posuđenih Lakritovu ocu.
[236] Nije vidljivo radi li se o Faleraninu ili Magnežaninu.
[237] Anaksimen iz Lampsaka (390?–320?) bio je, kažu, jedan od učitelja Aleksandra Velikog koga je pratio na istok. Napisao je povijest Grčke u 12 knjiga, povijest Filipa u 3 knjige i povijest Aleksandra u najmanje 2. Sve je izgubljeno. Neki mu pripisuju *Retoriku za Aleksandra* koja nam je sačuvana pod Aristotelovim imenom.
[238] Možda je identičan s Aristonikom iz Freare, iz leontidskog plemena, koji je dao Demostenu dodijeliti vijenac (*O vijencu* 83, 223 i 322). Kasnije osuđen na novčanu kaznu i lišen građanskih prava dok je ne plati, poslije Heroneje darovao je državi svoje goleme uštede radi postizanja rehabilitacije. Hiperid je bio govornik, pristaša protumakedonske stranke a u Harpalovoj aferi jedan od Demostenovih tužitelja.
[239] Eak je mitski sin Zeusa i nimfe Egine, eponima otoka. Grci su ustanovili taj azil u znak zahvalnosti za kiše koje im je on po priči izmolio.
[240] Gradić u Argolidi, nedaleko Nemeje, između Arga i Korinta.
[241] Prema pseudo-Plutarhu, Hiperid je bio odveden Antipatru u Korint i ondje stavljen na muke te je sebi odgrizao jezik da ne izda protiv svoje volje atenske državne tajne.

[242] Kalaurija je otočić opsega oko 5,5 km na ulazu u Saronski zaljev i blizu obale Argolide. Zatvara trezensku luku; Trezen je grad posvećen Posejdonu.
[243] Na dramskim su se nadmetanjima takmičili pjesnici, koregi (oni koju su platili uvježbavanje i opremanje kora) i glumci.
[244] Tj. otkrivaš svoje prave osjećaje (drugi prevode: »jezikom makedonskog proročišta«), naime kao Antipatrov sluga.
[245] Sofoklove *Antigone*, gdje tebanski kralj Kreont zabranjuje pokop Polinika.
[246] Jer su prekršili zakon azila i ne ustručavaju se okaljati sveto mjesto prisutnošću leša.
[247] Žrtvenik je pod vedrim nebom, ispred hrama.
[248] Ariston s Hija, stoički filozof, čije zrelo doba pada oko 260. pr. n. e.
[249] Inače nepoznat a Plutarh ne daje podataka o njemu.
[250] Izgubljen.
[251] Mislili su da hoće utajiti neko blago.
[252] Praznovjerju bili su podložni i ljudi iz najviših društvenih slojeva.
[253] Eratosten (276–196?), bibliotekar knjižnice u Aleksandriji, svestran pisac na raznim područjima znanosti i književnosti.
[254] Demohar je bio sin Demostenove sestre udane za Lahesa. Bio je govornik i povjesničar i imao velik utjecaj u Ateni između 287. i 270.
[255] 10. studenoga 322.
[256] Tezmoforije su slavile udate žene u čast Demetre i Perzefone Kore. Trajale su 5 dana. Treći dan (16. pijanepsion) bio je post.
[257] U *Raspravi o Izidi i Ozirisu* 69 Plutarh uspoređuje taj post, za vrijeme kojeg su žene sjedile na zemlji, s elementima Izidina kulta.
[258] Taj je kip na prijedlog Demostenova nećaka Demohara narod dao podići 280/279. Izradio ga je kipar Polieukt. Poznati mramorni kip Demostenov u Vatikanu smatra se njegovom kopijom. Vidi Pausaniju 1, 8, 2.
[259] Javna zgrada u kojoj su uredovali i hranili se pritani, deseti dio vijeća (izmjenjujući se svake desetine godine), stvarna izvršna vlast u Ateni. Pritanej je bio na glavnom atenskom trgu. Ondje su se također na državni trošak hranili zaslužni građani, slavodobitnici na općegrčkim igrama i strani poslanici. Osim rano umrle kćeri Demosten je imao još jedno dijete nepoznata imena i spola.
[260] Elegijski distih.
[261] To je uistinu slabo vjerojatno.
[262] Dakle za Plutarhove mladosti. Iz Atene je pošao u Rim god. 80.
[263] U toj su podudarnosti vidjeli posmrtnu rehabilitaciju Demostena po volji bogova.
[264] Orontin sin Perdika, od makedonskoga kraljevskog roda, bio je jedan od Filipovih tjelohranitelja koji su, kako se čini, na mjestu sasjekli njegova ubojicu Pausaniju. Pratio je Aleksandra u Aziju i na njegovoj samrti primio njegov prsten pečatnjak. Zadržao je regentstvo nad istokom, ali je prisvajao vrhovništvo nad svim Aleksandrovim dijadosima (nasljednicima). Ovi se najzad udružiše protiv njega. Na pohodu protiv Ptolemeja zaglavio je od ruke buntovnih vojnika u Egiptu 320.
[265] Posljednji od desetorice atičkih govornika (oko 361. pr. n. e.). Prijatelj Fokiona i promakedonske stranke. Isprva je bio logograf (pisac govora po narudžbi) jer kao stranac nije mogao osobno nastupati na sudovima u Ateni. Igrao je važnu ulogu za uprave Demetrija Faleranina (322–307), poslije dolaska Demetrija Poliorketa pošao u progonstvo i vratio se u Atenu 292. zahvaljujući posredovanju svog prijatelja Teofrasta.
[266] Kasandar (355–297), stariji sin Antipatra, služio pod Perdikom i Antigonom. Vratio se u Makedoniju poslije smrti svog oca 319. Upustio se u borbu s Poliperhontom, koga je Antipatar odredio za svog nasljednika, i pobijedio. Smaknuo Aleksandrovu majku Olimpijadu i ostatak Aleksandrove obitelji. Uzeo naslov kralja 306. ali je tek poslije Ipsa i Antigonove smrti 301. postao neosporni gospodar Makedonije i Grčke.
[267] Vidi početak životopisa.

CICERON

(106 – 43. pr. n. e)

1. Kažu da je Ciceronova[1] majka Helvija bila i plemenita porijekla i da je na takav način i život proživjela, ali se o ocu ne može doznati ništa što bi zadiralo u krajnosti. Jer jedni kažu da se taj čovjek rodio i odrastao u suknarskoj radnji,[2] dok drugi začetak njegova roda svode do Tula Atija[3] koji je bio slavan kralj Volščana i nije baš nevješto ratovao s Rimljanima. Čini se, međutim, da je vrijedan spomena bio prvi član tog roda koji je dobio pridjevak Ciceron jer njegovi potomci ne odbaciše nadimak nego ga zavolješe premda su ga mnogi uzimali za predmet šala. Naime, *cicer* je latinski naziv za slanutak i taj je Ciceronov predak imao, kako se čini, na vrhu nosa lagan zarez poput brazde na slanutku, po čemu je i stekao svoj pridjevak.[4] Sam pak Ciceron, čiji životopis ovdje pišem, kad se prvi put natjecao za magistraturu i započinjao baviti se politikom a njegovi prijatelji iskazivali mišljenje da treba da odbaci ili promijeni svoje ime, pripovijeda se da je rekao mladalački prkosno da će uznastojati ime Ciceron učiniti slavnijim nego što su imena poput Skauro ili Katul.[5] Štaviše, kad je bio kvestor na Siciliji i posvećivao bogovima zavjetni dar od srebra,[6] dade na nj urezati svoja prva dva imena, Marko i Tulije, a umjesto trećega u šali naredi majstoru da ugravira slanutak u istome redu. To, dakle, izvješćuju o njegovu imenu.

2. Kažu da se Ciceron rodio, pošto ga je majka na svijet donijela bez trudova i boli, trećega dana novih kalenda,[7] dana u koji danas magistrati prinose molitve i žrtve za zdravlje vladara.[8] A njegovoj dojilji čini se da se ukazala prikaza i navijestila da će dijete što ga hrani biti velik spas za sve Rimljane. Pa premda se takva pretkazanja inače smatraju pustom sanjom i tlapnjom, on je uskoro pokazao da su istinito proroštvo jer je, dosegavši dob za učenje, svojom prirodnom nadarenošću zasjeo i stekao ime i slavu među dječacima tako da su njihovi očevi zalazili u škole želeći vlastitim očima vidjeti tog Cicerona i uvjeriti se u njegovu opjevanu oštroumnost i pronicljivost u naucima, dok su oni siroviji bili ljuti videći kako njihovi sinovi na ulici stavljaju Cicerona u svoju sredinu u znak počasti. I premda je, kao što Platon smatra[9] da treba da bude kod naravi željne učenja i mudrosti, prigrlio svaki nauk i nije omalovažavao nijednu vrst duhovne djelatnosti, ipak se s osobitim žarom predavao pjesničkom umijeću. A čuva se i jedna njegova kratka pjesma još iz dječačkih dana, *Poncije Glauko,*[10] spjevana u trohejskim tetrametrima. A kad je bio poodmakle dobi, prihvaćao se još raznolikijih pjesničkih oblika pa se

pojavilo mišljenje da on nije samo najbolji rimski govornik nego i pjesnik.[11] Slava njegova govorništva, međutim, traje još i danas iako su nastale nemale ozbiljne promjene u govorničkom stilu, dok je njegovo pjesništvo, budući da je za njim došlo mnogo veoma nadarenih pjesnika, potpuno zapalo u zaborav bez ikakve slave i pažnje.

3. Pošto je završio nauke dječačkog uzrasta,[12] pohađao je predavanja akademičara Filona koji je kod Rimljana pobudio najviše divljenja od sviju iz Klitomahova kruga svojom rječitošću i koga najviše zavolješe zbog njegova značaja.[13] Ujedno se druženjem s Mucijem Scevolom,[14] državnikom i prvakom senata, koristio za stjecanje poznavanja zakona; a neko je vrijeme bio i vojnički tribun pod Sulom za marsičkog rata.[15] Videći potom da država zapada u stranački razdor a iz njega u neograničeno samovlašće, povuče se u miran i u razmatranja utonuo život u društvu grčkih učenjaka pa se posvećivao svom znanstvenom radu sve dok Sula nije nadvladao i učinilo se da se stanje u državi donekle ustalilo.[16]

U to vrijeme Sulin oslobođenik Hrisogon, stavivši na dražbu imetak jednoga građanina koji je navodno bio smaknut na temelju proskripcija, sam ga je kupio za dvije tisuće drahmi.[17] Ali budući da je Roscije, pokojnikov sin i nasljednik, bio ogorčen i dokazivao da je ostavina vrijedila dvjesto i pedeset talenata[18] a Sula, bijesan što se njegovi postupci dovode pod sumnju, poveo protiv Roscija sudski postupak pod optužbom ocoubojstva koje je izmislio Hrisogon, nitko se nije usuđivao preuzeti Roscijevu obranu nego su je svi izbjegavali bojeći se Suline okrutnosti, pa se tada naposljetku mladić u svojoj napuštenosti zateče Ciceronu koga su prijatelji složno poticali neka preuzme obranu govoreći mu da mu se neće opet ukazati sjajnija i plemenitija prilika da stekne slavu. Prihvativši stoga obranu[19] i dobivši parnicu, pobudi opće divljenje; ali u strahu od Sule pođe na putovanje u Heladu proširivši glas da njegovo zdravlje zahtijeva liječenje.[20] I jer je stvarno bio suh i mršav, slabost želuca dopuštala mu je da jedva kasno navečer uzima malo lake hrane; glas mu je, međutim, bio pun i snažan, no hrapav i tvrd, a kako je od žestine i strastvenosti svoga besjedništva stalno skretao u više tonove, bilo se bojati za njegovo zdravlje.[21]

4. Došavši u Atenu, pohađao je predavanja Antioha Askalonjanina[22] koji ga je očaravao lakoćom i ljupkošću svoje dikcije, ali Ciceron nije odobravao njegove novine u nazorima. Jer Antioh se već odvojio od takozvane Nove Akademije i napustio Karneadov filozofski sustav bilo da ga je na to navela ustanovljena jasnoća sjetilne spoznaje i povjerenje u nju,[23] bilo što ga je, kako tvrde neki, određeno suparništvo, dovodeći ga u sukob s učenicima Klitomaha i Filona, navelo da, promijenivši nazore, prihvati stoički sustav u većini pitanja. Ali Ciceron je više volio ona druga učenja[23a] i radije se posvećivao njima namjeravajući u slučaju da bude potpuno istisnut iz javnog djelovanja, preselivši se onamo,[23b] daleko od Foruma i državnih poslova, provoditi život u spokojnu bavljenju filozofijom.

Ali kad mu bi javljeno da je Sula umro[24] a i tijelo mu je, jačano

vježbanjem, poprimalo krepak ustroj, dok mu je glas, dobivajući gipkost, postao ugodan za slušanje i u pravoj se mjeri uskladio s mogućnostima tijela, pa kako su ga prijatelji u Rimu usrdno molili a Antioh mu najozbiljnije preporučivao da se prihvati javnog djelovanja, još jednom uznastoja pripremiti za upotrebu svoju govorničku rječitost kao neko glazbalo i pokrenuti u sebi državničke sposobnosti ustrajno čeličeći sebe vježbama u krasnoslovlju i uzimajući poduku kod hvaljenih učitelja govorništva. Stoga otplovi u Aziju[24a] i na Rod, i od azijskih retora izučavao je govorništvo kod Ksenokla Hadrumećanina, Dionizija Magnezijca[25] i Menipa Karijca[26] a na Rodu govorništvo kod Apolonija Molona[27] a filozofiju kod Posejdonija.[28] Pripovijeda se, kako Apolonije nije znao latinski, da je zamolio Cicerona da krasnoslovi na grčkome; a on ga je spremno poslušao držeći da će tako njegovi nedostaci biti bolje ispravljani; i pošto je završio svoj krasnoslov, ostali su bili zapanjeni i nadmetali su se međusobno u pohvalama, samo Apolonije, slušajući ga, nije se razgalio i, kad je Ciceron prestao govoriti, sjedio je dugo vremena zadubljen u misli a onda, budući da se Ciceron osjećao nelagodno, kažu, rekao je: »Tebi se, Cicerone, divim i čestitam ti, ali sažalijevam Heladu zbog njezine sudbine jer vidim da je jedina prednost koja nam je još preostala, rječitost, preko tebe i ona pripala Rimljanima.«

5. Premda je, međutim, Ciceron pun nadanja hrlio ususret političkoj karijeri, jedno je proroštvo oslabilo njegov zanos. Kad je, naime, upitao delfijskog boga kako bi mogao postati najslavniji, naredi mu Pitija da vodičem u životu učini vlastitu narav a ne mišljenje svjetine. I tako se bar u prvo vrijeme svog boravka u Rimu držao oprezno[29] i ustručavao se natjecati se za javne službe pa je zato bio zanemarivan i nazivan »Grkom« i »knjiškim crvom«, pogrdnim nazivima koje je najprostiji sloj rimskog pučanstva običavao spremno nadijevati.[30] Ali kako je po naravi bio častoljubiv i kako su ga poticali otac i prijatelji pa se posvetio odvjetništvu, nije dugo potrajalo da se probije u prve redove, nego mu slava odmah zasja i daleko je nadmašivao one koji su se s njime nadmetali na Forumu.

Ali pripovijeda se da je i on ne manje od Demostena pokazao slabost u načinu izlaganja pa je brižljivo obraćao pozornost sad na izražajnost komičkog glumca Roscija, sad tragičkog Ezopa.[31] Za tog Ezopa izvješćuju, kad je jednom u kazalištu glumio Atreja kako smišlja osvetu Tijestu[32] a u tom je času jedan od poslužitelja iznenada protrčao pozornicom, da je, sasvim izgubivši vlast nad sobom pod utjecajem duboka proživljavanja uloge,[33] udario ga žezlom[34] i usmrtio. Ciceronovo pak umijeće izlaganja pribavljalo je njegovoj snazi uvjeravanja nemalu prevagu. I upravo o govornicima koji su naginjali vikanju govorio je u šali da uslijed svoje slabosti pribjegavaju dernjavi kao što kljasti rado skaču na konja. Njegova se okretnost u dosjetkama i takva zajedljivost činila doista primjerenom za odvjetnika i imala je svoj šarm, ali koristeći se njom preko mjere vrijeđao je mnoge i na sebe navlačio glas da je zloban.

6. Izabran za kvestora[35] u vrijeme oskudice žita i dobivši ždrijebom Siciliju kao svoju pokrajinu, dodijavao je ljudima u početku sileći ih da

odašilju žito u Rim. Ali kad su kasnije iskusili njegovu brižnost, pravednost i blagost, steče njihovo poštovanje kao nikada nijedan namjesnik te pokrajine. Kad je pak velik broj uglednih mladih ljudi iz odličnih obitelji pod optužbom nedisciplinе i mlitavosti u ratu bio poslan pred pretora[36] Sicilije, Ciceron ih sjajno obrani i spasi. Kad je, dakle, silno ponosan zbog toga išao u Rim, kaže da mu se dogodilo nešto smiješno.[37] Namjerivši se, naime, u Kampaniji na ugledna čovjeka koga je smatrao svojim prijateljem, upitao ga je, veli, što Rimljani misle i govore o njegovim dostignućima uvjeren da je sav grad ispunjen njegovim imenom i slavom njegovih djela; a onaj reče: »Zbilja, gdje si ti, Cicerone, bio sve ovo vrijeme?« Tada je, kaže, bio posvema obeshrabren uviđajući da je priča o njegovim podvizima utonula u grad kao u neki morski bezdan a da ništa nije djelovala da mu priskrbi pravu slavu;[38] ali kasnije, razmišljajući o tome, jako je suspregao svoje slavoljublje uvjeren da je slava za kojom hlepti stvar koja nema granica niti dostižnih međa. Pa ipak, njegovo pretjerano uživanje u pohvalama što ih je dobivao od drugih i odveć strastvena želja za slavom ostala je u njemu do samoga kraja i često je poremetila njegovo zdravo rasuđivanje.

7. Prihvaćajući se sad politike s većim žarom, smatrao je sramotom da nema neživa oruđa niti alata kojem zanatlije koji se njime služe ne znaju imena, mjesta i upotrebljivosti, a da naprotiv državnik koji rukuje ljudima u izvršavanju svojih javnih zadataka bude nemaran i nehajan u upoznavanju svojih sugrađana. Zato ne samo da se navikao da pamti njihova imena nego je znao i mjesta gdje svatko od odličnika stanuje, gdje posjeduje ladanjsko dobro te tko su mu prijatelji i susjedi; stoga kojim je god putem putovao po Italiji, Ciceron je spremno mogao imenovati i pokazati imanja i ljetnikovce svojih prijatelja.

Kako je njegov imetak, premda dovoljan da pokriva njegove troškove, bio ipak malen, izazivao je čuđenje time što nije htio primati niti honorare niti poklone za svoje odvjetničke usluge a osobito je to bilo zapaženo kad je preuzeo optužbu protiv Vera. Toga je, naime, čovjeka, koji je bio pretor na Siciliji i koga su Sicilci tužili zbog mnogih nedjela,[39] Ciceron dao osuditi ne održavši govor nego u nekom smislu tako što ga nije održao. Jer kako su pretori bili naklonjeni Veru i mnogim su odlaganjima i smetnjama odgađali raspravu do zadnjeg dana,[40] budući da je bilo očevidno da vrijeme od jednog dana neće dostajati za govore zastupnika optužbe i obrane i tako će suđenje ostati nedovršeno, Ciceron, ustavši, reče da su govori nepotrebni pa predvevši svjedoke i saslušavši ih, zatraži da porotnici glasaju.[41] Pa ipak, mnogo se njegovih duhovitih opaski spominje u vezi s tim sudskim postupkom. Tako je *verres* latinska riječ za uštrojena krmka.[42] Kad je, dakle, sin oslobođenika imenom Cecilije, za koga se sumnjalo da je pristaša hebrejstva, htio, potisnuvši u stranu Sicilce, sam tužiti Vera,[43] reče Ciceron: »Što se Židova tiče svinjče?« Bio je u Vera mlad sin za koga se smatralo da svoju mladost podaje za nedostojna djela.[44] Kad je stoga Ver Cicerona ukorio zbog mekoputnosti, reče on: »To su prigovori kojima treba da grdiš svoje sinove iza zatvorenih vrata.« Kako se govornik Hortenzije[45] nije usudio

izravno preuzeti Verovu obranu, ali se dao nagovoriti da se pojavi pred sudom u njegovu korist pri odmjeravanju novčane kazne[46] i primio kao nagradu za to sfingu od slonovače,[47] Ciceron je izrekao neku prikrivenu aluziju na nj; a kad je ovaj izjavio da nije vješt rješavanju zagonetki, Ciceron reče: »Pa ipak imaš sfingu kod kuće.«

8. Pošto je tako Ver bio osuđen, Ciceron odmjeri njegovu novčanu kaznu na sedamsto pedeset tisuća denara[48] i zbog toga bi ocrnjen da je bio podmićen da odredi nižu globu. Zahvalni mu, međutim, Sicilci, kad je bio edil,[49] dovažahu i donošahu mnogo živine i mnogo plodina od čega on nije izvukao nikakvu osobnu korist nego se poslužio darežljivošću tih ljudi da snizi cijene na tržnici.[50]

Posjedovao je lijepo imanje u Arpinu[51] i malo poljsko dobro kod Neapolisa[52] te drugo kod Pompeja;[53] žena Terencija donijela mu je miraz od sto tisuća denara[54] a neko nasljedstvo koje je primio doseglo je devedeset tisuća.[55] Od toga je živio pristojno ali istovremeno i umjereno zajedno s helenskim i rimskim znalcima književnosti,[56] ako ikada a ono rijetko ležući[57] za stol prije zalaska sunca ne toliko zbog posla koliko zato što je zbog želuca bio slaba zdravlja. I u drugome bio je u brizi za tijelo točan i presavjestan tako da je imao precizno određen stalan broj masaža i šetnji.[58] Na taj je način zdravim sustavom življenja održavao svoje tijelo slobodnim od bolesti i sposobnim za mnoge velike borbe i napore. Očinsku je kuću[59] odstupio svome bratu a sam je stanovao[60] blizu Palacija[61] zato da onima koji su mu dolazili iskazivati štovanje ne smeta dugo pješačenje.[62] A štovanje mu iskazivahu dolazeći k njegovoj kući ne u manjem broju nego Krasu zbog bogatstva ili Pompeju zbog njegova utjecaja na vojsku, a ti su bili najveći ljudi u Rimu i pobuđivali su najveće divljenje. Štaviše, i Pompej je Ciceronu iskazivao poštovanje a Ciceronova je politička djelatnost mnogo pomogla Pompejevoj moći i slavi.[63]

9. Premda se mnogo uglednih ljudi zajedno s njime natjecalo za preturu, Ciceron bi proglašen pretorom prvi od sviju;[64] i opće je mišljenje bilo da je svoje pravne slučajeve kao pretor rješavao čestito i pošteno. Pripovijeda se također da se Licinije Macer,[65] čovjek i svojom zaslugom utjecajan u gradu a koji je uživao i Krasovu podršku, kad mu se pred Ciceronom sudilo zbog pronevjere, uzdajući se u svoju moć i u zagovor svojih prijatelja, udaljio kući još dok su porotnici glasali pa žurno podšišao kosu i odjenuo bijelu togu kao da je već dobio sudski postupak[66] te se spremao da opet izađe na Forum; ali kad ga je na vratima u predvorje sreo Kras i objasnio mu da je jednoglasno osuđen, vratio se, kažu, i legao u postelju pa umro. Taj slučaj donese Ciceronu ugled savjesna voditelja sudskih postupaka. Vatinije[67] opet, čovjek bahat i prezriv prema magistratima pred kojima je držao svoje obrambene govore, a vrat mu je bio pun oteklina,[68] stavši jednom pred Ciceronovo sudište, nešto je od njega zahtijevao i, kako mu to on nije odmah dopuštao nego je dugo vremena premišljao, reče nato Vatinije da on kao pretor ne bi toliko zabadao nos u tu stvar a Ciceron, okrenuvši mu se, odvrati: »Da, ali ja nemam tako debeo vrat.«[69]

Kad su preostala još dva ili tri dana do isteka njegove službe, dovede netko preda nj Manilija pod optužbom da je pri knjiženju počinio pronevjeru.[70] Taj je Manilije uživao naklonost i jaku podršku naroda jer se smatralo da ga sudski gone zbog Pompeja; bio mu je, naime, prijatelj. Ali kad je tražio nekoliko dana,[71] Ciceron mu dade cigli jedan i to sutrašnji; i narod je bio ogorčen jer je bio običaj da pretori optuženicima daju najmanje deset dana. A kad su ga pučki tribuni izveli na zborište[72] i prekoravali, zamoli da ga saslušaju pa reče, budući da je s optuženima uvijek postupao obzirno i čovječno koliko to zakoni dopuštaju, da je držao nedopustivim da i Maniliju ne pruži tu pogodnost; zato, kako mu je stajao na raspolaganju samo još jedan dan njegove preture, namjerno je taj dan odredio za suđenje; ta svakako to ne bi bio postupak nekoga koji hoće pomoći da prepusti slučaj drugom magistratu.[73] Te riječi izazvaše u narodu udivljenja vrijedan preokret: uz brojne izraze povlađivanja molili su ga da se prihvati Manilijeve obrane. On spremno pristade[74] ne u najmanjoj mjeri radi izočnog Pompeja; i još jednom stavši na govornicu, iznova prozbori narodu žestoko udarajući na pristaše oligarhije i Pompejeve zavidnike.[75]

10. Pa ipak, kao kandidata za konzulat[76] istakli su ga aristokrati ne manje nego narod u interesu grada udruživši svoje napore iz sljedećeg razloga. Premda se promjena u ustavnom poretku što ju je izvršio Sula[77] u početku ukazala apsurdnom, ali sada se već većini uslijed protekla vremena i naviknutosti činilo da posjeduje stabilnost i da nije loša, bilo ih je koji su je nastojali uzdrmati i preinačiti ne s najboljom namjerom po boljitak države nego iz vlastitih sebičnih prohtjeva. A kako je Pompej još na Pontu i u Armeniji ratovao s tamošnjim kraljevima,[78] u Rimu nije bilo sile kadre da se ravnopravno nosi s tim nemirnjacima. Oni su za kolovođu imali čovjeka smiona, poduzetna i podmukla značaja, Lucija Katilinu,[79] koji je osim za druge teške zločine bio nekoć optužen da je obljubio svoju još nevinu kćer i da je ubio svoga brata;[80] i plašeći se sudskog gonjenja zbog tog ubojstva, nagovori Sulu da unese njegova brata, kao da je čovjek još živ, među one koji su bili proskribirani da umru.[81] Uzevši, dakle, njega za svog predvodnika, ti zlikovci između ostalih jamstava vjernosti što ih dadoše jedan drugome priniješe čovjeka za žrtvu pa okusiše njegova mesa.[82] Štaviše, Katilina je iskvario velik dio mladeži u gradu pribavljajući svakome stalna uživanja, pijanke i žene za ljubav i neštedimice trošeći novac na to. Osim toga digla se na pobunu sva Etrurija i najveći dio Cisalpinske Galije. Sam je pak Rim bio najopasnije izložen revoluciji zbog nenormalne raspodjele imovine jer su ljudi od najvećeg ugleda i dostojanstva dospijevali na prosjački štap rasipajući imetak na kazališta, gozbe, nastojanja da dođu do vlasti i na gradnje[83] a bogatstvo se slijevalo u ruke ljudi niska roda i neznatnih tako da je trebao samo malen poticaj da se sve raspadne i bilo je u moći bilo kojeg smionog čovjeka da sruši ustavni poredak koji je bolovao od vlastitih zala.

11. Pa ipak Katilina, hoteći prvo steći snažno uporište za operacije, uđe u izborno nadmetanje za konzulat; i imao je sjajne nade da će mu

drug u službi biti Gaj Antonije, čovjek koji sam po sebi nije bio sposoban za vođu niti u dobroj niti u zloj stvari, ali koji je pod vodstvom drugoga mogao biti snažan oslonac.[84] Postavši svjesni toga, većina valjanih građana[85] istakoše Cicerona kao kandidata za konzulat;[86] i kako ga je narod spremno prihvatio, Katilina propade na izborima a Ciceron i Gaj Antonije[87] bili su izabrani. A ipak, Ciceron je jedini od kandidata bio sin oca viteza a ne senatora.[88]

12. Katilinini planovi, još nepoznati većini, bili su tako odgođeni, ali Ciceronov su konzulat čekale velike uvodne borbe.[89] Na prvome mjestu oni kojima su Sulini zakoni priječili put do magistratura a nisu bili niti malobrojni niti slabi, natječući se za javne službe, nastojali su privući k sebi simaptije naroda iznoseći mnoge optužbe protiv Suline tiranije, koje su bile doista istinite i opravdane, ali su ipak u nezgodan i loše odabran čas potresale državu;[90] na drugome mjestu, pučki su tribuni predlagali zakone koji su smjerali na isto, da se postavi odbor desetorice s neograničenim ovlaštenjima kojima bi se prepustilo da kao potpuni gospodari čitave Italije, čitave Sirije i svih područja što ih je Pompej netom pridodao državi[91] prodaju javno zemljište, sude kome hoće, šalju ljude u progonstvo, osnivaju gradove, uzimaju novac iz državne blagajne, unovačuju i drže vojnika koliko im treba.[92] Stoga su i mnogi ugledni ljudi bili skloni tom zakonu a najviše od sviju Antonije, Ciceronov drug u službi, očekujući da će biti jedan od desetorice. Činilo se također da je on upućen u Katilinine prevratničke planove i da blagonaklono gleda na njih zbog mnoštva svojih dugova; a to je aristokratima i zadavalo najviše straha.

I nastojeći najprije stišati taj strah, Ciceron dade od pokrajina Antoniju izglasati Makedoniju[93] a sam otkloni nuđenu mu Galiju,[94] i tom uslugom pridobi svog druga u službi da kao od njega unajmljeni glumac igra drugu ulogu u spasavanju domovine.[95] A kad je ovaj bio uhvaćen u zamku i ukroćen, Ciceron se sad s većom odvažnošću suprotstavljao prevratnicima. Stoga u senatu, izlažući detaljno optužbu protiv predloženog zakona, tako zbuni same predlagače da mu nisu mogli ništa uzvratiti. A kad su učinili nov pokušaj i, pripremivši se, pozvali konzule pred narod, Ciceron, nimalo se ne uplašivši nego dapače pozvavši senat da ga slijedi i istupivši naprijed,[96] ne samo da je postigao da zakonski prijedlog bude odbačen nego je naveo pučke tribune da odustanu i od ostalih svojih mjera nadvladani njegovom rječitošću.[97]

13. Taj je naime čovjek u najvećoj mjeri pokazao Rimljanima kolik čar pridodaje rječitost pravičnosti, da je pravednost nepobjediva ako se na ispravan način pretače u riječi i da savjestan državnik uvijek u svom djelovanju treba da izabire pravičnost umjesto podilaženja, ali u svojim riječima treba da uklanja s korisnoga sve ono što je slušaocima neugodno. Dokaz zavodljivosti njegova govora slučaj je i s javnim predstavama koji se desio za njegova konzulata. Dok su, naime, ranije u kazalištima pripadnici viteškog staleža bili izmiješani s pukom i zajedno s narodom promatrali izvedbe gdje se već koji zatekao, prvi je Marko Oton za

vrijeme svoje preture odijelio vitezove od ostalog naroda ukazivanjem počasti njima i dodijelio im posebna mjesta samo za njih koja su zadržali kao povlasticu sve do danas.[98] To je puk primio kao svoje poniženje i, kad se Oton pojavio u kazalištu,[99] uvredljivo su zviždali, a vitezovi ga dočekaše burnim pljeskom. Opet narod pojača zviždanje, zatim oni pljesak. Nato se okrenuše jedni protiv drugih psovkama i nered je vladao kazalištem. Kad Ciceron, doznavši za to, dođe i pozove narod k hramu Belone[100] pa ga opomene i prekori, vrativši se opet u kazalište, burno pljeskahu Otonu i natjecahu se s vitezovima iskazujući mu časti i štovanje.

14. Ali Katilini i njegovim suurotnicima, isprva zastrašenima i uplašenima, opet se stala vraćati hrabrost te se međusobno sastajahu i hrabrijahu jedni druge da smjelije prionu na posao prije povratka Pompeja o kome se već govorkalo da se vraća s vojskom.[101] A najviše su Katilinu podbadali negdašnji Sulini vojnici kojih je bilo naći po svoj Italiji, ali najbrojniji i najratoborniji među njima bili su rasuti po etrurskim gradovima[102] i opet su sanjali o novim grabežima i pljačkama bogatstava koja su im ležala kao na dlanu. Ti su se ljudi, naime, imajući za vođu Manlija,[103] jednoga od onih koji su se odlikovali vojujući pod Sulom, pridruživali Katilini i dolazili u Rim da uzmu učešća u izboru konzula. Jer Katilina se ponovno natjecao za konzulat odlučivši ubiti Cicerona u metežu prilikom izbora. A činilo se da i božanstvo potresima, gromovima i prikazama navješćuje takve događaje.[104] Bilo je i prijava ljudi koje su bile istinite ali nedovoljne kao dokaz krivnje[105] protiv čovjeka ugledna i veoma moćna poput Katiline. Stoga Ciceron, odgodivši izbore,[106] pozove Katilinu u senat i stane ga ispitivati o onome što se govorkalo.[107] A on, misleći da u senatu ima mnogo ljudi željnih prevrata a ujedno razmećući se pred svojim suurotnicima, dade Ciceronu odgovor luđaka: »Pa kakvu strašnu stvar radim ako od dvaju tijela koja postoje, jednoga mršava i uvela, ali koje ima glavu, a drugoga bez glave, ali snažna i velika, ja sâm postavljam sebe kao glavu ovom drugom?«[108] Kako je ta skrivena aluzija Katilinina nišanila na senat i narod, Ciceronova se zebnja još uveća i nosio je oklop kad su ga svi utjecajni ljudi i mnoštvo mladeži dopratili od kuće do Martova polja.[109] A namjerno je pustio da se oklop malo vidi odriješivši togu na ramenima, pokazujući onima koji su gledali opasnost koja mu prijeti.[110] A građani se ozlojeđeni[111] okupljahu oko njega; i najzad, kod glasanja, i opet odbaciše Katilinu i za konzule izabraše Silana i Murenu.[112]

15. Nedugo poslije toga, kad su se Katilinini vojnici u Etruriji skupljali i raspoređivali u jedinice i kako se dan određen za napad bližio, dođoše oko ponoći Ciceronovoj kući vodeći i najmoćniji ljudi u Rimu,[113] Marko Kras, Marko Marcelo i Scipion Metel;[114] pokucavši na vrata i pozvavši vratara, rekoše mu neka probudi Cicerona i najavi ih. A radilo se o sljedećemu: Krasu poslije večere preda vratar pisma donesena od nepoznata čovjeka, naslovljena na različite osobe a jedno nepotpisano i na samog Krasa. Pročitavši jedino to pismo, kako je ono najavljivalo da će Katilina izazvati veliko krvoproliće i savjetovalo mu neka tajom ode iz

grada, druga nije otvorio nego je odmah došao k Ciceronu prestravljen opasnošću i da se djelomično opere od osvade koju mu je donijelo prijateljstvo s Katilinom.

Ciceron stoga, razmislivši, sazove senat u osvit dana i, donijevši ona pisma, uruči ih onima kojima su bila upućena uz nalog da ih glasno pročitaju. Pokazalo se da sva podjednako govore o zavjeri. A kad je i Kvint Arije, bivši pretor, javio o stvaranju vojnih jedinica u Etruriji a o Manliju pristigne izvještaj da se s jakim snagama prijeteći nadvio nad tamošnje gradove stalno očekujući neke novosti iz Rima, senat donese zaključak da se briga o situaciji povjerava konzulima a da oni, primivši je, njome ravnaju kako najbolje znaju i spasavaju grad.[115] To senat ne običava činiti često nego samo kad njime zavlada strah od neke velike opasnosti.

16. Kako je Ciceron, dobivši to ovlaštenje, povjerio prilike izvan grada Kvintu Metelu,[116] dok je grad držao čvrsto pod paskom i danomice izlazio u pratnji tolikog mnoštva tjelohranitelja da je Forum velikim dijelom bio ispunjen kad je on dolazio onamo sa svojim pratiocima, Katilina, ne mogući više izdržati odlaganje, sam odluči požuriti k Manliju i vojsci a Marciju i Cetegu[117] naredi neka s mačevima dođu u zoru na Ciceronova vrata kao da ga hoće pozdraviti[118] pa neka ga napadnu i umore.[119] Taj plan Fulvija, žena iz odličnih krugova, dojavi Ciceronu došavši k njemu noću i posavjetovavši ga neka se čuva Cetega i njegovih drugova.[120] Oni pak dođoše u svitanje i, kako su ih spriječili da uđu, ljutili su se i galamili na vratima tako da su postali sumnjivi.[121] Izišavši, Ciceron sazove senat u hram Jupitera Stesija koga Rimljani nazivaju Statorom,[122] podignut na početku Svete ceste ondje gdje je uspon na Palacij.[123] Kad je onamo došao i Katilina s ostalima da se brani, nitko od senatora ne htjede sjesti uza nj, nego se svi ukloniše iz klupe gdje je on sjedio.[124] A kad je počeo govoriti, prekidala ga je buka i najzad Ciceron, ustavši, naredi mu[125] neka se udalji iz grada; jer, reče, kako su njemu sredstvo djelovanja riječi a Katilini oružje, između njih treba da bude zid.[126] Katilina, dakle, izišavši smjesta, pođe k Manliju s tri stotine naoružanih pratilaca i uzevši prutiće i sjekire[127] kao da je magistrat te istaknuvši bojne znakove; i kako se u svemu skupilo dvadeset tisuća ljudi, stade obilaziti gradove nagovarajući ih na pobunu tako da je to sada bio otvoren rat pa je Antonije bio odaslan da se bori s njime.

17. U gradu ostavljene ljude zavedene od Katiline okupljao je i hrabrio Kornelije Lentul s nadimkom Sura, čovjek ugledna roda, ali koji je vodio pokvaren život i zbog razuzdanosti bio ranije izbačen iz senata[128] a sada je po drugi put bio pretor kao što je običaj kod onih koji nastoje ponovno steći svoje senatorsko dostojanstvo.[129] Pripovijeda se da je i nadimak Sura dobio iz sljedećeg razloga. U vrijeme Sule kao kvestor pronevjerio je i utajio velike iznose državnog novca. Kad se Sula ljutio i tražio u senatu od njega račun, istupivši nehajno i prezrivo, reče da on ne polaže računa nego da pruža list noge kao što je bio običaj da čine dječaci koji promaše u igri loptom.[130] Po tome bi prozvan Sura; jer *sura* je latinska

riječ za list noge.[131] Drugom prilikom opet, kad je bio pod sudskim gonjenjem i podmitio nekoliko porotnika, budući da je bio oslobođen samo s dva glasa većine, reče da je ono što je dao drugome od te dvojice bilo nepotreban trošak: ta bilo bi mu dovoljno i da je bio oslobođen samo jednim glasom većine.

Takva je bila narav tog čovjeka koga je pokrenuo Katilina a do kraja upropastile isprazne nade koje su mu ulijevali lažni proroci i sljepari koji su recitirali krivotvorena proročanstva u stihu tvrdeći da potječu iz sibilinskih knjiga,[132] koja su navješćivala da je trojici Kornelija suđeno da budu samovladari u Rimu, dvojici od kojih se već ispunila njihova sudbina, Cini[133] i Suli,[134] a da njemu, trećem i preostalom Korneliju, božanstvo sada dolazi donoseći mu samovladu i da svakako treba da je prihvati i da ne upropašćuje svoje povoljne prilike oklijevanjem poput Katiline.

18. Nije, dakle, bilo nikakva beznačajna sitnica ono što je Lentul imao u planu, nego, naprotiv, on je odlučio pobiti cio senat a od ostalih građana toliko koliko bude mogao, sam grad potpuno spaliti i ne štedjeti nikoga izuzev Pompejevu djecu;[135] njih je, ugrabivši ih, kanio držati u zatočeništvu kod sebe i čuvati ih kao zalog za nagodbu s Pompejem; jer pouzdana se vijest o njegovu povratku s velikog pohoda[136] već nadaleko proširila. Za udar bila je određena noć i to jedna noć za Saturnalija[137] a mačevi, kudjelja i sumpor, donašani u Cetegovu kuću, ondje su bili skriveni. Štaviše, odredivši sto ljudi i podijelivši Rim na isto toliko dijelova, svakome od njih ždrijebom dodijeliše po jedan od tih dijelova da bi, pošto u kratkom razmaku zapale mnoštvo vatri, grad bio posvuda u plamenu. Drugi su opet imali, začepivši vodovodne cijevi, ubijati one koji budu dolazili po vodu.

Dok se to pripremalo, desilo se da su u Rimu boravila dva poslanika Alobrožana,[138] naroda koji je u to vrijeme bio u osobito teškom položaju i osjećao svu težinu rimskog vrhovništva. Smatrajući te ljude korisnima za dizanje pobune u Galiji, Lentul i njegovi pristaše uključiše i njih u svoju urotu. Također dadoše im pisma za njihov senat i za Katilinu[139] obećavajući galskom senatu slobodu a Katilinu pozivajući neka oslobodi robove[140] pa krene na Rim.[141] S njima poslaše Katilini i nekog Tita Krotonjanina[142] da nosi pisma. Ali kako su zavjerenici bili neuravnoteženi ljudi koji su se rijetko sastajali bez vina i žena, dok je Ciceron pratio njihove namjere s mnogo truda i trijezna rasuđivanja i izvanrednom pronicljivošću a imao je i mnogo svojih ljudi izvan urote koji su nadzirali njihove postupke i pomagali mu da ide njihovim tragom, s mnogo je opet takvih za koje se držalo da pripadaju uroti kriomice i povjerljivo razgovarao, pa tako dozna i za njihov dogovor sa strancima; i uvrebavši noću Krotonjanina, uhvati njega i pisma uz potajnu suradnju Alobrožana.[143]

19. U osvit dana, sazvavši senat u hram Sloge,[144] pročita glasno pisma i sasluša doušnike. I Junije Silan[145] reče da su neki ljudi čuli Cetega gdje govori da imaju biti ubijena tri konzula[146] i četiri pretora. Bivši

konzul Pizon[147] izvijesti o drugim sličnim planovima. Štaviše, Gaj Sulpicije, jedan od pretora, poslan Cetegovoj kući, nađe u njoj veliku količinu streljiva i oružja a najviše mačeva i bodeža svježe naoštrenih. I najzad, pošto je senat izglasao osobnu sigurnost Krotonjaninu ako prijavi ono što zna, Lentul, zbog dokazane mu krivnje, položi svoju službu (bio je, naime, tada pretor) i, odloživši grimizom obrubljenu togu, odjene umjesto nje odjeću koja je dolikovala neugodnoj situaciji u kojoj se našao.[148] Stoga on i njegovi suučesnici budu predani pretorima[149] u pritvor bez stavljanja u okove.

Kako je već bila večer i narod je sakupljen čekao pred hramom, Ciceron, izišavši i saopćivši sugrađanima što je bilo učinjeno,[150] pođe ispraćen od njih u kuću prijatelja u susjedstvu jer su njegovu zaposjele žene koje su slavile tajne obrede božice koju Rimljani nazivaju Bona Dea a heleni Ginekija.[151] Njoj svake godine prinosi žrtvu u konzulovoj kući njegova žena ili majka u prisustvu djevica Vestalki.[152] Ušavši, dakle, u prijateljevu kuću, Ciceron je u sebi razmišljao – a s njim je bio sasvim malen broj pratilaca – što da uradi s onim ljudima.[153] Ustručavao se, naime, od najteže ali takvim velikim zločincima primjerene kazne i žacao se nje zbog blagosti svoga značaja i iz straha da se ne bi činilo da pretjerano koristi svoju vlast i s okrutnom strogošću postupa prema ljudima najvišeg roda koji imaju utjecajne prijatelje u gradu; a ako s njima postupi popustljivije, pribojavao se opasnosti koja je od njih prijetila. Jer ako pretrpe neku kaznu blažu od smrtne, njihova će se drskost dati navesti i na svaku vratolomnu smionost zato što će njihovu prijašnju pakost pojačati nova srdžba zbog kazne; sam će pak biti smatran strašljivim i slabim pogotovo zato što je već i inače vladalo opće mišljenje da nije osobit junak.

20. Dok je Ciceron još bio u toj neodlučnosti, ženama koje su prinosile žrtvu dano bi znamenje. Premda se već, naime, činilo da se vatra na žrtveniku smirila, iz pepela i izgorjele kore drveta plane jak i blistav plamen.[154] Dok je on ostale žene prestrašio i rastjerao, svete djevice naložiše Ciceronovoj ženi Terenciji da najvećom brzinom pođe k svome mužu i rekne mu neka u interesu domovine započne ostvarivati svoje odluke jer boginja mu šalje to veliko svjetlo kao predznak slave i spasenja. A Terencija (jer ni inače nije bila blage ćudi niti bez prirodne hrabrosti nego žena častoljubiva i više, kako veli sam Ciceron,[155] sklona da s njime dijeli državničke brige nego da njega čini dionikom kućnih) javi to i potakne ga protiv urotnika; a jednako i njegov brat Kvint i Publije Nigidije,[156] jedan od njegovih drugova u filozofiji, koga je Ciceron najviše upotrebljavao u najznačajnijim državničkim poslovima.

Kad je sutradan senat raspravljao o kazni za te ljude, Silan, prvi upitan za mišljenje, reče da je na mjestu kazniti ih najtežom kaznom pošto budu odvedeni u zatvor.[157] I tom se mišljenju priključiše redom svi senatori dok ne dođe red na Gaja Cezara[158] koji je poslije postao diktator. U ono vrijeme bio je još mlad[159] i tek na začecima svog uzdizanja do moći, ali u svojoj je političkoj djelatnosti i svojim nadama već zakoračio putem kojim će uređenje rimske države preinačiti u samovlašće, što je od drugih

ostalo neprimijećeno, ali Ciceronu je pružio mnogo razloga za sumnjičenje, no nijednu priliku za napadaj kojim bi mu mogao dokazati krivnju, nego, premda se i čulo neke govoriti da je već Ciceron sasvim blizu da ga ulovi, Cezar mu je uvijek izmakao. Neki, međutim, tvrde da ga je Ciceron namjerno previđao i ostavljao po strani dostave protiv njega iz straha od njegovih prijatelja i njegove moći; jer svakome je, govorahu, bilo jasno da bi više drugi urotnici bili obuhvaćeni njegovim oslobođenjem nego Cezar njihovom kaznom.

21. Kad je, dakle, red za davanje mišljenja došao na nj, ustavši, izjasni se protiv pogubljenja urotnika, ali za zapljenu njihove imovine a da oni, odvedeni u italske gradove koje bude Ciceron smatrao najprikladnijima, ondje budu u okovima strogo čuvani sve dok ne bude pobijeđen Katilina. Kako je Cezarovo mišljenje bilo pomirljivo[160] a izrekao ga je izvanredno sposoban govornik, Ciceron mu dodade nemalo težine. Jer kad je ustao,[161] on je lavirao između oba prijedloga[162] sad zagovarajući onaj raniji, sad Cezarov, a i svi njegovi prijatelji, držeći da je Cezarov prijedlog povoljan za Cicerona (jer manje će biti predmetom kritike ako ne pogubi urotnike), radije su birali ovo potonje mišljenje tako da se i Silan, mijenjajući svoje prvotno gledište, ispričavao i govorio da niti njegovo mišljenje nije govorilo za smrtnu kaznu: jer »najteža kazna« za rimskog je senatora zatvor. Pošto je Cezarov prijedlog bio iznesen, prvi mu se usprotivi Lutacije Katul;[163] zatim prihvativši Katon,[164] žestinom svoga govora ujedno usmjerivši sumnje i protiv Cezara, ispuni senat srditom odlučnošću tako da je bila izglasana smrtna kazna za zavjerenike. Što se tiče zapljene imovine, suprotstavljao joj se Cezar smatrajući nepriličnim da se, zabacivši čovječni dio njegova mišljenja, usvoji samo onaj najnemiliji. A kako su mnogi senatori ustrajali na tome, prizove se na pučke tribune.[165] Ali oni se ne odazivahu na njegov priziv nego Ciceron sam, popustivši u tome, izbaci onaj dio zaključka o zapljeni.

22. Tad je pošao zajedno sa senatom po te ljude. Oni, naime, nisu bili svi na istome mjestu, nego je svakoga čuvao drugi pretor. Uzevši najprije Lentula s Palacija,[166] vodio ga je Svetom cestom i posred puna Foruma, dok su ga unaokolo okruživali najautoritativniji ljudi Rima kao njegova tjelesna straža a narod je sa zebnjom pratio ono što se radilo i šutke prolazio, osobito pak mladež, kao da im se činilo da su uz strah i jezu posvećivani u drevne svete obrede nekog aristokratskog sustava vlasti.[167] Prošavši Forum i stigavši do zatvora,[168] predade Lentula krvniku i naloži mu da ga smakne;[169] zatim redom Cetega i onda svakoga od ostalih, dovevši ih do zatvora, dade ih pogubiti. A videći da mnogi članovi urote još stoje sakupljeni na Forumu ne znajući za osudu i njezino izvršenje te čekajući noć kao da su oni ljudi još živi i mogu biti izbavljeni, dovikne im jakim glasom: »Živjeli su!« Tako Rimljani, kad neće izgovoriti riječi zlosutna značenja, izražavaju smrt.[170]

Već je bila večer i preko Foruma Ciceron se uspinjao k svojoj kući a građani su ga ispraćali ne više dostojanstvenom šutnjom nego poklicima i pljeskom dočekujući ga kad ih je god susretao, nazivajući ga spasiteljem

i utemeljiteljem njihove domovine.[171] I mnoga su svjetla osvjetljavala ulice jer su ljudi postavljali svjetiljke i zublje na vrata. A žene sa tavanica[172] pružale su svjetla u počast toga čovjeka da ga vide kako se u pratnji najodličnijih sugrađana tako veoma svečano vraća kući; oni, većina kojih je uspješno završila velike ratove i u trijumfu ušla u grad te pripojila nemalo zemlje i mora rimskoj vlasti, stupali su sada priznajući jedni drugima, ako Rim duguje zapovjednicima i vojskovođama zahvalnost za bogatstvo, plijen i moć, jedinome Ciceronu duguje je za očuvanje i sigurnost zato što ih je oslobodio tako velike i tako ozbiljne opasnosti. Jer nije se toliko divljenja vrijednim činilo to što je spriječio urotničke planove i njih kaznio koliko što je najveći od prevratničkih pokušaja svih vremena ugušio uz najmanje nevolja, bez ikakva građanskog rata i nemira. Većina, naime, onih koji su se sjatili oko Katiline, čim su doznali za sudbinu Lentula i Cetega, ostaviše ga i otiđoše; i Katilina, s onima koji su ostali uza nj zametnuvši odlučan boj s Antonijem, pogibe sam i njegova vojska.[173]

23. Pa ipak, bilo ih je koji su bili spremni i grditi Cicerona zbog onoga što je učinio i štetiti mu činom a vođe su im bili od već izabranih magistrata Cezar kao pretor a Metel i Bestija kao pučki tribuni.[174] Kad su oni preuzeli svoje službe, kako je Ciceronu ostajalo još malo dana njegova konzulata,[175] nisu mu dopuštali da govori narodu nego, postavivši klupe po zborištu,[176] nisu mu davali ni pristupa ni riječi, već su mu naređivali, ako hoće, neka samo položi zakletvu uobičajenu pri napuštanju službe i neka onda silazi.[177] Prihvativši te uvjete, Ciceron istupi naprijed da se zakune; i kad je nastala tišina, stane se zaklinjati ne onom tradicionalnom nego nekom osobitom i novom zakletvom da je uistinu spasio domovinu i očuvao rimski imperij, a za njime ponavljao je zakletvu sav narod. Nato ljuteći se još više, Cezar i pučki tribuni smišljahu nove neprilike Ciceronu pa među ostalim predlagahu zakon da se pozove kući Pompej s vojskom da sruši samovoljnu Ciceronovu vladavinu. Ali Ciceronu i cijeloj državi od velike je koristi bio Katon koji je tada bio pučki tribun i suprotstavljao se njima ovlastima jednakim njihovima[178] a većim osobnim ugledom. On je, naime, lako obarao ostale njihove zamisli a napose je tako uzvisio Ciceronov konzulat u govoru narodu da su mu izglasali najveće počasti ikada nekome ukazane i nazvali ga ocem domovine.[179] Jer čini se da je njemu prvome pripao taj naslov pošto ga je Katon tako nazvao pred narodom.

24. Tako je u to vrijeme Ciceron imao najveću moć u državi, ali se učinio mrskim mnogima ne nekim počinjenim nedjelom, nego je hvaleći i veličajući sam sebe omrznuo mnogima. Ta nije moglo biti sjednice niti senata niti narodne skupštine niti suda na kojoj nisi morao saslušati dugačka naklapanja o Katilini i Lentulu. Ne samo to, nego je na kraju napunio i svoje knjige i spise takvim pohvalama[180] i svoje je govorništvo, koje je bilo izvanredno ugodno i posjedovalo izuzetan šarm, učinio mučnim i mrskim slušateljima jer ga je ta neugodna navika neprestano pratila kao neka zla kob. Pa ipak, premda je njegovo častohleplje bilo tako neumjereno, nije uopće poznavao zavidljivosti prema drugima jer je bez

ikakve zavisti hvalio svoje prethodnike i suvremenike, kako se može vidjeti u njegovim spisima.[181] Mnoge se takve njegove pohvale i prepričavaju; na primjer, o Aristotelu da je rijeka tekućeg zlata[182] i o Platonovim dijalozima da bi Jupiter, da mu je narav da se služi ljudskim govorom, tako govorio.[183] Teofrasta imao je običaj nazivati svojom osobitom nasladom.[184] A kad ga upitaše koji od Demostenovih govora smatra najboljim, odgovorio je: najdulji.[185] No ipak, neki koji se prave da nasljeduju Demostena kvače se za Ciceronov izraz što ga je upotrijebio u pismu jednome od prijatelja,[186] da gdjekad u svojim govorima drijema; ali ništa ne govore o velikim i zadivljujućim pohvalama kojima ga obasipa na mnogo mjesta kao ni o činjenici da je svojim govorima oko kojih je utrošio najviše truda, onima protiv Antonija, dao naslov *Filipike.*[187]

Štoviše, od njegovih suvremenika slavnih po rječitosti ili mudrosti nema ni jednoga koga on nije učinio još slavnijim onim što je rekao ili napisao njemu u prilog. Peripatetičaru Kratipu[188] ishodio je rimsko građansko pravo od Cezara koji je sad već bio na vlasti a isposlovao je i od areopaškog vijeća[189] da izglasa molbu Kratipu neka ostane u Ateni i raspravlja o mladeži zato što je njegova prisutnost na ures gradu. Postoje i Ciceronova pisma Herodu[190] i druga svome sinu u kojima ih potiče da proučavaju filozofiju s Kratipom. Ali učitelja govorništva Gorgiju izgoni iz sinovljeva društva optužujući ga da mlada čovjeka navodi na uživanje i na pijanke.[191] I to je gotovo jedino od njegovih helenskih pisama (drugo je ono upućeno Pelopu iz Bizantija[192]) koje je napisano u srdžbi, i na Gorgiju udara s pravom ako je doista bio, kao što se smatralo, bezvrijedan i razvratan, ali prema Pelopu pokazuje se sitničavim i zagrižljivim zato što je ovaj propustio da se pobrine da Bizanćani izglasaju nekakav zaključak u njegovu počast.[193]

25. Te su pritužbe karakteristika slavoljublja koje ga je često zavodilo da u svojem govorničkom umijeću zanemaruje granice obične pristojnosti. Pripovijeda se tako da se jednom, pošto je na sudu obranio Munacija[194] a ovaj, tek što je bio oslobođen optužbe, stao tužiti Ciceronova prisna prijatelja Sabina, Ciceron tako od srdžbe zaboravio da mu je rekao: »Pa zar si ti, Munacije, svojom zaslugom bio oslobođen a ne zato što sam ja usred bijela dana crni mrak sucima na oči navukao?«[195] Hvaleći Marka Krasa s govornice, požnje buran uspjeh a za par ga je dana isto tako javno grdio, našto Kras reče: »Ta zar me nisi ovdje sam nedavno hvalio?« »Dabome«, otpovrgnu Ciceron, »radi vježbe: okušavao sam se govoreći o lošoj stvari.« Kad je Kras jednom rekao da nijedan Kras nije u Rimu doživio više od šezdeset godina a kasnije to nijekao i govorio: »Što mi je bilo da sam to rekao?«, »Znao si«, reče Ciceron, »da će Rimljani biti oduševljeni da to čuju pa si nastojao steći popularnost.« Kad je Kras rekao da mu se sviđa stoičko učenje jer pokazuje da je dobar čovjek bogat, primijeti Ciceron: »Pazi ne potječe li prije tvoje zadovoljstvo odatle što kažu da mudracu pripada sve.«[196] Krasu, naime, predbacivahu srebroljupstvo. Kad se jedan od dvojice Krasovih sinova, za koga se držalo da je sličan nekom Aksiju,[197] zbog čega je njegova majka bila potvarana zbog

navodne sramotne veze s tim Aksijem, istakao govorom održanim u senatu, Ciceron, upitan što o njemu misli, reče helenski: »*Axios Krassu.*«[198]

26. Kad je Kras namjeravao otploviti u Siriju,[199] želio je da mu Ciceron radije bude prijatelj nego neprijatelj; i da pokaže svoje prijateljske namjere, reče mu da želi kod njega večerati; i Ciceron ga primi s uslužnošću.[200] Nekoliko dana kasnije, kad su neki prijatelji posredovali kod njega za Vatinija[201] govoreći da on traži izmirenje i prijateljstvo (bio mu je, naime, neprijatelj), reče Ciceron: »Ne želi valjda i Vatinije večerati kod mene?« Tako je, dakle, postupao s Krasom. Sam pak Vatinije imao je otekline na vratu[202] i, kad je jednom govorio na sudu, nazva ga Ciceron »nadutim« govornikom. Čuvši da je umro a malo potom doznavši da je živ, reče Ciceron: »Pa onda umro najgorom smrću onaj koji je tako ružno slagao!«[203] Kad je Cezaru bila izglasana odluka da se zemlja u Kampaniji porazdijeli njegovim vojnicima,[204] mnogi su u senatu bili ozlojeđeni a Lucije Gelije, gotovo najstariji senator, reče da to neće biti učinjeno dok je on živ, a Ciceron na to rekne: »Pa pričekajmo! Ta Gelije ne traži dugačku odgodu.« Bio je neki Oktavije za koga se govorkalo da je porijeklom Afrikanac; kad je na nekakvu suđenju rekao Ciceronu da ga ne čuje, njemu ovaj odgovori: »Pa ipak ti je uho dobro izbušeno.«[205] Kad je Metel Nepot rekao da je Ciceron više ljudi poslao u smrt kao svjedok optužbe nego što ih je kao branitelj spasio, reče Ciceron: »Pa ja priznajem da je u mene više dobre vjere nego govorničke vještine.« Kad se neki mladić, optužen da je svome ocu dao otrov u kolaču, prkosno hvalisao da će ispsovati Cicerona, reče on: »To mi je od tebe milije nego kolač.« Kad ga je Publije Sestije[206] uzeo s još nekima drugima za odvjetnika, ali onda je sam htio sve govoriti i nikome drugome nije dao do riječi, kako je bilo jasno da će ga porotnici, koji su već glasali, osloboditi, reče Ciceron: »Uživaj danas u svojoj prilici, Sestije; jer sutra ćeš opet biti nitko i ništa.«[207] Publija Konstu,[208] koji je želio biti pravni stručnjak a bio je neznalica i nesposoban, pozove Ciceron u jednoj parnici kao svjedoka; a kad je ovaj stalno ponavljao da ništa ne zna, reče Ciceron: »Možda ti misliš da te pitam nešto s područja prava.« Kad ga je u nekoj razmirici Metel Nepot više puta pitao: »Tko ti je otac?«,[209] Ciceron mu odvrati: »U tvom slučaju tvoja je majka odgovor na to pitanje učinila prilično teškim.« Smatralo se da je Nepotova majka razvratna a i on je sam bio pravi prevrtljivac. Jednom je, iznenada napustivši službu pučkog tribuna, otplovio k Pompeju u Siriju, zatim se s još manje razloga vratio odatle. Pokopavši svog učitelja Filagra s više pažnje nego što je uobičajeno, postavi mu na grob gavrana[210] od kamena; a na to Ciceron primijeti: »To si učinio veoma mudro: ta on te bolje naučio letjeti nego govoriti.« Kad je Marko Apije u uvodu svoga govora u nekoj parnici rekao da ga je prijatelj zamolio da pokaže marljivost, rječitost i odanost, Ciceron upadne: »Pa kako si onda mogao biti tako tvrda srca da nisi pokazao nijednu od tih osobina za koje te prijatelj zamolio?«

27. Služiti se vrlo ujedljivim dosjetkama protiv neprijatelja i protivnika na sudu čini se da je nesumnjivo legitiman dio govorničkog

umijeća;[211] ali njegov običaj da vrijeđa sve bez razlike zato da izazove smijeh navukao je na nj mnogo mržnje. Zabilježit ću i par takvih primjera. Marka Akvinija, čija su dva zeta bila u progonstvu, nazivao je Adrastom.[212] Kad je Lucije Kota obnašao cenzorsku čast a bio je velik prijatelj vinu, Ciceron, dok se natjecao za konzulat, ožednje i, kako su prijatelji stajali uokrug oko njega dok je pio, reče: »S pravom se plašite da se ne razljuti na mene naš cenzor zato što pijem vodu.« Susrevši Vokonija koji je sa sobom vodio tri ružne kćeri, usklikne:

On rodi djecu protiv volje Febove.[213]

Kad je Marko Gelije, o kome se govorkalo da je ropskoga porijekla, jakim i jasnim glasom pročitao pismo upućeno senatu, Ciceron reče: »Nemojte se čuditi! I on je jedan od izvikivača.«[214] Kad je Faust, sin Sule koji je bio samovladar u Rimu i javnim oglasima[215] mnogo ljudi poslao u smrt, zapavši u dugove i potrativši velik dio svog imetka, oglasom ponudio svoju imovinu na javnu prodaju, Ciceron reče da mu se taj oglas više sviđa od očeva.

28. Takve su mu šale donijele neprijateljstvo mnogih; pored toga, Klodijevi se pristaše udružiše protiv njega a počelo je to ovako. Klodije je bio čovjek plemenita roda, po godinama mlad, ali drzak i preuzetan.[216] Zaljubljen u Cezarovu ženu Pompeju, on se krišom uvuče u njegovu kuću u odjeći i s opremom sviračice citre; rimske su žene, naime, u Cezarovoj kući prinosile onu tajnu žrtvu kojoj je muškarcima zabranjeno pribivati[217] i nijednog muškarca ondje nije bilo; ali kako je još bio golobrado momče, Klodije se nadao da će se neprimjetno provući do Pompeje pomiješan među žene. Ali kako je noću ušao u prostranu kuću, nije znao kojim hodnikom da pođe; i dok je lutao, opazi ga služavka Aurelije, Cezarove majke, te ga upita za ime. Budući da je bio prisiljen da progovori i rekao da traži Pompejinu pratilju Abru, služavka, razabravši da glas nije ženski, vrisne i stane pozivati onamo druge žene. A one, zaključavši vrata i posvuda pretražujući, uhvate Klodija koji je potražio zaklon u sobi sluškinjice s kojom je unišao. Kad se taj događaj razglasio, Cezar otpusti Pompeju i povede protiv Klodija sudski postupak zbog bezbožnosti.[218]

29. Ciceron je Klodiju bio prijatelj i za neprilika s Katilinom Klodije mu je bio najrevnosniji pomoćnik i tjelohranitelj;[219] ali kad je Klodije na optužbu odgovorio tvrdnjom da u kritično vrijeme uopće nije bio u Rimu nego da je boravio na mjestima najudaljenijima od grada, Ciceron posvjedoči protiv njega da mu je došao u kuću i porazgovarao s njime o nečemu; a to je bila istina. Pa ipak, činilo se da Ciceron ne svjedoči radi istine nego opravdavajući se pred svojom ženom Terencijom. Njezino je, naime, neprijateljstvo prema Klodiju potjecalo odatle što je mislila da se Klodijeva sestra Klodija željela udati za Cicerona i nastojala to ostvariti pomoću nekog Tula[220] koji je Ciceronu bio drug i jedan od najprisnijih prijatelja a njegove stalne posjete i pažnje prema Klodiji, koja je stanovala u blizini, pobudile su Terencijinu sumnju. Kako je bila teške naravi i dominirala Ciceronom, dražila ga je da se pridruži napadu na Klodija i

da svjedoči protiv njega. A mnogi su valjani građani[220a] svjedočili protiv Klodija zbog krivokletstva, lakomislenosti, podmićivanja svjetine i zavođenja žena. Lukul je, štaviše, predveo sluškinje koje su potvrdile da je Klodije imao odnos s najmlađom od svojih sestara dok je ona bila Lukulova žena. A veoma je prošireno bilo mišljenje da je Klodije spolno općio i s ostalima dvjema sestrama od kojih je Tercija bila udana za Marcija Reksa a Klodija za Metela Celera,[221] a ovu su nazivali Kvadrancijom jer joj je jedan od ljubavnika poslao kesu u koju je ubacio bakrene novčiće umjesto srebrnih; a najsitniji se bakreni novčić nazivao kvadrant. A zbog te svoje sestre bio je i Klodije osobito na zlu glasu. No ipak, budući da je narod ustajao protiv onih koji su se složili i svjedočili protiv Klodija, uplašeni, porotnici su se okružili stražom[222] a većina je svoje glasačke pločice ispisala zbrkano.[223] Ipak se učini da je većina bila za oslobođenje; a bilo je spomenuto da je posrijedi i nekakvo podmićivanje. To je navelo Katula, kad se sreo s porotnicima, da im kaže: »Vi ste uistinu zatražili stražu kao mjeru osiguranja bojeći se da vam netko ne oduzme vaš novac.«[224] A Ciceron, kad mu je Klodije rekao da porotnici nisu njegovo svjedočenje smatrali vjerodostojnim, odgovori: »Dapače, meni su povjerovala dvadeset petorica; toliko ih je, naime, glasalo protiv tebe; a tebi nisu povjerovala tridesetorica; jer te nisu oslobodili prije nego su dobili tvoj novac.«[225] Cezar, međutim, pozvan kao svjedok, nije posvjedočio protiv Klodija i porekao je da je povjerovao u preljub svoje žene nego da ju je otpustio zato što je trebalo da Cezarova žena bude čista ne samo od sramotna čina nego i od sramotnih glasina.[226]

30. Umakavši tako opasnosti i izabran za pučkog tribuna,[227] Klodije odmah stade napadati Cicerona potičući protiv njega sve moguće neprilike i okupljajući podjednako sav svijet. Narod je, naime, pridobio za sebe dobronamjernim zakonima[228] a obojici je konzula dao izglasati velike pokrajine, Pizonu Makedoniju a Gabiniju Siriju,[229] mnogima iz siromašnih slojeva podjeljivao je građansko pravo[230] a oko sebe držao je naoružane robove.[231] Kako je od trojice tada najmoćnijih ljudi Kras bio u otvorenu sukobu s Ciceronom, Pompej šurovao s obojicom a Cezar upravo imao s vojskom otići u Galiju, Ciceron, zavukavši se pod njegovu zaštitu premda mu nije bio prijatelj nego predmetom sumnjičenja zbog Katilinine urote, zamoli ga da kao legat pođe s njime na vojnu.[232] Kad je Cezar to prihvatio, Klodije, videći da Ciceron izmiče njegovoj tribunskoj vlasti, stade se pretvarati da je pomirljiv i glavnu je krivnju svaljivao na Terenciju a o njemu stalno govorio dolično i čak pokazivao sklonost blagohotnim izrazima kao netko tko prema njemu ne osjeća mržnju niti je na nj kivan nego ima samo neke umjerene zamjerke na prijateljski način pa time potpuno raspršio Ciceronov strah tako da je on otklonio legatsku službu pod Cezarom i ponovno se stao prihvaćati političke djelatnosti. Razjaren takvim ponašanjem Cezar ohrabri Klodija i Pompeja potpuno odvrati od Cicerona a sam u narodnoj skupštini dade protiv njega iskaz kao svjedok da ne smatra niti pravičnim niti zakonitim da se ljudi pogubljuju bez suda kao u slučaju Lentula, Cetega i njihovih drugova.[233] To je, naime, bila optužba i Ciceron je bio pozvan pred sud da dade odgovor na nju. I tako,

u opasnosti od sudskog progona, Ciceron promijeni odjeću i pusti dugačku kosu[234] te je, obilazeći naokolo ponizno molio narod. Ali posvuda mu je po ulicama ususret dolazio Klodije okružen obijesnim i drskim ljudima koji su, zbijajući razuzdane šale na račun Ciceronove izmijenjene odjeće i držanja a često i nabacujući se na nj blatom i kamenjem ometali njegove ponizne molbe za pomoć.[235]

31. Pa ipak, u prvom redu gotovo cio viteški stalež promijeni svoju odjeću zajedno s Ciceronom a ne manje od dvadeset tisuća mladeži pratili su ga dugokosi i pridruživali se njegovu zaklinjanju za pomoć u naroda;[236] a zatim, kad se senat sastao da izglasa zaključak da sav narod promijeni odjeću u znak žalosti i konzuli se tome usprotiviše a Klodije je u oružju hodao oko vijećnice, nemalo senatora istrči van razdirući svoje haljine i ispuštajući krikove. Ali kako taj prizor nije pobudio ni sažaljenja ni stida nego je trebalo da Ciceron ide u progonstvo ili da silom i gvožđem riješi stvar s Klodijem, zamoli za pomoć Pompeja koji mu se namjerno uklonio s puta i boravio u svojoj ladanjskoj vili kod Albe.[237] I najprije posla svog zeta Pizona[238] da moli za nj; potom pođe i sam onamo. Pompej, međutim, doznavši za njegov dolazak, nije se usudio da mu iziđe na oči: osjećao je, naime, strašan stid pred tim čovjekom koji je za nj bio velike bojeve i mnogo mu puta učinio usluge u politici. Ali na traženje Cezara, kome je bio zet,[239] iznevjerio se svojim starim obavezama zahvalnosti i, iskravši se na druga vrata, izbjegao je taj susret. Tako izdan od njega i ostavši napušten, Ciceron se utekao za pomoć konzulima. Gabinije je prema njemu uvijek bio neprijazan, ali Pizon[240] porazgovara s njim blaže savjetujući mu neka se ukloni iz grada i izmakne pred Klodijevim bjesnilom, neka podnese promjenu prilika i opet postane spasiteljem domovine koju je Klodije uvalio u razdor i nevolje.

Dobivši takav odgovor, Ciceron se savjetovao sa svojim prijateljima; Lukul ga je pozivao neka ostane vjerujući da će on nadvladati, ali ostali mu savjetovahu neka ide u progonstvo misleći da će ga se narod ubrzo zaželjeti kad se zasiti Klodijeva mahnitanja i ludila. To Ciceron odluči učiniti; zato Minervin kip, koji je dugo vremena stajao u njegovoj kući i on ga je osobito štovao, odnese na Kapitolij[241] pa ga postavi ondje kao zavjetni dar s natpisom »Minervi čuvarici Rima«.[242] Zatim se, prihvativši pratnju prijatelja, oko ponoći iskrade iz grada i pođe pješice kroz Lukaniju želeći se dohvatiti Sicilije.

32. Čim je postalo očigledno da je već pobjegao, Klodije dade izglasati odluku o njegovu protjerivanju i izdade naredbu da mu se ima uskraćivati vatra i voda i da ga nitko ne smije primiti pod krov unutar petsto milja[243] uokrug Italije. Na tu se zabranu ljudi većinom nisu ni najmanje obazirali iz poštovanja prema Ciceronu i ispraćali su ga ukazujući mu sve moguće znakove ljubeznosti; ali u Hiponiju, gradu u Lukaniji,[244] koji se sada zove Vibon, Sicilac Vibije, koji je između ostalih mnogih probitaka što ih je zahvaljivao Ciceronovu prijateljstvu, za njegova konzulata postao i predstojnik inžinjerijskih jedinica u vojsci,[245] nije ga primio u kuću, nego mu je samo nudio da će mu naznačiti svoje

poljsko dobro za boravište a Gaj Vergilije, propretor Sicilije,[246] koji je bio u najprisnijim odnosima s Ciceronom, pisa mu neka se drži daleko od Sicilije. Obeshrabren takvim postupcima pođe u Brundizij i, pokušavajući odande uz povoljan vjetar prijeći u Dirahij, kako je na otvorenu moru zapuhao suprotan vjetar, idućeg se dana opet vrati natrag a onda se ponovno otisne na more. Pripovijeda se i da je za njegova pristajanja u Dirahiju[247] i kad se baš spremao da se iskrca nastao potres i da je more uzavrelo.[248] Na temelju toga nastadoše nagađanja gatara da njegovo progonstvo neće potrajati; jer to su bili znaci promjene. Ali premda su ga mnogi ljudi iz naklonosti prema njemu posjećivali a helenski se gradovi natjecali šaljući mu poslanstva, ipak je većinom provodio vrijeme u potištenosti i velikoj snuždenosti[249] bacajući poglede prema Italiji kao prema predmetu svoje čežnje i njegov je ponos bio nesrećom odveć umanjen i oslabljen i osjećao se poniženim koliko se ne bi očekivalo od čovjeka čiji je život bio prožet tolikom kulturom. A ipak često je tražio od prijatelja da ga ne nazivaju govornikom nego filozofom; kao svoje je, naime, zanimanje odabrao filozofiju a govorništvom se služio samo kao oruđem za postizanje korisnih ciljeva u političkom djelovanju.[250] Ali javno mnijenje[251] ima veliku moć da spere kao običnu boju svaku razložitost iz ljudske duše i da utisne u duh državnika strasti mase uslijed navike saobraćanja ako se čovjek ne čuva veoma budno kad dolazi u dodir s vanjskim svijetom tako da postaje dionikom samih zbivanja, ali ne i osjećaja što ih ona pobuđuju.

33. Klodije pak, izagnavši Cicerona, spali njegove ladanjske vile a spali i njegovu kuću u Rimu i na tome mjestu sagradi hram Slobodi; ostalu je njegovu imovinu nudio na prodaju i danomice to oglašivao a da nitko nije ništa kupio. Postavši tim postupkom opasan aristokraciji i vukući za sobom narod prepušten vlastitoj samovolji u veliku drskost i bezobraštinu, stade udarati na Pompeja napadajući žestoko na neke od njegovih upravnih uredbi za vrijeme vojne. Kako mu je to umanjivalo slavu, Pompej je sam sebi predbacivao što je žrtvovao Cicerona; i opet promijenivši stav, stade svim sredstvima raditi zajedno sa svojim prijateljima da postigne njegovo vraćanje iz progonstva. Ali kako se Klodije suprotstavljao, senat odluči da ne odobrava nikakav u međuvremenu učinjen javni čin niti da ne obavlja javne poslove ako Ciceronu ne bude dopušten povratak.[252] Za Lentulova konzulata,[253] međutim, kako su neredi otišli tako daleko da su pučki tribuni bili ranjeni na Forumu a Ciceronov brat Kvint ostao je neprimijećen ležeći među ubijenima kao da je mrtav,[254] narod poče mijenjati mišljenje i Anije Milon,[255] jedan od pučkih tribuna, prvi se usudi pozvati Klodija zbog nasilja pred sud a Pompeju se pridružiše mnogi iz naroda i okolnih gradova. Istupivši s njima i otjeravši Klodija s Foruma, pozove narod na glasanje.[256] I pripovijeda se da narod nikada nije izglasao neku odluku s tolikom jednodušnošću. A senat, nadmećući se s narodom, napisa zahvalnice gradovima koji su prema Ciceronu za vrijeme njegova progonstva bili susretljivi i zaključi da se njegova kuća i vile, koje je Klodije uništio, obnove na državni trošak.[257]

Tako se Ciceron vrati petnaest mjeseci poslije svog izgona; i tolika je radost ispunila gradove a ljude gorljivost da se susretnu s njime da je ono što je Ciceron kasnije o tome rekao zaostajalo za stvarnom istinom. Rekao je, naime, da ga je Italija na ramenima unijela u Rim[258] gdje mu je i Kras, koji mu je prije progonstva bio neprijatelj, pripravno pošao ususret i izmirio se s njime za volju sinu Publiju, kako je govorio, koji je bio Ciceronov štovatelj.

34. Poslije kratka vremena, uvrebavši priliku kad je Klodije bio odsutan iz grada, Ciceron pođe s mnogobrojnom pratnjom na Kapitolij i pootkida i porazbija tribunske ploče na kojima su bila zapisana Klodijeva djela za vrijeme njegova službovanja.[259] Kad ga je Klodije zbog toga optuživao a Ciceron odgovarao tvrdnjom da je bilo protuzakonito što je Klodije iz redova patricija dobio pristup do pučkog tribunata[260] i da zato nijedan od njegovih službenih čina nije pravovaljan, Katon je, ozlojeđen, prosvjedovao da on ne povlađuje Klodijevim postupcima, da je, dapače, ogorčen njegovom političkom djelatnošću, ali da izjavljuje da je nedopustivo nasilje da senat izglasa poništenje tolikih službenih odluka i radnji među kojima je i njegovo vlastito uređenje prilika na Kipru i u Bizantiju.[261] Zbog toga dođe do trvenja između njega i Cicerona, koje se nigdje nije otvoreno očitovalo, ali je dovelo do zahlađenja njihovih međusobnih prijateljskih odnosa.

35. Poslije toga Milon ubije Klodija;[262] sudski gonjen zbog ubojstva, uze sebi kao branitelja Cicerona. Ali senat, pobojavši se da suđenje čovjeku uglednu i strastvenu poput Milona ne izazove nerede u gradu, povjeri Pompeju donošenje odluke o presudi u tome i u drugim tekućim sudskim postupcima uz pružanje sigurnosti gradu i sudovima.[263] Kad je on još u toku noći okružio vojnicima s okolnih uzvisina Forum,[264] Milon, u strahu da Ciceron, smeten neuobičajenošću prizora, ne bi lošije vodio njegovu parnicu pred sudom, nagovori ga, pošto bude u nosiljci donesen na Forum, neka mirno čeka sve dok se ne skupe porotnici i sud ne popuni. No Ciceronu, kako se čini, nije manjkalo samo hrabrosti u oružju, nego je sa strahom pristupao i govornici i na mnogim suđenjima jedva bi se prestajao tresti i drhtati tek kad bi njegova rječitost došla u pun zamah i dobila sigurnost. Kad je branio Licinija Murenu, koga je tužio Katon, i častohlepno nastojao nadmašiti Hortenzija koji je održao izvrstan obrambeni govor,[265] nije se odmorio ni djelić čitave prethodne noći, pa se, kako mu je naškodila pretjerana briga i nedostatak sna, pokazao slabijim nego što je bio obično. U ono, dakle, vrijeme, izišavši iz svoje nosiljke da brani Milona na njegovu suđenju i ugledavši Pompeja kako sjedi gore kao u taboru a unaokolo po Forumu bliješti oružje, smete se i jedva jedvice započne svoj govor jer mu je tijelo podrhtavalo a glas zapinjao, dok je sam Milon pristupio suđenju smiono i srčano i nije smatrao vrijednim pustiti dugu kosu i preobući se u žalobnu odjeću;[266] a čini se da je baš to najviše pridonijelo njegovoj osudi.[267] Pa ipak, Ciceronovo je ponašanje bilo protumačeno više kao odanost prijateljima nego kao kukavičluk.

36. Postade i jednim od svećenika koje Rimljani nazivaju augurima[268] umjesto mlađega Krasa poslije njegove pogibije u Partiji.[269] Zatim dobivši ždrijebom od pokrajina Kilikiju[270] s vojskom od dvanaest tisuća legionara i dvije tisuće šesto konjanika, otplovi[271] s nalogom da uspostavi prijateljske odnose i poslušnost Kapadokije kralju Ariobarzanu.[272] To je izveo i sredio besprijekorno, bez rata i, videći da su se Kilićani zanijeli rimskim porazom u Partiji[273] i pobunom u Siriji, smirivao ih je svojom blagom upravom. Darove ne primi niti kad su mu ih nudili kraljevi i oslobodi svoje podanike od troškova priređivanja uobičajenih večera;[274] ali sam je primao svakodnevno ljude lijepa obrazovanja na gozbe, ne raskošne ali u skladu s njegovim dostojanstvom. Njegova kuća nije imala vratara a niti je njega itko vidio gdje počiva, nego bi, ustavši u zoru i šećući pred svojom sobom, primao one koji su dolazili da ga pozdrave. Pripovijeda se da nikada nije dao s nekoga strgnuti odjeću niti ga išibati[275] i da nikad nije u srdžbi nekoga uvrijedio niti kaznio pogrdnom kaznom. Otkrivši da je mnogo javne imovine utajeno, učini gradove imućnima povratom toga, ali ljude koji su utajeno vraćali ostavi u posjedu građanskih prava bez ikakve daljnje kazne. Latio se i rata i natjerao u bjekstvo razbojnike koji su nastavali goru Aman;[276] za to vojnici ga također pozdraviše kao imperatora.[277] Kad ga je govornik Celije[278] zamolio da mu iz Kilikije pošalje u Rim pantere za neku predstavu, Ciceron, dičeći se svojim uspjesima, otpisa mu da u Kilikiji nema pantera: jer pobjegle su u Kariju od jada što se ratuje jedino protiv njih, dok sve drugo uživa mir.[279] Ploveći natrag iz pokrajine, pristane najprije na Rodu, a zatim provede nešto vremena u Ateni u ugodnu prisjećanju na svoj negdašnji boravak ondje. Došavši u dodir s prvim ljudima po obrazovanju i pozdravivši prijatelje i znance otprije te primivši iz Helade dolične izraze divljenja, vrati se u Rim[280] gdje su prilike, kao od neke opasne upale, već skretale prema građanskome ratu.

37. Zato, kad su mu senatori izglasavali trijumf, reče da bi mu bilo milije da prati Cezara u njegovoj trijumfalnoj povorci pošto se postigne nagodba s njime;[281] privatno mnogo je savjeta upućivao Cezaru preko pisama a Pompeju osobnim molbama nastojeći ublažavati i smirivati obojicu. Ali kako je stvar postala nepopravljivom i, kad je Cezar napredovao prema gradu,[282] Pompej ne ostade ondje nego s mnogim valjanim ljudima ostavi grad,[283] Ciceron se uzdrža od sudjelovanja u tom bijegu i učinilo se da pristaje uz Cezara. I očito je da je u svojoj odluci kolebao između jednog i drugog i da mu je bilo teško. U svojim pismima piše da je u neprilici kamo treba da se okrene jer ako Pompej ima častan i valjan razlog za rat,[284] Cezar bolje iskorištava prilike i uspješnije štiti sebe i svoje prijatelje tako da Ciceron zna od koga da pobjegne, ali ne zna kome da pobjegne.[285] A kad mu je Trebacije,[286] jedan od Cezarovih drugova, napisao u pismu da Cezar misli da iznad svega treba da se Ciceron svrsta uz njega i dijeli njegove nade, ali ako odbija zbog starosti, neka ide u Heladu i ondje miruje uklonivši se obojici s puta, Ciceron, začuđen što mu ne piše sam Cezar, u srdžbi odgovori da neće učiniti ništa nedostojno svoje političke prošlosti.[287] To je, dakle, sadržaj njegovih pisama.[288]

38. Ali kad je Cezar krenuo u Hispaniju, Ciceron odmah otplovi k Pompeju[289] i, dok su ostali Pompejevi pristaše bili radosni što ga vide, Katon, ugledavši ga, nasamu žestoko ga prekori što se priključio Pompeju; za njega osobno, reče, nije bilo časno da napusti političku liniju koju je odabrao od početka; ali Ciceron, premda je bio korisniji domovini ostajući kod kuće, neutralan, prilagođujući se ishodu sukoba, bez ikakva je razloga i bez ikakve potrebe postao Cezaru neprijatelj i došao onamo da dijeli njihovu veliku opasnost. Te riječi pokolebaše Ciceronovu odluku jednako kao i činjenica da ga Pompej nije upotrebljavao ni za kakav značajan posao. Ali tome je sam bio kriv jer nije poricao da se kaje što je došao omalovažavajući njegove pripreme, s prikrivenom zlobom izražavajući nezadovoljstvo s njegovim planovima i ne uzdržavajući se od podrugljivih primjedbi i dosjetaka na račun svojih drugova po opredjeljenju nego stalno obilazeći po taboru bez smiješka i mrzovoljan a nasmijavajući druge kad i nije bilo vrijeme za smijeh. Bolje je, uostalom, navesti i nekoliko primjera toga. Kad je, dakle, Domicije[290] postavljao na zapovjednički položaj čovjeka bez vojničkih sposobnosti uz primjedbu da je čovjek blage naravi i razborit, Ciceron reče: »Pa što ga onda ne čuvaš za nadziratelja svoje djece?« Kad su neki hvalili Teofana Lezbljanina,[291] koji je bio predstojnik inžinjerijskih jedinica[292] u taboru, kako je lijepo utješio Rođane zbog gubitka njihova brodovlja,[293] primijeti Ciceron: »Kolik je blagoslov imati Grka za predstojnika!«[294] Kako je Cezar većinom postizao uspjehe i na neki ih način opsijedao,[295] a Lentul[296] ipak reče da je čuo da su Cezarovi prijatelji smrknuti, Ciceron odvrati: »Misliš reći da su neskloni Cezaru?« A kad je neki Marcije, nedavno stigavši iz Italije, rekao da se po Rimu posvuda govori da je Pompej pod opsadom, reče Ciceron: »I onda si ti otplovio ovamo da se u to uvjeriš na vlastite oči?« Kad je poslije poraza Nonije[297] kazao da se treba dobru nadati jer je u Pompejevu taboru ostalo sedam legijskih orlova,[298] Ciceron uzvrati: »To bi bilo lijepo ohrabrenje kad bismo ratovali s čavkama.« Kad je Labijen ustrajno ponavljao neka proroštva i govorio da Pompej treba da nadvlada, Ciceron reče: »To je, dakle, bila ratna varka što smo sada izgubili naš tabor?«[299]

39. Ali nakon bitke kod Farsala,[300] u kojoj Ciceron zbog bolesti nije uzeo učešća, i kad je Pompej bio u bjekstvu, Katon, koji je u Dirahiju imao znatnu vojsku i veliko brodovlje, tražio je od Cicerona da preuzme zapovjedništvo u skladu s običajem kao i zato što je kao bivši konzul bio najviši po dostojanstvu.[301] Ali kako je Ciceron odbijao zapovjedništvo i uopće izbjegavao da sudjeluje u daljnjem ratovanju, gotovo bi bio zaglavio kad su ga mladi Pompej[302] i njegovi prijatelji nazivali izdajicom i povukli mačeve, da se nije umiješao Katon te ga jedva izvukao i poslao iz tabora.[303] Zadržavši se u Brundiziju, boravio je ondje čekajući Cezara kojega su zadržavali poslovi u Aziji i Egiptu.[304] Kad je stigla vijest da je Cezar pristao u Tarentu[305] i da okolnim putem kopnom dolazi odande u Brundizij, Ciceron požuri k njemu ne baš bez ikakve nade, ali stideći se da u prisustvu mnogih iskušava raspoloženje neprijatelja pobjednika. Nije se, međutim, pokazao potrebnim da učini ili kaže nešto u neskladu sa svojim dostojanstvom. Jer čim ga je ugledao kako mu dolazi ususret

daleko ispred sviju ostalih, Cezar sjaše i zagrli ga te nastavi put mnogo stadija razgovarajući samo s njime. Poslije toga i dalje mu je ukazivao štovanje i prijaznost tako da je i u svom odgovoru na Ciceronov pohvalni govor Katonu[306] hvalio Ciceronovu rječitost i život kao najviše nalik na Periklov i Teramenov.[307] Ciceronov je spis imao naslov *Katon* a Cezarov *Antikaton.*[308]

Pripovijeda se također, kad je Kvint Ligarije[309] bio sudski gonjen zato što je bio jedan od Cezarovih neprijatelja a Ciceron mu je bio branitelj, da je Cezar rekao prijateljima: »Što smeta da nakon toliko vremena čujem Cicerona kao govornika, jer Ligarije je već odavno osuđen kao zločinac i neprijatelj?« Ali kad je Ciceron, započevši govoriti, slušaoce izvanredno potresao i njegov je govor, kako je odmicao, pokazivao uzbuđenje u raznim stupnjevima i čudesan čar, Cezarovo je lice često mijenjalo boju i bilo je očigledno da je u duši prolazio sve osjećaje, a kad se govornik najzad dotakao bojeva kod Farsala,[310] duboko uzbuđen drhtao je, kažu, cijelim tijelom i iz ruke ispustio neke svoje spise. U svakom slučaju, oslobodio je optuženoga prisiljen na to.

40. Poslije toga, kako se vlada pretvorila u samovlašće, Ciceron se okanio javnih poslova te je posvećivao svoje vrijeme onima od mladeži koji su se željeli baviti filozofijom i uglavnom zahvaljujući svojoj prisnosti s njima, jer su bili iz najodličnijih obitelji i ugledom prvi, opet je postajao veoma utjecajan u gradu.[311] Sebi je stavio u zadatak da sastavlja[312] i prevodi filozofske dijaloge[313] i da prenosi u latinski pojedine pojmove dijalektike i filozofije prirode;[314] on je, naime, kako kažu, bio taj koji je prvi ili poglavito pronašao latinske nazive za riječi »mašta«, »pristanak«, »uskrata pristanka«, »opažanje«, pa još »nedjeljive čestice«, »nedjeljivost«, »praznina« i mnoge druge dijelom izmišljajući metafore a dijelom nove izraze prikladne da ih učine razumljivima i poznatima. Lakoća u sastavljanju stihova također mu je služila za razonodu. Doista se pripovijeda, kad se god prihvaćao toga, u toku jedne noći spjevao bi pet stotina stihova.[315]

U to vrijeme boraveći pretežno na svom ladanjskom dobru u Tuskulu, običavao je pisati prijateljima da živi životom Laerta[316] bilo šaleći se, kako mu je bio običaj, bilo što ga je častoljublje ispunjalo žudnjom za javnom djelatnošću i što je to bilo izraz njegova nezadovoljstva nastalom situacijom.[317] U grad je silazio rijetko, samo da iskaže štovanje Cezaru i bio je prvi među onima koji su zagovarali počasti za nj te je držao svojom čašću da uvijek kaže nešto novo o tom čovjeku i o njegovim djelima. Takvo je i ono što je rekao o Pompejevim kipovima za koje, oborene i uklonjene, Cezar naredi da se ponovno postave; i bili su opet postavljeni. Ciceron je, naime, rekao da tim plemenitim postupkom Cezar postavlja Pompejeve kipove, ali učvršćuje svoje vlastite.

41. Namjeravajući, kako se pripovijeda, da opsežno opiše povijest svoje domovine[318] uz uplitanje u to mnogih događaja iz helenske povijesti[319] pa da tu u potpunosti navede priče i mitove što ih je skupio,[320] spriječen bi mnogim javnim poslovima koji su naišli protiv njegove volje

i mnogim privatnim nevoljama za koje se čini da su se zbile po njegovu vlastitu izboru. Ponajprije, naime, otpusti svoju ženu Terenciju jer ga je zanemarila za vrijeme rata tako da ga je pustila da otputuje bez nužnih sredstava za put a niti kad se opet vratio u Italiju nije našao obzira u nje. Jer dok je boravio dugo vremena u Brundiziju, sama nije došla onamo, a kad je njihova kćerka, mlada djevojka,[321] išla na tako dalek put, nije joj pribavila doličnu pratnju niti potrebna sredstva, nego je, kao vrhunac, Ciceronovu kuću učinila pustom i ispraznila je od svega a uz to načinila je mnogo velikih dugova. To su, naime, bili najzvučniji razlozi razvoda koji su bili spominjani. Ali Terenciji, koja je i te nijekala, sjajno opravdanje pruža cam Ciceron koji se domala oženio djevojkom,[322] kako je tvrdila Terencija, čija ga je mladenačka ljepota zaslijepila, ali, kako je zapisao Tiron,[323] Ciceronov oslobođenik, zato da namakne sredstava za isplatu dugova. Jer djevojka je bila vrlo bogata a Ciceron je čuvao njezino nasljedstvo kojem je bio ostavljen kao skrbnik.[324] Pa kako je dugovao mnogo desetina tisuća, dade se od prijatelja i rođaka nagovoriti da se, unatoč razlici u godinama, oženi mladom djevojkom i da se riješi dugova poslužívši se njezinim novcem. Ali Antonije, spominjući taj brak u svojim odgovorima na Ciceronove *Filipike*,[325] kaže da je Ciceron izbacio ženu uz koju je ostario; ujedno se i duhovito podruguje Ciceronovoj navici da sjedi kod kuće jer je, po Antonijevu mišljenju, beskoristan za posao a u vojsci nije niti služio.[326] Nedugo poslije njegove ženidbe umrije mu kći pri porodu u Lentulovoj kući; za nj se, naime, udala poslije smrti Pizona, svoga ranijeg muža. I sabraše se prijatelji odasvud da tješe Cicerona; ali njegova je bol zbog te nesreće bila preteška tako da se čak razveo od žene kojom se oženio jer mu se učinilo da se ona obradovala Tulijinoj smrti.

42. Tako je, dakle, bilo s Ciceronovim domaćim prilikama. U zavjeri koja se kovala protiv Cezara Ciceron nije učestvovao premda je bio jedan od Brutovih[327] najboljih prijatelja i činilo se da ga tišti nastala situacija više no ikoga drugog. Ali urotnici se pobojaše njegove naravi, smatrajući da mu nedostaje smionosti, i njegove dobi[328] u kojoj ponestaje hrabrosti i jačim naravima. Kad su, dakle, Brut i Kasije izvršili svoje djelo[329] i kad su se Cezarovi prijatelji udruživali protiv počinitelja a strah je vladao da će grad opet postati žrtvom građanskih ratova, Antonije kao konzul sazove senat i kratko prozbori o slozi a Ciceron, izgovorivši dugačak govor primjeren prilici, nagovori senat neka, ugledavši se u Atenjane,[330] izglasa amnestiju za napadaj na Cezara a neka Kasiju i Brutu dodijeli pokrajine.[331] Ali ništa se od toga ne ostvari. Jer narod, u koga se sama od sebe pojavila sućut, kad je ugledao kako mrtvo tijelo iznose preko Foruma a Antonije im pokazao i odjeću natopljenu krvlju i posvuda izbušenu mačevima, pobjesnivši od srdžbe, stade po Forumu tražiti ubojice i potrči s bakljama prema njihovim kućama da ih zapali. Pripremivši se unaprijed na tu opasnost, urotnici joj umakoše,[332] ali očekujući druge brojne i velike, napustiše grad.

43. Tada smjesta Antonije diže glavu i svi su se bojali da će se nametnuti kao samovladar a najviše se bojao Ciceron. Jer videći da opet

Ciceronov utjecaj na političkoj pozornici oživljuje i znajući da je on bio sklon Brutu,[333] Antonije je bio uznemiren zbog njegova prisustva u gradu. A već je otprije postojalo između njih neko uzajamno sumnjičenje zbog nesličnosti i razlike u načinu života.[334] Uplašivši se toga, Ciceron najprije odluči s Dolabelom[335] otploviti u Siriju kao njegov legat; ali jer su ga konzuli izabrani da naslijede Antonija,[336] Hircije i Pansa,[337] čestiti ljudi i štovatelji Ciceronovi, molili neka ih ne napusti obećavajući da će srušiti Antonija ako Ciceron ostane u Rimu, on, niti im potpuno vjerujući nit ne vjerujući, pusti Dolabelu a s Hircijem i Pansom se dogovori da će ljeto provesti u Ateni a kad oni preuzmu službu, da će se vratiti natrag, pa otplovi sam. Ali kako se plovidba zavukla i iz Rima su, kao što to obično biva u takvim slučajevima, stigle nove vijesti da se Antonije promijenio na zadivljujući način i da u svemu postupa i politički djeluje u duhu volje senata i samo još on, Ciceron, nedostaje pa da stvari poprime najbolji mogući izgled, prekorivši sebe zbog pretjerana opreza, vrati se opet u Rim.[338] I u prvim se očekivanjima nije razočarao: toliko se mnoštvo ljudi iz veselja i čežnje za njim slilo njemu ususret i potrošili su gotovo vrijeme od čitava dana na rukovanja i izraze prijaznosti na gradskim vratima kod njegova ulaska. Slijedećeg dana, međutim, kad je Antonije sazvao senat i pozvao i njega, Ciceron ne dođe nego je ležao izgovarajući se slabošću od umora. Istina je, međutim, kako se čini, bila strah od zavjere protiv njega na temelju neke sumnje ili dojave što ju je neočekivano dobio na putu. Antonije je bio ljutit zbog tog zlonamjernog govorkanja i poslao je vojnike sa zapovijeđu da ga dovedu ili da mu spale kuću, ali kako su se mnogi usprotivili i zamolili ga, odustane uzevši samo jamstvo.[339] I ubuduće su se tako jedan drugome tiho uklanjali i neprekidno se čuvali jedan drugoga sve dok mladi Cezar,[340] došavši iz Apolonije,[341] nije preuzeo nasljeđe starijeg Cezara i došao u svađu s Antonijem zbog onih dvadeset pet milijuna iz ostavštine što ih je Antonije držao kod sebe.[342]

44. Nato Filip, koji se oženio majkom mladog Cezara, i Marcelo, muž njegove sestre,[343] došavši s mladićem k Ciceronu, sporazumješe se da Ciceron stavlja na raspolaganje svoj utjecaj u senatu i kod naroda što ga posjeduje zahvaljujući svojoj rječitosti i političkom prestižu a on da Ciceronu pruža sigurnost svojim novcem i vojskom. Jer mladi je čovjek već imao oko sebe ne baš malen broj onih koji su bili vojnici starijeg Cezara.[344] A činilo se da postoji i neki važniji razlog zašto je Ciceron spremno prihvatio prijateljstvo mladog Cezara.[345] Kako se čini, naime, još dok su bili na životu Pompej i stariji Cezar, usnilo se Ciceronu da netko poziva sinove senatora na Kapitolij kao da će jednoga od njih Jupiter označiti kao vladara Rima; žurno trčeći, građani su se postavljali oko hrama dok su dječaci u grimizom opšivenim togama sjedili ondje u tišini. Kad su se iznenada otvorila vrata, jedan po jedan ustajući, dječaci su u krugu prolazili pokraj boga a on ih je sve razgledao i slao tužne natrag. Ali kad mu se približio mladi Cezar, bog je ispružio ruku i rekao: »O Rimljani, kraj će vašim građanskim ratovima biti kad ovaj postane vašim vladarom.« Kažu da je poslije tog sna Ciceron čuvao jasno urezan u sjećanje lik tog dječaka, ali da nije znao tko je on.[346] Dan kasnije,

međutim, kad je silazio na Martovo polje a dječaci, koji su upravo završili svoje vježbanje,[347] odlazili odande i Ciceron po prvi put ugledao dječaka kakav je bio onaj iz njegova sna, zapanjen upita tko su mu roditelji. Otac mu je bio Oktavije, čovjek ne baš ugledan,[348] ali majka Atija bila je kći Cezarove sestre. Iz tog razloga Cezar, kako sam nije imao svoje djece, oporučno ostavi svoj imetak i kuću njemu. Poslije toga kažu da je Ciceron brižno nastojao pri susretima razgovarati s dječakom koji je susretljivo primao njegovu ljubeznu pažnju; i voljom slučaja desilo se da je dječak bio rođen u godini Ciceronova konzulata.[349]

45. To su, dakle, bili razlozi koji su se spominjali; ali Ciceronova mržnja prema Antoniju u prvom redu a zatim njegova narav, slaba prema počastima, privukle su ga mladome Cezaru jer je držao da svome političkom utjecaju pridodaje njegovu moć. Ta momčić mu se tako ulagivao da ga je čak nazivao ocem.[350] Veoma se ljuteći zbog toga, Brut je u pismima Atiku napao Cicerona zato što, iz straha od Antonija umiljavajući se Cezaru, očito ne nastoji steći slobodu za domovinu nego samo snubi sebi milostiva gospodara.[351] Pa ipak, uzevši Ciceronova sina koji je u Ateni proučavao filozofiju,[352] Brut mu povjeri zapovjedništvo te je postizavao preko njega mnoge uspjehe.[353]

Moć Ciceronova u gradu tada je dostigla najvišu točku i, uspijevajući nametnuti svoju volju koliko je god htio, potisnuo je Antonija, svladao svojom njegovu stranku i poslao dva konzula, Hircija i Pansu,[354] da vode rat protiv njega a senat nagovorio da izglasa Cezaru liktore i znakove pretorske časti s obrazloženjem da se on bori za obranu domovine.[355] Ali kad je Antonije bio poražen a oba konzula umrla od rana zadobivenih u toj bitki[356] pa se sve trupe ujedinile pod Cezarovim zapovjedništvom a senat je, uplašivši se mladog čovjeka koga je pratila tako sjajna sreća, pokušavao da počastima i darovima odmami njegove jedinice i odvrati njegovu vojsku od njega s obrazloženjem da nije potrebna obrambena vojska budući da je Antonije u bijegu,[357] u toj situaciji Cezar, pobojavši se, posla tajno glasnike k Ciceronu da ga mole i nagovaraju da izradi konzulat njima obojici a da upravlja poslovima kako sam odluči pošto preuzme vlast i da u svemu ravna svojim mladim drugom u službi koji teži samo za imenom i slavom. Cezar je sam kasnije priznavao[358] da je iz straha od raspuštanja vojske i opasnosti da ostane sam u nuždi iskoristio Ciceronovo vlastoljublje navevši ga da se natječe za konzulat uz njegovu suradnju i pomoć u pridobijanju glasača.

46. Ciceron, tu se doista davši više no ikad zavesti i prevariti, on starac od mladića, i poduprijevši Cezara kod natjecanja za časti i pribavivši mu podršku senata, odmah zbog toga doživje optuživanje svojih prijatelja a malo kasnije opazi da je sam sebe upropastio i izdao slobodu naroda. Jer kad je mladić porastao snagom i dobio konzulat,[359] zaboravio je Cicerona a sprijateljivši se s Antonijem i Lepidom[360] i udruživši svoje trupe s njihovima, podijeli vrhovništvo s njima kao bilo koju drugu tečevinu.[361] I sastaviše popis ljudi koji su trebali umrijeti, njih preko dvije stotine.[362] Najviše svađe bilo je u njihovu raspravljanju oko

proskribiranja Cicerona jer Antonije nije htio ni na što pristati ako Ciceron ne bude prvi smaknut a Lepid je pristajao uz Antonija, dok se Cezar odupirao obojici. Kroz tri su dana održavali tajne sastanke samo njih trojica blizu Bononije[363] a sastajahu se na nekom mjestu podalje od vojnih tabora, okruženome rijekom. A pripovijeda se da je Cezar, pošto se dva dana borio da spasi Cicerona, trećega popustio i žrtvovao tog čovjeka. Uzajamni su ustupci bili ovakvi. Trebalo je da Cezar napusti Cicerona, Lepid svog brata Paula[364] a Antonije Lucija Cezara[365] koji mu je bio ujak s majčine strane. U toj su mjeri dopustili da ih srdžba i bijes liše ljudskih osjećaja ili, bolje, pokazali su da nijedna divlja zvijer nije surovija od čovjeka kad se na strast nadoveže moć.

47. Dok su se vodili ti pregovori, Ciceron je bio na svom ladanjskom dobru u Tuskulu zajedno s bratom; ali doznavši za proskripcije, odlučiše prijeći u Asturu, Ciceronovo primorsko imanje,[366] a odanle otploviti u Makedoniju k Brutu; jer već se širila vijest da on ondje ima vlast.[367] Putovali su onamo u nosiljkama satrti tugom; i putem zaostajući i uporedo postavljajući nosiljke, jadali su se jedan drugome. Ali Kvintova je utučenost bila veća i obuzimala ga je misao da im svega nedostaje; reče, naime, da od kuće nije ponio ništa, štaviše, i Ciceronova je poputnina bila oskudna; bolje je, dakle, reče, da Ciceron odmakne dalje na bijegu a da on požuri za njim pošto se opskrbi svime potrebnim od kuće. Tako odlučiše; i zagrlivši jedan drugog i zaplakavši, raziđoše se.

Kvint bi, međutim, pogubljen zajedno sa sinom ne mnogo dana kasnije pošto ga predadoše njegovi sluge onima koju su ga tražili. A Ciceron, donesen do Asture i našavši lađu, odmah se ukrca i zaplovi uz obalu sve do Circeja[368] uz povoljan vjetar. Dok su njegovi kormilari htjeli odande odmah otploviti, Ciceron, bilo uplašivši se mora bilo što još nije posvema izgubio povjerenje u Cezara, iskrca se na obalu i prijeđe pješice sto stadija idući u pravcu Rima. Ali opet gubeći odlučnost i mijenjajući odluku, siđe k moru kod Asture. I ondje provede noć u strašnim i očajničkim razmišljanjima tako da je naumio čak da se ušulja potajno u Cezarovu kuću i, ubivši se na njegovu ognjištu, da navuče na nj demona osvete. Ali i od toga ga odvrati strah od mučenja; i prevrćući u mislima mnoge zbrkane i protuslovne odluke, prepusti se u ruke svojim slugama da ga morem voze u Kajetu[369] gdje je imao imanje i ubav zaklon u ljetno doba kad je puhanje etezijskih vjetrova[370] najugodnije.

Mjesto ima i Apolonov hram malo poviše mora. Podigavši se odande, jato gavranova uz glasno graktanje poleti prema Ciceronovu brodu čija je posada veslala prema obali; i posjedavši s obje strane na križno jedro, jedni su kriještali a drugi kljucali krajeve užadi i svi su smatrali da je to loše znamenje. Ciceron ipak iziđe na obalu i, pošavši u vilu, leže da se odmori. Ali većina gavranova sjedoše na prozor bučno grakćući; a jedan, sletjevši na ležaljku na kojoj je Ciceron ležao umotane glave, nastojao je kljunom malo pomalo svući ogrtač s njegova lica. Sluge pak, gledajući to i predbacivši sebi što čekaju da budu gledaoci gospodareva umorstva, dok divlje životinje dolaze njemu u pomoć i brinu se za nj u njegovoj

nezasluženoj nesreći a oni ne čine ništa da ga obrane, dijelom uz molbe dijelom silom uzeše ga i ponesoše u nosiljci prema moru.

48. Uto se približiše njegovi krvnici, centurion Herenije i vojnički tribun Popilije koga je nekoć, tužena zbog ocoubojstva, Ciceron obranio, a s njima njihovi pomoćnici. Kad provališe vrata koja nađoše zaključana a Ciceron se nigdje nije pojavljivao, ukućani pak govorahu da ne znaju gdje je, pripovijeda se da je neki mladić, koga je Ciceron othranio uz poduku u naukama i slobodnim umijećima,[371] oslobođenik njegova brata Kvinta a po imenu Filolog, otkrio vojničkom tribunu da nosiljku nose šumovitim i sjenovitim šetalištima k moru. Stoga tribun, uzevši nekolicinu svojih ljudi sa sobom, potrča naokolo prema izlazu iz parka, ali dok je Herenije trkom jurio kroz šetališta, Ciceron ga opazi i naredi slugama da ondje spuste nosiljku. Sam pak, obuhvativši, kao što mu je bio običaj, lijevom rukom bradu, upirao je napregnut pogled u ubojice lica prekrivena prljavštinom i kosom te ispijena od briga tako da je većina pokrila lice dok ga je Herenije ubijao. A ubijen bi, pošto je istegao vrat iz nosiljke, u svojoj šezdeset četvrtoj godini.[372] Po zapovijedi Antonijevoj Herenije mu odsiječe glavu i ruke kojima je pisao svoje *Filipike*. Jer Ciceron je sam svojim govorima protiv Antonija dao naslov *Filipike* i do danas ta se djela nazivaju *Filipikama*.

49. Kad su glava i udovi bili doneseni u Rim, slučajno je baš Antonije provodio izbore magistrata, ali čuvši za njihovo prispjeće i ugledavši ih, usklikne da je sada kraj proskripcijama.[373] Naredi da se glava i ruke izlože iznad brodskih kljunova na govornici, prizor od kojeg je Rimljane obuzimala jeza jer su držali da gledaju ne lice Ciceronovo nego sliku Antonijeve duše.[374] Pa ipak, pri svemu tome pokazao je i jednu i samo jednu pravičnu misao kad je Filologa predao Kvintovoj ženi Pomponiji.[375] A ona, dobivši ga u vlast, uz druge strašne kazne, prisilila ga je i da odsijeca komadić po komadić svoga vlastitog mesa pa da ga peče i jede. Tako, naime, izvješćuju neki od povjesničara; ali Tiron, oslobođenik samog Cicerona, uopće niti ne spominje Filologovu izdaju.

Doznao sam da je mnogo vremena kasnije Cezar ušao k jednom od sinova svoje kćeri; a dječak, kako je u rukama imao Ciceronovu knjigu, prepavši se, pokuša je sakriti pod svoju tuniku; ali Cezar, vidjevši to, uzeo je, kažu, knjigu i stojeći pročitao velik dio nje a vraćajući je dječaku rekao je: »Učen čovjek, dijete moje, učen i rodoljubiv.« Štaviše, čim je do kraja pobijedio Antonija,[376] kao konzul za druga u službi[377] odabra Ciceronova sina za čijeg je konzulata senat dao srušiti Antonijeve kipove, dokinuo sve ostale časti koje je uživao i k tome je izglasao zaključak da nijedan Antonije ne smije imati ime Marko. Tako je božanstvo na Ciceronovu obitelj prenijelo dovršenje kažnjavanja Antonija.

Bilješke

[1] Marko Tulije Ciceron rodio se 3. siječnja 106. a bio je ubijen 7. prosinca 43.

[2] Furije Kalen u svom odgovoru na Ciceronov govor protiv Antonija naziva njegova oca valjarom (tkanina). Oba ta govora, izrečena u senatu, sačuvao je Dion. Sam Ciceron (*O zakonima* 2, 1 i 3, 16) veli da je njegov otac život proveo studirajući a da mu je djed bio na glasu kao čovjek velike čestitosti.

[3] U *Koriolanu* 22 ime mu je Tulo Aufidije.

[4] Prema Pliniju Starijem (18, 3), taj nadimak potječe od gajenja slanutka (slanog graha, nauta) čime se bavio jedan Tulije. Dakle potjecao bi iz istog izvora kao *cognomina* Fabije i Lentul.

[5] Skauro znači »šepavi« a Katul »štene«.

[6] Srebrni pladanj.

[7] 3. siječnja 106. Plutarh računa po grčkoj metodi brojeći od određene točke u mjesecu. Strogo uzevši, samo je prvi dan u mjesecu bio kalende, ali čini se da Plutarh prve dane nove godine naziva »novim kalendama«.

[8] Taj datum navodi sam Ciceron u pismu Atiku 13, 42, 2.

[9] *Država* 475 b: »Tvrdimo da se filozof strastveno zanima za mudrost: ne da voli jednu znanost a ne mari za drugu, nego on voli svaku.«

[10] Ribar Glauko iz Antedona u Beotiji okusio je neke trave od kojih mu se pomračio um pa se bacio u more i postao bog. Očito se Ciceronova pjesma bavila tom pričom.

[11] Ciceron je preveo na latinski Aratove *Pojave*, sastavio spjev o svom zemljaku Gaju Mariju i drugi o svom konzulatu.

[12] Kod gramatičara. Ta je obuka odgovarala našoj srednjoj školi.

[13] Sam kaže (*Brut* 306): »U isto vrijeme (god. 88) predstojnik Akademije Filon pribjegao je u Rim s atenskom aristokracijom uslijed rata s Mitridatom pa sam mu se posvema prepustio potaknut neobičnim zanosom za filozofiju.« Klitomah iz Kartage bio je učenik i nasljednik Karneada koji je osnovao filozofsku školu nazvanu trećom Akademijom. Arkesilaj je bio osnivač druge Akademije. Te dvije škole zajedno čine tzv. srednju Akademiju. Stara Akademija je škola Platona i njegovih ortodoksnih učenika. Četvrtu ili novu Akademiju, koja se nastojala vratiti izvornu Platonovu učenju, vodio je Filon iz Larise.

[14] Lucije Mucije Scevola, augur, nije davao poduke iz prava nego je mladim odvjetnicima dopuštao da prisustvuju njegovim pravničkim konzultacijama.

[15] 90–88. U dobi od 18 godina uzeo je učešća u marsičkom ili savezničkom ratu, ali ne pod Sulom nego pod konzulom Gnejom Pompejem, kako sam veli u *Filipici* XII, 11, 27.

[16] God. 82.

[17] Roscije je bio ubijen. Da bi mogao staviti njegov imetak na javnu prodaju i kupiti ga, Hrisogon ga dade uvrstiti u proskripcije. Ciceron (*Pro Roscio* 2) govori o dvije tisuće sestercija (nešto manje od 500 predratnih zlatnih francuskih franaka) a Plutarh njegov termin *(nummum)* pogrešno izjednačuje s denarima koji su stvarno vrijedili približno koliko i atička drahma. Sestercij je imao vrijednost jedne četvrtine denara. Drahma i denar vrijedili su otprilike koliko predratni zlatni franak.

[18] Milion i po drahmi.

[19] Vidi govor *Za Roscija Amerina* (sina ubijenoga).

[20] Stvarno je Ciceron proveo u Rimu dvije godine poslije Roscijeva procesa, kako sam kaže

u *Brutu* 91. Njegovo je zdravlje, uostalom, bilo samo izgovor, kako se čini da i Plutarh drugdje priznaje.

21 Pojedinosti preuzete iz Ciceronova *Bruta* 91.

22 Antioh je bio Filonov učenik. Ciceron o njemu veli (*Akademska raspravljanja* 2, 43): »Antioh je po imenu bio akademičar, ali je uz veoma malen broj promjena postao najizvorniji stoik.«

23 Nova je Akademija poricala sjetilnu spoznaju i nije vjerovala sjetilima; držala se skepse.

23a Akademička.

23b U Atenu.

24 God. 78.

24a Malu.

25 Hadrumet (u Miziji) i Magnezija gradovi su u Maloj Aziji.

26 Menip iz Stratonikeje u Kariji bio je, prema Ciceronu (*Brut* 90), najrječitiji govornik tog vremena i »dostojan imena Atičanina«. Osim njega, Dionizija i Ksenokla on još kao svog učitelja spominje Eshila iz Knida.

27 Malon je stvarno ime njegova oca od čega su rimski autori načinili *cognomen*. Poslan od Rodana u Rim god. 80. da brani interese zavičaja, on je stekao toliku naklonost da su mu dozvolili da u senatu govori grčki bez prevodioca što nisu dozvolili nikome prije njega (grčki je tada razumio svaki pripadnik viših društvenih slojeva).

28 Stoički filozof, erudit i geograf Posejdonije, veoma zainteresiran za povijest i okultizam, imao je, kako se čini, velik utjecaj na misao svog vremena. Rodio se u Apameji u Siriji a 52. došao je u Rim. Od njega su sačuvani samo fragmenti kod Strabona i samog Plutarha. O njemu su u novije vrijeme napisane brojne rasprave.

29 Poslije dvogodišnjeg putovanja Grčkom i Malom Azijom Ciceron se 77, u svojoj 30-oj godini, vratio u Rim. Odmah se prihvatio sudskih obrana u značajnim procesima i uvrstio se među prve govornike u gradu. Slijedeće se godine natjecao za kvesturu i bio jednoglasno izabran. Plutarh i ovdje događaje pripovijeda redoslijedom koji je po njegovu ukusu.

30 Grčićem su nazivali ili čovjeka lakomislena ili onoga koji se bavi grčkom knjigom te tako zanemaruje dužnosti pravog Rimljanina. Tim su nadimkom kasnije zvali i cara Hadrijana.

31 Lucije Roscije Gal, umro 62. Ciceron veli o njemu (*Za pjesnika Arhiju* 8): »Tko je od nas imao dušu tako grubu i tvrdu da je ne pogodi nedavna smrt Roscija? Umro je star; a ipak, nadmoć njegova dara i njegove ljupkosti navodili su na pomisao da neće nikad umrijeti«; Ciceron ga je zastupao u jednoj privatnoj parnici. Kao Roscije, i Ezop Klodije, najveći tragički glumac u Rimu, bio je Ciceronov prijatelj. O njemu on veli (*O proricanju* 1, 37): »Vidio sam kod Ezopa takvu strast u izrazu lica i kretnjama da mi se činilo da iz njega izbija neka nepoznata snaga.«

32 Tijest je zaveo Atrejevu ženu Eropu. Zatim je pokušao preko Atrejeva sina Plistena umorstvo Atreja. Ovaj se osvetio priredivši mu na gozbi pečenu vlastitu djecu. Jednu je izgubljenu tragediju o Atreju napisao Sofoklo a nju je vjerojatno nasljedovao Akcije (170–?) u svom *Atreju*. U njemu Atrej u jednom prizoru nabraja sve Tijestove zločine protiv njega i razmišlja kakvom bi se osvetom osvetio. Vjerojatno Plutarh aludira na taj prizor.

33 Citat iz bilj. 31. čini tu anegdotu vjerodostojnom.

34 Znak dostojanstva kraljeva kod Homera i tragičkih pjesnika.

35 God. 75.

36 Radilo se zapravo o propretoru.

37 Bilo je to slijedeće godine 74.

38 U govoru *Za Gneja Plancija* 26 sam Ciceron ovako prepričava tu zgodu: »U Puteolima pao sam s oblaka kad su me pitali kad sam otišao iz Rima i ima li što nova u gradu. Odgovorih da dolazim iz svoje pokrajine: 'O da, iz Afrike, zar ne?' Prseći se, rekoh: 'Ne, sa Sicilije.' Nato ga drugi ispravi kao čovjek koji misli da sve zna: 'Što? Zar ne znaš da je on bio kvestor u Sirakuzi?'« Ciceron je bio u zapadnom dijelu otoka s glavnim gradom Lilibejem a ne u Sirakuzi. Lilibej i Sirakuza dvije su najudaljenije točke na otoku. Plutarh malo mijenja zgodni Ciceronov izvještaj.

39 God. 70.

40 Ovdje Plutarh ozbiljno izvrće činjenice. Nije Veru bio sklon pretor koji je vodio sudski

postupak nego designirani pretori za iduću godinu. Bio je kolovoz. Ali s obzirom na predstojeći veći broj sudskih ročišta i dvoje sudske praznike krajem godine stvar se zaista mogla zavući do siječnja kad novi magistrati preuzimaju dužnost. Kako je izabrani pretor za god. 69. Marko Metel bio sklon Veru a njegov je branitelj Hortenzije Hortal trebao biti konzul iste godine, Ver je na sve moguće načine zavlačio postupak. Vidi Ciceron, *Protiv Vera* 1, 10, 31.

[41] Od sedam govora protiv Vera Ciceron je stvarno govorio samo prva dva a ostale je sastavio poslije izricanja presude. Rasprava je bila završena u 9 dana. Po zakonu, postupak je trebao biti nastavljen poslije kratkog vremena. Ali Ver, smatrajući se izgubljenim, sam je otišao u progonstvo.

[42] Obrnuto, *verres* znači »nerast«.

[43] U antici nije bilo javnog tužioca i sve su tužbe podnosili privatnici. Cecilije o kojem Plutarh govori bio je Lucije Cecilije Niger, negdašnji Verov kvestor; htio je preuzeti tužbu protiv Vera tako da ovome što manje naškodi, ali Ciceron je ustrajao na svom pravu.

[44] Lakouman i razvratan život (pederastiju?).

[45] Kvint Hortenzije Hortal (114–50). Već u dobi od 19 godina istakao se uspješnim sudskim govorom. Približio je jezik govorništva jeziku svakodnevice i ta je novina pobudila zanimanje. Prvi je u Rimu uveo u svoje govore možda umjetan redoslijed riječi, ali takav da ga je bilo lako slijediti. Upotrijebio je i retoričke postupke. Imao je zavidno pamćenje, ugodan glas i tako savršen način besjeđenja da su ga zvali Dionizijom po jednoj plesačici tada u modi. Njegov veoma iskićen stil bio je obrazac govorničkog azijanizma. Bio je kvestor 81, edil 75, pretor 72. i konzul 69.

[46] Anegdotu koja slijedi prepričava Kvintilijan (6, 3, 98) ovako: »Kad je Ciceron ispitivao nekog svjedoka u Verovu slučaju, Hortenzije mu reče: 'Ne razumijem te zagonetke.' 'A ipak,' odvrati Ciceron, 'trebalo bi da razumiješ jer imaš kod sebe sfingu.'«

[47] Prema Kvintilijanu, od bronce.

[48] Ta brojka ne može biti točna. U prvom govoru protiv Vera Ciceron procjenjuje njegove krađe na 40 milijuna sestercija (ili 10 milijuna denara ili približno 9 milijuna zlatnih franaka), a u drugome traži odštetu od 100 milijuna sestercija (25 milijuna denara). Budući da je po zakonu oštećeni imao pravo na 250% iznosa štete kao odštetu, oba su iznosa potpuno u skladu. U krivičnim predmetima u slučaju osude sud je trebao dosuditi odštetu o kojoj su raspravljale stranke pred istim sucima koji su rješavali pitanje krivnje i donosili novu presudu o visini odštete.

[49] Edili su obavljali dužnosti današnjih gradskih poglavarstava a pored toga morali su na svoj trošak priređivati igre za narod. God. 338. dvojici plebejskih bila su dodana dva patricijska edila. Kasnije je patricijski ili kurulski edilitet postao dostupnim i plebejcima.

[50] Jedna od dužnosti edila bio je nadzor nad tržnicom. Time su izravno utjecali na visinu životnih troškova. Ciceron je bacio na tržište žito što mu ga je poslao zahvalni otok, inače jedna od žitnica države, i tako djelovao na sniženje cijene žita.

[51] U njegovu rodnome gradu, u Laciju.

[52] Današnji Napulj.

[53] Po nekim je vijestima Ciceron imao 18 vila i dobara, od kojih mu je najmilije bilo u Tuskulu.

[54] Oko 24.000 zlatnih predratnih francuskih franaka. Nije poznato da li je Terencija bila u rodu sa znamenitim Terencijem Varonom. Imala je polusestru po majci Fabiju, kćer jednog Fabija. Ciceronova ženidba pada u 80. ili 79. godinu.

[55] Ne zna se od koga je to naslijedio. U Rimu je bilo često ostavljanje imetka prijateljima. S druge strane, Ciceronu je 68. umro bratić Lucije Ciceron kome je on mogao biti nasljednikom. Iz Ciceronovih pisama razabiremo da je naslijedio veći broj malih zapisa od ljudi koji u njegovu životu nisu igrali neku važniju ulogu. Tako je od svog davnog učitelja stoika Diodota, koga je do smrti zadržao uza se, naslijedio 100.000 sestercija (20.000 zlatnih franaka). Ukupno sve te zapise sam Ciceron procjenjuje na 20 milijuna sestercija (4 milijuna franaka).

[56] Jedan od grčkih bio je pjesnik Arhija koga je Ciceron branio poznatim govorom.

[57] U antici za stolom se ležalo a ne sjedilo.

[58] U pismu Atiku (2, 23, 1) Ciceron kaže da je pismo diktirao u šetnji na koju ga sili slabost glasa.

[59] Bila je u karenskoj četvrti u Rimu. Ciceronov brat Kvint rodio se god. 102.
[60] U kući kupljenoj za konzulata (*Ad familiares* 5, 6, 2).
[61] Palacij je brežuljak visok 35 m a opsega 1800 m. Premda je najmanji od 7 brežuljaka koji su činili »vječni grad«, stajao je u njihovu središtu kao njihov vladar. Bio je najznačajniji prostor u Rimu i ondje su stanovali najugledniji građani. Ciceron je bio veoma ponosan što obitava na »najljepšem mjestu u gradu« koje dominira Forumom i odakle puca pogled na gradske četvrti.
[62] Vidi *Marije* 32.
[63] God. 66. započeo je Ciceron karijeru političara podržavajući s govornice zakon pučkog tribuna Manilija kojim su Pompeju podjeljivane izuzetne ovlasti za dovršenje rata s Mitridatom.
[64] God. 66. Biralo se 8 pretora a onaj koji je dobio najveći broj glasova dobivao je najugledniju, gradsku preturu.
[65] Gaj Licinije Macer, povjesničar i govornik. Prema Valeriju Maksimu (9, 12, 7), zadavio se rupcem. Poslao je Ciceronu poruku da njegova dobra ne smiju biti zaplijenjena jer je umro kao optuženik a ne kao osuđenik.
[66] Optuženici su puštali bradu i nisu podšišavali kosu a nosili su togu (građansku haljinu) tamne boje. Licinije se obukao kao da je već oslobođen.
[67] Publije Vatinije, kvestor 63, pučki tribun 59. God. 56. svjedočio je protiv Milona i Sestija, prijatelja Cicerona koji je protiv njega održao žestok govor. Kao pretor bio je 55. optužen od Gaja Licinija Kalva, sina Gaja Licinija Macera, da je podmićivao birače. Tad ga je Ciceron branio da ugodi Cezaru.
[68] Imao je gušu. Guša je bila smatrana znakom bezobraznosti.
[69] Grčki ovdje ne reproducira igru riječi koja je, čini se, u latinskom bila u vezi s dvostrukim značenjem glagola *nutare*. Vatinije hoće reći: »Da sam pretor, ne bih toliko o k l i j e v a o«, a Ciceron odgovara: »Ali ja nemam tako debeo vrat« (tj. kao Vatinije pa zato t r z a m g l a v o m): nutare znači i *oklijevati* i *trzati glavom*. Uzgred: »imati debeo vrat« značilo je u latinskom isto što i naše »imati debelu kožu, biti drzak, bezobrazan.«
[70] O toj se parnici ništa ne zna. Gaj Manilije bio je autor prijedloga zakona iz bilj. 63.
[71] Da pripremi svoju obranu.
[72] Pred narodnu skupštinu.
[73] Uobičajeno miješanje sudstva i politike u Rimu: konzul Ciceron bez ustručavanja će braniti Murenu optužena zbog podmićivanja birača i čak se koristiti svojim konzulskim dostojanstvom za vršenje pritiska na suce.
[74] Premda je sam bio pretor i vodio suđenje!
[75] Ciceron je usmjerio svoje napore na stvaranje jedne umjerene stranke kojoj će Pompej, koji se nije kompromitirao ni kod patricija ni kod puka, biti vođa ili barem zastava.
[76] God. 64. za godinu 63.
[77] Za vrijeme svoje diktature koja nije bila zakonita jer je trajala 2 i po godine (82–79): diktatura je smjela po ustavu trajati najviše 6 mjeseci. Sula je povećao ovlaštenja senata (u koji je, doduše, uvrstio 300 vitezova) a smanjio prava naroda.
[78] Mitridatom i njegovim zetom Tigranom.
[79] Licije Sergije Katilina bio je 64. propretor u Africi a za god. 63. htio se natjecati za konzulat, ali mu je to senat zabranio jer su protiv njega stigle tužbe zbog globljenja pokrajine.
[80] Optuživali su ga da je ubio svog zeta, vjerojatno sa znanjem svoje sestre koja nije trpjela muža, da je ubio svoju ženu da može uzeti drugu, svog sina radi maćehe koja nije htjela ući u njegovu kuću ako u njoj ima drugih nasljednika. Svi su ti zločini mogući, ali je s distance koja nas dijeli teško procijeniti da li su stvarne ili izmišljene optužbe. Bio je ljubavnik žene Aurelija Oresta čiju je kćer kasnije uzeo za ženu pa je Ciceron primijetio da mu je ista ljubavna veza pribavila dijete i ženu (aludirajući da je djevojka njegova kći).
[81] Vidi *Sula* 32. I sam je Katilina bio jedan od izvršitelja proskripcija.
[82] Salustije spominje glasove da su zavjerenici naizmjence pili iz čaša vino pomiješano s ljudskom krvlju, ali on to ne prihvaća kao vjerodostojno. Kasnije su govorkanja išla i dalje i Plutarh ozbiljno govori o žrtvovanju čovjeka (roba ili djeteta) i uzimanju njegova mesa. Pučka lakovjernost ne zaustavlja se lako kad jednom krene putem strašnih priča. Vidi i Dion Kasije, *Rimska povijest* 37, 30, 3.
[83] Predstave i svečane igre priređivane su narodu da se stekne njegova naklonost kod

izbora. Osvajanja su dovela do povećanja luksuza. Rimske su se nastambe povećavale i uljepšavale poslije punskih ratova i prvih pohoda na istok. Rim je promijenio izgled. Moralisti i povjesničari deklamiraju kao za okladu protiv pogubnih posljedica raskoši.

[84] Gaj Antonije bio je drugi sin slavnog govornika Marka Antonija koji se pojavljuje u Ciceronovu *Govorniku*. Svoju je popularnost zacijelo dugovao ocu.

[85] Time se zacijelo misle optimati, pristaše stranke imućnih.

[86] Ono što se znalo o Katilininim planovima otprilike mjesec dana prije izbora izazvalo je uznemirenost u poslovnim krugovima, prvenstveno među aristokracijom kojoj je najizravnije prijetila opasnost. Kako nije bilo moguće u zadnji čas pronaći novog prikladnog kandidata, ona se morala priključiti jedinome koji je postojao i mogao uspjeti. Tako je Ciceron u posljednji čas postao kandidat sviju koji su bili za red i održavanje ustavnog poretka.

[87] Antonije je dobio samo nekoliko glasova više od Katiline.

[88] Između šestorice kandidata Ciceron je bio jedini *homo novus*, novi čovjek, tj. takav čiji nijedan predak nije obnašao nijednu magistraturu. Od Sulinih reformi nijedan *homo novus* nije dopro do konzulata.

[89] Prije glavnih gladijatorskih borbi u cirku (kao danas na velikim boksačkim mečevima) održavale su se tzv. uvodne borbe a također postojale su i eliminacione borbe prije završnih.

[90] Sula je zauvijek isključio od viših magistratura djecu proskribiranih. Bili su mu, naime, opasni kao mogući osvetnici svoje obitelji.

[91] Pompej je Siriju pretvorio u pokrajinu, povećao pokrajinu Kilikiju, spojio Pont i Bitiniju i znatno povećao rimski prestiž na istoku.

[92] Radi se o prijedlogu jednog agrarnog zakona što ga je zadnjih dana god. 64. predložio pučki tribun Rul. Kao i svi zakoni te vrste, on je određivao podjelu državne zemlje siromašnim zakonima. Decemviri su trebali provesti diobu zemlje i primjenu zakona.

[93] Po isteku službe obojica konzula god. 63. trebala su otići da upravljaju svojim pokrajinama, jedan Cisalpinskom Galijom a drugi Makedonijom. Umjesto da vuku ždrijeb za pokrajine, Ciceron je svome kolegi prepustio Makedoniju koja se smatrala bogatijom pokrajinom. On sam nije bio ni najmanje voljan da ostavi Rim kako to pokazuje odbijanje da primi upravu Galije i jadikovke kad je 12 godina kasnije morao otići u Kilikiju.

[94] Cisalpinska (ovostrana) Galija postala je rimskom pokrajinom poslije drugog punskog rata.

[95] Smatralo se da glumac koji igra druge uloge, deuteragonist, čini da dođe do što jačeg izražaja gluma protagonista.

[96] Pred skupštinu.

[97] Ciceron je govorio tri govora o agrarnom zakonu (sačuvani su gotovo neoštećeni): prvi 1. siječnja pred senatom, istog dana kad je nastupio konzulsku službu, a ostala dva pred narodom. Čini se da je pravi inspirator Rulova zakonskog prijedloga bio Cezar.

[98] God. 67. Lucije Roscije Oton, pučki tribun a ne pretor, dao je izglasati zakon kojim je vitezovima bilo dodijeljeno posebno mjesto na predstavama, naime 14 redova sjedala odmah do senatskih. Ali zakon se tek nedavno stao primjenjivati.

[99] To je još uvijek bilo provizorno kazalište od drveta. Pompejevo kameno i stalno bilo je podignuto tek 55.

[100] Boginje rata (kod Plutarha Enije) na Martovu polju.

[101] Iskrcao se u Brundiziju tek krajem 62.

[102] Sula im je podijelio 120.000 zemljišnih čestica. Ali ti pljačkaši Azije nisu se lako mogli preobratiti u čestite poljodjelce. Dosađivali su se na svojim dobrima i, kako ih nisu znali iskorištavati, zapadali su u dugove. Žalili su za svojim negdašnjim zanimanjem i na prvi dani znak bili spremni ponovno zgrabiti oružje.

[103] Salustije ga naziva Gajem Manlijem; kod Plutarha ime ima oblik Malije.

[104] Ciceron izvješćuje o tim predznacima u *3. katilinariji* (8) i odlomku pjesme *O svome konzulatu* koji citira u svojoj raspravi *O proricanju* (1, 11, 17, 599).

[105] Za veleizdaju.

[106] Općenito se smatra da su zbog Ciceronova govora u senatu 21. listopada 63. centurijatske komicije (u kojima su se birali konzuli) isprva određene za 22. listopada, bile odložene za 28. listopada. To je mišljenje osobito zastupao Th. Mommsen.

[107] To je bio dan kad su trebali biti održani odloženi izbori. Ciceron (*Za Murenu* 25) kaže da nije on pozvao Katilinu u senat i veli ovo: »Kako je senat bio u punu broju, pozvao sam Katilinu da ustane i, ako hoće, objasni činjenice o kojima sam dobio izvještaj.«

[108] Katilinine riječi citira Ciceron na mjestu iz prethodne bilješke: »Država ima dva tijela: jedno je slabo sa slabom glavom, drugo krepko i bez glave; ali drugo je steklo dovoljno razloga za moju odanost da mu, dok sam živ, ne uzmanjka glava.«

[109] Gdje su se održavali izbori.

[110] Ciceron (*Za Murenu* 27): »Sišao sam na Martovo polje s jakom pratnjom srčanih ljudi i tim prostranim i upadljivim oklopom namijenjenim ne za moju zaštitu (doista znao sam da Katilina ne udara sa strane niti u trbuh nego u glavu i vrat) ali želio sam da ga opaze svi čestiti ljudi i da im pokažem strah i opasnost u kojoj je konzul.«

[111] Ponašanjem urotnika.

[112] Za konzule za 62. Decim Junije Silan bio je Katonov šurjak. Licije Licinije Murena, vojnik problematična morala, imao je za protukandidata velikog pravnika Servija Sulpicija čiju je kandidaturu podržavao Ciceron. Kad je Murenu, koga je podupirao Katon, Sulpicije optužio zbog podmićivanja, branio ga je sam Ciceron koji se znao odreći osobnih simpatija i antipatija shvativši potrebu da se državu poštedi novih izbornih nemira.

[113] Vidi Kras 13. To i ono što slijedi opisao je Ciceron u pjesmi o svome konzulatu na grčkome. Izgubljena je.

[114] O Krasu vidi životopis. Marko Marcelo (?–45), konzul 51, bio je Cezarov deklarirani neprijatelj, pomilovan 46. Tom prilikom branio ga je Ciceron govorom *Za Marcela*. Kvint Cecilije Metel Pijo Scipion (?–46), sin Scipiona Nazike i adoptivni sin Metela Pija. Pompej se 52. oženio njegovom kćeri Kornelijom i učinio ga konzulom za istu godinu. Poslije Farsala otišao je u Afriku i ondje vodio pompejevce. Poslije poraza kod Tapsa sam se ubio.

[115] Službena je formula bila: »Neka se konzuli trude da država ne pretrpi kakvu štetu!« (Salustije, *Katilinina urota* 29). Time su konzuli dobivali puna ovlaštenja. Htjelo se izbjeći imenovanje diktatora jer je ta služba od Sule nadalje bila veoma nepopularna.

[116] Ovdje je zbrka. Kvint Metel Celer bio je poslan u Picen (danas područje Ankone) a Kvint Metel Kretski u Apuliju. Plutarh misli na Celera ali preuveličava njegova ovlaštenja.

[117] Iz Ciceronova govora *Za Sulu* (6, 18) i Salustijeve *Katilinine urote* (28) doznajemo da su se ti ljudi zapravo zvali Gaj Kornelije i Lucije Varguntej, prvi vitez, drugi rimski senator.

[118] Salutacije (jutarnji pozdravi klijenata patronu ili izražavanje štovanja uglednim političarima) obavljale su se rano izjutra da bi i pozdravljeni imao vremena da to obavi kod nekoga uglednijeg.

[119] Vidi Salustije, *Katilinina urota* 28.

[120] Fulvija je bila žena laka morala, ljubavnica Kvinta Kurija, jednog od urotnika, koji je zbog raspusna života bio izbačen iz senata pa je pristao uz Katilinu. Kad je ostao bez novaca, htjela ga je napustiti a tad joj on ispriča da ga čeka sjajna budućnost ako urota uspije. Ali Fulvija, koja je bila odličnijih načela nego ponašanja, ode k Ciceronu i prijavi sve.

[121] To je doista bilo nespretno. Ali niti Ciceron niti Salustije ne govore o toj galami na vratima nego samo kažu da su ih spriječili da uđu.

[122] Jupiter Stator imao je u Rimu dva hrama, jedan što ga je Romul podigao ondje gdje se Sveta cesta počinje uspinjati na Palacij i drugi koji je Marko Atilije Regul posvetio negdje u okolini Flaminijeva cirka.

[123] Prema Titu Liviju (1, 12) ondje je Romul uspio zaustaviti Rimljane koji su bježali pred Sabinjanima. To je hram bogu koji zaustavlja bjegunce. Njegovi su ostaci nađeni kod Titova slavoluka. To zapravo nije na Svetoj cesti nego na jednom njezinom odvojku.

[124] Vidi Ciceron, *1. katilinarija* 7, 16.

[125] Ciceron mu to nije mogao narediti, jer bi to bila zloupotreba vlasti, nego mu je savjetovao. U njegovoj je nazočnosti otkrio čitavu urotu. To je Katilinu potpuno zbunilo i, kako se više nije osjećao sigurnim u Rimu, pobjegao je iz grada.

[126] Gradske zidine ili zid Rima: »Oslobodit ćeš me velikog straha ako između tebe i mene bude zid«, kaže Ciceron u *1. katilinariji* (5, 10).

[127] To je značilo otvoren rat. Prutići i sjekire, rimski fasci, bili su službene oznake vlasti tzv. viših magistrata.
[128] Izbacili su ga cenzori prilikom revizije popisa senatora (*Album senatorium*).
[129] Degradirani je senator mogao biti od cenzora rehabilitiran a mogao je ponovnim izborom na neku magistraturu opet ući u senat.
[130] Da budu kažnjeni laganim udarcem po njemu.
[131] Sumnjiva anegdota jer su i drugi članovi te obitelji nosili analogni nadimak, npr. Lucije Lentul Krus, pretor 58 (*crus* je sinonim od *sura*).
[132] Izgorjele su u požaru Kapitolija 83. i bile obnovljene poslanstvom koje je obišlo razne gradove Italije i Grčke.
[133] Lucije Kornelije Cina koji je pozvao Marija natrag iz progonstva. Vidi *Kras* 4.
[134] I on je pripadao Kornelijevu rodu.
[135] Imao je dva sina, Gneja i Seksta, i dvije kćeri, Korneliju i Pompeju.
[136] Na istok.
[137] Izvorno a tako i u vrijeme Katilinine urote Saturnalije su trajale samo jedan dan: 19. decembra (prosinca). Uslijed Cezarove reforme kalendara prebačene su na 17. decembra. Najzad su za Augusta, da se vrati dignitet prvašnjem datumu, bile proširene na tri dana, 17. do 19. decembra. Tiberije je dodao četvrti a Kaligula i peti dan. Kod Plutarha radi se o anakronizmu.
[138] Galsko pleme koje je živjelo između rijeka Izera i Rone i Lemanskog jezera i Alpa.
[139] Katilina se pridružio Manliju u Etruriji. Glavni im je štab bio u Fesuli (danas Fiesole). Alobrožani su se trebali ondje zaustaviti.
[140] On je to uporno odbijao jer se još držao nekih načela.
[141] Osobito ga je Ceteg požurivao u izravnu akciju. Katilina zacijelo nije vjerovao da ima dovoljno ljudi za tako smion pothvat pa su ga zato urotnici u Rimu pozivali neka uveća vojsku oslobođenim robovima.
[142] Tit mu je rođeno ime a ime roda Volturcije.
[143] Vidi Ciceron, *3. katilinarija*, 2, 4–6.
[144] U podnožju Kapitolija. Ta je sjednica održana 3. prosinca.
[145] Decim Junije Silan, Katonov šurjak i dezignirani konzul za iduću godinu.
[146] Cicerona i dva izabrana konzula za slijedeću godinu, Silana i Murenu.
[147] Gnej Kalpurnije Pizon, konzul 67.
[148] Očito žalobnu odjeću.
[149] Nisu bili predani pretorima. Salustije (*Katilina* 47) izvješćuje da je Lentul predan na čuvanje edilu Publiju Lentulu Spinteru, Ceteg Kvintu Kornificiju, Statilije Gaju Cezaru, Gabinije Marku Krasu a Ceparije senatoru Gneju Terenciju.
[150] To je bio 3. govor protiv Katiline.
[151] O tome više u 28. glavi.
[152] Ti su se obredi slavili u kući jednog od konzula ili pretora.
[153] Vidi Salustije, *Katilina* 46.
[154] Misle da je pojavu toga »čudnog« plamena lako mogao udesiti sam Ciceron posredstvom svoje žene čija je sestra bila vestalka a vestalke su ravnale obredima.
[155] Ne zna se gdje. Ovo je jedino mjesto gdje se izvješćuje o toj Ciceronovoj tvrdnji.
[156] Publije Nigidije Figul, pretor 59, pristao uz Pompeja i umro 44. u progonstvu. Bio je pitagorovski filozof, izvanredno obrazovan, autor brojnih djela velike erudicije a bavio se i astrologijom.
[157] Zatvor nije mjesto zatočenja nego pogubljenja.
[158] Vidi Ciceron, *4. katilinarija* 4, 7.
[159] Za rimske pojmove: imao je 37 godina (rodio se 12. ili 13. srpnja/jula 100).
[160] U 4. katilinariji Ciceron naziva Cezara »veoma blagim i veoma ugodnim«.
[161] 4. govor protiv Katiline.
[162] Plutarh dobro veli da se Ciceron nije izjašnjavao ni za jedan od podnesenih prijedloga jer su oba bila za nj povoljni: ako budu urotnici osuđeni na zatočeništvo, on se neće morati bojati naroda jer je to bilo mišljenje Cezara, a ako budu pogubljeni, moći će se pozvati na Silanovu izjavu da je smrt blaža kazna od zatovra. Završetak njegova govora poziva svakoga da glasa po svom uvjerenju. Opći je ton govora pomirljiviji i skloniji Cezaru a ako gdjegdje i kaže neku oštriju u smislu Silanova gledišta, nikad to ne čini otvoreno niti dovoljno odlučno da povuče za sobom neopredijeljene.

[163] Lucije Lutacije Katul (?–61), sin pobjednika nad Cimbrima. Dobio je nadimak Kapitolijski jer je obnovio Kapitolij poslije požara 83. Bio je umjeren aristokrat, protivnik demagogije i osobne vlasti.
[164] Katon Mlađi (ili Utički), živio od 95. do 46. Vidi njegov životopis.
[165] Hoće izazvati nešto poput bune.
[166] Ondje je stanovao Lentur Spinter, rođak Lentula Surę i njegov čuvar.
[167] Plutarhov je stil ovdje nejasan ali misao je vidljiva: mladi su ljudi posvećivani u misterije neke mračne sile koja je ponekad potrebna za spasavanje države i oni shvaćaju da aristokracija, braneći sebe, brani i Rim. Sve je obavijeno atmosferom strave i jeze.
[168] Do Mamertinskog zatvora podno Kapitolija, nešto ispod hrama Sloge.
[169] Bacili su ga u ćeliju Tulijanum gdje je bio zadavljen užetom.
[170] U antici često su pribjegavali eufemizmima u vezi sa smrću.
[171] Izjednačujući ga tako s Romulom i gotovo s bogovima.
[172] Imale su oblik terase.
[173] U bitki kod Pistorije (danas Pistoia) 6. siječnja 62.
[174] Kvint Metel Nepot i Lucije Kalpurnije Bestija. Ali Bestija je bio pučki tribun 63. godine i nikako nije mogao sudjelovati u proganjanju Cicerona.
[175] Cezar je kao pretor preuzeo službu 1. siječnja a Ciceron je svoju položio dan ranije. Ali pučki su tribuni nastupili svoje dužnosti još početkom prosinca (decembra) prethodne godine. Metel je ometao Cicerona da govori narodu.
[176] Da mu onemoguće da se popne na govornicu. Tribuni su bili nepovredivi (sakrosanktni) i nitko nije smio dići ruku na njih.
[177] Trebalo je da se zakune da u svojoj službenoj djelatnosti nije uradio ništa protuzakonita.
[178] Pučki tribuni nastupali su svoju službu početkom decembra (prosinca). Katon ju je već obavljao u vrijeme pogubljenja Katilininih suučesnika.
[179] Sam Ciceron to nigdje ne spominje niti spominje Katona u vezi s time. U govoru protiv Pizona (3, 6) kaže da mu je taj naslov dao Katul u senatu.
[180] Plutarhovo blago pretjeravanje.
[181] Pored njegove urođene dobroćudnosti, u Cicerona je bio osjećaj za veličinu ma gdje je nalazio.
[182] *Akademske rasprave*, 2, 38, § 119.
[183] *Brut* 31, 121: »Jupiter bi, tvrde filozofi, govorio tako (tj. kao Platon) ako bi govorio grčki.«
[184] Plutarh je jedini izvor za tu vijest.
[185] Ne zna se gdje je Plutarh našao tu izreku koju Plinije Mlađi (*Pisma* 1, 20) primjenjuje baš na samog Cicerona: »Grakhima i Katonu (tj. čija je trijeznost slavna) suprotstavljam Poliona, Cezara, Celija i osobito Cicerona čiji se najduži govor smatra najljepšim.«
[186] To je pismo izgubljeno. Ali Kvintilijan (10, 1, 24) veli: »Ciceron misli da Demosten gdjekad drijema«, i (12, 1, 22): »Nadalje, u očima samog Cicerona Demosten se ne čini dovoljno savršenim jer on po njegovu sudu gdjekad drijema.«
[187] Filipikama nazvani su Demostenovi govori protiv makedonskog kralja Filipa. Ciceronove četiri prve filipike potječu iz 44. a deset ostalih iz 43.
[188] Filozof koga je Ciceron Mlađi slušao u Ateni.
[189] Areopag je pod rimskom vlašću postao atenskim senatom.
[190] Ta su pisma izgubljena. Herod je bio odgajatelj (učitelj) Cicerona Mlađeg.
[191] Mladi Ciceron u pismu Tironu (*Ad familiares* 16, 21, 6) veli da mu se Georgija učinio korisnim kao učitelj deklamacije, ali da ga se okanio pokoravajući se izričitom očevu nalogu.
[192] Nepoznat.
[193] O tom incidentu ne znamo ništa.
[194] Možda je to Tit Munacije Planko Bursa, koji je kao pučki tribun 52. bio Klodijev prijatelj a Ciceronov neprijatelj i bio kasnije osuđen na Ciceronovu tužbu zbog nasilja.
[195] Kvintilijan (2, 17) veli: »Ciceron se pohvalio da je zamaglio Kluencijev slučaj.«
[196] Stoici su, dakako, htjeli reći da je mudrac iznad svih materijalnih dobara jer je vrlina jedino bogatstvo.
[197] Na grčkom *áxios* znači »dostojan«.
[198] »Dostojan Krasa«, tj. Aksije je Krasov (naime otac ili sin, već prema dopuni grčkog eliptičnog izraza). Na latinskome igra riječi bi se izgubila.

[199] God. 54.
[200] Vidi Ciceron, *Ad familiares* 1, 9, 20.
[201] Vidi glavu 9.
[202] Imao je gušu.
[203] Valjda zato što je kod Cicerona pobudio preuranjenu radost? Ne baš delikatno!
[204] God. 45.
[205] Robovi iz Afrike imali su probušeno uho (u koje su stavljali nakit).
[206] Bio je sudski gonjen zbog nasilja što ih je počinio u korist Cicerona za svog pučkog tribunata. Sačuvan je Ciceronov obrambeni govor.
[207] Trebalo je da dođe do tog procesa da bi on postao netko i nešto!
[208] Drugi čitaju »Kotu«. Inače je nepoznat i pod jednim i pod drugim imenom.
[209] U smislu: tvoj je otac opskurna, beznačajna osoba, nitko i ništa.
[210] Simbol govorništva: gavran je smatran pticom koja govori. Osim toga, osnivačima govorništva smatrani su Sirakužani Tisija i Koraks (= Gavran).
[211] Vidi Ciceron, *O govorniku* 2, 58, § 236.
[212] Adrast, mitski kralj Arga, udao je svoje dvije kćeri za Tideja i Polinika od kojih je prvi bio prognanik iz Kalidona, drugi iz Tebe.
[213] Jampski trimetar iz jedne izgubljene tragedije (možda iz Euripidova *Edipa*).
[214] Javni izvikivači bili su većinom oslobođeni robovi a u Rimu su, kao i pisari, bili prezirani jer su zarađivali radom a to je za slobodna Rimljanina sramota. Po drugima, radi se o igri riječi prema frazi *in libertatem clamare* »puštati na slobodu (doslovno: dovikivati)«.
[215] Proskripcijama.
[216] Apije Klodije Pulher (?–52) iz roda Klaudija.
[217] Vidi 19. glavu.
[218] Protivno prijedlogu konzula, senat je svojim zaključkom Klodija predao redovnom sudu. Glavni tužitelj nije bio jedan od konzula nego Lucije Lentul Krus.
[219] Sam Ciceron, međutim, prikazuje Klodija (*Za Milona* 14, 37) kao onoga koji je naslijedio Katilinin bodež. Istina, ta retorička figura ne mora biti mjerodavna za njihove osobne odnose. U svakom slučaju, njihova razmirica potječe od afere s boginjom Dobrom.
[220] Kao obično, Plutarh ne navodi puno ime. Ciceron spominje nekog Tula u pismu Atiku (8, 9).
[220a] Optimati.
[221] Ciceron u pismu Atiku (1, 161) navodi da je Klodije »unaprijed proždro« očekivano nasljedstvo Kvinta Marcija Reksa koji ga, međutim, čak nije niti spomenuo u oporuci. Kvint Cecilije Metel Celer bio je revan pristaša aristokratske stranke. Bio je pretor 63. a konzul 60. godine. Poslije njegove smrti 59. sumnjičili su Klodija da ga je otrovao.
[222] Porota je zasijedala na otvorenu, odvojena od svjetine samo slabom ogradom.
[223] To je netočno. Porotnici su ispisivali na voskom prevučenu pločicu A (*absolvo*, odrešujem), C (*condemno*, osuđujem) ili NL (*non liquet*, otprilike: slučaj je nejasan). Brkanje slova ne bi ničemu služilo. Plutarh je valjda krivo razumio svoj izvor. Vidi i *Cezar* 10.
[224] To citira sam Ciceron u pismu Atiku (1, 16, 5).
[225] Mjesto iz prethodne bilješke.
[226] *Cezar* 10: »Želio sam da moja žena ne bude niti pod sumnjom« (kaže ondje sam Cezar).
[227] Za godinu 58.
[228] Neodređena i nejasna aluzija.
[229] Lucije Kalpurnije Pizon i Aulo Gabinije bili su konzuli god. 58. Sirija je bila smatrana jednom od najbogatijih pokrajina.
[230] To su mogli biti samo provincijalci (u današnjem smislu) ili stranci.
[231] Vidi Ciceron, *Za Milona*, osobito 14, 37 i 27, 74.
[232] Prema Ciceronu (*Pismo Atiku* 2, 18, 3), Cezar ga je sam pozvao da mu bude legat.
[233] Zakon što ga je predložio Klodije nametao je kaznu progonstva onome koji je bez suda dao smaknuti rimskog građanina. Prema rimskom piscu Veleju Paterkulu (2, 45), premda Ciceron nije bio spominjan po imenu, zakon je bio izravno uperen protiv njega jedinog. Klodije je skupštinu sazvao na Martovo polje a ne na Forum da bi mogao prisustvovati i Cezar koji kao prokonzul (dakle, s vojnim ovlaštenjima) nije smio stupiti

u grad. Premda je izjavio da je pogubljenje Lentula i drugova bilo nezakonito, Cezar se usprotivio retroaktivnom djelovanju tog zakona.

234 Kao optuženik. Odjenuo je žalobnu odjeću.
235 O tim nasiljima govori Ciceron u govoru *Za Sestija* 12, § 27.
236 Vidi Ciceronov govor *Poslije povratka građanima* 3, 8.
237 Na mjestu negdašnje Albe Longe. To je bio plodan kraj pun vinograda i skupih vila.
238 Gnej Kalpurnije Pizon Frugi, nije identičan s konzulom iz prethodne glave i onim spomenutim niže u ovoj glavi.
239 God. 59. oženio se Cezarovom kćerkom Julijom.
240 Konzul, ne Ciceronov zet iz bilj. 238.
241 U pismu Kornificiju (*Ad familiares* 12, 25) Ciceron veli: »Naša Minerva, čuvarica grada«, a u *Zakonima* (2, 17, 42) kaže da ju je odnio »u kuću samog njezinog oca« (Jupitera) da je sačuva od mogućih svetogrdnih nasilnih čina.
242 Rimljani su vjerovali da posjeduju Paladij, kip Atene Palade, iz Troje.
243 736 km.
244 Zapravo u Brutiju, južnije od Lukanije.
245 Zanatlije koji su činili pomoćne jedinice u rimskoj vojsci.
246 Ciceron se tuži na držanje tog propretora, svog političkog prijatelja i »kolege njegova brata« (*Za Plancija* 40, § 95–96).
247 Grad u grčkoj Iliriji gdje su se obično iskrcavali putnici iz Brundizija. Danas Drač u Albaniji.
248 Ciceron o tome ne govori.
249 Kako pokazuju njegova pisma Atiku (3, 8–21).
250 Ne zna se koju Ciceronovu izjavu ima ovdje Plutarh na umu.
251 Drugi ovo shvaćaju kao Platonovo mnijenje u opreci prema znanju.
252 Vidi *Pompej* 49 i Ciceron, *Za Sestija* 31, 67.
253 God. 57. konzuli su bili Publije Kornelije Spinter i Kvint Cecilije Metel Nepot.
254 Vidi Ciceron, *Za Sestija* 35, 75 i dalje.
255 Tit Anije Milon Papijan (?–48), budući Klodijev ubojica.
256 O pozivanju Cicerona kući.
257 Vidi Ciceron, *Protiv Pizona* 22, 52.
258 Vidi Ciceron, *Poslije povratka u senatu* 15, 39. Ostavio je Rim krajem ožujka 58. a zaključak o njegovu pozivu kući bio je od 4. kolovoza 57.
259 Državni arhiv u to se vrijeme čuvao u zgradi zvanoj Tabularij podignutoj iza hramova Sloge i Saturna na Kapitoliju. Dion Kasije (39, 21) samo kaže da je Ciceron odnio svojoj kući tablice koje su se odnosile na njegovo progonstvo a ne da je uništio sve pločice koje su se ticale Klodijevih službenih čina.
260 Dao se usvojiti od plebejca Publija Fonteja da bi dobio pristup do pučkog tribunata. Vidi Ciceron, *Za svoj dom* 29, 77.
261 Tu mu je misiju povjerio Klodije svojim zakonskim prijedlogom (da ga se riješi na neko vrijeme). Otišao je kao običan kvestor ali s pretorskim ovlaštenjima, zaplijenio dobra Ptolemeja, kralja Kipra i mlađeg brata egipatskog kralja Ptolemeja Auleta, i vratio u Bizantij prognanike.
262 U siječnju 52. Te je godine Pompej bio jedini konzul bez kolege.
263 Njegova su ovlaštenja faktično bila diktatorska ali bez tog naslova.
264 Zaposjeo je vojnicima Palacij i Kapitolij.
265 Hortenzije, davni Ciceronov protivnik još iz Verova procesa, branio je Milona zajedno s njime.
266 Kako su redovno činili optuženi. Odlučno i dostojanstveno držanje Klodijeva ubojice dovelo je njegova branitelja u nepriliku: Ciceron, *Za Milona* 34, 92.
267 Milona je osudilo 38 sudaca a oslobodilo svega 13.
268 Auguri su tumačili volju bogova ili najavljivali budućnost po pjevu ili letu ptica. Činili su osobito štovan kolegij. Amblem im je bio svinut štap *lituus*. Ciceron i Hortenzije bili su članovi kolegija augura.
269 God. 53. Vidi *Kras* 25.
270 Ta je pokrajina osim prave Kilikije obuhvaćala i Pamfiliju, Pizidiju, jug Frigije, Likaoniju i Kipar. Sa sjevera bila je omeđena pokrajinom Azijom i Kapadokijom, s istoka Komagenom, s jugoistoka Sirijom. Glavni je grad bio Tars.

271 God. 51.
272 Ariobarzanov istoimeni otac zadužio se u Rimu na velike iznose i Rimljani su podupirali njegova sina protiv njegova suparnika Arhelaja u nadi da će dobiti natrag svoj novac. Ciceron je spor uspio riješiti mirnim putem nagnavši Arhelaja da ode u progonstvo.
273 Krasovim kod Kare 53.
274 Zatekao je Kilikiju upropaštenu upravom svog predšasnika Apija Klaudija, kako sam piše Atiku (5, 16).
275 Sam bezazleno piše u pismu iz prethodne bilješke: »(Moji podložnici) oživjeli su pravednošću, blagošću i nesebičnošću tvog Cicerona; on je nadmašio predodžbu što ju je sav svijet imao o njemu.«
276 Aman je pripadao masivu Taura i zatvarao Kilikiju s jugoistoka. Vidi Ciceron, *Ad familiares*, 2, 10, 2 i dalje.
277 Nema jedinstva u navođenju brojki ubijenih neprijatelja potrebnih za naslov imperatora: jedni navode 5000, drugi 6000, treći 10 000.
278 Marko Celije Ruf (82–48) iz viteške obitelji, tada kurulski edil.
279 *Ad familiares* 2, 11, 2.
280 4. siječnja 49. Vidi *Ad familiares* 16, 11, 2 i dalje.
281 Ciceron, koji se nadao trijumfu, nije mogao ući u Rim. Nije, dakle, mogao sudjelovati u toj senatskoj raspravi kako tvrdi Plutarh.
282 Prešao je Rubikon 10. siječnja 49.
283 Najprije je skrenuo u Kapuu a u Grčku zaplovio 17. ožujka.
284 To nije citat nego Plutarh prepričava Ciceronove riječi.
285 *Pismo Atiku* 8, 7, 2.
286 Slavni pravnik Gaj Trebacije Testa.
287 Ta su pisma izgubljena.
288 Među pismima Atiku (10, 8) ima jedno Cezarovo u kojem moli Cicerona da ostane neutralan (pismo od 16. siječnja 49).
289 U travnju 49. otplovio je Cezar u Hispaniju a oko 10. lipnja pošao je Ciceron k Pompeju.
290 Lucije Domicije Ahenobarbo, konzul 54, koga je Cezar opsjeo u Korfiniju a po zauzeću mjesta pustio. Poginuo je kod Farsala.
291 Pompejev prijatelj, napisao njegovu povijest i dobio od njega rimsko građansko pravo.
292 Pomoćne trupe raznih zanatlija, imale su veliko značenje u rimskoj vojsci.
293 Uništila ga je oluja kad su plovili Dirahiju u pomoć protiv Cezara.
294 Jer zna zasladiti gorku pilulu svojim zemljacima.
295 U Dirahiju. Vidi *Cezar* 39 i Cezar, *Građanski rat* 3, 41–55.
296 Konzul Lucije Kornelije Lentul Krus.
297 Ne zna se o čemu se radi.
298 Dakle sedam legija.
299 Ne može se raditi o bitki kod Farsala gdje je Labijen pao.
300 9. kolovoza 48.
301 Ako nema konzula, zapovjedništvo treba da obavlja bivši konzul.
302 Gnej Pompej, stariji sin. Ratovao je protiv Cezara u Hispaniji, bio potučen kod Munde i malo potom smaknut god. 45.
303 Vidi *Katon Mlađi* 55.
304 Poslije aleksandrijskog rata vratio se u Rim Sirijom i Malom Azijom potukavši usput Mitridatova sina Farnaka.
305 U rujnu 47.
306 Utičkome koji je poslije smrti postao neke vrsti stoičkog sveca i mučenika.
307 Cezar je bez sumnje uspoređivao Ciceronov život s Teramenovim a njegovo govorništvo s Periklovim, ali možda tu ima i ironije jer je Teramen imao nadimak Koturno prema glumačkoj cipeli koja se podjednako oblačila na lijevu kao i na desnu nogu. Teramen je bio atenski političar, poslije 404. jedan od tridesetorice tirana, ali ga je zbog njegovih pomirljivih stavova Kritija nagnao da popije otrov.
308 Oba su izgubljeni.
309 Poslije Farsala borio se god. 46. u Africi.
310 Vidi Ciceron, *Za Ligarija* 9, 27 i dalje.
311 Među tim mladim ljudima bili su i budući konzuli Hircije i Pansa koje on naziva svojim velikim dečkima.

312 Poput *Akademskih rasprava* i *O određenju dobra i zla.*
313 Osobito Platonove *Timeja* i *Protagoru.*
314 Trudio se da stvori filozofsku terminologiju koje latinski nije imao.
315 Slabo vjerojatna pojedinost.
316 Koji je živio mirnim ladanjskim životom na selu kad su Penelopini prosci zaposjeli kraljevsku palaču: *Odiseja* 24, 205 i 599.
317 Bilo je zacijelo i jednog i drugog, ali Ciceronu se ne može predbaciti oholost jer je on patio što ne može služiti državi koju je jednom spasio.
318 Aludira na tu zamisao u svojim *Zakonima* nastalima oko 52.
319 Neobična ideja! Plutarh je očito pogrešno razumio Ciceronove riječi u djelu iz prethodne bilješke o tome da će se poslužiti Herodotom i Teopompom.
320 Njima se poslužio u *Državi* i raspravi *O proricanju.*
321 Stvarno Tulija je imala 30 godina i bila u drugom braku.
322 Publilijom, iz patricijske obitelji.
323 Tironovo je djelo izgubljeno.
324 Prema Vokonijevu zakonu iz 169. vlasnik imetka od preko 100.000 asa (1250 zlatnih predratnih francuskih franaka) nije mogao kao univerzalnog nasljednika odrediti ženu ili djevojku. Tako je bogati otac mogao svojoj kćeri ostaviti samo polovinu nasljedstva. Da izbjegne taj zakon, Publilijin je otac odredio Cicerona kao nominalnog nasljednika dajući mu kćer za ženu ali uz obavezu da joj vrati nasljedstvo.
325 Antonijevo je djelo izgubljeno.
326 Stvarno on je ratovao u Kilikiji i to prilično uspješno.
327 Radi se o Cezarovu ubojici.
328 Imao je 63 godine.
329 15. ožujka 44.
330 Prva opća amnestija koju povijest spominje bila je ona koju je proglasio Trasibul 403. poslije obaranja tridesetorice tirana u Ateni.
331 Brut je poslan u Makedoniju. Kasnije se, poslan u Kirenaiku, dokopao Sirije.
332 Vidi *Brut* 20.
333 Ciceron, čija je mašta bila tako živa a duh mladenački unatoč godinama, odmah se zagrijao za Bruta. Dodiri s tim čestitim čovjekom nadahnuli su i oživjeli njegov talent. U djelima iz tog razdoblja Brut je uvijek na prvome mjestu, vidi se da je Ciceronu srce puno njega, govori najviše o njemu, ne sustaje u njegovu hvaljenju, želi samo da se njemu svidi. Reklo bi se da mu je stalo samo do pohvala Brutu i do njegova prijateljstva.
334 Suprotstavljali su Brutovu strogost Antonijevoj raspuštenosti.
335 Njegov zet Publije Kornelije Lentul Dolabela, konzul 44, zatim prokonzul u Siriji. Kasije, koga je senat imenovao na njegovo mjesto, domogao se Cezareje gdje se Dolabela zatvorio. Da mu izmakne, Dolabela se ubio. To je bio treći Tulijin muž i, kao i ostali, umro je daleko od nje.
336 God. 43.
337 Aulo Hircije i Gaj Vibije Pansa, obojica pali u bitki kod Mutine (danas Modena).
338 U kolovozu 44.
339 Nejasno o čemu se radi.
340 Oktavije, adoptivni sin Cezarov, kasniji Oktavijan August. Mladim Cezarom zvali su ga vojnici a tako često i Plutarh.
341 U Iliriji, gdje je studirao.
342 Cezarova je udovica učinila Antonija skrbnikom ostavine. Oktavijan je bio dovoljno vješt i mudar da najprije traži civilnu ostavinu a u pogledu političke on se strpio.
343 Cezarova i Oktavijeva nećakinja Atija udala se u drugom braku za Lucija Marcija Filipa. Oktavijeva sestra Oktavija bila je udata za Marka Klaudija Marcela Ezernina.
344 On ih je uzimao u službu i plaćao.
345 Plutarh Ciceronu pripisuje isto toliko praznovjerje koliko je bilo njegovo vlastito.
346 Prema Dionu Kasiju (45, 2) i Svetoniju (*Divus Augustus* 94), Ciceron je usnio da je Jupiter spustio Oktavijana na zlatnom lancu s neba i darovao mu bič.
347 Mladi su se ljudi vježbali u gimnastici te u rukovanju oružjem i jahanju.
348 Oktavijanov otac Gaj Oktavije, običan vitez, bio je prvi senator u svom rodu. Poslije preture upravljao je Makedonijom. Prema Svetoniju, Antonije je predbacio budućem Augustu da je praunuk oslobođenika.

[349] 23. rujna 63.
[350] U zbirci Ciceronovih pisama Brutu ima jedno Brutovo pismo Atiku (*Ad Brutum* 1, 17, 5) gdje on veli: »Samo neka Oktavije naziva Cicerona ocem, vidjet će se da se njegove riječi ne slažu s njegovim djelima.«
[351] U pismu iz prethodne bilješke Brut piše: »Divni čovjek usrdno teži cilju da učini Oktavija milostivim prema njemu.«
[352] Marko Tulije Ciceron, rođen 65. Kod Farsala zapovijedao je jednim konjaničkim odjelom.
[353] Vidi Ciceron, *Brut* 24, 2 i 26, 3.
[354] To je postigao 5-om filipikom govorenom 1. siječnja 43.
[355] To je bilo apsolutno nezakonito.
[356] 16. travnja 43. kod Mutine u Cispadanskoj Galiji. Oktavije Cezar djelovao je u dogovoru s obojicom konzula. Vidi Apijan, *Građanski rat* 3, 71. Prema Tacitu, *Anali* 1, 10, smrt dvojice konzula učinila se sumnjivom. Tvrdilo se da je Pansina rana bila zatrovana a da su Hircija ubili njegovi vojnici na Oktavijanov poticaj. Pansa je umro u Bononiji (danas Bologna) par dana poslije bitke.
[357] Senat je prekasno postao svjestan svoje nerazboritosti i tako je sada ispao nezahvalan.
[358] Zacijelo u svojim memoarima.
[359] Silom se dao imenovati konzulom u kolovozu 43. zajedno sa svojim bratićem Kvintom Pedijem. Imao je tada tek 20 godina (minimalna je zakonska dob za konzulat bila 43 godine!).
[360] To je drugi triumvirat zaključen krajem listopada 43. Marko Emilije Lepid, pretor 49, konzul s Cezarom 46, prokonzul Narbonske Galije i ovostrane Hispanije 44, poslije smrti diktatora skupio je svoje trupe onkraj Alpa. Primio je Antonija i s njime prešao Alpe. Od 36. bio je u svađi s Augustom i stavljen je pod dosta liberalan nadzor. Umro je god. 13. pr. n. e.
[361] Oktavijan je dobio Afriku, Siciliju i Sardiniju, Antonije Cisalpinsku i Transalpinsku Galiju a Lepid je zadržao Narbonsku Galiju i Hispaniju.
[362] Prije dolaska u Rim izdali su nalog za smaknuće 17 ljudi među kojima je bio i Ciceron. Poslije ulaska u grad objavili su ukaz o proskripcijama i dva popisa, jedan od 130 imena, drugi od 150. A bilo ih je još.
[363] Danas Bologna, u Cispadanskoj Galiji, negdašnja prijestolnica Etrurije.
[364] Lucije Emilije Paulo, konzul 50.
[365] Lucije Julije Cezar, konzul 64. Kao i Paulo, umakao je vojnicima poslanima da ga ubiju.
[366] Astura je malena rijeka u Laciju između Ancija i Circeja, koja se ulijeva u Tirensko more. Na ušću tvori malen otočić kome je ime također Astura ili Astira.
[367] Skupljao je trupe, reorganizirao ostatke Pompejeve vojske i unovačivao mlade ljude poput pjesnika Horacija.
[368] U Laciju, na Circejskom rtu. Ime od čarobnice Kirke koja je po priči ondje obitavala.
[369] Luka u Laciju (danas Gaeta), na obali Kampanije. Ondje je Ciceron imao vilu *Formianum*.
[370] Vjetrovi koji u Sredozemlju pušu sa sjevera u vrijeme tzv. pasjih vrućina (dok je na obzorju zvijezda Sirius).
[371] Odatle mu ime ili, točnije, nadimak.
[372] Bio je ubijen 7. prosinca 43.
[373] Stvarno tek su započele.
[374] Jer je ta odvratna izložba otkrivala njegovu strašnu okrutnost.
[375] Pomponija, sestra Lucija Pomponija Atika, Ciceronova prijatelja, udala se za Kvinta Cicerona god. 68. Razveli su se 45. ili 44. Antonijev je postupak teško razumljiv.
[376] U Aleksandriji god. 30. Vidi *Antonije* 81.
[377] Za dio godine 30.

Usporedba Demostena i Cicerona

1. To je, dakle, ono spomena dostojno od svega što se pripovijeda o Demostenu i Ciceronu a došlo je do našega znanja. Premda sam odustao od usporedbe njihovih govorničkih stilova,[1] ipak mi se čini da ne valja ostaviti nespomenuto to da je Demosten u govorničko umijeće uložio svu svoju rječitost što ju je posjedovao po prirodi ili vježbom stečenu nadvisujući jasnoćom i govorničkom snagom takmace u parnicama i sudskim postupcima, dostojanstvenošću i veličajnošću svečane deklamatore a u preciznosti i tehničkoj dotjeranosti sofiste; Ciceron pak, stekavši široko obrazovanje i budući mnogostran u svojim književnim interesima, ostavio je za sobom nemali broj svojevrsnih filozofskih rasprava u duhu Akademije[2] a čak i u govorima pisanim za sudnicu i za Forum očevidno je želio uzgred pokazati i svoju veliku načitanost.[3]

Moguće je i u njihovim govorima donekle nazrijeti njihove značajeve. Demostenov, naime, bez svakog ukrasa i pošalice, zbijen u svojoj krepčini i ozbiljnosti, nije zaudarao po stijenu svjetiljki, kako se podrugivao Piteja,[4] nego po življenju o čistoj vodi, razmišljanju te onom što su nazivali oporošću i sumornošću njegove ćudi, dok je Ciceron, dajući se u mnogo slučajeva zavesti svojom zajedljivošću u prostakluk i u svojim sudskim govorima izvrćući za potrebe parnica smijehom i šalom i stvari koje su zaslužívale ozbiljnu pažnju,[5] nije se obazirao na pristojnost kao kad je u obrani Celijevoj rekao da njegov branjenik ne čini ništa neumjesno kad se u tolikoj raskoši i sjaju prepušta užicima: ta ludo je ne uživati u onome što čovjek ima pogotovo kad najugledniji filozofi tvrde da se prava sreća sastoji u nasladi.[6] A pripovijeda se, kad je Katon sudski gonio Murenu,[7] da ga je Ciceron, koji je tada bio konzul, branio i da je zbog Katonovih uvjerenja zbijao šalu sa stoičkom sljedbom zbog apsurdnosti onoga što se naziva njihovim paradoksima,[8] a kad se buran smijeh s općinstva širio na suce, Katon je, kažu, tiho se nasmiješivši, rekao onima koji su sjedili do njega: »Kako zabavna konzula imamo, ljudi!« Čini se da je Ciceron po naravi bio sklon smijehu i ljubitelj dosjetki a lice mu je obasjavao smiješak i spokojstvo. Na Demostenovu je pak uvijek bila neka ozbiljnost i ta ga zabrinutost i zamišljenost nije lako napuštala; zbog toga ga, kako sam veli,[9] neprijatelji nazivahu mrzovoljnim i zloćudnim.

2. I nadalje, iz njihovih se spisa dade razabrati da se jedan dotiče hvaljenja sebe sama obzirno i tako da ne ispadne nepristojan kad mu ono

ustreba za neku važniju svrhu a inače je suzdržan i umjeren;[10] Ciceronovo pak neumjereno hvastanje samim sobom optužuje njega zbog prekomjerna hvastanja kad viče da bi trebalo da oružje uzmiče pred togom a trijumfalni lovor pred jezikom.[11] A na koncu on ne hvali samo svoja djela i čine nego i govore što ih je sam besjedio i one što ih je napisao kao da se djetinjasto nadmeće sa sofistima Isokratom i Anaksimenom[12] umjesto da

Zamašan, oružjem jak, dušmanu ubojit strah[13]

postavlja zahtjev za vođenjem i uzdizanjem rimskog naroda do ugleda. Jer ako je nužno da državnik bude moćan svojom rječitošću, nedostojno je da žudi i hlepti za slavom koju rječitost donosi. Iz toga je razloga Demosten u tom pogledu ozbiljniji i uzvišeniji kad izjavljuje da je njegova govornička vještina samo stvar iskustva zaviseći u velikoj mjeri od dobronamjernosti slušalaca[14] i kad smatra ropskima i prostačkima – a takvi i jesu – one koji se nadimaju zbog toga.

3. Utjecaj u političkom govorništvu i ravnanju državnim poslovima pripao je obojici podjednako tako da su ih trebali čak i oni koji su raspolagali oružjem i vojskama, Demostena Hares, Diopit i Leosten[15] a Cicerona Pompej i mladi Cezar,[16] kako Cezar sam veli u svojim *Sjećanjima* posvećenima Agripi i Mecenatu. Ali onoga za što se smatra i kaže da je najveća provjera čovjekova značaja, naime moći i vlasti, jer ona budi svaku strast i otkriva svaku zloću, toga u Demostena nije bilo niti je on dao takva dokaza o sebi budući da nije vršio nijednu od uglednijih službi pa niti je zapovijedao vojskom koja se na njegov poticaj okupila protiv Filipa; a Ciceron, odaslan kao kvestor na Siciliju i kao prokonzul u Kilikiju i Kapadokiju u vrijeme kad je pohlepa za bogatstvom bila na vrhuncu i oni koji su bili slani kao pretori i namjesnici, osjećajući krađu nedostojnom, okretahu se otvorenu grabežu tako da se uzimanje nije činilo strašnim nego je onaj koji je to radio tek umjereno bio na visokoj cijeni, Ciceron, dakle, dade mnogo dokaza o svome prijeziru prema novcu i o svojoj čovječnosti i poštenju. I kad je u samome Rimu bio izabran samo po imenu konzulom a stvarno primio vlast samovladara i diktatora u borbi protiv Katiline i njegovih suučesnika, posvjedočio je istinitost Platonova proročanstva[17] da će država doživjeti početak od zala kad se nekim sretnim slučajem u istoj osobi velika moć i razboritost nađe združena s pravednošću.

Nadalje, zamjera se Demostenu da je svoju rječitost iskoristio za stjecanje novca pišući potajno govore za Formiona i Apolodora koji su bili parničari u istoj parnici i da je bio optužen zbog primanja novca perzijskoga kralja a osuđen zbog Harpalova. I ako bismo rekli da oni koji to pišu (a tih nije malo) govore neistinu, ipak je u najmanju ruku nemoguće poreći da Demosten nikad nije skupio hrabrosti da ravnodušno pogleda na darove što mu ih kraljevi nuđahu u znak zahvalnosti i počasti i da se to nije moglo očekivati od čovjeka koji je ulagao novac u pomorske trgovačke poslove;[18] o Ciceronu pak bilo je spomenuto da je odbio velike novčane poklone što su mu ih nudili i molili ga da uzme i Sicilci, kad je

bio kvestor, i kralj Kapadočana, kad je bio prokonzul, i prijatelji u Rimu, kad je odlazio iz grada u progonstvo.

4. Pa svakako i progonstvo je za jednoga, osuđena zbog krađe, bilo sramota, a za drugoga najdičnija stvar, jer je očistio domovinu od zločinaca. Zato se za jednoga dok je bio u progonstvu nije nimalo marilo, a zbog drugoga senat je promijenio odjeću i odjenuo žalobnu te se nije dao navesti da iznese mišljenje ma o čemu prije nego je bilo zaključeno da se Ciceron pozove natrag. Ciceron je, međutim, svoje progonstvo proveo boraveći besposlen u Makedoniji, a Demostenu je i izgon postao značajnim dijelom državničke djelatnosti. Obilazio je, naime, kako je spomenuto, gradove učestvujući u borbi Helena i istjerujući makedonske poslanike i pokazao se daleko boljim građaninom od Temistokla i Alkibijada kad ih je zadesila ista sudbina; štaviše, po povratku opet se posvetio istom služenju državi i nije prestao ratovati s Antipatrom i Makedoncima. Cicerona je pak Lelije[19] u senatu izgrdio zato što je šutke sjedio kad je Cezar August tražio odobrenje da se može natjecati za konzulat mimo zakona jer je još bio golobrad.[20] A predbacivao mu je u jednom pismu i Brut da je bdio nad prvim koracima potpunije i dublje ukorijenjene tiranije od one koju je on sam srušio.[21]

5. I poslije svega, zbog načina kako je skončao čovjek bi požalio jednoga starca koga su ustrašene sluge nosili amo tamo a on nastojao pobjeći od smrti i krio se od onih koji baš i nisu došli po njega mnogo prije no što bi to učinila priroda[22] pa onda bio smaknut; a kod drugoga,[23] ako se i prepustio na trenutak božjem okrilju,[24] divljenja je vrijedan način na koji je pripremio i mjesto na kome je čuvao otrov, divljenja je vrijedno također kako ga je upotrijebio jer kad mu bog nije pružio traženo utočište, potraživši pribježište kod neke vrste većeg žrtvenika, uspje se istrgnuti oružju i žbirima prezirno ismijavši Antipatrovu okrutnost.[25]

Bilješke

[1] Vidi *Demosten* 3.
[2] Nove Akademije.
[3] Npr. u govorima za Arhiju i za Murenu.
[4] Vidi *Demosten* 8.
[5] Osobito u govoru *Za Murenu* zgodno se izruguje pravništvu i stoičkoj filozofiji.
[6] Vidi Ciceron, *Za Celija* 12, 28. Ali Plutarhova interpretacija grubo izvrće Ciceronove riječi. Vidi isti govor 17, 39 i dalje.
[7] Zbog izbornih podmićivanja god. 63.
[8] Vidi Ciceron, *Za Murenu* 29–31.
[9] 2. filipika 30.
[10] Sporno gledište.
[11] Prijevod znamenitog heksametra (šestomjera) iz *Protiv Pizona* 29, 72.
[12] Neobjektivno mišljenje i neumjesna usporedba.
[13] Daktilski pentametar (petomjer), drugi dio elegijskog dvostiha koji Plutarh pripisuje Eshilu u *Etičkim spisima* 334d.
[14] Vidi Demosten, *O vijencu* 277.
[15] O Leostenu bilo je riječi u *Demostenu* 27. Hares i Diopit bili su pustolovi osrednjih sposobnosti koji su za plaću bili u službi Atenjana. U govoru o prilikama na Herzonezu Demosten je podupirao Diopita.
[16] Veoma nategnuta paralela. Nije moguće povlačiti usporedbe između najamničkih vođa poput Haresa i Diopita i državnika poput Pompeja i Oktavijana Augusta koji i nisu bili pretežno vojnici, osobito ne ovaj potonji.
[17] *Država* 473D.
[18] U brodove koji su vjerovniku bili jamstvo.
[19] Decije Lelije, Pompejev pobočnik.
[20] To nije bilo točno.
[21] Vidi Ciceron, *Ad Brutum* 1, 17, 2 (Brutovo pismo Atiku).
[22] Ovo je i malo neodgovorno. Tit Livije je na jednome mjestu, koje mu baš ne služi na čast, već primijetio da se Ciceronova smrt nije mogla činiti preuranjenom.
[23] Demostena.
[24] Zaklonivši se u hram, mjesto svetog azila.
[25] Sud o Ciceronu u ovoj zaključnoj glavi nepravedan je prema veličini, poštenju i geniju toga velikog čovjeka.

DEMETRIJE

(337 – 283. pr. n. e.)

1. Oni koji su prvi pretpostavili da su umijeća slična sjetilnom opažanju čini mi se da su osobito uočili onu njihovu moć[1] razlikovanja po kojoj smo po prirodi kadri poimati opreke podjednake kako u slučaju jedne tako i druge vrste spoznavanja. To im je, naime, zajedničko; razlikuju se pak načinom upotrebe uočenih razlika. Jer sjetilno opažanje nije ništa prikladnije za razaznavanje bijeloga od crnog niti slatkoga od gorkog niti mekoga i gipkoga od krutog i otpornog, nego mu je funkcija da prima dojmove od svih predmeta pa da, pošto ih primi, prenosi nastali opažaj sposobnosti rasuđivanja. Umijeća pak koja, udružena s razborom, pristupaju odabiru i usvajanju onoga što je primjereno a izbjegavanju i odbacivanju onoga što im je strano, razmatraju podrobno jedan niz predmeta radi sebe samih, ali uzgred i drugi da mu se uklone; tako liječničko umijeće mora proučiti narav bolesti i glazbeno narav nesklada da uzmogne ostvariti ono suprotno a najsavršenija umijeća, suzdržanost, pravednost i razboritost, koja se ne sastoje samo u prosuđivanju dobra, pravedna i korisna nego i štetna, i sramna i nepravedna, ne hvale nedužnost koja se diči nepoznavanjem zla, dapače, smatraju glupošću neznanje onoga što u prvome redu treba da znaju ljudi koji hoće ispravno živjeti. Zato su stari Spartanci za svetkovina prisiljavali svoje državne robove[2] da piju mnogo čista vina[3] pa ih onda dovodili na zajedničko blagovanje da pokazuju svojoj omladini što znači biti pijan. I premda mislim da izopačavanjem jednih popravljati druge nije nimalo čovječno a niti je mudra politika, ipak možda nije zgorega uvrstiti jedan do dva para od onih ljudi koji su život proveli nepromišljeno i postali znameniti svojom opakošću u vršenju vlasti ili pri velikim pothvatima u ove primjere uzornih života, ne, Zeusa mi, radi zabave niti radi raznolikosti štiva za moje čitaoce, nego onako kao što je Tebanac Izmenija,[4] pokazujući učenicima i dobre i loše svirače na fruli, običavao govoriti: »Ovako treba svirati,« i onda opet: »Ovako se ne smije svirati,« a Antigonida[5] držao da će mladići s većim zadovoljstvom slušati dobre frulaše ako iskušaju i loše, čini mi se da ćemo tako i mi gorljivije i promatrati i oponašati živote boljih ako nam ne ostanu nepoznati životi nevaljalaca i onih koji zaslužuju prijekore.

Ova će, dakle, knjiga obuhvatiti život Demetrija Gradobije[6] i imperatora[7] Antonija, ljudi koji su u najvećoj mjeri posvjedočili istinitost Platonovih riječi[8] da velike ličnosti iznose na vidjelo velike mane kao i velike vrline. Obojica su se podjednako pokazali predanima tjelesnoj

ljubavi, pijancima, rođenim ratnicima, darežljivima, rastrošnima i osionima i sličnost sudbine naglasila je te podudarnosti. Jer ne samo da su za čitava života sve do kraja polučivali velike uspjehe i trpjeli velike neuspjehe, postizali premnoga osvajanja i doživljavali premnoge gubitke, neočekivano padali i nenadano se opet dizali, nego su tako i skončali, jedan kao zarobljenik neprijatelja, drugi sasvim blizu tome da ga zadesi isto.

2. Od dvojice, dakle, sinova što mu se rodiše od Koragove kćeri Stratonike Antigon[9] je jednoga nazvao Demetrijem po svom bratu a drugoga Filipom po ocu. To je verzija najvećeg broja pisaca. Neki međutim, kažu da Demetrije Antigonu nije bio sin nego sinovac; jer kako mu je otac umro još sasvim malenu a majka mu se odmah potom udala za Antigona, pomislilo se da je on njegov[9a] sin. Filipa međutim, samo koju godinu mlađega od Demetrija, zadesila je smrt; Demetrije pak, premda visok, nije dostigao stasitost svog oca, ali je obličjem i crtama lica pokazivao zadivljujuću i izvanrednu ljepotu tako da niti jedan kipar niti slikar nije uspio da ga vjerno prikaže. One su, naime, sadržavale ljupkost i ozbiljnost, prijeteću dostojanstvenost i mladenačku umiljatost i s mlađahnom se žustrinom bila stopila neka neprispodobiva herojska vanjština i kraljevska uzvišenost. Tako mu je nekako i značaj bio stvoren da ljude istovremeno prepada i očarava. Jer dok je bio izvanredno ugodan u društvu i pokazivao se za dokolice uz piće u raskošnu življenju najmekoputnijim od kraljeva, s druge je strane opet pokazivao najodrešitiju i najžešću ustrajnost i poduzetnost u radu; stoga je od bogova svojim uzorom držao Dionisa kao onoga koji je najstrašniji kad ratuje[10] a po završetku rata najumješniji da se prilagodi miru uz veselje i uživanje.

3. Štaviše, bio je također osobito privržen ocu; a njegova je odanost majci jasno pokazivala da i oca poštuje iz iskrena čuvstva prije nego iz smjernosti prema njegovoj moći. I jednom kad je Antigon bio zauzet primanjem nekog poslanstva, Demetrije se vrati iz lova; i pristupivši ocu i poljubivši ga, sjede uza nj onako s lovačkim kopljima u ruci. A kad su već poslanici odlazili dobivši kraljeve odgovore, obrativši im se jakim glasom, Antigon reče: »I to izvijestite, ljudi, o nama da na takav način osjećamo jedan prema drugome,« misleći time da je nemala snaga kraljevskog prijestolja i jamstvo njegove moći u njegovim odnosima punim sloge i povjerenja sa sinom. Tako je, dakle, posvema nedruželjubiva stvar vlast i tako puna nepovjerenja i zlobe da se najveći i najstariji od Aleksandrovih nasljednika mogao dičiti time što se ne mora plašiti svoga sina nego ga može puštati k sebi s kopljem u ruci. Pa ipak, ta je kuća tako reći bila jedina koja se održala čistom od zločina te vrste[11] ili, točnije, Filip je bio jedini od Antigonovih potomaka koji je dao smaknuti sina.[12] Gotovo sve ostale vladarske kuće daju mnoštvo primjera ljudi koji su ubili svoje sinove i mnoštvo takvih koji su ubili majke i žene; što se pak tiče ubijanja braće, kao što geometričari polaze od stalnih aksioma, tako je taj zločin bio općenito priznavan kao aksiom potreban za kraljevu sigurnost.

4. Da je pak Demetrije u početku bio i čovječan i druželjubiv moguće je za primjer navesti ovo. Ariobarzanov sin Mitridat[13] bio mu je drug i prisan prijatelj jednake dobi a Antigonu dvorjanin pa mada nije bio zao čovjek niti su ga smatrali takvim, zbog nekakva sna Antigon je postao prema njemu sumnjičav. Usnilo se Antigonu da sije zlatan prah prolazeći prostranim i krasnim poljem; iz njega je isprva nicala zlatna ljetina, ali kad se malo kasnije vratio, ugledao je samo strnište. Tužan i uzrujan začuo je u snu neke ljude gdje kažu da je Mitridat otišao na Pont[14] pošto je požnjeo zlatni urod. Uznemiren tim snom, saopći ga sinu pošto se ovaj morao zakleti da će šutjeti, dodavši da je odlučio svakako ukloniti i uništiti toga čovjeka. Čuvši to, Demetrije se veoma rastuži pa kad je mladić, kako je običavao, došao k njemu i s njime provodio slobodno vrijeme, nije se, doduše, zbog zakletve usudio prozboriti mu niti ga usmeno opomenuti, nego je, odvukavši ga pomalo od prijatelja, kad su bili na samu, oštrim vrhom koplja napisao na zemlji dok je ovaj gledao: »Bježi, Mitridate!« Shvativši upozorenje, Mitridat noću uteče u Kapadokiju. I ubrzo mu usud ispuni san što ga je Antigon usnio. Postade, naime, gospodarom prostrane i lijepe zemlje i utemelji lozu pontskih kraljeva kojoj su Rimljani učinili kraj[15] negdje u osmom koljenu.[16] To je, dakle, primjer Demetrijeva prirodnog nagnuća prema čestitosti i pravednosti.

5. No baš kao što među Empedoklovim počelima[17] zbog mržnje i ljubavi vlada međusobna svađa i rat, osobito pak među onima koja su u dodiru ili se jedno drugome približuju, tako je neprestano ratove što su ih među sobom vodili Aleksandrovi nasljednici povezanost interesa ili područja činila još težima i većma ih raspaljivala kao što se tada desilo između Antigona i Ptolemeja[18] kad je sam Antigon boravio u Frigiji a sina Demetrija, kojemu su bile dvadeset i dvije godine[19] a tada se po prvi put primao samostalna zapovjedništva pri pothvatu od velika značenja, poslao čuvši da Ptolemej, prešavši s Kipra, pustoši Siriju i njezine gradove pridobija što milom što silom. Ali kako se on, mlad i neiskusan, sukobio s čovjekom koji je prošao mnoge borbe u Aleksandrovu vježbalištu, pretrpje težak poraz kod Gaze[20] gdje je osam tisuća njegovih ljudi bilo zarobljeno a pet je tisuća bilo ubijeno. Izgubio je i šator i novac, jednom riječju svu osobnu prtljagu. Ali to mu Ptolemej posla natrag zajedno s njegovim zarobljenim prijateljima uz plemenitu i ljubaznu poruku da ne treba da ratuju jednovremeno za sve nego samo za slavu i vlast. Primivši tu ljubaznost, Demetrije se pomoli bogovima da ne ostane zadugo Ptolemeju dužnik za zahvalnost nego da mu ubrzo uzmogne uzvratiti jednakim. I nije se ponio kao momčić koji je na početku svoje karijere pretrpio katastrofu nego kao ozbiljan vojskovođa koji je već iskusio obrate sudbine, pa se marljivo bavio novačenjem trupa i dobavljanjem oružja, dok je gradove čvrsto držao u vlasti i uvježbavao svoje novake.

6. Doznavši za ishod bitke, Antigon reče da će Ptolemej, pošto je pobijedio golobrade mladiće, sada omjeriti snagu s odraslim muževima,[21] ali se, ne hoteći poniziti niti umanjiti ponos svoga sina, nije usprotivio njegovu traženju da se opet sam bori nego ga je pustio. I nedugo potom

stiže Ptolemejev vojskovođa Kilo sa sjajnom vojskom da istjera Demetrija iz čitave Sirije prezirući ga zbog njegova ranijeg poraza. Ali ovaj, udarivši nenadano na njega koji nije ništa slutio i nagnavši ga u bijeg, zarobi tabor skupa sa samim vojskovođom; i sedam tisuća vojnika uhvati žive i domogne se silnih novaca. Ali nije se radovao pobjedi zbog onoga što će imati nego zbog onoga što je kanio vratiti i nije ga toliko ispunilo zadovoljstvom bogatstvo i slava što mu ih donese pobjeda koliko prilika da se oduži za Ptolemejev čovjekoljubiv postupak i dobročinstvo. No ipak nije to uradio na vlastitu odgovornost, nego je pisao ocu. A kad mu je ovaj dopustio i poručio neka u svemu čini kako želi, otpremi natrag Ptolemeju samog Kila i njegove prijatelje s obilnim darovima. Taj poraz odagna Ptolemeja iz Sirije i dovede onamo iz Kelena[22] Antigona radosna zbog pobjede i željna da vidi sina.

7. Poslan potom da podloži Arape poznate pod nazivom Nabatejski,[23] dođe u veliku opasnost upavši u bezvodne krajeve, ali kako je svojom hladnokrvnošću i spokojnošću izazvao prepast barbara, povuče se zarobivši mnoštvo plijena i sedam stotina deva.

Kad je Seleuk,[24] ranije od Antigona istjeran iz Babilonije, ali kasnije uspjevši povratiti svoju državu vlastitim sredstvima i sada ondje vladajući, pošao s vojskom u unutrašnjost kontinenta[25] da pokori narode na granici s Indijom i pokrajine u okolini Kavkaza, Demetrije, nadajući se da će Mezopotamiju naći nebranjenu i prešavši iznenada Eufrat, provali u Babiloniju prije nego što ga je Seleuk uspio spriječiti pa otjeravši iz jedne od njegovih citadela (bile su, naime, dvije) Seleukovu posadu i dobivši je u svoje ruke, smjesti onamo sedam tisuća vlastitih ljudi. Ali kad se vrati na more pošto je naredio vojnicima neka pljačkaju i odnose iz zemlje sve što im može koristiti, ostavi Seleukov položaj još čvršćim: činilo se, naime, da se odriče prava na nju pustošeći je kao da ne pripada više njegovoj obitelji. Kad je, međutim, Ptolemej opsijedao Halikarnas,[26] hitro došavši gradu u pomoć, istrgne mu ga.

8. Slava stečena tim plemenitim činom nadahnula je oca i sina zadivljujućom željom da oslobode svu Heladu koja je bila potlačena od Kasandra[27] i Ptolemeja. Ta nijedan od kraljeva nije poveo dičnijeg ni pravednijeg rata od toga; jer što su god ogromna bogatstva nagomilali ponizujući barbare, to su sada trošili na Helene a za svoju čast i slavu. Čim su odlučili da plove na Atenu pa jedan od prijatelja rekao Antigonu da treba da taj grad, ako ga osvoje, sami drže svojim trupama jer to su stepenice do Helade, Antigon se na to i ne osvrne, nego reče da postoje lijepe stepenice koje oluja ne može srušiti, naime ljubav naroda, a da će Atena kao svjetionik čitava svijeta ubrzo vatrenim znacima[28] obznaniti svemu čovječanstvu slavu[29] njegovih djela. Tako je Demetrije zaplovio s pet tisuća talenata srebra i brodovljem od dvjesto pedeset lađa na Atenu gdje je poslovima grada ravnao u Kasandrovo ime Demetrije Faleranin[30] a u Munihiji[31] je bila smještena vojna posada. Zahvaljujući sretnu slučaju i svome oprezu pojavio se nadomak Pireju dvadeset šestog dana mjeseca targeliona[32] a da nitko nije opazio, a kad je brodovlje bilo viđeno u blizini,

misleći da su to Ptolemejeve lađe, svi se spremahu da ih dočekaju, kad su pak stratezi kasno razabrali svoju grešku, pohrlili su u pomoć i nastala je strka kao što je prirodno kad su ljudi prisiljeni braniti se od neočekivana iskrcavanja neprijatelja. Jer našavši ulaze u luku nezaključane i provezavši se unutra, Demetrije je već bio svima jasno vidljiv i sa svog je broda dao znak da traži mir i tišinu. Kad je to postigao, postavivši kraj sebe glasnika, objavi preko njega da ga je otac poslao uz dobru sreću da oslobodi Atenu, istjera posadu i vrati narodu njegove zakone i djedovsko ustavno uređenje.

9. Poslije tog proglasa većina Atenjana, spustivši smjesta štitove na tlo preda se, zapljeskaše i glasnim poklicima poticahu Demetrija neka se iskrca pozdravljajući ga kao dobročinitelja i spasioca; Faleranin je mislio da na svaki način treba primiti pobjednika pa makar ovaj i ne potvrđivao činom svojih obećanja, pa ipak odasla poslanike da ga mole za milost a Demetrije, primivši ih ljubezno, posla natrag s njima jednoga od prijatelja svog oca, Aristodema Milećanina. Kako se Faleranin zbog promjene vlasti više bojao sugrađana nego neprijatelja, Demetrije ga ne zapusti, nego ga, iz obzira prema ugledu i vrlini tog čovjeka, posla po njegovoj želji uz potpunu sigurnost u Tebu. Što se pak njega samog tiče, izjavi, premda želi vidjeti grad, da to neće učiniti prije nego ga potpuno oslobodi uklonivši iz njega posadu; u međuvremenu, pošto je okružio Munihiju koljem i jarkom, zaplovi protiv Megare u kojoj je bila Kasandrova posada.

No doznavši da bi se Kratesipolis, negdašnja žena Poliperhontova[33] sina Aleksandra, koja je boravila u Patri[34], rado sastala s njim, a bila je na glasu ljepotom, ostavivši vojsku na području Megare, krene onamo u pratnji nekolicine lakih oružanika. Pa opet odvrativši se i od njih,[35] postavi šator na osami da se ta žena može neopazice sastati s njime. Kako su neki od njegovih neprijatelja saznali za to, nasrnuli su iznenada na nj. Pograbivši u strahu prost ogrtač, on trkom nagne u bijeg i uteče za dlaku izmakavši da zbog neobuzdane strasti ne dopadne najsramotnijeg zarobljeništva. Neprijatelji na odlasku odniješe njegov šator skupa sa svom njegovom sadržinom.

Kad je Megara bila osvojena i vojnici se dali na pljačku, namole ga Atenjani usrdnim molbama te je poštedio Megarane; i Demetrije vrati gradu slobodu pošto je istjerao posadu. Dok je još bio zabavljen time, sjeti se filozofa Stilpona koji je bio na glasu po tome što je odabrao život u spokojstvu.[36] Poslavši stoga po njega, stade ga pitati nije li mu tko od njegovih ljudi nešto oteo. A Stilpon reče: »Nitko; ta nisam vidio nikoga da odnosi moje znanje.« No kako su mu pokrali gotovo sve sluge, kad je Demetrije opet pokušavao s prijaznošću i najzad na rastanku rekao: »Grad vam ostavljam slobodan, Stilpone,« odgovori ovaj: »Pravo veliš: jer nisi nam ostavio nijednoga od naših robova.«

10. Kad je, vrativši se ponovno Munihiji i utaborivši se pred njom, uništio posadu i razorio utvrdu, tek tada ušavši u grad na pozive Atenjana koji su ga dočekivali i skupivši narod, vrati im njihovo starinsko ustavno uređenje i još im obeća da će im od njegova oca stići sto i pedeset vagana

žita[37] i mnoštvo brodske drvene građe za izgradnju stotinu troveslarki.[38] Kako je proteklo četrnaest godina otkako su Atenjani izgubili svoje demokratsko uređenje a vrijeme što je proteklo tamo od lamijskog rata i bitke kod Kranona[39] proveli su pod vladom samo po imenu oligarhijskom a stvarno monarhijskom zbog velike moći Faleraninove, kad im se sad Demetrije pokazao tako sjajnim i velikim u svojim dobročinstvima, oni ga učiniše omraženim i nemilim neumjerenim počastima što mu ih izglasaše. Tako su oni prvi od sviju ljudi proglasili Demetrija i Antigona kraljevima premda su se obojica inače ustručavali od upotrebe tog naslova i premda je to bio jedini kraljevski prerogativ koji je preostao potomcima Filipa i Aleksandra,[40] za koji se činilo da je drugim nedostupan i neprenosiv; štaviše, Atenjani ih jedini službeno proglasiše Bogovima Spasiocima[41] i, ukinuvši drevni običaj označavanja godine po imenu arhonta eponima,[42] birahu svake godine svećenika Bogova Spasilaca te njegovo ime pisahu na početku svih javnih odluka i privatnih ugovora.[43] Zaključiše također da se njihov lik izveze na svetoj haljini[44] pored likova bogova; i posvetivši mjesto gdje je Demetrije prvi put sišao s kola i podigavši ondje žrtvenik, nazvaše ga žrtvenikom Demetrija Silaznika; postojećim plemenima dodaše dva nova, demetrijevsko i antigonovsko,[45] i vijeću pet stotina povećaše raniji broj članova na šest stotina budući da je svako od plemena davalo po pedeset vijećnika.[46]

11. Ali najneukusnija zamisao koja je pala na pamet Stratoklu[47] (jer on je bio izumitelj tih domišljatih i pretjeranih laskanja) bio je njegov prijedlog da se ljudi slani po javnome zaključku u ime države Antigonu ili Demetriju umjesto poslanicima nazivaju svetim poklisarima kao oni koji o velikim grčkim svetkovinama u Pitu[48] i Olimpiji[49] prinose tradicionalne žrtve u ime svojih gradova. A i inače Stratoklo je pokazivao preveliku drskost, živio je razuzdano i činilo se da oponaša u slobodnu ophođenju s narodom lakrdijašenje i bestidno ponašanje davnog Kleona.[50] Uzeo je k sebi kurtizanu Filakiju; i kad je jednom na trgu kupila za večeru mozak i vratinu, uskliknu on: »Oho, kupila si baš ono za prismok čime se mi političari loptamo!« A kad je Atenjane zadesio poraz na moru kod otoka Amorga,[51] preduhitrivši vijesti o tome uniđe kroz Kerameik s vijencem na glavi i, javivši da su Atenjani pobijedili, podnese skupštini prijedlog da se prinese žrtva zahvalnica za dobre vijesti i dade po plemenima obilato dijeliti meso. Kad su malo potom stigle olupine brodova dopremane iz bitke i narod ga u srdžbi pozivao preda se, on neustrašivo podnese galamu pa reče: »Pa što vas je strašno snašlo ako ste dva dana bili sretni?« Takva je bila Stratoklova drzovitost.

12. Ali bilo je i stvari vrelijih od vatre, kako ono kaže Aristofan.[52] Jer netko drugi, nastojeći nadmašiti Stratokla u puzavosti, predloži da Demetrija, kad god dođe, dočekaju s istim počastima kao Demetru i Dionisa a da se onome koji nadvisi ostale sjajem i raskošnošću svoga dočeka isplaćuje iz državne blagajne novčani iznos u ime zavjetnog dara. Najzad nazovu mjesec munihion[53] demetrionom a posljednji dan svakog mjeseca demetrijadom, dok svetkovinu Dionizija preimenovaše u Deme-

trije. Ali božanstvo pokaza znacima što misli o većini toga. Tako svetu haljinu,[54] na kojoj zaključiše da se pored Zeusova i Atenina lika izveze Demetrijev i Antigonov, razdere vihor koji je nahrupio dok su je nosili u svečanu ophodu posred Kerameika; oko žrtvenika tih Bogova Spasilaca probuja iz zemlje silna kukuta premda ta biljka u mnogim krajevima zemlje uopće ne raste; a onoga dana kad su se trebale slaviti Dionizije sveti je ophod morao biti prekinut jer je mimo godišnjeg doba[55] navalila jaka studen. Kako je pao i debeo mraz, hladnoća nije spržila samo sve trsje i smokve nego je uništila i mladice usjeva. Stoga je i Filipid, koji je Stratoklu bio neprijatelj, u jednoj komediji spjevao protiv njega ove stihove:

Zbog njega spržio nam eto lozu mraz,
Zbog njega bezbožnika puče sveti plašt,
Što božje časti davao je ljudima,
Jer narod ništi to a ne komedija.[56]

Filipid je bio prijatelj Lisimahu i zahvaljujući njemu atenski je narod primio mnogo dobra od toga kralja. Štaviše, kad se spremao na kakav posao ili vojni pohod, kralj je mislio da mu je dobar predznak ako susretne ili vidi Filipida. Bio je inače na dobru glasu i zbog svog značaja jer nije ni u čemu dodijavao niti je pokazivao znatiželju dvorjana. Kad mu je jednom Lisimah želio iskazati ljubeznost i rekao: »Filipide, što svoje da podijelim s tobom?«, odgovori on: »Bilo što, kralju, osim svojih tajni.« Toga sam čovjeka namjerno stavio uz bok onome, čovjeka od pozornice čovjeku od govornice.

13. Ali ono što je od počasti bilo najneprirodnije i najčudovišnije bio je prijedlog Dromoklida iz općine Sfeta da se u vezi s posvetnim polaganjem nekih štitova u Delfima zatraži proroštvo od Demetrija. Navest ću doslovne riječi tog zaključka koji je glasio ovako: »S dobrom srećom.[57] Odluka je narodna da narod između Atenjana izabere jednog čovjeka koji će, došavši k Spasiocu i dobivši pri žrtvovanju povoljna znamenja, upitati Spasioca kako bi narod na najpobožniji, najljepši i najbrži način mogao vratiti na svoja mjesta zavjetne darove; kakav god on odgovor dade, narod će postupiti u skladu s time.« Takvom komedijom od ulagivanja iskvariše čovjeka koji i inače nije bio baš posve zdrave pameti.

14. Dok je, međutim, tada dokoličario u Ateni, oženi se udovicom Euridikom koja je bila potomak starog Miltijada a pošto se udala za Ofelu, vladara Kirene, poslije njegove smrti došla je natrag u Atenu. Atenjani su, dakle, taj brak primili kao milost i počast svome gradu; ali Demetrije je općenito s brakom postupao lakomisleno i istovremeno živio s mnogo žena od kojih je najveći ugled i štovanje uživala Fila zbog svog oca Antipatra i zbog svoga ranijeg braka s Kraterom koji je od svih Aleksandrovih nasljednika ostao Makedoncima u najljepšoj uspomeni. Demetrija je, kako se čini, njegov otac nastojao nagovoriti da uzme nju premda nije bila njegove dobi nego starija; a kako on za to nije pokazivao volje, pripovijeda se da mu je Antigon prišapnuo na uho Euripidov stih:

Gdje dobit je, tu ženiť se je mimo dob,[58]

smjesta dopunivši »ženiť se je« umjesto riječi ista oblika »služiti je«. No štovanje što ga je Demetrije ukazivao Fili i ostalim svojim vjenčanim ženama bilo je takvo da je po volji tjelesno općio s brojnim kurtizanama kao i s brojnim slobodnjakinjama i u pogledu putenosti dospio je na najgori glas od sviju kraljeva svog vremena.

15. Kad ga je otac pozvao da zarati s Ptolemejem zbog Kipra, morao se odazvati pozivu, no kako je bio zlovoljan što ostavlja rat za oslobođenje Helade koji je bio dičniji i časniji, poslao je k Ptolemejevu vojskovođi Kleonidu koji je zapovijedao posadama u Sikionu i Korintu obričući mu novaca ako tim gradovima dade slobodu. Kad to Kleonid ne prihvati, Demetrije zaplovi protiv Kipra[59] zavezavši se u žurbi i uzevši sa sobom dodatne vojne snage; i zametnuvši smjesta bitku s Ptolemejevim bratom Menelajem, pobijedi; a kad se pojavio Ptolemej s velikom suhozemnom a ujedno i pomorskom silom, dođe do izmjene prijetnji i razmetljivih izjava pri čemu je ovaj naređivao Demetriju neka otplovi prije nego što ga pregazi cjelokupna Ptolemejeva oružana sila pošto se skupi, a Demetrije je njemu nudio slobodan odlazak ako pristane povući svoje posade iz Sikiona i Korinta. Neizvjestan ishod toga boja nisu s napregnutom pažnjom iščekivali samo njih dvojica nego i svi ostali vladari osjećajući da neće Kipar niti Sirija nego vrhovništvo nad svima biti odmah nagrada pobjedniku.

16. Sam je Ptolemej, dakle, plovio u napad sa sto i pedeset brodova a Menelaju je naložio, kad bude boj u punom jeku, neka krene iz Salamine sa šezdeset brodova pa napadne Demetrijeve odostrag i poremeti njihov borbeni raspored. Demetrije, međutim, protiv tih šezdeset postavi samo deset lađa (toliko je, naime, bilo dovoljno da se zatvori izlaz iz luke koji je bio uzak) a sam, postrojivši najprije kopnenu vojsku i razasuvši je unaokolo po rtovima isturenima u more, tada se zaveze sa sto osamdeset lađa; i srazivši se velikom snagom i silinom, na juriš potpuno razbije Ptolemeja koji je, pobijeđen, svom brzinom uzmakao sa svega osam brodova (jer samo ih se toliko spasilo od svega brodovlja, dok su od ostalih jedni bili uništeni u pomorskoj bitki a sedamdeset ih je bilo zarobljeno zajedno s posadama) a od gomile služinčadi, prijatelja i žena na teretnim lađama usidrenima u blizini pa još od oružja, novca i ratnih strojeva Demetriju nije izmaklo naprosto ništa nego je sve zaplijenio i dopremio u svoj tabor. U tom je plijenu bila i glasovita Lamija koja je u početku postala visoko cijenjenom zbog svog umijeća (smatralo se, naime, da ne baš loše svira na fruli) a kasnije je postala slavnom i svojom ljubavnom vještinom. U svakom slučaju, tada je, premda već gubeći ljepotu i od Demetrija mnogo starija, njega svladala svojim čarima i ovladala njime tako da je bio zaljubljen samo u nju a istovremeno predmet ljubavne čežnje sviju ostalih žena.

Poslije pomorske bitke niti Menelaj ne pruži daljnji otpor, nego predade Demetriju Salaminu skupa s lađama i kopnenim trupama koje su se sastojale od tisuću dvjesto konjanika i dvanaest tisuća teško naoružanih pješaka.

17. Ukrašavajući tu tako blistavu i krasnu pobjedu još većma plemenitošću i čovječnošću, Demetrije priredi poginulim neprijateljima veličanstven pogreb a sužnjeve pusti; Atenjane pak obdari s tisuću dvjesto potpunih bojnih oprema od ratnog plijena.

Kao osobnog glasnika svoje pobjede posla ocu Milećanina Aristodema, prvaka u laskanju među svim dvorjanima a tada, kako se čini, pripravna da iskoristi priliku za remek-djelo u ulizivanju. Jer čim se prevezao s Kipra, ne dopusti da lađa pristane uz obalu, nego je, naredivši da se spusti sidro i da svi ostanu mirno na brodu, sam ušao u brodski čamčić pa se sam iskrcao i pošao k Antigonu koji je sav napet čekao vijesti o ishodu bitke nalazeći se u stanju prirodnu za ljude koji se bore o tako ogromne uloge. I sad se stvarno, kad je čuo za Aristodemov dolazak, uzrujao još više nego ranije i jedva se uspijevao zadržati u kući te je slao sluge i prijatelje jednog za drugim neka doznaju od Aristodema što se dogodilo. Kako ovaj, međutim, nije nikome ništa odgovarao nego se primicao korak po korak i sabrana lica u dubokoj tišini, Antigon, potpuno se izbezumivši i ne mogući se više svladati, pođe na vrata ususret Aristodemu koga je sad već pratila golema svjetina pritječući kraljevskome dvoru. Kad se, dakle, približio, ispruživši desnicu on poviče jakim glasom: »Zdravo, kralju Antigone! Pobijedili smo Ptolemeja u pomorskoj bitki i držimo Kipar i šesnaest tisuća i osam stotina zarobljenih vojnika.« A Antigon mu odgovori: »Zdravo i tebi, Zeusa mi! Ali pretrpjet ćeš kaznu što si nas ovako izmučio: načekat ćeš se dok primiš nagradu za dobru vijest.«

18. Nato mnoštvo po prvi put klicanjem pozdravi Antigona i Demetrija kao kraljeve. Antigona, međutim, prijatelji smjesta ovjenčaše kraljevskim povezom,[60] dok ga Demetriju otac posla uz pismo u kome ga oslovi kao kralja. Na tu vijest i oni u Egiptu proglasiše Ptolemeja kraljem da se ne bi činilo da gube samopouzdanje zbog pretrpljena poraza. Tako se taj običaj iz ljubomore proširi među Aleksandrovim nasljednicima. Jer i Lisimah poče nositi kraljevski povez a također Seleuk pri saobraćanju s Helenima jer se prema barbarima već prije ponašao kao kralj. Ali Kasandar, premda su mu se pismeno i usmeno svi obraćali kao kralju, nastavio je pisati pisma bez tog naslova kao što je i ranije običavao.

No ta novina nije značila samo dodavanje jedne titule ili promjenu vanjštine, nego je utjecala i na duh tih ljudi, zanijela je njihove misli, u život i ophođenje prema drugima unijela je nadutost i krutost kao što tragički glumci zajedno s kostimom mijenjaju i hod, i glas, i držanje za stolom, i način obraćanja drugima. Potom su i pri izricanju sudskih kazna postali nasilniji odlažući ono licemjerno prikrivanje moći koje ih je ranije činilo obzirnijima i blažima prema podanicima. Tako je snažno djelovala jedna riječ laskavčeva i tolikom je promjenom ispunila sav svijet.

19. Ponesen Demetrijevim dostignućima na Kipru, Antigon odmah[61] zarati na Ptolemeja vodeći osobno trupe kopnom dok ga je morem pratio Demetrije s velikim brodovljem. Ali kako je ta stvar imala ispasti, Antigonov je prijatelj Medije vidio u snu. Sanjao je, naime, da se sam

Antigon sa svom svojom vojskom natječe u dvostrukoj utrci[62] pokazujući isprva krepčinu i brzinu, onda mu pomalo popušta snaga i najzad, kad se već okrenuo oko mete, postavši slab i usopivši se, s mnogo muke dovršava trk. I stvarno, pošto je sam na kopnu naišao na mnoštvo poteškoća a Demetrije, zapavši u veliku oluju i uzburkano more, bio odbačen u krajeve bez pristaništa i teške za plovidbu gdje je izgubio mnogo lađa, vrati se ne obavivši ništa.

Bilo je tada Antigonu gotovo osamdeset godina i, kako mu je zbog golema i teška tijela još više nego zbog starosti postalo teško da polazi na vojne, upotrebljavao je za to sina koga su sada već i dobra sreća i iskustvo činili sposobnim da obavlja najzamašnije poslove a čiji ga razvrat, rasipnost i pijančevanje nisu smetali. Jer premda je za mira Demetrije u tome prevršivao mjeru i, kad nije imao što raditi, prepuštao se nasladama razuzdano i prekomjerno, u ratovima bio je trijezan poput ljudi po naravi umjerenih. Pripovijeda se, kad je već Lamija očigledno vladala Demetrijem, da je Antigon sinu koji ga je na povratku iz tuđine pozdravljao poljupcem, sa smijehom rekao: »Čovjek bi rekao, sine, da cjelivaš Lamiju.« Opet jednom, kad je Demetrije proveo u pijančevanju više dana i izgovarao se za nedolaženje time što mu je tobože jako zasmetala hunjavica, rekao je, kažu, Antigon: »Čuo sam, no je li to bila taška ili hijska hunjavica?«[63] Doznavši, opet, da je Demetrije bolestan, Antigon je išao da ga vidi i na vratima sreo nekakvu ljepoticu; ušavši i sjevši k sinu, opipa mu bilo; a kad je ovaj rekao da ga je upravo ostavila vrućica, Antigon reče: »Bez sumnje, sinko, i ja sam je upravo na vratima susreo kad je odlazila.« Ako je s tolikom popustljivošću podnosio Demetrijeva zastranjivanja, bilo je to zbog njegove djelotvornosti u drugome. Ta Skiti usred pića i opijanja napinju tetive svojih lukova kao da prizivaju natrag srčanost klonulu od slasti, dok Demetrije, prepuštajući se potpuno sad njoj sad radu a nikada nije miješao jedno s drugim, nije bio manje vješt u svojim ratnim pripremama.

20. Dapače, činilo se da kao vojskovođa bolje umije pripremiti vojsku nego se njome poslužiti jer je želio da sveg što je potrebno ima u izobilju a u veličajnosti gradnje brodova i ratnih strojeva i u uživanju da ih promatra bio je nezasitan. Darovit, naime, i sklon umovanju, nije svoju dovitljivost upotrijebio na igru i beskorisnu zabavu poput drugih kraljeva koji su svirali na fruli, slikali ili rezbarili. Tako je Makedonac Erop[64] slobodno vrijeme upotrebljavao tako da je neprestano izrađivao stoliće i postolja za svjetiljke. A Atal Materoljub[65] uzgajao je u vrtu otrovno bilje, ne samo buniku i kukurijek nego i kukutu, jedić i doriknij[66] sijući i sadeći ih sam u svome dvoru te učinivši svojim poslom poznavanje njihovih sokova i ploda i pravovremena branja. Partski su se pak kraljevi dičili time što sami oštre i bruse šiljke svojih strelica. Ali kod Demetrija je čak i rukotvorstvo bilo kraljevsko i njegov je način rada odavao veličinu jer su mu izrađevine spajale uzvišenost zamisli i duha s profinjenošću i dovitljivošću tako da su se pokazivale dostojnima ne samo kraljevskog uma i bogatstva nego i ruke. Jer veličinom je prepadao i prijatelje, ljepotom očaravao i neprijatelje. U tome što rekoh još je više istinske

pohvale. Njegovim šesnaesteroveslarkama i petnaesteroveslarkama divili su se neprijatelji stojeći na obali dok su one plovile mimo a njegovi »razbigradi«[67] bili poput predstave onima koje je opsijedao, kako to posvjedočuju same činjenice. Lisimah, naime, premda je među kraljevima Demetriju bio najljući neprijatelj i bio mu protivnikom kad je ovaj opsijedao Solo u Kilikiji, poslao je k njemu moleći da mu pokaže ratne sprave i lađe dok plove; kad mu ih je Demetrije pokazao, ode izrazivši svoje divljenje. A Rođani, koje je opsijedao dugo vremena, kad su učinili kraj ratu, zaiskaše od njega nekoliko ratnih strojeva da u njima imaju podsjetnik na njegovu moć a istovremeno i na svoje junaštvo.

21. S Rođanima je zaratio[68] zato što su bili Ptolemejevi saveznici i doveo je pred njihove zidove najveći »razbigrad« kome je osnova bila četverouglasta a svaka mu je stranica iznosila četrdeset osam lakata,[69] visina mu je bila šezdeset i šest lakata,[70] dok su se na vrhu stranice sastajale u površinu užu od osnovice. Iznutra je bio pregrađen u mnogo katova i prostorija a stranica okrenuta licem prema neprijatelju na svakom je katu imala otvorene prozore i kroz njih je izlijetalo svakovrsno streljivo; jer bio je pun ljudi opremljenih za borbu svake vrste. Štaviše, pri kretanju nije se tresao niti njihao, nego se, uspravan i nepokolebiv na svojoj osnovici, uz veliku škripu i štropot ravnomjerno pomicao naprijed izazivajući stravu u duši, ali istovremeno pružajući i očaravajući prizor oku.

Za taj su rat s Kipra Demetriju dopremili dva gvozdena oklopa od kojih je svaki težio četrdeset mina[71]. Želeći pokazati njihovu otpornost i čvrstinu, njihov izrađivač Zoilo naredi da se s udaljenosti od dvadeset koraka odapne u jedan od njih strijela s hitala[72] pa na mjestu njezina udarca željezo ostade neoštećeno a zadobi samo slabašnu ogrebotinu kao od pisaljke. Taj je nosio sam Demetrije; a drugi Epirođanin Alkim, najbojovniji i najsnažniji među njegovim ljudima, koji je jedini nosio bojnu opremu tešku dva talenta, dok je ostalima težila samo po talent[73] pao je u borbi na Rodu kod kazališta.

22. Kako su se Rođani krepko branili, Demetrije je, ne mogući uraditi ništa vrijedno spomena, ipak bijesno nastavljao borbu s njima zato što su, kad mu je njegova žena Fila poslala pismo, pokrivače i haljine, uhvativši lađu s time, sve zajedno odaslali Ptolemeju i nisu se poveli za uljudnošću Atenjana koji su, uhvativši Filipove pismonoše za rata s njime, pročitali sva ostala pisma, a jedino Olimpijadino nisu otvorili, nego su ga, zapečaćeno kao što je i bilo, otpravili k njemu. Pa ipak, premda time duboko uvrijeđen, kad su mu odmah potom Rođani pružili priliku da im uzvrati istom mjerom, Demetrije se ne odluči na to. Desilo se, naime, da je Kaunjanin[74] Protogen[75] za njih izrađivao sliku koja je prikazivala priču o Ijalisu[76] i već je bila gotovo dovršena kad je u jednome od predgrađa pala Demetriju u ruke. Kad mu Rođani poslaše glasnika moleći ga da poštedi djelo i da ga ne uništi, on odgovori da bi prije spalio portrete svog oca nego tolik umjetnički napor. Jer pripovijeda se da je Protogenu trebalo sedam godina da završi sliku. I Apeles kaže da se tako

snebio ugledavši to djelo da ga je i glas izdao pa je istom poslije dugo vremena izustio: »Velika li truda i divna djela!«, ali ipak dometnuvši da ta slika nema onog čara kojim njegove dotiču nebo. Tu je sliku, međutim, strpanu u Rimu na isto mjesto s drugima, progutala vatra.[77] Što se pak Rođana tiče, kako su nastavljali s upornim otporom u ratu, Demetrija, koji je tražio samo časnu izliku da se izvuče iz njega, posredovanje Atenjana navede na izmirenje s njima pod uvjetom da budu savjetnici Antigonu i Demetriju osim protiv Ptolemeja.

23. Demetrija su zvali Atenjani jer im je Kasandar opsijedao grad. Doplovivši s tristo i trideset lađa i mnogo teško naoružanih pješaka, on ne samo istjera Kasandra iz Atike, nego i, prognavši ga na bijegu sve do Termopila i razbivši ga ondje, uze Herakleju koja je dobrovoljno pristala uza nj i šest tisuća Makedonaca koji su prešli k njemu. Na povratku vraćao je slobodu Helenima ovkraj Termopila, učinio Beoćane svojim saveznicima i zauzeo Kenhreju; podloživši i atičke tvrđave Filu i Panakt u kojima je Kasandar držao posadu vratio ih je Atenjanima. A oni, ako su i prije prosuli na nj i iscrpili sve moguće počasti, ipak su čak i tada pronašli načina da se u laskanju pokažu svježima i novima. Odredili su mu, naime, za stanovanje stražnju prostoriju[78] Partenona; i ondje je obitavao pa se govorilo da ga Atena prima i ugošćuje premda nije baš bio pristojan gost niti je pokazivao obzirnost kakva dolikuje pri konačenju kod jedne djevice. Pa ipak, njegov otac jednom, doznavši da je Demetrijev brat Filip ukonačen u kući u kojoj su tri mlade žene, Filipu nije rekao ni riječi, ali je u njegovoj prisutnosti kazao konačaru[79] koga je dao pozvati: »Slušaj, nećeš li izvući mog sina iz tog tijesnog prostora?«

24. No Demetrije, koji je trebao pokazivati obzira prema Ateni ako ni zbog čega a ono barem kao prema starijoj sestri (tako je, naime, želio da je nazivaju),[80] ispunio je Akropolu tolikim nasiljem protiv čednosti slobodnih dječaka i gradskih žena da se to mjesto činilo najvećma čistim onda kad je bludničio s čuvenim prostitutkama Hrisidom, Lamijom, Demom i Antikirom.

Navoditi sve pojedinosti o tome ne dolikuje već zbog ugleda grada, ali Demoklova krepost i ćudorednost zaslužuje da ne ostane nespomenuta. Bio je, naime, još nezreo dječak a Demetrijevoj pažnji nije promaklo da mu nadimak odaje ljepolikost; ta zvali su ga Lijepim Demoklom. Kako se nije dao osvojiti nikome unatoč brojnim napastovanjima, ponudama i zastrašivanjima a najzad, kloneći se rvališta i vježbališta, odlazio u neko privatno kupalište da se kupa, Demetrije, uvrebavši priliku, uđe k njemu kad je bio sam. I dječak, kad je vidio da oko njega nema nikoga i da mu prijeti fizičko nasilje, skinuvši poklopac s kotla, skoči u uzavrelu vodu i ubije se postradavši nedostojno sebe, ali pokazavši duh dostojan svoje domovine i ljepote, ne onako kao Kleomedontov sin Kleenet koji je, ishodivši za svoga osuđenog oca pomilovanje od kazne plaćanja pedeset talenata[81] i donijevši u tu svrhu narodu pismo od Demetrija, ne samo sebe osramotio, nego i grad doveo u nepriliku. Jer narod je Kleomedontu oprostio osudu, ali je bio donesen zaključak da nitko od građana ne smije

donositi pisma od Demetrija pred skupštinu. A kad se on, čuvši za to, nemalo razljutio, prepavši se ponovno, ne samo ukinuše tu odluku, nego štaviše jedne od njezinih predlagača i zagovaratelja pogubiše a druge prognaše, a pored toga izglasaše zaključak da je odluka atenskog naroda da sve ono što zapovijedi kralj Demetrije bude i pred bogovima i pred ljudima sveto i pravedno. Kad je pak netko od boljih građana primijetio da je Stratoklo lud što predlaže tako nešto, Leukonojanin Demohar reče: »Bilo bi doista ludo da ne bude t a k o lud.« Jer Stratoklo je iz svog ulagivanja izvlačio velike koristi. Demohar je, međutim, pavši zbog onoga pod optužbu, bio poslan u progonstvo. Tako su postupali Atenjani koji su zamišljali da su se riješili vojne posade i da opet uživaju svoju slobodu.

25. Prešavši na Peloponez[82] a da mu nitko od protivnika nije pružao otpor nego su bježali i napuštali gradove, Demetrije pokori ono što se naziva Obala[83] i Arkadiju osim Mantineje i oslobodi Arg, Sikion i Korint isplativši njihovim posadama stotinu talenata.[84] U Argu, gdje je došlo vrijeme Herine svetkovine o kojoj je predsijedao svečanim igrama i zajedno s Helenima slavio svečanosti, oženi se Deidamijom,[85] kćeri mološkoga kralja Eakide i sestrom Pirovom. Sikionjane pak nagovori da se presele onamo gdje sada obitavaju rekavši im da im je grad na nezgodnu mjestu; štaviše, zajedno s mjestom promijeni gradu i ime nazvavši ga Demetrijada mjesto Sikion. A na Istmu, gdje je održano opće vijeće[86] i okupilo se mnoštvo ljudi, proglašen bi vrhovnim zapovjednikom Helade kao ranije Filip i Aleksandar; ali on se toj dvojici smatrao nemalo nadmoćnim zanoseći se dobrom srećom koja ga je pratila i svojom moći. Samo što Aleksandar nije nikoga od drugih kraljeva lišio njegova naslova niti je sebe proglasio kraljem kraljeva premda je mnogima podijelio kraljevsku čast i formalno i stvarno; dok je Demetrije, rugajući se i ismijavajući one koji su koga drugoga osim njegova oca i njega oslovljavali kao kralja, s uživanjem slušao nazdravljanje svojih drugova u piću Demetriju kralju, Seleuku nadzorniku slonova, Ptolemeju admiralu, Lisimahu rizničaru te Agatoklu Sicilskome kao otočkom upravitelju. Kad je to tim kraljevima bilo dojavljivano, ostali su se smijali a samo se Lisimah ljutio što ga Demetrije smatra uškopljenikom: jer obično su uškopljenike držali kao rizničare. A i od svih ga je kraljeva Lisimah najviše mrzio; i govoreći uvredljivo o njegovoj strasti prema Lamiji, rekao je da je sad prvi put vidio prostitutku da nastupa na tragičkoj pozornici;[87] a Demetrije je uzvratio da je njegova bludnica čednija od Lisimahove Penelope.

26. Ali da se vratimo pripovijedanju, polazeći natrag u Atenu pisao je onamo da želi smjesta čim dođe biti posvećen u misterije i odmah primiti sva ređenja od najnižeg stupnja do najvišeg.[88] To nije bilo dopušteno niti se ikad ranije dogodilo nego su se ljudi zaređivali u male misterije u mjesecu antesterionu[89] a u velike u boedromionu;[90] do najviših je, opet, posvećivanja u velike moralo proći najmanje godinu dana. No kad je njegovo pismo bilo pročitano, samo se lučonoša[91] Pitodor usudi usprotiviti, ali ne postiže ništa; umjesto toga, pošto na Stratoklov

prijedlog izglasaše zaključak da se mjesec munihion[92] naziva i smatra antesterionom, u Agri ga posvetiše u male misterije; kad je poslije toga munihion opet od antesteriona postao boedromion, primi Demetrije ostalo zaređenje a ujedno i najviši stupanj »svjedoštva«. Zbog toga je i Filipid, grdeći Stratokla, spjevao:

Na jedan mjesec on nam sreza godinu,[93]

a o Demetrijevu ugnježđivanju u Partenonu:

Akropolu za krčmu prostu uzevši
I kurtizane Djevi u dom uvevši.[94]

27. Između mnogo prijestupa i bezakonja počinjenih u to vrijeme u gradu pripovijeda se da je Atenjane najviše uvrijedilo to što je Demetrije, kad im je bilo naloženo da brzo namaknu i predaju mu dvjesto i pedeset talenata[95] i kad je novac bio utjeran s nesmiljenom strogošću, vidjevši ga sakupljena, naredio da ga se preda Lamiji i njezinim kurtizanama za sapun. Jer sramota je zapekla ljude jače od gubitka a riječ više od čina. Neki pak tvrde da su to od njega doživjeli Tesalci a ne Atenjani. Pored toga, Lamija je, pripremajući večeru kralju, na svoju ruku iznudila novaca od mnogih građana. I ta je večera svojom rastrošnošću do te mjere postala glasovitom da ju je Samljanin Linkej opisao do u pojedinosti. Stoga je i jedan od komičkih pjesnika Lamiju ne baš loše nazvao istinskim Razbigradom.[96] A Soljanin[97] Demohar zvao je samog Demetrija Mitom: ta kao i ovaj, reče, i on ima Lamiju.[98]

Ali ne samo kod njegovih vjenčanih žena nego i kod Demetrijevih je prijatelja Lamijin uspjeh da veže uza se njegovu ljubav izazivao ljubomoru i zavist. U svakom slučaju neki su poslanici od njega došli k Lisimahu a on im u času dokolice pokazao na bedrima i mišicama duboke brazgotine od lavljih pandža; također im je pripovijedio o boju što ga je bio sa zvijeri s kojom ga je kralj Aleksandar dao zatvoriti u kavez. A oni smijući se rekoše da i njihov kralj nosi na vratu ugrize strašne zvjerke, Lamije. A bilo je čudnovato što je, premda u početku nezadovoljan razlikom u godinama kod File, podlegao Lamiji i ljubio je toliko vremena kad joj je ljepota već bila ocvala. Barem je Dema s nadimkom Bjesnoća, dok je Lamija uz večeru svirala u frulu a Demetrije nju upitao: »Kakvom ti se čini?«, odgovorila: »Staricom, kralju.« Pa opet, kad su poslužili za stolom slastice i on rekao Demi: »Vidiš koliko mi šalje Lamija?«, ona odvrati: »Moja će ti majka poslati još više ako budeš htio spavati s njom.« A spominje se i Lamijin komentar na mnogospominjanu Bokhorisovu presudu.[99] Kad je, naime, od nekog čovjeka u Egiptu, zaljubljena u kurtizanu Tonidu, ova zahtijevala mnogo zlata da bi mu udovoljila a zatim njega, pošto je usnio da ju je obljubio, ostavila želja za njom, Tonida podiže protiv njega tužbu radi isplate svoga honorara. Čuvši za cijelu pripovijest, Bokhoris naredi tome čovjeku, pošto izbroji traženu količinu zlata, neka ga nosi u posudi ovamo onamo u ruci a kurtizani neka hvata sjenu posude jer predodžba je sjena stvarnosti. Lamija je držala da ta presuda nije pravična: jer sjena novca nije kurtizanu oslobodila njezine

želje za njim, dok je san utažio mladićevu ljubavnu strast. Toliko, dakle, o Lamiji.

28. Ali udesi i dostignuća junaka naše pripovijesti kao da premještaju nit pripovijedanja s komičke pozornice opet na tragičku. Kako su se, naime, svi ostali kraljevi združivali protiv Antigona i ujedinjavali svoje trupe, otplovi Demetrije iz Helade[100] i, sastavši se s ocem koji je mimo svoje dobi gorio od želje za ratom, sam se još više osokoli. Pa ipak, čini se, da je Antigon popustio u nekim sitnicama i odustao od pretjerane želje za vlašću, očuvao bi sebi zauvijek prvenstvo i ostavio ga svome sinu. Ali kako je bio po naravi grub i ohol i u riječima ne manje nego u postupcima otresit, razjarivao je i razdraživao mnoge i mlade i moćne ljude; pa i tada je govorio da će njihovo udruženje i savez prestrašiti kao bučnu gomilu ptica zrnojeda jednim hicem kamena i s malo buke.

Vodio je sa sobom više od sedamdeset tisuća pješaka, deset tisuća konjanika a slonova sedamdeset i pet, dok su njegovi protivnici imali šezdeset i četiri tisuće pješaka, konjanika pet stotina više od njega, četiri stotine slonova te sto i dvadeset bornih kola. Kad im se primakao, došlo je do obrata u njegovim nadama premda ne i u namjerama. Jer dok je u bojevima obično bio uznosit i hvastav i glas mu bio jak a riječi razmetljive pa je često kakvom uzgrednom podrugljivom ili podsmješljivom opaskom o neprijateljima, koji su već bili na dohvat ruke, pokazao svoju hladnokrvnost i prijezir prema njima, tada su ga viđali većinom zamišljena i šutljiva a sina je predstavio vojsci i preporučio za svog nasljednika. Ali ono što je najviše začudilo sve bilo je to što je s njime sam porazgovarao u šatoru premda mu nije bio običaj da održava tajne dogovore čak niti s njime, nego je samostalno donosio odluke a zatim javno izdavao naloge i postupao prema zamislima što ih je sam stvorio. Pripovijeda se barem da ga je Demetrije kao još mlado momče upitao kada će krenuti; a on je, kažu, ljutito odgovorio: »Bojiš li se da ti jedini nećeš čuti trube?«

29. Tada su, međutim, i nepovoljna znamenja izazivala u njih potištenost. Demetrije je, naime, usnio da ga Aleksandar u sjajnoj bojnoj opremi pita kakvu lozinku kani dati za bitku; kad je on odgovorio: »Zeus i Pobjeda«, Aleksandar je rekao: »Onda ću otići k vašim protivnicima;[101] jer oni će me primiti.« Kad se falanga[102] već svrstavala, Antigon se, izlazeći iz šatora, spotače tako da je pao na lice i ozbiljno se ozlijedi; no on, digavši se i pruživši ruke prema nebu, zaište od bogova pobjedu ili bezbolnu smrt prije poraza.

Kad se zametnula bitka,[103] Demetrije, koji je imao uza se najbrojniji i najbolji dio konjice, srazi se sa Seleukovim sinom Antiohom i, iskazavši se sjajno u borbi sve dok neprijatelji ne nagnuše u bijeg, u zao čas preuzetnom i slavohlepnom potjerom upropasti pobjedu. Jer on se sam, kad se okrenuo, nije mogao združiti s pješadijom budući da su se po sredini utisnuli neprijateljski slonovi a Seleuk, videći da je protivnička pješačka falanga ostala bez podrške konjice, nije doduše navalio, ali im je, držeći ih u strahu od navale i kružeći konjicom oko njih, nudio priliku da priđu na njegovu stranu; a to se i dogodilo. Jer velik dio, odsječen

od glavnine, odmetnu se dragovoljno k njemu a ostatak udari u bijeg. Kad je mnogo neprijatelja nasrtalo na Antigona i netko iz njegove okoline rekao: »Ovi će na te, kralju«, on odvrati: »Pa kakav i mogu cilj imati ako ne mene? Ali Demetrije će doći u pomoć.« I nadajući se tome sve do kraja i posvuda pogledom tražeći sina, pade kad je cijela tuča streljiva bila izmetnuta na nj; i pošto ga ostali pratioci i prijatelji ostaviše, jedini ostade uz njegovo tijelo Larišanin Toraks.

30. Kad je tako ishod bitke bio odlučen, pobjednički kraljevi, komadajući područje pod vlašću Antigona i Demetrija kao veliku lešinu, uzimahu dijelove i priključivahu njihove pokrajine onima koje su sami imali ranije. Demetrije pak s pet tisuća pješaka i četiri tisuće konjanika u neprekidnu bijegu uđe u Efez pa kad su mislili da se on u nedostatku sredstava neće suspreći od pljačke hrama,[104] uplašivši se da to vojnici ne učine, brzo krene odande i zaplovi za Heladu polažući najveće nade u Atenjane. A upravo je kod njih i ostavio i lađe i novac i ženu Deidamiju i držao je da u onom teškom položaju nema sigurnijeg utočišta od odanosti Atenjana. Kad su mu stoga, pošto je stigao do Kiklada, došli ususret poslanici Atenjana pozivajući ga neka se kloni njihova grada zato što je narod izglasao zaključak da u grad ne prima nikoga od kraljeva a Deidamiju su s doličnim počastima i pratnjom poslali u Megaru, Demetrije bi izvan sebe od srdžbe premda je izvanredno lako podnio ostale svoje nesreće i, pretrpjevši tako velik obrat sudbine, nije pokazao nedostatka niti dostojanstva niti muževnosti. Ali što su Atenjani iznevjerili njegove nade i činjenice razobličile njihovu prividnu privrženost kao ispraznu i himbenu, to ga je boljelo.

Ta najslabiji je, kako se čini, dokaz odanosti svjetine kraljevima i vladarima pretjerivanje u iskazivanju časti jer vrijednost im leži u iskrenosti onih koji ih iskazuju, dok im strah oduzima uvjerljivost; ta iste se odluke izglasavaju i iz straha i iz ljubavi. Stoga razboriti ljudi prije gledaju svoja djela i postupke a tek onda kipove, slike i izraze obožavanja pa onda ili im vjeruju smatrajući ih iskrenim počastima ili ne vjeruju držeći ih rezultatom prinude; često, naime, narodi u samom činu podjeljivanja časti kriju najljuću mržnju prema onima koji ih od njih nevoljko primaju bez mjere i oholo.

31. Bilo kako bilo, smatrajući tada da mu se nanosi strašna uvreda, ali ne mogući se osvetiti, Demetrije posla Atenjanima poruku s blagim predbacivanjima i zahtjevom da mu budu vraćene njegove lađe među kojima i jedna trinaesteroveslarka. Dobivši ih, otplovi na Istam, ali kako nađe da su prilike loše po nj (odasvud su, naime, bile poistjerivane njegove posade a prelaženje neprijatelju bilo je općenito), ostavivši Piru brigu za Heladu, sam podigne jedra pa otplovi na Herzonez;[105] i nanoseći štetu Lisimahu, ujedno se materijalno okorišćivao i održavao na okupu svoje trupe koje su se opet počinjale oporavljati i postajati vojna sila s kojom se nije šaliti. Ostali kraljevi nisu marili za Lisimaha jer ga nisu smatrali ništa ugodnijim od Demetrija a k tome još strašnijim zbog veće sile.

Nedugo potom, međutim, Seleuk stade preko poslanika prositi Stratoniku, kćer Demetrija i File, jer premda je od Perzijanke Apame imao sina Antioha, mislio je da njegova država dostaje i za više nasljednika i da mu treba Demetrijevo srodstvo budući da je vidio da i Lisimah uzima jednu od Ptolemejevih kćeri za sebe a drugu za svog sina Agatokla. Za Demetrija je srođivanje sa Seleukom bilo nenadana sreća. I uzevši djevojku, zaplovi sa svim lađama u Siriju pristajući i drugdje po potrebi uz obalu a dotakavši se i Kilikije koju je držao Plistarh[106] otkako su je za nj izdvojili kraljevi poslije bitke s Antigonom; Plistarh je bio Kasandrov brat. Smatrajući da je Demetrijevo iskrcavanje povreda njegove zemlje i hoteći se potužiti na Seleuka što se miri sa zajedničkim neprijateljem bez ostalih kraljeva, zaputi se svome bratu.

32. Doznavši to, Demetrije od mora krene prema Kvindi;[107] i našavši tamo još tisuću dvjesto talenata[108] koliko je ostalo od njegova novca, pokupi ih i brže se ukrca te otplovi. I kako je njegova žena Fila bila s njime, kod Rosa[109] dođe mu ususret Seleuk. Njihov je susret odmah od prve bio bez varki, bez nepovjerenja i doista kraljevski pri čemu je najprije Seleuk ugostio Demetrija u svome šatoru u taboru a onda opet Demetrije njega primio na svojoj trinaesteroveslarki. Bilo je zabave i dogovaranja i dana provedenih zajedno bez straže i oružja sve dok Seleuk, uzevši sa sobom Stratoniku, ne pođe s velikim sjajem u Antiohiju.

Demetrije pak zaposjede Kilikiju i posla svoju ženu Filu Kasandru koji joj je bio brat da ga opere od Plistarhovih optužbi. U međuvremenu Deidamija, doplovivši k njemu iz Helade i proboravivši nedugo vrijeme s njime, umrije od neke bolesti. Sprijateljivši se Seleukovim posredovanjem s Ptolemejem, sporazume se da za ženu uzme Ptolemejevu kćer Ptolemaidu.

U svemu tome Seleuk se ponašao udvorno. Ali kad je stao tražiti da mu Demetrije za novac preda Kilikiju pa je, ne mogući ga nagovoriti, u srdžbi iskao od njega Sidon i Tir, što se činilo nasilničkim i sramotnim postupkom da se onaj koji je sebi podložio svu zemlju od Indije sve do Sirijskog mora pravi takvim siromahom i prosjakom da zbog dvaju gradova naganja čovjeka koji mu je rod po tazbini a doživio je takav obrat sudbine, čime je Seleuk sjajno posvjedočivao mudrost Platona[110] koji je preporučivao svakome tko želi biti istinski bogat neka ne čini svoj imetak većim nego svoju nezasitnost manjom, jer tko ne čini kraj svojoj ljubavi prema bogatstvu, taj se nikada ne oslobađa niti siromaštva niti oskudice.

33. Demetrije se, međutim, ne dade zastrašiti, nego, izjavivši da neće platiti za zadovoljstvo da mu Seleuk bude zetom pa makar izgubio tisuću bitaka poput one kod Ipsa, osiguravao je gradove posadama a sam, doznavši da se Lahar nametnuo nesložnim Atenjanima za tiranina, ponadao se da će lako uzeti grad čim se samo pojavi. I s velikim brodovljem sretno prevali pučinu,[111] ali ga, dok je brodio uz obalu Atike, zateče oluja te izgubi većinu lađa a velik broj njegovih ljudi propade zajedno s njima. Sam pak, spasivši se, započe nekakav beznačajan rat protiv Atenjana, ali kako nije ništa postizavao, posla ljude da mu skupe

novu mornaricu, dok on osobno prijeđe na Peloponez i stade opsijedati Mesenu. Ondje prilikom napadaja na zidine zapade u smrtnu opasnost kad ga u lice pogodi strijela s hitala i kroz čeljust prodre mu u usta. Oporavivši se i upokorivši neke gradove koji su se odmetnuli, opet upadne u Atiku i, zavladavši Eleusinom i Ramnuntom, pohara zemlju a kad uhvati jednu lađu natovarenu žitom što ga je vozila u Atenu, objesi trgovce i kormilara tako da je, budući da su se ostali[111a] iz straha ustručavali da plove onamo, u gradu zavladala silna glad a pored gladi i nestašica drugog. U svakom slučaju, za vagan[112] soli plaćalo se četrdeset drahmi[113] a mjerica[114] pšenice prodavala se po tri stotine. Malo oduška pribavila je Atenjanima pojava stotinu i pedeset brodova kod Egine koje im je u pomoć poslao Ptolemej. Ali kad je zatim Demetriju pristiglo mnogo lađa s Peloponeza a mnogo i s Kipra tako da ih se u svemu skupilo tri stotine, Ptolemejeve pobjegoše digavši sidra a tiranin Lahar također uteče prepustivši grad njegovoj sudbini.

34. Tad Atenjani, premda su odredili smrtnu kaznu svakome koji samo spomene mir i izmirenje s Demetrijem, smjesta otvoriše najbliža vrata i poslaše k njemu poslanike ne očekujući od njega nikakva dobra, ali tjerani oskudicom u kojoj se, uz ostale mučne zgode, pripovijeda da se dogodilo i ovo: otac i sin sjedili su, kažu u sobi u krajnjem očajanju a sa stropa je pao mrtav miš, našto njih dvojica, skočivši na noge čim ga ugledaše, stadoše se jedan s drugim boriti o njega. Izvješćuju također da je u to vrijeme filozof Epikur prehranio svoje prisne prijatelje dijeleći među njih bob točno na broj.

Takvo je, dakle, bilo stanje u gradu kad je Demetrije, ušavši i naredivši da se svi saberu u kazalištu, naoružanim ljudima ogradio pozorišnu zgradu i svojim tjelohraniteljima okružio pozornicu a sam, sišavši poput tragičkih glumaca gornjim bočnim ulazom,[115] pošto se Atenjani još više prepadoše, već početkom svog govora učinio kraj njihovu strahu. Uzdržavši se od svakog podizanja glasa i od gorkih riječi te ukorivši ih lako i prijateljski, izjavi se pomirenim s njima, darova im uz to sto tisuća vagana[116] žita i uspostavi poglavarstva koja su bila najvećma omiljena u narodu. A govornik Dromoklid, razabravši da narod od radosti izvikuje svakovrsne prijedloge i da kao za okladu nastoji nadmašiti pohvale pučkih vođa s govornice, podnese prijedlog da se kralju Demetriju predaju Pirej i Munihija. Pošto bi to izglasano, Demetrije sam na svoju ruku stavi posadu i u Musej[117] da mu narod, ponovno se uzjogunivši, ne bi zadao daljnjih neprilika.

35. Pošto je imao Atenu, odmah stade snovati osnove protiv Lakedemona. I kod Mantineje, gdje mu je kralj Arhidam došao ususret, pobijedi ga u bitki i natjera u bijeg pa provali u Lakoniju. I kad je kod same Sparte u otvorenoj bitki uhvatio pet stotina ljudi i ubio dvije stotine, činilo se da mu je tako reći u rukama grad neosvojen do tog vremena. Ali izgleda da ni kod jednoga od kraljeva sreća nije izvela tako velike i brze obrate i ni na čijem se životnome putu nije toliko puta prometnula malenom pa opet velikom, od sjajne sićušnom, od loše opet moćnom. Iz

tog razloga i tvrde da je u promjenama na gore Demetrije upućivao sudbini Eshilov stih:

Raspiruješ me ti, ti, čini se, proždireš.[118]

Jer i tada, kad su prilike bile tako povoljne za porast njegove moći i područja pod njegovom vlašću, javljeno bi da ga je kao prvi Lisimah lišio gradova u Aziji a da mu je Ptolemej oteo Kipar s izuzetkom jedino grada Salamine u kome je držao pod opsadom njegovu djecu i majku. Pa ipak, sreća, poput žene kod Arhiloha koja je u jednoj prijevarnoj ruci nosila vodu a u drugoj vatru, otjeravši ga tako strašnim i užasnim vijestima od Lakedemona, odmah mu usadi druge nade na nova i velika dostignuća a povod je bio ovakav.

36. Budući da je poslije Kasandrove smrti[119] najstariji od njegovih sinova, Filip, umro poslije neduga kraljevanja Makedoncima, ostala su se dvojica svađala jedan s drugim pa kad je jedan od njih, Antipatar, umorio svoju majku Tesaloniku, drugi[120] pozove u pomoć iz Epira Pira a s Peloponeza Demetrija. Odazvavši se prvi, Pir je, pošto je otkinuo velik dio Makedonije kao naknadu za svoju pomoć, sad već bi zastrašujući susjed Aleksandru; a kad se Demetrije, čim je primio njegovo pismo, stao primicati s vojskom, mladić, još se više prestrašivši zbog njegova izgleda i slave, pođe mu ususret do Dija gdje mu je iskazivao prijateljsku dobrodošlicu, ali je izjavio da prilike više ne traže Demetrijevu nazočnost. Uslijed toga budila su se uzajamna sumnjičenja a k tome Demetriju, kad je na mladićev poziv išao k njemu na večeru, dojavi netko da ga uz piće kane ubiti. Ništa se ne uzbudivši nego samo malo usporivši svoj dolazak, Demetrije naloži časnicima neka vojsku drže u pripravnosti a neka svi pratioci i poslužitelji iz njegove svite (a bili su mnogo brojniji od Aleksandrovih) uđu zajedno s njime u dvoranu i ostanu ondje sve dok on ne ustane. To uplaši Aleksandra te se on ne usudi bilo što poduzeti. I Demetrije, ispričavši se da nije raspoložen za piće, brzo ode; sutradan spremao se za odlazak tvrdeći da su ga snašle iznenadne neprilike i tražio je od Aleksandra oproštenje što tako naglo odlazi; drugi put, kad bude imao više vremena, ostat će dulje s njim. Aleksandar se stoga radovao misleći da Demetrije ne napušta njegovu zemlju u neprijateljstvu nego dragovoljno i isprati ga sve do Tesalije. Ali kad su došli do Larise, opet su izmjenjivali pozive na gozbu radeći jedan drugome o glavi a to je najviše od svega učinilo da Aleksandar dopadne Demetriju u ruke. Budući da je, naime, oklijevao da poduzima mjere opreza da ne bi time i Demetrija upozorio na poduzimanje protumjera, postade prvi žrtvom onoga što je sam smišljao.[121] Jer pozvan na večeru dođe k Demetriju. A kad je ovaj ustao usred večere, Aleksandar, prestrašivši se, ustade zajedno s njime i u stopu ga je pratio do vrata. Demetrije pak, došavši do vrata i do svojih tjelesnih stražara i rekavši samo ovo: »Sijecite svakoga koji me slijedi!«, sam iziđe a Aleksandra oni sasjekoše zajedno s onima od njegovih prijatelja koji su mu pritjecali u pomoć, dok za jednoga od tih kažu da je, dok su ga usmrćivali, umirući rekao da ih je Demetrije preduhitrio samo za jedan dan.

37. Ta je, međutim, noć, kako je prirodno, bila puna meteža. Ali sa svitanjem Makedoncima, koji su bili smućeni i bojali se Demetrijevih trupa, kako nije dolazio nitko koga bi trebalo plašiti, štaviše, Demetrije im je slao ljude želeći se sastati s njima i opravdati se zbog učinjenoga, vrati se samopouzdanje i dođe im misao da ga prime prijateljski. A kad je došao, nije trebalo dugih govora, nego iz mržnje prema Antipatru,[122] koji je bio materoubojica, a u nedostatku boljeg čovjeka, proglasiše njega kraljem Makedonaca. I uzevši ga sa sobom, povedoše ga odmah u Makedoniju.[123] A ni Makedoncima kod kuće nije ta promjena bila nemila jer su se uvijek s mržnjom sjećali Kasandrovih zlodjela protiv mrtvog Aleksandra.[124] A ako je još preostajalo kakvo sjećanje na umjerenost starog Antipatra, korist je od toga žeo Demetrije jer je bio muž File i imao od nje sina kao nasljednika prijestolja a taj je onda već bio mladić i pratio je oca na vojevanju.

38. Pošto ga je tako sjajno poslužila sreća, Demetrije dozna o djeci i majci da ih je Ptolemej pustio udijelivši im k tome darova i počasti a dozna i o kćeri udatoj za Seleuka da je sad žena Seleukova sina Antioha i da nosi naslov kraljice barbara Gornje[125] Azije. Dogodilo se, naime, kako se čini, da se Antioh zaljubio u Stratoniku koja je bila mlada a već je imala malo dijete sa Seleukom te je Antioh veoma trpio zbog te strasti i svim se silama borio protiv nje a najzad, osudivši sebe zbog nedopustivih želja a kako je neizlječivo bolovao od toga, ali je razum u njega prevladao, tražio je načina kako da skonča i zatirao sebe postupno zanemarujući njegu tijela i lišavajući ga hrane pod izgovorom da boluje od neke bolesti. Liječniku Erasistratu nije bilo teško zamijetiti da je on zaljubljen a želeći doznati tko je predmet njegove ljubavi, što je bilo teško razaznati, provodio je dan za danom u njegovoj sobi i, ako bi ušao kakav ljepotan ili ljepotica, proučavao je Antiohovo lice i pažljivo promatrao dijelove i pokrete njegova tijela koji po prirodi najviše odaju nagnuća duše. Kako, dakle, prilikom ulaženja drugih nije bilo promjena, ali kad ga je, što je bivalo često, pohađala Stratonika bilo sama bilo sa Seleukom, dešavalo se s njime sve ono što spominje Sapfa:[126] zapinjanje glasa, plameno rumenilo, klonuće vida, iznenadno znojenje, nepravilno i uzrujano kucanje bila i, najzad, znaci podlijeganja duše buri, bespomoćnost, obamrlost i bljedilo, Erasistrat je, zaključujući poreq svega toga da on po svoj prilici, da je zaljubljen u neku drugu ženu, ne bi ustrajao u šutnji sve do smrti, smatrao istina teškim da to otkrije i objasni Seleuku, no ipak, uzdajući se u njegovu naklonost prema sinu, izvrgao se jednom prilikom opasnosti i rekao mu da je ljubav uzrok mladićeve patnje, ali da je ta ljubav nemoguća i neiscjeljiva. A kad se ovaj prenerazio i zapitao kako to da je neiscjeljiva, Erasistrat je, kažu, rekao: »Zato što, Zeusa mi, on je zaljubljen u moju ženu.« »Pa ne bi li onda«, reče Seleuk, »Erasistrate, ti mogao mome sinu, kome si prijatelj, dragovoljno prepustiti svoju suprugu osobito zato što vidiš da je to našoj olujom potresanoj kući jedino sidrište spasa?« »Ta ni ti, koji si mu otac«, reče Erasistrat, »ne bi to učinio da je Antioh poželio Stratoniku.« »Moj prijatelju«, reče Seleuk, »kamo sreće da netko od bogova ili ljudi uzmogne brzo preokrenuti i obrnuti tu strast u

tome smjeru! Jer ja bih rado i kraljevstvo ustupio za Antiohov spas.« Dok je Seleuk govorio silno uzbuđen uz mnogo suza, Erasistrat je, kažu, rekao stegnuvši mu desnicu da mu nimalo ne treba Erasistrata; jer i kao otac, muž i kralj on je, reče, ujedno i najbolji liječnik svojoj kući. Nato Seleuk, sazvavši skupštinu svog naroda, izjavi da je njegova želja i odluka da postavi Antioha kraljem svih gornjih[127] krajeva a Stratoniku kraljicom sjedinjujući ih kao muža i ženu; a da misli da mu se njegov sin, koji je navikao da mu se u svemu pokorava i bude poslušan, neće usprotiviti u pogledu toga braka; ako pak njegova žena bude nezadovoljna tim neuobičajenim postupkom, on poziva svoje prijatelje neka je upućuju i uvjeravaju da drži dičnima i pravičnima a uz to i korisnima sve kraljeve odluke. Kažu, dakle, da je to bio povod braku Antioha i Stratonike.

39. Demetrije pak poslije Makedonije dočepao se i Tesalije. Kako je držao i većinu Peloponeza i onkraj Istma Megaru i Atenu, zavojšti na Beoćane. I najprije zaključiše prijateljsku nagodbu uz umjerene uvjete; potom, međutim, kad je Spartanac Kleonim s vojskom došao u Tebu, Tebanci, poneseni i ujedno podjarivani od Tespijca Pisida koji je u to vrijeme ugledom i utjecajem bio kod njih prvi čovjek, odmetnuše se. Ali kad je Demetrije, dopremivši pred Tebu svoje opsadne strojeve, stao opsijedati grad i Kleonim, uplašivši se, kradom umakao, Tebanci, obuzeti prepašću, predadoše se.[128] Smjestivši posade u njihove gradove i utjeravši silan novac te ostavivši im kao nadzornika i gradskog namjesnika[129] povjesničara Hijeronima, Demetrije dođe na glas zbog blagosti, osobito zbog postupka prema Pisidu. Jer kad ga je uhvatio, ne učini mu ništa nažao, nego, štaviše, pozdravivši ga i iskazavši mu svoju prijaznost, postavi ga za polemarha[130] u Tespiji. Nedugo poslije toga, međutim, Lisimah pade u Dromihetovo[131] zarobljeništvo; kad je obzirom na to Demetrije svom brzinom krenuo u Trakiju namjeravajući je zaskočiti nebranjenu, Beoćani se ponovno odmetnuše a istovremeno bi javljeno da je Lisimah pušten na slobodu. Kad se stoga Demetrije pun gnjeva brzo okrenuo natrag, nađe Beoćane potučene u bitki od svog sina Antigona i opet stade opsijedati Tebu.[132]

40. Kad se Pir zaletio u Tesaliju i pokazao se čak kod Termopila, Demetrije sam krene protiv njega ostavivši vođenje opsade Antigonu. A kad je onaj brzo pobjegao, Demetrije, smjestivši u Tesaliji deset tisuća teško naoružanih pješaka i tisuću konjanika, ponovno stade pritješnjivati Tebu i dovlačiti pred grad takozvani »razbigrad«,[133] ali se ovaj zbog masivnosti i težine pomicao uz veliku muku i malo pomalo tako da je u dva mjeseca jedva odmakao dva stadija.[134] Kako su se k tome Beoćani krepko branili a Demetrije više puta vojnike više iz tvrdokornosti nego iz potrebe gonio u borbu i pogibelj, videći da padaju u nemalu broju i veoma uzrujan, Antigon mu reče: »Zašto, oče, mirno dopuštamo da ti ljudi ginu bez potrebe?« A on, ražestivši se, odvrati: »Što to tebe smeta? Zar ti treba da plaćaš vojničke obroke mrtvima?« Pa ipak, kako je želio da se ne čini da samo druge ne štedi nego da i sam dijeli opasnost s borcima, hitalo[135] mu prostrijeli vrat. I premda je strašno trpio, ne okani se, nego ponovno

osvoji Tebu.[136] I ušavši u grad, izazva u njih napregnuto iščekivanje i strah da će pretrpjeti najstrašniju kaznu, ali on, pošto smaknu trinaestoricu i izagna nekolicinu, pomilova ostale. Tako Tebu, koja još nije bila nastavana niti deset godina, u to vrijeme zadesi da bude dvaput osvojena.[137]

Kako se primicalo vrijeme pitijskih igara, Demetrije se upusti u sasvim nečuven postupak. Budući da su, naime, Etoljani držali sve gorske prijevoje oko Delfa, osobno je u Ateni priređivao igre i svenarodnu svetkovinu opravdavajući to time da je u najvećoj mjeri primjereno da se taj bog[137a] ondje časti jer im je zaštitnik a također za nj se pripovijeda da je bio utemeljitelj njihova roda.[138]

41. Pošto se odande vratio u Makedoniju i kako sam nije bio naravi stvorene da miruje a vidio je da ga podanici na vojnama većma slušaju a da su kod kuće buntovni i nemirni, zavojšti na Etoljane; i opustošivši im zemlju i ostavivši u njoj Pantauha sa znatnim dijelom svojih trupa, krene na Pira a Pir na njega; ali kako su promašili jedan drugoga, onaj je pljačkao Epir a ovaj, udarivši na Pantauha i zametnuvši bitku u kojoj su se srazila oba zapovjednika i obostrano izmijenili rane, potuče ga te žive uhvati pet tisuća njegovih ljudi a od ostalih mnogo ih ubije. I to je Demetriju najviše naškodilo; jer kako Pir nije bio toliko omražen zbog svojih čina koliko je divljenje pobudio time što je najveći dio posla obavio vlastitom rukom, steče tom bitkom veliko i sjajno ime kod Makedonaca; i mnogi od njih osjećali su se ponukanima da kažu da u njemu jedinome od svih kraljeva vide sliku Aleksandrove smjelosti, dok drugi, a osobito Demetrije, samo kao na pozornici glume dostojanstvenost i nadutost toga čovjeka. Bilo je uistinu mnogo teatralnosti oko Demetrija koji nije samo pretjeravao u odijevanju i pokrivalima za glavu, makedonskom bijelom šeširu s dvama kraljevskim povezima[139] i zlatom protkanim grimiznim haljinama, nego je i na noge obuvao zlatom izvezene cipele od najčišćim grimizom obojene pusti. A dugo se vremena za nj tkao plašt, prekrasno djelo koje je prikazivalo sliku svijeta i nebeskih tijela; ostalo je, međutim, poludovršeno kad su se Demetrijeve prilike promijenile i nitko ga se nije usudio upotrijebiti premda ranije u Makedoniji nije uzmanjkalo kočopernih kraljeva.

42. I nije samo takvim predstavama jedio ljude nenavikle na to, nego ih je ljutila i njegova raskoš i način života a pogotovo nedruželjubivost i nedostupnost. Jer ili uopće nije ljudima davao mogućnost da dođu preda nj ili je bio otresit i grub s posjetiocima. Tako je neko poslanstvo Atenjana, – a do njih mu je bilo stalo više nego do ostalih Helena, – ostavio da čeka na prijem dvije godine; kad je pak iz Lakedemona stigao jedan poslanik, razjario se smatrajući to prijezirom prema njemu. No kad je rekao: »Što ti kažeš? Lakedemonjani poslaše samo jednog poslanika?«, ovaj mu duhovito i lakonski odvrati: »Da, kralju, k jednome.« Kad se jednom dok je bio na jahanju učinilo da je naklonjeniji narodu i da nije nesklon da ih sasluša, strčaše se nekolicina predajući mu molbenice. Budući da ih je sve primio i uvio u svoju konjaničku kabanicu, ljudi se

obradovaše i otpratiše ga; ali kad je došao na most preko Aksija,[140] razmotavši kabanicu, pobaca ih sve u rijeku. I to je silno uvrijedilo Makedonce koji su držali da ih se tlači a ne da se njima kraljuje i sjećali se Filipa[141] ili slušali one koji su pamtili kako je on bio u tome pravičan i uslužan. Kad je jednom postarija žena gnjavila Demetrija u prolazu i opetovano molila da je sasluša, on reče da nema vremena, a kad je ona na to kriknula: »Onda nemoj biti kralj!«, to ga ljuto ujede i on se zamisli pa se vrati kući i, odgodivši sve ostalo, posveti se kroz mnogo dana onima koji su željeli da ih primi počevši od one stare žene.

Ta ništa tako ne priliči kralju kao sudovanje. Jer Ares je tiranin, kako veli Timotej,[142] ali zakon je, po Pindaru,[143] kralj nad svima; i Homer kaže[144] da kraljevi od Zeusa ne primaju razbigrade niti među okovane lađe nego »uredbe pravne« da ih štite i čuvaju, i uzdanikom i učenikom Zeusovim ne naziva najbojovnijega kralja niti najnepravednijega niti najkrvožednijega nego najpravičnijega.[145] Demetrije je, nasuprot tome, uživao kad su mu pridavali nadimke najnesličnije onima kralja bogova: jer ovaj je Zaštitnik i Branič gradski, a Demetrije je dobio pridjevak Gradobija.[146] Tako je zlo, preotevši mjesto dobru pod vladavinom neuke sile, povezalo nepravednost sa slavom.

43. Kad se, međutim, Demetrije jako pogibeljno razbolio u Peli, tad umalo ne izgubi Makedoniju jer se Pir hitro zaletio u nju i dopro sve do Edese.[147] No čim se oporavio, istjeravši ga sasvim lako iz zemlje, utanači s njime neku vrst nagodbe ne želeći da neprestani sukobi s njime i poziciono ratovanje budu na putu ostvarivanju njegovih zamisli. A nije snovao ni o čemu malenome nego o tome kako će povratiti sve što je bilo pod vlašću njegova oca. Štaviše, njegove pripreme nisu zaostajale za njegovim nadama i naumom, nego je već bio skupio devedeset i osam tisuća pješaka i pored toga malo manje od dvanaest tisuća konjanika. Istovremeno je, gradeći brodovlje od pet stotina brodova, za jedne položio kobilicu u Pireju, za druge u Korintu, za treće u Halkidi a za četvrte u Peli obilazeći osobno sva ta mjesta, dajući upute što treba uraditi i pomažući svojim tehničkim znanjem, pri čemu je sve ljude obuzimala preneraženost ne samo zbog broja nego i zbog veličine radova. Ta nitko nije dotada vidio lađu petnaesteroveslarku niti šesnaesteroveslarku, nego je tek u potonje vrijeme Ptolemej Ocoljub[148] izgradio četrdeseteroveslarku dužine dvjesto osamdeset lakata i visine četrdeset osam[149] do vrha krmenih ukrasa[150] s posadom od četiri stotine mornara ne računajući veslače kojih je bilo četiri tisuće. Ali taj je brod bio samo za gledanje; kako se tek malo razlikovao od nepokretnih građevina na kopnu, zamišljen za pokazivanje a ne za upotrebu, bilo je veoma pogibeljno i teško pokrenuti ga. Kod Demetrijevih brodova, međutim, ljepota nije umanjivala borbene sposobnosti niti ih je veličajnost gradnje lišavala upotrebljivosti, nego su brzinom i djelotvornošću bili još vredniji da ih se vidi nego veličinom.

44. Kad je, dakle, na Aziju kretala tolika vojna sila koliku poslije Aleksandra doonda nitko nije imao, tri se ostala kralja, Seleuk, Ptolemej

i Lisimah, združiše protiv Demetrija; poslavši zatim zajedničko poslanstvo Piru, poticali su ga neka navaljuje na Makedoniju i ne obazire se na ugovor kojim se Demetrije nije toliko obavezao da neće ratovati protiv njega koliko je dobio slobodne ruke da prvi započinje rat protiv koga hoće. Kad je Pir prihvatio njihov poziv, silan rat zaokupi Demetrija u jedno te isto vrijeme posred njegovih priprema. Jer istovremeno je Ptolemej, doplovivši s velikim brodovljem, bunio Heladu, dok su Lisimah iz Trakije a Pir iz neposredna susjedstva, provalivši u Makedoniju, plijenili zemlju. Demetrije ostavi Heladu sinu a sam, hitajući Makedoniji u pomoć, najprije krene na Lisimaha. Uto bi mu javljeno da je Pir zauzeo grad Beroju.[151] I kako je vijest brzo doprla Makedoncima do ušiju, Demetrije više nikako nije mogao održavati stegu, nego je tabor bio ispunjen jedikovkama i suzama te gnjevom i psovkama na njega i ljudi više nisu htjeli ostati s njime nego otići tobože kući, ali stvarno k Lisimahu. Stoga Demetrije odluči udaljiti se što više od Lisimaha a oružje okrenuti protiv Pira; ta onaj[152] je Makedoncima suplemenik, dok Pira kao pridošlicu ne bi Makedonci pretpostavili njemu. Ali u tim se razmišljanjima jako prevario. Jer kad se, došavši blizu Pira, utaborio, njegovi su vojnici, uvijek se diveći Pirovu sjaju u oružju i navikli od davnine smatrati oružjem najsnažnijega ujedno najdostojnijim krune a doznajući tada i kako je blago postupio sa zarobljenicima i tražeći načina da se riješe Demetrija bilo da ih to odvede Piru ili nekome drugome, isprva su odlazili krišom i u malim skupinama, zatim je sav tabor bio u otvorenu gibanju i neredu a najzad neki, odvaživši se da pristupe Demetriju, savjetovahu mu neka otiđe i spasava se; Makedonci su se, rekoše, već umorili od ratovanja za njegovo raskošno življenje. Demetriju su se te riječi činile veoma umjerenima u usporedbi s grubošću drugih; i ušavši pod šator, kao da nije kralj nego glumac, odjene žalobni ogrtač umjesto onoga kazališnog i neprimijećen se iskrade. Dok se većina vojnika smjesta bacila na pljačku, međusobno se otimali za plijen i trgali na komade njegov šator, Pir, pojavivši se, bez i jednog udarca ovlada taborom i zaposjede ga. I dođe do podjele cjelokupne Makedonije između Lisimaha i njega pošto je njome Demetrije sigurno vladao sedam godina.[153]

45. Kad je Demetrije tako pao s vlasti i potražio utočište u Kasandriji,[154] njegova žena Fila, ne uzmogavši od silna bola podnijeti da ponovno vidi Demetrija, najnesretnijeg od kraljeva, kao obična osebnika i prognanika, a kako je izgubila svaku nadu i zamrzila njegovu sudbinu stalniju u zlu nego u dobru, umrije ispivši otrov. Ali Demetrije, naumivši hvatati se preostalih olupina svoje sreće, otputuje u Heladu i stade sabirati tamošnje vojskovođe i prijatelje.

Sa slikom što je Sofoklov Menelaj daje o vlastitu usudu:

Na hitrom kolu božjem udes mi se moj
V'jek vrti i sve svoju mijenja prirodu
K'o mjesečevo lice štono noći dv'je
Zadržat nikad lika jednog ne može,
Već najprije iz tame pomalja se mlad,

Pa uljepšava mu se, puni obraz sav,
A kad u najljepšem sjaju sine svom,
Tad opet vene, ù ništa se raspline,[155]

s njom bi se još bolje dala usporediti Demetrijeva sudbina, njegovo dizanje i padanje, uzvisivanje i ponizivanje, jer čak i tada, kad se činilo da mu moć posvema iščezava i gasi se, rasplamsavala se iznova njegova vlast i trupe, koje su mu pritjecale malo pomalo, ispunjale su ga nadom. U prvo je vrijeme bar pohađao gradove kao običan građanin bez znakova kraljevske časti i netko, koji ga je takva ugledao u Tebi, zgodno je na nj primijenio Euripidove stihove:

Lik ljudski mjesto božjeg uzev na se on
Na izvor Dirku, vrelo Izmen dolazi.[156]

46. A kad je jednom stupio na put nade kao na kraljevski drum[157] i skupljao opet oko sebe lice i obličje vlasti, vrati Tebancima njihovo ustavno uređenje, ali Atenjani se odmetnuše od njega. I ukloniše s liste zvaničnika po kojima se nazivala godina Diifila koji je bio upisan u nju kao svećenik Spasioca[158] izglasavši da se opet biraju arhonti, kako je bio djedovski običaj, i pozivahu k sebi Pira iz Makedonije videći da je Demetrije jači nego što su očekivali. A Demetrije dođe na njih bijesan i započne žestoku opsadu grada, ali kad je narod k njemu poslao filozofa Krateta,[159] čovjeka ugledna i utjecajna, Demetrije, dijelom zato što se dao namoliti njegovim molbama za Atenjane, dijelom zato što je shvatio iz njegova upućivanja što je za nj korisno, digne opsadu i, skupivši lađe što ih je imao[160] i ukrcavši na njih jedanaest tisuća pješaka skupa s konjicom, zaplovi u Aziju da Kariju i Lidiju navede na odmetnuće od Lisimaha.

U Miletu ga dočeka Filina sestra Euridika vodeći sa sobom jednu od svojih i Ptolemejevih kćeri, Ptolemaidu, ranije zaručenu[161] s njime posredovanjem Seleukovim. S pristankom Euridikinim, Demetrije se oženi njom. I poslije svadbe odmah se okrene protiv gradova od kojih su mnogi dobrovoljno pristali uza nj a mnoge je i prisiljavao. Uze i Sard;[161a] i neki od Lisimahovih vojskovođa prebjegoše k njemu donoseći mu novaca i vojsku. Ali kad je Lisimahov sin Agatoklo s trupama pošao na nj, prijeđe u Frigiju odlučivši, ako se dohvati Armenije, braniti Mediju i držati se gornjih[162] krajeva jer su mu, ako bude potiskivan, pružali mnogo zaklona i utočišta. Kako ga je Agatoklo slijedio, Demetrije je u okršajima bio uspješniji, ali je trpio nestašicu jer mu je bila presječena opskrba živežem i krmom a i vojnici su naslućivali da ih on odvodi u Armeniju i Mediju. Ujedno je i glad bila sve žešća a jedna pogreška do koje je došlo prilikom prijelaza preko Lika,[162a] učini da je izgubio velik broj ljudi koje je odvukla riječna struja. Ipak se nisu sustezali od zadirkivanja; i netko je na prednjoj[163] strani Demetrijeva šatora ispisao početak *Edipa* malo ga izmijenivši:

Oj čedo starca slijepoga Antigona,[164]
U koje kraje stigosmo?[165]

47. A kad je najposlije s gladom navalila i bolest, kako obično biva kad ljudi od nevolje pribjegavaju svakojakoj hrani, pošto je izgubio u

svemu ne manje od osam tisuća momaka, povede preostale natrag i, sišavši u Tars, htio je štedjeti zemlju, koja je tada bila pod Seleukom, i ne dati mu nikakva povoda za neprijateljstvo, ali kako je to bilo nemoguće jer su vojnici bili u krajnjoj oskudici a prijevoje Taure pregradio je Agatoklo, pisa Seleuku pismo koje je nakon dugačke jadikovke nad njegovom sudbinom sadržavalo usrdnu molbu i zaklinjanje neka se sažali nad čovjekom koji mu je rođak a pretrpio je jade koji zaslužuju čak i sućut neprijatelja.

Kad je to ponešto ganulo Seleuka i on pisao tamošnjim svojim vojskovođama neka samome Demetriju pribavljaju kraljevsku opskrbu a njegovim trupama hranu u izobilju, Patroklo, za koga se držalo da je čovjek mudar i pouzdan prijatelj Seleuku, došavši k njemu, reče mu da nisu najvažnija stvar troškovi uzdržavanja Demetrijevih vojnika, ali da nije pametno puštati Demetrija da boravi u zemlji, jer je on, koji je uvijek bio najsilovitiji i najnemirniji od kraljeva, sad sudbinom doveden u situaciju koja i prirodno umjerene ljude zavodi na vratolomije i nepravde. Potaknut tim savjetom, Seleuk s velikom vojskom krene u Kilikiju. Demetrije, preneražen tom naglom promjenom Seleukova držanja i prepavši se, povuče se na najtvrđe položaje na Tauru i preko poslanika zaište od Seleuka da mu u prvom redu dopusti da sebi od nezavisnih barbara stekne kakvu državicu u kojoj će proživjeti do konca počinuvši od tumaranja i bježanja, ako pak neće, neka mu ondje preko zime prehrani vojsku i neka ga ne goni i baca neprijateljima u ruke oskudna u svemu i gola.

48. Kad mu je Seleuk, sumnjičav prema svemu tome, poručio neka, ako želi, provede dva zimska mjeseca u Kataoniji[166] pošto dade prve od svojih prijatelja za taoce a istovremeno je utvrđivao planinske prilaze Siriji, Demetrije, uokrug zatvaran i opkoljavan poput zvijeri, od nevolje prihvati se obrane i zalijećući se zemljom i, kad ga je Seleuk napadao, srazujući se s njime, uvijek je ostajao uspješniji. Napose jednom, kad su na nj bila odaslana srponosna kola, odupríjevši im se, natjera ih u bijeg a također istjeravši one koji su utvrđivali prilaze Siriji, ostade njihovim gospodarom. I uopće pridiže se duhom i, videći gdje se njegovim vojnicima vratilo samopouzdanje, spremao se da zametne odlučni boj sa Seleukom za najveću bojnu nagradu jer je ovaj i sam već bio u neprilici. Otklonio je, naime, Lisimahovu pomoć jer mu nije vjerovao i plašio ga se a ustručavao se sam upustiti u bitku s Demetrijem u strahu od njegove hrabrosti očajnika i stalnih obrata koji mu poslije krajnje stiske donose najveću sreću.

Međutim, teška bolest koja u tom trenu uhvati Demetrija strašno mu srva tijelo i potpuno upropasti njegovu stvar. Jer jedni su od njegovih vojnika prebjegli k neprijateljima a drugi su se raspršili. S mukom se oporavivši nakon četrdeset dana i uzevši sa sobom preostale, krene, koliko su njegovi neprijatelji mogli vidjeti i naslutiti, za Kilikiju a zatim pošavši noću bez znaka trubom u suprotnome pravcu i prešavši Aman, stane pustošiti donje[167] krajeve sve do Kirestike.[168]

49. Kad je ondje osvanuo Seleuk i stao u blizini podizati tabor, Demetrije, digavši obnoć vojsku, pođe na nj a ovaj o tome dugo vremena nije imao pojma i mirno je spavao. Kad su pak stigli neki prebjezi i otkrili mu opasnost, prenerażen, skočivši na noge, naredi da se daje znak za boj a istovremeno je obuvao cipele i vikao druzima da se uhvate ukoštac sa strašnom zvijeri. Opazivši po buci neprijatelja da im je dojavljeno njegovo približavanje, Demetrije na brzinu odvede svoje trupe. Kad je sa svitanjem Seleuk snažno pritiskao, poslavši jednog od svojih časnika na drugo krilo, sam je Demetrije donekle razbio one koji su bili sučelice njemu. Nato, međutim, Seleuk sam, ostavivši konja, odloži kacigu i uzevši mali štit, pođe ususret Demetrijevim najamnicima pokazujući tko je i pozivajući ih da priđu k njemu postavši već jednom svijesni da je tako dugo izdržao štedeći ih iz obzira prema njima samima a ne prema Demetriju. Potom, pozdravljajući ga i kličući mu kao kralju, prijeđoše k njemu.

Tada Demetrije, razabravši da ga je od mnogih obrata eto zadesio zadnji, povuče se prema klancima Amana pa pobježe i, zaklonivši se s nekolicinom prijatelja i pratilaca, kojih je u svemu bilo vrlo malo, u neku gustu šumu, čekao je noć hoteći, ako bude mogao, uhvatiti put za Kaun[169] i izbiti na more gdje se nadao naći svoju mornaricu. Ali kad je doznao da nemaju zaliha niti za onaj dan, dade se na druga premišljanja. Potom, međutim, nadođe njegov dobar prijatelj Sosigen s četiri stotine zlatnika[170] u pojasu; i nadajući se pomoću tog novca dospjeti do mora, kretali su se po mraku prema gorskim prijevojima. Ali kako su kod njih gorjele neprijateljske vatre, očajavši o tom putu, uzmakoše opet na ono isto mjesto, ali niti su bili svi otprije (neki su, naime, utekli) niti su oni što su ostali bili jednako voljni kao ranije; a kad se netko od njih odvažio da nešto rekne, naime da treba da se Demetrije preda Seleuku, ovaj, trgnuvši mač, htjede se ubiti, ali ga prijatelji, okruživši ga i tješeći, nagovoriše da učini onako. I on posla k Seleuku predajući sebe njemu.

50. Čuvši to, Seleuk reče da Demetrija ne spasava sreća Demetrijeva nego njegova vlastita koja mu pored drugih blagodati daje priliku da pokaže svoju čovječnost i dobrotu. Pozvavši svoje nadzornike, naredi im neka podignu kraljevski šator i učine i prirede sve za veličanstven prijem i podvorbu. A bio je kod Seleuka neki Apolonid koji je postao Demetrijev prisan prijatelj; njega odmah posla k njemu da mu bude ugodnije i da mu vraća samopouzdanje podsjećajući ga da dolazi svome rođaku i zetu. Kad je Seleukova namjera izbila na javu, isprva je nekolicina a onda većina prijatelja jurnula k Demetriju natječući se tko će stići prvi; očekivalo se, naime, da će on biti izvanredno važan na Seleukovu dvoru.

Ali taj postupak preokrene kraljevo sažaljenje u zavist i pruži priliku zlobnicima i opadačima da odvrate kralja od čovječnosti i da je u njemu uguše prestravivši ga da će bez ikakva odlaganja, već na prvi pogled na toga čovjeka, u taboru nastati veliko previranje. Upravo kad je Apolonid prepun radosti stigao k Demetriju a nadolazili i drugi i javljali divne glase o Seleuku te kad je Demetrije poslije tolikih udaraca i nesreća, ako mu se prije i činilo da je sramota što se predao, sada najzad promijenio

mišljenje stječući samopouzdanje i vjerujući svojim nadama, dođe Pausanija s oko tisuću vojnika, pješaka zajedno s konjanicima. I iznenada okruživši njima Demetrija a uklonivši druge, ne dovede ga Seleuku na oči nego ga odvede u sirijski Herzonez[171] gdje je otada bio pod jakom stražom a od Seleuka došao mu je dovoljan broj služinčadi i novac i svakodnevno za nj se pripremala hrana kojoj nije bilo zamjerke a dodijelili su mu i trkališta, kraljevska šetališta i vrtove pune divljači; i svakome od prijatelja koji su podijelili njegovo izbjeglištvo bilo je slobodno družiti se s njime, dok su od Seleuka unatoč njegovu zatočeništvu dolazili k njemu u pohode ljudi donoseći mu ljubezne poruke i pozivajući ga da bude hrabar jer će njegove prilike biti uređene po njegovoj želji čim stigne Antioh sa Stratonikom.

51. Demetrije, međutim, našavši se u takvu neugodnu položaju posla poruku sinu i časnicima i prijateljima u Ateni i Korintu neka ne vjeruju niti njegovu pismu niti pečatu nego, kao da je mrtav, neka za Antigona nastoje očuvati gradove i ostatak države. Ali kad Antigon dozna za uhićenje svoga oca, duboko pogođen time i odjenuvši žalobno odijelo, pisa i drugim kraljevima i posebno samome Seleuku moleći ga i nudeći mu sve što je preostalo od njegovih i očevih posjeda a povrh svega izjavljujući se spremnim da bude talac za svog oca. Mnogi su se kraljevi i vladari pridruživali svojim molbama s izuzetkom Lisimaha. Lisimah je, naprotiv, šaljući k Seleuku, obećavao mu velike iznose novca ako ovaj ubije Demetrija. Ali Seleuk, koji je i inače zazirao od Lisimaha a zbog toga ga je postupka još većma smatrao ogavnim i barbarskim, zatezao je s vremenom čuvajući Demetrija za sina Antioha i Stratoniku da milost oslobođenja dođe od njih.

52. Demetrije je pak, kako je od početka ostao postojan pod udarcima sudbine i navikavao se da sad već lakše podnosi nastale prilike, isprva ovako ili onako razgibavao tijelo prihvaćajući se, koliko je mogao, lova i trčanja, ali potom ga je malo pomalo obuzimala bezvoljnost i lijenost pa se dao s velikim žarom na piće i kocku i većinu je vremena provodio u tome bilo što je tražio ubježište od mislî o svom sadašnjem položaju koje su ga mučile dok je bio trijezan i što je utapao razmišljanje u pijanstvu, bilo da je shvatio da je to onaj život za kojim je odavno čeznuo i stremio, ali ga je bezumlje i isprazno snovanje zavodilo na krive putove čime je mnogo jada zadavao sebi i mnogo drugima nastojeći naći najveće dobro u oružju, brodovljima i vojskama, a sad ga je, protiv očekivanja, našao u neradu, dokolici i počinku. Jer kakva je druga svrha ratovima i pogiblima kod loših kraljeva čija je ćud zla i nerazumna ne zato što idu samo za raskoši i užitkom umjesto za vrlinom i krepošću nego zato što niti ne znaju što je istinski užitak ili prava raskoš?

Demetrije, dakle, treću godinu[172] zatvoren u Herzonezu, umrije razbolivši se od nerada i prekomjerna jela i pila pošto je proživio pedeset i četiri godine. I Seleuk je zbog toga došao na rđav glas i gorko se pokajao što je onda posumnjao u Demetrija ne ugledavši se čak niti u Dromiheta, barbarskog Tračanina, koji je tako čovječno i kraljevski postupio prema Lisimahu kad je ovaj pao u njegovo zarobljeništvo.[173]

53. Štaviše, bilo je nečega pompoznog i teatralnog čak i u Demetrijevu pogrebu. Jer njegov sin Antigon, kad je doznao za dopremanje njegovih ostataka, zavezavši se sa svim lađama, pođe im do otokā ususret; i primivši žaru od zlata, metne je na najveću od zapovjedničkih lađa. Jedni od gradova u kojima su pristajali donosili su vijence za žaru a drugi su slali ljude u žalobnoj odjeći da ga isprate i sudjeluju u njegovu pokopu. Kad je brodovlje stizalo u Korint, vidjela se žara na krmi urešena kraljevskim grimizom i kraljevskim povezom[174] a uz nju stajali su mladići u oružju kao počasna straža. Štaviše, najglasovitiji od svirača na fruli onog vremena, Ksenofant, sjedeći blizu nje, svirao je najsvečaniji napjev; i kako su k tome veslači veslali određenim ritmom, pljusak vesala slijevao se s taktom svirke kao pri busanju u prsa kod naricanja; ali najviše je sažaljenja i jauka kod ljudi koji su nalegli na obalu pobudio sam Antigon kad su ga ugledali potištena držanja i zaplakana. Pošto su u Korintu na Demetrijeve ostatke nagomilali počasti i vijence, dopremivši ga u Demetrijadu, grad nazvan po njegovu ocu, stvoren združivanjem malih gradića oko Jolka,[175] ondje ga upokoji.

Od potomstva Demetrije ostavi Antigona i Stratoniku od File, dva Demetrija, jednoga, zvana Mršavi,[176] od žene Ilirike, i drugoga, koji je zavladao Kirenom, od Ptolemaide, a od Deidamije Aleksandra, koji je život proživio u Egiptu. A pripovijeda se da mu se od Euridike rodio i sin Korag. Njegova se loza održala na prijestolju pokoljenjima sve do zadnjega, Perzeja, za čije su vladavine Rimljani podložili Makedoniju.

I sada, pošto je makedonska drama bila odigrana, vrijeme je da se podigne zastor pred rimskom.

Bilješke

[1] Moć umjetnosti i sjetilnih opažanja.
[2] Helote.
[3] Naime, nepomiješana vodom. Grci su pili vino miješano vodom u raznim omjerima.
[4] Vješt svirač frule (flaute). Ne zna se kad je živio.
[5] Tolikim je žarom svirao na fruli (flauti) pred Aleksandrom da je ovaj skočio i pograbio oružje (Plutarh, *Druga rasprava o sudbini i vrlini Aleksandrovoj* 2). Frula je bila glazbalo ratnih koračnica.
[6] Grčko mu je ime Poliorket, Osvajač gradova, Gradòbija.
[7] To u rimskoj terminologiji znači vrhovnog zapovjednika vojske. Uže mu je značenje »vojskovođa koga su nakon značajne pobjede vojnici pozdravili naslovom imperatora«.
[8] Vidi Platon, *Država* 6, 491E, *Kriton* 44D, *Hipija manji* 375E.
[9] Antigon (382–301) zvani Kiklop (bio je jednook), jedan od dijadoha ili Aleksandrovih nasljednika, dobio je pri diobi države poslije kraljeve smrti Frigiju, Lidiju i Pamfiliju. Poduzeo je posljednji ozbiljni pokušaj ponovna ujedinjenja čitave države ali je taj bio skršen kod Ipsa 301. gdje je Antigon pao.
[9a] Demetrijev.
[10] Na svom bajoslovnom pohodu protiv Indijaca. Dijadohe je progonilo sjećanje na Aleksandra koji je na svom trijumfalnom napredovanju kroz Karmaniju tvrdio da se nadmeće s Dionisom i oponaša njegov sjaj a napose uspjehe tog boga. Vidi *Aleksandar* 67 i Kurcije Ruf 9, 10.
[11] Obiteljski razdor bio je stalan kod Ptolemejevića, čest kod Seleukovića a doveo je do prerana utrnuća Kasandrove dinastije u Makedoniji.
[12] Filip V (237–179), makedonski kralj. Vidi *Emilije Paulo* 8. Smaknuo je svog sina Demetrija, sklona Rimljanima, drugom sinu Perzeju za volju. Perzej ga je naslijedio kao zadnji makedonski kralj.
[13] Kralj Kapadokije i Ponta.
[14] Pont Euksin, Crno more. Pontom se nazivala i kraljevina uz južnu obalu tog mora.
[15] Kad je god. 63. Pompej pobijedio Mitridata VI i rascjepkao njegovo kraljevstvo.
[16] Mitridat II (337–302) naslijedio je svog oca Ariobarzana. Plutarh ga uzima kao osnivača dinastije zato što je znatno uvećao svoje kraljevstvo. Posljednji kralj te loze bio je Mitridat VI Veliki (120–63).
[17] Empedoklo iz Agrigenta, rođen između 492. i 484, datum smrti nije poznat, smatrao je da sve nastaje ratom iz četiri stalna počela zemlje, vode, zraka i vatre. Sile privlačenja i odbijanja u stalnoj su borbi nužnoj za opstanak univerzuma. Jer da jedna od njih nadvlada, uništila bi svemir.
[18] Ptolemej I Spasilac (Soter), sin neznatna Makedonca Laga i Arsinoje, jedne od priležnica Filipa, oca Aleksandra Velikog. Vladao je Egiptom od 323. do 285. kad se odrekao prijestolja. Umro je 283.
[19] To je bilo 312. Demetriju je, dakle, bilo 25 godina. Rođen je 337. a umro 283.
[20] Gaza je jedan od pet gradova Filistejaca, južno od Palestine, ključ egipatske obale. Bitka je bila u proljeće 312.
[21] Natjecatelji na velikim gimnastičkim igrama u Grčkoj bili su podijeljeni u tri kategorije: dječaci, golobradi mladići, odrasli muškarci (Platon, *Zakoni* 833E).
[22] Kelena je bila velik grad na jugu Frigije, na mjestu gdje izviru rijeke Meandar i Marsija.
[23] Narod koji je napučivao gotovo čitavu Petrejsku Arabiju.

[24] Seleuk Nikator (358–280) dobio je prilikom druge podjele pokrajina među dijadosima Babiloniju. Istjeran odanle od Antigona, ponovno ju je zaposjeo 312. a zatim osvojio Suzijanu i Meditju. Postao je kraljem Sirije 306.
[25] Azije.
[26] Halikarnas, grad na jugozapadu maloazijske Karije nasuprot otoku Kosu.
[27] Kasandar (355–297), sin Antipatra, regenta Makedonije. Poslije smrti svoga oca 319. osporio je regentstvo Poliperhontu koga je pobijedio uz pomoć Ptolemeja i Antigona. Kao i ostali dijadosi, uzeo je naslov kralja 306.
[28] Vitljačom kojom se daju znaci vatrom.
[29] Oko 23,575.000 predratnih zlatnih jugoslavenskih dinara ili oko 27,830.000 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[30] Demetrije Faleronski, tj. iz Falerona, živio od 365. do 283, filozof, retor i državnik, koga je Kasandar postavio nadzornikom (epimeletom) u Ateni (317–307). Njegova je uprava bila umjerena i ekonomski veoma uspješna. Pobjegao je k Ptolemeju koji mu je povjerio osnivanje aleksandrijske biblioteke.
[31] Munihija, najmanja i najistočnija atenska luka. Imala je i tvrđavu.
[32] To je 22. svibanj 307.
[33] Poliperhontu je Antipatar 319. na samrti povjerio regentstvo nad Makedonijom (i Grčkom). Kasandar mu ga ospori i pobijedi ga.
[34] Patra je ahejski grad na ulazu u Korintski zaljev.
[35] Očigledno pošto je ugovorio sastanak s Kratesipolis.
[36] Stilpon, učenik Euklidov, na glasu po dijalektičkoj vještini raspravljanja, proširio je po svoj Grčkoj učenje megarske škole.
[37] Vagan (mjerov, medimno) iznosio je 51,84 litru. To je, dakle, iznosilo 787,500 hl. Prirod Atike nije bio dovoljan da prehrani njezino stanovništvo i trebalo je uvoziti žitarice.
[38] Troveslarka, dugački brod redovno za ratne svrhe, imao je tri reda vesala i postizao je brzinu od oko 18 km na sat.
[39] Lamija u Tesaliji gdje je makedonski regent bio potučen i opsjednut od atenskog vojskovođe Leostena 323. Po njoj nazvan je taj rat koji je završio pobjedom Antipatra i Kratera nad Atenjanima i Etoljanima 322. kod Kranona, također u Tesaliji. To je bio zadnji pokušaj očuvanja nezavisnosti Grčke od Makedonije. Vidi *Fokion* 23. i 26.
[40] Aleksandar Ego, posmrtni sin Aleksandra Velikog od Roksane, i njegov ujak Filip Aridej, nezakoniti i slaboumni sin Filipa Makedonskog, bili su zajednički proglašeni kraljevima Makedonije 322. Ovoga je smaknula Olimpijada 317. a onoga prvog Kasandar 311.
[41] Naslov Spasioca dali su 304. Rođani Ptolemeju I poslije njegove pobjede nad Demetrijem.
[42] Arhont čija su se ovlaštenja na koncu svela samo na to da dade ime godini nije se službeno nazivao eponimom sve do rimskog doba. Po analogiji arhontima su bili nazivani u Ateni i tzv. kralj, polemarh i šestorica tezmoteta. Odatle 9 arhonata.
[43] Radi označavanja datuma.
[44] Svake pete godine za Panatenejske svetkovine nosila se sveta haljina božice Atene u svečanom ophodu i onda polagala kod božičina kipa na Akropoli. Na haljini su bila prikazana Atenina djela a napose boj s Gigantima.
[45] Deset atenskih plemena (fila) nosilo je imena po mitskim herojima.
[46] Vijeće je imalo zadatak da priprema materijale za skupštinsku raspravu; skupština je bila jedini nosilac suvereniteta u Ateni.
[47] Stratoklo, sin Eutidemov i protivnik Demostenov. Cinički je govorio da se politikom bavi da bi se obogatio i pozivao je jednoga od sebi sličnih da dođe vidjeti njegovu »zlatnu žetvu«.
[48] Delfima.
[49] Kod Zeusova žrtvenika. Takva je još bila svetkovina na Delu u Apolonovu svetištu.
[50] Poznati demagog, poginuo 422.
[51] Amorg je jedan od otoka Sporada, blizu Naksa. Bitka je bila 322. a pobjednik je bilo makedonsko brodovlje.
[52] *Vitezovi* 382.
[53] Travanj.
[54] Poput jedra razapinjali su je na jarbol svetog panatenejskog broda.
[55] Dionizije su se slavile u ožujku.

[56] Jampski trimetri.
[57] Pobožna formula na početku važnih isprava.
[58] *Feničanke* 395. Umjesto »služiti je« stavio je Antigon »ženit' se je«. Prijevod prema K. Racu.
[59] God. 306.
[60] Dijademom, vrpcom koja se ovijala kralju oko čela a značila je isto što i kasnije kruna.
[61] Iste 306. godine.
[62] Trčalo se 24 puta do mete i natrag, ukupno 4,6 km.
[63] Taško i hijsko vino bila su na glasu.
[64] Jedan od makedonskih kraljeva.
[65] Grč. Filometor. Atal III Filometor, kralj Pergama, sin Eumena III i Stratonike, naslijedio je 138. svog strica Atala II a umro 133. Oporučno svoje je kraljevstvo ostavio Rimljanima.
[66] Lat. *convolvulus oleaefolius*. Tom su otrovnom biljkom mazali šiljke kopalja.
[67] Grč. helepolisi, tornjevi za osvajanje gradova.
[68] God. 305/304. Opsada je trajala oko godinu dana.
[69] Lakat je iznosio 45 cm. 48 lakata je 23 metra.
[70] 66 lakata je 32 metra.
[71] Jedna je mina težine imala 436 grama. 40 mina je oko 17,5 kg.
[72] Katapultna strijela.
[73] Talent je težio 26,2 kg.
[74] Kaun je bio grad u Kariji, u Maloj Aziji.
[75] Slavan slikar porijeklom iz Karije čija se djelatnost odvija od 332. do 300. Radio je samo na Rodu i u Ateni.
[76] Heroj eponim jednoga grada na otoku Rodu.
[77] Kad je Strabon pisao za vladavine Augusta, slika je još bila na Rodu gdje ju je Ciceron vidio i divio joj se (*Govornik* 2, 5). Kad je pisao Plinije Stariji jednu ili dvije generacije kasnije, bila je donesena u Rim i smještena u hramu Mira (vidi Strabon 14, 652, i Plinije, *Prirodoslovlje* 35, 10, 36).
[78] Zvala se opistodom.
[79] Intendantskom časniku.
[80] Jer su ga Atenjani učinili bogom Spasiocem.
[81] Oko 235.750 zlatnih dinara ili 278. 000 zlatnih franaka.
[82] Rano god. 303.
[83] Primorje.
[84] Oko 471.500 zlatnih dinara ili 556.000 zlatnih franaka.
[85] Premda su i Euridika i Fila još bile žive.
[86] Svih Grka.
[87] Glumica još u to doba nije bilo (pojavile su se tek za rimskog carstva) i sve su uloge, i muške i ženske, igrali muškarci.
[88] Epoptskog. Epopija je najviši stupanj zaređenja.
[89] Siječanj-veljača.
[90] Kolovoz-rujan.
[91] Drugi svećenik u misterijima.
[92] Ožujak-travanj.
[93] Dio fragmenta navedena u glavi 12. Prijevod tog jampskog trimetra prema K. Racu.
[94] Jampski trimetri.
[95] Oko 1, 178.750 zlatnih dinara ili 1,490.000 zlatnih franaka.
[96] Vidi glavu 20.
[97] Grad Soli bio je u Kilikiji.
[98] Kraljica koja je od tuge zbog gubitka svog djeteta dala poklati djecu drugih žena i onda ih izjela.
[99] Bokhoris je u priči mudar egipatski kralj.
[100] Krajem godine 302.
[101] Lozinka je trebala biti: »Aleksandar i Pobjeda«.
[102] Falanga je poseban raspored teško naoružane pješadije koji je Filip prvi uveo kod makedonske vojske. Kod Plutarha, međutim, falanga naprosto znači bojni red svake grčke, pa i rimske i »barbarske« (negrčke i nerimske) vojske.
[103] Blizu sela Ipsa u Frigiji godine 301.

[104] Radi se o bogatom hramu Artemide Efeške.
[105] Trački Herzonez, danas poluotok Gallipoli.
[106] Drugi čitaju: Plutarh.
[107] Ili Kijinda. Grad u Kilikiji.
[108] Oko 5,658.000 zlatnih dinara ili 6,678.000 zlatnih franaka.
[109] Između Isa i Seleukije.
[110] Ne zna se gdje.
[111] God. 297.
[111a] Uvoznici, trgovci.
[112] Vagan (mjerov, medimno) iznosio je 51,84 litru.
[113] Oko 31,6 zlatnih dinara ili 36 zlatnih franaka.
[114] Mjerica (modij) iznosila je 8,75 litara.
[115] Za Nerona bilo je pregrađeno kazalište na jugoistočnom obronku Akropole. Prilazi (ulazi) su onda bili dvoji: gornji su vodili na pozornicu, donji u gledalište. Plutarh ima na umu svoje doba.
[116] Oko 525.000 hl.
[117] Brežuljak s utvrdom jugozapadno od Akropole.
[118] Iz jedne izgubljene tragedije. Jampski trimetar.
[119] God. 297.
[120] Aleksandar.
[121] Ta je rečenica u izvorniku prilično nejasna. Naveden je najvjerojatniji prijevod i smisao.
[122] Mlađem, sinu Kasandrovu.
[123] God. 294.
[124] Ubio mu je majku Olimpijadu, ženu Roksanu, sinove Aleksandra i Heraklа.
[125] Unutrašnje.
[126] Poznati fragment 2.
[127] Unutrašnjih.
[128] God. 293.
[129] Grč. harmost.
[130] Vrhovnog vojnog dostojanstvenika.
[131] Dromihet je bio kralj naroda Geta.
[132] God. 290.
[133] Vidi glavu 21.
[134] Oko 360 m.
[135] Katapult.
[136] God. 290. Opsada je trajala skoro godinu dana.
[137] Poslije uništenja koje je doživjela od Aleksandra 335, godine 315. Kasandar ju je počeo obnavljati.
[137a] Naime Apolon.
[138] Apolon je otac Ijonu, praocu Jonjana. Ijonova je mati Kreusa, kći atenskoga kralja Erehteja.
[139] Dijademima, oznakama kraljevskog dostojanstva.
[140] Danas Vardar. Most je bio blizu makedonske prijestolnice Pele.
[141] Oca Aleksandra Velikog.
[142] Timotej (446–357), glazbenik i ditirampski pjesnik. Citat je iz izgubljena djela. Vidi i *Agesilaj* 14.
[143] Izgubljeno djelo.
[144] *Ilijada* 1, 238.
[145] Misli na Minos: *Odiseja* 19, 178–179.
[146] Grč. Poliorket.
[147] Ne valja miješati s istoimenim gradom u Aziji. To je makedonski grad u kome su pokapali kraljeve.
[148] Ptolemej IV Filopator, egipatski kralj od 222. do 205.
[149] Lakat je imao 444 mm.
[150] Na krme lađa pribijali su ukrasne figure u obliku božanstva ili egzotičnih životinja.
[151] Jedan od najstarijih makedonskih gradova, jugozapadno od Pele.
[152] Lisimah.
[153] 294–287.

[154] To je ranija Potideja na poluotoku Paleni.
[155] Iz jedne izgubljene tragedije. Jampski trimetri. Prijevod prema K. Racu.
[156] *Bakhe* 4–5, uz promjenu 1. lica u 3. Rječica Izmen oplakuje Tebu a Dirka je vrelo u blizini grada. Jampski trimetri. Metrički jaki su parni slogovi.
[157] Misli udobne i lijepe ceste u perzijskom kraljevstvu. »Stati na kraljevski drum« značilo bi »preturiti nepriliku«.
[158] Vidi 10. glavu.
[159] Učenik platoničara Polemona. Ne valja ga miješati sa znamenitim kinikom istog imena.
[160] Vidi glavu 43.
[161] Još 301. Vidi glavu 32.
[161a] Stara prijestolnica Lidije.
[162] Unutrašnjih.
[162a] Rijeka u Frigiji.
[163] Vanjskog.
[164] Tu je to genitiv od Antigon. Sofoklov *Edip na Kolonu* započinje ovako: »Oj čedo starca slijepoga, Antigona«, gdje je Antigona vokativ. Antigon je bio jednook.
[165] Prijevod prema K. Racu.
[166] Južna Kapadokija.
[167] Primorske.
[168] Između Komagene i antiohijske ravni, u sjevernoj Siriji.
[169] U Kariji.
[170] Procjenjuje se da je to bila protuvrijednost od 5920 predratnih zlatnih dinara.
[171] U grad Apameju.
[172] Od 386. do 382.
[173] Vidi glavu 39.
[174] Dijademom.
[175] U tesalskoj Magneziji. Vidi glavu 25.
[176] Grč. *Leptos*.

ANTONIJE

(82–30. pr. n. e.)

1. Antonijev djed bio je govornik Antonije koga je Marije pogubio zato što je pristao uz Sulinu stranku[1] a otac mu je bio Antonije s pridjevkom Kretski, ne tako ugledan i glasovit u političkom životu, ali pravičan i čestit, a osobito širokogrudan u davanju, kako se može razabrati po jednom slučaju. Kako, naime, nije posjedovao veliki imetak kao i zato što ga je žena sprečavala da se prepušta svojoj velikodušnosti, kad mu je došao neki dobar prijatelj moleći ga novaca, on novaca nije imao, nego naloži mladom robu da ulije vode u srebrnu zdjelicu i da mu je donese; i kad ju je donio, vlažio si je bradu kao da se kani brijati. A kad je roba otpravio pod nekom drugom izlikom, dade zdjelicu prijatelju rekavši mu neka se posluži njome, pa kad je nastala velika potraga među robovima, videći da mu se žena ljuti i da hoće svakoga pojedinačno preslušavati,[2] prizna što je učinio te je zamoli da mu oprosti.

2. Žena mu je bila Julija iz Cezarove kuće i mogla se takmičiti s najodličnijim i najrazboritijim ženama onoga vremena. Ona je othranila svog sina Antonija poslije smrti njegova oca udavši se za Kornelija Lentula koga je Ciceron dao pogubiti kao učesnika Katilinine urote.[3] To je, čini se, bio početak i razlog žestoke mržnje Antonija protiv Cicerona. Antonije barem tvrdi da im Lentula niti mrtva nije predao prije nego što je Antonijeva majka zamolila Ciceronovu ženu. Svi se, međutim, slažu da je to neistina; jer nikome od onih koje je tada Ciceron kaznio nije bio uskraćen pokop.

Na Antonija, koji je u mladosti mnogo obećavao, kažu da je prijateljevanje i druženje s Kurionom[4] palo poput neke zle kobi jer sam je Kurion bio neobuzdan u užicima i Antonija je, da ovaj bude većma ovisan o njemu, naveo na piće, žene te rasipnu i neumjerenu rastrošnost. Time Antonije navali na se težak i za svoju dob prekomjeran dug od dvjesto i pedeset talenata.[5] Premda se za sav taj iznos ujamčio Kurion, kad je Antonijev otac doznao za to, istjerao ga je iz kuće. Tad se on na kratko vrijeme pridružio Klodiju, najdrzovitijem i najbezočnijem od tadašnjih demagoga, u njegovim nasilnim nasrtajima koji su potresali čitavu državu; ali zasitivši se uskoro njegove mahnitosti i uplašivši se saveza koji se sklapao protiv Klodija, otplovi iz Italije u Heladu i ondje provede neko vrijeme u jačanju tijela vojničkim vježbama i usavršavajući se u govorništvu. Držao se govorničkog stila zvana azijskim koji je u to vrijeme bio u punu cvatu a imao je mnogo sličnosti s njegovim životom koji je bio

razmetljiv i obijestan, pun isprazne oholosti i neuravnotežena častoljublja.[6]

3. Kad ga je Gabinije, bivši konzul, ploveći u Siriju, nagovarao da se pridruži vojni, Antonije odbije da pođe s njime kao običan vojnik, ali kad je bio imenovan zapovjednikom konjaništva, pridruži mu se na tom pohodu.[7] I najprije se, poslan protiv Aristobula koji je Judejce dizao na pobunu,[8] sam prvi popne na najvišu utvrdu a Aristobula istjera iz sviju ostalih; zatim, zametnuvši bitku i potukavši s malim brojem svojih ljudi njegove mnogostruko brojnije, pobije ih sve osim nekolicine; sam Aristobul bude uhvaćen sa sinom.

Poslije toga, kad je Ptolemej[9] nastojao nagovoriti Gabinija da za deset tisuća talenata[10] zajedno s njime provali u Egipat i povrati mu njegovo kraljevstvo,[11] većina se časnika protivila i Gabinije se nekako sustezao da se upusti u rat premda ga je doslovce potpuno osvojilo tih deset tisuća talenata, ali Antonije, čeznući za velikim djelima i želeći ugoditi Ptolemeju koji ga je molio, nagovori i navede Gabinija na vojnu a jer su se više nego rata plašili marša do Peluzija budući da ih je put vodio kroz dubok pijesak i bezvodan kraj uzduž Usjekline i Serbonidskih močvara[12] koje Egipćani nazivaju oduškom Tifonovim[13] mada se čini da je to zaostali rukavac Crvenog mora koje se procijeđeno opet pojavljuje ondje gdje je prevlaka između močvara i unutrašnjeg mora najuža, Antonije, poslan s konjaništvom, ne samo zaposjede užinu, nego, osvojivši i Peluzij, velik grad, i savladavši njegovu posadu, istovremeno učini i put vojsci sigurnim i zapovjednikovu nadu u pobjedu pouzdanom. I čak se i neprijatelji okoristiše Antonijevom željom da se odlikuje. Jer kad je Ptolemej, čim je ušao u Peluzij, iz srdžbe i mržnje bio spreman izvesti pokolj Egipćana, Antonije se usprotivi i spriječi to. Štaviše, u mnogim i velikim potonjim bitkama i bojevima izveo je mnogo djela i smionih i punih zapovjedničke dalekovidnosti od kojih je najzapaženije bilo kad je okruživanjem i opkoljavanjem neprijatelja odostrag omogućio pobjedu čelu vojske, pa je primio odlikovanje za hrabrost i primjerene počasti. Nije većini promakla niti čovječnost prema mrtvom Arhelaju;[14] pošto je s njim silom prilika ratovao dok je Arhelaj bio živ, premda mu je bio blizak prijatelj i milogost, pronašavši njegovo tijelo kad je pao i opremivši ga, pokopa ga kraljevski. Zbog tih djela ostavi kod Aleksandrijaca najveći glas o sebi a mišljenje Rimljana na tom pohodu bilo je da je on najizvrsniji čovjek.

4. Resila ga je uz to plemenita dostojanstvenost obličja i za njegovu se lijepo oblikovanu bradu, široko čelo i orlovski nos smatralo da je nalik na muževne crte naslikanih i isklesanih portreta Herakla. A postojala je i drevna predaja da su Antoniji Heraklovići kao potomci Antona, sina Heraklova. Antonije je smatrao da tu predaju potvrđuje i oblik njegova tijela, kako je spomenuto, i način oblačenja. Jer uvijek kad ga je imalo vidjeti više ljudi, potpasao bi tuniku[15] do bedara, velik mu je mač visio sa strane a preko sebe bi prebacio grubi vojnički ogrtač. Pa ipak, ono što se drugima činilo prostačkim, razmetljivost, podrugljivost, javno pijančevanje, sjedanje uz druga koji je jeo i zastajanje da se najede uz vojnički

stol usađivalo je vojnicima začudnu naklonost i privrženost prema njemu. A i njegovo ponašanje na području ljubavi nekako nije bilo bez šarma; dapače, i ono mu je pribavljalo simpatije mnogih jer im je pomagao u njihovim ljubavnim pothvatima i dopuštao veoma rado da se šale na račun njegovih vlastitih.

Nadalje, njegova darežljivost kao i to što vojnicima i prijateljima ništa nije davao škrtom i štedljivom rukom pružilo je sjajan temelj za njegovu rastuću snagu i, kad je postao velik, njegovu je moć podiglo na još više premda joj je smetalo bezbroj drugih mana. Jedan ću primjer njegove širokogrudnosti u darivanju ispripovijediti. Zapovijedio je da se jednome od njegovih prijatelja dade dvjesto pedeset tisuća drahmi; taj iznos Rimljani nazivaju *decies*[16]. Kad se upravitelj njegovih dobara čudio i kad je, da mu pokaže kako je to golem iznos, izložio taj novac svima na oči, Antonije u prolazu upita što je to. A kad mu je upravitelj rekao da je to poklon koji mu je on naložio, Antonije, shvativši njegovu zlonamjernost, reče: »Ja sam mislio da je *decies* više; ovo je sitnica; stoga mu pridometni još jedanput toliko.«

5. To je, međutim, bilo kasnije; ali kad je nastao rascjep u rimskoj državi jer se aristokratska stranka priključila Pompeju a demokratska zvala Cezara iz Galije gdje je bio pod oružjem, Antonijev prijatelj Kurion, promijenivši lojalnost i sada pristajući uz Cezara, pridobio je i njega za Cezara i, kako je zahvaljujući svojoj rječitosti imao jak utjecaj na mnoštvo a također je obilno trošio novce što mu ih je Cezar namicao, dade Antonija izabrati za pučkog tribuna[17] a zatim za jednoga od svećenika koji promatraju let ptica a zovu ih augurima. Čim je preuzeo svoju službu, bio je od nemale koristi Cezarovim političkim pristašama. U prvom redu, kad je konzul Marcelo htio Pompeju predati već skupljene vojnike i dati mu punomoć da unovačuje druge, Antonije to zapriječi predloživši zaključak da već skupljena vojska treba da otplovi u Siriju i pruži pomoć Bibulu koji je ratovao s Partima; na drugome mjestu, kad senatori nisu htjeli prihvatiti niti su dopuštali da se čitaju Cezarova pisma, sam ih, ovlašten na to svojom službom, pročita i time promijeni mišljenje mnogih jer su po onome što je pisao došli do zaključka da su Cezarovi zahtjevi opravdani i umjereni. I najzad, kad su senatu bila postavljena dva pitanja, jedno, da li senat smatra da Pompej treba da otpusti svoju vojsku, i drugo, da li Cezar treba da to učini, i samo su malobrojni bili za to da Pompej položi oružje a gotovo svi za to da to Cezar učini, Antonije, ustavši, zapita smatra li senat da Pompej i Cezar podjednako treba da polože oružje i otpuste svoje trupe. Taj prijedlog svi oduševljeno prihvatiše i uz poklike pohvale Antoniju tražili su da se o tome glasa. Ali kad konzuli to nisu htjeli, opet Cezarovi prijatelji izložiše zahtjeve koji su se činili razumnima, ali im se protivio Katon a konzul Lentul izbacio je Antonija iz senata. A on, izlazeći, prokle ih mnogim kletvama pa, obukavši odjeću roba i unajmivši zajedno s Kvintom Kasijem kola, krene k Cezaru; i čim su se pojavili njemu pred očima, stadoše vikati da u Rimu više nema nikakva javnog reda kad niti pučki tribuni nemaju slobode govora, nego svatko tko zausti u obranu pravde biva progonjen i izlaže se životnoj opasnosti.[18]

6. Nato Cezar s vojskom upadne u Italiju. Zato je Ciceron i napisao u svojim *Filipikama*[19] da kao što je uzrok trojanskome ratu bila Helena, tako je uzrok građanskome bio Antonije, ali to je očigledno neistina. Jer nije Gaj Cezar bio tako povodljiv niti se dao tako lako odvratiti srdžbom od svojih čvrstih odluka da bi, da nije već odavno odlučio o svojim postupcima, tako trenutačnim poticajem započeo rat protiv domovine zato što je ugledao bijedno obučena Antonija i Kasija gdje su na unajmljenim kolima bježeći došli k njemu, nego je to njemu, kome je već odavno trebala izlika, pružilo povod i prikladan izgovor za rat. A u rat protiv svega čovječanstva vodilo ga je ono što i ranije Aleksandra i u davnini Kira, nezasitna žudnja za vlašću i mahnita težnja da bude prvi i najveći; a to nije mogao postići ako ne sruši Pompeja.

Pošto je, dakle, tako navalio, zagospodari Rimom i istjera Pompeja iz Italije pa odluči najprije okrenuti se protiv Pompejevih trupa u Hispaniji a onda, opremivši brodovlje, prijeći more u potjeri za Pompejem povjerivši Rim Lepidu koji je bio pretor a vojsku i Italiju Antoniju koji je bio pučki tribun. Ovaj je odmah postao omiljen kod vojnika vježbajući i živeći većinom s njima te dijeleći im darove koliko je samo mogao u tadašnjim prilikama, ali postade omražen kod sviju ostalih. Jer iz lakomislenosti nije mario za nepravde što su ih ljudi trpjeli, zlovoljno je slušao one koji su mu se obraćali[20] i bio je na lošem glasu zbog svojih odnosa s tuđim ženama. I uopće, Cezarovu vlast, koja se u postupcima njega samoga pokazala kao sve prije nego tiranija, činili su omraženom njegovi prijatelji od kojih je Antonije, za koga se zbog najveće vlasti učinilo da čini i najveće prijestupe, nosio najviše krivnje.

7. Pa ipak, kad se vratio iz Hispanije, Cezar se ne osvrnu na optužbe protiv Antonija a što ga je upotrebljavao za rat kao energična, hrabra i sposobna zapovjednika, nimalo nije pogriješio. Sam, međutim, s malobrojnim vojnicima prešavši Jonsko more iz Brundizija,[21] posla lađe natrag uz poruku Gabiniju i Antoniju neka što brže ukrcaju trupe i prijeđu u Makedoniju. Ali dok se Gabinije uplašio plovidbe u zimsko doba i dugačkim okolnim putem kopnom vodio svoje trupe, Antonije, pobojavši se za Cezara stiješnjena mnogim neprijateljima, suzbije Libona,[22] koji je napadao ulaz u luku, opkolivši njegove lađe troveslarke[23] velikim brojem lakih čamčića pa onda, ukrcavši na brodove osam stotina konjanika i dvadeset tisuća legionara, isplovi. I opažen od neprijatelja i gonjen, umakne opasnosti od njih jer je snažan južnjak velikim valovljem i uzburkanim morem okružio njegove troveslarke, ali sam je, nošen skupa s lađama prema strmim obalama i klisurama što su ponirale u dubinu uz samu obalu, bio bez ikakve nade. No kad iznenada iz zaljeva zapuše jak jugozapadnjak i kad struja valova poteče od kopna prema pučini, okrenuvši smjer od obala i ploveći ponosno uz njih, gledao je žal prekriven razbijenim lađama. Jer ondje je vjetar izbacio troveslarke koje su ga gonile i ne baš malen ih se broj razbio; i domogne se mnogih zarobljenika i plijena, osvoji Lis[24] i ulije Cezaru veliko pouzdanje došavši u pravi čas s tolikom vojskom.

8. Od mnogih i neprekidnih bojeva što su bili zametani, u svima je Antonije bio izvrstan a dvaput, kad su Cezarovi vojnici bježali glavom bez obzira, on ih presretne pa ih okrene i, prisilivši ih da stanu i opet se sraze s neprijateljima, pobijedi. Stoga se poslije Cezara u taboru najviše o njemu govorilo; a Cezar jasno pokaza kakvo mišljenje ima o njemu. Jer u času bitke kod Farsala koja je u svakom pogledu trebala biti odlučujuća, sam je držao desno krilo a zapovjedništvo nad lijevim predade Antoniju kao svome u ratu najvještijem časniku. Poslije pobjede, proglašen diktatorom, sam nastavi potjeru za Pompejem a Antonija, odabravši ga sebi za zapovjednika konjaništva,[25] posla u Rim. Ta je magistratura druga po činu kad je diktator u gradu; ako pak nije, prva je i gotovo jedina; jer pučki tribunat nastavlja postojati kad je izabran diktator, ali sve se ostale ukidaju.

9. Međutim Dolabela, koji je tada bio pučki tribun, novajlija u politici i težeći za novim reformama, predlagao je ukidanje dugova i nastojao nagovoriti Antonija, koji mu je bio prijatelj i uvijek želio ugađati mnoštvu, da se pridruži njegovu potezu i podrži njegovu politiku. Ali dok Azinije i Trebelije odgovarahu Antonija od toga, igrom slučaja strašna sumnja obuze Antonija da se Dolabela ogriješio o njegov brak. I veoma teško pogođen time, istjera iz kuće ženu koja mu je bila sinovica (bila je, naime, kći Gaja Antonija, Ciceronova druga u konzulatu) i, prihvativši mišljenje Azinija i Trebelija, započe rat protiv Dolabele. Jer ovaj je zaposjeo Forum[26] namjeravajući silom provesti prihvaćanje zakona. Nato Antonije, pošto je senat izglasao da protiv Dolabele treba upotrijebiti oružje, pođe protiv njega i zametne bitku te ubije neke od njegovih ljudi i izgubi neke od svojih. Time, dakako, omrzne mnoštvu a čestitim je i razumnim građanima bio inače, kako veli Ciceron,[27] neprihvatljiv zbog svog života, dapače, mrzili su ga jer su im se gadila njegova pijančevanja u nevrijeme, njegovo skandalozno rasipanje novca, vucaranje sa ženskama, spavanje preko dana, besciljna pijana tumaranja, noćna bančenja, odlasci u kazališta i prisustvovanje vjenčanjima glumaca i lakrdijaša. Pripovijeda se barem da je jednom, ugošćen na svadbi glumca Hipije i pošto je pio svu noć, potom rano izjutra, kad ga je narod zvao na Forum, izišavši pretrpan jelom, stao povraćati u togu koju mu je podmetnuo jedan od prijatelja. Jedan od onih koji su imali najveći utjecaj na nj bio je glumac Sergije i Kiterida, ženskica iz iste glumačke družine, ljubimica koju je i na obilasku gradova vodio sa sobom naokolo u nosiljci i njezinu je nosiljku pratilo isto toliko posluge kao onu njegove majke. Vrijeđao je ljude i pogled na zlatne pehare koji su bili nošeni naokolo na odlascima iz grada kao u svečanim ophodima, namještanje šatora na putu, priređivanje raskošnih objeda uz gajeve i rijeke, uprezanje lavova u kola, ukonačivanje prostitutki i sviračica na sambiki[28] u kućama poštenih ljudi i žena. Zgražavali su se što sam Cezar izvan Italije živi pod vedrim nebom i čisti uz velike napore i opasnosti ostatke rata, a drugi, zahvaljujući njemu, bane se u raskoši vrijeđajući svoje sugrađane.

10. Čini se da je to povećalo i razdor i potaklo vojništvo na djela strašna nasilja i grabežljivosti. Iz tog razloga i Cezar, vrativši se, oprosti

Dolabeli i, izabran po treći put za konzula, odabra Lepida a ne Antonija za druga u službi. Kad se prodavala Pompejeva kuća, kupi je Antonije, ali kad su tražili da plati cijenu, bio je ozlojeđen; i sam veli da je to bio razlog što nije uzeo učešća u Cezarovoj vojni u Africi što nije dobio nagradu za pređašnje uspjehe. Čini se ipak da ga je Cezar unatoč tome izliječio od najvećeg dijela njegova ludovanja i plahovanja ne dopustivši da njegove greške prođu neopaženo. Jer Antonije, raskrstivši s onakvim životom, okrene svoje misli na brak oženivši se Fulvijom koja je bila udata za demagoga Klodija a nije bila žena koja mari za predenje niti održavanje kuće niti se zadovoljavala da gospodari običnim čovjekom, nego koja je željela da vlada vladaocem i da zapovijeda zapovjedniku, tako da je Fulvija zadužila Kleopatru naučivši Antonija na podložnost ženi jer ga je ova preuzela posve ukroćena i od početka priučena da se pokorava ženama.

Pa ipak, i nju je Antonije pokušavao učiniti raspoloženijom zbijajući šale i dječačke nestašluke; na primjer, kad su mnogi polazili Cezaru ususret poslije pobjede u Hispaniji, i sam je Antonije izišao. Zatim, kako je iznenada u Italiju dopro glas da je Cezar mrtav i da neprijatelji napreduju prema Italiji, vrati se u Rim. Uzevši odjeću roba, noću dođe kući i, rekavši da Fulviji donosi pismo od Antonija, bi uveden k njoj sav umotan. Tad Fulvija, veoma uzrujana, prije nego primi pismo, upita je li Antonije živ; a on, pošto joj bez riječi pruži pismo, kad ga ona poče otvarati i čitati zagrli je i poljubi.

Tih sam, dakle, par pojedinosti između mnoštva takvih naveo primjera radi.

11. Kad se Cezar vraćao iz Hispanije,[29] svi su prvi ljudi u gradu pošli mnogo dana puta njemu u susret, ali on upadljivo počasti Antonija. Vozeći se, naime, kroz Italiju, imao je uza se u istim kolima Antonija a otraga Bruta Albina i Oktavijana,[30] sina svoje sinovice, koji bi poslije nazvan Cezarom i vladao je Rimljanima veoma dugo vrijeme.[31] Štaviše, kad je Cezar bio po peti put proglašen konzulom, odmah odabere Antonija za druga u vlasti, ali je htio, odrekavši se konzulata, prepustiti ga Dolabeli; i to iznese pred senat. Kad se, međutim, Antonije grubo usprotivi i uputi mnoštvo uvreda Dolabeli a ne manje ih i primi od njega, tada Cezar odustane postiđen zbog njihova nedolična ponašanja. A poslije toga, kad je istupio[32] da proglasi Dolabelu a Antonije vikao da su znamenja protivna, Cezar popusti i žrtvova Dolabelu na njegovo veliko ogorčenje. A činilo se da se Cezar gnušao i Dolabele ništa manje nego Antonija. Pripovijeda se, naime, kad je neki čovjek pred njim optuživao obojicu njih, da je rekao da se ne boji tih debelih i dugokosih, nego onih blijedih i mršavih ciljajući na Bruta i Kasija koji su ga, urotivši se protiv njega, imali ubiti.[33]

12. I njima je Antonije nehotice pružio najzvučniju izliku. Bila je, naime, Likejska svetkovina koju Rimljani zovu Luperkalijama a Cezar je, odjeven u trijumfatorsku haljinu i sjedeći na Forumu na zborištu,[34] promatrao one koji su trčali gradom a trčali su mnogi odlični mladići i

mnogi magistrati namazani uljem udarajući u šali kožnatim bičevima one koje su susreli. Trčeći među njima, Antonije zanemari drevne običaje pa, savivši oko lovorova vijenca dijadem, pritrči zborištu i, podignut visoko od onih što su trčali s njime, stavi ga Cezaru na glavu dajući time na znanje da ga ide kraljevski naslov. Kako se on pretvarao da izmiče, narod, obradovan, zaplješće; i opet mu ga Antonije prinese, i opet ga Cezar odbije. I tako su se oni ustrajno natezali pri čemu je Antoniju, koji je pokušavao prisiliti Cezara, pljeskalo tek nekoliko njegovih prijatelja, a Cezaru, koji je odbijao, sav narod uz glasne poklike; a to je i bilo čudno što su ljudi, pristajući da se ponašaju kao kraljevski podanici, bježali od kraljevskog imena kao da ono znači ukidanje njihove slobode. Najzad Cezar mrzovoljan ustade s govornice i, smakavši togu[35] sa svog vrata, stade vikati da ga pruža svakome tko mu ga hoće prerezati. Onaj vijenac, stavljen na jedan od njegovih kipova, neki pučki tribuni strgoše, što narod poprati odobravanjem uz pljesak, ali Cezar ih liši njihove službe.[36]

13. Taj događaj učvrsti Bruta i Kasija u njihovu naumu; i kad su nabrajali prijatelje na koje mogu računati za atentat, pomišljalo se na Antonija. Ali dok ga je većina primala kao jednoga od svojih, Trebonije se usprotivi; reče, naime, da je u ono vrijeme, kad su ljudi išli ususret Cezaru na povratku iz Hispanije a Antonije je s njime[37] dijelio šator i kola, on polagano i oprezno ispitivao njegovo mišljenje, a Antonije ga je razumio, ali nije reagirao na njegovo iskušavanje, pa ipak nije njihov razgovor saopćio Cezaru, nego ga je lojalno prešutio. Potom su opet smišljali da poslije Cezarova ubojstva smaknu Antonija; ali to spriječi Brut tražeći da djelo na koje se odvažuju radi zakona i pravde ostane čisto i neokaljano nepravdom. A bojeći se Antonijeve tjelesne snage i ugleda njegove službe, odrede neke od urotnika da ga zadržavaju vani razgovarajući o nekoj važnoj stvari kad Cezar bude ulazio u vijećnicu i djelo se bude imalo izvršiti.

14. Kad se to dogodilo prema dogovoru i Cezar pao u vijećnici, Antonije se sakrije odmah se preobukavši u roba. Ali kad razabere da ti ljudi ne napadaju nikoga, nego su opkoljeni na Kapitoliju, nagovori ih da siđu davši im svog sina kao taoca; i Kasija sam ugosti za večerom a Brut Lepida. Štaviše, sazvavši senat, sam progovori u korist amnestije i podjele pokrajina između Bruta, Kasija i njihovih pristaša a senat to prihvati i izglasa zaključak da se ništa ne mijenja u Cezarovim odredbama.[38] Tako Antonije iziđe iz senata ovjenčan slavom jer se smatralo da je uklonio opasnost od građanskog rata i da je na najrazboritiji i državnički najumješniji način postupio u situaciji punoj teškoća i neuobičajenih zapleta.

Iz takvih ga zaključaka ubrzo, međutim, istjera ugled kod svjetine te se ponada da će sigurno biti prvi u državi ako obori Bruta. A desilo se, kad je Cezarov sprovod prolazio Forumom, da je baš tada on, kao što je bio običaj, držao pohvalni govor u počast pokojniku; videći da je narod preko svake mjere duboko dirnut i očaran njegovim riječima, uplete u pohvalu sažalijevanje i zgražanje zbog strašnog čina a pri kraju svoga

govora podigne uvis donje haljine mrtvaca natopljene krvlju i izbodene mačevima i, nazivajući počinioce toga nedjela krvnicima i ubojicama, ispuni ljude takvim gnjevom da su Cezarovo tijelo sažgali na Forumu nabacavši na hrpu klupe i stolove a onda, grabeći ugarke s lomače, trčali kućama ubojica i napadali ih.[39]

15. Kad su zbog toga Brut i njegovi suučesnici otišli iz grada, Cezarovi se prijatelji okupiše uz Antonija i Cezarova žena Kalpurnija, pouzdavši se u nj, većinu novca iz Cezarove kuće pohrani kod njega, u ukupnom iznosu od četiri tisuće talenata.[40] Antonije primi i Cezarove spise u kojima su bile zapisane bilješke o presudama i odlukama; i unoseći u njih umetke, Antonije je imenovao mnoge magistrate i mnoge senatore po svojoj želji, neke je prognanike također vratio iz progonstva i zatvorenike iz zatvora kao da je tako bio odlučio Cezar. Stoga su sve takve Rimljani iz poruge nazivali Haronovcima:[41] jer ako se od njih tražio dokaz da su rehabilitirani, zaklanjali su se za bilješke mrtvoga. I u svemu je drugome Antonije postupao samosilnički jer je sam bio konzul a braća su mu u isto vrijeme bila magistrati, Gaj kao pretor a Lucije kao pučki tribun.

16. U tim prilikama dođe u Rim mladi Cezar, sin pokojnikove sinovice, kako je bilo spomenuto,[42] koji je bio određen za nasljednika Cezarove imovine a u vrijeme Cezarova ubojstva boravio je u Apoloniji.[43] Pozdravivši Antonija kao očeva[44] prijatelja, on ga odmah podsjeti na kod njega pohranjene novce. Bio je, naime, dužan dati svakom Rimljaninu sedamdeset i pet drahmi[45] prema odredbama Cezarove oporuke. Ali Antonije, prezirući ga isprva kao balavca, govorio mu je da nije pri zdravoj pameti kad bez zrela uma i prijatelja preuzima na se Cezarovo nasljedstvo, teret koji nije kadar nositi; ali kad je mladić odbijao da ga sluša nego je tražio novac, Antonije je nastavljao govoriti i raditi mnogo stvari da ga uvrijedi. Suprotstavi se, tako, njegovoj kandidaturi za pučkog tribuna a kad je htio posvetiti zlatan stolac u počast svog adoptivnog oca, kako je zaključio senat, zaprijeti Antonije da će ga dati odvesti u zatvor ako ne prestane nastojati da stekne naklonost naroda. Kad se, međutim, mladić stavi pod zaštitu Cicerona i svih ostalih mrzitelja Antonija i njihovom pomoću stade pridobijati senat, dok je sam privlačio k sebi narod i skupljao Cezarove vojnike iz njihovih naseobina,[46] Antonije, prestrašivši se, stupi u pregovore s njim na Kapitoliju i oni se izmiriše.

Poslije toga, dok je spavao te noći, Antonije usni neobičan san. Činilo mu se, naime, da ga je u desnu ruku udario grom. I za par dana pronese se glas da mu Cezar radi o zlu. Cezar se branio, ali ga nije uspio uvjeriti; i opet oživi njihovo neprijateljstvo i obojica, žurno obilazeći Italijom, nastojali su velikim plaćama podići na noge onaj dio vojništva koji se već skrasio u svojim naseobinama a onaj dio koji je još bio pod oružjem nastojali su jedan prije drugoga privući k sebi.

17. No Ciceron, koji je bio najutjecajniji čovjek u gradu i nastojao podbosti sve i svakoga protiv Antonija, najzad nagovori senat da ga glasanjem proglasi državnim neprijateljem, da Cezaru pošalje svežnjeve prutića[47] i ostale znakove pretorske časti a da izašlje Pansu i Hircija da

istjeraju Antonija iz Italije. Oni su tada bili konzuli; i sukobivši se s Antonijem kod Mutine[48] gdje je Cezar[49] bio nazočan i borio se kao njihov saveznik, pobijediše neprijatelje, ali sami poginuše.[50] Mnoge neprilike snalazile su Antonija na bijegu najveća od kojih bila je glad. Ali po svojoj prirodi u tešku položaju nadilazio je sebe sama i u nesreći bivao je najsličniji vrlu čovjeku, jer zajednička je crta onih koji zbog neke neprilike stradavaju da jasno osjete što su zahtjevi prave vrline, ali nemaju uvijek u obratima sudbine snage da nasljeduju ono čemu se dive i da izbjegavaju ono od čega ziru, nego, dapače, neki su još većma skloni da iz slabosti popuštaju svojim navikama i obeshrabruju se. Antonije je, dakle, tada bio zadivljujući primjer svojim vojnicima pijući zadovoljno pokvarenu vodu i jedući divlje plodove i korijenje poslije takva života u raskoši i rasipnosti. Kako se pripovijeda, za prijelaza preko Alpi jela se i kora s drveća a prihvatili su se i životinja kojih ranije nitko nije ni okusio.

18. Nastojanje im je bilo susresti se s trupama kojima je zapovijedao Lepid jer se smatralo da je Antoniju prijatelj i zahvaljujući Antoniju naužio se velikih koristi od Cezarova prijateljstva. Ali kad je Antonije došao i utaborio se blizu njega, kako nije naišao ni na kakve znakove prijateljstva, odluči staviti sve na kocku. I neočešljane kose, dugačke brade koju je pustio rasti odmah poslije poraza, uzevši na se žalobnu odjeću, priđe blizu Lepidovu šancu i poče govoriti. Kako je mnoge ganuo njegov izgled i dirnule njegove riječi, Lepid, uplašivši se, naredi da sve trublje trube zajedno da se zagluše Antonijeve riječi. Ali vojnici su ga sve više sažalijevali i potajno se s njime dogovarali poslavši k njemu Lelija i Klodija u haljinama lakih žena, koji pozivahu Antonija neka smjelo navali na njihov tabor; mnogo ih, naime, ima koji će ga rado dočekati i, ako hoće, ubiti Lepida. Ali Antonije nije dopustio da dirnu Lepida, nego idućeg dana poče prelaziti rijeku. I zagazivši sam prvi u nju, išao je prema suprotnoj obali videći već da mu mnogi Lepidovi vojnici pružaju ruku i ruše svoj šanac. Ušavši u tabor i postavši gospodar čitave situacije, postupao je s Lepidom s najvećom uljudnošću. Zagrlivši ga, obratio mu se kao svom ocu; i premda je stvarno sam imao potpuno sve u vlasti, nije mu prestajao čuvati naziv i čast imperatora. To navede da mu se priključi i Munacija Planka koji se smjestio nedaleko sa znatnom vojnom silom. Tako se opet uzdigavši do velike snage, prijeđe Alpe vodeći u Italiju sedamnaest legija pješaka i deset tisuća konjanika; a osim toga, za čuvanje Galije ostavio je šest legija s Varijem, jednim od svojih prisnih prijatelja i drugova u piću, koji je imao nadimak Kotilon.[51]

19. Ali Cezar više nije bio sklon Ciceronu videći da je on odan slobodi, nego preko prijatelja pozove Antonija na nagodbu. I pošto se sva trojica[52] sastadoše na malom riječnom otočiću,[53] zasijedahu ondje tri dana. U svemu su se drugome lako sporazumjeli i podijelili su među sobom čitav imperij[54] kao da je očinsko nasljeđe, ali prepirka oko ljudi koji će biti pogubljeni zada im najviše posla jer je svaki želio uništiti svoje neprijatelje a spasiti rođake. Najzad, žrtvovavši lojalnost prema rođacima i odanost prema prijateljima srdžbi na one koje su mrzili, Cezar prepusti Antoniju

Cicerona, Antonije ovome Lucija Cezara koji mu je bio ujak s majčine strane; dozvoljeno bi i Lepidu da smakne brata Paula; ali drugi kažu da je Lepid prepustio Paula njima dvojici koji su zatražili njegovu smrt. Po mome mišljenju, ničega nije bilo surovijeg ni okrutnijeg od te razmjene. Jer nudeći umorstvo u zamjenu za umorstvo, ubijahu jednako one koji su im bili žrtvovani kao i one koje su napuštali, ali sva nepravičnost njihova postupka bila je još vidljivija prema prijateljima koje su ubijali a da ih nisu niti mrzili.

20. Za upotpunjavanje tog izmirenja vojnici, opkolivši ih, tražili su da Cezar i brakom zapečati novo prijateljstvo uzevši Klodiju, kćer Antonijeve žene Fulvije. Pošto se i o tome sporazumješe, dadoše smaknuti tri stotine proskribiranih;[55] a kad je Ciceronu bio prerezan vrat, Antonije naredi da mu se odsiječe glava i desna ruka kojom je napisao govore protiv njega.[56] I kad su mu bile donesene, promatrao ih je presretan više puta prsnuvši u smijeh od radosti; pošto se naužio, naredi da ih postave na govornicu kao da time vrijeđa mrtvaca a ne da pokazuje da time više sam nanosi uvredu svojoj sretnoj sudbini i da sramoti svoju moć. Njegov ujak Cezar,[57] koga su tražili i gonili, potraži utočište kod svoje sestre. A ona, kad su krivci stigli i htjeli silom ući u njezinu sobu, stavši na vrata i raširivši ruke, vikala je opetovano: »Nećete ubiti Lucija Cezara ako prije ne ubijete onu koja je rodila vašeg imperatora.« Tim, dakle, postupkom otme opasnosti i spasi brata.

21. Bila je vlada tijumvira[58] uglavnom Rimljanima mrska; a krivnja je većinom bila na Antoniju jer je bio stariji od Cezara i moćniji od Lepida a čim se otresao poslova, opet se naglavce bacio u svoj prijašnji život uživanja i raskalašenosti. A općem lošem mišljenju o njemu pridružila se nemala mržnja zbog kuće u kojoj je stanovao a bila je kuća Pompeja Velikog, čovjeka kome su se ne manje divili zbog trijeznosti i urednog i narodski priprostog načina života nego zbog triju trijumfa. Ljude je zato ogorčavalo što su je gledali većinom zatvorenu namjesnicima pokrajina, vojskovođama i poslanicima koje su drsko gurali s vrata, a punu glumaca, opsjenara i pijanih ulizica na koje je spiskavao najveći dio novca pribavljena na najnasilniji i najodiozniji način. Jer ne samo da su trijumviri prodavali imetak pogubljivanih iznoseći lažne optužbe protiv njihovih žena i rodbine i nisu samo uveli oporezivanje svake vrste, nego su čak, doznavši da su kod djevica Vestalki pohranjeni neki polozi i stranaca i građana, došli onamo pa ih uzeli. A kako Antoniju ništa nije bilo dovoljno, Cezar zatraži da podijeli s njime novce.[59] Podijeliše i vojsku polazeći obojica na vojnu protiv Bruta i Kasija u Makedoniju a Rim povjeriše Lepidu.

22. Kad su, međutim, prešavši more, započeli rat i utaborili se pokraj svojih neprijatelja, pri čemu je Antonije bio protivustavljen Kasiju a Brutu Cezar, nikakvo se veliko djelo nije vidjelo od Cezara, ali Antonije je u svemu bio uspješan i pobjednik. U prvoj bitki barem Cezar, do nogu potučen od Bruta, izgubi tabor i zamalo mu uspje umaći potjeri; doduše, kako je sam zabilježio u svojim *Sjećanjima*,[60] zbog sna što ga je usnio jedan

od njegovih prijatelja, povukao se prije bitke. Ali Antonije pobijedi Kasija; doduše neki pišu da Antonije nije bio osobno nazočan u bitki, nego da je došao poslije bitke kad su njegovi ljudi već progonili neprijatelje. Kasija na njegovu vlastitu molbu i zapovijed probode Pindar, jedan od njegovih vjernih oslobođenika; nije, naime, bio doznao za Brutovu pobjedu.[61] A u razmaku od nekoliko dana zametnuše novu bitku. I Brut se, poražen, ubije a Antoniju pripade najveći dio zasluga za pobjedu jer se Cezar bio stvarno razbolio. Zastavši kraj Brutova mrtva tijela, malo ga izgrdi zbog smrti svog brata Gaja (Brut ga je, naime, smaknuo u Makedoniji osvećujući Cicerona) ustvrdivši da za umorstvo svoga brata više krivi Hortenzija nego Bruta, pa naredi da se Hortenzije pogubi na bratovu grobu, ali preko Bruta prebaci svoj vlastiti, vrlo skupocjen grimizni plašt i jednome od svojih oslobođenika naredi da se pobrine za pogreb tijela. A kad je kasnije doznao da taj nije grimizni plašt spalio zajedno s mrtvacem i da je pronevjerio mnogo od onoga što je bilo namijenjeno pogrebu, dade ga pogubiti.

23. Cezar se potom dade odnijeti u Rim jer se činilo da zbog svoje bolesti neće dugo živjeti a Antonije je s velikom vojskom prešao u Heladu[62] da bi mogao na istoku po svim pokrajinama utjerivati novac; jer kako su obećali svakom vojniku pet tisuća drahmi,[63] potrebno im je bilo energičnije prikupljanje novaca i skupljanje poreza. Prema Helenima njegovo ponašanje niti je bilo grubo niti odbojno, barem isprva, dapače, udovoljavao je svojoj želji za zabavom slušanjem učenih predavanja i promatranjem igara i sudjelovanjem u misterijima,[63a] u presudama bio je popustljiv, volio je da ga nazivaju Prijateljem Helena a još više da mu se obraćaju kao Prijatelju Atene i gradu je učinio veoma mnoge poklone. Ali kad su i Megarani željeli da mu pokažu nešto lijepo uzinat Atenjanima i zaključili da treba da vidi njihovu vijećnicu, popevši se do nje i razgledavši je, kad su ga pitali kako mu se čini, reče: »Malena je, ali zato trula.« I hram Apolona Pitijskog[64] dade premjeriti u namjeri da ga dovrši; to je, naime, obećao senatu.[65]

24. A kad je, ostavivši Lucija Cenzorina da nadzire Heladu, prešao u Aziju[66] i posegao za tamošnjim bogatstvima i kraljevi dolazili da mu se poklone i žene kraljeva, nadmećući se jedna s drugom darovima i ljepotom, davale se od njega zavesti, dok se Cezar u Rimu satirao građanskim razdorima i ratovima, samog Antonija, koji je uživao u velikome miru i besposlici, vraćale su njegove strasti u uobičajene kolotečine njegovog načina življenja pa su svirači na kitari[67] poput Anaksenora, svirači koji su pratili plesne korove svirkom na svirali[68] poput Ksuta, pa neki plesač Metrodor i drugo takvo društvo azijskih pelivana koji su bezobraštinom i lakrdijašenjem nadmašivali pošasti te vrste iz Italije poplavili njegov dvor i zavladali njime; situacija je prešla sve granice podnošljivosti jer je sve ludovalo za tim. Ta sva Azija, kao onaj Sofoklov grad,[69]

...jednako bje puna kadova,
peana jednako i teških uzdaha.[70]

Barem kad je ulazio u Efez, žene udešene kao bakhantice a muškarci i dječaci kao satiri i Panovi išli su pred njima a grad je bio pun bršljana, tirsovih štapova,[71] harfi, pastirskih frula i svirala, dok su njega nazivali Dionisom Darivateljem radosti i Dobrostivim. Jer zacijelo takav je za neke i bio, ali za većinu bio je Mesožder i Okrutni.[72] Oduzimao je, naime, ljudima odlična roda imovinu ugađajući njome nitkovima i ulizicama. Neki su, zatraživši imetak mnogih još živih ljudi, tvrdeći da su dotični umrli, doista ga i dobili. Kuću nekog Magnežanina poklonio je kuharu koji je, kako se pripovijeda, stekao priznanje jednom jedinom večerom. A najzad, kad je gradovima nametao danak po drugi put, odvaži se Hibreja, govoreći u ime Azije, retorički i ne baš neugodno za Antonijev ukus reći ono poznato: »Ako možeš u jednoj godini dvaput uzeti danak, onda nam možeš učiniti i da imamo dva ljeta i dvije žetve«, ali onda, drastično i opasno smiono saževši da je Azija dala dvjesto tisuća talenata,[73] reče: »Ako nisi primio taj novac, traži ga od onih koji su ga uzeli; ali ako si ga primio a nemaš ga, propadosmo.« Te su se riječi silno dojmile Antonija; jer nije znao za većinu onoga što se događalo ne zato što bi bio tako lakomislen koliko zbog prostodušnosti kojom je vjerovao onima oko sebe.

Bilo je, naime, u njegovu značaju priprostosti i sporosti u opažanju, ali kad je zamjećivao svoje pogreške, obuzimalo ga je gorko kajanje i u potpunosti je priznavao počinjene nepravde onima kojima su bile nanesene a bilo je u njega veličine i u nadoknadi štete i u kažnjavanju počinitelja nepravde. Ipak se smatralo da više prekoračuje pravu mjeru u dijeljenju milosti nego u kažnjavanju. Njegovo pak pretjerivanje u šalama i podrugivanju nosilo je u sebi i svoj lijek. Jer bilo je slobodno uzvratiti porugom i odgovoriti uvredom i nije manje uživao kad su se njemu smijali nego kad se on smijao drugima. A to je upropastilo većinu njegovih pothvata. Kako nije mogao zamisliti da mu oni koji mu u šali govore bez ustručavanja i obzira mogu laskati u punoj ozbiljnosti, lako se dao uhvatiti u njihove pohvale ne znajući da neki ljudi, miješajući smion i otvoren govor kao rezak začin s laskanjem, oduzimahu tako laskanju bljutavost udešavajući da njihovo smiono brbljanje uz čašu čini da njihova uslužnost i povlađivanje u političkim pitanjima izgleda ne kao ponašanje ljudi koji se s njime druže samo zato da mu ugode nego kao onih koji su se morali predati pred razlozima.

25. Takvoj, dakle, Antonijevoj naravi pridošavši kao zaključno zlo i probudivši i dovevši do paroksizma mnoge od strasti koje su se još krile u njemu i mirovale, ljubav prema Kleopatri uništi i smrvi dobre i spasonosne osobine ako je još koja takva pružala otpor. A postao joj je zarobljenikom na sljedeći način. Prihvaćajući se rata s Partima, posla k njoj naređujući joj da mu dođe ususret u Kilikiju da se opravda za optužbu da je skupila i Kasiju za rat dala mnogo sredstava. Ali poslani Delije, kad vidje njezin izgled i zapazi njezinu vještinu i umješnost u govoru, odmah shvativši da Antonije neće ni pomisliti da učini kakvo zlo takvoj ženi nego da će ona imati velik utjecaj na nj, okrene na ulagivanje i poticanje Egipćanke neka dođe u Kilikiju – po Homerovim riječima –

»lijepo okitivši sebe«[74] i neka se ne boji Antonija koji je najugodniji i najljubezniji od vojskovođa. Ona pak, davši se nagovoriti od Delija i zaključujući po znacima djelovanja njezine ljepote ranije na Cezara[75] i Pompejeva sina Gneja, nadala se da će još lakše podložiti svojoj vlasti Antonija. Jer oni su je upoznali još kao djevojku i neiskusnu u poslovima, a njega je imala posjetiti u dobi kad je ženska ljepota najblještavija a inteligencija u punoj zrelosti. Pripremivši stoga mnogo darova, novaca i nakita kakav je bilo prirodno da nosi po svom visokom dostojanstvu i cvatućem kraljevskom blagostanju, ali na polasku najveće nade položi u sebe samu i u vlastite čari i čini.

26. Premda je primala mnogo pisama s pozivima i od Antonija i od njegovih prijatelja, tako je prezrela toga čovjeka i narugala mu se da je plovila uz rijeku Kidno[76] na paradnom brodu sa zlatnom krmom, razapetih grimiznih jedara, dok su ga veslači tjerali srebrnim veslima uz svirku svirale usklađene s pastirskom frulom i kitarom. Ona pak sama ležala je pod zlatom izvezenim baldahinom ukrašena kao Afrodita na slikama, dok su dječaci, nalik na Erote sa slika, stojeći s obje strane mahali lepezama. Isto tako i najljepše sluškinjice, odjevene kao Nereide i Harite, stajahu jedne uz ručicu kormila a druge kod križne užadi. Čudesni su se mirisi od brojnih kadova rasprostirali po obalama. Jedni od stanovnika pratili su je trčeći uz obje obale od samog ušća rijeke a drugi su silazili iz grada[77] da gledaju taj prizor. Kako se svjetina s trga slijevala onamo, ostane najzad Antonije sam sjedeći na zborištu.[78] I posvuda se širio glas da Afrodita dolazi na veselu gozbu Dionisu za dobro Azije.

Antonije joj stoga posla poziv na večeru; ali ona je smatrala doličnijim da radije on dođe k njoj. Hoteći, dakle, odmah pokazati svoju predusretljivost i prijateljske osjećaje, Antonije posluša i dođe. Naišavši na pripreme koje se riječima ne daju opisati, najviše ga zapanji mnoštvo svjetala. Pripovijeda se, naime, da su se spuštala odozgo i sjala odasvud istovremeno u toliku broju i u takvim međusobnim nagibima i položajima raspoređena i poredana u obliku četverokuta i krugova da je malo prizora bilo tako prekrasno i tako vrijedno da se vidi kao taj.

27. Sutradan je Antonije, uzvraćajući joj gošćenjem, častoljubivo uznastojao da je nadmaši sjajem i otmjenošću, ali zaostajući u obojemu i upravo u tome ispadajući slabiji, prvi se podrugivao oskudnosti i neugađenosti svog prijema. Kleopatra, razaznajući i po Antonijevim dosjetkama u njemu mnogo od vojnika i priprosta čovjeka, vladala se na isti način prema njemu, slobodno i drsko. Jer, kako kažu, sama po sebi njezina ljepota nije nikako bila neusporediva niti takva da je mogla zanijeti na prvi pogled, ali posjedovala je šarm neodoljive snage u saobraćanju pa je njezina pojava uz dojmljivost njezinih riječi i ujedno njezin značaj koji je nekako prožimao njezino ophođenje s drugima ostavljala neku žaoku u srcima. Uživanje je bilo slušati zvuk njezina glasa; a kako je svoj jezik kao glazbalo s mnogo žica bez teškoća skretala u bilo koje narječje, sasvim je rijetko u razgovorima s barbarima trebala tumača, nego je većini njih sama davala odgovore bilo da su to bili Etiopljani,

Troglodi ti, Hebreji, Arapi, Sirijci, Međani ili Parti. Pripovijeda se da je naučila i druge jezike premda se kraljevi[78a] prije nje nisu potrudili da usvoje niti egipatski jezik a neki su zapustili i svoje makedonsko narječje.

28. Stoga tako osvoji Antonija da se, dok je u Rimu njegova žena Fulvija ratovala protiv Cezara u obranu interesa svog supruga a nad Mezopotamijom se prijeteći nadvijala partska vojska s kojom su kraljevi vojskovođe, proglasivši joj vrhovnim zapovjednikom Labijena, namjeravali provaliti u Siriju, dao od nje brže bolje odvući u Aleksandriju a tamo je, odajući se razonodama i zabavama dokona mladića, trošio i lakoumno rasipao najdragocjenije potrošno dobro, kako kaže Antifont, vrijeme. Imali su, naime, ondje neko društvo nazivano »Neprispodobivi«; i svaki su dan ugošćivali jedni druge dovodeći svoje izdatke do upravo nevjerojatnih razmjera. Pričao je barem mome djedu Lampriji liječnik Filota iz Amfise da je tada bio u Aleksandriji učeći svoje zvanje a postavši dobar znanac jednome od kraljevskih kuhara, dao se, mlad kakav je bio, od njega nagovoriti da dođe razgledati rastrošne pripreme za kraljevsku večeru. Uveden, dakle, u kuhinju, dok je gledao obilje drugoga pa i osam veprova kako se peku, izrazio je čuđenje koliko mora da je prema tome velik broj uzvanika. Ali kuhar se nasmije i reče da uzvanika nije mnogo nego oko dvanaest; no sve što se pred njih iznosi mora biti izneseno u onaj pravi čas kad je najukusnije a samo jedan protekli trenutak dovoljan je da jelo izgubi od svog savršenstva.[79] Jer može se dogoditi da Antonije zaište večeru odmah i malo zatim, ako se tako desi, da je odloži zatraživši čašu vina ili upustivši se u kakav razgovor. Iz tog razloga, reče, priređene su ne jedna nego mnogo večera; ta nemoguće je pogoditi točan čas kad će biti poslužena. To je, dakle, govorio Filota kao i da je tijekom vremena postao jedan od onih koji su se brinuli za zdravlje Antonijeva najstarijeg sina što ga je imao od Fulvije i da je večeravao kod njega s ostalim njegovim drugovima kad god mladić nije večeravao s ocem. Tako je jednom, reče, nekom liječniku koji se pravio važan i jako im dodijavao pri večeri zatvorio usta ovakvim sofizmom: »Svakome koji je ponešto grozničav treba dati hladne vode; ali svatko koga trese groznica također je ponešto grozničav; dakle svakome koga trese groznica treba davati hladne vode.«[80] Kako je onaj čovjek bio prenerażen i zašutio, dječak se, oduševljen, nasmijao i rekao: »Sve ti ovo poklanjam, Filota«, pokazujući na stol pun veoma brojnih, velikih čaša. Njemu se svidjelo to očitovanje dobre volje, ali mu nije bilo ni na kraj pameti da tolišni dječak ima vlast da daruje tako velik poklon, no malo zatim jedan od robova, pokupivši one čaše u vreću, donio ih je, reče, njemu i kazao mu neka ih zapečati svojim pečatom. A kad se on kratio i bojao uzeti, reče da mu je taj čovjek kazao: »Što oklijevaš, nesretniče? Zar znaš da je onaj koji ti poklanja Antonijev sin kojemu je slobodno pokloniti toliko zlato? Ipak, slušaj mene pa ih kod nas sve zamijeni za novac; jer možda bi dječakov otac mogao požaliti za nekima od njih budući da su vrlo stare i veoma cijenjene zbog umješne izradbe.« To mi je, dakle, djed rekao da mu je Filota svakom prigodom pripovijedao.

29. Kleopatra pak, razdijelivši svoje ulagivanje ne, kako veli Platon,[81] u četiri oblika nego na mnogo njih i uvijek pridonoseći neki nov užitak i čar i kad je Antonije bio zaokupljen nečim ozbiljnim i kad se prepuštao zabavi, držala ga je neprestano uza se i nije ga puštala ni danju ni noću. Jer i kockala se s njim, pila je s njim, išla je s njim u lov, promatrala ga dok je vježbao u oružju a noću, kad bi zastajao uz vrata i prozore siromašnih ljudi i zadirkivao one unutra, tumarala je i lutala zajedno s njime uzimajući na sebe haljinu sluškinjice. Jer i on se pokušavao urediti kao sluga. Iz tog razloga vraćao se kući pobravši uvijek poruga a često i batina premda je većina ljudi naslućivala tko je on. Pa ipak, Aleksandrijci su uživali u njegovu lakrdijanju i zabavljali su se zajedno s njime ne bez ljupkosti niti bez duha voleći ga i govoreći da on među Rimljanima nosi tragičku obrazinu a među njima komičku.

Prepričavati, međutim, većinu njegovih dječačkih psina bila bi velika budalaština; jedna dostaje. Kad je jednom, pecajući bez uspjeha, bio zlovoljan jer je Kleopatra bila prisutna, naredi ribarima da krišom, zaronivši pod vodu, pričvršćuju na njegovu udicu ranije ulovljene ribe i, pošto je tako dvaput ili triput izvukao lovinu, Egipćanki to ne promaknu. Ali pretvarajući se da se divi, pripovijedala je prijateljima o njegovoj vještini i pozivala ih da budu gledaoci idućeg dana. Kad ih je mnogo ušlo u ribarske barke i Antonije spustio povraz, naredi jednom od svojih slugu da, pretekavši ga i doplivavši do njegove udice, natakne na nju usoljenu i dimljenu pontsku[81a] ribu. A kad je Antonije, uvjeren da je nešto uhvatio, stao vući a to je, kako je prirodno, izazvalo smijeh, reče Kleopatra: »Ostavi, imperatore, prutila[82] farskim i kanopskim ribarima;[83] tvoja su lovina gradovi, kraljevstva i kontinenti.«

30. Dok se Antonije bavio takvim tričarijama i djetinjarijama, iznenade ga dvije vijesti, jedna iz Rima, da su se njegov brat Lucije i žena Fulvija najprije posvađali s Cezarom[84] a onda poveli rat protiv njega, ali da su izgubili i da bježe iz Italije, a druga nimalo ugodnija od prve, da Labijen na čelu Parta osvaja Aziju od Eufrata i Sirije sve do Lidije i Jonije. Najzad, dakle, kao trgnuvši se iza sna i otrijeznivši se od pijanstva, krene da zaustavi Parte i dopre do Fenikije,[85] ali kad mu Fulvija posla pismo puno jadanja, okrene prema Italiji s dvije stotine brodova. Pokupivši putem prijatelje koji su bili u bijegu, dozna da je Fulvija bila krivac ratu jer je po naravi bila nemirna i poduzetna a nadala se da će odvući Antonija od Kleoptre ako dođe do nemira u Italiji. Desilo se po slučaju također da je Fulvija, ploveći k njemu, od bolesti umrla u Sikionu; ta okolnost još poboljša izglede za izmirenje s Cezarom. Jer kad je stigao u Italiju a Cezar mu očigledno nije ništa predbacivao, dok je on sam krivicu za sve što mu se zamjeralo prebacivao na Fulviju, njihovi prijatelji nisu dopuštali da se pobliže razmatra navedena isprika nego ih pomiriše i podijeliše imperij[86] uzimajući Jonsko more kao granicu i dodjeljujući istok Antoniju a zapad Cezaru, dok su Lepidu ostavili Afriku, a za konzule uglaviše, ako ne odluče da sami obnašaju tu čast, da naizmjence određuju prijatelje jednoga i drugoga.

31. Taj dogovor, koji se činio zadovoljavajućim, tražio je neko čvršće jamstvo koje je pribavila sudbina. Oktavija je, naime, bila Cezarova starija sestra premda ne od iste majke; jer nju je rodila Anharija a njega kasnije Acija. Cezar je izvanredno volio sestru koja je bila, kako se pripovijeda, čudo od žene. Ona je bila udovica jer joj je nedavno umro muž Gaj Marcelo. A i Antonije se poslije predstavljanja Fulvije smatrao udovcem jer, premda svoju vezu s Kleopatrom nije poricao, ipak je nije priznavao brakom nego se bar u toj stvari njegov razum još borio s ljubavlju prema Egipćanki. Svi su se trudili da dođe do tog braka[87] nadajući se da će Oktavija, koja je uz ljepotu imala toliko ozbiljnosti i inteligencije, sjedinjena s Antonijem i zavoljena od njega koliko zaslužuje takva žena, osigurati spas cijeloj državi i dovesti do stapanja stranaka njih dvojice. Stoga, kad se obojica odlučiše za to, pošavši u Rim proslaviše Oktavijinu udaju premda zakon nije dopuštao udaju dok ne isteče deset mjeseci od muževljeve smrti, jer im je senat svojim zaključkom podijelio oprost od tog vremenskog ograničenja.

32. Budući da je Sekst Pompej držao Siciliju, pustošio Italiju a brojnim gusarskim lađama pod zapovjedništvom Menekrata i gusara Mene učinio plovidbu morem nemogućom, kako se činilo da je prijateljski naklonjen prema Antoniju (primio je, naime, njegovu majku kad je s Fulvijom pobjegla iz Rima), bilo je odlučeno da se i s njim nagode. I sastadoše se kod mizenskog rta i lukobrana blizu kojega je bilo usidreno Pompejevo brodovlje a Antonijeva i Cezarova pješadija bile su svrstane uza nj. Pošto uglaviše da Pompej, zadržavajući Sardiniju i Siciliju, održava more čistim od gusarstva i da otprema u Rim dogovorenu količinu žita, izmiješa međusobno pozive na večeru. Kad su ždrijebali, Pompeja dopadne da prvi gosti njih. A kad ga je Antonije upitao gdje će večerati, reče: »Ondje«, pokazavši svoju admiralsku lađu šesteroveslarku, »jer to je očinska kuća koja je preostala Pompeju.« To je rekao predbacujući Antoniju jer je on imao kuću Pompejeva oca. Usidrivši lađu i postavivši neki mostić za prijelaz s rta na brod, primi ih srdačno. A kad je društvo bilo u punom zamahu i vrcale su pošalice o Kleopatri i Antoniju, gusar Mena, prišavši Pompeju reče tako da ga ostali ne čuju: »Hoćeš da presiječem užad lađenih sidara i učinim te gospodarom ne Sicilije i Sardinije nego čitava rimskog imperija?« A Pompej, saslušavši ga i zadubivši se nakratko u svoje misli, reče: »Trebalo je, Mena, da to učiniš ne rekavši meni unaprijed; a sada budimo zadovoljni sa stvarima kakve jesu; jer kršenje zakletve nije moj način.« On bude opet zauzvrat ugošćen od obojice pa otplovi natrag na Siciliju.

33. Poslije tog sporazuma Antonije posla Ventidija naprijed u Aziju da zapriječi daljnje napredovanje Parta a sam, Cezaru za ljubav, dade se imenovati svećenikom starijeg Cezara;[88] i druge su najvažnije poslove političke naravi obavljali zajednički i u prijateljskom duhu. Ali njihova takmičenja u igrama za zabavu ljutila su Antonija zato što je uvijek prolazio slabije od Cezara. Bio je pak s njime jedan gatar iz Egipta od onih što sastavljaju horoskope i taj je, bilo ugađajući Kleopatri bilo iz

iskrenosti, govorio s njim otvoreno i bez uvijanja kazujući mu da njegovu sretnu sudbinu, koja je bila veoma sjajna i velika, zasjenjuje Cezarova i savjetovao mu je da se drži na što većoj udaljenosti od tog mladića. »Tvoj se, naime, duh zaštitnik plaši njegovog; i premda ponosan i uznosit kad je sam, postaje potišteniji i ponizniji kad se onaj približi.« I doista, čini se da događaji svjedoče u prilog Egipćaninu. Jer pripovijeda se, kad su za zabavu vukli ždrijeb ili bacali kocke u vezi s bilo čime, da je svaki put Antonije gubio. A kad bi često puta nadražili na borbu pijetlove ili često puta za boj uvježbane prepelice, Cezarovi su pobjeđivali.

Grizući se u potaji zbog sveg toga a da to nije pokazivao i posvećujući sada više pažnje Egipćaninu, Antonije otputuje iz Italije povjerivši Cezaru u ruke svoje privatne poslove; Oktaviju povede do Grčke nakon što im se rodila kćerkica. Dok je zimu provodio u Ateni, stiže mu vijest o Ventidijevim prvim uspjesima da je, pobijedivši u bitki Parte, ubio Labijena i Farnapata, najsposobnijeg vojskovođu kralja Oroda. Na tu dobru vijest gostio je Antonije Helene i vršio službu gimnasijarha[89] za Atenjane. Ostavivši znakove svoga vrhovnog zapovjedništva kod kuće, izlazio je sa štapovima gimnasijarha u helenskoj gornjoj haljini[90] i cipelama gimnasijarha i, hvatajući mladiće, savijao im je vratove.

34. Kad je baš imao poći u rat, uze vijenac sa svete masline[91] i, napunivši po nekom proroštvu posudu vodom iz Klepsidre,[92] ponese je sa sobom. U međuvremenu, kraljev[93] sin Pakor opet je polazio na Siriju, ali Ventidije, srazivši se s njim kod Kirenistike, potuče ga i uništi velik broj njegovih ljudi,[94] dok je Pakor pao među prvima. Taj podvig, postavši jednim od najopjevanijih, pribavi Rimljanima punu zadovoljštinu za katastrofu pod Krasom i stegne opet Parte unutar granica Medije i Mezopotamije pošto su u tri uzastopne bitke bili hametice potučeni. Ventidije, međutim, odustane od daljnje potjere za Partima pobojavši se Antonijeve zavisti te je napadao i pokoravao one koji su se odmetnuli i opsijedao Komagenca Antioha u gradu Samosati. A kad je Antioh želio dati tisuću talenata[95] i izvršavati Antonijeva naređenja,[95a] naredi mu Ventidije neka svoju molbu pošalje Antoniju. On je, naime, dolazeći već bio blizu i nije dopuštao Ventidiju da sklopi mir s Antiohom jer je želio da bar taj jedan pothvat dobije njegovo ime a da ne pripadne Ventidiju zasluga za sve uspjehe. Ali kako se opsijedanje razvlačilo i oni u gradu, izgubivši nadu u sporazum, prihvaćali se krepke obrane, Antonije, ne postižući ništa osjetivši se postiđenim i pokajavši se, morao je biti zadovoljan što je sklopio s Antiohom mir uz njegovu odštetu od tristo talenata;[96] i sredivši neke sitne poteškoće u Siriji, vrati se u Atenu i, počastivši dolično Ventidija, posla ga da slavi trijumf.[97]

On je sve do danas jedini proslavio trijumf nad Partima,[98] čovjek niska porijekla, kome je, međutim, Antonijevo prijateljstvo poslužilo kao pomagalo do prilika za velika djela kojima se poslužio na najbolji način pa time potvrdio ono što se govorilo o Antoniju i Cezaru da su bili uspješniji u vojnama koje su vodili preko drugih nego kad su ih vodili osobno. Jer i Sosije, Antonijev vojskovođa, postigao je značajne uspjehe u Siriji, i Kanidije, koga je Antonije ostavio u Armeniji, pobijedio je taj

narod kao i kraljeve Ibera i Albanaca te dopro sve do Kavkaza. Zahvaljujući tome ime i slava Antonijeve moći rasli su među barbarima.

35. Ali sam Antonije, opet razdražen nekim klevetama protiv Cezara, zaplovi s tri stotine brodova prema Italiji; kako Brundizijci nisu htjeli primiti njegovo brodovlje, usidri lađe u vodama Tarenta. Odande otposla Oktaviju (pratila ga je, naime, od Helade) na njenu vlastitu molbu k bratu a bila je trudna pošto je već imala s Antonijem i drugu kćerkicu. Susrevši putem Cezara i predobivši od njegovih prijatelja Agripu i Mecenata, obratila mu se molbama odvraćajući ga i mnogo moleći neka ne dozvoli da ona od najsretnije žene postane najnesretnija. Ta sad su oči svih ljudi uprte u nju koja je žena jednome od dvojice imperatora a sestra drugome: »Ali ako bi prevladalo ono gore«, reče, »i nastao rat, nejasno je kome je suđeno da bude pobjednik a kome pobijeđeni, ali moja je sudbina u oba slučaja bijedna.« Dirnut tim riječima, Cezar dođe u Tarent u miroljubivu raspoloženju i nazočni su promatrali predivan prizor, s jedne strane brojnu vojsku kako miruje, a druge brojne lađe kako mirno leže uza žale, dok se oba zapovjednika i njihovi prijatelji susreću s prijaznim pozdravima. Prvi je ugošćivao Antonije jer je Cezar i na to pristao kao ustupak sestri. A pošto su se složili da Cezar dade Antoniju dvije legije za rat protiv Parta a Antonije Cezaru sto mjedenokljunih lađa,[99] Oktavija je nezavisno od utanačenoga zatražila od muža za brata dvadeset lakih gusarskih brodica a za muža od brata tisuću vojnika. Tako se razišavši, jedan se odmah lati rata protiv Pompeja želeći dobiti Siciliju, a Antonije, povjerivši Oktaviju s njezinom i Fulvijinom djecom Cezaru, prijeđe u Aziju.

36. Ali strašno zlo koje je drijemalo dugo vremena, njegova ljubav prema Kleopatri koja se činila utišanom i čija se čarolija činila slomljenom boljim rasuđivanjem, planu iznova i sve je više jačala kako se Antonije približavao Siriji. I najzad, kao što Platon kaže[100] o konju koji predstavlja nepokoran i razuzdan dio duše, ritnuvši od sebe sve lijepo i spasonosno, posla Fonteja Kapitona da dovede Kleopatru u Siriju a kad je došla, on je obdari i udijeli joj ne nešto maleno i beznačajno nego Fenikiju, Kelesiriju,[101] Kipar i velik dio Kilikije pa još k tome onaj dio Judeje u kojem se proizvodi balzamovo ulje[102] i sav onaj dio Nabatejske Arabije koji se spušta prema vanjskome moru.[103] Ti su pokloni osobito ozlovoljili Rimljane. Unatoč tome mnogima je koji su bili obični ljudi darivao četverooblasti[104] i kraljevstva velikih naroda a mnoge je vladare lišavao njihovih kraljevstava kao Antigona Judejca[105] kome je, predvevši ga preda se, dao sjekirom odsjeći glavu premda nikada dotad nije nijedan kralj bio kažnjen na takav način. Ali najviše je vrijeđalo sramotno iskazivanje počasti Kleopatri. A još je uvećao sablazan priznavši dvojke što mu ih je rodila nazvavši jedno dijete Aleksandrom a drugo Kleopatrom s nadimcima prvome Helije a drugoj Selena.[106] Pa ipak, kako je bio vješt uljepšavanju sramote krasnim izgovorima, govorio je da se veličina rimske prevlasti[107] očituje ne u onome što uzima nego u onome što podaruje; a aristokratske su se obitelji širile uzastopnim porodima mnogih kraljeva.

Tako je barem njegov rodonačelnik bio začet od Herakla koji nije svu nadu u potomstvo položio u jednu utrobu i nije se prestrašio zakona poput Solonovih i polaganja računa za prouzročenu trudnoću, nego je, pustivši punu slobodu prirodnom tijeku stvari, ostavio za sobom začetke i temelje mnogih rodova.

37. Kad su, pošto je Fraat ubio svog oca Oroda i preuzeo kraljevsku vlast,[108] drugi Parti odbijegali ne baš u malenu broju a napose Mones, čovjek ugledan i moćan, došao bježeći k Antoniju, sravnivši njegove nesreće s Temistoklovima[109] a usporedivši svoja golema sredstva i veledušje s onima perzijskih kraljeva, darova mu tri grada, Larisu, Aretusu i Hijerapolis koji se ranije nazivao Bambikom.[110] Ali kad je partski kralj pružio Monesu ruku prijateljstva, Antonije ga s veseljem posla natrag odlučivši zavarati Fraata nadom u mir a tražeći samo Krasu otete bojne znakove i vraćanje onih od njegovih ljudi koji su još na životu. Sam je pak, otpremivši Kleopatru u Egipat, napredovao kroz Arabiju i Armeniju gdje je izvršio smotru vojske koja mu se sabrala zajedno s onom savezničkih kraljeva (ovi su bili veoma brojni a najmoćniji od sviju bio je kralj Armenije Artavazd koji je davao šest tisuća konjanika i sedam tisuća pješaka). Samih je Rimljana bilo šezdeset tisuća pješaka zajedno s konjicom, računanom kao rimskom, od deset tisuća Hispanaca i Kelta,[111] dok se ostalih naroda nakupilo trideset tisuća uključivši i konjanike i laku pješadiju.

Ipak kažu da tolika priprema i sila, koja je prestrašila čak i Indijce onkraj Baktrije i učinila da zadrhti čitava Azija, Antoniju bî beskorisnom zbog Kleopatre. Jer žureći da zimu provede s njom, započeo je rat prije vremena i u svemu je postupio smeteno zato što nije bio gospodar vlastitih misli nego je, kao pod utjecajem opojnih sredstava ili čini, neprestano bacao zbunjene poglede prema njoj i više je mislio na što brži povratak nego na svladavanje neprijatelja.

38. U prvom redu, dakle, premda je trebalo da prezimi u Armeniji i odmori vojsku potpuno iscrpljenu maršem od osam tisuća stadija[112] i da zaposjedne Mediju početkom proljeća prije nego se Parti počnu micati iz svojih zimovališta, ne izdrža da se strpi do tog vremena, nego odmah povede vojsku ostavivši Armeniju slijeva i, dohvativši se Atropatene,[113] pustošio je zemlju. Kao drugo, kako su ga pratili ratni strojevi nužni za opsijedanje, prevoženi na tri stotine teretnih kola, među kojima i ovan[114] dug osamdeset stopa,[115] od kojih nijednu, ako bude uništena, nije bilo moguće na vrijeme nadomjestiti zato što u gornjim krajevima raste samo drveće nedovoljne dužine i tvrdoće, u svojoj ih je žurbi ipak ostavio za sobom s obrazloženjem da mu ometaju brzinu, postavivši kolima jaku stražu pod zapovjedništvom Stacijana, a sam je stao opsijedati Fraatu, velik grad u kome su bili i žena i djeca medskoga kralja. Ali kad je potreba situacije odmah jasno pokazala koliku je pogrešku počinio ostavivši ratne strojeve, primičući se sasvim blizu gradu, stade nasipavati prema gradu nasip koji je rastao sporo i s velikim trudom. U međuvremenu Fraat, silazeći s velikom vojskom, kad je čuo za ostavljena kola s ratnim

strojevima, posla na njih velik broj svojih konjanika od kojih opkoljen Stacijan sam pogibe a izgine i deset tisuća njegovih ljudi. Zaplijenivši opsadne mašine, barbari ih uništiše. Zarobiše i velik broj zarobljenika među kojima je bio i kralj Polemon.[116]

39. To ojadi, kao što je i prirodno, sve oko Antonija jer su neočekivano na samome početku primili težak udarac; k tome Armenac Artavazd, izgubivši nadu u rimsku stvar, ode sa svojom vojskom premda je on bio glavni uzrok ratu. A kad su se Parti opsjedateljima pokazali u punu sjaju i uvredljivo im prijetili, Antonije, ne hoteći da se u mirovanju nastavi i još povećava malodušnost i zastrašenost vojske, uzevši deset legija i tri pretorijanske kohorte pješaka te svu konjicu, izvede ih u nabavku hrane smatrajući da će tako najlakše navući neprijatelje na otvorenu bitku. Odmakavši dan hoda, kad je vidio da ga Parti opkoljuju i traže priliku da ga napadnu na maršu, istakne u svom taboru znak za bitku, ali, srušivši šatore kao da ne kani zametati boja nego se povući, stupao je mimo bojnog reda barbara, koji je imao oblik polumjeseca, izdavši zapovijed, kad bude očito da su prvi redovi nadohvat legionarima, da konjica pođe u napad protiv njih. Partima se u njihovu usporednom bojnom redu činilo da se zapt rimskih vojnika ne da riječima opisati i promatrali su ih kako prolaze pokraj njih u jednakim razmacima, bez buke i u tišini, mašući dugačkim kopljima. A kad bi podignut znak i rimski konjanici, učinivši poluokret, navališe na njih uz glasne poklike, oni su se branili dočekavši napadače iako su njihovi neprijatelji bili preblizu da bi Parti mogli upotrijebiti svoje strelice. Ali kad se legionari pridružiše napadu uz viku i štropotanje oružjem, konji Parta u strahu stadoše uzmicati i oni sami pobjegoše prije nego je i došlo do pravoga kreševa.

Antonije ih je ustrajno gonio i imao je velike nade da je čitav rat ili njegov glavni dio dokrajčio tom bitkom. Ali kad su poslije pješačke potjere od pedeset stadija[117] i triput tolike konjaničke razgledali koliko je neprijatelja palo a koliko je zarobljeno pa nađoše samo trideset zarobljenika i osamdeset mrtvih, smetenost i utučenost obuze sve jer su zaključivali da je strašno ako kao pobjednici ubijaju tako malo neprijatelja a poraženi ostaju bez tolikog broja ljudi koliko su ih izgubili kod kola. Slijedećeg dana, spremivši se, krenuše prema Fraati i svom taboru. Naišavši putem najprije na malen broj neprijatelja, zatim više njih a najzad na čitavu vojsku koja ih je, kao da je nepobijeđena i svježa, izazivala i napadala iz svih smjerova, s mukom i mnogo truda sretno stigoše u svoj tabor. A kad su se Međani zatrčali na njihov nasip a branitelje prestrašene natjerali u bijeg, razbjesnivši se, Antonije se protiv onih koji su se pokazali kukavicama posluži onim što se naziva desetkovanjem. Podijelivši, naime, ukupan broj vojnika u desetine, iz svake pogubi po jednoga na koga je pao ždrijeb.[118] Za ostale odredi da im se kao sljedovanje odmjeruje ječam umjesto pšenice.

40. Rat je bio pun poteškoća za obje strane a budućnost je izgledala još većma zastrašujućom jer je Antonija očekivala glad; više, naime, nije

bilo moguće opskrbljivati se hranom bez velikog broja ranjenih i poginulih; a Fraat, znajući da su njegovi Parti u stanju podnijeti sve prije nego zimi vani podnositi teškoće i boraviti pod vedrim nebom, bojao se da ga ne ostave ako budu Rimljani ustrajali i ostali, jer je poslije jesenske ravnodnevice[119] zrak već postajao gušći.[120] Stoga smisli slijedeću varku. Oni Parti koji su se najbolje poznavali s Rimljanima mlitavije su ih napadali prilikom njihovih pohoda u potrazi za hranom i drugih susreta i dopuštali su im da ponešto i uzimaju te hvalili njihovu vrsnoću govoreći da ih smatraju najboljim ratnicima i da im se njihov kralj s pravom divi. Zatim su dojahivali bliže i, mirno postavljajući svoje konje naporedo s rimskima, grdili Antonija zato što Fraatu, koji želi sklopiti sporazum i poštedjeti tako brojne i tako izvrsne ljude, ne daje prilike, nego sjedi čekajući one opasne i moćne neprijatelje, glad i zimu, zbog kojih je teško uteći čak i ako ih Parti ispraćaju. Kako su mnogi o tome izvještavali Antonija, premda ga je nada navodila na popuštanje, ipak nije odaslao glasnika partskome kralju prije nego što je upitao one barbare koji su pokazivali toliku prijaznost da li je ono što govore mišljenje kraljevo. A kad su oni potvrđivali i pozivali ga neka se ne boji i ne bude nepovjerljiv, posla neke od svojih drugova ponovno tražeći povrat bojnih znakova i zarobljenika[121] da se ne bi pomislilo da je već potpuno zadovoljan time da se spasi i umakne. Ali kad mu Part odgovori pozivajući ga neka ne ustraje uporno na toj stvari i ustvrdi da su mu mir i sigurnost zajamčeni čim krene natrag, spremivši se u par dana, Antonije krene s vojskom. Ali premda je bio uvjerljiv kad bi se obratio narodu i po naravi obdaren kao nitko od ljudi onog doba da vojsku vodi snagom svoje rječitosti, iz stida i potištenosti nije imao hrabrosti da po običaju sam obodri ljude govorom, nego naloži Domiciju Ahenobarbu da to učini. I neki su se vojnici razljutili smatrajući da ih potcjenjuje, ali većina bi duboko dirnuta shvativši pravi razlog; stoga su držali da treba da pokazuju još i više poštovanja i poslušnost svome zapovjedniku.

41. I baš kad je kanio povesti vojsku natrag istim putem koji je prolazio ravnim krajem bez drveća, čovjek rodom Mard,[122] koji je dugotrajnim druženjem stekao dobro poznavanje partskih običaja a već se pokazao Rimljanima pouzdanim u bitki oko ratnih strojeva,[123] pristupivši Antoniju, reče mu neka se na bijegu drži bregova s desne strane i ne izloži pješačku i natovarenu vojsku na otkrivenim i otvorenim putovima tako brojnoj konjici i strijelcima, što je baš zamislio Fraat kad ga je prijateljskim uvjeravanjima naveo da digne opsadu; a on će im sam, reče, biti vodič kraćim putem na kojem će biti veće obilje hrane.

Čuvši to, Antonije je premišljao jer nije htio da se čini da ne vjeruje Partima pošto su sklopili primirje, ali odobravajući kraći put i prolazak pokraj nastanjenih sela, zatraži od Marda jamstvo za njegove dobre namjere. Ovaj ponudi da ga stave u okove sve dok ne dovede vojsku u Armeniju i, okovan, vodio ih je dva dana bez neprilika. Ali trećeg dana, kako je Antonije, potpuno odbacivši pomisao na opasnost od partskog napada, maršira opušteno pun samopouzdanja, Mard, opazivši da je nasip uz rijeku, koji je sprečavao njezino izlijevanje, nedavno razvaljen i

da se jaka struja vode prelijeva prema putu kojim im je bilo proći, shvati da je to djelo Parta koji su im rijekom prepriječili put da im zapriječe i uspore marš i posavjetuje Antonija neka motri i bude na oprezu držeći da su neprijatelji blizu. I upravo kad je Antonije postavljao vojsku u borbeni poredak i pripremao suličare i praćkare da se između legionara zalete na neprijatelje, pokazaše se Parti i stadoše jahati naokolo da opkole rimsku vojsku i bace je u pometnju sa svih strana. Ali kad bi istrčali protiv njih laki pješaci, Parti su im svojim lukovima zadavali mnogo rana, no kako su ih ne manje i primali od olovnih kuglica[124] i sulica,[125] povlačili su se; zatim bi se ponovno vraćali da napadnu sve dok Kelti,[126] podbovši konje, ne udariše na njih i raspršiše ih te se toga dana više nisu pojavili.

42. Razabravši po tome što bi trebalo učiniti, Antonije, zaštitivši brojnim suličarima i praćkarima ne samo zalaznicu nego i oba boka, povede vojsku u formaciji četverokuta i naredi konjanicima da suzbiju navale neprijatelja, ali kad ih suzbiju neka ih ne progone tako daleko da Parti, ne nanijevši kroz četiri uzastopna dana nimalo veće gubitke nego što ih sami pretrpješe, pomišljahu da odu izgubivši na borbenom žaru i uzimajući zimu kao izgovor.

Ali petoga dana Flavije Gal, sposoban i poduzetan vojnik na visoku časničkom položaju, došavši k Antoniju, zatraži od njega više lake pješadije iz zalaznice i nešto konjanika s čela vojske obećavajući da će postići velik uspjeh. Kad mu ih Antonije dade, on odbije neprijateljsku navalu, ali ne povlačeći se niti vodeći svoje ljude k legionarima nego zamećući boj poduzetnije i riskantnije. Zapovjednici zalaznice, videći da biva odsječen od njih, zvali su ga šaljući mu glasnike; ali on ih nije slušao. Tada kažu da je kvestor Ticije, uzevši bojne znakove u ruke, nastojao da ih okrene prema natrag i grdio Gala zato što upropašćuje živote tolikih valjanih momaka. Ali kad mu je ovaj uzvraćao pogrdama i poticao one oko sebe neka čvrsto ostaju na svojim mjestima, Ticije se povuče; a Gal, dok se protiskivao kroz sučelice postrojene neprijatelje, nije primjećivao da ga velik broj njih zatvara odostrag. No kad su iz svih smjerova stale dolijetati strijele, posla pozive u pomoć. Tada zapovjednici legionara, među kojima je bio i Kanidije, čovjek od najvećeg utjecaja na Antonija, čini se da su počinili nemalu pogrešku. Premda je trebalo da okrenu čitavu pješadiju protiv neprijatelja, oni šaljući Galu pomoć u malim skupinama, pa kad bi jedna bila potučena, odašiljući opet drugu, prije nego su postali svjesni toga, umalo ne uvališe čitavu vojsku u poraz i bijeg da nije Antonije brzo došao s legionarima s čela ususret bjeguncima a treća se legija hitro progurala između bjegunaca na neprijatelje i učinila kraj njihovu daljnjem gonjenju.

43. Izginulo je ne manje od tri tisuće vojnika a pet ih je tisuća doneseno ranjenih u šatore; i Gaj bijaše među njima, proboden sprijeda četirima strelicama. I on doista ne prebolje svoje rane a Antonije, obilazeći ostale, nadzirao ih je i hrabrio sa suzama u očima i duboko potresen. Ali oni, vedro ga hvatajući za desnicu, pozivahu ga neka ode pa vodi brigu o sebi i neka ne bude nesretan, nazivajući ga imperatorom i

govoreći da su oni spaseni ako samo njega služi zdravlje. Jer uopće čini se da nijedan drugi imperator u to vrijeme nije skupio vojsku sjajniju niti vrsnoćom niti izdržljivošću niti mladenačkom krepkošću; a strahopoštovanje što su ga vojnici osjećali prema njemu kao svojem vođi i poslušnost povezani s privrženošću i u pogledu razmjera u kojem su svi podjednako, ugledni i neugledni, časnici i prosti vojnici, pretpostavljali Antonijevo priznanje i naklonost svome životu i sigurnosti, ni stari Rimljani nisu ostavili ništa što bi to nadmašivalo. Uzroka tome bilo je više, kako je ranije bilo spomenuto: njegov plemenit rod, snaga rječitosti, jednostavnost, sklonost darivanju i darežljivost, živahnost u zabavi i društvenom ophođenju. Tako i tada, dijeleći muke i boli nesretnih i dajući im sve što su poželjeli, učini bolesne i ranjene još željnijima da pod njim služe od onih kojima je bilo dobro.

44. Neprijatelje, međutim, koji su već bili iscrpljeni i sustajali, ta pobjeda tako ponese i do te su mjere prezreli Rimljane da bi čak zanoćili na otvorenu pored njihova tabora očekujući da će sasvim uskoro pljačkati prazne šatore i stvari pobjeglih. U svitanje okupljali su se u mnogo većem broju i pripovijeda se da ih nije bilo manje od četrdeset tisuća konjanika jer je kralj i svoju osobnu gardu poslao u uvjerenju da ih šalje u jasan i siguran uspjeh; kralj sam, naime, nikada nije prisustvovao nijednoj bitki. Antonije pak, želeći se obratiti vojnicima, zatraži žalobnu[127] gornju haljinu da bi im se ukazao većma sažaljenja vrijedan. Ali kako se njegovi prijatelji usprotiviše tome, istupivši u grimiznoj zapovjedničkoj haljini, proslovi im hvaleći one koji su pobijedili a karajući one koji su pobjegli. A od tih prvi pozivahu ga neka ne gubi hrabrosti, dok su ovi drugi, opravdavajući se, nudili mu sebe bilo da ih hoće desetkovati[128] bilo kazniti na drugi način; samo su ga molili neka prestane biti nezadovoljan i tužan. Nato se Antonije, ispruživši ruke, pomoli bogovima, ako doista slijedi odmazda za njegove prijašnje uspjehe, neka dođe samo na njega a ostaloj vojsci neka udijele pobjedu i spas.

45. Slijedećeg dana pođoše naprijed bolje zaštićeni; i Parte, kad su ih napali, dočeka veliko iznenađenje. Jer mislili su da idu u grabež i pljačku, a onda ih zaspe veliko mnoštvo hitaca i vidješe Rimljane krepke i svježe, pune želje za borbom, pa ih opet napusti volja da se bore. Ipak, dok su Rimljani silazili niz neke strme brežuljke, Parti ih napadoše i gađahu jer su oni morali usporavati kretanje. Ali onda legionari izvedu poluokret pa zatvoriše u svoje redove laku pješadiju a sami, kleknuvši na jedno koljeno, isturiše ispred sebe velike štitove; oni iza njih nadniješe svoje štitove nad njih i isto tako redom ostali. Taj je raspored veoma nalikovao krovu[129] i pružao je veoma efektan prizor[130] a veoma je djelotvorna zaštita od strelica koje samo skliznu niz štitove. Parti pak, držeći da je poklecanje Rimljana na jedno koljeno umor i iznurenost, odložiše lukove i, zgrabivši po sredini svoja koplja, zametnuše borbu prsa o prsa. Ali Rimljani, ispustivši svi u jedan glas bojni poklič, iznenada poskakaše i, udarajući dugačkim kopljima, poubijaše prednji red Parta a ostale sve natjeraše u bijeg, a to se isto događalo i idućih dana dok su Rimljani malo pomalo prevaljivali svoj put.

Glad je također napadala vojsku koja je sebi i uz borbu pribavljala tek malo žita a nisu bili niti dobro opskrbljeni žrvnjevima za meljavu. Većinu njih su, naime, ostavili za sobom jer neke su tovarne životinje uginule a druge su nosile bolesne i ranjene. Pripovijeda se da se jedna atička mjerica[131] žita prodavala za pedeset drahmi[132] a za ječmene se hljebove plaćalo onoliko srebra koliko su bili teški. Kad su pribjegli povrću i korijenju, nailazili su na malo takvih na koje su bili navikli, a kad su iz nužde kušali i ono što ranije nikad nisu okusili, pojedoše neke trave koja je kroz ludilo vodila u smrt. Jer onaj koji bi je se najeo ničega se više nije sjećao niti je išta drugo mislio nego da mu je jedini zadatak da pomiče i prevrće svaki kamen kao da obavlja nešto od velike važnosti. Zaravan je bila puna ljudi sagnutih k zemlji koji su naokolo iskapali i premještali kamenje. Na kraju su, povraćajući žuč, umirali kad je ponestalo jedinoga protusredstva, vina. Kako ih je na taj način mnogo ginulo a Parti nisu odustajali, izvješćuju da je Antonije često zavapio: »O deset tisuća!«[133] izražavajući svoje divljenje za one s Ksenofontom jer su oni prelazili i veći put od Babilona do mora i borili se s mnogostruko jačim neprijateljima, a ipak su se spasili.

46. I sad su se Parti, ne mogući izazvati metež u rimskoj vojsci niti razbiti njezin borbeni poredak a već opetovano potučeni i natjerani u bijeg, opet stali miroljubivo miješati među Rimljane koji su odmakli dalje u potrazi za krmivom ili žitom, pokazujući olabavljene tetive svojih lukova, govoriti im da se oni vraćaju natrag i da je to kraj njihove osvete, dok će još par Međana pratiti Rimljane jedan ili dva dana hoda ničim im ne dosađujući nego štiteći udaljenija sela. Tim su riječima dodavali pozdrave i izraze prijateljstva tako da su se Rimljani opet ohrabrili i Antonije je, čuvši za to, bio većma sklon da potraži ravnicu jer se o putu kroz planine govorilo da je bezvodan. A baš kad je kanio to učiniti, dođe od neprijatelja u rimski tabor čovjek po imenu Mitridat, nećak Monesa koji je bio s Antonijem i primio tri grada na poklon,[134] i tražio je da k njemu pristupi netko koji umije govoriti partski ili sirijski jezik. I kad je došao do njega Aleksandar Antiohijac, Antonijev dobar prijatelj, Mitridat, pošto je objasnio tko je i pripisujući Monesu uslugu koju će im učiniti, upita Aleksandra da li vidi u daljini lanac visokih bregova. Kad Aleksandar potvrdi da ih vidi, Mitridat reče: »Pod njima čitava vas vojska Parta vreba u zasjedi. Jer velike se ravnice nadovezuju na te bregove i oni očekuju da ćete, zavarani od njih, okrenuti tim pravcem napustivši put kroz planine. Taj, doduše, uključuje žeđ i napore što ste ih već iskusili, ali ako Antonije nastavi put onuda, neka zna da ga čeka Krasova sudbina.«

47. To rekavši ode; a Antonije, čuvši to i veoma uznemiren time, sazove prijatelje i svog mardskog vodiča koji sam nije bio drugačijeg mišljenja nego Mitridat. Znao je, naime, ako i nema neprijatelja, da bespuća ravnicā vode u slijepa i opasna lutanja a razlagao im je da teški put kroz planine ne stvara nikakve druge neugodnosti osim nedostatka vode kroz samo jedan dan. Okrenuvši stoga tim putem, Antonije noću

povede vojsku pošto je naredio da ponesu sa sobom vodu. Većina nije imala posude; zato su punili njom i kacige pa ih nosili a drugi su je zahvaćali mjehovima.

Kad je već maršira naprijed, vijest stiže do Parta i suprotno svom običaju još za noći pođoše u potjeru. I dok je izlazilo sunce, stigoše rimsku zalaznicu srvanu nespavanjem i naporom; ta prevalili su u toku noći dvjesto četrdeset stadija;[135] i to što nisu očekivali tako brz dolazak neprijatelja izazvalo je kod njih obeshrabrenost. Također, borba je pojačavala žeđ; jer branili su se i istodobno išli naprijed. Oni pak što su stupali na čelu naiđoše na rijeku vode hladne i bistre ali slane i otrovne i čim bi tko popio te vode, ona je izazivala bolno trzanje u trbušnoj šupljini i raspaljivala žeđ. Premda ih je i na to Mard unaprijed upozorio, svejedno su je vojnici pili tjerajući silom one koji su ih pokušavali spriječiti. A Antonije ih je obilazeći molio da izdrže još samo kratko vrijeme; jer nije daleko druga rijeka s pitkom vodom a onda je ostatak puta previše krševit da bi konji mogli njime prolaziti tako da će se neprijatelji posve sigurno vratiti natrag. Ujedno je pozivao one što su se borili i dao znak za podizanje šatora da se vojnici barem naužiju sjene.

48. Dok su, dakle, Rimljani podizali šatore i Parti se odmah, kao što im je bio običaj, stali udaljavati, dođe opet Mitridat i, kad mu je prišao Aleksandar, posavjetuje Antoniju neka vojsku, pošto je malo odmori, tjera na put i žuri k onoj rijeci uvjeravajući ga da je Parti neće prijeći nego će ih goniti do nje. Javivši to Antoniju, Aleksandar iznese od njega velik broj zlatnih čaša i zdjelica za piće od kojih Mitridat uzme koliko je mogao sakriti u odjeću pa odjaše. Još za dana Rimljani nastaviše put digavši šatore, pri čemu ih neprijatelji nisu uznemiravali, ali su oni sami sebi onu noć učinili najmučnijom i najstrašnijom od sviju. Jer vojnici su, ubijajući one koji su imali zlata ili srebra, otimali to i grabili stvari s teretne marve; navalivši najzad na nosače Antonijeve prtljage, pehare i skupocjene stolove rasjekoše na komade i podijeliše.

Kad je silna zbrka i metež obuzeo čitavu vojsku (jer su mislili da su ih neprijatelji napali pa da je došlo do poraza i do rasula), Antonije, pozvavši jednog oslobođenika iz svoje tjelesne straže po imenu Ramna, zakune ga da će ga, kad mu on naredi, probosti mačem i odsjeći mu glavu da ga neprijatelji niti zarobe živa niti prepoznaju mrtva. Kad su Antonijevim prijateljima potekle suze, Mard ga je nastojao ohrabriti govoreći da je rijeka blizu; jer je i vjetrić, strujeći od nje vlažan, i hladniji zrak, dolazeći im u lice, činio disanje ugodnijim a reče i da se vrijeme kroz koje su marširali podudara s njegovom procjenom udaljenosti; nije, naime, više preostajalo mnogo od noći. Ujedno su drugi javljali da je metež nastao uslijed nasilja i pohlepe među samim vojnicima. Stoga, budući da je također želio dovesti tu rulju u red iz njihova tumaranja i rasula, naredi da se dade znak za utaborenje.

49. Već je svitalo i kad se u vojsku počeo vraćati neki red i mir, na posljednje redove stadoše padati partske strelice i rimskoj lakoj pješadiji bude dan znak za bitku. Legionari su, opet jednako[136] pokrivši jedni

druge štitovima, na svojim mjestima čekali napadače koji se nisu usuđivali upustiti u borbu izbliza. Dok su prvi redovi na taj način[137] pomalo napredovali, ukaza se rijeka i, poredavši uzduž nje konjanike licem prema neprijatelju, Antonije stade najprije prebacivati bolesnike. A već su se oni koji su se borili mogli u sigurnosti i lako napiti. Jer kad Parti ugledaše rijeku, otpustiše tetive na lukovima i pozvaše Rimljane neka je prelaze bez straha hvaleći veoma njihovu vrsnoću. Prešavši, dakle, u miru i povrativši dah, nastaviše zatim svoj marš nimalo se ne pouzdavajući u Parte. Šestog dana poslije posljednje bitke dođoše na rijeku Araks koja čini granicu između Medije i Armenije. Zbog svoje dubine i silovita toka činilo se da ju je teško prijeći; također, proširi se glasina da će neprijatelji, čekajući ih ondje u zasjedi, napasti čim pokušaju prijeći rijeku. A kad su, sretno je prešavši, stupili u Armeniju, kao da su upravo s mora ugledali kopno, padali su ničice k zemlji i ronili suze i grlili jedni druge od radosti. Ali kad su pošli naprijed kroz tu bogatu zemlju i poslije velike oskudice uživali sve u izobilju, zapadali su u vodenu bolest i srdobolju.

50. Održavši ondje smotru svojih trupa, Antonije ustanovi da je propalo dvadeset tisuća pješaka i četiri tisuće konjanika, ne svi od neprijateljskog oružja nego više od polovice od bolesti.[138] Putovali su od Fraate dvadeset i sedam dana i pobijedili Parte u osamnaest bitaka, ali pobjede nisu bile niti odlučne niti trajne jer su njihove potjere bile kratke i nedjelotvorne. I to je više no išta učinilo jasnim da je Armenac Artavazd Antoniju oduzeo mogućnost da uspješno dovrši rat. Jer da je tu bilo šesnaest konjanika[139] koje je on odveo iz Medije, opremljenih poput Parta i naviklih da se bore s njima, i da su ih oni, kad bi Rimljani u borbi natjerali neprijatelje u bijeg, na bijegu hvatali, ne bi se Parti mogli poslije poraza oporavljati i toliko puta obnavljati svoju hrabrost. Stoga je sva vojska u gnjevu podbadala Antonija na osvetu Armencu. Ali on je bio dovoljno razborit da mu ne spočitne izdaju niti uskrati uobičajenu prijateljsku ljubeznost i poštovanje prema njemu budući da mu je vojska bila slaba i bez sredstava. Kasnije, međutim, kad je opet provalio u Armeniju[140] i mnogim pozivima i obećanjima nagovorio Artavazda da dođe k njemu, uhvati ga i, odvevši ga vezana u Aleksandriju, proslavi trijumf. I time je osobito ozlovoljio Rimljane zato što je zbog Kleopatre lijepe i časne običaje svoje domovine poklonio Egipćanima. To se, međutim, dogodilo kasnije.

51. Ali tada, žureći kroz već nadošlu jaku zimu i neprestane snježne mećave, izgubi putem osam tisuća ljudi. Sam je pak, sišavši s malom pratnjom k moru, u jednom malom mjestu koje leži između Berita i Sidona a zove se Bijelo selo, čekao Kleopatrin dolazak; kako je ona dolazila vrlo sporo, sav izvan sebe od tjeskobe ubrzo se predade piću i opijanju premda nije mogao dugo izdržati kod stola nego je usred pića često ustajao ili skakao na noge da pogleda van, dok ona ne doplovi donoseći mnoštvo odjeće i novaca za vojnike. Ima ih, međutim, koji kažu da je odjeću primio od Kleopatre, ali da je novac uzeo iz vlastitih sredstava pa ga podijelio kao da je njezin dar.

52. Sad nastade svađa kralja Međana s Partom Fraortom koja je počela, kako kažu, zbog rimskog plijena a izazvala je kod Međanina sumnjičavost i strah da će mu Fraort oteti njegovo kraljevstvo. Stoga, poslavši k Antoniju, pozove ga obećavajući da će mu se u ratu pridružiti sa svojim trupama. Kako se, dakle, u Antonija probudiše velika nadanja (jer jedino što mu je po njegovu mišljenju uzmanjkalo da podloži Parte, naime to što je pošao s nedovoljnim brojem konjanika i strijelaca, to je vidio kako mu samo pridolazi i to tako da on čini uslugu a ne da je traži), pripremao se da ponovno kroz Armeniju pođe u unutrašnjost,[141] združi se s Međaninom kod rijeke Araksa i onda pokrene rat.

53. Ali kako je u Rimu Oktavija željela otploviti k Antoniju, Cezar joj to dopusti, kako većina veli, ne zato da joj ugodi nego zato da mu, ako bude zanemarena i teško uvrijeđena, pruži prikladan razlog za rat. Došavši u Atenu,[142] Oktavija primi pismo od Antonija u kojem joj je poručivao nek ostane ondje i najavljivao svoj vojni pohod. A ona, premda je shvatila izgovor i jadila se, ipak mu pisa pitajući ga kamo želi da mu pošalje ono što je za nj dopremila. A dopremila je mnogo vojničke odjeće, mnogo tovarne marve, novaca i poklona za njegove časnike i prijatelje; a osim toga dvije tisuće biranih vojnika opremljenih kao pretorijanske kohorte[143] sjajnim potpunim naoružanjem. To je Antoniju otkrio neki Niger, njegov prijatelj poslan od nje, a pridometnuo je i mnoge dolične pohvale o Oktaviji koje je ona zaslužila.

No Kleopatra, doznavši da Oktavija dolazi da se bori s njom i pobojavši se da će Oktavija, ako uz uzvišenost svoga značaja i Cezarovu moć pruži Antoniju u obilju ugodu svoga društva i svoju neprestanu pažnju, postati nepobjediva i potpuno ovladati svojim mužem, stane se pretvarati da strastveno ljubi Antonija i slabiti tijelo nedovoljnom prehranom;[144] kad joj je dolazio pokazivala je zanesen pogled a kad je odlazio, malaksao i potišten. Trudeći se da je često vide kako plače, brzo bi otirala i nastojala sakriti suze kao da neće da ih on opazi. To je radila kad je Antonije kanio poći u unutrašnjost da se združi s Međaninom. Njezini udvorice, živo se zauzimajući za nju, prekoravali su Antonija da je tvrda srca i bešćutan što pušta da gine jedna žena duboko odana jedino i samo njemu. Jer Oktavija se, govorili su, udala za nj iz političkih obzira u interesu svog brata i uživa ime udate žene; a Kleopatra, koja kraljuje nad tolikim narodima, naziva se Antonijevom ljubavnicom i taj naziv niti izbjegava niti smatra nedostojnim tako dugo dok joj je moguće njega gledati i živjeti s njime; bude li je odbijao od sebe, ona neće preživjeti. Najzad su ga tako smekšali i ganuli da je, u strahu da ne bi Kleopatra sama sebe skončala, otišao natrag u Aleksandriju a Međanina odgodio za ljeto premda se govorilo da Partija trpi od unutarnjeg razdora. No ipak, pošavši u unutrašnjost k Međaninu, pridobije ga opet za prijateljske odnose i, pošto je za jednog od svojih sinova s Kleopatrom dobio jednu od kraljevih kćeri koja je još bila malena, zaručivši ga s njom, vrati se misli već potpuno okrenutih građanskome ratu.

54. Oktaviji pak, za koju se smatralo da joj je nanijeta uvreda, kad se vratila iz Atene, Cezar naredi da odsad živi u svojoj kući. Ali ona reče

da neće napustiti kuću svoga muža pa je čak molila Cezara, ako se nije iz drugih razloga odlučio na rat protiv Antonija, neka se ne obazire na njegovo ponašanje prema njoj jer niti čuti nije lijepo da su dva najveća imperatora uvukli Rimljane u rat jedan iz ljubavi prema ženi, drugi iz ljubomorne srdžbe na nju. Te je riječi još više potvrđivala djelima. Jer stanovala je u kući svoga muža kao da je on kod kuće i na plemenit se i velikodušan način brinula ne samo za djecu koju mu je rodila nego i za onu od Fulvije; također primala je Antonijeve prijatelje koji su bili slani u Rim radi natjecanja za neku službu ili zbog poslova pa ih je čak podupirala da dobiju od Cezara ono što su ga zamolili. Ali time je nehotice štetila Antoniju; mrzili su ga, naime, što čini krivo takvoj ženi. A još se većma omrazi zbog diobe što ju je izvršio svojoj djeci u Aleksandriji, čina teatralna koji je pokazivao njegovu oholost i mržnju prema Rimu. Pošto je, naime, ispunio vježbalište svjetinom i dao postaviti na podiju od srebra dva zlatna prijestolja, jedno za sebe a drugo za Kleopatru, te druga skromnija za svoje sinove, najprije naznači Kleopatru kraljicom Egipta, Kipra, Libije i Kelesirije a kao suvladara joj Cezariona za koga se držalo da je sin starijeg Cezara[145] koji ju je ostavio trudnom; a kao drugo, javno proglasi svoje sinove s Kleopatrom kraljevima kraljeva pa Aleksandru dodijeli Armeniju, Mediju i Partiju pošto ih on[146] pokori, a Ptolemeju Fenikiju, Siriju i Kilikiju. Ujedno predvede sinove, Aleksandra u medskoj odjeći koja je uključivala tijaru i uspravnu mitru[147] a Ptolemeja u čizmama, laganoj gornjoj haljini[148] i makedonskom bijelom šeširu ukrašenu kraljevskim povezom.[149] Ova potonja bila je, naime, nošnja kraljeva nasljednika Aleksandrovih, ona prva Međana i Armenaca. Pošto su sinovi zagrlili roditelje, oko jendog stane tjelesna straža sastavljena od Armenaca, oko drugog od Makedonaca. Kleopatra je pak i onda i ubuduće, kad je izlazila u javnost, odijevala haljinu posvećenu Izidi i nosila službeni naziv Nova Izida.

55. Iznošenjem toga u senatu i čestim optuživanjem pred narodom, Cezar je podbadao mnoštvo protiv Antonija. A i Antonije je slao protuoptužbe protiv njega. Najznačajnije što mu je zamjerio bilo je to što otevši Pompeju Siciliju nije dio otoka ustupio njemu; kao drugo, što je prisvojio lađe posuđene od njega; kao treće, što je, svrgavši druga u vlasti Lepida i oduzevši mu sve časti, sam zadržao njemu dodijeljenu vojsku, zemlju i prihode; i kao vrhunac, što je gotovo svu Italiju ždrijebom porazdijelio među svoje vojnike ništa ne ostavivši za njegove. Na to je Cezar odgovarao da je Lepida uklonio s njegove vlasti zato što ju je zlorabio a što je stekao ratom da će podijeliti s Antonijem kad i on podijeli s njime Armeniju; vojnici pak Antonijevi nemaju nikakva prava na Italiju; oni, naime, imaju Mediju i Partiju koje su pridružili rimskoj državi slavnim vojevanjem pod svojim imperatorom.[150]

56. Antonije je o tome čuo dok je boravio u Armeniji; i odmah naredi Kanidiju da sa šesnaest legija siđe k moru. Sam pak s Kleopatrom dođe u Efez. To je bilo mjesto gdje se skupljala njegova pomorska sila, osam stotina lađa zajedno s trgovačkim brodovima, od kojih je Kleopatra dala

dvije stotine uz dvadeset tisuća talenata[151] i hranu za čitavu vojsku u toku rata. Ali Antonije, nagovoren od Domicija i nekih drugih, naloži Kleopatri neka otplovi u Egipat i ondje dočeka ishod rata. No ona, plašeći se da će Oktaviji opet uspjeti pomiriti Antonija s Cezarom, navede obilnim mitom Kanidija da porazgovara s Antonijem o njoj kazujući da nije pravo uklanjati iz rata ženu čiji je doprinos tako velik niti je korisno činiti malodušnijim Egipćane koji čine znatan dio Antonijeve pomorske sile; pa i u drugom pogledu, reče, on ne vidi da Kleopatra zaostaje inteligencijom za bilo kojim od kraljeva koji su vojevali na njihovoj strani, ona koja dugo vremena sama upravlja tako velikim kraljevstvom a u toku dugotrajne veze s Antonijem naučila je kako da postupa u zamašnim pothvatima. Ti razlozi pretegoše (jer bilo je suđeno da sve dođe pod Cezarovu vlast); i sa združenim snagama otplovivši na Sam, njih se dvoje prepuste tjelesnim užicima. Kao što je, naime, bilo zapovijeđeno svim kraljevima, vladarima i četverovlasnicima[152] pa narodima i gradovima između Sirije, Meotidskog jezera,[153] Armenije i Ilirije da šalju ili dopremaju svoja ratna sredstva, tako je za sve Dionisove umjetnike[154] bilo obavezno da se pojave na Samu; i dok se gotovo sav svijet unaokolo jadao i uzdisao, jedan je jedini otok kroz mnogo dana odzvanjao svirkom frula i žičanih glazbala, dok su kazališta bila puna a zborovi se takmičili. Svaki je grad također poslao vola za zajedničku žrtvu a kraljevi se međusobno nadmetali prijemovima i poklonima. Stoga se i pronosilo govorkanje kako li će tek proslaviti svoju pobjedu oni koji pripreme za rat popraćuju tako skupim svečanostima.

57. Pošto je završio s time, Antonije dade Dionisovim umjetnicima Prijenu[155] za mjesto gdje da se nastane a sam otplovi u Atenu gdje se opet posvetio zabavama i kazalištima. Kleopatra, ljubomorna na počasti što ih je taj grad iskazao Oktaviji (Atenjani su, naime, osobito zavoljeli Oktaviju), nastojala je častoljubivom darežljivošću pridobiti narod. A oni, izglasavši joj počasti, poslaše k njezinoj kući donosioce zaključaka narodne skupštine od kojih je jedan bio Antonije u svojstvu građanina Atene; i postavivši se pred nju, izgovori govor uime grada. A u Rim posla ljude da izbace Oktaviju iz njegove kuće. Kažu da je ona otišla uzimajući sa sobom svu Antonijevu djecu osim njegova najstarija sina od Fulvije (taj je, naime, bio kod oca), u plaču i žalosna da će i nju smatrati jednim od uzroka rata. Ali Rimljani su sažaljevali Antonija a ne nju a osobito su to činili oni koji su imali prilike vidjeti da Kleopatra niti mladošću niti ljepotom ne natkriljuje Oktaviju.

58. Čuvši za brzinu i razmjere Antonijevih priprema, Cezar se veoma uznemiri da ne bude prisiljen rješavati ishod rata još onoga ljeta.[156] Jer nedostajalo mu je mnogo toga a ljude je tištalo utjerivanje poreza; ostali su građani bili prisiljavani platiti četvrtinu prihoda a sinovi oslobođenika osminu svoje imovine pa su se i jedni i drugi glasno tužili na nj i nemiri zbog tih uzroka zahvaćali su čitavu Italiju. Stoga među najveće Antonijeve pogreške ubrajaju njegovo odgađanje rata. Jer dao je Cezaru vremena i da se pripremi i da učini kraj nemirima među stanovništvom. Dok je, naime,

od njih bio utjerivan novac, bješnjeli su, ali kad je jednom bio utjeran i oni platili, bili su mirni. Štaviše, Ticije i Planko, Antonijevi prijatelji iz reda bivših konzula, koje je Kleopatra pogrdila (oni su se, naime, najžešće usprotivili njenom ostanku uz vojsku), pobjegoše otišavši k Cezaru i pružiše mu obavijesti o Antonijevoj oporuci sadržaj koje bio im je poznat. Bila je ona pohranjena kod djevica Vestalki i, kad ju je Cezar tražio, ne dadoše mu je; ali ako je hoće uzeti, poručiše mu neka sam dođe. On, dakle, dođe te je uze; i najprije je sam pročita nasamu i označi ona mjesta koja su lako mogla poslužiti za optužbu; sazvavši zatim senat, pročita je pred njim premda je većini bilo neugodno što on to čini. Učinilo se, naime, naopakim i nepravičnim da živ čovjek polaže račune za ono što je poželio da se uradi poslije njegove smrti. Cezar se osobito hvatao za ono što je bilo napisano u pogledu Antonijeva pogreba. Jer oporuka je određivala o njegovu tijelu, ako on umre i u Rimu, da se ono u svečanu ophodu pronese Forumom a onda da se otpremi Kleopatri u Aleksandriju. A Cezarov blizak drug Kalvizije iznosio je još i ove optužbe protiv Antonija zbog njegova ponašanja prema Kleopatri: da joj je poklonio pergamsku knjižnicu u kojoj je bilo dvjesto tisuća jednostrukih svezaka; na nekoj svečanoj večeri, u nazočnosti brojnih uzvanika, ustavši, trljao joj je noge[157] po nekoj njihovoj okladi i dogovoru; dozvolio je da Efežani u njegovu prisustvu pozdrave Kleopatru kao svoju gospodaricu; izričući na sudačkom stolu pravdu tetrarsima i kraljevima, primao je od nje pločice od oniksa ili kristala s ljubavnim porukama i čitao ih;[158] dok je govorio Furnije, čovjek najvećeg ugleda i najsposobniji govornik u Rimu, Kleopatru su u nosiljci nosili preko trga a Antonije, kad je vidje, skočivši napusti sudsku raspravu i, čvrsto se uhvativši za nosiljku, otprati je.

59. No mislilo se da je većina toga bila Kalvizijeva klevetnička izmišljotina; a Antonijevi su prijatelji obilazili narod u Rimu usrdno ga moleći[159] a jednoga između sebe, Geminija, poslaše Antoniju tražeći od njega neka ne dopusti da mu se izglasa oduzimanje vlasti i proglašenje državnim neprijateljem Rima. Ali Geminije, doplovivši u Grčku, bio je sumnjiv Kleopatri koja je mislila da on radi za Oktaviju pa je bio predmetom šale kod večere i vrijeđan time što su mu dodjeljivali kod stola mjesto njega nedostojno, što je on sve podnosio čekajući priliku da govori s Antonijem; a kad mu je Antonije naložio pri večeri neka kaže zašto je došao, reče da ostalo što ima reći traži trijeznu glavu, ali da jedno zna i trijezan i pijan da će sve biti dobro ako Kleopatra ode u Egipat. Na te riječi Antonije se ljutio a Kleopatra reče: »Dobro si učinio, Geminije, što si priznao istinu i bez mučila.« Geminije zato za par dana brzo umakne u Rim. Kleopatrini ulizice otjeraše i mnoge druge Antonijeve prijatelje koji nisu mogli trpjeti njihovo pijano vladanje i lakrdijanje, a među tima bili su i Marko Silan i povjesničar Delije. Ovaj veli da se uplašio da mu čak Kleopatra radi o glavi nakon što mu je to otkrio liječnik Glauko. Zamjerio joj se rekavši uz večeru da se njima toči kiselo vino, dok Sarment u Rimu pije falernsko.[160] Sarment je pak bio dječak miljenik Cezarov, ono što Rimljani nazivaju *deliciae*.[161]

60. Kad se Cezar dovoljno pripremio, dade izglasati objavu rata Kleopatri a oduzimanje Antoniju onih ovlaštenja što ih je ustupio ženi. Još pridometne da Antonije zbog opojnih sredstava više i ne vlada sobom i da protiv Rimljana ratuje eunuh Mardion, Potin, Ira, Kleopatrina frizerka, i Harmion, koji upravljaju najvišom vlasti u državi.

Pripovijeda se da su se uoči rata pojavila sljedeća znamenja. Pisaur,[162] koji je Antonije napučio naseljenicima,[163] proguta provalija i zemlja koja se otvorila pod njim. S jednog od Antonijevih kamenih kipova kod Albe cijedio se znoj kroz mnogo dana i, premda su ga neki otirali, nije prestajao. U Patri,[164] dok je Antonije boravio ondje, gromovi zapališe Heraklov hram; u Ateni pak Dionisa u skupini *Borba s gigantima*[165] vjetrovi istrgoše i baciše u kazalište; a Antonije je sebe porijeklom povezivao s Heraklom a s Dionisom u pogledu nasljedovanja načina života, kako je spomenuto,[166] te je bio nazivan novim Dionisom.[167] Ista oluja, oborivši se na divovske kipove Eumena i Atala u Ateni na kojima je bilo zapisano Antonijevo ime,[168] sruši jedino njih između mnogih. Štaviše, Kleopatrin admiralski brod bio je nazivan »Antonijada« i strašno se znamenje ukazalo u vezi s njime: lastavice su se ugnijezdile pod njegovom krmom; ali druge lastavice, navalivši na njih i istjeravši ih, uništiše njihove ptiće.

61. Kad su se sile obiju strana približavale jedne drugima da se pobiju, Antonije je imao ne manje od osam stotina lađa među kojima je bilo mnogo osmeroveslarki i deseteroveslarki[169] okićenih gizdavo i kao za svečanost a pješačke je vojske imao stotinu tisuća te dvanaest tisuća konjanika. Od vazalnih kraljeva na njegovoj su se strani borili kralj Libije Bokho, kralj Gornje Kilikije Tarkondem, kralj Paflagonije Arhelaj, kralj Komagene Mitridat i kralj Trakije Sadala. Oni su bili osobno prisutni, dok su vojsku poslali Polemon s Ponta, Malho iz Arabije, Herod Judejac, pa još Aminta, kralj Likaonije i Galatije; i kralj Međana poslao je pomoć. Cezar je imao dvjesto pedeset bojnih brodova, osamdeset tisuća pješaka i otprilike isto toliko konjanika kao i njegov protivnik. Antonijeva se vlast prostirala od Eufrata i Armenije sve do Jonije i Ilirije a Cezarova se od Ilirije pružala do zapadnog oceana[170] i od oceana opet natrag do Tirenskog i Sicilskog mora. Od Afrike dio nasuprot Italiji, Galiji i Hispaniji sve do Heraklovih stupova[171] držao je Cezar a dio od Kirene do Etiopije Antonije.

62. Antonije je, međutim, u toj mjeri bio samo prirepak one žene da je, premda je bio daleko nadmoćniji na kopnu, želio da pobjedu donese brodovlje[172] Kleopatri za ljubav i to premda je vidio da zbog nedostatka brodskih posada njegovi trijerarsi[173] odvlače

Iz Helade što već mnogo toga prètrpje[174]

putnike, mazgare, žeteoce i golobrade momčiće[175] i niti tako nisu mogli popuniti lađe, nego je većina imala nepotpunu posadu i slabo je plovila. A Cezar, odlično opremljen, skupljajući u Tarentu i Brundiziju svoje brodovlje koje nije bilo od lađa sagrađenih radi preuzetna pokazivanja visine i omašnosti nego od veoma pokretnih, brzih i potpune posade, posla Antoniju zahtjev neka ne gubi vrijeme već neka dođe sa svojim

silama; on će pak njegovoj mornarici pribaviti nesmetana sidrišta i luke, povući pješadiju od morske obale na udaljenost od dan puta za konjanika sve dok se Antonije sigurno ne iskrca i utabori. Odgovarajući na to isto tako razmetljivo, Antonije ga je izazivao na dvoboj premda je od njega bio stariji; a ako bježi od toga, tražio je da spor riješe vojskama kod Farsala kao nekoć Cezar[175a] i Pompej. Ali dok je Antonije bio ukotvljen kod Akcija[175b] ondje gdje je sada podignut Nikopol, Cezar ga preteče prešavši Jonsko more i zaposjevši u Epiru mjesto koje se zove Torina; kako je Antonije tom viješću bio uznemiren (kasnila mu je, naime, pješadija), Kleopatra je, šaleći se govorila: »Pa što ima strašna u tome ako Cezar sjedi na varjači?«[176]

63. Ali kad su u osvit dana neprijatelji zaplovili na nj, Antonije, uplašivši se da mu ne zarobe lađe bez branitelja, naoruža veslače pa ih postroji na palubama samo radi izgleda a lađe podignutih redova vesala s obje strane i postavljene kao da su spremne za zaveslaj skupljao je na ulazu u luku Akcija pramcima okrenute prema neprijatelju kao da su popunjene posadama i pripravne za borbu. I Cezar se, tako nadmudren, povuče. A čini se da je Antonije pokazao i veliku vještinu ogradivši nekim preprekama pitku vodu i tako lišivši neprijatelja nje koje je u okolnim mjestima bilo malo i loše kakvoće. Velikodušno se ponio i prema Domiciju unatoč protivnu mišljenju Kleopatre. Jer kad je Domicije, već u groznici,[177] ukrcavši se u malen čamac, prešao k Cezaru, premda veoma ozlojeđen, posla ipak za njim svu njegovu prtljagu zajedno s prijateljima i služinčadi. I Domicije, kao da je to bilo zato što svoju nevjeru i izdaju nije mogao očuvati neprimijećenom, odmah umrije.

Bilo je i odmetnuća kraljeva jer Aminta i Dejotar prijeđoše k Cezaru. Osim toga, to što mu brodovlje ni u čemu nije imalo uspjeha i što je posvuda kasnilo a da bi bilo od kakve pomoći, prisiljavalo je Antonija da opet obrati pažnju svojoj kopnenoj vojsci. A i njezin zapovjednik Kanidije zbog prijeteće je opasnosti promijenio mišljenje i savjetovao Antoniju da otpremi Kleopatru pa se povuče u Trakiju ili Makedoniju te odluči ishod rata na kopnu. Jer i Dikom, kralj Geta, obećavao je doći u pomoć s velikom vojskom; ta nije, reče, sramota ako prepuste more Cezaru koji se izvježbao u sicilskome ratu,[178] nego je čudno ako se Antonije, koji je najiskusniji u bojevima na suhu, neće poslužiti snagom i spremom svojih mnogobrojnih legionara već dijeli svoje sile po lađama i trati ih.

Pa ipak, pobjednicom ostade Kleopatra sa svojim gledištem da rat treba odlučiti lađama premda je već snovala bjekstvo[179] i raspoređivala svoju vojnu silu ne onamo gdje će biti korisna za postizanje pobjede nego onamo odakle će najlakše moći otići ako njihova stvar pođe po zlu. Štaviše, bila su dva dugačka zida koji su se protezali od tabora do sidrišta a između njih običavao je Antonije prolaziti ne sluteći nikakvu opasnost. Ali kad je rob otkrio Cezaru da je moguće ščepati ga dok silazi između zidova, on posla ljude da ga uvrebaju.[180] Ovi su bili tako blizu izvršenja svog zadatka da su, iskočivši prerano, zgrabili čovjeka koji je išao pred Antonijem; on pak sam teškom mukom umakne trčeći.

64. Kad je bilo odlučeno da se bije pomorska bitka, Antonije spali sve egipatske lađe osim žezdeset[181] a najbolje i najveće svoje brodove od troveslarki do deseteroveslarki napuni posadama ukrcavajući na njih dvadeset tisuća legionara i dvije tisuće strijelaca. Tada kažu da je jedan od pješačkih centuriona, koji je za Antonija bio veoma mnoge bojeve i po tijelu bio prekriven brazgotinama, kad je Antonije prolazio kraj njega, prosuzio i rekao: »Imperatore, zašto, izgubivši povjerenje u ove rane i ovaj mač, polažeš nade u kukavne daske? Neka se Egipćani i Feničani bore na moru, ali nama daj zemlje jer na njoj stojeći navikli smo pobjeđivati neprijatelje ili umirati.« Ništa ne odgovorivši na to nego samo pokretom i pogledom kao da je potakao tog čovjeka neka ima pouzdanja, prođe premda ni sam nije imao velikih nada jer je svoje kormilare, koji su htjeli ostaviti svoja jedra, prisilio da ih uzmu na brod i voze sa sobom govoreći da se nijednom neprijateljskom bjeguncu ne smije dopustiti da umakne.[182]

65. Međutim, onoga dana i tri sljedeća more je, uzburkano vjetrom, sprečavalo bitku, ali kad je petoga[183] nastala tišina bez vjetra i mirno more bez valova, sukobiše se, Antonije s Publikolom držeći desno krilo, Celije lijevo a središte Marko Oktavije i Marko Instej. Cezar je na lijevo krilo postavio Agripu, dok je desno ostavio sebi. Od suhozemnih strana, Antonijevu je Kanidije a Cezarovu Tauro svrstavao uz more te mirovahu. Što se pak tiče samih vođa, Antonije je posvuda obilazio u čamcu na vesla potičući vojnike neka se bore čvrsto stojeći kao na kopnu jer je to omogućivala masivnost brodova, dok je kormilarima lađa naređivao da dočekuju nasrtaje neprijatelja mirno kao da su im lađe usidrene, čuvajući se nezgodnih mjesta na ulazu u luku. A za Cezara se pripovijeda da ga je, kad je napustio šator još za mraka pa išao naokolo da obiđe svoje brodove, susreo čovjek koji je gonio magarca a kad ga je upitao za ime, čovjek je rekao prepoznavši Cezara: »Meni je ime Srećko a magarcu Viktor.«[184] Zato i jest, kad je kasnije ukrašavao ono mjesto kljunovima zarobljenih neprijateljskih lađa, Cezar postavio brončane kipove čovjeka i magarca. Pregledavši ostali borbeni raspored svog brodovlja pa prevezavši se malom lađom k svome desnom krilu, začudi se što neprijateljski brodovi nepomično leže u tjesnacu; imali su, naime, izgled brodova koji leže na sidrištu. I dugo vremena uvjeren da je to stvarno tako, zadržavao je svoje lađe na udaljenosti od oko osam stadija[185] od neprijatelja. Ali već je bila šesta ura[186] i, kako se dizao vjetar s pučine, Antonijevi ljudi, ne mogući više trpjeti otezanje i uzdajući se u visinu i omašnost vlastitih brodova, jer su ih smatrali nepredobitnima, pokrenuše svoje lijevo krilo; vidjevši to, Cezar se poveseli i naredi svome desnom krilu da zaplove prema unatrag želeći još više izvući neprijatelje iz zaljeva i tjesnaca i onda ih ploveći opkoljavati svojim okretnim lađama pa zametnuti boj s brodovima koji su zbog svoje veličine i malobrojnosti posada bili tromi i spori.

66. Premda je već počinjala bitka izbliza, nije bilo zabijanja lađa kljunovima[187] niti razbijanja jednih o druge jer Antonijeve zbog svoje težine nisu imale zagona koji udarce kljunom najviše čini djelotvornima

a Cezarove ne samo da su se čuvale udaranja pramcima o masivne i tvrde mjedene oklope nego se nisu usuđivale zabijati kljunovima niti u bokove neprijateljskih brodova. Njihovi su se, naime, kljunovi lako lomili svugdje gdje su udarali o brodove sagrađene od velikih četverouglastih drvenih trupaca međusobno povezanih željezom. Boj je stoga bio sličan pješačkoj bitki ili, točnije rečeno, opsadi tvrđave. Po tri su, naime, ili četiri Cezarove brodice istovremeno zaokupljale jednu od Antonijevih te su se posade borile štitovima od vrbova pruća, kopljima, sulicama i bacačima plamena; a Antonijevi su vojnici gađali i katapultima s drvenih tornjeva.

Kad je, međutim, Agripa stao razvlačiti drugo[188] krilo s namjerom opkoljavanja neprijatelja, Publikola, prisiljen da mu zaplovi ususret, odvojio se od središta. I premda je to izazivalo pometnju u središtu koje se već borilo s Aruncijem,[189] dok je bitka još bila neodlučna i podjednako povoljna za obje strane, iznenada ugledaše šezdeset Kleopatrinih brodova kako dižu jedra za odlazak i bježe posred onih što su se borili; bile su, naime, postrojene pozadi velikih lađa i, vozeći se između njih, izazivale su nered. Neprijatelji su ih gledali u čudu videći da iskorištavaju povoljan vjetar i kreću prema Peloponezu. Tu Antonije očigledno pokaza da ga ne vode niti osjećaji zapovjednika niti odrasla muža, čak niti njegovi vlastiti nego, kao što je netko u šali rekao da duša zaljubljenoga živi u tuđem tijelu, da ga ta žena vuče za sobom kao da je s njom srastao i da mora ići za njom kamo god ona pođe. Jer tek što je ugledao njezinu lađu kako odlazi, zaboravivši sve, umakavši i izdavši one koji su se za nj borili i umirali, prijeđe na peteroveslarku[190] kamo su se s njime ukrcali samo Sirijac Aleksa i Scelije, pa pohita za onom koja ga je već upropastila i koja će njegovu propast učiniti još potpunijom.

67. Prepoznavši ga, Kleopatra istakne znak na svome brodu; tako joj se Antonije primakne i bude uzet na njezinu palubu a da niti je nju vidio niti ona njega, nego, pošavši sam naprijed na pramac, sjede zasebno šutke držeći glavu objema rukama. Uto ugledaše liburnijske lađe[191] iz Cezarove mornarice kako ih progone; ali naredivši da se protiv njih uperi lađeni kljun, potisne sve osim Lakonca Eurikla koji je žestoko navaljivao mašući na palubi nekakvim kopljem kao da će ga izmetnuti na Antonija. A kad je Antonije stao na pramac i upitao: »Tko je taj koji goni Antonija?«, ovaj odgovori: »Ja, Euriklo, sin Laharov, koji zahvaljujući Cezarovoj sreći osvećujem smrt svoga oca.« Tom je Laharu Antonije dao odrubiti glavu jer je pao pod optužbu zbog razbojstva. Samo Euriklo ne pogodi u Antonijev brod nego, udarivši mjedenim kljunom u drugi admiralski brod (bila su, naime, dva), učini da se okretao kao zvrk i, kad se nagnuo na bok, osvoji ga zajedno s još jednim od ostalih brodova na kojem su bili skupocjeni predmeti za svakodnevnu upotrebu. Kad se Euriklo udaljio, Antonije, opet sjednuvši u isti položaj, nije se micao; i proboravivši tri dana sam na pramcu, bilo iz srdžbe na nju ili iz stida pred njom, pristane na Tenaru.[192] Ondje žene iz Kleopatrine pratnje najprije postigoše da se sastanu na razgovor a zatim ih nagovoriše da skupa večeraju i spavaju.

Sad se već oko njih okupljao nemali broj teretnih lađa i neki od prijatelja nakon poraza javljajući da je brodovlje propalo, ali da misle da je suhozemna vojska još na okupu. Antonije stoga posla Kanidiju glasnike s nalogom da se s vojskom što je brže povlači kroz Makedoniju u Aziju a sam, kaneći s Tenara prijeći u Afriku, izabravši jednu tovarnu lađu koja je prevozila mnogo kovana novca i mnogo veoma vrijedna kraljevskog posuđa od zlata i srebra, pokloni to sve zajedno svojim prijateljima naloživši im neka to podijele i spasavaju samo sebe. Kad su oni sa suzama u očima odbijali njegov dar, on ih utješi i zamoli s velikom dobrohotnošću i ljubeznošću pa ih otpremi pošto je pisao Teofilu, svome upravitelju u Korintu, da se pobrine za sigurnost tih ljudi i sakrije ih sve dok ne uzmognu umilostiviti Cezara. Taj je Teofil bio otac Hiparha, oslobođenika koji je imao najveći utjecaj na Antonija, ali je bio prvi koji je prešao k Cezaru i kasnije se nastanio u Korintu.

68. To se, dakle, dešavalo s Antonijem. A kod Akcija njegovo je brodovlje poslije dugotrajna otpora i pretrpjevši najveću štetu od visoka valovlja koje mu je udaralo o prednji dio lađa, najzad odustalo od borbe o desetoj uri.[193] I mrtvih nije bilo više od pet tisuća, ali zarobljeno bi tristo brodova, kako je zabilježio sam Cezar. Nije bilo mnogo ljudi koji su doznali za Antonijev bijeg a onima koji su čuli tu priču bilo je nevjerojatno da je otišao ostavivši devetnaest nepobijeđenih pješačkih legija i dvanaest tisuća konjanika kao da nije mnogo puta iskusio i jednu i drugu sudbinu i izvježbao se u obratima u nebrojenim bojevima i ratovima. A vojnici su čeznuli za njim i očekivali da će se odmah odnekuda pojaviti; i pokazaše toliku vjernost i valjanost da su, i kad je njegov bijeg postao očevidan, sedam dana ostali zajedno na okupu ne obraćajući pažnju na poslanike što im ih je slao Cezar. Ali najzad, kad je njihov vrhovni zapovjednik utekao noću i napustio tabor, ostavši bez svega i izdani od svojih vođa, priključiše se pobjedniku.

Nato Cezar otplovi u Atenu i, izmirivši se s Helenima, žito preostalo od ratnih zaliha podijeli njihovim gradovima koji su bili u jadnu stanju i ostali bez novaca, robova i tegleće marve. Bar je moj pradjed Nikarh pripovijedao da su svi građani bili prisiljavani da na ramenima nose određenu količinu pšenice k moru kod Antikire[194] pospješivani udarcima biča; i kad su tako prenijeli jedan tovar a drugi je već bio odmjeren i baš su ga imali uprtiti, javljeno bi da je Antonije pobijeđen i to je bio spas za grad; jer kako su Antonijevi upravitelji i vojnici odmah pobjegli, građani su sami podijelili žito među se.

69. Kad se Antonije dohvatio Afrike i iz Paretonija[195] ispratio Kleopatru u Egipat, sam je uživao u posvemašnjoj samoći tumarajući i lunjajući s dvama prijateljima, s Helenom retoričarem Aristokratom te s Rimljaninom Lucilijem o kome sam u jednom drugom životopisu[196] opisao kako se kod Filipa, da bi Brut mogao pobjeći, sam predao njegovim progoniteljima kao da je on Brut i, budući da mu je zbog tog postupka Antonije poštedio život, ostao mu je Lucilije vjeran i pouzdan sve do posljednjih kritičnih trenutaka. Jer kad se odmetnuo i onaj kome

su bile povjerene Antonijeve trupe u Africi, Antonije se htjede ubiti, ali ga prijatelji spriječiše i prevezoše u Aleksandriju gdje nađe Kleopatru koja se odvažila na vratoloman i zamašan pothvat. Preko prevlake, naime, koja razdvaja Crveno more[197] od Egipatskoga i smatra se razmeđem između Azije i Afrike, na mjestu gdje je najviše stješnjavaju oba mora i gdje joj je širina najmanja a iznosi tristo stadija,[198] poduhvati se da podigne svoje brodovlje iz mora pa da svoje lađe odtegli preko kopna i, pošto ih spusti u Arapski zaljev, s mnogo se novaca i vojske nastani izvan Egipta izbjegavši robovanje i rat. Ali kad su Arapi oko Petre spalili prve tegljene lađe a kako je Antonije još mislio da vojska kod Akcija stoji na kopnu, okani se toga i zadovolji se time da čuva prilaze svojoj zemlji. Antonije pak, ostavivši grad i društvo svojih prijatelja, uredi sebi nastambu kod Fara davši nasuti nasip isturen u more;[199] ondje je živio kao izgnanik iz ljudske zajednice i govorio da sa zadovoljstvom nasljeduje život Timonov držeći da je doživio isto što i on; jer i njemu su samome prijatelji nanijeli nepravdu i ponijeli se nezahvalno pa zato ne vjeruje nikome od ljudi i ljuti se na sve njih.

70. Taj je Timon bio Atenjanin i dosegao je odrasłu dob za peloponeskog rata, kako se dade razabrati iz Aristofanovih[199a] i Platonovih[200] kazališnih komada. Oni ga, naime, u svojim komedijama prikazuju mrzovoljnikom i čovjekomrscem; ali premda je izbjegavao i odbijao svaki dodir s ljudima, grlio je i gorljivo cjelivao Alkibijada koji je bio mlad i drzak. Kad se Apemant tome začudio i upitao ga za razlog tome, reče da voli mladića zato što zna da će on biti Atenjanima uzrokom mnogih jada. Jedino je tog Apemanta ponekad puštao k sebi zato što je bio sličan i povodio se za njegovim načinom života; i jednom za svetkovine Žrtava ljevanica[201] njih su se dvojica gostili sami i, kad je Apemant rekao: »Kako je lijepa, Timone, naša gozba!«, »Da«, odvrati Timon, »samo još da ti nisi ovdje.« Pripovijeda se da je, kad su Atenjani održavali narodnu skupštinu, popevši se na govornicu, izazvao tišinu i napeto iščekivanje zbog neobičnosti te stvari; tad on reče: »U mene je, ljudi Atenjani, maleno gradilište i na njemu je izrasla nekakva smokva na kojoj se već mnogo mojih sugrađana objesilo. Budući, dakle, da kanim ondje zidati kuću, htio sam to javno obznaniti zato da, ako još neki od vas žele da se objese, neka to učine prije no što bude smokva posječena.« Kad je umro i bio pokopan u Hali uz more, obala ispred groba otklizi i voda, opkolivši ga, učini grob čovječjoj nozi nedostupnim i nepristupačnim. A na njemu bio je ovaj natpis:

Ovdje, prekinuv nit života nesretnog, ležim.
Ime mi saznati nećete, zlice vi propali jadno![202]

I kažu da je taj natpis još za života sam sastavio, ali ono što naokolo kola potječe od Kalimaha[203]:

Timon, ja čovjekomrzac, tu boravim. Zato se gubi,
Sasuvši kletava roj, samo se gubi sad ti![204]

71. To je nekoliko pojedinosti od mnoštva njih o Timonu. Antoniju, međutim, sam Kanidije osobno dojavi gubitak trupa kod Akcija i on

dočuje također da je Judejac Herod s nekoliko legija i kohorata prišao Cezaru a da se isto tako i drugi vladari odmeću i da ništa nije ostalo od njegove moći izvan Egipta. Pa ipak, ništa ga od toga ne uzbudi nego, kao da veselo odbacuje svoje nade zato da bi to mogao učiniti i s brigama, napusti ono svoje boravište na moru što ga je nazivao Timonejem i, primljen ponovno od Kleopatre u kraljevski dvor, navrne grad na užitke večera, pića i dijeljenja poklona upisujući u liste efeba[205] Kleopatrina i Cezarova sina[206] i podjeljujući svom sinu od Fulvije, Antilu, muževnu togu bez grimizna ruba,[207] u proslavu čega je kroz mnogo dana Aleksandrija bila preplavljena gozbama, pijanim ophodima i svetkovanjima. Kleopatra i Antonije raspustiše ono svoje znamenito udruženje Neprispodobivih[208] a osnovaše drugo koje nije nimalo zaostajalo za prvim mekušnom finoćom, razuzdanošću i raskoši a nazivahu ga Zajedništvom u smrti. Jer njihovi su se prijatelji upisivali kao oni koji će zajedno umrijeti i provodili su vrijeme u tjelesnim užicima na naizmjeničnim svečanim večerama. Kleopatra je pak skupljala veliko mnoštvo raznovrsnih smrtonosnih otrova a bezbolnost njihova djelovanja iskušavala je dajući ih osuđenicima na smrt. Ali kad je vidjela da brzodjelujući donose smrt koliko brzu toliko i bolnu, dok blaži otrovi nisu ubijali brzo, iskušavala je otrovne životinje promatrajući sama kako jednu stavljaju na jednoga a drugu na drugoga. To je radila svakodnevno; i nađe da između gotovo sviju jedino ugriz aspide izaziva snenu malaksalost i utonuće u obamrlost bez grčevita trzanja i stenjanja uz blagu oznojenost lica i pomračivanje osjetila dok laka klonulost obuzima umiruće i oni se ljute na pokušaje buđenja i vraćanja svijesti poput onih koji spavaju dubokim snom.

72. Ujedno slahu i poslanike Cezaru u Aziju, ona tražeći vlast nad Egiptom za svoju djecu a on izražavajući želju da proživi svoj vijek kao običan građanin u Ateni ako već ne bi mogao u Egiptu. Kako su prijatelja imali malo a nisu u njih niti imali povjerenja zbog prebjegavanja, poslan bi kao poslanik učitelj njihove djece Eufornije. Jer i Laodikejac Aleksa, koga je u Rimu Timagen predstavio Antoniju a postao je najsnažnije Kleopatrino oruđe kojim je ona djelovala na njega i razarač misli koje su se u njemu javljale u korist Oktavije, bio je poslan da zadržava kralja Heroda od prijelaza na Cezarovu stranu, a on, ostavši ondje i izdavši Antonija, usudi se izići Cezaru na oči pouzdavši se u Heroda. Ali Herod mu ništa nije mogao pomoći, nego odmah zatvoren i otpremljen u okovima u svoju domovinu ondje bude pogubljen po Cezarovoj zapovijedi. Takvom je kaznom Aleksa okajao svoju nevjeru dok je Antonije još bio živ.

73. Cezar ne otrpje da se pred njim govori Antoniju u korist, ali Kleopatri odgovori da neće izgubiti ništa od onoga što joj dolikuje ako Antonija smakne ili protjera. S glasnicima posla Tirsa, jednog od svojih oslobođenika, čovjeka koji nije bio nimalo glup i znao je uime mladog suverena porazgovoriti uvjerljivo i ne baš nerazborito sa ženom ponosnom i zadivljujuće samosvjesnom zbog svoje ljepote. Taj je čovjek s Kleopatrom razgovarao dulje od ostalih i ona mu je iskazivala osobito poštovanje

pa to pobudi Antonijevu sumnju i on, uhitivši ga, dade ga izbičevati a zatim ga posla natrag Cezaru napisavši mu da ga je razjarilo Tirsovo obijesno i prezrivo ponašanje u vrijeme kad su nesreće učinile da je postao razdražljiv. »A ti, ako ti se to ne sviđa«, reče, »imaš mog oslobođenika Hiparha.[209] Išibaj ga i objesi da izravnamo račune.« Poslije toga Kleopatra mu je, nastojeći ukloniti razloge za njegove pritužbe i sumnjičenja, iskazivala izvanrednu pažnju; svoj je rođendan provela skromno i na način koji je dolikovao njihovoj zloj sreći, ali njegov proslavi nadmašujući svaki sjaj i rasipnost tako da su mnogi od uzvanika, koji su došli siromašni, otišli bogati. U međuvremenu Cezara je Agripa opetovano pozivao iz Rima pišući da prilike u gradu nužno zahtijevaju njegovu nazočnost.

74. Stoga nastavak rata bî odgođen; ali kad je zima prošla, Cezar je opet nastupao kroz Siriju a njegovi vojskovođe kroz Libiju. Kad bî zauzet Peluzij, bilo je govorkanja da ga je Seleuk predao ne bez Kleopatrina odobrenja; no ona prepusti Antoniju Seleukovu ženu i djecu da ih smakne a sama je, kako je imala sagrađene grobne prostorije i nadgrobne spomenike neobične ljepote i visine što ih je podigla uz Izidin hram, ondje skupljala ono najvrednije od kraljevskoga blaga, zlato, srebro, kristal,[210] biserje, ebanovinu, slonovaču i koričnjak[211] a uza sve to mnogo borovine i kudjelje tako da joj je Cezar, uplašivši se za blago da ne bi ta žena, pavši u očaj, spalila i uništila to bogatstvo, neprestano slao poruke s neodređenim nadama u prijazan postupak istovremeno dok je s vojskom napredovao prema gradu, ali kad se smjestio kod hipodroma,[212] Antonije, provalivši sjajno se iskaza u boju i potuče Cezarovo konjaništvo te ga pogna sve do njegova tabora. Ponoseći se svojom pobjedom, uđe u kraljevski dvor i, još u oružju, poljubi Kleopatru te joj predstavi vojnika koji se najhrabrije borio. Ona mu kao nagradu za hrabrost dade zlatan oklop i kacigu. Taj čovjek, međutim, pošto to primi, pobjegne noću k Cezaru.

75. I opet Antonije posla Cezaru izazov na dvoboj.[213] A kad on odgovori da Antoniju stoji na raspolaganju mnogo putova u smrt, Antonije, shvativši da za nj nema bolje smrti od one u boju, odluči napasti istovremeno s kopna i s mora. I kod večere, kako se pripovijeda, naredi robovima da mu toče i da ga goste revnije nego obično; jer nije sigurno da li će to činiti sutradan ili će služiti drugim gospodarima a on ležati kao leš[214] sveden na ništa. Videći da prijatelji na te riječi plaču, reče da ih neće izvesti u bitku jer u njoj on više traži slavnu smrt nego pobjedu i spas.

Pripovijeda se da su se te noći, negdje oko ponoći, dok je grad bio utonuo u tišinu i potištenost iz straha i strepnje pred budućnošću, iznenada začuli nekakvi skladni zvuci svakojakih glazbala i vika rulje uz veselo bakhantsko potcikivanje i satirsko poskakivanje kao da neka bučna dionizijska povorka uz veliku graju izlazi iz grada; a smjer njihova kretanja bio je otprilike sredinom prema vanjskim vratima koja su bila okrenuta prema neprijateljima i ondje graja postade najjačom a onda izletje van.[215] Mišljenje onih koji su prosuđivali značenje tog znamenja

bilo je da bog s kojim se Antonije uvijek najviše izjednačavao i dovodio sebe u vezu[216] njega napušta.

76. U osvit dana[217] Antonije je, pošto je osobno porazmjestio svoju pješadiju po brežuljcima ispred grada, promatrao svoje lađe koje su isplovile i napadale neprijateljske; i dok je čekao da vidi neko njihovo veliko djelo, bio je miran. Ali one, čim se približiše, veslima pozdraviše Cezarove brodove a kad im oni uzvratiše pozdrav, prijeđoše k njima i tako sve lađe, združene u jedno brodovlje, zaploviše protiv grada uperenih pramaca. Tek što je to Antonije ugledao, ostavi ga smjesta njegova konjica prešavši k neprijatelju a pošto mu je pješadija bila poražena, povuče se u grad vičući da ga je Kleopatra izdala onima s kojima je zbog nje zaratio. Ali ona, uplašivši se njegova bijesa i očaja, pobježe u zaklon svoje grobnice i spusti zaklopna[218] vrata ojačana lancima i zasunima; a k Antoniju posla glasnike da mu jave da je ona mrtva. Povjerovavši i rekavši sam sebi: »Što još oklijevaš, Antonije? Sudbina ti je oduzela jedini preostali izgovor da ljubiš život«, uđe u svoju sobu i, odrešujući i otvarajući svoj oklop, reče: »Kleopatro, ne boli me što sam lišen tebe; ali tužan sam što izlazi na vidjelo da ja, tako velik imperator, hrabrošću zaostajem za ženom.«

Imao je Antonije pouzdana roba imenom Erota. Kako je njega već davno prije nagovorio da ga ubije ako ustreba, zatraži sada od njega ispunjenje obećanja. Trgnuvši mač, ovaj ga podiže kao da će njime udariti Antonija, ali onda, odvrativši lice, ubije sebe. Kad je pao ka gospodarevim nogama, Antonije reče: »Bravo, Erote, jer ne smogavši snage da učiniš ono što treba, učiš mene da treba«; i udarivši sebe mačem u trbuh, spusti se na počivaljku. Ali udarac mu ne donese brzu smrt. Zato kad je prestalo izlijevanje krvi pošto je legao, došavši k sebi, molio je nazočne da ga dokončaju. Ali oni pobjegoše iz sobe i on je vikao i bacakao se sve dok od Kleopatre ne dođe njezin tajnik Diomed s nalogom da ga dopremi k njoj u grobnicu.

77. Razabravši da je ona živa, Antonije željno zapovijedi svojim slugama da ga podignu i na njihovim bi rukama donesen k vratima grobne prostorije. No Kleopatra ne otvori vrata, nego se pojavi na jednom prozoru s kojeg je spuštala konopce i užad. I pošto su Antonija privezali o njih, vukla ga je gore ona sama i dvije žene koje je jedine pustila sa sobom u grob. Kažu oni koji su tome prisustvovali da nije bilo tužnijeg prizora od onoga. Obliven krvlju i boreći se sa smrću bio je vučen pružajući ruke prema njoj dok je visio u zraku. Jer za žene to nije bio lak zadatak i jedva s mukom Kleopatra, ovivši ruke oko užadi i od napora iskrivljena lica, vukla je gore, dok su je oni odozdo hrabrili i sudjelovali u njezinu rvanju s naporom. Tako ga primivši u svoju grobnicu i položivši dolje, razdere svoje haljine nad njime, udarala se po grudima i derala ih noktima, otirala mu krv vlastitim licem i nazivala ga gospodarom, mužem i imperatorom; doista, gotovo je zaboravila svoje nevolje u svom žalovanju zbog njegovih. Ali Antonije, prekinuvši njezinu tužaljku, zatraži da pije vina bilo što je bio žedan ili u nadi da će se brže prestaviti. Popivši,

posavjetova je neka misli na svoje spasavanje ako to može bez sramote a od Cezarovih prijatelja neka se najviše pouzdaje u Prokuleja te neka njega ne žali zbog posljednjih sudbinskih obrata nego neka ga smatra sretnim zbog lijepih stvari što su ga dopale jer je postao jedan od najslavnijih ljudi, stekao najveću moć i sada je bio nadvladan nimalo sramotno nego kao Rimljanin od Rimljanina.

78. Tek što je on preminuo, dođe Prokulej od Cezara. Jer kad je Antonije sam sebe udario mačem, dok su ga nosili Kleopatri, Derketej, jedan iz njegove tjelesne straže, uzevši Antonijev mač i sakrivši ga ispod odjeće, iskrade se van i, dotrčavši k Cezaru, prvi javi Antonijev kraj i pokaza okrvavljen mač. Kad Cezar ču tu vijest, povukavši se dublje u šator, zaplaka zbog čovjeka koji mu je bio rođak po tazbini, suvladar i dionik mnogih zajedničkih bojeva i pothvata. Uzevši zatim pisma i pozvavši prijatelje, čitao im je pokazujući kako je u odgovorima na njegova obzirna i pristojna pisma Antonije uvijek bio prost i nadut. Nato posla Prokuleja naloživši mu da se, ako može, iznad svega dokopa Kleopatre žive; jer koliko se bojao za njezino blago, toliko je smatrao važnim za slavu svog trijumfa da ona bude vođena u povorci. Sasvim izbliza, međutim, Kleopatra se ne htjede sastati s Prokulejem; ali razgovarala je s njim kad je izvana prišao vratima koja su bila u razizemlju, čvrsto zabravljena, ali su propuštala glas. I porazgovaraše pri čemu je ona tražila kraljevstvo za svoju djecu a on je pozivao neka bude hrabra i neka se u svemu pouzdaje u Cezara.

79. Kad je razgledao mjesto, Prokulej javi Cezaru a ovaj posla Gala da ponovno razgovara s njom; i došavši k vratima, namjerno je razvlačio razgovor. U međuvremenu Prokulej, prislonivši ljestve uđe kroz prozor kuda su žene unijele Antonija u grobnicu. Onda odmah siđe k onim vratima uz koja je Kleopatra stajala slušajući što joj Gal govori a s njim su bila dvojica pobočnika. A kad je jedna od dviju žena koje su bile zatvorene zajedno s njom kriknula: »Nesretna Kleopatro, hvataju te živu!«, okrenuvši se i ugledavši Prokuleja, htjede se hitro ubiti; jer baš za pojasom imala je bodež poput onoga što ga imaju gusari; ali pritrčavši joj brzo i obuhvativši je objema rukama, Prokulej joj reče: »Griješiš, Kleopatro, i sebi i Cezaru pokušavajući oduzeti mu priliku da pokaže svoju dobrotu i činiš da dođe na glas kao nepouzdan i nepomirljiv.« Istovremeno oduze joj bodež i strese njezinu haljinu da ne krije možda otrov. Cezar posla i jednoga od svoji oslobođenika, Epafrodita, kome je bilo naređeno da pazi da ostane živa nadzirući je najbrižljivije a inače da joj pruža sve moguće olakšice i zadovoljstva.

80. Sad sam Cezar uniđe u grad razgovarajući s filozofom Arejem kome je dao svoju desnu ruku da odmah među građanima bude veoma ugledan i da mu se dive zato što mu Cezar iskazuje osobitu počast. Ušavši u vježbalište i uspevši se na govornicu načinjenu za nj, kako su ljudi bili izvan sebe od straha i padali pred njim ničice, zapovijedivši da ustanu, reče da oslobađa narod svake krivnje ponajprije zbog Aleksandra, njihova osnivača; kao drugo, iz divljenja prema ljepoti i veličini grada; te kao

treće, da ugodi svom dobrom prijatelju Areju. Tu počast dobi Arej od Cezara i posredovao je pri pomilovanju mnogih. Među njima bio je i Filostrat, najsposobniji od sofista svih vremena da održi govor bez pripreme, ali koji se nedolično[219] prikazivao kao pripadnik Akademije. Zato Cezar, gnušajući se njegovih postupaka, nije uslišio njegove molbe. Tako je Filostrat, koji je pustio dugu bijelu bradu i odijevao tamnu odjeću, hodao iza Areja stalno recitirajući ovaj stih:

Spasavaju mudre mudri ako mudri su.[220]

Doznavši za to, Cezar ga otpusti više hoteći osloboditi Areja omraze nego Filostrata straha.

81. Od Antonijeve djece s Fulvijom Antil bude pogubljen predan od svoga nadziratelja Teodora; i kad su mu vojnici odsjekli glavu, nadziratelj, uzevši veoma dragocjen kamen što ga je nosio o vratu, ušije ga u svoj pojas; kad je bio otkriven, premda je zanijekao taj čin, bi razapet na križ. Kleopatrina djeca zajedno sa svojim njegovateljima, držana pod stražom, uživala su velikodušan postupak. Cezariona pak, za koga se govorilo da je bio Kleopatrin sin od Cezara,[221] majka posla s mnogo blaga kroz Etiopiju u Indiju, ali drugi nadziratelj Rodon, sličan Teodoru, nagovori ga da se vrati natrag jer da ga tobože Cezar poziva na kraljevsko prijestolje. Dok je Cezar razmišljao što će s njim, kažu da je Arej rekao:

Nije stvar dobra Cezarā mnogo.[222]

82. Njega, dakle, Cezar dade smaknuti kasnije poslije smrti Kleopatrine. A Antonija, premda ga je mnogo i kraljeva i vojskovođa tražilo da ga pokopaju, nije htio oduzeti Kleopatri, nego ga ona svojim rukama ukopa raskošno i kraljevski pri čemu joj je bilo dopušteno da uzme sve što je željela. Ali kao posljedica tolike tuge i boli (jer su joj se prsa upalila od toga što ih je udarala i ranjavala) uhvati je groznica kojom je ona bila veoma zadovoljna kao izlikom da se uzdržava od hrane i tako bez zapreka oslobodi života. Štaviše, u krugu njezinih prisnih znanaca bio je liječnik Olimp kome je otkrila istinu i on joj je bio savjetnikom i pomagačem u njezinu samouništenju, kako je Olimp sam naveo u povijesti tih događaja što ju je izdao. Ali Cezar, naslutivši njezinu namjeru, zasipao ju je prijetnjama i strahovima u pogledu djece, koji su je rušili poput ratnih strojeva te je predala svoje tijelo na njegu i hranjenje kako se željelo.

83. Nakon par dana dođe i sam Cezar da razgovara s njom i utješi je. Ona je baš ležala na prostoj stelji a kad je on ulazio, skočivši samo u donjoj haljini, baci mu se pred noge strašno podivljala lica i kose, drhtava glasa i ugaslih očiju. Bili su vidljivi i brojni tragovi samozlostavljanja; i uopće, činilo se da joj tijelo nije bilo nimalo u boljem stanju nego duh. Pa ipak, onaj njezin poznati šarm i prodornost njezine ljepote nisu sasvim nestali, nego su, unatoč takvu njezinu stanju, odnekud iznutra prosijavali i dali se razaznati u crtama njezina lica. Kad joj je Cezar naredio neka ustane pa legne te sam sjeo blizu nje, prihvati se nekakva opravdavanja svojih postupaka pripisujući sve nuždi i strahu od Antonija, ali kako joj je Cezar protuslovio pa je pobijao točku po točku, brzo promijeni ton

pokušavajući pobuditi njegovo sažaljenje molbama kao netko tko bi se više od svega grčevito držao života. Najzad mu dade popis što ga je imala o svemu svome bogatstvu; a kad joj je Seleuk, jedan od upravitelja njene imovine, dokazao da je nešto od toga ukrala i krije, skočivši i uhvativši ga za kosu, zada mu mnogo udaraca po licu. Kad ju je pak Cezar sa smiješkom zaustavio, reče: »Pa nije li to strašno, Cezare, što si se ti udostojao doći do mene i prozboriti sa mnom koja sam u tako bijednu stanju a da me moji robovi optužuju da sam pohranila nešto ženskog nakita, svakako ne, jadnica kakva jesam, kao ukras sebi nego da, darovavši Oktaviji i tvojoj Liviji[223] neku sitnicu, njihovim posredovanjem nađem u tebe više milosti i blagosti?« Cezaru su se sviđale te riječi jer je mislio da ona svakako želi živjeti. Rekavši joj stoga da joj i te predmete ostavlja na čuvanje i u drugome da će s njom postupati sjajnije nego što se uopće mogla nadati, ode misleći da ju je obmanuo, ali prije je ona obmanula njega.

84. Bio je među Cezarovim drugovima odličan mladić Kornelije Dolabela. On nije bio ravnodušan prema Kleopatri; i tada, udovoljavajući njezinoj molbi, kriomice posla joj poruku da se Cezar sam sprema da krene sa svojom kopnenom vojskom kroz Siriju a da je odlučio nju s djecom poslati za tri dana.[224] Čuvši to, ona najprije zamoli Cezara da joj dopusti da prinese žrtve ljevanice za Antonija; i kad joj je on odobrio, davši se odnijeti i zagrlivši žaru s njegovim pepelom u društvu sa ženama koje su je obično pratile, reče: »Dragi Antonije, pokopah te nedavno ovim rukama još slobodnima, a sada ti izlijevam žrtvu kao zarobljenica i pod tako pažljivom stražom da niti naricanjem niti busanjem u prsa ne mogu unakaziti to svoje ropsko tijelo i brižljivo čuvano da uljepša trijumf nad tobom. Ne očekuj drugih počasti niti ljevanica; jer ove su ti zadnje od Kleopatre koju vode odavde. Ta za života ništa nas ne rastavi jedno od drugoga, a u smrti čini se da mijenjamo mjesta: Ti, Rimljanin, ostajući pokopan ovdje, a ja, nesretnica, u Italiji dobivši samo toliko tvoje rodne zemlje.[225] Ali ako doista ima neke snage i moći u tamošnjih bogova (jer ovdašnji nas izdadoše), ne napusti svoju još živu vlastitu ženu i ne dopusti da se preko mene slavi trijumf nad tobom, nego me ovdje sakrij i pokopaj sa sobom jer od svih svojih nebrojenih jada nijedan nije tako velik i strašan kao ovo kratko vrijeme što ga proživjeh bez tebe.«

85. Tako jadikujući i ovjenčavši i poljubivši žaru, naredi da joj pripreme kupelj. Poslije kupke legavši za stol, ručala je raskošan objed. I dođe neki čovjek sa sela noseći nekakvu košaru; kad su ga stražari pitali što nosi, otvorivši košaru i uklonivši smokvino lišće, pokaza im posudu punu smokava. Kad su se oni zadivili ljepoti i veličini plodova, nasmiješivši se, pozove ih neka uzmu koju; tako oni, ništa ne posumnjavši, rekoše mu neka ih unese unutra. Poslije objeda, međutim, Kleopatra uze već ispisanu i zapečaćenu pločicu te je posla Cezaru i, udaljivši sve druge osim dviju svojih odanih žena, zaključa vrata.

Ali Cezar, pročitavši pločicu, kako je ondje našao jadikovke i usrdne molbe njene neka je pokopa s Antonijem, brzo shvati što se dogodilo.

Najprije htjede sam požuriti da joj pomogne, ali onda posla najvećom brzinom izvjestioce. Kad su dotrčali i zatekli stražare koji nisu bili ničega svjesni, pošto otvoriše vrata, nađoše Kleopatru kako leži mrtva na zlatnoj počivaljci, kraljevski ukrašena. Od onih dviju žena ona koja se zvala Ira umirala je kraj njezinih nogu, dok je Harmion, već teturajući i posrćući, pokušavala da namjesti kraljevski povez[226] na kraljičinoj glavi. Kad je netko u srdžbi rekao: »Baš krasno, Harmion!«, ona odvrati: »Doista prekrasno i dolično za potomka tolikih kraljeva.« Više ne reče ništa nego se sruši ondje kraj ležaljke.

86. Pripovijeda se da je unijeta bila aspida prikrivena odozgo onim smokvama i smokvinim lišćem; tako da je Kleopatra naredila da je životinja može spopasti po tijelu a da to ona sama i ne zna; a kad ju je ugledala uzimajući smokve, kažu da je rekla: »Tu je, dakle, ona«, i da joj je pružila ogoljelu ruku da je ugrize. Ali drugi vele da je aspidu brižljivo čuvala zatvorenu u krčagu za vodu a kad ju je Kleopatra izazivala i dražila zlatnim vretenom, ona se, odskočivši, pripila njoj uz ruku. No istinu ne zna nitko; jer bilo je spomenuto i da je otrov nosila u šupljem češlju koji je skrivala u kosi; a ipak niti je kakva mrlja izbila na njezinu tijelu niti kakav drugi znak otrova. Štaviše, niti zmije nije bilo vidjeti u sobi premda ljudi kažu da su uz more vidjeli njezine tragove. A neki također vele da su se na Kleopatrinoj ruci vidjela dva sitna i teško razaznatljiva uboda; a čini se da je tome i Cezar povjerovao. Jer u trijumfu je bila vožena slika Kleopatre i aspide kako se ovila oko nje. To se, dakle, pripovijeda da se tako dogodilo.

A Cezar, premda oneraspoložen smrću te žene, zadivio se uznositosti njezina duha; i zapovijedio je da se njezino tijelo pokopa uz Antonijevo na sjajan i kraljevski način. I one dvije žene dostaše se časna pogreba na njegov nalog. Kleopatra je umrla kad je imala četrdeset godina života manje jednu i od njih je kraljevala dvadeset dvije a vlast je dijelila s Antonijem više od četrnaest godina. Antonije je po jednima imao pedeset šest godina, po drugima pedeset tri. Antonijevi kipovi bili su srušeni, ali Kleopatrini ostadoše na mjestu jer je Arhibije, jedan od njezinih prijatelja, dao Cezaru dvije tisuće talenata[227] da ih ne snađe ista sudbina kao Antonijeve.

87. Antonije je kao potomstvo ostavio sedmero djece od triju žena, od koje je samo najstarijega, Antila, Cezar dao smaknuti; ostale je preuzela Oktavija i odgajala ih zajedno sa svojom djecom. Kleopatrinu kćer Kleopatru udade za Jubu, najobrazovanijega od kraljeva.[228] Antonija, sina Fulvije, ona podiže tako visoko da je, dok je Agripa bio prvi u milosti kod Cezara a na drugome mjestu Livijini sinovi,[229] trećim bio smatran i zaista bio Antonije. Od Marcela imala je Oktavija dvije kćeri i jednog sina, Marcela, koga je Cezar učinio i svojim sinom[230] i zetom, a jednu od kćeri dao je Agripi. Ali kako je Marcelo umro tek što se oženio i Cezaru nije bilo lako da između ostalih svojih prijatelja izabere pouzdana zeta, Oktavija predloži neka Agripa uzme Cezarovu kćer[231] a ostavi njezinu. Prvo uvjeri Cezara, zatim Agripu, a onda, uzevši natrag svoju kćer, udade

je za Antonija, dok se Agripa oženi Cezarovom kćeri. Od Antonijevih dviju kćeri[232] s Oktavijom jednu uze Domicije Ahenobarbo a drugu, glasovitu po njezinoj razboritosti i ljepoti, Livijin sin Druzo, posinak Cezarov.[233] Iz tog braka potekoše Germanik i Klaudije;[234] od ovih, Klaudije je kasnije došao na prijestolje a od Germanikove djece Gaj[235] poslije kratke i predobro poznate vladavine[236] zaglavi zajedno sa ženom i djetetom, dok Agripina, koja je s Ahenobarbom imala sina Lucija Domicija,[237] udade se za Klaudija Cezara.[238] I Klaudije, posinivši Agripina sina, nadjene mu ime Neron Germanik. Došavši na vlast u moje vrijeme, taj je Neron ubio svoju majku i umalo je svojom bjesomučnošću i ludošću uništio imperij a bio je potomak Antonijev u petom koljenu.

Bilješke

[1] Vidi *Marije* 45.
[2] Tj. stavljati na mučila.
[3] Vidi *Ciceron* 22.
[4] Kasnijim pučkim tribunom.
[5] Prema uobičajenom preračunavanju, oko 1,178.750 predratnih zlatnih jugoslavenskih dinara ili oko 1,390.000 predratnih zlatnih francuskih franaka (kupovne vrijednosti otprilike iz 1914) ili 60.000 funti sterlinga odnosno 300.000 američkih dolara (oboje s kupovnom vrijednošću oko 4 ili 5 puta većom od današnje).
[6] Azijski je stil bio bujan i pun retoričkih ukrasa, mnogo riječi uz malo misli.
[7] God. 55.
[8] Vidi *Pompej* 39.
[9] Ptolemej XI Aulet, otac Kleopatre, egipatski kralj od 80. do 51. Tada je bio u progonstvu.
[10] Oko 47,150.000 zlatnih dinara ili 55, 600.000 zlatnih franaka.
[11] Vidi *Katon Mlađi* 35. i *Pompej* 49.
[12] Pustara između Egipta i Palestine bila je uskim trakom zemlje odijeljena od mora. Ovamo je vodio prodor. Vjetar je na močvare znao nanijeti pijeska te se činilo da je tlo pokriveno čvrstom zemljom.
[13] Opako božanstvo Egipćana koje leži ispod Serbonidskih močvara i Sikronskog jezera (vidi Herodot 3, 5).
[14] Tobožnji sin Mitridatov. Oženio se Berenikom, kćeri Ptolemeja Auleta i kraljicom Egipta poslije istjerivanja njezina oca. Njegova je smrt bila god. 55.
[15] Donju haljinu.
[16] Tj. 10 puta 100.000 sestercija ili 250.000 denara. Rimski denar u Plutarhovu se tekstu redovno naziva (grčkom) drahmom koja mu je približno odgovarala po vrijednosti. Grčka je drahma vrijedila otprilike kao predratni francuski franak u zlatu.
[17] U god. 50.
[18] Za događaje opisane u ovoj glavi također *Pompej* 58 i *Cezar* 30.
[19] 2, 22, 55.
[20] S pritužbama.
[21] Rano god. 48. Brundizij, danas Brindisi, bio je luka iz koje su putnici polazili u Grčku i na istok. Vidi i *Cezar* 37.
[22] Pompejev admiral.
[23] Lađe s tri reda vesala. To su bili ratni brodovi.
[24] Makedonski grad poviše Drača (Dirahija).
[25] Zapovjednik konjaništva *(magister equitum)* pomoćnik je i zamjenik diktatora (koji je zapovjednik pješadije kao najvažnijeg roda vojske u većini starih država).
[26] Forum je zapravo središnji trg u Rimu kakav je postojao u svim antičkim gradovima. Ali obzirom na njegovo političko značenje kao centar antičkog svijeta kroz gotovo 100 godina ovdje je ostavljen njegov latinski naziv.
[27] Druga filipika ocrtava Antonijeve ispade i ekscese.
[28] Staro glazbalo.
[29] God. 45.
[30] Kasnijeg cara Augusta.
[31] Oktavijan August došao je na vlast god. 43. a umro je 14. n. e. Vladao je što s Antonijem što sam 57 godina.

[32] Pred narod.
[33] Vidi *Cezar* 62 i *Brut* 8.
[34] Na govornici.
[35] Toga je mirnodopska haljina rimskog građanina.
[36] Vidi *Cezar* 61.
[37] S Trebonijem.
[38] Vidi *Cezar* 67. i *Brut* 19.
[39] Vidi *Ciceron* 42. i *Brut* 20.
[40] Oko 18,800.000 zlatnih dinara ili 22,240.000 zlatnih franaka.
[41] Lat. *Orcini* prema Orku, bogu podzemlja. Uzeto je da mu odgovara grčki Haron, starac koji prevozi duše mrtvih preko podzemne rijeke Aheronta.
[42] U 11. glavi.
[43] Primorski grad u Iliriji.
[44] Zapravo poočimova: Cezar ga je posmrtno posinio u oporuci. No Oktavijan je stjecao popularnost držeći se kao Cezarov sin.
[45] Blizu 60 zlatnih dinara.
[46] Vojnici su dobili zemlje.
[47] Lat. fasce, znak službenog dostojanstva viših magistrata. Sastojali su se od svežnja prutića u koje je bila umetnuta sjekira a nosili su ih liktori.
[48] Danas Modena, u sjevernoj Italiji.
[49] Oktavijan August. Plutarh ga redovno zove Cezarom a Julija Cezara »Cezarom koji je oborio Pompeja« ili slično.
[50] God. 43. Vidi *Ciceron* 45.
[51] Vjerojatno od grčkoga *kotýlē*, mjera za tekućine.
[52] Oktavijan, Lepid i Antonije.
[53] *Rhenus* (danas Reno) kod Bononije (danas Bologna). Vidi *Ciceron* 46.
[54] Uz mnogo drugoga ta riječ znači i rimsku državu (sve ono područje nad kojim se prostire rimska jurisdikcija).
[55] To su bili ljudi javnim oglasom proglašeni državnim neprijateljima i svatko ih je uz nagradu mogao ubiti.
[56] Vidi *Ciceron* 48.
[57] Lucije Cezar.
[58] Trojice na vlasti, Antonija, Oktavijana i Lepida.
[59] Državne prihode.
[60] Nisu sačuvana.
[61] God. 42. kod Filipa u Makedoniji.
[62] Iz Makedonije.
[63] Oko 3950 zlatnih dinara.
[63a] Eleusinske.
[64] U Ateni.
[65] Misli se: atenskome. U vrijeme demokracije i nezavisnosti Atena nije imala senat nego samo obično vijeće koje je, međutim, za rimskog vrhovništva dobilo aristokratska obilježja pa zato Plutarh upotrebljava taj termin.
[66] God. 41.
[67] Glazbalo suzdržane, dostojanstvene svirke, slično našoj citri.
[68] Frulí ili flauti, glazbalu razigrane, živahne, opojne svirke.
[69] Teba u *Kralju Edipu* 4.
[70] Narod jauče jer mori pošast. Jampski trimetri.
[71] To su štapovi bakhantica ovijeni lozom i bršljanom.
[72] Dionisovi nadimci.
[73] Oko 943,000.000 zlatnih dinara.
[74] *Ilijada* 14, 164, o Heri koja se ukrasila da opčini i zavede Zeusa.
[75] Starijeg, Gaja Julija.
[76] Rijeka u Kilikiji koja protječe gradom Tarsom, prijestolnicom Kilikije.
[77] Tarsa.
[78] Na trgu u gradu.
[78a] Misli se: egipatski kraljevi iz dinastije makedonskih Ptolemejevića.
[79] Jer više nije potpuno svježe.

[80] Zaključak je apsurdan u medicinskom pogledu.
[81] *Gorgija* 464C.
[81a] Crnomorsku.
[82] Tj. ribički pribor.
[83] Druga verzija teksta: »kraljevima«.
[84] Oktavijanom, kasnijim Augustom.
[85] Krajem god. 40.
[86] Tj. rimsku državu: vidi bilj. 54.
[87] Antonija i Oktavije.
[88] Tj. postao je vrhovni svećenik (*pontifex maximus*).
[89] Gimnasijarh se brinuo za priređivanje gimnastičkih igara.
[90] Himatiju.
[91] Maslinu je po priči zasadila božica Atena kad se s Posejdonom sporila oko toga pod čijom će zaštitom biti atenski grad. Rasla je u Erehtejevu hramu na Akropoli.
[92] Sveti izvor odmah ispod drevnog portala Akropole (vidi Pausanija, *Putopis Grčke* 1, 28 4). Vrelo je čas davalo više čas manje vode i zato su ga nazvali Klepsidrom, tj. Vodenom urom.
[93] Sin partskog kralja.
[94] God. 38.
[95] Oko 4,715.000 zlatnih dinara.
[96] Oko 1,252.500 zlatnih dinara.
[97] U Rimu.
[98] Iskustva Rimljana s Partima bila su i poslije Plutarha samo neugodna i bolna.
[99] Te su lađe imale kljun okovan među i njime su se zabijale u neprijateljske brodove i potapale ih.
[100] *Ferdo* 254A.
[101] Ravnu Siriju.
[102] Mirisnu smolu.
[103] Oceanu.
[104] Tetrarhije, vlast nad 1/4 neke zemlje.
[105] Sin Aristobula II, koga su 38. Parti doveli na prijestolje a 35. bila mu je odsječena glava.
[106] Sunce odnosno Mjesec.
[107] U izvorniku: imperija (vidi bilj. 54).
[108] God. 36. Vidi *Kras* 33.
[109] Vidi *Temistoklo* 29.
[110] Sva su ta tri grada u Siriji.
[111] Gala.
[112] Oko 1536 km.
[113] Gornja (jugozapadna) Medija koja je pod imenom Atropatene činila nezavisno kraljevstvo. Ime joj potječe od Aleksandrova satrapa.
[114] Ratna sprava za razbijanje gradskih vrata i zidova.
[115] Oko 26 m.
[116] Pontski kralj.
[117] Oko 9,6 km.
[118] Vidi *Kras* 10.
[119] Suncostaja, solsticija.
[120] Oštriji.
[121] Vidi glavu 37.
[122] Mardi su bili narod u Mediji na granici s Perzijancima.
[123] Vidi glavu 38.
[124] Iz praćki.
[125] Koplja koja su se bacala.
[126] Galski konjanici.
[127] Tamnu.
[128] Vidi glavu 39.
[129] To je bila »kornjača«, *testudo*, ratni stroj koji opisuje Dion Kasije 49, 3.
[130] Drugi prevode: »prizor nalik na stepenice u kazalištu« (misli se stepenice na kojima je sjedila publika).

[131] 1,7 l. Toliko treba čovjeku na dan.
[132] Oko 39,5 zlatnih dinara.
[133] Misli na 10.000 grčkih najamnika u vojsci Kira Mlađeg koje je Ksenofont doveo od Kunakse do mora.
[134] Vidi glavu 37.
[135] Oko 443 km!
[136] Vidi bilj. 129.
[137] Nije jasno na koji način.
[138] To baš nije u skladu s ranijom tvrdnjom da ih je kod kola izginulo od partskog oružja 10.000.
[139] U glavi 37. Artavazd je imao 6000 konjanika i 7000 pješaka.
[140] God. 34. Vidi glavu 53.
[141] Azije.
[142] God. 35.
[143] Tjelesna straža zapovjednika. Za carstva pretorijanske su kohorte bile careva osobna garda i imale zaseban tabor u Rimu te su došle do velika utjecaja i postavljale i skidale careve po svojoj volji. Pretorijanski prefekt, njihov zapovjednik, postao je iza cara drugi čovjek u državi.
[144] Plutarhu je Kleopatra izrazito antipatična i krivi je za sve. Nije jasno zašto bi se ona pretvarala.
[145] Gaja Julija.
[146] Antonije.
[147] Tijara i mitra zapravo su jedno isto, perzijsko pokrivalo za glavu u obliku turbana. Uspravna mitra bila je samo kraljevska a ostali su je Perzijanci smjeli nositi samo preklopljenu.
[148] Hlamidi.
[149] Povezom koji je označavao kraljevsko dostojanstvo poput kasnije krune. Makedonskog je porijekla.
[150] Vrlo zlobno!
[151] Oko 94,300.000 zlatnih dinara ili 112,000.000 zlatnih franaka.
[152] Vladari nad 1/4 neke zemlje.
[153] Azovsko more.
[154] Kazališne družine.
[155] U maloazijskoj Joniji, na ušću Meandra.
[156] God. 32.
[157] Kao znak za ljubavni rastanak.
[158] Na glas! U antici se gotovo redovno čitalo glasno a ne u sebi.
[159] Da bude sklon Antoniju.
[160] Vino na glasu.
[161] Nasladom, miljenčetom.
[162] Danas Pesaro u Umbriji.
[163] Vojnim kolonistima.
[164] Na ulazu u Korintski zaljev.
[165] Jedna od skupina figura u reljefu na južnom zidu Akropole. Posvetio ju je Atal I Pergamski. Vidi Pausanija 1, 25, 2.
[166] U glavama 4. i 24.
[167] Kao što se Kleopatra nazivala novom Izidom.
[168] Ta su dva pergamska kralja u svojoj darežljivosti Atenjanima darovali te goleme kipove koje su oni u svom ulizivanju potom posvetili Antoniju.
[169] Goleme lađe s 8 odnosno 10 redova vesala.
[170] Atlantika.
[171] Gibraltara.
[172] Antonije je sigurno imao i drugih razloga zašto je želio bitku na moru.
[173] Zapovjednici trijera (troveslarki, ratnih lađa).
[174] Iz Euripidovog *Mahnitog Herakla*, stih 1250. Jampski trimetar.
[175] Grč. efebe.
[175a] Gaj Julije.
[175b] U Akarnaniji.

[176] *Torýnē* (Torina ili Toruna). Ta riječ u grčkome znači varjaču.
[177] Malo potom on je umro.
[178] Ratu sa Sekstom Pompejem za Siciliju.
[179] Zlonamjerna i prilično nevjerojatna Plutarhova opaska.
[180] Pothvat sumnjive etičnosti. Ali Plutarh se pravi nevješt.
[181] Nije se pouzdavao u Egipćane čija je plašljivost bila opće poznata i bojao se da ne pobjegnu odmah u početku. Ostavio je samo one egipatske brodove koji su bili osobna pratnja Kleopatre.
[182] Bio je običaj da se jedra prije bitke ostave na obali gdje su bila posve beskorisna. Ali Antonije je već pomišljao na mogući bijeg.
[183] 2. rujna 31.
[184] Grč. Eutih odnosno Nikon.
[185] Oko 1600 m.
[186] Oko podne.
[187] Lađe su se kljunovima okovanim među zabijale u bokove neprijateljskih i potapale ih.
[188] Lijevo.
[189] Zapovjednik Cezarova središta. To je trebalo spomenuti u 65. glavi.
[190] Lađu s pet redova vesala.
[191] Lake i brze lađe kakve su imali Liburnjani.
[192] Rt na krajnjem jugu Peloponeza.
[193] Oko 4 popodne.
[194] Južno od Delfa.
[195] Primorski grad u Africi, na ulazu u Kirenaiku.
[196] Vidi *Brut* 1.
[197] Crvenim morem Plutarh naziva gornji dio Arapskog zaljeva.
[198] Oko 54 km.
[199] I ondje je sagradio dvorac.
[199a] *Ptice* 1549.
[200] Radi se, dakako, o komediografu čije zrelo doba pada između 428. i 389.
[201] Drugi dan velike svetkovine u čast Dionisa zvane Antesterije. U taj su se dan prinosile žrtve ljevanice pokojnicima.
[202] Daktilski (epski) heksametri (šestomjeri).
[203] Pjesnik u Aleksandriji u doba helenizma.
[204] Elegijski dvostih.
[205] Mladići od 18. do 20. godine. S 18 godina postaju punoljetni.
[206] Zvao se Cezarion.
[207] Tim se detaljem bijela muževna toga razlikovala od toge pretekste koju su nosili dječaci do 14. godine. Cezarion je trebao biti odgojen kao Grk a Antil kao Rimljanin.
[208] Vidi glavu 28.
[209] Vidi glavu 67.
[210] Drugi prevode: dragulje.
[211] Cimet, slatku koricu. Grčki (i hebrejski) *kinnamon*.
[212] Konjskog trkališta.
[213] Vidi glavu 62.
[214] Drugi prevode: mumija.
[215] Iz grada.
[216] Dionis Bakho.
[217] 1. kolovoza 30.
[218] Ili preklopna.
[219] Bio je razvratnik.
[220] Jampski trimetar nepoznata autora.
[221] Gaja Julija.
[222] Parodija stiha 204. iz *Ilijade* 2, gdje se govori o mnoštvu glavara.
[223] Livijom se Oktavijan August oženio god. 38.
[224] U Rim.
[225] Grob.
[226] Dijadem.
[227] Oko 9,430.000 zlatnih dinara ili preko 11 milijuna zlatnih franaka.

[228] Bio je i povjesničar. Djela su mu izgubljena.
[229] Oktavijanova žena Livija bila je prije udata za Tiberija Klaudija Nerona kome je rodila dva sina, Druza i Tiberija, kasnijeg cara.
[230] Posinio ga je.
[231] Juliju.
[232] Obje su se zvale Antonije.
[233] Augustov.
[234] Germanik je bio znameniti vojskovođa, posinak cara Tiberija, a umro je pod nerazjašnjenim okolnostima. Klaudije je kasniji car.
[235] Kaligula.
[236] Eufemistički: poznate po zlu.
[237] Kasniji car Neron.
[238] Car Klaudije I.

Usporedba Demetrija i Antonija

1. Budući da su, dakle, obojica doživjela velike obrate sudbine, promotrimo najprije ono što se tiče njihove moći i slave, da su jednome pripale po ocu i bile unaprijed stečene budući da je Antigon postao najsilnijim od Aleksandrovih nasljednika i prije nego što je Demetrije dosegao muževnu dob najveći je dio Azije potpao pod udar njegova oružja i on mu postao gospodarom; nasuprot tome Antonije, potekavši od oca inače nadarena, ali nikakva ratnika, koji mu nije mogao namrijeti nikakve velike slave, odvažio se posegnuti za Cezarovom vlašću na koju po rodu nije imao nikakva prava i učinio je sebe nasljednikom svih njegovih tekovina. I toliku je silu stekao oslanjajući se samo na svoja vlastita sredstva da je, postigavši podjelu imperija na dva dijela, izabrao i dobio znamenitiji a onda je, sam izočan, preko svojih pobočnika i podzapovjednika opetovano pobijedio Parte i potisnuo barbarske narode oko Kavkaza sve do Kaspijskog mora. Štaviše, i ono zbog čega je na rđavu glasu svjedoči o njegovoj veličini. Jer Demetrijevu je ocu bilo drago što je sina oženio Antipatrovom kćeri Filom unatoč razlici u godinama zato što ju je smatrao uglednijom po društvenom položaju, a Antoniju je brak s Kleopatrom bio predmetom prijekora premda je ona bila žena koja je moći i sjajem nadvisivala sve kraljeve svoga doba osim Arsaka. Ali on je sebe učinio tako velikim da se drugima činilo da zaslužuje veće stvari od onih koje je želio.

2. Što se tiče njihove nakane da steknu sebi vlast, u slučaju Demetrijevu nema joj zamjerke jer je nastojao da gospoduje i kraljuje nad ljudima naviklima da slušaju gospodara i kralja, ali u Antonijevu ona je bila nasilnička i tiranska jer je porobljavao rimski narod koji je netom izmakao samovladi Cezarovoj. Štaviše, najveće i najsjajnije od njegovih dostignuća, rat protiv Kasija i Bruta, on je poduzeo da oružanom rukom liši domovinu i sugrađane slobode. Ali Demetrije je, i prije nego što ga je stigla sila sudbine, produžio s oslobađanjem Helade i istjerivanjem posada iz njezinih gradova ne onako kao Antonije koji se dičio time što je u Makedoniji ubio oslobodioce Rima. A k tome, što se tiče darežljivosti i širokogrudnosti u darivanju, jedne od stvari koju hvale kod Antonija, Demetrije ga u tome toliko nadvisuje da je udijelio neprijateljima koliko Antonije nije dao prijateljima. Ipak, onaj prvi stekao je lijep glas time što je naredio da Bruta lijepo opreme i pokopaju; ali ovaj drugi iskazao je pogrebne počasti i svima poginulim neprijateljima i zarobljenike je poslao natrag Ptolemeju s novcem i poklonima.[1]

3. U sreći obojica su bili obijesnici i prepuštali su se raskoši i slastima. Ali ne bi se moglo reći da je Demetrije kraj svih uživanja i putenih općenja ikada dopustio da mu promakne pravi čas za djelovanje, nego se samo za obilja dokolice odavao užicima i Lamija mu je,[2] posvema poput one mitske, služila za provod samo kad se zabavljao ili bio sanjiv. U ratnim mu pripremama nije na koplju bilo bršljana niti mu je kaciga mirisala miomirisima niti je u bitke polazio iz ženskih odaja ulašten i svjež, nego je, stišavajući pomamne ophode i zaustavljajući bakhičko mahnitanje postajao, po Euripidu,[3] »službenik Aresa kletog« i uopće nijednom njegovom neuspjehu uzrok nije bila naslada niti lakomislenost.

Antonija pak, baš kao što na slikama vidimo Herakla kako mu Omfala oduzima kijaču i svlači lavlju kožu,[4] isto je tako Kleopatra, razoružavši ga i zatravivši, često puta nagovorila da s njom dangubi i igra se na morskim žalima Kanopa i Tafezirisa pustivši iz ruku velike pothvate i nužne vojne. A na koncu, utekavši iz boja poput Parisa, uranjao je u njezina njedra; štaviše, Paris je poražen pobjegao u ložnicu,[5] a Antonije je pobjegao trčeći za Kleopatrom i tako propustio pobjedu.

4. Nadalje, ako je Demetrije – što nije bilo zabranjeno, nego je kod makedonskih kraljeva ušlo u običaj od Filipa i Aleksandra – sklapao više brakova[6] kao Lisimah i Ptolemej zadržao je štovanje prema svim svojim ženama; naprotiv, Antonije je, oženivši se istovremeno dvjema ženama, kao prvo uradio ono što se niti jedan Rimljanin nije usudio a kao drugo otjerao je svoju građansku i zakonitu suprugu za volju strankinji s kojom je živio nezakonito; iz tog razloga onome brak nije donio nikakva zla, a ovome najveće od sviju.

S druge strane, u Antonijevim razvratnim postupcima nema nikakva svetogrđa kao što ima u Demetrijevima. Povjesničari, naime, vele da kuje nisu bile puštane nikamo na Akropolu zato što se ta životinja najmanje krije pri parenju; ali ovaj je puteno općio s bludnicama na samom Partenonu i izopačivao mnoge od atenskih građanki; pa i one opačine za koju bi se najmanje vjerovalo da ima udjela u takvim razuzdanim nasladama, okrutnosti, bilo je u Demetrijevoj pomami za užicima jer je dopustio ili, točnije, iznudio jadnu smrt najljepšega i načednijega od Atenjana koji je bježao od njegova silovanja. Da se kaže ukratko, Antonije se svojom razvratnošću ogriješio o sebe, Demetrije o druge.

5. Nadalje, prema roditeljima Demetrije se pokazao besprijekornim; a Antonije je izručio majčina brata samo zato da uzmogne ubiti Cicerona, čin i sam po sebi odvratan i okrutan te bi se Antoniju teško mogao oprostiti čak i da je Ciceronova smrt bila cijena za spas njegovu ujaku.[7]

Dalje, što se tiče kršenja zakletvi i ugovora od obojice, jer jedan je uhvatio Artabaza a drugi ubio Aleksandra, Antonije ima općenito priznat izgovor: Artabaz ga je, naime, u Mediji napustio i izdao; ali za Demetrija mnogi kažu da se, izmislivši lažne optužbe na osnovu kojih je onako postupio, tužio na čovjeka kojemu je sam učinio krivo a umorstvo nije bilo osveta za njemu nanesenu krivicu.

I opet, Demetrije je sam postao tvorcem svojih uspjeha; nasuprot

tome, Antonije je postizavao svoje najljepše i najveće pobjede preko svojih vojskovođa ondje gdje nije bio osobno nazočan.

6. Svoj su pad s vlasti obojica sami prouzročili, ali ne na jednak način, nego jedan ostavljen na cjedilu od svojih (jer su se Makedonci odmetnuli od njega) a drugi ostavivši svoje na cjedilu (jer je pobjegao od onih koji su za nj život izlagali opasnosti); stoga se jednome može zamjeriti što je svoje borce učinio sebi tako neprijateljskima a drugome što je iznevjerio toliku stečenu naklonost i povjerenje.

Smrt se niti kod jednoga niti kod drugoga ne može pohvaliti, ali Demetrijeva zaslužuje više prijekora. Otrpio je da postane sužnjem i zadovoljio se time što je svom životu dodao tri godine zatočeništva davši se poput životinje pripitomiti vinom i trbuhom. A Antonije je sebi oduzeo život na kukavan, jadan i nečastan način, ali ipak barem prije nego je neprijatelj postao gospodarom njegove osobe.

[1] Vidi *Demetrije* 17.
[2] Lamija je mitska kraljica koja je žderala tuđu djecu kad je izgubila vlastitu. Isprva strašna, kasnije je postala grotesknom.
[3] Ta je tragedija izgubljena.
[4] Heraklo je ubojstvo Euritova sina Ifita morao okajavati služenjem lidijske kraljice Omfale i obavljanjem ženskih poslova. Ta mitska epizoda ima izrazito erotičko obilježje.
[5] Heleninu, u *Ilijadi* 3, 380–392.
[6] Istovremeno.
[7] Ta je rečenica u izvorniku nejasna.

DION

(409–354. pr. n. e.)

1. Zar, Sosije Senecione,[1] kao što Simonid veli da se Ilij ne srdi na Korinćane zato što su Ahejcima zavojštili na nj[2] jer su i oni u Glauku, izvorno potekli iz Korinta,[3] imali revna suborca, nije pravo da isto tako niti Rimljani niti Heleni ne predbacuju Akademiji[4] jer su podjednako zastupljeni u ovome spisu koji obuhvaća životopise Bruta i Diona koji su obojica, ovaj kao neposredan učenik Platonov a onaj othranjen na njegovu učenju, krenuli kao iz istog rvališta u najveće bojeve? Pa stoga nije čudo što su, postupivši u mnogome slično poput braće, posvjedočili ispravnost učenja svoga vodiča u vrlini da se moć i sreća moraju združiti s razborom i pravednošću da bi politička djelatnost uz ljepotu zadobila i veličinu. Jer kao što je učitelj atleta Hipomah običavao govoriti da one koji su kod njega prošli gimnastičku obuku može prepoznati već izdaleka makar ih vidio gdje meso nose s trga, tako je prirodno da načela onih koji su bili jednako izobraženi prožimaju njihova djela podajući im uz pristojnost i neku vrst sklada i proporcionalnosti.

2. Štaviše, sudbine koje su im bile iste više po onome što ih je zadesilo nego po onome za što su se opredijelili zbližuju njihove živote sličnošću. Obojica su, naime, zaglavili prijevremeno a da se nisu uzmogli dovinuti do ciljeva kojima su namijenili plodove svojih brojnih i velikih bitaka. Ali najčudesnije je od svega to što je obojici božanstvo navijestilo blisku smrt ukazivanjem zlosutne sablasti. Pa ipak, oni koji poriču takve stvari obrazlažu to tvrdnjom da nijedna osoba zdrave pameti nije nikada imala priviđenje nadzemaljske utvare ili prikaze, nego djeca, ženskinje i ljudi smućeni bolešću u duševnoj pometnji ili poremećenosti tijela sami uranjaju u isprazne i neobične tlapnje zato što u sebi imaju zlog duha praznovjerja. Ali ako se Diona i Bruta, ljude ozbiljne i filozofski obrazovane, koji se nisu dali lako smesti niti zarobiti ničim što im se dogodilo, priviđenje tako dojmilo da su i drugima saopćili njegovu pojavu, onda ne znam nismo li prisiljeni prihvatiti najneobičniji nazor iz davnina da zli i zlobni dusi, zavideći dobrim ljudima i stajući na put njihovim plemenitim djelima, izazivaju kod njih zbunjenost i strah nastojeći ih pokolebati i uzdrmati u njihovoj kreposti da ovima ne bi, ako ustraju nepokolebljivi i neporočni na putu dobra, dopao poslije smrti bolji usud nego same zloduhe. Ali to neka ostane pridržano raspravi na drugome mjestu. A u ovoj, dvanaestoj knjizi[5] usporednih životopisa opišimo najprije život starijega.

3. Dionizije Stariji,[6] stupivši na vlast, odmah se oženio kćeri Sirakužanina Hermokrata. Ali kako se tiranida još nije bila čvrsto ustalila, njoj pobunjeni Sirakužani učiniše nasilje uz strašna i zločinačka tjelesna zlostavljanja uslijed čega ona sama dobrovoljno učini kraj svom životu. Tada Dionizije, povrativši vlast i opet ojačavši, uze odjednom dvije žene, jednu od Lokrana, imenom Doridu, a drugu domorotkinju Aristomahu, kćer Hiparina koji je postao jedan od prvih ljudi u Sirakuzi i drug u službi Dionizijev kad je ovaj prvi put bio izabran za vojskovođu s neograničenim ovlaštenjima. Pripovijeda se da se u jedan dan oženio objema i da nitko nije doznao koju je prvu obljubio, ali da je ubuduće jednaku pažnju neprestano posvećivao objema jer su navikle da zajedno večeraju s njime i da noću naizmjence dijele njegovu postelju. Ipak, sirakuški je puk želio da njihova suplemenica uživa više časti od strankinje, ali kako je ovoj posrećilo da prva postane majkom najstarijem Dionizijevom sinu, time se osigurala zbog svoga stranog roda. Aristomaha je, naprotiv, dugo vremena živjela s Dionizijem kao nerotkinja iako je on bio veoma željan da dobije od nje djecu pa je dao smaknuti majku svoje Lokranke optuživši je da činima čini Aristomahu neplodnom.

4. Dion, koji je bio Aristomahin brat, isprva je uživao počasti zbog sestre, ali kasnije, kad je davao dokaza svoje mudrosti, tiranin ga je već volio zbog njega sama. I pored svega drugoga, rizničarima je bilo rečeno neka Dionu daju što god bude iskao uz ogradu da o tome isti dan izvijeste Dionizija. No premda je Dion i ranije bio uzvišena značaja, veledušan i muževan, još je većma uznapredovao u tome kad je, nekom božanskom dobrom srećom, na Siciliju prispio Platon[7] bez ikakve ljudske namisli; neko je božanstvo, kako se čini, već izdaleka postavljalo temelje slobodi Sirakužana i, udešavajući obaranje tiranide,[8] dopremilo Platona iz Italije u Sirakuzu i učinilo njegovim učenikom Diona koji je bio posvema mlad, ali je od sviju Platonovih učenika najbrže shvaćao i s najviše žara poslušao poziv vrline, kako je napisao sam Platon[9] a posvjedočuju događaji. Jer premda othranjen u duhu poniznosti pred tiraninom i potpuno naviknut samo na život pun podložnosti i straha, skorojevićku dvorsku podvorbu[10] i nezgrapnu raskoš te način življenja koji je na mjesto najvišeg dobra stavljao užitke i pohlepu, zasitivši se svega toga, čim je okusio racionalnu filozofiju koja vodi putem do vrline, brzo je usplamtio dušom pa kako se posve bezazleno i u mladenačkom zanosu ponadao da će, kao što se on spremno odazvao pozivu ka višim dobrima, isti argumenti imati sličnu snagu uvjerljivosti i za Dionizija, ozbiljno se založi i ishodi da se on za dokolice susretne s Platonom i sasluša ga.

5. Kako je na tom njihovom sastanku glavni predmet rasprave bila ljudska vrlina a najviše su se prihvatili istraživanja pojma hrabrosti, budući da je Platon dokazivao da svi zaslužuju da ih se smatra hrabrima prije nego tirani a onda, prešavši na pravednost, razlagao da je život pravednih pun blaženstva a nepravednih bijedan, tiranin te riječi, kao da razobličuju njega, nije htio trpjeti i nije krio zlovolju prema nazočnima zato što su s udivljenjem primali izlaganje tog čovjeka i puštali da ih

općinja svojim govorom. Najzad, razbjesnivši se, razjaren upita ga radi čega je zapravo došao na Siciliju. A kad Platon reče da je došao tražiti dobra čovjeka, prihvativši, on odvrati: »Ta bogova mi, očito je i to da ga još nisi našao.« Dion je mislio da je to kraj njegove srdžbe i otpravi Platona, koji je i sam požurivao svoj odlazak, na troveslarku koja je vozila Spartance Polisa u Heladu; ali se Dionizije potajno obrati na Polisa molbom neka za plovidbe ubije Platona ako to ikako bude moguće, ako pak ne uspije, neka ga svakako proda u ropstvo; ta od toga mu, reče, neće biti nikakve štete nego će, budući da je pravednik, biti podjednako sretan i ako postane rob. Pripovijeda se da je stoga Polis stvarno Platona dopremio u Eginu pa ga ondje prodao kao roba jer su Eginjani bili u ratu s Atenjanima[11] i donijeli su zaključak da se svaki na Egini zatečeni Atenjanin izloži na prodaju. Unatoč svemu tome, Dion nije uživao manje časti niti povjerenja kod Dionizija, već je vodio najvažnija poslanstva i, poslan ka Kartažanima, pobudio je osobito divljenje; i podnosio je njegovu otvorenost u govoru jer je ovaj gotovo bez straha govorio sve što mu je padalo na um pa je tako otrpio i prijekor u vezi s Gelonom.[12] Kad se, naime, kako se čini, Dionizije podrugivao Gelonovoj vladavini i rekao da je sam Gelon postao ruglo[13] Sicilije, ostali su se pravili da se dive toj šali, a Dion, ozlovoljivši se, reče: »Doista ti si sada tiranin zahvaljujući povjerenju što ga je Gelon stekao, ali tvoja će krivnja biti što ubuduće ljudi neće ni u koga imati povjerenja.« Jer stvarno očigledno je da je Gelon grad pod samovladom učinio najljepšim prizorom a Dionizije najsramotnijim.

6. Kako je Dionizije od Lokranke imao troje djece a od Aristomahe četvoro od kojih su dvoje bile kćeri Sofrosina i Areta,[14] Sofrosinu dade za ženu svome sinu Dioniziju,[15] Aretu bratu Tearidu. A poslije smrti Dionizijeva brata Tearida Dion uze Aretu koja mu je bila sinovica. Kad se činilo da je Dionizije, koji je bolovao, blizu smrti, pokuša Dion porazgovarati s njim o Aristomahinoj djeci, ali mu liječnici, budućem nasljedniku vlasti za ljubav, ne dadoše priliku; štaviše, kako tvrdi Timej,[16] kad je bolesnik tražio sredstvo za spavanje, dali su mu jedno koje mu je oduzelo sposobnost primanja osjeta tako da mu se na san nadovezala smrt.[17]

Pa ipak, na prvom skupu tiraninovih prijatelja kod Dionizija Mlađeg Dion tako prozbori o potrebama trenutka da su se pokraj njegove razboritosti ostali pokazali djecom a kraj njegove otvorenosti u govoru robovima tiranide koji su većinom običavali plašljivo i u preveliku strahu davati mladiću savjete po njegovoj želji. Ali u njihovu strahu od opasnosti koja je prijetila državi od Kartage najviše ih je prenerazilo to što je Dion obećao da će, ako Dionizije želi mir, on, smjesta otplovivši u Afriku, ostvariti konac rata pod najpovoljnijim mogućim uvjetima, ako je pak onome milije ratovati, sam će mu pribaviti za rat pedeset brzih troveslarki i preuzeti njihovo održavanje vlastitim sredstvima.

7. Dionizije se, dakle, izvanredno zadivi njegovoj velikodušnosti i izrazi zadovoljstvo njegovom revnošću; ali ostali, misleći da ih Dion

sjajem svojih zasluga posramljuje i svojom moći ponizuje, uzevši to smjesta kao povod, nisu štedjeli nikakve riječi kojom će mladića razjarivati na nj tvrdeći da se on vojevanjem na moru nastoji krišom uvući do vlasti tiranina i pomoću brodovlja privući moć u ruke Aristomahine djece koja su mu nećaci. Ali najočevidniji i najvažniji uzroci zavisti i mržnje bili su razlika u načinu života i njegov običaj da se ne druži s njima. Jer oni su, odmah od početka zaokupljujući u prisnu ophođenju tiranina mlada i loše odgojena užicima i laskanjima, neprestano izmišljali nekakve ljubavne zgode, pustopašne provode uz piće i žene i druge nepristojne zabave uslijed kojih se tiranida, omekšavajući poput gvožđa,[18] pokazala podanicima prijaznom i postepeno izgubila svoju odveć izraženu neljudskost premda nije otupljivala toliko zbog blagosti koliko zbog lakomislenosti nosioca vrhovne vlasti. Mladićevo je popuštanje pomalo slabilo i kidalo gvozdene okove kojima je Dionizije Stariji rekao da ostavlja sapetu svoju samovladu. Ta devedeset je, kako tvrde, dana pio bez prestanka pošto je jednom počeo i njegovim su dvorom, kroz to vrijeme ozbiljnim ljudima i razgovorima nepristupačnim, u potpunosti vladali pijanstvo, šale, pjesma, ples i lakrdijanje.

8. Dion im je tada, kako je prirodno, bio mrzak jer se nije prepuštao nijednom od užitaka i mladenačkih ludorija. Zato su ga ocrnjivali tako što su stvarno nadijevali njegovim vrlinama prikladne nazive opačina nazivajući dostojanstvenost ohološću a otvorenost u riječi drskošću; pa i kad ih je opominjao, držali su da ih optužuje a kad nije sudjelovao u njihovim grijesima, da ih prezire. Zacijelo je i po naravi u njegovu značaju bilo neke uznositosti i otresitosti koja ga je činila za saobraćanje nepristupačnim i nedruževnim. Jer nije njegovo društvo bilo nemilo i neprilično samo čovjeku mladu, kojemu su uši bile razmažene laskanjem, nego su mnogi i od onih koji su se veoma rado družili s njime i cijenili jednostavnost i plemenitost njegova značaja prekoravali njegov način ophođenja zato što je s onima koji su ga trebali bio osorniji i grublji nego što to smije biti državnik. O tome mu je kasnije i Platon pisao[19] kao u proročkoj viziji neka se dobro čuva samovolje jer ona je »drug samoće«.[20] Pa ipak, u ono vrijeme, premda se zbog prilika činilo da u onoj situaciji ima najviše prestiža i da je jedini ili glavni potporanj i čuvar tiranide koja se klimala, znao je da prvi i najveći nije zbog naklonosti tiraninove nego suprotno njegovim željama i zato jer ga trebaju.

9. Smatrajući da je uzrok tome u Dionizijevoj neobrazovanosti, živo se trudio da ga privede plemenitim oblicima provođenja slobodna vremena i da mu dade okusiti književnosti i nauka koje obiluju značaj da bi se prestao plašiti vrline i privikao se da uživa u lijepome. Jer Dionizije po svojoj prirodi nije pripadao najgoroj vrsti tirana, već ga je njegov otac, u strahu da će se, stekavši mudrost i došavši u društvo umnih ljudi, urotiti protiv njega i oteti mu vlast, čuvao zaključana kod kuće gdje je on uslijed nedostataka društva i nepoznavanja bilo kakve političke djelatnosti, kako vele, izrađivao kolica, postolja za svjetiljke te drvene stolice i stolove. Dionizije Stariji je, naime, bio tako nepovjerljiv i sumnjičav prema svim

ljudima da iz straha sebi niti kosu nije dao odsijecati brijačkim škarama, nego mu je jedan od frizera, dolazeći k njemu, kosu spaljivao užarenim ugljenom. A njemu u sobu niti brat niti sin nije mogao ući u odjeći u kojoj je došao, nego je trebalo da svatko prije nego uđe, skinuvši svoju haljinu, navuče na se drugu pošto su ga čuvari vidjeli gola. I kad mu je jednom brat Leptin tumačio položaj jednog mjesta[21] pa, uzevši koplje od jednoga od tjelohranitelja, nacrtao njegov tlocrt, on se strašno naljutio na nj a čovjeka koji je dao koplje pogubio je. Običavao je govoriti da se čuva svojih prijatelja znajući da su razboriti i da bi voljeli sami biti tirani nego podanici tiranina. I dao je smaknuti Marsiju, jednoga od onih što ih je sam unaprijedio i postavio na visok časnički položaj, zato što je taj usnio da ga ubija izjavivši da mora da mu je u snu došlo takvo viđenje zato što je obdan o tome razmišljao i to snovao. Doista, čovjek koji se razbjesnio na Platona zbog toga što ga ovaj nije proglasio najhrabrijim na svijetu do te je mjere bio duše usplahirene i od kukavičluka prepune svakojakih jada!

10. Videći da je njegov sin, kako je bilo spomenuto, uslijed nedostatka odgoja osakaćena i skrhana značaja, pozivao ga je Dion da se prihvati naobrazbe i da najusrdnije zamoli prvoga među filozofima neka dođe na Siciliju; a kad taj dođe, neka se s punim povjerenjem njemu prepusti da on,[22] značaja dovedena u red po načelu vrline i usklađene s najbožanstvenijim i najljepšim uzorom svega što postoji, čijem vodstvu pokoravajući se svemir iz nereda postaje red, priskrbi veliku sreću sebi i veliku sreću svojim sugrađanima jer će im poslušnost koju mu sad iskazuju bez oduševljenja i pod prinudom njegove vlasti usaditi svojom trijeznošću i pravičnošću združenom s dobrohotnošću kao pravi otac i od tiranina postati kralj. Ta čelične spone nisu, kako je njegov otac običavao govoriti, strah, sila i mnoštvo lađa i straža od deset tisuća barbara nego naklonost, privrženost i odanost što ih rode vrlina i pravednost; a ove, ako su i savitljivije od onih napetih i krutih veza, jače su u održavanju trajne moći. Bez svega pak toga, reče, u vladara nema stremljenja k časti i k nadmetanju ako mu je tijelo veličanstveno odjeveno i ako mu obitavalište sjaji raskošnim namještajem, a ako on u ophođenju i razgovoru nije ništa dostojanstveniji od bilo kojeg običnog čovjeka i ako ne smatra primjerenim da kraljevski dvor njegove duše bude ukrašen dolično i kraljevski.

11. Budući da mu je Dion često upućivao takve savjete i protkivao ih ponekim Platonovim mislima, obuze Dionizija vruća i mahnita želja za Platonovim učenjem i društvom. Odmah stoga stadoše u Atenu stizati brojna pisma od Dionizija i mnogi odlučni zahtjevi od Diona kao i drugi iz Italije od pitagorejskih filozofa koji su ga svi nagovarali neka dođe i prihvati se mlade duše koja glavinja pod teretom velike vlasti i moći i neka je obuzda svojim ozbiljnijim prosuđivanjem. Zato Platon, kako sam veli,[23] postidjevši se najviše sebe da ljudi ne pomisle da se ograničava samo na riječi a ne bi bio voljan prihvatiti se kakva djela te u očekivanju da će očišćenjem jednoga čovjeka, koji je bio poput odlučna činioca, izliječiti čitavu Siciliju u njezinu nezdravu stanju, posluša.

Ali Dionovi neprijatelji, plašeći se promjene u Dioniziju, nagovoriše ga neka pozove natrag iz izgnanstva Filista,[24] čovjeka koliko veoma obrazovana toliko i dobro upoznata s tiraninovom ćudi, da u njemu imaju protutežu Platonu i filozofiji. Jer Filist se u početku pokazao najrevnijim pri uspostavljanju tiranide i kroz dugo je vrijeme očuvao citadelu kao zapovjednik njezine posade. Govorkalo se i da je u intimnom odnosu s majkom Dionizija Starijeg, što tiraninu nije bilo potpuno nepoznato. Ali kad je Leptin, koji je imao dvije kćeri sa ženom koju je zaveo dok je bila u braku s drugim čovjekom a onda je uzeo za ženu, jednu od njih dao Filistu a da o tome uopće nije ništa rekao Dioniziju, ovaj, razbjesnivši se, Leptinovu ženu dade okovati pa je baci u zatvor a Filista istjera sa Sicilije te se on skloni kod nekih prijatelja u Adriji gdje se i čini da je u dokolici sastavio najveći dio svoje povijesti. Nije se, naime, vratio u Sirakuzu za života starijeg Dionizija nego ga je, kako je spomenuto, iz progonstva natrag dovela poslije njegove smrti zavist ostalih dvorjana prema Dionu zato što su ga smatrali prikladnijim za svoje namjere a za tiranidu pouzdanijim.

12. Odmah po svom povratku ovaj se usko povezao s tiranidom; a protiv Diona su i sa druge strane pred tiraninom bile iznošene klevete i optužbe da se navodno s Teodotom i Heraklidom dogovarao o obaranju vlade. Dion se, naime, kako se čini, nadao da će Platonovim dolaskom uzmoći ukloniti onu despotsku i odveć razuzdanu crtu tiranide pa učiniti Dionizija prikladnim i zakonitim vladarom; ali ako se ovaj bude suprotstavljao i odbijao da se umekša, odlučio je da ga svrgne vraćajući Sirakužanima politička prava[25] ne zato što bi odobravao demokraciju nego zato što ju je na svaki način smatrao boljom od tiranide u nedostatku jedne zdrave aristokracije.

13. Došavši na Siciliju pri takvu stanju stvari,[26] Platon je u prvim susretima nailazio na začudnu prijaznost i štovanje. Ta jedna od kraljevskih kola, prekrasno iskićena, stala su uza nj kad se iskrcao s troveslarke i tiranin je prinio žrtvu zahvalnicu za veliku sreću koja je zapala njegovu državu. Štaviše, čednost gozbi, pristojan izgled dvora i blagost samog tiranina u svim ophođenjima u javnosti probudili su kod građana divne nade u promjenu. Kod sviju je vladalo neko opće oduševljenje za znanošću i filozofijom[27] a palaču je, kako tvrde, ispunjao oblak prašine uslijed mnoštva ljudi koji su crtali geometrijske likove.[28] Kad je proteklo par dana, u dvorima se prinosila tradicionalna žrtva; a kad se glasnik, kao što je bio običaj, glasno pomolio da tiranida neuzdrmana traje mnogo godina, pripovijeda se da je Dionizije, stojeći blizu njega, uskliknuo: »Prestani nas proklinjati!« To je posvema ozlojedilo Filista i njegove istomišljenike jer su držali da će s vremenom i sve većom prisnošću Platonov utjecaj postati neodoljiv kad je sad već poslije kratka drugovanja tako izmijenio i preobratio misli mladog čovjeka.

14. Stoga nisu više grdili Diona pojedinačno i potajno nego svi zajedno javno govoreći da on očigledno Platonovim učenjem opčinja i začarava Dionizija da bi vlast, preuzevši je kad je se ovaj dobrovoljno

odrekne i napusti je, prenio na Aristomahinu djecu kojoj je ujak. A neki su hinili ogorčenje što su ranije Atenjani, kad su doplovili onamo s velikim pomorskim i kopnenim snagama, propali i bili uništeni prije nego su zauzeli Sirakuzu,[29] a sada pomoću jednog sofista ruše Dionizijevu tiranidu nagovorivši ga da uteče ispod zaštite svojih deset tisuća tjelesnih stražara i da ostavi četiri stotine troveslarki, deset tisuća konjanika i mnogo puta toliko teško naoružanih pješaka zato da bi u filozofiji tražio tajanstveno najviše dobro i pomoću geometrije postao sretan prepustivši sreću koja se zasniva na vlasti, novcu i blagostanju Dionu i Dionovim nećacima.

Kad se uslijed toga kod Dionizija pojavila najprije sumnjičavost a potom i otvorena srdžba i neprijateljstvo, krišom bude mu doneseno neko pismo što ga je Dion napisao predstojnicima Kartažana poručujući im, kad budu s Dionizijem pregovarali o miru, neka to učine bez njega jer će njegovim posredovanjem sve pouzdano urediti. Pročitavši to pismo Filistu i posavjetovavši se s njime, kako veli Timej, Dionizije zavara Diona prividnim pomirenjem; prijetvorno suzdržanim riječima reče mu da je njihova svađa završena i odvede ga sam pod citadelu k moru, a onda mu pokaza pismo i optuži ga da se roti s Kartažanima protiv njega. Kad se Dion htio opravdati, ne dopusti to nego ga smjesta, onako kako je bio, dade staviti u malen čamac pa naredi mornarima da ga voze u Italiju te tamo iskrcaju.

15. Kako se taj postupak ljudima učinio okrutnim, u tiraninovoj je kući vladala žalost zbog tuge žena, ali sirakuško se građanstvo zanijelo očekivanjem preokreta i skora prevrata zbog meteža izazvana Dionovim progonstvom i zato što ostali dvorjani nisu imali povjerenja u tiranina. Kako je vidio sve to i bio u strahu, Dionizije je tješio Dionove prijatelje i žene u svojoj kući da Dion nije pošao u izgnanstvo nego na put u inozemstvo da ga Dionova tvrdoglavost ne bi natjerala da se u bijesu pri njegovoj nazočnosti još gore ne ogriješi o nj; također, predavši Dionovim rođacima dvije lađe, naredi neka ih odvezu k njemu na Peloponez pošto na njih ukrcaju što god žele od njegova novca i posluge. A bio je u Diona velik imetak i gotovo vladarski sjaj u predmetima svakodnevne upotrebe i njegovi prijatelji, skupivši sve to, otpremiše k njemu. A mnogo drugoga slale su mu žene i prisni druzi tako da je u pogledu blaga i bogatstva Dion bio među Helenima sjajna pojava i prognanikovo je obilje dalo naslutiti tiraninovu moć.

16. Platona pak Dionizije odmah premjesti u citadelu domislivši se da ga pod prividom prijazne gostoljubivosti stavi pod pasku počasne straže da ne bi pratio Diona kao svjedok nanesene mu nepravde. Ali s vremenom i uslijed zajedničkog življenja, kao što se divlja zvijer navikne na čovječji dodir, navikavši se da podnosi njegovo društvo i govor zaljubi se u nj tiranskom strašću očekujući da Platon uzvraća ljubav njemu jedinome i da mu se divi povrh sviju ostalih, pri čemu je bio spreman povjeriti Platonu vođenje vladarskih poslova ako samo ne bude prijateljstvo prema Dionu pretpostavljeno njegovu. Ta je njegova strast za

Platona bila nesreća jer je Dionizije mahnitao od ljubomore poput svih neuslišanih zaljubljenika i u kratku je vremenskom rasponu i mnogo puta bio na nj srdit i mnogo puta opet molio za izmirenje pokazujući izvanrednu revnost u slušanju njegova učenja i sudjelovanju u njegovim filozofskim istraživanjima, ali stideći se pred onima koji su ga odvraćali od toga tvrdeći da će ga to iskvariti.

Kako je uto izbio neki rat, otpremi Platona obećavši da će u ljeto pozvati Diona natrag. To je obećanje, doduše, smjesta prekršio, ali je Dionu i dalje slao prihode od njegovih imanja tražeći od Platona da mu oprosti što zbog rata ne može održati rok; ali čim nastane mir, najvećom će brzinom poslati po Diona a od njega zahtijeva neka miruje i ne pokušava nikakav prevrat te ne govori o njemu loše pred Helenima.

17. Platon je pokušao tako postupiti i zadržavao je Diona u Akademiji[30] svrativši njegovu pažnju na filozofiju. Dion je stanovao u atenskome gradu[31] kod Kalipa, jednog od svojih znanaca, a radi razonode nabavio je seosko dobro koje je kasnije, kad je polazio na Siciliju, darovao Speusipu[32] s kojim je od svih prijatelja u Ateni najviše saobraćao i provodio vrijeme budući da je Platon želio postići uravnoteživanje Dionova žestokog značaja ublažujući ga druženjem s ljudima ugodne naravi koji nisu zazirali od zgodne šale u pravi čas. A upravo je takav bio Speusip; stoga ga je i Timon[33] u svojim *Silima* nazvao čovjekom vještim šali. Kad je na samom Platonu bilo da opremi dječački zbor,[34] Dion i uvježba zbor i namiri sve troškove za nj od svojih sredstava jer mu je Platon dopuštao takvu revnost prema Atenjanima znajući da ona donosi više naklonosti Dionu nego slave njemu.

Dion je obilazio i druge gradove gdje je dijelio užitke dokolice i slavljenje svetkovina s najodličnijim građanima i prvim državnicima ne pokazujući nikakav manjak finoće, nasilnost niti mekušnost nego trijeznoću, vrlinu i muževnost te dolično zanimanje za znanosti i filozofiju. To mu je pribavljalo simpatije kod svih kao i zaključke o službenim počastima od strane gradova. Lakedemonjani ga čak učiniše punopravnim Spartancem prezrevši Dionizijevu srdžbu premda je u to vrijeme on bio njihov revan saveznik protiv Tebanaca. Pripovijeda se da je jednom Dion došao kući Megaranina Pteodora na njegovu molbu; a bio je, kako se čini, Pteodor jedan od imućnih i utjecajnih ljudi u gradu; vidjevši stoga mnoštvo puka na njegovim vratima i silu poslova zbog čega je bio nedohvatljiv i nedostupan, Dion baci pogled na svoje prijatelje koji su bili zlovoljni i ljutiti pa reče: »Zašto grdnje na ovog čovjeka? Pa i sami smo u Sirakuzi činili isto.«

18. Ali kako je vrijeme odmicalo, Dionizije, pun zavisti i straha zbog Dionove popularnosti među Helenima, prestade mu slati prihode i njegov imetak predade svojim prijateljima. No kako je želio suzbijati zao glas na koji je došao kod filozofa zbog Platona, skupljao je oko sebe mnoge od onih za koje se činilo da su obrazovani. Kako je, međutim, imao ambiciju da ih sve nadvisuje u raspravljanju, bio je prisiljen da se pogrešno služi onime što je krivo razumio od Platonova učenja. Tako ga je opet stala

obuzimati čežnja za njim i predbacivao je sebi što nije iskoristio njegovu nazočnost da do kraja nauči sve što je bilo lijepa da se nauči. I budući da je kao pravi tiranin bio uvijek hirovit u svojim željama i naprasit u svemu čega se prihvaćao, odmah se dade na to da se domogne Platona i, upotrebljavajući sva moguća sredstva, nagovori pitagorovca Arhitu[35] neka pozove Platona jamčeći mu za Dionizijeva obećanja; jer Platonovim je posredovanjem prvi put nastalo prijateljstvo i gostinske veze s Arhitom.[36] On posla k njemu Arhidama; a i Dionizije posla troveslarku i prijatelje da mole Platona; sam je pak jasno i izričito napisao da nikakvih obzira prema Dionu neće biti ako se Platon ne dade nagovoriti da dođe u Siciliju, ali ako se dade, Dion može očekivati svaki obzir. A Dionu su od žene i sestre stigla mnoga uporna traženja neka moli Platona da posluša Dionizija i ne pruži mu povoda za nove okrutnosti. Tako, dakle, veli Platon[37] da je po treći put došao u Skilin tjesnac

Da put prevali jednom još ka kletoj Haribdi.[38]

19. Njegov dolazak ispuni Dionizija velikom radošću a Sicilce velikom nadom jer nisu ništa žarče željeli nego da Platon nadvlada Filista a filozofija tiranidu. S velikom su se gorljivošću žene[39] trudile oko njega a od Dionizija je primao znake izuzetna povjerenja kakve nije uživao nitko drugi, naime povlasticu da može dolaziti k njemu a da ga ne pretresaju. Kako mu je tiranin nudio mnogo i često poklone u novcu a Platon ih nije primao, Aristip Kirenjanin,[40] koji je bio ondje, reče da je Dionizije oprezan u svojoj velikodušnosti: on, naime, malo nudi ljudima koji žele više a mnogo Platonu koji ne uzima ništa.

Ali kad je poslije prvih ljubeznosti Platon počeo skretati razgovor na Diona, prvo su bila odlaganja, onda prigovori i razmirice koji su ostajali neprimijećeni od ljudi izvana jer ih je Dionizije nastojao prikrivati i trudio se da pažnjama u drugome i iskazivanjima počasti odvrati Platona od njegove naklonosti prema Dionu a niti sam Platon isprva nije otkrivao njegovu podmuklost i dvoličnost nego ju je ustrajno trpio i krio svoje osjećaje. Dok su stvari među njima tako stajale i oni mislili da to nitko ne primjećuje, Kizičanin Helikon, jedan od Platonovih prisnih prijatelja, pretkaza pomrčinu sunca; i kad se to dogodilo kako je pretkazao, dobio je od zadivljena tiranina talent srebra[41] na dar. Nato je Aristip, šaleći se, rekao ostalim filozofima da ima nešto neobično što i on može pretkazati a kad su ga oni zamolili neka im otkrije što je to, reče: »Nagoviještam, dakle, da će za kratko vrijeme Platon i Dionizije postati neprijatelji.« Najzad je Dionizije stao prodavati Dionov imetak i prisvajati dobiveni novac a Platona je premjestio iz njegova nastana u vrtu palače pod nadzor plaćenika koji su ga odavno mrzili i tražili načina da ga ubiju držeći da on nagovara Dionizija neka se odrekne tiranide i živi bez tjelesne straže.

20. Kad je Arhita doznao da je Platon u tolikoj opasnosti, brzo pošalje poslanstvo i trideseteroveslarku[42] tražeći njega od Dionizija i pozivajući se na to da je Platon njega uzeo za jamca svoje sigurnosti kad je otplovio u Sirakuzu. Kad se Dionizije trudio da izbriše dojam neprijateljstva gozbama i ljubeznosti pri ispraćaju pa je čak pošao tako

daleko da mu je rekao otprilike: »Zacijelo ćeš, Platone, iznijeti mnoge teške optužbe protiv nas svojim filozofskim drugovima«, ovaj odgovori sa smiješkom: »Neka nas nebo čuva od tolike nestašice u temama za raspravu u Akademiji da netko tebe spomene!« Kažu da je Platon bio tako otpravljen; Platonov se vlastiti izvještaj o tome,[43] međutim, ne slaže potpuno s ovim.

21. Ali Diona je i to ispunjalo zlovoljom koja kratko vrijeme potom preraste u potpuno neprijateljstvo kad je doznao za postupak prema njegovoj ženi o kojem je i Platon natuknuo u svom pismu Dioniziju. A bilo je to ovako. Poslije Dionova izgona, šaljući Platona natrag,[44] Dionizije je zatražio od njega neka u povjerenju dozna od Diona ima li s njegove strane kakve smetnje da njegovu ženu uda za drugog čovjeka; jer govorkalo se, bilo to istina ili izmišljotina onih koji su Diona mrzili, da Dionu taj brak baš nije ispao po ćudi i da njegov zajednički život sa suprugom nije bio skladan. Kad je, dakle, Platon došao u Atenu i porazgovorio s Dionom o svemu, napiše tiraninu pismo koje je u drugome bilo jasno za svakoga, a samo je u toj stvari govorilo tako da bude jedino njemu razumljivo, da je govorio s Dionom o onoj stvari i da je očigledno da bi se on veoma ljutio ako Dionizije to uradi.[45] I kako je tada još bilo mnogo nade u pomirenje, Dionizije ne poduze nikakve promjene u statusu svoje sestre nego je puštao da i dalje živi s Dionovim sinčićem. Ali kad je raskid među njima bio potpun i Platon, došavši na Siciliju, bio poslan natrag u neprijateljstvu, tad Aretu protiv njezine volje dade za ženu jednome od svojih prijatelja, Timokratu, ne ugledavši se barem u tome u obzirnost svog oca.

Bilo se, naime, kako se čini, dogodilo da je i njemu[46] Poliksen, muž njegove sestre Teste, bio neprijatelj. Kad je, dakle, ovaj iz straha umakao i pobjegao sa Sicilije, tiranin, poslavši po sestru, prekoravao ju je da je znala za muževljev bijeg a nije mu ga odala. A ona spokojno i, Zeusa mi, bez straha odgovori: »Zar ti se činim, Dionizije, tako rđavom i kukavnom ženom da ne bih, doznavši unaprijed za bijeg svoga muža, otplovila zajedno s njime i podijelila njegovu sudbinu? Ali nisam znala za to; jer za me bi bilo dičnije da se nazivam ženom prognanika Poliksena nego sestrom tebe tiranina.« Na te Testine otvorene riječi kažu da se tiranin zadivio. A i Sirakužani se zadiviše vrlini te žene tako da su i poslije obaranja tiranide njoj ostale kraljevske počasti i podvorbe a kad je umrla, otpratiše je građani po narodnoj odluci do groba. Ovo je, istina, udaljavanje od naše teme, ali ne beskorisno.

22. Otada je Dion već svraćao misli na rat s čime Platon nije htio imati posla iz obzira prema Dionizijevu gostoprimstvu i zbog starosti.[47] Ali Speusip i ostali iz toga kruga surađivali su s Dionom i nagovarali ga da oslobodi Siciliju koja pruža ruke prema njemu i željno ga iščekuje. Jer kad je Platon boravio u Sirakuzi, Speusip se, kako se čini, više miješao među stanovništvo pa nastojao doznati njihovo mišljenje. I isprva su se plašili njegove otvorenosti u govoru smatrajući je tiraninovim iskušavanjem, ali s vremenom stekoše povjerenja u nj. Svi su, naime, sada govorili

isto moleći i potičući Diona neka dođe bez lađa, teško naoružanih pješaka i konja pa neka, naprosto osobno se ukrcavši u čamčić, posudi Sicilcima svoju osobu i ime protiv Dionizija. Ohrabren tim Speusipovima obavijestima, Dion je skupljao plaćenike krišom i preko posrednika prikrivajući svoje namjere. Pomagali su mu i mnogi političari i filozofi poput Kipranina Eudema, prilikom čije je smrti Aristotel sastavio svoj dijalog *O duši,*[48] i Leukađanina Timonida. Pridobili su za nj i Tesalca Miltu koji je bio gatar i uzeo učešća u filozofskim raspravama u Akademiji. Ali od onih koje je tiranin poslao u progonstvo a nije ih bilo manje od tisuću samo ih se dvadeset i pet pridružilo pohodu, a ostali izdadoše iz kukavičluka. Polazna im je točka bio otok Zakint[49] na koji se sabraše vojnici čiji je broj iznosio manje od osam stotina, ali su bili sve poznati s mnogo velikih vojni, tijela izvanredno izvježbana a iskustvom i smionošću bez premca te podobni raspaliti i pokrenuti na boj sve ono mnoštvo što ga se Dion nadao pridobiti na Siciliji.

23. Isprva, doduše, kad su ovi čuli da se pohod poduzima protiv Dionizija i Sicilije, prepadoše se i osudiše ga smatrajući da se Dion u nekakvu mahnitu ludilu od srdžbe ili u nedostatku valjanih nada baca u očajničke pothvate; ljutili su se i na svoje časnike što im nisu odmah u početku unaprijed spomenuli rat. Ali kad im je Dion, izloživši im u govoru trulost tiranide, objasnio da ih ne vodi kao vojnike nego kao časnike Sirakužanima i ostalim Sicilcima koji su već odavna spremni da se pobune[50] a poslije Diona proslovio im je Alkimen, koji je bio među Ahejcima prvi slavom i rodom a priključio se vojni, dadoše se nagovoriti.

Bila je, međutim, sredina ljeta[51] i morem su puhali etezijski vjetrovi[52] a mjesec je bio pun. Pripremivši veličanstvenu žrtvu Apolonu, Dion je pošao u svečanu ophodu ka hramu zajedno sa svojim vojnicima u punoj ratnoj spremi; i poslije žrtve, pošto su posjedali na počivaljke po zakintskom trkalištu, gostio ih je a oni se divili sjaju srebrnih i zlatnih čaša i stolova koji su nadilazili bogatstvo obična osebnika te promišljali da se čovjek već ostario[53] i gospodar tolika obilja ne bi upuštao u vratolomne pothvate bez čvrste nade u uspjeh i bez prijatelja tamo preko koji mu nude neograničena sredstva.

24. Ali poslije žrtava ljevanica i uobičajenih molitava pomrča mjesec. Za Diona to nije bilo ništa neobično jer je umio izračunati pravilna ponavljanja pomračenja, nastanak susreta sjene s mjesecom i preprečivanje zemlje suncu. Ali kako je veoma uznemirenim vojnicima trebalo neko ohrabrenje, gatar Milta ih je, stavši posred njih, poticao na samopouzdanje i na očekivanje najboljega: jer božanstvo, reče, naznačuje pomračenje nečega što sada sja; a ničega nema sjajnijega od Dionizijeve tiranide čije će blještavilo ugasnuti smjesta čim se oni dotaknu Sicilije. To tumačenje, međutim, iznese svima na znanje; ali u vezi s pčelama koje su bile viđene kako se u roju smještaju po krmi Dionovih brodova nasamu otkri njemu i njegovim prijateljima da se plaši da im pothvat ne pođe lijepo za rukom a onda poslije kratkovjeka cvata ne svene. A pripovijeda se da su se i Dioniziju ukazala mnoga neobična znamenja od božanstva. Orao, naime,

ugrabivši koplje jednog od njegovih tjelohranitelja, visoko ga podigne pa ga spusti, dok ga je nosio, u morsku dubinu; a voda mora koje oplakuje citadelu bila je cio jedan dan slatka i pitka, kako su se uvjerili svi koji je okusiše. Praščićima koji su se okotili Dioniziju nisu nedostajali nikakvi drugi dijelovi, ali uši nisu imali. Vrači objašnjavahu da je to znak pobune i neposluha jer, rekoše, građani se više neće pokoravati vlasti tiranina, dok slatkoća mora donosi Sirakužanima promjenu od mučnih i loših vremena u dobre prilike. Orao je opet sluga Zeusov a koplje obilježje vlasti i vladarske moći; dakle, najviši od bogova smišlja uklanjanje i obaranje tiranide. Tako barem izvješćuje Teopomp.

25. Dionovi vojnici napuniše dvije teretne lađe a pratio ih je treći, nevelik brod i dvije troveslarke. Pored oružja što su ga imali vojnici Dion je prevozio dvije tisuće štitova a streljiva i kopalja u veliku broju te veliko obilje hrane da im putem na moru ničega ne ponestane jer su se za plovidbe potpuno prepustili na milost vjetrovima i moru[54] zato što su se plašili zemlje i jer su čuli da Filist brodovima u zasjedi u Japigiji[55] vreba na njih. Pošto su dvanaest dana plovili uz lagan i blag vjetrić, trinaestoga bijahu kod Pahina, rta na Siciliji.[56] Tu kormilar Prot posavjetova neka se svom brzinom iskrcaju jer će, ako budu odvučeni od obale i ako dobrovoljno ostave rt,[57] mnogo dana i noći biti bacani pučinom čekajući južni vjetar u ljetno doba.[58] No Dion, u strahu od iskrcavanja u blizini neprijatelja i želeći pristati podalje,[59] prođe mimo Pahina. Nato oštar sjevernjak, sručivši se na njih, stade silnim valovljem goniti lađe od Sicilije a munje i gromovi, zajednički udarivši pri pojavi Arktura?[60] prosuše s neba olujni pljusak kiše; kako su se mornari time smeli i lađe stale lutati naokolo, odjednom opaze da ih more tjera na Karkinu[61] kod afričke obale gdje ih je otok pri dolasku dočekivao najkršević itijom i najstrmijom obalom. Pošto, dakle, za dlaku izbjegoše da ne budu bačeni na obalu i smrskani o stijene, bili su prisiljeni odupirati se motkom za otiskivanje dok su se s mukom protiskivali sve do časa kad je oluja popustila i oni, namjerivši se na neku lađu, doznaše da su kod takozvanih Glava Velike Sirte.[62] Dok ih je obeshrabrene zatišjem bez vjetra more nosilo amo tamo, zapuše s kopna nekakav južni povjetarac a da uopće nisu očekivali vjetar južnjak niti su mogli vjerovati u tu promjenu. Kako je vjetar pomalo jačao i poprimao snagu, razapnu jedra koliko su ih god imali i, pomolivši se bogovima, pobjegnu pučinom od Afrike prema Siciliji; zahvaljujući brzini vožnje petoga se dana usidriše kod Minoje,[63] gradića na onom dijelu Sicilije koji je bio u vlasti Kartažana. Slučajno je u tome mjestu baš bio kartaški zapovjednik Sinal koji je bio Dionov gostinski prijatelj. No kako nije ništa znao o Dionovoj nazočnosti niti o njegovu pohodu, nastojao je spriječiti iskrcavanje njegovih vojnika. Ovi, međutim, izjurivši s oružjem na obalu, ne ubiše nikoga budući da im je to Dion zabranio zbog svog prijateljstva s Kartažanima, ali upavši zajedno s bjeguncima u ono mjesto, zauzmu ga. No čim se oba zapovjednika susretoše i pozdraviše, Dion vrati grad Sinalu ne učinivši nikakve štete a Sinal počasti vojnike i opskrbi Diona svime što je trebao.

26. Ali najviše od svega sokolila ih je slučajna podudarnost njihova dolaska s izbivanjem Dionizija; jer baš je s osamdeset lađa netom otplovio u Italiju. Zato, premda je Dion poticao vojnike da se ondje oporave od dugotrajnih nevolja na moru, oni ne pristadoše od velike želje da ugrabe povoljnu priliku nego pozvaše Diona neka ih vodi ka Sirakuzi. Odloživši stoga ondje suvišno oružje i prtljagu i zamolivši Sinala da mu to pošalje u pogodnu času, krene na Sirakuzu. Dok je bio na putu, najprije mu se pridružiše dvije stotine konjanika Agrigenćana, koji obitavahu oko Eknoma,[64] a poslije njih Geljani.[65]

Kako je glas o tome brzo dopro u Sirakuzu, Timokrat, koji je živio u braku s Dionovom ženom a Dionizijevom sestrom i bio na čelu njegovim prijateljima ostalima u gradu, posla svom brzinom Dioniziju glasnika s pismom javljajući mu o Dionovu dolasku. Sam je pak pazio na eventualne nemire i bune u gradu gdje su svi bili uzbuđeni a mirovali su iz nepouzdanja i straha. Ali poslana pismonošu zadesi čudan slučaj. Prešavši brodom u Italiju i prošavši područjem Regija, dok se žurio k Dioniziju u Kauloniju,[66] sretne nekoga od poznanika koji je nosio netom žrtvovanu životinju; i dobivši od njega komad mesa, žurno je išao dalje. Pošto je dio noći putovao, natjeran umorom da malo odspava prilegne uz put u nekoj šumi onako kako je bio. Privučen mirisom dođe vuk i zgrabi meso pričvršćeno o torbu u kojoj je čovjek držao pismo. Kad je čovjek, probudivši se, opazio što se zbilo i dugo vremena uzalud tumarao naokolo tražeći izgubljeno ali ne našavši ga, odluči stoga da bez pisma ne ide k tiraninu nego da se, utekavši, ukloni njegovoj srdžbi.

27. Dionizije je zato imao o ratu na Siciliji doznati kasno i od drugih, dok se Dionu na njegovu maršu pridružiše Kamarinjani[67] a pritjecalo mu je i nemalo mnoštvo Sirakužana sa sela koji su se dizali. Štaviše, Leontinjani i Kampanci,[68] koji su s Timokratom čuvali Epipole,[69] uslijed lažne vijesti koju im je poslao Dion da će se najprije okrenuti protiv njihovih gradova, ostaviše Timokrata pa pohitaše da pomognu svojima. Kad bi to javljeno Dionu utaborenu kod Akra,[70] još obnoć digavši vojnike dođe na rijeku Anap udaljenu od grada deset stadija.[71] Zaustavivši se ondje, zakolje kod rijeke žrtvu pomolivši se izlazećem suncu; u isti mah gatari navijestiše od bogova pobjedu. I ugledavši Diona glave ovjenčane radi žrtve, stadoše se svi u jedan mah ovjenčavati. Onih koji su mu se putem pridružili nije bilo manje od pet tisuća; premda su bili slabo naoružani svime što im je došlo pod ruku, oduševljenjem su nadoknađivali nedovoljnu opremljenost tako da su na Dionov znak za pokret išli trkom i veselim poklicima jedni druge poticali u boj za slobodu.

28. Od Sirakužana u gradu oni ugledni i obrazovani išli su mu u susret na gradska vrata u čistim haljinama a puk je napadao tiranove prijatelje i takozvane doušnike, ljude opake i bogumrske, koji su obilazili gradom pomiješani među Sirakužane uhodeći i dojavljujući tiraninu što svatko misli i govori. Ti su prvi plaćali premlaćivani na smrt od onih koji su se namjerili na njih. Timokrat pak, ne mogući se priključiti posadi citadele, uze konja pa izleti iz grada i na bijegu sve ispuni strahom i

smutnjom preuveličavajući Dionovu snagu da se ne bi činilo da je napustio grad jer se uplašio neke nevelike prijetnje. U međuvremenu je i Dion, primičući se, već bio na vidiku sam prvi u sjajnu naoružanju a uza nj s jedne strane njegov brat Megaklo a s druge Atenjanin Kalip, obojica s vijencima na glavi. Od najamnika stotinu ih je išlo za Dionom kao tjelesna straža a ostale su vodili časnici u lijepu poretku, dok su ih Sirakužani gledali i dočekivali kao neki svet i bogova doličan ophod koji poslije četrdeset osam godina vraća slobodu i demokraciju u grad.[72]

29. Pošto je Dion unišao u grad na Temenitska vrata,[73] utišavši galamu zvukom trube, proglasi[74] da Dion i Megaklo, koji su došli radi obaranja tiranide, oslobađaju Sirakužane i ostale Sicilce od tiranina. Hoteći da se i osobno obrati narodu, uziđe kroz Ahradinu,[75] dok su s obje strane puta Sirakužani postavljali žrtvene životinje, stolove i vrčeve i, kako je dolazio do njih, zasipali ga cvijećem i zatjecali mu se molitvama kao bogu. A stajao je pod citadelom i Petovraćem[76] uočljiv i visok sunčani sat što ga je postavio Dionizije. Stupivši na nj, prozbori narodu i potakne građane neka čvrsto čuvaju svoju slobodu. A oni od radosti i u znak odanosti postaviše obojicu[77] za stratega[78] s neograničenim ovlaštenjima a uz njih, na njihovu želju i molbu, izabraše im dvadeset drugova u službi od kojih polovicu između onih koji su se s Dionom vratili iz progonstva. Gatarima se, štaviše, činilo povoljnim znamenjem to što je Dion, obraćajući se narodu, stao nogama na spomenik tiraninovoj taštini; ali zato što je mjesto na kome je stajao kad su ga izabrali za stratega bilo sunčani sat, pribojavahu se da njegova djelatnost ne doživi brz obrat sudbine.[79] Potom, osvojivši Epipole, Dion pusti na slobodu ondje zatvorene građane a citadelu opkoli zidom. Sedmoga dana doplovi Dionizije u citadelu a istodobno Dionu kola dovažahu naoružanje što ga je ostavio kod Sinala. Ovo podijeli građanstvu, dok se ostali naoružavahu kako je svaki mogao i revno mu se stavljahu na raspolaganje kao teško naoružani pješaci.

30. Najprije Dionizije posla Dionu poslanike iskušavajući ga; zatim, kad je ovaj zatražio da javno pregovara sa Sirakužanima jer su oni slobodan narod, stigoše velikodušni prijedlozi od tiranina koji je obećavao umjerene poreze i olakšavanje vojne službe onako kako građani sami pristanu. Ali Dion odgovori poslanicima neka Dionizije ne pregovara s njima ukoliko se ne odrekne vlasti; kad se odrekne, Dion će mu osobno, imajući na umu njihovo srodstvo, priskrbiti osobnu sigurnost i, u okviru mogućnosti, u svakom drugom pogledu obziran postupak. Dionizije odobri te uvjete i posla poslanike natrag pozivajući nekolicinu Sirakužana da dođu u citadelu gdje će, uz obostrane ustupke porazgovoriti o zajedničkome dobru. Poslani budu, dakle, k njemu ljudi što ih je preporučio Dion. I iz citadele među Sirakužane je dopiralo uporno govorkanje da će se Dionizije odreći tiranide i učiniti to radije sebi nego Dionu za volju.

Ali to je pretvaranje bilo tiraninova prijevara i podmuklost uperena protiv Sirakužana. Jer one koji su k njemu došli iz grada držao je

zatvorene a u zoru je, svoje plaćenike, opivši ih, čistim vinom, poslao na juriš protiv opsadnog zida; kako je napadaj bio nenadan i barbari su velikom smionošću i uz galamu razarali opkop te navaljivali na Sirakužane, nitko se nije usuđivao čvrsto opirati i braniti osim Dionovih najamnika koji su prvi, začuvši buku, pohitali u pomoć. Ali ni oni se nisu snalazili kako da pomognu niti su razumijevali što im se govorilo od vike i bezglave jurnjave sirakuških bjegunaca koji su se pomiješali među njih i trčali kroz njihove redove, sve dok se nije najzad Dion prvi bacio među barbare budući da nitko nije mogao čuti njegove zapovijedi a želio je činom pokazati što treba učiniti. I oko njega se zametne žestoka i strašna bitka jer su ga neprijatelji prepoznavali baš kao i prijatelji; svi zajedno srnuše uz povike onamo. On je, međutim, zbog svoje dobi bio već odviše teško pokretan za takve bojeve pa je, dok se srčanošću i žestinom odupirao napadačima i suzbijao ih bio ranjen kopljem u ruku a drugim je hicima i udarcima izbliza oklop jedva odolio dok su kroza štit po njemu udarala bojna koplja i sulice; a kad se ovi odlomiše, Dion pade. Pošto ga nato vojnici istrgoše, njima za zapovjednika postavi Timona a sam je na konju obilazio gradom zaustavljajući Sirakužane u bijegu i, pokrenuvši one najamnike koji su čuvali Ahradinu, povede ih na barbare, čile na izmorene i željne borbe na već za borbu klonule. Ponadavši se, naime, da će prvim udarom odmah na juriš zauzeti čitav grad, a zatim preko očekivanja naišavši na ljude koji su znali udariti i pobiti se, stadoše uzmicati prema citadeli. Ali kako su i Heleni, kad oni popustiše, još žešće pritješnjavali, oni su, udarivši u bijeg, bili stjerani u zaklon bedema pošto su ubili sedamdeset četiri Dionova čovjeka a izgubili mnogo svojih.

31. Poslije te sjajne pobjede Sirakužani nagradiše najamnike s po sto mina[80] a ovi Diona zlatnim vijencem. S citadele siđoše glasnici od Dionizija donoseći Dionu pismo od žena njegove obitelji. Jedno je bilo izvana naslovljeno: »Mome ocu od Hiparina« – to je, naime, bilo ime Dionova sina. Istina, Timej tvrdi da se on po majci Areti zvao Aretej; ali bar u tome, kako mislim, više treba vjerovati Timonidu, prijatelju i suborcu Dionovu. Ostala su, dakle, pisma bila pročitana Sirakužanima a sadržavala su mnoge molbe i zaklinjanja žena; što se pak tiče onoga koje je navodno bilo od Dionova sina, premda građani nisu dopuštali da se javno otvori, Dion to ipak silom učini. Bilo je od Dionizija, prividno obraćajući se Dionu a stvarno Sirakužanima, oblikom molba i opravdanje, ali sastavljeno da navuče omrazu na Diona. U njemu su, naime, bile spomenute usluge što ih je Dion spremno učinio tiranidi i prijetnje njegovim najmilijima, sestri, djetetu i ženi, te strašna proklinjanja popraćena jadikovanjima i ono što ga je najviše potreslo, zahtjev neka tiranidu ne ukine nego neka je preuzme i ne daje slobodu ljudima koji ga mrze i zlopamte mu već neka sam vlada pružajući tako sigurnost prijateljima i rođacima.

32. Dok se to činilo, nije Sirakužanima, kako bi bilo pravo, padalo na pamet da se čude spokojnome miru i duševnoj veličini Diona koji se za dobru i pravednu stvar odupirao tako jakim obiteljskim osjećajima,

nego, našavši povoda za sumnju i strah od njega, misleći da je on pod jakim pritiskom da štedi tiranina, ogledahu se već za drugim predvodnicima; a osobito se uzbuniše doznavši da u luci pristaje Heraklid. Heraklid je bio jedan od prognanika, čovjek sa sposobnostima vojskovođe i poznat po zapovjedništvu što ga je držao pod tiranima, ali nije bio čovjek čvrsta značaja nego u svemu nestalan a najmanje pouzdan pri zajedničkom obavljanju pothvata koji su donosili vlast i slavu. On je, posvadivši se na Peloponezu s Dionom, odlučio da na svoju ruku, s vlastitim brodovljem zaplovi protiv tiranina, ali, došavši u Sirakuzu sa sedam troveslarki i tri teretna broda, nađe Dionizija ponovno pod opsadom a Sirakužane uzbuđene. Odmah se stoga stade truditi da se uvuče u milost mnoštva posjedujući i neki prirodni dar uvjeravanja i djelovanja na svjetinu koja je tražila da joj se podilazi, privlačeći ih i priklanjajući sebi to lakše što ih je odbijala ozbiljnost Dionova kao nešto nemilo i neumjesno kod državnika, budući da im je stečena moć podavala opuštenost i samosvijest te su željeli da se s njima ophodi kao sa slobodnim narodom prije nego su to stvarno i bili.

33. I najprije, sabravši se sami od sebe u skupštinu, izabraše Heraklida za zapovjednika brodovlja. A kad je Dion, istupivši, prosvjedovao što je davanje te ovlasti Heraklidu značilo oduzimanje onoga što je prethodno bilo njemu dano jer mu više ne ostaju neograničena ovlaštenja ako drugi zapovijeda na moru, Sirakužani nevoljki opozvaše Heraklidovo imenovanje. Kad je to bilo učinjeno, Dion, pozvavši Heraklida svojoj kući i blago ga prekorivši da nije ni lijepo ni korisno što se s njime svađa zbog slave u času kad treba da samo sitnica pretegne pa da njihova stvar propadne, sam ponovno sazove skupštinu pa imenuje Heraklida zapovjednikom brodovlja i nagovori sugrađane da mu dadu tjelesnu stražu poput njegove vlastite. Ovaj je sada na riječima i naoko poštivao Diona i priznavao da mu je zahvalan pa ga je smjerno pratio i izvršavao njegove zapovijedi, ali potajno je zavodio i dražio mnoštvo i bundžije a Diona je zaplitao u neprilike dovodeći ga u bezizlazan položaj. Jer ako bi predlagao da puste Dionizija iz citadele pod zaštitom primirja, ocrnjivali bi ga da neće poštedjeti i spasiti mu život, a ako bi, ne hoteći izazivati njihovo ogorčenje, naprosto nastavljao s opsadom, činilo bi se da razvlači rat da bi dulje zapovijedao i držao sugrađane u strahu.

34. Bio je neki Sosis, čovjek na glasu po pokvarenosti i bezobraštini među Sirakužanima koji su smatrali da se punina slobode sastoji u tome da se bestidnost u govoru dopušta u onoj mjeri u kojoj je postojala kod njega. Radeći Dionu po zlu, taj čovjek, najprije ustavši u skupštini, temeljito izgrdi Sirakužane što ne shvaćaju da su, riješivši se glupe i pijane tiranide, dobili budna i trijezna gospodara;[81] zatim, pošto se tako izjasnio otvorenim neprijateljem Dionovim, za taj dan ode s trga, ali sutradan bi viđen kako trči gol kroz grad glave i lica pokrivenih krvlju kao da nastoji umaći nekim progoniteljima. Dojurivši takav na trg, govorio je da mu Dionovi najamnici rade o glavi i pokazivao je ranjenu glavu i nalazio mnoge koji su dijelili njegovo ogorčenje te se pridruživali osvadama protiv

Diona da on postupa nepodnošljivo i tiranski kad umorstvima i prijetnjama životu nastoji građane lišiti slobode govora. Pa ipak, premda je skupštinom zavladala zbrka i nered, Dion, istupivši, stade se braniti i dokazivati da je Sosis brat jednoga od Dionizijevih tjelohranitelja i da ga je taj nagovorio neka posije razdor i smutnju u grad budući da Dioniziju nema nikakva opstanka osim pri njihovu međusobnu nepovjerenju i razmiricama. Istovremeno liječnici, pregledavajući Sosisovu ranu, otkriše da je ona odveć površinska a da bi potjecala od udarca. Jer udarci mačem uslijed njegove težine najdublje zadiru u sredini, a Sosisova je rana bila posvuda plitka i isprekidana kako je prirodno, jer je od boli posustajao pa onda opet započinjao. A dođoše i neki ugledni ljudi donoseći britvu u skupštini i pripovijedahu da su, idući putem, susreli Sosisa okrvavljena i on je govorio da bježi od Dionovih najamnika koji su ga upravo ranili; pošavši, međutim, smjesta u potjeru, nisu našli nikakva čovjeka, već su pod šupljom stijenom ugledali britvu gdje leži baš u onome smjeru odakle je on bio viđen da dolazi.

35. Već je, dakle, Sosisova stvar loše krenula; a kad su, kao dodatak tim dokazima, njegovi robovi svjedočili da je još obnoć[82] sam izišao s britvom Dionovi se tužitelji povukoše a narod se, osudivši Sosisa na smrt, izmiri s Dionom.

No prema plaćenicima nisu bili ništa manje sumnjičavi napose zato što se većina bojeva protiv tiranina sada odvijala na moru jer je Dioniziju u pomoć došao iz Japigije[83] Filist s brojnim lađama. I kako su najamnici bili teški pješaci, mislili su da im nisu više ni od kakve koristi za rat nego da će, štaviše, biti ovisni o njima koji su mornari i čija snaga počiva u brodovima. Još se više uzoholiše zbog jednog uspješnog okršaja na moru u kojem se, pobijedivši Filista, prema njemu poniješe divljački i barbarski. Efor, istina, tvrdi da se, kad mu je lađa bila zarobljena, sam ubio, ali Timonid, koji je od sama početka bio nazočan pri svim događajima sudjelujući u njima zajedno s Dionom i o njima pisao filozofu Speusipu, izvješćuje da je Filist bio uhvaćen živ kad mu se troveslarka nasukala na obali; i najprije su ga Sirakužani, veli, skinuvši mu oklop i pokazavši ga gola, tjelesno zlostavljali premda je već bio starac; zatim su mu odsjekli glavu i tijelo predali gradskim dječacima naredivši im da ga vuku kroz Ahradinu i bace u Kamenolome.[84] A Timej, još uvećavajući te nedostojnosti, kaže da su dečkići, privezavši mrtva Filista za hromu nogu, povlačili tijelo gradom pri čemu su se svi Sirakužani podsmijevali gledajući za nogu vučena onoga koji je rekao da Dionizije ne smije bježati sa svoje tiranide na brzu konju nego čekati dok ga ne budu od nje za nogu odvlačili. Pa ipak, Filist je te riječi prenio kao upućene Dioniziju od nekoga drugog a ne kao svoje vlastite

36. Ali Timej, uzevši kao opravdanu izliku Filistovu revnost i vjernost prema tiranidi, guši se u psovkama protiv njega pri čemu se možda može oprostiti tadašnjim žrtvama njegovih nepravičnih postupaka što su u svom gnjevu pošli čak do unakazivanja njegova bešćutna tijela, ali od onih koji su kasnije opisivali te događaje i on im svojim životom

nije nanio nikakavo zlo a služili su se njegovim povijesnim djelom čast zahtijeva da ne izvrgavaju jeftinoj poruzi njegovu nesreću kad ništa ne priječi da je dopadnu najvrliji ljudi ako to sudbina hoće. Ali niti Efor ne postupa zdravo gomilajući pohvale Filistu jer premda je taj povjesničar izvanredno vješt u tome da nepravedna djela i rđav značaj zaogrne prividno lijepim razlozima i da im nađe kićena imena, ipak ni on, unatoč svemu svome dovijanju, ne može se izvući ispod optužbe da je bio među ljudima najveći prijatelj tirana i da se više no itko oduševljavao i divio raskoši, moći i bogatstvu i bračnim vezama tirana. No kod Filista najprimjerenije postupa onaj koji niti hvali njegova djela, niti ruži njegov udes.

37. Poslije Filistove smrti Dionizije uputi Dionu ponudu da mu preda citadelu, oružje, plaćenike i potpunu petomjesečnu plaću za ove tražeći za sebe da može nesmetano otići u Italiju i ondje obitavati i uživati prihode od jednog prostranog i plodnog predjela na sirakuškom području zvanog Gijarta, koji se prostirao od mora do unutrašnjosti otoka. Ali kad Dion nije prihvatio te uvjete nego mu je poručio neka se obrati Sirakužanima, Sirakužani, ponadavši se da će Dionizija uhvatiti živa, otjeraše njegove poslanike, na što on predade citadelu Apolokratu, najstarijemu od svojih sinova, a sam, uvrebavši povoljan vjetar i ukrcavši na lađu ljude i stvari do kojih je najviše držao, isplovi neprimijećen od admirala Heraklida.

Kako su sad građani ovoga grdili u sav glas, podgovori on jednoga od pučkih vođa, Hipona, da pozove narod na preraspodjelu zemlje uz obrazloženje da je jednakost početak slobode a neimaština ropstva za one koji nemaju ništa. Zagovarajući njegov prijedlog i strančareći protiv Diona koji se tome protivio, nagovori Heraklid Sirakužane da to izglasaju, da uskrate najamnicima plaću i da izaberu nove strategе oslobodivši se tako Dionove strogosti. A oni, kao poslije duge bolesti tiranide pokušavajući se odmah postaviti na noge i biti samosvojni u nezgodan čas, sami su se upropaštavali u svojim pothvatima a ipak mrzili Diona koji je poput liječnika htio zadržati grad u strogu i trijeznu načinu življenja.

38. Kad je skupština zasijedala radi izbora novih poglavarstava – a bila je sredina ljeta – silni su se gromovi i zloguka nebeska znamenja pojavljivali neprekidno kroz petnaest dana rastjerujući narod koji je praznovjerje sprečavalo da izabere nove strategе. Ali kad su, dočekavši najzad mirnu vedrinu, pučki vođe prešli na izbore zvaničnika, zaprežni vo koji je bio navikao i priučen na svjetinu, ali se sada iz ovog ili onog razloga razljutio na svoga goniča i pobjegao ispod jarma, zaletio se u kazalište;[85] i odmah je rastjerao i raspršio narod u bijegu bez reda, a onda projurio ostalim dijelom grada skačući unaokolo i izazivajući metež po cijelom onom području koliko su ga kasnije zaposjeli neprijatelji.[86] Pa ipak Sirakužani, pustivši to s milim bogom, izabraše dvadeset i pet stratega od kojih je jedan bio Heraklid; i šaljući potajno k najamnicima kriomice od Diona, nastojali su ih navesti da otpadnu od njega i priđu k njima obećavajući im čak i jednakost u građanskim pravima. Ali ovi to

ne prihvatiše nego vjerno i odano, sa svojim oružjem uzevši sa sobom Diona i okruživši ga, stadoše ga voditi iz grada ne čineći nikome ništa nažao, ali obasipajući prijekorima zbog nezahvalnosti i pokvarenosti one koje su sretali. No Sirakužani, omalovažívši ih zbog njihova malena broja i zato što nisu prvi napadali, pa kako su bili daleko mnogobrojniji od njih, nasrnu misleći da će ih lako nadvladati dok su još u gradu i sve pobiti.

39. Kako je u tom času sudbina Diona prisilila bilo da se bori sa sugrađanima ili da pogine zajedno sa svojim najamnicima, on stade usrdno zaklinjati Sirakužane pružajući ruke prema njima i pokazujući im citadelu prepunu neprijatelja koji su se pomaljali iza zidova i promatrali što se zbiva; ali kako se goropadnost mnoštva nije dala ublažiti molbama i vihor demagogije vladao je gradom kao morskom pučinom, Dion doduše naredi svojim najamnicima neka se suzdrže od navale, ali kad se oni uz samu viku i zveket oružja zagnaše, nitko od Sirakužana ne ostade na svome mjestu nego se hitro razbjegoše po ulicama iako ih nitko nije progonio; jer Dion smjesta okrenu najamnike i povede ih u Leontin.[87]

Zapovjednici Sirakužana, postavši predmet podsmijeha svojih žena i tražeći načina da se operu od te sramote, pođoše u potjeru za Dionom ponovno naoružavši građane. I dostigoše ga pri prijelasku preko neke rijeke te izjahaše u konjičku čarku; ali kad su vidjeli da on više ne trpi njihove nepodopštine s očinskom blagošću nego gnjevno okreće svoje najamnike i svrstava ih u borbeni poredak, uzmakoše u grad uz nevelik broj poginulih.

40. Diona Leontinjani primiše uz sjajne počasti i nastojahu najamnike pridobiti plaćom i građanskim pravom; a Sirakužanima poslaše ljude sa zahtjevom da najamnicima dadu što ih ide.[88] Ali ovi kao odgovor upute onamo poslanike da optuže Diona. No kad se svi saveznici[89] sabraše u Leontinu raspraviše stvar, doniješe odluku da je krivnja na Sirakužanima; ali ovi se ne obazriješe na savezničku osudu jer su već bili puni razmetljivosti i preuzetnosti zbog toga što nisu nikome podložni nego imaju strategе koji su u ropskom strahu od naroda.

41. Poslije toga pristanu u gradu troveslarke od Dionizija pod vodstvom Neapolićanina Nipsija dopremajući hranu i novac opsijedanima. U nastaloj pomorskoj bitki Sirakužani su, istina, bili pobjednici i zarobili su četiri tiraninove lađe, ali budući da su se zbog pobjede uzobijestili, uslijed odsustva stege radost se izrodi u pijanke i lude veselice pa tako zanemariše svoju korist da su, misleći da već posjeduju citadelu, izgubili čak i grad. Jer Nipsije, videći da ni djelić stanovništva u gradu nema zdrave pameti nego da se svjetina od jutra do u kasnu noć prepušta glazbi i opijanju a da se stratezi zabavljaju tim praznovanjem i ustručavaju upotrebljavati prisilu protiv pijanih ljudi, na najbolji se način posluži zgodnom prilikom pa udari na opsadni zid; i pošto je i ovladao njime i razvalio ga,[90] pusti barbare s naredbom neka rade što god hoće i mogu onima koje budu susretali. Brzo su Sirakužani u toj situaciji razabrali nevolju, ali su, preneraženi, sporo i s mukom priskakali u pomoć. Jer to što se događalo bilo je rasulo grada uz pokolj muškaraca, razaranje zidina,

odvođenje u citadelu žena i djece koji su zapomagali, dok su stratezi očajali o svemu i nisu bili u stanju da upotrijebe građane protiv neprijatelja koji su se svakamo uvukli i ispremiješali s njima.

42. Kad je situacija u gradu bila takva i opasnost se već primicala Ahradini, svi su pomišljali na jednoga čovjeka na koga su još jedinoga preostala mogli upraviti svoje nade, ali spominjao ga nije nitko jer su se stidjeli svoje nezakonitosti i nerazumnosti prema Dionu. Ali pod pritiskom nužde izvijao se kod saveznika i konjanika poklič neka se iz Leontina zove Diona i šalje po Peloponežane. Čim se netko odvažio da to izgovori i čim se začulo to ime, vika, radost i suze ovladaše Sirakužanima koji su se molili da se on pojavi, čeznuli sa njegovim licem i sjećali se njegove duševne snage i odlučnosti pred pogibli, jer ne samo da je sam bio neustrašiv, nego je i njih činio smionima i samopouzdanima pri sukobljavanju s neprijateljima. Stoga odmah pošalju k njemu od saveznika Ahronida i Telesida a od konjanika Helanika s još četvoricom. Prevalivši put na konjima upropanj, ovi stigoše u Leontin kad je dan već bio na izmaku. Tada poskakavši s konja i bacivši se Dionu prvome pred noge, obliveni suzama stanu mu kazivati nevolje Sirakužana. A već su onamo dolazili i neki od Leontinjana i mnogi se od Peloponežana okupljahu oko Diona jer su po žurbi i molećivu držanju tih ljudi nagađali da se radi o nekoj važnoj novosti. Odmah, dakle, povede izaslanike u skupštinu i, kad se građani trkom sabraše, Arhonid i Helanik i njihovi drugovi, istupivši pred njih, izvijestiše ih ukratko o veličini zala i obratiše se najamnicima neka se okane osvetoljubivosti pa neka priteknu u pomoć Sirakužanima imajući na umu da je ove stigla teža kazna nego što bi je oni uvrijeđeni njima nametnuli kao primjerenu.

43. Kad su izaslanici završili, dubok je muk vladao kazalištem; tada Dion ustade i poče govoriti, ali mu je glas zapinjao od obilja suza što ih je prolijevao; no najamnici su ga ohrabrivali i dijelili njegovu bol. Malo se stoga pribravši od navale osjećaja, Dion reče: »Ljudi Peloponežani i saveznici, skupio sam vas ovamo da se posavjetujete o tome što ćete. Jer za mene nije dično da razmišljam o svojem probitku dok Sirakuza propada nego ću se, ako je ne bih mogao spasiti, vratiti da potražim svoj grob među gorućim ruševinama rodnoga grada. Ali vi, ako ste još i sada voljni ići u pomoć nama koji smo najbezumniji i najnesretniji, pridižite iznova grad Sirakužana koji je vaše djelo![91] Ali ako u svojoj srdžbi prepustite Sirakužane njihovoj sudbini, a ono bar za svoju raniju hrabrost i odanost meni primili od bogova dostojnu nagradu ne zaboravljajući Diona koji nije ostavio na cjedilu niti ranije vas kad vam se nanosila krivica niti kasnije svoje sugrađane u nevolji!«

Još dok je on bio u riječi, najamnici uz viku poskakaše pozivajući ga neka ih vodi i brže hita u pomoć a sirakuški izaslanici ga zagrle i izljube zazivajući od bogova mnogo blagoslova na nj i mnogo na najamnike. Kad se buka smirila, zapovijedi Dion svojim ljudima neka otiđu u konačišta pa se spremaju a poslije večere neka s oružjem dođu na isto mjesto jer je odlučio obnoć krenuti u pomoć.

44. Ali kako su Dionizijevi zapovjednici počinili mnoga zla po gradu sve dok je još bio dan a kad je pala noć, povukli se u citadelu i izgubili nešto od svojih ljudi, pučki vođe Sirakužana, ohrabrivši se i ponadavši da će neprijatelji mirovati zadovoljni onim što su postigli, nagovarahu ponovno narod neka se kani Diona i, ako pristigne sa svojim najamnicima, neka ih ne primaju i ne ustupaju njima prvenstvo u srčanosti nego neka sami vlastitim trudom spasavaju grad i slobodu. Stoga su opet slali k Dionu, jedne stratezi, a ti su ga vraćali natrag, a druge konjanici i ugledni građani, a ovi su ga požurivali. Zbog toga je napredovao idući sad sporo sad najvećom brzinom. Kako je noć bila odmakla, oni koji su mrzili Diona zaposjeli su gradska vrata da mu zapriječe ulaz, ali Nipsije, šaljući opet iz citadele svoje plaćenike koji su se većma osmjelili i bilo ih je više, smjesta potpuno sravni sa zemljom čitav opsadni zid a onda prođe gradom pljačkajući ga. Sad je došlo do pokolja ne samo muškaraca nego i žena i djece, do neznatne pljačke ali zato silna zatora svega. Jer kako je Dionizije već očajao o svome položaju i strašno zamrzio Sirakužane, htio je od grada učiniti neku vrst groba za svoju tiranidu koja je padala. I predusrećući Dionovu pomoć, pribjegli su najbržoj propasti i uništenju svega vatrom potpaljujući ono što im je bilo blizu zubljama i svjetiljkama u rukama a po onom udaljenijem sipali su s lukova plamene strijele. A dok su Sirakužani bježali, jedni su, dostizani, bili ubijani na ulicama a one koji su se zavlačili u svoje kuće vatra je ponovno istjerivala van jer su mnoge već plamtjele i rušile se na one koji su trčali između njih.

45. Ta je nesreća u najvećoj mjeri Dionu otvorila grad uz jednodušni pristanak sviju. Baš tada nije više žurio putujući jer je čuo da su se neprijatelji zatvorili u citadelu. Ali kako je dan odmicao, dođoše mu ususret konjanici javljajući o drugom zauzeću grada; a zatim prispješe i neki od njegovih protivnika moleći ga neka se žuri. Kako je nevolja rasla sve više, posla Heraklid svog brata, zatim ujaka Teodota, zaklinjući Diona za pomoć jer nitko ne pruža otpor neprijateljima, on je sam ranjen a grad je gotovo posve razvaljen i izgorio. Kad su do Diona doprle takve vijesti, još je bio šezdeset stadija[92] udaljen od gradskih vrata; saopćivši najamnicima opasnost i obodrivši ih, povede vojsku prema gradu ne više korakom nego trkom, dok su ljudi nailazili jedan za drugim i molili ga neka se žuri. Zahvaljujući začudnoj brzini i žaru najamnika prodre kroz gradska vrata u takozvani Hekatomped;[93] i odmah posla laku pješadiju na neprijatelje da bi se Sirakužani ohrabrili kad ih ugledaju a teško naoružane pješake osobno je svrstavao zajedno s onim građanima koji su pritjecali i pridruživali mu se oblikujući od jedinica samostalne kolone i razdvajajući zapovjedništvo da istovremeni napad iz mnogo pravaca bude što strašniji.

46. Kad je poslije tih priprema i molitve bogovima bio viđen gdje vodi svoje trupe kroz grad na neprijatelje, vika od radosti i glasni bojni pokliči izmiješani s molitvama i zazivima orili su se iz usta Sirakužana koji su Diona nazivali spasiocem i bogom a njegove najamnike braćom i sugrađanima. I nitko u tom sudbonosnom trenutku nije toliko volio sebe

ili svoj život da ne bi pokazivao veću strepnju za samog Diona nego za sve ostale dok je on prvi koračao u opasnost kroz krv, plamen i mnoštvo mrtvaca koji su ležali po ulicama.

Zadavali su, istina, strah i neprijatelji koji su bili posve podivljali i svrstavali su se uzduž srušena opsadnog zida kamo je bilo teško prići i silom prokrčiti put; ali pogibao od vatre većma je uznemiravala najamnike i činila njihovo napredovanje tegobnim. Jer uokrug ih je opkoljavao oganj koji je proždirao kuće; i kročeći po gorućim ruševinama i trčeći uz životnu opasnost pod velikim komađem što se survavalo te krećući se ujedno kroz gustu prašinu i dim, trudili su se da ostanu zajedno i da ne raskinu svoje redove. A kad se sraziše s neprijateljima, samo su se malobrojni mogli boriti izbliza zbog uskoće i neravnine mjesta, no osokoljeni oduševljenom vikom Sirakužana suzbiše Nipsijeve ljude. I najveći se dio ovih bijegom spasio u citadelu koja je bila blizu; a vani zaostale i raspršene najamnici su gonili i ubijali. Nikakva neposredna uživanja u pobjedi niti radosti i grljenja, kako bi dolikovalo toliku uspjehu, nisu dopustile prilike jer su se Sirakužani morali prihvatiti svojih kuća i s mukom su u toku noći pogasili vatru.

47. Kad je bio dan, od drugih pučkih vođa nijedan ne ostade u gradu nego svi pobjegoše osudivši sami sebe, Heraklid pak i Teodot sami dođoše pa se predadoše Dionu priznajući svoju krivicu i moleći ga da prema njima postupi bolje nego što su to oni učinili prema njemu; a Dionu koji, rekoše, posjeduje neusporedivu vrlinu i u svemu drugome, dolikuje i da se pokaže gospodarom svoga gnjeva prema nezahvalnicima koji su sada došli k njemu priznajući se pobijeđenima upravo u onome što su mu ranije porekli, naime u vrlini.[94] Dok su Heraklid i Teodot tako molili, prijatelji poticahu Diona neka ne štedi zlih i zlobnih ljudi nego neka Heraklida preda na milost svojim vojnicima i iskorijeni u državi umiljavanje narodu, mahnitu boleštinu koja nije manje zlo od tiranide. Ali Dion, smirujući ih, govorio je da je, ako se drugi vojskovođe u najvećoj mjeri uvježbavaju za oružje i za rat, on najviše vremena u Akademiji proveo u marljivu nastojanju da svlada srdžbu, zavist i svaku svadljivost; a tome nije toliko dokaz primjereno ponašanje prema prijateljima i čestitima koliko to što je netko kome se nanosi krivica pomirljiv i blag prema krivcima; a on ne želi toliko da se pokaže jačim od Heraklida moći i razboritošću nego dobrotom i pravednošću; jer u tome se sastoji istinska moralna nadmoć; a ratne uspjehe svojata, ako ne i koji čovjek, a ono barem sreća. Ako je Heraklid nepouzdan i zao iz zavisti, doista, reče, Dion ne smije srdžbom okaljati svoju vrlinu; jer premda je osveta za nepravdu u očima zakona pravednija od neizazvana nanošenja nepravde, po prirodi oboje proistječe iz jedne iste slabosti. A opakost u čovjeku, ako je i mučna, nije tako posvema divlja i zloćudna da se ne bi dala mijenjati zahvalnošću čovjeka pobijeđena opetovanim dobročinstvima.

48. Na osnovu takvih rasuđivanja pusti Dion Heraklida i njegova druga na slobodu. Usmjerivši tada pažnju na opsadni zid,[95] zapovijedi da

svaki Sirakužanin usiječe po kolac i položi ga u blizini pa postavivši onamo obnoć najamnike, dok su Sirakužani počivali, neopazice okruži citadelu koljem tako da su se po svanuću jednako čudili građani i neprijatelji vidjevši kakvom je brzinom posao bio urađen. Pokopavši mrtve Sirakužane i otkupivši zarobljene kojih je bilo ne manje od dvije tisuće, sazove skupštinu. Tu Heraklid, istupivši, iznese prijedlog da Dion bude izabran za stratega s neograničenim ovlaštenjima na kopnu i na moru. Kad su to aristokrati prihvatili i pozivali da se o tome glasa, zagalami svjetina mornara i prostih zanatlija[96] zlovoljna što Heraklid gubi svoj admiralski položaj i smatrajući, ako inače i nije ni za šta, a ono barem da je svakako više čovjek naroda nego Dion i većma pod utjecajem mnoštva. Dion im u tome popusti i predade zapovjedništvo na moru Heraklidu, ali kad su istakli zahtjev za preraspodjelom polja i kuća, usprotivi se i, obesnaživši ranije zahtjeve o tome, ozlojedi ih. To odmah uzevši za nov povod, Heraklid je, dok je s mornaricom bio ukotvljen u Meseni, nastojao spletkama pridobiti i podjariti protiv Diona vojnike i mornare koji su onamo doplovili s njime tako što je tvrdio da Dion kani sebe učiniti tiraninom; a sam je preko Spartanca Faraksa tajno pregovarao o nagodbi s Dionizijem. Kad su to ugledniji Sirakužani naslutili, dođe do razdora u vojsci i uslijed toga do nestašice i oskudice u Sirakuzi tako da Dion uopće nije znao što da čini i morao je slušati prijekore prijatelja što je protiv sebe ojačao tako nemoguća i zavišću iskvarena čovjeka kakav je bio Heraklid.

49. Kako je Faraks taborovao kod Neapolisa,[97] na području Akragančana,[98] Dion je želio stvar između njih riješiti bojem drugom prilikom, ali jer su Heraklid i njegovi mornari galamili protiv njega da Dionu nije želja da odluči rat nego da zadrži vlast zauvijek, zametne bitku pod silu i bi potučen. Budući da poraz nije bio težak nego više posljedica nereda izazvanih međusobnim razdorom, Dion se ponovno pripremao za borbu i svrstavao svoje ljude nagovarajući ih i hrabreći. Ali početkom noći bude javljeno da je Heraklid s brodovljem otplovio za Sirakuzu odlučivši zaskočiti grad i zatvoriti vrata pred njim i njegovom vojskom. Odmah uzevši sa sobom svoje najkrepkije i najodanije ljude, jahao je svu noć; i oko treće danje ure[99] bio je na gradskim vratima prevalivši sedam stotina stadija.[100] A Heraklid, koji je unatoč svim svojim naporima zakasnio, otplovi s lađama i, lutajući bez pravog cilja, namjeri se na Spartanca Gesila koji je tvrdio da plovi iz Lakedemona da preuzme zapovjedništvo nad Sicilcima kao jednom ranije Gilip.[101] S veseljem primivši tog čovjeka i zadržavši ga uza se kao protuotrov protiv Diona, predstavljao ga je saveznicima; poslavši čak glasnika u Sirakuzu, naloži građanima neka prime svoga spartanskog zapovjednika. No kad je Dion odgovorio da je u Sirakuzi dovoljno zapovjednika a ako situacija svakako zahtijeva i Spartanca, on je sam taj jer je bio primljen među građane Sparte,[102] Gesil odustane od svojih zahtjeva za vlašću i umjesto toga, otplovivši k Dionu, izmiri s njime Heraklida koji je položio zakletve i najsvečanije prisege uz koje se zakleo i sam Gesil da će biti osvetnik Dionu i kaznitelj Heraklidov ako ovaj bude radio po zlu.

50. Poslije toga Sirakužani raspustiše svoju mornaricu jer od nje nije bilo nikakve velike koristi nego samo veliki troškovi za posade i povod razdoru među zapovjednicima; a citadelu opsijedahu dogradivši opsadni zid. Kako opsijedanima nije bilo pomoći niotkuda, hrane je ponestalo a plaćenici su postajali neprijateljski raspoloženi, Dionizijev sin, izgubivši svaku nadu i sporazumjevši se s Dionom oko primirja, predade mu citadelu zajedno s oružjem i ostalom opremom a sam, uzevši sa sobom majku i sestre i opremivši pet troveslarki, otplovi k ocu jer ga je Dion pustio da nesmetano ode, ali u Sirakuzi nije bilo čovjeka koji je propustio taj prizor, nego su čak vikali protiv izočnih što ne gledaju taj dan i sunce slobode koja se rađa u Sirakuzi. Jer budući da je među spominjanim primjerima promjenljivosti sreće Dionizijev bijeg još i sada najvažniji i najjasniji, kakvo veselje moramo pretpostaviti da su oni sami osjetili i kolik ponos kad su najskromnijim sredstvima srušili najveću tiranidu što je ikada postojala!

51. Pošto je Apolokrat isplovio i Dion kročio u citadelu, žene se ne uzdržaše niti pričekaše njegov ulazak nego istrčaše na vrata, Aristomaha vodeći Dionova sina, dok je Areta u suzama išla za njima u neprilici kako da pozdravi i oslovi muža nakon što je živjela s drugim čovjekom. Kad ih je on pozdravio, najprije sestru a onda sinčića, Aristomaha, privevši Aretu k njemu, reče: »Nesretne smo bile, Dione, dok si ti bio u izgnanstvu; ali svojim si dolaskom i pobjedom uklonio tugu sa sviju nas osim ove jedine koju sam jadna vidjela gdje mora poći za drugoga dok si ti živ. Sada kad te je, dakle, sudbina učinila našim gospodarom, kako sudiš o učinjenom joj nasilju? Da li će te pozdraviti kao ujaka ili kao muža?« Poslije takvih Aristomahinih riječi Dion, prolivši suze, nježno prigrli ženu; i predavši joj sina, zapovijedi joj neka pođe u njegovu kuću gdje je i sam obitavao prepustivši raspolaganje citadelom Sirakužanima.[103]

52. I sad kad je njegov pothvat uspješno završio, pomisli da nije pravo da se svoje sadašnje sreće naužije prije nego podijeli zahvale svojim prijateljima i poklone saveznicima a napose neki dio svoje ljubavi i počasti svojim atenskim prisnim druzima i helenskim najamnicima, prekoračujući u svojoj velikodušnosti svoje mogućnosti. Ali što se njega tiče, živio je jednostavno i trijezno bez osobitih prohtjeva te su se ljudi divili gdje ne samo Sicilija i Kartaga nego i sva Helada upiru pogled u njegove uspjehe pa dok su ga ljudi onog vremena smatrali najvećim od sviju i nijednoga drugog vojskovođu činilo se da srčanost i sreća nisu očevidnije obdarili, a on se pokazivao tako skromnim u odijevanju, posluzi i za stolom baš kao da u Akademiji blaguje zajedno s Platonom a ne provodi život među četovođama najamnika i plaćenicima kojima je svakodnevno pretrpavanje jelom i druga uživanja utjeha za napore i opasnosti. Platon je njemu pisao[104] da u njega jednoga sada upire oči sav svijet, ali on je sam, kako se čini, svraćao pogled na jedno jedino mjesto u jednom jedinom gradu, u Akademiju, i znao je da se njegovi tamošnji gledaoci i suci ne dive niti podvigu nit odvažnosti niti kojoj pobjedi nego samo da pažljivo prate da li se skromno i trijezno koristi svojom srećom i pokazuje umjerenim na

svome visokom položaju. Uporno je, ipak, ostajao pri tome da od svoje dostojanstvenosti u ophođenju i ukočenosti u saobraćanju s narodom ništa ne oduzme niti u tome popusti premda su prilike tražile od njega ljubežljivosti i Platon mu je pisao i, kako smo spomenuli,[105] upozoravao ga da je samodopadnost družica samoće.[106] Ali očito je po prirodi on bio takav da se teško dao ublažiti do prijaznosti i da mu je živa želja bila da Sirakužane, odveć omlitavljele i razmažene, odvuče na drugu stranu.

53. Jer Heraklid mu je opet postajao prijetnjom; isprva, pozivan u vijeće, nije htio dolaziti: ta on sada, reče, kao običan osebnik dolazi s ostalim građanima u skupštinu. Zatim stade optuživati Diona što nije citadelu sravnio sa zemljom i što nije narodu dopustio da razvali Dionizijev grob[107] i izbaci mrtvo tijelo kad su krenuli da to učine te što je u Korint poslao po savjetnike i drugove u zapovjedništvu zapostavljajući time sugrađane. A stvarno je Dion pozivao Korinćane nadajući se da će lakše uspostaviti ustavni poredak što ga je imao na umu ako oni budu uza nj. A bio je naumio spriječiti vladavinu čiste demokracije, koju nije smatrao političkim sustavom nego, po Platonu,[108] političkom svaštarijom, a uvesti i urediti neku mješavinu demokracije i monarhije po lakonskom i kretskom obrascu na čelu s aristokratima koji odlučuju u najvažnijim stvarima budući da je vidio da i Korinćani imaju ustavno uređenje koje više naginje oligarhiji i da ne prepuštaju obavljanje mnogo javnih poslova narodnoj skupštini.

Kako je, dakle, najžešću oporbu tome očekivao od Heraklida a kako je ovaj i inače bio smutljivac, prevrtljivac i strančar, popusti tada onima koji su ga odavno htjeli usmrtiti a on ih je susprezao; i zašavši u njegovu kuću, ubije ga. Njegova je smrt veoma ogorčila Sirakužane. No ipak, kad mu je Dion priredio sjajan pogreb i s vojskom, koja ga je slijedila, pošao u sprovodu za njegovim mrtvim tijelom a onda im je proslovio, oprostiše mu shvativši da je bilo nemoguće da prestanu nemiri u gradu sve dok Heraklid i Dion istovremeno u njemu politički djeluju.

54. Jedan je od Dionovih drugova iz Atene bio Kalip,[109] za koga Platon veli[110] da mu nije postao znancem i prisnim prijateljem po zajedničkom filozofskom obrazovanju[111] nego posvećivanjem u misterije[112] i stalnim drugovanjem do kojeg je ono dovelo a uzeo je učešća u Dionovu vojnom pohodu i bio od njega veoma štovan tako da je čak ušao s njim u Sirakuzu na čelu sviju njegovih drugova s vijencem na glavi proslavivši se i odlikovavši se u bojevima. Sad kad je glavne i najčestitije Dionove prijatelje odnio rat a Heraklid bio mrtav, videći da sirakuški narod nema vođe i da su mu Dionovi vojnici izvanredno skloni, otkri svoju najzločinačkiju narav i, ponadavši se sa sigurnošću da će dobiti Siciliju kao nagradu za ubojstvo svoga gostoprimca a, kako tvrde neki, primivši uz to i dvadeset talenata[113] od neprijatelja kao plaću za umorstvo, stade podmićivati i podgovarati neke od najamnika protiv Diona započevši svoj tajni naum na najpodmukliji i najprepredeniji način. Uvijek, naime, dojavljujući Dionu nekakve riječi vojnika protiv njega bilo da su ih uistinu izustili, bilo da ih je sam izmišljao, zahvaljujući Dionovu povjere-

nju stekao je toliku moć da se potajno sastajao s kim je god htio i otvoreno dogovarao protiv Diona a sve na Dionov nalog da nijedan licemjer i neprijatelj ne ostane prikriven. Na taj je način Kalipu uspijevalo brzo pronalaziti i buniti zlice i nezadovoljnike a ako bi tko odbio njegove prijedloge i otkrio Dionu Kalipovo napastovanje, on se nije nimalo uznemirivao niti ljutio pretpostavljajući da Kalip samo izvršava njegove naredbe.

55. Dok se urota kovala, Dionu se ukazala golema i zlosutna prikaza. U kasno je doba dana upravo sjedio sam u predvorju svoje kuće uduben u misli; kad se iznenada začula buka s druge strane trijema, svrnuvši onamo pogledom, ugleda, budući da je još bilo svjetlo, ženu visoka stasa koja se haljom i licem nije nimalo razlikovala od tragičke Erinije[114] a mela je kuću nekom vrstom metle. Strašno se prenerazivši i postavši usplahiren, posla po svoje prijatelje i ispripovijedi im svoje priviđenje te ih zamoli da ostanu i provedu noć kod njega budući da je bio potpuno izvan sebe i u strahu da će mu, ako bude ostavljen sam, ona sablast ponovno doći na oči. To se, međutim, ne dogodi po drugi put. Ali za par dana njegov sin, premda je još bio dječak, zbog neke tuge ili ljutnje potekle iz beznačajna i djetinjasta uzroka, baci se naglavce s krova i pogibe.

56. Dok je Dion bio zaokupljen time, Kalip se još više posvećivao svome naumu i pustio je među Sirakužane glas da je Dion, kako je ostao bez djece, odlučio pozvati Dionizijeva sina Apolokrata i učiniti ga svojim nasljednikom budući da je bio nećak njegove žene i unuk po kćeri njegove sestre. A već je sumnja u ono što se zbiva obuzimala i Diona i žene njegove obitelji i prijave su pristizale sa svih strana. Ali Dion, koji je, kako se čini, ono što se dogodilo s Heraklidom osjećao kao moru i koga je to umorstvo poput neke ljage na njegovu životu i radu stalno tištalo i mučilo, reče da je već spreman više puta umrijeti i da stoji na raspolaganju svakome koji ga želi ubiti ako će morati živjeti čuvajući se ne samo neprijatelja nego i prijatelja.

Ali Kalip, videći da žene pažljivo istražuju stvar te uplašivši se, dođe k njima poričući, plačući i iskazujući spremnost da im pruži jamstvo vjernosti koje žele. A one su tražile da se zakune velikom prisegom. Ta je pak bila ovakva: onaj koji polaže to jamstvo, pošto siđe u sveti gaj Zakonosnih Božica,[115] poslije nekih svetih obreda zaogrće se grimiznom haljinom boginje[116] i, uzevši goruću baklju, zaklinje se. Pošto je Kalip učinio sve to i prisegao zakletvom, tako se narugao bogovima da je, sačekavši svetkovinu božice kojom se zakleo, izvršio umorstvo[117] o Korejama[118] možda se[118a] pri tome nimalo ne obazrijevši na to da je to njezin dan jer je znao da je na svaki način počinjao teško svetogrđe protiv nje ako i u neko drugo vrijeme njezin zaređenik pada od ruke svoga zareditelja.[119]

57. Kako ih se više urotilo za izvršenje tog nedjela, dok je Dion sjedio s prijateljima u sobi u kojoj su bile neke počivaljke, jedni su urotnici izvana opkolili kuću a drugi su bili uz kućna vrata i prozore. Oni pak koji su stvarno imali dići ruku na nj, Zakinćani,[120] ušli su bez mačeva, samo

u donjim haljinama.[121] Tada oni vani, pritegnuvši vrata, čvrsto ih držahu, dok oni drugi,[122] bacivši se na Diona,[123] pokušavahu ga zadaviti i smlaviti. Ali kako nisu nimalo uspijevali, tražili su mač; no nitko se nije usuđivao otvoriti vrata. Jer onih što su bili s Dionom unutra je bilo mnogo, ali je svaki od njih mislio da će spasiti sebe ako prepusti Diona njegovoj sudbini pa se nije mogao odvažiti da pritekne u pomoć. Kako je nastalo otezanje, pruži Sirakužanin Likon jednome od Zakinćana kroz prozor kratak mač kojim Diona, već odavno svladana i prestravljena, zaklaše kao žrtvenu životinju. Odmah i njegovu sestru skupa sa ženom koja je bila trudna baciše u zatvor. I desi se njegovoj ženi da je u najmučnijim prilikama za rađanje u zatvoru rodila muško čedo; i te se žene, uspjevši dobiti pristanak stražara, odvažiše čak da ga othrane to više jer se Kalip već zaplitao u velike neprilike.

58. U početku, poslije ubojstva Diona, istina, Kalip je bio slavna ličnost i držao je Sirakuzu u vlasti; štaviše, pisao je atenskome gradu koga se morao poslije bogova[124] najviše stidjeti pošto se prihvatio onako ogavna čina. Ali čini se da se to istinito govori o tome gradu da su valjani ljudi što ih on rađa vrlinom najizvrsniji a opaki zločom najgori baš kao što njihovo tlo proizvodi najslađi med[125] i najsmrtonosniju kukutu. Ali Kalip nije dugo ostao živ prijekor sudbini i bogovima što trpe čovjeka koji je svoje vrhovništvo i vlast stekao tako strašnim bezboštvom; ubrzo ga je stigla zaslužena kazna. Krenuvši, naime, da zauzme Katanu,[126] smjesta izgubi Sirakuzu; tom prilikom vele i da je rekao da je izgubivši grad dobio ribež za sir.[127] Navalivši tada na Mesanjane i izgubivši većinu vojnika, među kojima su bili Dionovi ubojice, kako ga nijedan grad na Siciliji nije htio primiti nego su ga svi mrzili i odbacivali, zauze Regij. Ali ondje bude, živeći kukavno i jadno prehranjujući plaćenike, umoren od Leptina i Poliperhonta koji igrom slučaja upotrijebiše bodež kojim vele da je bio zadan udarac Dionu. Prepoznaše ga po veličini (bio je, naime, kratak kao oni lakonski) i po vještini izradbe jer je bio fino i izvanredno umješno izdjeljan. Tako je, dakle, Kalip okajao svoj zločin.

Što se pak tiče Aristomahe i Arete, kad su bile puštene iz zatvora, uze ih k sebi Sirakužanin Hiketa koji je bio jedan od Dionovih prijatelja te se činilo da se vjerno i plemenito brine za njih. Ali onda, nagovoren od Dionovih neprijatelja i pripremivši za njih brod uz izgovor da će ih poslati na Peloponez, naredi da im za vrijeme plovidbe prerežu vratove pa ih bace u more. Drugi pak kažu da su ih utopili još žive i dječarca zajedno s njima. Ali i Hiketu stiže zaslužena kazna za njegove zločine. Njega, naime, Timoleont uhvati te dade smaknuti a Sirakužani, osvećujući Diona, ubiše i njegove dvije kćeri, o čemu su pojedinosti navedene u Timoleontovu životopisu.

Bilješke

[1] Jedan od Plutarhovih brojnih prijatelja što ih je stekao za svog rimskog boravka. Posvetio mu je, kako se čini, usporedne životopise. Vidi *Tezej* 1, *Demosten* 1.
[2] *Ilijada* 2, 570.
[3] *Ilijada* 6, 145–211. Glauko je sin Belerofonta koji je ubio Himeru. Vođa je Likijaca i trojanski saveznik.
[4] Platonovoj filozofskoj školi nazvanoj po gaju heroja Akadema gdje je Platon učio.
[5] Jedna od rijetkih naznaka kronološkog redoslijeda nastanka životopisa koji je nemoguće rekonstruirati. Tako se za *Perikla* kaže da je dio treće knjige (glava 2) a za *Demostena* da je dio pete (glava 3). Tradicionalni redoslijed životopisa (kojeg se i drži i ovaj prijevod) potpuno je arbitraran.
[6] Dionizije Stariji (431–367), došao je na vlast god. 406.
[7] God. 389, ako ta prva posjeta Platona Siciliji nije samo priča i mit. Dion je tada mogao imati 20 godina.
[8] Ovdje se stalno upotrebljava u prijevodu termin »tiranida«. Jer premda je »tiranija« isto tako označavala vlast tiranina samodršca, ipak ova potonja, bar u početku, nije imala sve one negativne asocijacije što ih ima za nas. U 7. i 6. st. tirani su bili predstavnici vojne demokracije i borili su se protiv rodovskog plemstva. Istina, u Plutarhovo je vrijeme tiranida redovito bila i tiranija a tako osobito u slučaju koji se opisuje, na Siciliji.
[9] U 7. pismu, 327.
[10] Vidi o toj temi već Klitemnestrine opaske u Eshilovu *Agamemnonu* 1042–1065.
[11] Egina, koju su Atenjani podložili god. 429, više se puta bunila i odmetala.
[12] Gelon (?–478), tiranin Gele od 491. i Sirakuze od 484 , pobijedio je Kartažane kod Himere istog dana kad su Grci kod Salamine potukli perzijskoga kralja Kserksa.
[13] Grč. *gélōs* »smijeh«, onda »predmet ismijehivanja«. Igra riječi. Također *gelôn* »onaj koji se smije«.
[14] Imena znače Mudrost i Vrlina.
[15] Dionizije Mlađi (397–?).
[16] Timej iz Tauromenija (352–256), pisac jedne *Povijesti Sicilije* do god. 264. Djelo je izgubljeno.
[17] God. 367.
[18] U vatri.
[19] 4. pismo, pri koncu.
[20] Vidi *Koriolan* 15.
[21] Pomoću skice nacrtane na podu.
[22] Dionizije.
[23] U 7. pismu (328).
[24] Vojskovođa i povjesničar, autor izgubljenih povijesti Egipta, Sicilije i Dionizijeve vladavine.
[25] Isprva je Sirakuza imala aristokratsko uređenje koje je potom zamijenila demokracija a ovu tiranida Gelona i njegovih nasljednika.
[26] To je bilo kratko iza god. 368.
[27] Drugi prevode: »filozofskim raspravljanjem«.
[28] Crtalo se u pijesku posutu po zemlji.
[29] Za sicilske ekspedicije 415–413.

[30] Platon je podučavao u Akademovu gaju od god. 387. kad se, stvarno ili samo po predaji, vratio s prvog puta na Siciliju.
[31] Za razliku od luke Pireja.
[32] Platonov nećak, učenik i nasljednik na čelu Akademije od 347. do 339.
[33] Timon iz Flije (290–200), filozof i pjesnik komedija, tragedija i satira. Čini se da je tvorac žanra sila, filozofskih satira. Bio je ljubimac kralja Antigona Gonate.
[34] Za vjerske svetkovine trebalo je opremiti zbor kostimima i platiti troškove uvježbavanja i izvedbe. Zbor je plesao i pjevao.
[35] Arhita iz Metaponta (460–365), filozof, matematičar i državnik. Zadivljujuće uspješno vodio je upravu Tarenta.
[36] Drugi ovdje prevode obrnuto: »jer Arhitinim je posredovanjem prvi put nastalo prijateljstvo i gostinske veze s Platonom.« Izvornik nije jednoznačan.
[37] Sve u 7. pismu. To je putovanje bilo 361.
[38] Odiseja 10/428. Prijevod je Maretića i Ivšića uz nužnu manju adaptaciju (3. lice umjesto 1.).
[39] Dionova žena i sestra.
[40] Sokratov učenik, nije ostao vjeran učiteljevu učenju i osnovao je kirenaičku školu koja je svrhu života vidjela u traženju užitaka. Živio je na dvoru Dionizija Mlađeg.
[41] Prema nekim proračunavanjima, to je protuvrijednost od 4715 predratnih zlatnih dinara odnosno 5.560 zlatnih francuskih franaka iz istog vremena.
[42] Lađu s trideset veslačkih mjesta.
[43] U 7. pismu, 349f.
[44] Po prvi put: vidi glavu 16.
[45] Pismo 13, 362.
[46] Dioniziju Starijem.
[47] Bila mu je tada 71 godina.
[48] Danas izgubljen.
[49] Danas Zante u Jonskom moru.
[50] I koji će činiti glavninu vojske.
[51] God. 357.
[52] Stalni vjetrovi sa sjevera i sjeveroistoka koji u Sredozemlju pušu ljeti za tzv. pasjih vrućina (poslije izlaska zviježđa Psa i zvijezde Sirius).
[53] Dionu su tada bile 52 godine.
[54] Plovili su samo otvorenom pučinom i izbjegavali obalu.
[55] Neodređeno. Jedni misle da se Filist nalazio usidren u Brundiziju (danas Brindisi), drugi pomišljaju na Kalabriju.
[56] Na jugoistoku otoka, danas rt Passaro.
[57] Povoljno mjesto za pristajanje.
[58] Etezijski vjetrovi pušu 45 ili 50 dana.
[59] Od njih.
[60] Izlazi početkom jeseni; najsjajnija zvijezda u zviježđu Gončina.
[61] Otok kod Tunisa.
[62] Uvale pune pijeska između Kirene i Tripolija.
[63] Na jugu, između Agrigenta i Lilibejskog rta.
[64] Tvrđava istočno od Agrigenta.
[65] Gela je bila grad na južnoj obali Sicilije i matica Agrigenta.
[66] U Brutiju (Kalabrija), sjeveroistočno od Lokrana. Danas Castel-Vetere.
[67] Kamarina, grad na južnoj obali, utemeljen od Sirakužana 599.
[68] To ime, čitanje kojeg nije sigurno, čini se da označava manje pučanstvo južno od Etne.
[69] Utvrđena četvrt Sirakuze koja je dominirala gradom sa sjeveroistoka i bila zidom povezana s ostalim gradom a nalazila se na uzvisini. Vidi *Nikija* 17. i bilješku.
[70] Između rta Pahina i Sirakuze.
[71] Oko 1800 metara.
[72] Bila je godina 358. a Dionizije je uzeo vlast 406.
[73] Četvrt sa posvećenim zemljištem, pod Apolonovom zaštitom.
[74] Preko glasnika.
[75] Produženje grada koje je obuhvaćalo istočni dio uzvisine Epipole.
[76] Petora vrata kojima se iz grada išlo u tvrđavu (citadelu).

[77] Diona i Megakla.
[78] Najviši vojni dostojanstvenici u većini grčkih gradova.
[79] U kružnome kretanju sunca vidjeli su sliku i priliku obrata ljudske sudbine.
[80] Oko 9000 zlatnih franaka ili 7900 zlatnih dinara. Mina je imala 100 drahmi.
[81] Promjenom, dakle, nisu dobili ništa.
[82] Skupštine su se održavale u svitanje.
[83] Japigijom su nazivali jug današnje Apulije od Tarenta i Brundizija (Brindisi) pa sve do Japigijskog rta (danas rt Leuca).
[84] Služili su kao zatvor.
[85] Ondje se održavahu narodne skupštine.
[86] U Plutarhovim očima to je bio znak poslan od bogova.
[87] Na sjeverozapadu Sicilije.
[88] Zacijelo neisplaćeni dio njihove najamnine.
[89] Radi se o jednom savezu sicilskih gradova o kojem znamo vrlo malo.
[90] Zacijelo samo djelomično.
[91] Aluzija na jednu slabo poznatu tradiciju. Općenito se smatra da je osnivanje Sirakuze (734) prethodilo osnivanju Leontina (730). Ili se misli na tradiciju po kojoj su Sirakuzu osnovali Korinćani, dakle Peloponežani.
[92] Oko 9,5 km.
[93] Gradska četvrt.
[94] Vojničkoj hrabrosti.
[95] Oko citadele.
[96] Prostih zato jer su sami radili.
[97] Danas Napulj.
[98] Na jugozapadnoj obali Sicilije.
[99] Oko 9 sati izjutra.
[100] Oko 134,5 km. Nevjerojatna brojka.
[101] Vidi *Nikija* 19. Bilo je to za sicilske ekspedicije Atenjana na Siciliji god. 413.
[102] Za vrijeme svog boravka u progonstvu u Grčkoj.
[103] Da bi se razlikovao od tirana, Dion je stanovao u svojoj kući a ne u citadeli, simbolu i sredstvu moći tirana.
[104] 4. pismo (320).
[105] Glava 8.
[106] Ista se uzrečica spominje u *Koriolanu* i *Nikiji*.
[107] Dionizija Starijeg.
[108] *Država* 8, 597D.
[109] U svom Dionovom životopisu (8. glava) rimski ga pisac Kornelije Nepot naziva Kalikratom.
[110] U 7. pismu gdje Platon aludira na tog čovjeka ne spominjući ga po imenu.
[111] Plutarhu ne bi bilo pravo da je Kalip akademičar.
[112] Zacijelo eleusinske.
[113] Oko 94.300 zlatnih dinara ili 111.200 zlatnih franaka.
[114] Aluzija na Eshilove *Eumenide*. Obično su ih prikazivali odjevene u kratku crnu haljinu, lovačke čizme, sa zmijama u kosi i bičem ili svjetiljkom u ruci.
[115] Grčki Tezmofora. To su Demetra i njezina kći Perzefona ili Kora (Djevojka).
[116] Zacijelo Kore Perzefone.
[117] God. 353.
[118] Svetkovini Kore.
[118a] Da bi rečenica bila u skladu s prethodnom, ovdje treba domisliti »ipak«.
[119] To bi impliciralo da ga je Kalip osobno zaredio u misterije.
[120] Stanovnici jonskog otoka Zakinta (danas Zante).
[121] Da ne izazovu sumnje. Dvorjani su ih pustili unutra jer su ih poznavali i mislili su da oni dolaze u posjetu Dionu (Kornelije Nepot, *Dionov životopis*).
[122] Oni unutra.
[123] Koji je ležao ispružen na krevetu (počivaljci).
[124] Počinio je svetogrđe prema dvjema božicama zaštitnicama grada Atene i eleusinskih misterija.
[125] S brežuljka Himeta.

[126] Grad u podnožju Etne. God. 476. osvojio ga je sirakuški tiranin Hijeron i istjerao njegove žitelje te grad preimenovao u Etna. Poslije tiraninove smrti grad je ponovno dobio prijašnje stanovništvo i ime.
[127] Igra riječi: *pataná* »ribež za sir« izgovarana je na Siciliji *kataná*. Kalip se u Sirakuzi održao 13 mjeseci.
[128] Na zapadnoj obali Brutija, na krajnjem jugu italskog poluotoka.
[129] Glave 32. i 33.

BRUT

(85–42. pr. n. e.)

1. Predak Marka Bruta bio je onaj Junije Brut[1] čiji su mjedeni kip Rimljani postavili na Kapitoliju među kipove svojih kraljeva a u ruci mu je bio isukan mač kao znak njegove izvanredne odlučnosti pri zbacivanju Tarkvinijevaca. Ali taj je Brut, poput kaljena čelika mačeva, imao značaj tvrd po naravi i neublažen obrazovanjem tako da se svojim strastvenim gnjevom na tirane dao zavesti čak na ubojstvo vlastitih sinova,[2] dok se čini da je ovaj Brut o kome ovdje pišem, odgojem i filozofskom naobrazbom proživši svoj značaj i probudivši svoju narav koja je bila ozbiljna i blaga radinim pothvatima, postigao najskladnije stapanje svih osobina u pravcu dobrote tako da i oni koji su ga mrzili zbog urote protiv Cezara pripisuju Brutu sve što je bilo plemenita u tom činu ako je takvoga bilo, dok sve nemilije pojedinosti tih događaja svaljuju na leđa Kasiju koji je doista Brutu bio rođak i prijatelj, ali ne jednako jednostavan i iskren po značaju. Njegova je majka Servilija izvodila svoj rod od Servilija Ahale[3] koji je, kad je Spurije Melije[4] pripremao svoju tiranidu i bunio narod, stavivši bodež pod pazuho izišao na Forum i, stavši blizu tog čovjeka kao da kani s njime razgovarati i raspravljati o nečemu, kad je ovaj nagnuo glavu da čuje, ubio ga udarcem bodeža.[5]

O tome, dakle, postoji opća suglasnost; ali što se tiče Brutova porijekla po ocu, oni koji zbog Cezarova umorstva pokazuju prema njemu veliku mržnju i neprijateljstvo niječu da ono seže do Bruta koji je istjerao Tarkvinijevce – od njega, naime, nije moglo ostati potomstvo kad je ubio svoje sinove – nego do onog pučanina, sina Bruta upravitelja imanja, koji je odskora i nedavno došao do magistrature.[6] Filozof Posejdonije,[7] međutim, kaže da su dva odrasla Brutova sina zaglavila onako kako veli predaja, ali da je treći, još dijete, ostao a on je rodonačelnik toga roda; i veli da je od njemu suvremenih uglednih članova te obitelji bilo nekoliko njih koji su se pozivali na sličnost po vanjštini s kipom Junija Bruta! Toliko, dakle, o tome.

2. Brutova majka Servilija bila je sestra Katona Filozofa[8] koji je bio onaj od Rimljana koga je Brut u najvećoj mjeri uzeo sebi za uzor a on mu je bio ujak, dok mu je kasnije postao tastom. Od helenskih filozofa praktično nije bilo nijednoga koji bi mu bio tuđ ili da ga nije poznavao, ali osobitu je sklonost osjećao prema onima iz Platonove škole. Nova i srednja akademija,[9] kako ih nazivaju, nisu mu baš bile po volji, ali je bio pristalica stare akademije i uvijek je bio štovatelj Antioha Askalonjanina[10]

čijeg je brata Arista učinio svojim prijateljem i drugom u svakodnevnom životu a taj je bio čovjek koji je vještinom u filozofskom raspravljanju zaostajao za mnogim filozofima, ali koji se svojom sređenošću i blagošću mogao nadmetati s prvima od njih. A Empil, koga u svojim pismima često spominje i sam Brut i njegovi prijatelji kao njegova druga u životu, bio je učitelj govorništva i ostavio je malen ali ni u kom slučaju bezvrijedan spis o Cezarovu ubojstvu a naslov mu je *Brut*.

U latinskom se jeziku Brut dovoljno izvježbao za iscrpno razlaganje i govornička nadmetanja na sudu, dok se u helenskom držao sentenciozne i lakonske kratkoće, upadljive primjere koje daje ponegdje u svojim pismima. Na primjer, Pergameljanima[11] piše kad je već bio u ratu: »Čujem da ste dali novaca Dolabeli,[12] ako ste ih dali dobrovoljno, priznajte svoju krivicu; ako pak protiv volje, dokažite to davši dobrovoljno meni.« Pa opet Samljanima: »Vaše su odluke nemarne, vaše usluge spore. Što mislite, kakav će biti kraj?« I u drugom pismu: »Ksanćani[13] su, prezrevši moja dobročinstva, učinili svoju domovinu grobnicom svog bezumlja, a Patarejci,[14] povjerivši sebe meni, uživaju svoju slobodu u potpunosti. I vama je slobodno izabrati ili odluku Patarejaca ili sudbinu Ksanćana.« Takav je, dakle, stil njegovih neobičnih pisama.

3. Još kao mladić otputovao je na Kipar sa svojim ujakom Katonom[15] koji je bio odaslan protiv Ptolemeja. Kad se Ptolemej sam ubio, Katon, prisiljen da neko vrijeme proboravi na Rodu, već je poslao jednoga od svojih prijatelja, Kanidija, da pazi na kraljevo blago, ali uplašivši se da se on neće uzdržati od krađe, napiše Brutu neka najhitnije otplovi na Kipar iz Pamfilije; ondje se, naime, oporavljao od ozbiljne bolesti. Brut otplovi ako i jako protiv volje i iz obzira prema Kanidiju, koga je po njegovu mišljenju Katon nedostojno otpisao, i uopće što je kao mlad čovjek koji se posvetio nauci smatrao da takav nadzor i uprava te vrste nisu dostojni niti slobodna čovjeka niti njega osobno. Pa ipak, uloživši i u to sve svoje napore, steče Katonovu pohvalu i, pošto je unovčio najveći dio kraljeve imovine, otplovi u Rim.

4. Kako se država podijelila pošto su Pompej i Cezar pribjegli oružju i rimski su imperij potresli neredi,[16] očekivalo se da će Brut odabrati Cezarovu stranu; njegov je otac, naime, ranije zaglavio zbog Pompeja;[17] ali smatrajući svojom dužnošću da opće dobro stavlja ispred vlastita i držeći Pompejeve motive za rat boljima od Cezarovih, priključi se njemu. A ipak prije toga, kad bi susreo Pompeja, ne bi ga niti pozdravio jer je po njegovu sudu velik grijeh govoriti s ubojicom svoga oca; tada, međutim, gledajući u njemu zakonita poglavara domovine, podredivši se njegovim zapovijedima otplovi kao legat u Kilikiju zajedno sa Sestijem[18] koga je ta pokrajina dopala ždrijebom. Kako ondje nije bilo ništa značajno da radi i kako su se već Pompej i Cezar primicali jedan drugome da biju odlučni boj,[19] dođe u Makedoniju da dobrovoljno podijeli opasnost; i kažu da je to bila zgoda kad se Pompej, obuzet radošću i divljenjem, podigao sa svog sjedišta dok je on prilazio i zagrlio ga pred očima sviju kao svoga pretpostavljenog.

Za vrijeme vojevanja, kad god u toku dana nije bio s Pompejem, provodio je vrijeme u društvu knjiga i nauke ne samo u drugo vrijeme nego i uoči velike bitke.[20] Bio je vrhunac ljeta i silna žega jer su tabor podigli u močvarnu kraju a oni koji su nosili Brutov šator nisu baš brzo dolazili. Ali premda je zbog toga bio sav iscrpljen i tek se negdje oko podneva mogao namazati uljem i nešto pojesti, dok su ostali ili spavali ili bili zaokupljeni mislima i brigama o budućnosti, on sam sve do večeri sastavljao je te pisao sažetak Polibija.[21]

5. Pripovijeda se, međutim, da i Cezar nije bio zainteresiran za nj nego je dapače izdao nalog svojim časnicima neka ne ubiju Bruta u bitki već neka ga poštede i uzmu u zarobljeništvo ako se dobrovoljno preda a ako se bude ustrajno borio da ne bude zarobljen, neka ga puste i ne upotrebljavaju silu protiv njega; i to je, kažu, radio iz obzira prema Brutovoj majci Serviliji. Jer bio je, kako se čini, još kao mlad čovjek u intimnim odnosima sa Servilijom koja je pomahnitala za njim, pa kako se Brut rodio baš u vrijeme kad se ta ljubav najjače rasplamsala, imao je Cezar određenih razloga da vjeruje da je Brut njegov sin.[22] A pripovijeda se, kad je velika Katilinina urota, koja umalo nije upropastila grad, došla na raspravu pred senat, da su ustali istovremeno Katon i Cezar koji su bili različita mišljenja o toj stvari,[23] pa kad je upravo u tom trenutku Cezaru bilo izvana doturenо malo pisamce koje je on šutke[24] pročitao, da je Katon povikao da je nepodnošljiv Cezarov postupak što prima molbe i pisma od neprijatelja države. Kad su mnogi senatori podigli veliku buku i Cezar pločicu, onakva kakva je bila, dodao Katonu a on, pročitavši, vidio da je to razvratno pisamce njegove sestre, bacio ga je Cezaru uz riječi: »Drži, pijanduro!« te se opet vratio na svoje mišljenje i predmet rasprave.[25] Tako je razglašena bila Servilijina ljubav prema Cezaru.

6. Poslije poraza kod Farsala, pošto je Pompej umakao na more a njegov tabor bio pod opsadom, Brut iziđe neprimjetno kroz vrata koja su vodila mjestu močvarnu i punu vode i trstike i noću sretno stiže u Larisu.[26] Kad je odande pisao Cezaru, ovaj se obraduje što se Brut spasio i, pozvavši ga da dođe k njemu, ne samo što mu otpusti svu krivnju, nego ga učini jednim od najvažnijih ljudi iz svoje najuže okoline. Kad nitko nije umio reći kamo je Pompej pobjegao nego je vladala opća neizvjesnost, Cezar, pošavši sam na dugu šetnju s Brutom, raspitivao se za njegovo mišljenje i, kako se na temelju nekih Brutovih razmatranja učinilo da je njegovo mišljenje o Pompejevu bijegu najutemeljenije, Cezar, napustivši sve ostale moguće pravce, požuri u Egipat. Ali Pompej, iskrcavši se, kako je Brut naslutio, u Egiptu, dočeka ondje svoju kob, dok je Cezara Brut nastojao ublažiti i prema Kasiju. Pa i libijskoga je kralja[27] zagovarao te premda nije imao uspjeha zbog težine optužbi protiv njega, molbama i usrdnim zaklinjanjima u njegovu korist spasio mu je velik dio kraljevstva. A pripovijeda se da je Cezar, kad je prvi put čuo Bruta kako drži govor, rekao svojim prijateljima: »Ne znam što ovaj mladi čovjek hoće, ali sve što hoće hoće odlučno.«[28] Jer njegova ozbiljnost i činjenica da nije niti lako niti svakoga slušao kad ga je molio za uslugu nego je ostvarivao svoje

ciljeve zrelim rasuđivanjem i opredjeljivanjem za plemenita načela, sve je to činilo njegove napore snažnima i djelotvornima kamo da su god bili usmjereni. Nikakvo ga laskanje nije moglo navesti da udovolji nepravičnim molbama i o nesposobnosti da se odoli bestidnome moljakanju, što je neki nazivaju plahošću, smatrajući je najsramotnijom za velika čovjeka običavao je govoriti da mu se čini da oni koji nisu kadri ništa odbiti mora da su zloupotrebljavali svoju mladost.[29]

Kaneći prijeći u Afriku protiv Katona i Scipiona, Cezar povjeri Brutu ovostranu[30] Galiju na veliku sreću te pokrajine;[31] jer dok su ostale zbog nasilja i lakomosti onih kojima su bile povjerene bile pljačkane kao da su ratom osvojene, za stanovnike svoje pokrajine Brut je bio olakšanje pa čak i utjeha za prijašnje nevolje. I zahvalnost sviju pripisivao je Cezaru tako da su ovome, kad je poslije svog povratka obilazio Italijom, gradovi pod Brutovom upravom i sam Brut bili najugodniji prizor jer je on svojom prisutnošću umnažao Cezaru iskazivane počasti a ujedno je uživanje bilo biti s njime u društvu.

7. Kako se od više pretura[32] koje su postojale očekivalo da će onu koja je imala najveći ugled, nazivanu gradskom, steći ili Brut ili Kasije, jedni kažu da je između njih, kako je prikrivena razmirica postojala još iz ranijih uzroka, zbog te okolnosti došlo do još većeg razlaza premda su bili rođaci: jer Kasije je bio muž Junije, Brutove sestre; ali drugi vele da je to njihovo suparništvo bilo djelo Cezara koji je potajno budio nade svakoga od njih sve dok tako navedeni i podjareni nisu ušli u međusobno takmičenje. Brut se nadmetao samo svojim dobrim glasom i vrlinama protiv mnogih sjajnih Kasijevih podviga u ratu s Partima.[33] Čuvši za njihovu razmiricu, Cezar reče u vijeću svojih prijatelja: »Kasije govori s većim pravom, ali Brutu se mora dati prva pretura.« Tako je Kasije bio imenovan na neku drugu preturu, ali u njega nije bilo toliko zahvalnosti poradi one koju je dobio koliko gnjeva poradi onoga što je izgubio.[34]

Brut je i inače imao toliko udjela u Cezarovoj moći koliko je želio. Ta da je htio, bilo mu je moguće biti prvim od njegovih prijatelja i imati najviše utjecaja na nj od sviju njih; no Kasijevo ga je društvo odvlačilo i odvraćalo od toga a da se još nije izmirio s Kasijem poslije onog nadmetanja za magistrature, ali je slušao njegove prijatelje koji su ga pozivali neka se ne da očarati i smekšati od Cezara nego neka izbjegava tiraninove ljubeznosti i milosti kojima se on služi ne da iskaže počast njegovoj vrlini nego da mu odsiječe njegovu hrabrost i slomi njegovu životnu snagu.

8. Nije, međutim, niti Cezar bio bez ikakvih sumnji u Bruta niti posve gluh za osvade iznošene protiv njega, ali premda se bojao ponosna duha, ugleda i prijatelja tog čovjeka, imao je povjerenja u njegov značaj. I ponajprije, kad su mu govorili da Antonije i Dolabela smišljaju pobunu, reče da ga ne zabrinjavaju debeli i dugokosi nego oni blijedi i mršavi;[35] mislio je Bruta i Kasija; a onda, kad su neki ocrnjivali Bruta pred njim i opominjali ga neka ga se čuva, dotičući rukom svoje tijelo, reče: »Što? Zar mislite da Brut ne može sačekati da ode ovo jadno meso?« misleći time

da poslije njega nikome drugome osim Brutu ne dolikuje da preuzme tako veliku moć. I doista, čini se da bi on sigurno postao prvi u gradu da je izdržao malo vremena kao drugi iza Cezara i da je pustio da uvene njegova moć i da pomalo ugasne slava njegovih uspjeha. Ali Kasije, čovjek žestoke ćudi i više mrzitelj tiranije za opće dobro, raspaljivao ga je i požurivao.

Pripovijeda se da je Bruta tištala vladavina, dok je Kasije mrzio vladara optužujući ga između ostaloga i zbog oduzimanja lavova koje je Kasije pribavio kad je imao postati edil[36] a Cezar ih je prisvojio zatekavši ih u Megari kad je Kalen osvojio taj grad.[37] Pripovijeda se za te zvijeri da su Megaranima donijele veliku nesreću. Jer kad je grad već bio zauziman, ovi pokidaše rešetke i razriješiše njihove lance da zvijeri stanu na put napadačima, ali one skočiše među njih same i, jureći među nenaoružanim građanima, grabile su ih tako da je prizor pobudio čak i sažaljenje neprijatelja.

9. Kažu, dakle, da je to Kasiju bilo glavni razlog za zavjeru; ali to nije točno. Jer od početka bilo je u Kasijevoj naravi veliko neprijateljstvo i ogorčenje protiv svega roda tiranskoga kako je pokazao još kao dječak dok je išao u istu školu sa Sulinim sinom Faustom. Ovaj je, naime, razmećući se među dječacima, hvalio samovladu svoga oca; a Kasije, ustavši, udari ga po licu.[38] A kad su Faustovi skrbnici i rođaci htjeli ići na sud i voditi parnicu, Pompej to spriječi i, dozvavši k sebi oba dječaka, ispitivao ih je o toj stvari. Pripovijeda se da je tada Kasije rekao: »Hajde, Fauste, usudi se pred ovim čovjekom izustiti one riječi koje su me razljutile da te opet opalim po ustima.«

Takav je bio Kasije; Bruta su pak pozivali i podbadali na to djelo prisni prijatelji mnogim dokazivanjima a sugrađani riječima i pismima. Jer na kipove Brutova pretka, onoga koji je srušio vlast kraljeva, pisali su natpise: »Kamo sreće da si nam sada, Brute!« i »O da Brut sada živi!« A pretorsko sudište samog Bruta nalazili su izjutra prekriveno ovakvim natpisima: »Spavaš, Brute?« i »Nisi ti pravi Brut!« Krivnju za to snosili su Cezarovi laskavci koji su, pronalazeći za nj i druge omražene počasti, noću na njegove kipove stavljali dijademe[39] da navedu mnoštvo da ga pozdravi kao kralja umjesto kao diktatora. Ali dogodilo se suprotno, kako je točno navedeno u Cezarovu životopisu.[40]

10. Kad je Kasije iskušavao svoje prijatelje da li su za udar protiv Cezara, svi pristadoše ako Brut bude vođa; jer taj čin držali su, ne treba snage niti smionosti nego ugleda čovjeka poput njega koji kao da posvećuje žrtvu[41] i samom joj svojom prisutnošću osigurava pravednost; inače bit će malodušniji pri izvršavanju djela i sumnjiviji pošto ga izvrše; jer, govorili bi ljudi, ne bi Brut otklonio taj zadatak da mu je motiv častan. Razmislivši o tome, Kasije po prvi put poslije one njihove razmirice pohodi Bruta i nakon izmirenja i izmjene izraza prijateljstva upita ga da li je odlučio doći u senat na ožujske kalende;[41a] do njegovih je, naime, ušiju doprla vijest da će Cezarovi prijatelji iznijeti prijedlog da ga učine kraljem. Kad je Brut odgovorio da neće doći, Kasije reče: »Što ako nas pozovu?« »Moja će dužnost tada,« odvrati Brut, »biti da ne šutim

nego da branim domovinu i umrem za slobodu.« A Kasije oduševljen reče: »Ali koji će Rimljanin mirno podnijeti da ti umreš prije nje? Zar ti ne poznaješ sebe, Brute? Ili misliš da tvoj sudački stolac ispisuju tkalci i gostioničari a ne prvi i najutjecajniji ljudi u državi koji od drugih pretora traže poklone, predstave i gladijatorske igre, ali od tebe, kao tvoj dug svome rodu, zbacivanje tiranije a oni su spremni da za tebe sve pretrpe ako se pokažeš onakvim kakva te oni žele i očekuju?« Poslije toga, zagrlivši Bruta, poljubi ga i tako se rastadoše te svaki pođe k svojim prijateljima.

11. Bio je među Pompejevim prijateljima neki Gaj Ligarije,[42] koji je zbog tog prijateljstva bio optužen,[43] ali ga je Cezar pomilovao. Taj je čovjek, ne osjećajući nikakvu zahvalnost za svoje oslobođenje nego ljuteći se na vlast koja mu je dovela život u opasnost, bio Cezaru neprijatelj a Brutu jedan od najbližih prijatelja. Ušavši k njemu kad je bio bolestan, Brut reče: »O Ligarije, u kakvo si vrijeme našao da budeš bolestan!« A onaj, podnimivši se na lakat i prihvativši Brutovu desnicu, odgovori: »Dapače, Brute, ako su tvoje namjere dostojne tebe, ja sam zdrav.«

12. Poslije toga, iskušavajući potajno one od najpoznatijih ljudi u koje su imali povjerenje, saopćavali su im svoju namjeru i pridruživali ih sebi ne birajući samo među svojim znancima nego i među onima za koje su znali da su odvažni i valjani i da preziru smrt. Stoga sakriše svoj naum i od Cicerona premda je kako po povjerljivosti tako i po svojoj odanosti bio prvi među njima, da ne bi, pridodavši svojem prirodnom nedostatku smjelost s vremenom pridošlu staračku[44] opreznost kao i svojom navikom da proračunava sve pojedinosti svakog poduhvata radi potpune sigurnosti, otupio oštricu njihove odlučnosti koja traži brzinu. Jer Brut je također zaobišao između ostalih svojih prijatelja epikurovca Statilija i odana Katonovog štovatelja Favonija zato što, kad je, iskušavajući ih, u filozofskom raspravljanju okolišajući izdaleka nabacio istu takvu temu, Favonije odgovori da je od nezakonita samovlašća gori građanski rat a Statilije ustvrdi da mudru i razumnu čovjeku ne dolikuje izlagati se opasnosti i uzbuđivati se zbog proste i nerazumne svjetine. Labeon,[45] međutim, koji je bio nazočan, protuslovio je obojici. I Brut je tada zašutio kao da se ne želi izjašnjavati o pitanju koje nije lako riješiti, ali kasnije saopći Labeonu njihov naum. A kad je on spremno prihvatio sudjelovanje, odluče privesti uroti drugog Bruta s nadimkom Albin,[46] koji inače nije bio poduzetan pa čak niti odvažan, ali čija je snaga bila u mnoštvu gladijatora što ih je držao za zabavu Rimljana a uživao je i Cezarovo povjerenje. Kad su Kasije i Labeon razgovarali s njime, nije odgovorio ništa, ali sastavši se nasamu s Brutom i doznavši da je on vođa cijelog pothvata, spremno pristade na suradnju. I od ostalih najbrojnije i najbolje ljude privuče Brutov izgled. I premda niti su izmijenili zakletve niti sveta jamstva uz žrtvu, svi su svoju namjeru tako zadržali samo za sebe, sačuvali je u tako dubokoj šutnji i ustrajali u njoj zajedno do kraja da unatoč proroštvima, predviđanjima i žrtvenim znamenjima[47] objavljenima od bogova zavjera je za sve ostala nevjerojatnom.

13. Brut pak, svjestan da je uza svoju vezao sudbinu svih ljudi u Rimu prvih po dostojanstvu, rodu i vrsnoći i poimajući svu nastalu opasnost, izvan kuće nastojao je držati svoje misli za sebe i strogo ih obuzdavati, ali kod kuće i noću nije bio isti čovjek nego ga je ponekad protiv njegove volje briga dizala oda sna a ponekad, kad je više no ikad utonuo u razmišljanje i bavio se teškoćama svoga nauma, nije promicalo njegovoj ženi, koja je spavala s njime, da je pun neuobičajena uzbuđenja i da u sebi pretura neki težak i zakučast plan.

Porcija je, kako je bilo spomenuto, bila kći Katonova i Brut, koji joj je bio sestrić, uzeo ju je za ženu ne kao djevojku nego poslije smrti njenog prijašnjeg muža, još uvijek veoma mladu i s malim sinom koga je imala s prvim mužem[48] a ime mu je bilo Bibul; sačuvana je i jedna mala knjižica *Sjećanja na Bruta* što ju je on napisao. Kako je bila po naravi nježna, voljela svog muža i bila puna razborita ponosa, Porcija nije pokušala upitati svog supruga o njegovim tajnama prije nego što je sebe iskušala na slijedeći način. Uzevši malen nožić kakvim se brijači služe za odsijecanje nokata i istjeravši sve svoje pratilice iz bračne ložnice, načini sebi na bedru duboku posjekotinu tako da je krv obilno navrla i malo potom obuzeli su je žestoki bolovi i vrućica s napadima grozničave drhtavice kao posljedica rane. Dok je Brut bio jako uznemiren i veoma žalostan, na vrhuncu svojih bolova reče mu ovako: »Brute, ja, Katonova kći, bila sam dana u tvoj dom ne kao priležnica da dijelim s tobom samo stol i postelju nego da budem dionik tvojih radosti ali i dionik tvojih muka. Ti si doista u svemu besprijekoran suprug; ali kako da ti ja pokažem svoje osjećaje ili svoju zahvalnost ako ne budem dijelila niti tvoju tajnu niti brigu koja traži povjerenje? Znam da se ženska narav čini preslabom da izdrži tajnu; ali dobar odgoj Brute, i izvrsno društvo idu veoma daleko u jačanju značaja; a meni je posrećilo da budem i kći Katonova i žena Brutova; prije ovoga ja sam se slabije pouzdavala u te svoje prednosti, ali sad sam shvatila da sam i za bol nesavladiva.« To rekavši, pokaza mu ranu i ispriča o svome iskušavanju. A on, zapanjen i podigavši ruke prema nebu, pomoli se da mu bogovi podaju uspjeh u njegovu pothvatu da se tako pokaže mužem dostojnim Porcije. I tada stade njegovati svoju ženu da se oporavi.

14. Kako je bila pismeno najavljena sjednica senata na koju se očekivalo da će doći Cezar, urotnici odlučiše izvesti svoj naum jer tada će se moći i sakupiti u veliku broju a da ne pobude sumnje, i imat će na okupu najodličnije i prve ljude koji će, čim bude izvršeno veliko djelo, odmah prihvatiti slobodu. A činilo se da je čak i mjesto sjednice božanstvo odredilo i njima za uspjeh; bio je to jedan od trijemova oko kazališta,[49] koji je imao društvenu prostoriju u kojoj je stajao Pompejev kip što ga je grad postavio onda kad je Pompej ono mjesto ukrasio trijemovima i kazalištem. Onamo je, dakle, senat bio sazvan upravo o samoj sredini mjeseca marta[50] (Rimljani taj dan nazivaju martovskim idama) tako da se činilo da neki zloduh privodi Cezara Pompejevoj osveti.

Kad je došao taj dan, Brut se opaše bodežem a da je to znala samo njegova žena te iziđe, dok su ostali, sabrani kod Kasija, ispraćali na

Forum njegova sina koji je primao muževnu togu.[51] Odande požurivši k Pompejevu trijemu, svi su čekali jer se pretpostavljalo da će Cezar odmah doći u senat. Ondje bi se netko koji je znao što će se dogoditi začudio iznad svega hladnokrvnosti i staloženosti tih ljudi na rubu strašne krize jer su, prisiljeni kao pretori obavljati službene dužnosti s mnoštvom ljudi,[52] ne samo mirno slušali one koji su im se obraćali i parničili kao da imaju obilje vremena, nego su svakom pojedinačno, pozorno ih saslušavajući, izricali presude savjesno i obrazloženo. A kad se jedan čovjek, ne hoteći se podvrći Brutovoj presudi, prizivao na Cezara i glasno vikao i zazivao svjedoke, Brut reče svrnuvši pogled na prisutne: »Mene Cezar niti sprečava da postupam po zakonu niti će sprečavati.«

15. Pa ipak, desilo se voljom slučaja mnogo toga što ih je uznemirilo; najprije i najviše od svega što je dan odmicao a Cezar je kasnio jer ga je kod kuće zbog zlogukih znamenja zadržavala žena[53] a gatari su ga sprečavali da iziđe. Kao drugo, Kaski, jednome od zavjerenika, netko reče pristupivši mu i uhvativši ga za desnicu: »Ti si, Kaska, sakrio tajnu od nas, ali Brut mi je sve otkrio.« Kad se Kaska zaprepastio, onaj reče nasmijavši se: »Odakle si se, mili moj, tako brzo obogatio da se natječeš za edila?«[54] Zavaran čovjekovom dvosmislenošću, Kaska umalo ne otkri tajnu; samog pak Bruta i Kasija senator Popilije Lenat pozdravi srdačnije nego obično i šapatom tiho im reče: »Molim se zajedno s vama za uspjeh onoga što imate na umu i opominjem vas da ne časite; o toj se stvari, naime, više ne šuti.« I to rekavši odstupi posijavši u njima ozbiljnu sumnju da se doznalo za urotu.

Uto netko dotrči Brutu od kuće javljajući mu da mu žena umire. Jer Porcija, izvan sebe pri pomisli na ono što će se dogoditi i ne mogući podnositi težinu svoje zabrinutosti, jedva je sebe zadržavala kod kuće i, izlijećući van na svaku buku i viku poput žena obuzetih bakhičkom mahnitošću, ispitivala je svakoga tko je ulazio u kuću dolazeći s Foruma kako je Brut i neprestano je odašiljala druge onamo. Najzad, kako se vrijeme otezalo, snaga njezina tijela ne izdrža napetost nego oslabi i klonu budući da joj se duh smutio od neizvjesnosti; i ne dospje prijeći u svoju sobu nego je svlada, onakvu kakva je bila dok je sjedila posred služavki, prepast i nesvjestica, promijeni boju i potpuno ostade bez glasa. Služavke pri pogledu na to kriknuše i, kako su se susjedi strčali na vrata, brzo se proširi glas da je ona mrtva. Pa ipak, u kratko vrijeme vratiše je k svijesti i ona dođe k sebi te su je žene njegovale; a Bruta iznenadna vijest jako uzruja, kao što je prirodno, ali ipak ne zapusti zajednički interes nit se pod utjecajem boli prepusti svome osobnomu.

16. Međutim, sad je dolazila vijest da Cezar pristiže nošen u nosiljci. Jer zbog obeshrabrenosti izazvane žrtvenim znamenjima odlučio je da ne odobrava toga dana nikakve važnije mjere nego da ih odgađa izgovarajući se slabim zdravljem. Dok je izlazio iz nosiljke, Popilije Lenat, onaj koji je malo prije poželio Brutu uspjeh u njegovu pothvatu, požurivši k njemu, dulje je vrijeme razgovarao s njime koji je stajao i pažljivo ga slušao. Urotnici (ta neka budu tako nazvani[55]), kako nisu mogli čuti njegov glas,

ali su po svojim sumnjama u Lenata zaključivali da je ono što govori prijavljivanje njihove zavjere, klonuše duhom i, izmijenivši međusobne poglede, sporazumješe se da ne smiju čekati hapšenje nego se moraju odmah ubiti. Već su Kasije i neki drugi rukama tražili drške bodeža pod haljinama i spremali se da ih izvuku kad Brut, razabravši iz Lenatova izraza lica da nešto usrdno moli i da ne optužuje nikoga, ne izusti, istina, ništa jer je oko njega bilo mnogo senatora koji nisu znali ništa o zavjeri, ali vedrim izrazom lica obodri Kasija i njegove drugove. I malo potom Lenat, poljubivši Cezarovu desnicu, odstupi pokazavši očigledno da je s Cezarom razgovarao radi sebe i nečega što se ticalo neposredno njega.

17. Kad je senat ispred Cezara ušao u prostoriju za sjednice,[56] ostali se urotnici postaviše oko Cezarova sjedala kao da kane nešto razgovarati s njime i pripovijeda se da je Kasije okrenuo lice prema Pompejevu kipu te ga zazvao u pomoć kao da ga kip razumije,[57] dok je Antonija Trebonije[58] zadržao vani povukavši ga za sobom i govoreći s njime. Kad je Cezar ulazio, senat je ustao u njegovu počast, a čim je sjeo, zavjerenici ga svi zajedno opkoliše isturajući između sebe naprijed Tilija Cimbra[59] koji je molio za prognana brata; i svi su ostali molili skupa s njime hvatajući Cezara za ruke i ljubeći mu prsa i glavu. Kad je Cezar isprva samo odbijao njihove molbe a zatim, kako nisu popuštali, pokušavao ustati da ih se silom oslobodi, Tilije mu objema rukama strgne haljinu[60] s ramena a Kaska (stajao je, naime, odostrag), prvi trgnuvši mač, ubode ga uz rame ali ne duboko. Kad Cezar zgrabi držak mača i glasno krikne na latinskom: »Prokleti Kaska, što to radiš?«, ovaj, obrativši se bratu na helenskome, pozva ga u pomoć. Sad je već Cezar imao brojne udarce i, gledajući naokolo i hoteći se probiti između napadača, kad ugleda Bruta kako izvlači mač protiv njega, pusti Kaskinu ruku što ju je držao i, pokrivši glavu haljinom, predade se udarcima. A urotnici, okupivši se izbliza oko tijela, nesmiljeno ga udarajući svojim brojnim mačevima, ranjavahu jedni druge tako da je i Brut zadobio ranu na ruci dok je nastojao da uzme učešća u umorstvu a svi su bili obliveni krvlju.

18. Pošto je Cezar tako ubijen, Brut, istupivši na sredinu dvorane, htio je govoriti i zadržavao je senatore ohrabrujućim riječima; ali oni u stravi pobjegoše u neredu i na vratima nastade guranje i gužva premda ih nitko nije gonio niti požurivao. Čvrsto je, naime, bilo odlučeno da se ne ubija nikoga drugoga nego da se svi pozovu da uživaju slobodu. Istina, kad su raspravljali o svome pothvatu, svi su ostali urotnici bili skloni da i Antonije bude ubijen kao čovjek nasilne ćudi i pristaša samovlašća koji je stekao moć svojom navikom da se drugarski ophodi s vojnicima a pogotovu zato što je svojoj prirodnoj preuzetnosti i poduzetnosti tada pridodao konzulsko dostojanstvo kao Cezarov drug u službi.[61] Ali Brut se odupro toj namjeri uporno ustrajući uz pravičnost, a kao drugo, polažući nadu u promjenu kod Antonija. Jer Brut se nije htio potpuno odreći vjerovanja da će Antonije, čovjek darovit, častohlepan i zaljubljen u slavu, kad jednom Cezar nestane s puta, skupa s njima raditi za slobodu domovine povučen njihovim plemenitim žarom. Tako je Brut spasio

Antonija; ali u strahu koji je tada vladao on pobježe preobukavši se u plebejsko odijelo.[62]

Brut i njegovi drugovi pođoše na Kapitolij[63] ruku omašćenih od krvi[64] i, pokazujući gole mačeve, pozivahu sugrađane da prigrle slobodu. Isprva su se, međutim, čuli samo krici užasa a zbrku je povećavalo bezglavo trčanje amo tamo koje je slijedilo umorstvo; ali kako nije bilo daljnjeg krvoprolića niti kakve pljačke imovine, senatori i mnogi od pučana kojima se vraćala hrabrost uspinjahu se k onim ljudima na Kapitolij. Kad se skupilo mnoštvo, Brut održi govor sračunat da predobije narod i primjeren okolnostima. Kako su mu povlađivali i dovikivali neka siđe s Kapitolija, zavjerenici se, ohrabreni, spustiše na Forum, ostali idući zajedno jedan za drugim, dok Bruta mnogi od uglednih građana, okruživši ga, u slavlju dovedoše u svojoj sredini s citadele i postaviše na zborište.[65] Pri pogledu na nj mnoštvo, premda mješovita sastava i spremno da buči, protrnu i pričcka uz doličnu šutnju što će biti. A kad Brut istupi naprijed, u miru saslušaše njegov govor; ali da nisu svi bili zadovoljni učinjenim djelom, jasno pokazaše kad je Cina[66] počeo govoriti i optuživati Cezara, jer je iz njih provaljivao gnjev i grdili su Cinu tako ogorčeno da su se zavjerenici opet vratili na Kapitolij.[67] Ondje Brut u strahu od opsade otposla natrag najodličnije od onih koji su se uspeli zajedno s njima smatrajući da nije pravo da se i oni izlažu opasnosti kad nisu imali udjela u krivnji.

19. Pa ipak, kad se idućeg dana senat sastao u hramu Zemlje[68] a Antonije, Planko[69] i Ciceron prozborili u prilog amnestiji i slozi, odlučeno bi ne samo da se urotnicima zajamči osobna sigurnost nego i da konzuli[70] iznesu pred narod prijedlog o počastima za njih. I izglasavši to, senat se raziđe. A kad je Antonije poslao na Kapitolij svog sina da bude talac, siđoše Brut i njegovi drugovi te nastadoše grljenja i rukovanja sviju bez razlike. I Kasije je ugošćivao Antonija uzevši ga sa sobom, Bruta Lepid[71] a ostale pojedinačno drugi ili po prijateljstvu ili po simpatiji. Sutradan u zoru, pošto se senat ponovno sastao, senatori najprije odadoše počast Antoniju što je u samom zametku spriječio građanski rat; zatim su slijedile pohvale Brutovim prisutnim sljedbenicima, a na kraju porazdijeliše pokrajine.[72] Brutu izglasaše Kretu, Kasiju Libiju, Treboniju[73] Aziju, Cimbru Bitiniju a drugome Brutu Galiju oko rijeke Pada.[74]

20. Kada poslije toga dođoše na raspravu pitanja Cezarove oporuke i njegova pogreba i Antonije je tražio da se oporuka javno pročita i da se sprovod ne održi tajno niti bez počasti da se i time ne razdražuje narod, Kasije se žestoko protivio, ali Brut popusti i pristade počinivši time, kako se pokazalo, drugu pogrešku. Jer i poštedjevši Antonija navukao je krivicu što je protiv urotnika podigao snažna i nepredobiva neprijatelja, i sada, dopustivši da se pogreb obavi onako kako je tražio Antonije, presudno je pogriješio. Jer u prvom redu, kako se po oporuci darivalo svakome Rimljaninu po sedamdeset i pet drahmi[75] a narodu se ostavljali vrtovi onkraj rijeke[76] gdje je sada hram Fortune,[77] građane obuze udivljenja vrijedna naklonost i čežnja za Cezarom; u drugom redu, kad

je tijelo bilo doneseno na Forum, Antonije, održavši, kako je običaj, pohvalni nadgrobni govor i, videći kako njegove riječi diraju narod, okrene ton u sažaljevanje i, uzevši okrvavljenu Cezarovu haljinu, raširi je pokazujući razderotine i brojna mjesta zadanih rana. Tada, dakako, ne bijaše više vidjeti ni traga redu: nego jedni vikahu da ubojice treba pobiti a drugi, kao onomadne prigodom pogreba demagoga Klodija,[78] dovlačili su iz radnji klupe i stolove, zgrtali ih jedne na druge i nagomilali golemu lomaču; i postavivši mrtvaca na nju, posred mnogih svetišta, svetih utočišta i nepovredivih mjesta, zapališe je. Kad se vatra rasplamsala, pritrčavajući jedni odavde, drugi odande i trgajući napola izgorjele ugarke, rastrčaše se prema kućama njihovih ubojica da ih spale.

Ali oni, unaprijed dobro se ogradivši, odbiše opasnost; no bio je neki pjesnik Cina,[79] koji nije imao nikakva udjela u krivnji urotnika nego je dapače bio Cezarov prijatelj. Tom se čovjeku usnilo da ga Cezar poziva na večeru a on da odbija, ali ga je Cezar postojano molio pa i silom vukao i najzad, uhvativši ga za ruku, poveo ga u neku mračnu provaliju a on ga je slijedio protiv volje i prestravljen. Budući da je imao to viđenje u snu, obuze ga groznica koja je trajala cijelu noć; pa ipak ujutro, stideći se da ne bude prisutan, iziđe u svjetinu koja je već divljala. Kad ga vidješe i pomisliše ne da je onaj Cina koji je doista bio nego onaj koji je netom pogrdio Cezara pred sakupljenim narodom, rastrgaše ga.

21. Kako je ta nesretna zgoda Bruta i njegove drugove uplašila više nego išta izuzevši možda izmijenjeno držanje Antonijevo, povukoše se iz grada; i isprva su se neko vrijeme zadržavali u Anciju[80] s mišlju da se opet vrate u Rim, kada bijes naroda prođe svoj vrhunac i smiri se. A očekivali su da će lako doći do toga pri svjetini koja se dade zanijeti na plahovite ali prolazne žestoke strasti a osim toga senat je bio njima naklonjen a on je, premda je pustio s mirom one koji su rastrgali Cinu, tražio i hapsio one koji su napali njihove kuće. A već je i narod bivao zlovoljan jer je Antonije uspostavljao svoju gotovo neograničenu vlast te su čeznuli za Brutom; i očekivalo se da će on, osobno prisutan, upravljati javnim igrama koje je kao pretor bio dužan prirediti. Ali doznavši da mu mnogi od Cezarovih isluženih vojnika koji su od Cezara dobili zemlju i gradove[81] rade o glavi i u malim se grupicama slijevaju u grad, Brut nije imao hrabrosti da dođe, nego je narod promatrao igre u njegovoj izočnosti, priređene ne štedeći novac i raskošno. Jer Brut je, pošto je nakupovao najrazličitije zvijeri, naredio da se nijedna ne proda niti ostavi nego da se sve upotrijebe i sam se, sišavši u Neapolis,[82] dogovorio s veoma velikim brojem Dionisovih umjetnika;[83] a u pogledu nekog Kanutija[84] koji je postizavao velike uspjehe pisao je prijateljima da ga dovedu nagovorom; jer nikoga od Helena ne pristoji se prisiliti da dođe. Pisao je Ciceronu moleći ga da na svaki način bude nazočan pri igrama.

22. Pri takvu stanju stvari novi je preokret nastupio dolaskom mladoga Cezara.[85] Ovaj je bio sin Cezarove sinovice a on ga je oporukom posinio i odredio svojim nasljednikom. Boravio je u Apoloniji[86] kad je Cezar bio ubijen posvećujući se govorništvu[87] i čekajući svog praujaka

poslije njegove odluke da odmah krene protiv Parta. Ali čim je doznao za njegovu sudbinu, dođe u Rim; i kao prvi korak u pridobijanju naroda uzevši ime Cezar i dijeleći građanima kao nasljedstvo stečeni novac, potiskivao je svojim spletkama Antonija i, razdajući novac, združivao je i okupljao mnoge od Cezarovih isluženih vojnika. Kad je Ciceron iz mržnje prema Antoniju stao raditi za Cezara, Brut je žestoko udarao po njemu pišući da Ciceronu ne smeta gospodar kao takav, nego se on samo boji gospodara koji ga mrzi i, kad u pismima i govorima izjavljuje da je Cezar vrijedan čovjek, njegova politika znači biranje ljubeznog ropstva. »Naši pređi, međutim« kaže,[87a] »nisu podnosili niti blage gospodare.« Što se njega tiče, nije još, veli, konačno odlučio niti za rat niti za mir, ali samo u jednoj je stvari odlučan a to je da ne robuje; i čudi se, kaže, Ciceronu što se plaši građanskog rata sa svim njegovim opasnostima a ne boji se sramotna i neslavna mira i što kao nagradu za zbacivanje Antonijeve tiranije traži ustoličenje Cezara kao tiranina.[88]

23. Tako piše Brut u svojim prvim pismima; i kad se već jedna stranka okupljala oko Cezara a druga oko Antonija a vojska kao na javnoj dražbi priključivala najvišem ponudiocu, izgubivši svaku nadu u stanje u državi, odluči ostaviti Italiju i kopnom kroz Lukaniju dođe u Eleju[89] na moru. Kako se Porcija imala odatle vratiti natrag u Rim, nastojala je skrivati svoju krajnju uzrujanost, ali je unatoč njezinu hrabrom držanju izdade jedna slika. Bio je to prizor iz helenske književnosti kad Andromaha ispraća Hektora uzimajući njihovog sinčića iz njegovih ruku dok oči upire u svog muža. Gledajući u njoj sliku svoje boli, brizne u plač i mnogo je puta na dan išla k njoj te plakala. A kad je Acilije, jedan od Brutovih prijatelja, izrecitirao stihove kojima se Andromaha obraća Hektoru:

Ali, Hektore, ti si mi otac i gospođa i majka,
Ti si mi brat, al' i suprug u naponu mlađahne snage,[90]

nasmijavši se, Brut reče: »No meni svakako ne pada na pamet da Porciji odgovorim Hektorovim riječima:

Préslu i tkalački stan,[91] *a i dvòrkinjama nalòži.*[92]

Ta premda njezino tijelo po prirodi nije dovoljno jako da izvršava junačka djela kao tijelo muškaraca, duhom je poput nas u prvim redovima za obranu domovine.« To izvješćuje Porcijin sin Bibul.[93]

24. Zavezavši se odande, Brut otplovi u Atenu. Kako ga je narod primio srdačno, klicanjem i javnim odlukama o ukazivanju počasti, stanovao je kod nekoga gostinskog prijatelja a jer je pohađao predavanja akademičara Teomnesta i peripatetičara Kratipa[94] i vodio s njima filozofske rasprave, činilo se da se potpuno prepustio besposlici i naukama. U stvarnosti, međutim, on je poduzimao svoje priprave za rat a da to nitko nije naslutio. Jer poslao je Herostrata u Makedoniju da pridobiva zapovjednika tamošnjih trupa i primao je u svoju službu i okupljao rimsku mladež koja se obrazovala u Ateni. Jedan od tih bio je i Ciceronov sin koga Brut osobito hvali i tvrdi da se i u snu i na javi divi tako plemenitu njegovu duhu i tolikoj mržnji na tirane.[95]

Počinjući najzad djelovati javno i doznavši da se približuju rimski brodovi puni novca iz Azije a da im je zapovjednik čovjek obrazovan i dobro poznat, pođe mu ususret do Karista;[96] susrevši se s njim i nagovorivši ga da mu preda brodove, priredi prijem neuobičajena sjaja. Bio je to, naime, Brutov rođendan. Kad su, dakle, stigavši do pića,[96a] nazdravljali Brutovoj pobjedi i slobodi Rimljana, hoteći ih još većma obodriti, zatraži veći ibrik; i dobivši ga, bez ikakva vidljiva povoda izrecitira ovaj stih:

Ali huda sudbìna i sin Latónin me ubi.[97]

A još povrh toga izvješćuju povjesničari, kad je izlazio da bije svoju posljednju bitku kod Filipa, da je lozinka koju je dao svojim vojnicima bila »Apolon«. Stoga uzimaju da je i ovo recitiranje bilo predznak njegove nesreće.[98]

25. Poslije toga Antistije[99] mu dade petsto tisuća drahmi[100] od novca što ga je osobno nosio u Italiju a svi preživjeli iz Pompejeve vojske, koji su još lutali Tesalijom, radosno se slijevahu k njemu; od Cine pak uze pet stotina konjanika koje je ovaj vodio Dolabeli[101] u Aziju. Onda otplovivši u Demetrijadu[102] odakle su velike količine oružja što ih je stariji Cezar naredio da se izrade za rat s Partima[103] bile otpremane Antoniju, on ih zaplijeni. Pošto mu je pretor Hortenzije[104] predao Makedoniju i dok su se okolni kraljevi i vladari skupljali i prilazili njemu, bude mu javljeno da Gaj, brat Antonijev, prešavši iz Italije, maršira ravno k trupama što ih je u Epidamnu i Apoloniji[105] na okupu držao Vatinije. Želeći ga preduhitriti i prije njega domoći se tih trupa, Brut iznenada se podigavši sa svojim četama, kretao se teško prohodnim krajevima zasipan snijegom;[106] i odmaknu daleko ispred svoje komore. Kad je stigao do Epidamna, od umora i hladnoće obuze ga vučja izgladnjelost. Ta nevolja i od ljudi i od tovarne marve osobito napada one koji se s mukom probijaju kroz snijeg bilo tako što uslijed okolnog hlađenja i zgušnjavanja tjelesne topline ova, sva potisnuta u unutrašnjost tijela, troši odjednom svu hranu, bilo što oštra i sitna para od snijega koji se topi prodire u tijelo i uništava toplinu koja se iz njega raspršuje van. Jer čini se da znojenje izaziva spomenuta toplota pri susretu s hladnoćom na površini tijela a ta hladnoća čini da se ona toplota isparava. Ali to je pitanje iscrpnije pokrenuto u drugim djelima.[107]

26. Kako je Brut bio bez svijesti i nitko u vojsci nije imao ništa jestivo, njegovi su pratioci bili prisiljeni obratiti se za pomoć neprijateljima; i prišavši vratima grada, tražili su od stražara kruha. A ovi kad čuše za Brutovu nezgodu, dođoše sami noseći i jela i pila. Zauzvrat je Brut, kad je zauzeo grad, ne samo s njima nego zbog njih i sa svima postupao čovječno.

Primakavši se Apoloniji,[108] Gaj Antonije pozove vojnike koji su bili u blizini. Ali kad ovi odoše k Brutu a Antonije opazi da Apolonijci pristaju uz Bruta, napustivši grad krene u Butrot;[109] i najprije putem izgubi tri kohorte koje je Brut sasjekao; zatim, kad je pokušavao forsirati obrambene položaje kod Bilisa[110] koje su njegovi protivnici ranije zaposjeli

i zametnuo bitku, potuče ga Ciceron. Jer njega je Brut upotrebljavao kao vojskovođu i postigao je zahvaljujući njemu mnoge uspjehe. Kad je međutim, uhvatio Gaja u močvarnim predjelima s vojskom nadaleko razvučenom, Brut ne dopusti svojima da navale, nego je jahao naokolo naređujući neka ih štede uvjeren da će domala oni biti njegovi vlastiti. A to se i zbilo. Jer i sami se predadoše i izručiše svog zapovjednika tako da je Brut sad već imao uza se veliku vojsku. Dugo se vremena, međutim, s poštovanjem ophodio prema Gaju i nije mu čak oduzimao znakove njegove zapovjedničke časti premda su mu, kako kažu, i mnogi drugi pa i Ciceron pisali iz Rima i tražili da ga smakne; ali kad se Gaj počeo tajno dogovarati s časnicima i potakao pobunu, stavivši ga na brod, držao ga je pod stražom. A kad su se vojnici koje je Gaj naveo na pobunu odmetnuli u Apoloniju i zvali Bruta onamo, odgovori im da nije rimski običaj[111] nego da treba da oni, dolazeći svome zapovjedniku, nastoje ublažiti njegovu srdžbu zbog svojih prijestupa. A kad su došli i molili za oprost, dade im ga.

27. Ali baš kad je kanio prijeći u Aziju, stigoše vijesti o obratu situacije u Rimu. Jer mladi je Cezar, koga je senat uzvisio da se njime posluži protiv Antonija, izbacivši ovoga iz Italije, sam postao predmetom straha nezakonito priželjkujući konzulat[112] i držeći velike vojske koje gradu nisu uopće bile potrebne. Ali kad je vidio da je čak i senat nezadovoljan time i da okreće pogled van prema Brutu izglasavajući potvrđivanje njegove vlasti u pokrajinama, uplaši se. Zato šaljući k Antoniju stade ga pozivati na prijateljstvo a onda, okruživši grad vojskom, pribavi sebi konzulat premda još nije bio, pravo da se kaže, niti potpun mladac nego tek u dvadesetoj godini, kako je sam naveo u svojim *Sjećanjima.*[113] Tada odmah povede postupak zbog ubojstva protiv Bruta i njegovih drugova optužujući ih da su bez suda ubili nosioca najviše magistrature u gradu; Lucija Kornificija odredi za tužitelja Brutu a Kasiju Marka Agripu.[114] Obojica su bili osuđeni zbog ogluhe[115] jer su porotnici glasali pod prinudom. Pripovijeda se, kad je glasnik, kako je bio običaj, sa zborišta pozivao Bruta pred sud, da je mnoštvo čujno zastenjalo a aristokrati su šutjeli pognutih glava, dok je Publije Silicije bio viđen da je zaplakao i zbog te krivnje malo kasnije postao je jednim od proskripcijama[116] na smrt osuđenih. Poslije toga trojica, Cezar, Antonije i Lepid,[117] izmirivši se, podijeliše pokrajine i proskribiraše dvije stotine ljudi koji su bili posmicani a među njima zaglavi i Ciceron.

28. Kad je to bilo javljeno u Makedoniju, Brut se osjetio prisiljenim da piše Hortenziju neka pogubi Gaja Antonija osvećujući tako Bruta[118] i Cicerona od kojih mu je drugi bio prijatelj a prvi i rođak. Zbog toga je kasnije Antonije Hortenzija, uhvativši ga kod Filipa, dao pogubiti na bratovu grobu. Brut pak veli[119] da većma osjeća stid zbog uzroka Ciceronove smrti nego bol zbog samog čina te da krivnju baca na prijatelje u Rimu; jer robuju više svojom krivnjom nego krivnjom tiranā i ustrajno podnose da gledaju i budu svjedocima događaja o kojima ne bi smjeli podnijeti niti da slušaju.

Prebacivši u Aziju svoju vojsku[120] koja je sad već bila sjajna, opremao je brodovlje u Bitiniji i oko Kizika, dok je sam, napredujući kopnom, sređivao prilike u gradovima i dogovarao se s vladarima te slao ka Kasiju u Siriju zovući ga da se vrati iz Egipta;[121] jer ne zato da osvajaju za sebe državu nego da oslobode domovinu tumaraju oni naokolo kupeći vojsku kojom će zbaciti tirane; treba stoga da drže na umu svoju namjeru i da se ne udaljuju daleko od Italije nego da se žure i pruže pomoć svojim sugrađanima.

Kad ga je Kasije poslušao i pošao natrag, pođe mu Brut ususret; i kod Smirne sretoše se prvi put otkako su, razdvojivši se u Pireju, krenuli jedan u Siriju a drugi u Makedoniju. Velik im je užitak i ohrabrenje bio pogled na vojne sile što su ih obojica imali. Jer krenuvši iz Italije poput najprezrenijih prognanika bez novaca, bez oružja, bez jedne jedine oveslane lađe, bez jednog jedinog vojnika, bez ijednoga grada, poslije neduga vremena sastali su se i lađama i pješadijom i konjaništvom i novcem dostojni kao suparnici u borbi za vrhovništvo nad Rimom.

29. U tim je okolnostima Kasije želio da Brut i on imaju i ukazuju jedan drugome jednake počasti, ali Brut ga preduhitri dolazeći u većini slučajeva k njemu jer je Kasije bio stariji i nije mogao tjelesno podnositi jednake napore. Bio je Kasije na glasu kao sposoban u vođenju ratnih operacija, ali naprasit u srdžbi i većma sklon da vlada pomoću straha premda je u ophođenju s prisnim prijateljima bio prilično prijemljiv za smijeh i prijatelj zadirkivanju; Brut je, međutim, kod svjetine bio omiljen zbog svojih vrlina, prijatelji su ga veoma voljeli, aristokrati su mu se divili a niti neprijatelji ga nisu mrzili jer je bio izvanredno blag i veledušan čovjek, nepristupačan za bilo kakvu srdžbu, prepuštanje uživanju i pohlepu, čuvajući uspravno i nesavitljivo svoje opredjeljenje za obranu onoga što je časno i pravično. A najjači razlog za popularnost i slavu bilo je povjerenje ljudi u čistoću njegovih načela. Ta ni oni od onog Pompeja Velikog, da je uništio Cezara, nitko nije očekivao kao sigurno da će žrtvovati svoju moć zakonima nego se mislilo da će za stalno zadržati vlast tješeći narod imenom konzula, diktatora ili kakvim blažim oblikom vladavine; i za ovoga Kasija, čovjeka žestoka i strastvena, koga je često sa staze pravde skretala želja za dobitkom, mislili su da se izlaže opasnostima ratovanja i potucanja više da uspostavi sebi neku veliku moć a ne sugrađanima slobodu. Jer još i u ranija[122] vremena ljudi poput Cine, Marija i Karbona, čineći domovinu plijenom i bojnom nagradom o koju su se borili, samo što nisu otvoreno priznali da su zaratili zato da se domognu tiranije. Ali kažu da Brutu niti neprijatelji nisu predbacivali takvu nedosljednost, dapače, barem Antonija mnogi su čuli reći da je po njegovu mišljenju jedino Bruta na napad na Cezara naveo sjaj i ono što mu se činilo da je ljepota tog čina, dok su se svi ostali udružili protiv njega iz zavisti i mržnje. Stoga se Brut nije toliko pouzdavao u svoje trupe koliko u časnost svoje stvari, kako je jasno po njegovim pismima. Kad se već približavala opasna kriza, on piše Atiku da njegova stvar ima najljepše izglede što ih sudbina može udijeliti; jer ili će, pobijedivši, osloboditi rimski narod, ili će, poginuvši, izbaviti sebe od ropstva; uza svu je naime

sigurnost i stalnost svega ostaloga jedna stvar neizvjesna: da li će u slobodi živjeti ili ležati mrtvi. A Marko Antonije trpi zasluženu kaznu za svoju nepromišljenost jer, premda se mogao ubrajati među ljude poput Bruta, Kasija i Katona, učinio je sebe Oktavijanovim privjeskom; i ako ne bude s njime potučen, malo će se kasnije boriti s njime.[123] Čini se, dakle, da je tu lijepo prorekao što će se desiti.

30. U ono vrijeme kad su bili u Smirni tražio je Brut od Kasija dio velikog iznosa novca što ga je ovaj skupio; jer on se posve istrošio gradeći brodovlje dovoljno veliko da im dade nadmoć po čitavom unutrašnjem[124] moru. Kasijevi su prijatelji, međutim, nastojali da ga odvrate od toga da mu dade novac govoreći mu: »Nije pravo da ono što ti sabireš uz cijenu navlačenja omraze kod ljudi i štedeći čuvaš on dobije zato da stječe omiljenost i ugađa svojim vojnicima.« Kasije mu ipak dade trećinu od čitava iznosa! I pošto se opet rastadoše pošavši svaki na zadatak koji ga je čekao, Kasije je, osvojivši Rod, postupio s neprimjerenom strogošću i to premda je, kad su ga pri ulasku u grad pozdravljali kao kralja i gospodara, odgovorio: »Niti kralj niti gospodar nego ubojica i kaznitelj vašega gospodara i kralja.« Brut je pak od Likijaca tražio novaca i vojnika. Ali kako je narodni vođa Naukrat nagovorio likijske gradove na odmetnuće i stanovnici zaposjedoše neke brežuljke u namjeri da spriječe Brutov prolazak, on najprije posla na njih konjaništvo dok su bili zauzeti pripremanjem ručka i ovi poubijaše šest stotina njih, zatim, zauzimajući njihova utvrđenja i gradiće, puštao je sve zarobljenike bez otkupnine da bi taj narod pridobio svojom prijaznošću. Ali oni su bili tvrdoglavi hraneći svoju srdžbu štetom koja im je nanošena a preziruć njegovu blagost i čovječnost sve dok ih nije stao opsijedati stjeravši najratobornije od njih u Ksant. Kako im je uz grad tekla rijeka, pokušavali su umaći roneći ispod površine. Ali hvatali su se u mreže spuštene duboko na prijelazu, na čijim su krajevima pričvršćeni praporci odmah pokazivali čim se neki zapleo. Kad nato Ksanćani noću provališe iz grada i baciše vatru na neke od opsadnih strojeva, ali su, opaženi od Rimljana, bili stjerani k svojim zidinama i jak je vjetar odbacivao plamen prema kruništima, dok su neke od obližnjih kuća bile njime zahvaćene, Brut, pobojavši se za grad, naredi vojnicima da pomažu u gašenju.

31. No Likijce iznenada spopadne neki strašan i neopisiv napad bezumlja koji bi se najbolje mogao usporediti sa strašnom čežnjom za smrću; u svakom slučaju oni, ljudi svih dobi, slobodni i robovi zajedno sa ženama i djecom, stadoše sa zidina gledati neprijatelje koji su im pritjecali u pomoć protiv ognja a vlastitim su rukama donosili trstiku, drvo i sve što je zapaljivo šireći vatru na čitav grad, pružajući joj građu svake vrste i na svaki je način raspaljujući i pothranjujući. A kad je plamen, jurnuvši dalje i opasavši grad sa svih strana, moćno buknuo, Brut, duboko potresen onim što se događalo, jahao je izvana oko grada u svojoj želji da pomogne i, pružajući ruke prema Ksanćanima, molio ih neka poštede i sačuvaju svoj grad a da nitko nije na nj obraćao pažnju nego su na svaki način nastojali uništiti sebe te su ne samo muškarci i

žene nego i mala djeca uz krikove i vrisku jedna skakala u vatru, druga se sama strmoglavljala odozgo sa zidina a treća su se podmetala mačevima očeva odgaljujući grla i pozivajući ih neka udare. Pošto je grad bio uništen, bilo je vidjeti ženu kako visi o užetu, mrtvo joj dijete obješeno o vrat a gorućom bakljom pokušava potpaliti svoju kuću. Tako je to tragičan bio prizor da Brut nije mogao podnijeti da ga vidi nego je zaplakao kad je čuo za nj; i oglasio je nagradu svakom vojniku koji uspije spasiti nekog Likijca. Ali kažu da ih se našlo samo sto i pedeset koji nisu izbjegli takvu spasavanju. Tako su Ksanćani poslije mnogo godina, kao da ispunjaju kružna razdoblja određena sudbinom za njihovu propast, imali odvažnosti da obnove usud svojih predaka; jer i ovi su na sličan način u vrijeme perzijskih ratova sami sebe uništili spalivši svoj grad.[125]

32. Videći da mu i grad Patara[126] namjerava pružiti jak otpor, Brut je oklijevao da ga napadne i bio je u neprilici jer se bojao istog ludila a kako je imao nekoliko njihovih u ratu zarobljenih žena, pusti ih bez otkupnine. Budući da su to bile žene i kćeri uglednih ljudi a pripovijedale su o Brutu da je izvanredno umjeren i pravedan čovjek, one ih nagovoriše da popuste i predaju grad. Nato se i svi ostali pokoriše i predadoše mu se našavši da je čovjek dobar i obziran preko očekivanja. Jer dok je Kasije u isto vrijeme prisilio Rođane da mu pojedinačno svi bez izuzetka predaju sve zlato i srebro što su ga posjedovali (čime se nakupilo oko osam tisuća talenata)[127] a gradu kao cjelini odredi još pet stotina talenata[128] kao novčanu kaznu, Brut je od Likijaca utjerao samo sto i pedeset talenata[129] ne učinivši im ništa nažao te krenuo s vojskom prema Joniji.

33. Mnogo je djela dostojnih sjećanja učinio nagrađujući i kažnjavajući kako je tko zaslužio; ali ja ću ispripovijediti samo ono koje je njemu samome i najboljima od Rimljana pružilo osobito zadovoljstvo. Kad je Pompej Veliki pristao u Peluziju u Egiptu pošto je pobjegao lišen od Cezara svoje velike moći, skrbnici kralja koji je još bio dječak držali su skupa sa svojim prijateljima vijeće u kojem su se mišljenja podvojila. Jedni su, naime, smatrali da Pompeja treba primiti, a drugi da ga treba odbiti od Egipta. Ali neki Teodot Hijanin, koji je bio u kraljevu društvu kao unajmljeni učitelj govorništva, udostojan tada mjesta u vijeću uslijed nedostatka boljih ljudi, izjavi da su mišljenja i jednih i drugih pogrešna, i onih koji su predlagali da se Pompej primi, i onih koji su predlagali da ga se odbaci; jer obzirom na situaciju samo je jedan koristan postupak: primiti ga i onda ubiti. I na kraju svoga govora pridometne da mrtav čovjek ne ujeda. Kad je vijeće usvojilo njegovo mišljenje, Pompej Veliki ležao je mrtav, primjer neočekivanog i nevjerojatnog u ljudskom životu, djelo Teodotove vješte retorike, kako je taj sofist, razmećući se, običavao sam govoriti.[130] Kad je malo potom pristigao Cezar, drugi bijednici bijedno izgiboše plaćajući kaznu za svoje nedjelo, Teodot pak, pošto je od sudbine uzajmio vremena za neslavan, oskudan i potukački život, tada ne promače pažnji Bruta kad je on došao u Aziju nego, doveden k njemu i kažnjen, proču se više smrću nego životom.

34. Kasija Brut pozove u Sard[131] i, kad se približavao, pođe mu s prijateljima u susret; i sva vojska u potpunu naoružanju pozdravi obojicu naslovom imperatora. Ali kako su se, kao što biva pri velikim pothvatima gdje je mnogo prijatelja i vojnih zapovjednika, kod obojice javile mnogobrojne optužbe i sumnjičenja protiv onoga drugog, prije nego što učine išta drugo, ravno s puta ušavši sami u neku sobu, uz zaključana vrata i u četiri oka, započeše prvo s predbacivanjima a zatim nastaviše s prijekorima i optužbama. Kako su se nakon toga dali na bezobzirno strastveno vrijeđanje a došlo je i do suza, njihovi prijatelji, čudeći se žestini i sili njihova gnjeva, pobojaše se da to ne završi nečim ozbiljnijim; ali bilo im je zabranjeno približiti se. No Marko Favonije, koji je postao Katonov štovatelj a putem filozofije išao je više naglošću i plahovitom strastvenošću nego razumom, pođe unutra premda su ga sluge nastojali spriječiti. Ali nije bila laka stvar zadržati Favonija kad se on nekamo zajurio; bio je, naime, u svemu goropadan i nagao. Do svog dostojanstva rimskog senatora nije držao ništa a kiničkom je otvorenošću često svome govoru oduzimao grubost pa su i njegovu neumjesnu nezgrapnost primali kao šalu. Tako tada, silom se protisnuvši kroz one na vratima, uđe recitirajući izvještačenim glasom stihove koje Homer stavlja u usta Nestoru:

Nego ded pòslušājte jer mlađi ste oba od mène[132]

i ono što slijedi. A na to Kasije prasne u smijeh a Brut ga izbaci iz sobe nazivajući ga pravim psetom[133] i lažnim kinikom. No ipak, time učiniše kraj svojoj razmirici te se odmah raziđoše. Štaviše, kad je Kasije davao večeru, Brut pozove na nju svoje prijatelje. I kad su već ležali za stolom, dođe Favonije tek okupan; dok se Brut kleo da je došao nepozvan i naređivao slugama neka ga vode na najgornju ležaljku,[134] Favonije se silom probije i leže na srednju; i uz vino zavlada razigrana veselost začinjena duhovitošću i filozofijom.

35. Ali sutradan Brut osudi i kazni beščasnošću[135] rimskog pretora Lucija Pelu, koji je stekao njegovo povjerenje, na optužbu Sardijaca zbog pronevjere javnog novca; ta stvar nemalo ozlovolji Kasija. Jer par dana prije toga sam je dvojicu prijatelja, kojima su bila dokazana ista nedjela, pošto ih je nasamu ukorio, javno oslobodio i zadržao u službi. Stoga je krivio Bruta da se odveć drži zakona i pravde u vrijeme kad je potrebna taktičnost i obzirnost. Ali Brut ga pozove neka se sjeti onih martovskih ida kad su ubili Cezara ne zato što je on sam robio i pljačkao svakoga nego zato što je drugima omogućio da to čine; jer ako ima kakav dobar izgovor za zanemarivanje pravde, bolje bi im bilo da su trpjeli Cezarove prijatelje nego da sebi dopuštaju nanošenje nepravde. »Ta u prvom bi nas slučaju snašao prijekor zbog kukavičluka, a ovako, uza sve naše muke i opasnosti, navlačimo na se glas da smo nepravedni.« Takva su bila Brutova načela.

36. Kad su kanili prijeći iz Azije,[136] pripovijeda se da se Brutu ukazalo veliko znamenje. Po naravi bio je, naime, čovjek sklon bdijenju a vježbom i samosvladavanjem sveo je svoje spavanje na veoma kratko vrijeme ne počivajući po danu nikada a noću samo onoliko koliko nije

obavljao kakav posao ili vodio razgovore jer su svi ostali bili u postelji. A u ovo vrijeme, kad je izbio rat i u svojim je rukama imao vođenje borbe za život i smrt a razapinjala ga je i briga o budućnosti, tek bi uvečer malo odrijemao poslije jela a onda bi ostatak noći upotrebljavao za hitne poslove. Ako bi završio poslove i umješno rasporedio za to potrebno vrijeme, čitao bi knjigu sve do treće straže[137] o kojoj su obično centurioni i vojnički tribuni dolazili k njemu. Kad je, dakle, kanio prebaciti vojsku iz Azije, bila je najdublja noć, u šatoru je gorjelo ne baš jako svjetlo a sav je tabor obavijala tišina. A njemu, dok je bio zadubljen u neke misli i razmatranja, učini se da netko ulazi. Osvrnuvši se prema ulazu, vidje čudnu i strašnu prikazu čudovišna i zastrašujućeg oblika kako šuteći stoji uza nj. Odvaživši se, on je upita: »Tko si, čovjek ili bog i s kakvom si namjerom došao k meni?« A sablast mu odgovori: »Tvoj sam zao duh, Brute; vidjet ćeš me kod Filipa.« A Brut, nimalo smeten, reče: »Vidjet ću te.«[138]

37. Pošto je sablasti nestalo, pozva svoje sluge; a kako su oni tvrdili da niti su čuli kakav glas niti vidjeli kakvu prikazu, on probdje svu noć; čim je svanulo, potraživši Kasija, opiše mu svoje priviđenje. Kasije, koji se držao Epikurova učenja i imao običaj prepirati se s Brutom o tome, reče: »Naše je učenje, Brute, da niti išta stvarno osjećamo niti vidimo, nego je opažanje nešto kolebljivo i varavo a osim toga naša je moć mišljenja veoma brza u tome da mijenja i preoblikuje opažaje iz nečega što nema nikakve realne egzistencije u svaki mogući lik. Jer utisak što ga primi osjetilo nalik je otisku u vosku a ljudskoj duši, koja podjednako sadrži materijal za uobličavanje i moć uobličavanja, najlakše je da po volji sama po sebi daje i mijenja oblik toj vrsti utisaka. To je jasno po preinakama koje se dešavaju u našim snovima gdje neznatnu početnu građu mašta preinačuje u najrazličitije osjećaje i slike; priroda je mašte da se neprestano kreće; a to njezino kretanje odvija se kao neka predodžba ili smisao. U tvom slučaju, povrh toga, izmučeno tijelo prirodno dovodi moć mišljenja u stanje napetosti i izvrće ga. Što se demona tiče, niti je vjerojatno da postoje niti, ako postoje, da posjeduju ljudski lik ili glas ili sposobnost da dođu u dodir s nama; što se pak mene osobno tiče, volio bih da to nije tako[139] i to zato da bismo se mogli uzdati ne samo u naše ljude pod oružjem, konje i tolike lađe nego i u pomoć bogova da nas vodi u najsvetijem i najplemenitijem pothvatu.« Takvim je riječima Kasije nastojao smiriti Bruta.

Ali dok su se vojnici ukrcavali,[140] na prve bojne znakove sletješe zajedno dva orla[141] te su ih nosili zajedno sa znakovima i pratili su vojsku, hranjeni od vojnika, sve do Filipa[142] a ondje odletješe dan uoči bitke.[143]

38. Većinu naroda što su ih sretali usput Brut je već bio podložio. A ako je onda bio mimoišao koji grad ili vladara, sada su ih sve pridobivali i, tako napredujući, doprli do mora ispred Tasa.[144] Kako su ondje bili Narbon i njegova vojska utaboreni na mjestu zvanu Tjesnaci oko planine Simbola,[145] opkolivši ih, prisiliše ih da odstupe i napuste svoje položaje. Budući da je Oktavije kasnio zbog bolesti, malo je nedostajalo te bi i

njegove trupe zarobili da mu nije Antonije pritekao u pomoć takvom zadivljujućom brzinom da Brut nije mogao vjerovati. Cezar pak dođe deset dana kasnije i utabori se nasuprot Brutu, dok je Antonije bio nasuprot Kasiju.

Ravnicu između obiju vojski Rimljani nazivaju *Campi Philippi;*[146] i nikada nisu rimske vojske takve veličine stajale jedne protiv drugih. Brojnošću Brutova je vojska nemalo zaostajala za Cezarovom, ali sjajnim ukrasom svog oružja pružala je divnu sliku. Jer za većinu njihova oružja bilo je neštedimice utrošeno zlato i srebro premda je Brut u drugome navikavao svoje časnike na trijezan i suzdržljiv način života. Ali mislio je da bogatstvo što ga drže u rukama ili nose na sebi povećava gordost kod častoljubivih a željne dobiti čini još borbenijima jer prianjaju uz svoje oružje kao uz blago.

39. Izvršivši svečano očišćenje[147] u svome taboru, Cezar i Antonije podijeliše za žrtvu malo žita i pet drahmi[148] po vojniku, ali Brut i Kasije, da istaknu neimaštinu ili tvrdičluk svojih neprijatelja, ponajprije izvedoše očišćenje svoje vojske, kao što je običaj, na otvorenu polju, a zatim, porazdijelivši po kohortama mnoštvo žrtvenih životinja i pedeset drahmi svakome vojniku, odanošću i gorljivošću svoje vojske bili su u prednosti. Pa ipak, učinilo se da se Kasiju za vrijeme očišćenja ukazalo veoma nesretno znamenje. Liktor mu, naime, donese vijenac okrenut naopako.[149] A pripovijeda se da je i ranije, za neke svetkovine, u svečanom ophodu Kasijeva zlatna boginja Pobjede,[150] dok su je nosili naokolo, pala na zemlju jer se onaj koji ju je nosio okliznuo. Povrh toga, mnogo se ptica grabljivica svakodnevno pojavljivalo iznad tabora a viđeni su bili rojevi pčela kako se okupljaju na nekom mjestu unutar taborskog šanca; to mjesto gatari odijeliše od ostalog tabora istjerujući obrednim putem praznovjerni strah koji je pomalo i samog Kasija odvlačio od Epikurova učenja a vojnicima potpuno ovladao.[151]

Iz tih razloga Kasije nije bio sklon da u tadašnjem položaju pospješuje ishod odlučnom bitkom nego je smatrao najboljim otezanje rata jer su oni u pogledu novca bili jači, dok su zaostajali za protivnicima količinom vojne opreme i efektiva, Brut je pak žurio da, riješivši ishod najbržim od rizika, ili vrati domovini slobodu ili barem oslobodi nevolja sve ljude tištane teretom troškova, ratnih šteta i rekvizicija a također poraslo mu je samopouzdanje jer je tada vidio da je u prethodnim čarkama i prvim bojevima njegovo konjaništvo bilo uspješno i pobjedničko; uz to neka prebjegavanja k neprijateljima i potvore i sumnjičenja da će druga slijediti naveli su mnoge od Kasijevih prijatelja da u ratnom vijeću prijedu na Brutovu stranu. Ali jedan od Brutovih prijatelja, Atilije, protivio se njegovim željama tražeći da se pričeka barem dok ne prođe zima. A kad ga je Brut upitao u čemu misli da će biti bolji za godinu dana, Atilije odgovori: »Ako ni u čemu drugome, duže ću poživjeti.« Taj odgovor ozlojedi Kasija a i ostale Atilije nemalo ozlovolji. Tako bi odlučeno da se bitka zametne sljedećeg dana.

40. I Brut je, provevši večeru pun lijepih nada i uz filozofske razgovore, pošao na počinak; ali za Kasija Mesala[152] kaže da je večerao u

uskom krugu malog broja prisnih prijatelja i da se vidjelo da je zamišljen i šutljiv, što mu nije bilo u naravi; a po završetku večere, uhvativši Mesalu čvrsto za ruku, da je rekao na helenskome, kako je običavao kad je htio posebno izraziti toplinu: »Pozivam te za svjedoka, Mesala, da mi se događa ista nevolja kao Pompeju Velikom prisiljenu da stavim na kocku sudbinu domovine u jednoj bitki. Ipak, budimo hrabra srca dok upiremo pogled u sudbinu u koju nije pravo ne imati povjerenja čak ako su nam odluke loše.« Mesala veli da ga je uz te riječi Kasije zagrlio; a on ga je već bio pozvao na večeru za sutradan kad mu je bio rođendan.[153]

U osvit dana bila je pred Brutovim i Kasijevim šancem izvješena grimizna tunika kao znak za bitku a njih se dvojica susretoše na prostoru između svojih tabora i Kasije reče: »Bilo nam dano, Brute, da pobijedimo i da ubuduće uvijek dijelimo sreću jedan s drugim; ali kako su najvažnije stvari u ljudskom životu najneizvjesnije i budući da se, ako bitka ispadne protivno našim željama, nećemo lako opet vidjeti, što misliš o bijegu i smrti?« A Brut mu odgovori: »Kad sam bio mlad, Kasije, i bez životna iskustva, dao sam se ne znam kako navesti na riječi odveć brzoplete za jednog filozofa. Predbacio sam Katonu što je sam sebi oduzeo život zato što sam smatrao da je bezbožno i nemuževno uzmicati pred svojim zlim duhom i ne primati bez straha sve što se dešava nego bježati pred time. Sada, međutim, u ovim nesretnim okolnostima postao sam drukčiji; i ako bog ne odluči predstojeću bitku u našu korist, ne osjećam želju da opet iskušavam nove nade i pripreme, nego ću otići s riječima hvale za sudbinu; predavši o martovskim idama svoj život domovini, proživio sam otada za nju drugi, život slobode i slave.« Na te se riječi Kasije nasmiješi i reče zagrlivši Bruta: »S takvim osjećajima pođimo na neprijatelje. Jer ili ćemo pobijediti, ili se nećemo morati bojati pobjednika.«

Poslije toga porazgovoriše u prisutnosti svojih prijatelja o borbenom poretku. Brut je tražio od Kasija da vodi desno krilo za koje se mislilo da po iskustvu i dobi većma dolikuje Kasiju.[154] No Kasije mu ipak ne samo učini taj ustupak, nego i naredi Mesali, koji je vodio najbojovniju od legija, da stane na desno krilo. Brut odmah izvede svoju prekrasno opremljenu konjicu a ništa sporije svrstavao je u bojni red i svoju pješadiju.

41. Antonijevi su vojnici upravo kopali jarke od močvara uz koje su bili utaboreni prema ravnici presijecajući tako Kasiju pristup k moru. A Cezar je iz zasjede motrio na razvoj događaja premda sam nije bio nazočan zbog bolesti nego njegova vojska umjesto njega a ona uopće nije očekivala da će neprijatelji zametnuti bitku nego su mislili da se oni samo upuštaju u čarke prema mjestu izvođenja radova i da lakim streljivom i galamom nastoje smesti one koji su kopali jarke; ne obraćajući tako pažnju na protivnike koji su bili nasuprot njima, čudili su se glasnoj ali nerazgovjetnoj vici koja je dopirala od jaraka. U tom trenu, dok su pločice s lozinkom dolazile od Bruta k časnicima i dok je sam Brut jahao pored svojih legija i sokolio ih, samo su malobrojni od njegovih ljudi dospjeli čuti lozinku koja je išla od vojnika do vojnika a većina, ne sačekavši je, u jednom naletu i uz bojni poklič jurnuše na neprijatelje. Kako je taj nered izbacio legije iz povezana borbenog rasporeda i raskinuo njihovu povezanost,

najprije Mesalina legija a zatim one koje su bile postrojene uz nju prođoše pokraj Cezarova lijevog krila; i samo za kratko došavši u dodir s njegovim rubnim jedinicama i pobivši samo malen broj njegovih ljudi ali zaobišavši ga s boka, upadoše u njihov tabor. I na osnovu vizije što ju je u snu imao jedan od njegovih prijatelja, Marko Artorije, koja je naređivala Cezaru neka se ukloni i udalji iz svog tabora, Cezara u zadnji čas dospješe iznijeti, kako sam priopćuje u svojim *Sjećanjima,*[155] i vladalo je opće uvjerenje da je mrtav. Jer njegovu praznu nosiljku neprijatelji probiše hicima kopalja i sulica. U taboru nastade pokolj uhvaćenih i dvije su tisuće Lakedemonjana koji su nedavno došli kao pomoćne trupe bile sasječene zajedno s njima.

42. One Brutove legije koje nisu opkolile Cezarove nego su se srazile s njima lako ih natjeraše u bijeg zbog nereda u njihovim redovima i u borbi izbliza uništiše tri legije te zajedno s bjeguncima, poneseni pobjedničkim poletom, upadoše u njihov tabor a s njima je bio Brut; ali tu poraženi vidješe svoju priliku koje pobjednici nisu bili svjesni. Oni, naime, udariše na prekinute i izložene dijelove protivničkog bojnog reda od kojega se desno krilo odvojilo gonjenjem neprijatelja, središte nije popustilo njihovu pritisku nego se, ne uzmičući, krepko borilo, ali lijevo krilo, zbog nereda i jer nisu znali što se zbilo, poraziše i pognaše u njihov tabor koji su stali pljačkati a da nijedan od vojskovođa nije bio sa svojim ljudima. Jer Antonije se, kako kažu, uklonivši se u početku navali, povukao u močvaru a Cezara nigdje nije bilo vidjeti zato što je napustio tabor, dapače, neki su vojnici, tvrdeći da su ga ubili, pokazivali Brutu svoje okrvavljene mačeve i opisivali njegovu mladenačku pojavu. Ali sad središte[156] potisne svoje protivnike uz velik pokolj i činilo se da je Brut potpuno pobijedio kao što je Kasije bio potpuno poražen. I samo je jedno upropastilo njihovu stvar, to što Brut, misleći da je Kasije pobijedio, nije pohitao njemu u pomoć, dok Kasije, smatrajući da je Brut pao, nije pričekao njegovu pomoć; jer barem Mesala uzima kao siguran dokaz pobjede što su oni zaplijenili tri orla i mnoštvo bojnih znakova,[157] a neprijatelji ništa od toga.

Vraćajući se pošto je Cezarov tabor već bio opustošen, Brut se začudi što ne vidi visok Kasijev zapovjednički šator kako strši nad ostalima kao obično a niti ostale šatore na njihovu mjestu; većina njih bili su, naime, srušeni i rastrgani poslije neprijateljskog upada. Ali oštrovidniji od njegovih drugova rekoše mu da vide mnogo bliještećih kaciga i mnogo srebrnih oklopa kako se kreću amo tamo po Kasijevu taboru; ne čini im se, međutim, ni po njihovu broju ni po naoružanju da su to vojnici ostavljeni u njemu kao straža; ipak, ne vidi se s one strane toliko mrtvih tijela koliko bi se očekivalo da su bile potučene tolike legije; to prvi put dozove Brutu do svijesti misao o nesreći; i ostavivši stražu u osvojenom neprijateljskom taboru, pozove natrag svoje ljude koji su gonili neprijatelje i skupi ih da pođe Kasiju u pomoć.

43. A s Kasijem se zbilo ovo: nije bio zadovoljan kad je vidio prvi nalet Brutovih trupa bez lozinke i zapovijedi a kad su kao pobjednici

odmah navalili na plijen i pljačku zanemarivši obilaženje i okruživanje neprijatelja, niti to što se zbivalo nije mu se sviđalo. A kako je vodio svoje jedinice oklijevajući i gubeći na vremenu umjesto odlučno i promišljeno, neprijateljsko ga desno krilo stade opkoljavati; i kad su njegovi konjanici, odmah se naglo odvojivši, udarili u bijeg, videći da i pješadija uzmiče, pokušao ju je zadržati i obodriti. Istrgnuvši jednom znakonoši koji je bježao bojni znak, zabode ga pred sobom u zemlju premda čak niti njegova tjelesna garda nije više bila spremna ostati uza nj. Tako bi prisiljen da se s malobrojnim pratiocima povuče na jedan brežuljak odakle je imao pregled nad ravnicom. Ali sam nije mogao vidjeti ništa ili gotovo ništa od pljačkanja njegova tabora; vid mu je, naime, bio slab; oni s njime, međutim, vidjeli su brojne konjanike, koje je poslao Brut, kako se primiču. Kasije pomisli da su to neprijatelji u potjeri za njim. Ipak odasla Titinija, jednog od onih uza nj, da razvidi. Njegovo približavanje ne promaknu konjanicima i, kad vidješe da je to Kasijev pouzdan prijatelj, kliknuvši od radosti, njegovi su ga znanci, skačući s konja, grlili i stezali mu desnicu a ostali, jašući u krug oko njega uz pobjedničko klicanje i zveket oružja, u svom pretjeranom veselju prouzročiše najveću nesreću.

Kasiju se, naime, učinilo da je Titinije u vlasti neprijatelja i uz riječi: »Zbog kukavičke želje za životom dočekao sam da mi neprijatelji na moje oči hvataju prijatelja«, povuče se u jedan napušten šator povukavši za sobom Pindara, jednog od svojih oslobođenika koga je nakon Krasove katastrofe[158] držao u pripremi za slučaj takve potrebe. Partima je, istina, umakao, ali sada, navukavši ogrtač preko glave i ogolivši vrat, pruži mu ga da ga presiječe. Glava je, naime, bila nađena odvojena od tijela. Tog Pindara poslije njegova krvavog čina nitko od ljudi više ne vidje, zbog čega je nekima dao povoda da pomisle da je ubio svoga gospodara bez njegova naređenja. Malo kasnije posta jasno koji su ti konjanici i Titinije se, ovjenčan od njih, uspne na brežuljak ka Kasiju. A kad po plaču i tužnim licima ojađenih prijatelja razabra bolnu sudbinu svog zapovjednika i kobni nesporazum, trgne mač i, proklevši svoju sporost, ubije se.

44. Kad je Brut doznao za Kasijev poraz, pojaše k njemu i već blizu njegova tabora doču za njegovu smrt. Zaplače nad njegovim tijelom i, nazvavši Kasija posljednjim Rimljaninom misleći time da se tako uzvišen značaj u Rimu više ne može roditi, umota ga i otposla na Tas da ne bi njegov pogreb izazvao smutnju u taboru. Sam pak, skupivši njegove vojnike, utješi ih; i videći da su lišeni svega za život potrebnog, obeća dvije tisuće drahmi[159] svakome kao naknadu za izgubljeno. Njih njegove riječi ohrabriše a veličina obećana poklona zadivi; i uz klicanje ispratiše ga kad je odlazio veličajući ga kao jedinoga od četvorice imperatora[160] koji je ostao nepobijeđen u bitki. A ishod bitke potvrđivao je opravdanost njegova pouzdanja u pobjedu; ta s malim je brojem legija natjerao u bijeg sve koji su mu se suprotstavili. A da je uspio upotrijebiti ih sve u boju i da se nije većina njih, prošavši mimo neprijatelja, bacila na pljačku, činilo se da nijedan dio neprijatelja ne bi bio ostao neporažen.

45. Od njegovih ljudi palo je osam tisuća zajedno s taborskim slugama koje je Brut nazivao Brižanima;[161] a Mesala kaže da je po

njegovoj ocjeni od neprijatelja palo više nego dvostruko. Stoga su oni i bili obeshrabreniji od svojih protivnika sve dok predvečer nije k Antoniju došao Kasijev sluga imenom Demetrije s haljinama i mačem što ih je odmah uzeo s mrtvog tijela. A kad je to bilo doneseno k njima, toliko se ohrabriše da su u osvit dana izveli svoju vojsku pod punim naoružanjem za bitku. Ali kako se u oba Brutova tabora primjećivalo opasno gibanje (njegov je, naime, prepun ratnih zarobljenika, zahtijevao veoma pažljivo stražarenje a Kasijev nije lako podnio promjenu zapovjednika a pored toga bili su, kao pobijeđeni, puni zavisti i mržnje prema pobjedničkim jedinicama[162]), on odluči staviti vojsku pod oružje, ali se uzdrži od bitke. Štaviše, kako se mnoštvo zarobljenih robova sumnjivo vrzmalo među njegovim vojnicima, naredi da ih pobiju, dok je od slobodnih određen broj pustio govoreći da su oni zapravo bili u zarobljeništvu kod neprijatelja i kod njih su bili zarobljenici i robovi, dok su kod njega slobodni građani; ali kad je vidio da se njegovi prijatelji i časnici prema njima ponašaju nepomirljivo neprijateljski, spasi ih skrivajući ih i pomažući im da pobjegnu.

Bio je među zarobljenicima neki glumac Volumnije i lakrdijaš Sakulion, na koje Brut nije obraćao nikakvu pažnju, ali ih Brutovi prijatelji, izvevši ih preda nj, optuživahu da se niti sada ne suzdržavaju od uvredljivih i podrugljivih riječi prema njima. A jer je Brut šutio zauzet drugim brigama a Mesala Korvin bio je mišljenja da ih treba, pošto budu javno išibani, gole poslati natrag neprijateljskim vojskovođama neka vide kakvi su im vinski veseljaci i drugovi potrebni na vojni, neki se od prisutnih nasmijaše, ali Publije Kaska, onaj koji je prvi zadao Cezaru udarac, reče: »Nije lijepo da kao posmrtnu žrtvu Kasiju prikazujemo šale i doskočice; a ti, Brute«, dodade, »pokazat ćeš koliko poštuješ uspomenu pokojnog vojskovođe tako da ili kazniš ili zaštitiš one koji će mu se podsmijevati ili ružno govoriti o njemu.« Na to Brut, veoma ozlojeđen, reče: »Pa što onda, Kaska, mene pitate umjesto da radite ono što ste odlučili?« Shvativši taj odgovor kao njegovo odobrenje osude tih nesretnika, odvedoše ih i smaknuše.

46. Poslije toga Brut dade vojnicima obećani dar i, pošto ih blago ukori što nisu preuzeli lozinku i što su nasrnuli na neprijatelje bez dane zapovijedi i u veliku neredu, obeća im, ako se dobro iskažu u boju, da će im prepustiti na pljačku i plijen dva grada, Tesaloniku i Lakedemon. To je jedini prijekor Brutovu životu za koji nema opravdanja ako i jesu mnogo strašnijom nagradom od te Antonije i Cezar platili svojim vojnicima njihovu pobjedu istjeravši iz Italije gotovo sve njezine iskonske stanovnike da njihovi ljudi dobiju zemlju i gradove na koje nisu imali nikakva prava. Ali njima je osvajanje i stjecanje vlasti bilo jedina svrha ratovanja, dok Brutu, koji je kod naroda bio na glasu sa svoje čestitosti, nije se dopuštalo niti da pobjeđuje niti da sebi pribavlja sigurnost ako to nije bilo u poštenju i pravičnosti, osobito otkako je bio mrtav Kasije koji je bio okrivljen i za to da je navodio Bruta na neka od težih nasilja. Ali baš kao što na moru, kad se smrska ručica od kormila, mornari pokušavaju, boreći se s prijekom nuždom na ne baš dobar način ali

najbolje koliko umiju, pribiti i pričvrstiti druge komade drveta na njezino mjesto, tako Brut, ne imajući u svojoj tako velikoj vojsci i opasnoj situaciji zapovjednika dorasla potrebama,[163] bio je prisiljen upotrebljavati one što ih je imao na raspolaganju i raditi i govoriti mnogo toga onako kako su oni smatrali da treba. A prihvaćao je sve što su mislili da će Kasijeve vojnike učiniti boljima; oni su, naime, bili nemogući jer su u taboru bili drski budući da su bili bez zapovjednika, a njihov ih je poraz učinio strašljivima pred neprijateljem.

47. Ali ništa bolji nije bio ni položaj Cezara i Antonija jer su od opskrbe živežem imali samo ono najneophodnije a zbog niska položaja tabora morali su očekivati mučnu zimu. Kako su, naime, bili stiješnjeni uz močvare a poslije bitke nadošle su jesenske kiše, šatori su im se punili blatom i vodom koja se uslijed hladnoće odmah smrzavala. Usred svih tih neprilika dođe im vijest o katastrofi koja je zadesila njihovu pomorsku silu. Jer znatne su snage, što su bile dopremane Cezaru iz Italije, napadnute od Brutovih lađa, bile uništene a sasvim malobrojne njihove ostatke glad je natjerala da se održavaju na životu jedući jedra i užad s brodova. Čuvši to, Antonije i Cezar žurili su da bitkom riješe ishod rata prije no što Brut dozna kakva ga je dobra sreća dopala. Desilo se, naime, da su bitke na kopnu i na moru bile odlučene jednog istog dana. Ali nekim slučajem više nego nemarnošću zapovjednika svoje mornarice Brut nije doznao za taj uspjeh ma da je otada prošlo već dvadeset dana. Ta ne bi se inače bio upustio u drugu bitku jer mu je vojska bila opskrbljena svime potrebnim za dulje vrijeme a bio se smjestio na pogodnu mjestu tako da njegov tabor nije nimalo trpio od zimskog vremena a za neprijatelje je bio gotovo neosvojiv, dok mu je sigurna premoć na moru i pobjeda na kopnu pod njegovim zapovjedništvom omogućavala velike nade i samopouzdanje.

Ali budući da, kako se čini, prilike više nisu dopuštale vladavinu mnogih nego je bila potrebna samovlada pojedinca,[164] bog, hoteći izvesti s pozornice i ukloniti jedinog čovjeka koji je stajao na putu mogućem nosiocu vrhovne vlasti, presjekao je put onoj sretnoj vijesti do Bruta premda je ona bila sasvim blizu tome da stigne k njemu jer samo dan prije onoga kad je namjeravao zametnuti bitku, kasno navečer, dođe neki Klodije kao prebjeg iz neprijateljske vojske javljajući da Cezar, doznavši za uništenje svog brodovlja, žuri da zametne odlučni boj. Čovjeku koji je to govorio nisu vjerovali niti je uopće došao pred Bruta nego ga potpuno zanemariše držeći da ne javlja nikakvu pouzdanu vijest ili da neistinitim tvrdnjama nastoji da se umili.

48. Te noći kažu da se sablast ponovno[165] javila Brutu i da mu se ukazala u istom obliku, ali da je otišla bez riječi. Međutim, Publije Volumnije, filozof i Brutov suborac od početka, ne spominje to znamenje nego tvrdi da su orla prve legije prekrile pčele; da je na ruci jednoga od centuriona stalo izbijati ružino ulje i, premda su je često trljali i otirali, postizavali nisu ništa.[166] I prije same bitke, kaže, dva se orla sukobiše u međusobnoj borbi u prostoru između obiju vojski i nevjerojatna je tišina

vladala ravnicom dok su ih svi promatrali a najzad je uzmakao i pobjegao orao s Brutove strane. A dobro je poznata i pripovijest o Etiopljaninu koji se, kad su bila otvorena taborska vrata, susreo s orlonošom i od vojnikā bio sasječen mačevima jer su to uzeli kao nepovoljan predznak.

49. Izvevši svoje trupe u borbenom poretku i poredavši ih nasuprot neprijatelju, Brut je oklijevao dugo vremena; jer dok je vršio smotru vojske, dopirahu mu do ušiju sumnjičenja i prijave o izdaji nekih ljudi; vidio je također da konjanici nisu nimalo voljni da započnu borbu nego da stalno čekaju da vide učinak pješadije. A onda iznenada čovjek, koji je bio izvrstan ratnik i zbog hrabrosti osobito odlikovan, izjahavši iz reda pokraj samog Bruta, prijeđe k neprijateljima; a zvao se Kamulat. Taj prizor ljuto zabolje Bruta; i dijelom iz srdžbe a dijelom iz straha od veće izdaje i prebjegavanja odmah povede vojsku na neprijatelja o devetoj uri[167] kad se sunce već spuštalo. S dijelom kojim je osobno zapovijedao on pobijedi i uznapreduje pritišćući lijevo krilo neprijatelja koje je uzmicalo; njegova mu konjica također snažno ojača njegovu navalu udarivši na neprijatelje u pometnji; ali drugo krilo, koje su njegovi zapovjednici razvukli da ne budu opkoljeni a bili su brojčano slabiji od neprijatelja, odviše je bilo rastezano u sredini i, postajući slabim, nije izdržalo natisk protivnika nego je prvo pobjeglo. Oni koji su ondje presjekli neprijateljev bojni red odmah stadoše opkoljavati Bruta koji je u strašnoj krizi, da bi postigao pobjedu, pokazivao sve moguće vrline i kao zapovjednik i kao vojnik, i osobnom hrabrošću i umijećem prosuđivanja, ali ono u čemu je stekao prednost u prethodnoj bitki, to mu je sada štetilo.[168] Jer onda je pobijeđeno neprijateljsko krilo bilo odmah uništeno; ali od Kasijevih u bijeg natjeranih vojnika samo je malen broj izginuo a ti koji su se onda spasili, postavši strašljivi zbog svoga ranijeg poraza, zarazili su najveći dio vojske malodušnošću i smetenošću. Ondje Katonov sin Marko, boreći se među najvrsnijim i najodličnijim mladim ljudima, ne pobježe nit uzmaknu nego, upotrebljavajući svoj mač i objavljujući tko je i čiji sin, pade na veliku hrpu ubijenih neprijatelja.[169] Padahu i najsrčaniji od ostalih izlažući svoje živote da spase Bruta.

50. Bio je među Brutovim drugovima neki Lucilije, čovjek valjan.[170] Vidjevši neke barbarske konjanike kako hrpimice jašu za Brutom ne obazirući se ni na koga od ostalih u potjeri, odluči da im stane na put uz izlaganje opasnosti vlastita života. I malo zaostavši, reče im da je on Brut a bilo im je to uvjerljivije jer je tražio da ga vode k Antoniju budući da se tobože boji Cezara a u njega se pouzdaje. A oni, oduševljeni onim što su našli i misleći da su imali izvanrednu sreću, vodili su tog čovjeka već po mraku poslavši unaprijed neke glasnike Antoniju. Obradovavši se, on sam pođe u susret tima što su vodili Lucilija a od ostalih oni koji su doznali da Bruta dovode živa trčali su na okup jedni smatrajući ga sažaljenja vrijednim zbog njegove sreće a drugi nedostojnim svoje slave što je iz prevelike želje za životom dozvolio da postane lovina barbara. A kad su bili blizu, Antonije ustade u neprilici kako treba da primi Bruta, dok Lucilije, predveden, veoma smiono reče: »Marka Bruta, Antonije,

nitko od neprijatelja nije zarobio niti bi ga mogao zarobiti; ne nadvlada nikad u toj mjeri sreća vrlinu! Ne, nego on će biti nađen živ ili možda baš gdje leži mrtav, ali na sebe dostojan način. Ja pak dolazim pošto sam lukavo zavarao tvoje vojnike i ne kratim se podnijeti za taj čin ma koju najtežu kaznu.« Kad je to Lucilije rekao i svi su bili zapanjeni, Antonije, svrnuvši pogled na one koji su ga doveli, reče im: »Zacijelo vam teško pada, bojni drugovi, ta pogreška jer se osjećate ismijanima. Ali znajte dobro da ste uhvatili bolju lovinu od one koju ste tražili. Jer tražeći neprijatelja došli ste dovodeći mi prijatelja; dok ja, tako mi bogova, ne znam kako bih bio postupio sa živim Brutom, kamo sreće da ljude poput ovoga dobivam za prijatelje prije nego za neprijatelje!« To rekavši i zagrlivši Lucilija, tada ga povjeri jednom od svojih prijatelja, ali kasnije je uvijek nalazio u njemu čovjeka u svemu pouzdana i odana.

51. A Brut, prešavši već podnoć neki potok što je tekao među drvećem obraslim i strmenitim obalama, nije odmakao daleko naprijed nego je, sjevši na neko udubljeno mjesto pred kojim je stajala velika stijena, dok je oko njega bio malen broj časnika i prijatelja, svrnuvši najprije pogled prema nebu koje je bilo puno zvijezda, odrecitira dva stiha drugi od kojih je zabilježio Volumnije:

Ne smetni, Zeuse, s uma tko krivac tom je zlu![171]

a drugi kaže da je zaboravio.[172] Malo potom, spominjući poimenično jednog po jednog svoje prijatelje koji su u bitki za nj poginuli, najjače je zastenjao pri spomenu Flavija i Labeona. Labeon je bio njegov legat[173] a Flavije predstojnik inžinjerijskih jedinica. Uto netko, ožednjevši i videći da i Bruta isto muči, uzevši kacigu otrči dolje k rijeci. Kako je iz suprotna smjera doprla do njih zveka, Volumnije pođe naprijed da izvidi a s njime Dardan, Brutov štitonoša. Vrativši se malo zatim, upitaše za ono piće. Nasmijavši se veoma izražajno, Brut reče Volumniju: »Popijeno je, ali bit će vam donijeto drugo.« Onaj isti, poslan po još vode, zapadne u opasnost da bude uhvaćen od neprijatelja i jedva se spasi ranjen. Kako je Brut nagađao da nije mnogo njegovih ljudi bilo ubijeno u bitki, Statilije preuzme na sebe da, probivši se kroz neprijatelje (jer drukčije to nije bilo moguće), razvidi tabor i, podigavši znak vatrom ako nađe sve u sigurnosti, da se vrati natrag k njemu. Kako je Statilije[174] uspješno stigao do tabora, vatreni znak bude podignut, ali kako se dugo vremena nije vraćao, Brut reče: »Ako je živ, Statilije će doći.« Ali desilo se da je na povratku upao među neprijatelje i bio ubijen.

52. Kako je noć bila odmakla, nagnuvši se onako kako je sjedio prema svome sluzi Klitu, Brut mu je nešto govorio. A kako je Klito plakao i ništa nije odgovarao, Brut je, povukavši za sobom svoga štitonošu Dardana, s njime nasamu razgovarao. Najzad stade na helenskome samog Volumnija podsjećati na njihove zajedničke studije i vježbe; i molio ga je da zajedno s njime uhvati mač i pomogne mu zadati udarac. A kad je Volumnije to odbio a jednako i ostali, netko pak rekao da ne smiju čekati nego bježati, Brut reče ustavši: »Svakako treba bježati; ali ne nogama

nego rukama.« Zatim, stisnuvši desnicu svakome, reče veoma vedra izraza lica da mu je velika radost što mu se nijedan od prijatelja nije pokazao nevjernim a da sudbini zamjera samo zbog njihove domovine; sebe smatra, reče, sretnijim od pobjednika ne samo jučer niti prekjučer nego i sada jer za sobom ostavlja slavu zbog vrline koju oni koji su ga nadmašili oružjem i novcima neće ostaviti jer će se znati da ti ljudi, nepravedni i zli, uništivši pravedne i čestite vladaju premda na to nemaju prava. Tada, usrdno ih zamolivši neka spasavaju sebe, povuče se malo podalje zajedno s dvojicom ili trojicom među kojima je bio i Straton koji mu je bio prisan prijatelj još od njihova studija govorništva. Postavivši tog čovjeka sasvim blizu do sebe i uprijevši se objema rukama o držak gologa mača, baci se na nj i umrije.[175] Drugi opet kažu da nije on nego Straton, odvrativši pogled, podstavio mač pošto ga je Brut veoma toplo zamolio; a Brut, bacivši se svom snagom prsima na nj i tako se probovši, u trenu je izdahnuo.[176]

53. Tog je Stratona Mesala, koji je Brutu bio drug, poslije izmirenja s Cezarom jednom za dokolice doveo k njemu i rekao mu pri čemu mu se oči napuniše suzama: »Evo čovjeka, Cezare, koji je mome Brutu učinio posljednju uslugu.« Primivši ga, dakle, Cezar u svojim kasnijim ratnim naporima a napose u boju kod Akcija nađe u njemu jednoga od onih Helena iz svoje okoline koji su mu bili valjani pristaše. A kažu da je sam Mesala, kad ga je kasnije Cezar hvalio što mu je, premda je kod Filipa njemu i Antoniju zbog Bruta bio najveći neprijatelj, kod Akcija pokazao svoju najveću odanost, rekao: »Doista, Cezare, ja sam uvijek štovao i pristajao uz bolju i pravedniju stvar.«

Što se pak tiče Bruta, našavši ga mrtva, Antonije dade njegovo tijelo umotati u najskupocjeniju svoju grimiznu haljinu a kad je kasnije doznao da je grimizna haljina ukradena, dao je kradljivca smaknuti. Brutov pepeo posla njegovoj majci Serviliji.[177] O Brutovoj ženi Porciji filozof Nikolaj[178] i Valerije Maksim[179] izvješćuju da joj, kad je htjela umrijeti, nitko od prijatelja nije dopuštao nego su je strogo nadzirali i držali na oku pa je, zgrabivši s ognjišta žeravice, progutala ih i zadržavši zatvorena usta, tako usmrtila sebe. Ipak, postoji neko Brutovo pismo prijateljima[180] u kojem im predbacuje i sažalijeva Porcijinu sudbinu jer su je, po njegovome, zanemarili i zato je, bolesna, odlučila napustiti život. Čini se da se Nikolaj prevario u pogledu vremena njezine smrti jer u svakom slučaju njezina se bolest, ljubav prema mužu i način smrti dadu naslutiti i iz tog pisma ako je doista autentično.

Bilješke

[1] Lucije Junije Brut, nećak Tarkvinija Oholog, slavan po tome što je istjerao kraljeve iz Rima i dao pogubiti dva svoja sina koji su se urotili protiv republike. Tradicija stavlja istjerivanje Tarkvinijevića u god. 510.
[2] Vidi *Publikola* 6.
[3] Gaj Servilije Ahala, zapovjednik konjaništva za diktatora Cincinata god. 439.
[4] Za jedne gladi u Rimu Spurije Melije je upotrijebio svoje bogatstvo da dopremi žita iz Etrurije i besplatno ga je dijelio narodu. Aristokracija ga je osumnjičila da stremi k tiranidi.
[5] God. 439. Vidi Livije 4, 13.
[6] To je mišljenje Dionizija Halikarnašanina i Diona Kasija.
[7] Posejdonije iz Apameje (135?–51), stoički filozof, geograf i povjesničar.
[8] Katon Mlađi ili Utički.
[9] Glavni je predstavnik nove Akademije Karnead (213–129) a srednje Arkesilaj (umro 241). I jedan i drugi su skeptici.
[10] Antioh iz Askalona (?–69. pr. n. e.) došao je 88. u Rim. Među ostalima slušali su ga i Varon i Ciceron. On je stoičko učenje prožeo platonizmom.
[11] Pergam, glavni grad rimske pokrajine Azije poslije smrti kralja Atala III god. 133.
[12] Ciceronov zet Publije Kornelije Dolabela (?–43) borio se kod Farsala na Cezarovoj strani, bio konzul 44. a od Antonija kasnije dobio pokrajinu Siriju. Na odlasku onamo opljačkao je Pergam.
[13] Ksant je bio grad u maloazijskoj Likiji. Njegovi su žitelji radije izginuli nego da ga predaju Brutu. Grad je ležao na istoimenoj rijeci.
[14] Patara, drugi grad u Likiji, nedaleko ušća rijeke Ksanta. U njemu je bilo znamenito Apolonovo proročište.
[15] Vidi *Katon Mlađi* 34. i 36.
[16] God. 49.
[17] God. 77. poslije predaje grada Mutine. Vidi *Pompej* 16.
[18] Publije Sestije, pučki tribun 57, protivnik Klodijev kao i Milon. Optužen 56, obranjen od Cicerona. Kasnije se pridružio Cezaru.
[19] Kod Farsala u Tesaliji.
[20] Bitka kod Farsala odigrala se 9. kolovoza 48.
[21] Polibije (204–122), grčki povjesničar, opisao rimska osvajanja.
[22] To je više nego problematično: ljubav Cezara i Servilije nije sezala do vremena Brutova rođenja. Ono o čemu Plutarh govori dogodilo se god. 63. kad je Brutu bilo već 16 godina.
[23] Katon je predlagao smrtnu kaznu, Cezar trajno zatočenje.
[24] U antici se normalno čitalo naglas.
[25] Vidi *Katon Mlađi* 24.
[26] U Tesaliji, na rijeci Peneju.
[27] Libijski kralj može biti samo Juba I (?–46), kralj Numidije. U tekstu se radi ili o pogrešci Plutarha ili o iskvarenosti rukopisa. God. 47. Brut je bez uspjeha pred Cezarom branio Dejotara, kralja Galaćana.
[28] Vidi Ciceron, *Pisma Atiku* 14, 1, 2.
[29] Upuštali su se u pederastičke veze ili naprosto mekušno živjeli.
[30] Cisalpinsku, s ove strane Alpa. Druga je bila Transalpinska.
[31] Bilo je to 47.

[32] Pretura je bila odvojena od konzulata 366. Isprva je postojao samo jedan pretor čije su nadležnosti bile sudske. God. 262. uz tog je, gradskog, pretora bio uveden i drugi koji je sudio sporove među strancima. Broj pretora povećan je 227. na četiri, 197. na šest a 81. na osam. Ali gradska je pretura uvijek zadržavala svoj prestiž kao najvažnija.
[33] Gaj Kasije Longin bio je Krasov kvestor 53. na pohodu protiv Parta. Te i dvije sljedeće godine odnio je značajne pobjede. Vidi također *Kras* 18. i dalje.
[34] Brut i Kasije zajedno su bili pretori god. 44.
[35] Vidi *Cezar* 62.
[36] Edili su priređivali predstave narodu a uz gladijatorske najčešće bile su borbe s divljim zvijerima.
[37] Kvint Fufije Kalen, pučki tribun 61, pretor 59. i velik Cezarov pristaša. Zgoda s lavovima mora da se dogodila za rata Cezara i Pompeja a Kasije je pristao uz potonjega. Vidi i *Cezar* 43.
[38] Faust (89?–46), sin diktatora Sule, imao je 10 ili 11 godina god. 78. kad mu je umro otac. Ta zgoda mora da se desila između 78. i 76. kad je Pompej otišao u Hispaniju gdje je ostao 5 godina.
[39] Kraljevske poveze oko čela poput kasnije krune.
[40] Glava 61.
[41] Naime izvršenje žrtvovanja.
[41a] 1. ožujka.
[42] U *Ciceron* 39 ime mu je Kvint Ligarije. Ciceron ga je branio od optužbe zbog zavjere 46. Pridružio se Brutu i zaglavio za proskripcija 43.
[43] Zbog zavjere.
[44] Tada su mu bile 63 godine.
[45] Antistije Labeon. Ubio se god. 42. poslije bitke kod Filipa.
[46] Decim Junije Brut, posinjen od Aula Postumija Albina. Poslije Cezarove smrti zaposjeo je Cisalpinsku Galiju i u Mutini (danas Modena) bio opsjednut od Antonija. U travnju 43. oslobođen je opsade. Iste je godine bio izručen Antoniju koji ga je dao smaknuti. Vidi također *Cezar* 64.
[47] Npr. nepravilnim oblikom jetara, nakaznostima žrtvenih životinja i sl. Vidi *Cezar* 63.
[48] Markom Kalpurnijem Bibulom (?–48), Cezarovim drugom u konzulatu 59. Za građanskog rata Bibul je zapovijedao Pompejevom mornaricom u Jadranskom moru.
[49] Pompejeva kazališta. Bilo je izgrađeno 55. Vidi *Pompej* 40.
[50] 15. ožujka. 44.
[51] Mladići su odijevali muževnu togu od bijela lana u dobi između 16 i 17 godina, ponekad još i kasnije. Predavao im ju je otac obično na Kapitoliju. Prijatelji i rođaci pratili bi novog građanina na Forum da obilježe njegov ulazak u politički život. Ta se ceremonija održavala jednom godišnje, oko 17. ožujka.
[52] Radilo se prvenstveno o Brutu i Kasiju.
[53] Vidi *Cezar* 63.
[54] Edilitet je bio vrlo skupa služba jer je trebalo narodu priređivati igre i predstave. Doznavši od Bruta da se Kaska kani kandidirati, čovjek se pretvara da misli da se on iznenada obogatio.
[55] Ta ograda zato što se oni, kako je spomenuto u 12. glavi, nisu vezali nikakvom zakletvom.
[56] Radilo se o otvorenu trijemu.
[57] U *Brutu* epikurejac Kasije, međutim, ne vjeruje u besmrtnost duše.
[58] U *Cezar* 66. ta se osoba pogrešno naziva Brutom Albinom. Da je to bio Trebonije kažu i Ciceron (*Pisma* 10, 28) i Apijan (*Građanski rat* 2, 117).
[59] Lucije Tilije Cimber. Cezar mu je povjerio upravu nad Bitinijom.
[60] Togu, mirnodopsku haljinu rimskog građanina.
[61] Antonije je, dakle, utjelovljavao tada najvišu zakonitu vlast u Rimu.
[62] Tj. skinuvši konzulsku togu s grimiznim rubom.
[63] Poput trijumfatora.
[64] Bolje bi učinili da su se očistili od umorstva, ali oni su se dičili svojim zločinom obuzeti po svoj prilici sjećanjem na ubojice tiranina Harmodija i Aristogitona, ličnosti više nego sumnjive, koje je legenda pretvorila u heroje borce za slobodu i demokraciju.
[65] To je bila govornica na Forumu, ukrašena odsječenim kljunovima lađa zarobljenih u bitkama na moru.

[66] Lucije Kornelije Cina, sin konzula koji je Marija vratio iz progonstva. Cezar ga je učinio pretorom.
[67] Ovaj put iz predostrožnosti.
[68] Taj je hram sagradio 268. Publije Sempronije, pobjednik nad Picenjanima. Stajao je u karenskoj četvrti, blizu Pompejeve kuće.
[69] Lucije Munacije Planko, Cezarov prijatelj i konzul 42.
[70] Naime Antonije jer je drugi konzul bio sam Cezar.
[71] Marko Emilije Lepid (?–13), konzul s Cezarom 46, zatim vrhovni svećenik. Kasnije član drugog trijumvirata a lišen vlasti od Oktavijana Augusta.
[72] Urotnicima.
[73] Gaj Trebonije (?–43), pučki tribun 55, odobrio je prvi trijumvirat. Bio je Cezarov pobočnik u Galiji, pretor 48. i konzul u listopadu 45. Bio je jedan od Cezarovih ubojica i kao prokonzul Azije (tj. rimske pokrajine Azije) u svom krevetu ubijen od Dolabele.
[74] Cisalpinsku (ovostranu) Galiju.
[75] Blizu 60 zlatnih dinara ili 67,50 zlatnih franaka.
[76] Tibera.
[77] Taj je hram Fors-Fortune po tradiciji podigao Servije Tulije a obnovio ga je Cezar. Plutarhovo »sada« zavodi na pogrešne asocijacije.
[78] Pučki tribun i demagog Klodije zaglavio je u uličnoj svađi s Milonom god. 52. Narod mu je svečano spalio tijelo na Forumu. Tom je prilikom izgorjela i vijećnica. Vidi *Ciceron* 25.
[79] Helvije Cina, prijatelj pjesnika Katula i tada pučki tribun.
[80] Ancij, grad u Laciju na Tirenskom moru, 50 km jugozapadno od Rima. Rodno mjesto cara Nerona.
[81] Gdje da stanuju.
[82] Danas Napulj. Grad je bio grčka naseobina, kako pokazuje i ime.
[83] Glumaca.
[84] Ime možda u vezi s gradom Kanusijem u Apuliji gdje se još u Horacijevo vrijeme govorilo grčki. Brutovi obziri prema Grcima jedan su od razloga Plutarhove simpatije prema njemu.
[85] Oktavijana, kasnijeg Augusta. Njega Plutarh redovno naziva Cezarom, a Julija Cezara »Cezarom koji je srušio Pompeja« ili slično. U ovom prijevodu, ako je moguća zbrka, dodaje se »August« ili slično.
[86] U Iliriji. Putnici iz Italije u Grčku iskrcavali su se obično ili u Dirahiju (Drač) ili u Apoloniji.
[87] Bilo mu je tek 18 i po godina.
[87a] Brut.
[88] Vidi Brutova pisma Ciceronu (*Pisma Brutu* 16) i Atiku (*Pisma Brutu* 17).
[89] Velija ili Eleja na zapadnoj obali Lukanije, naseobina Fokejana.
[90] *Ilijada* 6, 429–430. Prijevod Maretića i Ivšića.
[91] Tj. gledaj!
[92] *Ilijada* 6, 491. Prijevod Maretića i Ivšića.
[93] Vidi glavu 13.
[94] Kratip iz Mitilene pratio je Pompeja na njegovu bijegu poslije poraza kod Farsala. Potom se smjestio u Ateni a među njegovim je učenicima bio i Ciceron.
[95] Marko Tulije Ciceron (65. pr. n. e.–?), jedini sin slavnoga govornika, služio je kao vojnički tribun pod Brutom. God. 42. poslije bitke kod Filipa pridružio se Sekstu Pompeju na Siciliji. Vratio se u Rim 39. i bio konzul 30.
[96] Na južnoj obali Eubeje.
[96a] Poslije ručka.
[97] Riječi umirućeg Patrokla Hektoru u *Ilijadi* 16, 849. Letin sin je Apolon. Prijevod prema Maretiću i Ivšiću.
[98] Apolonovo su ime u antici tumačili kao »Razoritelj«. Osim toga Oktavijan je tvrdio da je pod Apolonovom zaštitom.
[99] Greška: bio je to Apulej, kvestor Azije (Ciceron, *Filipike* 10, 11, Apijan, *Građanski rat* 3, 63). Antistije je Labeon.
[100] Oko 395.000 zlatnih dinara ili 500.000 zlatnih franaka.

[101] Vidi bilj. 12. Odlazeći u Siriju, strašno je opljačkao zemlju kojom je prolazio pa se u Cezareji ubio da izbjegne Kasijevoj kazni.
[102] Grad u Tesaliji, na dnu Pagaskog zaljeva, osnovan od Demetrija Poliorketa.
[103] U času kad je ubijen, Cezar se spremao na kazneni pohod protiv Parta da osveti Krasa.
[104] Kvint Hortenzije Hortal, sin slavnog govornika. Poslije bitke kod Farsala Antonije ga je dao pogubiti.
[105] U Epiru. Epidamno je izvorno ime grada Dirahija (Drača).
[106] Kao »Deset tisuća« Kirovih najamnika u Armeniji (Ksenofont, *Anabaza* 4, 5, 7 i dalje).
[107] Vidi *Čavrljanja uza stol* 6, 8.
[108] Apolonija je bila trgovačka luka i kulturno središte. Ondje je Oktavijan studirao govorništvo.
[109] Grad u Epiru, nasuprot Korkiri (Krfu).
[110] Luka u Epiru.
[111] Da se zapovjednik odaziva takvim pozivima.
[112] Nije još imao zakonsku dob a uopće nije obavljao nijednu javnu magistraturu.
[113] Na natpisu iz Ankire (Ankare): *Monumentum Ancyranum.*
[114] Marko Vipsanije Agripa (63–12), prisan prijatelj Oktavijana Augusta i kasnije njegov zet.
[115] Prirodno, nisu pristupili na suđenje.
[116] Popis onih koje je kao javne neprijatelje svatko mogao ubiti. Raspisao ih je Sula a kasnije članovi drugog trijumvirata.
[117] God. 43.
[118] Albina.
[119] Zacijelo u nekom (izgubljenom) govoru.
[120] Sredinom 43.
[121] Gdje je bio na vojnom pohodu.
[122] Pa onda i moralnija prema uobičajenoj optici starih Rimljana.
[123] Autentičnost tog Brutovog pisma je sporna.
[124] Sredozemnom za razliku od vanjskog Oceana.
[125] Vidi Herodot 1, 176.
[126] Na obali Likije, istočno od ušća rijeke Ksanta.
[127] Oko 37,720.000 zlatnih dinara ili 44,000.000 zlatnih franaka.
[128] Oko 2,358.500 zlatnih dinara ili 2,800.000 zlatnih franaka.
[129] Oko 707.250 zlatnih dinara ili 800.000 zlatnih franaka.
[130] Vidi *Pompej* 77–80.
[131] Negdje početkom godine 42.
[132] *Ilijada* 1, 259 i 599. Prijevod Maretića i Ivšića.
[133] Naziv kinika dolazi od grč. *kýon* »pas«. Tako su nazvali jednog Antistenovog sljedbenika vjerojatno zbog grubog i surovog ponašanja pripadnika njegove filozofske škole.
[134] Od triju mjesta na svakoj ležaljci najodličnije je bilo srednje (jer pri posluživanju ne ometa ga se ni sa koje strane), zatim gornje a onda doljnje.
[135] Bilo je više stupnjeva te beščasnosti a svaki je povlačio gubitak građanskih prava u raznom opsegu. Ovdje se zacijelo radilo o najmanjemu.
[136] U Evropu.
[137] Počinjala je u ponoć i trajala do tri sata izjutra.
[138] Vidi *Cezar* 69.
[139] Da nadzemaljska bića ne postoje ili bar ne mogu doći u dodir s nama.
[140] Na brodove da se prevezu u Evropu.
[141] Bojni znak legije je orao na motki a manipula ruka ili šiljak koplja. Zastave ima konjica ili katkad pješačko odjeljenje koje ide po hranu ili po krmu ili po kakvu drugom poslu.
[142] Filipi u Makedoniji, na gori Pangej. Utemeljio ih je Filip, otac Aleksandra Velikog.
[143] Odlazak orlova bio je loše znamenje kao što je njihov dolazak bio povoljno.
[144] Otok u Egejskom moru pred obalom Trakije i nasuprot ušću Nesta.
[145] Jedan od ogranaka planine Pangeja.
[146] Polja Filipa.
[147] Smotra uz svečano obredno čišćenje vojske.
[148] 4 zlatna dinara ili 4 i po zlatnih franaka.
[149] Vjerski amblem kojim se žrtvovatelj ovjenčavao prije žrtve.
[150] Ne zna se kojom je prilikom Kasije dao izraditi ili posvetio kao zavjetni dar taj kip.

[151] Plutarh ne voli epikurejce i rado pokazuje nedosljednost ponašanju jednoga od njih.
[152] Marko Valerije Mesala Korvin (64–9. pr. n. e.).
[153] Mesali. Kasnije se priključio Oktavijanu. Sastavio je povijesne memoare koji su izgubljeni jednako kao i druga njegova djela.
[154] Desno krilo smatralo se glavnim pokretačem sviju manevara.
[155] Nisu sačuvani.
[156] Radi se o Brutovu i Kasijevu središtu. Plutarhov je opis bitke, kao i inače često, veoma nejasan.
[157] Vidi bilj. 141.
[158] Kasije je bio kvestor u Krasovoj ekspediciji protiv Parta 53. koja je završila katastrofalno po Rimljane. Vidi *Kras* 18.
[159] Oko 1500 zlatnih dinara ili 1800 zlatnih franaka.
[160] Brut, Kasije, Antonije i Oktavijan.
[161] Ime jednog tračkog plemena: vidi Herodot 7, 73.
[162] Brutovima. Malo prije Kasijevi su mu vojnici klicali!
[163] Misli se na neprilike s Kasijevim vojnicima.
[164] Plutarh ovdje zaključuje po onome što je kasnije slijedilo.
[165] Vidi glavu 36.
[166] Ta je čudna pojava valjda trebala pretkazati veliko prolijevanje krvi Brutovih vojnika.
[167] Oko 3 sata popodne.
[168] U oba je slučaja Brut isprva izgubio malo ljudi. Ali sada su preživjeli u bijegu izazvali paniku.
[169] Vidi *Katon Mlađi* 73.
[170] Vidi *Antonije* 69.
[171] Euripid, *Medeja* 332. Jampski trimetar. Prijevod prema K. Racu.
[172] U drugom je stihu misao koju su toliko predbacivali Brutu: »Vrlino, ti si samo prazno ime!«
[173] Vidi glavu 12.
[174] Vidi *Katon Mlađi* 65 i 78.
[175] Stratona je stavio kraj sebe samo da ima oslonac pri padu.
[176] Bitka kod Filipa bila je god. 42. Brut je u času smrti imao 43 godine.
[177] Svetonije (*Divus Augustus* 13) kaže da je Brutova glava bila poslana u Rim da je bace pred noge Cezarovu kipu.
[178] Nikolaj iz Damaska, rođen oko god. 74. pr. n. e., prijatelj Heroda Velikog i Augusta, pisac Herodova i Augustova životopisa i jedne povijesti u 144 knjige. Sve je to izgubljeno.
[179] Publije Valerije Maksim, suvremenik cara Tiberija, autor *Znamenitih djela i izreka* u 9 knjiga. Tamo se izvješćuje o Porcijinu samoubojstvu (4, 6, 5).
[180] To je pismo izgubljeno.

Usporedba Diona i Bruta

1. Kraj mnogih lijepih osobina što su ih imali ta dva čovjeka, a u prvom je redu to što su se podigli do najveće visine uz najneznatnija sredstva, najveće priznanje za to ide Diona. Jer on nije imao takmaca kao Brut u Kasiju, čovjeku čija vrlina i slava nisu podjednako ulijevale povjerenje, ali koji je svojom smjelošću, vještinom i djelotvornošću dao ništa manji doprinos ratu pa neki, štaviše, njemu pripisuju začetak čitava pothvata govoreći da je on bio u toj zavjeri protiv Cezara duhovnim vođom Brutu koji je bio pasivan. Za Diona je pak očigledno da je vlastitim naporima stekao kako oružje, brodove i vojnu silu tako i prijatelje i suradnike u svom podvigu. No ipak, Dion nije poput Bruta iz svoje djelatnosti i rata pribavio sebi bogatstvo i moć nego je i svoje bogatstvo priložio za rat upotrijebivši sredstva od kojih se uzdržavao u progonstvu za slobodu sugrađana. K tome su Brut i Kasije od nevolje pribjegli ratu jer njima, osuđenima na smrt i progonjenima, nije bilo sigurnosti ako miruju pošto su bili istjerani iz Rima; povjerivši svoje osobe zaštiti oružja, izložili su se opasnosti više zbog sebe samih nego zbog sugrađana, dok je Dion u izgnanstvu živio s manje straha i ugodnije nego tiranin koji ga je prognao i sam se svojevoljno bacio u toliku pogibao za spas Sicilije.

2. I doista, nije bilo isto Sirakužanima riješiti se Dionizija i Rimljanima Cezara. Jer Dionizije čak i nije poricao da je tiranin i da je poplavio Siciliju nebrojenim nevoljama; a Cezarova vlast, premda je u toku svog uspostavljanja zadala protivnicima nemalo jada, kad su oni jednom bili svladani i prihvatili je, ukazala im se takvom samo po imenu i prividom i stvarno nije od nje potekao nikakav okrutan niti tiranski čin, dapače, učinilo se da je samo božanstvo Cezara kao veoma blaga liječnika dalo bolesnim prilikama u državi kojima je bilo potrebno samovlašće. Stoga je rimski narod odmah bolno osjetio gubitak Cezara tako da je bio surov i neumoljiv prema njegovim ubojicama, dok su Dionu njegovi sugrađani najviše zamjerili što je pustio Dionizija iz Sirakuze i što nije razorio grob prethodnog tiranina.

3. Nadalje, u ratnim dostignućima Dion je bio besprijekoran vojskovođa izvrsno uspijevajući gdje je sam stvarao zamisli a popravivši i promijenivši situaciju na bolje gdje je postradao krivnjom drugih; čini se, naprotiv, da se Brut niti razborito upustio u posljednji boj gdje je sve bilo na kocki niti je, poražen, našao načina da obnovi svoje izglede, nego je očajao i napustio sve nade ne suočivši se sa sudbinom niti s toliko

odlučnosti kao Pompej; i sve to u času kad mu je ostajalo mnogo razloga da se uzda u svoje suhozemne trupe a brodovljem bio je siguran gospodar nad cijelim morem.[1]

Ali najveći je prijekor Brutu što je, spasen Cezarovom milošću i spasivši od ostalih zarobljenika sve za koje se htio založiti pa smatran prijateljem i uzdignut u časti nad mnoge, vlastitom rukom ubio onoga koji je njega ostavio na životu a takvo se nešto ne bi moglo predbaciti Dionu. Baš obrnuto, kao rođak i prijatelj Dioniziju, sretno je vodio državu i pomogao u njezinu očuvanju a kad je bio prognan iz domovine, bila mu učinjena krivica kao mužu i izgubio imetak, otvoreno je pribjegao ratu koji je bio zakonit i pravedan. Ili se to možda prvo okreće protiv njega? Jer ono što je izvorom najveće hvale njima obojici, mržnja na tirane i na njihovu opakost, to je kod Bruta bez ikakvih primjesa i čisto; ta on se bez ikakve osobne pritužbe protiv Cezara izlagao opasnosti za zajedničku slobodu; ovaj drugi pak, da nije sam bio žrtvom nepravde, ne bi niti zaratio. I to se jasno razabire iz Platonovih pisama[2] iz kojih je vidljivo da je Dion srušio Dionizija zato što je bio otjeran s tiranske vlasti a ne zato što se pobunio protiv nje. K tome Bruta je opća korist učinila i prijateljem Pompeju kome je bio neprijatelj, i protivnikom Cezaru jer pravda je jedina određivala kod njega granicu i neprijateljstva i prijateljstva; Dion je pak Dioniziju za ljubav ispravljao mnoge njegove greške dok je bio sigurno u njegovoj milosti; a kad je izgubio njegovo povjerenje, iz srdžbe je započeo rat. Zbog toga se niti svi prijatelji nisu pouzdali u njega da poslije uklanjanja Dionizija neće sebi osigurati njegovu vlast obmanuvši sugrađane kakvim blažim nazivom nego što je to tiranija, a o Brutu moglo se čuti i od njegovih neprijatelja da je od svih onih koji su se zajedno digli protiv Cezara on jedini od početka do kraja sebi postavio samo jedan cilj; vraćanje Rimljanima starog ustavnog poretka.

4. Nezavisno od tih razmatranja, međutim, borba protiv Dionizija nesumnjivo je bila posve nejednaka onoj protiv Cezara. Ta među Dionizijevim prisnim prijateljima nije bilo niti jednoga koji ga nije prezreo zato što je najveći dio vremena tratio na piće, kocke i žene; a namisao srušiti Cezara i ne pobojati se vještine, moći i sreće tog čovjeka, čije već samo ime nije davalo spavati kraljevima Parta i Indijaca, znak je izvanredna duha, takva koji strah ne može nagnati na odstupanje od svojih uzvišenih nauma. Stoga, kad se Dion samo pokazao na Siciliji, mnoge su mu se tisuće pridružile u borbi protiv Dionizija; dok Cezarova je slava i poslije njegova pada podupirala njegove prijatelje i njegovo je ime dostajalo[3] da od bespomoćna dječaka[4] načini odmah prvoga među Rimljanima jer ga je objesio sebi o vrat kao amajliju protiv Antonijeve mržnje i moći.

Ali ako bi tko rekao da je Dion izbacio tiranina uz teške bojeve, dok je Brut ubio Cezara nenaoružana i bez straže, upravo je to remek-djelo umješnosti i strategije, čovjeka zaogrnuta tolikom silom zaskočiti nečuvana i goloruka. Ta nije ga usmrtio udarivši na nj iznenada niti sam niti s malobrojnima nego odavno skovavši plan i napavši ga s mnogima od kojih mu se niti jedan nije iznevjerio. Jer ili je odmah odabrao najbolje ili

je to što ih je izabrao umjesto drugih njih učinilo najboljima zbog povjerenja što im ga je ukazao. A Dion ili je, rđavo odabravši, povjerio sebe opakim ljudima ili je svojim postupkom od valjanih učinio loše premda se nijedno od toga dvoga ne smije dogoditi razboritu čovjeku. A i Platon ga kudi[5] što je sebi za prijatelje odabrao takve ljude koji su prouzročili njegovu propast.

5. Također, kad je Dion pao, nikakav se osvetnik nije pojavio; a Bruta je i jedan od neprijatelja, Antonije, časno ukopao, i drugi, Oktavijan Cezar, očuvao mu počasti. Njegov je, naime, brončani kip stajao u Mediolanu, u ovostranoj Galiji. Kasnije taj kip, koji je bio vjeran i lijepo izrađen, ugleda Oktavijan Cezar pa prođe kraj njega; a onda malo potom zastavši, pozove gradske magistrate te im pred mnogima reče da je zatekao njihov grad u kršenju ugovora o miru jer drži kod sebe njegova neprijatelja. Oni su, kako je prirodno, isprva poricali i zagledali se ne znajući koga on misli. A kad je Oktavijan Cezar, okrenuvši se prema kipu i namrštivši se, rekao: »Pa nije li ovaj što tu stoji naš neprijatelj?«, oni, prepavši se još više, ostadoše bez riječi. No on, nasmiješivši se, pohvali Gale što su vjerni prijateljima i u nesreći i zapovijedi da kip ostane na svome mjestu.

[1] Plutarh nestručno procjenjuje vojnu situaciju. Brut se nije mogao samim brodovljem oduprijeti premoći Antonija i Oktavijana na kopnu. Da je ono neefikasno, pokazao je i primjer Seksta Pompeja par godina ranije.
[2] Osobito iz sedmoga.
[3] Daleko od toga da se radilo samo o imenu.
[4] Oktavijan nije nikako bio samo bespomoćan dječak.
[5] To je pismo izgubljeno.

ARAT

(271–213. pr. n. e.)

1. Jednu staru poslovicu, Polikrate,[1] filozof Hrisip,[2] uplašivši se, čini mi se, njezine zlosutnosti, navodi ne onako kakva ona stvarno jest nego kako je sam mislio da je bolje:

Tko će hvaliti oca ako ne sretnici sini?[3]

A Trezenjanin Dionisodor, pobijajući ga, navodi umjesto toga njezin pravi oblik u kome ona glasi ovako:

Tko će hvaliti oca ako ne nesretni sini?[3]

I kaže da ta poslovica ušutkuje one koji se, sami bezvrijedni, zaklanjaju za vrline nekih predaka i prelaze svaku mjeru u njihovoj hvali. Ali u koga se po Pindaru,[4] prirodno očituje plemenitost naslijeđena od otaca kao što je kod tebe koji nastojiš da svoj život prilagodiš onome što je najljepše u primjera iz tvoje obitelji, za takve ljude bila bi sreća sjećati se najodličnijih svoga roda uvijek ponešto o njima slušajući ili pripovijedajući. Jer njih ne sili nedostatak vlastitih vrlina da svoj ugled čine zavisnim o hvali drugih, nego, nadovezujući osobne zasluge na zasluge svojih velikih pređa, njih slave kao vodiče i svoga roda i svog života. Stoga i ja, napisavši ovaj životopis tvog sugrađanina i pretka Arata koga ti ne sramotiš niti svojim ugledom niti utjecajem, šaljem ti ga ne zato što se ti možda ne bi bio od početka trudio da stekneš najtočnije znanje o svim njegovim djelima, nego da se tvoji sinovi Polikrat i Pitoklo odgajaju, sad slušajući sad čitajući, na uzorima iz svoje obitelji koje im dolikuje nasljedovati. Ta smatrati sebe uvijek najboljim osobina je samoljubiva čovjeka a ne ljubitelja vrline.

2. Grad Sikion, čim je napustio čisto dorsko aristokratsko uređenje koje je sad bilo poput razrušena sklada pa zapao u stranačke borbe i nadmetanja demagoga, neprestano je bio potresan poremećajima i nemirima i mijenjao je jednog tiranina za drugim sve dok poslije ubojstva Kleona ne izabraše za arhonte[5] Timoklida i Kliniju, ljude najvećeg ugleda i utjecaja među građanima. Ali kad se već činilo da se novi poredak ustalio, umrije Timoklid a Abantid, sin Pasejin, nastojeći da uspostavi svoju tiranidu, ubi Kliniju a njegove prijatelje i rođake što progna što posmiče.[5a] A tražio je i njegova sina Arata, koji je sa sedam godina ostao bez oca, da ga smakne. U zbrci u kući dječak umakne s onima što su bježali i, lutajući gradom satrt strahom i bespomoćan, slučajno neopažen zađe u kuću žene koja je bila sestra Abantidova, ali udata za Profanta, brata Klinijina, a ime joj je bilo Sosa. Ona je i po svojoj naravi bila

plemenita a i jer je držala da se dijete po božjoj volji sklonilo kod nje, sakri ga u kući a onda ga noću potajno otpremi u Arg.

3. U Aratu, koji je tako kradom bio uklonjen i izbjegao opasnosti, odmah se usadila i skupa s njime rasla žestoka i vatrena mržnja na tirane. Odgajan u slobodarskom duhu kod svojih argivskih gostoprimaca i očevih prijatelja i videći da mu se tijelo razvija u dobru zdravlju i stasitošću, posveti se vježbanju u rvalištu tako da se čak natjecao u petoboju[6] i stekao pobjedničke vijence. A doista i na njegovim se kipovima može vidjeti određeni atletski izgled i pronicljive i kraljevske crte njegova lica ne mogu posvema zatajiti atletsku proždrljivost i baratanje lopatom.[7] Zbog toga se možda manje temeljito potrudio oko govorništva nego što bi to dolikovalo čovjeku koji se bavi državnim poslovima; pa ipak, kažu da je bio kićeniji govornik nego što se to čini nekima koji sude po *Sjećanjima* što ih je ostavio a napisao ih je uzgred i bez pripreme, prvim riječima koje su mu došle na pamet, bez prekidanja hitnih poslova.

Nešto kasnije Dinija i dijalektičar Aristotel ubiju Abantida koji je običavao svaki put na trgu prisustvovati njihovim filozofskim raspravama i uplitati se u njih a oni, uvukavši ga u jedan takav razgovor i pripremivši mu zasjedu, ubiše ga, dok je Paseju, Abantidova oca, iz potaje ubio Nikoklo i proglasio se tiraninom. Za ovoga kažu da je vanjštinom bio izvanredno sličan Perijandru, sinu Kipselovu,[8] baš kao što je to bio Perzijanac Oront Alkmeonu, sinu Amfijarajevu a Hektoru mladi Lakedemonjanin o kome Mirtil izvješćuje da ga je zgazilo mnoštvo onih koji su ga željeli vidjeti kad su to doznali.[9]

4. Nikoklo je bio tiraninom četiri mjeseca kroz koje je vrijeme gradu nanio mnogo zla i spletkama Etoljana[10] dospio u opasnost da ga izgubi a Arat je, već mladić,[11] uživao izuzetno poštovanje zbog odlična roda i razboritosti koja se nije pokazivala niti beznačajnom niti nepoduzetnom nego ozbiljnom, izmiješana unatoč njegovoj dobi s prilično sigurnim prosuđivanjem. Stoga su prognanici sikionski najvećma poglede upirali u njega a i Nikoklo nije bio nebudan prema onome što se događa, nego je kriomice promatrao i vrebao na njegove pothvate, ne bojeći se nekog čina takve smionosti niti tako opasna djela kakvo su oni[12] pripremali, nego pretpostavljajući da on pregovara s kraljevima koji su mu bili prijatelji i u gostinskim vezama s njegovim ocem. I uistinu, Arat je pokušao ići tim putem. Ali kad se Antigon,[13] unatoč danom obećanju, pokazao nemarnim i puštao da vrijeme prođe a nade što ih je polagao u pomoć iz Egipta i od Ptolemeja[14] bile su daleko, odluči sam srušiti tiranina.

5. Prvi kojima saopći svoj naum bili su Aristomah i Ekdel. Jedan je od tih bio prognanik iz Sikiona a Ekdel Arkađanin iz Megalopola, filozof i čovjek poduzetan, koji je bio intiman prijatelj akademičara Arkesilaja u Ateni. Ti se ljudi, spremno prihvativši njegove prijedloge, stadoše dogovarati s drugim prognanicima od kojih se nekolicina pridruživala pothvatu iz stida da ga razočara u nadama što ih je u njih polagao, ali većina je čak pokušavala da zaustavi Arata držeći da je on pun smionosti uslijed neiskustva.

Dok je on smišljao da otme neko utvrđenje u sikionskoj zemlji odakle će krećući zaratiti protiv tiranina, dođe u Arg čovjek Sikionjanin koji je utekao iz zatvora; a bio je brat Ksenokla, jednog od prognanika; a kad ga je Ksenoklo doveo k Aratu, ispripovjedi mu da je dio gradskog zida, preko koga se popevši on spasio, s unutrašnje strane gotovo u ravnini s tlom gdje se nastavlja na krševita i strma mjesta, a izvana visina nikako nije takva da ga se ne bi moglo doseći ljestvama. Kad je Arat to čuo, posla s Ksenoklom dva svoja roba, Seutu i Tehnona, da razgledaju zid jer je odlučio da čitavu stvar, ako bude mogao, stavi na kocku jednim tajnim i odlučnim pokušajem radije nego da se dugotrajnim ratom i otvorenim bojevima suprotstavlja tiraninu kao običan pojedinac. Kad se vratio Ksenoklo i oni s njime uzevši mjere zida i javljajući da mjesto nije nedostupno niti čak teško, premda su kazivali da je teško izvedivo neopaženo se približiti zbog pasa nekog vrtlara, malenih ali izvanredno nasrtljivih a nemoguće ih je ušutkati, Arat se odmah dade na izvođenje svog pothvata.

6. Nabavka oružja bila je nešto sasvim obično jer su se tada svi, da tako kažem, bavili pljačkom i uzajamnim oružanim prepadima a ljestve je strojograditelj Eufranor načinio svima naočigled jer zbog svoga zanata nije pobuđivao sumnje; a bio je i on jedan od prognanika. Što se ljudi tiče, svaki od prijatelja u Argu dao mu je najmanje po šest, neki po deset a sam je naoružao tridesetoricu od svojih slugu. Uzeo je također u najam preko Ksenofila, najistaknutijega od vođa razbojničkih bandi, manji broj vojnika među kojima je razglasio da će pohod biti u sikionsku zemlju po kraljevske konje. I većinu posla naprijed raštrkane k Polignotovoj kuli naloživši im da ondje sačekaju a posla naprijed i Kafisija, lako naoružana, s četvoricom drugih i oni su trebali po mraku doći k vrtlaru govoreći da su putnici i, kad se kod njega smjeste da prenoće, zaključati i njega i pse; nije, naime, bilo drugog načina da prođu pokraj njih. A ljestve, koje su se dale rastaviti, pošalje naprijed na kolima stavivši ih u kutije i tako sakrivši.

Kad su se u međuvremenu u Argu pojavili neki Nikoklovi uhode i govorilo se da neopazice obilaze naokolo i motre na Arata, izišavši i pokazavši se na trgu čim svanu dan, čavrljao je s prijateljima; namazavši se potom u vježbalištu uljem i uzevši sa sobom iz rvališta neke od mladića koji su običavali s njime piti i zabavljati se, odvede ih kući; i malo zatim moglo se vidjeti jednog od njegovih slugu kako preko trga nosi vijenac, drugoga kako kupuje zublje, trećega kako se dogovara sa ženama koje su uz piće obično svirale na liri ili fruli. Gledajući sve to, uhode se prevariše i jedan drugome smijući se rekoše: »Doista nema ništa strašljivijeg od tiranina ako je i Nikoklo, koji je gospodar tako velika grada i raspolaže tako brojnom vojskom, u strahu od momčića koji sredstva za život u prognaništvu u po bijela dana troši na užitke i pića.«

7. Oni, dakle, tako zavedeni otiđoše; a Arat, izišavši odmah poslije doručka iz grada i pridruživši se svojim vojnicima kod Polignotove kule, povede ih u Nemeju gdje otkri svoj naum, za većinu tada po prvi put, te

im dade obećanja i uputi riječi ohrabrenja; i, davši im lozinku »Pobjedonosni Apolon«, povede ih na Sikion ubrzavajući i opet usporavajući napredovanje prema kružnom kretanju mjeseca tako da se mogu koristiti na putu njegovom svjetlošću a kad već on bude zalazio, da se nađu kod vrta blizu gradskog zida. Tu mu dođe ususret Kafisija pošto nije uspio svladati psiće (jer su prije odskakutali), ali je zaključao vrtlara. Kad je većina zbog toga klonula duhom i tražila da se povuku, Arat ih je nastojao obodriti govoreći da će ih odvesti natrag ako im psi budu odviše dodijavali. Poslavši istovremeno naprijed ljude koji su nosili ljestve, a vodili su ih Ekdel i Mnasitej, sam je polagano išao za njima dok su psići već žestoko lajali i trčali pored Ekdela i njegovih ljudi. No ipak, oni se domognu zida i sretno prislone ljestve uza nj. Ali dok su se prvi uspinjali, časnik koji je predavao jutarnju stražu obilazio je naokolo sa zvoncem a bilo je mnogo svjetiljki i buke stražara koji su dolazili za njim.[15] A napadači, šćućurivši se na ljestvama gdje su već bili, bez teškoća ostadoše neopaženi od ovih, ali kad je dolazila druga straža sa suprotne strane, zapadoše u krajnju pogibao. A čim su izbjegli pažnji i te straže pošto je prošla, odmah se prvi popeše na zid Mnasitej i Ekdel i, zaposjevši pristup zidu s obje strane, pošalju Tehnona k Aratu s porukom neka požuri.

8. Nije bio velik razmak od vrta do zida i do kule u kojoj je stražario velik lovački pas. Sam pas nije opazio Aratov dolazak bilo što je po prirodi bio trom ili što se preko dana izmorio. Ali kad su ga vrtlarovi psi odozdo izazvali, on se oglasi, najprije muklo i nejasno, ali zatim kad su Aratovi ljudi prolazili, pojača lavež. I već je čitavo mjesto odjekivalo silnim lavežom tako da je stražar preko puta glasno vičući upitao lovca, gospodara psa, na koga pas tako žestoko laje i ne događa li se nešto neobično. No ovaj mu s kule odvrati da nema nikakva razloga za strah, nego da se pas uznemirio zbog svjetla straže na zidu i buke zvonca. To najviše ohrabri Aratove vojnike jer su mislili da lovac nastoji prikriti njihov naum kao suučesnik u njemu a da u gradu ima mnogo drugih koji će im pomagati. No ipak, kad su se primakli zidu, opasnost je bila ozbiljna i potrajala je dugo zato što su se ljestve ljuljale ako se ne bi uspinjali jedan po jedan i polako; a vrijeme ih je tjeralo jer su već pijetlovi kukurijekali i tek što nisu počeli dolaziti ljudi koji običavaju donositi plodove s polja na trg. Stoga se i Arat penjao u žurbi pošto ih se prije njega uspelo ukupno četrdeset; pričekavši još neke malobrojne odozdo, pođe gore prema tiraninovoj kući i prema vladarskom dvoru; ondje su, naime, vojnici plaćenici provodili noć stražareći. Iznenada navalivši na njih i sve ih pohvatavši, ali ne ubivši nijednoga, odmah razasla poruke prijateljima pozivajući svakoga od kuće. I kad su se odasvud strčali, dan je već svitao i kazalište je bilo puno svjetine koja je još bila u napetosti zbog nejasne glasine a pouzdano nisu ništa znali o onome što se dešavalo sve dok glasnik, istupivši, nije objavio da Arat, sin Klinijin, poziva građane u slobodu.

9. Povjerovavši da je stigao dugo iščekivani čas, nagrnuše tada hrpimice na tiraninova vrata noseći vatru. Velik se plamen podiže od

zapaljene kuće i vidljiv sve do Korinta tako da ljudi u Korintu, začudivši se, umalo ne pohitaše u pomoć. Nikoklo se nekim podzemnim hodnicima neopazice iskrade i uteče iz grada a vojnici, ugasivši zajedno sa Sikionjanima vatru, opljačkaše njegovu kuću. Arat to ne spriječi a ostatak bogatstva tirana stavi na raspolaganje građanima. I ne pogibe uopće nitko niti bi ranjen ni od napadača ni od njihovih neprijatelja, nego sudbina očuva njihovo djelo čisto i neokaljano bratskom krvlju.

Arat vrati u grad osamdeset prognanika koje je Nikoklo otjerao u progonstvo a ne manje od pet stotina prognanih za ranijih tirana; njihovo je lutanje svijetom potrajalo dugo, blizu pedeset godina. Vrativši se većina kao siromasi, zaposijedali su ono čemu su ranije bili gospodari i, idući na svoje posjede i kuće, stvarali su Aratu veliku nepriliku, jer je vidio da izvana vreba na grad Antigon i gleda ga zavidnim očima zbog njegove slobode a iznutra je pun nemira i nesloge.

Zato, zaključivši prema stjecaju okolnosti da je to najbolje, priključi brže grad ahejskom savezu; i premda su bili Dorani, Sikionjani rado preuzmu ime i ustav Ahejaca koji u to vrijeme nisu imali ni sjajna ugleda ni velike moći. Većina je od njih, naime, živjela u malim gradovima, zemlja niti im je bila plodna niti je bilo u izobilju a obitavali su uz more bez luka koje uz stalno udaranje o krševitu obalu nadire u kopno. Ali baš su ti ljudi u najvećoj mjeri dokazali da je grčko junaštvo nepobjedivo kad god ima reda i poretka, složne volje i razborita vođe; premda, naime, nisu tako reći predstavljali nikakav dio negdašnje sile Helena, jer uzeti zajedno nisu imali u ono vrijeme snagu jednog spomena vrijednoga grada, promišljenošću svojih odluka i slogom kao i zato što su bili kadri ne zavidjeti prvome po vrlini nego ga slušati i slijediti, ne samo što su očuvali svoju slobodu usred tako moćnih gradova, velesila i tiranida, nego su čak neprestano oslobađali i spasavali većinu ostalih Helena.

10. Arat je po naravi bio državnik, velikodušan, brižljiviji u stvarima od zajedničkog interesa nego u vlastitima, žestok mrzitelj tirana, kome je opća korist uvijek bila odrednica za neprijateljstvo i prijateljstvo. Stoga se nije toliko činilo da je savjestan prijatelj koliko obziran i blag neprijatelj mijenjajući svoj stav u jednom ili drugom smjeru prema potrebama političkog trenutka jer je volio više od sviju dobara slogu naroda, ujedinjenost gradova, jednodušnost savezničkog vijeća i ljudi u skupštini a ratu i boju pribjegavao je očigledno bez odvažnosti i samopouzdanja, ali izvanredno bio je vješt da ukrade prednosti i potajno predobije za svoje interese gradove i tirane. Stoga, premda je postigao mnogo neočekivanih uspjeha u prilikama u kojima je pokazao smjelost, čini se da je propustio ne manje povoljnih mogućnosti zbog pretjerana opreza. Jer ne samo da kod nekih životinja, kako se čini, vid, koji je u mraku oštar, po danu potpuno oslijepljuje uslijed suhoće i finoće vlage u njihovim očima koja ne podnosi dodir s danjom svjetlošću, nego i kod čovjeka može postojati neka umješnost i oštroumnost koja se po svojoj prirodi dade lako smesti u djelatnostima koje se obavljaju pod vedrim nebom i javno razglašuju, a u prikrivenima i tajnima opet stječe odvažnost. Takvu neuravnoteženost izaziva nedostatak filozofskog rasuđivanja kod inače lijepo obdarenih

naravi koje rađaju vrlinu bez ikakva stručnog znanja kao samonikao i nenjegovan plod. To neka se provjeri na primjerima.

11. Arat pak, pošto se zajedno s gradom pridružio Ahejcima, služeći u konjici, bio je kod zapovjednika omiljen zbog spremnosti da sluša jer, premda je svojim ugledom i moći rodnoga grada dao velik doprinos zajedničkoj stvari saveza, stavljao se na raspolaganje poput ma kojeg običnog vojnika onome tko bi u to vrijeme bio strateg[16] Ahejaca bilo da je taj iz Dime ili Triteje ili kojeg još manjega grada. A pristigao mu je od egipatskoga kralja poklon od dvadeset i pet talenata. Arat ih primi, ali ih dade zatim svojim sugrađanima koji su oskudijevali novcem i inače, a osobito zbog otkupa zarobljenika.

12. Budući da se prognanici nisu dali odvratiti od toga da dodijavaju onima koji su imali njihovu imovinu a gradu je prijetila opasnost od pobune, videći jedinu nadu u Ptolemejevoj čovječnosti, spremi se da otplovi u Egipat i zamoli kralja da mu pozajmi novce kako bi izgladio opreke među sugrađanima. Isplovi, dakle, iz Motone poviše Maleje[17] namjeravajući prijeći more najkraćim putem. Ali kako je kormilar morao popustiti pred jakim vjetrom i velikim valovima koji su dolazili s pučine, zanesen s puta jedva se dohvati Adrije[18] koja je njemu bila neprijateljska. Bila je, naime, u Antigonovoj vlasti i imala njegovu posadu; predusrevši ovu, Arat se iskrca i, ostavivši lađu, povuče se daleko od mora imajući sa sobom samo jednoga od prijatelja, Timanta. I spustivši se na jedno mjesto gusto obraslo šumom, mučno provedoše noć. Malo kasnije zapovjednik posade, došavši do lađe i tražeći Arata, bi prevaren od njegovih slugu poučenih da mu kažu da je Arat, odmah pobjegavši, otplovio na Eubeju. Teret, međutim, brod i Aratove sluge zapovjednik proglasi ratnim plijenom i zaplijeni.

Za malo dana Aratu u nevolji u kojoj je bio desi se sretan slučaj jer rimska lađa pristade na mjestu gdje je provodio vrijeme sad penjući se na osmatračnicu, sad krijući se. Lađa je plovila u Siriju, ali on se ukrca pošto nagovori kapetana da ga prebaci čak u Kariju; i preveze se onamo preturivši opet ne manje opasnosti. Iz Karije se prebacivši poslije mnogo vremena u Egipat, nađe kralja veoma prijazno raspoložena prema njemu jer ga je Arat zadužio crtežima i slikama što mu ih je, stalno ih skupljajući i pribavljajući, slao iz Helade budući da je imao veoma istančan ukus u prosudbi tih djela među kojima je bilo i umjetnički osobito i izvanredno vrijednih, posebice onih Pamfilovih i Melantovih.

13. Tad je još, naime, cvjetala slava sikionske umjetnosti i izvrsna slikarstva i jedino se za njegovu ljepotu vjerovalo da je nepropadljiva tako da je i slavni Apeles, kad su mu se divili, došao i platio talent da bude učenik umjetnicima u Sikionu većma želeći da bude dionikom njihove slave nego njihova umijeća. Stoga je i Arat, čim je oslobodio grad, uništio druge portrete tirana, ali je dugo vremena premišljao o portretu Aristrata koji je bio na vrhuncu moći u vrijeme Filipa.[19] Na slici, koja je bila rad Melanta i svih njegovih učenika, Aristrat je bio naslikan kako stoji pored kola Pobjede, a kod izradbe te slike surađivao je, kako izvješćuje

putopisac Polemon, i Apeles. Bilo je to djelo doista vrijedno da se vidi tako da je Arata dirnulo to umijeće, ali onda, puštajući da ga vodi mržnja na tirane, naredi da ga unište. Kažu da je slikar Nealko, prijatelj Aratov, sa suzama u očim nastojao izmoliti sliku, ali kad ga nije mogao nagovoriti, da je rekao da treba ratovati s tiranima, ali ne s onim što je njihovo. »Ostavimo, dakle, kola i Pobjedu a ja ću učiniti da sam Aristrat nestane sa slike.« Kad je Arat popustio, Nealko izbrisa Aristrata a na njegovu mjestu naslika samo palmu, dok se ne usudi dodati ništa drugo. Ali kažu da su noge izbrisana tiraninovog lika ispod kola izbjegle Nealkovoj pažnji.

Zbog toga je kralj već volio Arata a kad ga je osobno upoznao, još ga je većma učinio sebi privrženim i on dobi kao poklon za svoj grad sto pedeset talenata. Uzevši od tih odmah sa sobom četrdeset, otplovi na Peloponez a ostatak mu je kralj, podijelivši na obroke, kasnije poslao jedan po jedan.

14. Velika je stvar bilo već to što je Arat sugrađanima pribavio tolik novac jer su drugi vojskovođe i pučki vođe, primajući od kraljeva tek malen dio toga, za to činili krivo svojim rodnim gradovima, bacali ih u ropstvo i prodavali im ih, ali još je veća stvar time postignuto izmirenje i sloga siromašnih s bogatima a svem narodu spasenje i sigurnost, a divljenja je bila vrijedna i umjerenost tog čovjeka koji je imao toliku moć. Kad je bio izabran neograničenim arbitrom i apsolutnim upraviteljem za sređivanje prognaničkih novaca, ne htjede sam preuzeti tu dužnost, nego je sebi pridružio petnaest građana s kojima je uz mnogo truda i velikih napora izvršio povjereni zadatak i uspostavio među sugrađanima mir i prijateljstvo. Za to mu ne samo svi građani zajedno odadoše dolične počasti, nego napose prognanici podigavši mu mjeden kip ispisaše na nj ove elegijske dvostihove:

Umne odluke, bojevi i junaštvo za Heladu[20]
čovjeka ovog Heraklovim se približuje stupovima;[21]
a mi, Arate, koji ti dugujemo svoj povratak,
za vrlinu i pravednost tvoju podigosmo bozima spasiteljima
kip tebe spasitelja jer rodnome si gradu svome
pribavio uzvišeno, božansko zakonje.[22]

15. Tim je dostignućima Arat nadrastao zavist sugrađana zbog zahvalnosti što ju je u njih pobudio, ali kralj Antigon, zato što mu je smetala njegova politika i hoteći ga bilo potpuno privući u svoje prijateljstvo, bilo ocrniti kod Ptolemeja, pokazivao mu je i druge ljubeznosti ako i nisu bile dobro primane, a napose je, žrtvujući bogovima u Korintu, poslao dijelove žrtvenog mesa Aratu u Sikion. I uz ručak na kojem su se gostili mnogi prozbori tako da su ga svi mogli čuti: »Mislio sam da je taj sikionski mladić samo po svojoj naravi ljubitelj slobode i da voli svoje sugrađane, ali čini se da je on i vrstan prosuđivatelj života i djela kraljeva. Ta prije nas je gledao s visine upravljajući svoje nade prema van i divio se bogatstvu Egipta slušajući o slonovima, brodovljima i dvorovima, ali sada, vidjevši iza pozornice da je sve tamo samo kazališna predstava i kulise, potpuno je prešao k nama. Stoga i sam primam toga

mladića odlučivši upotrijebiti ga u svakoj prilici i od vas tražim da ga smatrate prijateljem.« Uzevši takve riječi za povod, zavidnici i zlobnici natjecahu se međusobno šaljući pisma Ptolemeju u kojima su pisali mnogo nemila o Aratu tako da je i on poslao poslanika da mu prigovori. Toliko je zavisti i zlobe bilo združeno s prijateljstvom kraljeva i tirana o koje su se ljudi otimali i jagmili vatrenom strašću.

16. Izabran po prvi put za stratega ahejskog saveza, Arat pohara Lokridu i Kalidoniju[23] koje leže nasuprot Ahaji, ali, pošavši Beoćanima u pomoć s deset tisuća vojnika, stiže tek poslije bitke kod Heroneje u kojoj su oni bili potučeni od Etoljana, gdje je pao beotarh[24] Abeokrit i s njim tisuću njegovih ljudi. Kad je godinu dana kasnije[25] opet bio strateg, latio se pothvata osvajanja Akrokorinta[26] ne samo u interesu Sikionjana ili Ahejaca, nego namjeravajući odande istjerati onu silu koja je tiranizirala čitavu Grčku, makedonsku posadu.

Atenjanin Hares,[27] pošto je u nekoj bitki bio uspješan protiv kraljevih[28] vojskovođa, pisao je atenskom narodu da je odnio pobjedu u bitki koja je sestra maratonskoj;[29] i ne bismo pogriješili ako bismo tu Aratovu akciju nazvali sestrom smaknuća tirana Tebanca Pelopide[30] i Atenjanina Trasibula[31] osim što je Aratovo djelo nadmašilo njihova time što nije bilo izvršeno protiv Helena nego protiv tuđinske i strane vlasti.[32] Jer korintski Istam,[33] tvoreći pregradu između dvaju mora, sastavlja u jedno oba kraja i sjedinjuje naše kopno, a kad je Akrokorint, visoko brdo koje se uzdiže posred Helade, zaposjednut posadom, stoji na putu i presijeca svoj zemlji južno od Istma[34] saobraćanje, prolaženje i ratne pohode kopnom i morem i onoga koji ima u rukama to mjesto i drži ga posadom u vlasti čini jedinim gospodarom Helade tako da se čini da nije bilo šala nego prava istina kad je mlađi Filip[35] svaki put nazivao grad Korint okovima Grčke.[36]

17. O to su se, dakle, mjesto uvijek otimali svi i kraljevi i vladari, ali Antigonovo nastojanje da ga se domogne nimalo nije zaostajalo žarom za najmahnitijom strašću, nego je sav bio zaokupljen razmišljanjem kako da ga varkom otme onima koji su ga držali jer je otvoren pokušaj zauzimanja bio beznadan. Kad je, naime, Aleksandar,[37] u čijoj je vlasti bila tvrđava, umro (kako se pripovijeda) otrovan od Antigona a njegova žena Nikeja preuzela vlast i čuvala Akrokorint, šaljući odmah k njoj sina Demetrija i potičući u njoj slatke nade u kraljevski brak i u životnu zajednicu s mladićem, stvar ne baš neugodnu za postariju ženu, nju osvoji upotrijebivši kao meku od sviju stvari upravo svog sina, ali kad ona to mjesto ipak ne napusti, nego ga je čvrsto čuvala, Antigon, pretvarajući se da mu do toga nije stalo, žrtvama je slavio njihovu svadbu u Korintu, priređivao predstave i započinjao pijanke svaki dan kao onaj kome uživanje i veselost navode misli samo na zabavu i razonodu. Ali kad je došao čas, jer je Amebej[38] pjevao u kazalištu, sam preuzme da otprati Nikeju na predstavu u kraljevski ukrašenoj nosiljci a ona se ponosila tom čašću i ni iz daleka nije slutila što će se dogoditi. A kad je došao putem na jedno raskršće gdje jedan put vodi uzbrdo, naredi da nju nose dalje u kazalište a sam,

poslavši k vragu Amebeja, poslavši k vragu svadbu, stade se uspinjati prema Akrokorintu brzinom začudnom za njegovu dob; i našavši vrata zaključana, stade udarati štapom o njih naređujući da otvore. A oni unutra, zatečeni, otvoriše. Tako ovladavši tim mjestom, ne uzmože se svladati, nego je pio plešući od radosti po ulicama i, okružen frulašicama i s vijencima na glavi, on, čovjek već star koji je preturio tolike obrate životnih prilika, ludovao je po trgu rukujući se i pozdravljajući s prolaznicima. Tako radost koja nastupa neproračunato čini da čovjek bude izvan sebe i potresa mu dušu više nego tuga i strah.

18. No Antigon, dakle, kako je rečeno, domogavši se Akrokorinta, čuvao ga je uz pomoć ljudi u koje je najviše imao povjerenja postavivši im za zapovjednika filozofa Perzeja. A Arat je još za Aleksandrova života zamislio svoj pothvat, ali kad su Ahejci sklopili savez s Aleksandrom, odustao je od njega. No u ono je vrijeme o kome govorimo opet iznova našao novu osnovu za to djelo u sljedećim okolnostima.

Bila su u Korintu četiri brata, rodom Sirijci, od kojih je jedan, imenom Dioklo, služio kao plaćenik u tvrđavi. Ostala trojica, pokravši kraljevsko zlato, dođoše u Sikion nekom novčaru Egiji preko kojega je Arat obavljao svoje poslove. I jedan dio zlata odmah položiše kod njega a ostatak je jedan od njih, Ergin, redovno dolazio razmjenjivati. Postavši na taj način prisan s Egijom i naveden od njega na razgovor o posadi u tvrđavi, reče da je, penjući se k bratu, na strmom obronku opazio kosu usjeku koja vodi onamo gdje je zid tvrđave najniži. A kad se Egija s njime našalio i rekao: »Pa onda, dragoviću, zbog tako malo zlata odvlačite kraljevsko blago gdje biste mogli jedan sat rada prodati za silne novce? Ta zar ne znate da je i provalnicima i izdajicama, kad budu uhvaćeni, jedanput umrijeti?«[39] Nasmijavši se, Ergin tada pristade iskušati Diokla jer ostaloj braći reče da baš ne vjeruje potpuno a malo dana iza toga, vrativši se, ugovori da će Arata odvesti do zida gdje mu visina nije veća od petnaest stopa[40] i da će skupa s Dioklom pomoći u ostalom pothvatu.

19. Arat se pak obavezao njima dati, ako uspije, šezdeset talenata,[41] a ako ne uspije a spasi se skupa s njima, svakome kuću i talenat. A jer je trebalo kod Egije položiti šezdeset talenata za Ergina a Arat ih sam nije imao niti je želio da uzajmljivanjem pruži kome drugome priliku da razabere njegov naum, uzevši većinu vrčeva i ženinu zlatninu, založi kod Egije za novac. Tako je bio zanesena duha i tolika je u nj bila čežnja za plemenitim djelima da je, znajući da su Fokion i Epaminonda bili u očima sviju najpravedniji i najbolji od Helena zato što su odbili velike poklone i nisu izdali svoju čast za novce, izabrao da sam krišom troši od svojega i unaprijed plaća za ono u čemu se jedini izlagao opasnosti za sve druge koji nisu niti znali što se zbiva. Ta tko se ne bi zadivio veledušju toga čovjeka i još i danas stao uza nj gdje je on za tolike novce kupovao tako veliku pogibao i založio ono što se od njegove imovine činilo najskupocjenijim zato da bi se, davši se noću uvesti među neprijatelje, pobio za svoj život primivši kao zalog nadu da je plemenito postupio i ništa drugo?

20. Pothvat, koji je po sebi bio opasan, još je opasnijim učinila greška koja se odmah u početku dogodila zbog neznanja. Jer Aratov je rob Tehnon bio poslan da s Dioklom razgleda zid, ali dotada još nije bio sreo Diokla licem u lice, nego je mislio da mu zna stas i obličje po onome kako ga je Ergin opisao da je kovrčave kose, crnomanjast i da nema brade. Došavši, dakle, na urečeno mjesto, čekao je Ergina da dođe s Dioklom ispred grada kod mjesta zvana Ptica. Ali uto slučajno naiđe Erginov i Dioklov najstariji brat po imenu Dionizije koji nije bio upućen u njihov naum niti je u njemu sudjelovao. Potaknut sličnošću uz obilježja obličja koja su mu bila dana, Tehnon zapita čovjeka je li on što Erginu. A kad ovaj odgovori da mu je brat, Tehnon je bio potpuno uvjeren da razgovara s Dioklom. I ne upitavši ga za ime niti sačekavši drugih potvrda, pruži mu desnicu i stade s njime brbljati o svom dogovoru s Erginom i postavljati mu pitanja. Ovaj pak, razabravši njegovu grešku, lukavo se slagao sa svime i, okrenuvši se natrag prema gradu, odvlačio ga je sa sobom u razgovoru ne pobuđujući sumnje. I već su bili blizu grada i tek što nije zgrabio Tehnona, i opet slučajno susrete ih Ergin. Opazivši varku i opasnost, namigne Tehnonu neka bježi i jednim se skokom obojica u trku spasiše k Aratu. Ovaj ipak ne odustade od svojih nada, nego odmah posla Ergina da odnese Dioniziju zlata i zamoli ga neka šuti. Ergin učini ne samo to, nego također dođe k Aratu vodeći sa sobom Dionizija. A kad je došao, više ga ne pustiše, nego, svezavši ga, držahu ga zaključana u sobici. Sami se pak spremahu za napad.

21. Kad je sve bilo spremno, Arat naredi da ostala vojska provede noć pod oružjem a sam, uzevši četiri stotine izabranih momaka koji, osim nekolicine, ni sami nisu znali o čemu se radi, povede ih ka gradskim vratima kod Herina hrama. A bilo je usred ljeta, mjesec pun a noć bezoblačna i jasna tako da im je strah zadavao odsjaj njihova oružja na mjesečini da ih stražari ne bi opazili. Već su prvi bili blizu zida kadli se od mora digoše oblaci i zastriješe grad i okolicu obavivši ih sjenom. Tada drugi, sjednuvši izuše cipele jer uspinjući se bosih nogu stepenicama niti čine jak štropot niti im se dešava da se okliznu; Ergin pak, uzevši sedmoricu putnički odjevenih mladića, neopazice se primakne gradskim vratima. I ubiju vratara i stražare s njime. U isti čas ljestve budu prislonjene i, prebacivši u žurbi stotinu ljudi a ostalima naredivši da ih slijede što budu brže mogli, Arat povuče za sobom ljestve i krene s onih stotinu kroz grad prema citadeli već opijen radošću u uvjerenju da je uspio zbog toga što ih nisu opazili.

I kad su nekako još bili daleko od cilja, dođe im ususret straža od četiri momka sa svjetiljkom, ali ne opažajući ih; još su, naime, bili zasjenjeni od mjeseca. Tako uzmakavši malo za neke male zidove i ruševine od zgrada, postavi Arat tim ljudima zasjedu. I trojica od njih, upavši, zaglaviše, ali četvrti, ranjen udarcem mača po glavi, pobježe vičući da su u gradu neprijatelji. I domala trube su trubjele, grad je bio na nogama poradi onoga što se događa, ulice su bile prepune ljudi što su trčali, već je mnoštvo svjetala gorjelo, neka dolje u gradu, druga gore u citadeli a nejasna je vika sa svih strana kidala tišinu.

22. U međuvremenu Arat se iz petnih žila upinjao da se uzvere uza strmu liticu, isprva polako i mučno, ne uspijevajući se držati staze nego zalazeći s nje jer je ona, potpuno utonula u sjene ispupčenja, vodila k zidu preko mnogih zavoja i skretanja. Zatim, kao čudom, pripovijeda se da je mjesec, razdvajajući oblake i prosijavajući, stao obasjavati najteži dio puta sve dok se Arat nije dohvatio zida na željenu mjestu; tada, pošto se oblaci ponovno sastaviše, mjesec sve pokri sjenom i zakri.

No oni Aratovi vojnici ostavljeni izvan grada kod vrata uz Herin hram, kojih je bilo na broj tri stotine, kad jednom upadoše u grad pun svakojake buke i svjetala, ne uzmogavši pronaći onu istu stazu niti proslijediti tragom kojim su išli njihovi drugovi, zguriše se skupljeni u neku zasjenjenu udubinu u litici stisnuvši se jedni uz druge i čekahu ondje u veliku uzbuđenju i nemiru. Jer kako su Arata i njegove već gađali iz citadele i oni se borili, bojna je vika dopirala dolje i krici su odjekivali unaokolo, zbog odbijanja od planina izmiješani i neraspoznatljivi odakle dolaze. Dok su oni bili u neprilici na koju stranu da se okrenu, Arhelaj, zapovjednik kraljevskih četa, stade se penjati s mnoštvom vojnika uz veliku viku i trubljenje i, navaljujući na Aratove ljude, prolazio je pokraj one tri stotine. A ovi, podigavši se kao iz zasjede, bace se na nj i pobiju one na koje su prve udarili a ostale skupa s Arhelajem, uplašivši ih, natjeraju u bijeg i udare goniti sve dok se ovi ne raspršiše rasuvši se po gradu. I upravo kad su oni odnijeli pobjedu, dođe Ergin od onih koji su se borili gore javljajući da se Arat bije s neprijateljima koji se žilavo brane i da je kod samog zida žestoka bitka te da je potrebna hitna pomoć. Ovi mu odmah rekoše neka ih vodi onamo i, penjući se, povicima najavljivahu svoj dolazak hrabreći svoje drugove; i pun mjesec otkri njihovo oružje koje se neprijateljima zbog duljine povorke učini brojnijim a noćne su jeke stvarale dojam da se bojna vika ori iz mnogostruko većeg broja grla nego što ih je stvarno bilo. Najzad zajedničkim jurišem potisnu neprijatelje, zagospodare tvrđavom i svladaju posadu kad je dan već svitao i sunce odmah obasja njihovo djelo a iz Sikiona dođe ostatak Aratove vojske koju su Korinćani na gradskim vratima dočekivali i pomagali im u hvatanju kraljevih vojnika.

23. Kad se sve činilo sigurnim, Arat siđe iz citadele u kazalište kamo se slijevalo neizmjerno mnoštvo u želji da ga vidi i da čuje ono što će reći Korinćanima. Postavivši Ahejce s obje strane na ulaze, sam iz pozadine scene stupi na sredinu još u oklopu lica tako izobličena iscrpljenošću i neispavanošću da su ponos i radost duše bili potpuno nadvladani iznemoglošću tijela. Kako su ljudi, čim je on istupio, obilno dali oduška svome veselju, prebacivši koplje u desnicu, malo prignuvši koljeno i tijelo i oslonivši se o nj, stajao je dugo vremena šutke primajući njihov pljesak i povlađivanje, pohvale njegovoj hrabrosti i čestitke njegovoj sreći. Kad su prestali i umirili se, pribravši se, održi im u ime Ahejaca govor koji je dolikovao njihovu podvigu i nagovori Korinćane da postanu članovi ahejskog saveza te im vrati ključeve od gradskih vrata koji su tada od Filipovih[42] vremena prvi put došli njima u ruke. A od Antigonovih vojskovođa pusti Arhelaja koji mu je pao u ruke, ali Teofrasta, koji nije

htio napustiti svoje mjesto, dade smaknuti; Perzej pak, kad je citadela bila zauzeta, uteče u Kenhreju.[43] Poslije kažu da je za jednog predavanja nekome koji je rekao da mu se čini da je samo mudrac dobar vojskovođa odgovorio: »Bogova mi, to se od Zenonovih[44] načela i meni nekoć najviše sviđalo; ali sad sam, poučen od sikionskog mladića, drugog mišljenja.« To izvješćuje o Perzeju veći broj pisaca.

24. Arat odmah zaposjedne Herin hram i luku Lehej;[45] također uhvati dvadeset i pet kraljevih lađa a proda pet stotina konja i četiri stotine Sirijaca; čuvanje Akrokorinta preuze ahejska posada od četiri stotine teško naoružanih pješaka, pedeset pasa i isto toliko lovaca koji su se hranili u tvrđavi.

Diveći se Filopemenu, Rimljani ga nazivahu zadnjim Helenom misleći time da se poslije njega među Helenima nije pojavio nijedan velik čovjek; a ja bih rekao da je zauzeće Korinta bilo zadnji i posljednji helenski podvig koji se mogao kako po smionosti tako i po uspješnosti mjeriti s najvećim djelima, kako odmah pokazaše događaji. Jer Megarani, odmetnuvši se od Antigona, pristadoše uz Arata i Trezenjani se s Epidauranima učlaniše u ahejski savez a Arat, poduzevši prvi vojni pohod, provali u Atiku i, prešavši na Salaminu, oplijeni je upotrebljavajući ahejsku vojsku, kao netom oslobođena zatvorenika, kako je god htio. Slobodne Atenjane pusti bez otkupnine nastojeći tako dati prvi povod njihovu odmetnuću od Antigona.[46] Ptolemeja učini saveznikom Ahejcima dajući mu zapovjedništvo u ratu i na kopnu i na moru. Toliko mu poraste moć među Ahejcima da su ga, kad već nije bilo moguće svake godine,[47] birali za stratega svake druge godine, ali je stvarno on neprestano zapovijedao i djelom i razboritošću. Ta vidjeli su da niti bogatstvo, niti slavu, niti prijateljstvo kraljeva, niti korist svoga rodnoga grada, niti bilo što drugo nije pretpostavljao uvećavanju ahejskoga saveza. Smatrao je, naime, da se gradovi, koji su slabi svaki ponaosob, spasavaju jedni pomoću drugih ako su vezani nekom zajedničkom korišću i da, kao što dijelovi tijela žive i dišu jer su međusobno srasli, a kad su otkinuti i budu odvojeni, slabe i trunu, isto tako gradovi propadaju zbog onih koji kidaju zajednicu a rastu jedni po drugima kad se, postavši dijelovima jedne velike cjeline, nadahnjuju zajedničkom vizijom budućnosti.

25. Videći da najbolji od susjeda sami sobom upravljaju i jer ga je boljelo robovanje Argivaca, tajno zasnuje da ubije njihova tiranina Aristomaha tražeći ujedno slavu u tome da tom gradu zahvalnost za svoj odgoj[48] uzvrati slobodom i da ga priključi ahejskom savezu. Nađoše se, dakle, ljudi odvažni da se prihvate toga a na čelu im bijahu Eshil i gatar Harimen. Mačeva, međutim, nisu imali jer je tiranin zabranio njihovo posjedovanje i one koji su ih imali kažnjavao je teškim globama. Arat im stoga u Korintu dade načiniti malene bodeže i ušije ih u samare; stavivši te samare na tovarnu marvu koja je nosila neku beznačajnu robu, odasla ih u Arg. Ali kad je gatar Harimen uzeo nekog čovjeka kao sudionika u zavjeri, Eshil se razljuti i stane raditi sam prestavši se obazirati na Harimena. Kad to ovaj opazi, u srdžbi odade zavjerenike koji su već

polazili u napad na tiranina; ali većina njih dospje umaći s trga i uteče u Korint.

No svejedno, za kratko vrijeme zaglavi Aristomah od svojih robova a vlast, požurivši, prigrabi Aristip, još gori tiranin od njega. Uzevši sa sobom koliko se god pri ruci desilo Ahejaca dobi za oružje, Arat pohita gradu u pomoć misleći da će u Argivaca naći oduševljenja. Ali kako je većina njih iz navike bila voljna podnositi ropstvo i nitko nije prešao na njegovu stranu, uzmakne natrag navukavši na Ahejce optužbu da su za mira zametnuli rat. I zbog toga su morali na sud pred Mantinejane,[49] gdje je tužitelj Aristip u Aratovu odsustvu dobio spor i dosuđena mu je odšteta od trideset mina.[50] Ali mrzeći Arata a istovremeno plašeći ga se, zasnuje da ga ubije uz pomoć kralja Antigona; i gotovo posvuda bilo je ljudi da to učine koji su vrebali povoljnu prigodu.

Ali čovjeku na vlasti nema nikakve zaštite kao što je iskrena i pouzdana naklonost onih kojima vlada. Jer kad su i narod i njegovi prvaci navikli ne bojati se vladara nego za vladara, onda on gleda s mnogo očiju, sluša s mnogo ušiju i tako može predviđati događaje. Zato i želim ovdje zastati sa svojim pripovijedanjem da opišem ponešto Aristipov način života što mu ga je nametnula tolikom zavišću praćena tiranida i blaženi i razvikani sjaj samovlašća.

26. Jer premda je imao Antigona za saveznika, držao mnoge ljude radi svoje osobne sigurnosti a u gradu nije ostavio na životu nijednoga od svojih neprijatelja, naređivao je tjelohraniteljima i stražarima da se posmještaju izvana pod trijemom a robove bi, čim bi povečerao, najvećom brzinom sve istjerivao napolje i, zaključavajući vrata u unutrašnjost kuće, zavlačio se sam s ljubavnicom u malu sobicu na gornjem katu, koja su se zatvarala zaklopnim vratima; na njih odozgo namještajući počivaljku, spavao je kako je već i prirodno da spava čovjek u takvu duševnu stanju, nemirno i u strahu. A majka njegove ljubavnice, uklanjajući male ljestve, zaključavala bi ih u drugu sobu i u zoru opet namještala te zvala dolje toga divnog tiranina koji bi silazio kao gmaz iz svoje rupe. Arat pak, stekavši neprekidnu vlast ne nasilno oružjem nego zakonito svojom vrlinom, uvijek u ogrtaču i kakvoj god otrcanoj halji, izjavivši se javnim neprijateljem svakom tiraninu u svako vrijeme, ostavio je rod do današnjega dana izvanredno ugledan među Helenima. A od onih što su zaposijedali citadele, držali tjelesne stražare i zaklanjali se u pogledu osobne sigurnosti za oružje, gradske dveri i zaklopna vrata tek su malobrojni, kao kod zečeva, izbjegli nasilnu smrt; a ni od jednoga od njih nije ostala kuća niti rod niti grob da održava u časti njegovu uspomenu.

27. Što se, dakle, Aristipa tiče, Arat je više puta i tajno i javno neuspješno pokušao zauzeće Arga. Jednom se, prislonivši ljestve, s malo ljudi uz veliku pogibao uspeo na gradski zid i poubijao stražare koji su pritekli da brane to mjesto. Kad se tada već pokazao dan i tiranin ga je napao sa svih strana, Argivci, kao da se bitka ne bije za njihovu slobodu nego kao da su suci na nemejskim igrama,[51] sjeđahu kao nepristrani i objektivni promatrači događaja a da nisu niti prstom maknuli, dok je

Aratu, koji se žilavo branio, koplje izbliza probilo bedro, ali je ipak ostao gospodar položaja na kojem je bio i nije se dao potisnuti sve do noći iako pritješnjivan od neprijatelja. A da se uspio održati i kroz noć, njegov pokušaj ne bi ostao neuspio; tiranin se, naime, već spremao na bijeg i mnogo je svojih stvari poslao unaprijed na more; ali ovako, kako to Aratu nitko nije dojavio i kako mu je ponestalo vode a sam se zbog rana nije mogao koristiti svojom snagom, odvede vojsku.

28. Kako je izgubio nadu u uspjeh na taj način, provalivši otvoreno na argivsko područje, stane ga pustošiti; i u žestokoj bitki s Aristipom, do koje je došlo na rijeci Haresu, navuče optužbu da je napustio boj i ispustio pobjedu iz ruku. Jer dok je ostala njegova vojska nesumnjivo nadjačavala i u gonjenju neprijatelja uznapredovala daleko naprijed, on sam, ne toliko potisnut od neprijatelja pred sobom koliko ne uzdajući se u uspjeh i uplašivši se, uzmakne u neredu u tabor. A kad su ostali, vrativši se iz potjere, bili ogorčeni što su, natjeravši neprijatelja u bijeg i pobivši više njih nego što su izgubili svojih ljudi, dopustili pobijeđenima da podignu pobjedni znak nad njima pobjednicima, postiđen, Arat odluči ponovno se upustiti u odlučni boj o pobjedni znak i, pustivši da prođe jedan dan, opet stade postrojavati svoju vojsku. Ali kad opazi da se broj tiraninovih vojnika povećao i da s većom odvažnošću zauzimaju borbeni položaj, ne osmjeli se upustiti u boj, nego se povuče pokupivši svoje mrtve prema dogovorenom primirju. No ipak, svojom vještinom u ophođenju s ljudima i u politici kao i svojom ljubeznošću nadoknađujući taj propust, privede Kleonu[52] ahejskom savezu i održa nemejske igre u tom gradu pod izlikom da od starine pripadaju onamo i da većma dolikuje da se ondje održavaju. Ali te igre održaše i Argivci i tad bi prvi put prekršena sigurnost i nepovredivost koja se inače priznavala natjecateljima jer su Ahejci sve one koji su se natjecali u Argu a koje su uhvatili na prolazu preko njihovog zemljišta prodali u roblje kao neprijatelje. Tako je žestok i nepomirljiv bio Arat u svojoj mržnji prema tiranima.

29. Malo poslije toga,[53] dočuvši da Aristip smišlja pohod na Kleonu, ali se boji njega koji se smjestio u Korintu, javnim proglasom Arat skupi vojsku. I naredivši da ponesu živeža za više dana, siđe u Kenhreju[54] izazivajući tako Aristipa varkom da udari na Kleonu u uvjerenju da Arata nema ondje; a to se i dogodi. Ovaj, naime, smjesta stiže iz Arga s vojskom. A Arat, vrativši se iz Kenhreje čim je pao mrak i porazmjestivši straže po putovima, povede svoje Ahejce koji su ga slijedili u takvom redu i tolikom brzinom s tolikim oduševljenjem da ne samo dok su putovali, nego ni kad su još za noći stigli u Kleonu i rasporedili se za borbu Aristip ništa o tome nije znao i ostalo mu je skriveno. A čim se razdanilo, pošto se otvoriše gradska vrata i truba dade znak za navalu, jurišem i uz bojnu viku udarivši na neprijatelje, odmah ih natjera u bijeg i nastavi goniti onamo kamo je smatrao najvjerojatnijim da Aristip bježi, jer je u onom kraju bilo putova u više pravaca. Pošto je progon potrajao do Mikene,[55] tiranina uhvati i smakne neki Krećanin po imenu Tragisko, kako izvješćuje Dinija, a od ostalih pade preko tisuću petsto. Ali premda je

postigao tako sjajan uspjeh ne izgubivši nijednoga od svojih vojnika, Arat ipak ne osvoji Arg niti ga oslobodi jer su Agija i Aristomah Mlađi[56] upali u grad s kraljevom[57] vojskom i postali gospodari situacije.

No tim je uspjehom Arat barem ušutkao većinu kleveta i podrugljivih i uvredljivih pričica onih koji su se ulizivali tiranima i pripovijedali, ugađajući svojim gospodarima, da ahejskog stratega pred bitku muče grčevi u trbuhu, da ga obuzima omaglica i vrtoglavica čim uza nj stane trubač i da se, pošto postroji vojsku i dade lozinku i pošto upita podzapovjednika i četovođe ima li potrebe za njegovom prisutnošću (jer je kocka već bačena), udaljuje da izdaleka čeka ishod. Te su priče tako uzele maha da su i filozofi u svojim školama, istražujući jesu li lupanje srca, mijenjanje boje u licu i proljev pred pojavom opasnosti znak kukavičluka ili nekog tjelesnog poremećaja i groznice, uvijek spominjali Arata kao onoga koji je vrstan vojskovođa, ali mu se uvijek pred bitku javljaju te tegobe.

30. Kad je, dakle, smaknuo Aristipa, stade Arat odmah snovati da obori Megalopoljanina Lisijada koji je bio tiranin u svome rodnom gradu. Ovaj po naravi nije bio bez plemenitosti niti bez težnje za slavom a niti se, kao većina samodržaca, dao na tu nepravednu vlast navesti neobuzdanošću i lakomošću nego zanesen još za mlada žudnjom za slavom i nerazborito prihvativši lažne i isprazne priče o tiranidi kao bajnoj i divljenja vrijednoj stvari za uznosit duh, pa se ubrzo, učinivši se tiraninom, zasitio teškog bremena što ga donosi samodrštvo. Zavideći Aratovu uspjehu i bojeći se ujedno njegovih nauma, promijeni mišljenje i preduzme izvanrednu zamisao ponajprije da sebe oslobodi mržnje, straha, straže i tjelohranitelja a zatim da postane dobročiniteljem rodnoga grada te, pozvavši Arata, odreče se vlasti i prevede grad u ahejski savez. Veličajući ga zbog toga, Ahejci ga izabraše za stratega.

Ali pun častoljublja da odmah nadmaši slavom Arata, uz mnoge druge stvari koje se baš nisu činile nužnima, on objavi vojni pohod protiv Lakedemonjana. A kad mu se Arat protivio, mislilo se da to čini iz zavisti; i Lisijad bî po drugi put izabran za stratega premda je Arat otvoreno radio protiv toga i nastojao da se taj položaj povjeri nekome drugom. Sam je, naime, kako je bilo rečeno,[58] obavljao tu službu svake druge godine. Sve do svoje treće strategije,[59] Lisijad je neprestano uživao naklonost naroda i naizmjence s Aratom svake je druge godine vršio službu stratega; ali kako je pokazao očigledno neprijateljstvo prema njemu i više ga puta optužio pred Ahejcima, oni ga odbace i prezru smatrajući da se on lažnom karakternošću postavlja kao takmac istinskoj i nepatvorenoj vrlini. Pa kao što Ezop kaže da su kukavici, kad ih je pitala zašto bježe od nje, male ptičice kazale da će ona jednoga dana biti jastreb, čini se da je isto tako Lisijada, zbog njegove negdašnje tiranide, stalno pratila sumnja koja je štetila iskrenosti njegove promjene mišljenja.

31. Arat se odlikovao i u ratovanju s Etoljanima kad su se Ahejci spremali da se s njima pobiju pred područjem Megare[60] a kralj je Lakedemonjana Agis došao s vojskom i također poticao Ahejce na bitku,

ali Arat, usprotivivši se i podnijevši mnoge pogrde i mnogo ismijavanja i poruge zbog tobožnje mlitavosti i plašljivosti, nije zbog prividne sramote[61] zanemario ono što je smatrao općom koristi, nego je, dapače, dopustio neprijateljima da dođu na Peloponez prešavši Geranijsko gorje. Kad su, međutim, došavši, iznenada zauzeli Pelenu,[62] nije on više bio isti čovjek i nije htio oklijevati i čekati da se sve njegove jedinice odasvud skupe i združe, nego odmah krene s onima što ih je imao uza se na neprijatelje koji su, u svom uspjehu, uslijed nediscipline i obijesti bili posvema oslabljeni. Jer čim su ušli u grad, vojnici su se bili raspršili po kućama gurajući jedni druge van i otimajući se o plijen, dok su zapovjednici i četovođe, obilazeći naokolo, otimali žene i kćeri Pelenjana i, skidajući svoje kacige, metali ih njima na glave da ih ne bi uzeo tko drugi, nego da po kacigi bude vidljivo kome koja pripada. Dok su oni bili u takvu raspoloženju i time se bavili, iznenada bi javljeno da je Arat navalio. I nastade zaprepaštenje kakvo je bilo i prirodno u takvu neredu i prije nego su svi doznali za opasnost, već su prvi, koji su se kod gradskih vrata i u predgrađima sukobili s Ahejcima, pobijeđeni bježali i, tjerani u bezglavu bijegu, ispunjali očajem one koji su se skupljali i hitali im u pomoć.

32. U tom metežu jedna od zarobljenih žena, kći Epigeta, ugledna čovjeka, a sama upadljiva ljepotom i visokim stasom, slučajno je sjedila u Artemidinu svetištu kamo ju je smjestio zapovjednik elitne čete izabravši je za sebe i stavivši joj na glavu kacigu s trostrukom perjanicom, no istrčavši nenadano u pravcu buke, kako je stala pred vratima svetišta i pogledala odozgo na borce s trorepom kacigom na glavi, samim se svojim sugrađanima ukaže pojavom odviše uzvišenom a da bi bila ljudska a neprijateljima se učini da vide božansku prikazu i ona im zadade takvu prepast i užas da nijedan nije ni pomišljao da se brani.

Ali sami Pelenjani kažu da božičin drveni kip sve drugo vrijeme stoji netaknut a kad ga svećenica pomakne i iznese, da nitko ne gleda u nj, nego svi odvraćaju pogled; jer ne samo da je za ljude to strašan i poguban prizor, nego i drveće pored kojega ga pronose postaje jalovo i gubi plod. Kažu, dakle, da je, iznijevši tada taj kip i stalno ga okrećući licem prema Etoljanima, svećenica njih učinila mahnitima i oduzela im razum. Ali Arat u svojim *Sjećanjima* ne spominje ništa takvo nego kaže da je, natjeravši Etoljane u bijeg i zajedno s njima koji su bježali upavši u grad, njih jurišem istjerao i poubijao sedam stotina. To je djelo izišlo na glas kao jedno od najvećih u povijesti i slikar Timant[63] veoma je izražajno prikazao tu bitku.

33. Pa ipak, kako su se mnogi narodi i vladari udruživali protiv Ahejaca, Arat odmah stade raditi oko prijateljstva s Etoljanima i uz pomoć Pantaleonta, najutjecajnijega među Etoljanima, sklopi ne samo mir nego i savezništvo između Ahejaca i njih.

Ali u svom nastojanju da oslobodi Atenjane[63a] doživje predbacivanja i prijekore Ahejaca da je pokušao zaskočiti Pirej premda su oni s Makedoncima sklopili primirje i obustavu neprijateljstava. On sam, poričući to, u *Sjećanjima* što ih je ostavio okrivljuje Ergina s čijom je

pomoći izveo zauzeće Akrokorinta. Kaže, naime, da je ovaj, udarivši na svoju ruku na Pirej i gonjen od neprijatelja kad su mu se slomile ljestve,[64] neprestano po imenu zvao i dozivao Arata kao da je on ondje i da je tako utekao zavaravši neprijatelje.[65] Ali ta se obrana ne čini uvjerljivom. Nije nimalo vjerojatno da bi Erginu, običnu čovjeku i Sirijcu, palo na um tako zamašno djelo da mu nije Arat bio vođom i da nije od njega dobio vojsku i pogodnu priliku za napad. Dokazao je to i sam Arat time što je navalio na Pirej ne dvaput ili triput nego, kao nesretan zaljubljenik mnogo puta i što nije sustao zbog svojjih neuspjeha, nego ga je uvijek na novu smjelost sokolilo to što su ga svaki put nade iznevjeravale kad je već bio blizu cilju. Jednom je i nogu iščašio bježeći kroz Trijasijsku ravnicu;[66] i dok su ga od toga liječili, mnogo se puta morao podvrći kirurškim zahvatima i dugo je vremena bio na svojim vojnama nošen u nosiljci.

34. Poslije Antigonove smrti i Demetrijeva preuzimanja kraljevske vlasti[67] Arat je još većma upro da zauzme Atenu a pokazivao potpun prijezir prema Makedoncima. Zato je, kad je Arat u bitki kod Flijakije bio pobijeđen od Demetrijeva vojskovođe Bitisa i mnoge su vijesti govorile da je zarobljen a mnoge da je mrtav, i Diogen, zapovjednik posade u Pireju, poslao u Korint pismo naređujući Ahejcima da napuste grad jer je Arat poginuo; no desilo se da je Arat baš bio osobno u Korintu kad je pismo stiglo i tako Diogenovi ljudi odoše izazvavši mnogo zabave i smijeha na svoj račun. A sam kralj posla iz Makedonije lađu na kojoj će Arata dopremiti k njemu vezana. Atenjani pak, u svojoj lakomislenosti prelazeći sve granice dodvoravanja Makedoncima, staviše vijence na glave čim bi javljeno da je Arat mrtav. Stoga on u gnjevu odmah i zavojšti na njih i prodre sve do Akademije;[68] ali zatim, davši se nagovoriti, ne učini im nikakvo zlo.

Razabravši tako njegovu vrlinu, kad su se poslije Demetrijeve smrti[69] poduhvatili da povrate slobodu, Atenjani pozvaše njega. A on, premda je tada drugi bio strateg ahejskog saveza a sam dugotrajnom bolešću prikovan za krevet, ipak je, davši se nositi na nosiljci, izišao ususret želji grada i nagovorio zapovjednika posade Diogena da Atenjanima vrati Pirej, Munihiju,[70] Salaminu i Sunion za sto pedeset talenata od čega Arat sam priloži dvadeset. Odmah Eginjani i Hermionjani[71] pristupiše ahejskom savezu a priključi im se najveći dio Arkadije. I kako su Makedonci bili zauzeti nekim ratovima sa susjedima i narodima s kojima su graničili a Etoljani su bili Ahejcima saveznici, moć ovih silno je porasla.

35. Arat pak, nastojeći ostvariti svoju davnu zamisao i teško podnoseći susjedstvo tiranide u Argu, trudio se da preko poslanika nagovori Aristomaha da dade slobodu svome gradu i da ga prisajedini ahejskom savezu potičući ga neka se ugleda u Lisijada pa da radije bude u slavi i časti strateg tako moćna naroda nego u opasnosti i mržnji tiranin jednoga grada. A kad je Aristomah poslušao i zatražio od Arata da mu pošalje pedeset talenata da otpremi i raspusti svoje vojnike, dok su se novci prikupljali, Lisijad, koji je još bio strateg i želio u svom slavohleplju da pred Ahejcima njemu pripadne slava za taj politički potez, stade kod

Aristomaha optuživati Arata da je uvijek bio nepomirljiv dušmanin tiranima[72] i, nagovorivši ga da njemu prepusti tu stvar, dovede ga pred Ahejce. Ali tada su članovi vijeća ahejskog saveza jasno pokazali svoju naklonost prema Aratu i povjerenje u nj. Jer kad se on u srdžbi[73] usprotivio, odbiše Aristomaha; ali kad je on, davši se nagovoriti, sam osobno opet započeo o tome govoriti, sve brzo i spremno izglasaše i primiše u svoj savez Arg i Flijunt a godinu dana kasnije[74] izabraše doista Aristomaha za stratega.

Tad ovaj, budući u milosti kod Ahejaca, hoteći provaliti u Lakoniju, pozove Arata iz Atene. A on mu odgovori pismom u kome ga je odvraćao od toga ne želeći uvlačiti Ahejce u sukob s Kleomenom,[75] koji je bio odvažan i opasno mu je rasla moć, ali kako je onaj navaljivao, potpuno se pokori i osobno se pridruži vojni. Tad ga je, zato što je spriječio Aristomaha da zametne bitku kad im je Kleoman došao napomol kod Palantija,[76] Lisijad optužio i tad je, ušavši u borbu i nadmetanje s Lisijadom za čast stratega, pobijedio u glasanju i po dvanaesti put bio izabran za stratega.

36. Za vrijeme tog obnašanja časti stratega,[77] pobijeđen od Kleomena kod Likeja[78] pobježe; i kako je noću zalutao, pomislili su da je mrtav i opet se takva glasina o njemu pronese po svoj Heladi; ali on, spasivši se i prikupivši svoje vojnike ne zadovolji se time da ode zdrav i čitav, nego, izvrsno se okoristivši dobrom prilikom, kad to nitko nije očekivao niti slutio što će se dogoditi, iznenada udari na Mantinejane koji su Kleomenu bili saveznici; i pošto zauze grad, smjesti u nj posadu i dade građansko pravo njihovim doseljenicima te pribavi tako pobijeđenim Ahejcima ono što ni kao pobjednici ne bi bili lako dobili.

I opet, kad su Lakedemonjani zavojštili na Megalopol,[79] pođe gradu u pomoć, ali se sustezao doći na dohvat Kleomenu, koji ga je izazivao na bitku, i opirao se Megalopoljanima koji su ga silili da se pobije, jer niti inače po naravi nije bio pravo vješt bitkama licem u lice, a onda je napose bio brojčano slabiji a stajao je nasuprot čovjeku poduzetnu i još mladu, dok je njegova žestina venula a častoljublje popustilo pa je smatrao da slavu, koju Kleomen svojom smionošću tek nastoji steći jer je još nema, treba da sačuva opreznošću.

37. Pa ipak, kad su njegovi lako naoružani pješaci izveli ispad i potisnuli Spartance sve do njihova tabora i raštrkali se među šatorima, Arat niti u toj situaciji ne povede vojsku u napad, nego, dočepavši se neke rasjekline koja je ležala između njega i neprijatelja, zaustavi tešku pješadiju[80] i spriječi je da je prijeđu; veoma ogorčen zbog tog postupka i grdeći Arata, Lisijad pozove k sebi konjanike tražeći da se pokažu među progoniteljima i da ne dopuste da im izmakne pobjeda te da ne ostave na cjedilu njega koji se bori za domovinu. Pošto se mnogo valjanih momaka okupilo oko njega, ohrabren udari na desno krilo neprijatelja i, natjeravši ga u bijeg, dade se u potjeru za njim, ali žestinom i častoljubljem dade se, ne pazeći, odvući na mjesta neravna, puna posađena drveća i širokih jaraka gdje ga Kleomen napade i on pade poslije sjajne i blistave borbe

na vratima rodnoga grada. Ostali pobjegoše ka glavnini vojske i, unijevši nered među teško naoružane pješake, povukoše u poraz čitavu vojsku. Arat je zbog toga bio žestoko okrivljavan jer se smatralo da je izdao Lisijada; i Ahejci gnjevni napustiše bojno polje prisilivši ga da pođe s njima u Egij. Skupivši se ondje, izglasaju odluku da mu više ne daju novaca niti da za nj drže najamnike, nego neka si sam pribavlja sredstva ako želi ratovati.

38. Tako ponižen, namisli odmah odložiti službeni pečat saveza i odreći se časti stratega, ali, razmislivši, strpi se za taj tren i, odvevši Ahejce do Orhomena,[81] zametne bitku s Megistonoojem, očuhom Kleomenovim, u kojoj pobijedi i ubije tri stotine neprijatelja a Megistonooja uhvati živa. Ali kad je, kako je po navici bio biran za stratega svake druge godine, red došao na nj i bio pozvan da preuzme službu, pod prisegom to otkloni[82] i Timoksen bi izabran za stratega.[83] Srdžba na svjetinu, koja se spominjala kao izlika za Aratovo odreknuće, nije se činila uvjerljivom, nego pravi je razlog bio položaj Ahejaca jer Kleomenovi prodori nisu više bili polagani i suzdržani kao ranije niti su ga više sapinjale državne vlasti u Lakedemonu, nego je on, pošto je ubio efore, porazdijelio zemlju i uvrstio mnoge od doseljenika među građane i tako stekao neograničenu moć,[84] odmah stao pritiskati Ahejce i tražiti za sebe vrhovno zapovjedništvo. Stoga i zamjeraju Aratu da je, dok je državu bacalo silno valovlje i oluja, kao kormilar ostavio kormilo i prepustio ga drugome a baš bi onda bilo lijepo da je i protiv volje ostao njima na čelu i spasavao zajedničko dobro; ako je pak očajao o položaju i snazi Ahejaca, trebalo je popustiti Kleomenu a ne ponovno učiniti Peloponez barbarskim pod makedonskim posadama,[85] napuniti Akrokorint ilirskim i galskim trupama i dovoditi u gradove pod lijepim imenom saveznika kao apsolutne gospodare one koje je sam kao strateg i državnik svojom djelatnošću suzbijao a u *Sjećanjima* neprestano grdio. Pa ako je Kleomen i bio – ta neka bude tako rečeno! – prekršitelj zakona i silnik, bili su mu barem Heraklovići preci a Sparta rodni grad, čiji je najneznatniji građanin bio dostojniji od prvoga među Makedoncima da ga učine sebi vođom oni koji iole mare za plemeniti helenski rod. Pa ipak, Kleomen je od Ahejaca tražio najvišu vlast u savezu obećavajući da će njihovim gradovima učiniti mnogo dobra zauzvrat za tu čast i taj naslov, dok Antigon,[86] proglašen vrhovnim zapovjednikom s potpunim ovlaštenjima na kopnu i na moru, nije to prihvatio sve dok mu nije kao plaća za njegovo zapovjedništvo bio obećan Akrokorint, postupajući tako posve kao Ezopov lovac.[87] Nije, naime, htio uzjahati Ahejce koji su ga molili i podmetali mu se preko poslanika i skupštinskih zaključaka prije nego što su mu dopustili da ih svojom posadom i uzetim taocima kao uzdom zauzda. Pa ipak, Arat prosvjeduje u sav glas braneći se nuždom. Ali Polibije kaže[88] da je on unatrag dugo vremena i prije nego je nastala nužda, sa sumnjom gledajući na Kleomenovu poduzetnost, potajno pregovarao s Antigonom i zakrio se za Megalopoljane koje je nagovorio da zamole Ahejce neka pozovu Antigona. Oni su, naime, bili u velikoj stisci zbog rata jer ih je Kleomen neprekidno pljačkao i plijenio. Jednako o tome izvješćuje i Filarh,[89] kome, doduše, ne bi trebalo potpuno

vjerovati da Polibije ne potvrđuje njegovo svjedočanstvo. Jer svaki put kad se takne Kleomena daje se zanijeti oduševljenjem pa u svojoj povijesti, kao da je na sudu, neprestano optužuje Arata a brani Kleomena.

39. Ahejci, međutim, izgubiše Mantineju koju je Kleomen ponovno osvojio i, potučeni u velikoj bitki kod Hekatombejona,[90] tako se obeshrabriše da odmah poslaše Kleomenu poziv da dođe u Arg preuzeti vrhovno zapovjedništvo. Ali Arat, kad dozna da je on na putu i da je s vojskom kod Lerne, uplašivši se, posla mu poslanike da traže od njega da dođe k njima kao s prijateljima i saveznicima samo s tri stotine ljudi a ako nema povjerenja, neka uzme taoce. Odgovorivši da je to uvreda i poruga njemu, Kleomen povuče vojsku pošto je Ahejcima napisao pismo puno optužbi i prijekora Aratu. A i ovaj je pisao pisma protiv Kleomena; uzajamno su se vrijeđali i klevetali idući tako daleko da su čak ružno govorili o braku i ženi drugoga.

Nato Kleomen, poslavši glasnika da Ahejcima navijesti rat, pošto umalo nije izdajom ugrabio grad Sikion ali je, već blizu cilju, bio osujećen, udari na Pelenu i, kad je ahejski strateg utekao, zauze grad. Malo poslije osvoji i Fenej i Pentelej;[91] i uopće Ahejcima ništa od onoga što su stekli nije bilo sigurno a Arata odjednom obuze velika smućenost jer je vidio da se Peloponez potresa a prevratnici posvuda bune gradove.[92]

40. Nigdje, naime, nije bilo mira i nitko nije bio zadovoljan tadašnjim stanjem, nego čak i među Sikionjanima i Korinćanima bili su otkriveni mnogi koji su bili u dogovoru s Kleomenom i koji su odavno iz težnje za osobnom vlašću gajili prikriveno neprijateljstvo prema općem dobru. Dobivši neograničene ovlasti za obračun s njima,[93] Arat dade smaknuti one koji su u Sikionu bili podmićeni, ali kad je uznastojao u Korintu pronaći i kazniti takve, razjari svjetinu koja je već bila nezadovoljna i ogorčena ahejskom upravom. Skupivši se, dakle, žurno u Apolonov hram, poslaše po Arata odlučivši da ga ubiju ili uhvate prije nego se odmetnu. No on dođe sam vodeći za sobom konja kao da nema nepovjerenja niti sumnji, a kad su mnogi skočili i grdili ga i optuživali, sabrana držanja i blagim tonom zatraži neka sjednu i ne viču bez reda stojeći, nego neka puste unutra i one koji stoje kod vrata; i dok je to govorio, povlačio se korak po korak kao da će nekom predati konja. Izmakavši tako i spokojno razgovarajući s Korinćanima što ih je putem sretao i pozivajući ih da idu u Apolonov hram, kad je neopažen došao do citadele, skočivši na konja i naredivši zapovjedniku posade Kleopatru da čvrstom rukom čuva to mjesto, odjaše u Sikion praćen od samo trideset vojnika, dok su ga ostali ostavili i raspršili se.

Kad su Korinćani malo potom opazili da je utekao i pošli za njim u potjeru, kako ga nisu dostigli, poslaše po Kleomena i predadoše mu svoj grad[94] premda je on smatrao da je od njih manje dobio nego što je izgubio time što su pustili da im umakne Arat. Kleomen, dakle, pošto su uza nj pristali stanovnici tzv. Obale[94a] i predali njemu u ruke svoje gradove, stade koljem i zidom okruživati Akrokorint.

41. Zajedno s Aratom sabra se u Sikion nevelik broj Ahejaca; i održavši skupštinu, izabraše ga za stratega s neograničenim ovlaštenjima. Sad se on okruži tjelesnom stražom od svojih sugrađana jer pošto je trideset i tri godine ravnao javnim poslovima ahejskog saveza i bio prvi među Helenima i moći i ugledom, sada je, osamljen i bespomoćan, bio skršen plutajući kao na olupini broda svoga zavičaja po tolikom burnom valovlju i opasnosti. I kad je, naime, molio za pomoć Etoljane, oni odbiše, i kad je grad Atena, iz zahvalnosti prema Aratu, bio pripravan da pomogne, spriječiše to Euriklid i Mikion.[95] Kako je Arat u Korintu imao novca i kuća, Kleomen niti je što dotakao niti je ikome drugom to dopustio, nego je, poslavši po njegove prijatelje i nadstojnike, naredio da svime upravljaju i da sve čuvaju da Aratu o tome mogu položiti račun; štaviše, privatno je Aratu poslao Tripila i onda opet svog očuha Megistonooja obećavajući mu, uz mnogo drugoga, i godišnju novčanu potporu od dvanaest talenata a to je bilo dvostruko više od onoga što je dobivao od Ptolemeja;[96] jer ovaj je svake godine Aratu slao po šest talenata. Kleomen je, međutim, zahtijevao da ga Ahejci proglase vrhovnim zapovjednikom i da zajedno s njima drži Akrokorint. A kad je Arat odgovorio da on ne upravlja političkim prilikama nego one njime, Kleomen, vidjevši u tome ironiju protiv sebe, odmah provali na područje Sikiona te ga je pustošio i uništavao i bio utaboren pred gradom tri mjeseca dok je Arat to postojano podnosio pitajući se da li da prihvati Antigona kao saveznika pod pogodbom da mu preda Akrokorint; bez toga, naime, ovaj nije bio voljan pomoći.[97]

42. Sastavši se, stoga, u Egiju, Ahejci pozvaše onamo Arata. A bilo je opasno poći onamo jer je Kleomen taborovao pred Sikionom. I građani ga zadržavahu moleći ga neka ne ide i ne dopuštajući mu da se izloži neprijateljima koji su tako blizu; čak se žene i djeca vješahu o njega grleći ga kao zajedničkog oca i spasitelja i plačući. No ipak, ohrabrivši ih i utješivši, izjaše k moru u pratnji desetorice prijatelja i sina koji je već bio mlad čovjek; i kako su ondje bile usidrene lađe, ukrcavši se, prebaciše se u Egij na skupštinu u kojoj izglasaše da pozovu Antigona i da mu predaju Akrokorint. Arat posla k njemu i sina skupa s drugim taocima. Nato Korinćani, ogorčeni, razgrabiše njegov novac a kuću dadoše Kleomenu na dar.

43. I sada, kako se Antigon približavao sa svojom vojskom (a vodio je dvadeset tisuća makedonskih pješaka i tisuću tristo konjanika), pođe mu Arat zajedno s državnim upraviteljima[98] ususret morem u Pagu[99] neopazice od neprijatelja, ne pouzdavajući se baš naročito u Antigona niti vjerujući Makedoncima. Ta znao je da je njegova veličina rezultat štete što ju je njima nanio i da je prvo i glavno načelo njegova političkog djelovanja bilo mržnja prema pređašnjem Antigonu.[100] Ali kad je vidio da ga pritješnjuje neumoljiva nužda i potreba trenutka kojoj robuju svi oni za koje se čini da vladaju, upustio se u opasnu igru. Ali Antigon, kad mu netko reče da dolazi Arat, pozdravi ostale poslanike odmjereno i kao svakog drugog posjetioca, njega pak već pri prvom susretu primi s

izuzetnom počašću a kasnije, upoznajući u njemu čestita i umna čovjeka, privukao ga je u svoje još prisnije prijateljstvo.

Pa i Arat nije bio koristan samo u velikim poslovima, nego je i u dokolici kralju bio ugodan za druženje kao nitko drugi. Stoga, premda je Antigon bio mlad, čim je razabrao da po naravi taj čovjek nije nimalo beskoristan niti kao kraljev prijatelj, bio je stalno s njime prisan najviše ne samo od svih Ahejaca, nego i od svih Makedonaca u svojoj pratnji; i tako se ispuni znamenje što ga je bog poslao Aratu pri žrtvi. Pripovijeda se, naime, da je Arat, dok je kratko prije toga prinosio žrtvu, u jetri ugledao dvije žuči obavijene jednim slojem sala; gatalac mu je nato rekao da će se ubrzo združiti bliskim prijateljstvom s onim što najviše mrzi i protiv čega najžešće ratuje; ončas je Arat slabo poklonio pažnje tom objašnjenju nego se radije pouzdavao u svoju sposobnost rasuđivanja. Ali kad je kasnije, dok je rat dobro napredovao, Antigon priredio u Korintu gozbu i pozvao mnoge uzvanike, smjestio je Arata poviše sebe[101] i domala zatražio pokrivač i upitao ga ne čini li se i njemu da je hladno, a kad Arat odgovori da se baš smrzava, reče mu neka dođe bliže i, pošto su robovi donijeli prostirač, pokriše ih obojicu zajedno; tad se Arat doista prisjeti one žrtve i prasne u smijeh te ispriča kralju o znamenju i o gatarovu proricanju. Ali to se zbilo mnogo vremena kasnije.

44. U Pegi Antigon i Arat izmijeniše zakletve i odmah pođoše na neprijatelje. I bilo je borbi oko Korinta jer se Kleomen dobro utvrdio a Korinćani su se žustro branili. Uto Argivac Aristotel, koji je Aratu bio prijatelj, posla njemu poruku da će svoj grad navesti na otpadništvo od Kleomena ako on dođe s vojnicima. Ali kad je Arat obavijestio o tome Antigona i najvećom se brzinom prebacio s tisuću i petsto ljudi brodovima s Istma u Epidaur,[102] Argivci, prerano se pobunivši, navališe na Kleomenove vojnike i zatvoriše ih u citadelu a Kleomen, doznavši za to i pobojavši se da mu neprijatelji ne bi, zaposjevši Arg, presjekli put kući i sigurnost, ostavi još za noći Akrokorint i pođe svojima u pomoć. Stiže prvi u Arg i natjera neke od neprijatelja u bijeg, ali kad se malo kasnije približio Arat a kralj pokazao s vojskom, uzmakne u Mantineju. Nato gradovi opet svi pristadoše uz Ahejce; Antigon preuze Akrokorint a Arat, izabran od Argivljana za stratega, nagovori ih da dadu Antigonu na dar imetak tirana i izdajica. Aristomaha pak u Kenhreji udariše na muke i zatim utopiše u moru, zbog čega su i najviše predbacivali Aratu što je dopustio da čovjek, koji nije bio zao, nego je s njime i surađivao i dao se nagovoriti da se odrekne vlasti i da svoj grad priključi ahejskom savezu, ipak bude nezakonito smaknut.

45. No već su na nj svaljivali i krivnju drugih, kao na primjer što su Ahejci poklonili Antigonu grad Korint kao da je to kakvogod seoce, što su dopustili kralju da opljačka Orhomen i smjesti onamo makedonsku posadu, što su izglasali zaključak da neće pisati niti slati poslanike nekom drugom kralju protiv Antigonove volje, što su bili prisiljeni hraniti i plaćati makedonske čete i što su Antigonu u čast priređivali žrtve, svečane ophode i natjecanja, s čime su započeli Aratovi sugrađani i primili

Antigona u svoj grad gdje je bio Aratov gost; za sve okrivljavahu njega ne znajući da je predao uzde Antigonu i da ga za sobom vuče kraljeva sila a da više nema mogućnosti da bude gospodar bilo čemu osim jedino svome jeziku pri čemu se ni tom slobodom nije mogao služiti bez opasnosti jer je bilo očito da je mnogo od onoga što se radilo boljelo Arata kao što postupak s kipovima; Antigon je, naime, dao nanovo u Argu podići porušene kipove tirana a postavljene kipove onih koji su osvojili Akrokorint dade oboriti osim jedinog Aratova; i unatoč svojim usrdnim molbama Arat ga nije uspio odvratiti od toga. A činilo se da i postupak Ahejaca s Mantinejom nije bio u helenskom duhu. Ta osvojivši taj grad uz Antigonovu pomoć, pogubiše najodličnije i prve građane, dok od ostalih jedne prodadoše u roblje a druge poslaše u okovima u Makedoniju, žene pak i djecu učiniše robovima i od novca prikupljena prodajom trećinu sami podijeliše među se a dvije trećine dadoše Makedoncima. To je, doduše, potpadalo pod zakon osvete;[103] jer ako je i strašno u srdžbi tako postupiti prema ljudima iste krvi i roda, u situaciji kad smo na to prisiljeni postaje slatko a ne mučno, po Simonidu,[104] pružiti olakšanje i zadovoljenje srcu koje trpi od bola i uzrujanosti. Ali ono što su poslije toga uradili s tim gradom, to Arat ne može pripisati niti kakvu plemenitu motivu niti nuždi. Kad su, naime, Ahejci od Antigona grad primili na dar i odlučili ga naseliti, on sam, izabran za utemeljitelja novog naselja i kao strateg, dade izglasati zaključak da se više ne zove Mantineja nego Antigoneja a to mu je ime sve do danas. I tako se čini da je zbog njega ime »ljupke Mantineje«[105] bilo potpuno zatrto a grad i dalje nosi ime svojih upropastitelja i krvnika svojih pređašnjih građana.[106]

46. Nato Kleomen, poražen u velikoj bitki kod Selasije,[107] ostavi Spartu i otplovi u Egipat a Antigon, učinivši za Arata sve što je bilo pravo i čovječno, vrati se s vojskom u Makedoniju i, poslavši odande, već bolestan, na Peloponez nasljednika svog prijatelja Filipa, koji je još bio napola dječak,[108] naredi mu da ponajviše sluša Arata i da samo preko njega stupi u dodir s gradovima i upozna se s Ahejcima. I doista, prihvativši ga, Arat ga zadahne takvim duhom da ga je poslao natrag u Makedoniju prožeta velikom dobrohotnošću prema njemu i zanimanjem i gorljivošću da se bavi helenskim poslovima.

47. Poslije Antigonove smrti[109] Etoljani, puni prijezira prema Ahejcima zbog njihova nehaja (jer su, navikavši se da se spasavaju rukama drugih i da se zaklanjaju za makedonsko oružje, živjeli u veliku neredu i nedostatku zapta), oružjem se upletoše u prilike na Peloponezu;[110] na prolazu oplijeniše područje Patre i Dime a onda provališe u Meseniju i stadoše je pljačkati. Nato Arat, ljuteći se i videći da tadašnji strateg Ahejaca Timoksen oklijeva i oteže jer mu se služba već bližila kraju, sâm, izabran da ga naslijedi na vlasti, preuze vršenje službe pet dana prije roka radi pružanja pomoći Mesenjanima. I skupivši Ahejce, kojima je nedostajalo tjelesne uvježbanosti i koji nisu bili nimalo raspoloženi da ratuju, pretrpje poraz kod Kafije;[111] i tako, budući da se učinilo da je kao vojskovođa postupio previše strastveno, ponovno klone i napusti cijelu

stvar i svoje nade tako da je Etoljane, premda su se često znali izložiti mogućem napadu, trpio i dopuštao im da tako reći banče po Peloponezu s mnogo drzovitosti i raspuštenosti. Opet su jednom, dakle, Ahejci pružali ruke prema Makedoniji pa nastojali uplesti i uvući Filipa u helenske poslove nadajući se najviše da će im zbog naklonosti prema Aratu i povjerenja u nj s njime biti lako i da će njime moći upravljati.

48. I kad se tada prvi put kralj dao nagovoriti klevetama Apelesa, Megaleja[112] i nekih drugih dvorjana i podržao Eperata, kandidata protustranke, uznastojao je da Ahejci ovoga izaberu za stratega. Ali kako zato što su Ahejci Eperata potpuno prezirali a Arat se nije nimalo brinuo za javne poslove, ništa korisno nije bilo poduzimano, shvati Filip da je posvema promašio. Vrati se opet Aratu i otada je potpuno bio uza nj, a kako je razvoj događaja donosio sada Filipu sve veću moć i ugled, čvrsto se držao toga čovjeka uvjeren da mu, zahvaljujući njemu, raste ugled i širi se utjecaj. Svi su u Aratu vidjeli valjana odgojitelja ne samo demokracije nego i monarhije; jer njegovi su se nazori i značaj poput boje na tkanini jasno nazirali u svim kraljevim postupcima. Ta i umjerenost tako mlada čovjeka prema Lakedemonjanima unatoč njihovoj greški,[113] i diplomatsko ophođenje prema Krećanima, kojim je za nekoliko dana pridobio za sebe čitav otok,[114] i iznenađujuće odlučno vođenje vojne protiv Etoljana pribavljahu Filipu ugled zbog spremnosti da sluša dobre savjete a Aratu zato što ih daje. I zbog toga još mu većma zaviđajući, kako ništa nisu postizali potajnim klevetama, kraljevi dvorjani prijeđoše na javno psovanje i vrijeđanje njega uz piće s mnogo drzovitosti i prostote; a jednom su čak išli za njim kad se poslije večere vraćao u šator gađajući ga kamenjem. Nato ih Filip, razgnjevljen, smjesta kazni globom od dvadeset talenata, ali kasnije, jer se činilo da kvare i remete njegove poslove, dade ih pogubiti.[115]

49. No kad su u njemu, ponesenu povoljnim tijekom njegove sretne političke sudbine, stale narastati mnoge jake strasti a urođena je opakost, potiskujući neprirodno pretvaranje i pomaljajući se na površini, pomalo razgolićavala i otkrivala njegov pravi karakter, najprvo nanese osobnu uvredu mlađem Aratu zavevši mu ženu i to je dugo vremena ostalo skriveno jer je bio član njihova domaćinstva i gost kod njih; zatim postade surov prema grčkim državama i bilo je očito da se sad kani otresti Arata. Prve je sumnje izazvalo njegovo ponašanje u mesenskom slučaju. Jer kad je među njima[116] izbio stranački razdor, Arat je zakasnio u pokušaju da pomogne srediti situaciju, a Filip, došavši dan prije njega u grad, odmah podjari ljude jedne protiv drugih pitajući mesenske poglavare zar nemaju zakona da ih primijene protiv mnoštva a opet privatno vođe mnoštva zar nemaju ruke da ih dignu protiv tirana. Ohrabrivši se, vlasti nato pokušaše pohvatati pučke vođe a ovi, navalivši na čelu mnoštva, pobiše vlasti i još blizu dvije stotine drugih građana.

50. Kad je Filip uradio tako strašno djelo i još većma nastojao međusobno zavaditi Mesenjane, Arat, stigavši, i sam je očevidno bio ogorčen a sina, koji je Filipu gorko predbacivao i korio ga, nije suspregao.

Činilo se da je mladić zaljubljen u Filipa; ali tada mu, između ostalog, reče da poslije takva čina za njegove oči više nije lijep nego najružniji od sviju. Filip mu ništa ne odgovori premda se to od njega očekivalo jer je iz srdžbe više puta zaurlao dok je mladić govorio, nego kao da je mirno primio njegove riječi i kao da je naravi suzdržane i diplomatske pružívši starijem Aratu desnicu, izvede ga iz kazališta i povede u Itomat[117] da žrtvuje Zeusu i razgleda mjesto. Ono, naime, nije bilo slabije utvrđeno od Akrokorinta i, dobije li posadu, postaje neugodno i neosvojivo silom za okolne stanovnike. Pošto se popeo i žrtvovao, kad mu gatar prinese utrobu govečeta, prihvativši je objema rukama, pokaza je Aratu i Demetriju Faraninu[118] naginjući se naizmjence jednom i drugom i pitajući ih što vide u utrobi žrtve, da li da zadrži u vlasti citadelu ili da je vrati Mesenjanima. Nasmijavši se, Demetrije odgovori: »Ako imaš srce gataoca, napustit ćeš ovo mjesto; ako pak imaš srce kralja, držat ćeš goveče za oba roga« nišaneći na Peloponez koji će mu, ako uz Akrokorint pribavi sebi Itomat, biti posvema podložan i pokoran. Arat je, međutim, dugo vremena šutio a kad je Filip zahtijevao da kaže svoje mišljenje, reče: »Mnogo ima, Filipe, velikih planina na Kreti, mnogo tvrđava na vrhuncima Beotije i Fokide; postoje valjda i u Akarnaniji, kako u unutrašnjosti tako i na moru, mnoga mjesta koja pokazuju izvanrednu čvrstoću; ali nijedno od tih nisi zaposjeo a ipak svi ti ljudi dragovoljno čine ono što im naređuješ. Ta razbojnici se drže stijena i nastanjuju se na klisurama, a za kralja nema nikakva silnijeg i čvršćeg uporišta od povjerenja i odanosti naroda. To ti otvara Kretsko more, to Peloponez. Od toga polazeći ti si već, tako mlad, postao jednima vođa, drugima gospodar.« Još dok je on bio u riječi, preda Filip gataocu utrobu a Aratu, privukavši ga sebi rukom, reče: »Dođi, dakle, ovamo; pođimo istim putem!« kao da ga je Arat prisilio i oteo mu grad.

51. Ali Arat, koji se počeo povlačiti s dvora i udaljavati od prisna druženja s Filipom, kad je ovaj polazio u Epir,[119] i molio ga da ide s njim na vojnu, odbije i ostade kod kuće bojeći se da će izići na zao glas sudjelujući u kraljevim postupcima. A kad se poslije veoma sramotna gubitka svojih brodova pod udarom Rimljana[120] i potpuna neuspjeha svog pothvata Filip vratio na Peloponez i poduhvatio ponovna zaludivanja Mesenjana, pa pošto su to prozreli, kad im stade otvoreno činiti štetu i pustošiti njihovu zemlju, Arat potpuno s njime raskrsti i zavadi se jer je već doznao i za Filipovo nedjelo u ženskoj sobi i to mu je zadavalo duboku bol, ali je krio od sina; jer ovome je preostajalo jedno jedino, da dozna za nanesenu sramotu, i ništa drugo, a osvetiti se nije mogao. Ta činilo se da se kod Filipa zbiva najveća i najneobjašnjivija[121] promjena jer je od krotka kralja i trijezna mladića postao drzovit čovjek i pokvaren tiranin. Ali to doista nije bila promjena naravi nego izbijanje na površinu, u vrijeme kad se osjećao sigurnim, velike opakosti koju je kroz dugo vrijeme iz straha održao nepoznatom.

52. Da su, naime, njegovi osjećaji, što ih je od početka gajio prema Aratu, imali primjese stida i straha, postalo je jasno po onome što mu je

uradio. Jer želeći ukloniti tog čovjeka i smatrajući da ne može niti biti slobodan dok je Arat živ, a kamoli da bude tiranin ili kralj, silom ništa ne poduze, nego naredi Taurionu, jednome od svojih vojskovođa i prijatelja, da to izvede na prikriven način, najbolje otrovom, kad kralj ne bude prisutan. A ovaj, učinivši se prisnim drugom Aratu, dade mu otrov, ali ne oštar i žestok nego jedan od onih što u tijelu izazivaju laku vrućicu i slab kašalj a zatim vode malo pomalo u smrtonosnu sušicu. Pa ipak, stvar Aratu nije ostala skrivenom; no kako nije bilo nikakve koristi razobličavati krivca, blago je i tiho trpio kao da boluje od neke općepoznate i obične bolesti. Samo kad je u nazočnosti jednoga od bliskih prijatelja u svojoj sobi ispljunuo krv pa je ovaj to vidio i začudio se, reče: »To ti je, moj Kefalone, plaća za prijateljstvo kraljeva.«[122]

53. Kad je tako umro[122a] u Egiju dok je bio strateg sedamnaesti put i kad su Ahejci smatrali pitanjem časti da mu ondje bude pokop i nadgrobni spomenik koji dolikuje životu tog čovjeka, Sikionjani smatrahu nesrećom ako njegovo tijelo ne bude pokopano kod njih i nagovoriše Ahejce da im ga prepuste, ali kako je postojao drevni zakon da se nitko ne smije pokapati unutar gradskih zidina a jaka je praznovjerica podupirala zakonsku zabranu, poslaše u Delfe ljude da o tome pitaju Pitiju. Ona im pak dade ovaj proročki odgovor:

Vijećaš stalno, Sikione, o svetoj gozbi kao nagradi
Aratu, otišlome vladaru, za spaseni život?
Znaj: mjesto koje tišti tog čovjeka ili koje on tišti
svetogrdno je, bilo ono na zemlji, nebu ili u moru.[123]

Kad im je proroštvo bilo doneseno, svi se Ahejci obradovaše a pogotovo Sikionjani, promijenivši svoje žalovanje u svetkovinu, odmah iz Egija ponesu mrtvaca u svoj grad ovjenčani i u bijelo odjeveni uz pjevanje peana[124] i plesne zborove i, izabravši uočljivo mjesto, sahrane ga ondje kao osnivača i spasitelja svoga grada. I do danas ono se zove Aratej i ondje Aratu prinose žrtve, jednu onoga dana kad je grad oslobodio tiranide, petog dana mjeseca dezija koji Atenjani nazivaju antesterionom,[125] a tu žrtvu nazivaju Soterijama;[126] a drugu u dan mjeseca kad se, kako se spominje, taj čovjek rodio. Prvi je žrtveni obred svečano započinjao žrec Zeusa Spasioca a drugi Aratov, s vrpcom oko glave, ne sasvim bijelom nego dopola grimiznom,[126a] Dionisovi su umjetnici[126b] uz pratnju kitare pjevali pjesme, a i gimnazijarh[127] je sudjelovao u ophodu vodeći dječake i mladiće dorasle za vojsku, zatim slijedilo vijeće ovjenčano vijencima te svatko od drugih građana koji je želio. Iz savjesnosti još se čuvaju neki tragovi tih svečanih obreda iz onih dana; ali većina je Aratu ukazivanih počasti djelovanjem vremena i drugih okolnosti otpala.

54. Eto kakav je prema izvješćima pisaca bio život i kakva je bila narav starijeg Arata; a njegova je sina Filip, po prirodi zločinac i uza svoju okrutnost obijesni silnik, lišio razuma otrovima koji ne ubijaju, nego izazivaju ludilo; to ga je učinilo žrtvom strašnih i odvratnih poriva jer je težio za bezumnim činima i zadovoljavanjem strasti koliko pogubnih

toliko i sramotnih tako da mu je smrt, premda je još bio mlad i u punom cvatu životne dobi, došla ne kao nesreća nego kao oslobođenje i spas. Za ta bezbožna nedjela plaćao je Filip sve do kraja života ne baš neznatnu kaznu Zeusu čuvaru gostoljublja i prijateljstva. Svladan od Rimljana,[128] predao im je svoju sudbinu na milost i nemilost pošto se morao odreći svih ostalih dijelova kraljevstva, izručiti sve lađe osim pet, obavezati se da će platiti uz to tisuću talenata i predati sina kao taoca[129] a samo iz samilosti[130] ostavljena mu je Makedonija i vazalni krajevi. Ali ubijajući najodličnije podanike i najbliže rođake, ispuni užasom i mržnjom prema sebi sve kraljevstvo. Stekavši među tolikim nevoljama samo jednu sreću, sina izuzetne vrline, iz zavisti i ljubomore zbog počasti što su ih Rimljani njemu iskazivali, smakne ga a svoje kraljevstvo ostavi drugom sinu Perzeju za kojega kažu da mu nije bio zakonit sin nego podmetnut, rođen od neke švelje Gnatenije. Nad njim proslavio je trijumf Emilije Paulo;[131] i s njim je završila kraljevska dinastija Antigonovića. Naprotiv, Aratov rod u Sikionu i Peleni održao se sve do naših dana.

Bilješke

[1] Inače nepoznat Plutarhov prijatelj kome on na taj način posvećuje ovaj životopis.
[2] Stoički filozof (290–? pr. n. e.).
[3] Daktilski heksametar.
[4] *Osma pitijska oda*, stih 44.
[5] Vrhovni izvršni organ vlasti.
[5a] God. 264.
[6] Petoboj se sastojao od skakanja, bacanja koplja, bacanja diska, trčanja i rvanja.
[7] Radi održavanja snage atleti su morali mnogo jesti i baviti se teškim fizičkim radom.
[8] Tiranin u Korintu 625–585. u vrijeme velikog procvata toga grada. Unatoč kriminalnim djelima koja su mu se pripisivala, ubrajan među sedam mudraca.
[9] Hektor je Prijamov sin iz *Ilijade* a Alkmeon uz Oresta drugi poznati osvetnik oca na majci u grčkom mitu. Mirtil je inače nepoznat!
[10] Etolski savez na sjevernoj obali Korintskog zaljeva, u 3. i 2. st. do rimskog osvojenja značajan političko-vojni činilac u Grčkoj.
[11] Bilo je to god. 251.
[12] Arat i sikionski prognanici.
[13] Antigon Gonata, makedonski kralj 283–239.
[14] Ptolemej Filadelf, egipatski kralj 283–247.
[15] Stražari koji su bili u noćnoj smjeni dolazili su na zvuk zvonca na smotru poslije koje ih je odmjenjivala jutarnja straža.
[16] Vrhovni dostojanstvenik ahejskog saveza.
[17] God. 251.
[18] Nejasno je koje bi to bilo mjesto: neki misle da se radi o Hidreji, otoku uz sjeveroistočnu obalu Peloponeza, drugi predlažu Andro, otok jugoistočno od Eubeje. Tekst je vjerojatno iskvaren.
[19] Filip II (382–336).
[20] Grčku.
[21] Gibraltaru.
[22] Prozni prijevod.
[23] Lokrida je pokrajina u srednjoj Grčkoj a Kalidonija kraj oko etolskoga grada Kalidona.
[24] Jedan od najviših dostojanstvenika lige beotskih gradova. Obično ih je bilo 11, od toga dvojica Tebanaca.
[25] God. 243, dakle tri godine kasnije. Funkciju stratega saveza nije mogla ista osoba obavljati dvije godine uzastopno.
[26] Citadela (gradska tvrđa, akropola) u Korintu (poput Kadmeje u Tebi, Akropole u Ateni, Kapitolija u Rimu).
[27] Atenski vojskovođa u vrijeme makedonskog kralja Filipa II, oca Aleksandra Velikog.
[28] Misli se perzijski kralj.
[29] God. 490. pobijedili su Atenjani Darijevu invazionu vojsku kod Maratona.
[30] Radi se o slavnom zauzeću Kadmeje (tebanske citadele) g. 379. Vidi Pelopidin životopis.
[31] God. 403. Trasibul je protjerao iz Atene tzv. tridesetoricu tirana kojima su Lakedemonjani predali upravu Atene poslije pobjede u peloponeskom ratu.
[32] Ovdje i kasnije Plutarh Makedonce smatra tuđincima i barbarima, što je opće mjesto kod mnogih grčkih autora. Danas još nije posve jasno u kakvim su etničkim vezama bili Makedonci i Grci.

[33] Prevlaka.
[34] Peloponezu.
[35] Filip V, sin Demetrija II, makedonski kralj od 220. do 179.
[36] Vidi *Tit Flaminin* 10.
[37] Korintski tiranin.
[38] Slavan Atenski pjevač. Za svaki je nastup dobivao po talent, što je bio veoma velik honorar.
[39] Opasnost je ista u oba slučaja a izdaja se bolje isplati od krađe. Štoviše, Ergin i njegova braća već su podložni smrtnoj kazni (zbog krađe kraljevskog zlata): što im se još gore može dogoditi? Cinično i sofističko rezoniranje jer se izdaja lakše otkriva budući da se treba dobrano izložiti bar jedan sat, kako novčar priznaje, a osim toga kažnjavala se okrutnijim oblicima smaknuća.
[40] Oko 4,6 m.
[41] Prema jednoj procjeni, oko 333.600 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[42] Filipa II Makedonskog, oca Aleksandra Velikog. Korint je od god. 335. imao makedonsku posadu.
[43] Jedna od korintskih luka.
[44] Zenon iz Kitija, osnivač stoičke filozofske škole; riječ je o jednom od stoičkih paradoksa.
[45] Zapadna luka u korintskom zaljevu; istočna je luka u saronskom zaljevu Kenhreja.
[46] Rezignirani pred makedonskom dominacijom i s pravom nemajući povjerenja u Peloponežane, Atenjani su se držali daleko od politike ahejskog saveza.
[47] Vidi bilj. 25.
[48] Vidi glavu 3.
[49] Budući da nije postojalo neko općegrčko sudište, takvi su se sporovi rješavali arbitražom u nekom gradu koji su obje strane smatrale nepristranim.
[50] Odšteta je bila simbolična. Trideset mina odgovara vrijednosti iznosa od 27.000 predratnih zlatnih francuskih franaka, 600 američkih dolara ili 118 funti sterlinga iz istog vremena.
[51] Održavale su se svake 2 godine u Nemeji, u Argolidi na Peloponezu.
[52] Grad u Argolidi između Arga i Korinta.
[53] Poslije događaja opisanih u 34. glavi i dalje.
[54] Kao da se tobože kani ukrcati na lađe.
[55] Sjeveroistočno od Arga; nekad središte cvatuće civilizacije, Mikena je u ovo doba bila još samo maleno naselje.
[56] Aristipov sin.
[57] Antigonovom.
[58] U 24. glavi.
[59] Obavljanja funkcije stratega.
[60] Oko god. 241; vidi *Agis* 14.
[61] Sramote zbog tih pogrda, prividne jer to nije bilo u korist saveza.
[62] Najistočniji od dvanaest ahejskih gradova.
[63] Ne može se, dakako, raditi o slavnom autoru znamenitog *Žrtvovanja Ifigenije* koji je živio u vrijeme peloponeskog rata.
[63a] U Ateni je bila makedonska posada!
[64] Kojima se pokušao popeti na zidove kojima je najveća atenska luka bila ograđena i povezana s gradom Atenom.
[65] Ili su, uplašivši se Aratove prisutnosti, odustali od potjere, ili su pošli da traže tobožnje Aratove tragove i tako se okanili Ergina.
[66] Velika ravan u Atici, prema beotskoj granici.
[67] Antigon Gonata je umro 239; naslijedio ga je njegov sin Demetrije II koji je vladao deset godina.
[68] Svetište heroja Akadema, kasnije sjedište Platonove filozofske škole.
[69] Godine 229. Naslijedio ga je Antigon Doson koji je vladao 9 godina.
[70] Najveću i najmanju od četiriju atenskih luka.
[71] Egina je otok u Saronskom zaljevu a Hermiona primorski grad u Argolidi.
[72] Što, kako smo vidjeli, i nije bilo sasvim netočno.
[73] Naime na Lisijada.
[74] God. 227.

[75] Spartanski kralj; vidi njegov životopis.
[76] Grad u Arkadiji, blizu Tegeje; vidi *Kleomen* 4.
[77] God. 226. Vidi *Kleomen* 5.
[78] Planina u Arkadiji, sjeverozapadno od Megalopola.
[79] Vidi *Kleomen* 6.
[80] Hoplite, osnovni rod grčkih vojski.
[81] Grad u Arkadiji, sjeverozapadno od Mantineje.
[82] Vidi *Kleomen* 15.
[83] Za godinu 224.
[84] Vidi *Kleomen* 8 i 11.
[85] Vidi bilj. 32. I iz Demostenovih govora stalno izbija jaka mržnja i prezir prema Makedoncima.
[86] Antigon Doson, staratelj Filipa V poslije smrti Demetrija II; oženivši se udovicom pokojnog kralja, sam se dao proglasiti kraljem. Umro je 220.
[87] Svađali se jelen i konj za pašu na livadi. Konj je uzeo na leđa lovca i riješio se jelena, ali ostao rob jahaču.
[88] *Povijest* 2, 47, 4 i dalje.
[89] Povjesničar u 3. st. pr. n. e. Rodom iz Atene ili Naukratisa.
[90] U Ahaji.
[91] Oba u sjeveroistočnoj Arkadiji, u podnožju planine Kilene.
[92] Vidi *Kleomen* 17–19.
[93] Vidi 41. glavu.
[94] Bilo je to početkom 223. Bitno drukčiju verziju tih događaja nalazimo u *Kleomenu* 19.
[94a] Grč. *Akté;* to je kraj na Peloponezu uz morsku obalu koji se proteže do Korinta.
[95] Dva vodeća govornika onog doba.
[96] Ptolemej III Euerget (»Dobročinitelj«), egipatski kralj 247–222.
[97] Vidi *Kleomen* 19.
[98] Doslovno: »onima koji rade s narodom«. To su bili najviši zvaničnici peloponeskih dorskih državica.
[99] Luka u Megaridi.
[100] Gonati.
[101] Dakle na odličnije mjesto od svoga.
[102] Vidi *Kleomen* 20.
[103] Nedavno su, naime, Mantinejani poubijali 300 Ahejaca i 200 plaćenika: pozvali su ih u pomoć protiv Sparte a onda se složili sa Spartancima i pobili ih. Višestruke izdaje Mantinejana prema Ahejcima iscrpno opisuje Polibije (2, 57 i dalje).
[104] U nekoj izgubljenoj pjesmi. Simonid Kejanin, veliki pjesnik zborske lirike u 6/5. st. pr. n. e.
[105] Tako je naziva Homer u *Ilijadi* 2, 607.
[106] Staro ime vratio je Mantineji car Hadrijan: Pausanija 8, 8, 12.
[107] God. 221. Vidi *Kleomen* 28. Selasija je grad u Lakoniji sjeverno od Sparte.
[108] Bilo mu je tada tek 17 godina.
[109] God. 221. Vidi *Kleomen* 30.
[110] God. 220. Vidi *Kleomen* 34.
[111] U Arkadiji, kod Mantineje.
[112] Apeles je bio kraljev skrbnik a Megalej kancelar.
[113] Lakedemonjani su igrali dvostruku igru sklapajući savez istovremeno s Ahejcima i s Etoljanima. Kad su pobili pristaše Makedonaca, Filip posla kaznenu ekspediciju, ali se zadovolji time što se pretvarao da ozbiljno shvaća zbunjene isprike efora.
[114] Doduše, sasvim za kratko.
[115] Vidi Polibije 5, 15 i dalje.
[116] Mesenjanima.
[117] Tvrđava na vrhu mesenske planine Itome sa Zeusovim svetištem; vidi Pausanijin *Putopis Grčke* 4, 3, 9.
[118] Vođa ilirskih četa.
[119] God. 215. Filip je sklopio savez s Hanibalom i Kartažanima protiv Rimljana.
[120] God. 214.
[121] Vidi Polibije 7, 13.

[122] Poznavajući Aratovu opreznost i iskustvo, nije osobito vjerojatno da je bolest bila uzrokovana otrovom. Prije moglo bi se bilo raditi o depresivnoj klonulosti ili staračkoj tuberkulozi koja ga je slomila u pedesetosmoj godini.

[122a] God. 213.

[123] Smisao je nejasan, osobito u donja dva stiha. Nije posve jasno zašto su se Ahejci i Sikionjani tako obradovali. Izvornik je u daktilskim heksametrima a ovaj prijevod u prozi.

[124] Pobjedničke pjesme ili pjesme zahvalnice; isprva samo pjesme u počast Apolonu koji i sam ima epitet Pean.

[125] Veljača.

[126] Svetkovina spasitelja ili žrtava spasa.

[126a] Vrpce oko čela i glave bile su oznaka svećenika. Bijelo, boja svjetla, znak je radosti. Grimizna je boja zacijelo simbolizirala vrhovnu vlast što ju je Arat vršio za života.

[126b] Radilo se, dakle, o dramskim umjetnicima.

[127] Nadzornik tjelovježbališta.

[128] Kod Kinoskefale god. 197.

[129] Demetrije, koga je on sam pogubio god. 181; pripisujući mu svekolike vrline, Plutarh se drži rimske tradicije. Rimljani su poslali mladog kraljevića natrag u Makedoniju da bude sredstvo njihove politike.

[130] Naivno; rimska se politika temeljila na svemu samo ne na samilosti. Rimljani nisu željeli da Antioh Veliki, sirijski kralj, ostane bez ikakva takmaca na istoku i zato nisu potpuno slomili Filipa.

[131] God. 168.

ARTAKSERKSO

(II Mnemon, rođen 451. ili 443,
umro između 363. i 357. pr. n. e.)

1. Prvi od perzijskih kraljeva imenom Artakserkso,[1] prvi i po blagosti i velikodušju, bio je nazvan Dugoruki jer mu je desna ruka bila dulja od druge, a bio je sin Kserksov; drugi, o kojem su ovi reci, s nadimkom Pamtilac,[2] bio je sin kćeri prvoga. Jer od Darija[3] i Parisatide[4] rodiše se četiri sina, najstariji Artakserkso, poslije njega Kir,[5] a mlađi od njih bili su Ostan i Oksatro. Kir je dobio ime po Kiru Starijem[6] a ovaj ga je, kažu, dobio po suncu jer Perzijanci sunce nazivaju »kir«.[7] Artakserkso se ranije zvao Arsika;[8] Dinon,[9] doduše, tvrdi da se zvao Oarso. No ako je Ktesija[10] inače i unio u svoje knjige svakovrsnu mješavinu nevjerojatnih i budalastih priča, nije vjerojatno da ne bi znao ime kralja kod kojeg je boravio kao liječnik njegov, njegove žene, majke i djece.

2. Kir je odmah od prve mladosti imao u sebi neku naglost i žestinu, dok se Artakserkso u svemu činio blaži i u porivima po prirodi mekši. Na traženje svojih roditelja uzeo je lijepu i dobru ženu i zadržao ju je unatoč njihovu odvraćanju; jer smaknuvši njezina brata, kralj je mislio ukloniti i nju, ali Arsika, bacivši se majci pred noge i prolivši mnogo suza, jedva je nagovorio da ženu ne ubiju niti rastave od njega. Ali majka je pokazivala više ljubavi za Kira i željela da on bude kralj. Zato i pozvan iz primorja,[11] kad je otac već bio bolestan, pošao je pun nade da je ona izradila da on bude određen nasljednikom prijestolja. Parisatida je, naime, imala prikladan argument kojim se po Demaratovoj uputi[12] poslužio i Kserkso Stariji, da je Arsiku rodila Dariju kad je bio običan čovjek a Kira kad je bio kralj.[13] Ipak nije uspjela nagovoriti Darija, nego stariji bi sin proglašen kraljem pod novim imenom Artakserkso a Kir satrapom[14] Lidije i zapovjednikom vojske primorskih oblasti.[15]

3. Malo poslije Darijeve smrti krene novi kralj u Pasargadu[16] da iz ruku perzijskih svećenika primi kraljevsko posvećenje. Ondje je hram ratničke božice koju bi se moglo izjednačiti s Atenom.[17] Došavši onamo, posvećivani treba da odloži svoju haljinu, da obuče onu koju je Kir Stariji nosio prije nego je postao kralj i, pošto pojede kolač od suhih smokava, da sažvače smrdljike[18] i ispije čašu kisela mlijeka. Da li osim toga rade još što drugo, to je nepoznato ostalom svijetu. Kad je Artakserkso kanio obaviti te obrede, dođe k njemu Tisaferno[19] s jednim svećenikom koji je za Kirova djetinjstva nadzirao njegov uobičajeni odgoj i naučio ga mudrosti maga[20] a činilo se da nitko od Perzijanaca nije više od njega žalio

što Kir nije bio proglašen kraljem; zato je njegova optužba protiv Kira i bila primljena kao vjerodostojna. A optuživao ga je da kani vrebati na kralja u hramu i, kad on odloži odjeću, navaliti na nj i ubiti ga. Jedni kažu da je Kir na osnovu te optužbe bio odmah uhapšen[21] a drugi da je doista pošao u hram i da ga je, dok se tamo krio, onaj svećenik predao. I kad je već trebalo da bude pogubljen, majka, obujmivši ga rukama, obavivši ga svojim uvojcima i prisloniv̌ši svoj vrat uz njegov, uz mnogo jadikovki i zaklinjanja izmoli da ga poštede i posla ga opet u primorske oblasti a da nije bio zadovoljan tom vlašću niti je pamtio svoje oslobađanje nego samo hapšenje i u srdžbi još je strastvenije nego prije žudio za prijestoljem.

4. Neki kažu da se odmetnuo od kralja zato što mu nije dostajalo ono što je dobivao za svakodnevne obroke, ali to je glupost. Ta ako ništa drugo, bila je tu majka koja mu je pružala i davala od svoga da troši i uzima koliko je htio. A o njegovu bogatstvu svjedoči i plaćenička vojska koju je na mnogo mjesta uzdržavao posredstvom svojih prijatelja i milogosta, kako kaže Ksenofont.[22] Nije ih, naime, skupljao u jednu cjelinu jer je još nastojao prikriti svoje pripreme, nego je imao kojegdje svoje ljude koji su mu pod raznim izlikama prikupljali najamnike. Kraljeve sumnje raspršivala je majka koja je živjela na dvoru a i sam je Kir uvijek pisao ponizno sad tražeći od njega nešto, sad upućujući protuoptužbe protiv Tisaferna kao da je taj satrap jedini predmet njegove zavisti i nadmetanja.

A bila je u kraljevoj naravi i neka neodrešitost u kojoj je većina vidjela popustljivost. Štoviše, u početku se činilo da se sasvim povodi za blagošću svog imenjaka Artakserksa pokazujući se ljubeznim u ophođenju i podjeljujući ljudima časti i milosti veće nego što su ih stvarno zaslužili a uklanjajući iz svake kazne zlostavljanje i zluradost dok se u primanju usluga pokazivao onima koji su mu ih iskazivali ne manje mio i prijazan nego onima kojima ih je sam činio. Ta nijedan od poklona nije bio tako malen da ga ne bi primio s veseljem, pa i kad mu je neki Omis donio jedan mogranj izvanredne veličine, rekao je: »Tako mi Mitre, taj bi čovjek ubrzo od malena grada koji bi mu bio povjeren učinio velik.«

5. Kad su mu jednom na putovanju ljudi donosili jedan ovo, drugi ono, neki priprost radnik, ne dospjevši na vrijeme pronaći ništa drugo, potrči na rijeku i, zahvativši rukama vode, donese mu a Artakserkso, obradovavši se, posla mu zlatan pehar i tisuću darika.[23] Lakoncu Euklidu, koji mu je mnogo toga rekao s drskom otvorenošću, poruči po hilijarhu:[24] »Tebi je moguće govoriti što te je volja, ali ja mogu i govoriti i raditi.«[25] Kad ga je u nekom lovu Tiribaz upozorio da mu je gornja haljina poderana, upita ga kralj što mu je činiti. A kad je Tiribaz odgovorio: »Ti obuci drugu a ovu daj meni«, on učini tako dometnuvši: »Dajem ovu tebi, Tiribaze, ali ti zabranjujem da je nosiš.«[26] A kad Tiribaz nije mario za zabranu (nije bio čovjek pokvaren nego lakomislen i nerazuman), nego je odmah obukao onu haljinu i još stavio na se zlatne ženske ogrlice kakve su nosile kraljice, svi su se zgražali (to, naime, nije bilo dopušteno), ali

kralj se samo nasmije i reče: »Dopuštam ti da nosiš i taj zlatni nakit kao žena i tu haljinu kao luda.« Premda nitko nije smio sjediti za kraljevim stolom osim kraljeve majke i zakonite supruge, pri čemu je ova sjedila niže a majka više njega, Artakserkso je za stol pozivao i svoju mlađu braću Ostana i Oksatra. Ali najmiliji su prizor Perzijancima pružala kola kraljeve supruge Statire koja su se uvijek pojavljivala bez zavjesa i tako dopuštala ženama iz naroda da je pozdrave i da joj priđu, zbog čega je kraljica bila u narodu veoma omiljena.

6. No novotari i nemirnjaci držali su da prilike traže čovjeka blistava duha, osobito vješta ratu i privržena prijateljima kakav je bio Kir, a da veličina kraljevstva zahtijeva kralja samosvjesna i slavoljubiva. Računajući zato isto toliko na ljude iz unutrašnjosti koliko i na one oko sebe, Kir se poduhvati rata; pisao je također Lakedemonjanima pozivajući ih da mu pomognu i pošalju ljude kojima obeća dati konje ako budu pješaci a dvoprežna kola ako budu konjanici; ako budu imali polja, dat će im sela, ako pak budu imali sela, dat će gradove; a plaću vojnicima neće odmjeravati brojanjem nego vaganjem.[27] Hvastajući se još mnogim drugim, reče i da ima u grudima krepče srce od brata i da ga nadvisuje u filozofiji i mudrosti maga, da može popiti i podnijeti više vina; a da njegov brat, zbog kukavštine i mlitavosti, niti može u lovu sjediti na konju niti u opasnosti[28] na svome prijestolju. Lakedemonjani pošalju stoga tajnu poruku[29] Klearhu nalažući mu neka Kiru pruži svaku pomoć.[30] Tako Kir krene na kralja s velikom vojskom barbara i gotovo trinaest tisuća grčkih plaćenika[31] navodeći sad jednu sad drugu izliku za vojnu. Ali pravi cilj nije ostao dugo skriven jer je Tisaferno osobno došao obavijestiti kralja; nastade na kraljevu dvoru velika uzbuna, pri čemu su najviše krivnje za rat pripisivali Parisatidi a njezine su prijatelje sumnjičili i optuživali. Najviše joj je predbacivala Statira koja je bila sva usplahirena zbog rata i vikala je: »Gdje su sad ona tvoja jamstva? Gdje su zaklinjanja kojima si nas uvalila u rat i nevolje spasivši urotnika protiv bratova života?« Zbog toga je Parisatida mrzila Statiru i, kako je po prirodi bila mračne ćudi i barbarka u svojoj srdžbi i zlopamćenju, snovala je kako da je ukloni. Kako Dinon kaže da je svoj naum izvela za rata a po Ktesiji kasnije, a niti je vjerojatno da Ktesija ne bi znao vrijeme jer je bio nazočan za tih događaja, niti je imao razloga da svojevoljno promijeni vrijeme tog čina dok je pripovijedao kako se zbio, ma koliko često njegovo kazivanje skreće od istine u izmišljeno i dramsko, taj će događaj u mome opisu imati mjesto koje mu je on dao.[32]

7. Dok je Kir napredovao na svom pohodu, do ušiju su mu dopirali glasovi i vijesti da je kralj odlučio da se ne upušta odmah s njime u bitku i da se ne žuri da se s njim sukobi, nego da sačeka u Perziji dok mu se ondje ne okupe čete odasvud. Iskopao je, naime, i jarak širok deset orgija[33] i isto toliko dubok u duljini od četiri stotine stadija[34] kroz ravnicu; a ipak je dopustio da ga Kir prijeđe i da dođe na neveliku udaljenost od samog Babilona.[35] Ali kad se Tiribaz, kako kažu, prvi odvažio reći da ne treba izbjegavati bitku i, napustivši Mediju i Babilon a također i Suzu,

zavlačiti se u Perziju kad imamo vojsku mnogostruko brojniju od neprijateljske i nebrojene satrape i vojskovođe koji nadmašuju Kira i pameću i vještinom u boju, kralj pohita da što prije stvar riješi bitkom.

I kao prvo, pojavivši se iznenada s vojskom od devetsto tisuća ljudi[36] u sjajnu borbenu poretku, tako prestravi i smete neprijatelje koji su stupali bez reda i bez oružja zbog svog prijezira prema protivniku da ih je Kir s mukom posred pometnje i vike jedva postavio u red; zatim, vodeći ih šutke i polagano, izazivao je Artakserkso njihovim zaptom divljenje Helena koji su očekivali u toliku mnoštvu razularenu galamu, iskakivanje iz bojnog reda te veliku zbrku i osipanje njihovih redova. Pored toga, dobro je učinio što je protiv Helena svrstao najjača srponosna kola ispred svoje falange[37] tako da ona svojim prodorom razbiju grčke borbene redove prije nego dođe do boja izbliza.

8. Kako su mnogi opisali tu bitku a Ksenofont[38] ju je gotovo zorno predočio i, prikazujući događaje ne kao prošle nego kao da se upravo odvijaju, učinio je jasnoćom svog prikaza da je čitalac stalno dionik uzbuđenja i opasnosti, nema smisla to ponovno pripovijedati osim spomena vrijednih pojedinosti koje je on zanemario. Mjesto gdje su se vojske postrojile zove se Kunaksa a od Babilona je udaljeno pet stotina stadija.[39] Kad je Klearh prije bitke nagovarao Kira da stane iza boraca i ne izlaže se opasnosti, kažu da mu je on odgovorio: »Što veliš, Klearše? Tražiš od mene koji posižem za prijestoljem da budem prijestolja nedostojan?« Ali ako je Kir jako pogriješio što se nesmotreno bacio posred kreševa i nije se pričuvao opasnosti, ne manje je, ako ne i više, pogriješio Klearh što je odbio da postroji Helene protiv kralja, nego je prislonio desno krilo uz rijeku da ne bude opkoljen. Jer ako je na svaki način išao za sigurnošću i sebi postavio kao glavni cilj da izbjegne gubitke, najbolje bi mu bilo da je ostao kod kuće. Ali prešavši pod oružjem od mora u unutrašnjost deset tisuća stadija[40] a da ga nitko nije silio[41] nego samo zato da Kira postavi na kraljevsko prijestolje, a onda razmatrajući zemljište i tražeći ne mjesto s kojega bi zaštitio svoga vođu i onoga koji ga plaća nego na kojem će se, smjestivši se, moći u sigurnosti na miru boriti,[42] postupio je kao onaj koji je u strahu od trenutne opasnosti smetnuo s uma misao na cjelinu i zanemario glavnu svrhu vojne. Jer da nijedan od vojnika poredanih oko kralja ne bi izdržao navalu Helena a da bi, pošto bi ti bili potisnuti pa kralj pobjegao ili pao, Kir kao pobjednik sačuvao život i prijestolje, jasno je iz onoga što se dogodilo. Stoga treba više kriviti Klearhov oprez nego Kirovu smionost za propast Kira i njegove stvari. Ta da je sam kralj gledao kamo da postavi Helene da mu oni kao neprijatelji budu što bezopasniji, ne bi mogao naći drugo mjesto nego ono najudaljenije od sebe i onih oko sebe, jer niti je sam doznao da su ondje[43] njegove trupe bile pobijeđene, a Kir je bio sasječen prije nego što se mogao okoristiti Klearhovom pobjedom. Pa ipak, Kiru nije ostalo nepoznato što mu je od koristi pa je naredio Klearhu da zauzme položaj ondje u središtu, ali ovaj mu je odvratio da je njegova briga da uradi ono što je najbolje i upropastio je sve.

9. Heleni su doista tukli barbare kako su htjeli i, goneći ih, odmakli su veoma daleko naprijed, ali na Kira, koji je jahao konja plemenita, ali plahovita i bijesna a zvao se Pasaka, kako kaže Ktesija, navali vođa Kadušana[44] Artagerso glasno vičući: »Ti što sramotiš najljepše ime u Perziji, Kirovo, najzločinačkiji i najbezumniji od ljudi, dolazeći na opaku pohodu s opakim Helenima po perzijska dobra i nadajući se da ćeš ubiti svoga gospodara i brata koji ima milijun slugu koji su valjaniji od tebe. Odmah ćeš to iskusiti; jer ćeš izgubiti svoju glavu prije nego ugledaš kraljevo lice.« To rekavši, hitne koplje na nj. Ali oklop krepko odoli i Kir ne bi ranjen, tek se zaljulja od siline zadanog udarca. Kad je tada Artagerso okrenuo konja u stranu, izbacivši koplje Kir ga pogodi i protjera mu šiljak uz ključnu kost kroz vrat.[45]

Da je, dakle, Artagerso poginuo od Kirove ruke, slažu se gotovo svi pisci; što se pak tiče smrti samog Kira, budući da je Ksenofont o njoj dao jednostavan i kratak opis jer nije bio sam nazočan pri tome, možda nema smetnje da napose izložim Dinonov opis a onda Ktesijin.

10. Kaže, dakle, Dinon da je Kir, pošto je pao Artagerso, silovito se zaletjevši u one što su bili poredani pred kraljem, ranio njegova konja a kralj je pao na zemlju; a kad ga je Tiribaz brzo podigao na drugog konja i rekao mu: »Kralju, pamti ovaj dan! Jer zaslužuje da ga ne zaboraviš«, Kir, ponovno nasrnuvši, zbaci Artakserksa. Ali kod treće navale kralj, razljutivši se i rekavši da je bolje ne biti živ,[45a] nagna konja na Kira koji je prenaglo i nepromišljeno srtao protiv neprijateljskih strijela. I pogodi ga sam kopljem a pogodiše ga i oni oko njega. Kir pade, kako neki vele, pogođen od kralja a kako tvrde neki drugi, od udarca nekog Karijca kome je kralj kao nagradu za to djelo dopustio da uvijek za vojnih pohoda nosi ispred svoje jedinice zlatna pijetla na koplju; jer i same Karijce Perzijanci nazivaju pijetlovima zbog perjanica kojima ukrašuju svoje kacige.

11. A Ktesijin je izvještaj, da ga priopćim u jako skraćenu obliku, otprilike ovakav. Ubivši Artagersa, Kir je tjerao konja na samoga kralja a on na njega, obojica bez ijedne riječi. Arijej, prijatelj Kirov, preteče ga pogodivši kralja kopljem, ali ga ne rani. A kralj, izbacivši koplje, ne pogodi Kira, ali pogodi i usmrti Satiferna, čovjeka Kiru odana i porijeklom plemenita. Ali Kir, hitnuvši koplje na nj, rani ga kroz oklop u prsa tako da je ono prodrlo u tijelo u dubinu od dva prsta a kralj je od udarca pao s konja. Kad je nastao bijeg i zabuna njegovih pratilaca, ustavši, kralj s nekolicinom ljudi, među kojima je bio i Ktesija, zaposjedne jedan obližnji brežuljak i ondje je počivao; Kira pak, zapletena među neprijatelje, vatreni konj odnese daleko a kako je već bio mrak, neprijatelji ga nisu prepoznavali a prijatelji su ga tražili. Ponesen pobjedom i pun uzbuđenja i samopouzdanja jahao je posred neprijatelja vičući: »Mičite se, bijednici!« Kako je to mnogo puta vikao na perzijskom, ljudi se micahu i bacahu pred njim na koljena, ali Kiru s glave spade tijara[46] i mlad Perzijanac imenom Mitridat, koji je trčeći prolazio kraj njega, pogodi ga kopljem u sljepoočnicu pored oka ne znajući tko je on. Kako je mlaz krvi briznuo iz rane, Kiru se zamagli i obeznani se te pade.[47] Konj je,

pobjegavši, lutao naokolo a pokrovac, sav u krvi, koji je skliznuo s konja, uze pratilac onoga koji je pogodio Kira. A Kira, koji je teško i jedva dolazio k sebi od rane, nekolicina eunuha što su bili ondje pokušavahu postaviti na drugog konja i izvesti ga na sigurno. Ali kako nije bio u stanju da se drži na konju i htio je sam hodati, podupriјevši ga, vodili su ga; glava mu je bila teška i klatila se, ali je mislio da je pobjednik jer je čuo kako bjegunci pozdravljaju Kira kao kralja i mole ga da ih poštedi.[48] Uto neki Kaunjani,[49] bijednici i nevoljnici, koji su pratili kraljevu vojsku da vrše proste poslove, slučajno se umiješaše među Kirove pratioce misleći da su to prijatelji. Kad jedva[50] opaze povrh njihovih oklopa grimizne ogrtače, dok su svi kraljevi ljudi nosili bijele, razabraše da su to neprijatelji. Jedan od njih, stoga, baci odostrag koplje u Kira ne znajući tko je on. Raskine mu tetivu potkoljenice i Kir, pavši, ujedno udari ranjenom sljepoočnicom o neki kamen i tako izdahne. Takav je Ktesijin opis u kojem on, kao s mukom ubijajući Kira tupim bodežom, najzad ga je ubio.[51]

12. Kad je sad već bio mrtav, projaši slučajno onuda Artasira »Kraljevo oko«.[51a] Prepoznavši eunuhe koji su jadikovali, upita najodanijega među njima: »Uz koga to sjediš plačući, Pariske?« A ovaj odgovori: »Ne vidiš li, Artasira, Kira mrtva?« Začudivši se, Artasira opomene eunuha neka bude hrabar i neka čuva mrtvaca a sam, pohitavši k Artakserksu, koji je već očajao o svom položaju a i tjelesno je bio u lošem stanju od žeđi i rane, veseo mu javi da je svojim očima vidio Kira mrtva. Kralj se isprva odmah sam diže da ide onamo i naredi Artasiri da ga vodi na to mjesto; ali jer se mnogo govorilo o Helenima i vladao je strah da oni u svojoj potjeri svuda pobjeđuju i nadvladavaju, odluči poslati veći broj ljudi da ga vide; i bi ih poslano trideset sa zubljama. A kako je kralj gotovo umirao od žeđi, eunuh Satirbarzan tražio je piće trčeći naokolo; na onome, naime, mjestu nije bilo vode a i tabor je bio jako udaljen. Najzad se namjeri na jednog od onih bijednih Kaunjana koji je u bijednu mijehu imao ustajale i pokvarene vode oko osam mjerica;[52] i uzevši to i odnijevši kralju, dade mu. Kad je sve popio, upita ga ne gadi li mu se sasvim to piće. A kralj se zakune bogovima da se još nikad nije tako slatko napio niti vina niti najlaganije i najčišće vode. »Zato«, reče, »ako ne uzmognem naći i nagraditi tog čovjeka koji ti je to dao, molim bogove da ga oni učine sretnim i bogatim.«

13. Ali uto dojašu ona tridesetorica vedra lica i veoma veseli javljajući mu nenadanu sreću. A sad ga je hrabrilo i mnoštvo koje je pritrčavalo i okupljalo se i on siđe s brežuljka obasjan svjetlom mnogih zublji. Kad je stao uz mrtvaca kome je po nekom perzijskom običaju bila odsječena desna ruka i glava, zapovjedi da mu donesu glavu; i uhvativši je za dugu i gustu kosu, pokaza je onima koji su se još dvoumili i bježali. Oni se začudiše i padoše pred njim na koljena tako da se oko njega ubrzo našlo sedamdeset tisuća ljudi i zajedno s njime vratilo u tabor. Izveo je u bitku, kako kaže Ktesija, četiri stotine tisuća, ali Dinon i Ksenofont[53] vele da je u njegovoj vojsci bilo mnogo više boraca.[54] Što se tiče poginulih, Ktesija kaže da je Artakserksu bilo javljeno da ih je devet tisuća, ali da ih je on

sam vidio ne manje od dvadeset tisuća. To je, dakle, sporno; ali to je već očigledna Ktesijina laž kad tvrdi da je bio poslan ka Helenima zajedno sa Zakinćaninom Falinom i nekima drugima. Ta Ksenofont je znao da Ktesija boravi kod kralja; spominje ga,[55] naime, i očito je čitao njegove knjige; da je, dakle, Ktesija došao i bio tumač kod tako važnih pregovora, ne bi ga Ksenofont mimoišao nespomenuta a poimence spomenuo samo Zakinćanina Falina.[56] Ali je Ktesija, koji je, čini se, bio neobično tašt i ne manje lakonoljub i klearholjub,[57] u svom pripovijedanju zadržao dosta prostora za sebe gdje obilno i laskavo spominje Klearha i Lakedemon.

14. Poslije bitke posla kralj mnogo veoma lijepih darova sinu Artagersa koji je pao od Kirove ruke, a lijepo počasti i Ktesiju i druge. Pronašavši onog Kaunijca koji mu je dao mijeh, od neugledna i siromašna učini ga čovjekom odličnim i bogatim. Pobrinuo se i za kažnjavanje onih koji su se ogriješili. Nekog Međanina Arbaku, koji je u bitki prebjegao Kiru, a kad je on pao, opet promijenio strane, osudi zbog kukavičluka i plašljivosti a ne zbog izdaje niti zlonamjernosti te naredi da digne na ramena golu bludnicu pa je korakom nosi cio dan po trgu. Drugome, koji se, osim što je prešao neprijatelju, slagavši pohvalio da je oborio dvojicu njegovih, naredi da se probuši jezik trima iglama. Vjerujući i hoteći da svi ljudi misle i govore da je on sam ubio Kira, posla Mitridatu, koji je Kira prvi pogodio, darove i zapovijedi da mu donosioci darova reknu: »Ovim te kralj počašćuje zato što si našao i donio mu pokrovac s Kirova konja.« A kad je Karijac, od čijeg je udarca u potkoljenicu Kir pao, i sam tražio dar, naredi donosiocima dara da mu kažu: »Tebi ovo daje kralj kao drugu nagradu za dobre vijesti; jer prvi je Kirovu smrt javio Artasira a za njim ti.« Mitridat, međutim, ode šutke premda zlovoljan; ali nesretnog Karijca iz ludosti obuzme dosta običan poriv. Pokvaren, kako se čini, dobivenim dobrima, dade se zavesti na svojatanje stvari koje su prelazile njegov domet pa se nije zadovoljavao time da poklonjeno drži kao nagradu za dobre vijesti, nego se ljutio zovući ljude za svjedoke i vičući da Kira nije ubio nitko drugi nego on i da ga nepravedno lišavaju slave. Čuvši to, kralj se žestoko razbjesni i naredi da čovjeku odrube glavu. Ali kraljeva mati, prisutna, reče: »Nemoj se ti, kralju, tek tako osloboditi toga karijskog nitkova, nego će on od mene dobiti dostojnu plaću za svoje drske riječi.« Pošto joj ga je kralj prepustio, zapovjedi Parisatida krvnicima da ga uzmu i kroz deset dana razapinju na mučilima a zatim da mu iskopaju oči i kapaju u uši rastaljenu mjed sve dok ne izdahne.

15. Jadno zaglavi malo potom i Mitridat zbog iste ludosti. Pozvan, naime, na večeru gdje su bili i kraljevi eunusi i kraljica majka, dođe nakićen haljinama i zlatom što ih je dobio od kralja. Kad su došli do pića, reče mu najmoćniji od Parisatidinih eunuha: »Kako lijepu ti je to haljinu, Mitridate, dao kralj, kako lijepe ogrlice i narukvice! A skupocjena ti je i krivošija.[58] Zaista, učinio te sretnim i slavnim u očima sviju.« A Mitridat, već pripit, odogvori: »Ta što je to, Sparamize? Jer pokazao sam se ja onoga dana kralju dostojnim i većih i ljepših darova.« Nato Sparamiz, nasmiješivši se, reče: »Ne zavidim ja tebi nimalo, Mitridate; ali jer Heleni

kažu da je vino također istina, što je sjajno ili veliko, dragoviću, u tome da nađeš skliznuli konjski pokrovac i da ga doneseš?« To nije rekao zato što ne bi znao istinu nego, hoteći razotkriti Mitridata pred prisutnima, lukavo je podjarivao taštinu čovjeka koji je od vina postao brbljav i nije više vladao sobom. Doista, ne suzdržavši se, Mitridat reče: »Vi pričajte što god hoćete o konjskim pokrovcima i takvim tričarijama; ali ja vam izričito kažem da je od ove ruke poginuo Kir. Ta nisam ja poput Artagersa bacio koplje bezuspješno i uzalud, nego sam za malo promašio oko a pogodio ga u sljepoočnicu i, probivši je, oborio tog čovjeka; i od te je rane umro.« Tad ostali, videći već Mitridatov kraj i njegovu nesretnu sudbinu, oboriše pogled u zemlju; a njihov domaćin reče: »Dragi moj Mitridate, pijmo sad i jedimo iskazujući poštovanje dobrom duhu kraljevu a okanimo se razgovora koji nadilaze naš društveni položaj!«

16. Nato eunuh saopći Mitridatove riječi Parisatidi a ona kralju; a kralj se razljuti što je raskrinkan i što gubi najljepši i najmiliji dio svoje pobjede. Želio je, naime, da svi barbari i Heleni budu uvjereni da je, kad je u toku navala i borbi zadao i primio udarac, on sam bio ranjen, ali ubio Kira. Zapovijedi stoga da Mitridat bude smaknut u koritima.

Smaknuće u koritima je ovakvo: uzevši dva korita, koja točno pristaju jedno uz drugo, u jedno polože nauznak osuđenika; stavivši zatim drugo na prvo i spojivši ih tako da glava, noge i ruke izviruju a ostalo je tijelo potpuno pokriveno, daju mu jesti, a ako neće, sile ga bodući mu oči; pošto je jeo, daju mu piti mješavinu meda i mlijeka ulijevajući mu u usta i polijevajući ga po licu. Zatim mu stalno okreću oči prema suncu i roj muha, slijećući, pokriva mu čitavo lice. A ako on unutar korita radi ono što već moraju ljudi koji jedu i piju, iz izmetina koje se raspadaju i trunu legu se u veliku broju crvi i gliste koji rastaču tijelo zavlačeći se u nj. Kad je napokon očevidno da je čovjek mrtav pa skinu gornje korito, vide izjedeno meso i jata takvih životinjica na utrobi kako je žderu i čvrsto su se uz nju pripile. Tako je Mitridat, trpeći to izjedanje sedamnaest dana, jedva najzad umro.

17. Još je Parisatidi ostao kao nišan kraljev eunuh Masabat koji je Kiru odsjekao glavu i ruku. Ali kako joj on nije davao nikakve prilike da ga uhvati, smisli Parisatida spletku na slijedeći način. Bila je ona uopće po prirodi dovitljiva žena i osobito vješta kockanju; stoga se i s kraljem prije rata često kockala; a poslije rata, izmirivši se s njim, nije izbjegavala njegove prijazne postupke, nego se i pridruživala njegovim zabavama i uzimala učešća u njegovim ljubavnim pustolovinama pomažući i idući mu na ruku i, ukratko, ostavljala je Statiri sasvim malo mjesta u životu i vremena u društvu kraljevu jer je nju mrzila više nego ikoga a željela je da sama ima najveći utjecaj. I tako, zatekavši jednom Artakserksa gdje se dosađuje budući da je bio dokon, izazove ga na partiju kockanja uz ulog od tisuću darika;[59] i kockajući se, dopusti mu da pobijedi i isplati mu novac. Pretvarajući se da je zlovoljna i da želi revanš, zatraži da odigraju još jednu partiju uz ulog od jednog eunuha; i on pristade. Ugovorivši da svaki izuzme petoricu najvjernijih a od preostalih da poraženi dade onoga

koga dobitnik izabere, stanu se kockati pod tim uvjetima. Jako se usredotočivši na igru i posvetivši joj se velikom ozbiljnošću pa, kako su joj i kocke dobro padale, pobijedivši, odabere Masabatu; on, naime, nije bio među izuzetima. I prije nego što je kralj posumnjao u njezine namjere, predavši ga krvnicima, naredi da mu živu oderu kožu i da mu tijelo razapnu poprijeko na tri križa a kožu pribiju zasebno na četvrti. Kad je to bilo učinjeno a kralj bio ogorčen i razjaren na nju, rekla mu je uz podrugljiv smiješak: »Kako si ti blaženo bezazlen ako se uzbuđuješ zbog zla starca eunuha dok ja šutke strpljivo podnosim to što sam na kocki izgubila tisuću darika!« Tako je kralj šutio premda je žalio što se dao prevariti, ali Statira, koja se i inače Parisatidi otvoreno suprotstavljala, pokazivala joj je i zbog toga svoju zlovolju što je ona, da osveti Kira, okrutno i nezakonito dala ubijati eunuhe i druge kralju odane ljude.

18. Kad je Klearha i druge grčke zapovjednike Tisaferno prevario,[60] prekršio zaključeno primirje unatoč zakletvama i, uhvativši ih, poslao ih u okovima kralju, Ktesija kaže da ga je Klearh zamolio da mu pribavi češalj. Kad ga je dobio i uredio kosu, razveselio se zbog učinjene usluge i dao mu svoj prsten kao znak prijateljstva da ga time posvjedoči kod njegovih rođaka i prijatelja u Lakedemonu; amblem pečatnjaka bile su Karijatide kako plešu.[61] S druge strane, hranu koja je bila slana Klearhu oduzimali su za sebe i trošili je vojnici koji su bili s njime zatvoreni dajući malo od toga Klearhu. Ktesija veli da je i tome našao lijeka ishodivši da se Klearhu šalje više a da se vojnicima zasebno daje druga hrana; a te je usluge učinio po volji i sa znanjem Parisatide. Kako su svaki dan Klearhu uz ostali živež slali sušeni but, Ktesija nadalje kaže da mu se ovaj obraćao i objašnjavao mu da treba da u meso ugura i tako skriven njemu pošalje malen bodež i da ne dopusti da njegov konac odluči kraljeva okrutnost; ali da on to iz straha nije htio učiniti. A kralj je, nastavlja, na materino salijetanje obećao i zakleo se da neće ubiti Klearha; ali promijenivši odluku na nagovor Statire, pogubio je sve grčke uhvaćenike osim Menona. Ali što Ktesija pripovijeda da je nato Parisatida stala raditi Statiri o glavi i da je pripremala otrov za nju, nije vjerojatno, nego je apsurdan motiv što ga navodi za njezin postupak da je Parisatida uradila tako strašno djelo i izložila se opasnosti radi Klearha usudivši se ubiti zakonitu suprugu kraljevu i majku njegove djece koja su bila odgajana za prijestolje. Lako je vidljivo da on to radi sjećanja na Klearha pravi tragičnu pripovijest. Ta kaže i da su poslije smaknuća grčkih zapovjednika tijela ostalih trgali psi i ptice, a na Klearhovo je kovitlac vjetra nanio veliku hrpu zemlje i tako zasuo i sakrio truplo; i pošto su ovdje i ondje bile razbacane neke datulje, da je domala ondje nikao divan gaj i zasjenio to mjesto tako da se i kralj silno kajao što je ubio bogovima draga čovjeka kakav je bio Klearh.

19. Parisatida pak, gajeći od početka mržnju i ljubomoru prema Statiri, kako je vidjela da se njezina moć osniva na kraljevu poštovanju i uvažavanju, dok je njezina čvrsto i snažno utemeljena na ljubavi i

povjerenju, stade joj raditi o glavi boreći se, kako je smatrala, za ono što joj je bilo od najveće važnosti. Imala je pouzdanu služavku po imenu Gigis koja je na nju imala najveći utjecaj a pomogla joj je, prema Dinonu, pri spravljanju otrova, dok je, prema Ktesiji, samo bila upućena u tu stvar i to protiv svoje volje. Onoga koji je otrov dao Ktesija naziva Belitarom a Dinon Melantom. Poslije razdoblja ranijeg sumnjičenja i neprijateljstva počele su[61a] opet jedna drugu pohađati i zajedno blagovati, ali ipak iz obostrana straha i opreza uzimale su ista jela iz ruku istih poslužitelja. A ima u Perziji mala ptičica koja ne izbacuje nikakav izmet, nego joj je sva nutrina ispunjena mašću; i misli se da se ta životinjica hrani vjetrom i rosom; a ime joj je rintak. Ktesija veli da je Parisatida, režući jednu takvu ptičicu malim nožićem namazanim otrovom s jedne strane, otrla otrov samo o jednu polovicu; stavivši nezatrovani i čisti dio sebi u usta, sama je jela, a Statiri je dala otrovni; ali Dinon kaže da nije Parisatida, nego je Melant, razrezavši nožićem pticu, stavio otrovano meso pred Statiru. U svakom slučaju, umirući u velikim mukama i grčevima, žena je i sama razabrala odakle zlo i u kralju je potakla sumnju protiv njegove majke jer je znao njezinu divlju i nemilosrdnu ćud. Stoga odmah poduzevši istragu, pohvata materine sluge i stoloslužitelje i udari ih na muke, a Gigis je Parisatida dugo držala kod sebe u kući i nije je izručila kad ju je kralj tražio, no kasnije, kad je ona tražila da je obnoć pusti njezinoj kući, doznavši to i postavivši zasjedu, kralj je zgrabi i osudi na smrt. A kod Perzijanaca zakonom propisani način pogubljenja je ovakav: ima plosnat kamen na koji krivac položi glavu pa potom mu je drugim kamenom udaraju i gnječe sve dok mu ne smrskaju lice i glavu. Gigis, dakle, umrije na taj način, ali Parisatidi Artakserkso ništa drugo nažao niti kaza niti učini, nego je po njezinoj želji[62] posla u Babilon rekavši da on neće vidjeti Babilona dok je ona živa. Tako je bilo s kućnim prilikama kraljevim.

20. A jer kralj, premda se nije manje potrudio da uhvati Helene koji su došli s Kirom nego da pobijedi Kira i sačuva prijestolje, nije ih uspio uhvatiti, nego su se oni, izgubivši vrhovnog vođu Kira i svoje zapovjednike, spasili gotovo iz samog kraljevskog dvora[63] dokazavši i pokazavši tako svijetu da je veličina Perzije i kralja u silnom zlatu, raskoši i ženama a inače je sljeparija i razmetanje, sva se Helada osmjeli i ispuni prijezirom prema barbarima a napose se Lakedemonjanima činilo nepodnošljivim da sad ne oslobode ropstva Helene koji su živjeli u Aziji i da ne učine kraj zlostavljanju što su ga ovi trpjeli od Perzijanaca. Pošto su najprije ratovali pod Timbronom, zatim pod Derkilidom ne postigavši ništa vrijedno spomena, povjeriše vođenje rata kralju Agesilaju. Prešavši brodovljem u Aziju, on odmah razvije veliku aktivnost, stekne veliku slavu, pobijedi Tisaferna u otvorenoj bitki i stane poticati na otpadnuće grčke gradove. Poslije tih događaja Artakserkso, dosjetivši se kako mu je ratovati s Lakedemonjanima, posla Rođanina Timokrata s mnogo zlata u Heladu naredivši mu neka ga razdaje i podmićuje najutjecajnije ljude po gradovima te potiče rat Grka protiv Lakedemonjana. A kad je Timokrat to činio i kad su se najmoćniji gradovi stali združivati a smutnja potresala Peloponez, pozvaše vlasti u Lakedemonu Agesilaja iz Azije. Tada i kažu

da je na odlasku rekao prijateljima da ga kralj i trideset tisuća strijelaca tjera iz Azije; jer na perzijskom je novcu iskovan lik strijelca.[64]

21. I s mora kralj istjera Lakedemonjane upotrijebivši kao zapovjednika Atenjanina Konona zajedno s Farnabazom.[65] Konon je, naime, poslije pomorske bitke kod Egospotama[66] provodio vrijeme na Kipru ne zadovoljavajući se sigurnošću nego čekajući promjenu prilika kao što se čeka okretanje smjera vjetra na moru. A kako je vidio da i njegovim planovima treba vojna sila i kraljevoj vojnoj sili razborit čovjek, posla kralju pismo o svojim namjerama. Naloži također pismonoši da ga, ako ikako može, preda kralju preko Krećanina Zenona ili Menđanina[67] Polikrata; od ovih Zenon je bio plesač a Polikrat liječnik; ako pak oni ne bi bili nazočni, neka preda pismo preko liječnika Ktesije. A pripovijeda se da je Ktesija, primivši pismo, dopisao Kononovoj poruci molbu neka i Ktesiju pošalje k njemu jer bi mu mogao biti koristan u pomorskom vojevanju. Ali Ktesija tvrdi da mu je kralj sam od sebe povjerio tu dužnost.

Ali pošto je Artakserkso pobjedom u pomorskoj bitki kod Knida[68] koju su izvojštili Farnabaz i Konon lišio Lakedemonjane nadmoći na moru, povukao je svu Heladu u zavisnost prema sebi tako da je Helenima nametnuo i glasoviti mir nazvan po Antalkidi.[69] Taj je Antalkida bio Spartanac, sin Leontov, i, založivši se za kraljeve probitke, izradio je da Lakedemonjani njemu prepuste sve helenske gradove u Aziji i otoke koji leže uz Aziju da ih posjeduje uz njihovu obavezu plaćanja danka te je tako među Helenima uspostavljen mir ako treba mirom zvati sramoćenje i izdajstvo Helade od kojega nijedan rat nije poraženima donio sramotniji završetak.

22. Zato je i Artakserkso, koji je uvijek zazirao od drugih Spartanaca i smatrao ih, kako veli Dinon, najbestidnijima od svih ljudi, pokazivao osobitu srdačnost prema Antalkidi kad je god ovaj došao u Perziju. Jednom je čak kod stola, uzevši jedan vijenac od cvijeća i zamočivši ga u najskupocjenije mirišljivo ulje, poslao ga Antalkidi;[69a] i svi se zadiviše toj ljubaznosti. A bio je Antalkida, kako se čini, pravi čovjek da se s njim postupa s takvom raskoši i da primi takav vijenac jer je svojim plesom pred Perzijancima osramotio Leonidu i Kalikratidu.[70] Jer kad mu je netko rekao: »Jao Heladi kad nam se Lakonci povode za Međanima!«,[71] Agesilaj je, kako se govori, odvratio: »Ne povode li se to prije Međani za Lakoncima?« Ali duhovitost tog odgovora nije nimalo uklonila sramotu s tog čina, nego su Spartanci svoju prevlast izgubili u zlosretnoj bitki kod Leuktre;[72] ali je ugled Sparte bio izgubljen još ranije tim sporazumom.

Sve dok su Spartanci držali prvenstvo u Heladi, Artakserkso je s Antalkidom postupao kao s gostom i nazivao ga prijateljem; a poslije poraza kod Leuktre, kad su pali sasvim nisko i trebali novaca te poslali Agesilaja u Egipat,[73] Antalkida je pošao k Artakserksu pozivajući ga da Lakedemonjanima pruži pomoć. Ali ovaj ga je odbio s takvim prijezirom i nehajem da se on po povratku, zbog poruge svojih neprijatelja i straha od efora, usmrtio glađu.

A pošli su kralju i Tebanac Izmenija i Pelopida koji je netom

pobijedio u bitki kod Leuktre.[74] Ovaj nije uradio ništa nedostojno; Izmenija pak, kad su mu naredili da se pred kraljem pokloni ničice, baci na tlo preda se svoj prsten, zatim, sagnuvši se, podiže ga i tako stvori dojam kao da se poklonio. A Atenjaninu Timagori, koji mu je preko njegovog tajnika Belurisa poslao tajno pisamce, kralj obradovan dade deset tisuća darika i osamdeset krava muzara da ga prate jer mu je zbog bolesti bilo potrebno kravlje mlijeko; uz to posla mu ležaljku, pokrivače i sobare da mu prostiru krevet, jer Heleni to – po njegovu mišljenju – nisu naučili, te nosače za nosiljku da mu putovanje do mora bude meko. A dok je bio na dvoru, slao mu je najsjajniju večeru tako da je i kraljev brat Ostan rekao: »Sjećaj se ovog stola, Timagoro! Ta nije ti prostrt s ovakvim obiljem zbog neke sitnice.« To je više bio prijekor zbog izdaje nego podsjećanje na kraljevu milost.[75] Atenjani doista Timagoru zbog njegove podmitljivosti osudiše na smrt.

23. Ali zauzvrat za sve jade što ih je zadavao Helenima, jednim ih je djelom obradovao smaknuvši Tisaferna, njima najljućeg i najpakosnijeg dušmanina.[76] A smaknuo ga je zbog potvora kojima se svojim napadima pridružila Parisatida. Jer kralj nije dugo ustrajao u svojoj srdžbi na nju, nego se izmirio i pozvao je k sebi videći da je u nje razbora i uznositosti dostojne kraljice;[77] a više nije postojao nikakav drugi razlog zbog kojeg bi njihovo zbližavanje izazivalo uzajamna sumnjičenja ili pozlijeđivanja. Kako je odonda pomagala u svemu što je moglo kralju pružiti zadovoljstvo posjedujući utjecaj na nj i postižući sve što je htjela time što je odobravala sve što je radio, opazi da se žestokom strašću zaljubio u jednu od svojih dviju kćeri, Atosu, te da je prvenstveno zbog majke krio i susprezao svoju strast, kako neki tvrde, premda je već potajno imao odnose s djevojkom. Kad je, dakle, Parisatida to naslutila, još je većma nego prije milovala djevojku i Artakserksu je hvalila njezinu ljepotu i značaj, kako je prava kraljica i uzvišena. Najzad ga nagovori da se oženi djevojkom i da je proglasi svojom zakonitom ženom ne obazrevši se na nazore i zakone Helena, dok je za Perzijance on bio od boga postavljeni zakon i sudac zla i dobra. Neki, međutim, kažu, a jedan od tih i Heraklid iz Kime,[78] da se Artakserkso nije oženio samo jednom od svojih kćeri nego i drugom, Amestris, o kojoj ćemo pripovijedati malo kasnije.[79] Atosu je pak njezin otac kao suprugu tako zavolio da ga, kad joj se tijelom proširila bijela guba, to nije ni najmanje zasmetalo,[79a] nego se, moleći se za nju Heri,[80] ničice poklonio njoj jedinoj od božanstava rukama se dotakavši zemlje a da su satrapi i njegovi prijatelji na njegovu zapovijed poslali toj božici toliko darova da je onih šesnaest stadija[81] od hrama do kraljevskog dvora bilo ispunjeno zlatom, srebrom, grimizom i konjima.

24. Rat što su ga za nj poveli protiv Egipta Farnabaz i Ifikrat[82] ne uspije jer su se njih dvojica posvađali; stoga na Kadušane[83] zavojšti osobno s tristo tisuća pješaka i deset tisuća konjanika. Ali provalivši u zemlju teško prohodnu zbog neravna tla i maglovitu, koja ne rađa žitaricama, nego samo kruškama, jabukama i drugim takvim plodovima drveća prehranjuje narod ratoboran i srčan, neopazice zapade u velike

nevolje i opasnosti. Ništa za jelo nije, naime, bilo moguće ondje dobiti niti dobaviti izvana, nego su samo klali tegleću marvu tako da se za šezdeset drahmi[84] jedva mogla kupiti magareća glava. I kraljevska je trpeza stala oskudijevati; i od konja malen ih je još broj preostao a ostale su upotrijebili za hranu.

Tada Tiribaz,[85] čovjek koji je svojom valjanošću već više puta dopro na prvo mjesto a više je puta zbog lakomislenosti bio odbačen i koji je u to vrijeme bio u nemilosti i preziran, spasi kralja i vojsku. Kako, naime, Kadušani imađahu dva kralja od kojih je svaki taborovao zasebice, obrativši se Artakserksu i rekavši mu što misli raditi, pođe Tiribaz osobno k jednom od kraljeva Kadušana a k drugome posla potajno svog sina. I jedan i drugi Perzijanac varali su svaki svog sugovornika govoreći mu da onaj drugi šalje poslanike k Artakserksu i nastoji samo za sebe osigurati njegovo prijateljstvo i savezništvo; zato, dakle, ako je pametan, trebalo bi da se prvi obrati kralju i on[86] će mu u svemu ići na ruku. Tako se obojica dadoše nagovoriti, pa kako su mislili preteći jedan drugoga, posla jedan poslanike s Tiribazom a drugi s Tiribazovim sinom. Ali kako se stvar otegla, doprla su do Artakserksovih ušiju sumnjičenja i klevete protiv Tiribaza; a on je bio zlovoljan i kajao se što je povjerovao Tiribazu te je zavidnicima davao prilike da ga optužuju. No kad je Tiribaz došao a došao je i njegov sin vodeći poslanike Kadušana te bi s obojicom sklopljen ugovor o miru, Tiribaz, sad već kao velika ličnost sjajna ugleda, krene kući s kraljem koji je sada pokazao da sva kukavština i mekoputnost nije proizvod raskoši i rastrošnosti, kako misli većina, nego rđave i proste naravi koja se povodi za nevaljalim mišljenjima. Ta niti zlato, niti kraljevska odora, niti nakit vrijedan dvanaest tisuća talenata[87] koji je kralj uvijek imao na sebi nisu mu smetali da podnosi napore i nevolje kao svaki običan vojnik, nego je, opasavši tobolac i noseći štit, sam stupio prvi strmim gorskim putovima ostavivši konja tako da su svi ostali dobili krila i osjećali se lakšima gledajući njegov polet i bodrost; ta dnevno je prevaljivao put od dvije stotine i više stadija.[88]

25. A kad stiže u kraljevsko konačište gdje je bio čudesan i prekrasno uređen vrt usred kraja bez drveća i gola unaokolo, kako je bila zima, dopusti vojnicima da se snabdijevaju drvom sijekući stabla i ne štedeći niti omorike niti čempresa. A kad su oklijevali i sustezali se zbog njihove ljepote i veličine, uzevši sam sjekiru, posiječe baš ono od stabala koje je bilo najveće i najljepše. Nato se vojnici snabdješe drvom i udobno provedoše noć paleći mnogobrojne vatre. No ipak izgubi na povratku mnogo valjanih momaka i gotovo sve konje. Pa pomislivši da ga podanici preziru zbog nesretnog neuspjeha vojne, bio je sumnjičav prema prvacima; mnoge od njih dade pogubiti u srdžbi a još više iz straha. Jer kukavičluk je najkrvoločniji ondje gdje vladaju tirani a spokojna samosvijest milostiva je, blaga i slobodna od sumnji. Zato su i među divljim životinjama neukrotive i najnepripitomljivije one plahe i strašljive, dok plemenitije vrste, pokazujući zbog svoje hrabrosti više povjerenja u ljude, ne bježe od našeg prijaznog ophođenja.[89]

26. No Artakserkso, već poodmakle dobi, opazi da njegovi sinovi borbu za nasljedstvo na prijestolju proširuju na svoje prijatelje i na moćnike. Razboriti su, naime, smatrali da je pravo onako kako je sam primio vlast da je tako po prvorodstvu preda Dariju. Ali najmlađi kraljev sin Oho, koji je bio žestok i nasilan, imao je među ljudima s dvora nemalo pristaša a najviše se nadao pridobiti oca Atosinom pomoću. Jer njoj se udvarao obećavajući joj da će se njom oženiti i da će zajedno s njime kraljevati poslije očeve smrti. A govorkalo se da je još za njegova života u potaji imao s njom odnose. Ali Artakserkso to nije doznao; no kako je htio brzo osujetiti Ohove nade da se ne bi usudio poći istim putem kao Kir pa da ratovi i borbe ne zaokupe kraljevstvo, proglasi kraljem Darija, kome je tada bilo pedeset[90] godina, i podijeli mu dopuštenje da nosi uspravnu tijaru.[91] Kako je u Perzijanaca bio običaj da novoproglašeni kralj traži poklon a da mu onaj koji ga je proglasio dade što god onaj zatraži ako to samo može, zatraži Darije Aspaziju koja je svojevremeno bila Kirova miljenica a onda je bila kraljeva inoča. Bila je rodom iz Fokeje u Joniji, od slobodnih roditelja i čestito odgojena. Kad je jednom, dok je Kir večerao, bila uvedena preda nj zajedno s drugim ženama, ostale su, sjedajući pokraj njega koji se s njima zabavljao, dodirivao ih i zadirkivao, primale njegove prijaznosti ne baš nevoljko, ali ona je šutke stajala uz počivaljku i nije se odazivala kad ju je zvao; a kad su je sobari htjeli silom privesti, reče: »Teško onome koji stavi ruke na mene!« Prisutnima se zato učini neugodnom i divljom. Ali Kir, obradovavši se, nasmije se i reče onome koji je doveo žene: »Vidiš li sada da je ovo jedina slobodna i nepokvarena žena koju si mi dopremio?« Otada se počeo zanimati za nju te ju je zavolio više od sviju i nazvao je mudrom. A zarobili su je poslije Kirove pogibije u bitki, za vrijeme pljačkanja tabora.[92]

27. Zatraživši tu ženu, Darije ozlovolji oca jer pretjerana je ljubomora barbara tako strašna u svojoj neumjerenosti da se smrću kažnjava ne samo onaj koji se približi kraljevoj inoči i dotakne je, nego i onaj koji na putu prođe pokraj kola na kojima se ona vozi ili im presijeca put. Premda je Artakserkso imao Atosu učinivši je protiv zakona iz ljubavi svojom ženom, držao je i tristo šezdeset inoča izvanredne ljepote. Pa ipak, kad je od njega bila zatražena Aspazija, reče da je ona slobodna i pozove sina da je uzme ako bude htjela, ali neka je ne sili protiv njezine volje. A kad su je pozvali i ona je protiv kraljeva očekivanja[93] izabrala Darija, on mu je dade prisiljen običajem, ali malo pošto ju mu je dao, opet mu je oduze. Postavi je, naime, svećenicom Artemide u Ekbatani, koju nazivaju Anaitis,[94] da u čistoći provede ostatak života, misleći da će tako sina kazniti kaznom ne baš teškom nego sasvim umjerenom s primjesom šale. Ali Darije to nije podnio umjereno bilo što je bio sav uspaljen ljubavlju prema Aspaziji ili što je mislio da ga otac vrijeđa i ruga mu se.

Doznavši za njegove osjećaje, Tiribaz ga je još više podjarivao videći u njegovoj sudbini sliku svoje. A bilo je to ovako. Kako je imao više kćeri, kralj obeća Farnabazu dati za ženu Apamu, Rodogunu Oronti a Amestris Tiribazu. I drugima dade obećane, ali Tiribaza prevari oženivši sam Amestris umjesto koje zaruči s Tiribazom najmlađu kćer Atosu. A kad se

i u ovu zaljubio i oženio je, kako je bilo rečeno,[95] postade mu Tiribaz otvoren neprijatelj gdje i inače nije bio mirne ćudi nego neuravnotežen i bješnjak. Stoga i kako je sad bio u najvećoj milosti ravan prvima na dvoru, sad u nemilosti i prezirno odbačen, ni jednu ni drugu promjenu svog položaja nije mogao podnositi na primjeren način, nego je u časti bio nepodnošljiv zbog svoje nadutosti a unižen nije bio ponizan niti tih nego osoran i drzak.

28. Bilo je to, dakle, dolijevanje ulja na vatru kad se Tiribaz pridružio mladiću i neprekidno mu govorio da uspravna tijara na glavi[95a] nije ni od kakve koristi onima koji sami ne nastoje ispraviti svoj položaj te da je veoma budalast ako misli da mu je prijestolonasljedstvo sigurno dok njegov brat preko harema sebi utire put do vlasti a očev mu je karakter tako nepouzdan i nestalan. Doista onaj koji je zbog helenske ženskice prekršio neprekršivi običaj Perzijanaca[96] nikako ne pruža pouzdanja da će se pridržavati svojih obećanja u stvarima od najvećeg značenja. Nije ipak ista stvar Ohu i njemu biti lišen krune; jer nitko neće priječiti Ohu da sretno živi kao običan čovjek, ali za njega, koji je bio proglašen kraljem, nema drugog izbora nego ili da kraljuje ili da ne živi.

Možda, dakle, općenito ima pravo ona Sofoklova da
Hitro putuje nagovaranje na zlo;[97]

gladak je, naime, i nizbrdit put k onome što čovjek želi. A većina iz neiskustva i nepoznavanja dobra želi ono što je loše; pa ipak, veličina kraljevstva i Darijev strah od Oha utirali su Tiribazu put; ali ni Kiprorođena[98] ne bje nekriva posve[99] – sjetimo se oduzeća Aspazije![100]

29. Darije se, dakle, preda Tiribazu u ruke; i kad se već skupilo mnogo urotnika, jedan eunuh odade kralju zavjeru i njezin plan, budući da je bio dobro upućen da su odlučili ubiti Artakserksa u krevetu ušavši noću u njegovu spavaću sobu. Kad je to čuo, Artakserksu se činilo ozbiljnom stvari zanemariti toliku opasnost ne obazrevši se na optužbu, a još ozbiljnijom povjerovati joj bez ikakava dokaza. Učini stoga ovako: zapovjedi eunuhu da bude uz njih i da ih prati a sam dade u svojoj spavaonici iza počivaljke probiti zid, načiniti vrata i zastrti ih zavjesom. Kad je došlo vrijeme i eunuh mu rekao da je pravi čas, ostade na počivaljci i ne ustade prije nego što je vidio lica onih koji su išli na njega i jasno prepoznao svakoga. A kad vidje da su trgli bodeže i da mu se primiču, brzo povuče u stranu zavjesu i pobjegne u unutrašnju sobu i zasune vrata glasno vičući. Ubojice pak, kad ih je kralj vidio a uradili nisu ništa, pobjegoše natrag kroz vrata palače i rekoše Tiribazu i njegovim prijateljima neka bježe jer su otkriveni. Ostali se, dakle, raspršiše i pobjegoše; a Tiribaz pobi mnogo kraljevih tjelohranitelja koji su ga nastojali uhititi i napokon pade pogođen iz daljine kopljem. Dariju pak, koji bi predveden pred kralja zajedno s djecom, postavi kraljevske suce; sam nije bio prisutan suđenju, nego su drugi podigli optužbu, ali naredi slugama da zapišu mišljenje svakog suca i donesu njemu. A kako su svi suci bili istog mišljenja i osudili Darija na smrt, sluge ga zgrabe i odvedu u pokrajnju sobu a krvnik koga pozvaše dođe s oštrom britvom kojom odsijecaju glave

osuđenicima; ali kad ugleda Darija, prestravi se i uzmakne k vratima odvraćajući pogled kao da neće moći niti se usuditi svojom rukom smaknuti kralja. Ali kako su mu suci izvana prijetili i naređivali, okrenuvši se, jednom rukom zgrabivši Darija za kosu i pritegavši glavu k zemlji, britvom mu presiječe vrat.

Neki, međutim, tvrde da je suđenje održano u kraljevoj nazočnosti a da je Darije, pritisnut dokazima, pavši licem na zemlju, molio i zaklinjao oca, ali da je ovaj, ustavši u gnjevu i izvukavši zavinutu sablju, udarao po njemu dok ga nije usmrtio; zatim se, izišavši u dvorište palače, ničice poklonio suncu i rekao: »Pođite u veselju, Perzijanci, i kažite drugima da je veliki Oromaz[101] kaznio one koji su naumili bezbožno i nezakonito djelo.«

30. Takav je, dakle, bio konac zavjere. Oho je pak već bio pun najblistavijih nada kojima ga je zanosila Atosa, ali još se bojao preostalog zakonitog kraljevog sina Arijaspa a od nezakonitih Arsama. Arijaspa su, naime, Perzijanci držali dostojnim da bude kralj ne toliko zato što je bio stariji od Oha, nego jer je bio blag, prostodušan i ljubezan; a za Arsama se činilo da je u njega razboritosti a Ohu nije promaklo ni to da je osobito drag ocu. Radeći stoga obojici o glavi i kako je istovremeno bio podmukao i krvoločan, upotrijebio je okrutnost svoje naravi protiv Arsama a zlotvorstvo i umješnost protiv Arijaspa. Potajno je, naime, poslao Arijaspu eunuhe i prijatelje kraljeve[102] koji su mu neprestano donosili vijesti o nekakvim prijetnjama i strašnim riječima kao da je otac odlučio da ga pogubi okrutnom i sramotnom smrću. Saopćavajući mu to svakodnevno kao tobožnju tajnu i govoreći sad da kralj oklijeva, sad da tek što nije počeo izvršavati, oni tako prestraviše nesretnika i utjeraše mu takvu stravu, smućenost i očaj u dušu da se riješio života pripremivši i popivši smrtonosan otrov. Kad je kralj doznao za način njegove smrti, njega oplače a razlog je naslućivao. Ali kako zbog starosti nije imao snage da to dokaže i istraži, samo je još više pokazivao svoju ljubav prema Arsamu i očito je najviše njemu vjerovao i sve mu povjeravao. Stoga Oho ne odloži izvršenje svog nauma, nego, podstaknuvši Tiribazova sina Arpata, njegovom rukom umori kraljevića. Artakserksov je život, međutim, zbog starosti tad već visio o tankoj niti; i kad mu do ušiju dopre glas o Arsamovoj tužnoj sudbini, ne podnese to ni za kratko, nego odmah od tuge i očaja ugasnu proživjevši devedeset četiri godine od čega je kraljevao šezdeset dvije; a stekao je glas čovjeka blaga i prijatelja podanicima najviše zbog svog sina Oha koji je okrutnošću i krvoločnošću sve nadmašio.

Bilješke

[1] Kod Plutarha to se ime navodi u obliku Artokserkso što onda preuzimaju i neki prevodioci. Ovdje je usvojena uobičajenija inačica. Artakserkso I vladao je od 464. do 425.
[2] Grč. *Mnemon*, »koji ima dobro pamćenje«. Nije jasno tko mu ga je dao, Grci ili Perzijanci. Vladao je od 404. do 362.
[3] Darije III Noto (Kopilan), nezakoniti sin Artakserksa I, vladao je od 424. do 405.
[4] Parisatida, zakonita kći Artakserksa I, udala se za svog polubrata Darija i smatrala se njemu superiornom zbog rođenja.
[5] Kir Mlađi, poznat iz *Anabaze* Ksenofonta Atenjanina.
[6] Osnivač perzijske države, vladao 559?–529.
[7] Kirovo ime asocira svemoć; Perzijanci su obožavali sunce.
[8] Vjerojatno Arsak, dinastičko ime kasnijih partskih kraljeva.
[9] Otac povjesničara Klitarha i suvremenik Aleksandra Velikog
[10] Ktesija s Knida, liječnik Artakserksa II, proveo je 17 godina na perzijskom dvoru. Napisao je povijesti Perzije i Indije (obje izgubljene).
[11] Upravljao je primorskim maloazijskim pokrajinama i stolovao u Sardu, glavnom gradu Lidije.
[12] Vidi Herodot 7, 3. Demarat je bio spartanski kralj 510–491. Lišen vlasti od svog suvladara Kleomena, sklonio se u Perziju i pratio Kserksa I na njegovu pohodu u Grčku.
[13] To nije bila obična fantazija; istu su teoriju zastupali zakonoznanci u Francuskoj za Karolinga i prvih Capetovića: kralj se vjenčava s Francuskom i samo potomci rođeni poslije krunidbe jesu djeca Francuske.
[14] Namjesnikom.
[15] Vidi Ksenofont, *Anabaza* 1, 1, 1 i dalje.
[16] Najstarija prijestolnica Perzije. U njoj je bio grob Kira Starijeg.
[17] Takav sinkretizam uvijek je Plutarhu drag. No to je izjednačavanje vrlo slabo vjerojatno jer Atena nije bila samo božica rata a Perzijanci, osim toga, nisu bili mnogobošci.
[18] Terpentinova drveta.
[19] Tisaferno je bio satrap Jonije i Karije.
[20] Pripadnika svećeničke kaste u Perzijanaca.
[21] Naime Kir.
[22] *Anabaza* 1, 1, 6–11.
[23] Darik je bio zlatan novac kovan prvobitno s likom Darija i vrijedio je dvadeset atičkih drahmi. Kako je zlato od kojeg je bio izrađivan bilo velike čistoće, stvarno je vrijedio više od dvadeset predratnih zlatnih francuskih franaka.
[24] Grč. hilijarh doslovno znači tisućnika, zapovjednika tisuće. Radilo se stvarno o visoku dostojanstveniku, nešto poput državnog kancelara ili velikog vezira u osmanlijskom carstvu.
[25] Prijetnja je tako diskretna da joj se jedva zamjećuje domašaj.
[26] Bilo je svetogrđe nositi kraljevsku odjeću.
[27] Tj. isplaćivat će ih u zlatnim šipkama.
[28] Naime u ratu; kralj je ili neposredno sudjelovao u borbi na svojim bornim kolima ili je prisustvovao sjedeći na prijestolju (kao Kserkso kod Salamine).
[29] Tzv. skitalu, štap oko kojeg se namatao remen na kojem je bila ispisana tajna poruka Spartanaca svojim vojskovođama u tuđini. Odmotana, poruka je bila nečitljiva a mogla se pročitati samo ako bi remen bio ponovno omotan oko štapa iste veličine.

[30] Ksenofont, *Anabaza* 1, 1, 9 i 4, 3. Kako je Klearh bio prognan iz Lakedemona, nije baš vjerojatno da su mu se efori službeno obratili.
[31] Ksenofont, *Anabaza* 1, 7, 10, gdje se kaže da je barbarska vojska Kirova brojila sto tisuća ljudi.
[32] Vidi glavu 19.
[33] Oko 18 metara.
[34] Oko 72 km.
[35] Vidi Ksenofont, *Anabaza* 1, 7, 14–17. Babilon je bio druga prijestolnica kraljevstva.
[36] Nemoguća brojka.
[37] Bojnog reda.
[38] *Anabaza* 1, 8.
[39] To bi iznosilo oko 90 km. Brojka se čini pretjeranom pa drugi čitaju »dvadeset pet stadija« = 4,5 km.
[40] Oko 1800 km; vrlo proizvoljna procjena.
[41] Ovo nije u skladu sa 6. glavom gdje je bilo rečeno da su Lakedemonjani naredili Klearhu da u svemu bude Kiru od pomoći.
[42] Sigurnost je bila sasvim relativna budući da se ipak radilo o bitki.
[43] Na lijevom krilu, svrstanom nasuprot desnom Kirovom.
[44] Živjeli su uz obalu Kaspijskog mora (današnji Kurdi?).
[45] Ksenofont, *Anabaza* 1, 8, 26–27.
[45a] Misli se: nego trpjeti takvu sramotu, odnosno nego ne pružiti otpor.
[46] Čunjasto pokrivalo za glavu kod istočnih naroda (slično turbanu ili čalmi); kraljevska perzijska tijara imala je poseban oblik.
[47] Nerazumljivo je zašto je Mitridat ranio Kira ne znajući tko je on kad su mu drugi Artakserksovi vojnici iskazivali počasti. Opisi bitaka kod Plutarha su veoma konfuzni.
[48] Bjegunci su u Kiru vidjeli novog kralja i utjecali su se njegovoj milosti ne znajući da je on pred njima. Sve je to nedovoljno jasno.
[49] Iz Kauna u Kariji.
[50] Zbog mraka.
[51] Iskrica Plutarhova humora u životopisu inače punu mračnih i jezivih prizora kakav je Artakserksov.
[51a] Naslov povjerljivog visokog dostojanstvenika na perzijskom dvoru, nadzornik kraljevstva.
[52] Grč. *kotíle;* oko 2 litre.
[53] *Anabaza* 1, 7, 11–12.
[54] Po Ksenofontu, devetsto tisuća i stopedeset bornih kola; ali ti su brojevi sumnjivi.
[55] *Anabaza* 1, 8, 26–27.
[56] *Anabaza* 2, 1, 7–23.
[57] Plutarhove kovanice da ismije navodnu Ktesijinu pristranost prema Lakedemonjanima i Klearhu; barem ova druga Plutarhova je izmišljotina.
[58] Kratka, zavinuta perzijska sablja.
[59] Vidi bilj. 23.
[60] Vidi Ksenofont, *Anabaza* 2, 5. Pozvao ih je k sebi na vjeru i onda pohvatao.
[61] Djevice, svećenice Artemidine u Kariji, mjestu u Lakoniji. Obično su prikazivane s teškim teretom na glavi (kao na Erehtejevu hramu na atenskoj Akropoli) pa nije lako zamisliti ih kako plešu s njime.
[61a] Naime Parisatida i Statira.
[62] Izvornik nije posve jasan; neki prevode: »... što ga je ona sama odabrala kao mjesto svog progonstva« ili »... gdje je i sama željela živjeti.«
[63] Malo pretjerivanje.
[64] Vidi *Agesilaj* 15.
[65] Konon je bio jedan od najboljih atenskih vojskovođa koji je s osam brodova uspio umaći nakon atenskog poraza kod Kozje rijeke (Egospotama) god. 405; vidi *Alkibijad* 37. Farnabaz je bio perzijski satrap u Maloj Frigiji i Bitiniji.
[66] God. 405.
[67] Menda je bila grad na Paleni, na poluotoku Halkidici.
[68] God. 394. Lakedemonjanima je zapovijedao Pisandar.

[69] Antalkidin mir iz 387. Vidi *Agesilaj* 23.
[69a] Vidi *Pelopida* 30.
[70] Leonida je termopilski junak iz 480. a Kalikratida je, kao Lisandrov nasljednik u zapovjedništvu nad brodovljem peloponeskog saveza, pao u bitki protiv Atenjana kod arginuskih otoka.
[71] Grci su često miješali Međane i Perzijance zbog kasnijeg stapanja obaju iranskih naroda; odatle se perzijski ratovi često nazivaju medskima.
[72] God. 371. ondje ih je teško porazio Epaminonda. Vidi *Agesilaj* 27.
[73] Vidi *Agesilaj* 36.
[74] Vidi *Pelopida* 30.
[75] Vidi *Pelopida* 30.
[76] Vidi *Agesilaj* 10.
[77] Ništa u dosadašnjem pripovijedanju ne opravdava takav sud o jednoj slavohlepnoj i bezobzirnoj ženi kakvom je bila prikazana Parisatida. Plutarh naivno pokušava racionalno opravdati mušice Artakserksa koji je, kako se čini, bio izrazito neuravnotežena i slaba karaktera.
[78] Jedan od pisaca perzijske povijesti.
[79] Vidi glavu 27.
[79a] Valjda: da i dalje s njom održava odnose.
[80] Danas znamo da Perzijanci nisu poznavali božica.
[81] Oko 3 km.
[82] Atenski vojskovođa; uveo je u atensku vojsku peltaste, pješake naoružane lakše od hoplita. Potukao je Lakedemonjane 392, oženio se kćerkom tračkoga kralja Kotisa a umro oko 348.
[83] Ratnički narod zapadno od Kaspijskog mora (vidi bilj. 44).
[84] Oko 54 predratna zlatna francuska franka.
[85] Namjesnik Armenije.
[86] Tiribaz, odnosno drugome njegov sin.
[87] Više od 60 milijuna predratnih zlatnih francuskih franaka.
[88] Oko 36 km.
[89] Dvojbeno gledište.
[90] U jednom rukopisu stoji »dvadeset pet«. Sam ga Plutarh na početku 28. glave naziva »mladim«.
[91] Svi su je Perzijanci osim kralja nosili nagnutu (preklopljenu).
[92] Vidi Ksenofont, *Anabaza* 1, 10, 2, i Plutarh, *Periklo* 24.
[93] Artakserkso je zaista bio naivan.
[94] Tanit ili Mana, azijsko božanstvo, ne specifično perzijsko, čini se da je predstavljala mjesec.
[95] Glava 23.
[95a] Glava 26.
[96] Da udovolji želji nasljednika ma kakva ona bila. Artakserkso je stvarno više izvrdao nego prekršio taj običaj.
[97] U izvorniku jampski trimetar, prijevod je u prozi; stih je iz inače nepoznate drame nepoznata autora.
[98] Afrodita, božica ljubavi. Na Kipru su je osobito štovali a po jednoj je verziji mita ondje i rođena iz morske pjene.
[99] Budući da su tu u izvorniku četiri (ne sasvim pravilna) daktila, neki misle da se radi o prvom dijelu daktilskog heksametra (epskog šestomjera) nepoznata autora.
[100] Završetak rečenice u izvorniku nema nikakve sintaktičke konstrukcije.
[101] Oromaz ili Ormuzd, perz. Ahura Mazda, vrhovni bog dobra dualističke perzijske religije u opoziciji prema Ahrimanu, bogu zla.
[102] »Prijatelj kraljev« bila je službena titula na perzijskome dvoru.

GALBA

(3. pr. n. e. – 69. n. e.)

1. Atenjanin Ifikrat[1] smatrao je poželjnim da vojnik plaćenik bude prijatelj bogatstvu i uživanju zato da se u traženju sredstava da zadovolji svoje želje bori smionije, ali većina stručnjaka smatra poželjnim da se vojnik, kao i zdravo tijelo, ne podliježući nikad vlastitom porivu, ravna po zapovjedniku. Zato i kažu da je Paulo Emilije, zatekavši u Makedoniji vojsku punu brbljanja i petljanja u tuđe poslove kao da su svi vojskovođe, izdao zapovijest da svatko učini ruku spremnom a mač oštrim a ostalo bit će njegova briga.[2] A Platonu,[3] koji je vidio da dobar vođa i zapovjednik ništa ne može uraditi ako mu vojska nije razborita i ne dijeli njegove osjećaje pa je smatrao da vrlina slušanja jednako kao i vrlina kraljevanja traži plemenitu narav i filozofski odgoj koji više od svega skladno stapa srčanost i radišnost s blagošću i čovječnošću, svjedoci su i mnoge druge nesreće a osobito one koje zadesiše Rimljane poslije Neronove smrti i jasno pokazuju da nema ništa strašnije od vojne sile prepuštene sirovim i nerazumnim porivima kad se razulari carstvom. Ta doista Demad[4] je poslije Aleksandrove smrti usporedio makedonsku vojsku s oslijepljenim Kiklopom[5] videći je kako se kreće bez reda i bezglavo; ali rimsko je carstvo bilo zahvaćeno nesrećama i trzajima sličnim onima koji se pričaju o Titanima,[6] trgano na mnogo dijelova i istovremeno opet na mnogo mjesta survavajući se samo od sebe, ne toliko zbog vlastoljublja onih koji su bili proglašeni Cezarima[7] koliko zbog pohlepe i razuzdanosti vojništva koje je vladara zbacivalo vladarom kao klin klinom.[8] Pa ipak je Dionizije[9] Feranina,[10] koji je Tesalcima vladao deset mjeseci a odmah potom bio ubijen, nazivao tiraninom iz tragedije rugajući se brzini obrata njegove sudbine.[11] Ali ognjište Cezarā, Palacij, primilo je u još kraće vrijeme četiri cara pri čemu su, kao na pozornici, jednoga uvodili dok su drugoga izvodili. Ali bila je bar jedna utjeha onima koji su trpjeli uslijed svega toga da im za uzročnike njihovih nevolja nije trebalo druge kazne, nego su ih gledali kako se sami ubijaju,[12] a kao prvoga i onoga koji je to najviše zaslužio od sviju čovjeka koji je zaveo vojsku i naučio je da od promjene cara očekuje toliko koliko joj je sam obećao, obruživši tako svoje najljepše djelo time što ga je platio, prometnuvši pobunu protiv Nerona u izdajstvo.[13]

2. Nimfidije Sabin, naime, koji je bio, kako je bilo spomenuto,[14] zajedno s Tigelinom prefekt pretorijanaca,[15] kad je Neronov položaj postao sasvim beznadan i bilo je očito da će pobjeći u Egipat, nagovori vojsku, kao da Nerona više nema ondje nego je već pobjegao, da proglasi

Galbu carem[16] i obeća vojnicima koji su se zvali dvorskom stražom i pretorijancima sedam tisuća i pet stotina drahmi[17] po osobi a vanjskim četama[18] po tisuću dvjesto i pedeset,[19] a toliku je svotu bilo nemoguće skupiti a da se svemu svijetu ne zada deset tisuća zala više nego što ih je zadao Neron; to je obećanje, naime, odmah značilo propast Neronovu a domala i Galbinu: onoga vojnici odmah prepustiše njegovoj sudbini da bi dobili novce a ovoga ubiše kad ih nisu dobili. Tražeći zatim onoga tko će im toliko dati, iscrpiše se u pobunama i izdajama prije nego što su postigli ono čemu su se nadali. Sad svaki od tih događaja pojedinačno točno opisivati stvar je političke povijesti, ali ono što se spomena vrijedno desilo u djelima i sudbinama Cezarā nije mi slobodno šutke mimoići.

3. Da je Sulpicije Galba bio najbogatiji prost osebnik koji je ikada ušao u kuću Cezarā, svi se slažu;[20] premda je imao velik ugled plemenita roda po kući Servija, sam se još većma ponosio srodstvom s Katulom[21] koji je u svoje vrijeme bio prvi čovjek u Rimu po vrlini i slavi ako je i dragovoljno veću moć prepustio drugima. A bio je Galba i u nekoj rodbinskoj vezi s Livijom, ženom Augusta Cezara[22] i zbog toga Livija je učinila da on iziđe s Palacija da preuzme dužnost konzula.[23] Pripovijeda se još da je valjano zapovijedao vojskom u Germaniji a da je kao prokonzul u Africi stekao pohvale kao malo tko.[24] Ali njegov umjeren način življenja, štedljivost u izdacima i izbjegavanje svega suvišnoga pribavilo mu je, kad je postao carem, prigovor škrtosti tako da je glas o njegovoj urednosti i trijeznosti djelovao nekako preživjelo. Neron ga posla za namjesnika Hispanije[25] prije nego što je car naučio da se plaši građana velika ugleda. Kod Galbe, međutim, koji se i po prirodi činio blagim, starost je ulijevala dodatno pouzdanje u njegovu promišljenost u postupcima.

4. Ali ondje, kako su bezdušni carski prokuratori surovo i divljački pljačkali pokrajine, Galba im[25a] nije mogao nikako drukčije biti od pomoći nego tako što je, suosjećajući u njihovoj boli i osjećajući zajedno s njima nepravdu, dao bar donekle nekog oduška i utjehe onima koji su bili osuđivani i prodavani u ropstvo; a kad su nastajale pjesme protiv Nerona te kružile i pjevale se po mnogim mjestima, nije to sprečavao niti je dijelio ogorčenje carskih prokuratora; zbog toga su ga tamošnji ljudi još više voljeli. I već su ga bili dobro upoznali jer je ondje bio namjesnikom osmu godinu kad se propretor Galije Junije Vindeks odmetne protiv Nerona. Pripovijedaju da je i prije otvorena odmetnuća Galbi stiglo pismo od Vindeksa koje on nije shvatio ozbiljno, ali ga nije niti prijavio niti odao njegove namjere premda su drugi namjesnici njima napisana pisma poslali Neronu i učinili sve što su mogli da upropaste pothvat kojem su se kasnije pridružili i tako priznali da su bili prema sebi manje nepošteni nego prema Vindeksu. Ali kad je i Vindeks, bučno objavivši Neronu rat, pisao Galbi pozivajući ga neka preuzme carsku vlast i da tako snažnome tijelu bude glava koju ono traži, naime galskim pokrajinama koje već imaju pod oružjem sto tisuća ljudi a mogu ih naoružati još više, posavjetuje se Galba s prijateljima od kojih su neki smatrali najboljim čekanje pazeći kakav će potez povući Rim i što će poduzeti protiv prevrata, ali Tit Vinije,

zapovjednik pretorske kohorte,[26] reče mu: »Kakvo je to vijećanje, Galbo? Ta pitati se hoćemo li ostati vjerni Neronu znači da to više nismo. Ako, dakle, smatramo da nam je Neron neprijatelj, ne valja zabacivati Vindeksovo prijateljstvo ili inače treba da ga odmah optužimo i zaratimo protiv njega zato što više voli da Rimljani imaju tebe za vladara nego Nerona za tiranina.«

5. Nato Galba objavi proglasom dan kada će podjeljivati oslobođenja od ropstva[27] ponaosob onima koji to žele a glasine i govorkanje o tome koje se već prije proširilo okupi mnoštvo ljudi spremnih na prevrat. U svakom slučaju, još se Galba nije pojavio na govornici kad ga svi jednoglasno pozdraviše kao cara. On ipak nije odmah prihvatio taj pozdrav, no pošto je optužio Nerona i požalio najodličnije ljude što ih je on dao posmicati, obeća da će svu svoju skrb posvetiti domovini, ali ne pod naslovom Cezara niti cara nego vojskovođe rimskog senata i naroda.[28] Da je Vindeks postupio ispravno i promišljeno pozivajući Galbu da prihvati carstvo, to je uvjerljivo posvjedočio Neron. Jer dok se pretvarao da Vindeksa prezire i da stanje u Galiji smatra nevažnim, čim je doznao za Galbu (a baš se bio okupao i doručkovao je), prevalio je stol. No ipak, pošto je senat proglasio Galbu neprijateljem domovine, Neron, hoteći se pred prijateljima šaliti i pokazivati se hrabrim, reče da mu je na pamet pala odlična zamisao u njegovoj oskudici novca: imetak Gala pripast će mu kao ratni plijen tek kad ih podloži, ali Galbinim mu je slobodno koristiti se i prodavati ga sad kad je Galba proglašen neprijateljem domovine. Tako naloži da se Galbina imovina proda a Galba, čuvši za to, dao je oglašavati prodaju Neronova vlasništva u Hispaniji i nalazio je mnogo revnih kupaca.

6. Mnogi su se odmetali od Nerona i gotovo svi su pristajali uz Galbu, samo Klodije Macer u Africi i Verginije Ruf, zapovjednik germanskih četa u Galiji, radili su na svoju ruku, ali svaki s drugom nakanom. Klodije, koga je okrutnost i lakomost odvela u pljačku i umorstva, očevidno se kolebao u nemogućnosti da vlast bilo zadrži bilo da je se odrekne.[29] Verginije pak, koji je stajao na čelu najsnažnijih legija koje su ga već više puta proglašavale carem i silile da uzme taj naslov, reče da niti će sam primiti carsko dostojanstvo, niti će dopustiti da se ono dade bilo kome drugome koga ne izabere senat. To je isprva nemalo uznemirivalo Galbu; ali kad su se Verginijeva i Vindeksova vojska, na neki način silom povukavši svoje vođe kao vozače koji nisu uzmogli zadržati uzde u vlasti u veliku bitku srazile i Vindeks se ubio nad dvadeset tisuća palih Gala, proširi se glas da svi žele da poslije tako velike pobjede Verginije prihvati carsko dostojanstvo ili će opet prijeći natrag k Neronu, tada Galba, sasvim prestravljen, pisa Verginiju pozivajući ga da mu se pridruži u zajedničkim naporima za očuvanje države i slobode Rimljana; a zatim, povukavši se s prijateljima u Klunij, grad u Hispaniji,[30] provodio je vrijeme kajući se zbog onoga što se dogodilo i čeznući za svojom uobičajenom i omiljenom besposlicom više nego poduzimajući ono što je bilo prijeko potrebno.

7. Bilo je već ljeto[31] i kratko prije zalaska sunca dođe iz Rima oslobođenik imenom Icel pošto je putovao već šest dana. Doznavši da se Galba odmara sam, pođe ravno k njegovoj sobi i, otvorivši vrata unatoč protivljenju sobara i, ušavši, javi da su, dok je Neron još bio živ, ali ga nije bilo nigdje vidjeti, najprije vojska a potom narod i senat proglasili Galbu carem, a malo kasnije javljeno bi da je Neron mrtav; Icel, međutim, reče da on sam nije povjerovao vijesti, nego je otišao i vidio mrtvo tijelo ondje gdje je ležalo i tek je onda pošao na put.[32] Galba na tu vijest zablista od sreće a na vrata se strči mnoštvo ljudi koje je Icel ispunio čvrstim pouzdanjem. Pa ipak, njegova je brzina bila nevjerojatna. Ali dva dana kasnije dođe od vojske[33] Tit Vinije s drugim časnicima javljajući potankosti senatske odluke. On bude zato promaknut u časti a slobodnjaku Galba dopusti da nosi zlatan prsten[34] i taj je Icel, otada zvan Marcijan, imao najveći utjecaj među slobodnjacima.

8. Ali u Rimu je Nimfidije Sabin sve vođenje poslova prenio na sebe, ne polako i malo pomalo nego sve odjednom, držeći da je Galba starac i da će zbog starosti jedva smoći snage da se u nosilima dade donijeti u Rim; ta bile su mu sedamdeset i tri godine; a znao je da vojska u gradu, i odavna mu naklonjena a sada jedino njemu odana, zbog veličine onoga dara u novcu njega drži svojim dobrotvorom a Galbu svojim dužnikom. Odmah stoga naloži svom drugu u službi Tigelinu da preda mač[35] a zatim, priređujući primanja, gostio je bivše konzule i negdašnje namjesnike pokrajina dodajući još Galbino ime kod poziva a u vojsci je podgovorio mnoge neka govore da Galbi treba poslati ljude da traže da Nimfidije bude doživotni prefekt pretorijanaca bez druga u službi.

Što je pak senat radio u prilog njegovoj časti i moći nazivajući ga dobrotvorom, sliježući se svakodnevno na njegova vrata i tražeći da on daje inicijativu za svaku senatsku odluku i da je potvrđuje, još ga dalje odvede u drskosti tako da je u kratko vrijeme svoje službenike ispunio ne samo mržnjom nego i strahom. Kad su se konzuli pobrinuli za državne robove da odnesu senatske zaključke caru sa zapečaćenim službenim nalozima, da poglavarstva po gradovima, prepoznavši pečate, pri zamjeni zaprega daju prednost otpremanju pismonoša, Nimfidije se uzruja preko svake mjere što to nisu učinili pod njegovim pečatom i po njegovim vojnicima pa se pripovijeda da je čak mislio povesti postupak protiv konzula, ali se malo smirio kad su mu se ispričali i zamolili ga za oprost. Ugađajući pak narodu, nije priječio da zatuku svakog Neronovog prijatelja koji im padne u ruke. Tako ubiše gladijatora Spikulu bacivši ga pod Neronove kipove što su ih povlačili po Forumu,[36] nekog doušnika Aponija baciše na tlo i pregaziše kolima punim kamenja a mnoge druge rastrgaše premda neki od njih nisu bili ništa krivi tako da je Maurik, koji je i stvarno bio i bio smatran jednim od najboljih ljudi u gradu, rekao senatu da se boji neće li ubrzo početi ponovno tražiti Nerona.[37]

9. Primičući se tako sve bliže i bliže cilju svojih nadanja, Nimfidije nije zazirao od toga da se za nj govori da je sin Gaja Cezara,[38] Tiberijeva nasljednika. Jer Gaj je, kako se čini, još sasvim mlad poznavao njegovu

majku koja je bila pristala izgleda a rodila ju je Kalistu, Cezarovu oslobođeniku, unajmljena krojačica. Ali do njezine intimne veze s Gajem došlo je, kako se čini, poslije Nimfidijeva rođenja a Nimfidija optužiše da je sin gladijatora Marcijana u koga se Nimfidija[38a] zaljubila zbog njegove slave a činilo se da sličnost po vanjštini potvrđuje da mu je Marcijan bio otac. Ali premda je, dakako, priznavao da mu je Nimfidija mati, sebi je jedinome pripisivao obaranje Nerona pa kako je smatrao da nije dovoljno nagrađen za to uživanjem počasti i bogatstva i time što je spavao s Neronovim miljenikom Sporom[39] koga je odmah od lomače na kojoj je još gorjelo Neronovo tijelo dao dovesti k sebi te postupao s njim kao sa svojom suprugom i zvao ga Popejom,[40] nastojao se prokrasti do nasljedstva prijestolja. Neke je korake u tom cilju sam poduzimao u Rimu preko svojih prijatelja a potajno su mu pomagale neke žene i senatori, dok je jednoga od prijatelja, Gelijana, poslao u Hispaniju da drži na oku tamošnje prilike.

10. Ali Galbi je poslije Neronove smrti sve uspijevalo. Doduše, Verginije Ruf, koji se nije izjašnjavao, još mu je zadavao briga da se ne bi, u situaciji gdje je svom zapovjedništvu nad velikom i borbeno izvanredno spremnom vojskom pridodao pobjedu nad Vindeksom i podložio velik dio rimske države, Galiju koja se sva našla u potresima otcijepljenja, odazvao pozivima onih koji su ga zvali da preuzme vrhovnu vlast. Jer ničije ime nije bilo veće i ničija slava nije bila tolika kao Verginijeva budući da je njegov utjecaj bio od najvećeg značaja u oslobađanju rimske države kako od mučne tiranije tako i od galskih ratova. Ali on je, ostajući vjeran svojoj prvotnoj odluci, čuvao senatu pravo da izabere cara. Pa ipak, kad se posvuda doznalo za Neronovu smrt, mnoštvo njegovih vojnika obnovilo je svoj pritisak na Verginija a jedan od vojničkih tribuna u njegovu vojnom logoru, trgnuvši mač, zatraži od Verginija da primi carstvo ili željezo.[41] Ali kad je Fabije Valent, zapovjednik jedne legije, prvi zakleo svoje vojnike na vjernost Galbi i kad je iz Rima stiglo pismo senata, s mukom i jedva skloni doista svoje vojnike da Galbu proglase carem; i kad mu ovaj posla kao nasljednika Flaka Hordeonija, Verginije ga primi. I predavši mu svoju vojsku, sam pođe ususret Galbi koji je napredovao prema Rimu i vrati se onamo zajedno s njim a da nije kod cara našao nikakva vidljiva znaka ni srdžbe ni počasti. Razlog tome s jedne je strane bio sam Galba koji je poštivao toga velikog vojnika a s druge Galbini prijatelji a osobito Tit Vinije koji je, iz zavisti, vjerovao da Verginija ponizuje a nije znao da baš time pomaže dobru duhu Verginijevu koji je sad tog čovjeka sklanjao iz ratova i nevolja koji zadesiše ostale zapovjednike vojske u mirnu luku života i u starost punu mira i spokojstva.[42]

11. Kod galskoga grada Narbone Galbu susretoše poslanici senata te ga pozdraviše i pozvaše da se brže pokaže narodu koji želi da ga vidi. Kao što se u svim drugim susretima i sastajanjima Galba pokazivao prema njima ljubeznim i jednostavnim, tako se i na za njih priređivanim gozbama, premda je imao na raspolaganju mnoštvo kraljevskog pokućstva

i posluge što mu ih je Nimfidije poslao unaprijed od onoga što je ostalo iza Nerona, nije služio ničim od toga nego samo onim što je bilo njegovo te je time stjecao dobar glas pokazujući se kao čovjek široka duha i iznad neukusne raskoši. Ubrzo, ipak, Vinije, tvrdeći da je ta plemenitost, skromnost i jednostavnost demagogija i da otmjena jednostavnost sama sebe ne drži dostojnom velikih stvari, nagovori Galbu da upotrebljava Neronovo blago i da na prijemima ne štedi s kraljevskim sjajem. I uopće, na starcu se malo pomalo počelo vidjeti da je došao pod Vinijev utjecaj.

12. Bio je pak Vinije do krajnosti i više no itko rob novcu a također podložan kojekakvim ispadima u vezi sa ženama. Još dok je, naime, bio mlad čovjek i prvi put služio vojsku pod Kalvisijem Sabinom, uvede ženu svog zapovjednika, koja je bila razvratnica, odjevenu u vojničku odoru noću u tabor i navede je na spolni odnos u samom zapovjednikovom glavnom stanu što ga Rimljani nazivaju *principia*.[43] Zbog toga ga čina Gaj Cezar baci u zatvor; ali poslije njegove smrti imao je sreću da bude oslobođen. Na večeri kod Klaudija Cezara[44] ukrade srebrnu čašu; doznavši za to, Cezar ga sutradan opet pozove na večeru a kad je došao, naredi slugama da preda nj ne iznose i ne meću ništa srebrno nego sve od gline. Zbog Cezarove umjerenosti koja je okrenula stvar u šalu učini se ta Vinijeva nepodopština prije vrijednom smijeha nego srdžbe; ali ono što je radio kad je imao Galbu pod svojim utjecajem i bio izvanredno moćan u novčanim pitanjima za neke je postalo uzrokom, za druge povodom tragičnim događajima i velikim nesrećama.

13. Čim se, naime, k njemu vratio Gelijan koga je poslao Galbi kao neku vrst uhode a čuvši da je Kornelije Lakon imenovan prefektom dvora i pretorijanske garde[45] te da je Vinije svemoćan a da Gelijan nije nikad imao prilike niti da se približi Galbi niti da se sastane s njime nasamo jer su ga svi gledali prijekim okom i pazili na nj, Nimfidije se jako uznemiri; skupi zato zapovjednike vojske te im reče da je sam Galba razuman i umjeren starac, ali da ni najmanje ne misli glavom pa Vinije i Lakon njime loše upravljaju. Prije, dakle, nego što oni neopazice steknu onu moć u državnim poslovima što ju je imao Tigelin, treba caru poslati poslanika koji će mu u ime vojske objasniti da će samo ako se otrese te dvojice prijatelja učiniti sebe svima ugodnijim i većma dobrodošlim. A kad ih tim govorom nije mogao uvjeriti jer im se činilo čudnim i neumjesnim upućivati cara starca kao da je mladić koji je tek okusio vlast tko da mu bude prijatelj a tko ne, udari drugim putem pa stane Galbi slati pisma plašeći ga sad da je u gradu mnogo prikrivena nemira i nesigurnosti, sad da Klodije Macer zadržava u Africi opskrbu Rima žitom, pa opet da su germanske legije nemirne i da slične vijesti dolaze o jedinicama u Siriji i Judeji. Ali kako Galba nije na nj uopće obraćao pažnju niti mu je vjerovao, odluči ga predusresti; a ipak ga je Antiošanin Klodije Celzo, čovjek razborit a njemu sklon i odan, odvraćao od toga govoreći mu da po njegovu mišljenju nijedna najamna kuća u Rimu ne bi pozdravila Nimfidija kao Cezara. No mnogi su ismjehivali Galbu a Mitridat Pontski, rugajući se njegovoj ćelavoj glavi i izboranu licu, reče da sada Rimljani

drže Galbu velikom ličnošću, ali kad ga ugledaju, učinit će im se sramotom svi oni dani kroz koje bude on nosio naslov Cezara.

14. Odlučeno bi, dakle, o ponoći dovesti Nimfidija u tabor pretorijanaca te ga proglasiti carem. Ali kad je pala večer, prvi vojnički tribun Antonije Honorat, skupivši vojnike pod svojim zapovjedništvom, stade psovati i sebe i druge što u tako kratku vremenu toliko puta mijenjaju strane bez ikakva razmišljanja ili biranja boljega a samo zato što ih neki zloduh tjera iz jedne izdaje u drugu. U prvom su slučaju imali izliku u optužbama protiv Nerona; ali da sada izdaju Galbu, kakvim ga materoubojstvom ili umorstvom žene optužuju ili kojeg se sramotnog nastupa carevog na pozornici ili u tragediji stide? »Pa niti onoga se zbog svega toga ne odvažismo napustiti nego tek pošto nas je Nimfidije uvjerio da je Neron prvi nas napustio i pobjegao u Egipat. Da li da, dakle, poslije Nerona žrtvujemo Galbu i, izabravši Nimfidijina sina za Cezara, da ubijemo Livijina[46] kao što ubismo sina Agripinina? Ili da se, kaznivši Nimfidija za njegova nedjela, pokažemo osvetnicima Neronovim i časnim i odanim Galbinim čuvarima?«

Te tribunove riječi odobriše svi njegovi vojnici i stadoše pozivati i ostale, prilazeći im, neka ustraju u svojoj vjernosti caru; i većinu njih predobiše. A kako se digla vika, Nimfidije, bilo što je, kako kažu neki, bio uvjeren da ga vojnici već zovu ili što se žurio da preduhitri buntovne elemente i one koji su se još dvoumili, iziđe okružen mnoštvom luči noseći u ruci rukopis nekog govora što mu ga je sastavio Cingonije Varon a on ga je naučio naizust da ga izrekne pred vojnicima. Ali ugledavši zaključana vrata tabora i mnogo naoružanih ljudi na zidovima, uplaši se; i približivši im se, zapita što hoće i po čijoj su zapovijedi pod oružjem. Kad mu jednoglasno odvratiše da priznaju Galbu za cara, i on im je, idući prema njima, povlađivao i naređivao isto svojim pratiocima. Ali kad ga vojnici na vratima pustiše unutra s malobrojnom pratnjom, poleti na nj koplje; i Septimije pred njim dočeka ga na štit, ali kad se ostali baciše na nj golim mačevima, Nimfidije pobježe a oni pođu za njim i u stanu jednog vojnika sasijeku ga. Leš izvukoše napolje i okružiše ga ogradom te ga ostaviše idući dan da ga gleda tko god hoće.

15. Kad je Nimfidije tako skončao a Galba to doznao i naredio da budu smaknuti oni njegovi suzavjerenici koji nisu sami sebi oduzeli život a među njima su bili i Cingonije,[47] koji je napisao onaj govor, i Mitridat Pontski, učinilo se nezakonitim i nedemokratskim, ako je i bilo pravedno, što je bez suda dao pogubiti ljude ne baš neugledne. Svi su, naime, očekivali drukčiji oblik vladavine dajući se zavarati, kao obično, lijepim riječima na početku. A još ih većma ozlovolji kad bi Petroniju Turpilijanu,[48] bivšem konzulu i čovjeku odanu Neronu, naređeno da se ubije. Jer za to što je po Treboniju[49] dao u Africi smaknuti Macera[50] a po Valentu[51] u Germaniji Fonteja,[52] imao je Galba kao izgovor strah od njih kao zapovjednika oružanih snaga i vojnih logora. Ali ništa nije priječilo da se Turpilijanu, starcu golorуku i bez oružja, dade prilika da se obrani ako se odista htjelo na djelu pridržavati one umjerenosti koja je bila obećavana. Takve, dakle, prijekore zaslužuju ta Galbina djela.

Štaviše, kad je, primičući se gradu,[53] bio udaljen od njega oko dvadeset i pet stadija,[54] namjeri se na neurednu i bučnu rulju mornara koji su mu zaposjeli put i zaokupili ga sa sviju strana. To su bili oni koje je Neron sastavio u jednu legiju pa ih proglasio vojnicima; i tada su bili ondje da im se potvrdi njihov vojnički status[55] pa nisu puštali nikoga od onih koji su dolazili caru ususret ni da ga vide ni čuju, nego su bučno galamili tražeći bojne znakove i smještaj za svoju legiju.[56] Kako je car odgađao odluku i zatražio da dođu opet drugi put da iznesu svoj zahtjev, ljutili su se tvrdeći da je to odgađanje prikriveno odbijanje[57] i slijedili su ga postrance ne štedeći vike. A kad su neki čak trgnuli mačeve, naredi Galba svojim konjanicima da udare na njih. Nitko od njih ne pruži otpor, nego budu pobijeni jedni odmah čim su bili razbijeni, drugi dok su bježali ne čineći time dobro ni povoljno znamenje Galbinu ulasku u grad kroz more krvi i preko tolikih leševa.[58] Ali ako ga je ranije tko i prezirao gledajući u njemu slaba starca, sad postade svima grozan i strašan.

16. Želeći pokazati veliku promjenu od Neronove neumjerene i rasipne darežljivosti, smatralo se da je premašio mjeru onoga što se pristoji. Kad mu je, na primjer, Kano svirao uz večeru na fruli (a slušanje njegove svirke bilo je izvanredno cijenjeno), zahvalivši mu i pohvalivši ga, naredi da mu donesu njegovu kutiju s novcem; i uzevši nekoliko zlatnika, dade ih Kanu uz primjedbu da mu daruje od svoga a ne iz državne blagajne. Naredi da se darovi što ih je Neron učinio ljudima s pozornice i iz rvališta[59] strogo traže natrag osim jedne desetine vrijednosti pa kad su mu nato donosili malo i oskudno (jer većina je daroprimaca svoje potrošila budući da su to bili ljudi koji su živjeli od danas do sutra i na način satira[60]), dade se u potragu za onima koji su od njih štogod kupili ili primili te uznastoja to od njih utjerati. Kako tome nije bilo kraja, nego su se potrage širile i zahvaćale mnoge, car je sam izlazio na zao glas, ali zavist i mržnja okretahu se protiv Vinija koji vladara čini škrtim i sitničavim prema svima a sam s novcem postupa rasipnički i sve uzima i prodaje. Ta Hesiod kaže da treba

Žeđ utišati svoju na krčaga vrhu i prì dnu,[61]

a Vinije se, videći u Galbi slaba starca, nasićivao dobrom srećom za koju je mislio da tek počinje a već je bila pri kraju.

17. Starac je stradavao ponajprije zbog Vinijeve loše uprave a zatim od toga što je Vinije na Galbine dobre odluke navlačio omrazu ili ometao njihovo provođenje; tako je, na primjer, bilo s kažnjavanjem neronovaca. Car je, naime, dao posmicati zlotvore među njima, tako osobito Helija, Poliklita, Petina i Patrobija. Narod je pljeskao i, kad su ih vodili preko Foruma na smaknuće, vikao je da je to lijepa i bogovima mila povorka, ali da i bogovi i ljudi traže učitelja i nadzornika tiranije, Tigelina. No vrli ih je ministar predusreo unaprijed sebi osiguravši Vinijevu zaštitu velikim mitom. Pa je onda morao umrijeti Turpilijan koga su mrzili zato što nije izdao niti mrzio svog vladara makar je i bio onakav, a inače nije imao udjela ni u jednoj drugoj ozbiljnijoj krivici; onaj pak koji je Nerona učinio takvim da je zaslužio smrt i koji ga je, kad je takav postao, ostavio i izdao,

ostao je na životu – velika pouka da nema ničega što se ne bi moglo dovoljnim mitom postići od Vinija ili čemu se ne bi moglo od njega ponadati. Jer nije bilo prizora što ga je rimski narod tako žarko poželio kao da vidi kako Tigelina odvode na smaknuće i na svim predstavama u kazalištu i u cirku nije prestao tražiti njegovu glavu sve dok nije bio zgranut carskim ediktom u kojem je bilo rečeno da Tigelin, koga izjeda sušica, neće više dugo živjeti i zahtijevalo se od Rimljana neka ne razdražuju carsku vlast i ne sile je da bude tiranskom. Izrugujući se ogorčenju naroda, Tigelin je prinio žrtvu zahvalnicu za svoj spas i priredio sjajnu gozbu a Vinije, ustavši od careva stola poslije večere, pijančevao je u njegovoj kući vodeći k Tigelinu svoju kćer koja je bila udovica.[62] Tigelin pak nazdravi joj uz poklon od dvjesto pedeset tisuća drahmi[63] i naredi glavarici svojih priležnica da skine sa sebe dragocjenu ogrlicu pa je stavi onoj oko vrata a za tu se ogrlicu govorilo da vrijedi sto pedeset tisuća drahmi.[64]

18. Otada su i razumni postupci carevi nailazili na prijekor kao, na primjer, onaj prema Galima koji su se digli zajedno s Vindeksom. Smatralo se, naime, da otpust poreza i građansko pravo nisu postigli carevom dobrotom, nego da su ih kupili od Vinija. Zbog takvih razloga većina građana zamrzi vladu a vojnicima, koji nisu dobili obećani dar, isprva je strpljenje održavala nada da će im Galba dati, ako i ne cijeli iznos, a ono koliko im je dao Neron. Kad ih je, međutim, čuo gdje prigovaraju, izusti riječ dostojnu velikog vladara rekavši da je navikao kupiti[64a] a ne kupovati vojnike; ali kad oni to doznaše, obuze ih strašna i divlja mržnja na nj. Mislili su, naime, da ih time ne lišava dara samo on osobno, nego da na taj način postavlja zakon i daje uputstvo carevima poslije sebe.

No nemir je u Rimu još bio pritajen a istovremeno je neko poštovanje prema Galbinoj prisutnosti unosilo mlitavost i oklijevanje u buntovnički pokret; pa kako nije bilo vidjeti nikakva očevidna začetka prevratu, ostalo je neprijateljstvo vojnika nekako potisnuto i prikriveno. Ali jedinice koje su prije bile pod Verginijevim zapovjedništvom a sad su služile pod Flakom[65] u Germaniji, smatrajući da zaslužuju velike milosti zbog bitke koju su bile s Vindeksom, a kako nisu dobile ništa, nisu se dale umiriti od svojih časnika. Na samog se Flaka, koji je tjelesno onemoćao od žestokih uloga a bio je neiskusan u obavljanju svojih dužnosti, nisu uopće nimalo obazirali. I jednom, kad se održavala predstava a vojnički tribuni i centurioni po rimskom su običaju zazivali dobru sreću caru Galbi, većina vojnika najprije podiže graju, a kad su časnici ustrajali u svojim zazivima, stadoše uzvraćati: »Ako je zaslužuje!«

19. Druge su uvrede te vrste dolazile često i od legija pod Tigelinovim zapovjedništvom i Galba je o tome dobivao pismene izvještaje od svojih prokuratora; i uplašivši se da ga ne preziru samo zbog starosti nego i zato što nije imao djece, odluči posiniti nekog mladog čovjeka iz ugledne obitelji i imenovati ga svojim nasljednikom na prijestolju. Bio je ondje Marko Oton, čovjek ne baš neugledna roda, ali od malena iskvaren

raskoši i težnjom za užicima kao malo koji Rimljanin. Kao što Homer Parisa često zove »mužem ljepokose Helene« ne mogući navesti ništa drugo njemu na čast osim da je muž svoje žene, tako je Oton postao čuven u Rimu po svojoj ženidbi s Popejom u koju je Neron bio zaljubljen dok je bila u braku s Krispinom, ali kako se još ustručavao pred svojom ženom[66] i bojao matere, potajno nagovori Otona da pokuša zavesti Popeju. Zbog svoje mu je raspuštenosti Oton bio prijatelj i pouzdanik i Nerona je zabavljalo kad mu se ovaj često rugao zbog sitničavosti i škrtosti. Pripovijeda se, kad se jednom Neron namazao skupocjenom pomašću i poprskao njom Otona, da je nato sutradan ovaj, primajući cara, dao istovremeno s mnogo strana iznenada naperiti zlatne i srebrne cijevi iz kojih se poput vode slijevala pomast i plavila goste. Nego Popeju Oton svede Neronu i zavede je nadama u Nerona pa je nagovori da ostavi muža. Ali kad je došla k Otonu kao njegova zakonita supruga, Neron nije bio zadovoljan time da ima samo dio njezine naklonosti, nego je bio zlovoljan što je dijeli s drugim, dok se sama Popeja, kako kažu, nije srdila zbog te ljubomore. Ta pripovijeda se da je čak zaključavala vrata Neronu kad Otona nije bilo kod kuće bilo što njegovu užitku nije davala da se zasiti, bilo, kako vele neki, što je smatrala brak s Cezarom kao težak teret, ali zbog svoje razuzdanosti nije ga odbijala kao ljubavnika. Oton je, dakle, dospio u životnu opasnost; i čudnovato je bilo da je Neron, smaknuvši radi braka s Popejom ženu i sestru,[67] Otona poštedio.

20. Ali Seneka[68] je bio naklonjen Otonu; i po njegovu nagovoru i preporuci posla ga Neron kao namjesnika Luzitanije[69] na obale oceana. I nije se pokazao ni nemio ni neugodan svojim podanicima jer je znao da mu je taj položaj bio dan kao lijepo ime i maska za progonstvo. Kad se Galba odmetnuo, kao prvi od pokrajinskih namjesnika pristao je uza nj[70] te mu je, donoseći što je god imao srebra i zlata u stolnom posuđu i stolovima, dao da prekuje u novac i od služinčadi darovao mu je one koji su bili navikli valjano služiti veliku ličnost u svakidašnjem životu. I u drugome bio mu je odan i, dokazujući to djelom, činilo se da u poslovima nije manje vješt ni od koga; i kad je car cio dan bio na putu, kroz mnogo dana bez prekida vozio se s njime u istim kolima. Pa i za vrijeme zajedničkog putovanja i svakidašnjeg druženja znao je omiljeti Viniju osobnom prijaznošću i darovima, a najviše time što mu je ustupao prvo mjesto uz njegovu podršku čvrsto je zaposjeo mjesto po utjecaju odmah iza njega. No nadmašivao je Vinija time što se nije izvrgavao zavisti jer je moliteljima nastojao sve ishoditi ne tražeći nikakve naknade i pokazujući se svima lako pristupačnim i ljubeznim. A najviše se zalagao za ljude od vojske i unapređivao ih je na viša časnička mjesta ponekad zauzimajući se za njih kod cara, ponekad pribjegavajući podršci Vinija i oslobođenika Icela i Azijatika; jer to su bili najutjecajniji ljudi na dvoru. Kad je god ugošćivao Galbu, podmićivao je kohortu na službi toga dana[71] dajući svakome vojniku po zlatnik čime se činilo da iskazuje počast caru a stvarno je podvrgavao pod svoj utjecaj vojništvo i pridobivao ga za se.

21. Kad je, dakle, Galba razmišljao o nasljedniku, Vinije je isticao Otona ne radeći ni to zabadava, nego radi udaje svoje kćeri jer su uglavili da će je Oton uzeti kad ga Galba posini i imenuje nasljednikom na prijestolju. Ali Galba je uvijek očevidno više cijenio javno dobro od osobnih interesa težeći da posini ne onoga koji će njemu biti najzgodniji nego onoga koji će Rimu biti najkorisniji. A čini se da nije odabrao Otona niti kao baštinika svog osobnog imetka znajući da je raspušten, rasipan i ogrezao u dugove od pedeset milijuna drahmi.[72] Stoga, saslušavši šutke i blago Vinija, odgodi odluku. Ali imenovavši sebe konzulom i Vinija svojim drugom u službi, očekivalo se da će početkom godine[73] proglasiti nasljednika; a i vojska bi bila voljela da bude proglašen Oton radije no bilo tko drugi.

22. Ali dok je car još oklijevao i promišljao, zateče ga buna što je izbila u Germaniji. Svi su, naime, vojnici uopće mrzili Galbu zato što im nije dao obećani dar a ovi u Germaniji kao posebnu izliku navodili su to što je Verginije bio sramotno odbačen, što su Gali koji su zaratili protiv njih dobili darove, dok su oni koji se nisu pridružili Vindeksu bili kažnjeni i što je Vindeksu jedinome Galba iskazivao zahvalnost i mrtva ga častio i javno štovao žrtvama za pokojnike kao da ga je Vindeks proglasio rimskim carem.[74] Takve su se riječi već otvoreno pronosile taborom kad dođe prvi dan prvog mjeseca u godini[75] što ga nazivaju januarskim kalendama;[76] kad ih Flak sabra na zakletvu kojom je običaj da prisežu caru, došavši, oboriše i porušiše Galbine kipove a sami, prisegavši vjernost senatu i narodu rimskom, raziđoše se. Tad obuze časnike strah od tog stanja bezvlađa koliko i od odmetništva. Jedan od njih reče ljudima: »Što nam je, vojnički druzi, da niti biramo drugog cara niti sadašnjega zadržavamo kao da nismo protiv Galbe nego uopće protiv zapovjednika i posluha? Pustimo Hordeonija Flaka koji je samo sjena i slika Galbina, ali dan puta od nas je udaljen Vitelije, namjesnik druge Germanije,[77] čiji je otac bio cenzor i triput konzul te na neki način sudrug Klaudiju Cezaru a sam je u siromaštvu koje su mu neki predbacivali imao sjajan dokaz poštenja i veledušja. Hajde, izaberimo njega pa pokažimo time svim ljudima da bolje umijemo birati cara od Hispanaca i Luzitanaca!«

Dok su jedni već prihvaćali taj prijedlog a drugi ne, jedan zastavnik,[78] iskravši se, dojavi noću Viteliju koji je gostio velik broj uzvanika. Kako se ta vijest brzo proširila vojskom, Fabije Valent, legat[79] jedne legije, sutradan prvi dojaše s velikom četom konjanika pa pozdravi Vitelija kao cara. Činilo se da je on ranijih dana odbijao tu čast i uklanjao joj se plašeći se njezine veličine, ali tada kažu da je, pun vina i podnevnog obroka,[80] stupio pred vojnike i prihvatio ime Germanik što su mu ga oni nadjenuli, ali ne prihvativši ime Cezar.[81] I odmah Flakova vojska zabaci one lijepe i demokratične zakletve senatu pa prisegne caru Viteliju da će izvršavati njegove zapovijedi.

23. Tako je Vitelije bio proglašen carem u Germaniji. Kad je Galba doznao za bunu ondje, nije više odlagao naumljeno posinjenje. Znajući da

neki od njegovih prijatelja kortešuju za Dolabelu[82] a većina za Otona a on nije imao visoko mišljenje ni o jednom ni o drugom, iznenada i ne otkrivši svoje namjere dade pozvati Pizona,[83] sina Krasa i Skribonije koje je Neron dao smaknuti, mladića u čijoj je sretnoj prirodnoj predodređenosti za svaku vrlinu bila osobito uočljiva crta čestitosti i ozbiljnosti; i siđe u pretorijanski tabor da ga proglasi Cezarom i nasljednikom prijestolja. Pa ipak, čim je izišao, pratila su ga velika znamenja, a kad je u taboru započeo dijelom govoriti dijelom čitati svoj govor, toliko je puta zagrmilo i zabljesnulo i takva se kiša i mrak sliše nad tabor i grad da je bilo jasno da božanstvo ne dopušta i ne odobrava posinjenje koje ne nastaje pod dobrim znakom. A i držanje vojnika bilo je sumnjivo i mrko jer im ni tada nije bio dan poklon.

Što se tiče Pizona, prisutni se začudiše što nagađajući po njegovu glasu i licu tako veliku milost prima bez uzbuđenja premda ne ravnodušno, kao što je opet na Otonovu vanjskom izgledu bilo mnogo znakova ogorčenja i srdžbe kojom je podnosio izjalovljenje svoje nade za koju je prvi bio smatran dostojnim i kad joj se već sasvim prikučio pa je to što je nije dosegao držao znakom neprijateljstva i zlovolje Galbine prema njemu. Stoga nije bio nezabrinut u pogledu svoje budućnosti i, bojeći se Pizona, predbacujući Galbi i ljuteći se na Vinija, odlazio je pun svakojakih osjećaja. Jer gatari i Haldejci, koji su uvijek bili oko njega, nisu dali da se sasvim okani i odrekne svog nadanja a pogotovo Ptolemej[84] uporno ga uvjeravajući opetovanim proricanjem da ga Neron neće ubiti, nego da će umrijeti prije njega a da će ga on nadživjeti i vladati Rimljanima, pa kako je Ptolemej mogao pokazati da se prvi dio proročanstva obistinio, smatrao je da Oton ne smije izgubiti nadu ni u ispunjenje drugoga; a najviše su Otona poticali prijatelji koji su potajno dijelili njegovo ogorčenje na cara i uzdisali zajedno s njime zbog nezahvalnosti što ju je po njihovu sudu doživio. Najzad, većina onih oko Tigelina i Nimfidija, koji su nekoć bili u časti ali sada odbačeni i u ponižavajućim prilikama, davali su se privući k njemu te dijelili njegovu ljutnju i podbadali ga.

24. Među njima bijahu Veturije i Barbije, prvi vojni ađutant[85] a drugi prenosilac zapovijedi;[86] tako se nazivaju oni koji obavljaju službu glasnika i izvidnika vojske.[87] Zajedno s njima Otonov oslobođenik Onomast, obilazeći vojnike, jedne je podmićivao novcem, druge nadama, a bili su već ionako zahvaćeni nezdravim naumima i trebala im je samo izlika. Ta nije to bio posao od samo četiri dana da se okrene vjernost jedne lojalne vojske a toliko ih je proteklo od posinjenja do umorstva obojice vladara. Jer šestog dana,[88] koji Rimljani nazivaju osamnaestim prije kalenda[89] mjeseca februara, Galba i Pizon bili su ubijeni.

Toga je, naime, dana, odmah po svanuću, Galba prinosio žrtvu na Palaciju u nazočnosti prijatelja, kadli gatalac Umbricije, čim je uzeo u ruke utrobu žrtvene životinje i zagledao je, reče ne riječima dvosmislenim nego otvoreno da znaci navješćuju velike nemire i da se opasnost od zavjere nadvila nad carevom glavom tako da božanstvo samo što rukom nije predavalo Otona Galbi da ga uhiti. Stajao je, naime, iza Galbe i s velikom pažnjom pratio sve što je Umbricije govorio i pokazivao. Ali kako

se smeo i od straha mijenjao boje, oslobođenik Onomast, pristupivši mu, reče da su došli graditelji i da ga čekaju kod kuće. Bio je to dogovoreni znak za čas u koji je trebalo da Oton pođe da se susretne s vojnicima. Rekavši stoga da želi, pošto je kupio staru kuću, pokazati prodavaocima njezine nedostatke, ode i, prošavši kroz takozvanu Tiberijevu kuću,[90] krene na Forum, onamo gdje stoji zlatni stup kod kojeg završavaju sve izgrađene ceste Italije.[91]

25. Ondje onih prvih koji su ga dočekali i pozdravili kao cara kažu da nije bilo više od dvadeset i tri. Stoga klone duhom premda nije prema mekoputnosti i ženskastosti tijela omlitavio i duhom. Ali prisutni vojnici nisu mu dopuštali da odustane, nego, okruživši njegovu nosiljku golim mačevima, zapovijede nosačima da je dignu dok je Oton ponavljao mrmljajući da je propao i požurivao nosače. Neki su ga prolaznici čuli i zbog malobrojnosti onih koji su se odvažili na taj čin bili su više začuđeni nego uznemireni. Dok su ga tako nosili preko Foruma, isto tolik broj drugih vojnika dođe mu ususret a onda im se opet priključivahu nove grupice od po trojice ili četvorice. Zatim se svi zajedno vratiše u pretorijanski tabor glasno nazivajući Otona Cezarom i mašući golim mačevima. Marcijal, onaj od vojničkih tribuna koji je bio na straži u taboru, budući da nije bio, kako tvrde, upućen u zavjeru, preneražen njihovom neočekivanom pojavom i uplašen, pusti ih da uđu. Kad je Oton jednom bio u taboru, nitko mu se ne suprotstavi. Jer one koji nisu znali što se događa zaokupe oni koji su bili upućeni i po dogovoru sjate se oko njih raštrkanih pojedinačno ili po dva te se i ovi, najprije iz straha a zatim po nagovoru, priključiše ostalima.

Vijest o tome odmah bi dojavljena Galbi na Palacij dok je žrec još bio ondje i držao u rukama žrtvenu utrobu tako da su se čak i ljudi koji su baš tvrdoglavo neskloni da povjeruju u takve stvari prenerazili i začudili božanskom znamenju; a kako je s Foruma navirala kojekakva svjetina, Vinije, Lakon i neki od oslobođenika stadoše uz Galbu mašući golim mačevima a Pizon iziđe da porazgovara s tjelesnom stražom koja je čuvala[92] dvor. Marije Celzo pak, valjan čovjek, poslan bi da osigura vjernost ilirske legije koja je bila smještena u takozvanu Vipsanijevu trijemu.[93]

26. Dok je Galba premišljao da li da iziđe s Palacija a Vinije mu nije dopuštao dok su ga Lakon i Celzo poticali i žestoko korili Vinija, pronesu se uporne glasine da je Oton bio ubijen u pretorijanskom taboru; i domala ugledaše Julija Atika, jednog od uglednih pretorijanaca, gdje trkom dolazi s golim mačem i viče da je ubio carevog neprijatelja; proguravši se kroz mnoštvo oko Galbe, pokaza mu okrvavljen mač. Tad Galba, pogledavši ga, reče: »Tko ti je to naredio?« A kad je ovaj odgovorio da je to bila njegova vjernost i zakletva kojom je prisegao pa kad je mnoštvo stalo vikati da je dobro učinio i pljeskati, ušavši u nosiljku, dade se Galba odnijeti hoteći žrtvovati Jupiteru i pokazati se građanima. Ali kad je došao na Forum, poput nagla okreta vjetra presretne ga glas da je Oton gospodar vojske. Tada, kao što već biva pri toliku mnoštvu, jedni stadoše

vikati neka se vrati, drugi neka ide dalje, treći neka bude hrabar, četvrti neka ne vjeruje i dok je nosiljka, kao na uzburkanu moru, bila ljuljana amo tamo i često se naginjala prema tlu, pokazaše se najprije konjanici, zatim vojnici pješaci kako jurišaju kroz Paulovu baziliku[94] i jednoglasno viču u sav glas neka im se obični građanin miče s puta.[95] Nastade stoga trka mnoštva koje se na bijegu nije raspršivalo, nego je zaposijedalo trijemove i uzvisine na Forumu kao za promatranje predstave. A kad su neprijateljstva započela time što je Atilije Vergilion bacio na zemlju Galbinu sliku,[96] izmetnuše vojnici koplja na nosiljku. Ali kako su promašili, navale isukanim mačevima. I nitko ne stade u obranu cara niti im se odupre osim jednog čovjeka koga jedinog sunce vidje među tolikim tisućama da se pokazao dostojnim rimskoga carstva; bio je to centurion Sempronije Denso koji od Galbe nije doživio nikakve osobne milosti a ipak je u obranu časti i zakona stao ispred nosiljke. I podigavši najprije štap od vinove loze kojim centurioni kažnjavaju vojnike koji zaslužuju šibe, zapovjednički poviče na napadače da poštede cara. Zatim, kad su se s njime pobili, trgnuvši mač odbijao ih je dugo vremena sve dok ne pade od udarca u potkoljenicu.

27. Kad se nosiljka prevalila kod mjesta zvanog Kurcijevo jezero,[97] Galbu koji se izvalio iz nje u svome oklopu stadoše tući vojnici koji su pritrčali. A on, ispruživši grlo,[98] reče: »Činite to ako je tako bolje za rimski narod!« Pa pošto je primio mnogo rana po nogama i rukama, smače ga, kako kaže većina, neki Kamurije iz petnaeste legije. Neki pak to pripisuju Terenciju, drugi opet Lekaniju, treći Fabiju Fabulu za koga vele i da je, odsjekavši Galbi glavu, nosio je umotanu u svom ogrtaču jer ju je zbog ćelavosti teško bilo primiti; zatim, pošto mu drugovi nisu dopuštali da skriva svoje junačko djelo, nego neka ga izloži svačijem pogledu, nataknuvši je na koplje i visoko zamahnuvši glavom starca koji je bio trijezan vladar, vrhovni svećenik i konzul, stane trčati poput bakhantice[99] često se okrećući i vitlajući kopljem s kojeg je kapala krv.

Ali za Otona kažu da je, kad mu je glava bila donesena, kriknuo: »Ovo nije ništa, suborci moji, Pizonovu mi glavu pokažite!« I za kratko bi mu donesena; mladić je, naime, ranjen pokušao pobjeći, ali ga neki Murko stiže kod Vestina hrama i pogubi. I Vinije je bio ubijen premda je priznavao da je sudjelovao u zavjeri protiv Galbe vičući da umire protiv Otonove volje. Ipak i njegovu odsječenu glavu i Lakonovu donesoše Otonu tražeći za to nagradu. Pa kao što kaže Arhiloh:

Kada pade sedam mrtvih koje trkom stigosmo,
Tisuću nas bje ubica,[100]

tako i tada mnogi koji uopće nisu sudjelovali kod ubojstva, kvaseći krvlju ruke i mačeve, pokazivali su ih Otonu i tražili nagradu pismenim zahtjevima. U svakom slučaju po tim spisima otkriše kasnije stodvadesetoricu koje kasnije Vitelije potraži i sve dade pogubiti. I Marije Celzo dođe u tabor. Pa premda su ga mnogi optuživali da je nastojao nagovoriti vojnike neka idu u pomoć Galbi i mnoštvo je vičući tražilo njegovu smrt, Oton nije pristao; no kako se bojao da im se suprotstavi, reče da neće

Celza smaknuti onako na brzinu: ima, naime, stvari koje treba prije doznati od tog čovjeka. Naredi stoga da ga vezana drže pod stražom i predade ga onima u koje se najviše pouzdavao.

28. Odmah bi sazvan senat. Pa kao da su članovi senata bili sada drugi ljudi ili kao da su im bogovi bili drugi, skupivši se, zaklinjahu se Otonu prisegom vjernosti kojom se on sam zakleo Galbi, ali je nije održao; proglasiše ga također Cezarom i Augustom dok su još obezglavljena mrtva tijela u konzulskoj odjeći ležala bačena na Forumu. Kako više nisu znali što bi s glavama, Vinijevu prodadoše njegovoj kćeri za dvije tisuće petsto drahmi,[101] Pizonovu na svoju molbu dobi njegova žena Veranija a Galbinu poklone Patrobijevim[102] robovima. Uzevši je i svakojako je unakazivši i nagrdivši, oni je baciše onamo gdje su bili pogubljivani ljudi koje su osudili carevi; a to se mjesto naziva Sesorij. Tijelo pak Galbino pokupi Prisko Helvidije s Otonovim dopuštenjem; i noću ga pokopa oslobođenik Argije.

29. Takva je bila sudbina Galbe, čovjeka koji je i rodom i bogatstvom zaostao za malo kojim Rimljaninom a zajedno, bogatstvom i rodom, bio je prvi među svim svojim suvremenicima, proživjevši u časti i slavi carevanja petorice careva[103] tako da je Nerona više srušio svojim ugledom nego vojnom silom. Jer dok od onih što su se skupa s njime digli protiv Nerona jedne nitko nije držao dostojnima carskog prijestolja, a drugi sami sebe ocijeniše nedostojnima, Galba i bi pozvan da bude car i odazva se te, pozajmivši svoje ime Vindeksovoj smionosti, njegov pokret i pobunu, nazivanu prostim odmetništvom, učini pravim građanskim ratom jer je ona u njemu dobila čovjeka vrijedna da bude vladar. Smatrajući stoga da ne prisvaja sebi carsku vlast nego da sebe daje carskoj vlasti, želio je narodom koji su Tigelin i Nimfidije učinili pitomim poput domaćih životinja vladati onako kako su Scipion, Fabricije i Kamilo vladali Rimljanima u svoje vrijeme. Premda potkopavan starošću u pogledu oružja i vojske bio je doista pravi i negdašnji imperator,[104] ali, predajući se u ruke Viniju, Lakonu i oslobođenicima koji su sve prodavali za novac, kao što se Neron prepuštao u ruke najnezasitnijim ljudima, ne ostavi Galba za sobom nikoga tko je žalio za njegovom vladavinom, ali veoma mnoge koji požališe njegovu smrt.

Bilješke

[1] Atenski vojskovođa Ifikrat (?–349), stvorio je lake pješake peltaste, lakše naoružane i pokretljivije od hoplita; pobijedio je 392. Spartance; oženio se kćerkom tračkoga kralja Kotisa.
[2] Vidi *Emilije Paulo* 13.
[3] *Država* 376 C.
[4] Atenski govornik.
[5] Polifemom iz *Odiseje* koga je Odisej oslijepio.
[6] U svom uzaludnom otporu Zeusu Titani su potresali sav svemir bjesomučnim i mahnitim nasrtajima.
[7] Tj. carevima; po Gaju Juliju Cezaru svi su rimski carevi nazivani Cezarima.
[8] Aluzija na poznatu poslovicu.
[9] Radi se o jednom od dvojice istoimenih sirakuških tirana, vjerojatno o Starijemu.
[10] Po jednima tiranin Aleksandar Ferski, poznat po okrutnosti (vidi *Pelopida* 24–25), po drugima Jason, vrhovni tag (vojvoda) Tesalaca, po trećima Likofron.
[11] Radnja grčkih tragedija odvijala se, po Aristotelu, po mogućnosti u okviru jednog ophoda sunca, dakle jednog dana.
[12] Istini za volju, samo se Oton sam ubio. Zato neki prevode: »gdje ginu jedni od ruku drugih.«
[13] Neron je zaglavio god. 69. n. e.
[14] Najvjerojatnije u izgubljenu Neronovu životopisu.
[15] Carska tjelesna garda. Prefekt pretorijanaca bio je stvarno po hijerarhiji drugi čovjek u državi.
[16] U stvarnosti računao je Sabin da radi za svoj račun jer je i sam težio za carskim dostojanstvom.
[17] 6750 predratnih zlatnih francuskih franaka prema jednoj procjeni. Plutarh upotrebljava grčki naziv drahma umjesto rimskog denara (srebren novac otprilike vrijednosti predratnog francuskog franka). Rimski bi pisac računao u sestercijima (sestercij je vrijedio otprilike četvrtinu denara).
[18] Naime, izvan Rima.
[19] 1125 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[20] Dakako svi do Plutarhova vremena; Plutarh je živio u relativno sređenim prilikama za careva Antonina i nije još doživio careve poput Elagabala ili Tacita koji su formalno kupovali carsko prijestolje.
[21] Kvint Lutacije Katul, pobjednik nad Cimbrima. Galbina je majka Mumija po ženskoj liniji bila Katulova unuka.
[22] Cara Augusta Plutarh naziva samo Cezarom.
[23] Designirani konzul izlazio je iz svoje kuće da preuzme funkcije. Učinivši da Galba iziđe iz Augustove kuće na Palaciju, Livija je pokazala da ga smatra članom carske obitelji. Oporučno mu je ostavila značajan zapis, ali ga je Tiberije smanjio. Galbin je konzulat bio god. 33. n. e.
[24] God. 45. Prokonzuli su bili na zlu glasu jer su redovito nemilice pljačkali povjerenu im pokrajinu.
[25] God. 61.
[25a] Naime, stanovnicima pljačkanih pokrajina.
[26] To jest namjesnikove tjelesne straže.

[27] Tzv. manumisija. Galbin je postupak bio prilično smion i čak revolucionaran; čak se ni Katilina nije usudio posegnuti za oslobađanjem robova. Oslobođenici su bili primani u vojsku i tako povećavali vojnu silu onoga tko ih je oslobodio, ali je to moglo dovesti do socijalnih previranja.

[28] U rimskoj terminologiji: ne kao *Cesar* niti kao *Augustus,* nego samo kao *Imperator (senatus populique Romani).*

[29] Odreći je se nije mogao iz straha od sudskog gonjenja i kazne.

[30] Hispanija (kod Plutarha grčki Iberija) bio je naziv za Pirinejski poluotok koji je bio podijeljen u više pokrajina. Klunij je bio u Tarakonskoj.

[31] God. 68.

[32] Znamo, međutim, da je rimski puk žalio Nerona a pretorijanci su se osjećali uvrijeđenima što su pokrajinski vojnici proglasili cara.

[33] Vjerojatno: iz tabora pretorijanaca. Njihov utvrđeni tabor u Rimu postao je ubrzo mjestom gdje su birani i potvrđivani carevi.

[34] Zlatan prsten nosili su rimski vitezovi.

[35] Što je značilo uhićenje.

[36] Forum je naprosto glavni trg i središte gradskog života (u grč. *agorá*). Redovito se u ovakvom kontekstu misli forum u Rimu a budući da je to bilo političko središte antičkog svijeta kroz gotovo tisuću godina, ostavljen je u prijevodu latinski naziv.

[37] Naime senat: da se osigura kakav takav red jer čak i pod Neronom nije bilo takvo bezvlađe (anarhija).

[38] Kaligule.

[38a] Sinovi nepoznata oca dobivali su ime po majci.

[39] Mladi i lijepi eunuh.

[40] Neron se službeno oženio tim jadnikom pa je netko primijetio: »Sretna li ljudskog roda da je Domicije (= Neronov otac) imao samo tu ženu!« Popeja je bila žena kasnijeg cara Otona u koju se Neron zaljubio i uzeo je k sebi, ali ju je na koncu ubio udarcem noge.

[41] Naime smrt.

[42] Verginije Ruf umro je god. 97. za cara Nerve kao konzul po treći put. Posmrtni počasni govor održao mu je povjesničar i političar Kornelije Tacit koji ga je zamijenio u službi.

[43] To je značilo oskvrnjenje rimskom vojniku sveta mjesta u kome su se držale zastave i bojni znakovi i stajali žrtvenici bogova.

[44] Cara Klaudija I.

[45] Umjesto Tigelina. Neron je poslije smrti Bura imenovao dva pretorijanska prefekta, Nimfidija i Tigelina, kako bi time oslabio utjecaj te moćne službe koji ipak nije mogao ukinuti.

[46] Retoričko pretjerivanje. Bio joj je samo dalek rod.

[47] Cingonije Varon, designirani konzul.

[48] Za Nerona namjesnik Bretanje.

[49] Prokurator Trebonije Garuncijan.

[50] Klodije Macer, prokonzul Afrike, i sam je snovao o carskom dostojanstvu.

[51] Fabije Valent bio je običan zapovjednik legije. I rimski povjesničar Tacit izvješćuje da je on sudjelovao kod Fontejeva umorstva, ali kaže da to Galba nije naredio.

[52] Gaj Fontej Kapiton, propretor Donje Germanije.

[53] Rimu.

[54] Oko 4 km.

[55] Služba u legiji, osobito u Rimu čiji je garnizon bio privilegiran, bila je manje mučna, bolje plaćena i cjenjenija nego služba u mornarici. Ovi su se vojnici bojali da će biti poslani natrag na more.

[56] Ta je legija tek bila u stadiju formiranja. Dati joj znakove (legijskog orla) i stalan smještaj značilo je službeno je i konačno konstituirati. To je Neron učinio za jednu drugu legiju, također sastavljenu od mornara.

[57] Što je najvjerojatnije i bilo s obzirom na Galbinu politiku štednje državnih izdataka.

[58] Tacit spominje »tisuće« mrtvih, Dion Kasije sedam tisuća.

[59] Glumcima i atletima.

[60] Raspušteno, nepromišljeno.

[61] *Poslovi i dani* 366. Daktilski heksametar (šestomjer).

[62] Zvala se Krispina. Bila je u Rimu u času kad se njezin otac izjasnio za Galbu i Tigelin je tvrdio da joj je spasio život.
[63] 225.000 zlatnih franaka.
[64] 135.000 zlatnih franaka.
[64a] Tj. unovačivati.
[65] Hordeonije Flak koji je u zapovjedništvu zamijenio Verginija, kako je bilo spomenuto.
[66] Oktavijom, kćeri cara Klaudija (Neronova poočima).
[67] Oktavija mu je Klaudijevom adopcijom postala i sestrom.
[68] Lucije Anej Seneka, filozof, odgajatelj Neronov, kasnije njegova žrtva.
[69] Današnji Portugal.
[70] Bio mu je i najbliži susjed.
[71] Kao tjelesna pratnja careva.
[72] 45 milijuna zlatnih franaka.
[73] Pri nastupu službe.
[74] Vidi glavu 4.
[75] 69. n. e.
[76] 1. siječnja.
[77] Neron je postavio Aula Vitelija namjesnikom Donje Germanije.
[78] Nosilac bojnog znaka.
[79] Legat, u republikansko doba podzapovjednik građanske vojske, sad je zapovjednik legije.
[80] Vitelije je bio na glasu kao proždrljivac: glavni obrok (»večera«) nikako nije počinjao prije tri sata.
[81] Ime Cezar postalo je dinastičko ime slično kao car; vidi bilj. 7.
[82] Dolabele su ogranak znamenitog roda Kornelija.
[83] Sin Marka Licinija Krasa, posinjen od Lucija Kalpurnija Pizona; zvao se Lucije Kalpurnije Pizon Licinijan.
[84] Taj je astrolog pratio Otona i u Luzitaniju.
[85] Opcion, podoficir koga je birao centurion (zapovjednik jedne centurije, stotnik) da ga po potrebi zamjenjuje.
[86] Teserarij je u vojsci prenosio potčinjenima zapovijedi časnika ispisane na pločici (*tessera*).
[87] Plutarhovi opisi funkcije spomenutih ljudi nisu točni i osnivaju se djelomice na pučkom etimologiziranju.
[88] (Grci i) Rimljani brojili su u takvim slučajevima i onaj dan od kojeg se počinje računati: 1 + 4 + 1 = 6.
[89] 15. siječnja.
[90] Ta je kuća, smještena na Palaciju (Palatinu), postala depandansa Augustove palače.
[91] Stup je bio pozlaćen; stajao je blizu Saturnova hrama; na njemu je bila zabilježena udaljenost većih gradova od Rima.
[92] Oni su pripadali pretorijanskoj kohorti koja je sve do tada uvijek ostajala vjerna carevima bez obzira što se događalo. Nerona su napustili samo zato što su mislili da je on napustio njih.
[93] Taj je portik na Martovu polju podigao Marko Vipsanije Agripa, Augustov vojskovođa i zet.
[94] Tu su baziliku sagradili god. 179. pr. n. e. cenzori Lucije Emilije Lepid i Marko Fulvije Nobilior a u Cezarovo ju je vrijeme obnovio Emilije Paulo.
[95] Povici su se odnosili na Galbu koga su već smatrali zbačenim.
[96] Zacijelo se radilo o Galbinoj slici koja je bila pričvršćena uz bojni znak kohorte koja je pratila cara. Ne može se raditi o kipu, kako prevodi većina prevodilaca. Vidi i kod Tacita, *Historije* 1, 41.
[97] Mjesto gdje se navodno nalazio ponor u koji se bacio Marko Kurcije god. 362. pr. n. e. kao dobrovoljna žrtva za spas domovine.
[98] Žrtvenim su životinjama sjekli grlo.
[99] Koje su tako nosile Pentejevu glavu u Euripidovim *Bakhama* 1153. i dalje.
[100] Katalektički trohejski tetrametar. Metrički su naglašeni neparni slogovi.
[101] 2250 zlatnih franaka.
[102] Neronov oslobođenik i nitkov koga je Galba dao smaknuti.
[103] Augusta, Tiberija, Kaligule, Klaudija i Nerona.
[104] Izvorno »vojskovođa«, kasnije »car«.

OTON

(32. n. e. – 69. n. e.)

1. U svanuće novi car, uspevši se na Kapitolij, prinese žrtvu; zatim, naredivši da dovedu k njemu Marija Celza, pozdravi ga i ljubezno porazgovara s njime te ga pozove da radije zaboravi svoju optužbu nego da pamti svoje oslobođenje. A kad je Celzo odgovorio na način lišen niti plemenitosti niti taktičnosti, pa je rekao da upravo prijekor koji mu se stavlja pruža dokaz o njegovu značaju jer su ga prekorili zato što se bio pokazao lojalnim Galbi kome nije dugovao nikakvu zahvalnost, zadiviše se prisutni obojici a vojnici izraziše svoje odobravanje. Izrekavši u senatu govor pun demokratičnosti i ljubeznosti, za ono vrijeme kroz koje je još trebalo da bude konzul Oton podijeli tu čast Verginiju Rufu a svima koje su Neron i Galba odredili kao buduće konzule potvrdi to imenovanje. Svećeničkim službama počasti one koji su se isticali dobi ili ugledom. Ljudima senatorskog staleža koji su bili prognani za Nerona a vratili se za Galbe povrati svakome ona od njegovih dobara za koja je našao da nisu bila prodana. Stoga su se prvi i najutjecajniji ljudi, koji su prije protrnuli od straha da to nije čovjek iznenada pograbio vlast nego neka Furija ili demon osvete, razvedrili u nadi u carsku vlast koja kao da nosi smiješak na licu.

2. Ali ništa ne obradova tako sve Rimljane podjednako niti mu pribavi njihovu naklonost kao postupak s Tigelinom. Ljudima nije bilo znano da je on već bio kažnjen samim strahom od kazne koju je grad tražio kao dug prema javnosti i neizlječivom bolešću tijela, a pored toga razboriti su ljudi smatrali i samo njegovo bezbožno i neopisivo valjanje među bludnim i nečistim ženama, za kojima je njegova nezasitna pohota žudjela još na samrti, krajnjom kaznom i jednakovrijednom tisući smrti. Pa ipak, većinu je vrijeđalo što gleda sunce pošto ga toliki valjani ljudi njegovom krivnjom više ne gledaju. Posla, dakle, Oton po njega na njegovo imanje kod Sinuese;[1] ondje je, naime, živio a lađe su mu ležale na sidrištu da može pobjeći dalje. I doista pokuša potkupiti carevog poslanika mnoštvom zlata da ga pusti pobjeći; a kad nije uspio, svejedno mu dade darova i zamoli ga da pričeka dok se do kraja obrije; pa uzevši britvu, sam si prereže grkljan.

3. Pošto je tako narodu pružio najpravedniju zadovoljštinu, Cezar sam uopće nikome se nije osvetio ni za kakvo osobno neprijateljstvo a ugađajući mnoštvu nije isprva odbijao da ga u kazalištu pozdravljaju

Neronovim imenom; čak i kad su neki na javu izložili Neronove kipove, nije to spriječio. A Kluvije Ruf[2] tvrdi da je u pismenim ovlaštenjima[3] s kojima su odašiljani pismonoše u Hispaniju Neronovo ime[4] bilo dopisivano Otonovu. Ipak, opazivši da najodličniji i najmoćniji ljudi zbog toga pokazuju nezadovoljstvo, prestao je s time.

Dok je on uspostavljao svoju vladavinu na takvoj osnovi, vojnici pod plaćom[5] počeli su stvarati teškoće potičući ga neka ne vjeruje uglednicima, čuva ih se i skučuje ih bilo što su se iz naklonosti prema njemu stvarno bojali za nj, bilo što im je to bilo izlikom za izazivanje smutnji i rata. Pa kad je car poslao Krispina da odvede iz Ostije sedamnaestu kohortu i on još obnoć dao spremati prtljagu i oružje tovariti na kola, oni najdrskiji svi stadoše vikati da Krispin nije došao ni s kakvom dobrom namjerom, nego da to senat pokušava prevrat pa da se oružje otprema protiv Cezara a ne Cezaru. Pošto se taj glas dojmio mnogih i razjario ih, jedni pograbiše kola a drugi ubiše dva centuriona koji su im se odupirali i samog Krispina a onda svi, spremivši se i potakavši jedni druge da pođu u pomoć Cezaru, krenu u Rim; i doznavši da kod njega[6] večera osamdeset senatora, jurnuše k carskom dvoru govoreći da je sada pravi čas da jednim udarcem posmiču sve Cezarove neprijatelje. Silna uzbuna zavlada gradom koji je očekivao da će biti smjesta opljačkan, u carskoj palači nastade jurnjava ovamo onamo a Oton je bio u strašnoj neprilici. Jer dok se on bojao za svoje goste, sam je bio uzrok njihovom strahu i vidio je kako su, nijemi i prestravljeni, grčevito uprli u nj oči; a kao vrhunac neki su od njih došli na večeru k njemu sa ženama. Pa dok je slao prefekte garde vojnicima da s njima razgovaraju i umiruju ih, rekavši istovremeno gostima da ustanu, otpusti ih kroz druga vrata; i jedva su dospjeli umaći kad se pretorijanci protisnuše u dvoranu i stadoše pitati što se zbilo s carevim neprijateljima. Uspravivši se tada na svojoj počivaljci, Oton, nagovorivši ih i zamolivši ne bez suza, s mukom ih otpravi; sutradan, pošto obdari svakog vojnika s tisuću dvjesto i pedeset drahmi,[7] pođe u pretorijanski tabor i pohvali mnoštvo vojnika zato što mu je naklonjeno i revno u svojoj odanosti, ali rekavši da nekolicina spletkare ne na dobro ozloglašujući njegovu umjerenost i njihovu postojanost, zatraži da podijele s njime njegovo ogorčenje i pomognu mu da ih kazni. A kad svi povlađivahu tome i zahtijevahu da ih kazni, car ode davši uhititi samo dvojicu za čije se kažnjavanje nije moglo očekivati da će ikoga rastužiti.

4. Oni koji su već voljeli Otona i imali u nj povjerenja čudili su se promjeni kod njega, ali drugi su to držali političkom nužnošću nametnutom potrebama trenutka jer ga je rat što se bližio silio da se ulaguje narodu. Već su, naime, bile pouzdane vijesti da je Vitelije primio carsko dostojanstvo i prerogative vlasti i neprekidno su Otonu dolazili teklići izvješćujući o stalno novim prijelascima Viteliju, drugi, međutim, objavljujući da se vojska u Panoniji, Dalmaciji i Miziji zajedno sa svojim zapovjednicima odlučila za Otona. A ubrzo stigoše i prijateljska pisma od Mucijana i od Vespazijana od kojih je prvi imao jake vojne snage u Siriji a drugi u Judeji. Ponesen time, Oton pisa Viteliju savjetujući mu da se zadrži kod vojničkih ambicija[8] a on će mu dati mnogo novca i grad u

kojem će spokojno živjeti najlagodnijim i najudobnijim životom. I Vitelije mu odgovori pismom isprva mirno, pretvarajući se; ali onda, razdraženi, stadoše jedan drugome pisati podrugljiva pisma puna prostačkih uvreda pri čemu njihove uzajamne optužbe nisu bile bez osnova, ali su bile nerazumne i smiješne zato što su jedan drugoga grdili zbog sramotnih postupaka za koje su prijekore zaslуživali obojica. Jer što se tiče raspuštenosti, mekoputnosti, nesposobnosti u ratu i mnoštva dugova iz predašnjeg stanja siromaštva teško bi bilo reći u koga je toga bilo manje.

Spominjahu se mnoga znamenja i prikaze od kojih je većina sadržavala glasine nepoznata porijekla i dvosmislene, ali su svi vidjeli da je Nika[9] na Kapitoliju, koja stoji na bornim kolima, ispustila iz ruku uzde kao da više nema snage da ih drži u vlasti i da se kip Gaja Julija Cezara[10] na otoku na Tiberu okrenuo od zapada prema istoku premda nije bilo ni potresa ni vjetra; a kažu da se to dogodilo u one dane kad je Vespazijan najzad otvoreno postavio svoje zahtjeve na vrhovnu vlast.[11] A i ono što se dogodilo s Tiberom tumačila je većina kao kobno znamenje. Bilo je to, doduše, doba kad rijeke najviše nabujaju, ali Tiber još nikad ranije nije onoliko narastao niti je izazvao tolike štete i razaranja prelivši se preko obala i poplavivši velik dio grada a osobito tržište žitom tako da je teška oskudica hrane potrajala danima.

5. Kad je stigla vijest da su Vitelijevi vojskovođe Cecina[12] i Valent zaposjeli Alpe, pretorijanci posumnjaše u Dolabelu, čovjeka patricijskoga roda, da u Rimu snuje o prevratu. Bilo u strahu od njega ili koga drugog, Oton ga stoga posla u Akvin uz riječi ohrabrenja.[13] Sastavljajući od uglednika popis svojih pratilaca na pohodu, uvrsti među njih i Vitelijeva brata Lucija a da mu nije časti niti uvećao niti umanjio. Poduzeo je i jake mjere sigurnosti za Vitelijevu majku i ženu da se nimalo ne bi morale plašiti za sebe. Prefektom Rima postavi Vespazijanova brata Flavija Sabina bilo da je i to učinio u čast Neronu (jer Sabin je tu službu primio od njega a Galba ju mu je oduzeo) ili prije pokazujući Vespazijanu unapređenjem Sabinovim svoju naklonost i povjerenje prema njemu.

Sam, dakle, ostane u Briksilu, italskom gradu na rijeci Po, a kao zapovjednika svojih četa posla Marija Celza i Svetonija Paulina te Gala i Spurinu, slavne vojskovođe koji, međutim, nisu bili u mogućnosti voditi operacije po zamislima za koje su se odlučili zbog nediscipline i preuzetnosti svojih vojnika. Jer ovi nisu smatrali vrijednim da slušaju druge budući da su, kako su govorili, sami izabrali cara da im on zapovijeda. No nije niti kod neprijatelja stanje vojske bilo zdravo niti je bilo poslušnosti zapovjednicima, nego su vojnici iz istog razloga bili nepouzdani i oholi. Pa ipak, bar su bili iskusni u borbi i, navikli na iscrpljujuće napore, nisu ih izbjegavali, dok su Otonovi bili mlitavi od dokolice i neratnička načina življenja proživjevši najveći dio vremena u kazalištima, na javnim svetkovinama i po raznim predstavama, pa su htjeli prikriti svoju slabost nadutošću i razmetljivošću praveći se da je za njih ispod časti obavljanje dužnosti njihove službe a ne da su nesposobni da ih podnesu. Kad ih je Spurina pokušao prisiliti na poslušnost, došao je u životnu opasnost: umalo ga nisu ubili. Nisu ga poštedili nikakve pogrde i prostote

govoreći da je izdajica i da upropašćuje Cezarove povoljne prilike i položaj. Neki su čak, napivši se, došli noću k njegovu šatoru tražeći novac za put jer da moraju ići k Cezaru da ga optuže.

6. Ali privremeno je za situaciju i Spurinu od koristi bila sramota što su je vojnici doživjeli kod Placencije. Jer vitelijevci su se, jurišajući na gradske zidine, rugali Otonovim vojnicima koji su stajali uz grudobrane nazivajući ih komedijašima, plesačima i opunomoćenicima za pitijske i olimpijske igre koji ne znaju što je rat i vojevanje niti su takvo što još vidjeli a umišljeni su zato što su odsjekli glavu goloruku starcu – misleći time Galbu – dok u muževni boj i bitku ne bi otvoreno zašli. Te uvrede tako su uzrujale i raspalile Otonove vojnike da su se bacili Spurini pred noge moleći ga da se posluži njima i da im zapovijeda a oni se ne krate da podnesu bilo kakve opasnosti i napor. Pa kad nastade žestok boj oko zidina i mnogi su bojni strojevi bili dovučeni do njih, Spurinini vojnici nadvladaše te, odbivši protivnike kojih mnoštvo pobiše, sačuvaše znamenit grad koji je cvao kao nijedan u Italiji.

I inače Otonovi su vojskovođe zadavali manje neprilika i gradovima i pojedincima od Vitelijevih; od ovih Cecina ni glasom ni vanjštinom nije bio takav da bi omilio narodu, nego je bio odbojan i čudan, golema tijela, odjeven u galske hlače i dugačke rukave a čak i s rimskim zvaničnicima razgovarao je znakovima. I ženu su mu uvijek pratili odabrani konjanici a ona je i sama jahala na konju upadljivo ukrašena. Fabiju Valentu pak, drugom zapovjedniku, ni pljačka u neprijatelja ni otimačine i pokloni od saveznika nisu mogli utažiti gramzljivost za novcem i čak se mislilo da je zakasnio u spomenutu bitku zato što je zbog te gramzljivosti putovao polagano. Drugi pak okrivljuju Cecinu da se trudio postići pobjedu prije nego Valent stigne i ne samo da je dopustio druge sitnije pogreške, nego je i bitku zametnuo u nezgodan čas i bez prave odlučnosti tako da umalo nije upropastio sve.

7. Kad je Cecina, odbijen od Placencije, krenuo na Kremonu, još jedan bogat i velik grad, prvi je Anije Gal, koji je išao u pomoć Spurini u Placenciji, čuvši putem da su Placencijci u sigurnosti, ali da je Kremona u opasnosti, promijenio pravac kretanja onamo i utaborio se blizu neprijatelja; zatim i od ostalih svaki dođe u pomoć vojskovođi na svojoj strani. Kad je Cecina postavio velik broj teško naoružanih pješaka[14] u zasjedu na gusto obraslu i šumovitu mjestu a konjanicima naredio da izjašu prema neprijateljima pa ako se ovi s njima sukobe, neka malo pomalo uzmiču i bježe sve dok ih, povlačeći se tako, ne navuku na zasjedu, dojaviše to prebjezi Celzu. I ovaj, pošavši u protunapad s probranom konjicom, ali oprezno goneći neprijateljske konjanike i opkolivši i zbunivši zasjedu, pozove tešku pješadiju iz tabora. I da su došli na vrijeme, čini se da nitko od neprijatelja ne bi ostao živ, nego bi sva Cecinina vojska bila satrta i uništena od pješadije koja je išla za konjicom; ali ovako, kako je Paulin kasno i sporo pritekao u pomoć, navuče osvadu da je zbog opreznosti opovrgao glas o sebi kao slavnu vojskovođi. No većina ga vojnika čak optuži zbog izdaje i podjarivahu Otona protiv njega

hvastajući se da su pobijedili, ali da im pobjeda nije bila potpuna zbog kukavštine zapovjednika. Ali Oton im nije toliko vjerovao koliko je želio da se ne čini da im ne vjeruje. Pošalje stoga k vojsci svoga brata Ticijana i pretorijanskog prefekta Prokula koji je stvarno imao svu vlast, dok je Ticijan bio samo prikladna figura. Celzo i Paulin uostalom bili su povučeni u pratnju kao savjetnici i carevi prijatelji, ali moći ni utjecaja na vođenje operacije nisu imali nikakva. Bilo je smutnje i kod neprijatelja, osobito među Valentovim trupama, jer kad je bilo javljeno o bitki kod zasjede, oni su se ljutili što nisu došli onamo i pomogli gdje je zaglavilo toliko ljudi. Jedva ih nagovorivši i namolivši kad su ga već stali gađati, Valent digne tabor i pridruži se Cecini.

8. Došavši u tabor u Bedrijak – a Bedrijak je gradić blizu Kremone – Oton je održao vojni savjet o uputnosti upuštanja u bitku. I Prokul i Ticijan bili su mišljenja da treba zametnuti odlučnu bitku i da ne treba ondje sjediti slabeći bojnu spremnost četa i čekajući da sam Vitelije stigne iz Galije, ali Paulin reče da su neprijateljima već pristigle sve raspoložive trupe i sredstva za bitku i da im ništa ne nedostaje dok Oton može očekivati iz Mizije i Panonije snage ne manje od onih koje već ima na okupu ako bude samo umio sačekati svoju priliku i ne bude vodio ratne operacije onako kako to odgovara neprijatelju. »Jer žar naših vojnika, koji su puni samopouzdanja sad kad su malobrojniji, neće biti slabiji ako dobiju pojačanje, nego će se, nadmoćniji brojem, još srčanije boriti; a osim toga, otezanje je njima u korist jer imaju svega u izobilju, dok će ono kod neprijatelja, koji su utaboreni u neprijateljskoj zemlji, s vremenom izazvati nestašicu za život najnužnijega.« S tim se Paulinovim riječima složio Marije Celzo. Anije Gal nije bio prisutan, nego se liječio zbog pada s konja, ali kad mu je Oton pisao, savjetovao je da ne žure, nego da čekaju vojsku iz Mizije koja je već na putu. Međutim, Oton se ne dade uvjeriti tim savjetima, nego nadvladaše oni koji su nagonili na što bržu bitku.

9. Drugi pisci navode za to više drugih razloga; ali očigledno je da se pretorijanci, kako su ih zvali, koji su bili careva tjelesna garda, osjećajući sada istinskiji okus prave vojne službe i čeznući za zabavama u Rimu i za životom bez ratova i punim svečanosti, nisu dali suspreći u želji za bitkom uvjereni da će odmah prvim jurišem skršiti svoje protivnike. A čini se da ni sam Oton nije mogao izdržati neizvjesnost niti je u svojoj nenaviklosti na tu situaciju i mekušnosti mogao podnositi pomisli na prijeteću opasnost, nego je, iscrpljen brigama, žurio da, pokrivši oči kao da skače s hridine u provaliju, prepusti ishod slijepoj sudbini. To pripovijeda govornik Sekundo koji je bio Otonov tajnik. Ali od drugih je bilo čuti da su se u obje vojske javljali jaki porivi da se udruže; a osobito, ako se slože, da od prisutnih vojskovođa izaberu naboljega, ako pak ne, da sazovu senat pa da njemu prepuste izbor cara. Pa kako nijedan od dvojice tada proglašenih careva nije uživao osobit ugled, nije niti nevjerojatno da su pravim, otvrdnulim i razboritim vojnicima dolazile na um takve misli da bi bilo najmrže i strašno da građani nevolje, koje su na

svoj jad jedni drugima nanosili i trpjeli nekoć zbog Sule i Marija, zatim zbog Cezara i Pompeja, sada podnose samo zato da carsku vlast učine sredstvom za Vitelijevu proždrljivost i pijančevanje ili Otonovu rastrošnost i raskalašenost. Naslućuje se, dakle, da je Celzo, opazivši takva razmišljanja, nastojao dovesti do odgode nadajući se da će stvar biti riješena bez bitke i napora a da je Oton, bojeći se toga, nastojao uskoriti odlučnu bitku.

10. Oton se opet sam vrati u Briksil učinivši time novu grešku ne samo zato što je borcima oduzeo onaj stid i želju za nadmetanjem što bi im ga njemu pred očima ulijevala njegova nazočnost, nego i zato što je odsjekao oštricu svojoj vojsci odvevši kao svoju tjelesnu stražu radi sebe najsnažnije i najodlučnije konjanike i pješake.

Tih je dana došlo do boja i na rijeci Po gdje je Cecina pokušavao premošćivanjem omogućiti prijelaz a Otonovi su mu ga vojnici nastojali spriječiti i napadali su ga. Kako nisu imali uspjeha, postaviše otonovci na brodove zublje napunjene sumporom i smolom,[14a] ali dok su išli prema neprijateljskom prijelazu, udar vjetra zapali iznenada materijal pripremljen da bude upotrijebljen protiv neprijatelja. Kad je suknuo najprije dim a onda žarki plamen, zbunjeni i skačući u rijeku izvrnu lađe i predadoše se neprijateljima koji im se smijahu. A Germani, pobivši se s Otonovim gladijatorima na otočiću na rijeci, nadvladaju ih i pobiju nemali broj.

11. Kad se to dogodilo a Otonovi vojnici u Bedrijaku bijesni zahtijevahu bitku, izvede ih Prokul iz Bedrijaka i utabori se na udaljenosti od pedeset stadija od grada,[15] ali tako nezgodno i komično da ih je morila oskudica vode premda je bilo proljetno doba i po okolnim ravnicama bilo mnogo vode i rijeka koje nikad ne presušuju.[16] Kad je sutradan htio povesti čete dalje na neprijatelja koji je bio udaljen ne manje od sto stadija puta,[17] Paulin se usprotivi jer je smatrao da treba čekati i ne umarati se unaprijed niti odmah s puta zametati bitku s neprijateljima koji su se na miru naoružali i svrstali, dok će se oni sami iscrpiti prevalivši za to vrijeme tolik put izmiješani s tovarnom živinom i logorskom pratnjom. Dok je trajala ta prepirka među zapovjednicima, stiže od Otona konjanik, jedan od onih koje nazivaju Numiđanima, noseći pismo s naredbom da ne čekaju i ne otežu, nego smjesta krenu na neprijatelja. Podigavši stoga tabor, oni pođu naprijed a Cecina, koji se veoma smete doznavši za njihov dolazak i žurno napusti započete radove na rijeci, vrati se u svoj tabor. Kako se ondje većina vojnika već naoružala i dobili su lozinku od Valenta, pošalju najprije najbolje konjanike dok legije ždrijebom ne raspodijele svoja mjesta.

12. I tada se iz nekog razloga pojavi u redovima prednjih Otonovih jedinica uvjerenje i govorkanje da će Vitelijevi zapovjednici prijeći k njima. Kad su, dakle, bili blizu njih, prijateljski iz pozdraviše nazivajući ih svojim bojnim drugovima. Ali kad oni ne uzvrate na pozdrav prijazno nego bijesno i uz neprijateljske poklike, obuze one koji su ih pozdravili malodušnost a ostale sumnja da su ti što su pozdravili neprijatelje izdajice. To je bilo prvo što je unijelo zabunu među Otonove ljude u času kad su

neprijatelji već bili na dohvatu. Zatim ništa drugo nije bivalo u redu, nego su tovarne životinje, zalutale među borce, stvarale velik nered a priroda zemljišta punog jaraka i jama kidala je bojne redove na mnogo mjesta pa su vojnici, izbjegavajući ih i obilazeći, bili prisiljeni boriti se s protivnicima ispremiješani i razbijeni u mnogo malih grupica. Samo dvije su legije (tako, naime, Rimljani nazivaju te vojne jedinice[18]), Vitelijeva s nadimkom »Grabljivica«[19] i Otonova s nadimkom »Pomoćnica«,[20] razvivši se po ravnici bez drveća i otvorenoj, dugo vremena bile bitku na uobičajen način srazivši se u pravilnim falangama.[21] Otonovi su momci bili krepki i valjani, ali su tada prvi put stjecali iskustvo rata i boja; Vitelijevi su, opet, iskusili mnoge bojeve, ali su već bili stari i prošli najbolje godine.

Navalivši, dakle, na njih, otonovci ih potisnuše i oteše njihovog orla pobivši ujedno gotovo sve u prvim redovima; ali vitelijevci, udarivši na njih od stida i u gnjevu, ubiše zapovjednika legije Orfidija i ugrabiše mnogo bojnih znakova. Protiv Otonovih gladijatora, za koje se smatralo da imaju vještine i srčanosti u boju izbliza, povede Alfen Var Batavce, kako ih zovu. To su najbolji germanski konjanici a nastavaju otok što ga sa svih strana oplakuje Rajna. Malo gladijatora izdrža njihovu navalu pa većina, bježeći k rijeci, naleti ondje na tamo postrojene neprijateljske kohorte i, braneći se od njih, budu sasječeni svi do jednoga. Nasramotnije su se u boju ponijeli pretorijanci koji nisu niti dočekali protivnike da se s njima sraze; nego još su unosili strah i metež među one Otonove čete koje su bile nepobijeđene jer su bježali kroz njihove redove. Pa ipak, mnogi su Otonovi ljudi, pobijedivši vitelijevce koji su stajali nasuprot njima, potisnuli ih i probili se kroz pobjedničku neprijateljsku vojsku do njezina tabora.

13. Ali od zapovjednika niti Prokul niti Paulin ne usuđuše se zajedno s vojnicima vratiti u tabor, nego su skrenuli u stranu u strahu od vojnika koji su već svaljivali krivnju za svoj poraz na zapovjednike. Anije Gal pak prihvaćao je u gradu preživjele iz bitke i nastojao ih utješiti da je bitka bila neodlučna i da su na mnogim točkama oni nadvladali neprijatelje. A Marije Celzo skupi časnike pa ih pozove da razmotre opće dobro jer u tolikoj nesreći i pokolju tolikih građana niti Oton, ako je valjan čovjek, neće po njegovu sudu htjeti još iskušavati sreću gdje i Katon[22] i Scipion,[23] ne ushtjevši popustiti Cezaru koji je poslije Farsala bio pobjednik, snose krivnju što su bez potrebe žrtvovali u Africi mnogo vrsnih ljudi, premda su se oni borili za rimsku slobodu. Jer ako se općenito sudbina pokazuje zajedničkom svima, jedno ona ne može oteti valjanu čovjeku, naime da postupa razborito prema stjecaju okolnosti ako i padne u nesreću.

Tim riječima Celzo uvjeri časnike. A kad su, iskušavajući vojnike, vidjeli da su željni mira i kad je Ticijan zatražio da se šalju poslanici radi postizanja sloge, odluče Celzo i Gal da idu oni i da pregovaraju s Cecinom i Valentom. A kad su već išli, susretoše ih centurioni[24] koji im rekoše da Vitelijeva vojska već ide na Bedrijak a da su njih zapovjednici poslali radi dogovora o slozi. Pohvalivši ih, Celzo ih pozove da se s njim vrate da pođu ususret Cecini. Kad su već bili blizu, zapadne Celzo u životnu opasnost. Slučajno su, naime, na čelu vitelijevaca jahali oni konjanici koje je on

ranije potukao kod zasjede. Kad, dakle, ugledaše Celza gdje se približava, odmah zaviknu i nasrnu na nj. Ali centurioni se postaviše preda nj da ih odbiju; i drugi su im časnici vikali neka poštede Celza a Cecina, doznavši za to i dojahavši, brzo učini kraj nedisciplinirano ponašanju konjanika a Celza prijateljski pozdravi pa pođe s njime u Bedrijak. U međuvremenu pokaje se Ticijan što je poslao poslanike; i povede odvažnije vojnike opet na gradske zidine a druge stane zvati u pomoć. Ali kad je Cecina dojahao i pružio desnicu, nitko se ne odupre, nego jedni sa zidova pozdravljahu njegove vojnike a drugi, otvorivši vrata, izidoše i izmiješaše se s došljacima. Nije bilo nikakva nasilja nego prijateljski pozdravi i rukovanje a svi prisegoše vjernost Viteliju i prijeđoše k njemu.

14. Tako o bitki pripovijeda većina učesnika u njoj premda sami priznaju da ne znaju sve pojedinosti zbog nereda i neravnine zemljišta. Meni je, kad sam kasnije putovao onom ravnicom, bivši konzul Mestrije Flor, koji je ne po svojoj volji nego na silu pristao uz Otona, pokazavši mi starinski hram, pripovijedao da je, došavši do njega poslije bitke, vidio toliku gomilu mrtvih da je dosizala do iznad zabata hrama. I reče da, tražeći uzrok tome, nije ga mogao niti sam otkriti niti od koga drugog doznati. Prirodno je, naime, da u građanskim ratovima, kad dođe do poraza, gine veći broj ljudi jer pobjednici ne hvataju pobijeđene žive – ne znaju, naime, što bi sa zarobljenicima;[25] ali za gomilanje onolikog broja leševa nema razloga koji bi se mogao lako ustanoviti.

15. Do Otona dopre isprva nesiguran glas o porazu kao što je obično kod događaja takve zamašnosti; ali kad su došli i neki ranjenici iz bitke s vijestima, čovjek bi se manje začudio što mu prijatelji nisu dopuštali da klone već ga hrabrili neka ima pouzdanja, ali osjećaji njegovih vojnika prema njemu nadmašili su sve što se može vjerovati. Jer nitko ga ne ostavi niti prijeđe k pobjednicima niti je bio viđen da traži vlastitu sigurnost pošto im je vođa očajao, nego su svi zajedno došli do njegovih vrata, zvali cara, a kad je izišao pred njih, kao ponizni pribjegari hvatali su ga za ruke uz viku i molbe praćene suzama, padali pred njim na koljena, plakali, zaklinjali ga da ih ne ostavi, da ih ne prepusti neprijateljima, nego da se koristi njihovim i dušama i tijelima koji su njemu u službi sve do njihova posljednjeg daha. Tako su mu istovremeno svi upućivali ponizne molbe. A jedan od najznatnijih vojnika, podigavši mač i rekavši: »Znaj, Cezare, da smo svi odlučni to učiniti za tebe«, probode se.

Ali niša od toga ne odvrati Otona, nego, zaokruživši pogledom svuda naokolo vedra i sabrana izraza lica, reče: »Ovaj dan, suborci moji, smatram sretnijim od onoga u koji me prvi put učiniste carem dok vas gledam tako meni odane i dok primam tako velike izraze vaše privrženosti. Ali ne lišavajte me veće sreće, da slavno umrem za tolike i takve sugrađane. Ako sam bio dostojan da budem rimski car, ne smijem štedjeti svoj život za dobro domovine. Znam da pobjeda naših protivnika niti je odlučujuća niti sigurna. Javljaju da je naša vojska iz Mezije, koja već silazi k Jadranskom moru, udaljena samo nekoliko dana hoda. Azija, Sirija, Egipat i vojske koje ratuju protiv Židova na našoj su strani i senat je u

našim rukama kao i djeca i žene naših protivnika. Ali nije ovo rat za obranu Italije protiv Hanibala niti Pira niti Cimbara, nego i jedni i drugi, ratujući s Rimljanima, zlo nanosimo domovini i kao pobjednici i kao pobijeđeni. Ta i pobjednikov uspjeh njezin je gubitak. Povjerujte mi jer vam ponavljam: časnije mogu umrijeti nego vladati. Ne vidim, naime, da bi moja pobjeda bila Rimljanima od tolike koristi od kolike je žrtvovanje mog života za osiguranje mira i sloge i za to da Italija ne doživi opet takvih dana.«

16. Tako rekavši i odlučno odbivši one koji su mu se pokušavali suprotstaviti i poticali su ga da nastavi borbu, naloži prijateljima da odu a tako i prisutnim senatorima; odsutnima je poslao iste upute a i gradovima pisao da ih isprate s počastima i u sigurnosti. Pozvavši k sebi nećaka Kokceja, još sasvim mlada čovjeka, osokoli ga da bude hrabar i da se ne boji Vitelija čiju je majku, djecu i ženu on očuvao u sigurnosti brinući se za njih kao da su njegovi. Zbog toga reče da ga nije posinio premda je to želio, nego je odgodio posinjenje da s njime dijeli vlast ako on pobijedi a da ne pogine s njime ako on podlegne. »A ovo ti je, sinko«, reče, »moja zadnja preporuka: nemoj niti potpuno zaboraviti niti se predobro sjećati da si imao ujaka Cezara.«

Završivši s time, malo potom začu buku i viku na vratima. Vojnici su, naime, senatorima koji su odlazili prijetili da će ih pobiti ako ne ostanu nego odu ostavivši cara. Opet stoga iziđe van uplašivši se za te ljude i ne više molećiv niti blag, nego mrka izgleda, bacivši unaokolo u srdžbi pogled na one što su najviše bučili, učini da vojnici odu pokorivši se i raspršivši se drščući.

17. Kad je već pala večer, ožedni i, popivši malo vode, od dvaju mačeva što ih je imao, pregledao je dugo vremena oštricu svakoga i jedan odloži a drugi uze pod ruku pa pozove sluge. Kao znak prijateljstva porazdijeli im novac, jednom više, drugom manje, ne onako kao kad tko ne štedi s onim što više ne smatra svojim, nego brižno pazeći na zaslugu i mjeru. Otpravivši njih, počine sad ostatak noći tako da su sobari čuli kako tvrdo spava. Pred zoru, pozvavši oslobođenika s kojim je sredio stvari oko odlaska senatora, zapovijedi mu da dozna što je s njima; i saznavši da su na odlasku bili opskrbljeni onim što je svakome trebalo, reče: »Ti, dakle, idi i pokazuj se vojnicima ako ne želiš od njih jadno zaglaviti jer će misliti da si mi pomogao da umrem.« Pošto je taj čovjek izišao, postavivši svoj mač na tlo i držeći ga objema rukama u uspravnu položaju te bacivši se odozgo na nj, samo jednom se čulo da je zastenjao od boli i po tome oni vani doznaše za njegovu smrt. Kad se podiglo jecanje robova, odmah je sav tabor i grad obuzelo naricanje; i vojnici s vikom upadnu na vrata i stanu jaukati duboko potreseni i koreći sebe što nisu znali sačuvati cara niti ga spriječiti da ne umre za njih. I nitko se od njegovih ljudi ne udalji premda su neprijatelji bili blizu, nego ga, uredivši tijelo i načinivši lomaču, iznesoše pod oružjem oni koji su prvi uspjeli podmetnuti ramena pod odar i ponosili su se što su ga ponijeli. Od ostalih jedni su se bacali na leš i ljubili mu smrtonosnu ranu, drugi su ga hvatali

za ruke, treći mu se ničice klanjali izdaleka. Neki su, stavivši zublju na lomaču, sami sebe probadali i to ne zato što su od pokojnika doživjeli neko posebno dobročinstvo niti što su bili u strahu da će ih od pobjednika zadesiti nešto posebno strašno. Nego se čini da nikada nijedan tiranin ili kralj nije bio opsjednut tako silnom i mahnitom čežnjom za vlašću kako je te vojnike obuzela čežnja da im Oton vlada i da njega slušaju; i niti poslije njegove smrti nije ih ta žudnja ostavila, nego ostade u njima izvrgavši se na kraju u nepomirljivu mržnju na Vitelija.

18. Ostale pojedinosti imaju drugdje prikladno mjesto da se progovori o njima;[26] pokrivši pak Otonove ostatke zemljom, načiniše mu grob koji ne budi zavist ni veličinom spomenika ni uznositošću natpisa. Kad sam bio u Briksilu, vidio sam i skromni spomen-kamen i natpis na njemu koji u prijevodu glasi ovako: »Na spomen Marku Otonu.«

Oton je umro u dobi od trideset sedam godina pošto je vladao tri mjeseca a ostavio je za sobom hvalitelja njegove smrti niti lošije niti malobrojnije od kuditelja njegova života. Jer premda nije živio ništa doličnije od Nerona, umro je dostojanstvenije.

Što se njegovih vojnika tiče, kad im je Polion, drugi od dvaju pretorijanskih prefekata,[27] naredio da odmah prisegnu vjernost Viteliju, pokazivahu nezadovoljstvo; i doznavši da je ondje još nekoliko senatora, ostale pustiše, ali su Verginiju Rufu stvarali neprilike dolazeći s oružjem k njegovoj kući i pozivajući ga ponovno,[28] čak tražeći da preuzme vlast ili da im bude poslanik kod pobjednika. No on je smatrao ludošću prihvatiti carsko dostojanstvo iz ruku poraženih kad već nije htio prije dok su bili pobjednici; a bojeći se ići kao poslanik Germanima jer su ovi držali da ih je prisilio da mnogo toga učine preko volje, iskrade se krišom na druga vrata. Čim su to vojnici saznali, prihvatiše prisegu i, pošto im bi oprošteno, priključiše se Cecininim četama.

Bilješke

[1] Grad na međi Lacija i Kampanije, na obali mora, poznat po ljekovitim toplicama.
[2] Namjesnik Tarakonske Hispanije i cijenjen povjesničar na koga se i Tacit često poziva.
[3] »Diplomama«; nosiocima takvih diploma morala se davati prednost pri zamjeni zaprege na putničkim postajama.
[4] Zapravo, njegov *cognomen*.
[5] Misli pretorijance.
[6] Cezara, Otona.
[7] Oko 1125 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[8] Tj. da se ograniči samo na svoje vojničke ambicije a da ne posiže za carskim prijestoljem.
[9] *Victoria*, boginja pobjede.
[10] Grčki tekst ima »Gaja Cezara«, što bi trebalo označavati Kaligulu, ali kod Tacita stoji: »kip božanskog Julija« (*Historije* 1, 86).
[11] U to je vrijeme Vespazijan još ratovao na istoku.
[12] Aulo Cecina Alijen (?–79), kvestor u Hispaniji Betici, bio je jedan od prvih koji su se pridružili Galbi a sad se priključio Viteliju.
[13] Oton je i ovdje postupio na svoj način: udovoljio je pretorijancima a Dolabelu spasio.
[14] Grč. hopliti. Radi se zapravo o legionarima.
[14a] Da ga zapale.
[15] Blizu 9 km.
[16] Bila je prva polovica travnja.
[17] Oko 19 km.
[18] Ovdje stoji u izvorniku *legiōnes* prema istoj latinskoj riječi, dok inače Plutarh za legiju upotrebljava grčki termin *tágma(ta)*.
[19] Lat. *Rapax*. Legije su redovno imale posebna imena ili nadimke.
[20] Lat. *Adiutrix*.
[21] Falanga je izvorno naziv za poseban raspored makedonske pješadije, ali ga Plutarh upotrebljava i za svaki grčki, pa i rimski i perzijski i svaki drugi bojni red.
[22] Katon Mlađi.
[23] Scipion Metel.
[24] Vitelijevaca.
[25] Ratni su se zarobljenici prodavali u roblje a to je bilo zabranjeno činiti s rimskim građanima.
[26] Nije poznato da li je Plutarh to negdje doista učinio.
[27] Prvi je bio Prokul. Vidi glavu 7. i 13.
[28] Vidi glavu 6. i 10.

Sadržaj

ALEKSANDAR – CEZAR

Aleksandar 5
Cezar 97

FOKION – KATON MLAĐI

Fokion 140
Katon Mlađi 166

AGIS I KLEOMEN – TIBERIJE I GAJ GRAKHO

Agis 212
Kleomen 225
Tiberije Grakho 248
Gaj Grakho 262
Usporedba Agisa i Kleomena s Grakhima 273

DEMOSTEN – CICERON

Demosten 276
Ciceron 303
Usporedba Demostena i Cicerona 344

DEMETRIJE – ANTONIJE

Demetrije 348
Antonije 382
Usporedba Demetrija i Antonija 432

DION – BRUT

Dion 435
Brut 466
Usporedba Diona i Bruta 499

ARAT 502

ARTAKSERKSO 533

GALBA 552

OTON 570